

SRIMAD VĀLMIKI RĀMĀYANA

A CRITICAL EDITION

With the commentary of Sri Govindarāja

AND

Extracts from many other commentaries and Readings.

AYODHYĀKĀNDA 2.

EDITED AND PUBLISHED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhva Vilās Book Depot, Kumbakonam.

B. R. Ghanekar for the proprietors,

“a-sagar” Press, 23, Kolbhat Lane,

BOMBAY.

1911.

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यानसमलंकृतम् ।

तथा

तिलकप्रभृत्यनेकापूर्वव्याख्यानोद्धृतैः
गोविन्दराजीयानुक्तापूर्वविषयैश्च संवलितम् ।

अयोध्याकाण्डम् २.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन नानादेशीयकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंबापुर्यां

तुकाराम जावजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८३२ साधारणनाम संवत्सरे ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकरानियमस्य २५ संख्याविभागानुसारतो लेखारूपं
कृत्वाऽस्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्तृभिः स्वाधीना रक्षिताः ।

—॥ श्रीः ॥—

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्भोविन्दराजीयव्याख्यासमलंकृतम् ।

—॥ अयोध्याकाण्डम् २ ॥—

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

—॥ प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥—

सशत्रुघ्नेभरतेमातुलकुलंगतेदशरथेनरामेगुणबाहुल्यदर्शनेनतस्ययौवराज्याभिषेकचिकीर्षयातन्निश्चयार्थनानादेशेभ्योराज्ञा-
मानयनम् ॥ १ ॥ तैराजभिःसहदशरथस्यसभाप्रवेशः ॥ २ ॥

गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदाऽनघः ॥ शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥ १ ॥

श्रीरामचन्द्रायनमः ॥ श्रावंश्रावंशठारेः शमदमव-
पुषः फुल्लवक्त्रारविन्दादालोच्यालोच्य वाचा प्रकृतिम-
धुरया प्रोच्य विद्वज्जनेभ्यः ॥ गोविन्दार्यः सुधीशः कु-
शिककुलमणिगूढगाढाशयाढ्यं सम्यक्सकेतकाण्डं
सरसजनमुदे सादरं व्याकरोति ॥ प्रथमेकाण्डे “एत-
स्मिन्नन्तरेविष्णुः” इत्यादिना “यतोवाइमानि” इत्या-
दिश्रुतिप्रतिपादितंजगत्कारणत्वं “अहंवेद्भिन्महात्मानं”
इत्यादिनापुरुषसूक्तोक्तमहापुरुषत्वं “त्वमनादिरनिर्दे-
श्यः” इत्यादिना अचिन्त्यवैभवत्वं इत्येवंसर्वस्मात्पर-
त्वमुक्तं “अधिकंमेनिरेविष्णुः” इत्यादिनातदितरेषामपर-
त्वंच । संप्रतितस्यहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानताप्रतिपा-
द्यतेद्वितीयकाण्डेन । अथवा पूर्वं वक्ष्यमाणधर्मानुष्ठानो-
पयोगितया रामायणपुरुषाणामहाकुलप्रसूतत्वमहागु-
रुकृपालब्धधनुर्वेदरहस्यत्वतत्संवादभूतताटकाटाटके-
यादिनिरासहरधनुर्भङ्गवैष्णवचापपरिग्रहप्रभृतिगुणाः

सहधर्मचारिणीयोगश्चसप्रपञ्चं दर्शिताः । अथ तदनुष्ठी-
ताः पितृवचनपरिपालनादिसामान्यधर्माः भगवच्छे-
षत्वपारतन्त्र्यभागवताभिमाननिष्ठारूपविशेषधर्माश्च प्र-
तिपाद्यन्ते । पूर्वकाण्डेलक्ष्मीयोगोदर्शितः अत्रभूमियो-
गः प्रदर्शितइत्यपिब्रुवते । पूर्वपरत्वमुक्तं अत्रसौलभ्य-
मित्यप्याहुः । पूर्वलक्ष्मीविशिष्टप्राप्यस्वरूपमुक्तं प्राप्त-
रूपजीवस्वरूपमत्रनिरूप्यते । तत्रप्रथममतिरहस्यत-
याऽवश्यविज्ञातव्यां लघूपपादनां भागवताभिमाननि-
ष्ठां शत्रुघ्नानुष्ठानमुखेनदर्शयति—गच्छतेति । गच्छता
वर्तमाननिर्देशेनशत्रुघ्नगमनस्यभरतगमनेनैककालत्वा-
वगमादसिवसनादिवत्तस्यतदेकपारतन्त्र्यंगम्यते । मा-
तुलकुलं मातुलगृहं । द्वितीययाभरतोद्देश्यस्यैवशत्रुघ्नो-
द्देश्यत्वावबोधनाच्छेद्युद्देश्योद्देश्यकत्वरूपंपारतन्त्र्यमु-
च्यते । भगवत्पारतन्त्र्यरूपं भागवतत्वमाह—भरतेनेति ।
भरतइतिराज्यस्यभरणात्” इतिसहस्रानीकनिर्वहणा-

श्रीरामायनमः । तनि० भरतस्यमातुलकुलमुद्देश्यं शत्रुघ्नस्यतुभरतः युधाजित्खलुभरतमेवानेतुमागतः । गच्छतेतिवर्तमाननिर्दे-
शेनभरतगमनकालेगन्तव्यमितिमनसिस्थितं । नचदशरथेनरामेणवानुज्ञातइतिव्यज्यते । भरतेन रामेवंगते लक्ष्मणेतदनुवर्तिनिद-
शरथेस्वर्गतेअनेनैवराज्यंभर्तव्यमितिभाविज्ञानवतोवसिष्ठाब्धभरतनामधेयेन । तदा स्वस्यापिराजपुत्रत्वेननक्षत्रानुगुणमुहूर्ता-
दिकेविचारणीयेपितृमुहूर्तएवस्वस्यापिसुमुहूर्तइतिगतः । अनघः कामादिहेतुकव्यसनरहितः । शत्रुघ्नः अस्यामनुष्यत्वात् “अमनु-
ष्यकर्तृकेच” इतिटक् । नीतः छायावत्स्वयंद्रव्यलेपिजातिगुणवत्पारतन्त्र्यंप्राप्तः । प्रीतिपुरस्कृतः ज्येष्ठानुवर्तित्वं नविधिप्रेरितत्वेन
भवति । अपितु अयोध्यायांभरतकेङ्कयंबहुभिर्विभज्यगृह्यते तत्रचेदेकेनैवमयाभोक्तुंशक्यमितिभक्तिप्रेरितः ॥ ती० नीतः मातुल-
गृहवासजनितसौख्यादिकमनेनविनाऽसत्कल्पमितिधियानीतइतिभावः । ति० अनघः सोदरस्यलक्ष्मणस्यबलवत्प्राप्तश्रयप्रयुक्तोर्ष्या-

स तत्र न्यवसद्भात्रा सह सत्कारसत्कृतः ॥ मातुलेनाश्वपतिना पुत्रस्नेहेन लालितः ॥ २ ॥
 तत्रापि निवसन्तौ तौ तर्प्यमाणौ च कामतः ॥ भ्रातरौ स्मरतां वीरौ वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ ३ ॥
 राजाऽपि तौ महोतेजाः सस्मार प्रोषितौ सुतौ ॥ उभौ भरतशत्रुघ्नौ महेन्द्रवरुणोपमौ ॥ ४ ॥
 सर्व एव तु तस्येष्टाश्चत्वारः पुरुषर्षभाः ॥ स्वशरीराद्विनिर्वृत्ताश्चत्वार इव बाहवः ॥ ५ ॥

तु । रामेव नंगतेतदनुसारिणिचलक्ष्मणेराजनिचत्रिद-
 शसदनमुपसेदुषि केवलरामाज्ञयाप्राज्यराज्यभारनि-
 र्वाहकरणेनेत्यर्थः । तदा तद्रमनकालएव । अननस्वा-
 नुकूलचन्द्रताराबलाद्यनपेक्षणोत्तयापारतन्त्र्यमेवविशे-
 षितं । अनघः अस्मिन्प्रकरणेअघशब्देनकेवलराम-
 भक्तिरुच्यते । स्वशेषिभूतभरतोद्देश्यताकारेणहिशत्रु-
 घ्नस्यरामभक्तिरुद्देश्या । अतएववक्ष्यति “नाहंस्वपि-
 मिजागर्मितमेवार्थविचिन्तयन्” इति । “जग्राहभर-
 तोरश्मींशत्रुघ्नश्छत्रमाददे” इतिच । अनिष्टावहस्यपा-
 पशब्दवाच्यत्वात् । स्वशेषिभरतोद्देश्यत्वाकारंविनाराम-
 भक्तेरनिष्टावहत्वात्तस्याअघत्वं “नसुकृतंनदुष्कृतंनस-
 र्वेपाप्मानोतोनिवर्तन्ते” इतिश्रुतौ सुकृतस्य मुमुक्षोर-
 निष्टावहत्वेनपाप्मत्वव्यपदेशात् । शत्रुघ्नः शत्रून्लव-
 णासुरादीन्हनिष्यत्ययमितिभाविप्रतिसन्धानेनशत्रुघ्न-
 इतिवसिष्ठेनकृतनामधेयः । नित्यशत्रुघ्नः नित्यशत्र-
 वोज्ञानेन्द्रियाणि । शरीरेनित्यसंनिधायविषयान्त-
 रप्रावण्यरूपविपरीतकार्यकारित्वात् । तान्हन्ती-
 तिनित्यशत्रुघ्नः । इन्द्रियनिग्रहवानित्यर्थः । पुंसां-
 दृष्टिचित्तापहारिण्यपिनमग्रेन्द्रियः । रामविषयभ-
 क्तिःस्वाधिकारविरुद्धेतितन्निवर्तनमस्यकार्यमेव । नी-
 तइत्युक्तं नतुयथाविति । तेनाचिद्वत्पारतन्त्र्यमुक्तं ।
 प्रीतिपुरस्कृतः किंकरोमिज्येष्ठानुवर्तनंनकिञ्चिन्कार्य-
 मितिविधिपरतन्त्रेणगतः अपितुप्रीतिप्रेरितोऽगच्छदि-
 त्युक्तं । तेनचितोव्यावृत्तिरुक्ता । प्रीतिरेवह्यचेतनापे-
 क्षयाचेतनस्यविशेषः । भगवत्पारतन्त्र्यंनुचेतनाचेत-
 नसाधारणमेव । यद्यत्यन्तसारग्राहीपुरुषःस्यात्तदा-
 शत्रुघ्नवद्भगवत्परतन्त्र्यवर्तितव्यमितिर्व्यञ्जितं ।
 व्यञ्जनावृत्त्याभिमतार्थप्रदर्शनेष्वुत्तमकाव्यकृत्यं ॥ १ ॥
 रामभक्तोभरतःकथंनविहायमातुलकुलेन्यवसदित्यपे-
 क्षार्या रामाभिमानविषयभूतशत्रुघ्नसहवासादित्याह—

सइति । सः भरतः । तत्र मातुलगृहे । अश्वपतिना
 मातुलेन युधाजिता । सत्कारसत्कृतः जात्यश्वप्रदाना-
 दिना पूजितोपि । पुत्रस्नेहेन पुत्रविषयस्नेहतुल्यस्नेहेन ।
 लालितः विशिष्टभोजनाच्छादनाभरणप्रदानादिभिरु-
 पलालितोपिसन् । भ्रात्रा शत्रुघ्नेन । सह । न्यवसत् ।
 भ्रातृस्नेहेनैवतत्रस्थितः । नतुमातुलोपलालनमात्रादि-
 तिभावः । यद्वा सः शत्रुघ्नः । भ्रात्रासहलालितइत्यन्व-
 यः । “सहयुक्तेप्रधाने” इतिवृत्तीया । अश्वपतिः स्व-
 स्त्रीयादपिशत्रुघ्नमतिशयेनलालितवानित्यर्थः । अथवा
 भ्रात्रासहन्यवसत् रामेणसहन्यवसत् । सदारामचिन्त-
 यातेनसहवर्तमानइवस्थितइत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्र सर्वोप-
 लालनभूयिष्ठेमातुलगृहे । निवसन्तावपि । कामतः काम-
 न्यमानसर्वाभिमतवस्तुभिः । वृत्तीयार्थेतसिः । तर्प्यमा-
 णौच संतोष्यमाणावपि । वीरौ महोत्साहौ । तौ भ्रातरौ
 भरतशत्रुघ्नौ । वृद्धंनृपं जीर्णमहीपतिंदशरथं । स्मरतां
 अस्मरतां । अनित्यमागमशासनमित्यडभावः । दशरथो
 वृद्धोभून्नराज्यभरणेसम्यक्क्षमते अपीदानींरामंयुवरा-
 जंकारयेदिति अचिन्तयतामितिभावः ॥ ३ ॥ महा-
 तेजाः सत्पुत्रलाभकृतनिरवधिकतेजस्कः । राजा दश-
 रथः । महेन्द्रवरुणोपमौ तद्वन्निरपायमैत्रीसंपन्नौ ।
 प्रोषितौ देशान्तरगतौ । निरवधिकप्रीतिविषयभूतौ
 उभौ भरतशत्रुघ्नौ सुतौ सस्मार । सर्वसंपत्समृद्ध-
 स्यापिमेपुत्रद्वयासन्निधानमेवयून्यूनतेत्यस्मरदितिभावः ।
 उभावितिस्मृतिविषयेतारतम्याभावोक्तिः ॥ ४ ॥
 रामलक्ष्मणसन्निधानेकथमितरपुत्रस्मरणमित्यत्राह—
 सर्वइति । तुशब्दउक्तशङ्काव्यावृत्त्यर्थः । चत्वारः च-
 तुर्धावस्थिताः । पुरुषर्षभाः पुरुषोत्तमाः । सर्वे अविशे-
 षेण । तस्य दशरथस्य । शरीराद्विनिर्वृत्ताः निष्पन्नाः ।
 चत्वारोबाहवइव इष्टाः प्रियाएवासन् । अभूतोपमा ।
 अयोगव्यवच्छेदार्थेएवकारः । लोकेकस्यचिच्चतुर्षुबाहु-

रहितः । वि० अनघः अहमपिदाशरथिःममभ्रात्रनुवर्तनंकिमिलेवंअपेक्षयितेत्यस्यसः । शि० तदा पित्राज्ञाकाले ॥ १ ॥ ति० पु-
 त्रस्नेहेन पुत्रादप्यधिकस्नेहेनेत्येके ॥ २ ॥ ती० तत्राप्रीतिअपिनास्थलसौख्यंयोज्यते । वृद्धंस्मरतामित्यत्रशुश्रूषाकालोतीतइतिधर्मलो
 पभियापितरंस्मृतवन्तावित्तात्पर्यं ॥ ३ ॥ विनिर्वृत्ताः विनिर्गताः । अनेनराज्ञोविष्णुरूपकध्वनिः ॥ ५ ॥

[पा०] १ च. ज. पालितः. २ क. च. महावीरौ. ३ ग. घ. ज. प्रेषितौ. ४ घ. पुरुषोत्तमाः.

तेषामपि महातेजा रामो रतिकरः पितुः ॥ स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥ ६ ॥

स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः ॥ अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥ ७ ॥

कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा ॥ यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ ८ ॥

स हि रूपोपपन्नश्च वीर्यवाननसूयकः ॥ भूमावनुपमः सूनुर्गुणैर्दशरथोपमः ॥ ९ ॥

स तु नित्यं प्रशान्तात्मा मृदुपूर्वं च भाषते ॥ उच्यमानोऽपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते ॥ १० ॥

पुसस्तुयथातस्यैकोपिनाप्रियोभवति एवंतेषुपुत्रेष्वेको-
पिनानिष्ठोभूदित्यर्थः । उपमानेस्वशरीरविनिर्वृत्तत्वो-
क्त्या एतेपुराज्ञःस्वशरीरविनिर्वृत्तत्वाभिमानमात्रमि-
त्युक्तं ॥ ५ ॥ एवंचतुर्णांप्रियत्वाविशेषेपि रामेगुणा-
तिरेककृतप्रीतिविशेषोस्तीत्याह—तेषामिति । तेषामि-
तिनिर्धारणेपृष्ठी । भूतानांप्राणिनांमध्ये स्वयंभूः ब्रह्मे-
व । तेषांपुत्राणांमध्ये गुणवत्तरः अतिशयेनगुणवान् ।
महातेजाः तादृग्गुणप्रकाशकनिरवधिकतेजस्कः ।
रामः पितूरतिकरोबभूव । निरतिशयप्रीतिः रतिः
॥ ६ ॥ कथमितरापेक्षयागुणवत्तरत्वमित्यपेक्षायांविष्णोः
प्रधानावतारत्वादित्याह—सहीति । हीति “अजाय-
मानो बहुधाविजायते” इतिश्रुतिप्रसिद्धिद्योतयति ।
देवैः नह्यनन्यप्रयोजनैरर्थितः किंतुप्रयोजनान्तरपरैः ।
न केवलं प्रयोजनान्तरपरैः अपितु “ईश्वरोहमहंभो-
गी” इत्येवंदुरभिमानिभिः । मदोपिदीव्यतिधातोरर्थ-
एव । नरकासुरवधेस्वकार्यनिष्पत्त्यनन्तरंपारिजात-
निमित्तंकृष्णेनैवयोदुमुपक्रान्तैरित्यर्थः । उदीर्णस्य उ-
द्भटस्य । “उदीर्णउद्भटः” इत्याद्यमरः । नैसर्गिकग-
र्वेणसर्वजगद्विनाशयतइत्यर्थः । वधस्यार्थत्वे हेतुरयं ।
रावणस्य यैर्वरोदत्तस्तानेवनिलयान्निष्कासयतइत्य-
र्थः । वधार्थिभिः एकस्यसंहारेणराज्यमखिलंसुखेन
वर्तिष्यतइतिप्रपन्नैः । अर्थितः प्रार्थितः । नोपासि-
तः । मानुषेलोके यत्रदेवाअपिमनुष्यगन्धमसहमाना-
श्छर्दनपूर्वकंकुत्सयन्तोयोजनादुपरिस्थित्वाहविराददत्ते
तेपियस्यमनुष्यस्थानीयाः सोस्मिन्मानुषेलोकेजातः ह-
न्तकिमिदंसौलभ्यमितिभावः । जज्ञे ननुसिंहादिवदा-

विर्भूतः । सजज्ञे रामोजज्ञे । लोकोहिदशमासान्गर्भे-
ऽवस्थायजायते अयं तु “ततश्चद्वादशेमासे” इत्युक्ती-
त्याततोप्यधिककालंगर्भेस्थित्वाजज्ञे । विष्णुः व्यापकंव-
स्तु । व्याप्यैकदेशस्यमत्पुत्रोयमित्यभिमान्यमभूत् । स-
नातनः नित्यवस्त्वैवमात्मानमन्यथाचकार ॥ ७ ॥ न-
केवलंपितुरेवानन्दकरः मातुरपीत्याह—कौसल्येति ।
अमिततेजसा अपरिमितपराक्रमेण । तेन रामेण । पुत्रे-
ण । कौसल्या देवानांवरेण वज्रपाणिना इन्द्रेण । अ-
दितिर्यथा अदितिरिव । शुशुभे बभौ । तेन सन्तुष्टा-
सीदित्यर्थः ॥ ८ ॥ गुणवत्तरइत्युक्तंप्रपञ्चयति—स-
हीत्यादीना । सः रामः । रूपोपपन्नः सौन्दर्ययुक्तः ।
चकारेण “रूपौदार्यगुणैः” इत्युक्तौदार्यादिकंसमुच्ची-
यते । वीर्यवान् मृगनाभिगन्धवत्स्वयमविकृतएव परे-
षांविकारकारी । अनसूयकः गुणेषुदोषाविष्करणमसू-
या अविद्यमानाऽसूयायस्यासावनसूयकः । भूमावनु-
पमःसूनुः भूमावेवतत्तुल्यःपुत्रः कौसल्यातिरिक्तायाः
कस्याश्चिदपिनास्तीत्यर्थः । दिवित्वदितेर्वज्रपाणिरस्ये-
वेतिभावः । गुणैराकारेङ्गितचेष्टाभिःदशरथोपमः ।
दीपादुत्पन्नप्रदीपवत् ॥ ९ ॥ अथदशरथादाधिक्यमा-
ह—सइति । तुशब्देनदशरथाद्वैलक्षण्यमुच्यते । सः
रामः । परुषं परुषवचनं । केनचिदुच्यमानोपि उत्तरं
उत्तरवचनं । नप्रतिपद्यते नवदतीत्यर्थः । अपिशब्देन
तद्वक्तृत्वप्रसक्तिरेवनास्तीतिगम्यते । उत्तराप्रतिपत्तौहे-
तुः—नित्यंप्रशान्तामेति । अक्रोधनस्वभावइत्यर्थः ।
नकेवलमुत्तराप्रतिपत्तिः किंतुतंपरुषवक्तारंप्रति मृदुपू-

मुनिभाव० भूतानां इन्द्रादीनां । स्वयंभूः ब्रह्मा । पितुःस्वपितुर्विष्णोः । ज्येष्ठपुत्रत्वाद्यथाप्रीतिकरः तथैवरतिकरः प्रियकरो-
बभूव । यद्वा रामःपितुःतेषांप्रातृणांचप्रीतिकरः स्वयंभूःपितुर्विष्णोश्चभूतानांचयथाप्रीतिकरस्तथैवेत्यर्थः । विष्णोर्ब्रह्मादि-
भूतजनकत्वं “यतोवाइमानिभूतानि—” इतिश्रुत्या “आत्मनःप्रथमंपुत्रं ब्रह्माणमसृजद्विभुः । ततश्चराचरंविश्वंविष्णुर्विश्व-
जगन्मयः” इत्यानुशासनिकोक्तप्रक्रिययाच सिद्धमेव ॥ **ति०** वज्रपाणिनाप्रार्थितेनदेवानांवरेणवामनेनादितिरिवेत्यर्थइत्यन्ये ।
शि० वज्रपाणिना इन्द्रेण अदितिर्यथा अदितिरिव शुशुभे । इषुवत्सवितागच्छतीतिवदुपमानोपमेयभावः ॥ ८ ॥ **स०** दशः
पक्षीविहंगमइतिहलायुधोक्तेःदशःपक्षीगरुडः सरथोयस्यसदशरथोनारायणःतस्यतुल्यः । “मत्स्यकूर्मवराहाद्यास्समाविष्णोरभेदतः ।

[पा०] १ ख. ग. यथाचदेवीदेवानां. ख. यथाचदेवेनदेवानां. ज. यथाचदिविदेवानां. २ ख. छ. सहिवीर्योपपन्नश्चरूप-
वान्. ३ घ. ङ. झ. ट. सचनित्यं. ख. सहिनित्यं. ४ घ. प्रभाषते.

कथंचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति ॥ न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ॥ ११ ॥
 शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्च सज्जनैः ॥ कथयन्नास्त वै नित्यमस्त्रयोग्यान्तरेष्वपि ॥ १२ ॥
 बुद्धिमान्मधुराभाषी पूर्वभाषी प्रियंवदः ॥ वीर्यवान्न च वीर्येण महता स्वेन विस्मितः ॥ १३ ॥
 न चानृतकथो विद्वान्वृद्धानां प्रतिपूजकः ॥ अनुरक्तः प्रजाभिश्च प्रजाश्चाप्यनुरज्जते ॥ १४ ॥

वैसान्तपूर्वचभाषते ॥ १० ॥ अथास्यकृतज्ञत्वमाह—
 कथंचिदिति । कथंचित्कृतेन यथातथावापीत्युक्तरीत्या-
 कृतेन । यद्वा यादृच्छिकप्रासङ्गिकतयाकृतेन । य-
 द्वा प्रयोजनान्तरपरतयाकृतेन कथंचित्कृतेन अहृदयत-
 याकृतेन । कथंचित्कृतेन पत्रपुष्पाद्यन्यतमेनकृतेन यद्वा
 स्वस्मात्किंचित्फललाभायकृतेन । यद्वा “सोङ्केत्यं-
 रिहास्यंवास्तोभंहेलनमेववा” इत्येवंकृतेन । उपकारेण
 अण्वपिमहत्त्वेनाभिमन्यमानस्यभगवतोभिप्रायेणोप-
 कारेणेत्युक्तं । कृतेन कर्तुमीप्सितेना “आशंसायांभूतव-
 च्” इतिक्तः । एकेन सकृत्कृतेन । तुष्यति सदाप्रीतिं-
 प्राप्नोति । तोषफलस्यकदाचिदपिनक्षयइतिभावः । ए-
 वमुपकारेणतुष्यन्नपकारेणापिर्किंकुप्यति नेत्याह—न-
 स्मरतीति । अपकाराणां सम्यक्कृतापराधानां । शतम-
 पि असङ्ख्येयमपि । “शतंसहस्रमयुतंसर्वमानन्त्यवा-
 चकं” इत्युक्तेः । नस्मरति नचिन्तयति । कः पुनः को-
 पस्यावकाशइतिभावः । उभयत्रहेतुमाह—आत्मवत्त-
 येति । वशीकृतमनस्कतयेत्यर्थः । यद्वा आत्मवत्तया
 ज्ञानवत्तया । “उदाराः सर्वएवैते । नकश्चिन्नापराध्य-
 ति” इत्येवमध्यवसायवत्तयेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अथास्य
 गुणवर्धकं सत्सङ्गमाह—शीलवृद्धैरिति । शीलं सदा-
 चारः । सज्जनैरिति त्रिष्वप्यनुषज्यते । शीलवृद्धैः सदा-
 चारसंपन्नैः सज्जनैः कथयन्नास्त । तैः सहसूक्ष्मतराचा-
 रविशेषान्प्रतिपादयन्नास्तेत्यर्थः । ज्ञानवृद्धैः परिपक्व-
 मोक्षविषयिभिः “मोक्षेधीर्ज्ञानं” इत्यमरः । तादृशैः
 सज्जनैः । कथयन्नास्त । तैर्वेदान्तरहस्यमुद्घाटयन्नास्तेत्य-
 र्थः । वयोवृद्धैः सज्जनैः कथयन्नास्त क्रमागतसंप्रदायवि-
 शेषान्कथयन्नास्तेत्यर्थः । सज्जनैरितिसामान्योक्त्याप्रा-
 मकुलादितारतम्यनन्तेनादृतमित्युच्यते । तृतीययाते-
 षामप्रधानत्वावगमात्स्वयमेवतेषामर्थविशेषदर्शयती-
 तिसूचितं । नित्यमित्यनेनेदंकादाचित्कमित्युच्यते ।
 विशेषणत्रयान्तचकारेण ज्ञानशीलवयोवृद्धैः शीलज्ञा-

नवृद्धैः ज्ञानवयोवृद्धैः शीलवयोवृद्धैश्चेतिसमुचीयते ।
 नेदंनित्याग्निहोत्रवत्कचित्समयइत्याह—अस्त्रेति । अ-
 स्त्राणां योग्यः अभ्यासः “योग्योगुणनिकाभ्यासः” इ-
 तिवैजयन्ती । तस्यान्तरेषु अवकाशेष्वपि । अपिशब्दे-
 नसमयान्तरेतत्कथनं किंपुनर्न्यायसिद्धमित्युक्तं । सत्सं-
 गतिंविनाक्षणमपिनतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ परायत्तस-
 कलव्यापारत्वमाह—बुद्धिमानिति । बुद्धिमान् प्रश-
 स्तबुद्धिः । कथंसर्वेजनाः सुखंवसेयुरित्येवंसर्वदालोक-
 संरक्षणचिन्तापरइत्यर्थः । मधुराभाषी मधुरभाषणशी-
 लः । यद्यद्वक्तितन्मधुरमेववदतीत्यर्थः । पूर्वभाषी अति-
 नीचंप्रत्यपिस्वयमेवपूर्वभाषमाणइत्यर्थः । प्रियंवदः प्रि-
 यवाग्वचनशीलः “प्रियवशेवदः खच्” इतिताच्छील्ये
 खच् । “खित्यनव्ययस्य” इतिह्रस्वः “अरुद्विषदजन्त-
 स्यमुम्” इतिमुमागमः । शत्रुविषयेपिप्रियवचनशीलः ।
 वीर्यवान् आश्रितविरोधिनिरसनक्षमः । पूर्ववीर्यवा-
 नित्यविकृतत्वमुक्तमितिनपुनरुक्तिः । महतास्वेनवी-
 र्येणनविस्मितः आश्रितसकलविरोधिनिरसनेकृतेपि
 “नातिस्वस्थमनाययौ” इत्युक्तरीत्याकिंकृतं मयेत्यप-
 र्याप्तएवस्थितः । “गर्वः स्याद्विस्मयोमदः” इत्यमरः ।
 वर्ततइतिशेषः ॥ १३ ॥ सइतिशेषः । सः रामः । अनृ-
 तकथोनभवति । कथा प्रबन्धकल्पना । अनृता असत्या
 कथा यस्य सतथा । कल्पितेतिवृत्तकासत्काव्याला-
 पवर्जितइत्यर्थः । वेत्तीतिविद्वान् । “विदेः शतुर्वसुः”
 अनृतकथाभावश्चनतदज्ञानात् । किंतु तद्वर्ज्यत्वज्ञाना-
 दित्यर्थः । वृद्धानां पूर्वोक्तत्रिविधवृद्धानां प्रतिपूजकः
 प्रत्युद्गम्यपूजकः । ब्राह्मणप्रतिपूजकइतिपाठे बालवृ-
 द्धसाधारण्येनब्राह्मणमात्रपूजापरः । “दशवर्षश्चब्रा-
 ह्मणः शतवर्षश्चक्षत्रियः पितापुत्रौस्मृतौविद्धि” इत्या-
 पस्तंबः । प्रजाभिः पण्डितपामराविशेषेणसर्वाभिः प्र-
 जाभिः । अनुरक्तः अनुरागविषयीकृतः । तत्रहेतु-
 माह प्रजाश्चाप्यनुरज्जते अनुरज्यतीत्यर्थः । अन्तर्भा-

ब्रह्माद्यास्त्वसमाः प्रोक्ताः प्रकृतिश्च समाऽसमा” इतिवाराहे ॥ ९ ॥ ति० अनुरक्तः अनुरंजितः । अन्तर्भावित्यर्थः । अनुरज्यते
 [पा०] १ ड. झ. कदाचिदुपकारेण. २ ज. शीलवृद्धैस्तपोवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैश्च. क. ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च. ख. ग. च.
 ज. शीलवृद्धैर्वयोवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैश्च. ३ ग. त्रतुवीर्येण. ४ घ. ड. झ. ट. प्यनुरज्यते.

सानुक्रोशो जितक्रोधो ब्राह्मणप्रतिपूजकः ॥ दीनानुकम्पी धर्मज्ञो नित्यं प्रग्रहवाञ्छुचिः ॥ १५ ॥
 कुलोचितमतिः क्षात्रं धर्मं स्वं बहुमन्यते ॥ मन्यते परया कीर्त्या महत्स्वर्गफलं ततः ॥ १६ ॥
 नाश्रेयसि रतो विद्वान्न विरुद्धकथारुचिः ॥ उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा ॥ १७ ॥
 अरोगस्तरुणो वाग्मी वपुष्मान्देशकालवित् ॥ लोके पुरुषसारज्ञः साधुरेको विनिर्मितः ॥ १८ ॥
 स तु श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ॥ बहिश्वर इव प्राणो बभूव गुणतः प्रियः ॥ १९ ॥
 सम्यग्विद्याव्रतस्नातो यथावत्साङ्गवेदवित् ॥ ईष्वस्त्रे च पितुः श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ॥ २० ॥

वितप्यन्तोयं । स्वयंपूर्वप्रजारञ्जयित्वा ततस्ताभिर-
 नुरक्तोभवतीत्यर्थः । चापयःसर्वत्रोक्तगुणसमुच्चयार्थाः
 ॥ १४ ॥ सानुक्रोशः सदयः । “कृपादयानुकम्पा-
 स्यादनुक्रोशः” इत्यमरः । दयाहिनामा परदुःखासहि-
 ष्णुत्वं । जितक्रोधः वशीकृतकोपः । नत्ववशेनक्रोधउ-
 त्पद्यतइत्यर्थः । ब्रह्म वेदः तद्विदन्तीतिब्राह्मणाः “तद-
 धीतेतद्वेद” इत्यण् । प्रत्युद्रम्यपूजकः प्रतिपूजकः ।
 ब्राह्मणानांप्रतिपूजकइति याजकादित्वात्पृष्ठीसमासः ।
 दीनानुकम्पी दीनेषुविशेषतोनुकम्पावान् । विशेषेणाम-
 यत्नदीनोद्वेष्टः तत्रैवस्थित्वा दानमानादिकरणं । धर्मज्ञ-
 सामान्यविशेषधर्मज्ञः । प्रग्रहवान् नियमवान् । “अ-
 भयंसर्वभूतेभ्योददाम्येतद्व्रतमम” इतिवक्ष्यति । शुचिः
 परस्नानाकाङ्क्षी । “योर्येऽशुचिःसहिशुचिर्नमृद्वारिशु-
 चिःशुचिः” इतिमनुस्मरणात् ॥ १५ ॥ कुलोचित-
 मतिः इक्ष्वाकुवंशोचितदयादाक्षिण्यशरणागतसंरक्ष-
 णादिधर्मैकप्रवणबुद्धिः । स्वं क्षात्रधर्मं । दुष्टनिग्रहपूर्व-
 कंप्रजापरिपालनरूपं । बहुमन्यते गौरवेणजानाति ।
 “श्रेयान्स्वधर्मः” इतिश्रवणात्परत्वापादकधर्मैभ्योपि
 जनित्वार्जितक्षत्रधर्मगौरवेणपश्यतीत्यर्थः । बहुमानेहे-
 तुमाह—मन्यतइति । ततः क्षत्रधर्मात् । परयाकीर्त्या-
 महत्स्वर्गफलंभवतीति मन्यते जानाति । स्ववर्णस्वाश्र-
 मोचितधर्मःकीर्तिद्वारास्वर्गसाधनमितिज्ञात्वाक्षत्रधर्मं
 विशिष्यानुतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ अश्रेयसि निष्फले-
 कर्मणि । नरतः नसक्तः । कादाचित्कलीलाकर्मनदु-
 ष्यतीतिभावः । द्यूतादिषुनसक्तइत्यर्थः । तत्रहेतुः वि-
 द्वानिति । नविरुद्धकथारुचिः धर्मविरुद्धग्राम्यालापादि-

पुरुचिरहितः । उत्तरोत्तरयुक्तौ लौकिकवैदिकविषयो-
 त्तरोत्तरयुक्तिकक्ष्यायां । वाचस्पतिर्यथा बृहस्पतिरिव ।
 वक्ता अप्रतिहतवागव्यवहारः ॥ १७ ॥ “युवास्या-
 त्साधुवाध्यायकः आशिष्ठोदृढिष्ठोबलिष्ठः” इत्यादि-
 श्रुत्यर्थेनेनप्रतिपाद्यते । अरोगः आधिव्याधिरहितः ।
 अनेनआशिष्ठइत्युक्तमशनसामर्थ्यमाशीर्वादविषयत्वं
 चोक्तं । तरुणः युवा । वाग्मी प्रशस्तवाक् । अने-
 नयुवाध्यायकइत्युक्तमुक्तं । वपुष्मान् प्रशस्तशरी-
 रः । अनेनबलिष्ठइत्युक्ताकायबलमुक्तं । देशकालवित्
 अध्ययनदेशकालज्ञः । अनेनसाधुशब्दार्थोविवृतः ।
 पुरुषसारज्ञः सकृदर्शनमात्रेणपुरुषहृदयसर्वस्वज्ञः ।
 “सारोबलेस्थिरांशेच” इत्यमरः । लोके एकः अद्वि-
 तीयः साधुरितिनिर्मितः निश्चितः । “अपकारिषु
 यःसाधुःससाधुरितिकीर्तितः” इत्युक्तसाधुविशेष-
 त्वज्ञापनं ॥ १८ ॥ श्रेष्ठैः उत्तरन्यैश्च । गुणैर्युक्तः
 पार्थिवात्मजः बहिश्वरःप्राणइव प्रजानां गुणतः गुणैः
 प्रियोबभूव ॥ १९ ॥ केचिद्विद्यामात्रेणस्नाताः केचि-
 द्ब्रतमात्रेणस्नाताः रामस्तुविद्याव्रताभ्यांस्नातः “अ-
 धीत्यस्नायात्” इतिस्मृत्युक्तीत्यासम्यग्वेदानधीत्यव्र-
 तानिचकृत्वा कृतसमावर्तनइत्यर्थः । यथावत् तत्त्वतः ।
 साङ्गवेदवित् साङ्गवेदार्थज्ञः । अनयापृथगुक्त्याअध्य-
 यनमक्षरराशिग्रहणफलमित्यवगम्यते । इषवः अमन्त्र-
 काःशराः । अस्त्राणिसमन्त्रकाः । सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः ।
 इष्वस्त्रविषये । पितुः दशरथात् । श्रेष्ठः दशरथादवराः
 खल्वितरेधन्विनइतिभावः । भरताग्रजः । अस्मिन्न-
 र्थेभरतेननिरूपणीयोरामः “महेष्वासेमहाप्राज्ञेभरते

अनुरज्यति । तेनपरस्परापुराणः ॥ १४ ॥ ति० प्रग्रहः दुष्टनिग्रहः इन्द्रियनिग्रहश्च । शि० सानुकः अनुक्रेण स्वीयपालनविष-
 यकनिरन्तरयन्त्रेण सहितः । अशः स्वतनुप्रकाशद्वारासर्वत्रपूर्णः ॥ १५ ॥ अश्रेयसि अश्रेयस्करे निषिद्धकर्मणीत्यर्थः ॥ १७ ॥
 शि० पुरुषसारात्महात्मनः जानातीतिपुरुषसारज्ञः ॥ १९ ॥ ती० प्राणत्वेननिरूपणात् प्रजानांरामभद्रादधिकमभिमतवस्तु-

[पा०] १ घ. कुलोचितमिदंक्षेत्रधर्मस्वमितिमन्यते. २ ड. च. झ. ज. ट. स्वधर्मंबहुमन्यते. ३ ट. परयाप्रीत्या. ४ ख.
 ग. ड. छ. ज. झ. ट. नाश्रेयसिरतोयश्च. च. नाश्रेयसपरोनित्यं. क. नाश्रेयसिपरोनित्यं. घ. ज. नाश्रेयसिरतोनित्यं. ५ ड.
 च. झ. उत्तरोत्तरयुक्तीनां. ६ ग. ज. गुणवत्तरः. ७ ड. छ. झ. ज. ट. सर्वविद्याव्रतस्नातो, ८ क. इष्वस्त्रेऽपिपुत्रेष्टो.

कल्याणाभिजनः साधुरदीनः सत्यवागृजुः ॥ वृद्धैरभिविनीतश्च द्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः ॥ २१ ॥
 धर्मकामार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ॥ लौकिके समयाचारे कृतकल्पो विशारदः ॥ २२ ॥
 निभृतः संवृताकारो गुप्तमन्त्रः सहायवान् ॥ अमोघक्रोधहर्षश्च त्यागसंयमकालवित् ॥ २३ ॥
 दृढभक्तिः स्थिरप्रज्ञो नासद्वाही न दुर्वचाः ॥ निस्तन्द्रिरग्रमत्तश्च स्वदोषपरदोषवित् ॥ २४ ॥
 शास्त्रज्ञश्च कृतज्ञश्च पुरुषान्तरकोविदः ॥ यः प्रग्रहानुग्रहयोर्यथान्यायं विचक्षणः ॥ २५ ॥
 सत्संग्रहप्रग्रहणे स्थानविनिग्रहस्य च ॥ आयकर्मण्युपायज्ञः संहृष्टव्ययकर्मवित् ॥ २६ ॥
 श्रेष्ठ्यं शास्त्रसमूहेषु प्राप्तो व्यामिश्रकेषु च ॥ अर्थधर्मौ च संगृह्य सुखतन्त्रो न चालसः ॥ २७ ॥

स्वयमागते” इतिरामस्यवचनात् ॥ २० ॥ अभिजनः मातृपितृवंशः । कल्याणः शोभनः अभिजनो येन सतथा । तत्रहेतुः—साधुरिति । निर्दोषइत्यर्थः । अदीनः क्षोभहेतुषुसत्स्वप्यक्षोभ्यान्तःकरणः । सत्यवाक् अतिकृच्छ्रेपिसत्यवचननिरतः । ऋजुः स्वाराध्यः । अभिविनीतः सुशिक्षितः ॥ २१ ॥ धर्मकामार्थतत्त्वज्ञः “नपूर्वाह्ममध्याह्नापराह्णानफलान्कुर्या” दिति स्मृत्युक्तीत्या पूर्वाह्नादिषुकालेषुकर्तव्यधर्मार्थकामज्ञइत्यर्थः । स्मृतिमान् ज्ञातार्थविषयेविस्मरणरहितः । प्रतिभानवान् “प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां विदुः” इतिप्रोक्तलक्षणप्रतिभानयुक्तः । लौकिके लोकैकप्रमाणके । समयाचारे साङ्केतिकाचारे । “ संकेतस्तुसमयः” इत्यमरः । कृतकल्पः कृतसंस्थापनः । विशारदः तदाचरणसमर्थः ॥ २२ ॥ निभृतः विनीतः । “वश्यःप्रणयोनिभृतविनीतप्रश्रिताःसमाः” इत्यमरः । संवृताकारः हृदिस्थितकर्तव्यार्थव्यञ्जकैङ्गिताकारगोपनचतुरः । संवृतत्वं गूढत्वं । गुप्तमन्त्रः फलपर्यन्तमन्यैरविदितमन्त्रइत्यर्थः । सहायवान् प्रशस्तमन्त्रयुक्तः । अमोघक्रोधहर्षः फलपर्यवसायिकोपसन्तोषः । त्यागसंयमकालवित् । वस्तुत्यागतत्संग्रहणकालवित् ॥ २३ ॥ दृढभक्तिः देवगुर्वादिषुनिश्चलभक्तिः । स्थिरप्रज्ञः भक्तिजन्याप्रकल्प्यतत्त्वज्ञानः । अतएवनासद्वाही नासदर्थग्राही । असज्जनसंग्रहणरहितोवा । नदुर्वचाः नपुरुषभाषी । निस्तन्द्रिः आलस्यरहितः । सर्वदाशास्त्रपरिशीलनपरइत्यर्थः । अतएवाग्रमत्तः शास्त्रार्थेष्वनवधानरहितः । स्वदोषपरदोषवित् । लोकेकश्चित्प-

श्यतिपरदोषं आत्मदोषनपश्यति । अयंतुनतथा । परदोषवत्स्वदोषंचपश्यत्येव । वक्ष्यतिभरतंप्रति । “ शिरसायाचतस्तस्यवचननकृतंमया ” इति ॥ २४ ॥ शास्त्रज्ञः साङ्गवेदातिरिक्तविद्यास्थानज्ञः । कृतं कृतान्तं सिद्धान्तं जानातीतिकृतज्ञः । अतः “कथंचिदुपकारेण कृतेनैकेनतुष्यति ” इत्यनेननपुनरुक्तिः । पुरुषाणामन्तरं तारतम्यं तत्रकोविदःपण्डितः । पुरुषदर्शनमात्रेणायंसाधुरयमसाधुरिति तत्तत्स्वरूपविशेषज्ञइत्यर्थः । यः प्रसिद्धः । प्रग्रहः मित्रादिस्वीकारः । अनुग्रहः स्वीकृतपरिपालनं । तयोः यथान्यायं यथाशास्त्रं । विचक्षणः समर्थः । शास्त्रमर्यादामनतिक्रम्यमित्रस्वीकारादिकृदित्यर्थः । “सुप्सुपा” इतिसमासः ॥ २५ ॥ सतां संग्रहे स्वीकारे । प्रग्रहणे परिपालनेच । विचक्षणइतिशेषः । निग्रहस्य असन्निग्रहस्यच । स्थानवित् अवकाशवित् । “ अवकाशेस्थितौस्थानं ” इत्यमरः । आयकर्मणि न्यायप्राप्तधनार्जनकर्मणि । उपायज्ञः । पुष्पेभ्योमधुमधुकरइव अपीडनेनप्रजाभ्योधनमादातुं चतुरइत्यर्थः । संहृष्टव्ययकर्मवित् “कश्चिदायस्यचार्धेनचतुर्भागेनवापुनः । पादभागैस्त्रिभिर्वापिव्ययःसंचोद्यतेबुधैः” इत्यादिशास्त्रावगतव्ययकर्मज्ञः ॥ २६ ॥ शास्त्रसमूहेषु वेदवेदाङ्गेषु । श्रेष्ठ्यंमहातात्पर्यज्ञत्वं । प्राप्तः । व्यामिश्रकेषु संस्कृतप्राकृतभाषात्मककाव्यनाटकालंकारादिषुच । श्रेष्ठ्यंप्राप्तइत्यनुषङ्गः । अर्थधर्मौसंगृह्य सुखतन्त्रः सुखपरतन्त्रः । अर्थधर्मसंग्रहणपूर्वकमेवसुखसेवी नतुकेवलकामपरतन्त्रइत्यर्थः । नचालसः ।

नास्तीतिद्योत्यते । ति० एवंश्रेष्ठगुणैर्युक्तत्वेपदेशोपिदाढ्यायसत्यत्प्रत्यापनायचपुनरुपदिशति—सत्त्विति ॥ २० ॥ ती० कल्याणाभिजनः कल्याणानांजन्मभूमिः । शि० कल्याणाभिजनः कल्याणानिआश्रितानांमङ्गलानिअभिजनयत्युत्पादयतिसः ॥ २१ ॥ ति० गुप्तैर्मित्रैस्सहायवानितिपाठःप्रचुरः ॥ २३ ॥ मुनिभाव० प्रग्रहानुग्रहयोः प्रग्रहः शरणागतस्यप्रथमस्वीकारः । अनुग्रहोनामस्वीकृतस्यपरिपालनं । यद्वा प्रग्रहः करादीनांप्रग्रहणं । अनुग्रहः तस्मिन्सावशेषप्रग्रहणम् ॥ २५ ॥ ती० सत्संग्रहसदाचारः [पा०] १ ड. झ. ट. सत्संग्रहानुग्रहणे. २ क. ख. घ. सहृष्टव्यय.

वैहारिकाणां शिल्पानां विज्ञातार्थविभागवित् ॥ आरोहे विनये चैव युक्तो वारणवाजिनाम् ॥२८॥
 धनुर्वेदविदां श्रेष्ठो लोकेऽतिरथसंमतः ॥ अभियाता प्रहर्ता च सेनानयविशारदः ॥
 अप्रधृष्यश्च संग्रामे क्रुद्धैरपि सुरासुरैः ॥ २९ ॥
 अनसूयो जितक्रोधो न दृप्तो न च मत्सरी ॥ न चावमन्ता भूतानां न च कालवशानुगः ॥ ३० ॥
 एवं श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ॥ संमतस्त्रिषु लोकेषु वसुधायाः क्षमागुणैः ॥
 बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्येणापि शचीपतेः ॥ ३१ ॥
 तथा सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसंजननैः पितुः ॥ गुणैर्विरुरुचे रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ॥ ३२ ॥
 तमेवं व्रतसंपन्नमप्रधृष्यपरक्रमम् ॥ लोकपालोपमं नाथमकामयत मेदिनी ॥ ३३ ॥

अर्थधर्मसंग्रहेनिरालस्यः ॥ २७ ॥ वैहारिकाणां वि-
 हारप्रयोजनानां । “तदस्यप्रयोजनं” इतिठक् ।
 शिल्पानां गीतवादित्राणां चित्रकर्मादीनांच । विज्ञाता
 विशेषज्ञः । अर्थविभागवित् “धर्माययशसेऽर्थाय
 आसनेस्वजनायच ॥ पञ्चधाविभजन्वित्मिहामुत्रच-
 शोभते” इत्युक्तविभागवित् । वारणवाजिनां गजा-
 नामश्वानांच । आरोहे आरोहणे । विनये आरुह्यशिक्ष-
 नेच । युक्तः समर्थः ॥ २८ ॥ धनुरित्यर्थाधिकः ।
 धनुरादिस्वरूपप्रतिपादकोवेदोधनुर्वेदः । उपवेदत्वाद्ध-
 नुर्वेदस्यवेदत्वं । तद्विदामध्येश्रेष्ठः । समर्मधनुर्वेदवि-
 दित्यर्थः । लोके सर्वत्र । अतिरथानां अप्रतिहतरथ-
 गतीनां । संमतः पूजितः । “मतिबुद्धि” इत्यादि-
 नाक्तः । “केनचपूजायां” इतिसमासप्रतिषेधाभाव
 आर्षः । अभियाता शत्रुसमागमानन्तरंनप्रहर्तुमिच्छ-
 ति किंतुस्वयमेवयत्रशत्रवस्तत्रगच्छति । तत्रापिनदु-
 र्गप्रदेशावलंबनेनयाति किंत्वभियाता अभिमुखंया-
 ता । प्रहर्ताचअभिगम्यनयोधैर्योधयति किंतुस्वयमेव
 नासीरेस्थित्वा प्रथमंप्रहरति । सेनानयविशारदः
 स्वयंप्रहरन्नपिनस्वसेनांछेदयति किंतुपरदुरवगाहच-
 क्रव्यूहादिविभागेनसेनाप्रापणसमर्थः । अप्रधृष्यश्च
 प्रधर्षयितुमशक्यः सर्वथाविजयीत्यर्थः । संग्रामे ।

प्रणत्यातुजेतुंशक्यइत्यर्थः । नकेवलंमनुष्यैः सुरासुरैः
 परस्परविरोधंविहायमिलितैरपि । नचोपशान्तैः ।
 क्रुद्धैः क्रोधपरवशैः ॥ २९ ॥ एवंकल्याणगुणपरिपू-
 र्णत्वमुक्तं । अथहेयप्रत्यनीकत्वमाह—अनसूयइति ।
 अनसूयः असूयारहितः । जितक्रोधः क्रोधपारवश्य-
 रहितः । नदृप्तः नगर्विष्ठः । नचमत्सरी परसंपद्विष-
 येद्वेषरहितः । “मत्सरोन्यशुभद्वेषे”इत्यमरः । नच
 कालवशानुगः सत्वरजस्तमःप्रधानकालानुगुणसत्वर-
 जस्तमोगुणोभभवति । केवलसत्त्वभूर्तिरित्यर्थः ॥३०॥
 उक्तगुणोपसंहारपूर्वकंगुणान्तराण्याह—एवमिति। एवं
 उक्तप्रकारेण । पार्थिवात्मजः रामः । प्रजानांमध्ये
 श्रेष्ठैर्लोकोत्तरैर्गुणैर्युक्तः । त्रिषुलोकेषु संमतः पूजितः ।
 क्षमागुणैः क्षमारूपगुणैः । बहुवचनंप्रकारभेदाभि-
 प्रायेण । वसुधायाः भूमेः तुल्यइतिवक्ष्यमाणमनुष-
 ज्यते ॥३१॥ उपसंहरति—तथेति । तथा पूर्वोक्तरी-
 त्या । सर्वप्रजाकान्तैः स्त्रीबालयुववृद्धानांप्रियैः प्री-
 तिसंजननैः । दृष्टान्तार्थमिदं । पितुरिवसर्वेषांप्रियैरित्य-
 र्थः । एवंभूतैर्गुणैः रामः स्वतःसुन्दरः । स्वतोदीप्तः
 सूर्योऽंशुभिरिव । विरुरुचे बभौ ॥३२॥ एवंपरामगुणा-
 न्प्रदर्श्य तत्कृतंभूम्युपलक्षितसकललोकप्रावण्यदर्शय-
 ति—तमेवमिति । एवं गुणसंपन्नत्ववत् । व्रतसंपन्नं

तस्यप्रग्रहणेअनुष्ठानइत्यर्थः । शि० सतां महात्मनां संग्रहः स्वीकारः अनुग्रहं तत्सेवनं तथोत्समाहारः ॥ २९ ॥ ति० सिद्धा-
 नामितिपाठेसिद्धाःदेवभेदाइतिकतकृत् । शि० अजितक्रः अजितः पराभवितुमशक्यः क्रः कृतिर्यस्यसः । तत्रहेतुः अधः नधो
 धाता यस्यसः स्वसत्ताश्रितइत्यर्थः ॥ ३० ॥ ती० क्षमागुणैः क्षान्तिप्रधानैर्गुणैरितिमध्यमपदलोपिसमासः । शि० बृहस्पतेःश-
 चीपतेश्चबुद्ध्या अतुल्यः तोलयितुमशक्यः । कर्मणियत । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । नचर्थलाभस्तुवीर्यशब्दात्पूर्वमकारं
 छिला ॥ ३१ ॥ तनि० एवंवृत्तसंपन्नं सदाचारसंपन्नं । लोकपालउपेन्द्रः । तस्यस्थितिकर्तृत्वेनावतारात्सउपमायस्यतं । नाथस्वे-
 नाकामयत । मेदिनीशब्देनमेदिनीस्थाधिनाजनालक्ष्यन्ते “मन्त्राःक्रोशन्ति” इतिवदितिकेचित् । मेदिनी तदधिष्ठानदेवता अका-

[पा०] १ घ. विज्ञाताक्षविभागवित्. २ ख. रथसत्तमः. ३ ड. झ. ट. नावज्ञेयश्चभूतानां. ४ क. घ. श्रेष्ठगुणैः. ५ ड.
 च. छ. झ. ञ. ट. वीर्येचापि. ६ क. दीप्तैस्सूर्य. ७ क—ट. तमेववृत्तसंपन्नं. ८ क. ज. अप्रमेयपराक्रमम्. ९ च. छ. ज.
 लोकनाथोपमं. घ. लोकपालोपमंरामं.

एतैस्तु बहुभिर्युक्तं गुणैरनुपमैः सुतम् ॥ दृष्ट्वा दशरथो राजा चक्रे चिन्तां परंतपः ॥ ३४ ॥
 अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः ॥ प्रीतिरेषा कथं रामो राजा स्यान्मयि जीवति ॥ ३५ ॥
 एषा ह्यस्य परा प्रीतिर्हृदि संपरिवर्तते ॥ कदा नाम सुतं द्रक्ष्याम्यभिषिक्तमहं प्रियम् ॥ ३६ ॥
 वृद्धिकामो हि लोकस्य सर्वभूतानुकंपनः ॥ मत्तः प्रियतरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ३७ ॥
 यमशक्रसमो वीर्यं बृहस्पतिसमो मतौ ॥ महीधरसमो धृत्यां मत्तश्च गुणवत्तरः ॥ ३८ ॥
 महीमहमिमां कृत्स्नामधितिष्ठन्तमात्मजम् ॥ अनेन वयसा दृष्ट्वा यथा स्वर्गमवाप्नुयाम् ॥ ३९ ॥
 इत्येतैर्विविधैस्तैस्तैरन्यपार्थिवदुर्लभैः ॥ शिष्टैरपरिमेयैश्च लोके लोकोत्तरैर्गुणैः ॥ ४० ॥
 तं समीक्ष्य महाराजो युक्तं समुदितैः शुभैः ॥ निश्चित्य सचिवैः सार्धं युवराजममन्यत ॥ ४१ ॥
 दिव्यन्तरिक्षे भूमौ च घोरमुत्पातजं भयम् ॥ संचक्षे च मेधावी शरीरे चात्मनो जराम् ॥ ४२ ॥

आश्रितसंरक्षणरूपव्रतसंपन्नं । अप्रधृष्यपराक्रमं
 अकुण्ठपराक्रमं । सर्वलोकपालाउपमायस्यतं रामं ।
 मेदिनीनाथं अकामयत भूमेर्नाथत्वोचितोऽभूदित्यर्थः ।
 अथवा एवं बालकाण्डोक्तरीत्या व्रतसंपन्नं । “ राम-
 स्तुसीतयासार्धं ” इत्युक्तरीत्याक्रीडारससंपन्नं । अ-
 प्रधृष्यपराक्रमं विरोधिर्वर्गनिवर्त्यसात्म्यभोगप्रदं ।
 लोकान्पालयतीति लोकपालः । समस्तोपभोगसाधन-
 संपन्नइत्यर्थः । उप समीपे मा लक्ष्मीः सीतारूपा
 यस्यसः उपमः लोकपालश्चासावुपमश्चेति समासः ।
 तं लक्ष्म्याभोगाननुभवन्तरामं । मेदिन्यपिनाथमका-
 मयत । स्वयंवरेणकण्ठेमालिकांदातुमैच्छदित्यर्थः
 ॥ ३३ ॥ नकेवलंलोकस्तंनाथमकामयत राजापी-
 त्याह—एतैरिति । एतैः पूर्वोक्तैः । बहुभिः असङ्ख्येयैः ।
 अनुपमैः लोकेकुत्राप्येतादृशगुणादर्शनादसदृशैः ।
 गुणैर्युक्तं सुतं दृष्ट्वा राजा राज्यभरणश्रान्तः । परंतपः
 शत्रुसंहारव्यग्रः दशरथः । चिन्तां मनोरथं चक्रे ॥ ३४ ॥
 तामेवचिन्तांस्पष्टयति—अथेत्यादिनास्वर्गमवाप्नुयामि-
 त्यन्तेन । अथ रामगुणदर्शनानन्तरं । चिरजीविनः वृ-
 द्धस्य । वयोवृद्धस्येतिज्ञानवृद्धव्यावृत्तिः । वृद्धत्वात्प्रीति-
 रित्युच्यते । एवं एवंप्रकारेणेत्यर्थः । मयिजीवतिरामः
 कथंराजास्यादित्येषाप्रीतिर्बभूव । अत्रकथमित्युक्तिः
 कैकेयीवरदानकृतविग्रशङ्काप्रतिसंधानेन ॥ ३५ ॥
 प्रीतेरौक्त्यमाह—एषेति । अत्रान्तेइतिकरणंद्रष्टव्यं ।
 द्रक्ष्यामि इत्येषा । परा निरतिशया । प्रीतिः । अस्य

दशरथस्य । हृदिसंपरिवर्तते सम्यक् अविच्छिन्नंअनु-
 वर्तते ॥ ३६ ॥ अथरामस्वराजत्वयोग्यतानुसन्धानं
 दशरथस्यदर्शयतिश्लोकत्रयेण—वृद्धिकामइत्यनेनापूर्व-
 श्रयप्रदत्वमुक्तं । सर्वभूतान्यनुकंपयतीतिसर्वभूतानुकं-
 पनः । कर्तरिल्युद् । अनेनभ्रष्टैश्रयसाधकत्वमुक्तं ।
 ममात्मजइतिशेषः । दानेसंतापहारित्वेचदृष्टान्तमाह
 —वृष्टिमान्पर्जन्यइवेति । लोकेविषये । मत्तःप्रियतरः
 अतिशयेनप्रीतिमान् । प्रीणातीतिप्रियः पचाद्यच्
 ॥ ३७ ॥ पूर्वप्रियतरत्वमुक्तं अत्रतद्वेतुगुणवत्तरत्वमु-
 च्यते—यमशक्रसमइति । प्रत्येकंसांम्यानर्हत्वाद्यमश-
 क्त्युक्तं ॥ ३८ ॥ यथास्वर्गं स्वसदृशं स्वसुकृतानुरूपं
 स्वर्गमित्यर्थः । यद्वा यथास्वर्गं यथाभूतस्वर्गं । “य-
 स्त्वयासहसस्वर्गः ” इत्युक्तरामसौन्दर्यानुभवस्वर्गमि-
 त्यर्थः ॥ ३९ ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयं । इति पूर्वोक्तरी-
 त्या । विविधैस्तैस्तैः तत्तत्कार्यभेदेनप्रसिद्धैः । अन्य-
 पार्थिवदुर्लभैः सामान्यराजदुर्लभैः । शिष्टैः उक्तव्य-
 तिरिक्तसौशील्यादिभिः । अपरिमेयैः असङ्ख्येयैः । कति
 पयगुणाःप्रदर्शिताः शिष्टास्त्वपरिमेयाइतिभावः । लोके
 लोकोत्तरैःलोकेकुत्राप्येवंलोकोत्तरगुणानसन्तीत्यर्थः ।
 समुदितैः स्वाभाविकैः । शुभैः कल्याणतमैः । एतैर्गु-
 णैर्युक्तं तं रामं समीक्ष्य । महाराजः दशरथः ।
 सचिवैःसार्धंनिश्चित्य युवराजममन्यत अयंयुवराजोभ-
 वेदितिनिश्चितवानित्यर्थः ॥ ४०-४१ ॥ अथसद्योरामा-
 भिषेककर्तव्यताहेतुं स्वविपत्तिसूचकं दुर्निमित्तमा-

मयत शिष्टपरिपालनदुष्टनिग्रहयोर्मेदिन्याएवहर्षहेतुत्वात् । तथोक्तं “भूमिर्हस्तपुष्याजदैत्यानीकशतायुतैः । आक्रान्ताभूरिभारेण
 ब्रह्माणंशरणयौ” इति ॥ ३३ ॥ ति० यौवराज्यं तस्येतिशेषः ॥ ४१ ॥

[पा०] १ घ. संप्रतिवर्तते. २ ड. झ. ट. भूतानुकंपकः. ३ क. च. छ. झ. ज. ट. इत्येवंविविधैः. ४ घ—झ. ट.
 लोकेलोकोत्तरैर्गुणैः. क. लोकपालोपमैर्गुणैः. ५ ड. छ. झ. ज. ट. तंसमीक्ष्यतदाराजा. क. तंसमीक्ष्यमहातेजाः. ६ क—ट.
 गुणैः. ७ छ. झ—ठ. यौवराज्यममन्यत. ८ ड. च. छ. झ. ज. ट. संचक्षेऽथ.

पूर्णचन्द्राननस्याथ शोकापनुदमात्मनः ॥ लोके रामस्य बुबुधे संप्रियत्वं महात्मनः ॥ ४३ ॥
 आत्मनश्च प्रजानां च श्रेयसे च प्रियेण च ॥ प्राप्तकालेन धर्मात्मा भक्त्या त्वरितवानृपः ॥ ४४ ॥
 नानानगरवास्तव्यान्पृथग्जनपदानपि ॥ समानिनाय मेदिन्याः प्रधानान्पृथिवीपतीन् ॥ ४५ ॥
 न तु केकयराजानं जनकं वा नराधिपः ॥ त्वरया चानयामास पश्चात्तौ श्रोष्यतः प्रियम् ॥ ४६ ॥
 तान्वेष्मनानाभरणैर्यथाहं प्रतिपूजितान् ॥ ददर्शलंकृतो राजा प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ ४७ ॥
 अथोपविष्टे नृपतौ तस्मिन्परबलार्दने ॥ ततः प्रविविशुः शेषा राजानो लोकसंमताः ॥ ४८ ॥
 अथ राजवितीर्णेषु विविधेष्व्वासनेषु च ॥ राजानमेवाभिमुखा निषेदुर्नियता नृपाः ॥ ४९ ॥
 स लब्धमानैर्विनयान्वितैर्नृपैः पुरालयैर्जनपदैश्च मानवैः ॥
 उपोपविष्टैर्नृपतिर्वृतो बभौ सहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः ॥ ५० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

सनोजरांचालोचितवानित्याह—दिवीति । दिव्यन्तरिक्षे भूमौचयान्युत्पातानितजंभयमित्यर्थः । तानिचोक्तानि ज्योतिःशास्त्रे । “स्वर्भानुकेतुनक्षत्रग्रहतारार्कचन्द्रजं । दिविचोत्पद्यतेयच्चतद्विव्यमितिकीर्तितं । वाय्वभ्रसंध्या-दिदाहपरिवेषतमांसिच । खपुरंचेन्द्रचापंचतद्विद्यादन्तरिक्षजं । भूमावुत्पद्यतेयच्चस्थावरंवाथजङ्गमांतदैकदेशिकंभौममुत्पातंपरिचक्षते” इति । भयावहानिघोराणिदिव्याद्युत्पातानीतिफलितार्थः । मेधावी सूक्ष्मदर्शी राजा । संचचक्षे दृष्टवान् । सचिवायोक्तवानिति वा । आत्मनः शरीरेजरांचसंचचक्षे । ख्यावभावआर्षः ॥ ४२ ॥ एवंगामाभिषेकेहेतुद्वयमुक्तं । सर्वलोकप्रियत्वंचेतुमाह—पूर्णचन्द्राननस्येति । अथ उत्पातदर्शनानन्तरं । पूर्णचन्द्राननस्य तद्वत्सर्वसंतापहरस्य । महात्मनः महामतेः । रामस्य । लोकेविषये संप्रियत्वं कीदृशं । आत्मनः स्वस्यशोकापनुदं उत्पातादिभयनिवर्तकं । सम्यक्प्रियत्वं । बुबुधे अनुसंदधावित्यर्थः ॥ ४३ ॥ एवमनुसंधानप्रयोजनमाह—आत्मनइति । आत्मनःप्रजानांच श्रेयसे हितार्थाय । प्रियेणच प्रियायच । चतुर्थ्यर्थेनृतीया । धर्मात्मा धर्मशीलः । धर्मेणप्राणिसंरक्षकः । नृपः । प्राप्तकालेनोपलक्षितःसन् । भक्त्या प्रीत्या । त्वरितवान् प्राप्तकालत्वं स्वस्यवृद्धत्वं रामयौ-

वनं वसन्तकालोवा ॥ ४४ ॥ नानानगरेषुवसन्तीतिनानानगरवास्तव्याः तान् । “वसेस्तव्यत्कर्तरिणिच्च” इति कर्तरितव्यत्प्रत्ययः । पृथग्जनपदान् जनपदान्तरस्थान् । मेदिन्याः भुवः । प्रधानान् नकेवलानवान्तरनृपतीनित्यर्थः । पृथक्समानिनायेतिवा ॥ ४५ ॥ श्रोष्यतइत्यनन्तरमितिकरणंद्रष्टव्यं । अनानयनेहेतुमाह—त्वरयेति । दूरवर्तित्वादितिभावः । केकयराजानमित्यत्र समासान्तविधेरित्यत्वादृजभावः ॥ ४६ ॥ प्रथमं वेष्मनानाभरणैःप्रतिपूज्यपश्चात्तान्ददर्शेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ दर्शनप्रकारमेवाह—अथेति । प्रविविशुः सभामितिशेषः । शेषाः केकयराजजनकभिन्नाः ॥ ४८ ॥ राजवितीर्णेषु राजदत्तेषु । नियताः नियतदेशाधिपत्याः अन्तरङ्गावा । पादाप्रसारणादिनियमयुक्तावा ॥ ४९ ॥ लब्धमानैःप्राप्तबहुमानैः । पुरालयैः नानानगरवासिभिः । उपोपविष्टैः राजवचनश्रवणादरेणमन्दमन्दंसमीपंप्राप्तैः । नृपैः मानवैश्चनृपतिः । भगवान् माहात्म्यवान् । सहस्रचक्षुः इन्द्रइव बभौ ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

ति० पुरालयैः राजसेवार्थंसदाऽयोध्यास्थितैः ॥ ५० ॥ इतिप्रथमसर्गः ॥ १ ॥

[पा०] १ ख. घ. च. श्रेयसाच. २ च. न. प्राप्तकालेसधर्मात्मा. ड. छ. झ. ट. प्राप्तेकालेस. ३ क. ड. च. झ. ट. मेदिन्यां. ४ ख. ड. छ. झ. न. ट. पृथिवीपतिः. ५ अयंश्लोकः क. ख. घ—छ. झ. न. ट. पुस्तकेषु तान्वेस्मेत्युत्तरश्लोकादनन्तरंदृश्यते. ६ क. घ. नराधिपं. ७ क. ख. घ—छ. न. ट. परपुरार्दने. ८ च. न. राजावितीर्णेषु. ९ क. संयतानृपाः.

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

दशरथेनसदस्यान्प्रतिस्वस्यजरासंभवाद्गामेराज्यभारस्थापनेनविश्रमेच्छानिवेदनेतैस्तदङ्गीकरणम् ॥ १ ॥ पुनस्तेनतदभि-
प्रायजिज्ञासयारामस्ययौवराज्याभिषेकाङ्गीकारकारणप्रश्नेतैस्तद्गुणानुवादपूर्वकमभिषेककरणप्रार्थना ॥ २ ॥

ततः परिषदं सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः ॥ हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथितं वचः ॥ १ ॥
दुन्दुभिस्वनकल्पेन गंभीरेणानुनादिना ॥ स्वरेण महता राजा जीमूत इव नादयन् ॥ २ ॥
राजलक्षणयुक्तेन कान्तेनानुपमेन च ॥ उवाच रसयुक्तेन स्वरेण नृपतिर्नृपान् ॥ ३ ॥
विदितं भवतामेतद्यथा मे राज्यमुत्तमम् ॥ पूर्वकैर्मम राजेन्द्रैः सुतवैत्परिपालितम् ॥ ४ ॥
सोहमिक्ष्वाकुभिः सर्वैर्नरेन्द्रैः परिपालितम् ॥ श्रेयसा योक्तुकामोऽसि सुखार्हमखिलं जगत् ॥ ५ ॥
मयाप्याचरितं पूर्वं पन्थानमनुगच्छता ॥ प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिताः ॥ ६ ॥
इदं शरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हितम् ॥ पाण्डुरस्यातपत्रस्य छायायां जरितं मया ॥ ७ ॥
प्राप्य वर्षसहस्राणि बहून्यायूंषि जीवतः ॥ जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये ॥ ८ ॥
राजप्रभावजुष्टां हि दुर्वहामजितेन्द्रियैः ॥ परिश्रान्तोऽसि लोकस्य गुर्वी धर्मधुरं वहन् ॥ ९ ॥

अथरामाभिषेकस्यसर्वसमतत्वंदर्शयतिद्वितीये—
ततइत्यादि । ततःराजादिनिवेशानन्तरं । परिषदं पौ-
रजानपदसमूहं । आमन्त्र्य अभिमुखीकृत्य । हितं श्रे-
यस्करं । उद्धर्षणं उत्कूलहर्षजनकं । प्रथितं प्रकटार्थं ।
एवं वक्ष्यमाणरीत्या ॥ १ ॥ प्रथितमुवाचेत्युक्तंविशद-
यति—दुन्दुभिस्वनकल्पेनेति । दुन्दुभिस्वनकल्पेन मे-
रीस्वनसदृशेन । ईषदसमाप्तौकल्पप्रत्ययः । गंभीरेण
गंभीरार्थेन । अनुनादिना दिशःप्रतिध्वनयता । स्वरे-
ण महतास्वरेण नादयन् । जीमूतइव मेघइवस्थितः ।
राजा उवाच । पुनःस्वरःकीदृशः । राजलक्षणयुक्तेन प्र-
भावानुरूपेण । कान्तेन मृदुना । रसयुक्तेन माधुर्यवता
॥ २—३ ॥ स्वकृतराज्यपरिपालनस्यपूर्वकृतपालना-
दविशेषसूचयन्नाह—विदितमिति । अन्तेइतिकरणं-
द्रष्टव्यं । उत्तमं विपुलं । मे एतद्राज्यं । ममपूर्वकैः पू-
र्वैः । राजेन्द्रैः रघुप्रभृतिभिः । सुतवत्परिपालितं अतिप्रे-
म्णासुरक्षितं । इत्येतद्भवतांविदितं । “क्तस्यचवर्तमाने”
इतिषष्ठी । भवद्भिर्विदितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ अस्तुततःकि-
मित्यन्नाह—सोहमिति । सः तद्वंश्यः । अहं । इक्ष्वाकु-
भिः इक्ष्वाकुवंश्यैः । सर्वैर्नरेन्द्रैः परिपालितं अतएवसु-
खार्हं अखिलं जगत् राज्यं । श्रेयसा सुखेन । अधुनापि

योक्तुकामयन्नइति योक्तुकामः । अस्मि “तुंकाममनसो-
रपि” इतिमकारलोपः । योक्तुमिच्छामीत्यर्थः ॥ ५ ॥
ननुभवत्कृतंपालनमेवास्माकंश्रेयइत्यन्नाह—मयापीति ।
पूर्वं राजभिः । आचरितं क्षुण्णं । पन्थानं मर्यादां ।
अनुगच्छता अनुसरता । नित्यं अनिद्रेण जागरूके
ण । मयापि प्रजाः यथाशक्त्यभिरक्षिताः । यथाश-
क्तीतिविनयोक्तिः ॥ ६ ॥ तर्हीदानीमपितथैवरक्ष्य-
तामित्यन्नाह—इदमिति । कृत्स्नस्यलोकस्य जनस्य ।
हितं चरता कुर्वता । मया । इदं शरीरं । भवतांप्र-
त्यक्षंहीतिभावः । पाण्डुरस्यातपत्रस्य श्वेतस्यछत्रस्य ।
छायायांजरितं संजातजरंकृतं । जरापर्यन्तमेक-
च्छत्रतयापराक्रमनिधिर्भूत्वा मयानियमेन लोकहि-
तमाचरितमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तर्हिसंप्रतिकर्तव्य-
मित्यन्नाह—प्राप्येति । बहूनि वर्षसहस्राणि षष्टिवर्ष-
सहस्रपरिमितानि । आयूंषि । प्राप्य जीवतः क्रमेण
जीर्णस्यास्यशरीरस्य । विश्रान्तिं राज्यभाराद्विरतिं ।
अभिरोचये इच्छामि । एतेनययातिवद्विषयचापलेनन-
राज्याद्विरम्यतइतिदर्शितं ॥ ८ ॥ इतःपरंराज्यवहना-
शक्तौनिमित्तमाह—राजेति । राजप्रभावैः शौर्यादि-
भिः । जुष्टां सेवितुमर्हा । अजितेन्द्रियैः विषयपरैः ।

शि० हितं सर्वोपकारकं ॥ १ ॥ ति० अनिद्रेण स्वसुखनिरपेक्षेण ॥ ६ ॥

[पा०] १ घ. प्रथितं वचः. २ घ. छ. झ. ट. दुन्दुभिस्वर. ३ घ. च. छ. झ. ज. ट. त्परिपालितम्. ४ घ. च.
छ. झ. ज. ट. प्रतिपालितम्. ५ घ—छ. झ. ज. ट. योक्तुमिच्छामि. ६ क. मयाचाचरितं. ७ ग. ज मतन्द्रेण. ८ क.
लोकस्यकृत्स्नस्य, ९ घ. विश्राममभिरोचये. १० च. छ. झ. ज. ट. जुष्टांच.

सोहं विश्रममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते ॥ सन्निकृष्टानिमान्सर्वाननुमान्य द्विजर्षभान् ॥ १० ॥
 अनुजातो हि मां सर्वैर्गुणैर्ज्यैष्ठो ममात्मजः ॥ पुरन्दरसमो वीर्ये रामः परपुरंजयः ॥ ११ ॥
 तं चन्द्रमिव पुष्येण युक्तं धर्मभृतावरम् ॥ यौवराज्ये नियोक्तास्मि ग्रीतः पुरुषपुङ्गवम् ॥ १२ ॥
 अनुरूपः स वै नाथो लक्ष्मीवाङ्मणप्रजः ॥ त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्यान्नाथवत्तरम् ॥ १३ ॥

दुर्वहं तादृशप्रभावरहितैर्वोढुमशक्यां । गुर्वि बहुसा-
 धननिर्वाह्यां । लोकस्य धर्मधुरं धर्मस्थापनरूपभारं ।
 वहन्नहं परिश्रान्तोऽस्मि ॥ ९ ॥ विवक्षितमर्थदर्शयति
 —सइति । सः एवंश्रान्तोऽहं । प्रजाहिते प्रजारक्षण-
 विषये । पुत्रं कृत्वा नियम्य । सन्निकृष्टान् अन्तरङ्ग-
 भूतान् । इमान् सर्वान् द्विजर्षभान् ब्राह्मणश्रेष्ठान् ।
 अनुमान्य कृतानुमतिकान्कृत्वा । मानयतेर्प्यन्ताल्लयम् ।
 विश्रमं श्रान्तिनिवृत्तिमिच्छामि ॥ १० ॥ कस्तेपुत्रो
 यौवराज्येनियोज्योऽभिमतस्तत्राह—अनुजातइति । वी-
 र्येविषये पुरन्दरसमः इन्द्रतुल्यः । तौल्यमेवाह—परे-
 षां शत्रूणां पुराणि जयति स्वाधीनीकरोतीति परपुरं-
 जयः । असंज्ञायामपिजेःखजार्षः । रामः रामनामकः ।
 ममज्येष्ठआत्मजः । सर्वैर्गुणैः शौर्यादिभिः । मामनुजातः ।
 “अनुलक्षणे” इत्यनुःकर्मप्रवचनीयः । तद्योगान्मामि-
 तिद्वितीया । महुणान्सर्वाननुप्राप्यजातइत्यर्थः । ननु
 “मत्तश्चगुणवत्तरः । अपरिमेयैश्चलोकेलोकोत्तरैर्गुणैः”
 इतिपूर्वमुक्तं कथमिदानीमनुजातोहिमांसर्वैर्गुणैरित्यु-
 च्यते पुरन्दरसमइतिच उच्यते “अन्यामध्यस्थचिन्ता-
 हिविमर्दाभ्यधिकोदया” इतिन्यायेनपौरमुखेनरामस्य
 सर्वाभ्यधिकगुणतांवाचयितुमेवमुक्तमितिध्येयं । अत-
 एववक्ष्यति—“बहवोनृपकल्याणगुणाःपुत्रस्यसन्तिते”
 इति ॥ ११ ॥ तं स्वगुणतुल्यगुणं । धर्मभृतां धार्मिकाणां ।
 वरं पुरुषपुङ्गवं पुष्येणनक्षत्रेणयुक्तं चन्द्रमिवस्थितं तद्व-
 दत्युज्ज्वलं । यद्वा पुष्यनक्षत्रेभिषेककरणात्पुष्येणचन्द्र-
 मिवेत्युक्तं । यौवराज्येनियोक्तास्मि । यद्वा चन्द्रमिवस्थितं
 तं श्वःपुष्येण यौवराज्येनियोक्तास्मीत्यर्थः ॥ १२ ॥ दश-
 रथवचनवाल्मीकिस्तत्त्वज्ञतयाश्लाघते—अनुरूपइति ।
 सः रामः । अनुरूपः अनुगुणः । नाथः लोकस्येतिशेषः ।
 अनुरूपत्वेहेतुः—लक्ष्मीवानिति । अपरिच्छिन्नतेजस्क-
 इत्यर्थः । तत्रापिहेतुः—लक्ष्मणाग्रजइति । लक्ष्मणोल-

क्ष्मिवर्धनः” इत्युक्तं । यद्वा अनुरूपत्वेहेतुः—लक्ष्म-
 णाग्रजइति । लक्ष्मणइवसर्वत्रस्वाश्रितेप्रेमशालीत्यर्थः ।
 अथवा अनुरूपइत्यादि नित्यानपायिन्यालक्ष्म्यावि-
 शिष्टः परिजनपर्यन्तोरामः सर्वस्यनिरूपाधिकःशेषी ।
 दशरथस्तुराज्यपालनोपाधिकशेषी । वैइतिश्रुत्यादिप्र-
 सिद्धिद्योतयति । “दासभूताःस्वतःसर्वेह्यात्मानःपर-
 मात्मनः” इत्याद्युक्तेः । तस्यनिरूपाधिकशेषित्वेनिमित्त-
 माह—त्रैलोक्यमिति । त्रयोलोकाएवत्रैलोक्यं । चतु-
 र्वर्णादित्वात्स्वाथैष्यन् । त्रैलोक्यमपि येननाथेन नाथ-
 वत्तरं अतिशयेननाथवत् । रामस्यरक्षकत्वावलोकने
 कियन्मात्रंत्रैलोक्यमितिभातीत्यर्थः । अथवा अनेन-
 श्लोकेनरामस्यपरत्वमुच्यते । सः रामः । अनुरूपोनाथः
 सहजशेषीजगतः । अन्येतुकर्मानुगुणतयौपाधिकाः ।
 अनुकूलरूपंयस्यसोनुरूपः । “समःसमविभक्ताङ्गः,
 चन्द्रकान्ताननं” इत्याद्युक्तनिरूपमसौन्दर्यशालिदिव्य-
 मङ्गलविग्रहइत्यर्थः । अनुकूलस्वरूपंयस्यासावनुरूपः ।
 शतगुणितोत्तरक्रमेणनिरतिशयदशशिरस्कतयाऽभ्य-
 स्यमानानन्दरूपइत्यर्थः । “आनन्दोब्रह्मे” तिद्युक्तं ।
 अनुगतंरूपंयस्यासावनुरूपः सर्वव्यापीत्यर्थः । अनुरूपः
 अनुप्रविष्टचराचरादिकशरीरः । सर्वशरीरीत्यर्थः ।
 अनुरूपः अनुस्यूतरूपः । परव्यूहविभवान्तर्याम्यर्चा-
 वताररूपेणनानावतारशालीत्यर्थः । अनुरूपः ओः
 रुद्रस्य रूपं शरीरं तद्विलक्षणशरीरः । “वपुर्विरूपाक्ष-
 मलक्ष्यजन्मतादिगंबरत्वेननिवेदितं वसु” इत्याद्युक्तरूप-
 पविलक्षणरूपः । पुण्डरीकाक्षत्वादियुक्तः । उस्वरूप-
 भिन्नइतित्रिमूर्तिसाम्यंचनिरस्यते । वीनां पक्षिणां ना-
 थो विनाथः हंसः । तत्संबन्धीवैनाथः । अप्यादिवृद्धिः ।
 हंसवाहनःचतुर्मुखः । तत्सहितः सर्वैनाथः । नाभि-
 पद्मस्थलस्थितचतुर्मुखइत्यर्थः । वैनाथो गरुडवाहनो-
 वा । नाथत्वेहेतुः—लक्ष्मीवानिति । नित्ययोगेमनुप ।

ती० अनुज्ञाप्येतिपाठेअनुज्ञांकारयित्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

[पा०] १ क. ड. झ. अ. ट. विश्राममिच्छामि. २ क. रामं कृत्वा. ३ क. ड. च. छ. झ. अ. ट. गैश्रेष्ठो. ४ घ.
 ज. राज्येनयोक्तास्मि. ५ ड. छ. झ. प्रातःपुरुषपुङ्गवम्. ६ क. ख. ग. ड.—ट. सवोनाथो. घ. सवोराजा.

अनेन श्रेयसा सद्यः संयोज्यैवमिमां महीम् ॥ गतक्लेशो भविष्यामि सुते तस्मिन्निवेश्य वै ॥ १४ ॥
 येदीदं मेऽनुरूपार्थं मया साधु सुमन्त्रितम् ॥ भवन्तो मेऽनुमन्यन्तां कथं वा करवाण्यहम् ॥ १५ ॥
 यद्यप्येषा मम प्रीतिर्हितमन्यद्विचिन्त्यताम् ॥ अन्या मध्यस्थचिन्ता हि विमर्दाभ्यधिकोदया ॥ १६ ॥
 इति ब्रुवन्तं मुदिताः प्रत्यनन्दं नृपा नृपम् ॥ वृष्टिमन्तं महामेघं नर्दन्त इव बर्हिणः ॥ १७ ॥
 स्निग्धोऽनुनादी संजज्ञे तत्र हर्षसमीरितः ॥ जनौघोद्गुष्टसंनादो विमानं कंपयन्निव ॥ १८ ॥
 तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः ॥ ब्राह्मणा जनमुख्याश्च पौरजानपदैः सह ॥ १९ ॥
 समेत्य मन्त्रयित्वा तु समतांगतबुद्धयः ॥ ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ २० ॥

“हीश्चतेलक्ष्मीश्चपद्मयौ । अप्रमेयंहितत्तेजोयस्यसाजन-
 कासजा । वेदान्तास्तत्त्वचिन्तांमुरभिदुरसियत्पादचि-
 ह्रैस्तरन्ति” । पत्नीविशिष्टत्ववत् परिजनविशिष्टत्वमा-
 ह—लक्ष्मणाग्रजइति । लक्ष्मणशब्दः कैङ्कर्यपरमात्रो-
 पलक्षणार्थः । अग्रजइतितन्निरूप्यत्वोक्त्या आश्रितपा-
 रतव्यमुक्तं । ननुकथमयमनुरूपोनाथः ब्रह्मरुद्रादयोपि-
 हि सन्तिनाथा इत्यत्राह—त्रैलोक्यमपीति । कृतकम-
 कृतकंकृतकाकृतकमित्युक्तं समस्तजगदित्यर्थः । येनना-
 थेननाथवदित्यनेनेन्द्रादिव्यावृत्तिः । तरपाब्रह्मरुद्रादि-
 व्यावृत्तिः । तन्नाथत्वस्यैतन्मूलत्वात् । “युगकोटिसह-
 स्राणि विष्णुमाराध्यपद्मभूः । पुनश्चैलोक्यधातृत्वंप्राप्त-
 वानितिशुश्रुम । महादेवः सर्वमेधेमहात्माहुत्वात्मानं दे-
 वदेवो बभूव” इत्यादिस्मृतयस्तत्रमानं । त्रैलोक्यनाथ-
 वत्तरं रक्ष्यापेक्षयारक्षकत्वाधिकेत्यर्थः ॥ १३ ॥ इमां
 मयाचिरकालधृतां महीं । तस्मिन् ज्येष्ठे । सुते निवे-
 श्य महीपालभारं निक्षिप्येत्यर्थः । अनेन तन्निवेशरूपे-
 ण । श्रेयसाच महीमेवंसद्यः संयोज्य । गतक्लेशः गत-
 राज्यभरणक्लेशः । भविष्यामि । रामाभिषेकस्य द्वेफले
 मह्याः श्रेयो मम विश्रान्तिश्चेति भावः ॥ १४ ॥ इदं रा-
 माभिषेकरूपं कार्यं । मे राज्यभरणश्रान्तस्य वृद्धस्य मम
 यद्यनुरूपार्थं उचितप्रयोजनकंचेत् । मयावासाधुसुम-
 न्त्रितं यदि । सम्यक्विचार्यारब्धंचेदित्यर्थः । तदाभवन्तः
 मे मह्यं । अनुमन्यन्तां अनुमतिं कुर्वन्तु । इदं मे अनु-
 कूलार्थंचेत्कथं वान्यत्करवाणि ॥ १५ ॥ यत्ते प्रियं तत्कि-

यतामित्यत्राह—यद्यपीति । एषारामाभिषेकविषया
 प्रीतिर्यद्यप्यस्ति तथाप्यन्यद्विमतमस्ति चेच्चिन्त्यतां । ननु-
 कस्त्वत्तोधिकदर्शित्यत्राह—अन्येति । मध्यस्थानां राग-
 द्वेषरहितानां । चिन्ता विचारः । अन्या अन्यादृशी ।
 स्वमात्रचिन्तातो विलक्षणा । तदेव वैलक्षण्यमाह—वि-
 मर्दाभ्यधिकोदयेति । विमर्देन पूर्वापरपक्षसंघर्षेण नहे-
 तुना । अभ्यधिकोदया अधिकार्थप्रादुर्भावाहि ॥ १६ ॥
 इति पूर्वोक्तप्रकारेण । ब्रुवन्तं नृपं दशरथं । नृपाः
 परिषद्गता राजानः । वृष्टिमन्तं वर्षुकं । महामेघं नर्द-
 न्तः केकां कुर्वन्तः । बर्हिण इव मयूरा इव । मुदिताः
 सन्तः प्रत्यनन्दं प्राशंसन् ॥ १७ ॥ तत्र सभायां ।
 स्निग्धः स्नेहाभिव्यञ्जकः । अनुनादी प्रतिध्व-
 निकारी । जनौघोद्गुष्टः जनसमूहोत्पादितः । सन्नादः
 समीचीनशब्दः । विमानं तदास्थानमण्डपविमानं ।
 कंपयन्निव संजज्ञे । न केवलं राजान एव सर्वे पिजनास्त-
 च्छ्रुत्वा संतुष्टा इत्यर्थः ॥ १८ ॥ तस्येत्यादिश्लोकद्वयमे-
 कान्वयं । ब्राह्मणाः वसिष्ठाद्याः । जनमुख्याः राजा-
 नश्च । पौरैर्नागरिकैः जानपदैश्च । समेत्य संयुज्य ।
 मन्त्रयित्वा युक्तयुक्तं विचार्य । धर्मार्थविदुषः स्वस्य
 वार्धकेयुवराजस्थापनधर्मः प्रजानामर्थसाधनंचेति
 जानतः । तस्य दशरथस्य । भावं वचनमूलतात्पर्यं ।
 सर्वशः सर्वप्रकारेण । देशकालेङ्गितादिभिः । आज्ञाय
 आसमन्ताज्ज्ञात्वा । समतां साम्यं गताः बुद्धयो येषां
 ते तथोक्ताः । एकमत्यप्राप्ताः सन्तः मनसाच ज्ञात्वा

ति० मेदिनीकंपयन्निव । अनुनादः सामन्तकृतहर्षजवाक्यप्रतिध्वनिः संजज्ञे । सभायामिति शेषः । जनौघानामुद्गुष्टेन श-
 ब्देन सन्तं भवन्तु नादः प्रतिध्वनिः । पृथिवीकंपयन्निव संजज्ञे । बहिरिति शेषः ॥ १८ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ट. संयोज्येऽहमिमां. क. ज. संयोज्यचमहीमिमाम्. ख. संयोज्याहमिमांमहीम्. ग. घ. ज.
 संयोज्यैवमहीमिमाम्. २ क—ट. यदिदं. ३ घ. भवन्तोऽप्यनुमन्यन्तां. ४ ख. यद्येषाममच. ५ क—छ. झ. ट. चिन्तातु.
 ६ घ. नृपात्मजम्. ७ घ. च. यथामेघं. ८ ख. ग. नृत्यन्त इव. ९ क. घ—छ. झ. ज. ट. स्निग्धोऽनुनादः. ग. स्निग्धोऽनुनादः.
 १० ड. च. छ. झ. ज. ट. ततोहर्ष. ११ ड. झ. मेदिनीकंपयन्निव. १२ ख. माज्ञायतलतः. १३ क—ज. बलमुख्याश्च.
 १४ छ. ट. समेत्यतेमन्त्रयित्वा. ड. झ. तेमन्त्रयितुं. १५ क. ग. ज्ञात्वा. १६ ख. दशरथं वचः.

अनेकवर्षसाहस्रो वृद्धस्त्वमसि पार्थिव ॥ स रामं युवराजानमभिषिञ्चस्व पार्थिवम् ॥ २१ ॥

इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् ॥ गजेन महताऽऽयान्तं रामं छत्रावृताननम् ॥ २२ ॥

प्रत्येकं स्वस्वहृदयेन निश्चितम् । वृद्धं नृपं वक्ष्यमाणवच-
नार्हं दशरथं ऊचुः ॥ १९-२० ॥ वृद्धं नृपमिति कविना
सूचितमर्थदर्शयन्ति-अनेकेति । हे पार्थिव त्वं अनेक-
वर्षसाहस्रः सहस्राण्येव साहस्राणि । स्वार्थे अण् । अने-
कानि वर्षसाहस्राण्यस्य स तथा । वृद्धोऽसीति विशेषणम-
हिम्ना अतिवृद्धोऽसीति गम्यते । सः तादृशवृद्धत्वं । पार्-
थिवं पृथिवीशासनार्हं । युवराजानं युवराजं । समा-
सान्तस्यानित्यत्वान्न “ राजाहस्सखिभ्यः ” इति टच् ।
अभिषिञ्चस्वाथारामो युवराजो भवति तथाऽभिषिञ्चे-
त्यर्थः ॥ २१ ॥ ननुरक्षकेमयिविद्यमाने किमर्थं रामाभि-
षेकोऽपेक्ष्यत इत्याशङ्कायां नहि वयं रक्षणार्थं तमपेक्षामहे
किंतु सौन्दर्यविशेषानुभवार्थमित्याहुः-इच्छाम इति । इ-
च्छाम इति बहुवचनेन सर्वेषामिच्छावैषम्याभावोक्तः ।
महाबाहुमिति “ आयताश्रसुवृत्ताश्च ” इत्युक्तरीत्या सह-
जबाहुसौन्दर्यं तत्कालाङ्कुशाकर्षणादिव्यापारविशेष-
श्चोच्यते । इच्छामः अभिषेकपट्टबन्धादियुक्ततया स्थितं
द्रष्टुमिच्छामः । इच्छामात्रमस्माकं कार्यनिर्वहणं भव-
दधीनं । इच्छामः अस्माकमिच्छावर्तते “ श्रेयांसि-
बहुविघ्नानि ” इति एवंविधश्रेयोस्माभिर्लभ्यते किं । इ-
च्छामः अभिषेकः सिध्यतुवानवा इच्छा निष्प्रतिब-
न्धा । सुन्दरवस्तुदर्शने इच्छा प्रवर्तते खलु । इच्छामः
सर्वप्रकारेण रक्षकत्वाद्वाचाप्रार्थयितुमशक्तामनसा इ-
च्छामः । भवदभिप्रायज्ञानेन इदानीमिच्छाम इति व-
दामः । केषांचिदस्ति न केषांचिदिति किंतु सर्वे इच्छा-
मः । हि सर्वलोकप्रसिद्धं खलु । “ जैनौघोद्दुष्टसंन-
दो विमानं कं पयस्त्रिव ” इति सर्वजनकोलाहलेन तव-
गृहं विशिष्टबन्धं खलु । अकामयत मेदिनी त्वयि निर्वा-
हके सत्येव भूमिः स्वयं वरं कृतवती खलु । त्वयि करग्रहं
कुर्वति रामकामनां युक्तेति ध्वन्यते । कामुकीनां म-
र्यादा खलु । लोकपालोपमं विष्णुसदृशं । अत एव वृ-
तवती भूमिः । मेदिनी मधुकैटभवसाविस्त्रगन्धेनोपह-
ता “ सर्वगन्धः ” इति । रामसौगन्धेन वासयितुम-
कामयत । कर्पूरचन्दनादिकमिव स्वशेषकोटौ कृतवती ।

नाथं सौगन्ध्यासौगन्ध्ययोः स्वस्यैव शेषिणो भोग्यतया-
तद्विप्रवासनानि वर्तनेन स्वशेषरक्षकं । महाबाहुं बाहुब-
लस्यालक्ष्याखल्वियं । “ शक्तैस्त्रैलोक्यमप्येकः ” इति ।
न केवलं कोसलराज्यं लङ्काराज्यमपि रक्षितुं शक्तिरस्ति ।
महाबाहुं आयताश्र इति “ आजानुबाहुश्च ” इति च-
महापुरुषलक्षणदर्शनेन न ज्ञायते किं । विभूतिद्वयनिर्वा-
हकबाहुः खलु । महाबाहुं “ बाहुच्छायामवष्टभ्य ” इति
छायास्मद्रक्षणे न पर्याप्तार्किं । “ ररक्षधर्मेण बलेन चैव ”
इति धर्मबलमप्यस्तीत्याहुः-रघुवीरं “ दीनान्दानेन राघ-
वः ” इति प्रसिद्धः खलु । “ आनृशंस्यं परोधर्म ” इति-
परेषामप्युपदेशपर्यन्तं खलुरक्षणं । रघुवीरं रघ्वपेक्ष-
यास्यैव धर्मिष्ठता ज्ञायते खलु । रघुं प्रति क्षुधार्तस्य मरणे त-
व पापं न भवतीत्युक्ते नृष्णीं स्थितवान् । अयंतु “ अप्य-
हं जीवितं जह्यां ” इति खलु क्तवान् । महाबलं मनो-
बलयुक्तं । “ नहि प्रतिज्ञांसंश्रुत्य, न त्यजेयं, एतद्व्रतं मम ”
इति वक्ष्यति । गजेन महतायान्तं गजेन त्वया दत्तकि-
रीटपट्टबन्धादियुक्तः शत्रुं जयेनागच्छति चेत्तदा ज्ञायते ।
गजेन न रथादिना “ मत्तमातङ्गगामिनं ” इति तद्रम-
नोपमानगतिमता । महता अत्युन्नतेन । सर्वशक्तिमता ।
आयान्तं महावीथीमध्ये प्रतिगृहाङ्गणमायान्तं । “ एकः
स्वादुनभुञ्जीत ” इति पुत्रकलत्रादिभिः सहानुभवर-
समास्वादयामः । रामं सौन्दर्यगुणैः सकलमनोऽञ्ज-
कं । छत्रावृताननं दृष्टिदोषपरिहारायान्तरङ्गेण छत्रेणा-
वृतमुखं दृश्यादृश्यैकदेशतया साकल्येन मुखदर्शनाभि-
लाषमुत्पादयन्तं । अन्तरङ्गसुहृद्भिर्व्रितातपपरिम्लान-
ताशङ्क्याभूचक्रच्छत्रेणाच्छादितमुखपङ्कजं । छत्रावृ-
ताननं । “ एकच्छत्रां महीभुङ्क्ते ” इति लक्षणशास्त्रक-
थितसमवृत्तविशालोत्तमाङ्गत्वव्यञ्जकेन निरङ्कुशप्रशा-
सनवशीकृतनिखिलभूपालवलयतानिरूपकेण छत्रेण पा-
ण्डुरेण परभागभावमापन्नेन नितरां प्रकाशितेन्दीवरस-
दृशमुखं । विशदीकृतमुक्तं । रघुवीरमिति गजस्कन्धा-
वस्थानसूचितो वीर्यविशेष उच्यते । महाबलं मत्तमात-
ङ्गमपितृणीकृत्यगमनसमर्थं । महागजेन शत्रुं जयेनाया-

शि० रामं युवराजानं अभिषिञ्चस्व युवराजत्वेन अभिषेककारयेत्यर्थः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्परस्मैपदाभावः । खेतिभिन्नपदं ।
आत्मीयेत्यर्थः । स्वश्चासौ पार्थिवश्चेति कर्मधारयोवा ॥ २१ ॥

[पा०] १ ग. घ. ज. धार्मिकम्. क. ख. च. छ. झ. ज. पार्थिव. २ क. छत्रावृताननम्.

इति तद्वचनं श्रुत्वा राजा तेषां मनःप्रियम् ॥ अजानन्निव जिज्ञासुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 श्रुत्वैव वचनं यन्मे राघवं पतिमिच्छथ ॥ राजानः संशयोऽयं मे किमिदं ब्रूत तत्त्वतः ॥ २४ ॥
 कथं नु मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति ॥ भवन्तो द्रष्टुमिच्छन्ति युवराजं मेमात्मजम् ॥ २५ ॥
 ते तमूचुर्महात्मानं पौरजानपदैः सह ॥ बहवो नृप कल्याणा गुणाः पुत्रस्य सन्ति ते ॥ २६ ॥
 गुणान्गुणवतो देव देवकल्पस्य धीमतः ॥ प्रियानानन्दनान्कृत्स्नान्प्रवक्ष्यामोद्य ताञ्शृणु ॥ २७ ॥
 दिव्यैर्गुणैः शक्रसमो रामः सत्यपराक्रमः ॥ इक्ष्वाकुभ्योपि सर्वेभ्यो ह्यतिरिक्तो विशांपते ॥ २८ ॥

न्तंगच्छन्तमित्यनुभवसाक्षिकः सुषमाविशेषः सूच्यते । रामं स्वसौन्दर्येण गजमलंकुर्वाणमिव स्थितं । छत्रावृताननं वदनप्रभामण्डलेनेव छत्रावरणेन जनितसौन्दर्यं । एतैरभिषेकानन्तरमाविर्भविष्येति विशेषणैरभिषेकः कर्तव्य इति व्यञ्जनावृत्त्या प्रार्थ्यते ॥ २२ ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण । तद्वचनं तेषां पौरादीनां वचनं । श्रुत्वा । तद्वचनमङ्गयैव तेषां मनःप्रियं मनस्संतोषं । जानन्नप्यजानन्निव जिज्ञासुः तन्मुखेनैव ज्ञातुमिच्छुः । इदं वक्ष्यमाणं । वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥ हेराजानः मेव वचनं श्रुत्वैव ननु पूर्वापरं पर्यालोच्य । राघवं रामं । पतिं राजानं । इच्छथेति यत् । अयं मे संशयः संशयहेतुः । विधेयापेक्षया पुंलिङ्गता । संशयप्रकारमाह—किमिदमिति । इदं राघवाभिषेकप्रार्थनं । किं किं निमित्तकं । इति तत्त्वतो ब्रूत अत्र निमित्तं याथातथ्येन कथयतेत्यर्थः ॥ २४ ॥ पुनः संशयं विशिनष्टि—कथमिति । मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति भवन्तो ममात्मजं अतिमुग्धं युवराजं द्रष्टुं कथमिच्छन्ति । मयि चिरं स्वसुखनिरभिलाषतया राज्यपरिपालनजागरूके तिष्ठति समापत्यं पतिमभिलषथ को वामे पराध इति भावः ॥ २५ ॥ न ते कश्चिदपराधः किंतु तव पुत्रस्य गुणानामपराध इत्याहुः—त इति । ते राजानः । पौरजानपदैः सह पण्डितपामराविशेषेण सर्वे ऐकमत्यं प्राप्येत्यर्थः । महात्मानं महाबुद्धिं तं गुणप्राहिणं दशरथं ऊचुः । हे नृपेति संबोधनेन तारतम्यज्ञतोक्ता । ते पुत्रस्य बहवः कल्याणा गुणास्सन्ति तव नृप परिपालनमेको गुण इति भावः । रामप्रशंसया तस्यासूयामाभूदिति ते पुत्रस्येत्युक्तं । तदतिशयस्सर्वोपित्वत्संबन्धकृत इति भावः । गुणा इति बहुवचनेनैव बहुत्वे सिद्धेऽपि बहव इत्युक्त्या असङ्ख्येयगुणत्वमुक्तं । पुत्रस्य गुणा इत्यने-

न जन्मसिद्धत्वेन गुणानां स्वाभाविकत्वमुक्तं । कल्याणाः अखिलहेयप्रत्यनीकाः । आश्रयसंबन्धेन शुभीभूतावा “गुणाः सत्यज्ञानप्रभृतय उत त्वद्गततया शुभीभूयं याताः” इत्यभियुक्तोक्तेः । अत्र “स्वाभाविकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणः” इति यासुनाचार्यवचनमनुसन्धेयं ॥ २६ ॥ केते गुणा इत्याकाङ्क्षायां तान्वक्तुं प्रतिजानीते—गुणानिति । हे देव हेराजन् । गुणवतः प्रशस्तबहुगुणकस्य । देवकल्पस्य देवतुल्यस्य । धीमतः रामस्य । प्रियान् इष्टान् । आनन्दनान् प्रीतिजनकान् । तान् प्रसिद्धान् । कृत्स्नान् गुणान् । अद्य प्राप्तकाले । शृणु प्रवक्ष्यामः । गुणवतो गुणानित्यनेन गुणानामनारोषितत्वेन स्वाभाविकत्वमुक्तं । देवकल्पस्येत्यनेन गुणानां संभावितत्वं । धीमत इत्यनेन गुणानां मध्ये ज्ञानस्य प्राधान्यमुक्तं । ब्राह्मणा आगता वसिष्ठोऽप्यागत इत्यत्र वसिष्ठस्येव । प्रियानित्यनेन कल्याणत्वं आनन्दनानित्यनेन निरतिशयत्वं कृत्स्नानित्यनेन असंख्येयत्वं च विवक्षितं । एतावत्पर्यन्तं किमर्थं नोक्तमित्यपेक्षायां भवत्प्रश्नकाल एवास्मदुक्तेरवसर इत्येत्यनेन सूचयन्ति । प्रवक्ष्याम इति प्रवचनोक्त्या भगवद्गुणोपदेशो धिकारितारतम्यं नास्ति अजानता जानन्नप्यः श्रोतव्यमेवेति सूचितं । शृण्वित्यनेन रामगुणश्रवणे निरतिशयानन्दमग्नो भविष्यसि । कथंचिन्मनःसंस्तभ्य श्रोतव्यमित्युक्तं ॥ २७ ॥ दिव्यैः अमानुषैः । गुणैः शौर्यवीर्यादिभिः । शक्रसमः इन्द्रसमः । सत्यपराक्रमः अमोघविक्रमः । इक्ष्वाकुभ्यः इक्ष्वाकुवंश्येभ्यः । सर्वेभ्योतिरिक्तः समधिकः । “अतिरिक्तः समधिकः” इत्यमरः । शौर्यादिभिरतिशेषः । राज्ञो मनःप्रीणनाय संबोधयन्ति—

तनि० उपकान्तकार्यसम्यग्जातं राजलोकएवत्वरत इत्यतिहृष्टः तं हर्षगोपयन् तैरेव वाचयितव्यमिति मनसि कृत्वाह—कथमिति ॥ २५ ॥

[पा०] १ क. ज. तेषां राजा. २ ड. च. छ. झ. ट. तदिदं ब्रूत. ३ ड. छ. झ. ट. महाबलम्. ४ ड. छ. झ. ट. महात्मानः. ५ च. छ. झ. न. ट. कल्याणगुणाः. ६ ड. झ. ट. सन्ति सुतस्य ते. ७ ज. नानन्ददान्. ख. नानन्दजननान्.

रामः सत्पुरुषो लोके सत्यधर्मपरायणः ॥ साक्षाद्रामाद्विनिर्मुक्तो धर्मश्चापि श्रिया सह ॥ २९ ॥
 प्रजासुखत्वे चन्द्रस्य वसुधायाः क्षमागुणैः ॥ बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्ये साक्षाच्छचीपतेः ॥ ३० ॥
 धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च शीलवाननसूयकः ॥ क्षान्तः सान्त्वयिता श्लक्ष्णः कृतज्ञो विजितेन्द्रियः ॥ ३१ ॥
 मृदुश्च स्थिरचित्तश्च सदा भव्योऽनसूयकः ॥ ३२ ॥
 प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः ॥ बहुश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता ॥ ३३ ॥

विशांपतइति । विशां प्रजानां पते ॥ २८ ॥ लोकेराम-
 एवसत्पुरुषः रिपूणामपिवत्सलइत्यर्थः । सत्यधर्मा-
 वेवपरायणं परमागतिर्यस्यसः सत्यधर्मपरायणः ।
 सत्यधर्मैकनिरतइत्यर्थः । किंच धर्मः श्रिया तत्फल-
 भूतयासंपदासह । रामात् साक्षात् अव्यवधानेन
 विनिर्मुक्तः निष्पन्नः । धर्मार्थयोरितरनिरपेक्षतया-
 निर्वाहकइत्यर्थः ॥ २९ ॥ रामनिष्ठगुणसमुदायस्यै-
 कत्रासंभवादेकैकगुणयोगेनचन्द्रादीन्ष्टान्तयन्ति—
 प्रजेति । प्रजासुखत्वे प्रजानांसुखकरत्वे । चन्द्रस्य
 तुल्यः । क्षमागुणविषये वसुधायाः भूमेः तुल्यः ।
 बुद्ध्या बुद्ध्यसाधारणधर्मेण बृहस्पतेस्तुल्यः । वीर्ये-
 विषये शचीपतेः साक्षात् तुल्यः । “साक्षात्प्रत्यक्ष-
 तुल्ययोः” इत्यमरः ॥ ३० ॥ धर्म सामान्यविशेष-
 रूपमशेषं जानातीतिधर्मज्ञः । सत्याअमोघा सन्धा-
 प्रतिज्ञा यस्यासौसत्यसन्धः । “सन्धाप्रतिज्ञामर्यादा”
 इत्यमरः । शीलवान् शीलंहिनाम महतोमन्दैः सहनै-
 रन्ध्रेणसंश्लेषः तद्वान् । अनसूयकः गुणेषुदोषा-
 विष्करणमसूया तद्रहितः । बहुव्रीहौकपू । क्षान्तः
 क्षमावान् । क्षमाऽत्राश्रितापराधसहिष्णुत्वं । क्षमेरु-
 दित्त्वात्पक्षेनेद् । नकेवलंसहिष्णुरपराधिषु सान्त्व-
 यिता कुपितान्दुःखितांश्चप्रतिसान्त्ववादी । श्लक्ष्णः
 प्रियंवदः । “समौश्लक्ष्णप्रियंवदौ” इत्यमरः । कृतज्ञः
 स्वल्पमपिसकृत्कृतमुपकारंबहुतयाजानन्नित्यर्थः । वि-
 जितेन्द्रियः विषयचापलरहितः ॥ ३१ ॥ मृदुत्वं
 समाश्रितजनविश्लेषभीरुत्वं । चित्तस्थैर्येनाम अति-
 सङ्कटेप्यङ्गीकृतविषयपरित्यागराहित्यं । सदा भव्यः
 कुशलः आश्रिताधीनोवा ॥ ३२ ॥ प्रियवादी “सत्यं
 ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्नब्रूयात्सत्यमप्रियं” इत्युक्तरीत्याप्रिय-
 वादित्वेपिसत्यवादीत्यर्थः । प्रियवादीच चकारोऽव-
 धारणार्थः । प्रियवाद्येव नतुसत्यमप्यप्रियंवदतीत्यर्थः ।

“नब्रूयात्सत्यमप्रियं” इतिस्मरणात् । भूतानां भवन्-
 मात्रोपाधिकानांसर्वेषांजनानां । सत्यवादी “सत्यंब्रू-
 यात्” इतिविहितसत्यवचनः । चकारेणप्रियमप्य-
 सत्यंनवदतीत्यवधार्यते । यद्वा सत्यमितिपरलोकहि-
 तमुच्यते “सत्येनलोकाञ्जयति” इतिप्रयोगानुसा-
 रात् । प्रियवचनस्यनिषिद्धसाधारणत्वाददृष्टविरोधि-
 प्रियंनवदतीत्यर्थः । राघवः रघुराक्षससंवादादिषु
 प्रियसत्यवचनंप्रसिद्धमिति कुलागतोर्धमैत्यर्थः । एता-
 दृशज्ञानवत्त्वंपुस्तकनिरीक्षणदिना पण्डितमन्यतया-
 वा नभवतीत्याह—बहुश्रुतानामिति । बहुभ्यआचा-
 र्येभ्योबहुभिःशास्त्रैर्बहुधाबहुप्रकारेण श्रुतं येषामस्ती-
 तितेषां । वृद्धानां शीलवयोवृद्धानां । ब्राह्मणानां उ-
 क्तलक्ष्णेपुक्षत्रियेषुसत्स्वपिब्राह्मणानेवज्ञानार्थमुपास्त-
 इत्यर्थः । प्रियवादी ग्रीष्मधर्मसंतप्तस्थलेप्रवर्षाविलाहक-
 इवसुशीतलंवचनंवक्तीत्यर्थः । किमीदृशवचनंदिव्या-
 न्तःपुरस्य मातापित्रादीनां वसिष्ठादीनांवा नेत्याह—
 भूतानां सत्तायोगिसकलपदार्थानांच प्रियवादी ।
 किंसर्वत्रप्रियमेववदति नेत्याह—सत्यवादी भूतहिता-
 दृष्टार्थवचनइत्यर्थः । प्रियहितवादीतिभावः । किमिदं
 विरुद्धं द्वयमघटितघटनासामर्थ्यादित्यपेक्षायां नतथा
 किंतु कुलप्रभावादित्याह—राघवइति । एवंविधगुणः
 किंसगर्वोवर्तते नेत्याह—बह्विति । संभावितगुणैरवृत्त-
 स्सन्पुनरप्यतिशयायज्ञानिनांप्राङ्गणंगत्वातिष्ठतीत्यर्थः ।
 यत्किंचिच्छ्रवणमात्रेणवृत्तानांज्ञानादिवृद्धानां “सर्व-
 तःसारमादद्यात्पुण्येभ्यइवषट्पदः” इत्युक्तरीत्या बहु-
 भ्यःसारग्रहणंकृतवानित्यर्थः । ब्राह्मणानां “सावि-
 द्यायाविमुक्तये” इत्युक्तब्रह्मविद्यानिष्ठानां । नतु “वि-
 द्यान्याशिल्पनैपुणम्” इत्युक्तान्यविद्यानिष्ठानाम् ।
 उपासिता तद्बृहत्वाऽनुवर्तयिता । नतुस्वगृहेतानानी-

ती० अनसूयकः नविद्यतेअसूयाअन्यविषयिणीयस्यसः । उत्तरत्र नविद्यतेअसूयास्वविषयिणी अन्यकृतायस्यसतथोक्तइति-
 नपुनरुक्तिः ॥ ३१ ॥ शि० बहुश्रुतादित्रयाणां उपासिता सत्कारकारी ॥ ३३ ॥

[पा०] १ क. सत्यधर्मपराक्रमः. ड. छ. झ. ट. सत्यसत्यपरायणः.

तेनास्येहातुला कीर्तिर्यशस्तेजश्च वर्धते ॥ देवासुरमनुष्याणां सर्वास्त्रेषु विशारदः ॥ ३४ ॥
 सम्यग्विद्याव्रतस्नातो यथावत्साङ्गवेदवित् ॥ गान्धर्वे च भुवि श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ॥ ३५ ॥
 कल्याणाभिजनः साधुरदीनात्मा महामतिः ॥ द्विजैरभिविनीतश्च श्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः ॥ ३६ ॥
 यदा व्रजति संग्रामं ग्रामार्थे नगरस्य वा ॥ गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य निवर्तते ॥ ३७ ॥
 संग्रामात्पुनरागम्य कुञ्जरेण रथेन वा ॥ पौरान्स्वजनवन्नित्यं कुशलं परिपृच्छति ॥ ३८ ॥
 पुत्रेष्वग्निषु दारेषु प्रेष्यशिष्यगणेषु च ॥ निखिलेनानुपूर्व्याच्च पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ ३९ ॥
 शुश्रूषन्ते च वः शिष्याः कच्चित्कर्मसु दंशिताः ॥ इति नः पुरुषव्याघ्रः सदा रामोऽभिभाषते ॥ ४० ॥
 व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः ॥ उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति ॥ ४१ ॥
 सत्यवादी महेष्वासो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ॥ स्मितपूर्वाभिभाषी च धर्मं सर्वात्मना श्रितः ॥ ४२ ॥
 सम्यग्योक्ता श्रेयसां च न विगृह्यकथारुचिः ॥ उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा ॥ ४३ ॥

यश्रोता ॥ ३३ ॥ वृद्धोपासनसिद्धान्गुणानाह—तेनेति । तेन समृद्धोपासनेन । कीर्तिः औदार्यादिगुणनिमित्ता-
 प्रथा । यशः पराक्रमादिनिबन्धनाप्रथा । यद्वा कीर्तिः
 प्रथा । यशः तत्कारणबलादानादिकं । तेजः परा-
 भिभवनसामर्थ्यं ॥ ३४ ॥ विद्याव्रतस्नातः “वेदम-
 धीत्यस्नायात्” इतिस्मृतिप्रक्रिययानिखिलवेदाध्यय-
 नव्रताचरणानन्तरभाविस्नानकर्मयुक्तः । सम्यक् गुरु-
 कुलवासाद्यङ्गसहिततयासाङ्गवेदवित् । “शिक्षाव्या-
 करणलब्धो निरुक्तं ज्यौतिषं तथा । कल्पश्चेतिव्याह-
 तानिवेदाङ्गानिमनीषिभिः” इत्युक्ताङ्गसहितवेदार्थ-
 ज्ञः । यथावत् यथासंप्रदायं । गान्धर्वे च संगीतशा-
 स्त्रेऽपि । सामगानोपयुक्तत्वादितिभावः ॥ ३५ ॥
 कल्याणाभिजनः परिशुद्धोभयवंशः । साधुः स्वयंप-
 रिशुद्धः । अदीनात्मा क्षोभहेतुष्वप्यक्षोभ्यान्तःकरणः ।
 धर्मार्थनैपुणैः धर्मार्थप्रतिपादनकुशलैः । स्वार्थेऽणुप्र-
 त्ययः । श्रेष्ठैः अभिजनविद्यावृत्तयुक्तैः । अभिविनीतः
 सर्वतः सुशिक्षितः ॥ ३६ ॥ ग्रामार्थइत्यत्र ग्रामेत्य-
 विभक्तिकनिर्देशः । ग्रामस्यनगरस्यवार्थे प्रयोजनेनि-
 मित्ते । नाविजित्य निवर्ततइत्यभिधानात् रामस्यसुबा-
 हुमारीचविषयेजेरुत्वदन्त्यत्रापिशत्रुविषयेजेरुत्वमभू-
 दित्यवगम्यते ॥ ३७—३८ ॥ कुशलप्रश्नप्रकारमाह—
 पुत्रेष्विति । प्रेष्यः भृत्यः । निखिलेन कात्स्न्येन ।
 आनुपूर्व्यात् प्रधानक्रमेण । पृच्छतीत्यनुषज्यते ॥ ३९ ॥
 दंशिताः सन्नद्धाः “सन्नद्धोवर्मितः सज्जोदंशितः” इत्य-

मरः ॥ ४० ॥ सत्पुरुषसंभावितगुणानभिधायराम-
 स्यसाधारणगुणानाह—व्यसनेष्विति । मनुष्याणां दि-
 व्यान्तःपुरस्थितमातृप्रभृतीनांभवति किंतुमनुष्याणां
 आढ्यदरिद्रद्विजादितारतम्यानादरेणमनुष्यजात्याक्रा-
 न्तानां । व्यसनेषु अल्पानल्पविचारमन्तरेणव्यस-
 नपदार्थेषु । भृशं व्यसनवतोयादृशंतादृशं किंतुप-
 ङ्कमग्नगजइवस्वमाहात्म्यानुगुण्यावत्सत्ताकंच दुःखि-
 तोभवति । नतुदिनक्रमेणविस्मरति । इदंदुःखंमत्परि-
 पालनवैगुण्येनखल्वागतमितिनितरांदुःखितोभवति ।
 “हीरेषातुममातुला” इतिवक्ष्यति । उत्सवेषु पुत्रज-
 ननादिषु । सर्वेषु पुत्रीजननाद्यनादरविरहेणद्वारि-
 चूतकिसलयमालाबन्धनमुपधीकृत्यप्रवृत्तेष्वित्यर्थः ।
 पितेव पुत्रादीनांपुत्राद्युत्सवेषुयःपितुःपरितोषोजायते
 सद्द्विविधः । पामराणामर्थलाभलौकिकसहायनिमित्तः
 पण्डितानांस्वोत्तारकत्वनिमित्तश्च । एवमुभयविधपरि-
 तोषोरामस्याप्यस्ति “प्रनृत्यन्तिपितामहाः । यद्येको-
 पिगयांव्रजेत्” इतिवत् । “मनुष्याणांसहस्रेषुकश्चि-
 द्यततिसिद्धये । बहुजन्मसहस्रान्तेदिष्टयायस्तुप्रपद्यते”
 इतिप्रत्याशासंभवात् । अत्रपरिशब्दोवीप्सायांवर्तते ।
 अत्रापिभृशमित्यनुवर्तते ॥ ४१ ॥ सत्यवादी अति-
 सङ्कटावस्थायामपिसत्यवचनशीलः । सर्वासनाधर्म-
 श्रितः अतिदुर्घटदशायामपिधर्मनयजतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥
 श्रेयसांसम्यग्योक्ता संपादकः । नविगृह्यकथारुचिः
 “नविगृह्यकथांकुर्यात्” इतिनिषिद्धयोर्जल्पवितण्डयो-

ति० देवासुरमनुष्याणामितिनिर्धारणेषष्ठी ॥ ३४ ॥ ति० नविगृह्यकथारुचिः विग्रहोवृथाकलहस्तंकृत्वाजल्पवितण्डादिकथा-

[पा०] १ क. महाद्युतिः. २ घ. यदाभजति. ३ ख. नोऽविजित्य. ४ ड. झ. ज. ट. नुपूर्व्याच. ५ क. ड. च. ज. ट. कच्चिद्रमेषुदंशिताः. झ. ठ. कच्चिद्रमसु. ज. कच्चित्कर्मसु. ६ ख. नविरुद्धकथारुचिः. झ. नविगृह्यकथा. ७ ख. युक्तीनां.

सुभूरायतताम्राक्षः साक्षाद्विष्णुरिव स्वयम् ॥ रामो लोकाभिरामोऽयं शौर्यवीर्यपराक्रमैः ॥ ४४ ॥
 प्रजापालनतत्त्वज्ञो नरागोपहतेन्द्रियः ॥ शक्तस्त्रैलोक्यमप्येको भोक्तुं किं नु महीमिमाम् ॥ ४५ ॥
 नास्य क्रोधः प्रसादश्च निरर्थोऽस्ति कदाचन ॥ हन्त्येव नियमाद्विधानवध्ये न च कुप्यति ॥ ४६ ॥
 युनक्त्यर्थैः प्रहृष्टश्च तैमसौ यत्र तुष्यति ॥ ४७ ॥
 शान्तैः सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसंजननैर्नृणाम् ॥ गुणैर्विरुचे रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ॥ ४८ ॥
 तमेवंगुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ लोकपालोपमं नाथमकामयत मेदिनी ॥ ४९ ॥
 वत्सः श्रेयसि जातस्ते दिष्ट्याऽसौ तंव राघव ॥ दिष्ट्या पुत्रगुणैर्युक्तो मारीच इव काश्यपः ॥ ५० ॥
 बलमारोग्यमायुश्च रामस्य विदितात्मनः ॥ देवासुरमनुष्येषु संगन्धर्वोरगेषु च ॥ ५१ ॥
 आशंसते जनः सर्वो राष्ट्रे पुरवरे तथा ॥ अभ्यन्तरश्च बाह्यश्च पौरजानपदो जनः ॥ ५२ ॥
 स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च सायं प्रातः समाहिताः ॥ सर्वान्देवान्नमस्यन्ति रामस्यार्थं यशस्विनः ॥ ५३ ॥

निवृत्तरागः । निवृत्तरागत्वं किमवकृत्वात्रेत्याह—उत्तरेति ॥ ४३ ॥ उक्तकल्याणगुणानुरूपकारसौभाग्यमाह—सुभूरिति । शूरस्य भावः शौर्यं । तच्च मरणनिर्भयत्वं । “शूरो मरणनिर्भयात्” इति वचनात् । वीर्यं स्वयमविकृतः सन् परान्विविधमीरयति विद्रावयतीति वीरः तस्य भावो वीर्यं । दुष्प्रवेशचक्रव्यूहादिविशिष्टसैन्ययुक्तान् देवासुरानपियेनोत्साहेनाक्रमति सपराक्रमः ॥ ४४ ॥ “रामो राज्यमुपासित्वा” इत्युक्तराज्याप्रजापालनतत्त्वज्ञः । नरागोपहतेन्द्रियः । इन्द्रियचापलरहित इति न समसासः । भोक्तुं पालयितुं ॥ ४५ ॥ नियमात् नियमेन । वध्यन् शास्त्रतो वध्यन् । हन्त्येव । अवध्ये शास्त्रतोऽवध्ये विषये ॥ ४६ ॥ यत्र यस्मिन्पुरुषे । तुष्यति । तं तुष्टोसौ । अर्थैः अभिलषितपदार्थैः । युनक्ति योजयति ॥ ४७ ॥ शान्तैः शमप्रधानैः । सर्वप्रजानां कान्तैः काम्यमानैः । सर्वजनभोग्यैरित्यर्थः । अतएव प्रीतिसंजननैः । दान्त इति पाठे यमनियमादिरूपतः क्लेशसहः । “तपःक्लेशसहो दान्तः” इत्यमरः । दीप्तः श्रीष्मादिकालिकः ॥ ४८ ॥ मेदिनी मेदिनीस्थजनता ॥ ४९ ॥ तव दिष्ट्या भाग्येन । श्रेयसि श्रेयोनिमित्तं । वत्सः पुत्रो जातः । पुत्रगुणैर्युक्तः पुत्राभ्यो नराकान्नायत इति व्युत्पत्तिसिद्धिपितृदार-

कगुणैर्युक्तः । मारीचः मरीचेः पुत्रः । काश्यपः कश्यपगोत्रः ॥ ५० ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयं । देवासुरमनुष्येषु सर्वो जनः राष्ट्रे इतरराष्ट्रे । पुरवरे इतरपुरवरे च । वर्तमानोजनः । अभ्यन्तरः अन्तःपुरचारी जनः । पौरजानपदः स्वपुरस्वजनपदस्योजनश्च । विदितात्मनः प्रसिद्धशीलस्य । रामस्य बलादिकमाशंसते प्रार्थयते । मनुष्यशब्दो देवादिसाहचर्यादृषिवचनः ॥ ५१-५२ ॥ स्त्रियः अतिगंभीरतया स्वहृदयं व्यक्तमनाविष्कुर्वन्त्यः । वृद्धाः करणपाटवरहिताः । अत्यलसतया सर्वत्रानादरं कुर्वन्त्यः । तरुण्यः यौवनमदान्धतया विवेकशून्याः । सायं प्रातरित्युपलक्षणं । त्रिसन्ध्यमित्यर्थः । तेन मङ्गलाशासनकालनियमोक्तिः । समाहिताः सावधानाः । अनेन रामगुणगृहीततया स्वारसिकप्रेमकलेन समनस्कत्वमुक्तं । सर्वान्देवानिति प्रेमकलुषिततयान्यूनाधिकविभागमन्तरेण लौकिकवैदिकविभागमन्तरेण च नमस्यन्तीति रामरक्ष्यानेव देवान्नामरक्षकान् मन्यन्त इति प्रेमान्ध्याकाष्ठादर्शिता । रामस्यार्थं रामस्य बलारोग्यादिप्रयोजनसिद्ध्यै वस्वप्रयोजनं नान्तर्रीयकमितितस्यैव प्रयोजनमुद्दिश्य । यशस्विनः देवान्तरनमस्कारस्वरामप्रयोजनपर्यवसितत्वात् रामप्रेमपारवश्येन कृतत्वाच्च स्वरूपविरुद्धदेवतान्तरभजन-

रुचिरार्थाप्राकृतस्तथानेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ति० असौ तैव वत्सः दिष्ट्या अस्मद्भागेन । श्रेयसि प्रजारक्षणरूपे समर्थो जातः । किंच असौ राघवः । तव दिष्ट्या भाग्येन मरीचिप्रजापतेः पुत्रः कश्यप इव पुत्रगुणैर्युक्तो जात इत्यर्थः ॥ ५० ॥ इति द्वितीयसर्गः ॥ २ ॥

[पा०] १ क—ट. पालनसंयुक्तो. २ क. ख. झ. ट. पहितेन्द्रियः. ३ क—ट. मप्येषः. ४ क. घ—छ. झ. ज. ट. हन्त्येष. ५ ख. द्वयमवध्ये. ड. च. छ. झ. ज. ट. द्वयानवध्येषु न कुप्यति. ग. द्वयं यदेष खलु कुप्यति. ख. यस्यैष खलु कुप्यति. क. मवध्ये च न कुप्यति. ६ ख. मनसा यत्र तुष्यति. ७ ड. च. छ. ट. दान्तैः. ८ ख. गुणैर्विराजते. ९ झ. तव राघवः. १० क. गन्धर्वैर्भूरेषु च. ११ क. ख. आशंसन्ते जनास्सर्वे. १२ क—घ. च. छ. ज. अभ्यन्तरश्च. १३ च. झ. ज. ट. मनस्विनः, वा. रा. ३५

तेषामायाचितं देव त्वत्प्रसादात्समृद्धताम् ॥ ५४ ॥

राममिन्दीवरश्यामं सर्वशत्रुनिबर्हणम् ॥ पश्यामो यौवराज्यस्थं तव राजोत्तमात्मजम् ॥ ५५ ॥

तं देवदेवोपममात्मजं ते सर्वस्य लोकस्य हिते निविष्टम् ॥

हिताय नः क्षिप्रमुदारजुष्टं मुदाऽभिषेक्तुं वरद त्वमर्हसि ॥ ५६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

दशरथेन वसिष्ठं प्रति रामस्य यौवराज्याभिषेकसंभारसंभरणनिवेदने तेन सुमन्नादीन् प्रतितन्निदेशकरणम् ॥ १ ॥ ततो दशरथेन स्वाज्ञया सुमन्त्राणीतरामं प्रति यौवराज्याभिषेकनिश्चयनिवेदनपूर्वकं हितोपदेशः ॥ २ ॥ रामसुहृद्भिः कौसल्यां प्रति पुत्रस्य यौवराज्यप्राप्तिरूपप्रियवृत्तान्तनिवेदनम् ॥ ३ ॥ रामेण हितोपदेशग्रहणानन्तरं दशरथाभिवादनपूर्वकं स्वगृहगमनम् ॥ ४ ॥

तेषामञ्जलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः ॥ प्रतिगृह्यान्नवीद्राजा तेभ्यः प्रियं हितं वचः ॥ १ ॥

अहोसि परमप्रीतः प्रभावश्चातुलो मम ॥ यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्थमिच्छथ ॥ २ ॥

इति प्रत्यर्च्य तान् राजा ब्राह्मणानि दमब्रवीत् ॥ वसिष्ठं वामदेवं च तेषामेवोपशृण्वताम् ॥ ३ ॥

चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः ॥ यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्प्यताम् ॥ ४ ॥

राज्ञस्तूपरते वाक्ये जनघोषो महानभूत् ॥ शनैस्तस्मिन् प्रशान्ते च जनघोषे जनाधिपः ॥

वसिष्ठं मुनिशार्दूलं राजा वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥

रूपमयशोनास्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ आयाचितं रामाभिषेकरूपाभिमतां प्रार्थनं । समृद्धतां सफलं भवतु ॥ ५४ ॥ इन्दीवरश्याममिति समुदायशोभोक्ता । सर्वशत्रुनिबर्हणमिति स्वसौन्दर्यातिशयदर्शनमप्रचित्तत्वरूपकमादिशत्रुनिबर्हणमित्यर्थः । पश्यामः द्रक्ष्यामः । “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा” इति भविष्यदर्थे लट् ॥ ५५ ॥ देवेति संबुद्धिः । देवदेवः विष्णुः तत्सदृशमिति वा । निविष्टं दत्तावधानमित्यर्थः । उदारजुष्टं औदार्ययुक्तं । भावप्रधानो निर्देशः । उदारैर्जुष्टं सेवितमिति वा ॥ ५६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

मञ्जलीनां प्रतिग्रहः ॥ १ ॥ अहोस्मीतिसन्धिरार्षः ॥ २ ॥ राजा दशरथः । इति पूर्वोक्तरीत्या । तान् प्रार्थनापरान् । ब्राह्मणान् । अभ्यर्च्य मधुरवचनैः संमान्य । तेषामेवोपशृण्वतां तेषु उपशृण्वत्सु सत्स्वेव । वसिष्ठं वामदेवं चेदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ अभिषेकविषयनिरतिशयादरेण तदुचितकालं प्रशंसति—चैत्र इति । चैत्रः यथेतरेभ्यः प्रधानभूतोरामः तथा मासान्तरेभ्योऽयं मासः । श्रीमान् यथा सर्वसुखावहत्वाद् रामः सर्वेषां राजा तथा सर्वसुखकरत्वादसौ सर्वमासानां राजा । अयं मासः अभिषेकमनोरथसमय एव सन्निहितः । अयं मासः अवतारहेतुरेवाभिषेकहेतुः । पुण्यः रमणीयः पुण्यवर्धनो वा । पुष्पितकाननः अस्मत्प्रयत्नालंकृतनगरवैलक्षण्येन स्वयमेवालंकृतवनः । यद्वा रामस्य कनककिरीटधारणसमये स्वयंकुसुममुकुटधारी वनप्रदेशो जाताः ॥ ४ ॥ वसिष्ठशब्दो वामदेवस्याप्युपलक्षणपरः । वसिष्ठं वामदेवमिति द्वयोः प्रस्तुतत्वात् । एवं व्यादिश्य विप्रौ तावित्युपरिवक्ष्यमाणत्वाच्च । प्राधान्याद् वसिष्ठस्योपादानं । जनघोषः चिरप्रार्थितरामाभिषेकविषयोऽस्मन्मनोरथः

एवं निश्चिताभिषेकसंभारसंभरणप्रवृत्तिस्तीत्ये । प्रगृहीतानि प्रकर्षेण गृहीतानि । शिरसि बद्धानीत्यर्थः । अञ्जलिरूपाणि पद्मानि अञ्जलिपद्मानि । अञ्जलीनां पद्ममुकुलाकारत्वादत्रत्यपद्मशब्दः पद्ममुकुलपरः । प्रतिगृह्य वीक्षणवचनप्रत्यञ्जलिभिर्यथायोग-

अभिषेकाय रामस्य यत्कर्म सपरिच्छदम् ॥ तदद्य भगवन्सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ६ ॥
 तच्छ्रुत्वा भूमिपालस्य वसिष्ठो द्विजसत्तमः ॥ आदिदेशाग्रतो राज्ञः स्थितान्युक्तान्कृताञ्जलीन् ॥ ७ ॥
 सुवर्णादीनि रत्नानि बलीन्सर्वौषधीरपि ॥ शुक्लमाल्यांश्च लाजांश्च पृथक्च मधुसर्पिषी ॥ ८ ॥
 अहतानि च वासांसि रथं सर्वायुधान्यपि ॥ चतुरङ्गबलं चैव गजं च शुभलक्षणम् ॥ ९ ॥
 चामरव्यज्जेने श्वेते ध्वजं छत्रं च पाण्डुरम् ॥ शतं च शातकुंभानां कुंभानामग्निवर्चसाम् ॥ १० ॥
 हिरण्यशृङ्गमृषभं समग्रं व्याघ्रचर्म च ॥ उपस्थापयत प्रातरङ्ग्यगारं महीपतेः ॥ ११ ॥
 यच्चान्यत्किंचिदेष्टव्यं तत्सर्वमुपकल्प्यताम् ॥ १२ ॥
 अन्तःपुरस्य द्वाराणि सर्वस्य नगरस्य च ॥ चन्दनस्रग्भिरर्च्यन्तां धूपैश्च घ्राणहारिभिः ॥ १३ ॥
 प्रशस्तमन्नं गुणवदधि क्षीरोपसेचनम् ॥ द्विजानां शतसाहस्रे यत्प्रकाममलं भवेत् ॥ १४ ॥
 सत्कृत्य द्विजमुख्यानां श्वः प्रभाते प्रदीयताम् ॥ घृतं दधि च लाजाश्च दक्षिणाश्चापि पुष्कलाः ॥ १५ ॥
 सूर्येऽभ्युदितमात्रे श्वो भविता स्वस्तिवाचनम् ॥ ब्राह्मणाश्च निमज्जन्तां कल्प्यन्तामासनानि च ॥
 आवध्यन्तां पताकाश्च राजमार्गश्च सिच्यताम् ॥ १६ ॥
 सर्वे च तालैर्वचरा गणिकाश्च खलंकृताः ॥ कक्ष्यां द्वितीयामासाद्य तिष्ठन्तु नृपवेश्मनः ॥ १७ ॥
 देवायतनचैत्येषु सान्नभक्षाः सदक्षिणाः ॥ उपस्थापयितव्याः स्युर्माल्ययोग्याः पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥

फलितइत्येवंरूपः ॥ ५ ॥ सपरिच्छदं सोपकरणं ॥ ६ ॥ युक्तान् राजकार्यनियुक्तान् सुमन्त्रादीनधिका-
 रिणइतियावत् ॥ ७ ॥ बलीन् उपहारान् । “करो-
 पहारयोःपुंसिबलिः” इत्यमरः । ओषधयः व्रीहिमु-
 द्रादयः । शुक्लमाल्यांश्चेतिलिङ्गव्यत्ययार्षः । पृथक्
 पृथक्पात्रगृहीते । मधुसर्पिषी क्षौद्रघृते ॥ ८ ॥ अहतानि
 “ईषद्धौतनवंश्चेतंसदशयन्नाधारितं । अहतंतद्विजानीया-
 द्वैवेपिञ्चेचकर्मणि” इत्युक्तजलप्रक्षालनादिगुणयुक्ता-
 नि ॥ ९ ॥ चामरव्यजने चामररूपव्यजने । शातकुं-
 भानां सौवर्णानां ॥ १० ॥ हिरण्यशृङ्गं हिरण्यालंकृत-
 शृङ्गं । समग्रं संपूर्णवयवं । उपस्थापयत प्रापयत । अ-
 ङ्ग्यगारं अग्निहोत्रगृहं ॥ ११ ॥ अन्यत् गन्धपुष्पादिकं ।
 एष्टव्यं अपेक्षणीयं ॥ १२ ॥ अन्तःपुरस्य राजगृ-
 हस्य । सर्वस्यनगरस्यद्वाराणि सर्वाणिनगरद्वाराणी-
 त्यर्थः । घ्राणहारिभिः घ्राणद्वारापुरुषाकर्षकैः ॥ १३ ॥
 सहस्रमेवसाहस्रं । शतसाहस्रशब्दोपरिमितवचनः ।

विषयसप्तमी । अलं पर्याप्तं । “अलंभूषणपर्याप्तिश-
 क्तिवारणवाचकं” इत्यमरः । शतसाहस्रविषयेप्रकामं
 अत्यर्थं । पर्याप्तं प्राशस्त्यादिगुणविशिष्टं । यदन्नंभवे-
 त्तत्संपाद्यतामित्यर्थः ॥ १४ ॥ द्विजमुख्यानां द्विज-
 मुख्येभ्यः । सत्कृत्यदीयतां तदन्नमितिशेषः । पुष्क-
 लाः संपूर्णाः ॥ १५ ॥ सूर्येऽभ्युदितमात्रे सूर्योदया-
 नन्तरमेव । श्वः परेद्युः । स्वस्तिवाचनंभविता ।
 तदर्थंब्राह्मणाश्चनिमज्जन्तां आहूयन्तां । आसनानि
 तेषामितिशेषः । आवध्यन्तां प्रतिगृहमितिशेषः ॥ १६ ॥
 तालैर्वचरन्तिजीवन्तीतितालावचराः नर्तकादयः ।
 कक्ष्यांद्वितीयामिति । अन्तःकक्ष्यायामभिषेकप्रवृत्ते-
 स्तत्रचब्राह्मणैर्वस्तव्यत्वादितिभावः ॥ १७ ॥ देवाय-
 तनचैत्येषु देवगृहेषु चतुष्पथेषुचैत्यर्थः । अन्नभक्षैःस-
 हवर्तन्तइतिसान्नभक्षाः । अन्नमोदकहस्ताइतियावत् ।
 माल्यप्रदानयोग्याः माल्ययोग्याः । मध्यमपदलोपि-
 समासः माल्यार्थसाधनानि । पृथक्पृथगिति । देवा-

ति० अहतानि सदृशानि तदानीमेवतन्तुवाययन्नादुद्धृतानि ॥ ९ ॥ ति० शतसाहस्रं शतसाहस्रं प्रति ॥ १४ ॥ ती० चैत्य-
 षु रथ्यावृक्षेषुच । ति० माल्ययोग्याः मालामर्हतीतिमाल्यमर्चनंतयोग्याःगन्धपुष्पादयः । देवायतनचैत्ययोःपृथक्पृथगुपस्थापयि-

[पा०] १ ख. ग. ज. भगवान्सर्व. २ ड. छ. झ. ट. मुनिसत्तमः. ३ क. ख. ड—ट. शुक्लमाल्यानि. ४ क. ग. ज.
 चतुरङ्गबलंचैव. ५ ड. छ. झ. ट. व्यजनेचोभे. घ. व्यजनेचैव. ६ क. च. छ. ज. न. शृङ्गमृषभं. ७ ड. च. छ. झ. रङ्ग्यगारे.
 ट. रङ्ग्यगारे. क. घ. ज. न. रङ्ग्यगारं. ८ इदमर्थं ड. छ. झ. पुस्तकेषु उपस्थापयतेत्यर्थापूर्वइत्यते. ९ क. मन्त्रघृतवत्.
 घ. ज. विधिवत्. १० क. ख. ड. च. छ. झ. न. ट. शतसाहस्रं. ११ घ. आविष्यन्तां. १२ ख. तालवचनाः. घ. ताल-
 चतुराः. ड. च. छ. झ. न. तालापचराः. १३ घ. ड. झ. ज. सान्नभक्षाः.

दीर्घासिबद्धा योधाश्च संनद्धा मृष्टवाससः ॥ महाराजाङ्कणं सर्वे प्रविशन्तु महोदयम् ॥ १९ ॥
 एवं व्यादिश्य विप्रौ तौ क्रियास्तत्र सुनिष्ठितौ ॥ चक्रतुश्चैव यच्छेषं पार्थिवाय निवेद्य च ॥ २० ॥
 कृतमित्येव चाब्रूतामभिगम्य जगत्पतिम् ॥ यथोक्तवचनं प्रीतौ हर्षयुक्तौ द्विजर्षभौ ॥ २१ ॥
 ततः सुमन्त्रं द्युतिमान्राजा वचनमब्रवीत् ॥ रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति ॥ २२ ॥
 स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राजशासनात् ॥ रामं तत्रानयांचक्रे रथेन रथिनां वरम् ॥ २३ ॥
 अथ तत्र समासीनास्तदा दशरथं नृप ॥ प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भूमिपाः ॥ २४ ॥
 म्लेच्छाचार्याश्च ये चान्ये वनशैलान्तवासिनः ॥ उपासांचक्रिरे सर्वे तं देवं इव वासवम् ॥ २५ ॥
 तेषां मध्ये स राजर्षिर्मरुतामिव वासवः ॥ प्रासादस्थो रथगतं ददर्शयान्तमात्मजम् ॥ २६ ॥
 गन्धर्वराजप्रतिमं लोके विख्यातपौरुषम् ॥ दीर्घबाहुं महासत्त्वं मत्तमातङ्गगामिनम् ॥ २७ ॥
 चन्द्रकान्ताननं राममतीव प्रियदर्शनम् ॥ रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम् ॥ २८ ॥

यतनचैत्ययोरिति शेषः । ब्राह्मणैर्देवताः पूजनीया इत्यर्थः ॥ १८ ॥ दीर्घासिबद्धाः बद्धदीर्घासयः । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः” इति निष्ठायाः परनिपातः । महानुदयो रामाभिषेकरूपाभ्युदयो यस्मिन् तं महोदयं ॥ १९ ॥ विप्रौ वसिष्ठवामदेवौ । क्रियाः पुरोहितकर्तव्याः । तत्र राजगृहे । व्यादिश्य आज्ञाप्य । यच्छेषं दासीपरिजैनाद्यानयनं तदपि पार्थिवाय राज्ञे । निवेद्य चक्रतुः ॥ २० ॥ अथ जगत्पतिं राजानं । अभिगम्य यथोक्तवचनं उक्तवचनमनतिक्रम्य । कृतमिति प्रीतौ हर्षयुक्तौ । प्रीतिर्मनोगतो हर्षः । मानसप्रीतिजन्मरोमाश्चादिशरीरविकारो हर्षः । तद्युक्तौ । पूर्वश्लोके निवेद्येत्यनेन शेषसंपादनविषयनिवेदनमुक्तं अब्रूतामिति पूर्वोक्तसकलसिद्धिविषयमिति न पुनरुक्तिः ॥ २१ ॥ कृतात्मा सुशिक्षितबुद्धिः । शीघ्रागमनहेतुरयं । “आत्मा जीवधृतौ बुद्धौ” इत्यमरः ॥ २२—२३ ॥ अथ सुमन्त्रनिर्गमनानन्तरं । तत्र प्रासादे । समासीनाः सम्यगुपविष्टाः । प्राच्या इत्यादौ “द्युप्राक्” इत्यादिनायदादयः शैषिका भवार्थाः । म्लेच्छाचार्याः म्लेच्छप्रभवः । अन्तशब्दः प्रदेशवाची । प्राच्येत्यादिना शैलान्तवासिन इत्यन्तेन मूलभृत्यश्रेणिसुहृद्विषदाटविकमिति षड्विधबलोपास्यत्वं सार्वभौमचिह्नमुक्तं ॥ २४—२६ ॥ गन्धर्वराजप्रतिमं

भोगस्रोतः प्रावण्यवेषसौन्दर्येषु गन्धर्वराजौपम्यं । न केवलं भोगधारारसिकत्वेन वीररसानभिज्ञत्वमित्याह—लोके विख्यातपौरुषं । पौरुषोपयुक्तसंहननवत्त्वमाह—दीर्घबाहुमिति । न केवलं शरीरपुष्पसुकुमारबाहुत्वेनान्तस्सारराहित्यमित्याह—महासत्त्वमिति । तदनुगुणगतिविशेषमाह—मत्तमातङ्गगामिनमिति । सगर्वसलीलगमनं मदालसगमनं वाविवक्षितं ॥ २७ ॥ चन्द्रकान्ताननं चन्द्राननमित्युक्तेऽप्याह्लादकत्वादिसिद्धेर्निरतिशयाह्लादकत्वं द्योतयितुं कान्तशब्दः । चन्द्रात्कान्ताननमिति विग्रहः । अनेनावयवशो भाववत्त्वमुक्तं । रामं विग्रहगुणैः स्वरूपगुणैश्चरमयन्तं । समुदायशो भाववत्त्वमाह—अतीव प्रियदर्शनमिति । निरन्तरदर्शनेऽपि प्रतिक्षणं न वनवीभूतदर्शनं । रूपौदार्यगुणैः रूपं विग्रहः । औदार्यं अनुभवितृभ्यो नुभवदानं । “य आलदा बलदा” इति श्रुतेः । गुण्यते सदानुसन्धीयत इति गुणः । “गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु” इति निघण्टुः । तेन सदानुसन्धीयमानं सौशील्यमुच्यते । अहो महानयमस्मादृशेषु क्षुद्रेष्वप्यतिसंश्लेषेण वर्तत इति सर्वदानुसन्धीयमानत्वात् । पुंसामिति कठिनचित्तानामपि किमुत स्त्रीणामिति भावः । यद्वा पुंशब्देन स्त्रीपुंससाधारणमात्ममात्रमुच्यते । “पुमानेको व्यवस्थितः” इति श्रीविष्णुपुराणे प्रयोगात् । तेन सुरनर-

तव्याः ॥ १८ ॥ ति० दीर्घासयोर्येषां ते बद्धगोधाचर्मणश्चेति द्वन्द्वः ॥ १९ ॥ ति० कृतात्मा धर्मेषु कृतबुद्धिः ॥ २२ ॥ ति० गन्धर्वराजप्रतिमत्वं सौन्दर्यवत्त्वेन सुस्वरत्नेन च ॥ २७ ॥

[पा०] १ झ. दीर्घासिबद्धगोधाश्च. २ ड. झ. राजाङ्कणं शूराः. ३ ड. झ. विप्रौतु. ४ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. विनिष्ठितौ. ५ ख. यथोक्तवचनं. ६ ख. ग. हर्षयुक्तं. ७ झ. ट. द्विजोत्तमौ. ८ क. च. राममामन्त्रयाञ्चक्रे. ९ ड. झ. सहासीनाः. १० क—छ. झ. अ. म्लेच्छाचार्याश्च. ११ ड. छ. झ. ट. देवावासवयथां. १२ ड. छ. झ. ट. दशरथो. क. च. ज. रथस्थितं.

धर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः ॥ न ततर्प समायान्तं पश्यमानो नराधिपः ॥ २९ ॥
 अवतार्य सुमन्त्रस्तं राघवं स्यन्दनोत्तमात् ॥ पितुः समीपं गच्छन्तं प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ ३० ॥
 स तं कैलासशृङ्गाभं प्रासादं नैरपुङ्गवः ॥ आरूरोह नृपं द्रष्टुं संह सूतेन राघवः ॥ ३१ ॥
 स प्राञ्जलिरभिप्रेत्य प्रणतः पितुरन्तिके ॥ नाम स्वं श्रावयन्नामो ववन्दे चरणौ पितुः ॥ ३२ ॥
 तं दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे कृताञ्जलिपुटं नृपः ॥ गृह्णाञ्जलौ समाकृष्य सखजे प्रियमात्मजम् ॥ ३३ ॥
 तस्मै चाभ्युदितं सम्यङ्गणिकाञ्चनभूषितम् ॥ दिदेश राजा रुचिरं रामाय परमासनम् ॥ ३४ ॥
 तदासनवरं प्राप्य व्यदीपयत राघवः ॥ स्वयैव प्रभया मेरुमुदये विमलो रविः ॥ ३५ ॥
 तेन विभ्राजता तत्र सा संभाऽभिव्यरोचत ॥ विमलग्रहनक्षत्रा शारदी द्यौरिवेन्दुना ॥ ३६ ॥
 तं पश्यमानो नृपतिस्तुतोष प्रियमात्मजम् ॥ अलंकृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितम् ॥ ३७ ॥
 स तं सस्मितमाभाष्य पुत्रं पुत्रवतां वरः ॥ उवाचेदं वचो राजा देवेन्द्रमिव कश्यपः ॥ ३८ ॥
 जेष्ठायामसि मे पत्न्यां सदृश्यां सदृशः सुतः ॥ उत्पन्नस्त्वं गुणश्रेष्ठो मम रामात्मजः प्रियः ॥ ३९ ॥
 यतस्त्वया प्रजाश्रेमाः स्वगुणैरनुरञ्जिताः ॥ तस्मात्त्वं पुण्ययोगेन यौवराज्यमवाप्नुहि ॥ ४० ॥

तिर्यगादिभेदभिन्नानां स्त्रीपुंनपुंसकभेदभिन्नानां सर्वेषां
 दृष्टिचिन्तापहारउक्तः । वक्ष्यतिरामविरहेऽस्यावरजङ्ग-
 मवस्तुमात्रं परिम्लानमिति । यद्वा पुंसामपिरामं प-
 श्यतां स्त्रीभूत्वाऽहममुमनुभवेयमित्यभिलाषो भवति ।
 यथाहुः “पाञ्चाल्याः पद्मपत्राक्ष्याः स्नायन्त्याजघनं घ-
 नं । याः स्त्रियो दृष्टवत्यस्ताः पुंभावं मनसाययुः” इति
 ॥ २८ ॥ पश्यमान इति निर्निमेषदर्शनमुक्तं । नततर्पेति
 प्रतिक्षणमनुभवेपिनवनवप्रेमास्पदतयानवृत्तिरभूदित्य-
 र्थः ॥ २९ ॥ अवतार्येति अवतारणं हस्तप्रदानादिना
 ॥ ३०—३१ ॥ अभिप्रेत्य प्राप्य । प्रणतः “दण्डवत्प्र-
 णमेङ्गमावुपेत्य गुरुमन्वहं” इत्युक्तप्रक्रियया दण्डवत्प्र-
 णतइत्यर्थः । स्वं नाम श्रावयन् । “शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं
 वर्मेति क्षत्रियस्य च” इति वचनाद्गामवर्माहमस्मिभो इति
 श्रावयन्नित्यर्थः ॥ ३२ ॥ अञ्जलौ गृह्णा अञ्जलिं प्रगृह्णा ।
 “सक्थिनिकर्णे वा गृहीत्वा” इति महाभाष्यकारवचना-
 त् अञ्जलावितिकर्मणिसप्तमी ॥ ३३ ॥ अभ्युदितं उ-
 न्नतं ॥ ३४ ॥ आसनवरं प्राप्य तदासनं स्वयैव प्रभया
 व्यदीपयत् । विमलोरविरुदयमेरुं प्राप्येव । सूर्यस्य प्र-
 धानमेरुप्राप्तेः साक्षादभावादत्र मेरुशब्देनास्ताद्रिसमी-

पवर्ती सावर्णिमेरुरुच्यते । उदयश्चोत्तरवर्षस्थितसिद्धपु-
 रवासिजनपेक्षया इयमुदयास्तमयव्यवस्था सूर्यसिद्धा-
 न्ते आर्यभटे च प्रसिद्धा । “भूवृत्तपादे पूर्वस्यां यवकोटी-
 तिविश्रुता । भद्राश्ववर्षे नगरी स्वर्णप्राकारतोरणा ॥ या-
 म्यायां भारते वर्षे लङ्का तद्वन्महापुरी । पश्चिमे केतुमाला-
 ख्ये रोमकेति च कीर्तिता ॥ उदक्सिद्धपुरी नाम कुरुवर्षे प्र-
 तिष्ठिता । उदयो योलङ्कायां सोऽस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुरे ।
 मध्याह्न्ये यवकोट्यां रोमकविषयेऽर्धरात्रं स्यात् ॥ भारता-
 दिषु वर्षेषु तद्वदेव परिभ्रमन् । मध्योदयार्धरात्रांस्तु का-
 लान्कुर्यात्पदक्षिणं” इति ॥ ३५ ॥ विभ्राजता प्रका-
 शमानेन । विमलग्रहनक्षत्रेति दृष्टान्तबलेन दशरथवसि-
 ष्ठादिभिरीषत्प्रकाशितत्वमवगम्यते ॥ ३६ ॥ पश्य-
 मानः पश्यन् । आदर्शतलसंस्थितमित्यनेन रामस्य मुख-
 नासिकाचरणादिसर्वावयवेन पितृसरूपत्वमावेदितं
 ॥ ३७ ॥ सस्मितमिति क्रियाविशेषणं । आभाष्य रा-
 मेतिसंबोध्य ॥ ३८ ॥ रामस्यैव राज्याभिषेकार्हाताम-
 भिव्यञ्जयन्नाह—ज्येष्ठायामिति । आसजस्सुतः औ-
 रसस्सुतः ॥ ३९ ॥ पुण्ययोगेनेति “प्रकृत्यादिभ्य उप-
 सङ्ख्यानं” इति तृतीया । पुण्येण चन्द्रमसो योगः पुण्य-

ति० तेन सहेतुशेषः ॥ ३१ ॥ स० मेरुमेघं मेरुमिव । “ववायथा तथैवैवं साम्ये” इत्यमरः ॥ ३५ ॥ ति० सभापि न केव-
 [पा०] १ घ. नततर्प. २ ड. छ. झ. ज. ट. सुमन्त्रस्तु. ३ क. च. स्यन्दनात्तदा. ४ ड. छ. झ. रघुनन्दनः. ख.
 रघुपुङ्गवः. ५ ड. छ. झ. ट. सहसा तेन राघवः. ६ च—ट. चाभ्युद्यतं. क. च. चाभ्युदितं सौम्यं. ख. चाभ्युदितं तम्यं. ग. घ.
 चाभ्युदितं दिव्यं. ७ ड. छ. झ. तथासनवरं. ८ ट. स्वयैव प्रभया. ९ झ. सभापि. १० ड. छ. झ. ट. सुस्थितमाभाष्य.
 ११ ख. ड. छ. झ. ट. गुणज्येष्ठो. घ. ज. गुणेश्रेष्ठः. १२ ख—ड. छ—ट. त्वयायतः प्रजा. क. च. त्वयायथा. १३ क. च.
 ज. स्वगुणेनाभिरञ्जिताः. ख. स्वगुणैरभिरञ्जिताः.

कामतस्त्वं प्रकृत्यैव विनीतो गुणवानसि ॥ गुणवत्यपि तु स्नेहात्पुत्र वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ४१ ॥
 भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः ॥ कामक्रोधसमुत्थानि त्यजेथा व्यसनानि च ॥ ४२ ॥
 परोक्षया वर्तमानो वृत्त्या प्रत्यक्षया तथा ॥ अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्रकृतीश्चानुरञ्जय ॥ ४३ ॥
 कोष्ठागारायुधागारैः कृत्वा सन्निचयान्वहून् ॥ तुष्टानुरक्तप्रकृतिर्यः पालयति मेदिनीम् ॥ ४४ ॥
 तस्य नन्दन्ति मित्राणि लब्ध्वाऽमृतमिवामराः ॥ तस्माच्चमपि चात्मानं नियम्यैवं समाचर ॥ ४५ ॥
 तच्छ्रुत्वा सुहृदस्तस्य रामस्य प्रियंकारिणः ॥ त्वरिताः शीघ्रमभ्येत्य कौसल्यायै न्यवेदयन् ॥ ४६ ॥
 सा हिरण्यं च गाश्चैव रत्नानि विविधानि च ॥ व्यादिदेश प्रियाख्येभ्यः कौसल्या प्रमदोत्तमा ॥ ४७ ॥
 अथाभिवाद्य राजानं रथमारुह्य राघवः ॥ ययौ स्वं द्युतिमद्वेष्टम जनौघैः प्रतिपूजितः ॥ ४८ ॥

ते चापि पौरा नृपतेर्वचस्तच्छ्रुत्वा तदा लाभमिवेष्टमाशु ॥

नरेन्द्रमामभ्य गृहाणि गत्वा देवान्समानं चरुभिर्ग्रह्णाः ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

योगः । तदुपलक्षितकालइत्यर्थः । पुष्यनक्षत्रयुक्तेदिव-
 सइत्यर्थः ॥ ४० ॥ कामतः प्रकामं । गुणवति त्वयी-
 ति शेषः । यद्यपि भवान्सर्वगुणसंपन्नः तथापि पुत्रस्नेहा-
 द्भवते किंचिदुपदिशामीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ भूयो विनयं सा-
 ति शयविनयं । कामक्रोधसमुत्थानिव्यसनानि “स्त्री-
 घूतमृगयामद्यवाक्पारुष्योद्गण्डताः । अर्थसंदूषणंचे-
 त्तिराज्ञां व्यसनसप्तकं” इत्युक्तानिव्यसनानि । अर्थसं-
 दूषणं पित्रादिसच्चितार्थस्य नाशनं । यद्वा “मृगयाऽ-
 क्षोद्विवास्वापः परिवादः स्त्रियोमदः । तौर्यत्रिकं वृथा ध्वा-
 षकामजोदशको गुणः” इत्येतानि कामजानि । “पैशुन्यं
 साहसद्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणं । वाग्दण्डयोश्च पारुष्यं
 क्रोधजोपि गुणोष्टकः” इत्युक्तानि क्रोधजानि च व्यसनानि
 ॥ ४२ ॥ अप्रत्यक्षया वृत्त्या तक्षप्रभृतिकर्मन्तिकानां
 परोक्षो भूत्वाऽधिकृतमुखेन यत्कार्याणिसंविधत्ते सा परो-
 क्षवृत्तिः । अव्यवधानेनामात्यादीन्यया वृत्त्यानुगृह्णा-
 तिसाप्रत्यक्षवृत्तिः । ताभ्यां वर्तमानस्सन् अमात्यप्रभृ-
 तीः सर्वाः प्रकृतीश्चानुरञ्जयेतिसंबन्धः । यद्वा परोक्षया
 चारमुखतः परोक्षानुभवसिद्धया । वृत्त्या स्वपरराष्ट्रवृ-

त्तान्तविचारेण । सहवर्तमानो भव । तथा प्रत्यक्षया
 नित्यं यथाकालमास्थानमास्थाय स्वानुभवसिद्धयथोक्त-
 वृत्तान्तविचारो भव । अमात्यसेनानीपुररक्षिणः पौरजानपदाः सर्वप्रजाश्च
 अनुरञ्जय ॥ ४३ ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयं । कोष्ठागा-
 राणि अयुतनियुतादिसङ्ख्यधान्यराशिप्राहीणिकोष्ठरू-
 पतयानिर्मितान्यगाराणि । आयुधागाराणि समग्रनि-
 जबलापेक्षिताष्टादशविधायुधप्रतिष्ठागाराणि । तैः सह
 सन्निचयान् निचीयन्ते एष्विति निचयाः नवरत्नहम-
 रजतवस्त्राभरणादिसंपूर्णास्तत्तत्कोशाः । तान् तुष्टा-
 नुरक्तप्रकृतिरिति उक्तनिचयबलादिति शेषः । मित्राणि
 सामन्ताः । आत्मानं मनः ॥ ४४—४५ ॥ तत्
 रामाभिषेकप्रस्तावनं ॥ ४६ ॥ प्रियाख्येभ्यः प्रियं
 रामाभिषेकमाचक्षत इति प्रियाख्याः । “चक्षिडः ख्या-
 न्” इति ख्याञादेशः ॥ ४७—४८ ॥ आनर्चुः रा-
 माभिषेकविघ्नवारणाय ॥ ४९ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
 जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयो-
 ध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

लमासनमेव ॥ ३६ ॥ ति० इष्टाः स्वस्य अनुरक्ताः स्वस्मिन् प्रकृतयः प्रजाः यस्य । तस्य मित्राण्यमृतं लब्ध्वा अमरा इव तं लब्ध्वा
 नन्दन्ति ॥ ४४ ॥ इति तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

[पा०] १ ड. झ. निर्णीतो गुणवानिति. २ घ. कामक्रोधसमुत्थानि. ३ ड. झ. स्थजस्वव्यसनानिच. ४ ड. छ. झ. ट.
 प्रजाश्चैवानुरञ्जय. ५ क. ड. च. छ. झ. व. ट. इष्टानुरक्त. घ. तुष्टानुरक्त. ६ क. ड. च. छ. झ. व. ट. पुत्रत्वमात्मानं.
 ७ छ. प्रियकाक्षिणः. ८ ड. छ. झ. ट. शीघ्रमागत्य. ९ क. च. व. साहिरण्यानि. १० घ. द्युतिमान्वेष्टम. ११ घ. छ. परिपू-
 जितः. १२ च. व. मिवेष्टमात्मनः. १३ क—घ. च. व. रतिप्रहृष्टाः.

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

दशरथेनरात्रौदुस्स्वप्नदर्शनादभिषेकविघ्नशङ्क्यापुनाराममानाय तंप्रतिभरतागमनात्पूर्वमेवाभिषेककालनिवेदनपूर्वकंसी
तयासहारात्राबुपासादिब्रताचरणचोदना ॥ १ ॥ दशरथाभ्यनुज्ञातेनरामेणकौसल्यान्तःपुरंप्रविश्यतदाशीर्वादस्वीकरणपूर्वकं
तत्रपूर्वमागतयासीतयासहस्रावासगमनम् ॥ २ ॥

गतेष्वथ नृपो भूयः पौरेषु सह मन्त्रिभिः ॥ मन्त्रयित्वा ततश्चक्रे निश्चयज्ञः संनिश्चयम् ॥ १ ॥
श्च एव पुण्यो भविता श्वोऽभिषेच्यस्तु मे सुतः ॥ रामो राजीवताम्राक्षो यौर्वराज्य इति प्रभुः ॥ २ ॥
अथान्तर्गृहमाविश्य राजा दशरथस्तदा ॥ सूतमामन्त्रयामास रामं पुनरिहानय ॥ ३ ॥
प्रतिगृह्य स तद्वाक्यं सूतः पुनरुपाययौ ॥ रामस्य भवनं शीघ्रं राममानयितुं पुनः ॥ ४ ॥
द्वास्थैरावेदितं तस्य रामायागमनं पुनः ॥ श्रुत्वैव चापि रामस्तं प्राप्तं शङ्कान्वितोऽभवत् ॥ ५ ॥
प्रवेश्य चैनं त्वरितं रामो वचनमब्रवीत् ॥ यदागमनकृत्यं ते भूयस्तद्ब्रूह्यशेषतः ॥ ६ ॥
तमुवाच ततः सूतो राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ श्रुत्वा प्रमाणमत्र त्वं गमनायेतराय वा ॥ ७ ॥
इति सूतवचः श्रुत्वा रामोऽथ त्वरयाऽन्वितः ॥ प्रययौ राजभवनं पुनर्द्रष्टुं नरेश्वरम् ॥ ८ ॥
तं^{११} श्रुत्वा समनुप्राप्तं रामं दशरथो नृपः ॥ प्रवेशयामास गृहं विवक्षुः प्रियमुत्तमम् ॥ ९ ॥
प्रविशन्नेव च श्रीमात्राघवो भवनं पितुः ॥ ददर्श पितरं दूरात्प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ १० ॥
प्रणमन्तं स^{१४}मुत्थाप्य^{१४} तं परिष्वज्य भूमिपः ॥ प्रदिश्य चास्मै रुचिरमासनं पुनरब्रवीत् ॥ ११ ॥
राम वृद्धोऽसि दीर्घायुर्भुक्ता भोगा मयेप्सिताः ॥ अन्नवद्भिः क्रतुशतैस्तथेष्टं भूरिदक्षिणैः ॥ १२ ॥

एवंपूर्वविचारितमपिराममाहूयोक्तमपिरामाभिषेकं
पुनर्मन्त्रिभिःकालविशेषनिर्णयपूर्वकराममाहूयसविशे-
षमुपदिशतिचतुर्थे—गतेष्वित्यादिना । श्लोकद्वयमेका-
न्वयं । अभिषेच्यइतिनिश्चयचक्रइतिसंबन्धः ॥ १-२ ॥
अन्तर्गृहमाविश्येत्यनेनमन्त्रिणामपिविसर्जनंसिद्धं ।
आमन्त्रयामास नियोजयामासेत्यर्थः । आनेत्यत्रइ-
तिकरणंद्रष्टव्यं ॥ ३ ॥ आनयितुं आनेतुमित्यर्थः । इ-
डाक्षः ॥ ४ ॥ तस्य सुमन्त्रस्य । पुनरागमनं रामाय
द्वास्थैरावेदितं । रामश्चापि प्राप्तंआगतं । सुमन्त्रंश्रुत्वै-
वशङ्कान्वितोभवत् । किमभिषेकविघ्नःकश्चिदासीत्उ-

तान्यः कश्चिदुपप्लवोऽभूदितिशङ्का ॥ ५ ॥ भूयः पु-
नः । तेयदागमनकृत्यंतद्ब्रूहीतिसंबन्धः ॥ ६ ॥ सूतः
श्रुत्वा रामवाक्यमितिशेषः । ततः रामवाक्यश्रवणा-
नन्तरं । राममुवाच । कथमिति । हेराम राजात्वांद्र-
ष्टुमिच्छति । अत्र दशरथसमीपे । गमनाय इतराय
अगमनायच । त्वंप्रमाणं कर्ताशीघ्रं गच्छेत्यर्थः । इत-
रशब्दस्यसर्वनामकार्याभावआर्षः ॥ ७-९ ॥ राघवः
पितुर्भवनंप्रविशन्नेवदूरात्प्रणिपत्यकृताञ्जलिःसन् । पि-
तरंददर्श । दूरात्प्रणिपातोविनयातिशयात् ॥ १० ॥
समीपेपुनःप्रणमन्तमित्यर्थः ॥ ११ ॥ वृद्धोऽसीत्यनेन-

ति० पूर्वागमनापेक्षया पूर्वानयनापेक्षयाचपुनस्त्वम् ॥ ४ ॥ ति० शङ्कान्वितः राज्ञापचच्छङ्कान्वितः ॥ ५ ॥ वि० इतराय
अगमनायच । शि० इतराय इतायप्राप्तायजनाय रो दानंतस्मैच प्रमाणं निश्चयं कुर्वितिशेषः ॥ ७ ॥ वि० प्रियं स्वप्रियं ॥ ९ ॥
ति० दूरात्प्रणिपातः किंवदिष्यतीतिभीत्या ॥ १० ॥ ति० प्रदिश्य हस्तेनदर्शयित्वा । चाद्वचसायुक्त्वा । अस्मै रामाय चात्सु-
मन्त्राय । रामंच रामंतु ॥ ११ ॥

[पा०] १ ख. ड. सुनिश्चयं. घ. सुनिश्चितम्. २ क. ग. व. श्वोऽभिषिच्येत. ख. घ. श्वोऽभिषिच्यन्तुमेसुतम्. ३ ड.
छ. झ. ट. राजीवपत्राक्षो. ४ ड. छ. झ. ट. युवराजइतिप्रभुः. ५ क. ग—छ. झ. ज. ट. प्रतिगृह्यतु. ६ ड. छ. झ. ट.
लरितो. ७ क. च. ज. गमनकार्यते. ८ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. प्रमाणंतत्रलं. ९ ड. ज. ट. येतरायच. ख. येतरायवै.
१० ड. छ. झ. ट. रामोपि. ११ घ. च. तच्छ्रुत्वा. १२ क. च. प्रणमन्तंपरिष्वज्यसमनुत्थाप्यभूमिपः. १३ ड. झ. ट.
तमुत्थाप्य. १४ ख. ग. ड. छ. झ. ज. ट. संपरिष्वज्य. १५ ड. झ. ट. प्रदिश्यचासनंचास्मै. १६ ड. छ. झ. ट. रामंच
पुनरब्रवीत्. १७ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. यथेप्सिताः. १८ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. यथेष्टंभूरिदक्षिणैः.

जातमिष्टमपत्यं मे त्वमर्घानुपमं भुवि ॥ दत्तमिष्टमधीतं च मया पुरुषसत्तम ॥ १३ ॥
 अनुभूतानि चेष्टानि मया वीरसुखान्यपि ॥ देवर्षिपितृविप्राणामनृणोस्मि तथाऽऽत्मनः ॥ १४ ॥
 न किञ्चिन्मम कर्तव्यं तवान्यत्राभिषेचनात् ॥ अतो यत्त्वामहं ब्रूयां तन्मे त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥
 अद्य प्रकृतयः सर्वास्त्वामिच्छन्ति नराधिपम् ॥ अतस्त्वां युवराजानमभिषेक्ष्यामि पुत्रक ॥ १६ ॥
 अपि चाद्याशुभात्राम स्वमे पश्यामि दारुणान् ॥ सनिर्घाता दिवोल्का च पततीह महास्वना ॥ १७ ॥
 अवष्टब्धं च मे राम नक्षत्रं दारुणैर्ग्रहैः ॥ आवेदयन्ति दैवज्ञाः सूर्याङ्गारकराहुभिः ॥ १८ ॥
 प्रायेण हि निमित्तानामीदृशानां समुद्भवे ॥ राजा हि मृत्युमाप्नोति घोरां वांऽऽपदमृच्छति ॥ १९ ॥
 तद्यावदेव मे चेतो न विमुञ्चति राघव ॥ तावदेवाभिषिञ्चस्व चला हि प्राणिनां मतिः ॥ २० ॥
 अद्य चन्द्रोऽभ्युपगतः पुष्यात्पूर्वं पुनर्वसु ॥ श्वः पुष्ययोगं नियतं वक्ष्यन्ते दैवचिन्तकाः ॥ २१ ॥
 ततः पुष्येऽभिषिञ्चस्व मनस्त्वरयतीव माम् ॥ श्वस्त्वाऽहमभिषेक्ष्यामि यौवराज्ये परंतप ॥ २२ ॥

रं दीर्घायुरिति वृद्धत्वविवरणं । यद्वा ज्ञानवृद्धत्वव्यावृ-
 त्तये—दीर्घायुरिति । “विधिहीनमसृष्टात्रं मन्त्रहीनम-
 दक्षिणं ॥ श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते” इत्यन्ना-
 दिहीनस्य यज्ञस्य निन्दनादन्नवद्भिरित्यादिविशेषणं । ऋ-
 तुशतैः ज्योतिष्टोमाद्यश्वमेधपर्यन्तयागभेदैः । इष्टं य-
 जनंकृतं ॥ १२ ॥ इष्टमपत्यं अभिमतमपत्यं । इष्टदत्तं
 अभिमतं वस्तुदत्तं ॥ १३ ॥ देवर्षीति देवानामनृणः ऋ-
 तुशतैः । ऋषीणामनृणोऽध्ययनेन । पितृणामनृणोऽप-
 त्योत्पादनेन । विप्राणामनृणोदत्तेन । आत्मनो नृणः सु-
 खानुभवेन । यद्यपि ब्रह्मचर्यादिक्रणत्रयं श्रुतिसिद्धं “जा-
 यमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायते । ब्रह्मचर्येण ऋषि-
 भ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः” इति । तथापि ऋ-
 णपञ्चकमिति मतान्तरं । यद्वा ऋणत्रयव्यपदेशः प्रा-
 धान्यादितरयोरुपलक्षणत्वाद्वा । ननु देवादीनां पञ्चा-
 नां कथमुत्तमर्णत्वं । अत्राहुः देवानामिन्द्रियाधिष्ठातृ-
 णां जितेन्द्रियताकारकत्वेनोपकारकत्वात् ऋषीणां वा-
 गुपकारकत्वात् पितृणां तनूपकारकत्वात् विप्राणां कर्मा-
 धीनसर्वसंस्कारसाधनेनाधनाशकत्वात् आत्मनः शरी-

रेन्द्रियसंघातरूपस्य ज्ञानप्रकाशहेतुत्वेनोपकारकत्वाच्च
 तदप्रत्युपकारः पुरुषस्य ऋणमेव । अन्यत्र चोक्तं “अनि-
 धिदसुखत्यागी पशुरेव न संशयः” इति ॥ १४—१६ ॥
 अशुभान् अशुभसूचकान् । दारुणान् भयंकरान् । नी-
 लवर्णस्त्रीपरिष्वङ्गादीन् । उल्का निर्गतज्वाला । निर्घातः
 अमेघाशनिः ॥ १७ ॥ नक्षत्रं जन्मनक्षत्रं । अवष्ट-
 ब्धं आक्रान्तं । अत्रेति करणं द्रष्टव्यं । दैवज्ञाः ज्योति-
 षिकाः । “सांवत्सरो ज्योतिषिको दैवज्ञगणकावपि”
 इत्यमरः । सूर्याङ्गारकराहुभिर्ग्रहैरवष्टब्धमित्यावेदय-
 न्तीति संबन्धः ॥ १८ ॥ दुर्निमित्तफलमाह—प्राये-
 णेति । ऋच्छति ऋच्छतिवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ चेतः
 त्वामभिषेक्ष्यामीति बुद्धिः । न विमुञ्चति मामिति शेषः ।
 कुतो बुद्धिविमोचनप्रसक्तिरित्यत्राह—चला हीति । मा-
 त्रन्तरादिप्रार्थनादिभिरिति भावः ॥ २० ॥ पुष्ययोगं
 पुष्येण चन्द्रस्य योगं । नियतं अभिषेकनियतं । प्रशस्तमि-
 त्यर्थः । दैवचिन्तकाः ग्रहचारज्ञाः । वक्ष्यन्ते वदन्ति
 ॥ २१ ॥ अभिषिञ्चस्व अभिषिक्तो भव । त्वरयतीवे-

ति० ऋष्यृणैर्विप्रर्णस्य देवर्णैर्जीवर्णस्यान्तर्भावकत्वा “ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य—” इति स्मृतिवादः ॥ १४ ॥ ति० यद्ब्रूयां तन्मे
 वचः कर्तुमर्हसि । अविलंबेनेति शेषः ॥ १५ ॥ ति० दिवोल्काः दिवः उल्काः । सन्धिरार्षः । दिवा दिवसे इत्यन्ये । उल्काः ज्वालाः
 पतन्ति ॥ १७ ॥ ति० नियतं शुद्धगणितनिश्चितं ॥ २१ ॥ शि० अभिषिञ्चस्व राममिति शेषः । इति मनोममानसं त्वरयति ॥ २२ ॥

[पा०] १ क. च. ज. नुपमो भुवि. २ क. ख. च. ज. सुखानिच. छ. सुखानितु. ३ घ. ततो यत्त्वामहं. ४ क. च. ज.
 न्सप्राप्तामपश्यामि. ड. छ. झ. ट. स्वप्राप्तपश्यामिराघव. ५ क. घ. च. महोल्काश्च. ख. ग. महोल्काच. ड. छ. झ. ज.
 ट. दिवोल्काश्च. ६ घ. ड. छ. झ. ज. ट. पतन्ति हि. च. पतिताश्च महास्वनाः. क. पतिता हि महास्वनाः. ख. पतितेह महास्वना.
 ७ ड. छ. झ. ट. दारुणग्रहैः. ८ ख. ग. ड. छ. झ. ज. ट. प्रायेणच. ९ क. च. ज. राजामृत्युमवाप्नोति. १० ड. च.
 छ. झ. ट. चापदमृच्छति. ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. न विमुञ्चति राघव. १२ ड. छ. झ. ट. अद्य चन्द्रोऽभ्युपगमत्. १३ घ.
 ड. च. झ. ज. पुनर्वसुम्. १४ क. वक्ष्यते दैवचिन्तकः. १५ ख. ड. छ. झ. ट. तत्र पुष्ये.

तस्मात्त्वयाऽद्यप्रभृति निशेयं नियतात्मना ॥ सह बध्वोपवस्तव्या दर्भप्रस्तरशायिना ॥ २३ ॥
 सुहृदश्चाप्रमत्तास्त्वां रक्षन्त्वद्य समन्ततः ॥ भवन्ति बहुविघ्नानि कार्याण्येवंविधानि हि ॥ २४ ॥
 विप्रोषितश्च भरतो यावदेव पुरादितः ॥ तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्तकालो मतो मम ॥ २५ ॥
 कामं खलु सतां वृत्ते भ्राता ते भरतः स्थितः ॥ जेष्टानुवर्ती धर्मात्मा सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ॥ २६ ॥
 किंतु चित्तं मनुष्याणामनित्यमिति मे मतिः ॥ सतां तु धर्मनित्यानां कृतशोभि च राघव ॥ २७ ॥
 इत्युक्तः सोभ्यनुज्ञातः श्वो भाविन्यभिषेचने ॥ व्रजेति रामः पितरमभिवाद्याभ्ययाद्बृहम् ॥ २८ ॥
 प्रविश्य चात्मनो वेश्म राज्ञोद्दिष्टेऽभिषेचने ॥ तत्क्षणेन च निर्गम्य मातुरन्तःपुरं ययौ ॥ २९ ॥
 तत्र तां प्रवणामेव मातरं क्षौमवासिनीम् ॥ वाग्यतां देवतागारे ददर्शायाचर्त्तां श्रियम् ॥ ३० ॥
 प्रागेव चागता तत्र सुमित्रा लक्ष्मणस्तदा ॥ सीता चानायिता श्रुत्वा प्रियं रामाभिषेचनम् ॥ ३१ ॥
 तस्मिन्काले हि कौसल्या तस्यावामीलितेक्षणा ॥ सुमित्रयाऽन्वास्यमाना सीतया लक्ष्मणेन च ॥ ३२ ॥
 श्रुत्वा पुण्येण पुत्रस्य यौवराज्याभिषेचनम् ॥ प्राणायामेन पुरुषं ध्यायमाना जनार्दनम् ॥ ३३ ॥

तीव्रशब्दएवकारार्थः ॥ २२ ॥ अद्यप्रभृति एतदहरारभ्य । निशा उपवस्तव्या । “वसेरद्वयर्थस्यप्रतिषेधो वक्तव्यः” इतिभोजननिवृत्त्यर्थस्यवसेरकर्मकत्वादत्रसकर्मकत्वमार्ष । निशायामुपवस्तव्यमित्यर्थः । दर्भप्रस्तरोदर्भास्तरणं ॥ २३ ॥ एवंविधानि अभिषेकादिमहाश्रेयो-रूपाणि ॥ २४ ॥ केकयराजायराज्यशुल्कंदत्वाकैकेयीविवाहंकृतवान् तंवृत्तान्तंहृदि कृत्वाह—विप्रोषितइति । अयंवृत्तान्तःसप्तोत्तरशततमेसर्गे । “पुराभ्रातःपितानः समातरंतेसमुद्बहन् । मातामहेसमाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमं” इतिस्पष्टीभविष्यति । प्राप्तकालइत्यत्रेतिकरणद्रष्टव्यं ॥ २५ ॥ वृत्ते आचारे ॥ २६ ॥ अत्यन्तधर्मिष्ठानामपिचेतश्चालत्वात् मित्रभेदादिनाऽन्यथाभवतीत्याह—किंत्विति । किंतु तथापीत्यर्थः । यद्यपि “कामंखलुसतांवृत्ते” इत्याद्युक्तगुणविशिष्टतयासनशङ्कास्पदीभूतः तथापि मनुष्याणां मनुष्यत्वसाधारण्येनशङ्कितं चित्तं अनित्यं चालमितिमेमतिः ममनिश्चयइत्यर्थः । सामान्यप्रयुक्तदोषोविशेषेनसंक्रमतइत्याह—सतांत्विति । तुशब्दःपक्षव्यावृत्त्यर्थः । धर्मनित्यानां ध-

र्मैकनिरतानां । कृतशोभि कृतेनपरस्पोपकारेणशोभते नतुभेदंप्राप्नोति । राघव रघुवंशोत्पन्नस्त्वंस्ववंशप्रभावंनजानासिकि । अन्येत्वेवंव्याचक्षते । धर्मनित्यानां धर्मनिरतानां । चित्तं कृतशोभि कृतेनपरकृतमित्रभेदादिनाशोभिर्तुंशीलमस्यास्तीतिकृतशोभीति । अपरेत्वाहुः । सतांचित्तं कृतेनकार्येणशोभते नतुकरिष्यमाणेन । कृतं कार्यमनुमोदतेनतुकरिष्यमाणमितिभावइति ॥ २७ ॥ अभिषेचनेविषये इत्युक्तः सरामः व्रजेत्यनुज्ञातइतिसंबन्धः ॥ २८ ॥ राज्ञोद्दिष्टेऽभिषेचनइतिनिमित्तसप्तमी । राज्ञोद्दिष्टमभिषेकंकथयितुमित्यर्थः ॥ २९ ॥ प्रवणां स्वासाधारणदेवतासक्तचित्तां । क्षौमवासिनीं व्रतोपयुक्तक्षौमवस्त्रधरां । वाग्यतां यतवाचं । मौनवतीमित्यर्थः । श्रियं संपदं । आयाचर्त्तां प्रार्थयन्तीं । रामायेतिशेषः ॥ ३० ॥ प्राक् रामागमनात्पूर्वमेव । सुमित्रा प्रियंरामाभिषेचनंश्रुत्वा आगता । लक्ष्मणश्च तदा सुमित्रागमनकाले आगतः । सीतातुपरतत्रत्वात्स्वयंनागता । किंतुदासीभिरानायिता ॥ ३१ ॥ तस्मिन् रामागमनकाले । पुत्रस्यपुण्ये-

ति० राज्ञाआदिष्टे आज्ञप्तेअभिषेचने । सीतायैतदपेक्षितराजोपदिष्टसमार्योपवासानुष्ठाननिवेदनायखगृहंप्रविश्य तत्रसीतामदृष्ट्वा तत्क्षणादेवमातुरन्तःपुरंययौ ॥ २९ ॥ स० पुरुषं पूर्णषड्गुणं । जनार्दनं जनंजननमर्दयतीतिवा नजायतेजनःअर्दयतिसंसारमित्यर्दनः जनश्चासावर्दनश्चेतिवा तं ॥ ३३ ॥

[पा०] १ ख. ग. ज. त्वयाद्यप्रतिना. २ घ. ण्येवंविधानिच. ३ ख—छ. झ. ञ. ट. किंतुचित्तं. ४ झ. ट. मेमनः. ५ क—छ. झ. ञ. ट. सतांच. ६ क. च. ञ. कृतशोभिहि. ७ ड. च. छ. झ. ट. मभिभाष्याभ्यया. ८ ख. ड. छ. झ. ट. राजादिष्टे. ९ ड. छ. झ. ट. तत्क्षणादेव. ख. तस्मिन्क्षणेन. क. च. ञ. तत्क्षणेनस. १० क. ड. च. छ. झ. ञ. ट. निष्कम्य. ११ ग. घ. ड. छ. ज. झ. ट. लक्ष्मणस्तथा. १२ क. च. ञ. न्कालेत्. ड. च. झ. ट. न्कालेऽपि. ख. न्कालेव. १३ ड. छ. झ. ट. पुण्येच. ख. पुण्येन. १४ ख. घ. ड. ज. झ. ट. राज्येऽभिषेचनम्.

तथा सन्नियमामेवं सोभिगम्याभिवाद्य च ॥ उवाच वचनं रामो हर्षयंस्तमिदं तदा ॥ ३४ ॥
 अम्ब पित्रा नियुक्तोऽसि प्रजापालनकर्मणि ॥ भविता श्वोऽभिषेको मे यथा मे शासनं पितुः ॥ ३५ ॥
 सीतयाऽप्युपवस्तव्या रजनीयं मया सह ॥ एवमृत्विगुपाध्यायैः सह मामुक्तवान्पिता ॥ ३६ ॥
 यानियान्यत्र योग्यानि श्वो भाविन्यभिषेचने ॥ तानि मे मङ्गलान्यद्य वैदेह्याश्चैव कारय ॥ ३७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु कौसल्या चिरकालाभिकाङ्क्षितम् ॥ हर्षबाष्पकलं वाक्यमिदं राममभाषत ॥ ३८ ॥
 वत्स राम चिरं जीव हतास्ते परिपन्थिनः ॥ ज्ञातीन्मे त्वं श्रिया युक्तः सुमित्रायाश्च नन्दय ॥ ३९ ॥
 कल्याणे वर्त नक्षत्रे मयि जातोऽसि पुत्रक ॥ येन त्वया दशरथो गुणैराराधितः पिता ॥ ४० ॥
 अमोघं वत मे क्षान्तं पुरुषे पुष्करेक्षणे ॥ येयमिक्ष्वाकुराज्यश्रीः पुत्र त्वां संश्रयिष्यति ॥ ४१ ॥
 इत्येवमुक्तो मात्रेदं रामो भ्रातरमब्रवीत् ॥ प्राञ्जलिं प्रहमासीनमभिवीक्ष्य स्मयन्निव ॥ ४२ ॥
 लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि त्वं वसुंधराम् ॥ द्वितीयं मेन्तरात्मानं त्वामियं श्रीरूपस्थिता ॥ ४३ ॥
 सौमित्रे भुंक्ष्व भोगांस्त्वमिष्टान्नाज्यफलानि च ॥ जीवितं च हि राज्यं च त्वदर्थमभिकामये ॥ ४४ ॥
 इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य च ॥ अभ्यनुज्ञाप्य सीतां च रज्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ४५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

णयौवराज्याभिषेचनंश्रुत्वा सुमित्रादिभिरन्वास्थमाना प्राणायामेन प्राणायामपूर्वकं । पुरुषं पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यपुरुषशब्दवाच्यं । जनार्दनं नारायणं । ध्यायमाना ध्यायन्ती । आसीलितेक्षणा तस्यौ ॥ ३२—३३ ॥ तथा पूर्वोक्तरीत्या । सन्नियमां समीचीननियमां ॥ ३४ ॥ मेपितुः शासनं यथा तथाऽभिषेकः श्वो भवितेति संबन्धः ॥ ३५ ॥ सीतयामयापि सह तुल्यतया । इयं रजनी एतद्दिनरात्रिः । उपवस्तव्या । अस्यां रजन्यामुपवस्तव्यमित्यर्थः । किंत्वयैवोच्यतेनेत्याह—एवमिति ॥ ३६ ॥ मङ्गलानि मङ्गलकर्माणि ॥ ३७ ॥ हर्षबाष्पकलं हर्षबाष्पेण कलमव्यक्तमधुरं । वाक्यं ईषद्वाक्यं ॥ ३८ ॥ हताः भवन्त्विति शेषः । ज्ञातीन् बन्धून् ॥ ३९ ॥ कल्याणे अतिशोभने । नक्षत्रे मयि जातोऽसि । वर्ततेति संतोषे । “खेदानुकंपासंतोषविस्मयामन्त्रणेवत” इत्यम-

रः । मयेति पाठे मया हेतुनेत्यर्थः । येन येन कारणेन ॥ ४० ॥ पुष्करेक्षणे पुण्डरीकाक्षे । पुरुषे नारायणे-विषये । मेक्षान्तं व्रतोपवासादिक्लेशसहनं । अमोघं सफलं । साफल्ये हेतुमाह—येयमिति । सासंश्रयिष्यतीति शेषः ॥ ४१ ॥ स्मयन्निव समन्दस्मितइत्यर्थः । सतोषातिशयेनाब्रवीदिति भावः ॥ ४२ ॥ द्वितीयमेन्तरात्मानं द्वितीयं प्राणं ॥ ४३ ॥ भोगान् भोग्यपदार्थान् । इष्टान् अभिमतान् । राज्यफलानि अनर्घ्यरत्नवस्त्राभरणादीनि ॥ ४४ ॥ सीतां चाभ्यनुज्ञाप्य मातृभ्यामिति शेषः ॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

शि० एवमुपाध्यायैरुक्तं वचः सपितामामुक्तवान् ॥ ३६ ॥ ति० कल्याणेनक्षत्रे शुभयुक्तेकाले । मया जातः जनितः ॥ ४० ॥ ति० यद्वा राज्यफलानि धर्माश्चौ । तौ च प्राप्नुहि ॥ ४४ ॥ इति चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

[पा०] १ ज. तदासनियमां. क—छ. झ. तथासनियमां. २ ख. ग. ज. मेवंसोभिगम्य. ३ ड. झ. ट. स्तामिदं वरं. ग. घ. ज. स्तामनिन्दिताम्. ४ क. च. व. श्वोऽभिषेकोऽयं. ५ ख. रजनीचमया. ६ ड. झ. ट. एवमुक्तमुपाध्यायैः. ७ ड. छ. झ. ट. सहामामुक्तवान्. ८ घ. योग्यानि. ९ ख. मङ्गलान्यत्र. १० ख. ग. घ. ज. वैदेह्याश्चापि. ११ ड. छ. झ. ज. ट. बाष्पाकुलं. १२ घ. कल्याणेऽदिति नक्षत्रे. १३ ख—च. झ. ट. मया जातोऽसि. १४ ड. छ. झ. ट. मात्रातु. १५ ड. ट. प्राक्समासीनं. १६ घ. भोग्यांस्त्वं. १७ ड. झ. ट. जीवितं चापि. १८ ड. छ. झ. ट. ययौस्त्वं निवेशनम्.

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

वसिष्ठेनदशरथचोदनयारामनिवेशनंप्राप्यसीतयासहमन्त्रवद्भताचरणनिवेदनपूर्वकं पुनर्दशरथसमीपगमनम् ॥ १ ॥ वसि-
ष्ठाभ्यनुज्ञातेनृपेणसभाजनविसर्जनपूर्वकंस्वान्तःपुरप्रवेशः ॥ २ ॥

संदिश्य रामं नृपतिः श्वो भाविन्यभिषेचने ॥ पुरोहितं समाहूय वसिष्ठं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
गच्छोपवासं काकुत्स्थं कारयाद्य तपोधन ॥ श्रीयशोराज्यलाभाय वध्वा सह यतव्रतम् ॥ २ ॥
तथेति च स राजानमुक्त्वा वेदविदां वरः ॥ स्वयं वसिष्ठो भगवान्ययौ रामनिवेशनम् ॥ ३ ॥
उपवासयितुं रामं मन्त्रवन्मन्त्रकोविदः ॥ ब्राह्मं रथवरं युक्तमास्थाय सुदृढव्रतः ॥ ४ ॥
स रामभवनं प्राप्य पाण्डुराभ्रघनप्रभम् ॥ तिस्रः कक्ष्या रथेनैव विवेश मुनिसत्तमः ॥ ५ ॥
तमार्गतमृषिं रामस्त्वरन्निव ससंभ्रमः ॥ मानयिष्यन्स मानार्हं निश्चक्राम निवेशनात् ॥ ६ ॥
अभ्येत्य त्वरमाणंश्च रथाभ्याशं मनीषिणः ॥ ततोऽवतारयामास परिगृह्य रथात्स्वयम् ॥ ७ ॥
स चैनं प्रश्रितं दृष्ट्वा संभाष्याभिप्रसाद्य च ॥ प्रियार्हं हर्षयन्नाममित्युवाच पुरोहितः ॥ ८ ॥
प्रसन्नस्ते पिता राम यौवराज्यमवाप्स्यसि ॥ उपवासं भवानद्य करोतु सह सीतया ॥ ९ ॥
प्रातस्त्वामभिषेक्ता हि यौवराज्ये नराधिपः ॥ पिता दशरथः ग्रीत्या ययातिं नहुषो यथा ॥ १० ॥
इत्युक्त्वा स तदा राममुपवासं यतव्रतम् ॥ मन्त्रवत्कारयामास वैदेह्या सहितं मुनिः ॥ ११ ॥
ततो यथावद्रामेण स राज्ञो गुरुरर्चितः ॥ अभ्यनुज्ञाप्य काकुत्स्थं ययौ रामनिवेशनात् ॥ १२ ॥
सुहृद्भिस्तत्र रामोपि सहासीनः प्रियंवदैः ॥ सभाजितो विवेशाथ ताननुज्ञाप्य सर्वशः ॥ १३ ॥
हृष्टनारीनरयुतं रामवेष्म तदा बभौ ॥ यथा मत्तद्विजगणं प्रफुल्लनलिनं सरः ॥ १४ ॥
स राजभवनप्रख्यातस्साद्रामनिवेशनात् ॥ निर्गत्य ददृशे मार्गं वसिष्ठो जनसंवृतम् ॥ १५ ॥

अथोपवासस्यपुरोहितसंकल्पमन्त्रादिसाध्यत्वात्पुरो-
हितसंदिशतिपञ्चमे । संदिश्य व्रतोपवासादिकुर्वित्य-
नुज्ञाप्य ॥ १ ॥ काकुत्स्थमुपवासंकारय “हृक्कोरन्यतर-
स्यां” इतिविकल्पेनकाकुत्स्थशब्दस्यकर्मसंज्ञा ॥ २-३ ॥
ब्राह्मं ब्राह्मणवहनयोग्यं । युक्तं वाजिभिर्युक्तं । आस्थाय
ययावित्तिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ४ ॥ पाण्डुराभ्रघनप्रभं पा-
ण्डुराभ्रमूर्तसदृशप्रभं । “घनोमेघेमूर्तिगुणेत्रिषुमूर्तेनि-
रन्तरे” इत्यमरः ॥ ५ ॥ त्वरन्निव इवशब्दोवाक्यालं-

कारे । मानयिष्यन् माननाद्धेतोः । “लक्षणहेत्वोः क्रिया-
याः” इतिहेत्वर्थेऽष्टप्रत्ययः ॥ ६ ॥ रथाभ्याशं रथ-
समीपं ॥ ७ ॥ प्रश्रितं विनीतं । “विनीतप्रश्रितौस-
मौ” इत्यमरः । संभाष्य कुशलप्रश्नं कृत्वा । सभाज्ये-
तिपाठेकुशलप्रश्नाधीनप्रीतिजनयित्वेत्यर्थः । सभाजप्री-
तिसेवनयोरित्यस्माद्धातोराषौल्यप् । प्रियार्हं प्रियकथ-
नार्हं ॥ ८-११ ॥ काकुत्स्थमभ्यनुज्ञाप्य अनुयान्तरा-
मनिवर्तस्वेत्युक्त्वा । ययौ निर्ययौ ॥ १२-१५ ॥

ती० पाण्डुराभ्रघनप्रभं पाण्डुराभ्रस्येवघनासान्द्राप्रभायस्यतत् ॥ ५ ॥ ति० त्वरन्निव त्वरन्नेव ॥ ६ ॥ ति० राजभवनं मूल-
राजभवनं । प्रख्यं सदृशं ॥ १५ ॥

[पा०] १ क. मिदमब्रवीत्. २ ड. छ. झ. ज. ट. श्रेयसेराज्य. ३ ड. छ. झ. ज. ट. यतव्रत. ४ ड. छ. झ. ट. यितुंवीरं.
५ ड. छ. झ. ट. मन्त्रविन्मन्त्रकोविदम्. ज. मन्त्रयन्मन्त्रपारगः. ख. ग. घ. मन्त्रवन्मन्त्रपारगः. क. च. ज. काकुत्स्थंमन्त्रको-
विदम्. ६ ड. छ. ग. ज. झ. ट. ठ. सुधृतव्रतः. ७ क. च. ज. भवनंगला. ८ ख. समागतमृषिं. ९ ड. छ. झ. ज. ट.
ससंभ्रमम्. १० ख. ग. ड. छ. झ. ट. त्वरमाणो. ११ क. प्रियार्हो. १२ ड. छ. झ. ट. यत्वंराज्य. १३ ख. घ. छ. झ.
यतव्रतः. १४ क. ड. च. ज. मन्त्रवित्कारयामास. १५ ड. छ. झ. सहितंशुचिः. १६ क. च. सुखासीनः. १७ क. च. ज.
प्रहृष्टनरनारीकं. १८ क. बभौतदा. १९ क. ग. घ. च. ज. ज. निस्सुख ददृशे.

वृन्दवृन्दैरयोध्यायां राजमार्गाः समन्ततः ॥ बभूवुरभिसंवाधाः कुतूहलजनैर्वृताः ॥ १६ ॥
 जैनवृन्दोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवतस्तदा ॥ बभूव राजमार्गस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ १७ ॥
 सिक्तसंमृष्टरथ्या हि तदहर्वनमालिनी ॥ आसीदयोध्या नगरी समुच्छिन्नगृहध्वजा ॥ १८ ॥
 तदा ह्ययोधानिलयः सखीबालाबलो जनः ॥ रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षदुदयं रवेः ॥ १९ ॥
 प्रजालङ्कारभूतं च जैनस्यानन्दवर्धनम् ॥ उत्सुकोऽभूज्जनो द्रष्टुं तमयोध्यामहोत्सवम् ॥ २० ॥
 एवं तं जनसंवाधं राजमार्गं पुरोहितः ॥ व्यूहन्निव जनौघं तं शनै राजकुलं ययौ ॥ २१ ॥
 शुभ्राभ्रशिखरप्रख्यं प्रासादमधिरुह्य सः ॥ समीपाय नरेन्द्रेण शक्रेणैव बृहस्पतिः ॥ २२ ॥
 तमागतमभिप्रेक्ष्य हित्वा राजासनं नृपः ॥ पप्रच्छ स च तस्मै तत्कृतमित्यभ्यवेदयत् ॥ २३ ॥
 तेन चैव तदा तुल्यं सहासीनाः सभासदः ॥ आसनेभ्यः समुत्सथुः पूजयन्तः पुरोहितम् ॥ २४ ॥
 गुरुणा त्वभ्यनुज्ञातो मनुजौघं विस्म्य तम् ॥ विवेशान्तःपुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव ॥ २५ ॥
 तदध्यक्षरूपं प्रमदागणकुलं महेन्द्रवेषमप्रतिमं निवेशनम् ॥
 विदीपयन्श्चारु विवेश पार्थिवः शशीव तारागणसंकुलं नभः ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

वृन्दानुबद्धानिवृन्दानियेषातेवृन्दवृन्दाः । तैः ।
 कुतूहलजनैर्वृताराजमार्गा अभिसंवाधाः निविडाः ।
 बभूवुरित्योजना । वृन्दवृन्दमित्यपाठे वृन्दवृन्दयथा-
 भवतितथास्थितैरितिशेषः ॥ १६ ॥ जनवृन्दान्येवऊ-
 र्मयः तेषां संघर्षः अन्योन्यघटनं । हर्षः आनन्दोद्रेकः
 ताभ्यांजनितःस्वनोस्यास्तीतिस्वनवान् तस्य । एतेन सा-
 गरोपमासमर्थिता ॥ १७ ॥ तदहः तस्मिन्नहनि । वनमा-
 लिनी अलङ्कारार्थविरचितक्रमुकदल्यादिवनपङ्क्ति-
 युक्तेतियावत् ॥ १८ ॥ सखीबालाबलः अबलाः बलरहिताः
 वृद्धा इतियावत् । रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षदुदयरवे-
 रिति रामाभिषेकार्थउदयमाकाङ्क्षदित्यर्थः । श्वोरामाभि-
 षेकइतिवार्ता यदासमजनि तदाप्रभृति रामाभिषेकाद-
 रातिशयेन आहारनिद्रादिव्यापारान्विहाय परदिवस-
 सूर्योदयमाकाङ्क्षदितिभावः ॥ १९ ॥ प्रजालङ्कारभूतं

प्रजालङ्कारणहेतुभूतं प्रजालङ्कारप्रचुरमितिवा ॥ २० ॥
 राजमार्गं पश्यन्नितिशेषः । तंजनौघंव्यूहन्निव रामाभि-
 षेकजनितानन्दनिर्भरंजनौघं तत्रतत्रसमूहीकुर्वन्निव ।
 शनैः राजकुलं राजगृहं ययौ ॥ २१—२२ ॥ नृपोद-
 शरथः । राजासनं स्वाधिष्ठितंसिंहासनं । हित्वा प्रत्यु-
 त्थायेत्यर्थः । पप्रच्छ किंरामस्योपवासः कारितइतीति-
 शेषः । सः वसिष्ठः । तस्मै दशरथाय । तत् उपवास-
 करणं ॥ २३ ॥ तदा दशरथसमुत्थानकाले । तुल्यं
 युगपत् ॥ २४—२५ ॥ विदीपयन् तेजोविशेषेणद्यो-
 तयन् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डे पञ्च-
 मःसर्गः ॥ ५ ॥

ति० सखीबालाकुलः स्त्रीबालैस्सहितश्चासावाकुलः संतोषात्संभ्रान्तचित्तः । आकाङ्क्षन् अभूदितिशेषः ॥ १९ ॥ इतिपञ्चम-
 सर्गः ॥ ५ ॥

[पा०] १ ख. ग. वृन्दवृन्दमयोध्यायां. २ ट. रतिसंवाधाः. ३ क. कुतूहलजनैर्वृताः. ४ ख. जनसंघोर्मि. ५ क. च.
 स्वनवतस्स्वनः. झ. स्वनवृत्तस्तदा. ६ क्र. च. ज. रथ्याच. ७ ड. छ. झ. ट. तथाचवनमालिनी. ८ ड. छ. झ. ट. दयोध्या-
 तदहः. ९ क. वृहद्भुजा. १० छ. तदाह्ययोध्या. ११ ड. च. छ. झ. ट. बालाकुलोजनः. १२ क. ग. घ. ड. छ. झ. ज. ट.
 न्नाकाङ्क्षदुदयं. १३ ख. जनस्यानन्दवर्धनम्. १४ ज. मयोध्यायां. १५ झ. एवंतज्जनसंवाधं. १६ क. घ—छ. झ. ज. ट.
 सिताभ्रशिखरप्रख्यं. ख. श्वेताद्रिशिखरप्रख्यं. १७ ड. छ. झ. ट. मधिरुह्यच. १८ ख. समागतमुनिप्रेक्ष्य. १९ ड. छ. झ.
 ज. ट. पप्रच्छस्वमतंतस्मै. २० क. च. ज. त्यभ्यचोदयत्. २१ ख. ग. तेनचैवसहासीनास्तदातुल्यं. २२ क. ग—ज. तदध्य-
 वेपप्रमदाजनाकुलं.

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

श्रीरामेणवसिष्ठनियोगात्स्नानादनियमेनसीतयासहश्रीनारायणोपासनादिपूर्वकं नियमेनकुशसंस्तरेशयनम् ॥ १ ॥ तथा-
निशावसानेप्रबोधितेनसन्ध्योपासनादिपूर्वकं ब्राह्मणैःपुण्याहवाचनम् ॥ २ ॥ पौरैःपुरालङ्कारादिपूर्वकं दशरथप्रशंसनम्
॥ ३ ॥ रामाभिषेकदिदक्षयासमागतैर्नानाजानपदजनैर्नगरपरिपूरणम् ॥ ४ ॥

गते पुरोहिते रामः स्नातो नियतमानसः ॥ सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत् ॥ १ ॥
प्रगृह्य शिरसा पात्रीं हविषो विधिर्वत्तदा ॥ महते दैवतायाज्यं जुहाव ज्वलितेऽनले ॥ २ ॥
शेषं च हविषस्तस्य प्राश्याशास्यात्मनः प्रियम् ॥ ध्यायन्नारायणं देवं स्वास्तीर्णे कुशसंस्तरे ॥ ३ ॥
वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियतमानसः ॥ श्रीमत्यायतने विष्णोः शिश्ये नरवरात्मजः ॥ ४ ॥
एकयामावशिष्टायां रात्र्यां प्रतिविबुध्य सः ॥ अलङ्कारविधिं कृत्स्नं कारयामास वेष्टनः ॥ ५ ॥
तत्र शृण्वन्सुखा वाचः सूतमागधवन्दिनाम् ॥ पूर्वां सन्ध्यामुपासीनो जजाप र्थतमानसः ॥ ६ ॥

अथरामस्याभिषेकसन्नाहंदर्शयतिषष्ठे—पुरोहिते
गतइत्यसन्निधानकृतराजसगुणनिमित्तकनास्तिक्य-
व्यावृत्तिः । स्नातइतिकायशुद्धिः । नियतमानसइति
मनश्शुद्धिः । सहपत्न्येतिश्रीरङ्गविग्रहानुभवसागरत-
रणस्यसहायोक्तिः “पत्युर्नोयज्ञसंयोगे” इतिदीक्षानि-
यमस्यपत्नीसहायत्वोक्तिश्च । तृतीययाआराधनकाले
सीतायाउपकरणसमर्पणपरताव्यज्यते । विशालाक्ष्ये-
तिरामविग्रहानुभवादपिश्रीरङ्गविग्रहस्यनिरतिशयप्रि-
यास्पदत्वेननिर्निमेषानुभवउक्तः । विशालाक्ष्या नारा-
यणमिति सीतानेत्रवागुरानाकृष्टतयासीतायाअप्राधा-
न्यं । नारायणस्यस्वाभीप्सिततमत्वेनप्राधान्यंचोक्तं ।
अत्र नारायणइतिश्रीरङ्गनायकउच्यते । उत्तरत्रत-
स्यैवविभीषणायदानोक्तेः ॥ १ ॥ शिरसापात्रींप्रगृह्ये-
ति “उपरिहिदेवेभ्योधारयति” इतिश्रुतिरुपबृंहिता ।
महतेदैवताय निरतिशयमहिमवतेदैवताय । “तं-
देवतानांपरमंचदैवतं” इतिश्रुतेर्नारायणायेत्यर्थः । ना-
रायणमुपागमदित्युपक्रमात् । ध्यायन्नारायणंदेवमि-
त्युत्तरत्रोक्तेश्च । तेनमहतेदैवतायेतिमहादेववाचिल-
भ्रान्तिर्निरस्ता । नचव्यस्तस्यविभिन्नविभक्त्यन्तस्यैक-

पदत्वमेकावाशक्तिरस्ति । महादेवशब्दस्याखण्डस्यशि-
वेशक्तावपिखण्डपदद्वयस्य प्रस्तुतपरदेवतावरुद्धस्याप्र-
स्तुतान्यदेवतावाचकत्वकल्पनमन्धतामिहनिपातकदु-
रितादृष्टंविनानशक्यते ॥ २ ॥ आत्मनः प्रियमाशा-
स्य श्रीरङ्गार्पितहविशेषं स्वस्यात्यन्तप्रियत्वेनानुस-
न्धाय नारायणंश्रीरङ्गनायकंध्यायन् कुशसंस्तरे कुश-
मयेशयनीये । “शयनीयेसप्ततन्तौसंस्तरःपरिकीर्तितः”
इतिनिघण्टुः ॥ ३ ॥ वैदेह्यासहेतिउभयोरप्येकशय्या-
यांजितेन्द्रियत्वंध्वनितं । श्रीमति “विमानंप्रणवाकारं”
इत्याद्युक्तेवेदत्रयसारभूतप्रणवाकारे । “ऋचःसामा-
नियजूषि । साहिश्रीरमृतासतां” इतिश्रुतेः । विष्णोरा-
यतने श्रीरङ्गधाम्नि । शिश्ये शयनंकृतवान् । नरवरात्म-
जः । स्वस्यसाक्षाद्भगवदवतारत्वेपि श्रीरङ्गविग्रहार्चो-
पसर्जनभावःस्वावतारानुमतक्षत्रियधर्मानुगुणः ॥ ४ ॥
अलङ्कारविधिं अलङ्कारविधानं । “विधिर्विधानेदैवेषु”
इत्यमरः ॥ ५ ॥ सूताः सूतकुलोत्पन्नाः पुण्यश्लोकदे-
वताकीर्तकाः । मागधाः मगधदेशोत्पन्नाःवंशावलि-
कीर्तकाः । वन्दिनः स्तुतिपाठकाः । सन्ध्यां सन्ध्या-
धिदेवतां सूर्य । उपासीनः ध्यायन् । नियतमानसः

तनि० अत्रविशेष्यानुपादानाद्विशालाक्षीशब्दस्यलक्ष्म्यांरुढिप्रायत्वंव्यज्यते । अतएव “ऋतेमायांविशालाक्षीतवपूर्वपरिग्रहं”
इत्यत्रविशालाक्षीशब्देनलक्ष्मीरूपविशेष्वव्यज्यते । अत्रनारायणइतिश्रीरङ्गनायकउच्यते । उपागमदित्यत्र अगमदित्यनेनभगव-
न्मन्दिरप्राप्तिकथनादुपशब्देननिवेदनपर्यन्तभगवदाराधनंव्यज्यते । शेषंगोविन्दराजीयवत् ॥ १ ॥ शि० शिरसा तदुपलक्षित-
नमस्कारेण । नमस्कारपूर्वकंहविःपात्रंगृहीत्वैत्यर्थः ॥ २ ॥ ति० आत्मनःप्रियं राज्याभिषेकाविग्रहरूपं वस्तुतोरवणवधफलक-

[पा०] १ क. पात्रं. २ ख. ड. छ. झ. विधिवत्ततः. ३ छ. झ. ज्वलितानले. ४ क. च. ट. रात्र्यांप्रतिबोध्यसः. घ.
रात्र्यांप्रतिबोध्य. च. ज. प्रतिविबुध्यै. ५ ड. छ. झ. ट. विधिसम्यक्. ६ च. ज. ट. ततश्शृण्वन्. ७ घ. संध्यांसमासीनो.
८ झ. ज. सुसमाहितः.

तुष्टाव प्रणतश्चैव शिरसा मधुसूदनम् ॥ विमलक्षौमसंवीतो वाचयामास च द्विजान् ॥ ७ ॥
 तेषां पुण्याहघोषोथ गंभीरमधुरस्तदा ॥ अयोध्यां पूरयामास तूर्यघोषानुनादितः ॥ ८ ॥
 कृतोपवासं तु तदा वैदेह्या सह राघवम् ॥ अयोध्यानिलयः श्रुत्वा सर्वः प्रमुदितो जनः ॥ ९ ॥
 ततः पौरजनः सर्वः श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा चक्रे शोभयितुं पुरीम् ॥ १० ॥
 सिताभ्रशिखराभेषु देवतायतनेषु च ॥ चतुष्पथेषु रथ्यासु चैत्येष्वदालकेषु च ॥ ११ ॥
 नानापण्यसमृद्धेषु वणिजामापणेषु च ॥ कुटुंबिनां समृद्धेषु श्रीमत्सु भवनेषु च ॥ १२ ॥
 सभासु चैव सर्वासु वृक्षेष्वालक्षितेषु च ॥ ध्वजाः समुच्छ्रिताश्चित्राः पताकाश्च भवंस्तदा ॥ १३ ॥
 नटनर्तकसङ्घानां गायकानां च गायताम् ॥ मनःकर्णसुखा वाचः शुश्रुवुश्च ततस्ततः ॥ १४ ॥
 रामाभिषेकयुक्ताश्च कथाश्चकुर्मिथो जनाः ॥ रामाभिषेके संप्राप्ते चत्वरेषु गृहेषु च ॥ १५ ॥
 बाला अपि क्रीडमाना गृहद्वारेषु सङ्घशः ॥ रामाभिषेकसंयुक्ताश्चकुरेवं मिथः कथाः ॥ १६ ॥
 कृतपुष्पोपहारश्च धूपगन्धाधिवासितः ॥ राजमार्गः कृतः श्रीमान्पौरैः रामाभिषेचने ॥ १७ ॥

नियतमनस्कः अनन्यचित्तइतियावत् । जजाप गाय-
 त्रीमितिशेषः ॥ ६ ॥ सन्ध्योपासनानन्तरं मधुसूदनं
 सूर्यान्तर्वर्तिनंनारायणं तुष्टाव मित्रस्येत्यादिनेतिशेषः ।
 शिरसाप्रणतः दण्डवत्प्रणतः । विमलक्षौमसंवीतइत्य-
 नेन नूतनवस्त्रपरिवृत्त्या प्रातर्गौणस्नानमुक्तं । वाचया-
 मास स्वस्तिवाचनंकारयामासेत्यर्थः ॥ ७ ॥ तूर्यघो-
 षानुनादितः तूर्यघोषानुबन्धिनादयुक्तः ॥ ८ ॥ प्रमु-
 दितः संतुष्टः अभूत् ॥ ९ ॥ पुरीशोभयितुंचक्रे पुर-
 शोभोत्पादनार्थं संमार्जनालेपनवितानमालिकाबन्ध-
 नकर्मादिकमकरोदित्यर्थः ॥ १० ॥ चैत्येषु बौद्धालयेषु ।
 अदालकेषु प्राकारोपरियुद्धार्थपरिकल्पितचतुस्तंभम-

ण्डपेष्वितियावत् ॥ ११—१२ ॥ आलक्षितेषु आसम-
 न्तालक्षितेषु । समुन्नतत्वाद्दूरादप्यक्षिगोचरेष्वित्यर्थः ।
 ध्वजाः सचिह्नाः । पताकाः चिह्नरहिताः । समुच्छ्रि-
 ताः बद्धाः ॥ १३ ॥ नटाः नाटकाः अभिनयकर्तारः ।
 नर्तकाः केवलज्झहारकृतः । मनःकर्णसुखाः “संश्रवे-
 मधुरंवाक्यं” इत्युक्तीत्याश्रवणमात्रेणसुखकराः पश्चा-
 न्मनसश्चाह्लादकाइत्यर्थः । शुश्रुवुः जनाइतिशेषः
 ॥ १४ ॥ मिथः अन्योन्यं । “मिथोन्योन्यं” इत्यमरः ।
 चत्वरेषु अङ्गणेषु । गृहेषुस्त्रीभिः बहिरङ्गणेषुजनैश्चक-
 थाश्चकुरितिरामभक्तावकृत्रिमत्वमुक्तं ॥ १५—१६ ॥ कृत-

वनगमनरूपं आशास्य संकल्पयेत्यर्थः ॥ ३ ॥ शि० सूताः पौराणिकाः ॥ ६ ॥ शि० सरामः द्विजान्तुष्टाव । मधुसूदनं मधुसूदन-
 शब्दं । वाचयामासच द्विजैश्चारयामासेत्यर्थः । मधुसूदनशब्दार्थस्तु मधौचैत्रे सूरःप्रादुर्भावोयस्यसः । उद्यतेस्वस्वकल्याणार्थं सर्वै-
 रुच्यतइतिउत् । अनितिब्रह्मादीनपिपालयतीतिअनः । त्रयाणां कर्मधारयः । एतेनस्वनामोच्चारणविषयकप्रीत्यतिशयोर्धुनाथस्यसू-
 चितः । दूरान्वयीदमितितुनभ्रमितव्यम् । पाठकमादर्थकमस्यबलीयस्त्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चेतिदिक् ॥ ७ ॥ शि० तदा मधुसूदनश-
 ब्दोच्चारणकाले । तेषां द्विजानां । तूर्यघोषानुनादितः तूर्यघोषानुनादविशिष्टः । पुण्याहघोषोत्थगंभीरमधुरः पुण्यं पवित्रत्वंनजहा-
 तीतिपुण्याहः । सार्वकालिकपवित्रतासंपादकधर्मविशिष्टइत्यर्थः । सएवघोषः मधुसूदनशब्दशब्दःतेनोत्थःसंजातःगंभीरमधुरःगं-
 भीरेणगांभीर्येणसहितः मधुरोमाधुर्यं गांभीर्यमाधुर्येइत्यर्थः । अयोध्यांपूरयामास । गंभीरमधुरशब्दौभावप्रधानौ ॥ ८ ॥ शि०
 चक्रे प्रयत्नमितिशेषः । शोभायुतामित्याचार्यपाठः ॥ १० ॥ शि० चैत्येषु चैत्यंचैतन्यंअस्तित्वेषु । अर्शआयजन्तः । इदं देवताय-
 तनादिविशेषणम् । एतेनरामधाम्नश्चैतन्यव्यक्तं । तत्रप्रमाणं “यत्रगुल्मलतावृक्षानित्यशोभान्तिचिन्मयाः” इत्यादि । चैत्येषुबौद्धा-
 लयेष्वितिगोविन्दाचार्यव्याख्यानुंतु “ननास्तिकोनामृतकः—” इत्यादिनाबालकाण्डोक्तेनविरोधात्त्यक्तमितिदिक् ॥ ११ ॥ ति०
 ततः तत्रायोध्यायां ॥ १४ ॥ ति० रामाभिषवः रामाभिषेकः ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. सद्द्विजान्. २ ज. ट. घोषोत्थ. ३ झ. गंभीरमधुरस्तदा. ड. छ. झ. ट. मधुर-
 स्तथा. ४ क. च. ज. पुरम्. ५ च. ज. शुभ्राभ्रशिखराभेषु. ६ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. समुच्छ्रितास्साधु. ७ ड.
 छ. झ. श्वाभवंस्तथा. ८ घ. नर्तकीनटसङ्घानां. ९ ड. छ. झ. ट. शुश्रवजनताततः. १० क. ख. ग. ड. ज. रामाभिषवयु-
 क्ताश्च. च. छ. ज. ठ. रामाभिषवसंयुक्ताः. ११ क. ख. ज. ट. सर्वशः. १२ क. ख. ड. च. झ. रामाभिषवसंयुक्ताः.
 १३ क—ड. झ. ज. चकुरेवंकथामिथः. छ. कथाश्चकुर्मिथोजनाः.

प्रकाशकरणार्थं च निशागमनशङ्कया ॥ दीपवृक्षांस्तथा चक्रनुरध्यासु सर्वशः ॥ १८ ॥
 अलंकारं पुरस्यैव कृत्वा तत्पुरवासिनः ॥ आकाङ्क्षमाणा रामस्य यौवराज्याभिषेचनम् ॥ १९ ॥
 समेत्य सङ्घशः सर्वे चत्वरेषु सभासु च ॥ कथयन्तो मिथस्तत्र प्रशशंसुर्जनाधिपम् ॥ २० ॥
 अहो महात्मा राजाऽयमिक्ष्वाकुकुलनन्दनः ॥ ज्ञात्वा यो वृद्धमात्मानं रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २१ ॥
 सर्वे ह्यनुगृहीताः स यन्नो रामो महीपतिः ॥ चिराय भविता गोप्ता दृष्टलोकपरावरः ॥ २२ ॥
 अनुद्वतमना विद्वान्धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः ॥ यथा च भ्रातृषु स्निग्धस्तथाऽस्मास्वपि राघवः ॥ २३ ॥
 चिरं जीवतु धर्मात्मा राजा दशरथोऽनघः ॥ यत्प्रसादेनाभिषिक्तं रामं द्रक्ष्यामहे वयम् ॥ २४ ॥
 एवंविधं कथयतां पौराणां शुश्रुवुस्तदा ॥ दिग्भ्योपि श्रुतवृत्तान्ताः प्राप्ता जानपदा जनाः ॥ २५ ॥
 ते तु दिग्भ्यः पुरीं प्राप्ता द्रष्टुं रामाभिषेचनम् ॥ रामस्य पूरयामासुः पुरीं जानपदा जनाः ॥ २६ ॥
 जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिः शुश्रुवे तत्र निखनः ॥ पर्वसूदीर्णवेगस्य सागरस्येव निखनः ॥ २७ ॥

ततस्तदिन्द्रक्षयसन्निभं पुरं दिदृक्षुर्भिर्जानपदैरुपागतैः ॥

समन्ततः सखनमाकुलं बभौ समुद्रयादोभिरिवार्णवोदकम् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

पुष्पोपहारः कृतपुष्पबलिः ॥ १७ ॥ प्रकाशकरणार्थं
 वितानक्रमकदल्यादिसमप्रताजनिततिमिरतिरोहित-
 वस्तुप्रकाशनार्थं । यद्वा निशागमनशङ्कयाप्रकाशकर-
 नार्थं । दीपवृक्षान् वृक्षाकारदीपस्तंभान् । अभिषेका-
 नन्तरंगजस्कन्धाधिरूढतयाभिषेकालंकारप्रदर्शनार्थ-
 निर्गमनात्पूर्वयदिकार्यवशांश्चाश्यास्तद्वारामालंकार-
 प्रदर्शनार्थं दीपवृक्षान् । अनुरध्यासु रध्यासुरध्यासु ।
 विभक्तेर्लुगभावार्थः । निशागमनशङ्कयारामस्यप्रका-
 शकरणार्थं अनुरध्यासुसर्वशः सर्वप्रकारान् । दीपवृक्षा-
 नचक्रुश्च । तथाशब्दश्चार्थः ॥ १८ ॥ अलङ्कारमित्यादि-
 श्लोकद्वयम् ॥ १९—२० ॥ प्रशंसामेवाह—अहोइ-
 त्यादि ॥ २१ ॥ सर्वेऽप्यनुगृहीताःस्य देवेनेतिशेषः ।
 नः अस्मान् । गोप्ता भवितेतिबन्धः । दृष्टलोकपरा-
 वरः दृष्टेयेलोकेपरावरेऽत्कृष्टापकृष्टवस्तुनीयेनसतथो-

क्तः ॥ २२—२४ ॥ श्रुतवृत्तान्ताः श्रुतरामाभिषेक-
 वार्ताः अतएवदिग्भ्यःप्राप्ताः जानपदाजनाः एवंविधं
 कथयतांपौराणांशुश्रुवुः । एवंविधंवाक्यजातमित्यर्थ-
 सिद्धं ॥ २५ ॥ पूर्वदिनेसकलजनसन्निधौ रामाभिषे-
 कस्यप्रतिश्रुतत्वादामस्यपुरीमितिनिर्दिष्टवानृषिः ॥ २६ ॥
 विसर्पद्भिः नानादेशेभ्यःआगच्छद्भिः । उत्पादितइति
 शेषः । उदीर्णवेगस्य उज्जृम्भितवेगस्य ॥ २७ ॥ इन्द्र-
 क्षयः इन्द्रगृहं । “निवेशःशरणंक्षयः” इत्यमरः । अ-
 योध्यापुरस्यामरावतीसादृश्येवक्तव्ये तत्सारभूतेन्द्रभ-
 वनदृष्टान्तीकरणादयोध्यायाअतिरमणीयताद्योत्यते ।
 जानपदैःसमन्ततः आकुलमितिबन्धः । समुद्रयादो-
 भिः समुद्रान्तर्वर्तितिमितिभिर्जिलादिजन्तुभिः । “या-
 दांसिजलजन्तवः” इत्यमरः । कर्णावतंसादिपदवदवि-
 श्लेषप्रदर्शनायसमुद्रशब्दः । यद्वा समुद्रयादोभिः स-

ति० अनुरध्यासु रध्यापार्थयोः ॥ १८ ॥ स० आकाङ्क्षमाणाः इच्छन्तः । काङ्क्षिधातोश्चानश्च । तेनकाङ्क्षिधातोःपरस्मै-
 पदित्वेनकथमात्मनेपदिलमितिशङ्कानवकाशः ॥ १९ ॥ ति० दृष्टलोकपरावरः भावप्रधानोर्निर्देशः । यथावदवगततज्जनप्राशस्त्या-
 प्राशस्त्यः । शि० दृष्टाःलोकाभुवनानिपरावराःउत्तमाधमाःयेनसः । स० दृष्टेज्ञातोलोकोयेनसदृष्टलोकः पराःलोकोत्तमत्वेनप्रसि-
 द्धाब्रह्मादयःअवरायस्यादितिपरावरः । दृष्टलोकश्चासौपरावरश्चेतिवा । परोऽवरश्चलोकोदृष्टेयेनेतिवा । “कडाराःकर्मधारये” इति
 परनिपातः ॥ २२ ॥ ति० उपाहितैः उपागतैरित्यर्थः । हिगतौइत्यस्यरूपं । स० “भूमिविश्रुत्सद्विहतावनिताभिधानानि” इति
 लिङ्गानुशासनसूत्रे सरिद्वाचिनांशब्दानांलीलमभिधाय “यादोनपुंसकं यादश्शब्दस्सरिद्वाचकोपिक्लीबस्स्यात्” इति यादश्शब्द-
 स्यनदीवाचकलोकेः समुद्रयादोभिः समुद्रसंगतनदीभिरिवेतिवा ॥ २८ ॥ इतिषष्ठसर्गः ॥ ६ ॥

[पा०] १ क—झ. प्रकाशकरणार्थं च. २ घ. स्तरावाशशंसुर्जनादिशवम्. ३ क. च. अ. कुलवर्धनः. ४ ड. छ. झ.
 ट. वृद्धस्वमात्मानं. ५ ड. झ. शुश्रुवुःपरे. छ. पुरे. ६ क. ग. ड. च. झ. ज. ट. दिग्भ्योविश्रुत. ७ ड. छ. भ. रूपादितैः.

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अपराह्णप्रासादोपरिसंचरन्त्याकुब्जयामन्थराभिषेकाकैकेयीप्रियदास्याऽयोध्यामहोत्सवस्यकौसल्ययाब्राह्मणेभ्योहर्षेणधना-
दिवितरणस्यचदर्शनेनरामस्यधात्रीप्रतितत्कारणप्रश्नः ॥ १ ॥ धात्र्यारामाभिषेकस्यतत्कारणत्वंबोधितयातयासरभसंकैकेयी-
मेत्यतांप्रतिदशरथगर्हणपूर्वकं रामाभिषेकनिवेदनेनतद्विघातनचोदना ॥ २ ॥ कैकेय्यातांप्रतिरामाभिषेकस्यस्वामीष्टत्व-
निवेदनेनपारितोषिकतयाकिंचिदाभरणवितरणम् ॥ ३ ॥

ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्यास्तु सहोषिता ॥ प्रासादं चन्द्रसंकाशमारोह यदृच्छया ॥ १ ॥
सिक्तराजपथां रम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्कराम् ॥ अयोध्यां मन्थरा तस्मात्प्रासादादन्ववैक्षत ॥ २ ॥
पताकाभिर्वरार्हाभिर्ध्वजैश्च समलंकृताम् ॥ वृतां छन्दपथैश्चापि शिरःस्नातजनैर्वृताम् ॥ ३ ॥

मुद्रंगामिनीभिर्नदीभिः “यादोनपुंसकं” इति याद-
शब्दस्यनदीवाचकत्वेपिनपुंसकत्वंपाणिनीयलिङ्गानु-
शासनोक्तं । उदकशब्देनसस्वनत्वमुक्तं ॥ २८ ॥ इ-
ति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीता-
वराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥

अथरावणवधकाङ्क्षिभिर्देवैराविष्टमन्थरावाक्याद्रा-
माभिषेकविघ्नःप्रतिपाद्यते । पूर्वसर्गे गतेपुरोहितइत्या-
दिना तूर्यघोषानुनादितइत्यन्तेन पूर्वदिवसेअभिषेकाङ्ग-
भूतव्रतोपवासादिकमाचरतोरामस्यवृत्तान्तमभिधाय
कृतोपवासंतुतदेत्यारभ्य सर्गपर्यन्तेन रामाभिषेकश्रव-
णजनितानन्दनिर्भराणांपौराणांजानपदानांच जनानां
रामाभिषेकदिवसप्राक्तनवृत्तान्तमभिधाय वाचःक्रमव-
र्तित्वाह्वयिः पूर्वदिवसप्रवृत्तकैकेयीवृत्तान्तंवक्तुमुपक्रमते
—ज्ञातिदासीत्यादिना । कैकेय्याःज्ञातिदासी कैकेयीब-
न्धुदासी । “सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः-

समाः” इत्यमरः । यतोजाता यत्रकुत्रचिज्जाता ।
अविज्ञातदेशमातापितृकेत्यर्थः । अतःकैकेय्याज्ञाति-
दासीत्वमपि स्वोदरप्रपूर्णार्थकृतमित्यवगन्तव्यं ।
सहोषिता सहावस्थिता । मन्थरायाःकैकेय्यासहाव-
स्थानमपिहास्यहेतुभूतकुब्जात्वनिबन्धनं । यदृच्छया
स्वैरितया । “यदृच्छास्वैरिता” इत्यमरः । यद्वा
यतोजाता यतःकुतश्चिज्जाता । तादृशीनामयोध्यायां
जननासंभवात् । यद्वा तन्नामजातिनिरूपणायोग्य-
तयातथानिर्देशः । आचार्यास्तुदेवैरेवंस्वकार्यार्थकैकेयी
भेदयितुंप्रेषितेतिदेवरहस्यस्यगोप्यतयातथानिर्देशइत्या-
हुः ॥ १ ॥ प्रासादादन्ववैक्षत पूर्वश्लोकेआरोह-
णस्योक्तत्वात्प्रासादादित्यस्यान्ववैक्षतेत्यनेनसंबन्धः ।
“अधिकरणेचोपसङ्ख्यानं” इत्यधिकरणेत्यन्लोपेप-
ञ्चमी । प्रासादेस्थित्वापैक्षतेत्यर्थः ॥ २ ॥ वरार्हा-
भिः श्रेष्ठाभिरित्यर्थः । छन्दपथैर्वृतां स्वच्छन्दगम-
नयोग्योपवीथीभिरावृतां । शिरःस्नातैःशिरसास्ना-

ति० ज्ञातिदासीयतो नित्यमिति पाठे यतःकैकेय्याज्ञातेर्मातृकुलस्यदासी यतश्चकैकेय्यानिर्लसहोषिता अतोजनकोलाहलंश्रुत्वाकैके-
य्यैतदर्थंनिवेदयितुं यदृच्छया स्वयमेव नलन्यप्रेरणया प्रासादमारोहेत्यन्वयः । इदंतुयुक्तं । “मन्थरानामकार्यार्थमप्सरप्रेषि-
तासुरैः । दासीकाचनकैकेय्यैदत्ताकेकयभूता” इति पाद्मोक्तेः । कार्यार्थं रावणवधरूपकार्यार्थं । दासीस्वयमागल्यकैकयरारजस्यजाते-
तिशेषः । शि० अजाता आय विष्णवे तेनसहोद्वाहार्थमित्यर्थः । जायतेकुशध्वजभार्यायांप्रादुर्भवतीत्यजा । प्रतिज्ञातरावणवधवे-
दवत्यपरावस्थकामाण्डवीत्यर्थः । तयासहअततिसततंगच्छतीत्यजातामन्थरेत्यर्थः । यतः कैकेय्याज्ञातिदासी ज्ञातिज्ञानंतद्युक्तादासी
अतिज्ञानवत्यनुचरी । अजातेत्यनेनवेदवत्यभिप्रायाभिज्ञलंतद्धिताचरणकर्तृलंचमन्थरायाव्यक्तम् ॥ १ ॥ ती० पताकाभिः सूक्ष्म-
ध्वजैः । ध्वजैः स्थूलध्वजैः । छन्नपथैः पूरितनिम्नोन्नतप्रदेशैः । कृतां अलंकृतां । ति० वरार्हाभिः श्रेष्ठयोग्याभिः राजयोग्याभि-
रितियावत् । एतदुत्तरं “कृतांछन्नपथैश्चापिस्वच्छन्दकपथैर्वृताम्” इत्यर्थपठन्ति । स्वच्छन्दकपथैः उत्सवादिषुजनभूयस्त्वेनप्रवे-
शनिर्गमार्थंप्राकारादिभज्जेनकृतैर्माणैः । शिरःस्नातैः कृताभ्यङ्गस्नानैः । शि० वरार्हाभिः वराःसर्वश्रेष्ठाःअतएवअर्हाः अयोध्यायो-
ग्याः । कर्मधारयः । किंचवरोऽर्हःपूजायासां । किंच वरैस्सर्वश्रेष्ठैर्ब्रह्मादिभिरर्हाः प्रशंसिताइत्यर्थः । एतेन तत्पताकानांप्राकृतविलक्ष-
णत्वसूचितं । शिरःस्नातजनैः मूर्धाभिषिक्तैराजभिरित्यर्थः । किंच शिरसिस्नातंविधिनाऽभिषेकोयेषां । किंच छन्दःस्वाधीनःपथो-
[पा०] १ ड. छ. झ. कैकेय्यातु. २ क. ख. ग. च. झ. ज. पथांकृतां. ३ क. ख. ड. छ. झ. ज. कमलोत्पलाम्. च.
कमलोत्कराम्. ४ ग. वृतांस्वच्छन्दपथैः. ख. वृतांजानपदैश्चापि. घ. कृतांछन्नपथैश्चापि. ड. च. छ. ज. कृतांछन्नपथैश्चापि
स्वच्छन्दकपथैर्वृताम् । सिक्तांचन्दनतोयैश्चशिरःस्नातजनैर्युताम्. । झ. समलंकृतां । सिक्तांचन्दनतोयैश्चशिरःस्नातजनैर्युताम्.

माल्यमोदकहस्तैश्च द्विजेन्द्रैरभिनादिताम् ॥ शुक्रदेवगृहद्वारां सर्ववादित्रनिखनाम् ॥ ४ ॥
 संप्रहृष्टजनाकीर्णा ब्रह्मघोषाभिनादिताम् ॥ प्रहृष्टवरहस्त्यश्वां संप्रणर्दितगोवृषाम् ॥ ५ ॥
 प्रहृष्टमुदितैः पौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीम् ॥ अयोध्यां मन्थरा दृष्ट्वा परं विस्मयमागता ॥ ६ ॥
 प्रहर्षोत्फुल्लनयनां पाण्डुरक्षौमवासिनीम् ॥ अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मन्थरा ॥ ७ ॥
 उत्तमेनाभिसंयुक्ता हर्षेणार्थपरा सती ॥ राममाता धनं किं नु जनेभ्यः संप्रयच्छति ॥ ८ ॥
 अतिमात्रप्रहर्षोऽयं किं जनस्य च शंस मे ॥ कारयिष्यति किंवापि संप्रहृष्टो महीपतिः ॥ ९ ॥
 विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परया मुदा ॥ आचक्षेथ कुब्जायै भूयसीं राघवश्रियम् ॥ १० ॥
 श्वः पुष्येण जितक्रोधं यौवराज्येन राघवम् ॥ राजा दशरथो राममभिषेचयिताऽनघम् ॥ ११ ॥
 धात्र्यास्तु वचनं श्रुत्वा कुब्जा क्षिप्रममर्षिता ॥ कैलासशिखराकारात्प्रासादादवरोहत ॥ १२ ॥
 सा दह्यमाना कोपेन मन्थरा पापदर्शिनी ॥ शयानामेत्य कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 उत्तिष्ठ मूढे किं शेषे भयं त्वामभिवर्तते ॥ उपप्लुतमघौघेन किंमात्मानं न बुध्यसे ॥ १४ ॥
 अनिष्टे सुभगाकारे सौभाग्येन विकथ्यसे ॥ चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णगे ॥ १५ ॥

तैः ॥ ३ ॥ रामोपायनार्थमाल्यमोदकहस्तैः । शुक्रदे-
 वगृहद्वारामिति । शुक्लानिसुधाधवलितानिदेवगृहद्वारा-
 णियस्यां ॥ ४ ॥ ब्रह्मघोषाभिनादितां ब्रह्मघोषैः वेदपारा-
 यणघोषैः अभिनादितां । “वेदस्तत्त्वंतपोब्रह्म” इत्यमरः ।
 रामाभिषेकस्यतिरश्चामप्यानन्दावहत्वात् “प्रहृष्टवरह-
 स्त्यश्वासंप्रणर्दितगोवृषां” इत्युक्तं । गोवृषाः गोपुङ्गवाः
 ॥ ५ ॥ प्रहृष्टमुदितैः प्रहृष्टाः सञ्जातरामाश्चादिगात्र-
 विकाराः । मुदिताः मानससंतोषयुक्ताः । तैः । उच्छ्रिते-
 त्यत्रप्रकृतोत्सवकृतध्वजसंबन्धउच्यते । ध्वजैश्चसमलं-
 कृतमित्यत्रनित्यबद्धध्वजत्वमुक्तं ॥ ६ ॥ धात्रीं उप-
 मातरं । “धात्री स्यादुपमाता” इत्यमरः । प्रहर्षो-
 त्फुल्लनयनामित्यादिविशेषणादियंरामोपमाता ॥ ७ ॥
 अर्थपरासती अर्थपरासत्यपि । उत्तमेनहर्षेणाभिसं-
 युक्ताधनंप्रयच्छति किं । यद्वा अर्थपरा उत्तरो-
 त्तरार्थाभिवृद्धैर्धनंप्रयच्छति । नामग्रहणस्यासह्यत्वा-
 द्राममातेत्युक्तिः ॥ ८ ॥ जनस्यायमत्यन्तप्रहर्षश्च

किं किमर्थं । किंनिमित्तंराममहीपतिः किंकिं कारयि-
 ष्यति ॥ ९ ॥ हर्षेणविदीर्यमाणा अन्तर्गतहर्षोत्कट्या-
 देहपोषमुखविकासादिनावहिःप्रसरणाद्विदीर्यमाणेवो-
 पलक्षिता । परयामुदाआचक्षे स्वनिर्भरानन्दसन्दो-
 हपरिवाहस्यपात्रभूताकाचिल्लब्धेतिपरमानन्दयुक्तास-
 ती प्रतिकूलायैतस्यै अकथनीयमप्यकथयदितिभावः ।
 राघवेश्रियं राघवेन्यस्यमानांराज्यलक्ष्मीं ॥ १० ॥ पुष्ये-
 णयुक्ते श्वः उत्तरदिने । जितक्रोधमनघमित्यभिषेकोप-
 युक्तगुणजातोपलक्षणं । यौवराज्येनाभिषेचयिता यौव-
 राज्यार्थमभिषेचयितेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अवरोहत अवारुहत्
 ॥ १२—१३ ॥ उपप्लुतं उपहतं । अघौघेन अघं
 दुःखं । “अहोदुःखव्यसनेष्वघं” इति । “ओघो-
 वृन्दंभसारये” इतिचामरः ॥ १४ ॥ वस्तुतःराज्ञो-
 निष्टे सुभगाकारे आपाततःसौभाग्यवतीवभासमाने ।
 असुभगाकारइतिवाछेदः । सौभाग्येनहेतुना विकथ्यसे
 ममैवसौभाग्यमस्तीत्यात्मानंश्लाघसे । इयमुक्तिः पूर्व-

गमनयेषांतेपरमहंसास्तैरित्यर्थः ॥ ३ ॥ ति० धात्रीरामस्येतिशेषः ॥ ७ ॥ शि० राघवे राघवनिमित्तं । भूयसीं अत्यधिकां ।
 श्रियं राज्याभिषेकसामग्रीमित्यर्थः ॥ १० ॥ ती० अनघं भ्रातृषुवैषम्यरूपदोषरहितं । शि० अनघं स्वाश्रितावनिवर्तकं
 ॥ ११ ॥ शि० पापदर्शिनी पापंराक्षसकृतोपद्रवंपश्यतितच्छीला ॥ १३ ॥

[पा०] १ क. ख. ड. झ. ज. वादित्रनादिताम्. २ ड. छ. झ. ट. घोषोपनादिताम्. क. घोषविनादिताम्. घ. ज.
 घोषानुनादिताम्. ३ ख. ग. प्रणादितगोवृषाम्. ४ ड. झ. ट. हृष्टप्रमुदितैः. ख. हृष्टैःप्रमुदितैः. ५ घ. परमंविस्मयंगता.
 ६ क. ग—ट. साहर्षोत्फुल्ल. ख. सहर्षोत्फुल्ल. ७ क—घ. ज. अ. अतिमात्रंप्रहर्षोऽयं. ड. छ. ट. अतिमात्रंप्रहर्षःकिं. झ.
 अतिमात्रंप्रहर्षःकिं. ८ ड. छ. ट. झ. जनस्यास्यच. ९ घ. किंचापि. १० क. घ. छ. व. उदीर्यमाणा. ११ क—ग. च. अ.
 धात्रीपरमया. १२ ड. छ. झ. राज्येनचानघं. १३ ड. झ. मभिषेक्ताहिराघवम्. घ. अभिषेचयतेऽनघम्. १४ क. च. अ.
 स्तद्वचनं. १५ च. शिखरोत्तुङ्गात्. १६ ड. छ. झ. ट. क्रोधेन. १७ झ. ट. शयानामेव. १८ ड. छ. झ. ट. नात्मानमवबुध्यसे.
 वा. रा. ३७

एवमुक्ता तु कैकेयी रूष्टया परुषं वचः ॥ कुब्जया पापदर्शिन्या विषादमगमत्परम् ॥ १६ ॥
कैकेयी त्वन्नवीत्कुब्जां कश्चित्क्षेमं न मन्थरे ॥ विषण्णवदनां हि त्वां लक्ष्ये भृशदुःखिताम् ॥
[मन्थरे तद्वीह्यद्य कुतस्ते भयमागतम्] ॥ १७ ॥

मन्थरा तु वचः श्रुत्वा कैकेय्या मधुराक्षरम् ॥ उवाच क्रोधसंयुक्ता वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ १८ ॥
सा विषण्णतरा भूत्वा कुब्जा तस्या हितैषिणी ॥ विषादयन्ती प्रोवाच भेदयन्ती च राघवम् ॥ १९ ॥
अक्षय्यं सुमहदेवि प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम् ॥ रामं दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २० ॥
साऽस्म्यगाधे भये मग्ना दुःखशोकसमन्विता ॥ दह्यमानाऽनलेनेव त्वद्वितार्थमिहागता ॥ २१ ॥
तव दुःखेन कैकेयि मम दुःखं महद्भवेत् ॥ त्वद्वृद्धौ मम वृद्धिश्च भवेदत्र न संशयः ॥ २२ ॥
नराधिपकुले जाता महिषी त्वं महीपतेः ॥ उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि न बुध्यसे ॥ २३ ॥
धर्मवादी शठो भर्ता श्रुक्ष्णवादी च दारुणः ॥ शुद्धभावेन जानीषे तेनैवमतिसन्धिता ॥ २४ ॥
उपस्थितं प्रयुञ्जानस्त्वयि सान्त्वमनर्थकम् ॥ अर्थेनैवाद्य ते भर्ता कौसल्यां योजयिष्यति ॥ २५ ॥
अपवाह्य स दुष्टात्मा भरतं तव बन्धुषु ॥ कौल्ये स्थापयिता रामं राज्ये निहतकण्टके ॥ २६ ॥
शत्रुः पतिप्रवादेन मात्रेव हितकाम्यया ॥ आशीविष ईवाङ्केन बाले परिहृतस्त्वया ॥ २७ ॥

कालिकालश्लाघापरैत्यवगन्तव्या । इदानींमत्सौभाग्य-
स्यकाहानिरित्यत्राह—चलंहीति । उष्णगच्छतीत्यु-
ष्णगः ग्रीष्मकालः । तस्मिन् । नद्याः स्रोत इव चलं क्षीण-
मित्यर्थः ॥ १५ ॥ परुषं वच उक्ता । “अप्रधाने दुहा-
दीनां” इत्यप्रधाने कर्मकारके निष्ठा ॥ १६ ॥ कश्चि-
त्क्षेमं मह्यमिति शेषः ॥ १७ ॥ क्रोधसंयुक्ता रामाभि-
षेकाविचारणादिति भावः ॥ १८ ॥ विषादयन्ती भेदय-
न्तीति शतद्वयं हेत्वर्थः । राज्यश्रियो ज्ञातिगामित्वानिष्टप्र-
काशनेन विषादहेतवे सामान्यतः पुत्रत्वप्रयुक्तरामविष-
यस्त्वेह भेदने हेतवे चेत्यर्थः ॥ १९ ॥ अक्षय्यं अशक्य-
प्रतीकारं । त्वद्विनाशनं त्वद्विनाशः । भावेत्युद्-
॥ २० ॥ दुःखशोकसमन्विता अनभिमततरामाभिषे-
कश्रवणजनितव्यसनजं दुःखं । अभिमतभरताभिषेक-
राहित्यजः शोकः । ताभ्यां समन्विता ॥ २१ ॥ ननु

मम दुःखादिहेतौ सति कुतस्ते दुःखप्रसक्तिरित्यत्राह—
तवेति ॥ २२ ॥ ननुरामाभिषेकमात्रं कथं मे दुःखहेतु-
रित्यत्राह—नराधिपेति । उग्रत्वं क्रौर्यं ॥ २३ ॥ न-
नु मत्प्रियः कथमनिष्टं करिष्यतीत्यत्राह—धर्मवादीति ।
धर्मवादीव भासमानः । वस्तुतः शठः गूढविप्रियकृत् ।
श्रुक्ष्णवादी कण्ठादुपरिप्रियवचनशीलः । दारुणः क्रू-
रकर्मकारी । एवंभूतमेनं शुद्धस्वभावेनोपलक्षितं जानी-
षे । तथानमन्तव्यं । यतस्तेनैवं अतिसन्धिता वञ्चि-
ता ॥ २४ ॥ शठत्वमेवाह—उपस्थितमिति । उपस्थि-
तं तत्कालोचिततया भाषितं । अनर्थकं त्वदर्थनाशनं ।
त्वयिसान्त्वं अनुसरणं । प्रयुञ्जानः कौसल्यामर्थेन
योजयिष्यति ॥ २५ ॥ अतिसन्धानप्रकारमाह—
अपवाह्येति । अपवाह्य उद्वास्य । कालमर्हतीति का-
ल्यं अर्हार्थेयत् । अत्रातरित्यर्थः ॥ २६ ॥ हे बाले मुग्धे

ति० विषण्णतरा भूत्वा तदाकारेव भूत्वा अप्सरस्त्वेन सर्वज्ञत्वाद्वास्तवविषादाभावात् ॥ १९ ॥ ति० ननु दास्यास्तव कुतो भय-
मित्यत आह—तवेति ॥ २२ ॥ ती० धर्मवादीवाङ्मात्रेण धार्मिकः । शुद्धभावे इति संबोधनं । हे शुद्धहृदये ॥ २४ ॥ ती० उप-
स्थितः तत्समीपे स्थितः ॥ २५ ॥ ति० काल्ये अन्यत्रोपसंक्रमणकालाह । कौल्ये इति पाठः । कुलक्रमागत इत्यर्थे अपार्थः ॥ २६ ॥
ती० परिहृत इति पाठे बाले अपरिहृत इति च्छेदः । वस्तुतस्तु त्याज्य एवेति भावः ॥ २७ ॥ इति सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

[पा०] १ घ. दुष्टया. २ क. ख. ज. ट. त्क्षेमं नुमन्थरे. ३ इदमर्थं ख. दृश्यते. ४ क. च. व. क्रोधसंरब्धा. ५ झ. तस्याहितैषिणी. ६ ज. अक्षयं हिमहदेवि. ख. ग. ड. छ. झ. ट. अक्षयं सुमहदेवि. घ. ज. अक्षेमं सुमहदेवि. क. अक्षेमं हिमहदेवि. ७ क. अभिषेक्ष्यते. ८ घ. सास्म्यभागे भये. ९ ख. नानलेनैव. १० क. च. ज. दुःखं भवेन्महत्. ११ क. ज. भवेदेव संशयः. ड. ट. भवेदिह संशयः. छ. ज. भवेदत्र संशयः. १२ ज. मभिवञ्चिता. १३ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. उपस्थितः. प्रयुञ्जानः. १४ ग. घ. ड. छ. झ. ट. अपवाह्यतु. ख. अपवाह्यसु. १५ क. ख. च. काल्यं. छ. कौल्ये. १६ घ. ड. झ. इवांगेन. १७ ड. च. छ. ज. झ. ज. परिहृतस्त्वया.

यथा हि कुर्यात्सर्पो वा शत्रुर्वा प्रत्युपेक्षितः ॥ राज्ञा दशरथेनाद्य सपुत्रा त्वं तथा कृता ॥ २८ ॥
पापेनानृतसान्त्वेन बाले नित्यसुखोचिते ॥ रामं स्थापयता राज्ये सानुबन्धा हता ह्यसि ॥ २९ ॥
सा प्राप्सकालं कैकेयि क्षिप्रं कुरु हितं तव ॥ त्रायस्व पुत्रमात्मानं मां च विस्मयदर्शने ॥ ३० ॥
मन्थराया वचः श्रुत्वा शयाना सा शुभानना ॥ उत्तस्थौ हर्षसंपूर्णा चन्द्रलेखेव शारदी ॥ ३१ ॥
अतीव सा तु संहृष्टा कैकेयी विस्मयान्विता ॥ एकमाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रददौ शुभम् ॥ ३२ ॥
दत्त्वा त्वाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रमदोत्तमा ॥ कैकेयी मन्थरां दृष्ट्वा पुनरेवाब्रवीदिदम् ॥ ३३ ॥
इदं तु मन्थरे मह्यमाख्यासि परमं प्रियम् ॥ एतन्मे प्रियमाख्यातुः किं वा भूयः करोमि ते ॥ ३४ ॥
रमि वा भरते वाऽहं विशेषं नोपलक्ष्ये ॥ तस्मात्तुष्टाऽसि यद्राजा रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ ३५ ॥
मे परं किंचिदितस्त्वया पुनः प्रियं प्रियार्हे सुवचं वचः परम् ॥
तथा ह्यवोचस्त्वमतः प्रियोत्तरं परं वरं ते प्रददामि तं वृणु ॥ ३६ ॥
[इति ब्रुवन्त्याः कैकेय्याः श्रुत्वा सानन्दमुत्तरम् ॥ बाण्या तु प्रेरिता सातु कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ३७ ॥]
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

आगाम्यनर्थानभिज्ञेइतियावत् । पतिप्रवादेन पति-
व्यपदेशेन । शत्रुः छन्नहृदयःशात्रवःपतिः । त्वया
ऋजुप्रकृतिकया । मात्रेव सर्पशिशुंपोषयिष्येव । हित-
काम्यया हितप्रापणेच्छया । आशीविषइव छन्नविषःस-
र्पइव । अङ्गेन उत्सङ्गेन परिहृतः परिधृतइत्यर्थः । यद्वा
अङ्गेनपरिहृतः अङ्गान्नपरिहृतः । किंलङ्कणवधृतोपल-
लितः । यथासर्पपोषयित्रीबाला सर्पस्यान्तर्विषमज्ञा-
त्वा केवलंहितकाम्ययाङ्केसर्पमुपलालयति तथा त्वम-
पि बाला भर्तुःकुटिलहृदयमजानती विश्वस्य तमङ्के
उपलालयसीत्यर्थः । यथाङ्कोपलालितआशीविषः क-
दाचिद्धितपरामपिपोषयित्रीदशेत् एवं तेभर्तापि वि-
श्वस्तात्वामर्थहिनाकारयेत् । अतस्स आशीविषइव
ज्ञानुसरणीयस्त्वयेतिभावः ॥ २७ ॥ एवंगम्यमर्थवि-
शदयति—यथेति ॥ २८ ॥ सानुबन्धा पुत्रमित्रादिप-
रिकरसहिता ॥ २९ ॥ विस्मयदर्शने आश्चर्यावह-
ज्ञानयुक्ते तत्तत्कालोचितकर्तव्यनिरूपणचतुरइत्यर्थः ।
यद्वा अनेन हितकरणहेतुदशरथवशीकरणसाधनसौ-
न्दर्यं सूच्यते ॥ ३० ॥ एवं देवावेशवशाद्विपरीत-

वाक्ययामन्थरयोक्तापिकैकेयी महाकुलप्रसूततया स-
त्प्रकृतिस्सती रामाभिषेकंस्वहितमन्यमानाह—मन्थ-
रायाइति ॥ ३१—३३ ॥ एतत्प्रियमाख्यातुः आ-
ख्यात्र्याः । तेकिंवाकरोमीतिसंबन्धः । एतन्मेप्रिय-
माख्यातमितिपाठे आख्यातंएतत्प्रियमुद्दिश्य तेभूयः
किंवाकरोमीतिसंबन्धः ॥ ३४ ॥ ननुसपत्नीपुत्रेकथं
तवैतादृशीप्रीतिरित्यत्राह—रामइति ॥ ३५ ॥ हेप्रिया-
र्हे प्रियदानार्हे । मे इतःपरं रामाभिषेककथनादन्य-
त्किंचित् । प्रियं अभिमतं । परंवचस्त्वयापुनर्नसुव-
चं वक्तुंशक्यं । हि यस्मात्कारणात् । त्वंतथा सर्व-
प्रियेभ्योधिकं । प्रियं रामाभिषेकरूपं । अवोचः उक्त-
वती । अतः प्रियोत्तरं प्रीतिविषयेषु श्रेष्ठं “पर्युदीच्यश्रे-
ष्ठेष्वप्युत्तरः” इत्यमरः । परं अन्यं । वरं वरणीयं व-
स्तुविशेषं । ते तुभ्यं । प्रददामि । तंवृणु वृणीष्वेतियोजना
॥ ३६—३७ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
मायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. च्छत्रुर्वात्सर्पोवा. ज. त्सर्पोहि. २ ड. च. ज. झ. न. नित्यसुखोचिते. ड. छ. झ. सुखोचिता.
३ क—घ. च. ज. न. स्थापयिता राज्ये. ४ ट. साप्राप्तकाला. क. ख. संप्राप्तकालं. ५ क. ड. च. छ. झ. न. ट. शयनात्सा
शुभानना. ६ घ. ड. छ. ज. झ. सातुस्तुष्टा. ७ ड. छ. झ. दिव्यमाभरणं. ८ ग. दत्त्वाचाभरणं. ९ क. ख. ग. ड. ज. झ.
मन्थराहृष्टा. १० क. घ. च. ज. न. इदं हि मन्थरे. ११ ड. छ. झ. ट. माख्यानंपरमंप्रियम्. १२ ड. छ. ज. झ. प्रिय-
माख्यातं. च. ज. प्रियमाख्यातुं. ख. प्रियमाख्यात्र्याः. १३ क. च. न. भूयःकिंवा. १४ ड. छ. झ. न. दितोवरंपुनः.
१५ ड. छ. झ. ट. वचोऽमृतम्. १६ घ. कथाह्यवोचः. १७ झ. ट. वरंपरंते. १८ क. ख. ग. ज. प्रददानि. १९ ख. संवृणु.
२० अयंश्लोकः ज. दृश्यते.

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

रामाभिषेकस्य भरतानर्थहेतुत्वमावेदयन्तीमन्थरांप्रतिकैकेय्यारामगुणप्रशंसनपूर्वकं तदभिषेकस्य स्वाभीष्टत्वप्रतिपादनम् ॥ १ ॥ पुनर्मन्थरयाकैकेयींप्रति बहुधाहेतूपन्यासपूर्वकं रामाभिषेकस्यानर्थहेतुत्वसमर्थनेनतद्विघातचोदना ॥ २ ॥

मन्थरा त्वभ्यसूयैनामुत्सृज्याभरणं च तत् ॥ उवाचेदं ततो वाक्यं कोपदुःखसमन्विता ॥ १ ॥

हर्षं किमिदंमस्थाने कृतवत्यसि बालिशे ॥ शोकसागरमध्यस्थमात्मानं नावबुध्यसे ॥ २ ॥

मनसा ग्रहंसामि त्वां देवि दुःखार्दिता सती ॥ यच्छोचितव्ये हृष्टाऽसि प्राप्येदं व्यसनं महत् ॥ ३ ॥

शोचामि दुर्मितित्वं ते का हि प्राज्ञा प्रहर्षयेत् ॥ अरेः सपत्नीपुत्रस्य वृद्धिं मृत्योरिवागताम् ॥ ४ ॥

भरतादेव रामस्य राज्यसाधारणाद्भयम् ॥ तद्विचिन्त्य विषण्णास्मि भयं भीताद्वि जायते ॥ ५ ॥

लक्ष्मणो हि मेहेष्वासो रामं सर्वात्मना गतः ॥ शत्रुघ्नश्चापि भरतं काकुत्स्थं लक्ष्मणो यथा ॥ ६ ॥

प्रत्यासन्नक्रमेणापि भरतस्यैव भामिनि ॥ राज्यक्रमो विप्रकृष्टस्तयोस्तावत्कनीयसोः ॥ ७ ॥

विदुषः क्षत्रचारित्रे प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः ॥ भयात्प्रवेपे रामस्य चिन्तयन्ती तवात्मजम् ॥ ८ ॥

अथकुमन्तिजनसंसर्गवशेन महतामपिकदाचिच्चित्त-
चलनंस्यादित्यमुमर्थद्योतयन्नाह—मन्थरेत्यादि । अ-
भ्यसूय असूयांकृत्वा । एनांप्रतीतिशेषः । कोपदुःख-
समन्विता हितंनशृणोतीतिकोपः । आगमिष्यत्यन-
र्थइतिदुःखं ॥ १ ॥ हेबालिशे अज्ञे । अस्थाने अनु-
चितकाले । हर्षकृतवत्यसि । किमिदं । अत्रकारणंनजा-
नामि । अस्थानकृतत्वमाह—शोकेति ॥ २ ॥ इदं
रामाभिषेकरूपं । महद्भयसं । प्राप्य तेनैवहेतुनाशो-
चितव्येविषयेहृष्टासीतियत् । अतोहंदुःखार्दितासती
त्वांमनसा ग्रहंसामि । यथोन्मत्तप्रभुदर्शने ॥ ३ ॥ एवं
बालिशत्वमन्वयमुखेनदर्शयित्वा व्यतिरेकमुखेनापि
दर्शयति—शोचामीति । ते दुर्मितित्वं दुष्टबुद्धित्वं शो-
चामि । मतेदुष्टत्वमनर्थविषयप्रीतिजनकत्वं । मृत्योरिव
सपत्नीपुत्रस्यारेगातांवृद्धिं काहिप्राज्ञा कावाप्रशस्तबु-
द्धिः । प्रहर्षयेत् प्रहर्षसाधनंकुर्यात् । “तत्करोति” इति
णिच् । हर्षइतिकरणेघञ्प्रत्ययः । लालयेदिति वार्थः
॥ ४ ॥ उक्तांव्यसनमहत्तांदर्शयति—भरतादिति ।
राज्यसाधारण्यस्य तस्माद्भरतादेव रामस्ययद्भयं तद्वि-
चिन्त्य विषण्णास्मि । रामस्यभयमस्तु भरतस्यकिमि-
त्यतआह—भयमिति । योयस्माद्धीतः सतस्यभयमव-

श्यमुत्पादयति व्याघ्रसर्पादिविषये तथादर्शनादिति
भावः ॥ ५ ॥ यद्यपि लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपिराज्यसा-
धारणं तथापि तयोःपरतन्त्रत्वान्नभयप्रसक्तिरित्या-
ह—लक्ष्मणइति । सर्वात्मना सर्वप्रकारेण मनोवा-
क्यैरित्यर्थः । अतोरामस्य नलक्ष्मणाद्भयमितिभा-
वः । शत्रुघ्नस्यभरतपरतन्त्रत्वेन नततःपृथग्भयमित्यर्थः
॥ ६ ॥ भरतादेवेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—प्रत्यासन्नेति ।
प्रत्यासन्नेन सन्निकृष्टेन क्रमेण पुनर्वसुपुण्यनक्षत्रजन-
नक्रमेण । भरतस्यैव राज्यप्राप्तिमितिशेषः । कनीयसोः
कनिष्ठयोः । राज्यक्रमः राज्यप्राप्तिक्रमस्तु । विप्रकृष्टः
व्यवहितः । सत्यपिपारतन्त्र्ये राज्यविषयेसर्वेषामभि-
लाषस्तुल्यः । यथाभरतस्येतिशङ्कायां प्रथमंरामस्यरा-
ज्यंप्राप्तं ततोभरतस्य ततोलक्ष्मणशत्रुघ्नयोः । तथाच
प्रथमोद्वितीयंजिघांसति । अतोरामाद्भयंभरतस्यैवेति
भावः ॥ ७ ॥ एवं राज्यक्रमोभरतस्यसन्निहितोस्तु
तथापि रामेप्रथमप्राप्तिमतिविद्यमाने का भरतस्यरा-
ज्यशङ्केत्यत्राह—विदुषइति । विदुषः स्वतएवविवेक-
शालिनः । विशिष्यक्षत्रचारित्रे राजनीतौ प्राज्ञस्य
प्राप्तकारिणः अविलंबेनकालोचितकर्तव्यार्थकारिणः ।
रामस्य भयात् भाव्यनर्थकरणभयात् । तवात्मजं उक्त-

[पा०] १ घ. ड. छ. झ. ट. भरणंहितत्. २ ड. छ. झ. ट. किमर्थमस्थाने. ३ घ. भामिनि. ४ ख. ग. च. ज.
मध्यस्थानात्मानमव. ड. छ. ट. मध्यस्थानात्मानमव. ५ घ. झ. प्रसहामिलां. ६ ड. छ. झ. ट. प्राप्यत्वंव्यसनं. घ. प्राप्तेदं
व्यसनं. ७ ड. प्रज्ञा. ८ ड. छ. झ. ट. महाबाहूरामं. ९ घ. श्रितः. १० छ. क. भरतस्येह. ११ ड. छ. झ. ट. विसृष्टस्तुतयो,
ख. ज. विकृष्टस्तु. १२ क—ट. स्तावद्यवीयसोः. १३ ट. क्षत्रचारित्रं.

सुभगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ॥ यौवराज्येन महता श्वः पुष्येण द्विजोत्तमैः ॥ ९ ॥
 प्राप्तां सुमहतीं प्रीतिं प्रीतीतां तां हतद्विषम् ॥ उपस्थास्यसि कौसल्यां दासीवत्त्वं कृताञ्जलिः ॥ १० ॥
 एवंचेत्त्वं सहासाभिस्तस्याः प्रेष्या भविष्यसि ॥ पुत्रश्च तव रामस्य प्रेष्यभावं गमिष्यति ॥ ११ ॥
 हृष्टाः खलु भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः ॥ अप्रहृष्टा भविष्यन्ति स्नुषास्ते भरतक्षये ॥ १२ ॥
 तां दृष्ट्वा परमप्रीतां ब्रुवन्तीं मन्थरां ततः ॥ रामस्यैव गुणान्देवी कैकेयी प्रशंसं ह ॥ १३ ॥

वैदुष्यादिरहितं चिन्तयन्तीप्रवेपे । षष्ठीचात्र संबन्ध-
 सामान्ये ॥ ८ ॥ कैकेय्याईष्योत्पादनार्थं कौसल्यासौ-
 भाग्यं दर्शयति—सुभगेत्यादिना । सुभगा भाग्यशीला ।
 यौवराज्येनेति हेतौ तृतीया ॥ ९ ॥ रामतो भरतस्येव कौस-
 ल्यातोऽस्यानर्थं दर्शयति—प्राप्तामिति । रामाभिषेकेण
 सुमहतीं श्रियं प्राप्तां । प्रतीतां ख्यातां । “प्रतीतेप्रथित-
 ख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः” इत्यमरः । हतद्विषं अधरी-
 कृतसपत्नीकां । तां कौसल्यां । उपस्थास्यसि सेविष्यसे
 ॥ १० ॥ न केवलं तवैकस्यादास्यं किंतु त्वदनुबन्धजन-
 स्थापीत्याह—एवमिति । तव दास्यं प्राप्तं चेदित्यर्थः
 ॥ ११ ॥ राममहिष्या एकत्वेपि रामस्य परमाः स्त्रिय इति ब-
 हुवचननिर्देशः परिचारिकाभिप्रायेण । भरतक्षये भरत-
 स्य दारिद्र्यरूपक्षये सति । नन्वत्र स्त्रीशब्दो भार्यापरएव ।
 स्नुषास्ते भरतक्षये इति स्नुषाशब्दसाहचर्यात् । अतएव
 सुन्दरकाण्डे सीतयोच्यते “पितुर्निर्देशं नित्यमेन कृत्वा व-
 नान्निवृत्तश्चरितव्रतश्च । स्त्रीभिश्च मन्ये विपुलेक्षणभि-
 स्त्वं रंस्यसे वीतभयः कृतार्थः” इति । युद्धकाण्डे च दर्भ-
 शयनवर्णने “भुजैः परमनारीणामभिमृष्टमनेकधा” इ-
 त्युक्तं । नहि भुजैर्भुजाभिर्मर्शो भार्याभ्योऽन्यत्र संभ-
 वति । उत्तरकाण्डे चाश्वमेधोपक्रमे “मातरश्चैव सर्वामे
 कुमाराः स्त्रीगणानि च । अग्रतो भरतं कृत्वा गच्छन्त्वग्रे
 समाधिना” इति दर्शितं । अत्र स्त्रीगणकुमारव्यपदेशो
 विना सीतातिरिक्तभार्यासद्धान्न संभवति । किंच श्रुता-
 र्थापत्तिरपि रामस्य सीतातिरिक्तधर्मदारसद्भावे प्रमाणं ।
 न ह्यपत्नीकस्य ज्ञानुष्ठानं संभवति भोगदारान्तरा संभ-
 वेन रामस्यैकदारव्रतत्वं भृगुशापपालनं च । सीताप्रति-
 कृतिकरणं तु सीतास्नेहबहुमानार्थं । अत्रोच्यते । राम-
 स्यैकदारव्रतत्वं सर्वसिद्धं । तच्च पत्न्यन्तरसंभवे न सं-
 गच्छते । न च यज्ञकरणानुपपत्तिः । सीताप्रति-

कृतिकरणेन तदुपपत्तेः । अतएवोत्तरकाण्डे वक्ष्यति
 “काञ्चनीममपत्नीं च दीक्षाह्वयज्ञकर्मणि । अग्रतो भ-
 रतः कृत्वा गच्छत्वग्रे महामतिः” इति सीताप्रतिकृतेर्दी-
 क्षार्हत्वं पत्नीत्वं च । पुनश्चोत्तरत्र “नसीतायाः परां भा-
 र्यावत्रे सरधुनन्दनः । यज्ञे यज्ञे च पत्न्यर्थं काञ्चनीजान-
 कीभवत्” इति । न हि वचनविरोधेन्यायः प्रवर्तते ।
 अनेन वचनेन प्रत्यक्षश्रुत्य विरुद्धेन विदूरभार्योऽननुकूल-
 भार्यश्च भार्याप्रतिकृतिं कृत्वा श्रौतस्मार्तकर्माणिकुर्यादि-
 तिविधिरुन्नीयते । स्मृतिश्च तथा विधापठ्यते । यथा हे-
 माद्रौ “दूरभार्योऽननुकूलभार्यश्च दर्भपि जूलैर्भार्याप्रति-
 निधिं विधाय पार्वणं कुर्यात्” इति । पत्नीकर्तव्यानि क-
 र्माण्यध्वर्युर्यजमानो वा कुर्यात् । यथा तस्यामसमर्था-
 यां पत्नीविनाशाभावाच्चापे विनाशः । यत्तु येन केन-
 चिदुक्तं सीताप्रतिकृतिकरणं सीतास्नेहबहुमानार्थमिति
 तत्तुच्छं । संत्यक्तभार्यायां स्नेहबहुमानकरणस्यावद्या-
 वहत्वात् । “मातरश्चैव सर्वामे कुमाराः स्त्रीगणानि च”
 इत्यत्र मेमातरः भरतादीनां कुमाराः स्त्रियश्चेत्यर्थः ।
 दारान्तरसंभवेपि तेषां धर्मार्थत्वेन प्रजार्थत्वाभावेन रा-
 मस्य कुमाराभावात्तत्सहचरितस्त्रीगणाश्च भरतादीना-
 मेवेति सुव्यक्तं । एवं च रामस्य परमाः स्त्रियः परमनारी-
 णां स्त्रीभिश्च मन्ये इत्यादिषु भोगप्रसंजनेन धर्मदारप-
 रत्वासंभवात् साधारणादि परिग्रहशङ्कानवकाशाच्चा-
 न्यपरत्वमवसेयं । परमाः स्त्रिय इति परिचारिकान्तर्भा-
 वेन । स्त्रीभिश्च मन्ये इति स्वविनाशेऽन्यन्तरसंभावन-
 या । परमनारीणामित्यस्य कविवचनत्वेन श्रीभूम्याद्य-
 भिमर्शविषयत्वाच्चेति दिक् ॥ १२ ॥ रामस्यैवं विधगु-
 णत्वे हित्व दुक्तादोषाः स्युस्तदेव नास्तीति मूले कुठारं निद-
 धातीत्याह—तामिति । अप्रीतामिति पदच्छेदः । क्षो-
 भहेतौ नितरां विद्यमानेऽप्यक्षोभ्यमनस्कत्वाद्देवीति ता-

ती० भरतक्षये भरतगृहे । ति० भरतक्षये भरतप्रभावनाशे । शि० स्त्रिय इति बहुलमादरार्थं । किंच स्त्रीशब्दस्त्रीत्वजातिवि-

[पा०] १ क. ड. झ. ट. सुभगाकिल. २ क. छ. झ. व. वसुमतीप्रीति. च. वसुमतीप्रीति. ट. वसुमतीप्रीति. ३ ड.
 छ. झ. ट. प्रतीतां हतद्विषम्. ४ क.—ट. एवं चत्वं. ५ घ. ड. छ. झ. ट. प्रेष्यलं हि. ६ घ. प्रशंसंसा.

धर्मज्ञो गुरुभिर्दान्तः कृतज्ञः सत्यवाक्छुचिः ॥ रामो राज्ञः सुतो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोर्हति ॥ १४ ॥
 भ्रातृभृत्याश्च दीर्घायुः पितृवत्पालयिष्यति ॥ संतप्यसे कथं कुब्जे श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ १५ ॥
 भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतात्परम् ॥ पितृपैतामहं राज्यमवाप्ता पुरुषर्षभः ॥ १६ ॥
 सा त्वमभ्युदये प्राप्ते वर्तमाने च मन्थरे ॥ भविष्यति च कल्याणे किमर्थं परितप्यसे ॥ १७ ॥
 यथा मे भरतो मान्यस्तथा भूयोपि राघवः ॥ कौसल्यातोतिरिक्तं च सोऽनुशुश्रूषते हि माम् ॥ १८ ॥
 राज्ञ्यं यदि हि रामस्य भरतस्यापि तत्तथा ॥ मन्यते हि यथात्मानं तथा भ्रातृस्तु राघवः ॥ १९ ॥
 कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मन्थरा भृशदुःखिता ॥ दीर्घमुष्णं विनिश्चस्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २० ॥
 अनर्थदर्शिनी मौर्ख्यान्नात्मानमवबुध्यसे ॥ शोकव्यसनविस्तीर्णे मज्जन्ती दुःखसागरे ॥ २१ ॥
 भविता राघवो राजा राघवस्यानु यः सुतः ॥ राजवंशात्तु कैकेयि भरतः परिहास्यते ॥ २२ ॥

मृषिः श्लाघते ॥ १३ ॥ मन्थरोक्तं राज्यसाधारण्यं निवर्तयति—धर्मज्ञ इति । दान्तः दमितः । “दान्तस्तु दमिते” इत्यमरः । शिक्षित इत्यर्थः । कृतज्ञः सत्पुत्रसमाचारज्ञ इत्यर्थः ॥ १४ ॥ अथ भरतानर्थशङ्कां परिहरति—भ्रातृनि ॥ १५ ॥ राज्यं च भरतस्य क्रमाद्भविष्यतीत्याह—भरत इति । वर्षशतात्परं रामराज्यात्परमित्यर्थः । दशवर्षसहस्राणिरामो राज्यपालयिष्यतीति कैकेयीनजानाति । अतोलोकरीत्यावदतीति ज्ञेयं । अवाप्तेतिलुट् । स्वानन्तरं भरतस्य राज्यलाभाय संप्रति तस्यैव यौवराज्यं दास्यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ प्राप्ते उचिते । अभ्युदये रामाभिषेकरूपे । शोभने वर्तमाने प्रत्यासन्नेति । कल्याणे भरताभिषेकरूपे भविष्यति च किमर्थं परितप्यस इति संबन्धः ॥ १७ ॥ एवं पुत्रानर्थश-

ङ्कां परिहृत्य स्वानर्थशङ्कां परिहरति—यथेति । मान्यः बहुमान्यः । भूयः भृशं । अत्र हेतुमाह—कौसल्यात इति । अतिरिक्तं अभ्यधिकं यथाभवतितथा ॥ १८ ॥ माभूद्वर्षशतात्परं भरतस्य राज्यलाभः तथापि राज्यलाभसौख्यमस्तीत्याह—राज्यमित्यादिना ॥ १९—२० ॥ अनर्थदर्शिनी अनर्थस्यैवार्थत्वेन दर्शनशीलेत्यर्थः । यद्वा अर्थादर्शिनी प्रयोजनानभिज्ञेत्यर्थः । मौर्ख्यात् अविमृश्यकारित्वात् । शोकव्यसनविस्तीर्णे विलापहेतुः शोकः । व्यसनं विपत् । “व्यसनं विपदि भ्रंशे” इत्यमरः । यद्वा शोकः इष्टवियोगजन्दुःखः । भरतस्य राज्यभ्रंशेन वनप्रापणजन्दुःखमिति यावत् । विपत् स्वस्य सुखाद्भ्रंशः । दुःखसागरे सपत्नीसेवारूपे । मज्जन्ती तथाभूतमात्मानं नावबुध्यसे ॥ २१ ॥ वर्षशता-

शिष्टपरः । ननु पाणिगृहीतीपरः । तेन बहुलं युक्तमेव ॥ १२ ॥ ति० पितृवद्भ्रातृनविभागेन पालयतो रामस्य वर्षशतात्परमपि यदा राज्यविभागेच्छा तदा भरतो राज्यमवाप्स्यति । ध्रुवापिशब्दाभ्यां लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपि राज्यप्राप्तिर्ध्रुवेति सूचितम् । शि० ननु भरतस्य राज्यानधिकारित्वेपि भ्रातृत्वात् किञ्चित्तेनापि प्राप्तव्यमतस्तदागमने सति रामाभिषेकेण भवितव्यं अन्यथा किञ्चिदपि न प्राप्स्यतीत्यत आह—भरत इति । वर्षशतात् बहुखण्डैर्व्याप्तं । पितृपैतामहं राज्यं । नरर्षभो रामोऽवाप्स्यति । भरतस्तु ध्रुवं अचलं । रामस्य परं तृप्तिं । अवाप्स्यति । एतेन रामप्रीतेर्दुर्लभत्वं व्यञ्जितम् । किञ्च रामस्य राज्यं भरत एव प्राप्स्यति । रामाभिषेकानन्तरं पालनाधिकारं रामो भरतायैव दातेत्यर्थः । एतेन भरतो रामस्यातिप्रीतिविषय इति ध्वनितम् । यद्वा अप्राप्य वस्तुप्राप्त्यर्थं नो न कर्तव्य इति भरतस्य प्राप्यर्थं नयति त्वमिति बोधयन्ती आह—भरत इति । रामस्य योग्यं पितृपैतामहं राज्यं नरर्षभो भरतः वर्षशतात्परमपि । अवाप्स्यति अनवाप्स्यति । भागुरिमतेन वाकारलोपः । वर्षशतात्परं अग्रे । भरतः प्राप्स्यतीत्यर्थस्तु न युक्तः सर्वप्रमाणाविषयत्वेनासंभवादिति दिक् ॥ १६ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. गुणवान्दान्तः. २ घ. ड. छ. झ. ट. सत्यवाक्छुचिः. ३ क. ड. छ. झ. ट. राजसुतो. ४ क. च. ज. राज्यंततोर्हति. ५ क. च. ज. नमात्यान्दीर्घायुः. छ. न्पुत्रांश्च. ६ ख. पुत्रवत्पालयिष्यति. ७ ख. संतप्यसि. ८ ड. छ. झ. ट. मवाप्स्यति नरर्षभः. ९ ड. छ. झ. दह्यमानेव मन्थरे. १० ड. छ. झ. ट. किमिदं परि. ११ ड. छ. झ. ट. यथा वै भरतो. १२ ग. घ. ज. सतुशुश्रूषते. ड. छ. झ. ममशुश्रूषते बहु. १३ क. राज्यंच यदि. ग. च. छ. ज. राज्यं यदिह. १४ ड. छ. झ. ट. तत्तदा. १५ क. ख. ग. ज. ज. भ्रातृश्च. १६ ख. ग. घ. ज. कैकेयीवचनं. १७ च. ज. दीर्घमुष्णंच. १८ क. च. ज. मौर्ख्यादात्मानं नाव. १९ च. ज. ट. मज्जन्तं. २० क.—च. ज. झ. ज. राघवस्य च. २१ क. ड. ज. झ. ज. भरतः कैकेयि.

न हि राज्ञः सुताः सर्वे राज्ये तिष्ठन्ति भामिनि ॥ स्थाप्यमानेषु सर्वेषु सुमहाननयो भवेत् ॥२३॥
 तस्माज्येष्ठे हि कैकेयि राज्यतन्त्राणि पार्थिवाः ॥ स्थापयन्त्यनवद्याङ्गि गुणवत्स्वितरेष्वपि ॥ २४ ॥
 असावत्यन्तर्निर्भग्नस्तव पुत्रो भविष्यति ॥ अनाथवत्सुखेभ्यश्च राजवंशाच्च वत्सले ॥ २५ ॥
 साऽहं त्वदर्थे संप्राप्ता त्वं तु मां नावबुध्यसे ॥ संपन्निवृद्धौ या मे त्वं प्रदेयं दातुमिच्छसि ॥२६॥
 ध्रुवं तु भरतं रामः प्राप्य राज्यमकण्टकम् ॥ देशान्तरं वा नयिता लोकान्तरमथापि वा ॥ २७ ॥
 बाल एव हि मातुल्यं भरतो नायितस्त्वया ॥ सन्निकर्षाच्च सौहार्दं जायते स्थावरेष्वपि ॥ २८ ॥
 भरतस्याप्यनुवशः शत्रुघ्नोपि संमागतः ॥ लक्ष्मणो हि यथा रामं तथासौ भरतं गतः ॥ २९ ॥
 श्रूयते हि द्रुमः कश्चिच्छेत्तव्यो वनजीविभिः ॥ सन्निकर्षादिषीकाभिर्मोचितः परमाद्भ्यात् ॥ ३० ॥
 गोप्ता हि रामं सौमित्रिर्लक्ष्मणं चापि राघवः ॥ अश्विनोरिव सौभ्रात्रं तयोर्लोकेषु विश्रुतम् ॥३१॥

त्परमित्युक्तभरतराज्यप्राप्तिनिराकरोति—भवितेति ।
 राघवस्यानु राघवानन्तरं । तस्ययःसुतःसराजामवि-
 ष्यति । परिहास्यते निर्वास्यते । गत्यर्थाद्धसेर्णिजन्ता-
 त्कर्मणि लट् ॥ २२ ॥ उक्तेर्हेतुमाह—नहीति ।
 भामिनि कोपने । “ कोपनासैवभामिनी” इत्यमरः ।
 अनयःनीतिविरोधः ॥ २३ ॥ राज्यतन्त्राणि राज्यप-
 रिपालनादिव्यापारान् । “तन्त्रंस्वराष्ट्रव्यापारे” इति
 वैजयन्ती ॥ २४ ॥ एवंप्राज्यभ्रंशमुक्त्वा राज्यालम्भे-
 पिराज्यसुखं भरतस्यास्तीतिकैकेय्योक्तं परिहरति—अ-
 साविति । अत्यन्तनिर्भग्नः सुतरांप्रच्यावितः । वत्सले
 पुत्रवत्सले ॥ २५ ॥ ज्येष्ठेवर्तमाने भरतस्वराज्ययोग्य-
 ताभावात्किं कुर्मइत्यत्राह—सेति । त्वदर्थं त्वत्पुत्ररा-
 ज्यभ्रंशपरिहारकथनार्थमित्यर्थः । सपत्निवृद्धाविति
 “ड्यापोः—” इति ह्रस्वः । यात्वंसपत्निवृद्धौ प्रदेयं
 पारितोषिकं । दातुमिच्छसि सात्वं नावबुध्यसइत्य-
 न्वयः ॥ २६ ॥ असावत्यन्तर्निर्भग्नइत्युक्तं विवृणोति—
 ध्रुवमित्यादिना ॥ २७ ॥ रामकर्तृकं भाव्यनिष्ठं प्रदर्श्य
 कैकेयीकृतमप्यनर्थं दर्शयति—बालइति । मातुल्यं मा-

तुलसंबन्धिगृहमित्यर्थः । नायितोहि प्रापितः खलु ।
 अनेनकाहानिरित्याशङ्क्यहानिमेव दर्शयति—सन्निक-
 र्षादिति । स्थावरेष्वपि वृक्षगुल्मादिस्थावरेष्वपि । स-
 न्निकर्षाच्च अत्यन्तसमीपावस्थानाच्च सौहार्दं जायते अ-
 न्योन्यसंश्लेषरूपः सुहृद्भावो जायते । राज्ञोरामभरता-
 दिषु किमुत तादृशसन्निकर्षस्त्वया विघटितइति भावः
 ॥ २८ ॥ भरतस्यासन्निधानेपि शत्रुघ्नसन्निधाने भरते-
 प्रीतिः स्यात्तदपि नास्तीत्याह—भरतस्यापीति । अनुव-
 शः विधेयः । समं भरतेन सह । अनुवशत्वमुपपाद-
 यति—लक्ष्मणोहीति । हि यस्मात् रामं लक्ष्मणश्वासौ
 शत्रुघ्नः भरतंगतः आश्रितः ॥ २९ ॥ स्थावरेष्वपी-
 त्युक्तमुपपादयति—श्रूयतेहीति । वनजीविभिः वनो-
 द्भूतकाष्ठजीविभिः । छेत्तव्यः प्राप्तच्छेदनकालः । क-
 श्चितद्रुमः तस्माच्छेदनरूपात् परमाद्भ्यात् । इषीकाभिः
 इषीकाकण्टकबहुलगुल्मैः । सन्निकर्षात् परितः परि-
 वाररूपात् । मोचितइति श्रूयतेहि जनपरंपरयेति शे-
 षः । स्वस्यनित्यान्तःपुरवर्तित्वेन तत्साक्षात्काराभा-

ती० अनयः राज्यशैथिल्यरूपः । शि० रामराज्यकाले भरतोपिकस्य चिद्देशस्य राजा भवितेत्याशानकर्तव्येति सूचयितुमाह—
 नहीति । स० भामिनि तेजस्विनि ॥ २३ ॥ ती० राज्यतन्त्राणि राज्याङ्गानि हस्त्यश्वादीनि ॥ २४ ॥ वि० वत्सले सर्वत्र
 दयाशीले ॥ २५ ॥ वि० अहंसि अहंवाचरसि । इच्छसीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ति० नाययिता छद्म । लोकान्तरमिति हनिष्यती-
 तियावत् ॥ २७ ॥ शि० शत्रुघ्नस्यापि दुःखमेव भवितेति बोधयन्ती आह—भरतानुगतइति । सः शत्रुघ्नोपि भरतानुगतः
 भरतानुसारी सन् तत्समं रामकर्तृकद्रोहविषयत्वेन भरतसाम्यं गतः प्राप्तः । समशब्दो भावप्रधानः ॥ २९ ॥ लक्ष्मणसाहाय्यात्
 भरतकर्तृकापकृतिप्रसक्तिः रामेन भवितेति बोधयितुमन्यसंनिकर्षादन्यस्यानर्थनिवृत्तिलोके दृष्टेयाह—श्रूयतइति ॥ ३० ॥

[पा०] १ क. च. ज. त्स्वितरेषु च. २ ख. घ. ज. वत्यन्तर्निर्भग्नः. ३ ख. घ. त्वदर्थः. ४ घ. सपत्निवृद्धिकामेलं.
 ५ घ.—छ. ज. ट. दातुमर्हसि. ६ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ट. देशान्तरं नाययिता. घ. लोकान्तरं नाययिता. ७ ड.
 झ. बाल एव तु. ८ झ. स्थावरेष्वपि. ९ ख. भरतस्याप्यनुमतः. क. च. ज. भरतस्याप्यनुवशात्. झ. भरतानुवशात्सोपिशत्रुघ्न-
 स्तत्समंगतः. ट. भरतानुमतस्सोपि. १० ग. समाहितः. ११ ग. घ. ज. लक्ष्मणस्तु. १२ ड. झ. तथायं भरतंगतः. १३ ड.
 छ. झ. वनजीवैः.

तस्मान्न लक्ष्मणे रामः पापं किञ्चित्करिष्यति ॥ रामस्तु भरते पापं कुर्यादिति न संशयः ॥ ३२ ॥
 तस्माद्राजगृहादेव वनं गच्छतु ते सुतः ॥ एतद्वि रोचते मयं भृशं चापि हितं तव ॥ ३३ ॥
 एवं ते ज्ञातिपक्षस्य श्रेयश्चैव भविष्यति ॥ यदि चेद्भरतो धर्मात्पित्र्यं राज्यमवाप्स्यति ॥ ३४ ॥
 स ते सुखोचितो बालो रामस्य सहजो रिपुः ॥ समृद्धार्थस्य नष्टार्थो जीविष्यति कथं वशे ॥ ३५ ॥
 अभिद्रुतमिवारण्ये सिंहेन गजयूथपम् ॥ प्रच्छाद्यमानं रामेण भरतं त्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥
 दर्पान्निराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया ॥ राममाता सपत्नी ते कथं वैरं न यौतयेत् ॥ ३७ ॥
 यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यति प्रभूतरत्नाकरशैलपत्तनाम् ॥
 तदा गमिष्यस्य शुभं पराभवं सहैव दीना भरतेन भामिनि ॥ ३८ ॥
 यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यति ध्रुवं ग्रनष्टो भरतो भविष्यति ॥
 अतो हि संचिन्तय राज्यमात्मजे परस्य चैवाद्य विवासकारणम् ॥ ३९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

मन्थरादुर्बोधनदुर्विकृतहृदययाकैकेय्यातांप्रतिरामप्रवासनभरताभिषेचनप्रतिज्ञानपूर्वकंतदुपायकथनचोदना ॥ १ ॥ मन्थरयाकैकेयीप्रतिदैवासुरसमरवृत्तवृत्तान्तनिवेदनेनदशरथकृतवरद्वयदानप्रतिज्ञानस्मारणपूर्वकं तंप्रतिरामविवासनभरताभिषेकयोर्वरस्वेनवरणचोदना ॥ २ ॥ कैकेय्यामन्थराप्रशंसनपूर्वकमाभरणाद्यवमोचनेनक्रोधागारेक्षितौशयनम् ॥ ३ ॥
 एवमुक्ता तु कैकेयी कोपेनं ज्वलितानना ॥ दीर्घमुष्णं विनिश्चस्य मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 अद्य राममितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम् ॥ यौवराज्ये च भरतं क्षिप्रमेवाभिषेचये ॥ २ ॥

वात् श्रूयतइत्युक्तिः ॥ ३०—३१ ॥ पापं वधं ॥ ३२ ॥ तस्मात् पापकरणाद्धेतोः । राजगृहात् केकयराजगृहात् । नत्विहागत्यमर्तव्यमितिभावः ॥ ३३ ॥ धर्मात् पित्रनुमतिरूपात् । भरतोराज्यंयद्यवाप्स्यति एवंचेत्तेज्ञातिपक्षस्य बन्धुवर्गस्य श्रेयश्चापिभविष्यति ॥ ३४ ॥ राज्यानवाप्तावनिष्टमाह—सहति । सहजो रिपुः सपत्नीपुत्रत्वात्सहजःशत्रुः । तेसबालः भरतः रामस्यवशेकथंजीविष्यति ॥ ३५ ॥ एवमनर्थपौष्कल्येतत्परिहारायकर्तव्यमाह—अभिद्रुतमिति । प्रच्छा-

द्यमानं अभिभूयमानं ॥ ३६ ॥ कथं वैरंनयातयेत् । वैरयातनंवैरशुद्धिः तांत्वयिदास्यापादनेनसंपादयेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ उपसंहरति—यदेत्यादिना ॥ ३८ ॥ कैकेय्यनर्थमुक्त्वाभरतानर्थमाह—यदाहीति । राज्यं राज्यकारणं । परस्य रामस्य ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥

अथरामगुणज्ञापिकैकेयी कार्यपरैर्देवैःक्षुब्धहृदया-

सत्य० राजगृहात् तन्नामकान्मातुलपुरात् । यद्वा ल्यब्लोपनिमित्तापञ्चमी । अस्मदृहाशांपरित्यज्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ति० नयापयेत् नकुर्यादित्यर्थः । नपातयेदितिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ ३७ ॥ ति० परस्य रामस्य चातुलक्ष्मणसीतयोर्विवासकारणंचिन्तय ॥ ३९ ॥ इत्यष्टमस्सर्गः ॥ ८ ॥

शि० उष्णंयथास्यात्तथादीर्घंविनिश्चस्य मन्थरयाकोपेनैवएवमुक्ता ज्वलितानना प्रकाशितवदना प्रसन्नवदनेत्यर्थः । कैकेयीमन्थरामिदमब्रवीत् । प्रसन्नवदनेत्यनेन रामोऽवश्यंदेवकार्यार्थप्रवर्तयतीतितदनुकूलमेवेयंप्रार्थयतइतिहेतुःसूचितः । तेनब्रह्मादि-

[पा०] १ ज. छ. ट. कुर्यादेव. २ क. ख. च. ज. राजगृहादेवि. ३ क. ख. ड. च. छ. ज. गच्छतुराघवः. ४ ज. एतद्विरोचते. ख. एतच्चरोचते. ५ ड. झ. ट. यापयेत्. क. ख. कारयेत्. ६ ड. यदाच. ७ छ. झ. मवाप्स्यते. ८ ड. छ. झ. शैलसंयुताम्. ९ ख. ग. घ. च. ज. ज. ट. चाद्यैवविवास. छ. ज. चैवास्यविवास. १० क—ज. क्रोधेन. ११ क. च. ज. मुष्णंचनिश्चस्य. १२ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. राज्येनभरतं. १३ ड. छ. झ. क्षिप्रमेवाभिषेचये. ख. मद्याभिषेचयेत्.

इदं त्विदानीं संपश्य केनोपायेन मन्थरे ॥ भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथंचन ॥ ३ ॥
 एवमुक्ता तथा देव्या मन्थरा पापदर्शिनी ॥ रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 हन्तेदानीं प्रेक्षयामि कैकेयि श्रूयतां च मे ॥ यथा ते भरतो राज्यं पुत्रः प्राप्स्यति केवलम् ॥ ५ ॥
 किं न स्मरसि कैकेयि स्मरन्ती वा निगूहसे ॥ यदुच्यमानमात्मार्थं मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥
 मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं छन्दो विलासिनि ॥ श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चापि विमृश्यताम् ॥ ७ ॥
 श्रुत्वेदं वचनं तस्या मन्थरायास्तु कैकेयी ॥ किञ्चिदुत्थाय शयनात्स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 कथय त्वं ममोपायं केनोपायेन मन्थरे ॥ भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथंचन ॥ ९ ॥
 एवमुक्ता तथा देव्या मन्थरा पापदर्शिनी ॥ रामार्थमुपहिंसन्ती कुञ्जा वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥
 तव देवासुरे युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः ॥ अगच्छत्वामुपादाय देवराजस्य साहकृत् ॥ ११ ॥
 दिशमास्थाय वै देवि दक्षिणां दण्डकान्प्रति ॥ वैजयन्तमिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः ॥ १२ ॥
 स शंबर इति ख्यातः शतमायो महासुरः ॥ ददौ शक्रस्य संग्रामं देवसङ्घैरनिर्जितः ॥ १३ ॥
 तस्मिन्महति संग्रामे पुरुषान्क्षतविक्षतान् ॥ रात्रौ प्रसुप्तान्घ्नन्तिस्म तरसाऽसाद्य राक्षसाः ॥ १४ ॥

सतीमन्थरावचनमनुमोदितवतीत्याह—एवमित्यादि ।
 कोपेन दास्यप्राप्तिश्रवणजकोपेन ॥ १-२ ॥ मन्थराया
 अतिकुशलबुद्धियोगदृष्ट्वा तामेवोपायं पृच्छति—इदमि-
 ति । इदं प्रस्तुतकार्योपयोगिसाधनं । संपश्य संचिन्तय
 ॥ ३ ॥ रामार्थं रामाभिषेकरूपप्रयोजनं ॥ ४ ॥
 हन्तशब्दोर्ध्ववर्तते । स्वाभिमतारामविवासनपूर्वकभ-
 रताभिषेकोपायप्रश्रान्निबन्धनोर्ध्वः । वरस्मरणहेतु-
 कोवा । मे मत्तः । केवलंराज्यं कृत्स्नंराज्यं । “निर्णीतेके
 वलमिति त्रिलिङ्गत्वेककृत्स्नयोः” इत्यमरः ॥ ५ ॥
 हेकैकेयि त्वं उच्यमानं त्वयाबहुशः कथ्यमानं । आत्मा
 र्थं आत्मप्रयोजनं । मत्तः श्रोतुमिच्छसीतियत् अतस्त-
 न्नस्मरसि किं । स्मरन्तीवानिगूहसे किमिति योजना ॥ ६ ॥
 छन्दः अभिलाषः । “छन्दःपद्येभिलाषेच” इत्यमरः
 ॥ ७ ॥ किञ्चिदुत्थानमादरातिशयात् । उत्थानहेतुर्न-

शय्यादोषइत्याशयेनाह—स्वास्तीर्णादिति ॥ ८ ॥ कथ-
 यत्तममोपायमित्यस्यविवरणं—केनेत्यादि ॥ ९-१० ॥
 वरंस्मारयितुं पूर्वकथामाह । तवेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्व-
 यं । हेकैकेयि देवासुरे देवासुरसंबन्धिनियुद्धे तवपतिः
 देवराजस्य साहकृत् साहाय्यकृत्सन् राजर्षिभिः
 स्वाश्रितैः सह त्वांचोपादाय दण्डकान्प्रति दक्षिणांदिशं
 आस्थाय प्राप्य । यत्र तिमिध्वजोवर्तते तद्वैजयन्ताख्यं
 पुरमगच्छदितिसंबन्धः ॥ ११—१२ ॥ कस्तिमिध्व-
 जः सकीदृशः सकमपराधंकृतवानित्यत्राह—सइति ।
 देवसङ्घैः अनिर्जितः देवसङ्घान्पराभूय शक्राययुद्धं ददा-
 वित्यर्थः ॥ १३ ॥ क्षताः बाणशूलादिभिः संजातव्र-
 णाः । विक्षताः खड्गपरशुपट्टसादिभिर्विविधंप्रहृताः ।
 तान् रात्रौ प्रसुप्तान् घ्नन्ति स्मेत्यभिधानात् पुरुषाणां क्ष-
 तविक्षतत्वं दिवायुद्धकृतमित्यवगम्यते । राक्षसाः अ-

प्रार्थनयादेवकार्यार्थरामप्रादुर्भूतिरितिकैकेय्यास्मृतमिति ध्वनितम् । तुशब्दएवार्थः ॥ १ ॥ वि० लंप्रपश्य आलोचयेत्यर्थः । तदुपा-
 यापरिज्ञानेपि मे मत्तः श्रूयतां ॥ ५ ॥ ती० महोपायं अमोघोपायं ॥ ८ ॥ ति० अपास्य आस्तरणादाकृष्य । शि० राक्षसाः
 राक्षसकर्मवत्त्वेन तत्त्वंप्राप्ताः । असुरसाहाय्यार्थमागताराक्षसजातयोवा ॥ १४ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. पायेनसाधये. २ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. मुक्तातुसादेव्या. ३ ख. छ. हिंसन्ती. ४ ग.
 ड. छ. झ. ज. प्रपश्यत्वं. ५ झ. ट. श्रूयतांवचः. ६ ग. यथामे. ख. यथाहि. ७ ज. र्थमतस्त्वंश्रोतु. ८ क. श्रोतुंज्ञात्वावि-
 लासिनि. ९ ड. छ. झ. ज. ट. श्रुत्वाचैतद्विधीयताम्. १० ड. छ. झ. ज. श्रुत्वैवंवचनं. ११ ड.—झ. ट. कथयस्वममो-
 पायं. छ. कथयत्वंमहोपायं. १२ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. तदादेव्या. १३ च. ज. कुञ्जावाक्यमयाब्रवीत्. ड. छ.
 झ. ट. कैकेयीमिदमब्रवीत्. १४ ड. झ. ख. पुरादेवासुरेयुद्धे. क. ख. घ. ज. तवदेवासुरे. १५ छ. झ. आगच्छत्वा.
 १६ ख. ड. छ. झ. ट. मास्थायकैकेयि. १७ ड. च. झ. ज. रनिन्दितः. १८ ड. छ. झ. ज. ट. तरसापास्य. च. तरसास्त्रे.
 वा. रा. ३८

तत्राकरोन्महद्युद्धं राजा दशरथस्तदा ॥ असुरैश्च महाबाहुः शस्त्रैश्च शकलीकृतः ॥ १५ ॥
 अपवाह्य त्वया देवि संग्रामान्नष्टचेतनः ॥ तत्रापि विक्षतः शस्त्रैः पतिस्ते रक्षितस्त्वया ॥ १६ ॥
 तुष्टेन तेन दत्तौ ते द्वौ वरौ शुभदर्शने ॥ १७ ॥
 स त्वयोक्तः पतिर्देवि यदेच्छेयं तदा वरौ ॥ गृहीयामिति तत्तेन तथेत्युक्तं महात्मना ॥ १८ ॥
 अनभिज्ञा ह्यहं देवि त्वयैव कथिता पुरा ॥ कथेषा तव तु स्नेहान्मनसा धार्यते मया ॥ १९ ॥
 रामाभिषेकसंभाराभिगृह्य च निवर्तय ॥ तौ वरौ याच भर्तारं भरतस्याभिषेचनम् ॥
 प्रब्राजनं तु रामस्य त्वं वर्षाणि चतुर्दश ॥ २० ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रब्राजिते वनम् ॥ प्रजाभावगतस्नेहः स्थिरः पुत्रो भविष्यति ॥ २१ ॥
 क्रोधागारं प्रविश्याद्य क्रुद्धेवाश्रपतेः सुते ॥ शेष्वाणन्तर्हितायां त्वं भूमौ मलिनवासिनी ॥ २२ ॥
 मा सैनं प्रत्युदीक्षेथा मा चैनमभिभाषथाः ॥ रुदन्ती चापि तं दृष्ट्वा जगत्यां शोकलालसा ॥ २३ ॥
 दयिता त्वं सदा भर्तुरत्र मे नास्ति संशयः ॥ त्वत्कृते स महाराजो विशेषपि हुताशनम् ॥ २४ ॥
 न त्वां क्रोधयितुं शक्तो न क्रुद्धां प्रत्युदीक्षितुम् ॥ तव प्रियार्थं राजा हि प्राणानपि परित्यजेत् ॥ २५ ॥
 न ह्यतिक्रमितुं शक्तस्तव वाक्यं महीपतिः ॥ मन्दस्वभावे बुद्धयस्व सौभाग्यबलमात्मनः ॥ २६ ॥
 मणिमुक्तं सुवर्णानि रत्नानि विविधानि च ॥ दद्याद्दशरथो राजा मा स तेषु मनः कृथाः ॥ २७ ॥
 यौ तौ देवासुरे युद्धे वरौ दशरथोऽददात् ॥ तौ स्मरय महाभागे सोर्थो मां त्वामतिक्रमेत् ॥ २८ ॥

सुराः ॥ १४ ॥ तत्र प्रसुप्तप्रदेशे । तदा रात्रौ ॥ १५ ॥
 हेदेवि नष्टचेतनः मूर्च्छितः तेपतिः त्वया सारथ्यकुर्वा-
 णयासंग्रामात् अपवाह्य अन्यत्रनीत्वा रक्षितः शीतो-
 पचारैराप्यायितः । तत्र यत्रापवाहितस्तस्मिन्स्थले । श-
 स्त्रैर्विक्षतः पुनर्युद्धे शस्त्रैः विक्षतः सन् त्वयारक्षितः । ततो-
 पवाह्यरक्षितइतियोजना ॥ १६ ॥ तुष्टेनेत्यर्थमेकं वा-
 क्यं । द्विधारक्षणात् द्वौवरौ दत्ताविति भावः ॥ १७ ॥
 इच्छेयमित्यर्थे लिङ् । तेन दशरथेन । तत् वरं तथा
 इच्छया ददानीत्युक्तं ॥ १८ ॥ कथमिदं त्वया ज्ञातमि-
 त्यत्राह—अनभिज्ञेति ॥ १९ ॥ रामाभिषेके इत्यादिसा-
 र्धश्लोकएकान्वयः । निगृह्य बलात्कृत्य । भर्तारमि-
 ति शेषः । रामप्रब्राजनभरताभिषेचनरूपौ तौवरौ
 याचस्व ॥ २० ॥ चतुर्दशसङ्ख्याकिमर्थेत्यत्राह—चतु-
 र्दशेति । प्रजाभावगतस्नेहः प्रजानां भावं अभिप्रायं
 गतः प्राप्तः स्नेहो यस्य स तथोक्तः । स्थिरः अप्रकल्पः

॥ २१ ॥ एवमुपायमुपदिश्य उपायप्रवर्तनप्रकारमाह
 —क्रोधेति । प्रणयकलहादिना क्रुद्धाः स्त्रियो यत्र वस-
 न्ति तत्क्रोधागारं । अनन्तर्हितायां अनास्तृतायां ॥ २२ ॥
 तद्दृष्ट्वा रुदन्ती शोकलालसाचसती एनमाप्रत्युदीक्षेथाः
 माचैनमभिभाषथा इत्यन्वयः । जगत्यां भूमौ । शया-
 नेति शेषः ॥ २३ ॥ एवंकरणे झटितिकार्यसिद्धिर्भविष्य-
 तीत्याह—दयितेति । अत्र दयितत्वविषये । त्वत्कृते
 त्वत्प्रीतिनिमित्तं ॥ २४—२५ ॥ मन्दस्वभावे अल-
 सस्वभावे । सौभाग्यबलं सौन्दर्यबलं ॥ २६ ॥ वर-
 दानव्यतिरिक्तमण्यादिकंचनस्वीकुर्वित्याह—मणीति ।
 मणयः रत्नानि मुक्ताश्चेत्येकवद्भावः । मणिमुक्तं । रत्नानि
 श्रेष्ठवस्तूनि । “रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपि” इत्यमरः ॥ २७ ॥
 यौतावितियत्तच्छब्दप्रयोगः प्रसिद्धतिशयद्योतनार्थः ।
 तौस्मारय दातव्यत्वेनेति शेषः । सोर्थः रामविवास-
 नभरताभिषेकरूपार्थः । मातिक्रमेत् सर्वथा सिध्यत्येव-

[पा०] १ क. ख. च. ज. दत्तौतु. २ ड. छ. झ. ट. यद्विच्छेयं. ३ क. ख. ड. ज. झ. ट. तदावरम्. ४ ड. छ. झ. ट. गृहीयांतुतदाभर्तस्तथेत्युक्तं. क. ग. गृहीयामितितत्त्वेन. घ. गृहीयामितितत्त्वेन. ५ ख. अनभिज्ञास्म्यहं. ६ ग. छ. ज. झ. कथितं-पुरा. ७ ट. मनसैवावधार्यते. ८ क. ख. घ—ट. विनिवर्तय. ९ छ. झ. तौचयाचस्व. ड. वरौयाचस्व. १० क—ड. ज. झ. ट. प्रब्राजनंच. ११ ड. छ. झ. वर्षाणिचचतुर्दश. १२ ट. तायां वै. १३ ड. छ. झ. ट. रुदन्तीपार्थिवं. ग. रुदन्तीचाथतं. १४ ग. ड—ट. त्वत्कृतेच. १५ ड. च. छ. झ. ज. ट. राजातु. १६ ज. नव्यतिक्रमितुं. १७ ड. च. छ. ज. ट. मणिरत्नंसुवर्णंच. क. मणिमुक्तंसुवर्णंच. ग. घ. ज. झ. मणिमुक्तासुवर्णानि. ख. मणिमुक्तासुवर्णंच. १८ ग. ज. ट. यौतेदेवासुरे. १९ ड. छ. झ. ज. रथोददौ. च. रथोऽददत्. २० झ. नलाक्रमेदिति. ड. मातिक्रमेदिति. घ. मालामभिक्रमेत्.

यदा तु ते वरं दद्यात्स्वयमुत्थाप्य राघवः ॥ व्यवस्थाप्य महाराजं त्वमिमं वृणुया वरम् ॥ २९ ॥
 रामं प्रव्राजयारण्ये नव वर्षाणि पञ्च च ॥ भरतः क्रियतां राजा पृथिव्याः पार्थिवर्षभः ॥ ३० ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम् ॥ रूढश्च कृतमूलश्च शेषं स्थास्यति ते सुतः ॥ ३१ ॥
 रामप्रव्राजनं चैव देवि याचस्व तं वरम् ॥ एवं सिध्यन्ति पुत्रस्य सर्वार्थास्तव भामिनि ॥ ३२ ॥
 एवं प्रव्राजितश्चैव रामोऽरामो भविष्यति ॥ भरतश्च हताभिन्नस्तव राजा भविष्यति ॥ ३३ ॥
 येन कालेन रामश्च वनात्प्रत्यागमिष्यति ॥ तेन कालेन पुत्रस्ते कृतमूलो भविष्यति ॥
 संगृहीतमनुष्यश्च सुहृद्भिः सार्धमात्मवान् ॥ ३४ ॥

प्राप्तकालं तु ते मन्ये राजानं वीतसाध्वसा ॥ रामाभिषेकसंभाराभिगृह्यविनिवर्तय ॥ ३५ ॥
 अनर्थमर्थरूपेण ग्राहिता सा ततस्तया ॥ हृष्टा प्रतीता कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ ३६ ॥
 सा हि वाक्येन कुब्जायाः किशोरीवोत्पथं गता ॥ कैकेयी विस्मयं प्राप्ता परं परमदर्शना ॥ ३७ ॥
 कुब्जे त्वां नाभिजानामि श्रेष्ठां श्रेष्ठाभिधायिनीम् ॥ पृथिव्यामसि कुब्जानामुत्तमा बुद्धिनिश्चये ॥ ३८ ॥
 त्वमेव तु ममार्थेषु नित्ययुक्ता हितैषिणी ॥ नाहं समवबुध्येयं कुब्जे राज्ञश्चिकीर्षितम् ॥ ३९ ॥
 सन्ति दुस्संस्थिताः कुब्जा वक्राः परमपापिकाः ॥ त्वं पद्ममिव वातेन संनता प्रियदर्शना ॥ ४० ॥

त्यर्थः । राज्ञः सत्यप्रतिज्ञत्वादिति भावः ॥ २८ ॥ राघवः दशरथः । व्यवस्थाप्य सत्येस्थापयित्वा ॥ २९—३० ॥ रूढः प्रसिद्धः अभिवृद्धो वा । कृतमूलः स्ववशीकृत-मूलबल इत्यर्थः । शेषं चतुर्दशवर्षव्यतिरिक्तं पुरुषायुष-शेषं ॥ ३१ ॥ रामप्रव्राजनं चेति चकारेण भरताभि-षेकः समुच्चीयते ॥ ३२ ॥ रामोराम इत्यत्र अराम इ-ति पदच्छेदः । अरामो भविष्यति इदानीमेव प्रकृति-स्नेहपात्रं न भविष्यतीत्यर्थः । यद्वा रामो भविष्यति एक एव भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ कृतमूलः रूढमूलः । कृतमूल इत्यस्यैव विवरणं संगृहीतेत्यर्थः संगृहीतमनुष्य-श्चेत्यत्र भविष्यतीत्यनुषज्यते । संगृहीताः अनुरञ्जि-ताः मनुष्याः पौरजानपदाः येन सतथोक्तः । तत्र हे-

तुः—आत्मवानिति ॥ ३४ ॥ प्राप्तकालं अभिमतप्रा-र्थनोचितकालं । वीतसाध्वसा विगतभया । अमुकालं प्राप्तकालं मन्ये । तेन विनिवर्तयेतिसंबन्धः ॥ ३५ ॥ अनर्थं विरुद्धार्थं । अर्थरूपेण अमुकलार्थरूपेण ग्रा-हिता बोधिता । तथैव प्रतीता ज्ञातवती । अतएव हृष्टा ॥ ३६ ॥ सेति । प्रतीतेत्यस्योपपादनमेतत् । किशो-री बडवा । उत्पथं अमार्गं । परमदर्शना पुरेति शेषः ॥ ३७ ॥ नाभिजानामीति । एतावत्कालमिति शेषः । पृथिव्यां यावत् कुब्जाः सन्ति तासां सर्वासामध्ये त्वमु-त्तमा बुद्धिनिश्चये विषये । अनेन कुब्जानां प्रायेण बुद्धितैक्ष्ण्यमस्तीति द्योतितम् ॥ ३८ ॥ समवबुध्येय-मिति शकिल्ङ् ॥ ३९ ॥ दुस्संस्थिताः दुस्सन्निवे-

ती० रमयत्यानन्दयतीति रामः । मुनीनामिति शेषः ॥ ३३ ॥ ति० न समवबुध्येयं तत्कृतबोधनाभावे इति शेषः । चिकीर्षितं रामाभिषेकाय भरतस्य विवासनादि । कैकेय्या एवमतिकारणं क्वचित्पठ्यते । “न हितद्वुबुधेपापं शापदोषेण मोहिता । केकयेषु हि सा-बाल्ये ब्राह्मणं रूक्षरूपिणम् । असूयितवती बालातेन शप्तमाहात्मना । यस्मादसूयसे विप्रं त्वं रूपमददपिता । तस्मादसूयां त्वमपिलो-के प्राप्स्यसि कुतिसिताम् । इति शापसमाच्छन्नामन्थरावशमागता” इति । असूयां असूयाविषयताम् ॥ ३९ ॥ ति० अथ कु-ब्जा कुब्जान्तरवैलक्ष्येन सौति—सन्तीत्यादि । लङ्घतिरिका इति शेषः । दुस्संस्थिताः दुस्संस्थावयवसंनिवेशाः । अतए-व परमपापिकाः परमपापदर्शनाः । शि० अवक्राः कौटिल्यरहिताः । किंच । अवे प्रजापालने क्रः कृतिर्येषां । अतएव परं केवलं । अपापिकाः नपापि कर्मयेषां तेऽपि । मन्त्रिण इति शेषः । दुस्संस्थिताः अविज्ञाताभिप्रायाः सन्ति । एतेन राज्ञो-

[पा०] १ ड. रामप्रव्राजनं दूरं. छ. झ. रामप्रव्राजनं दूरं. २ च. ज. राज्यं. ३ क. ड. च. छ. झ. पृथिव्यां. ४ ख. तेवरम्. ५ क—छ. झ. ज. ट. एवं सेत्यन्ति पुत्रस्य. ज. एवं लप्स्यन्ति पुत्रस्य. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. कामिनि. ७ छ. झ. अन्तर्बहिश्च पुत्रस्ते. ८ ड. छ. झ. ट. साकमात्मवान्. ९ झ. प्राप्तकालं नुमन्येऽहं. ड. ट. प्राप्तकालं तुमन्ये. घ. प्राप्तकालं तुतमन्ये. १० क—छ. झ. ज. ट. संकल्पाभिगृह्य. ११ ड. छ. झ. ट. प्राप्य. १२ ख. ज. कुब्जे लां नावजानामि. ड. छ. झ. प्रज्ञाते नावजानामि श्रेष्ठे श्रेष्ठाभिधायिनि. १३ ड. छ. झ. ट. दुस्संस्थिताः कुब्जे. १४ ग. घ. ज. परमदाहणाः.

उरस्तेऽभिनिविष्टं वै यावत्स्कन्धात्समुन्नतम् ॥ अधस्ताच्चोदरं शातं सुनाभमिव लज्जितम् ॥ ४१ ॥
 परिपूर्णं तु जघनं सुपीनौ च पयोधरौ ॥ विमलेन्दुसमं वक्रमहो राजसि मन्थरे ॥ ४२ ॥
 जघनं तव निर्घुष्टं रशनादामशोभितम् ॥ जङ्घे भृशमुपन्यस्ते पादौ चाप्यायतावुभौ ॥ ४३ ॥
 त्वमायताभ्यां सक्थिभ्यां मन्थरे क्षौमवासिनी ॥ अग्रतो मम गच्छन्ती राजहंसीव राजसे ॥ ४४ ॥
 आसन्याशंबरे मायाः सहस्रमसुराधिपे ॥ सर्वास्त्वयि निविष्टास्ता भूयश्चान्याः सहस्रशः ॥ ४५ ॥
 त्वेदं स्थगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम् ॥ मतयः क्षत्रविद्याश्च मायाश्चात्र वर्तन्ति ते ॥ ४६ ॥
 अत्र ते प्रतिमोक्षयामि मालां कुब्जे हिरण्मयीम् ॥ अभिषिक्ते च भरते राघवे च वनं गते ॥ ४७ ॥
 जात्येन च सुवर्णेन सुनिष्टप्तेन मन्थरे ॥ लब्धार्था च प्रतीता च लेपयिष्यामि ते स्थगु ॥ ४८ ॥
 मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम् ॥ कारयिष्यामि ते कुब्जे शुभान्याभरणानि च ॥ ४९ ॥
 परिधाय शुभे वस्त्रे देवतेव चरिष्यसि ॥ ५० ॥
 चन्द्रमाह्वयमानेन मुखेनाप्रतिमानना ॥ गमिष्यसि गतिं मुख्यां गर्वयन्ती द्विषज्जनम् ॥ ५१ ॥
 तवापि कुब्जाः कुब्जायाः सर्वाभरणभूषिताः ॥ पादौ परिचरिष्यन्ति यथैव त्वं सदा मम ॥ ५२ ॥
 इति प्रशस्यमाना सा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ शयानां शयने शुभ्रे वेद्यामग्निशिखामिव ॥ ५३ ॥

शाः ॥ ४० ॥ तेउरः अभिनिविष्टं अभिनिवेशवत्सत्
 स्कन्धाभ्यांस्पर्धमानं सत् । यावत्स्कन्धात् स्कन्धपर्यन्तं ।
 समुन्नतमित्युत्प्रेक्षा । अधस्तात् उरसोऽधस्तात् । स्थितं सु
 नाभं शोभननाभि । योगविभागादच् । उदरं उरसः
 सजातीयस्य उन्नतिदृष्ट्वा लज्जितमिव शातं कृशं ॥ ४१ ॥
 परिपूर्णं पृथुलं ॥ ४२ ॥ उपन्यस्ते संक्रिष्टे । सुसन्नि-
 वेशे वा । आयतौ दीर्घौ ॥ ४३ ॥ सक्थिभ्यां ऊरु-
 भ्यां । “ सक्थिञ्छीबेपुमानूरुः ” इत्यमरः । उपल-
 क्षणे तृतीया ॥ ४४ ॥ अन्याः लौकिकयोमायाः
 ॥ ४५ ॥ स्थगु उरोनिस्तृतोन्नतविकृतावयवविशेषः ।
 रथघोणं नासिकाकाररथावयवविशेषः । “ स्मृति-
 र्व्यतीतविषयमतिरागामिगोचरा । बुद्धिस्तात्कालि-
 कीज्ञेयाप्रज्ञात्रैकालिकीमता ” इत्युक्तविषयविभागेन

मतेर्बाहुल्यं । क्षत्रविद्याः राजनीतयः । मायाः विचि-
 त्रकुत्सितशक्तयः । अत्र स्थगुनि ॥ ४६—४७ ॥
 उत्तमस्वर्णजातौ भवं जात्यं । दिगादित्वाद्यत् । सुनिष्टप्तेन
 सुदुतेन । सुवर्णेन लेपयिष्यामि सुवर्णकञ्चुकेनालंकरि-
 ष्यामीत्यर्थः । यद्वा चन्दनसंघृष्टसुवर्णेन सह लेपयिष्या-
 मीत्यर्थः । प्रतीता संतुष्टा ॥ ४८ ॥ जातरूपमयं
 सुवर्णमयं । चित्रं नानारत्नखचिततयानानावर्णं ।
 तिलकं तिलकाकारं भूषणं ॥ ४९—५० ॥ आह्वयमा-
 नेन स्पर्धमानेन । “ स्पर्धायामाङ्कः ” इत्यात्मनेपदं । मुखे-
 न हेतुना अप्रतिमानना अप्रतिद्वन्द्वमुखी । द्विषज्जनं
 मत्सपत्नीजनं प्रति । गर्वयन्ती गर्वकुर्वन्ती । गर्वशब्दात्
 “ तत्करोति ” इति ण्यन्ताच्छत्रादि । स्वार्थे णिजित्येके ।
 मुख्यां तृणीकृतसर्वजनां । गतिं पादन्यासविशेषं । गमि-

मन्त्रयधीनत्वं व्यक्तं । तेनास्मिन्विषये राज्ञोनापराधइतिसूचितम् । तेन लब्धो धनमन्तरा इदं मज्ज्ञानविषयीभूतं न स्यादिति व्यञ्जितं ।
 तेन लब्धसदृशी मत्प्रियाऽन्यानास्तीति बोधितम् ॥ ४० ॥ ति० अधस्ताच्चैव संशातमिति पाठे सुनाभशब्देनोदरमुच्यते । ति० या-
 वत्संस्थानमुन्नतमिति पाठे स्तनावधिसमस्थानरूपसर्वसाधारणसंस्थानयावत्समुन्नतं । एतेन स्थगुमत्कुब्जलं प्रतिपादितम् ॥ ४१ ॥
 ति० निर्घुष्टं रोमादिकश्मलहीनं । निर्घुष्टमिति पाठे रशनास्थक्षुद्रघण्टाभिश्शब्दायमानं ॥ ४३ ॥ कत० सक्थिनी
 पृष्ठफलके ॥ ४४ ॥

[पा०] १ क. त्स्कन्धंसमुन्नतं. २ घ. ड. ज—ट. दरंशान्तं. ३ क—घ. च. ज. परिपूर्णं च. घ. ड. छ. ज. ट. प्रतिपू-
 र्णं च. ४ क—ड. छ. ज. झ. ट. निर्घुष्टं. ५ ड. च. छ. झ. ज. ट. दामभूषितम्. ६ ड. छ. झ. ज. ट. चव्यायतावुभौ. ७ घ.
 पादाभ्यां. ८ ड. छ. झ. ट. राजसेऽतीवशोभने. ९ ड. छ. झ. ट. हृदयेते निविष्टास्ताः. १० क. भूयस्यस्ताः. ११ इदमर्थं क.
 च. पुस्तकयोः मतयः क्षत्रविद्याश्चैव लब्धार्थात्परं दृश्यते. १२ छ. वर्तन्ति हि. १३ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. तेऽहं प्रमोक्षयामि. १४
 क—ट. सुनिष्टप्तेन सुन्दरी. १५ ख. ड. छ. झ. ट. गर्वयन्ती द्विषज्जने. च. ज. गर्हयन्ती द्विषज्जने. क. घ. गर्हयन्ती द्विषज्जनम्.
 १६ क. च. ज. प्रशस्यमाना सा कुब्जा.

गतोदके सेतुबन्धो न कल्याणि विधीयते ॥ उत्तिष्ठ कुरु कल्याणि राजानमनुदर्शय ॥ ५४ ॥
 तथा प्रोत्साहिता देवी गत्वा मन्थरया सह ॥ क्रोधागारं विशालाक्षी सौभाग्यमदगर्विता ॥ ५५ ॥
 अनेकशतसाहस्रं मुक्ताहारं वराङ्गना ॥ अवमुच्य वरार्हाणि शुभान्याभरणानि च ॥ ५६ ॥
 ततो हेमोपमा तत्र कुब्जावाक्यवशं गता ॥ संविश्य भूमौ कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ ५७ ॥
 ईह वा मां मृतां कुब्जे नृपायावेदयिष्यसि ॥ वनं तु राघवे प्राप्ते भरतः प्राप्स्यति क्षितिम् ॥ ५८ ॥
 न सुवर्णेन मे ह्यर्थो न रत्नैर्न च भूषणैः ॥ एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ५९ ॥

अथो पुनस्तां महिषीं महीक्षितो वचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः ॥

उवाच कुब्जा भरतस्य मातरं हितं वचो राममुपेत्य चाहितम् ॥ ६० ॥

प्रपत्स्यते राज्यमिदं हि राघवो यदि ध्रुवं त्वं ससुता च तप्स्यसे ॥

अतो हि कल्याणि यतस्व तत्तथा यथा सुतस्ते भरतोऽभिषेक्ष्यते ॥ ६१ ॥

तथाऽतिविद्धा महिषी तु कुब्जया समाहता वागिषुभिर्मुहुर्मुहुः ॥

निधाय हस्तौ हृदयेऽतिविस्मिता शशंस कुब्जां कुपिता पुनःपुनः ॥ ६२ ॥

यमस्य वा मां विषयं गतामितो निशाम्य कुब्जे प्रतिवेदयिष्यसि ॥

वनं गते वा सुचिराय राघवे समृद्धकामो भरतो भविष्यति ॥ ६३ ॥

अहं हि नैवास्तरणानि न स्रजो न चन्दनं नाञ्जनपानभोजनम् ॥

न किञ्चिदिच्छामि न चेह जीवितं न चेदितो गच्छति राघवो वनम् ॥ ६४ ॥

अथैतदुक्त्वा वचनं सुदारुणं निधाय सर्वाभरणानि भामिनी ॥

असंवृतामास्तरणेन मेदिनीं तदाऽधिशिष्ये पतितेव किन्नरी ॥ ६५ ॥

ष्यसि करिष्यसि । ओदनपाकंपचतीतिवन्निर्देशः ॥ ५१—५३ ॥ हेकल्याणि कुरु मदुक्तप्रकारमिति शेषः । राजानमनुदर्शय क्रोधागारमितिशेषः । यद्वा अनुदर्शय प्रतीक्षस्वेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ तथाप्रोत्साहितेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं । अनेकशतसाहस्रं बहुमूल्यमितियावत् । “शतमानविंशतिक” इत्यादिना-क्रीतार्थेऽण् ॥ ५५—५७ ॥ नृपाय मनुपेक्षकाय

॥ ५८—५९ ॥ कैकेयीनिश्चयं द्रढयति—अथोइति । राममुपेत्य राममुद्दिश्य ॥ ६०—६१ ॥ अतिविद्धा अतिदुःखिता । निधायहस्तौहृदयेइतिविस्मयाभिनयः । अतिविस्मिता अतिस्निग्धः कथंमदनिष्टंकरिष्यतीति । कुपिता रामाभिषेकप्रवर्तकंभर्तारमुद्दिश्यकुपितेत्यर्थः ॥ ६२—६३ ॥ इतो गच्छतीतिवर्तमानसामीप्ये लङ् ॥ ६४ ॥ मेदिनीमधिशिष्ये । “अधिशिष्यासांक-

शि० कल्याणं । सज्जनानामित्यर्थः ॥ ५४ ॥ शि० सौभाग्यमदगर्विता । सौभाग्यस्य अहोभाग्यमस्माकंयस्यादेवसंताप-हारकाःरामादयःपुत्राइतिस्वातिशयभाग्यवत्तायाः मदेनगर्विता । किञ्च । सौभाग्यैः शोभनभाग्यवद्भिर्मन्यतेऽतिश्रेष्ठत्वेनज्ञाय-तेऽसाविति सौभाग्यमत् । सैवागर्वितेतिकर्मधारयः ॥ ५५ ॥ ति० निशाम्य दृष्ट्वा । प्रतिवेदयिष्यसि दशरथायेतिशेषः ॥ ६३ ॥ ति० पुण्यक्षयाद्भूमौपतिताकिन्नरीव ॥ ६५ ॥ इतिनवमस्सर्गः ॥ ९ ॥

[पा०] १ ग. ड. छ. झ. ज. ट. कुरुकल्याणं. २ ख. घ. महार्हाणि. ३ ड. च. झ. ज. ट. तदाहेमोपमा. ४ घ. इहमाचमृताकुब्जे. ५ ख. ग. घ. वनंवाराघवे. ६ ड. झ. ट. प्राप्स्यतेक्षितिम्. ७ क. नचरत्नैर्नभोजनैः. ख. ग. घ. च. छ. झ. ज. ट. नरत्नैर्नभोजनैः. ८ ग. ड. छ. झ. ज. ट. ततोहिकल्याणि. ९ घ. तदातिविद्धा. ज. यथातिविद्धा. १० ड. छ. झ. ज. महिषीतिकुब्जया. ११ ग. घ. ड. ज. समाहिता. १२ क. रुषिता. ख. कुपितां. १३ ख. घ—छ. झ. ज. ट. निशम्यकुब्जे. १४ घ. विलेपनंनाञ्जनपान. १५ झ. ट. असंस्कृतामास्तरणेन.

उदीर्णसंरंभतमोवृतानना तथाऽवमुक्तोत्तममाल्यभूषणा ॥

नरेन्द्रपत्नी विमला बभूव सा तमोवृता द्यौरिव मग्नतारका ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

सुमन्नादीन्प्रतिरामाभिषेकसामग्रीसज्जीकरणनियोजनपूर्वकं प्रियाख्यानायकैकेयीगृहमुपगतवता दशरथेनतत्रतद्दर्शन-
जविषादात्प्रतिहारीप्रतिप्रश्नः ॥ १ ॥ तथाकैकेय्याःक्रोधागारेणननिवेदितेनतेन तांप्रत्युपलालनपूर्वकंप्रियवचनैःसमा-
श्वासनम् ॥ २ ॥

विदर्शिता यदा देवी कुञ्जया पापया भृशम् ॥ तदा शेते स सा भूमौ दिग्धविद्धेव किन्नरी ॥ १ ॥

निश्चित्य मनसा कृत्यं सा सम्यगिति भामिनी ॥ मन्थरायै शनैः सर्वमाचक्षे विचक्षणा ॥ २ ॥

सा दीना निश्चयं कृत्वा मन्थरावाक्यमोहिता ॥ नागकन्येव निश्चस्य दीर्घमुष्णं च भामिनी ॥

मुहूर्तं चिन्तयामास मार्गमात्मसुखावहम् ॥ ३ ॥

सा सुहृत्कार्यकामा च तं निश्चय्य सुनिश्चयम् ॥ बभूव परमप्रीता सिद्धिं प्राप्येव मन्थरा ॥ ४ ॥

अथ साऽमर्षिता देवी सम्यक्कृत्वा विनिश्चयम् ॥ संविवेशाबला भूमौ निवेश्य भ्रुकुटीं मुखे ॥ ५ ॥

तैतश्चित्राणि माल्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ अपविद्धानि कैकेय्या तानि भूमिं प्रपेदिरे ॥ ६ ॥

तथा तान्यपविद्धानि माल्यान्याभरणानि च ॥ अशोभयन्त वसुधां नक्षत्राणि यथा नभः ॥ ७ ॥

क्रोधागारे निपतिता सा बभौ मलिनांबरा ॥ एकवेणीं दृढं बध्वा गतसत्त्वेव किन्नरी ॥ ८ ॥

र्म” इतिसप्तम्यर्थेद्वितीया ॥ ६५ ॥ उदीर्णः उत्कटः संरंभः
कोपः स एव तमः तेन वृतानना । विमला पूर्वविमला ।
तमोवृता नीलाभयुक्ततमोवृता । मग्नतारका अस्तमि-
ततारका ॥ ६६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचितेश्री-
मद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डे नवमः
सर्गः ॥ ९ ॥

अथपूर्वोक्तकैकेयीक्रोधमविचाल्यत्वसूचनायानुषद-
नराज्ञः कैकेयीदर्शनानुनयौदर्शयति—विदर्शितेति ।
विदर्शिता विपरीतबोधिता । दिग्धविद्धा विषलिप्तबा-
णेनप्रहृता “ विषाक्तेदिग्धलिप्तकौ ” इत्यमरः ॥ १ ॥
सा कैकेयी । कृत्यं कर्तव्यं । पूर्वोक्तरीत्यामनसानि-
श्चित्य । सर्वत्वदुक्तसम्यगितिमन्थरायैआचक्षे इति-
संबन्धः ॥ २ ॥ सादीनेत्यर्थत्रयमेकवाक्यं । दीना

अत्रस्वोद्योगः फलिष्यतिनवेतिशङ्कयादीना । मार्ग उ-
पायं । एतदर्थत्रयंनिश्चित्येतिपूर्वश्लोकात्पूर्वमेवनिवेशनी-
यं । अर्थसङ्गतिस्वारस्यात् ॥ ३ ॥ तंनिश्चयं “ इह-
वामांमृतां ” इत्यादिनापूर्वसर्गान्तोक्तनिश्चयं । नि-
श्चय्य श्रुत्वा । सिद्धिं निश्चयफलं । प्राप्येवप्रीता ॥ ४ ॥
पुनःसंवेशनाभिधानंरोषसूचकभ्रुकुटीकरणमाल्यभू-
षणापवेधादिविशेषप्रदर्शनार्थं । भ्रुकुटीं क्रोधज-
निताकारविशेषं ॥ ५ ॥ पूर्वैत्यक्तभूषणादीनामौ-
दासीन्येनभूमौविक्षेपदर्शयति—ततइति । यान्य-
पविद्धानि तानिभूमिंप्रपेदिरे नतुमञ्जूषिकां ।
क्रोधातिशयसूचनायभूमावुत्सर्जनं ॥ ६ ॥ व्याकी-
र्णत्वद्योतनायतानिर्वर्णयति—तयेत्यादिना ॥ ७ ॥
गतसत्त्वा क्षीणबला । विगतासुरितिवार्थः । “ द्रव्या-
मुच्यवसायेषुसत्त्वमस्तीतुजन्तुषु ” इत्यमरः ॥ ८ ॥

वि० किन्नरी कामरूपप्रधानोजातिविशेषः । स० यद्वा पापया निकृतिनाश्रयाअसुर्या । “अनर्ह्यास्तस्याऽऽज्ञाकैके-
य्याअपिसद्व्रतिः । सूत्रातुभरतंनैषागच्छेतनिरयानिति । तथापिसायादवेशाच्चकारलव्यशोभनम् । निकृतिर्नामसाक्षिणामयातम-
सिशाश्वते ” इतितात्पर्यनिर्णये नवमेआचार्योक्तेः ॥ १ ॥ ति० निधिमितिपाठे धनंप्राप्येत्नपरमप्रीताबभूव । वस्तुतोयद्देव-

[पा०] १ अ. विमनाबभूवसा. २ क—ट. सारुषिता. ३ घ. सुनिश्चयम्. ४ ग. झ. ज्ञ. तत्रसर्वाणिमाल्यानि. ५ ग.
घ. च—ट. चपतिता. ६ ख. ड—ट. एकवेणींदृढां.

आज्ञाप्य तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम् ॥ उपस्थानमनुज्ञाप्य प्रविवेश निवेशनम् ॥ ९ ॥
 अद्य रामाभिषेको वै प्रसिद्ध इति जज्ञिवान् ॥ प्रियार्हा प्रियमाख्यातुं विवेशान्तःपुरं वशी ॥ १० ॥
 स कैकेय्या गृहं श्रेष्ठं प्रविवेश महायशाः ॥ पाण्डुराभ्रमिवाकाशं राहुयुक्तं निशाकरः ॥ ११ ॥
 शुकबर्हिणसंगुष्ठं क्रौञ्चहंसरुतायुतम् ॥ वादित्रवसंगुष्ठं कुञ्जावामनिकायुतम् ॥ १२ ॥
 लतागृहैश्चित्रगृहैश्चंपकाशोकशोभितैः ॥ दान्तराजतसौवर्णवेदिकाभिः संमायुतम् ॥ १३ ॥
 नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्वापीभिश्चोपशोभितम् ॥ दान्तराजतसौवर्णैः संवृतं परमासनैः ॥ १४ ॥
 विविधैरन्नपानैश्च भक्ष्यैश्च विविधैरपि ॥ उपपन्नं महाहैश्च भूषितैस्त्रिदिवोपमम् ॥ १५ ॥
 [विवेशान्तःपुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव ॥]

तैत्प्रविश्य महाराजः स्वमन्तःपुरमृद्धिमत् ॥ न ददर्श प्रियां राजा कैकेयीं शयनोत्तमे ॥ १६ ॥
 स कामबलसंयुक्तो रत्यर्थं मनुजाधिपः ॥ अपश्यन्दयितां भार्यां पप्रच्छ विषसाद च ॥ १७ ॥
 न हि तस्य पुरा देवी तां वेलामत्यवर्तत ॥ न च राजा गृहं शून्यं प्रविवेश कदाचन ॥ १८ ॥
 ततो गृहगतो राजा कैकेयीं पर्यपृच्छत ॥ यथापुरमविज्ञाय स्वार्थलिप्सुमपण्डिताम् ॥ १९ ॥
 प्रतिहारी त्वथोवाच संज्ञता सुकृताञ्जलिः ॥ देव देवी भृशं क्रुद्धा क्रोधागारमभिद्रुता ॥ २० ॥
 प्रतिहार्या वचः श्रुत्वा राजा परमदुर्मनाः ॥ विषसाद पुनर्भूयो ललितव्याकुलेन्द्रियः ॥ २१ ॥

आज्ञाप्य सुमन्त्रादीन्त्रियम्य । अभिषेचनं अभिषेचन-
 साधनं प्रति । उपस्थानं आस्थानं । सदइत्यर्थः । अनुज्ञा-
 प्य अनुज्ञांकारयित्वा । यद्वा पञ्चमसर्गे “गुरुणात्वभ्य-
 नुज्ञातः” तदित्युक्तत्वादसिष्टएवोपस्थानशब्देनोच्यते
 ॥ ९ ॥ रामाभिषेकः अद्यवै इदानीमेव । प्रसिद्धइति-
 जज्ञिवान् । इतः पूर्वकैकेय्याः श्रोतुमवकाशो नास्तीति-
 ज्ञातवानित्यर्थः । सर्वमस्यवशेवर्ततइतिवशी स्वतन्त्रः ।
 अतः स्वयमेव प्रियार्हाकैकेयीं प्रतिप्रियमाख्यातुमन्तःपु-
 रं विवेश ॥ १० ॥ स्वबाधककैकेयीयुक्तत्वाद्राहुयुक्त-
 मित्युक्तं ॥ ११ ॥ अथदशरथस्यकैकेयीवचनकर्तव्य-
 त्वाय रामाभिषेकविघ्नमियं करिष्यतीति बुद्ध्यनुत्पादा-
 यच रतिभावो दीपनान्यन्तःपुरे दर्शयति—शुक्यादि ।
 वादित्रवसंगुष्ठं वीणादिचतुर्विधवाद्यरवानादितं ।
 “ततं वीणादिकं वाद्यमानद्वंद्वं मुरजादिकं । वंशादिकं तु-
 सुषिरं कांस्यतालादिकं घनं ॥ चतुर्विधमिदं वाद्यं वादि-

त्रातोद्यनामकं” इत्यमरः । कुञ्जादीनां प्रियानुकूल्य-
 हेतुत्वाद्भ्रतिवृद्धिहेतुत्वं ॥ १२ ॥ लतागृहैः चित्रगृहै-
 श्चोपलक्षितं । दान्ताः दन्तनिर्मिताः ॥ १३ ॥ नित्य-
 पुष्पफलैरिति । दोहदविशेषादिति ज्ञेयं ॥ १४ ॥ भक्ष्यैः
 अपूपादिभिः । भूषितैः स्त्रीजनैरिति शेषः । अतएव-
 त्रिदिवोपमं ॥ १५—१६ ॥ कामबलसंयुक्तः उदी-
 पनदर्शनादुचितकालत्वाच्चेति भावः । अतएवरत्यर्थप-
 प्रच्छ कगतासीत्येवं । प्रत्युत्तराभावाद्द्विषसादच ॥ १७ ॥
 विषादहेतुमाह—नहीति । तां वलां रतिवलां ॥ १८ ॥
 कैकेयीं स्वार्थलिप्सुं स्वप्रयोजनपरां । अविज्ञाय यथा-
 पुरं यथापूर्वं । पर्यपृच्छत प्रतिहारीमिति शेषः । पूर्वम-
 दर्शनकाले यथापृच्छति तथाऽपृच्छदित्यर्थः ॥ १९—२० ॥
 भूयः अतिशयेन । अदर्शनविषादादपि क्रोधागारप्रवेश-
 श्रवणादतिशयेन विषसाद । ललितव्याकुलेन्द्रियः लु-
 लितानिघूर्णितानिव्याकुलानि स्वस्वविषयग्रहणासमर्था-

कार्यार्थस्वयं भूलोकमागतादासीच्चजातातद्विषयांसिद्धिप्राप्त्येत्यर्थः । रामगमनस्य संभावनामात्रविषयत्वादिवेति ॥ ४ ॥ ति० वशी
 स्वस्त्रीव्यतिरिक्तविषये ॥ १० ॥ ति० हस्ताः वामनिकाः । कुञ्जाभिर्वामनिकाभिश्च युतं । सुरूपदासीनां सापत्यसंभावनया अन्तः-
 पुरे अवासात् ॥ १२ ॥ ति० कामबलसंयुक्तः कामबलं तदुद्रेकस्तत्संयुक्तः । अतएवरत्यर्थः । शि० कामबलेन अभिषेक-

[पा०] १ घ. प्रियायै प्रियमाख्यातुं. क. प्रियमाख्यातः. २ ख. घ. ज. मिवाकाशे. ३ ड. च. छ. झ. न. शुकबर्हिंस-
 मायुक्तं. क. ख. बर्हिणसंयुक्तं. ४ च. कुञ्जवामनिकायुतम्. ५ घ. समावृतम्. ६ ड. च. छ. झ. न. रूपशोभितम्. ७ क.
 ग. घ—ज. भूषणैस्त्रिदिवोपमम्. ८ इदमर्थं ज. दृश्यते. ९ ड. छ. झ. सप्रविश्य. १० ड. छ. झ. स्त्रियं राजा. ११ ड. च.
 झ. न. रत्यर्थमनुजाधिपः. १२ च. ज. यथापूर्वमविज्ञाय. १३ ड. छ. झ. संज्ञतातु.

तत्र तां पतितां भूमौ शयानामतथोचिताम् ॥ प्रतप्त इव दुःखेन सोपश्यज्जगतीपतिः ॥ २२ ॥
 स वृद्धस्तरुणीं भार्यां प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ॥ अपापः पापसंकल्पां ददर्श धरणीतले ॥ २३ ॥
 लतामिव विनिष्कृतां पतितां देवतामिव ॥ किन्नरीमिव निर्धूतां च्युतामप्सरसं यथा ॥ २४ ॥
 मायामिव परिभ्रष्टां हरिणीमिव संयताम् ॥ करेणुमिव दिग्धेन विद्धां मृगयुना वने ॥ २५ ॥
 महागज इवारण्ये स्नेहात्परिमर्शं ताम् ॥ २६ ॥

परिमृश्य च पाणिभ्यामभिसंनतस्तचेतनः ॥ कामी कमलपत्राक्षीमुवाच वनितामिदम् ॥ २७ ॥
 न तेऽहमभिजानामि क्रोधमात्मनि संश्रितम् ॥ देवि केनाभिज्ञप्ताऽसि केन वाऽसि विमानिता ॥ २८ ॥
 यदिदं मम दुःखाय शेषे कल्याणि पांसुषु ॥ २९ ॥
 भूमौ शेषे किमर्थं त्वं मयि कल्याणचेतसि ॥ भूतोपहतचित्तेव मम चित्तप्रमाथिनी ॥ ३० ॥
 सन्ति मे कुशला वैद्यास्त्वभितुष्टाश्च सर्वशः ॥ सुखितां त्वां करिष्यन्ति व्याधिमाचक्ष्व भामिनि ॥ ३१ ॥
 कस्य वा ते प्रियं कार्यं केन वा विप्रियं कृतम् ॥ कः प्रियं लभतामद्य को वा सुमहदप्रियम् ॥ ३२ ॥
 मा रोदीर्मा च कार्षीस्त्वं देवि संपरिशोषणम् ॥ अवध्यो वध्यतां को वा को वा वध्यो विमुच्यताम् ॥ ३३ ॥
 दरिद्रः को भवेत्वाढ्यो द्रव्यवान्वाऽप्यकिंचनः ॥ अहं चैव मदीयाश्च सर्वे तव वशानुगाः ॥ ३४ ॥
 न ते किंचिदभिप्रायं व्याहन्तुमहमुत्सहे ॥ आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ॥ ३५ ॥

निङ्गन्दित्राणियस्यसतथोक्तः ॥ २१ ॥ अतथोचितां
 भूमिशयनानर्हा ॥ २२ ॥ रामाभिषेकसंरंभेसपत्नी-
 मातुःक्रोधस्तन्निमित्तइतिकुतोराजानज्ञातवानित्यत्राह
 —सइति । अकुटिलत्वात्व्यामोहाच्चनज्ञातवानिति-
 भावः ॥ २३ ॥ तद्दर्शनस्यदुस्सहत्वमाह—लतामि-
 वेति । पतितां भूगतां । निर्धूतां । धूञ्छ्वप्ने । व्या-
 कुलितामितियावत् । च्युतां दिवइतिशेषः ॥ २४ ॥
 वामीमिवपरिभ्रष्टामित्यपिपाठः । वामीं बडवां “वाम्य-
 श्चाबडवा” इत्यमरः । संयतां वागुरयाबद्धां । दिग्धेन
 विषलिप्तबाणेन । “विषाक्तेदिग्धलिप्तकौ” इत्यमरः ।
 मृगयुना व्याधेन । सम्यग्भूगतत्वाश्चर्यावहत्वदयनी-
 यत्वदर्शनीयत्वविलुलितवर्णत्वनिश्चेष्टत्वसंतापावहत्वा-
 नि क्रमालताद्यौपम्येनलभ्यन्ते ॥ २५ ॥ अभिसंनतस्त-

चेतनः अभितःसम्यक् त्रस्ताचेतना बुद्धिर्यस्य । किम-
 र्थेच्छुः उत्तरोग्रस्ता उत्तकुद्धेतित्रासः । कमलपत्राक्षी-
 मितिकामित्वद्योतनं ॥ २६—२७ ॥ आत्मनि त्वयि ।
 मयिवा । अभिज्ञप्ता परुषिता ॥ २८ ॥ पांसुषुशेषइ-
 तियत्तद्दंममदुःखायेतिसंबन्धः ॥ २९ ॥ भूतोपहत-
 चित्तेव पिशाचप्रस्तचित्तेव ॥ ३० ॥ रोगपक्षंपरिहरति
 —सन्तीत्यादि । अभितुष्टाः दानमानादिभिः ॥ ३१ ॥
 क्रोधपक्षेपरिहारमाह—कस्यवेति । कस्येति तृतीया-
 र्थेषष्ठी । केनवातेप्रियंकृतमित्यर्थः । प्रियाप्रियकारि-
 णोःफलमाह—कःप्रियमिति ॥ ३२ ॥ मारोदीः रोद-
 नंमाकार्षीः । संपरिशोषणं कायक्लेशं ॥ ३३ ॥ अर्थे-
 च्छापक्षंपरिहरति—अहमिति ॥ ३४ ॥ ममजीव-
 नेनापिहेतुना त्वत्प्रियं व्याहन्तुंनोत्सहे त्वत्प्रियार्थं

विषयकातीच्छया संयुक्तः । अतएवरत्यर्थी राज्ञीप्रीतिप्रयोजनः ॥ १७ ॥ शि० पापसंकल्पां पापाय पापिराक्षसविनाशाय
 संकल्पोयस्यास्तां ॥ २३ ॥ स० महागजइति करेणमित्यनुषज्यते ॥ २६ ॥ ति० मारौत्सीः । आत्मनोऽभिप्रायंरुद्धंनुसंमाका-
 र्षीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ ख. मालामिवपरिभ्रष्टां. २ ग. ड. छ. झ. त्परमदुःखितां. ३ छ. झ. परिमृज्यच. ४ क. ग. ड.—झ.
 केनाभियुक्तासि. ५ ज. केनवास्यवमानिता. ६ छ. यदीदं. क. यदीह. ७ ग. ज. मयिकल्याणिजीवति. ८ छ. झ. कस्यवा-
 पिप्रियंकार्यं. ख. कस्यवाविप्रियंकार्यं. ९ क. ड. च. छ. झ. मारौत्सीर्माचकर्षीस्त्वं. १० ख. देविमेपरिशोषणं. ११ ख. ग. ड.
 च. छ. झ. ज. ट. वध्यःकोवाविमुच्यताम्. क. वध्यःकोत्रविमुच्यताम्. १२ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. कोभवेदाढ्यः.
 १३ क. ज. न्कोप्यकिंचनः. १४ ड. छ. झ. ट. यन्मनसिस्थितम्. च. ज. यन्मनसीच्छसि.

बलमात्मनि जानन्ती न मां शङ्कितुमर्हसि ॥ करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ॥ ३६ ॥
 यावदावर्तते चक्रं तावती मे वसुंधरा ॥ ३७ ॥
 प्राचीनाः सिंधुसौवीराः सौराष्ट्रा दक्षिणापथाः ॥ वैज्जाङ्गमगधा मत्स्याः समृद्धाः काशिकोसलाः ॥ ३८ ॥
 तत्र जातं बहुद्रव्यं धनधान्यमजाविकम् ॥ ततो वृणीष्व कैकेयि यद्यत्त्वं मनसेच्छसि ॥ ३९ ॥
 किमायासेन ते भीरु उत्तिष्ठोत्तिष्ठ शोभने ॥ तत्त्वं मे ब्रूहि कैकेयि यत्तस्ते भयमागतम् ॥
 तत्ते व्यपनयिष्यामि नीहारमिव रश्मिवान् ॥ ४० ॥
 तथोक्ता सा समाश्रस्ता वक्तुकामा तदप्रियम् ॥ परिपीडयितुं भूयो भर्तारमुपचक्रमे ॥ ४१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

कैकेय्या स्वाभीष्टकरणप्रतिज्ञाने तन्निवेदनं निवेदितेन दशरथेन तां प्रति तत्करणप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥ कैकेय्यादशरथप्रतिज्ञाने देवादीनां साक्षीकरणपूर्वकं तं प्रति देवासुरयुद्धे स्वस्वैरदानप्रतिज्ञानुसारणेन रामप्रवासनभरताभिषेचनयोर्वरत्वेन वरणम् ॥ २ ॥ तं मन्मथशरैर्विद्धं कामवेगवशानुगम् ॥ उवाच पृथिवीपालं कैकेयी दारुणं वचः ॥ १ ॥ नास्मि विप्रकृता देव केनंचिन्नावमानिता ॥ अभिप्रायस्तु मे कश्चित्मिच्छामि त्वया कृतम् ॥ २ ॥ प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व यदि त्वं कर्तुमिच्छसि ॥ अथ तद्वाहरिष्यामि यदभिप्रार्थितं मया ॥ ३ ॥ तामुवाच महातेजाः कैकेयी मीरुदुत्सितः ॥ कामी हस्तेन संगृह्य मूर्धजेषु शुचिस्मिताम् ॥ ४ ॥

जीवितमपि परित्यजामीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ आत्मनि बलं त्वयि विद्यमानं बलं ॥ ३६ ॥ चक्रं सूर्यस्य रथचक्रं आज्ञावा ॥ ३७ ॥ प्राचीना इत्यादि प्राचीनादिदेशाः । ये सन्तीति शेषः ॥ ३८ ॥ तत्र तेषु देशेषु । धनधान्यं यदस्तीति शेषः । ततः तत्र ॥ ३९ ॥ आयासेन भूशयनायासेन । तत् भयनिमित्तं । रश्मिवान् सूर्यः ॥ ४० ॥ परिपीडयितुं प्रतिज्ञाकरणेन निर्बन्धयितुं ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः १०

अथ “व्यवस्थाप्यमहाराजं त्वमिमं वृणुयावरं” इति मन्थरयोपदिष्टमनुतिष्ठतीत्याह—तमित्यादिना ॥ १ ॥ विप्रकृता रोगग्रस्ता । नार्थकामास्तीत्यपि द्वद्रव्यं । निग्रहानुग्रहपक्षं मनसि कृत्वाह—अभिप्रायस्त्विति । अभिप्रायः अभिप्रेतोर्थः । अस्तीति शेषः । त्वया कृतं त्वया प्रतिश्रुतं । तमिच्छामीतिसंबन्धः ॥ २ ॥ प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व शपथं कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥ ईषदुत्सितः भवदाज्ञाकारिणिमयि किं शपथेनेति किंचिदुद्रतस्मितः । यद्वा अभिप्रेतकरणमीषत्करणमित्युत्सितः । यद्वा शङ्कितरोगाद्यभावात् । हस्तेन मूर्धजेषु संगृह्येति शिरोऽङ्के

शि० आत्मनि तवात्मभूतेमयि ॥ ३६ ॥ ती० चक्रं भूचक्रं ॥ ३७ ॥ शि० भूयोत्यन्तं । तथोक्ता अतएव समाश्रस्ता अतएव वक्तुकामा सा कैकेयी तदप्रियं देवद्विषं राक्षसमित्यर्थः । परिपीडयितुं हिंसयितुं । भर्तारं वक्तुमिति शेषः । उपचक्रमे ॥ ४१ ॥ इति दशमः सर्गः ॥ १० ॥

शि० मन्मथशरैः मदं संसारदैन्यं मथन्ति निवर्तयन्तीति मन्मथाः वसिष्ठादयः तेषां शरैः शत्रुनिवर्तकशरसदृशा विद्यानिवर्तकवचनैः । विद्धं व्याप्तं । अतएव कामवेगवशानुगं कामवेगवशोयेषां ते अनुगा अनुचरायस्यतं । पृथिवीपालं दशरथम् । दारुणं दारुणवस्तुस्वीकारकं । वचउवाच । ग्लेपनार्थकमदधातुप्रकृतिकभावक्रियन्तमिति । शरशब्द आचारक्रियन्तप्रकृतिककर्तृक्रियन्तः ॥ १ ॥

[पा०] १ छ. तावच्चैव वसुंधरा. २ ड. छ. झ. ट. द्रविडास्सिंधुसौवीराः. ३ क. मागधाः. ४ अ. मात्स्याः. ५ च. छ. धनधान्य. ६ क. च. ज. तत्तद्वृणीष्व. ७ क. यतस्त्वांभय. ८ ग. ज. तत्तद्व्यपनयिष्यामि. ९ ज. भास्करः. १० ख. ड. केनचिन्नावमानिता. ११ ड. झ. ट. तेव्याहरिष्यामि. १२ ख. यदभिप्रार्थितं मम. ड. छ. झ. ट. यथाभिप्रार्थितं. १३ ख. ग. ड.—ट. महाराजः. १४ छ. झ. ट. मीरुदुत्सयः. १५ ड. छ. झ. भुवि स्थिताम्.

अवलिप्ते न जानासि त्वत्तः प्रियतमा मम ॥ मनुजो मनुजव्याघ्राद्रामादन्यो न विद्यते ॥ ५ ॥
 तेनाजय्येन मुख्येन राघवेण महात्मना ॥ शपे ते जीवनाह्णेण ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ॥ ६ ॥
 यं मुहूर्तमपश्यंस्तु न जीवेयमहं ध्रुवम् ॥ तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ॥ ७ ॥
 आत्मना वाऽऽत्मजैश्चान्यैर्वृणे यं मनुजर्षभम् ॥ तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ॥ ८ ॥
 भद्रे हृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्व मे ॥ एतत्समीक्ष्य कैकेयि ब्रूहि यत्साधु मन्यसे ॥ ९ ॥
 बलमात्मनि पश्यन्ती न मां शङ्कितुमर्हसि ॥ करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ॥ १० ॥
 सा तदर्थमना देवी तमभिप्रायमागतम् ॥ निर्माध्यस्थ्याच्च हर्षाच्च बभाषे दुस्सहं वचः ॥ ११ ॥
 तेन वाक्येन संहृष्टा तमभिप्रायमागतम् ॥ व्याजहार महाघोरमभ्यागतमिवान्तकम् ॥ १२ ॥
 यथा क्रमेण शपसि वरं मम ददासि च ॥ तच्छृण्वन्तु त्रयस्त्रिंशद्देवाः सान्निपुरोगमाः ॥ १३ ॥

कृत्वेतिभावः । स्वाभिमुखीकरणायवेणीमवलंब्येतिवार्थः ॥ ४ ॥ अवलिप्ते सौभाग्यगर्विते । मम त्वत्तः प्रियतमा स्त्रीणांमध्येत्वत्तःप्रियतमानास्ति । रामादन्यो मनुजःप्रियतमोनविद्यतेइतिजानासीतिसंबन्धः ॥ ५ ॥ जीवनाह्णेण जीवनादपिपूज्येन ॥ ६ ॥ अस्यैवविवरणं—यमिति । तेवचनक्रियां तववचनकरणंप्रतीतिशेषः ॥ ७ ॥ आत्मना स्वदेहेन । आत्मजैः भरतादिभिः । अन्यैश्च प्रियबन्धुभिश्च । मूल्यभूतैरेतैर्यारामवृणे सर्वा-
 न्परित्यज्यापिराममेवपरिगृह्णामीतिभावः ॥ ८ ॥ हेभ-
 द्रे मेहृदयं एतत् एतादृशं । अनुमृश्य शपथवचनानु-
 सारित्वेननिर्धार्य । उद्धरस्व उज्जीवय । एतत् वाङ्मन-

सयोरैकरूप्यं । समीक्ष्य सम्यगालोच्य । यत्साधु इष्टं । मन्यसे । तद्ब्रूहि । त्वदभीष्टकरणमेवमज्जीवनं अन्यथा नजीवामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ आत्मनिबलं त्वयिविद्यमानं दृष्टिचित्तापहारिसौभाग्यबलं ॥ १० ॥ तदर्थमनाः मन्थ-
 रोपदिष्टरामविवासनपूर्वकभरताभिषेकरूपार्थमनाः । अभिप्रायमागतं स्वाभिमतशपथंप्राप्तं । निर्माध्यस्थ्या-
 त् निर्गतमध्यस्थभावात् । पक्षपातादित्यर्थः ॥ ११ ॥
 उक्तमर्थसविशेषमाह—तेनेति । तेनवाक्येन शपथपूर्-
 वकत्वदभिमतंकरिष्यामीत्युक्तदशरथवचनेन ॥ १२ ॥
 दशरथवाक्यंहृदीकर्तुंनरस्यधर्माधर्मसाक्षिभूतादेवताः
 श्रावयति—यथाक्रमेणेति । क्रमेण प्रियपुत्रसुकृतक्रमेण ।

ति० प्रियतरोमम स्त्रीणांमध्येत्वत्तः पुंसांमध्येरामादन्यइतियोज्यम् । यद्वारामादन्यस्त्वत्तोधिकः प्रियतरोनेत्यर्थः । रामेऽस्याद्वे-
 षमजानतएवमुक्तिः । रामंएवत्वत्तोऽधिकःप्रियइत्याशयः । शि० त्वत्तःप्रियतमाऽन्यास्त्रीन रामादन्योमनुजः पुंषः प्रियतमोन ।
 इतिप्रियतमाशब्दोल्लिङ्गविपरिणामेनोत्तरत्रापिसंबध्यते । अन्यशब्दश्चतद्विपरिणामेनपूर्वत्रसंबध्यते ॥ ५ ॥ ति० तेनेति । त्वत्तो-
 पिप्रियतरेणेत्यर्थः । अतएवमुख्येन ॥ ६ ॥ ती० बभाषे भाषितुमालोचनंकृतवती । शि० तदर्थमनाः तेषांदेवानामर्थे
 मनोयस्यास्सा । तं रामस्त्वयासेव्यइत्याकारकं । अभिप्रायं आगतं निवेदितवन्तराजानं । निर्माध्यस्थ्यात् नितरांमाध्य-
 स्थ्यस्यमध्यस्थधर्मस्य अतःप्राप्तिर्यस्मिन् तत् । दुर्वचं अन्यैर्वैकुण्ठशक्यं । वचोबभाषे । आगतमित्यन्तान्तर्भावितगिजर्थः । कर्तरि
 निष्ठा ॥ ११ ॥ ती० व्याजहार व्याहर्तुंनिश्चितवती । शि० तद्वचनप्रभावंवर्णयन्माह—तेनेति । आत्मनः स्त्रीस्वभावस्य । व्या
 आच्छादकेन अतिचातुर्यविशिष्टेनेत्यर्थः । तेनवाक्येन अभ्यागतं स्वप्रतापेनसर्वत्रपूर्णं । अभिप्रायं गूढाभिप्रायविशिष्टं । अन्तर्कं
 देवानांबन्धकं । तं रावणं । जह्वा जघानेव । कैकेयीवचनश्रवणमात्रेणरक्षसांसंतापोजातइतितात्पर्यं । अतएव बभाषेइत्यने-
 ननपौनस्त्यं । संवरणार्थकवेवधातुप्रकृतिककर्तृकिबन्तप्रकृतिकतृतीयान्तं—व्येति ॥ १२ ॥

[पा०] १ ख. ड. छ. झ. ज. प्रियतरोमम. च. प्रियतमोमम. २ छ. रामादन्यन्नविद्यते. ३ ख. जीविताह्णेन.
 ४ ड. छ. झ. यन्मनसेप्सितम्. ५ झ. जीवेतमहं. ६ ट. वैदेवि. ७ क. च. छ. झ. ज. ट. चात्मजैश्चान्यैः. ८ ज. ट.
 वैदेवि. ९ ट. उद्धरस्वमाम्. १० क. ग. ज. जानन्ती. ११ ड. च. छ. झ. ज. नविशङ्कितुमर्हसि. ट. नमांशङ्कितुमर्हसि.
 १२ क. निर्मेध्यस्थात्प्रहर्षाच्च. च. ज. ज. निर्माध्यस्थात्प्रहर्षाच्च. ग. निर्मेध्यस्थाच्चहर्षाच्च. १३ क. ख. ग. ड.—ट. दुर्वचं
 वचः. १४ क. ख. ग. ड.—ज. तमभिप्रायमात्मनः. १५ ड. छ. झ. ट. शपसे. १६ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट.
 स्तेन्द्रपुरोगमाः.

चन्द्रादित्यौ नभश्चैव ग्रहा रात्र्यहनी दिशः ॥ जगच्च पृथिवी चैव सैगन्धर्वा सराक्षसा ॥ १४ ॥
 निशाचराणि भूतानि गृहेषु गृहदेवताः ॥ यानि चान्यानि भूतानि जानीयुर्भाषितं तव ॥ १५ ॥
 सत्यसन्धो महातेजा धर्मज्ञः सुसमाहितः ॥ वरं मम ददात्येष तन्मे शृण्वन्तु देवताः ॥ १६ ॥
 इति देवी महेष्वासं परिगृह्याभिषस्य च ॥ ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ॥ १७ ॥
 स्मर राजन्पुरावृत्तं तस्मिन्दैवासुरे रणे ॥ तत्र चाच्यावयच्छत्रुस्तव जीवितमन्तरा ॥ १८ ॥
 तत्र चापि मया देव यत्त्वं समभिरक्षितः ॥ जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे प्राददा वरौ ॥ १९ ॥
 'तौ तु दत्तौ वरौ देव' निक्षेपौ मृगयाम्यहम् ॥ तैवैव पृथिवीपाल सकाशे सत्यसङ्गर ॥ २० ॥
 तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेदास्यसि मे वरम् ॥ अद्यैव हि प्रहास्यामि जीवितं त्वद्विमानिता ॥ २१ ॥
 बाङ्मात्रेण तदा राजा कैकेय्या स्ववशे कृतः ॥ प्रचस्कन्द विनाशाय पाशं मृग इवात्मनः ॥ २२ ॥
 ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ॥ वरौ यौ मे त्वया देव तदा दत्तौ महीपते ॥ २३ ॥
 तौ तावदहमद्यैव वक्ष्यामि शृणु मे वचः ॥ २४ ॥
 अभिषेकसमारंभो राघवस्योपकल्पितः ॥ अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेऽभिषेच्यताम् ॥ २५ ॥
 यो द्वितीयो वरो देव दत्तः प्रीतेन मे त्वया ॥ तदा दैवासुरे युद्धे तस्य कालोऽयमागतः ॥ २६ ॥
 नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ चीरं जिनजटाधारी रामो भवतु तापसः ॥ २७ ॥

यथाशपसि वरददासिच तथातच्छृण्वन्त्वितिसंबन्धः ॥ १३ ॥ ग्रहाः नवग्रहाः । जगत् लोकः । “ लोको विष्टपंभुवनंजगत् ” इत्यमरः । लोकश्चात्रस्वर्गएव ॥ १४—१६ ॥ परिगृह्य धर्मपाशेनसंयम्य । अभि-
 शस्य सर्वादेवताः साक्षित्वेन शृण्वन्त्वित्युद्गुह्य ॥ १७ ॥
 पूर्ववृत्तमेवाह—तत्रेति । तत्र रात्रियुद्धे । अन्तरा
 मध्ये । तवजीवितं अच्यावयत् अचालयत् । शस्त्रप्र-
 हारादिनामूच्छ्रापितवानित्यर्थः ॥ १८ ॥ यतमाना-
 याः सारथ्येयत्नं कुर्वाणायाः ॥ १९ ॥ हे पृथिवीपाल
 तव सकाशे एव निक्षेपौ निक्षेपत्वेन स्थापितौ । तौ तु वरौ
 तावेव वरौ । मृगयामि अन्वेषयामि । इच्छामीत्यर्थः

॥ २० ॥ वरमिति जालेकवचनं ॥ २१ ॥ बाङ्मा-
 त्रेण पूर्वदत्तवरस्मारकवचनमात्रेण । कैकेय्या स्ववशे
 कृतः राजा बाङ्मात्रेण मृगशब्दानुकारिणालुब्धक-
 कथितेन । आत्मनो विनाशाय पाशं मृग इव वागुरां मृग-
 वधर्मपाशं प्रचस्कन्द गतवान् । स्कन्दिर्गतिशोषण-
 योरिति धातुः । वरप्रदानमङ्गीचकारेत्यर्थः । यद्वा
 वागुरां प्राप्ते मृग इव प्रचस्कन्द । शोषणं प्राप्त्येत्यर्थः
 ॥ २२—२३ ॥ तौ वरौ वक्ष्यामि तौ वरौ विभज्य प्रदा-
 तुं प्रकारं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २४ ॥ अभिषेकसमारंभः
 अभिषेकसामग्री । यद्विशेषः । अभिषेकेण अभिषे-
 कसामग्रा ॥ २५—२६ ॥ चीरं वल्कलं ॥ २७ ॥

शि० सर्वदेवताः देवतानामिमेनियन्तारो देवताः ब्रह्मादयः । शृण्वन्तु । अतएव न पौनरुक्त्यम् ॥ १६ ॥ ति० अच्या-
 वयत् प्रच्युतविर्यमकरोत् । अडभावार्थः ॥ १७ ॥ जाग्रत्या मया यत्नयतस्त्वं रक्षितः ततः स्वजीवनाय यातमाना धाममभवां वरौ
 प्रददौ ॥ १९ ॥ इत्येकादशसर्गः ॥ ११ ॥

[पा०] १ ख. ग. ड—ट. पृथिवीचेयं. २ क. ख. छ.—ट. सगन्धर्वास्सराक्षसाः. ३ च. भाषितंचतत्. ४ ड. छ.
 झ. ट. सत्यवाक्छुचिः. ५ क. तंचशृण्वन्तु. ६ ड. झ. ज. ट. दैवताः. ७ क. ख. ग. ड. छ.—ट. देवासुरेरणे.
 ८ ड. झ. ज. ट. तत्रलांच्यावयच्छत्रु. ९ क. ग—ड. छ.—ट. प्रददौ वरौ. १० ड. च. छ. झ. ज. ट. तौ दत्तौ च
 वरौ देव. ख. ज. तौ तु दत्त वरौ. ११ क. ख. ग. निक्षेपं. ज. निक्षिप्तौ. १२ ज. तदेव. १३ ड.—छ. झ. ट. रघुनन्दन.
 १४ क. अद्यैव तु. १५ ख. कैकेय्याश्च. छ. झ. कैकेय्यास्ववशे कृतः. ट. स्ववशीकृतः. १६ ग. ज. प्रविवेश विनाशाय. १७ ड. छ.
 झ. ट. वरौ देवौ त्वया देव. क. ख. च. ज. ज. वरौ मे यौ. १८ क. ग. ज. योऽभिषेकसमारंभो. १९ क. ख. ग. ड. छ.—ट.
 मेऽभिषिच्यताम्. २० क. ख. ड. झ. ज. ट. देवासुरे. २१ ड. च. छ. झ. ज. ट. चीराजिनधरोधीरो.

भरतो भजतामद्य यौवराज्यमकण्टकम् ॥ एष मे परमः कामो दत्तमेव वरं वृणे ॥ २८ ॥

अद्य चैव हि पश्येयं प्रयान्तं राघवं वनम् ॥ २९ ॥

स राजराजो भव सत्यसङ्गरः कुलं च शीलं च हि रक्ष जन्म च ॥

परत्रवासे हि वदन्त्यनुत्तमं तपोधनाः सत्यवचो हितं नृणाम् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

दशरथेनकैकेयीप्रतिरामगुणप्रशंसनेन तस्यवनप्रवासनकारणदोषाभावप्रतिपादनपूर्वकंसानुनयंवरयाज्ञापरित्यागप्रार्थना ॥ १ ॥ कैकेय्याशैब्यादिदृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकंहठाद्वरद्वयनिर्वर्तननिर्बन्धेदशरथेनपरुषोक्तिभिस्तद्ग्रहणपूर्वकंपुनःप्रसादनायपाद-
प्रणिपातप्रयत्नम् ॥ २ ॥

ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः ॥ चिन्तामैभिसमापेदे मुहूर्तं प्रतताप च ॥ १ ॥

किंनु मे यदि वा स्वप्नश्चित्तमोहोपि वा मम ॥ अनुभूतोपसर्गो वा मैनसो वाऽप्युपद्रवः ॥

इति संचिन्त्य तद्राजा नैभ्यगच्छत्तदा सुखम् ॥ २ ॥

प्रतिलभ्य चिरात्संज्ञां कैकेयीवाक्यताडितः ॥ व्यथितो विह्वलश्चैव व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः ॥ ३ ॥

असंवृतायामासीनो जगत्यां दीर्घमुच्छ्वसन् ॥ मण्डले पन्नगो रुद्धो मच्चैरिव महाविषः ॥ ४ ॥

अहो धिगिति सामर्षो वाचमुक्त्वा नराधिपः ॥ मोहमापेदिवाभूयः शोकोपहतचेतनः ॥ ५ ॥

चिरेण तु नृपः संज्ञां प्रतिलभ्य सुदुःखितः ॥ कैकेयीमब्रवीत्कुद्रः प्रदहन्निव चक्षुषा ॥ ६ ॥

नृशंसे दुष्टचारित्रे कुलस्यास्य विनाशिनि ॥ किं कृतं तव रामेण पापे पापं मयाऽपि वा ॥ ७ ॥

बिलंबव्यावृत्त्यर्थमाह—भरतइत्यादिना । दत्तमेव न
नुत्तनं किंचिदर्थये ॥ २८—२९ ॥ सत्यस्यावश्यकर्त-
व्यत्वमाह—सइति । राजराजः सत्वं सत्यसङ्गरः
सत्यप्रतिज्ञः । भव । तेन सत्यसङ्गरत्वेनकुलादित्रयंरक्ष ।
सत्यस्यरक्षकत्वमुपपादयति—परत्रेति । नृणांहितंस-
त्यवचः । परत्रवासे स्वर्गलोकादिवासे । अनुत्तमं अत्य-
न्तोत्तमसाधनं । वदन्ति ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबराख्याने
अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकादशसर्गः ॥ ११ ॥

किंन्विति । किंन्वितिसामान्याकारेणचिन्ता । स्वदुः-
खावहस्यरामाभिषेकविघ्नस्यसत्स्वभावयाकैकेय्याकथ-
नासंभवादिदंपारमार्थिकंनभवति स्वप्नोदिवा । अथ-
वेदानींनिद्रायाअसंभवाश्चित्तमोहः भ्रमोवा । इदानीं
भ्रमकारणाभावादनूभूतोपसर्गोवा । जन्मान्तरानुभू-
तानामर्थानांउपसर्गःभावनावा । स्मरणमितियावत् ।
जन्मान्तरेप्येवंविधावस्थायाअसंभावितत्वादाह । मन-
सउपद्रवोवा । रोगजविकारोवा । उन्मादइतियावत् ।
प्रततापचेत्येतदनुवदति—इतीति ॥ २ ॥ प्रतिलभ्ये-
त्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं । व्यथितः दुःखितः । वि-
ह्वलः विह्वलः “ विह्वोविह्वलः ” इत्यमरः ॥ ३ ॥
मण्डले अहितुण्डिकयन्मण्डले ॥ ४—६ ॥ किंपापं

अथसत्यपाशबद्धस्यराज्ञःशोकंवरणयति—ततइति ।
प्रतताप मुमूर्छेतियावत् ॥ १ ॥ चिन्तांविवृणोति—

शि० दारुणं रामवियोगप्रारब्धमङ्गलकार्याभावोभयबोधकत्वेनश्रवणानर्हं । कैकेय्यावचश्रुत्वा चिन्तां अभिसमापेदे
प्राप । अतएवप्रतताप । संतापकवचनश्रावकत्वेनकैकेय्याःपातित्रयभङ्गइतितुनभ्रमितव्यम् । रावणादिवधद्वाराएतद्यशःप्रख्यापन-
हेतुभूतत्वेनास्यनिबाधौषधतुल्यत्वेनादोषात् ॥ १ ॥

[पा०] १ क. ग. च. ट. दत्तमेववरं. २ ड. छ. झ. अ. ट. राघवंवने. ३ क. ख. मपिसमापेदे. ४ ड. छ. झ. अ.
ट. मेऽयंदिवास्वप्नः. ५ क. च. अ. मानसोवा. ६ क. ख. ग. ड—ट. नाध्यगच्छत्तदा. ७ क. ख. ड. च. छ.
झ. अ. ट. ततस्संज्ञां. ८ ड. छ. झ. ट. वाक्यतापितः. ख. वाक्यपीडितः. ९ ड. छ. झ. ट. निर्दहन्निवतेजसा.

यदा ते जननीतुल्यां वृत्तिं वहति राघवः ॥ तस्यैव त्वमनर्थाय किंनिमित्तमिहोद्यता ॥ ८ ॥
 त्वं मयात्मविनाशार्थं भवनं स्वं प्रवेशिता ॥ अविज्ञानान्नृपसुता व्याली तीक्ष्णविषा यथा ॥ ९ ॥
 जीवल्लोको यथा सर्वो रामस्याह गुणस्तवम् ॥ अपराधं कमुद्दिश्य त्यक्ष्यामीष्टमहं सुतम् ॥ १० ॥
 कौसल्यां वा सुमित्रां वा त्यजेयमपि वा श्रियम् ॥ जीवितं वाऽत्मनो रामं न त्वेव पितृवत्सलम् ॥ ११ ॥
 परा भवति मे प्रीतिर्दृष्ट्वा तनयमग्रजम् ॥ अपश्यतस्तु मे रामं नष्टा भवति चेतना ॥ १२ ॥
 तिष्ठेल्लोको विना सूर्यं सख्यं वा सलिलं विना ॥ न तु रामं विना देहे तिष्ठेत्तु मम जीवितम् ॥ १३ ॥
 तदलं त्यज्यतामेष निश्चयः पापनिश्चये ॥ अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येष प्रसीद मे ॥ १४ ॥
 'किमिदं चिन्तितं पापे त्वया परमदारुणम् ॥ १५ ॥

अथ जिज्ञाससे मां त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये ॥ अस्तु यत्तत्त्वया पूर्वं व्याहृतं राघवं प्रति ॥ १६ ॥
 स मे ज्येष्ठः सुतः श्रीमान्धर्मज्येष्ठ इतीव मे ॥ तत्त्वया प्रियवादिन्या सेवार्थं कथितं भवेत् ॥ १७ ॥
 तच्छ्रुत्वा शोकसंतप्ता संतापयसि मां भृशम् ॥ आविष्टाऽसि गृहं शून्यं सा त्वं परवशं गता ॥ १८ ॥
 इक्ष्वाकूणां कुले देवि संप्राप्तस्सुमहानयम् ॥ अनयो नयसंपन्ने यत्र ते विकृता मतिः ॥ १९ ॥
 न हि किंचिदयुक्तं वा विप्रियं वा पुरा मम ॥ अकरोस्त्वं विशालाक्षि तेन न श्रद्धाम्यहम् ॥ २० ॥

कृतमित्यन्वयः । पापं अपराधः ॥ ७ ॥ वृत्तिं शुश्रू-
 षां । तस्यैव तदैवेत्यपि बोध्यं । तस्यैव ननु तत्पुत्रादेः ।
 तदैव ननु कालान्तरे शुश्रूषाभावदशायां ॥ ८ ॥ नृप-
 सुतेत्यत्रेति करणद्रष्टव्यं ॥ ९—१३ ॥ एष निश्चयः
 रामविवासननिश्चयः । अपिते चरणाविति । अपिः प्रश्ना-
 र्थकः ॥ १४—१५ ॥ अथेत्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयं ।
 अथेति प्रश्ने । त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये विषये मां जिज्ञाससे
 ज्ञातुमिच्छसि । तदिदानीमपि भरतोऽभिषिच्यतामिति
 यत्तदस्तु तद्वक्तुमुचितं । त्वया पूर्वराघवं प्रति समेज्येष्ठः
 सुत इत्यादियद्व्याहृतं तत् प्रियवादिन्या त्वया सेवार्थं
 मम मनोरञ्जनार्थं रामकृतशुश्रूषार्थं वा कथितं भवेत् ।
 रामविवासनोक्तिस्तेन विरुद्धेत्यर्थः । परीक्षार्थमपि भ-
 रतोऽभिषिच्यतामित्येव वक्तुमुचितं । नतुरामो विवास-
 तामित्येतत् । पूर्वापरविरोधादिति भावः । रामविवा-

सनोक्तिश्च भरते प्रीतिपरीक्षार्थमेवास्त्वित्यत आह—त-
 दिति । तत् रामाभिषेचनं । श्रुत्वा शोकसंतप्तासती मां
 भृशं अतिनिर्वन्धेन । संतापयसि । किंच परवशं परबो-
 धनवशंगतासती । शून्यं गृहं क्रोधागारं । आविष्टासि
 प्रविष्टासि । इदं सर्वपरीक्षार्थत्वे न संगच्छत इति भावः ।
 शून्यैर्ग्रहैरिति पाठे शून्यैर्ग्रहैराविष्टा पिशाचादिभि-
 राविष्टेत्यर्थः ॥ १६—१८ ॥ कुलानर्थकरं चेदं वच-
 नमित्याह—इक्ष्वाकूणामिति । नयसंपन्ने एताव-
 त्कालं नीतिशालिनि । यत्र इक्ष्वाकुकुलमध्ये । ते मति-
 रेव मिदानीं विकृता विपरीता जाता । तत्र कुले । अयं
 संनिहितः । सुमहानयः अनर्थः । संप्राप्तः । सत्प्रकृते-
 र्विपरीतबुद्धिः कुलस्यानर्थहेतुरिति भावः ॥ १९ ॥ पू-
 र्वापरपर्यालोचनया त्वद्वचनं न श्रद्धेयं चेत्याह—न हीति ।
 अयुक्तं अहितमिति यावत् । न श्रद्धांमिह इदमहितं वि-

ति० चेतनं चैतन्यं । स० चेतनं स्मृतिः ॥ १२ ॥ ति० ते चरणाविति । धर्मशास्त्रतोऽनुचितमपि कामशास्त्रमर्थदयात्वं स्त्री-
 त्यर्थमिति शेषः ॥ १४ ॥ ति० एवं विषयचिन्तापिमहाकुलजायां त्वयि असंभावितैव । किंतु हीं दंतग्राह । शून्ये गृहे भूतादिभिरा-
 विष्टासि । तत्तुल्येन वाक्येन खिदावेशितदुष्टमतिरसि । अतः परवशंगता एव वदसीत्यर्थः । ती० शून्यं अगोचरं । ग्रहं भूत-
 पिशाचादिकं । आविष्टा प्राप्तासि । शून्ये इति पाठे शून्ये विवेकशून्ये ॥ १९ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. च. ज. झ. ञ. सदाते. २ ड. छ—ट. तस्यैवं. ३ ड. छ. ज. झ. ट. विनाशाय. ४ ड.
 च. छ. झ. ट. स्तंनिवेशिता. क. ख. संप्रवेशिता. ञ. संनिवेशिता. ५ ख. विषाद्व. ६ ड. छ. झ. ञ. ट. जीवल्लोको यदा सर्वो.
 क. जीवल्लोको सदा सर्वो. ख. जीवल्लोकाय दासर्वे रामस्याहुर्गुणस्तवम्. ७ झ. ञ. ट. कौसल्यां सुमित्रां च. ८ ड. छ. झ. ञ.
 जीवितं चात्मना. च. ट. जीवितं चात्मनो. ९ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. नष्टं भवति चेतनम्. १० ड. छ. झ. किमर्थ-
 चिन्तितं. ट. किमर्थचिन्त्यते. ११ छ. झ. ञ. ट. ज्येष्ठसुतः. १२ ख. ग. ड. छ. झ. ञ. ट. गृहे शून्ये. छ. ग्रहं शून्यं.
 १३ ड. छ. झ. ट. श्रद्धांमिहे.

ननु ते राघवस्तुल्यो भरतेन महात्मना ॥ बहुशो हि सुबाले त्वं कथाः कथयसे मम ॥ २१ ॥
 तस्य धर्मात्मनो देवि वने वासं यशस्विनः ॥ कथं रोचयसे भीरु नव वर्षाणि पञ्च च ॥ २२ ॥
 अत्यन्तंसुकुमारस्य तस्य धर्मे धृतात्मनः ॥ कथं रोचयसे वासमरण्ये भृशदारुणे ॥ २३ ॥
 रोचयस्यभिरामस्य रामस्य शुभलोचने ॥ तव शुश्रूषमाणस्य किमर्थं विप्रवासनम् ॥ २४ ॥
 रामो हि भरताद्भ्यस्तव शुश्रूषते सदा ॥ विशेषं त्वयि तस्मात्तु भरतस्य न लक्ष्ये ॥ २५ ॥
 शुश्रूषां गौरवं चैव प्रमाणं वचनक्रियाम् ॥ कस्ते भूयस्तरं कुर्यादन्यत्र मनुजर्षभात् ॥ २६ ॥
 बहूनां स्त्रीसहस्राणां बहूनां चोपजीविनाम् ॥ परिवादोपवादो वा राघवे नोपपद्यते ॥ २७ ॥
 सान्त्वयन्सर्वभूतानि रामः शुद्धेन चेतसा ॥ गृह्णाति मनुजव्याघ्रः प्रियैर्विषयवासिनः ॥ २८ ॥
 सत्येन लोकाञ्जयति दीनान्दानेन राघवः ॥ गुरुशुश्रूषया वीरो धनुषा युधि शात्रवान् ॥ २९ ॥
 सत्यं दानं तपस्त्यागो मित्रता शौचमार्जवम् ॥ विद्या च गुरुशुश्रूषा ध्रुवाण्येतानि राघवे ॥ ३० ॥
 तस्मिन्नार्जवसंपन्ने देवि देवोपमे कथम् ॥ पापमाशंससे रामे महर्षिसमतेजसि ॥ ३१ ॥

प्रियकरणमिति शेषः ॥ २० ॥ त्वत्प्रीतिविरुद्धं चेद्वचन-
 मित्याह—नन्वित्यादि । ते राघवः भरतेन तुल्योननुतु-
 ल्यः खलु । अत्र त्वद्वचनमेव प्रमाणमित्याह—बहुशइति ।
 बहुशइत्यनेनाहृदयत्वव्यावृत्तिः । सुबालेइत्यकुटिलत्व-
 व्यावृत्तिः ॥ २१ ॥ धर्मात्मनइत्यनेनवनवासहेतुभूता-
 कृत्यराहित्यमुक्तं । भीरुइति । तवचधर्मभीरुत्वं कग-
 तमिति भावः ॥ २२ ॥ रामसौकुमार्यानुचितं चेदमि-
 त्याह—अत्यन्तेति ॥ २३ ॥ शुश्रूषादर्शनेनापिरामो
 नविवासनार्हइत्याह—रोचयसीति । तवशुश्रूषमा-
 णस्येत्यत्र “नलोकाव्यय—” इत्यादिना निषिद्धाऽपिष-
 ष्टयार्षाबोध्या ॥ २४ ॥ शुश्रूषमाणस्येत्येतदुपपादयति
 —रामोहीति ॥ २५ ॥ नकेवलं शुश्रूषैवैवं वचनका-
 रणं अपितु प्रमाणादिकमपीत्याह—शुश्रूषामिति ।
 गौरवं प्रतिपत्तिः । प्रमाणं पूजा । वचनक्रिया उक्त-
 करणं ॥ २६ ॥ परिवादादिकमपिरामविवासकारणं
 नास्तीत्याह—बहूनामिति । स्त्रीसहस्राणामुपजीविनां
 चसंबन्धीपरिवादोनोपपद्यते । बहूनामिति विशेषणेन
 तन्मध्ये एकया एकेन वा स्त्रीपुरुषाविशेषेण परिवादस्तत्सं-
 बन्धीपरिभवविषयवादः अपवादः निन्दा वा राघवेनो-
 पपद्यते न दृश्यते ॥ २७ ॥ अविवासननिमित्तभूता-
 न्भूयो गुणान्दर्शयति—सान्त्वयन्नित्यादि । अनेन वा-

ङ्गानः कार्यैर्जनरञ्जकत्वमुक्तं । प्रियैः अभीष्टप्रदानैः ।
 गृह्णाति संगृह्णाति ॥ २८ ॥ सत्येन भूतहितेन । लोकान्
 स्वर्गादिवैकुण्ठपर्यन्तान् । जयति स्वाधीनान्करोति ।
 दीनान् दरिद्रान् । दानेन धनप्रदानेन । जयति वशीकरो-
 ति । गुरुन्शुश्रूषयाजयति स्वहितोपदेशप्रवणान्करोति ।
 शात्रवान् शत्रून् धनुषा धनुःप्रदर्शनमात्रेण । ननु
 बाणप्रयोगेण । युधि युद्धे । ननु कपटवृत्त्या । जयति निर-
 स्यतीत्यर्थः । वीरइतिसर्वत्रसंबध्यते । दयावीरस्त्यागवी-
 रोविद्यावीरः पराक्रमवीरइत्येवं । चोलमहीपतिः कदा-
 चित्सन्निहितमध्यमवीथिभट्टारकंप्रति “ आत्मानंमा-
 नुषमन्ये ” इति वदन् रामः कथंजटायुषोमोक्षंदत्तवा-
 निति पप्रच्छ । सोपि “ सत्येनलोकाञ्जयति ” इत्यु-
 त्था महती बहुमतिमवाप्तवानित्येतत्त्वमत्रज्ञेयं ॥ २९ ॥
 सत्यादीनिचनकादाचित्कानीत्याह—सत्यमिति । तपः-
 प्रभृतिगुणषट्कंपूर्वश्लोकेऽर्थसिद्धमनूयते । दानं पर-
 लोकप्रयोजनं । तपः शास्त्रविहितभोजनानिवृत्त्यादि-
 रूपः । त्यागः ऐहिकप्रयोजनः प्रीत्यर्थः । मित्रता सर्व-
 सुहृत्त्वं । शौचं स्नानजन्यशुद्धिः । आर्जवं परचित्तानु-
 वर्तित्वं । विद्या तत्त्वज्ञानं । गुरुशुश्रूषा गुरोःशुश्रूषा
 पादसंवाहनादिपरिचर्या ॥ ३० ॥ आर्जवसंपन्नइति
 दानादिसंपत्तेरप्युपलक्षणं । पापं विवासनरूपं । आ-

ति० कृतात्मनः शिक्षितमनस्कस्य ॥ २३ ॥ दि० समूलिकाकीर्तिः परिवादः । निर्मूलिकाकीर्तिरपवादः ॥ २७ ॥

[पा०] १ ग. ज. ननु मे राघव. २ क. ग. ड. छ—ट. बहुशो हिस्म. क. व. बहुशो हिस्म बाल्येत्वं. ३ क. वनवासं.
 ४ क. ज. अत्यर्थं सुकुमारस्य. ५ ड. छ. झ. ट. कृतात्मनः. ख. रतात्मनः. ६ ख. शुभदर्शने. ज. प्रियदर्शने. ७ क. ख.
 रामोपि. ८ छ. नलक्ष्यते. ९ ड. छ. झ. ट. कस्तुभूयस्तरं. क. ख. ग. च. ज. भूयस्तरां. १० ड. छ. झ. ट. पुरुषर्षभात्.
 ११ ख. प्रिये विषयवासिनः. १२ ड. छ. झ. सत्येन. १३ ड. छ. झ. ट. द्विजान्दानेन.

न सराम्यप्रियं वाक्यं लोकस्य प्रियवादिनः ॥ स कथं त्वत्कृते रामं वक्ष्यामि प्रियमप्रियम् ॥ ३२ ॥
 क्षमा यस्मिन्दमस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता ॥ अप्यर्हि सा च भूतानां तमृते का गतिर्मम ॥ ३३ ॥
 मम वृद्धस्य कैकेयि गतान्तस्य तपस्विनः ॥ दीनं लालप्यमानस्य कारुण्यं कर्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥
 पृथिव्यां सागरान्तायां यत्किञ्चिदधिगम्यते ॥ तत्सर्वं तव दास्यामि मां च त्वां मन्युराविशेत् ॥ ३५ ॥
 अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि पादौ चापि स्पृशामि ते ॥ शरणं भव रामस्य माऽधर्मो मामिह स्पृशेत् ॥ ३६ ॥
 इति दुःखाभिसंतप्तं विलपन्तमचेतनम् ॥ घूर्णमानं महाराजं शोकेन समभिप्लुतम् ॥ ३७ ॥
 पारं शोकार्णवस्याशु प्रार्थयन्तं पुनःपुनः ॥ प्रत्युवाचाथ कैकेयी रौद्रा रौद्रतरं वचः ॥ ३८ ॥
 यदि दत्त्वा वरौ राजन्पुनः प्रत्यनुत्पश्यसे ॥ धार्मिकत्वं कथं वीर पृथिव्यां कथयिष्यसि ॥ ३९ ॥
 यदा समेता बहवस्त्वया रौजर्षयः सह ॥ कथयिष्यन्ति धर्मज्ञास्तत्र किं प्रतिवक्ष्यसि ॥ ४० ॥
 यस्याः प्रसादे जीवामि या च मामभ्यपालयत् ॥ तस्याः कृतं मया मिथ्या कैकेय्या इति वक्ष्यसि ॥ ४१ ॥
 किल्बिषत्वं नरेन्द्राणां करिष्यसि नराधिप ॥ यो दत्त्वा वरमद्यैव पुनरन्यानि भाषसे ॥ ४२ ॥

शंससे प्रार्थयसि ॥ ३१ ॥ लोकस्य जनमात्रस्य । प्रियवादिनः प्रियवदनशीलस्य । किमुतास्माकमिति भावः । रामस्यसंबन्धि अप्रियं विवासनविषयं वाक्यं । नस्मरामि स्मर्तुमपिन शक्नोमीत्यर्थः । सः तदस्मर्ता अहं । त्वत्कृते परुषोक्तिमत्स्वीकृते । रामं सर्वस्यारमयितारं । प्रियं रमयितृत्वाभावेपि पुत्रत्वेन प्रियं प्रति । कथमप्रियं वक्ष्यामि ॥ ३२ ॥ यस्मिन्क्षमादयो वर्तन्ते तमृतेममकागतिः कोवारक्षकः । तादृशरक्षकं कथं लक्ष्यामीति भावः ॥ ३३ ॥ गतान्तस्य गतः प्राप्तः अन्तश्चरमकालेन तस्य । वृद्धत्वेपि प्राप्तचरमकालस्येत्यर्थः । तपस्विनः शोचनीयावस्थस्य । लालप्यमानस्य पुनःपुनः कथनशीलस्य । मम मयीत्यर्थः । संबन्धसामान्येषु ॥ ३४ ॥ सागरान्तायामित्यनेन कृतत्वायामितिलभ्यते । यत्किञ्चिद्वनं अधिगम्यते लभ्यते । तत्सर्वं तव तुभ्यं । दास्यामि । मन्युः रामविषयक्रोधः ॥ ३५ ॥ कुर्मि करोमि । अञ्जलिपूर्वकं पादवन्दनं करोमीत्यर्थः । शरणं रक्षितृ । अधर्मः प्रतिज्ञाभङ्गरूपः । रामाभिषेकमनुजानीहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इतीत्यादिश्लो-

कद्वयमेकान्वयं । अचेतनं मूर्च्छितं । घूर्णमानं इतस्ततो विवर्तमानं । शोकेन भाविरामविरहस्मरणदुःखेन । समभिप्लुतं सम्यगभिगम्याप्तं ॥ ३७ ॥ पारं अन्तं । रामाभिषेकमितियावत् । अथ कृत्स्नं । इतिवचोविशेषणं “आरंभप्रश्नात्कृत्येष्वथोअथ” इत्यमरः । रौद्रा भयंकरविकारा । रामाभिषेकनिवर्तनविषयेयद्यद्वक्तव्यं तत्सर्वमुवाचेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ धार्मिकत्वं स्वीयमिति शेषः ॥ ३९ ॥ कथयिष्यन्ति उपकारिण्याः कैकेय्याः किंप्रत्युपकृतमितिकदाचिद्धर्मप्रसङ्गे वक्ष्यन्ति । तत्र तदा । किंप्रतिवक्ष्यसि कीदृशंप्रत्युत्तरं दास्यसि ॥ ४० ॥ प्रसादे सति जीवामि । प्रसादेन जीवामीत्यर्थः । प्रसादमेवाह—याचेति । याचमां मूर्च्छितत्वदशायारणादन्यत्रापनीयाभ्यपालयत् शिशिरोपचारादिनाररक्षेत्यर्थः । तस्याः मया मिथ्या असत्यं । कृतमितिवक्ष्यसि किमितिकाकुः । तस्मादद्यप्रतिज्ञां निर्वहेति भावः ॥ ४१ ॥ किल्बिषत्वं अपयशोरूपमालिन्यं । नरेन्द्राणामित्यनेन सजातीयेष्वेकेन कृतमपयशः सर्वानपि स्पृशति सर्वे राजान एव विधाइति ।

ति० मृत्युं मन्मृत्युसंपादकानिष्टाभिनिवेशं ॥ ३५ ॥ ति० प्रलपन्तं प्रार्थयन्तं ॥ ३७ ॥ ति० नरेन्द्राणां स्ववंश्यानां । किल्बिषं अयशोरूपमालिन्यं करिष्यसि ॥ ४२ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. यस्मिस्तपस्त्यागः. २ क. ख. ग. छ. ज. अ. अविर्हिंसाच. ३ ड.—ट. माचलं मृत्युमाविश. ग. त्वां मृत्युराविशेत्. ख. त्वं मृत्युमाविशे. ४ ज. विलपन्तं पुनःपुनः. ग. ज. विलपन्तमचेतसम्. ग. ड. झ. ट. प्रलपन्तं पुनःपुनः. ५ ख. राजर्षयस्तदा. ६ क. कथयिष्यसि धर्मज्ञ. ग. ड. च. छ. झ. अ. ट. कथयिष्यन्ति धर्मज्ञ. ७ क. ख. ग. च. ज. अ. ट. प्रयत्ने जीवामि. छ. प्रसादा जीवामि. ८ क. ख. ग. च. झ. अ. ट. तस्याः कृता. ९ छ. वक्ष्यते.

शैब्यः श्येनकपोतीये स्वमांसं पक्षिणे ददौ ॥ अलर्कश्चक्षुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ४३ ॥
 सागरः समयं कृत्वा न वेलामतिवर्तते ॥ समयं माऽनृतं कार्षीः पूर्वं वृत्तमनुसरन् ॥ ४४ ॥
 स त्वं धर्मं परित्यज्य रामं राज्येऽभिषिच्य च ॥ सह कौसल्यया नित्यं रन्तुमिच्छसि दुर्मते ॥ ४५ ॥
 भवत्वधर्मो धर्मो वा सत्यं वा यदि वाऽनृतम् ॥ यच्चया संश्रुतं मह्यं तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४६ ॥
 अहं हि विषमद्यैव पीत्वा बहु तवाग्रतः ॥ पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ४७ ॥
 एकाहमपि पश्येयं यद्यहं राममातरम् ॥ अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीं श्रेयो ननु मृतिर्मम ॥ ४८ ॥
 भरतेनात्मना चाहं शपे ते मनुजाधिप ॥ यथा नान्येन तुष्येयमृते रामविवासनात् ॥ ४९ ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं कैकेयी विरराम ह ॥ विलपन्तं च राजानं न प्रतिव्याजहार सा ॥ ५० ॥
 श्रुत्वा च राजा कैकेय्या वृत्तं परमशोभनम् ॥ रामस्य च वने वासमैश्वर्यं भरतस्य च ॥ ५१ ॥
 नाभ्यभाषत कैकेयीं मुहूर्तं व्याकुलेन्द्रियः ॥ प्रैक्षतानिमिषो देवीं प्रियामप्रियवादिनीम् ॥ ५२ ॥
 तां हि वज्रसमां वाचमाकर्ण्य हृदयाप्रियाम् ॥ दुःखशोकमयीं घोरां राजा न सुखितोऽभवत् ॥ ५३ ॥
 स देव्या व्यवसायं च घोरं च शपथं कृतम् ॥ ध्यात्वा रामेति निश्चस्य च्छिन्नस्तरुवापतत् ॥ ५४ ॥
 नष्टचित्तो यथोन्मत्तो विपरीतो यथाऽतुरः ॥ हततेजा यथा सर्पो बभूव जगतीपतिः ॥ ५५ ॥

अन्यानि वरदानविरुद्धानि ॥ ४२ ॥ दुष्करस्यापि प्रतिज्ञातस्य कर्तव्यत्वं पूर्वचक्रवर्त्यनुष्ठानेन दर्शयति—
 शैब्यइति । शैब्यो राजा । श्येनकपोतीये श्येनकपोत-
 योर्विरोधेप्राप्ते । पक्षिणे श्येनाय । स्वमांसं कपोतमांस-
 प्रतिनिधित्वेन ददौ । इत्थं किल पौराणिकी गाथा । इन्द्रा-
 ग्रीश्येनकपोतौ भूत्वा शैब्यौ दार्यपरीक्षितुं भक्षकभक्ष्य-
 भावमापन्नौ शैब्यसमीपमागतौ । तत्र कपोतोऽभ्यार्थी
 शैब्याङ्कमाविवेश । तस्मै च सोऽभयं ददौ । ततः श्येनेन
 मद्भक्षणं दैवविहितं त्यजेत्युक्ते नाहं त्यजेयं अपितु तत्प्रति-
 निधिमांसमेव ददामीत्युक्ते तर्हित्वन्मांसमेव मे प्रयच्छ
 नान्यदित्युक्ते स्वमांसमपि सर्वदत्तवानिति । अलर्कश्च
 राजर्षिर्ब्राह्मणायान्धायवरं प्रतिश्रुत्य तेन राजचक्षुषास्व-
 चक्षुःप्रतिसंधाने अर्थिते स्वचक्षुषी दत्त्वा उत्तमां गतिं ज-
 गाम ॥ ४३ ॥ किंच सागरः समुद्रो देवैः प्रार्थितो वे-
 लानतिलङ्घनाय तत्तेभ्यः प्रतिश्रुत्याद्यापि वेलानातिव-
 र्तते । तस्मात्त्वमपि पूर्वशैब्यादिवृत्तान्तमनुसरन् समयं
 प्रतिज्ञां । अनृतं मिथ्याभूतं । माकार्षीः ॥ ४४ ॥ एवं

न्यायमुक्त्वा तदनुमोदमानं प्रत्याह—सत्वमिति ॥ ४५ ॥
 स्वसिद्धान्तमाह—भवत्विति । मदुक्तोरामविवासनपू-
 र्वकं भरताभिषेको धर्मो वाऽधर्मो वा भवतु “रामं प्रव्राज-
 यारण्यं” इत्यादिमदुक्तं वचनं सत्यं समीचीनं वा । अ-
 नृतं असमीचीनं वा भवतु । त्वया यन्मह्यं संश्रुतं शपथपू-
 र्वकं दास्यामीति प्रतिज्ञातं । तस्य व्यतिक्रमः अन्य-
 थाभावः । नास्तीति योजना ॥ ४६ ॥ व्यतिक्रमे किं
 करिष्यसीत्यत्राह—अहमिति ॥ ४७ ॥ कौसल्यातो-
 प्यधिकं भोगं तव दास्यामीत्यत्र तत्प्राधान्यं न सह इत्याह—
 एकाहमिति । अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीं राजमातृत्वेन सर्वे-
 षामिति शेषः । श्रेयः तदा तदपेक्षयेति शेषः ॥ ४८-५० ॥
 वनवासैश्वर्यरूपवृत्तं वरमिति संबन्धः ॥ ५१ ॥ प्रैक्षता-
 निमिषइति निरन्तरचिन्तावशात् क्रोधाद्वा निनिमेषप्रे-
 क्षणम् ॥ ५२ ॥ दुःखशोकमयीमिति । अनुचितभरता-
 भिषेकादुःखं । रामविवासनाच्छोकः ॥ ५३ ॥ शपथं कृतं
 स्वनेति शेषः । निश्चस्येति अशक्यप्रतीकारत्वादिति भावः
 ॥ ५४ ॥ नष्टचित्तः कलुषितहृदयः । उन्मत्तः उन्मादी ।

ति० अशोभनं परं रामवनवासभरतैश्वर्यविषयं वाक्यं श्रुत्वेत्यन्वयः । शि० वनेवासं वनवासबोधकमित्यर्थः । भरतस्यैश्वर्यं
 ऐश्वर्यसंबन्धीत्यर्थः । अशोभनं अभिषेकनिवृत्तिहेतुत्वेन शोभारहितकैकेय्यावाक्यं श्रुत्वा परमन्यत्किंचिन्नाभ्यभाषत । भाषणर-
 हितत्वेपि किमकरोदित्यत आह । अनिमिषस्सन् प्रैक्षत अपश्यत् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ५१—५२ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ज. सत्यं धर्मं. २ छ. नक्रियासमुपादे. ३ क. त्मना वाऽहं. ४ ग. ज. शपेयं मनुजाधिप.
 ५ ट. रामविवासनम्. ६ ख. ड. च. छ. झ. श्रुत्वा तुराजा. ७ क. ड. छ. झ. न. ट. वाक्यं परमशोभनम्. ख. वृत्तं-
 परमदारुणम्. ८ क. ड. च. छ. झ. न. ट. मयीं श्रुत्वा. ९ ग. ह्यपनीतो यथाऽऽतुरः.

दीनया तु गिरा राजा इति होवाच कैकयीम् ॥ ५६ ॥

अनर्थमिममर्थाभं केन त्वमुपदर्शिता ॥ भूतोपहतचित्तेव भुवन्ती मां न लज्जसे ॥ ५७ ॥

शीलव्यसनमेतत्ते नाभिजानाम्यहं पुरा ॥ बालायास्तच्चिदानीं ते लक्ष्ये विपरीतवत् ॥ ५८ ॥

कुतो वा ते भयं जातं या त्वमेवंविधं वरम् ॥ राष्ट्रे भरतमासीनं वृणीषे राघवं वने ॥ ५९ ॥

विरमैतेन भावेन त्वमेतेनानृतेन वा ॥ यदि भर्तुः प्रियं कार्यं लोकस्य भरतस्य च ॥ ६० ॥

नृशंसे पापसंकल्पे क्षुद्रे दुष्कृतकारिणि ॥ किंनु दुःखमलीकं वा मयि रामे च पश्यसि ॥ ६१ ॥

न कथंचिद्वेते रामाद्भरतो राज्यमावसेत् ॥ रामादपि हि तं मन्ये धर्मतो बलवत्तरम् ॥ ६२ ॥

कथं द्रक्ष्यामि रामस्य वनं गच्छेति भाषिते ॥ मुखवर्णं विवर्णं तं यथैवेन्दुमुपसृतम् ॥ ६३ ॥

तां हि मे सुकृतां बुद्धिं सुहृद्भिः सह निश्चिताम् ॥ कथं द्रक्ष्याम्यपावृत्तां परैरिव हतां चमूम् ॥ ६४ ॥

किं मां वक्ष्यन्ति राजानो नानादिग्भ्यः समागताः ॥ बालो बतायमैश्वाकश्चिरं राज्यमकारयत् ॥ ६५ ॥

यदा तु बहवो वृद्धा गुणवन्तो बहुश्रुताः ॥ परिप्रक्ष्यन्ति काकुत्स्थं वक्ष्यामि किमहं तदा ॥ ६६ ॥

कैकेय्या क्लिश्यमानेन पुत्रः प्रव्राजितो मया ॥ यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ॥ ६७ ॥

विपरीतः सन्निपातादिनाविपरीतप्रकृतिः । आतुरः व्याधितः । “व्याधितोपटुरातुरः” इत्यमरः । हततेजाः मन्त्रापहतवीर्यः ॥ ५५—५६ ॥ उपदर्शिता बोधिता ॥ ५७ ॥ शीलव्यसनं सद्गुणभ्रंशं । “व्यसनं विपदि भ्रंशे” इत्यमरः । नाभिजानामि किं तु शीलमेवाभिजानामि । तत्रहेतुमाह—बालाया इति । इदानीं प्रौढतायां । तत् शीलं । विपरीतवत् विपरीतत्ववत् । भावप्रधानो निर्देशः । स्वार्थवतिर्वा ॥ ५८ ॥ कुत इति कुतो निमित्तात् । एवंविधमित्यस्यैव विवरणं राष्ट्र इति । वने राघवमिति आसीनमित्यनुषङ्गः ॥ ५९ ॥ एतेन भावेन भरतामिवेकरूपेण । विरम माप्रवर्तिष्ठाः । अनृतेन अनृतपदवाच्येन । एतेन वा रामविवासनरूपेण भावेन वा । विरमेतिसंबन्धः ॥ ६० ॥ नृशंसे निर्दये । तत्रहेतुः—पापसंकल्प इति । रामविवासनरूपपापसंकल्पे । तत्रापि हेतुः क्षुद्र इति । अल्पमतिके । तत्रापि हेतुः—दुष्कृत-

तकारिणीति । जन्मान्तरेपापकारिणीत्यर्थः । दुःखं दुःखनिमित्तं । अलीकं अप्रियं । “अलीकत्वप्रिये-ऽनृते” इत्यमरः ॥ ६१—६२ ॥ वनंगच्छेति मया भाषिते सति । विवर्णं विपरीतवर्णत्वमापादितं । रामस्य मुखवर्णं उपसृतं राहुग्रस्तमिव कथं द्रक्ष्यामीतिसंबन्धः ॥ ६३ ॥ तां बुद्धिस्थां । सुकृतां मन्त्रिभिः सह सुष्ठु निश्चितां । अथ सुहृद्भिस्तु सह निश्चितां बुद्धिं अपावृत्तां अधरोत्तरीकृतां । कथं द्रक्ष्यामि अनुभविष्यामि ॥ ६४ ॥ बतेति खेदे । ऐश्वाकः रामः । राज्यमकारयत् किमकरोत् । इति मां किं वक्ष्यन्तीतिसंबन्धः । यद्वा बालः अज्ञः । दशरथः । घुणक्षतलिपिन्यायेन दैवाश्चिरं राज्यमकरोदिति मां वक्ष्यन्ति—किमिति ॥ ६५ ॥ यदा श्वः प्रातः वृद्धाः काकुत्स्थं प्रक्ष्यन्ति कगतो रामः कुतो नाभिषिक्त इति प्रक्ष्यन्ति । तदाहं किं वक्ष्यामि प्रत्युत्तरं ॥ ६६ ॥ कैकेयीवरप्रदाननिमित्तं

ति० एतेन निर्धूतपातित्रयलक्षणेन भावेनोपलक्षिता । किंच एतेन अशक्यवरद्वारकेण । अनृतेन ममावृत्ततासंपादकेन कर्मणा । उपलक्षिता त्वमेवंवराद्विरम । स० अनृतेन ऋतनामहरिविरुद्धेन । भावेन अभिप्रायेण ॥ ६० ॥ ती० रामाद्वेते रामविना । भरतः कथंचिदपिराज्यं नावसेत् नाक्रामेत् । अनेन यथाभागशश्रुतुर्णामेव राज्यामनुमन्यस्वेत्युक्तं ॥ ६२ ॥ स० वनंगच्छेति मया भाषिते उक्ते सत्यपि । त्वंकथं वक्ष्यसि । तस्य त्वदतिप्रियत्वादिति भावः । उपसृतमिन्द्रियं यथा तमिव विवर्णं मुखवर्णं आदर्शादौ कथं द्रक्ष्यामीतिसंबन्धः । शि० रामस्य रामं । कथं वक्ष्यसि । कर्मणः संबन्धसामान्यत्वेन विवक्षणाद्रामस्येति षष्ठी ॥ ६३ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. च. दीनयाऽऽतुरयावाचा. २ ज. मिदमर्थाभं. ३ ड. छ.—ट. मुपदेशिता. ४ क. भुवन्तीत्वं. ५ ख. स्तदिदानींते. ६ ड. च. छ. झ. ट. नानृतेनच. ७ ड. छ. झ. ट. कथं वक्ष्यसि. ८ क. ग. मुखवर्णं. ९ ड. छ. झ. ट. विवर्णं. १० ड. झ. यदाहिवहवो. ११ घ. ड. परिपृच्छन्ति. १२ ड. छ. झ. वक्ष्यामीह कथं तदा. घ. वक्ष्यामि किमिदं तदा. १३ क—ड. ज. रामः प्रव्राजितो.

किं मां वक्ष्यति कौसल्या राघवे वनमास्थिते ॥ किं चैनां प्रतिवक्ष्यामि कृत्वा विप्रियमीदृशम् ॥६८॥
 यदा यदा हि कौसल्या दासीवच्च सखीव च ॥ भार्यावद्भगिनीवच्च मातृवच्चोपतिष्ठति ॥ ६९ ॥
 सततं प्रियकामा मे प्रियपुत्रा प्रियंवदा ॥ न मया सत्कृता देवी सत्कारार्हा कृते तव ॥ ७० ॥
 इदानीं तत्तपति मां यन्मया सुकृतं त्वयि ॥ अपथ्यव्यञ्जनोपेतं भुक्तमन्नमिवातुरम् ॥ ७१ ॥
 विप्रकारं च रामस्य संप्रयाणं वनस्य च ॥ सुमित्रा प्रेक्ष्य वै भीता कथं मे विश्वसिष्यति ॥ ७२ ॥
 कृपणं बत वैदेही श्रोष्यति द्वयमप्रियम् ॥ मां च पञ्चत्वमापन्नं रामं च वनमाश्रितम् ॥ ७३ ॥
 वैदेही बत मे प्राणाञ्छोचन्ती क्षपयिष्यति ॥ हीना हिमवतः पार्श्वे किंनरेणैव किंनरी ॥ ७४ ॥
 न हि राममहं दृष्ट्वा प्रविशन्तं महावने ॥ चिरं जीवितुमाशंसे रुदन्तीं चापि मैथिलीम् ॥ ७५ ॥
 सा नूनं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि ॥ न हि प्रव्राजिते रामे देवि जीवितुमुत्सहे ॥ ७६ ॥
 सतीं त्वामहमत्यन्तं व्यवसाम्यसतीं सतीम् ॥ रूपिणीं विषसंयुक्तां पीत्वैव मदिरां नरः ॥ ७७ ॥
 अनृतैर्बहुं मां सान्त्वैः सान्त्वयन्ती स्म भाषसे ॥ गीतशब्देन संरुद्धं लुब्धो मृगमिवावधीः ॥७८॥
 अनार्य इति मामार्याः पुत्र विक्रायिकं ध्रुवम् ॥ धिक्किरिष्यन्ति रथ्यासु सुरापं ब्राह्मणं यथा ॥७९॥
 अहो दुःखमहो कृच्छ्रं यत्र वाचः क्षमे तव ॥ दुःखमेवंविधं प्राप्तं पुराकृतमिवाशुभम् ॥ ८० ॥

प्रव्राजितइत्युच्यतामित्यत्राह—कैकेय्येति । कैकेय्या
 छिश्यमानेन पूर्वदत्तौवरौभरताभिषेकरामविवासनरू-
 पेणदातव्यावित्युक्तवत्याकैकेय्यापीड्यमानेन । मया
 प्रव्राजितइत्येतत्सत्यंदिब्रवीमि तदा तत् राममभिषे-
 क्ष्यामीतिवचनं । असत्यंभविष्यति । तद्वाधोनसंभवति ।
 पूर्वप्रवृत्तत्वादितिभावः ॥ ६७ ॥ किंमांवक्ष्यति मत्पुत्रे-
 णतेकिमपराद्धमित्येवंवक्ष्यतीतिभावः । किंप्रतिवक्ष्या-
 मि नकिमपीत्यर्थः ॥ ६८ ॥ यदेत्यादिश्लोकद्वयमेका-
 न्वयं । यदायदाउपतिष्ठति तत्तदुचितकृत्येनोपास्ते ।
 तदातदासत्कारार्हा तवकृते नसत्कृता तवविप्रियंभवि-
 ष्यतीतिसानसत्कृतेत्यर्थः । परिचर्याकाले दासीवत्प-
 रिचरति । नमहिषीत्वंपुरस्करोति । द्यूतक्रीडादिसमये
 सखीवव्यवहरति । धर्मानुष्ठानसमयेभार्यावत् भार्य-
 यायथावर्तितव्यं तथावर्तते । नतुमहिषीत्वाभिमानेन
 जोषमास्तइत्यर्थः । भार्यान्तरविवाहसमये भगिनीवत्
 सोदरीव । उपलालयति । शरीरपोषणादिदशायांमातृव-
 द्द्वितपरातिष्ठतीतिभावः ॥ ६९—७० ॥ इदानीं
 त्वद्वैर्जन्यदर्शनकाले । त्वयि विषये । मयायत्सुकृतं

सुष्ठूपचरितं । तत् अपथ्यव्यञ्जनोपेतं दध्याद्युपस्कृ-
 तमन्नं आतुरं व्याधितमिव । मांतपति तापयति । अ-
 न्तर्भावितण्यर्थोयं । त्वय्युपचाराकरणेसंप्रतिममताप
 एव न भवेत् । एतादृशबालभ्याभावादितिभावः ॥७१॥
 विप्रकारं विपरीतप्रकारं । अभिषेकतिरस्कारमित्यर्थः ।
 वनस्येतिकर्मणिषष्ठी । भीता मत्पुत्रस्यविप्रकारःकिमु-
 तेतिभीता । मे मां ॥ ७२ ॥ श्रोष्यतीति यत् तत्कृपणं
 कष्टं । बतेतियोजना ॥७३—७६॥ पूर्वसतीत्वेनज्ञा-
 तांत्वामिदानीमनेनव्यापारेण असतींसतीं असतीत्वेन
 स्थितां । व्यवस्यामि । कथमिव रूपिणीं दृष्टिप्रियां ।
 विषसंयुक्तां मदिरां मद्यविशेषं । पीत्वा नरः पानान-
 न्तरंतामसतीं दुष्टामध्यवस्यति । तथा कार्यकालेत्वा-
 मसतीमध्यवस्यामीत्यर्थः ॥ ७७ ॥ अनृतैःसान्त्वैरि-
 ष्टवचनैर्मांसान्त्वयन्तीसतीभाषसेस्म । अतःगीतश-
 ब्देन मृगवशीकरणहेतुगानशब्देन । संरुद्धं मृगं लुब्धः
 व्याधइव मामवधीः ॥ ७८ ॥ पुत्रविक्रायिकंपुत्रमू-
 ल्येनस्त्रीसुखक्रेतारं । मां आर्याः सन्तः । अयमनार्यः
 पुत्रविक्रयपापकृत् । इतिधिक्किरिष्यन्ति ॥ ७९ ॥ एता-

ती० मे मदर्थं । उपलक्षणमेतत् । रामार्थंशोचन्तीप्राणान्क्षपयिष्यतीत्यर्थः । बतेतिखेदे । शि० क्षपयिष्यति क्षीणाभवि-
 ष्यति । तत्रदृष्टान्तः किंनरेणस्वश्वशुरेणहीनाकिंनरीव । यदिचतत्रपत्युर्वियोगःप्रसिद्धस्तदावियोगांशेक्षीणत्वांशेचदृष्टान्तोबोध्यः
 ॥ ७४ ॥ ति० विकरिष्यन्ति निन्दयिष्यन्ति ॥ ७९ ॥ ति० दुःखं कष्टं । कृच्छ्रं कष्टं । अहोकष्टमहोकष्टमिति यावत् ॥ ८० ॥

[पा०] १ ड. च. झ. ज. ट. यदायदाच. २ ड. झ. दासीवच. ख. ज. दासीवच्चोपतिष्ठते. ३ क. बतमत्प्राणान्.
 ४ क—ज. प्रवसन्तं. ५ क. च. ज. रामेप्रव्राजितेदेविनाहंजीवितु. ६ क—झ. ट. बतमां. ७ क. च. ज. ज. सान्त्वय-
 न्तीव. ८ क. ड. च—झ. ट. विकरिष्यन्ति. घ. कथयिष्यन्ति. ९ क. च. मममहत्कृच्छ्रं. ख. कृच्छ्रमिदं दुःखं.

चिरं खलु मया पापे त्वं पापेनाभिरक्षिता ॥ अज्ञानादुपसंपन्ना रज्जुरुद्धन्धिनी यथा ॥ ८१ ॥
 रममाणस्त्वया सार्धं मृत्युं त्वां नाभिलक्ष्ये ॥ बालो रहसि हस्तेन कृष्णसर्पमिवास्पृशम् ॥ ८२ ॥
 मया ह्यपितृकः पुत्रः स महात्मा दुरात्मना ॥ तं तु मां जीवलोकोयं नूनमाक्रोष्टुमर्हति ॥ ८३ ॥
 बालिशो बत कामात्मा राजा दशरथो भृशम् ॥ स्त्रीकृते यः प्रियं पुत्रं वनं प्रस्थापयिष्यति ॥ ८४ ॥
 व्रतैश्च ब्रह्मचर्यैश्च गुरुभिश्चोपकर्षितः ॥ भोगकाले महत्कृच्छ्रं पुनरेव प्रपत्स्यते ॥ ८५ ॥
 नालं द्वितीयं वचनं पुत्रो मां प्रति भाषितुम् ॥ स वनं प्रव्रजेत्युक्तो बाढमित्येव वक्ष्यति ॥ ८६ ॥
 यदि मे राघवः कुर्याद्वनं गच्छेति चोदितः ॥ प्रतिकूलं प्रियं मे स्यान्न तु वत्सः करिष्यति ॥ ८७ ॥
 शुद्धभावो हि भावं मे न तु ज्ञास्यति राघवः ॥ स वनं प्रव्रजेत्युक्तो बाढमित्येव वक्ष्यति ॥ ८८ ॥
 राघवे हि वनं प्राप्ते सर्वलोकस्य धिकृतम् ॥ मृत्युरक्षमणीयं मां नयिष्यति यमक्षयम् ॥ ८९ ॥
 मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुङ्गवे ॥ ईष्टे मम जने शेषे किं पापं प्रतिपत्स्यसे ॥ ९० ॥
 कौसल्यां मां च रामं च पुत्रौ च यदि हास्यति ॥ दुःखान्यसहती देवी मामेवानुमरिष्यति ॥ ९१ ॥
 कौसल्यां च सुमित्रां च मां च पुत्रैस्त्रिभिः सह ॥ प्रक्षिप्य नरके सा त्वं कैकेयि सुखिता भव ॥ ९२ ॥

दृशदुःखस्याननुभूतत्वाद्विषादातिशयेनविस्मयते—
 अहोइति । कृच्छ्रं कष्टं । “स्यात्कष्टं कृच्छ्रं” इत्यमरः ।
 एतादृशदुःखकृच्छ्रेकदाचिदपिमयानप्राप्तेइत्यर्थः । किं-
 चयस्मिन्वरप्रदानविषयेतववाचःक्षमे एवंविधदुःखं
 पुराकृतंअशुभमिवाशुभफलमिवप्राप्तं ॥ ८० ॥ सौ-
 ख्यार्थकृतंत्वद्रक्षणंस्वनाशायपरिणतमितिखिद्यति—
 चिरमित्यादिना ॥ ८१ ॥ नाभिलक्ष्ये किंत्वस्पृशमि-
 तियोजना ॥ ८२ ॥ अपितृकः पितृकृतरक्षणादिरहित
 इत्यर्थः । आसीदितिशेषः । तं तथाविधं मां आक्रोष्टुं
 आक्रोशंकर्तुं ॥ ८३ ॥ आक्रोशप्रकारमाह—बालिश
 इति । बालिशः मूर्खः । “मूर्खवैधेयबालिशः” इ-
 त्यमरः ॥ ८४ ॥ व्रतैः काण्डव्रतैः । ब्रह्मचर्यैः मधु-
 मांसवर्जनादिब्रह्मचारिधर्मैः । गुरुभिः गुरुकृतशिक्षा-
 दिभिः । भोगकाले गार्हस्थ्यवस्थायां ॥ ८५ ॥

सःपुत्रः वनंप्रव्रजेत्युक्तःसन् द्वितीयंवचनं परिहार-
 वचनं । मांप्रतिभाषितुंनालं । किंतुबाढमित्येवव-
 क्ष्यति । बाढमित्यङ्गीकारोक्तिः ॥ ८६ ॥ मे मया ।
 वनंगच्छेतिचोदितोरामः प्रतिकूलं वनंप्रत्यगमनं ।
 यदिकुर्यात्तदामेप्रियंस्यात् । वत्सस्तुतन्नकरिष्यति
 ॥ ८७ ॥ शुद्धभावः शुद्धहृदयः । मेभावं हृदयं ।
 नज्ञास्यति । मांशुद्धतया जानन्ममवचनहृदयं नज्ञा-
 स्यतीतिभावः । अतो बाढमित्येववक्ष्यतीतिसंबन्धः
 ॥ ८८ ॥ सर्वलोकस्य सर्वजनस्य । “लोकस्तुभुव-
 नेजने” इत्यमरः । धिकृतं धिकरणं । अक्षमणीयं
 क्षन्तुमशक्यं । किंतुमृत्युर्मां यमक्षयं यमगृहं । नयि-
 ष्यति ॥ ८९ ॥ शेषे कौसल्यादौ । किंपापं कमन्या-
 यं । प्रतिपत्स्यसे चिन्तयिष्यसि ॥ ९० ॥ पुत्रौ
 लक्ष्मणशत्रुघ्नौ । देवी सुमित्रा ॥ ९१ ॥ अन्ननरकशब्दे-

शि० गुरुभिः बहुभिः । ब्रह्मचर्यैः ब्रह्मणोवेदस्यचर्याबोधनंयेषुतैःवेदबोधितैरेवेत्यर्थः । व्रतैः नियमितभोजनादिभिःचकार-
 द्वयमेवार्थकं ॥ ८५ ॥ शि० मां मृत्युः मृतेःउःकालःपरमात्मा यमक्षयं यमस्यकालस्यक्षयःअभावोयस्मिन्सांसेतलोकं नयि-
 ष्यति नेष्यति प्रापयिष्यति । “उगौरीपतिरुःकालस्सेतुरब्धिःपरायणम्” इतिमात्रिकाः । अतएवनचकालवशादुगइत्यनेननवि-
 रोधः । स्मृतौकालशब्दःप्राकृतकालपरः । ति० अक्षमणीयं दुस्सहवृत्तं अतएवसर्वलोकस्यधिकृतं ॥ ८९ ॥ कौसल्यामामं-
 चहास्यति ताभ्यांहीनाभविष्यति । चात्सुमित्रा । यदिपुत्रौच । चाद्रामंमांच । एतैर्यदिहीनाभविष्यति तदादुःखान्यसहती देवी
 कौसल्या सुमित्राच मामेवानुमरिष्यति । लक्ष्मणस्वरामेणसहनित्यंतगमनात् शत्रुघ्नस्यभरतानुयायित्वेपि अतीवत्वदनुरजनं
 कुर्वतीरामस्येवतस्यापिलयाकूरतयानिराकरणात्पुत्रौहास्यतीत्युक्तं । तेनतस्याःक्रौर्यातिशयोव्यङ्ग्यः । राज्ञःशोकातिशयवत्त्वाद्विसं-
 घुलवाक्यप्रयोगेनदोषाय ॥ ९१ ॥

[पा०] १ क. च. महापापे. २ अस्मिन्लोके पूर्वोत्तरार्धयोः ख. ड. च. छ. झ. ञ. ट. पाठेषु व्युत्क्रमोद्देश्यते. ३ ड. छ. झ.
 वेदैश्चब्रह्म. ४ क. तथैवराघवः. ५ अयंलोकः ग. ड. छ. झ. ट. पुस्तकेषुनदृश्यते. घ. शुद्धस्वभावोभावंमे. ६ क. इष्टोममजनः
 शेषःकिंपापंप्रतिपत्स्यते. ७ ड.—ट. कौसल्यामांच. ख. सुमित्रामांच. ८ ड. छ. झ. ट. वानुगमिष्यति. घ. वानुकरिष्यति.

मया रामेण च त्यक्तं शाश्वतं सत्कृतं गुणैः ॥ इक्ष्वाकुकुलमक्षोभ्यमाकुलं पालयिष्यसि ॥ ९३ ॥
 प्रिय चेद्भरतस्यैतद्रामप्रव्राजनं भवेत् ॥ मा स मे भरतः कर्षीत्प्रेतकृत्यं गतायुषः ॥ ९४ ॥
 हन्तानार्ये ममामित्रे सकामा भव कैकयि ॥ मृते मयि गते रामे वनं पुरुषपुङ्गवे ॥ ९५ ॥
 सेदानीं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि ॥ ९६ ॥
 त्वं राजपुत्रीवादेन न्यवसो मम वेश्मनि ॥ अकीर्तिश्चातुला लोके ध्रुवः परिभवश्च मे ॥
 सर्वभूतेषु चावज्ञा यथा पापकृतस्तथा ॥ ९७ ॥
 कथं रथैर्विभ्रुयत्वा गजाश्चैश्च मुहुर्मुहुः ॥ पद्भ्यां रामो महारण्ये वत्सो मे विचरिष्यति ॥ ९८ ॥
 यस्य त्वाहारसमये सूदाः कुण्डलधारिणः ॥ अहंपूर्वाः पचन्ति स प्रशस्तं पानभोजनम् ॥ ९९ ॥
 स कथं नु कषायाणि तित्तानि कटुकानि च ॥ भक्षयन्वन्यमाहारं सुतो मे वर्तयिष्यति ॥ १०० ॥
 महार्हवस्त्रसंवीतो भूत्वा चिरसुखोषितः ॥ कषायपरिधानस्तु कथं भूमौ निवत्स्यति ॥ १०१ ॥
 कैस्यैतदारुणं वाक्यमेवंविधमचिन्तितम् ॥ रामस्यारण्यगमनं भरतस्याभिषेचनम् ॥ १०२ ॥
 धिगस्तु योषितो नाम शठाः स्वार्थपरास्सदा ॥ न ब्रवीमि स्त्रियः सर्वा भरतस्यैव मातरम् ॥ १०३ ॥
 अनर्थभावेऽर्थपरे नृशंसे ममानुतापाय निविष्टभावे ॥
 किमप्रियं पश्यसि मन्निमित्तं हितानुकारिण्यथवापि रामे ॥ १०४ ॥
 परित्यजेयुः पितरो हि पुत्रान्भार्याः पतींश्चापि कृतानुरागाः ॥
 कृत्स्नं हि सर्वं कुपितं जगत्स्याद्दृष्ट्वैव रामं व्यसने निमग्नम् ॥ १०५ ॥
 अहं पुनर्देव कुमाररूपमलंकृतं तं सुतमाव्रजन्तम् ॥
 नन्दामि पश्यन्नपि दर्शनेन भवामि दृष्ट्वा च पुनर्युवेव ॥ १०६ ॥

नदुःखलक्ष्यते ॥ ९२ ॥ आकुलं क्षुभितं । पालयिष्यसि ॥ ९३—९६ ॥ त्वमित्याद्यर्धत्रयमेकान्वयं । अकीर्त्यादित्रयरूपा त्वं राजपुत्रीवादेन राजपुत्रीव्यपदेशेन । ममवेश्मनिन्यवसः । परिभवः महाजनसमक्षंधिकारः । अवज्ञा क्षुद्रत्वेनप्रतिपत्तिः ॥ ९७—९८ ॥ सूदाः पाचकाः । अहंपूर्वाः अहमहमिकावन्तः । प्रशस्तं “आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः । रस्याःस्निग्धाःस्थिराहृद्याआहाराःसात्विकप्रियाः” इत्युक्तप्रकारेणश्रेष्ठं ॥ ९९ ॥ कषायादित्रयरूपं वन्यमाहारंभक्षयन् कथंनुवर्तयिष्यति केनप्रकारेणजीविष्यति ॥ १०० ॥ महार्हेण अतिश्लाघ्येन वस्त्रेण संवीतः

संवृतः । चिरसुखोषितः चिरकालंसुखास्तरणोषितः । कषायपरिधानः कषायेण रक्तं कषायं । कषायं परिधानं वस्त्रं यस्य सतथोक्तः ॥ १०१ ॥ रामस्यारण्यगमनं भरतस्याभिषेचनमित्येवंविधमेतद्वाक्यं कस्य । केनोपदिष्टमित्यर्थः । यद्वाकस्य सद्यमितिशेषः ॥ १०२ ॥ शठाः गूढविप्रियकारिण्यः । कौसल्यादिषुतदसंभवादाह—नब्रवीमीति ॥ १०३ ॥ मन्निमित्तं मत्कारणकं । रामे रामनिमित्तकंवा ॥ १०४ ॥ कृत्स्नंजगत् । गच्छतीतिव्युत्पत्त्याजगच्छब्देनजीववर्गोच्यते । सर्वशब्देनस्थावरजातमुच्यते । कुपितं त्वंप्रतीतिशेषः ॥ १०५ ॥ अहंपुनः अहंतु । मत्स्वभावोलौकिकेभ्योभिन्नः देव-

ति० राजपुत्रि दैवेन दुरदृष्टेन ॥ ९७ ॥ शि० चिरसुखोचितः सार्वकालिकानन्दयोग्यः ॥ १०१ ॥ ति० स्वस्यरामंविनाजी-

[पा०] १ इदमर्थं छ. झ. ट. पाठेषुनदृश्यते. हन्तानार्ये. मृतेमयिगते. इत्यर्धयोः ड. पुस्तकेपौर्वापर्यंनदृश्यते. २ ख.

मनुजपुङ्गवे. ३ ड. झ. ट. पुत्रीदैवेन. घ. पुत्रीव्याजेन. ४ घ. न्यवसीर्मम. ज. न्यवसेर्मम. ५ क. ड. च. छ. झ. व. ट. चाहारसमये. ६ ग. घ. अहंपूर्व. ७ ड. छ. ज. झ. ट. प्रसन्नाःपानभोजनम्. ८ क. च. सकथंतु. ९ ड. छ. झ. वस्त्रसंबद्धो. ट. वस्त्रसंवीतो. १० क. ख. घ—छ. झ. व. सुखोचितः. ११ ग. ड. छ. कषाय. १२ ड. छ. झ. ट. रामोभविष्यति. १३ क. छ. झ. ट. कस्येदंदारुणं. १४ ड. छ. झ. ट. मेवंविधमपीरितम्. १५ ड. च. छ. झ. व. ट. स्वार्थपरायणाः. १६ ड. छ. झ. ट. तापायनिवेशितासि. १७ ड. छ. झ. व. ट. पितरोपि. १८ क. कृतानुरागान्. १९ ख. मत्सुतमाव्रजन्तम्. २० ड. च. छ. झ. व. ट. पश्यन्निवदर्शनेन. २१ ख. ड. च. छ. व. ट. दृष्ट्वैवपुनः. क. दृष्ट्वापि.

विनापि सूर्येण भवेत्प्रवृत्तिरवर्षता वज्रधरेण वाऽपि ॥

रामं तु गच्छन्तमितः समीक्ष्य जीवेन्न कश्चिच्चिति चेतना मे ॥ १०७ ॥

विनाशकामामहितामभिन्नामावासयं मृत्युमिवात्मनस्त्वाम् ॥

चिरं बताङ्केन धृतासि सर्पी महाविषा तेन हतोस्मि मोहात् ॥ १०८ ॥

मया च रामेण च लक्ष्मणेन प्रशास्तु हीनो भरतस्त्वया सह ॥

पुरं च राष्ट्रं च निहत्य बान्धवान्ममाहितानां च भवाभिहर्षिणी ॥ १०९ ॥

नृशंसवृत्ते व्यसनप्रहारिणि प्रसह्य वाक्यं यदिहाद्य भाषसे ॥

न नाम ते केन मुखात्पतन्त्यधो विशीर्यमाणा दशनाः सहस्रधा ॥ ११० ॥

न किञ्चिदाहाहितमप्रियं वचो न वेत्ति रामः परुषाणि भाषितुम् ॥

कथं नु रामे ह्यभिरामवादिनि ब्रवीषि दोषान्गुणनित्यसंमते ॥ १११ ॥

प्रताम्यं वा प्रज्वल वा प्रणश्य वा सहस्रशो वा स्फुटिता महीं व्रज ॥

न ते करिष्यामि वचः सुदारुणं ममाहितं केकयराजपांसनि ॥ ११२ ॥

धुरोपमां नित्यमसत्प्रियंवदां प्रदुष्टभावां स्वकुलोपघातिनीम् ॥

कुमाररूपं निसर्गसुन्दरं । अलंकृतं अलंकारैरतिशयितशोभं । चन्द्रकान्ताननमित्यस्य हृदिविपरिवर्तमानत्वात्तमित्युक्तं । सुतंसौन्दर्याद्यभावेपिसुतत्वप्रयुक्तप्रेमास्पदं । आत्रजन्तं मत्तमातङ्गगामिनमित्युक्तरीत्यागमनकालिकसंभ्रमविशेषशालिनं । दर्शनेन मानसज्ञानेन । पश्यन्नपिनन्दामि । दृष्ट्वापुनःसाक्षात्कृत्यतु । युवेवभवामि युववदृष्टपुष्टाङ्गोभवामि ॥ १०६ ॥ प्रवृत्तिः संचारः । चेतना बुद्धिः । वज्रधरपक्षेप्रवृत्तिशब्देन जीवनविषयप्रवृत्तिरुच्यते ॥ १०७ ॥ मोहात् आवासयं गृह्णतिशेषः । सर्पी सर्पजातिः । जातिलक्ष्णो ङीष् । त्वंमोहादङ्केनधृतासि । तेनाङ्गधारणेन ॥ १०८ ॥ सलक्ष्मणेनरामेणमयाचहीनोभरतस्त्वयासहपुरंराष्ट्रं बान्धवांश्चनिहत्य प्रशास्तु पुरादिह्ननरूपंप्रशासनं करोतु । ममाहितानां शत्रूणांच । अभिहर्षिणीभवेतिसंबन्धः ॥ १०९ ॥ नृशंसवृत्ते क्रूरव्यापारे । व्यसनप्रहारिणि

क्षतेप्रहारन्यायेनविपदिप्रहरणशीले । रामविरहासहं विपत् तत्रप्रहारः पुनःपुनश्चोदनं । त्वंहृद्देशे । अद्य अस्मिन्काले । प्रसह्य पतिस्वातन्त्र्यंतिरस्कृत्य । यद्वाक्यं भाषसे तत्रतेमुखात् दशनाःसहस्रधाविशीर्णाःसन्तः केननामहेतुना नपतन्तीतिसंबन्धः ॥ ११० ॥ रामः अहितमप्रियंच किञ्चिद्वचोनाह । परुषाणिभाषितुंनवेत्ति । ज्ञानपूर्वकत्वाद्भाषणस्यकुतस्तत्प्रसक्तिरितिभावः । नकेवलंपरुषावेदनं प्रत्युताभिरामवादिनि सर्वप्रियभाषिणि । गुणैर्नित्यं संमतेरामे । कथंनु दोषान् प्रव्राजनेहेतून् ब्रवीषि ॥ १११ ॥ प्रताम्य ग्लानिंभज । ताम्यतेर्लोपमध्यमपुरुषैकवचनं । प्रज्वल कुपिताभव । प्रणश्य नष्टाभव । सहस्रशः स्फुटितासतीमहींव्रजवा । भृगोः पतवेत्यर्थः । केकयराजानांपांसनि दूषणि ॥ ११२ ॥ धुरोपमां तद्वत्क्रूरां । असत्प्रियंवदां मिथ्याप्रियवादिनीं । प्रदुष्टभावां प्रकर्षेणदुष्टहृदयां । अमनोरमामिति

वनव्यतिरेकं दर्शयिष्यंस्तदन्वयेस्वजीवनान्वयं दर्शयति—अहमिति । आत्रजन्तं मत्समीपेआगच्छन्तं । श्रुत्वेतिशेषः । दर्शनेनचक्षुषापश्यन्निवनन्दामि । स० देवकुमाररूपं देवस्यहरेः कुमारोमारस्तस्यरूपमिवरूपंयस्यासौतथोक्तः ॥ १०६ ॥ ति० रामंतुविनानकस्यापिजीवनमितिमेमतिः । अन्तर्यामिणं विनाकस्यापिव्यवहारस्यासिद्धेः । एवंचस्वाजीवनं कैमुतिकन्यायसिद्धमितिभावः ॥ १०७ ॥ वि० मम अहितानां शत्रूणां । अभिभाषणशीलाभव । वार्ताकरणयोग्यबान्धवाभावादितिभावः ॥ १०९ ॥ शि० प्रसह्य अनादृत्यतद्दृष्ट्वास्मिन्समयेभाषसे तेनभाषणेन ॥ ११० ॥

[पा०] १ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. विनाहि. २ क. च. ज. धृताहिसर्पी. ख. ज. धृतासि. ३ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. सलक्ष्मणेन. ४ क. ख. भरतस्सहत्वा. ५ च. छ. झ. ज. भवाभिभाषिणी. ६ छ. झ. ट. तेतेन. ७ ग. ज. त्वत्तत्त्वधोविशीर्यमाणासरसना. ८ छ. रामेत्वभिराम. ख. रामेप्यभिराम. घ. रामेऽभ्यभिराम. ९ ड. प्रतप्यवा. ख. छ. प्रताप्य. १० क. सहस्रधावा. ११ ड. छ. झ. समाहितं. १२ ड. छ. झ. पांसने. ख. ज. ट. पांसनि.

न जीवितुं त्वां विषहेऽमनोरमां दिधक्षमाणां हृदयं सबन्धनम् ॥ ११३ ॥

न जीवितं मेऽस्ति कुतः पुनः सुखं विनाऽत्मजेनोत्तमवतः कुतो रतिः ॥

ममाहितं देवि न कर्तुमर्हसि स्पृशामि पादावपि ते प्रसीद मे ॥ ११४ ॥

स भूमिपालो विलपन्ननाथवत्स्त्रिया गृहीतो हृदयेऽतिमात्रया ॥

पपात देव्याश्चरणौ प्रसारितौ भुभावसंस्पृश्य यथाऽऽतुरस्तथा ॥ ११५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

कैकेय्यापुनर्वरदाननिबन्धेदशरथेनसकरुणमात्मपरिशोचनपूर्वकंबहुधातद्गृहणम् ॥ १ ॥ तथासूर्येऽस्तंगते आप्रभातं दुःखे-
नविलापपूर्वकं कैकेयीप्रतिसानुनयं रामायराज्यदानयाचनम् ॥ २ ॥ कैकेय्याहृष्टादशरथप्रार्थनानङ्गीकारे तेनपुनर्मूर्च्छया
क्षितौ निपतनम् ॥ ३ ॥ ततःप्रबुद्धेनतेनप्रभातेवैतालिकैःक्रियमाणमङ्गलवाद्यवादनपूर्वकस्वप्रबोधननिवारणम् ॥ ४ ॥

अतदर्हं महाराजं शयानमतथोचितम् ॥ ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात्परिच्युतम् ॥ १ ॥

अनर्थरूपाऽसिद्धार्था ह्यभीता भयदर्शिनी ॥ पुनराकारयामास तमेव वरमङ्गना ॥ २ ॥

त्वं कैथसे महाराज सत्यवादी दृढव्रतः ॥ मम चैवं वरं कस्माद्विधारयितुमिच्छसि ॥ ३ ॥

एवमुक्तस्तु कैकेय्या राजा दशरथस्तदा ॥ प्रत्युवाच ततः क्रुद्धो मुहूर्तं विह्वलन्निव ॥ ४ ॥

पदच्छेदः । सबन्धनं समूलं । प्राणरूपमूलसहितं
“प्राणबन्धनं हि सौम्यमनः” इति श्रुतेः । सदिन्धनमिति
पाठे हृदयमेव सदिन्धनं । दिधक्षमाणां दग्धुमिच्छन्ती ।
त्वां जीवितुं जीवयितुं । न विषहे नोत्सहे ॥ ११३ ॥
रतिः त्वद्विषयेति शेषः । यदेवमत आह—ममाहितमि-
ति । आसवतः जीवत इत्यर्थः ॥ ११४ ॥ अतिमात्र-
या अमर्यादया । स्त्रिया हृदये गृहीतः तदधीन हृदय इ-
त्यर्थः । भूमिपालोऽपि तानि गृहीतुमसमर्थ इत्यर्थः । अना-
थवद्विलपन् त्वां जीवयितुं नोत्सहेते पादौ स्पृशामि प्रसी-
देत्यनवस्थितवचनानि भाषमाणः । प्रसारितावित्यनेना-
नादर उक्तः । असंस्पृश्येत्यनेन पिस्पृक्षायामेव मूर्च्छा जा-
तेति गम्यते ॥ ११५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-
व्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

“न ते करिष्यामि वचः” इत्युक्त्वाऽपि धर्मपाशव-
द्धतया पश्चात्तप्तः पुनस्तां सान्त्वयति त्रयोदशे—अतद-
र्हमित्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयं । अतदर्हं तादृशदुः-
खानर्हं । अतथोचितं अधश्शयनानुचितं । अनर्थरूपा
पापरूपा । असिद्धार्था अनिष्पन्नप्रयोजना । अभीता
लोकापवादभीतिरहिता । भयदर्शिनी दशरथस्येति
शेषः । यद्वा अभयदर्शिनी दशरथस्य भयमपश्यतीत्यर्थः ।
तमेव वरं पूर्वदत्तमेव वरमुद्दिश्य । महाराजं आकारया-
मास संबोधयामास । यद्वा दातव्यत्वेन ग्राहयामासे-
त्यर्थः । वस्तुतस्त्वेकवचनस्वारस्यात् वरं श्रेष्ठं दशरथं ।
स्वामिमतकथनायाह्वयामासेत्यर्थः ॥ १—२ ॥ वि-
धारयितुं ऋणत्वेन धारयितुं । च्यावयितुं वा । विशेषे-
ण धारयितुमादातुमिति वार्थः ॥ ३ ॥ विह्वलन्मूर्च्छन्

स० प्रसारितौ प्रणामं कुर्यादित्यत्र प्रसारितौ ॥ ११५ ॥ इति द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

ति० अतदर्हं स्त्रीप्रणामानर्हं ॥ १ ॥ ती० भयदर्शिनीतिच्छेदे रामाद्भरतस्य भयदर्शिनी । शि० सिद्धार्था साधितदेवप्रयो-
जना । अभीता वास्तव्यशोरूपपत्यर्थसाधकलरूपधर्मविशिष्टत्वेन धर्मच्युतिभीतिरहिता । किंच अभीता वास्तव्यशोरूपपत्यर्थप्रा-
पिका । इणोरूपं ॥ २ ॥ शि० कथ्यसे जनैरिति शेषः ॥ ३ ॥

[पा०] १ घ. नजीवतींत्वां. २ ड. छ. झ. नात्मवतां. क—घ. च. ज. व. नात्मवता. ३ ख. ड. छ. झ. ट. वसंप्राप्य.
४ ख. पापदर्शिनी. ५ क—घ. च. ट. कथ्यसे. ६ ख. ड. च. छ. झ. ट. चेदं. ज. चैवं. ७ क. छ. विलपन्निव.

मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुङ्गवे ॥ हन्तानार्थे ममामित्रे सकामा सुखिनी भव ॥ ५ ॥
 स्वर्गेऽपि खलु रामस्य कुशलं दैवतैरहम् ॥ प्रत्यादेशादभिहितं धारयिष्ये कथं वत ॥ ६ ॥
 कैकेय्याः प्रियकामेन रामः प्रव्राजितो मया ॥ यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ॥ ७ ॥
 अपुत्रेण मया पुत्रः श्रमेण महता महान् ॥ रामो लब्धो महाबाहुः स कथं त्यज्यते मया ॥ ८ ॥
 शूरश्च कृतविद्यश्च जितक्रोधः क्षमापरः ॥ कथं कमलपत्राक्षो मया रामो विवास्यते ॥ ९ ॥
 कथमिन्दीवरश्यामं दीर्घबाहुं महाबलम् ॥ अभिराममहं रामं प्रेक्षयिष्यामि दण्डकान् ॥ १० ॥
 सुखानामुचितस्यैव दुःखैरनुचितस्य च ॥ दुःखं नामानुपश्येयं कथं रामस्य धीमतः ॥ ११ ॥
 यदि दुःखमकृत्वाऽद्य मम संक्रमणं भवेत् ॥ अदुःखार्हस्य रामस्य ततः सुखमवाप्नुयाम् ॥ १२ ॥
 नृशंसे पापसंकल्पे रामं सत्यपराक्रमम् ॥ किं विप्रियेण कैकेयि प्रियं योजयसे मम ॥ १३ ॥
 अकीर्तिरतुला लोके ध्रुवः परिभवश्च मे ॥ १४ ॥
 तथा विलपतस्तस्य परिभ्रमितचेतसः ॥ अस्तर्मभ्यागमत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १५ ॥
 साऽत्रियामा तंथाऽऽर्तस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता ॥ राज्ञो विलपमानस्य न व्यभासत शर्वरी ॥ १६ ॥
 तथैवोष्णं विनिश्चस्य वृद्धो दशरथो नृपः ॥ विललापार्तवहुःखं गगनासक्तलोचनः ॥ १७ ॥
 न प्रभातं त्वेच्छामि निशे नैक्षत्रभूषणे ॥ क्रियतां मे दया भद्रे मयाऽयं रचितोऽञ्जलिः ॥ १८ ॥
 अथवा गम्यतां शीघ्रं नाहमिच्छामि निर्घृणाम् ॥ नृशंसां कैकेयीं द्रष्टुं यत्कृते व्यसनं महत् ॥ १९ ॥
 एवमुक्त्वा ततो राजा कैकेयीं संयताञ्जलिः ॥ प्रसादयामास पुनः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ २० ॥

॥ ४—५ ॥ रामस्यकुशलंप्रति दैवतैः प्रत्यादेशादभिहितं धिकारपूर्वमभिहितं वाक्यं । कथं धारयिष्ये सहिष्ये । मूढस्त्रीहेतोः कथं गुणवत्पुत्रं त्यक्तवानसीत्यभिहितं श्रुत्वा कथमात्मानं धारयिष्ये । तथा च रामप्रवासने इह परत्र च मम सौख्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु सत्यप्रतिज्ञा निर्वहार्थं रामः प्रव्राजित इति वक्तव्यमित्यत्राह—कैकेय्या इति । मयेत्यनन्तरमिति करणं द्रष्टव्यं । तदसत्यं भविष्यति । “श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामि यौवराज्ये परंतप” इति रामोद्देशेनोक्तं वाक्यमसत्यं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ अपरित्यागे हेतुन्तराणि दर्शयति—अपुत्रेणेत्यादि ॥ ८—१० ॥ दुःखैरिति षष्ठ्यर्थे तृतीया ॥ ११ ॥ अदुःखार्हस्य रामस्य दुःखमकृत्वा मम संक्रम-

णं यदि भवेत् । ततः तदा । सुखमवाप्नुयां । संक्रमणं वृणजल्लूकान्यायेन देहादेहान्तरप्राप्तिः । पञ्चत्वमिति यावत् ॥ १२ ॥ मम प्रियं रामं विप्रियेण अनभिमतदण्डकारण्यगमनेन । किं किमर्थं योजयसे ॥ १३ ॥ अकीर्तिरित्यर्थः । भविष्यतीति शेषः ॥ १४ ॥ तस्य विलपतः तस्मिन् विलपति सतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ अत्रियामा यामत्रयवत्त्वं विहायाति दीर्घेत्यर्थः ॥ १६ ॥ आर्तवत् महारोगादिना पीडित इव । दुःखं विललाप । शृण्वतां यथा दुःखं भवति तथा विललापेत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रभातं प्रभातत्वं । भवेति निष्ठा । अत्र प्रकरणे भर्त्सनप्रसादनाभ्यां पुनः पुनः क्रियमाणाभ्यां धर्ममपित्युक्तं न शक्नोमि न पुत्रमपीति गम्यते ॥ १८ ॥ निर्घृणां निर्दयां ।

ति० स्थापयिष्यामि प्रस्थापयिष्यामि ॥ १० ॥ ति० मरणे वराप्रदानजन्यदोषोऽपि न । जीवतो हि सा प्रतिज्ञेति भावः ॥ १२ ॥ अकीर्तिः । स्त्रीजित इत्यकीर्तिः । जन्मसंपादितां कीर्तिं परिभविष्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ स० त्रयोयामायास्यास्सा त्रियामा । आद्यन्तयोर्ध्वयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । यद्वा त्रीन् धर्मादीन् यापयति निरवकाशीकरोति कामप्रधानत्वात् । अन्तर्भावितव्यार्थाद्याते “अर्तिस्तु सुदुस्तु क्षिप्रमायावापदियक्षिनीभ्यो मनु” इति मन् ॥ १६ ॥ ति० तवेति पाठे लत्संबन्धिप्रातःकालं ॥ १८ ॥ ति० राज-
 [पा०] १ ख. च. व. सुखिता. २ च. कथंचन. ड. कथंचन. ३ क—ट. वनम्. ४ क. इति. ५ ड. छ. झ. ट. महातेजाः. ६ ड. छ. झ. ट. स्थापयिष्यामि. ७ ड.—ट. मकृत्वा तु. ८ ड. छ. झ. ट. ध्रुवपरिभविष्यति. ९ क. च. मभ्यागतस्मूर्यो. १० ग. ड. छ. झ. ट. तदार्तस्य. घ. तदातस्य. ११ ड. छ. झ. सदैवोष्णं. ख. अथैवोष्णं. १२ क. च. व. ट. तवेच्छामि. १३ ड. च. छ. झ. व. ट. भूषिते. १४ क. ख. रचितोऽयं मयाञ्जलिः. क. ड. छ. झ. ट. मम. १५ ड. च. छ. झ. ट. राजधर्मवित्.

साधुवृत्तस्य दीनस्य त्वद्गतस्य गतायुषः ॥ प्रसादः क्रियतां देवि भद्रे राज्ञो विशेषतः ॥ २१ ॥
 शून्ये न खलु सुश्रोणि मयेदं समुदाहृतम् ॥ कुरु साधु प्रसादं मे बाले सहृदया ह्यसि ॥ २२ ॥
 प्रसीद देवि रामो मे त्वद्वत्तं राज्यमव्ययम् ॥ लभतामसितापाङ्गे यशः परमवाप्नुहि ॥ २३ ॥
 मम रामस्य लोकस्य गुरुणां भरतस्य च ॥ प्रियमेतद्गुरुश्रोणि कुरु चारुमुखेक्षणे ॥ २४ ॥

विशुद्धभावस्य हि दुष्टभावा ताम्रेक्षणस्याश्रुकलस्य राज्ञः ॥

श्रुत्वा विचित्रं करुणं विलापं भर्तुर्नृशंसा न चकार वाक्यम् ॥ २५ ॥

ततः स राजा पुनरेव मूर्च्छितः प्रियामदुष्टां प्रतिकूलभाषिणीम् ॥

समीक्ष्य पुत्रस्य विवासनं प्रति क्षितौ विसंज्ञो निपपात दुःखितः ॥ २६ ॥

इतीव राज्ञो व्यथितस्य सा निशा जगाम घोरं श्वसतो मनस्विनः ॥

विबोध्यमानः प्रतिबोधनं तदा निवारयामास स राजसत्तमः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

प्रभातेकैकेय्यादशरथप्रति सदृष्टान्तप्रदर्शनसत्यवचनप्रशंसनेनस्वाभिमताकरणेस्वप्राणविमोक्षणप्रतिज्ञानपूर्वकंसद्योराम-
 प्रवासनचोदना ॥ १ ॥ ततोदशरथेनकैकेयीप्रतिसगर्हणंवरदानसूचनपूर्वकंस्वस्यरामदिदृक्षानिवेदनम् ॥ २ ॥ वसिष्ठेनस्ना-
 नाद्याह्निकनिर्वर्तनपूर्वकंदशरथदिदृक्षयकैकेय्यन्तःपुरप्रत्यागमनम् ॥ ३ ॥ पूर्वमेवान्तःपुरद्वारमुपगतवतासुमन्त्रेणवसिष्ठवच-
 नादशरथसमीपमेत्यतदभिष्टवनपूर्वकरामाभिषेचनप्रार्थना ॥ ४ ॥ तथास्वकृतस्तवनसंदीपितशोकस्यराज्ञःकरणवचनश्रवणा-
 त्किंचित्पश्चादपाक्रमणम् ॥ ५ ॥ तथाकैकेयीचोदनयारामानयनायान्तःपुराद्वहिर्निर्गमनम् ॥ ६ ॥

पुत्रशोकार्दितं पापा विसंज्ञं पतितं भुवि ॥ विवेष्टमानमुद्रीक्ष्य सैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

पापं कृतैव किमिदं मम संश्रुत्य संश्रवम् ॥ शेषे क्षितितले सन्नः स्थित्यां स्थातुं त्वमर्हसि ॥ २ ॥

प्रत्युत नृशंसां कूरां ॥ १९—२० ॥ त्वद्गतस्य त्वदे-
 कशरणस्येत्यर्थः । गतायुषः अल्पावशेषमतीतायुषइत्य-
 र्थः ॥ २१ ॥ शून्ये निर्जनेप्रदेशे । इदं रामाभिषेचनं ।
 नसमुदाहृतंखलु किंतुसर्वजनसन्निधौसमुदाहृतमित्य-
 र्थः । यद्वा शून्येन दीनेनमयेत्यर्थः ॥ २२—२४ ॥
 ताम्रेक्षणस्य दुःखातिशयेनेतिशेषः । अश्रुकलस्य अश्रुपू-
 र्णस्य । कलिः कामधेनुः । विचित्रं प्रसादनभर्त्सनसहि-
 तत्वात् ॥ २५—२६ ॥ प्रतिबोधनं शङ्खपटहवीणा-
 दिकंप्रतिबोधनसाधनं । यद्वा वैतालिकैः क्रियमाणंप्रति-

बोधनं ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
 मायणभूषणे पीतांबरख्याने अयोध्याकाण्डन्याख्याने
 त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अथरामविवासननिर्धारणंदर्शयतिचतुर्दशे—पुत्रे-
 त्यादि ॥ १ ॥ संश्रवं दास्यामीतिप्रतिज्ञां । संश्रुत्य कृ-
 त्वेत्यर्थः । पापं पचतीतिवन्निर्देशः । पापं प्रतिज्ञाताक-
 रणरूपपापं कृतैव क्षितितले सन्नः अवसन्नः सन् ।
 शेषे किमिदं । स्थित्यां मर्यादायां सत्यपरिपालनरूपा-

धर्मेवित् सामादिविज्ञाता ॥ २० ॥ ती० प्राकृनिर्त्यप्रियां । अदुष्टां पतिव्रतां । तत्कालेदैवात्प्रतिकूलभाषिणीतांसमीक्ष्य पुत्रस्यविवास-
 नंप्रतिप्रियमाणंतद्वरंचसमीक्ष्य पर्यालोच्य कर्तव्यमूढोमूर्च्छितः क्षितौ विसंज्ञः पपातेत्यर्थः ॥ २६ ॥ इतित्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

स० मदर्थं राजाप्रियतेचेन्मित्रयतांप्रवयाः आरब्धकार्येतुनत्याज्यमितिनिर्णयाह—पुत्रेत्यादि । विचेष्टमानं विशब्दोत्र विप्रि-
 यमित्यादाविवनञर्थे । अचेष्टमानम् ॥ ११ ॥ शि० संश्रवंदास्यामीतिपूर्वप्रतिज्ञाविषयीभूतंवरद्वयमित्यर्थः । संश्रुत्यतद्दास्यामीतीदानीं-

[पा०] १ घ. साधुवृद्धस्य. २ ड. च. छ. झ. ट. भद्रेदेवि. ग. घ. देविममराज्ञो. ख. भद्रेराज्ञो. ३ ड. छ. झ. ससुपाहृतम्.
 ४ क. च. छ. ज. रामोपि. ५ ड. च. छ. ज. ट. मवाप्स्यसि. ६ ग. घ. मेतदुरुश्रोणि. ख. मेतत्तुशुश्रोणि. ७ घ. सुदुष्ट. ८ ड.
 छ. झ. ट. दीनस्यताम्राश्रुकलस्य. घ. ताम्राश्रुमुखस्य. ९ ख. भयमोहमूर्च्छितः. १० क. ग—छ. झ. ज. ट. मत्तुष्टां. ११ झ—
 ट. विचेष्टमान. १२ ड. च. छ. झ. ज. ट. मुत्प्रेक्ष्य. १३ घ. ड. छ. झ. ज. ट. ऐक्ष्वाक. १४ क. ख. ग. ड—ट. कृतैव.

आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः ॥ सत्यमाश्रित्य हि मया त्वं च धर्मप्रचोदितः ॥ ३ ॥
 संश्रुत्य शैव्यः श्येनाय स्वां तनुं जगतीपतिः ॥ प्रदाय पक्षिणे राजञ्जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ४ ॥
 तथा ह्यलर्कस्तेजसी ब्राह्मणे वेदपारगे ॥ याचमाने स्वके नेत्रे उद्धृत्याविमना ददौ ॥ ५ ॥
 सरितां तु पतिः स्वल्पां मर्यादां सत्यमन्वितः ॥ सत्यानुरोधात्समये वेल्लां स्वां नातिवर्तते ॥ ६ ॥
 सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः ॥ सत्यमेवाक्षया वेदाः सत्येनैवाप्यते परम् ॥ ७ ॥
 सत्यं समनुवर्तस्व यदि धर्मे धृता मतिः ॥ स वरः सफलो मेऽस्तु वरदो ह्यसि सत्तम ॥ ८ ॥
 धर्मस्येहाम्भिकामार्थं मम चैवाभिचोदनात् ॥ प्रव्राजय सुतं रामं त्रिः खलु त्वां ब्रवीम्यहम् ॥ ९ ॥
 समयं च ममाद्येयं यदि त्वं न करिष्यसि ॥ अग्रतस्ते परित्यक्ता परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ १० ॥
 एवं प्रचोदितो राजा कैकेय्या निर्विशङ्कया ॥ नाशकत्पाशमुन्मोक्तुं बलिरिन्द्रकृतं यथा ॥ ११ ॥
 उद्भ्रान्तहृदयश्चापि विवर्णवदनोऽभवत् ॥ स धुर्यो वै परिस्पन्दन् युगचक्रान्तरं यथा ॥ १२ ॥
 विह्वलाभ्यां च नेत्राभ्यामपश्यन्निव भूमिपः ॥ कृच्छ्राद्धैर्येण संस्तभ्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 यस्ते मन्त्रकृतः पाणिरग्नौ पापे मया धृतः ॥ तं त्यजामि स्वजं चैवं तव पुत्रं सह त्वया ॥ १४ ॥
 प्रयाता रजनी देवि सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ अभिषेकं गुरुजनस्त्वरयिष्यति मां ध्रुवम् ॥ १५ ॥

यां । “ मर्यादाधारणास्थितिः ” इत्यमरः । स्थातुमर्हसि ॥ २ ॥ इदमेवयुक्तमिति दर्शयति—आहुरित्यादिना । सत्यरूपधर्ममाश्रित्य हि मया प्रचोदितः ॥ ३ ॥ प्राणसङ्कटे कथं सत्यं पालनीयमित्यत्राह—संश्रुत्येत्यादिना ॥ ४ ॥ याचमाने ब्राह्मणे अविमनाः सुप्रसन्नमनाः सन् । नेत्रे ददौ तस्मादिति शेषः ॥ ५ ॥ सरितां पतिः समुद्रः । मर्यादां सत्यमन्वितः वेल्लां नातिवर्तत इति मर्यादारूपं सत्यं प्राप्तः सन् । सत्यानुरोधात् स्वकृतसत्यानुवर्तनात् । समये संकल्पितकाले । स्वां वेल्लां स्वल्पामपि नातिवर्तत इति संबन्धः ॥ ६ ॥ सत्यमेव एकपदं ब्रह्म एकं मुख्यं । “ एके मुख्यान्येके वलाः ” इत्यमरः । पद्यत इति पदं परमप्राप्यं ब्रह्मेत्यर्थः । यद्वा एकं पदं प्राणवरूपं वाचकं यस्य तत्तथा “ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ” इति स्मृतेः । सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः सत्यमेव धर्मस्य पराकाष्ठेत्यर्थः । अक्षया वेदाश्च सत्यमेव प्राधान्येन प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । परं प्रयोजनं । सत्येनैवाप्यते ॥ ७ ॥ अत्रादौ तस्मादित्युपस्कार्यं । धृता स्थिरा । वरदः सर्वेषां सर्ववरप्रदः ॥ ८ ॥

अभिकामार्थं प्रीत्यर्थं । धर्माभिवृद्ध्यर्थमितियावत् । मम प्रियाया इति शेषः । समनस्कत्वज्ञापनाय त्रिरित्युक्तं ॥ ९ ॥ समयं रामविवासनं । परित्यक्ता उपेक्षिता ॥ १० ॥ एवं त्रिर्ब्रवीमीत्येवं । पाशं सत्यपाशं । उन्मोक्तुं मोचयितुं । बलिः महाबलिः । इन्द्रकृतं इन्द्रद्वारोपेन्द्रकृतं । पाशं पदत्रयदानप्रतिज्ञारूपं पदत्रयादानान्निगलंवा ॥ ११ ॥ सः राजा । युगचक्रयोरन्तरं परिस्पन्दन् गच्छन् । धुर्यो यथा अनङ्गानिव । उद्भ्रान्तहृदयो विवर्णवदनश्चाभवत् ॥ १२ ॥ विह्वलाभ्यां क्षुब्धाभ्यां । अपश्यन्निव अन्धइव स्थितः भूमिपः । कृच्छ्रात् लब्धेन धैर्येण संस्तभ्य दुःखातिशयजनितक्षोभं निरुद्धेत्यर्थः ॥ १३ ॥ हे पापे अग्नौ अभिसमीपे । सामीप्ये सप्तमी । मन्त्रकृतः मन्त्रसंस्कृतः । यः पाणिर्मया धृतः तं त्यजामि तत्प्रयुक्तव्यवहारं त्यजामीत्यर्थः । अतएव स्वजं स्वस्माज्जातमपि । तव पुत्रं त्वया सह त्यजामि ॥ १४ ॥ उदयनं प्रति उदयं प्रति लभ्य त्वरयि-

प्रतिज्ञायद्दानं पापं अनिष्टमिव कृत्वा मत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ शि० विकलाभ्यां दर्शनकलारहिताभ्यां ॥ १३ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. माश्रित्यच. २ ड. छ. झ. ट. त्वं धर्मप्रचोदितः. क. ख. ग. च. ज. व. त्वं धर्मप्रचोदितः. ३ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. राजा. ४ क. घ. च. याच्यमानः. ५ क. ग. घ. ज. उद्धृत्य सुमना. ६ ख. सत्यसंमितः. ७ ग. घ. छ. स्वां वेल्लां. ८ क. ख. ग. च—ट. सत्येनैवाप्यते. ९ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. धर्मस्यैवाभि. ग. घ. ज. धर्मस्यैवाभि. क. सधर्मस्याभि. १० क. ख. ड—झ. ट. ममाद्येयं. ११ घ. ज. यदि न त्वं. १२ क. ग. घ. ज. चक्रान्तरंगतः. ड. चक्रान्तरेयथा. १३ ड. झ. ट. विकलाभ्यां. छ. विकृताभ्यां. १४ ख. घ. ड. छ. झ. ट. संत्यजामि. १५ घ. ज. वापि. १६ ड. छ. झ. ट. अभिषेकाय हि जनः.

रामाभिषेकसंभारैस्तदर्थमुपकल्पितैः ॥ रामः कारयितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥
 त्वया सपुत्रया नैव कर्तव्या सलिलक्रिया ॥ व्याहन्तास्यशुभाचारे यदि रामाभिषेचनम् ॥ १७ ॥
 न च शक्रोऽम्यहं द्रष्टुं दृष्ट्वा पूर्वं तथासुखम् ॥ हतहर्षं निरानन्दं पुनर्जनमवाङ्मुखम् ॥ १८ ॥
 तां तथा ब्रुवतस्तस्य भूमिपस्य महात्मनः ॥ प्रभाता शर्वरी पुण्या चन्द्रनक्षत्रशालिनी ॥ १९ ॥
 ततः पापसमाचारा कैकेयी पार्थिवं पुनः ॥ उवाच परुषं वाक्यं वाक्यज्ञा रोषमूर्च्छिता ॥ २० ॥
 किमिदं भाषसे राजन्वाक्यं गररुजोपमम् ॥ आनाययितुमक्लिष्टं पुत्रं राममिहार्हसि ॥ २१ ॥
 स्थाप्य राज्ये मम सुतं कृत्वा रामं वनेचरम् ॥ निस्सपत्नां च मां कृत्वा कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ २२ ॥
 स पुत्र इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तमः ॥ राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि नष्टा च मम चेतना ॥ ज्येष्ठं पुत्रं प्रियं रामं द्रष्टुमिच्छामि धार्मिकम् ॥ २४ ॥
 ततः प्रभातां रजनीमुदिते च दिवाकरे ॥ पुण्ये नक्षत्रयोगे च मुहूर्ते च समाहिते ॥ २५ ॥
 वसिष्ठो गुणसंपन्नः शिष्यैः परिवृतस्तदा ॥ उपगृह्णाशु संभारान्प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ २६ ॥
 सिक्तसंमार्जितपथां पताकोत्तमभूषिताम् ॥ विचित्रैकुसुमाकीर्णां नानास्त्रग्भिर्विराजिताम् ॥ २७ ॥
 संहृष्टमनुजोपेतां समृद्धविपणापणाम् ॥ महोत्सवसमाकीर्णां राघवार्थं समुत्सुकाम् ॥ २८ ॥
 चन्दनागरुधूपैश्च सर्वतः परिधूपिताम् ॥ तां पुरीं समतिक्रम्य पुरंदरपुरोपमाम् ॥ २९ ॥
 ददर्शान्तःपुरं श्रेष्ठं नानाद्विजगणायुतम् ॥ पौरजानपदाकीर्णं ब्राह्मणैरुपशोभितम् ॥
 यज्ञविद्भिः सुसंपूर्णं सदस्यैः परमद्विजैः ॥ ३० ॥

व्यतीतिसंबन्धः ॥ १५ ॥ तदर्थं रामाभिषेकार्थं उप-
 कल्पितैः रामाभिषेकसंभारैः रामाभिषेकसामग्रीभिः
 सहगुरुजनस्त्वरयिष्यतीतिपूर्वेणसंबन्धः । यद्वा अभि-
 षेकसामग्र्येवसलिलक्रियासामग्रीभवत्वित्यर्थः ॥ १६ ॥
 व्याहन्तासीति लुप्तमध्यमपुरुषैकवचनं ॥ १७ ॥ तथा-
 सुखं तादृशसुखयुक्तं । जनंदृष्ट्वा पुनः हतहर्षं हतहर्षवि-
 कारं । निरानन्दं अतएवावाङ्मुखं जनंद्रष्टुनशक्रोमि
 ॥ १८ ॥ तस्यब्रुवतः तस्मिन्ब्रुवतीत्यर्थः । पुण्येत्युक्तिः
 अनन्तरं रामदर्शनसंभवात् ॥ १९ ॥ रोषमूर्च्छिता क्रो-
 धेनव्याप्ता ॥ २० ॥ गररुजोपमं विषजनितव्याधि-
 सदृशं । अङ्गरुजोपममितिपाठेसर्वाङ्गव्याप्तमहाव्या-

धिसदृशमित्यर्थः । अङ्गेतिसंबोधनंवा । अक्लिष्टं अक्लेश-
 यथाभवतितथा । आनाययितुमितिसंबन्धः ॥ २१—
 २२ ॥ पुत्रः व्यथितः । प्रतोदेन तोत्रेण । अभी-
 क्ष्णं पुनःपुनः । “पुनःपुनश्शब्दभीक्ष्णमसकृत्समाः”
 इत्यमरः ॥ २३ ॥ धर्मबन्धेन धर्मपाशेन बद्धोऽस्मीत्य-
 नेनरामविवासनंमनागनुज्ञातं । द्रष्टुमिच्छामि गमना-
 त्पूर्वमितिशेषः ॥ २४ ॥ ततइत्यादिपरमद्विजैरित्य-
 न्तमेकवाक्यं । प्रभातारजनीं प्रभातायारजण्यां ।
 समाहिते सन्निहितेसति ॥ २५ ॥ प्रविवेशपुरोत्तम-
 मित्यनेनवसिष्ठेनगरबाह्यसरय्वांस्नानाद्यनुष्ठानंकृत्वा
 पुरींप्रविष्टवानित्यवगम्यते ॥ २६—२७ ॥ समृद्धविप-

कोधातिशयेनोक्तमेवार्थंपुनराह—सपुत्रयेति ॥ १७ ॥ ति० तथासुखं तादृशसुखवन्तं । ऊर्ध्वविकसितसुखं ॥ १८ ॥
 ति० कृतकृत्यः कृतशौचादिकृत्यः । “कृत्ये” इत्यावश्यककृत्यप्रत्ययः ॥ २२ ॥ ति० यष्टिमद्विरितिब्राह्मणविशेषणम् । “धार-
 येद्वैणवीयष्टि” इतिस्नातकधर्मप्रकरणोक्तेः । यद्वा यष्टिमद्विरित्यस्य तद्वरैराजसेवकैरित्यर्थः ॥ ३० ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. सपुत्रयात्वया. २ च. ज. नचशक्तोऽम्यहं. क. छ. झ. ञ. ट. नशक्तो-
 याऽम्यहं. ख. अशक्तोऽम्यहं. ३ घ. झ. सुखम्. ४ झ. तथानन्दं. ५ ख. पुनर्दीनं. ६ ज. कथां. ७ घ. ड. च. छ. झ.
 ञ. ट. मालिनी. ८ ग. घ. ज. क्रोध. ९ ख. ग. घ. वाक्यमङ्गरुजोपमम्. क. मेऽङ्गरुजोपमम्. १० क. रामपुत्र. ११ ख. ड.
 च. छ. झ. ञ. ट. पुनर्ब्रुवतः १२ ड. छ. झ. ट. कैकेय्यावाक्यं. १३ ख. ज्येष्ठपुत्रं. १४ क.—ट. समागते. १५ ड. छ. झ.
 ट. स्तथा. १६ च. कुसुमोत्कीर्णां. क. कुसुमास्तीर्णां. १७ क. ख. च. छ. भूषिताम्. १८ ड. छ. झ. ट. समायुक्तां. १९ ख.
 पुरश्रेष्ठं. ड. च. छ. ट. पुरंश्रीमन्नाना. झ. ञ. पुरंश्रीमन्नानाध्वज. २० ड. छ. झ. ट. यष्टिमद्विः. २१ ड. झ. ट. सदस्यैः
 परमार्थितैः. च. ञ. सदस्यैःपरमार्थितैः.

तदन्तःपुरमासाद्य व्यतिचक्राम तं जनम् ॥ वसिष्ठः परमप्रीतः परमर्षिविवेश च ॥ ३१ ॥
 स त्वपश्यद्विनिष्क्रान्तं सुमन्त्रं नाम सारथिम् ॥ द्वारे तु राजसिंहस्य सचिवं प्रियदर्शनम् ॥ ३२ ॥
 तमुवाच महातेजाः सूतपुत्रं विशारदम् ॥ वसिष्ठः क्षिप्रमाचक्ष्व नृपतेर्माभिहागतम् ॥ ३३ ॥
 इमे गङ्गोदकघटाः सागरेभ्यश्च काञ्चनाः ॥ औदुम्बरं भद्रपीठमभिषेकार्थमाहृतम् ॥ ३४ ॥
 सर्वबीजानि गन्धाश्च रत्नानि विविधानि च ॥ क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ॥ ३५ ॥
 अष्टौ च कन्या रुचिरा मत्तश्च वरवारणः ॥ चतुरश्वो रथः श्रीमान्निखिंशो धनुरुत्तमम् ॥ ३६ ॥
 वाहनं नरसंयुक्तं छत्रं च शशिसन्निभम् ॥ श्वेते च बालव्यजने भृङ्गारश्च हिरण्मयः ॥ ३७ ॥
 हेमदामपिनद्धश्च ककुब्जान्पाण्डुरो वृषः ॥ केसरी च चतुर्दंष्ट्रो हरिश्रेष्ठो महाबलः ॥ ३८ ॥
 सिंहासनं व्याघ्रतनुः समिद्धश्च हुताशनः ॥ सर्ववादित्रसङ्घाश्च वैश्याश्चालङ्कृताः स्त्रियः ॥ ३९ ॥
 आचार्या ब्राह्मणा गावः पुण्याश्च मृगपक्षिणः ॥ पौरजानपदश्रेष्ठा नैगमाश्च गणैः सह ॥ ४० ॥
 एते चान्ये च बहवः प्रीयमाणाः प्रियंवदाः ॥ अभिषेकाय रामस्य सह तिष्ठन्ति पार्थिवैः ॥ ४१ ॥
 त्वरयस्व महाराजं यथा समुदितेऽहनि ॥ पुण्ये नक्षत्रयोगे च रामो राज्यमवाप्नुयात् ॥ ४२ ॥
 इति तस्य वचः श्रुत्वा सूतपुत्रो महात्मनः ॥ स्तुवन्नृपतिशार्दूलं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४३ ॥
 तं तु पूर्वोदितं वृद्धं द्वारस्था राजसंमतम् ॥ न शेकुरभिसंरोद्धुं राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ ४४ ॥
 स समीपस्थितो राज्ञस्तामवस्थामजज्ञिवान् ॥ वाग्भिः परमतुष्टीभिरभिष्टोतुं प्रचक्रमे ॥ ४५ ॥
 ततः सूतो यथाकालं पार्थिवस्य निवेशने ॥ सुमन्त्रः प्राञ्जलिर्भूत्वा तुष्टाव जगतीपतिम् ॥ ४६ ॥
 यथा नन्दति तेजस्वी सागरो भास्करोदये ॥ प्रीतः प्रीतेन मनसा तथाऽऽनन्दधनः स्वतः ॥ ४७ ॥

णापणां समृद्धाः विपणाः विक्रय्याः येषां ते समृद्धविपणाः
 आपणाः निषद्याः यस्यां तां । समुत्सुकां समुत्सुकजनां
 ॥ २८—३० ॥ तं जनं पौरादिजनं । व्यतिचक्रामे-
 त्यनेनान्तःपुरद्वारवेदिकांप्राप्त इति गम्यते । विवेश वेदि-
 कायामिति शेषः ॥ ३१ ॥ विनिष्क्रान्तं स्वगृहादिति
 शेषः । द्वारे अन्तःपुरद्वारे । प्रियदर्शनमित्यनेनाभि-
 षेकार्थमात्मानमलङ्कृत्यागत इत्युक्तं ॥ ३२ ॥ क्षिप्रमा-
 चक्ष्वेति वसिष्ठः प्रोवाचेतिसंबन्धः ॥ ३३ ॥ काञ्चनाः
 काञ्चनमयाः । गङ्गोदकघटाः गङ्गोदकपूर्णघटाः । अत्र
 आहृतमित्येतद्वचनव्यत्ययेन संबध्यते । इमे इति च्छेदम-
 पि । सागरेभ्य आहृता इमे उदकघटा इत्यध्याहारेण योज्यं

॥ ३४ ॥ क्षौद्रं मधु ॥ ३५ ॥ चतुरश्वोरथः श्रीमान्नि-
 खिंशोधनुरुत्तममित्यत्र तु इति गायत्र्याश्चतुर्थाक्षरं ।
 निखिंशः खङ्गः ॥ ३६ ॥ भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३७ ॥
 केसरी प्रशस्तकेसरः । हरिश्रेष्ठः अश्वोत्तमः ॥ ३८—३९ ॥
 व्याघ्रतनुः व्याघ्रचर्मैत्यर्थः । नैगमाः वणिजः । “नै-
 गमो वाणिजो वणिक्” इत्यमरः ॥ ४०—४१ ॥ समुदि-
 ते सम्यग्व्यक्ते ॥ ४२—४३ ॥ पूर्वोदितं अयं सर्वदा
 अनिवार्य इति राज्ञा पूर्वमुक्तं ॥ ४४ ॥ अजज्ञिवान्
 अज्ञातवान् ॥ ४५ ॥ यथाकालं प्रातःकालार्ह ॥ ४६ ॥
 भास्करोदयेऽपि समुद्रवृद्धिरस्त्येव । यद्वा भासः करोती-

ति० भृङ्गारः कनकालुका । दत्तूरकुसुमसदृशहिरण्मयपात्रं ॥ ३७ ॥ ती० नैगमाः श्रेणीमुख्याः अध्यापकावा
 ॥ ४० ॥ ती० भास्करोदये भासः करोतीति व्युत्पत्त्या भास्करः पूर्णचन्द्रः तस्योदये । प्रीतेन प्रतिफलितचन्द्रतेजसा प्रीतेन ।

[पा०] १ ड. च. झ. व. परमर्षिभिरावृतः. क. ड. ज. परमर्षिविवेशह. २ क—छ. झ. व. ट. मनुजसिंहस्य. ३ घ.
 समुद्रेभ्यश्च. ४ ख. छ. मागतम्. ५ ख. रुचिराः कन्याः. ६ छ. श्वेतचबालव्यजनं. ७ ड. च. छ. झ. व. भृङ्गारं च हिरण्मयम्.
 ट. भृङ्गारं च हिरण्मयम्. ८ ड. च. छ. झ. व. ट. समिधश्च. ९ ड. च. छ. झ. व. ट. सर्वे. १० क. ख. वैश्याश्च. ११ ड.
 च. छ. झ. व. ट. पुण्ये. १२ झ. ट. महाबलः. १३ ख. ड—ट. राजसंमताः. १४ ख. ग. घ. ज. सान्त्वाभिः. घ. हृद्याभिः.
 १५ ड. छ. झ. ट. यथापूर्वं. १६ क—ट. नन्दयनस्वतः ग. घ. ज. नन्दयनस्सदा. ख. ड. छ. झ. व. ट. नन्दयनस्वतः.
 क. च. नन्दयनस्तथा.

इन्द्रमस्यां तु वेलायामभितुष्टाव मातलिः ॥ सोऽजयदानवान्सर्वास्तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ४८ ॥
 वेदाः सहाङ्गविद्याश्च यथा ह्यात्मभुवं विशुम् ॥ ब्रह्माणं बोधयन्त्यद्य तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ४९ ॥
 आदित्यः सह चन्द्रेण यथा भूतधरां शुभम् ॥ बोधयत्यद्य पृथिवीं तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ५० ॥
 उत्तिष्ठाशु महाराज कृतकौतुकमङ्गलः ॥ विराजमानो वपुषा मेरोरिव दिवाकरः ॥ ५१ ॥
 सोमसूर्यौ च काकुत्स्थ शिववैश्रवणावपि ॥ वरुणश्चाग्निरिन्द्रश्च विजयं प्रदिशन्तु ते ॥ ५२ ॥
 गता भगवती रात्रिः कृतं कृत्यमिदं तव ॥ बुध्यस्व नृपशार्दूल कुरु कार्यमनन्तरम् ॥ ५३ ॥
 उदतिष्ठत रामस्य समग्रमभिषेचनम् ॥ पौरं जानपदैश्चापि नैगमैश्च कृताञ्जलिः ॥ ५४ ॥
 स्वयं वसिष्ठो भगवान्ब्राह्मणैः सह तिष्ठति ॥ क्षिप्रमाज्ञाप्यतां राजत्राघवस्याभिषेचनम् ॥ ५५ ॥
 यथा ह्यपालाः पशवो यथा सेना ह्यनायका ॥ यथा चन्द्रं विना रात्रिर्यथा गावो विना वृषम् ॥ ५६ ॥
 एवं हि भवता राष्ट्रं यत्र राजा न दृश्यते ॥ ५७ ॥
 इति^१ तस्य वचः श्रुत्वा सान्त्वपूर्वमिर्वार्यवत् ॥ अभ्यकीर्यत शोकेन भूय एव महीपतिः ॥ ५८ ॥
 ततः स राजा तं सूतं सन्नहर्षः सुतं प्रति ॥ शोकरक्तेक्षणः श्रीमानुद्रीक्ष्योवाच धार्मिकः ॥
 वाक्यैस्तु खलु मर्माणि मेम भूयो निकृन्तसि ॥ ५९ ॥

तिव्युत्पत्त्याभास्करश्चन्द्रः ॥ ४७—४८ ॥ सहाङ्ग-
 विद्याः अङ्गभूतशिक्षादिविद्यासहिताः । ब्रह्माणं बोध-
 यन्ति सृष्ट्युपयोगितत्तदर्थबोधंजनयन्ति । तथाहम-
 नुः “नामरूपंचभूतानांकृत्यानांचप्रपञ्चनं । वेदशब्दे-
 भ्यएवादीदेवादीनांचकारसः” इति ॥ ४९ ॥ भूतधरां
 सर्वप्राणिधरां । पृथिवीबोधयति । विशेषणद्वारापृ-
 थ्वीबोधनं । अद्यबोधयामीत्यन्वयः ॥ ५० ॥ कृत-
 कौतुकमङ्गलः कृतकौतुकहेतुभूतमङ्गलाचरणयेनसत-
 थोक्तः । सर्वानन्दोत्पादनायकृतदेहालङ्कारइत्यर्थः ।
 यद्वा कौतुकं उत्सवः कृतोत्सवार्थमङ्गलानुष्ठानइत्य-
 र्थः । मेरोर्दिवाकरइव दिवाकरस्यप्रधानमेरोरुत्थानं

मेरुसंबद्धरथाक्षद्वारेतिज्ञेयं ॥ ५१—५२ ॥ सर्वान-
 न्दकररामाभिषेकमहोत्सवोपयुक्तत्वाद्वात्रिभगवतीति
 स्तूयते ॥ ५३ ॥ उदतिष्ठेति । “उदोनूर्ध्वकर्मणि” इ-
 त्यात्मनेपदं । उपस्थितमित्यर्थः । अभिषेचनं अभिषे-
 कसाधनं । उपतिष्ठतीतिपाठान्तरम् ॥ ५४—५७ ॥
 सान्त्वपूर्वं सामपूर्वं । “सामसान्त्वं” इत्यमरः । अ-
 र्थवदितिनिर्देशः प्रातःकालप्रबोधस्यसर्वविजयहेतुत्वा-
 त् ॥ ५८ ॥ सुतंप्रतिसन्नहर्षः नष्टहर्षः । भूयोनिक्-
 न्तसि कैकेयीवाक्यकृत्तानिमर्माणिभूयोप्यनुचितकाल-
 स्तुतिभिर्निकृन्तसीत्यर्थः । अत्रइतिशब्दोध्याहार्यः

मनसा प्रीतःसागरोयथानन्दतितथाआनन्दधनः आनन्दपूर्णस्सन्स्वतो नन्द नन्दय । प्रजाइतिशेषः । तथानन्दधनइत्यत्र
 नन्दआनन्दधनइतितन्त्रेणपदच्छेदः । ति० भास्करोदये तत्काले प्रत्युर्मिप्रतिफलितरवितेजसातेजस्वीसागरोयथाल्लातुकामान् नन्द-
 तिनन्दयतितथानोस्मान्प्रीतेनतुष्टेनमनसाप्रीतः अस्मद्विषयकप्रीत्याश्रयस्सन् नन्दय । यतु भास्करश्चन्द्रइति तत्प्रसिद्धिविरुद्धम् ।
 शि० अभास्करइतिच्छेदः । भास्करसदृशइत्यर्थः । सचन्द्रएवेतिकेचित् ॥ ४७ ॥ ति० यथाचन्द्रसहितोरविःउदयास्तमयाभ्यां
 पृथिवीं तत्स्थंजनंबोधयतितद्वच ॥ ५० ॥ ति० नैगमोवणिग्वर्गः ॥ ५४ ॥

[पा०] १ ख. योऽजयत्. २ क. ख. घ—ट. सहाङ्गाः. ग. साङ्गाश्च. ३ च. चात्मभुवं. ड. स्वात्मभुवं. ख. ह्यात्मभवं.
 क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. भुवंप्रभुम्. ४ क. च. आदित्याः. ५ च. बोधयन्त्यत्र. क. बोधयन्त्यद्य. ६ च. उत्तिष्ठत्वं.
 ड. छ. झ. ज. उत्तिष्ठुमहा. ७ ख. ग. घ. च. ज. ज. रात्रिरहृदिशिवमुपस्थितम्. ८ ख. ग. घ—च. ज. ज. ट.
 प्रतिबुध्यस्वराजर्षे. ९ च. ज. कृत्यमहदुपस्थितम्. ज. कृत्यंकृतमिदंतव. ख. ग. घ. ट. कृतंकृत्यमिदंतव. १० क. ख. घ. च.
 ज. उपतिष्ठति. ११ ड. छ. झ. जानपदाश्चापिनैगमाश्च. ट. जानपदश्चापिनैगमश्च. घ. जानपदैश्चैव. १२ क. च. ज.
 कृतात्मभिः. १३ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. अयं. १४ ख. ह्यगोपाः. १५ क. ग. च. छ. ट. ह्यनायकाः. घ. ह्यपालका.
 १६ घ. भवता. १७ ख. विद्यते. १८ ड. छ. झ. ट. एवं. १९ च. मिहार्थवत्. २० ग. अभ्युदीर्यत. २१ ड. छ.
 झ. ज. ट. ततस्तु. २२ घ. ममभूयोनिक्वन्तसे. क. ख. भूयएवनिक्वन्तसि.

सुमन्त्रः करुणं श्रुत्वा दृष्ट्वा दीनं च पार्थिवम् ॥ प्रगृहीताञ्जलिः किञ्चित्सादेशादपाक्रमत् ॥ ६० ॥

यदा वक्तुं स्वयं दैन्यान्न शशाक महीपतिः ॥ तदा सुमन्त्रं मन्त्रज्ञा कैकेयी प्रत्युवाच ह ॥ ६१ ॥

सुमन्त्र राजा रजनीं रामहर्षसमुत्सुकः ॥ प्रजागरपरिश्रान्तो निद्राया वशमेयिवान् ॥ ६२ ॥

तद्गच्छ त्वरितं सूत राजपुत्रं यशस्विनम् ॥ राममानय भद्रं ते नात्र कार्या विचारणा ॥ ६३ ॥

[अश्रुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि ॥ तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणो वाक्यं राजा मन्त्रिणमब्रवीत् ॥

सुमन्त्र रामं द्रक्ष्यामि शीघ्रमानय सुन्दरम्] ॥ ६४ ॥

स मन्यमानः कल्याणं हृदयेन ननन्द च ॥ निर्जगाम च संप्रीत्या त्वरितो राजशासनात् ॥ ६५ ॥

सुमन्त्रश्चिन्तयामास त्वरितं चोदितस्तथा ॥ व्यक्तं रामाभिषेकार्थमिहायांसति धर्मवित् ॥ ६६ ॥

इति सूतो मतिं कृत्वा हर्षेण महता वृत्तः ॥ निर्जगाम मंहाबाहू राघवस्य दिदृक्षया ॥ ६७ ॥

सागरहृदसङ्काशात्सुमन्त्रोन्तःपुराच्छुभात् ॥ निष्क्रम्य जनसंवाधं ददर्श द्वारमग्रतः ॥ ६८ ॥

ततः पुरस्तात्सहसा ^{१२}विनिर्गतो महीपतीन्द्रारगतो विलोकयन् ॥

ददर्श पौरान्विविधान्महाधनानुपस्थितान्द्वारमुपेत्य विष्टितान् ॥ ६९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

॥ ५९ ॥ करुणं दीनवाक्यं ॥ ६० ॥ मन्त्रज्ञा राज-

नीत्यनुसारेणस्वकार्योचितविचारज्ञेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ र-

जनीमितिअत्यन्तसंयोगेद्वितीया । प्रजागरो निद्राक्षयः

॥ ६२ ॥ विचारणेत्यनन्तरमितिशब्दोऽध्याहर्तव्यः ।

इतिप्रत्युवाचेत्यन्वयः ॥ ६३—६४ ॥ राजशासना-

दित्युक्तिः राजसंमतमितिबुद्ध्या ॥ ६५—६७ ॥

सागरहृदः समुद्रान्तर्गतहृदः । पुरान्तर्वर्त्यन्तःपुरत्वा-

त्समुद्रस्थहृदौपम्यं । जनसंवाधं जनैर्निबिडं ॥ ६८ ॥

पुरस्तात् अग्रे । महीपतीन्विलोकयन् पश्चात्पौरान्द-

दर्श । महाधनान् उपहारपाणीन् । उपस्थितान् उपस्था-

नं सदः कुर्वतः ॥ ६९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-

व्याख्याने चतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥

ति० कल्याणमन्यमानःकदाचिद्रामंदृष्ट्वातस्मिन्प्रीतिकरिष्यतीतिमन्यमानः । यद्वाअस्मिन्नवसरेरामदर्शनमेवकल्याणमन्यमानः ।

मृतिसमयत्वात् । यद्वादेवानामृषीणांचकल्याणमन्यमानः । अतएवहृदयेनननन्दनतुबहिस्तच्चिह्नमितिभावः ॥ ६५ ॥ ति०

निर्गमनकालेपुनस्त्वरितमानयेतितथाकैकेय्याप्रेरितश्चिन्तयामास । किमिच्छेष्टाभूयस्त्वरयतीतिचिन्ता । व्यक्तरामाभिषेकार्थमेवै-

षालरयति । इहधर्मराट् दशरथः । आयास्यति आयासवान्भवति । प्रयासबाहुल्येनप्रायोबहिर्नागमिष्यतीतिमतिक्रमेत्यन्वयः ।

शि० धर्मराट् दशरथः । इह अभिषेकशालायां । व्यक्तंयथास्यात्तथाआयास्यति इतिमतिकृत्वा ॥ ६६ ॥ ति० महीपतेर्द्वारगतान्

अधिकारिणः । विलोकयन् ॥ ६९ ॥ इतिचतुर्दशसर्गः ॥ १४ ॥

[पा०] १ घ. कामहर्ष. २ ड. छ. झ. ट. निद्रावशमुपागतः. क—घ. च. ज. ञ. निद्रायावशमागतः. ३ इदमर्धत्रयं

ड. च. छ. झ. ञ. ट. दृश्यते. ४ क. ड. छ. झ. ञ. ट. संप्रीत्या. ५ क. ख. ग. घ. त्वरितश्चोदितः. ६ ड. छ. झ. ट.

रामाभिषेकार्थं. क. ख. घ. ज. रामोभिषेकार्थं. ७ ट. सिहायस्यति. ८ ड. छ. झ. ट. धर्मराट्. क. ख. च. ज. धर्मभाक्.

९ ड. छ. झ. ट. पुनः. १० ड. छ. झ. ञ. ट. महातेजाः. ज. महावेगात्. ११ क. ज. संवाधां. १२ क. ख. ड. च. छ.

झ. ञ. ट. विनिस्तृतो. १३ क. महीभृतो. क. घ. ड. छ. झ. ञ. ट. महीपतेर्द्वारगतान्. ख. महीपतिद्वारगतान्. १४ क.

घ. च. ज. ञ. महाजानान्. १५ ख. झ. निष्ठितान्.

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

रामानयनायान्तःपुरास्त्रिर्गच्छतासुमन्त्रेणाभिषेचनिकसामग्रीसज्जीकरणपूर्वकं राजागमनप्रतीक्षणेन द्वारि तिष्ठतां ब्राह्मणादीना-
मुपायनपाणीनां महीपतीनां चावलोकनेन पुनरन्तःपुरप्रवेशेन स्तुतिपूर्वकं राज्ञि तन्निवेदनम् ॥ १ ॥ तथा पुनर्दशरथचोदनयारामा-
नयनायतदन्तःपुरप्रवेशनम् ॥ २ ॥

ते तु तां रजनीमुष्य ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ उपतस्थुरुपस्थानं सहराजपुरोहिताः ॥ १ ॥
अमात्या बलमुख्याश्च मुख्या ये निगमस्य च ॥ राघवस्याभिषेकार्थं ग्रीयमाणास्तु सङ्गताः ॥ २ ॥
उदिते विमले सूर्ये पुष्ये चाभ्यागतेऽहनि ॥ लग्ने कर्कटके प्राप्ते जन्म रामस्य च स्थिते ॥
अभिषेकाय रामस्य द्विजैर्नैरुपकल्पितम् ॥ ३ ॥
काञ्चना जलकुंभाश्च भद्रपीठं खलंकृतम् ॥ रथश्च सम्यगास्तीर्णो भास्वता व्याघ्रचर्मणा ॥ ४ ॥
गङ्गायमुनयोः पुण्यात्सङ्गमादाहृतं जलम् ॥ याश्चान्याः सरितः पुण्या हृदाः कूपाः सरांसि च ॥ ५ ॥
प्राग्वाहाश्चोर्ध्ववाहाश्च तिर्यग्वाहास्समाहिताः ॥ ताभ्यश्चैवाहृतं तोयं समुद्रेभ्यश्च सर्वशः ॥ ६ ॥
[अष्टौ च कन्या रुचिरा मत्तश्च वरवारणः] ॥ सैलाजाः क्षीरिभिश्छन्ना घटाः काञ्चनराजताः ॥
पद्मोत्पलयुता भान्ति पूर्णाः परमवारिणा ॥ ७ ॥
क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ॥ वेद्याश्चैव शुभाचाराः सर्वाभरणभूषिताः ॥
[लीलावत्यः सुभ्रुवश्च लोलनेत्राश्च सर्वशः] ॥ ८ ॥
चन्द्रांशुविकचप्रख्यं काञ्चनं रत्नभूषितम् ॥ सज्जं तिष्ठति रामस्य बालव्यजनमुत्तमम् ॥ ९ ॥
चन्द्रमण्डलसंकाशमातपत्रं च पाण्डुरम् ॥ सज्जं द्युतिकरं श्रीमदभिषेकपुरस्कृतम् ॥ १० ॥
पाण्डुरश्च वृषः सज्जः पाण्डुरोश्च संस्थितः ॥ प्रसृतश्च गजः श्रीमानौपवाह्यः प्रतीक्षते ॥ ११ ॥

अथरामाभिषेकसामग्रीसन्निधानमाह पञ्चदशे । उ-
ष्य उषित्वा । उपस्थानं सदः ॥ १ ॥ निगमस्य पु-
रस्य । “निगमोनिश्चयेवेदपुरेपथिवणिक्पथे” इति वैज-
यन्ती ॥ २ ॥ उपकल्पितं अभिषेकार्थद्रव्यजातमिति
शेषः ॥ ३ ॥ उपकल्पितमेव प्रपञ्चयति—काञ्चना इत्या-
दि । अत्र भ्रान्तीत्यनुषज्यते ॥ ४ ॥ आहृतं वर्तत इति
शेषः । याश्चान्यास्सरित इत्यत्र ताभ्यश्चेत्यनुकृष्याहृत-
मिति पूर्वोणसंबन्धः । येच हृदाः कूपाः यानि सरांसि
अत्र तु तेभ्य इत्यध्याहारः । आहृतं जलमिति पूर्वोणसंब-
न्धः ॥ ५ ॥ प्राग्वाहाः पूर्वाभिमुखप्रवाहाः । गोदा-
वरीकावेर्यादयः । ऊर्ध्ववाहाः ऊर्ध्वोद्गतप्रवाहाः ।
नैमिषारण्यस्थब्रह्मावर्तरुद्रावर्तादिसरोविशेषाः । ऊ-

र्ध्ववाहाः प्रत्यग्वाहाः इत्यप्याहुः । ऊर्ध्वोद्गहन्तीत्यूर्ध्व-
वाहाः निर्झरा इति केचित् । तिर्यग्वाहाः दक्षिणोत्तरा-
भिमुखप्रवाहाः । गण्डकीशोणभद्रादयः ॥ ६ ॥ क्षी-
रिभिः अश्वत्थोदुंबरादिभिः । पूर्वजलकुंभमात्रमुक्तं
अत्र तद्विशेष इति न पुनरुक्तिः ॥ ७ ॥ क्षौद्रं मधु । सु-
मनसः कुसुमानि । शुभाचाराः अञ्जनस्रगलङ्करणा-
दिमङ्गलवेषयुक्ताः ॥ ८ ॥ चन्द्रांशुविकचप्रख्यं वि-
कचचन्द्रांशुसदृशं । विकचत्वं विस्तृतत्वं । यद्वा चन्द्रां-
शव इव विकचा विस्तृता प्रख्याकान्तिर्यस्य तत्तथा । का-
ञ्चनं काञ्चनदण्डं । सज्जं गन्धपुष्पादिभिरलङ्कृतं
॥ ९ ॥ अभिषेकपुरस्कृतं अभिषेकाय पुरस्कृतं ॥ १० ॥
प्रसृतः प्रकर्षेण स्रवन्मदः । औपवाह्यः राजवाह्यः ।

ति० उपस्थानं राजद्वारं । अधिकरणेल्युद् ॥ १ ॥ ति० निगमः वणिक्समूहः ॥ २ ॥ ति० रामस्य जन्म जन्मनि स्थिते ज-
न्मकालस्थे कर्कटलग्ने च प्राप्ते ॥ ३ ॥ अभिषेकाय अभिषेकार्थं । उपकरणं उपकल्पितं सिद्धमित्यर्थः । जलकुंभाः आनीताः । अलङ्कृ-
तं भद्रपीठं स्थापितं ॥ ४ ॥ ति० क्षीरिणः । क्षीरपूर्णाः । क्षीरमत्र जलं । डीवभावार्थः । स० नदा इत्यध्याहृत्य लिङ्गानुपपत्तिकेचित्परि-
[पा०] १ घ. च. छ. येचान्ये. २ घ. अभिषेकार्थं. ३ क. ड. छ. झ. ज. ट. स्सुसंगताः. ४ क. द्विजैश्चपरि. ५ ड. छ. झ. ज.
ट. तिर्यग्वाहाश्चक्षीरिणः. ६ इदमर्थं झ. दृश्यते. ७ ड. छ. ज. झ. ज. ट. सजलाः. ८ इदमर्थं ग. घ. च. ज. दृश्यते. ९ ड.
च. छ. झ. ट. पाण्डुरं. १० ड. च. छ. झ. ज. ट. पुरस्सरम्. ११ च. छ. झ. ज. ट. पाण्डुराश्च. १२ क. ग. घ. ज. सुस्थितः.

अष्टौ च कन्या माङ्गल्याः सर्वाभरणभूषिताः ॥ वादित्राणि च सर्वाणि वन्दिनश्च तथाऽपरे ॥ १२ ॥
 इक्ष्वाकूणां यथा राज्ये संभ्रियेताभिषेचनम् ॥ तथाजातीयमादाय राजपुत्राभिषेचनम् ॥ १३ ॥
 ते राजवचनात्तत्र समवेता महीपतिम् ॥ अपश्यन्तोऽब्रुवन्को नु राज्ञो नः प्रतिवेदयेत् ॥ १४ ॥
 न पश्यामश्च राजानमुदितश्च दिवाकरः ॥ यौवराज्याभिषेकश्च सज्जो रामस्य धीमतः ॥ १५ ॥
 इति तेषु ब्रुवाणेषु सार्वभौमान्महीपतीन् ॥ अब्रवीत्तानिदं सर्वान्सुमन्त्रो राजसत्कृतः ॥ १६ ॥
 रामं राज्ञो नियोगेन त्वरया प्रस्थितोऽस्म्यहम् ॥ पूज्या राज्ञो भवन्तस्तु रामस्य च विशेषतः ॥ १७ ॥
 अयं पृच्छामि वचनात्सुखमायुष्मतामहम् ॥ राज्ञः संप्रतिबुद्धस्य यच्चागमनकारणम् ॥ १८ ॥
 इत्युक्त्वाऽन्तःपुरद्वारमाजगाम पुराणवित् ॥ सदाऽसक्तं च तद्वेश्म सुमन्त्रः प्रविवेश ह ॥ १९ ॥
 तुष्टावास्य तदा वंशं प्रविश्य स विशांपतेः ॥ शयनीयं नरेन्द्रस्य तदासाद्य व्यतिष्ठत् ॥ २० ॥
 सोत्यासाद्य तु तद्वेश्म तिरस्करणमन्तरा ॥ आशीर्भिर्गुणयुक्ताभिरभितुष्टाव राघवम् ॥ २१ ॥
 सोमसूयौ च काकुत्स्थ शिववैश्रवणावपि ॥ वरुणश्चाग्निरिन्द्रश्च विजयं प्रदिशन्तु ते ॥ २२ ॥
 [यथा साङ्गाश्च वेदा वै ब्रह्माणं बोधयन्ति ते ॥ तथा त्वां धीर बोध्यामि ह्युत्तिष्ठ पुरुषर्षभ] ॥ २३ ॥
 गता भगवती रात्रिः कृतं कृत्यमिदं तव ॥ बुध्यस्व नृपशार्दूल कुरु कार्यमनन्तरम् ॥ २४ ॥
 ब्राह्मणा बलमुख्याश्च नैर्गमाश्चागता नृप ॥ दर्शनं प्रतिकङ्क्षन्ते प्रतिबुध्यस्व राघव ॥ २५ ॥
 स्तुवन्तं तं तदा सूतं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम् ॥ प्रतिबुध्य ततो राजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥

“राजवाह्यस्तौपवाह्यः” इत्यमरः ॥ ११ ॥ माङ्गल्याः मङ्गलार्हाः । वादित्राणि वीणादिचतुर्विधवाद्यानि ॥ १२ ॥ इक्ष्वाकूणां राज्ये अभिषेचनमुद्दिश्य यथासंभ्रियेत वस्तुजातमितिशेषः । तथाजातीयं अनर्घरत्नादिवस्तुजातं । आदाय । ते महीपतयः । राजवचनात् राजपुत्राभिषेचनमुद्दिश्य । तत्र राजभवनद्वारे । समवेताः महीपतिमपश्यन्तः राज्ञः कोनु नः प्रतिवेदयेदित्यब्रुवन्नितियोजना ॥ १३—१४ ॥ सज्जः संपन्नसाधनइत्यर्थः ॥ १५—१६ ॥ रामंप्रस्थितः आनेतुमितिशेषः । यस्मात्पूज्यास्तस्मात् । आयुष्मतां युष्मा-

कंवचनात् राज्ञः सुखंपृच्छामि । यच्चागमनकारणं दर्शनायानागमनेहेतुः तं च । अयमविलंबेनपृच्छामि ॥ १७—१८ ॥ पुराणवित् सामन्तराजानुवर्तनरूपपुरातनवृत्तान्तज्ञः । सदाऽसक्तं सर्वदाअनिवारितं ॥ १९ ॥ शयनीयं शयनयोग्यगृहम् ॥ २० ॥ अत्यासाद्य अतिशयेनप्राप्य । अतिसमीपंप्राप्येत्यर्थः । तिरस्करणमन्तरा यवनिकामात्रं व्यवधानंकृत्वेत्यर्थः । राघवं दशरथं । पुनःस्तोत्रकरणं सूतस्यविज्ञापनात् पूर्वस्तुतेः कुलधर्मत्वात् ॥ २१—२५ ॥ प्रतिबुध्य

हरन्ति । ति० अभिषेकपुरस्सरं अभिषेकसामग्रीमुख्यं । ती० अभिषेकपुरस्कृतं प्रक्षालितं ॥ १० ॥ ति० यद्यपिप्रस्थितः तथापि भवन्तो राज्ञो रामस्यचपूज्या इति कृत्वाऽऽयुष्मतां युष्माकंवचनात् सर्वे राजानो ब्राह्मणादयश्च महाराजं सुखं सुखशयनंपृच्छन्तीति विज्ञापयामि । जाग्रतोपि बहिरागमनकारणं किमिति च पृच्छन्तीति विज्ञापयामि ॥ १७—१८ ॥ स्त० विशां प्रजानां । पतेः पत्युः । ननु कथं पतेरिति । “पतिस्समासएव” इति समासेऽसंज्ञाविधानादिति चेन्न । पतिरित्याख्यातः पतिः । णौटिलोपे “अचहः” इत्यौणादिकइः । अयंपतिशब्दः “पतिस्समासएव” इत्यत्र न गृह्यते । लाक्षणिकत्वात् ॥ २० ॥ ति० तिरस्करणं अन्तरा कृत्वेति शेषः ॥ २१ ॥ ति० निगमोवाणिज्यंतत्संबन्धिनो नैगमाः ॥ २५ ॥ ति० प्रतिबुध्य जवनिकान्तर्हितमपि सुमन्त्रं च निनाह्वात्वा ॥ २६ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. राज्ञे. २ ड. छ. झ. ट. सर्वास्ताश्च. ३ क. ख. ग. ड. छ. झ. ज. ट. वाक्यं. ४ घ. राज्ञो नु. ५ च. छ. ज. झ. ज. ट. ह्यहम्. ६ छ. राज्ञा. घ. भवन्तो राज्ञस्तु. च. झ. ज. ट. भवन्तश्च. ७ ख. घ. ड. झ. ट. रामस्य तु. ८ घ. राजस्तु संप्रबुद्धस्य. ९ ड. छ. झ. चानागमन. १० ज. तद्वारं. ११ क. ख. च. ज. सुमन्त्रस्त. १२ क. कृतं वेश्म. १३ अयं श्लोकः क. च. ज. दृश्यते. १४ क. ख. ग. ड—ट. रात्रि रहदिशवमुपस्थितम्. घ. रहदिशवमुपागतम्. १५ क. ग. च. छ. ज. नरशार्दूल. ड. झ. ट. राजशार्दूल. १६ ड. छ. झ. ट. श्वागतास्त्वह. ख. च. ज. श्वागता नृपाः. १७ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. तेऽभिकाङ्क्षन्ते. १८ क. तं स्तुवन्तं. छ. स्तुवन्तंच. घ. संस्तुवन्तं. १९ क. ख. तदा.

राममानय सूतेति यदस्यभिहितोऽनया ॥ किमिदं कारणं येन ममाज्ञा प्रतिहन्यते ॥ २७ ॥
 न चैव संप्रसुप्तोऽहमानयेहाशु राघवम् ॥ इति राजा दशरथः सूतं तत्रान्वशात्पुनः ॥ २८ ॥
 स राजवचनं श्रुत्वा शिरसा प्रतिपूज्य तम् ॥ निर्जगाम नृपावासान्मन्यमानः प्रियं महत् ॥ २९ ॥
 प्रपन्नो राजमार्गं च पताकाध्वजशोभितम् ॥ हृष्टः प्रमुदितः सूतो जगामाशु विलोकयन् ॥ ३० ॥
 स सूतस्तत्र शुश्राव रामाधिकरणाः कथाः ॥ अभिषेचनसंयुक्ताः सर्वलोकस्य हृष्टवत् ॥ ३१ ॥
 ततो ददर्श रुचिरं कैलासशिखरप्रभम् ॥ रामवेश्म सुमन्त्रस्तु शक्रवेश्मसमप्रभम् ॥ ३२ ॥
 महाकवाटविहितं वितुर्दिशतशोभितम् ॥ काञ्चनप्रतिमैकाग्रं मणिविद्रुमतोरणम् ॥ ३३ ॥
 शारदाभ्रघनप्रख्यं दीप्तमेरुगुहोपमम् ॥ मणिभिर्वरमाल्यानां सुमहद्भिरलंकृतम् ॥ ३४ ॥
 मुक्तामणिभिराकीर्णं चन्दनागरुधूपितम् ॥ गन्धान्मनोज्ञान्विभूजदार्दुरं शिखरं यथा ॥ ३५ ॥
 सारसैश्च मयूरैश्च विनदद्भिर्विराजितम् ॥ सुकृतेहामृगाकीर्णं सुकीर्णं भक्तिभिस्तथा ॥ ३६ ॥
 मनश्चक्षुश्च भूतानामौददत्तिगमतेजसा ॥ चन्द्रभास्करसंकाशं कुबेरभवनोपमम् ॥ ३७ ॥
 महेन्द्रधामप्रतिमं नानापक्षिसमाकुलम् ॥ मेरुशृङ्गसमं सूतो रामवेश्म ददर्श ह ॥ ३८ ॥
 उपस्थितैः समाकीर्णं जनैरञ्जलिकारिभिः ॥ उपादाय समाक्रान्तैस्तथा जानपदैर्जनैः ॥ ३९ ॥

ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ २६—२७ ॥ कैकेय्युक्तं निद्रापरवश-
 स्यराज्ञोऽनुमतंनवेतिनसंशयितव्यमित्याह—नचेत्यादि-
 ना ॥ २८—२९ ॥ हृष्टः रोमाञ्चाश्चितगात्रः । प्र-
 मुदितः संजातमानसानन्दः ॥ ३० ॥ रामाधिकरणाः
 राममधिकृत्यप्रवृत्ताः । हृष्टवत् स्वार्थेवतिः ॥ ३१—
 ३२ ॥ महाकवाटविहितं निर्मितमहाकवाटं । वित-
 तुर्दिशतशोभितं वेदिकाशतशोभितं । “स्याद्वितादिस्तु
 वेदिका” इत्यमरः । काञ्चनप्रतिमैकाग्रं काञ्चनप्रति-
 माभिःएकाग्रंनिरन्तरं । यद्वा काञ्चनप्रतिमाभिःएका-
 निमुख्यानिअग्राणिशिखराग्राणि यस्मिन् तत्तथोक्तं ।
 मणिविद्रुमतोरणं मणिविद्रुमप्रचुरबहिर्द्धारयुक्तं । “तो-
 रणोस्त्रीबहिर्द्धारं” इत्यमरः ॥ ३३ ॥ शारदाभ्रघनप्र-

ख्यं शारदाभ्रमूर्तिसदृशं । “घनोमेधेमूर्तिगुणेत्रिषुमू-
 र्तेनिरन्तरे” इत्यमरः ॥ ३४ ॥ दार्दुरं मलयसंनि-
 ष्टश्चन्दनोत्पत्तिस्थानभूतोगिरिर्दार्दुरः तत्संबन्धिदार्दुरं
 ॥ ३५ ॥ सुकृतेहामृगाकीर्णं द्वारभित्तिस्तंभादिषुसुषु-
 रचितैःईहामृगैः वृकैः आकीर्णं । “कोकस्त्वीहामृगो
 वृकः” इत्यमरः । भक्तिभिःसुकीर्णं सुषुरचितं॥३६॥
 तिग्मतेजसा तीव्रतेजसा । “तिग्मंतीव्रंखरं” इत्यम-
 रः । अतिशयिततेजसेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ रामवेश्मद-
 दर्शहेतिपुनर्वचनस्यसामान्योक्तस्यविशेषणविशेषकथ-
 नार्थत्वात्पुनरुक्तिः । भगवतोवाल्मीकेरियं हिशैली
 ॥ ३८ ॥ उपादाय उपायनानीतिशेषः । समाक्रान्तैः

ति० अनयेतिपाठे अनयेत्युपलक्षणं । मयाचेत्यर्थः । अतएवममाज्ञेतिसंगच्छते । पूर्वराज्ञास्वयमप्युक्तेः । कतकादयस्तु कैकेय्या-
 न्नैव “अप्रतिषिद्धमनुमतं” इतिन्यायेनममाज्ञा । ननुनिद्रापरवशत्वेनराज्ञोऽनुमतंनवेतिमेसंदेहस्तत्राह—नचेति । इतिव्याचक्ष-
 ते । तेषां इतिराजेतिश्लोकेपुनःपदासंगतिस्स्पष्टैव । पूर्वसर्गान्तेअश्रुत्वा राजवचनमित्यादिननन्दचेत्यन्तश्लोकद्वयस्यसर्वपुस्तकेष्वनुपलं-
 भाच्चतद्याख्यानामसंगतमितिष्येयं । शि० अनया मद्वाण्या । अभिहितः आज्ञापितोसि । येनकारणेनप्रतिवाह्यते निवर्त्यते । त-
 दिदं किंकारणं । वि० “अप्रतिषिद्धमनुमितं” इतिन्यायेनतदाज्ञायाएवमदाज्ञात्वात्सेयंममाज्ञाप्रतिहन्यते नानुशीयते । तत्र कै-
 केयीनियमितकार्ये । पुनरितिवाक्यालंकारे ॥ २८ ॥ ति० शारदाभ्रघनप्रख्यं शारदाभ्रवत्घनप्रख्यंनिबिडप्रभं ॥ ३४ ॥
 ती० भक्तिभिः वर्धकीनांसूक्ष्मचित्रशिल्पैः । सूकीर्णं सुष्ठुउत्तुनिबिडंकीर्णव्याप्तं ॥ ३६ ॥

[पा०] १ क—घ. च. ज. झ. ञ. स्यभिहितोमया. २ छ. झ. ट. प्रतिवाह्यते. ३ घ. नृपागारात्. ४ च. प्रसन्नो.
 ५ क. च. ड. छ. झ. ञ. ट. सदृशप्रभम्. ख. शिखरोपमम्. ६ ख. राजवेश्म. ७ ख—छ. झ. ञ. ट. पिहितं. क. सहितं.
 ८ ख. विद्रुमभूषितम्. ९ क. ख. ग. ड—ट. दीप्तमेरु. १० ड. च. छ. झ. ञ. ट. गुहासमम्. ११ घ. माल्यैश्च. १२ ड.
 च. छ. झ. ञ. ट. भूषितम्. १३ च. ज. निवदधार्दुरं. १४ ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. सूकीर्णं. घ. संकीर्णंभक्तिभिर्विधा.
 ख. ग. भित्तिभिस्तथा. १५ ख. आददन्निजयाध्रिया. १६ ख. नरै.

रामाभिषेकसुमुखैरनुमुखैः समलंकृतम् ॥ महामेघसमप्रख्यमुदग्रं सुविभूषितम् ॥ ४० ॥
नानारत्नसमाकीर्णं कुब्जकैरातकावृतम् ॥ ४१ ॥

स वाजियुक्तेन रथेन सारथिर्नराकुलं राजकुलं विलोकयन् ॥
वरूथिना रामगृहाभिपातिना पुरस्य सर्वस्य मनांसि रञ्जयत् ॥ ४२ ॥
ततः समासाद्य महाधनं महत्प्रहृष्टरोमा स बभूव सारथिः ॥
मृगैर्मयूरैश्च समाकुलोल्बणं गृहं वरार्हस्य शचीपतेरिव ॥ ४३ ॥
स तत्र कैलासनिभाः खलंकृताः प्रविश्य कक्ष्यास्त्रिदशालयोपमाः ॥
प्रियान्नरात्राममते स्थितान्बहूनपोषं शुद्धान्तमुपस्थितो रथी ॥ ४४ ॥
स तत्र शुश्राव च हर्षयुक्ता रामाभिषेकार्थकृता जनानाम् ॥
नरेन्द्रसूनोरभिर्मङ्गलार्थास्सर्वस्य लोकस्य गिरः प्रहृष्टः ॥ ४५ ॥
महेन्द्रसर्पप्रतिमं तु वेश्म रामस्य रम्यं मृगपक्षिजुष्टम् ॥
ददर्श मेरोरिव शृङ्गमुच्चं विभ्राजमानं प्रभया सुमन्त्रः ॥ ४६ ॥
उपस्थितैरञ्जलिंकारैश्च सोपायनैर्जानपदैश्च मर्त्यैः ॥
कोट्या परार्धैश्च विमुक्तयानैः समाकुलं द्वारपथं ददर्श ॥ ४७ ॥
ततो महामेघमहीधराभं प्रभिन्नमत्यङ्कुशमप्रसह्यम् ॥
रामौपवाहं रुचिरं ददर्श शत्रुञ्जयं नागमुदग्रकायम् ॥ ४८ ॥
खलंकृतान्साश्वरथान्सकुञ्जरानमात्यमुख्याञ्शतशश्च बल्लभान् ॥

समागतैः ॥ ३९ ॥ अनुमुखैः उत्सुकैः । उदग्रं उन्नतं ॥ ४० ॥ कुब्जकैरातकावृतं किरातानां खलपशरीरकाणां समूहः कैरातकं । “पृथिरल्पशरीरः स्यात्किरातः सच कथ्यते” इति हलायुधः । उपस्थितैः समाकीर्णमित्यादिकमपिरामवेश्मेत्यनेन संबध्यते ॥ ४१ ॥ वरूथिना रथगुप्तिमता । “रथगुप्तिर्वरूथोना” इत्यमरः । पुरस्य पुरस्थजनस्य । रञ्जयत् अरञ्जयत् ॥ ४२ ॥ समाकुलोल्बणं इतस्ततः समाकुलैर्जनैरुल्बणं अतिशयेनोल्बणं वा । वरा-

हस्य श्रेष्ठवस्त्वर्हस्य । रामस्येति शेषः ॥ ४३ ॥ अपोषा अतिक्रम्य । शुद्धान्तं अन्तःपुरं ॥ ४४ ॥ रामाभिषेकार्थकृताः रामाभिषेकार्थप्रयुक्ता इत्यर्थः । अभिमङ्गलार्थाः अभितोमङ्गलप्रतिपादनप्रयोजनाः ॥ ४५ ॥ वेश्म रामावासभूतगृहराजं ॥ ४६ ॥ कोट्या कोटिसङ्ख्याया । परार्धैः परार्धसङ्ख्यायाच । सङ्ख्येयैः । सर्वान्तसङ्ख्यापरार्धः ॥ ४७ ॥ प्रभिन्नं मत्तं । “प्रभिन्नो गार्जितो मत्तः” इत्यमरः ॥ ४८ ॥ बल्लभान् राज-

ती० रञ्जयन् समासददित्यव्याहार्यं । ततः समासाद्येत्युत्तरश्लोकेऽनुवादात् । ति० राजकुलं राजमार्गं । विराजयन् शोभयन् ॥ ४२ ॥ शि० वरार्हस्य वराणां सर्वश्रेष्ठानां ब्रह्मादीनामिलर्थः । अर्हस्तत्कर्तृकपूजायस्मिन्सखरामस्य ॥ ४३ ॥ ती० रामाभिषेकार्थकृतां रामाभिषेकप्रयोजनकर्मकुर्वन्तीति रामाभिषेकार्थकृतः तेषां गिरः शुश्रावेतियोजना ॥ ४५ ॥ ति० शत्रुञ्जयं तद्गुणकं तन्नामानं च ॥ ४८ ॥ इति पञ्चदशसर्गः ॥ १५ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. सुविराजितम्. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. कुब्जकैरपि चावृतम्. क. ख. कुब्जवामनिकावृतम्. ३ ड. छ. झ. ट. समाकुलम्. ४ ग. घ. ज. राजपथं. क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. राजकुलं विराजयन्. ५ ड. छ. झ. ट. राजगृहाभि. ६ घ. जनस्य. ७ छ. रञ्जयन्. क—ट. हर्षयन्. ८ ख. महान्प्रहृष्ट. ९ ड. छ. झ. ज. ट. न्वरात्राम. १० च. छ. झ. ज. ट. न्यपोष. घ. ज. नुपेय. ११ ग. च. अ. ट. युक्तो. १२ ग. ड. छ. झ. ज. ट. कृतां. १३ क. रपिमङ्गलार्थाः. घ. रभिमन्त्रितार्थाः. छ. रधिमङ्गलार्थाः. १४ घ. ससर्वलोकस्य गिरः प्रहृष्टः. १५ क. वेश्म. १६ क. च. अ. मुचैर्विभ्राज. ख. मुच्छिर्त. १७ ड. च. छ. झ. ज. ट. कारिभिश्च. १८ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. पदैर्जनैश्च. ख. पदैश्च मानवैः. १९ ड. छ. झ. कुलद्वारपदं. क. ग. ज. कुलद्वारपथं. ख. द्वारपथं ददर्श. २० ड. च. छ. झ. ज. ट. मुख्यांश्च ददर्श. वा. रा. ४२

व्यपोह्य स्रुतः सहितान्समन्ततः समृद्धमन्तःपुरमाविवेश ॥ ४९ ॥

तदद्रिकूटाचलमेघसन्निभं महाविमानोत्तमवेश्मसङ्घवत् ॥

अवार्यमाणः प्रविवेश सारथिः प्रभूतरत्नं मकरो यथाऽर्णवम् ॥ ५० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सुमन्त्रेणरामसमीपमेत्यतदानयनायस्वस्वदशरथनियोगनिवेदनम् ॥ १ ॥ श्रीरामेणकनकरथाधिरोहिणाछत्रचामरपाणिलक्ष्मणसंसेव्यमानेनकरितुरगादिभिःपरिवार्यमाणेनपौरनारीनरनिकरकृतस्वस्तुतिवचनश्राविणाचसतादशरथावलोकनायराजमार्गेनिर्गमनम् ॥ २ ॥

स तदन्तःपुरद्वारं समतीत्य जनाकुलम् ॥ प्रविविक्तां ततः कक्ष्यामांससाद पुराणवित् ॥ १ ॥

प्रासकार्मुकबिभ्रद्विर्युवभिर्मृष्टकुण्डलैः ॥ अप्रमादिभिरेकाग्रैः स्वनुर्रक्तैरधिष्ठिताम् ॥ २ ॥

तत्र काषायिणो वृद्धान्वेत्त्रपाणीन्स्वलंकृतान् ॥ ददर्श विष्टितान्द्वारि ह्यध्यक्षान्सुसमाहितान् ॥ ३ ॥

ते समीक्ष्य समायान्तं रामप्रियचिकीर्षवः ॥ सहसोत्पतिताः सर्वे स्वासनेभ्यः संसंभ्रमाः ॥ ४ ॥

तानुवाच विनीतात्मा स्रुतपुत्रः प्रदक्षिणः ॥ क्षिप्रमाख्यात रामाय सुमन्त्रो द्वारि तिष्ठति ॥ ५ ॥

ते राममुपसंगम्य भर्तुः प्रियचिकीर्षवः ॥ संहार्याय रामाय क्षिप्रमेवाचचक्षिरे ॥ ६ ॥

प्रतिवेदितमाज्ञाय स्रुतर्भ्यन्तरं पितुः ॥ तत्रैवानाययामास रघवप्रियकाम्यया ॥ ७ ॥

प्रियान् ॥ ४९ ॥ अद्रिकूटाचलमेघसन्निभं अद्रिशिखरेणनिश्चलमेघेनचसदृशं । महाविमानोत्तमवेश्मसङ्घवत् महाविमानसहितोत्तमवेश्मसमूहयुक्तं । “विमानोस्त्रीदेवयानेसप्तभूमौचसद्भानि” इतिनिघण्टुः ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चदशसर्गः ॥ १५ ॥

पुरेस्थाप्याभवन्ति । वेत्त्रपाणीन् यथारामोधनुर्धृत्वालोकरक्षयतितथातेपिवेत्राणिधृत्वारामंरक्षन्तीतिभावः । स्वलङ्कृतान् रामश्चक्रवर्तिगृहेकृतमज्जनोभुक्त्वायदापुनर्दिव्यान्तःपुरमुपयातितदाचक्रवर्तिवदन्तरङ्गतयाचतमुत्सङ्गेनिवेश्यपरिष्वज्यमूर्ध्याघ्रायविसर्जयन्ति तेन कुङ्कुमपङ्क्तैः कस्तूरिकादिदिव्याङ्गरागैश्चालङ्कृतान्स्वलङ्कृतान्रामसीतालङ्कारेभ्योप्ययमलङ्कारोतिशयितइति भावः ॥ ३—४ ॥ प्रकर्षेणदक्षिणः प्रदक्षिणः । सेवानिपुणइत्यर्थः । “दक्षिणेसरलोदारौ” इत्यमरः । तिष्ठतीत्यत्रइतिकरणंद्रष्टव्यं । तिष्ठतीत्याख्यातेत्यन्वयः ॥ ५—६ ॥ प्रतिवेदितं द्वास्थौर्निवेदितं । पितुःअभ्यन्तरं अन्तरङ्गं । तत्रैव यत्रसीतयासहस्थितःतत्रैवे-

एवंसुमन्त्रस्यरामोपस्थानमुक्त्वारामस्यदशरथोपस्थानमाहषोडशे—सतदित्यादि ॥ १—२ ॥ काषायिणः काषायवस्त्रधारिणः । रामप्रीत्यर्थमलङ्कारकञ्चुकालङ्कृतानित्यर्थः । वृद्धान् पञ्चनवतिवयस्कान् । तेखल्वन्तः-

तनि० । जनाकुलं अभिषेकंद्रष्टुमागतपौरजानपदादिजनसंकुलं । अन्तःपुरद्वारंसमतीत्य । द्वारस्यातिभोग्यतयाक्लेशेनविश्लेषोव्यज्यते । सत्य० पुराणवित् पुराणांअणःगतिः गत्यर्थादणतेःभावेअकारप्रत्ययः । तंवेत्तीतिपुराणवित् । अनेनराजभवनकौशलं सूच्यते ॥ १ ॥ ती० प्रासकार्मुकबिभ्रद्विरिति प्रासकार्मुकेत्यत्र “सुपांसुल्लुक्—”इतिद्वितीयायाल्लुक् । यद्वा प्रासकार्मुकबिभ्रतीतिप्रासकार्मुकबिभ्रतःतैः । द्विर्वचनमार्षं । शि० प्राप्तानिप्रकटीभूतानिकार्मुकाणिधनूंषिबिभ्रतिधारयन्तितैः । कर्मणस्संबन्धसामान्यत्वेनविवक्षणात्षष्ठी । ततः “षष्ठी”इतिविधिनासमासः ॥ २ ॥ शि० प्रदक्षिणः मन्त्रादिकर्मस्वतिनिपुणः ॥ ५ ॥ स० सभार्याय भार्यासहितायसभासुआर्यायवा सभानांसकान्तीनांअर्यायस्वामिनेवा ॥ ६ ॥ ति० प्रियकाम्यया पितुरितिशेषः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ग. घ. च. झ. ज. ट. माविवेशह. २ ड. छ. झ. ट. ततोद्वि. क. घ. तदाद्रिकूटाचल. ३ ग. ड. छ. झ. ट. विमानोपम. ४ ख. प्रविभक्तां. ५ ख. माजगाम. ६ च. छ. ट. प्रासकार्मुक. ७ झ. ट. स्वानुरक्तै. ८ ड. झ. ज. ट. स्वासनेभ्यः. ९ घ. ज. सुसंभ्रमाः. १० क. च. ज. ट. सभार्यायच. ११ घ. ज. मभ्यागतं. १२ क—ट. राघवःप्रिय.

तं वैश्रवणसंकाशमुपविष्टं स्वलंकृतम् ॥ ददर्श सूतः पर्यङ्के सौवर्णे सोत्तरच्छदे ॥ ८ ॥
 वराहरुधिराभेण शुचिना च सुगन्धिना ॥ अनुलिप्तं परार्धेन चन्दनेन परंतपम् ॥ ९ ॥
 स्थितया पार्श्वतश्चापि बालव्यजनहस्तया ॥ उपेतं सीतया भूयश्चित्रया शशिनं यथा ॥ १० ॥
 तं तपन्तमिवादित्यमुपपन्नं स्वतेजसा ॥ ववन्दे वरदं वन्दी विनयज्ञो विनीतवत् ॥ ११ ॥
 प्राञ्जलिस्तु सुखं पृष्ट्वा विहारशयनासने ॥ राजपुत्रमुवाचेदं सुमन्त्रो राजसत्कृतः ॥ १२ ॥

त्यर्थः । राघवप्रियकाम्यया राघवस्य दशरथस्य प्रियेच्छया । राम इत्यध्याहारः ॥ ७ ॥ वैश्रवणसंकाशं तद्वदन-
 वदधिकैश्वर्यसंपन्नं । यथा वैश्रवणो दाता “कामेश्वरो वै-
 श्रवणो ददातु” इति श्रुतेः । तथा परिसरवर्तिनां स्वसौ-
 न्दर्यानुभवसर्वस्वददातीत्यर्थः । उपविष्टं “सहपत्न्या
 विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत्” इत्युक्तरीत्या भगव-
 द्ज्ञानपरतयाऽवस्थितं । स्वलंकृतं ध्यानानुकूलाञ्जलि-
 युक्तं । दिव्यमालालङ्कृतं वा । तंसूतो ददर्श । उत्कर्ष-
 काष्ठाभूमिभूतरामं निकर्षसीमाभूमिभूतो ददर्श कोयं
 भाग्यातिशय इति भावः । पर्यङ्के तादृशैश्वर्यसामग्र्यनु-
 रूपा पूर्वसंस्थानप्रतिमाविशेषविशिष्टपर्यङ्के । अतएव
 ह्युत्तरत्र “पर्यङ्कमभ्यास्तरणं नानारत्नविभूषितं । त-
 मपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं लयि” इति सुयज्ञे तत्
 स्थापयिष्यति । सौवर्णे उपर्युपविष्टसदृशे । काञ्चनगि-
 रिः कालमेघमिव रामं भासयतीत्यर्थः । सोत्तरच्छदे
 पुष्पहाससुकुमाररामदेहानुगुणमृदुतरास्तरणयुक्ते ।
 पर्यङ्कविद्योक्तरीत्या मुक्तानुभाव्यदिव्यवेषमहोसूतो न-
 भूदिति सौशील्यातिशयोक्तिः ॥ ८ ॥ “स्रक्चन्दनव-
 निताः” इत्युक्तभोग्यवस्तुष्वदादौ दिव्यमाल्ययोगमु-
 क्त्वा दिव्यचन्दनयोगं दर्शयति—वराहरुधिराभेणेति ।
 वराहरुधिरमतिरक्तवर्णमिति प्रसिद्धं तत्सदृशेन कुङ्क-
 ममिश्रतयेति भावः । सीताकरकमलानुलिप्ततया तत्का-

न्तिमिश्रत्वमुच्यते । शुचिना सीताकरस्पर्शपूतेन । तत्क-
 रस्पर्शकृतशैत्यविशेषसमुच्चिनोति च शब्दः । सुगन्धिना
 “सर्वगन्धः” इत्यस्य श्रियोप्यविशेषात्तत्करस्पर्शजनि-
 तनिरवधिकगन्धेन परार्धेन कान्तानुलिप्ततया श्रेष्ठेन ।
 चन्दनेन अनुलिप्तं पश्चाल्लिप्तं । अनेन सीताङ्गरागकर-
 णानन्तरत्वं गम्यते । परंतपं एतादृशसौन्दर्यानुभववि-
 रोधिनिवर्तकं ॥ ९ ॥ अथाप्राकृतवनितायोगं दर्शय-
 ति—स्थितयेति । चापीति निपातौ पूर्वोक्तसमुच्चये ।
 पार्श्वतः स्थितया चन्दनानुलिप्तगात्रकान्तंकृत्वा बाल-
 व्यजनं हस्ते कृत्वा पार्श्वस्थितया । सीतया भूयः उपे-
 तं विनयेन पार्श्वतश्चाभिरुपवीज्य पुनस्तात्कालिकसुष-
 माविशेषबलात्कारेण गाढमाश्लिष्टं । भूय इत्यत्र विराज-
 मानमिति शेष इत्यप्याहुः । तदानीन्तनातिशयं दृष्टान्त-
 मुखेन स्पष्टीकरोति—चित्रयेति । चैत्रपौर्णमास्यां चि-
 त्राख्यतारकयोपेतं उदितं शशिनमिव स्थितं । चित्रवेल्य-
 नेन तत्कृतातिशय उक्तः । उपेतमित्यनेन रक्तवर्णत्वं श-
 शिनमित्यनेन सीतालङ्घनोन्मृष्टचन्दनवक्षस्कत्वमुक्तं ।
 एवंभूतं दर्शयति दृष्टिसाफल्यमुक्तं ॥ १० ॥ शिरसो वा-
 चश्चासाफल्यमाह—तमिति । ववन्दे इति शिरसः साफ-
 ल्यमुक्तं । वन्दीति वाक्साफल्यं । वरदं स्वानुभवरूप-
 वरप्रदं । विनीतवत् विनीतो यथा साष्टाङ्गवन्दते त-
 थेत्यर्थः ॥ ११ ॥ विहारशयनासन इति द्वन्द्वैकवद्भावः ।

शि० वराहरुधिराभेण वरमतिश्रेष्ठं नजहाति प्रयत्नमन्तरा अनुलेपनकर्तृन् न लज्जतीत्यहम् रुधिराभरुणाभाभास्यतत् त्रयाणां
 कर्मधारयः । तेन ॥ ९ ॥ ती० स्थितयेत्यत्र भूयश्च शब्दप्रयोक्तुरयमभिप्रायः । यः केवल एव सकललोकाहृदयानिहरति सः सीतया-
 सहितः किंपुनरिति । ति० भूयः वारं वारं दर्शयितुं नृप्यभावात् ॥ १० ॥ तनि० आदित्यमित्येकलम्-
 विवक्षितं । दिविसूर्यसहस्रेति वाक्यान्तरानुरोधात् । यद्वा आदित्यमिवेत्युक्ते विवक्षितसिद्धावपितपन्तमादित्यमिवेत्युक्त्या युगपदुदि-
 तरविसहस्रसमुदिततेजःपुञ्जमिव तपन्तमितिलभ्यते । तेनाभूतोपमाव्यज्यते । स्वतेजसेति स्वाभाविकासाधारणतेजसा नलन्यकृते-
 नान्यसाधारणेन चेत्यर्थः । तपन्तमादित्यमिव तेजसोपपन्नमिति संबन्धः । इन्दीवरस्यामिति स्वभावतस्यामवर्णस्यादित्यवर्णलो-
 क्त्या प्रदीपे वर्त्यन्तरस्थितनीलव्यक्तिवत्परितः प्रसृतशुक्लमाखरतेजःपुञ्जवच्च विप्रहृकान्योर्व्यवस्थितिर्द्योत्यते । तंवैश्रवणेत्यारभ्य स्वते-
 जसेत्यन्तेन ध्येयशुभाश्रयाकारविशेषो व्यज्यते । शि० स्वतेजसा खनित्यप्रकाशेन उपपन्नं युक्तं । अतएवादित्यमपितपन्तं प्रका-
 शयन्तं तं रामं विनीतवत् विनीतं विनयवचनं वनति रचयति उच्चारयतीत्यर्थः । सवन्दीसुमन्त्रो ववन्दे ॥ ११ ॥ शि० विहारश-
 यनासने विहारशयनायासनं तस्मिन् । स्थितमिति शेषः । राज्ञ एकान्तविहारशयनासने पुराजसत्कृतः सुमन्त्रः राज्ञ एकान्तविहारादिष्व-

कौसल्या सुप्रजा राम पिता त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ महिष्या सह कैकेय्या गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ १३ ॥
 एवमुक्तस्तु संहृष्टो नरसिंहो महाद्युतिः ॥ तैतः संमानयामास सीतामिदमुवाच ह ॥ १४ ॥
 देवि देवश्च देवी च समागम्य मदन्तरे ॥ मन्त्रयेते ध्रुवं किञ्चिदभिषेचनसंहितम् ॥ १५ ॥
 लक्षयित्वा ह्यभिप्रायं प्रियकामा सुदक्षिणा ॥ संचोदयति राजानं मदर्थं मदिरेक्षणे ॥ १६ ॥
 सा प्रहृष्टा महाराजं हितकामाऽनुवर्तिनी ॥ जननी चार्थकामा मे केकयाधिपतेः सुता ॥ १७ ॥
 दिष्टया खलु महाराजो महिष्या प्रियया सह ॥ सुमन्त्रं प्राहिणोद्दूतमर्थकामकरं मम ॥ १८ ॥
 यादृशी परिषत्तत्र तादृशो दूत आगतः ॥ ध्रुवमद्यैव मां राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ १९ ॥
 हन्त शीघ्रमितो गत्वा द्रक्ष्यामि च महीपतिम् ॥ सह त्वं परिवारेण सुखमास्व रमस्व च ॥ २० ॥
 पतिसंमानिता सीता भर्तारमसितेक्षणा ॥ आद्वारमनुवव्राज मङ्गलान्यभिदध्युषी ॥ २१ ॥

विहारः गतिः ॥ १२ ॥ सुप्रजाः त्वयेतिशेषः । यद्वा कौसल्यायाः सुप्रजः सुपुत्र । असिचप्रत्ययान्तः ॥ १३ ॥ संमानयामास सूतमितिशेषः ॥ १४ ॥ मदन्तरे मदर्थं । “अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदादर्थे” इत्यमरः । अभिषेचनसंहितं अभिषेचनसंबन्धि । मदर्थं किञ्चिन्मन्त्रयेते विचारयतः ॥ १५ ॥ महिष्यासहेत्युक्त्योत्रेयमर्थदर्शयति—लक्षयित्वेति । सुदक्षिणा सुकुशला । अतएव राज्ञोभिप्रायं लक्षयित्वा वृद्धत्वाद्भरतागमनपर्यन्तं न विलंबः कार्य इति राजाशयं ज्ञात्वा । मत्प्रियकामासती राजानं प्रति । मदर्थं मदभिषेकं । संचोदयति । एतदानुकूल्यं त्वत्सौभाग्यफलमित्याह—मदिरेक्षण इति ॥ १६ ॥ संदिग्धोक्तिजनितासीताशङ्कावारयति—सेति । प्रहृष्टा मयीतिशेषः । हितकामा लोकस्येतिशेषः । महा-

राजं भर्तारं । अनुवर्तिनी मे अर्थकामा भवतीतिशेषः ॥ १७—१८ ॥ तत्र अन्तःपुरे । यादृशीपरिषत् परिसरवर्तीजनः । तादृशः तत्तुल्यः दूतः ॥ १९ ॥ हन्तेति हर्षे । परिवारेण परिचारिकासङ्घेन । रमस्व वृत्तकीर्तनेन रताभव ॥ २० ॥ अथ सीता रामस्य सौन्दर्यालं कृतिविशेषानालोक्य किंवा भविष्यतीति कलुषितहृदया तस्मै मङ्गलमाशासनाऽनुव्रजति—पतिसंमानितेति । पतिसंमानिता पत्यास्वकण्ठादुन्मुच्य आमुक्तमुक्तामालिकेत्यर्थः । पादपल्लवस्पर्शपूर्वकं सान्त्वितेति भट्टारकाः । तदहं त्वज्ज्ञापनाय तद्वै लक्ष्मण्यं दर्शयति—सीतेति । सीता लाङ्गलपद्धतिः । तज्जत्वात्सीता । अयोनिजाभावेन स्वस्माद्विलक्षणायां तस्यां तादृशी प्रीतिरुचितैवेति भावः । असितेक्षणा रामेण मालायां दातायामियमपिलोचनाभ्यां कुवलयमालां दत्तवती । भर्तारमाद्वारमनुवव्राज ।

पिप्पसीपवर्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ शि० येन भवता कौसल्यासुप्रजाः शोभनपुत्रा तंत्वां । येन भवतेतिशेषः ॥ १३ ॥ शि० ततः तं द्वितीयान्तात्सिः । सूतं । संमानयामास लघुकामयास्वीकृतमितिकथयामासेत्यर्थः । सीतांचेदमुवाच । हृत्वाथ ॥ १४ ॥ ति० अत्र अभिषेचनसंहितं तत्संबद्धं अभिषेकद्वारकमिति यावत् । किञ्चित् वनगमनरूपं तद्विरुद्धं । संप्रत्येवास्माभिश्चिन्त्यमानं मन्त्रयेते इत्यप्यर्थो गभीरतो ज्ञेयः ॥ १५ ॥ ति० लक्षयित्वेत्यादिभिरष्टभिश्चोक्तैरर्थान्तरमपि गर्भितम् । तथा हि । [अर्थान्तरं] अभिप्रायं मम रावणवधरूपं । अन्तर्यामिप्रेरणया लक्षयित्वा । अनेन मत्प्रेरणयैव तस्या एवं प्रवृत्तिरिति सूचितं । मम देवानां जगतश्च प्रियकामा राज्ञश्चान्तकाले निरन्तरं मद्भ्यां संपादनेन प्रियकामा । अतएव सुदक्षिणा समर्था । राज्ञा आपाततो विपरीतलेपि जगतः प्रियत्वेन राज्ञोपि पर्यन्तसुखदलेन तद्वाक्ये कथने समर्था । अतएव प्रहृष्टा मम हितकामा । तदर्थं भवतारप्रहृष्टाद्विदं काम्यं च तदनुवर्तनशीला । अतएव मेऽर्थकामा मदवतारप्रयोजनसिद्धिकामा । महाराजं राजानं । मदर्थं मदवतारप्रयोजनरावणवधफलवनगमनार्थं । त्वरयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ शि० किञ्च सा प्रहृष्टा आप्रहृष्टाभिः अतिहर्षविशिष्टाभिः सखीभिः सहिता । सत्य० प्रयोजनकामेति प्रयोक्तव्ये यदर्थकामेति पुनः पुनराह । तेन मन्त्रित्वा मेत्यर्थो रामस्य संमतः सा प्रहृष्टेत्यत्र अप्रहृष्टेति पदभङ्गश्च संमत इति ज्ञायते ॥ १७ ॥ ति० [अर्थान्तरं] अर्थकामकरं मत्कामविषयार्थकरं यथा भवति तथा प्राहिणोत् ॥ १८ ॥ ती० तत्र अन्तःपुरे । यादृशी मदर्थकप्रयोजनापरिषत् । तादृशः मदर्थकप्रयोजनः । अभिषेक्ष्यति मत्कर्मकाभिषेकानुकूलव्यापारं करोतीत्यर्थः । अभिषेक्ष्यतीत्यत्र लङ्पात्तमभिष्यत्कालस्याविवक्षा । ति० [अर्थान्तरं] तादृशः हृष्टो द्विमचित्तः । एतदीयैर्नैव हृष्टो द्विमचित्तत्वेन तत्परिषदस्तत्त्वानुमानं । यौवराज्ये देवर्षिपरिपालनफलके ॥ १९ ॥ ति० [अर्थान्तरं] मङ्गलान्यभिदध्युषी प्रस्थानमङ्गलान्यभिधायन्ती । सत्य०

[पा०] १ क. ख. ग. घ. ज. देव. २ ड. छ. झ. महिष्यापिहि. ३ ख. ज. ततस्तं. ४ ख. ग. ज. संयुतम्. ५ ड. च. छ. झ. मदर्थमसितेक्षणा. ६ ग. च. कासपरं. ७ क. ज. मङ्गल्यान्यभि.

राज्यं द्विजातिभिर्जुष्टं राजसूयाभिषेचनम् ॥ कर्तुमर्हति ते राजा वासवस्येव लोककृत् ॥ २२ ॥
 दीक्षितं व्रतसंपन्नं वराजिनधरं शुचिम् ॥ कुरङ्गशृङ्गपाणिं च पश्यन्ती त्वां भजाम्यहम् ॥ २३ ॥
 पूर्वा दिशं वज्रधरो दक्षिणां पातु ते यमः ॥ वरुणः पश्चिमामाशां धनेशस्तूत्तरां दिशम् ॥ २४ ॥
 अथ सीतामनुज्ञाप्य कृतकौतुकमङ्गलः ॥ निश्चक्राम सुमन्त्रेण सह रामो निवेशनात् ॥ २५ ॥
 पर्वतादिव निष्क्रम्य सिंहो गिरिगुहाशयः ॥ लक्ष्मणं द्वारि सोपश्यत्प्रह्लाञ्जलिपुटं स्थितम् ॥ २६ ॥
 अथ मध्यमकक्ष्यायां समागम्य सुहृज्जनैः ॥ स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा समेत्य प्रतिनन्द्य च ॥ २७ ॥
 ततः पावकसंकाशमारुरोह रथोत्तमम् ॥ वैयाघ्रं पुरुषव्याघ्रो राजतं राजनन्दनः ॥ २८ ॥
 मेघनादमसंबाधं मणिहेमविभूषितम् ॥ मुष्णन्तमिव चक्षूषि प्रभया सूर्यवर्चसम् ॥ २९ ॥
 करेणुशिशुकल्पैश्च युक्तं परमवाजिभिः ॥ हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवाशुगम् ॥

आलानमनवरतंहृदयेविभ्रतोरामस्यविरहासहृतयास्व-
 गमनयोग्यदेशपर्यन्तमनुजगाम । मङ्गलान्यभिदध्युषी
 अभिध्यायन्ती । किमस्यसौन्दर्यस्यहानिर्भविष्यतीति
 कलुषितहृदयामङ्गलाशासनपूर्वकमनुवव्राज ॥ २१ ॥
 मङ्गलाभिधानमेवदर्शयति—राज्यमिति । द्विजाति-
 मिः ब्राह्मणैः । जुष्टं सेवितं । राजसूयाभिषेचनं राज-
 सूयागेयोभिषेकः “अथाभिषिच्यते” इत्युच्यमा-
 नः तदर्ह । अनेनमहाराज्यवत्त्वंगम्यते । कर्तुं दातुं ।
 लोककृत् ब्रह्मा ॥ २२ ॥ दीक्षितं सकृष्णाजिनं । न-
 वनीताभ्यक्तंयजमानवेषंद्रष्टुमिच्छामीत्याह व्रतसंपन्न-
 म् । ऋषिणोपवस्तव्यमित्युक्तेममसौकुमार्यानुगुणमेव-
 मुक्तमितिमत्वाचतुर्गुणमुपवासं करोतिश्रद्धया । तदाह
 संपन्नमिति । वराजिनधरं वस्त्रधारणादप्यजिनधारण-
 स्योत्कर्षउच्यते । शुचिं कामपिस्त्रियमास्पृश धर्मप-
 त्नीत्वेनसीतास्पर्शं न दोषः इतिमुनिनोक्तेऽपिशङ्कया
 सीतावस्त्रदशास्पर्शेपिस्नानंकरोति । कुरङ्गशृङ्गपाणिंच
 एकवस्त्रधरोधन्वीत्येतदपेक्षयाकण्डूयनार्थं कृष्णविषा-
 णकृतशोभातिशयउच्यते । पश्यन्तीत्वांभजाम्यहं भा-

विफलापेक्षायांकृतायामन्तरालिकफलमर्थसिद्धमेव ।
 अतोभिषेकान्तरायविरहोनप्रार्थितः । यथासावित्री
 भर्तारं दर्शयित्वाऽनेनाहमनेकपुत्रास्यामित्यार्थितवती
 तेनसिद्धंभर्तुःपूर्णायुःप्रार्थनं तद्वत् । पश्यन्तीति
 हेतौशतप्रत्ययः । दर्शनार्थमित्यर्थः । दर्शनार्थहिभग-
 वन्तंभजन्ते । अतइयमपितथैवाह ॥ २३ ॥ उत्तरादि-
 शमित्यनन्तरं इतिमङ्गलान्यभिदध्युषीतियोज्यं । भर्तु-
 विषयत्वेननवाचोक्तवतीतिभावः ॥ २४ ॥ कृतकौतु-
 कमङ्गलः अनुष्ठिताभिषेकार्थमङ्गलः ॥ २५ ॥ द्वारि
 प्रथमद्वारि । प्रह्लाञ्जलिपुटं अञ्जलिपुटोस्यासीत्यञ्ज-
 लिपुटः । मत्वर्थोयोचप्रत्ययः । प्रह्लाञ्जलिपुट-
 श्चेतिकर्मधारयः । तं ॥ २६ ॥ अथेत्यादिश्लोकद्वयं ।
 अर्थिनः रामदर्शनार्थिनः । अभिषेकार्थिनोवा । वै-
 याघ्रं व्याघ्रचर्मपरिवृतं । “द्वैपवैयाघ्रादब्” इत्यब् ।
 राजतं रजतविकारं । राजन्तमितिचपाठः ॥ २७-२८ ॥
 मेघस्येवनादोयस्यसमेघनादस्तं । असंबाधं संबाध-
 रहितं । उचितविस्तारमित्यर्थः ॥ २९ ॥ करेणुशि-

अभिदध्युषीत्यार्षे ॥ २१ ॥ ति० [अर्थान्तरं] तदेवाह—राज्यमिति । द्विजातिभिः आश्रमस्थैर्ऋषिभिः जुष्टं । राज्यं
 वनेराज्यं । तथाराजसूयाभिषेचनं सर्वतोबलवानसर्वपीडकोराजासूयतेकण्ठ्यतेयत्रतादृशकर्मण्यभिषेकंकर्तुमर्हति ॥ २२ ॥ ति०
 [अर्थान्तरं] तदेवमनसाभिलषति—दीक्षितमित्यादि । तत्रराजसूयेदीक्षितत्वादिधर्मकलांपश्यन्तीअहंत्वांभजिष्येइत्यर्थः ।
 अनेनाहमपित्वयासहवनंयास्यामीतिसूचितं । अत्रराजसूयाभिषेचनंकर्तुमर्हतीत्यनेनसंकल्पेनदीक्षितमित्यादिसंकल्पेनमदुक्तार्थग-
 भितत्वमेषांश्लोकानांसूचितं । अन्यथासत्यसंकल्पायाभगवत्याअग्रेकदापिरामेणराजसूयाननुष्ठानादीदृशसंकल्पविषयार्थोसिद्ध्यतत्त्वं
 भज्येत । वक्तृश्रोत्रोस्सीतारामयोवैशिष्ट्याच्चेदशार्थावगतिर्बोध्या ॥ २३ ॥ ति० प्रह्लाञ्जलिपुटं प्रह्लसूचकाञ्जलिपुटवन्तं ॥ २६ ॥
 ति० राजितं शोभावन्तं ॥ २८ ॥ ति० मेरुवर्चसमित्यनेनरथस्यसौवर्णलंघन्यते ॥ २९ ॥ ति० करेणुशिशवःकलभाः ।
 अनेनहृष्टपुष्टोन्नतमहाबलवत्त्वंसूचितं । इन्द्रः परमैश्वर्यवान् सहस्राक्षइव । नानाविधदेहवर्त्याभरणस्थरत्नसमूहैःरामस्यसहस्राक्षत्वं

[पा०] १ घ. श्रोतरां. २ छ. ट. पुटस्थितम्. ३ व. समागच्छन्सु. क—ड. छ—ट. समागच्छत्सु. ४ ख. सर्वा-
 र्थिजनान्दृष्ट्वा. ५ क—घ. राजन्तं. ड. छ. झ. राजितं. घ. राजन्तराजसत्तमः. ६ ट. मणिस्तोम. ७ ड. छ. झ. म. ट.
 मेरुवर्चसम्. ख. ग. घ. ज. हेमवर्चसम्.

प्रययौ तूर्णमास्थाय राघवो ज्वलितः श्रिया ॥ ३० ॥

स पर्जन्य इवाकाशे स्वनवानभिनादयन् ॥ निकेताभिर्ययौ श्रीभान्महेन्द्रादिव चन्द्रमाः ॥ ३१ ॥
छत्रचामरपाणिस्तु लक्ष्मणो राघवानुजः ॥ जुगोप आतरं आता रथमास्थाय पृष्ठतः ॥ ३२ ॥
ततो हलहलाशब्दस्तुमुलः समजायत ॥ तस्य निष्क्रममाणस्य जनौघस्य समन्ततः ॥ ३३ ॥
ततो हयवरा मुख्या नागाश्च गिरिसन्निभाः ॥ अनुजग्मुस्तदा रामं शतशोथ सहस्रशः ॥ ३४ ॥
अग्रतश्चास्य सन्नद्धाश्चन्दनागरुरूपिताः ॥ खड्गचापधराः शूरा जग्मुराशंसवो जनाः ॥ ३५ ॥
ततो वादित्रशब्दास्तु स्तुतिशब्दास्तु वन्दिनाम् ॥ सिंहनादाश्च शूराणां तदा शुश्रुविरे पथि ॥ ३६ ॥
हर्म्यवातायनस्थाभिर्भूषिताभिस्समन्ततः ॥ कीर्यमाणः सुपुष्पौघैर्ययौ स्त्रीभिर्नरिन्दमः ॥ ३७ ॥
रामं सर्वानवद्याङ्गयो रामपिप्रीषया ततः ॥ वचोभिरग्र्यैर्हर्म्यस्थाः क्षितिस्थाश्च ववन्दिरे ॥ ३८ ॥
नूनं नन्दति ते माता कौसल्या मातृनन्दन ॥ पश्यन्ती सिद्धयात्रं त्वां पित्र्यं राज्यमवस्थितम् ॥ ३९ ॥
सर्वसीमन्तिनीभ्यश्च सीतां सीमन्तिनीं वराम् ॥ अमन्यन्त हि ता नार्यो रामस्य हृदयप्रियाम् ॥ ४० ॥
तया सुचरितं देव्या पुरा नूनं महत्तपः ॥ रोहिणीव शशाङ्केन रामसंयोगमाप या ॥ ४१ ॥
इति प्रासादशृङ्गेषु प्रमदाभिर्नरोत्तमः ॥ शुश्राव राजमार्गस्थः प्रिया वाच उदाहृताः ॥ ४२ ॥

स राघवस्तत्र कथाप्रपञ्चाञ्जुश्राव लोकस्य समागतस्य ॥

आत्माधिकारा विविधाश्च वाचः प्रहृष्टरूपस्य पुरो जनस्य ॥ ४३ ॥

शुकल्पैः कलभसदृशैः ॥ ३० ॥ आकाशेस्वनवान्
नादवान् । पर्जन्यइव मेघइव । “ पर्जन्यौरसद्वे-
न्द्रौ ” इत्यमरः । अभिनादयन् रथेनदिशइतिशेषः ।
महेन्द्रशब्दउदयाद्रिपरः ॥ ३१ ॥ छत्रचामरपाणि-
रिति । एकहस्तेनछत्रंअपरहस्तेनचामरंचधारय-
न्नित्यर्थः । जुगोपआतपादिभ्यइतिभावः ॥ ३२ ॥
हलहलाशब्दः कलकलाशब्दः । तस्यनिष्क्रममाणस्य
तस्मिन्निष्क्रममाणेसति । जनौघस्यहलहलाशब्दइत्य-
न्वयः ॥ ३३ ॥ हयनागशब्दौतदारूढपरौ ॥ ३४ ॥
रूपिताः लिप्ताः । आशंसवः रामश्रेयआशंसमानाः
॥ ३५ ॥ ततः तत्रवीथ्यां । तदा निर्गमनकाले

॥ ३६ ॥ हर्म्यवातायनस्थाभिः प्रासादगवाक्षस्था-
भिः ॥ ३७ ॥ रामपिप्रीषया रामप्रीणेनेच्छया ।
ववन्दिरे तुष्टुवुः । वदिअभिवादनस्तुत्योरितिधातुः
॥ ३८ ॥ स्तुतिप्रकारमेवाह—नूनमित्यादि । नन्दती-
त्यत्रेतिकरणंद्रष्टव्यं । तस्यववन्दिरेइतिपूर्वेणसंबन्धः ।
सिद्धयात्रं सफलगमनं । अतएवपित्र्यंराज्यं अवस्थितं
अधिष्ठितं ॥ ३९ ॥ उत्तरश्लोकार्थहेतुत्वेनाह—
सर्वेति । हि यस्मात्कारणात् । एवं तस्मात् त-
यासुचरितमित्युक्तरीत्याप्रमदाभिरुदीरिताइतियोजना
॥ ४०—४२ ॥ कथाप्रपञ्चान् लौकिककथाविस्तारान् । आत्माधिकाराः आत्मानमधिकृत्यप्रवृत्ताः ।

बोध्यं ॥ ३० ॥ ति० चित्रचामरेति चित्रदण्डयुक्तचामरेत्यर्थः । चन्द्रचामरेतिपाठेचन्द्रवच्छ्रुतचामरेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ शि०
निष्क्रममाणस्यजनौघस्यहलहलाशब्दःसमजायत ॥ ३३ ॥ शि० आशंसवःवंशदिप्रशंसकाः । ति० आशंसवः भद्रमितिशेषः
॥ ३५ ॥ शि० शुश्रुविरे जनैरितिशेषः ॥ ३६ ॥ ति० उपस्थितं प्राप्तवन्तं ॥ ३९ ॥ ति० सीता सीमन्तिनीषु वरा श्रेष्ठाइ-
त्यमन्यन्तेत्यन्वयः । शि० हिताः तत्रप्राप्ताः । नार्यः रामस्यहृदयप्रियांसीमन्तिनींसीतां सर्वसीमन्तिनीभ्योवरांअमन्यन्त
अकथयन्तेत्यर्थः ॥ ४० ॥ शि० प्रासादशृङ्गशब्दःक्षितेरप्युपलक्षकः । अतएवोपक्रमेणनवैरूप्यं ॥ ४२ ॥

[पा०] १ क. नन्दयन्. २ क—ज. ट. महाभ्रादिव. ३ खं. ड. च. झ. ज. ट. चित्र. छ. चन्द्र. ४ झ. ट. जग्मुस्तथा.
५ च—झ. ट. भूषिताः. ६ क. ग—छ. झ. ज. ट. शब्दाश्च. ७ क. ख. ग—छ. झ. ज. ट. शब्दाश्च. ८ ड. च. छ.
झ. ज. ट. ततः. ज. तथा. ९ क. सपुष्पौघैः. १० ख. स्त्रीभिस्समन्ततः. ११ ख. प्रियचिकीर्षया. १२ ड. च. छ. झ. ज. ट.
मुपस्थितम्. १३ झ. सीतासीमन्तिनीवरा. १४ क. च. ज. ट. मापसा. १५ छ. झ. ट. तदाप्रलापान्. क—घ. च. ज. ज.
कथाप्रलापान्. १६ ग. वाचाः. १७ क. ग. घ. ड—ज. पुरे.

एष श्रियं गच्छति राघवोद्य राजप्रसादाद्विपुलां गमिष्यन् ॥
 एते वयं सर्वसमृद्धकामा येषामयं नो भविता प्रशास्ता ॥ ४४ ॥
 लाभो जनस्यास्य यदेष सर्वं प्रपत्स्यते राष्ट्रमिदं चिराय ॥
 न ह्यप्रियं किञ्चन जातु कश्चित्पश्येन्न दुःखं मनुजाधिपेऽस्मिन् ॥ ४५ ॥
 स घोषवद्भिश्च हैयैर्मतङ्गजैः पुरस्सरैः स्वस्तिकसूतमागधैः ॥
 महीयमानः प्रवरैश्च वादकैरभिष्टुतो वैश्रवणो यथा ययौ ॥ ४६ ॥
 करेणुमातङ्गरथाश्वसंकुलं महाजनौघप्रतिपूर्णचत्वरम् ॥
 प्रभूतरत्नं बहुपण्यसंचयं ददर्श रामो रूचिरं महापथम् ॥ ४७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

रथमास्थितेनरामेनगररामणीयकतामवलोकयतासुहृदामाशिषस्तुतीश्वरसमुपशृण्वतासकलजनमनोनयनापकर्षिणाचसता
 दशरथसदनमेत्यपरिजननिवर्तनपूर्वकंनृपसमीपगमनम् ॥ १ ॥

स रामो रथमास्थाय संप्रहृष्टसुहृज्जनः ॥ पताकाध्वजसंपन्नं महार्हागरुधूपितम् ॥
 अपश्यन्नगरं श्रीमान्नानाजनसमाकुलम् ॥ १ ॥
 स गृहैरभ्रसंकाशैः पाण्डुरैरुपशोभितम् ॥ राजमार्गं ययौ रामो मध्येनागरुधूपितम् ॥ २ ॥

पुरः पुरस्य । संबन्धिनोजनस्य ॥ ४३ ॥ श्रियंगमि-
 ष्यन्गच्छति श्रियंप्राप्तुंगच्छति ॥ ४४ ॥ अस्यजन-
 स्यायमेवलाभः यदेषसर्वराष्ट्रंप्रपत्स्यते । अस्मिन्मनु-
 जाधिपेसति कश्चित् जातु कदाचित् । किञ्चनान्यप्रि-
 यं प्रियाभावं । दुःखं अनिष्टं च । नपश्येत् ॥ ४५ ॥
 स्वस्तिकसूतमागधैः स्वस्तिकाः जयजयेतिमङ्गलंप्र-
 युजानाः । बन्दिनइत्यर्थः । सूताः ब्राह्मण्यांक्षत्रिया-
 ज्ञाताः । सारध्येस्तुतिकर्मणिचनियुक्ताः । “ ब्रा-
 ह्मण्यांक्षत्रियात्सूतः ” इत्यमरः । मागधाः क्षत्रियायां

वैश्याज्जाताः । राज्ञांप्रबोधनकर्मणिनियुक्ताः “ माग-
 धःक्षत्रियाविशोः ” इत्यमरः ॥ ४६ ॥ रामोमहाप-
 थं ददर्शेत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-
 व्याख्याने षोडशःसर्गः ॥ १६ ॥

अथरामस्यराजसमीपगमनंसप्तदशे—सरामइत्या-
 दि । पताकाध्वजसंपन्नं पताकाः अनामाङ्किताः । तद-
 ङ्कितानि ध्वजानि ॥ १ ॥ मध्येन वीथीमध्येन । प्रकृ-

शि० सूताः पौराणिकाः । मागधाः वंशप्रशंसकाः ॥ ४६ ॥ इतिषोडशस्सर्गः ॥ १६ ॥

ती० पताकाध्वजसंपन्नं । पताकाभिः नामाङ्किताभिः । ध्वजैः गरुडादिचिह्नितैः । सत्य० संप्रहृष्टसुहृज्जनः संप्रहृष्टाः
 सम्यक्प्रहर्षिताः । अन्तर्णीतण्यर्थोयंप्रहृष्टशब्दः । सुहृदःशोभनमनस्काःजनायेनेतिवा । रामस्सइत्यनुक्त्वाउक्त्वाचसराम-
 इतिसदासदारएवरघूदारइतिभावमाविश्वकारकविरितिज्ञेयम् । पताकाध्वजसंपन्नं पताकासौभाग्यंतस्याःध्वजाःतत्सूचकाःकेतवः ।
 “पताकावैजन्यन्त्यात्सौभाग्येनाटकाङ्कयोः” इतिमेदिनी । “ध्वजःपताकाकेतुश्च” इतिधनञ्जयः । पताकाःअनामाङ्किताः
 तदङ्कितानिध्वजानि तैर्गरुडादिचिह्नैः इत्युभयव्याकरणेनिर्मूलभावादालोचनीये । श्रीमान् रामः । नानाजनसमाकुलं नाना
 नानाविधाः अजनाः जनं जन्म नविद्यतेजनयेषांतेअजनाः तदुपलक्षितजरामरणादिरहिताःमुक्तास्तैस्समाकुलंनगरंयथेत्यु-
 त्तरादाकृष्यते । प्रादुर्भावार्थाज्जनेः “हलश्च” इति घञि “जनिवध्योश्च” इतिवृद्धिनिषेधेजनेतिरूपं । जनंजननंअर्दयत्ती-
 तिजनार्दनइतिगीताभाष्योक्तेः । तथाचमुक्तस्थानंस्वधामेवरामोनगरमिदं ददर्शेत्यन्तदार्ष्टान्तिकतयावायोजनाद्रष्टव्या । सम-

[पा०] १ क. भविताद्य. २ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. हैयैःसनागैः. क. ग. घ. ज. हैयैश्चनगैः. ३ ख. ड. च. झ.
 ट. वादिकैः. ४ ड—झ. ट. जनौघैःपरिपूर्ण. ५ क. ड. ज. पुण्य. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. विमलम्. ७ ग. घ. ज.
 संप्रहृष्टः. ८ ख. संपूर्ण. ९ ड. छ. झ. ट. समन्वितम्.

चन्दनानां च मुख्यानामगरूणां च संचयैः ॥ उत्तमानां च गन्धानां क्षौमकौशांबरस्य च ॥ ३ ॥
 अविद्धाभिश्च मुक्ताभिर्रुत्तमैः स्फाटिकैरपि ॥ शोभमानमसंबाधैस्तं राजपथमुत्तमम् ॥ ४ ॥
 संवृतं विविधैः पण्यैर्भक्ष्यैरुच्चावचैरपि ॥ ददर्श तं राजपथं दिवि देवपथं यथा ॥ ५ ॥
 दध्यक्षतहविलज्जैर्धूपैरगरुचन्दनैः ॥ नानामाल्योपगन्धैश्च सैदाऽभ्यर्चितचत्वरम् ॥ ६ ॥
 आशीर्वादान्वहूञ्भृष्वन्सुहृद्भिः समुदीरितान् ॥ यथार्हं चापि संपूज्य सर्वानेव नरान्ययौ ॥ ७ ॥
 पितामहैराचरितं तथैव प्रपितामहैः ॥ अद्योपादाय तं मार्गमभिषिक्तोऽनुपालय ॥ ८ ॥
 यथा स लालिताः पित्रा यथा पूर्वैः पितामहैः ॥ ततः सुखतरं रामे वत्स्यामस्सति राजनि ॥ ९ ॥
 अलमद्य हि भुक्तेन परमार्थैरलं च नः ॥ यथा पश्याम निर्यान्तं रामं राज्ये प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥
 ततो हि नः प्रियतरं नान्यत्किञ्चिद्विष्यति ॥ यथाऽभिषेको रामस्य राज्येनामिततेजसः ॥ ११ ॥

त्यादित्वात्तृतीया ॥२॥ कीदृशं राजमार्गं ययावित्याका-
 ङ्क्षायामाह—चन्दनानामित्यादिना । क्षौमकौशांबरस्य
 क्षौमं दुकूलं । “क्षौमदुकूलं” इत्यमरः । कौशांबरं
 कौशेयं ॥३॥ अविद्धाभिः अकृतरन्ध्राभिः । नूतना-
 भिरितियावत् । स्फाटिकैः स्फटिकैः स्वार्थेअण्प्रत्ययः
 ॥४॥ तं राजपथं सकलभाग्ययुक्तं राजमार्गमित्यर्थः ।
 यद्वा प्रथमस्य राजपथपदस्य ददर्शेत्यनेन संबन्धः । द्वि-
 तीयस्य वक्ष्यमाणेन ययावित्यनेन संबन्धः ॥ ५ ॥ अ-
 भ्यर्चितचत्वरं प्रतिपूजिताङ्गणं । “अङ्गणचत्वरं राजि-

रे” इत्यमरः ॥ ६ ॥ यथार्हं । वीक्षणभूक्षेपवचना-
 ञ्जलिप्रणामादिभिरित्यर्थः ॥७॥ अद्याभिषिक्तत्वं पि-
 तामहाद्यैराचरितं तं प्रसिद्धं । मार्गं मर्यादां अनुपाल-
 य ॥ ८ ॥ रामे राजनिसति सर्वे वयं । ततः पूर्वस्मात् ।
 सुखतरं यथा भवति तथा वत्स्यामः ॥ ९ ॥ भुक्तेन भो-
 जनेन । परमार्थैः परमपुरुषार्थसाधनभूतैः । जपहो-
 मध्यानादिभिरित्यर्थः । राज्ये प्रतिष्ठितं अभिषिक्तं ।
 पुनः स्वगृहाय निर्यान्तं । यथा यथावत् । पश्याम । प्रा-
 र्थनायां लोढ् ॥ १० ॥ राज्येनाभिषेकः राज्यायाभि-

न्वितमिति पाठे तु सद्योः । नानाजनाश्च ते समनवो मन्त्रजपपराः तैरितं प्राप्तं । विशेषणविशेष्यत्वस्य कामचारित्वात्तौर्वापर्यप्रयुक्ता-
 नुपपत्तिः ॥ १ ॥ ति० क्षौमं अतसीजं । कौशांपटवस्त्रं ॥ ३ ॥ ति० आविद्धाभिः कृतच्छिद्राभिः ॥ ४ ॥
 सत्य० समुदीरितानित्यत्र समुदित्यपि पदविभागः । एतेन नित्यमुदो रामस्य सुहृदिराशीर्वादश्रवणं तदनुजिघृक्ष्येत्युक्तं भवति ।
 स० पितृपितृभिः पितामहैः । तत्पितृभिः प्रपितामहैः । पिता महैरिति च्छेदोवा । पितेत्येति प्रथमा तृतीयाथैः । यः पिता तेनेति शो-
 षोवा । पित्रा दशरथेन । महैरुत्सवैरित्यस्य ययाविति पूर्वेणान्वयः । एतेनोत्तरत्रपित्रेत्यनुवादो योगइति निरस्तं ॥ ८ ॥ सत्य०
 पितामहैः पितामहादिभिः । “फणांचसप्तानां” इत्यत्रेव बहुवचनमाद्यर्थः । यथा पित्रालालिताः यथा च पितामहादिभिः तथा-
 ल्यालालितास्सन्तो वत्स्याम इति लालनं त्रितयसाधारणं । ततस्सुखतरमिति विशेषोक्तेः “शैला इवोन्नतास्सन्तः किंतु प्रकृतिकोमलाः”
 इति वदति रेकालंकारः ॥ ९ ॥ विष० रामं प्रतिष्ठितं अभिषिक्तं राजमार्गे निर्यान्तं । सत्य० भुक्तेन भावेक्तः भोजनेन अलं ।
 परमा अर्थाभ्यस्तैः परमार्थैः इतरविषयैरलं । “अलं भूषणपर्याप्तिवारणे च निरर्थके” इति विश्वः । भोजनादिनिरर्थकमिति भा-
 वः । एतेन “नमस्त्वस्ति—” इत्यनेन चतुर्थ्याभाव्यत्वात्कथं तृतीयेति शङ्कानवकाशः । तत्र पर्याप्त्यर्थालंशब्दयोग एव चतुर्थ्याः काशि-
 कादावुक्तेरिति भावः । तत्प्राप्य फलस्य तादृशरामदर्शनेन सिद्धेः परमार्थैः परमाः प्रमाणानि वेदान्ता इति यावत् । विचारितैस्तदर्थैरलमि-
 ति वार्थः । ति० यद्यन्तर्भावेण विपरीतसंभावना सूचनम् । ती० पश्यामयथा साक्षात्कुर्मो यदि एतत्सुखलाभो यदि तदा भुक्तेन
 ऐहिकविषयेण तज्जन्यसुखेन च । तथा परमार्थैः परमैः श्रेष्ठैः अर्थैः स्वर्गादिभिः तज्जन्यसुखैश्च नः अस्माकं अलं मास्तां ॥ १० ॥ ती०
 राज्येन राज्यप्राप्तिहेतुना । अभिषेको यथा अभिषेक इति यत् । ततः अभिषेकजन्यभूमानन्दब्रह्मसाक्षात्कारजन्यसुखात् । सत्य०
 प्रियतरमित्येतद्विज्ञव्यासेनाभिषेकपदेनाप्यन्वेति । यथाभिषेकः प्रियतरः तथान्यत्प्रियतरं नास्तीत्यर्थः । प्रियतरमिति नपुंसकनिर्दे-
 शस्तु अभिषेकेतरसामान्यस्य प्रियतरत्वनिषेधार्थः । राज्येनेति तृतीयाहेतौ । राज्ये नामिततेजस इति च्छेदोवा । नामितानि प्रह्वीकृतानि

[पा०] १ क. घ. ड. झ. ज. ट. आविद्धाभिश्च. २ ख. स्फाटिकैरुत्तमैरपि. ३ क. ख. ग. ड.—ट. मसंबाधं. ४ ड.
 छ. झ. ज. ट. पुष्पैः. क. पुण्यैः. ५ ड. च. छ. झ. ट. देवपतिर्यथा. ६ ख. तदभ्यर्चितं. ख. छ. ट. तदाभ्यर्चितं. घ.
 समभ्यर्चितं. ७ ड. छ. झ. ट. बहुभिः. ८ ड. छ. झ. ट. पोषिताः. ९ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. सर्वैः. १० क.—ट.
 सर्वैरामेव तस्यामराजनि. ११ क. ख. च. भुक्तेनः. १२ ग. ज. यथापश्येम. घ. यदापश्येम. ड. छ. झ. ट. यदिपश्याम.
 १३ ग. घ. ज. राजानं. १४ क. ख. ग. घ. ज. अतो. १५ घ. यदाभिषेको.

एताश्चान्याश्च सुहृदामुदासीनः कथाः शुभाः ॥ आत्मसंपूजनीः शृण्वन्ययौ रामो महापथम् ॥१२॥
न हि तस्मान्मनः कश्चिच्चक्षुषी वा नरोत्तमात् ॥ नरः शक्रोत्पपाकष्टुमतिक्रान्तेऽपि राघवे ॥१३॥
यश्च रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति ॥ निन्दितः स वसेल्लोके स्वात्माऽप्येनं विगर्हते ॥१४॥

षेकः । सयथाप्रियतरस्तथाततोऽन्यत्प्रियतरं किंचिन्ना-
स्ति ॥ ११ ॥ उदासीनः स्तुतिश्रवणेन निर्विकारः ।
आत्मसंपूजनीः आत्मसंपूजाजननीः । मनोहर्षजननी-
र्वा । महापथं राजमार्गं ॥ १२ ॥ कश्चिदपिनरः म-
नश्चक्षुषीवा तस्मात् अपाकष्टं निवर्तयितुं । नशक्रो-
ति । किमुतनारीजनइतिभावः । अतिक्रान्ते दूरगतेपि
किमुतसन्निहितइत्याशयः ॥ १३ ॥ चकारोभिन्नक्र-
मः । रामंच दर्शनकालएवपरिपूर्णांमृतसरसिमज्जय-
न्तमपि । यस्तु अतिशयितवैलक्षण्यसंपन्नोपि । नप-

श्येत् स्तुतिसल्लापसत्काराद्यभावेऽप्यचेतनविलक्षणाका-
रेणचक्षुर्विषयंनकरोति । अतएव यंरामोपिनपश्यति
नरस्याभिमुख्येहिभगवान्कटाक्षयति । सः राममहद्वा
तत्कटाक्षाविषयः । निन्दितोवसेत् यावत्कालंनिन्दि-
तःस्यात् । लोकेनिन्दितःस्यात्तंनिन्दितुमनर्हःकोपि
जनोनास्तीतिभावः । लोकेविषयप्रवणःकश्चित्सत्याम-
पिलोकगर्हायांस्वयंसंतुष्टोभवति नतथेत्याह—स्वात्मा-
प्येनंविगर्हतइति । स्वान्तःकरणमप्येनंविशेषेणगर्हते

तेजांसिपराक्रमायस्यसः नामिततेजाः । नान्यत्किंचिदित्यस्मान्नेत्यनुवर्तते । सनभवतीतिननामिततेजाः अमिततेजास्तस्य । राज्य-
इतिसप्तमीनिमित्तार्थे । “निमित्तात्कर्मयोगे” इतिस्मरणात् । यद्वा आमितंसम्यक्परिमितंतेजोयस्यसतथा सनभवतीतिनामित-
तेजाः तस्य । नसमासोसावितिननुद । “तेजोधात्रिपराक्रमे” इत्यमरः ॥११॥ सत्यं उदासीनइत्यनेनसाक्षात्क्षमीस्तुल्यस्येदंकि-
यदितिसूचितंभवति । पूर्वमाशीर्वादानित्युक्त्या इतरेषामाशीर्वादरूपाअपिवाचोभगवतिसेवारूपाइतिध्वनयति आत्मसंपूजनीरित्य-
नेन । यद्वा नात्मपदेनरामग्रहः किंतुस्तावकग्रहः । आत्मनःसुहृदःसंपूजयन्तीत्यात्मसंपूजिन्यस्ताः । ततश्चभगवत्स्त्वनमात्मनांस्वे-
षांसंपूजनरूपमेवभवतीत्युक्तंभवति । यथोक्तंभगवते । “यद्यज्जनोभगवतेविदधीतमानंतच्चात्मनेप्रतिमुखस्ययथासुखश्रीः” इति
॥ १२ ॥ ती० राघवेअतिक्रान्तेपि दृष्टिपथमतीतेपि । सकलजनमनोनयनसंमोहनाकारानुभवजनितेनवासनाबलेनपुरतःपरिह-
श्यमानादिवस्थितात् तस्मान्नरोत्तमात् ॥ १३ ॥ ती० यश्च रामं स्वदेशस्थं नपश्येत् यंच स्वदेशस्थं अतएवरामोपिनपश्यति ।
सोसावपरोक्षरामब्रह्मानुभवादृष्टहीनः इहामुत्रलोकैस्सर्वैर्निन्दितोवसेत् । अप्रयासतोभगवदपरोक्षकृतिमात्रेणमुक्तिसंपादनादष्टा-
भावान्नास्यकदापिसंसारोत्तरइत्यर्थः । अतएवास्यात्मा अन्तर्यामीभगवानपि एनंविगर्हते । पापिष्ठोयंमुक्तिमपिसाक्षात्कृत्यनजन्मो-
द्धृतवानितिवाच्यः । शि० योजनः राममेवनपश्येत् स्वस्वामिलेननजानाति रामोवा यंनपश्यति अयंमामेवस्वस्वामिलेनजानातीति
नजानाति ससर्वलोकेषुनिन्दितः । अतः एनं रामानुरागरहितं । सत्यं जनमनोनयनरज्जेरामेइत्थंभावभावश्चइतितददृष्टजन-
निन्दामुखेनद्रवयति—यइति । योजनः रामंनपश्येत् नावलोकयेत् । मनोनयनस्यप्रसक्तत्वात्प्रव्यायेद्वा । “पश्यथैश्वानालोचने”
इतिज्ञानसामान्येपिदेशःप्रयोगात् । रामोपियंजनंनपश्यति एतमुद्धरिष्यइतिनध्यायति । सजनस्सर्वलोकेषुनिन्दितोभवति । नकेवल-
मेतावत् । अपितुस्वमनोपि एनंधिगितिविगर्हते । लोकनिन्दालक्षणकिंचित्कार्यविधातुमुपात्तस्यजनस्यपुनस्स्वात्मकर्तृकगर्हणरूपवैवक्षि-
ककार्यान्तरविधातुमुपादानरूपान्वादेशे “द्वितीयाटौखेनः” इत्येनादेशः । दशिरत्रभक्तिपूर्वकदर्शनार्थकः । रामोनपश्यतीत्यत्रापि
दशिःप्रसादपूर्वकदर्शनार्थइतिबोध्यम् । अन्यथासर्वदासर्वज्ञस्यरामस्ययंचरामोनपश्यतीत्युक्तिरयुक्तास्यात् । कुतो रामदर्शनस्यलोको-
त्तरलंलोकैइत्यतश्चदृष्ट्याहिकयादर्शयति—यइति । ईं अं न पश्यतीतिच्छेदः । योरामः । चोहेत्वर्थः । यस्मान्नपश्यति । पश्यती-
तिपश्योजीवः तद्वदाचरतीतिपश्यति । सनेतिनपश्यति । तं अं भगवदात्मकरामं । ईं लक्ष्मीः नपश्येत् साकल्येननजानीयात् ।
एनं एतादृशंरामं । यश्चात्माजनः विगर्हते निन्दति । ससर्वेषुलोकेषु सु सुष्ठु । निन्दितः । यमित्यत्रईअमितिस्थितेयणादेशेयमि-
तिभवति । “लक्ष्मीरीकारउच्यते” । “अकारोवायुदेवस्यात् ” इत्युभयत्रानेकार्थध्वनिमञ्जरी । “यदापश्यःपश्यतेरुक्मवर्ण” इ-
तिश्रुतिव्याख्यानावसरेपश्यतीतिपश्योजीवइतिटीकोक्तः । “पाप्रा—”इतिशः । यस्माद्वाशरथिर्ज्ञानादिदाननिदानंमानवादीनांत-
स्मात्सिन्मनोनयनसमासज्जनानांयुक्तमितिवाचकि—यइति । चरामं चराणंचेतनानारमातामरसंभवभावादीनांआसम्यक्
मासंपत्प्रतिपत्तिर्वायेन सचरामोरामः तंनपश्येद्यः सकिमपिनपश्यति । अतिमूढइतियावत् । तत्स्वरूपमावर्तितेनतेनैवनिरूपयति
चरामइति । चरेषुअमः दरिद्रःअज्ञानीच । अतएवसर्वलोकविनिन्दितः । तत्संबन्धिनोवातंस्तुवन्तीत्यतउक्तं स्वात्मेति ।
स्वकीयआत्मा देही । स्वकीयस्सर्वोपिजनइतियावत् । अपि स्वत्वेस्त्वननिमित्तेसत्यपि । इदमकार्यं अयमनार्यः स्तेनइति

[पा०] १ ड. च. छ. झ. च. ट. शुभाःकथाः, २ घ. सभवेल्लोके. ड. च. छ. झ. अ. ट. ठ. सर्वलोकेषु.

सर्वेषां हि स धर्मात्मा वर्णानां कुरुते दयाम् ॥ चतुर्णां हि वयस्थानां तेन ते तमनुव्रताः ॥ १५ ॥
 चतुष्पथान्देवपथांश्चैत्यान्यायतनानि च ॥ प्रदक्षिणं परिहरञ्जगाम नृपतेः सुतः ॥ १६ ॥
 स राजकुलमासाद्य मेघसङ्घोपमैः शुभैः ॥ प्रासादशृङ्गैर्विविधैः कैलासशिखरोपमैः ॥ १७ ॥
 आवारयद्भिर्गगनं विमानैरिव पाण्डुरैः ॥ वर्धमानगृहैश्चापि रत्नजालपरिष्कृतैः ॥ १८ ॥

रमादर्शनाल्लोकगर्हयाचेतिभावः ॥ १४ ॥ सः रामः
 चतुर्णां वर्णानां सर्वेषामपि जनानां । सप्तम्यर्थेषु षष्ठी ।
 वयःस्थानं प्रमाणं यस्यास्तां वयोनुरूपां दयां । हि य-
 स्मात्कारणात् । कुरुते तेन कारणेन ते तमनुव्रता इत्य-
 न्वयः । वयस्थानां वृद्धानामिति वा । सर्वविशेषणं
 ॥ १५ ॥ चतुष्पथान् शृङ्गाटकानि । देवपथान् देवा-

लयान् । चैत्यानि चैत्यवृक्षस्थानानि । आयतनानि
 सभादीनि च । परिहरन् अप्रदक्षिणं परिहरन् । प्रदक्षि-
 णं यथाभवतितथाजगामेतिसंबन्धः ॥ १६ ॥ राज-
 कुलं राजगृहं । “कुलंगृहेपि ” इत्यमरः ॥ १७ ॥
 वर्धमानगृहैः वर्धमानलक्षणाधिष्ठानसमेतगृहैः ॥ १८ ॥

मतिपूर्वकगर्हयतीतिभावः । तुः सर्वत्रार्थे प्रमाणप्रसिद्धियुक्तकः ॥ १४ ॥ तीर्थी० वयस्थानां बाल्यादिवयस्थानां । अज्ञा-
 नामपि दयामुक्तिपर्यन्तानुग्रहं कुरुते इति वार्थः । ति० चतुर्णां हि चतुर्णामपि । शि० चतुर्णां वर्णानां । सर्वेषां वर्णातिरिक्तानां च ।
 सत्य० श्रीरामद्वयोदयस्य तत्तदा नुरूप्यं निरूपयति—**सर्वेषु सहीति** । सर्वेषु देवदानवादिषु । हि यस्मात् । स रामः । धर्मात्मा
 धर्मबुद्धिः । धारकत्वादादनादिकर्तृत्वाद्वा धर्मात्मा । तेन ते जनास्तमनुव्रताः । “धारकत्वाद्धर्मो भगवान् । पृथिवी धर्ममूर्धनि । आतत-
 त्वाच्चमातृत्वात्” इत्यादेः । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात्कथमेतज्ज्ञायत इत्यतश्च शृङ्गाटिकायाऽनुग्राह्यानुग्राहयति—**वर्णानामित्यादिना** ।
 चतुर्णां वर्णानां ब्राह्मणादीनां । तत्रापि वयस्थानां । उपरीतिशेषः । सप्तम्यर्थेषु षष्ठी वा । यथासंभवं दयां कुरुते । हीत्येतदर्थस्य सर्वानु-
 भवसिद्धतामाह—**वयस्थानामिति** । दयाविशेषणं वा । वयसा गरुडेन । उपलक्षणया शेषग्रहः । ताभ्यां स्थानं यथासावयस्थाना-
 नातां । मार्गभूतगण्डशेषाभ्यां प्राप्य मुक्तिस्थानप्राप्तिकादयेतिभावः । यद्वा वयस्थोतिवृद्धत्वाद्वा । अनोवायुः । हिनोति वयस्थाना-
 नाविति हि वयस्थाना दया । हिगतौ वृद्धौ चेति धातुव्याख्यानात् । सर्वेषामिति पाठेन केवलं चतुर्णां वर्णानां अपितु सर्वेषामित्यर्थः । कुरु-
 त इत्यावर्तितं सप्तम्यन्तं । कुतिसतशब्दकर्तृकप्यादावित्यर्थः । उक्तं च भागवते पञ्चमस्कन्धे । “नजन्मनूनमहतोनसौ भग्नं चाङ्गबुद्धि-
 नां कृतिस्तोषहेतुः । तैर्यग्विद्युष्टानपिनोवनौकसश्चकार सख्ये बललक्ष्मणाग्रजः । सुरोसुरोवाधनरोधवानरस्सर्वात्मनायस्सुकृतज्ञमुत्तम-
 म् । भजेतरामं ननु जाकृतिं हरिं उत्तराननयत्कोसलान्दिवम्” इति । केवलं धर्मात्मा चेत्तन्क्षत्रधर्माराम इत्यतो नैत्यप्यनेनाह—**स-
 र्वेषु सहीधर्मात्मेति** । सर्वेषामरीणां मिषवद्दशरास्तानुसोढं शीलमस्यास्तीति सर्वेषु सही सचासौ धर्मात्मा चेत्यर्थः । “सुप्यजातौ—”
 इति णिनिप्रत्यये साहीति भवितव्यं कथं सहीति चेत्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्बुद्ध्यभावः । यद्वा “घञर्थे कविधानं” इति केसहमस्यास्तीतीति नि-
 नवृद्धेः प्रसक्तिरिति बोध्यम् । नन्वेवं तूष्णीमसहिष्णोः शरसहनं नमहत्वावहमित्यतो वाह—**सर्वेषु सहीधर्मात्मेति** । सर्वस्य सर्वस्य इष-
 वः क्षेमं यस्मिन् तत्सर्वेषु धनुः तस्य सं वारणं निवारणं ह्यापयतीति सर्वेषु सहीततः कर्मधारयः । हिंसार्थोद्भूत्याद्वा षवैः “धाला देष्पसः”
 इति सत्त्वे बस्य वत्त्वे सर्वे इति भवति । “सर्वोद्घोषरुद्रः । सर्वस्तु शर्वो भगवान् शंभुः कालञ्जनश्शिवः” इति श्रुतिभानुदीक्षितोदाहृतनामनिधा-
 ने । “सः कोपे वारणे” इति विश्वः । धनुर्मनस्को वा ॥ १५ ॥ ती० प्रदक्षिणं यथा तथा परिहरन् अतिक्रामन् । सत्य० देवपथान्
 देवालयमार्गान् । चैत्यानि यज्ञस्थानानि । अश्वत्थादिमूलवद्धवेदिका वा । आयतनानि देवालयान् । चिन्त्यने इत्यस्मात् “चित्या-
 मिचित्येच” इति निपातनात्क्यचि “ह्रस्वस्य—” इति तु किपूर्वसूत्रादत्रावित्यनुवर्तनादभिवाचकचित्यशब्दनिष्पत्तिः । तस्माच्च “त-
 स्येदं” इत्यणि चैत्यमिति भवति । तेन न पुनरुक्तिः । यद्वा चैत्यानि वसिष्ठादिगुरुवन्तर्गतभगवद्रूपाणि । यथोक्तं सप्तमाध्यायगीताभाष्यो-
 दाहृतस्य “आचार्यचैत्यवपुषा स्वर्गातिव्यनह्वीत्” इत्येकादशस्कन्धश्लोकस्य व्याख्यायां “चैत्यं चित्तस्य” इति प्रमेयदीपिकायाम् । प्रद-
 क्षिणं परिहरन् पूर्वोक्तचतुष्पथादीन् प्रदक्षिणं यथाभवतितथा दक्षिणभागे संत्यजन् । नृपतेः सुत इत्येकं वापदं । “षष्ठ्या आक्रोशे” इत्य-
 ल्लुक् । अनेन जगत्पितुरामस्य दशरथसुतत्वायाचुकोशकविरिति श्रुत्यते ॥ १६ ॥ सत्य० विविधानां वीनपक्षिणः दधत इति विविधानि
 तैः । “विः पक्षिपरमात्मनोः” इति विश्वः ॥ १७ ॥ ति० वर्धमानगृहैः क्रीडागृहैः । सत्य० यद्वा वर्धमानगृहैः दक्षिणद्वाररहितैः ।
 उक्तं चैतन्मत्स्यपुराणे वास्तुप्रस्तावे षडुत्तरदिशततमाध्याये “पश्चिमद्वारही न तु नन्धावर्तं प्रचक्षते । दक्षिणद्वारही न तु वर्धमानमुदाहृतं”
 इति । रत्नजालपरिष्कृतैः रत्नानां जालं समूहस्तेन । यद्वा रत्नात्मकानि जालानि गवाक्षास्तैः परिष्कृतैः । “जालं गवाक्षा आनाये” इति
 विश्वः ॥ १८ ॥

[पा०] १ च. न. ट. सर्वेषांसहि. ड. छ. झ. सर्वेषुसहि. २ ख. ड. च. छ. झ. न. चैत्यांश्चायतनानि. ख. चैत्या-
 नायतनानि.

तत्पृथिव्यां गृहवरं महेन्द्रभवनोपमम् ॥ राजपुत्रः पितुर्वैश्वं प्रविशेश श्रिया ज्वलन् ॥ १९ ॥
 स कक्ष्या धन्विभिर्गुप्तास्तिस्रोतिक्रम्य वाजिभिः ॥ पदातिरपरे कक्ष्ये द्वे जगाम नरोत्तमः ॥ २० ॥
 सै सर्वाः समतिक्रम्य कक्ष्या दैशरथात्मजः ॥ संनिर्वर्त्य जनं सर्वं शुद्धान्तं पुनरभ्यगात् ॥ २१ ॥
 ततः प्रविष्टे पितुरन्तिकं तदा जनः स सर्वो मुदितो नृपात्मजे ॥
 प्रतीक्षते तस्य पुनर्विनिर्गमं यथोदयं चन्द्रमसः सरित्पतिः ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

रामेणकैकेयीदशरथयोश्चरणप्रणामसमनन्तरं करुणवचनादिनासामान्याकारेणपितुःशोकमनुमायविशेषरूपेणतज्जिज्ञासया
 कैकेयीप्रतिसंभावनार्हेहेतुविकल्पपूर्वकंप्रश्नः ॥ १ ॥ कैकेय्यारामंप्रतितेनपित्रभिमतार्थंकरणप्रतिज्ञापनपूर्वकंतद्विवासनभर-
 ताभिषेचनविषयकवरदाननिवेदनेनतद्वियोगस्यशोकहेतुत्वकथनम् ॥ २ ॥

स ददर्शासने रामो निषण्णं पितरं शुभे ॥ 'कैकेयीसहितं दीनं मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥
 स पितुश्चरणौ पूर्वमभिवाद्य विनीतवत् ॥ ततो ववन्दे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः ॥ २ ॥
 रामेत्युक्त्वा च वचनं बाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ शशाक नृपतिर्दीनो नेक्षितुं नाभिभाषितुम् ॥ ३ ॥
 तदपूर्वं नरपतेर्दृष्ट्वा रूपं भयावहम् ॥ रामोपि भयमापन्नः पदा स्पृष्ट्वेव पन्नगम् ॥ ४ ॥
 इन्द्रियैरग्रहृष्टैस्तं शोकैस्तपाकशितम् ॥ निश्चसन्तं महाराजं व्यथिताकुलचेतसम् ॥ ५ ॥
 ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यं क्षुभ्यन्तमिव सागरम् ॥ उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमृषिं यथा ॥ ६ ॥

पृथिव्यांगृहवरं पृथिव्यामद्वितीयमित्यर्थः । पितुर्वैश्वं
 पितृवासस्थानं ॥ १९ ॥ वाजिभिः रथयुक्तैर्वाजिभिः ।
 पदातिः पादचारी ॥ २० ॥ शुद्धान्तं अन्तःपुरं
 ॥ २१—२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-
 व्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

आसने पर्यङ्के । “मूर्च्छितोन्यपतत्तस्मिन्पर्यङ्केहे-
 मभूषिते” इत्युत्तरत्रवक्ष्यमाणत्वात् । मुखेनेत्युपलक्ष-
 णेत्तृतीया ॥ १—२ ॥ नाभिभाषितुं रामेत्यस्मादधि-
 कमित्यर्थः ॥ ३ ॥ अपूर्वम् अदृष्टपूर्वं । रामोपीत्यपि-
 शब्देनदुःखसहस्रसद्भावप्यक्षुभितोरामोदशरथविषाद-
 स्यस्वहेतुकत्वमाशङ्क्यभयमापन्नइत्यवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥
 इन्द्रियैरित्यादिश्लोकद्वयेदृष्ट्वाभयमापन्नइत्येतदनुकृत्य

सत्य० महेन्द्रसदनस्योपमायेनतन्महेन्द्रसदनोपमं । अनेनगृहवरमित्युचितार्थमित्युक्तंभवति ॥ १९ ॥ सत्य० पदातिः
 पदगमसन् । अतिक्रम्येत्यन्वेति ॥ २० ॥ इतिसप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥

शि० विषण्णं संभावितपुत्रवियोगजनितदुःखाकान्तं । अतएवदीनंआसनेददर्श । सत्य० यद्वासहितमित्येतत्मुखेनेत्यनेना-
 प्यन्वेति ॥ १ ॥ ति० सुसमाहितः तस्याअतिस्वेष्टकरलेनजगद्धितकरलेनचतस्यांप्रसन्नचित्तः । सत्य० वस्तुतस्सर्वोत्तमस्यलो-
 कशिक्षार्थंविनयप्रदर्शनमिति वतिनाध्वनयाञ्चकारकविरितिज्ञेयम् ॥ २ ॥ सत्य० पूर्वश्लोकात्ताइत्यनुवर्तते । नापुरुषःपन्नगंपदास्पृ-
 ष्ण्यथाभयंप्राप्तोतिथारामोपिदुःखितलेनादृष्टपूर्वनरपतिरूपंदृष्ट्वाभयमापन्नइत्यर्थः । “भीषास्मात्” इत्यादेस्सर्वभीषकस्यराम-
 स्यभयं अपिनागर्हयामासकविरितिज्ञेयं । अपूर्वमित्येतद्भयपदेनाप्यन्वेति । अपूर्वभयंअभयमित्यर्थः । सदाअभयमापन्नइतियतः

[पा०] १ क. ख. ग. ड. च. छ. ज. ज. ट. सदनोपमम्. २ ट. सर्वास्स. ३ क. च. ज. नरवरात्मजः. ४ क.
 संनियम्य. ५ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. शुद्धान्तःपुरमभ्यगात्. च. झ. ज. मलयगात्. ड. ट. मन्वगात्. छ. माविशत्.
 ६ च. छ. झ. ज. ट. तस्मिन्. ७ क. पितुरन्तिके. ८ ड. च. छ. झ. ज. ट. पुनस्स. क. पुनश्च. ९ क. ख. ड. च.
 विषण्णं. १० ड. च. छ. झ. ज. ट. कैकेय्या. ११ क. च. ज. त्युवाच. ड. छ. झ. ट. त्युक्त्वात्. १२ क. क्लेश.

अचिन्त्यकल्पं हि पितुस्तं शोकमुपधारयन् ॥ बभूव संरब्धतरः समुद्र इव पर्वणि ॥ ७ ॥
 चिन्तयामास च तदा रामः पितृहिते रतः ॥ किंस्विदद्यैव नृपतिर्न मां प्रत्यभिनन्दति ॥ ८ ॥
 अन्यदा मां पिता दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसीदति ॥ तस्य मामद्य संप्रेक्ष्य किंमायासः प्रवर्तते ॥ ९ ॥
 स दीन इव शोकार्तो विषण्णवदनद्युतिः ॥ कैकेयीमभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥
 कच्चिन्मया नापराद्धमज्ञानाद्येन मे पिता ॥ कुपितस्तन्ममाचक्ष्व त्वं चैवैनं प्रसादय ॥ ११ ॥
 अप्रसन्नमनाः किंनु सदा मां प्रति वत्सलः ॥ विवर्णवदनो दीनो न हि मामभिभाषते ॥ १२ ॥
 शारीरो मानसो वाऽपि कच्चिदेनं न बाधते ॥ संतापो वाऽभितापो वा दुर्लभं हि सदा सुखम् ॥ १३ ॥
 कच्चिन्न किंचिद्भरते कुमारे प्रियदर्शने ॥ शत्रुघ्ने वा महासत्वे मातृणां वा ममाशुभम् ॥ १४ ॥
 अतोषयन्महाराजमकुर्वन्वापितुर्वचः ॥ मुहूर्तमपि नेच्छेयं जीवितुं कुपिते नृपे ॥ १५ ॥
 यतोमूलं नरः पश्येत्प्रादुर्भावमिहात्मनः ॥ कथं तस्मिन्न वर्तेत प्रत्यक्षे सति दैवते ॥ १६ ॥

संबध्यते । उपप्लुतं राहुग्रस्तम् । उक्तानृतमृषियथा ऋषिमिवस्थितं । निस्तेजस्कमित्यर्थः ॥ ५—६ ॥ अचिन्त्यकल्पम् असंभावितमित्यर्थः । उपधारयन् विचारयन् । संरब्धतरः संभ्रान्ततरः ॥ ७ ॥ किंस्वित् किंवा ॥ ८ ॥ अद्यैवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह—अन्यदेति । आयासः चित्तक्लेशः । इतिचिन्तयामासेत्यन्वयः ॥ ९—१० ॥ नापराद्धं अपराधोनकृतः । अज्ञानात्

नात् प्रमादात् ॥ ११—१२ ॥ शारीरः संतापो व्याधिः । मानसो भिताप आधिः । दुर्लभं हीति पुण्यपापारब्धत्वान्मानुषशरीरस्येति भावः ॥ १३ ॥ मातृणामिति निर्धारणे षष्ठी । कच्चिदिति प्रश्ने । किंचिदशुभं न कच्चिदितिसंबन्धः ॥ १४—१५ ॥ इह जगति । नरः आत्मनः देहस्य । प्रादुर्भावम् उत्पत्तिम् । यतोमूलं यत्कारणकं । पश्येत् प्रत्यक्षे दैवते सति सिद्धे । तस्मिन्

अतः भयमापन्न इत्यपि गार्हितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ती० अवधारयन् चिन्तयन् । आत्मीयत्वेन स्त्रीकुर्वन्निति वा । शि० उपधारयन् निश्चिन्वन् । सत्य० शोचयतीति शोकश्शोकहेतुः । तज्जनितसंतापेन कर्शितं । निश्चिन्तयन्त्यत्र विशेषणत्वेन प्रसक्तनिश्वासाः बुद्ध्या विवेकेनाभेदसंबन्धेनोर्मिपदार्थेनान्वीयन्ते । ऊर्मिमालिनं शिखादित्वादिनिप्रत्ययान्तपदं । तथा च आसोऽलोलकलोलैस्सहितं । अतएव ध्रुव्यन्तं चलन्तं । उक्तमनृतं येन स उक्ता नृतः तमिव विद्यमानं । ऋषिमित्यनेन अनृतोक्तेर्महापापकरत्नमिति मत्स्वन्तस्य ध्वनयति । अचिन्त्यः कल्पः राज्ञः कदाचिदप्येतादृशशोकादिकं भवति वेलादिको यस्य सोचिन्त्यकल्पस्तं ॥ ७ ॥ ती० अन्यदा पूर्वकाले । परोक्षे मां प्रतिकुपितोऽपि दृष्ट्वा प्रसीदति । सत्य० कुपितः अन्यस्मादिति शेषः । परोक्षे मद्यं कुपितोऽपीति व्याख्यातुं परोक्षपरोक्षप्रतीतिमात्रपात्रलाद्रामस्येत्युपेक्ष्या । मांसंप्रेक्ष्य स्थितस्य ॥ ९ ॥ वि० दीन इव विषण्णवदनद्युतिरिव सरामः । शोकार्त इव वचनमब्रवीदिति संबन्धः । सत्य० विषण्णवदनानां द्युतिर्यस्मात्स विषण्णवदनद्युतिः । तेषां द्युतिरिव द्युतिरिति वार्थः । इवेन दैन्यादिकं देवदेवसर्वथानास्तीति द्योतयति कविः । अभिवाद्यैवेत्यनेन राजमर्यादाद्योच्यते ॥ १० ॥ वि० नापराद्धं काकुः । अज्ञानात् प्रमादात् । प्रसादय मत्कृतापराधशान्त्यै इति शेषः ॥ ११ ॥ शि० दुर्लभं प्राकृतैर्दुष्प्रापं । सदा सुखं नित्यसुखविशिष्टं । एनं पितरं कच्चिन्न बाधते ॥ १३ ॥ सत्य० कुमारे प्रियदर्शने महासत्वे इति पूर्वोत्तरार्थोक्तविशेषणान्युभयत्रान्वीयन्ते । मातृणां विषयसप्तमीयं । भवदादीनां ममातृणां विषये अशुभं किंचित्पश्यतिकच्चिदित्यन्वयः । मम मत्कर्तृकमशुभं न पश्यतिकच्चिदित्यन्वयो वा । मातृणामिति निर्धारणे षष्ठीति व्याख्यातुं पृथक्करणकारणीभूतजातिगुणक्रियासंज्ञानां पृथक्करणीयवाचकस्य चाभावादित्युपेक्ष्या ॥ १४ ॥ ती० नृपे कुपिते सति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । शि० अतोषयन् नृपमकुर्वन् ॥ १५ ॥ शि० मूलं प्रवृत्तिहेतुभूतं । आत्मनः स्वस्य प्रादुर्भावं प्राकट्यं । यतः यस्मात् पश्येत्तज्जानाति तस्मिन् प्रत्यक्षे दैवते सति कथं न वर्तेत । तदा नुकूल्येनेति शेषः । एतेन यतोमूलं यन्मूलमित्यर्थेनापेक्षेत इति मद्वाद्युक्तिश्चिन्त्या । सत्य० एकयोक्त्या जगत्सवितुस्तपितुश्च स्वभावमावेदयति कविः—यतोमूलमित्यादिना । नरः पुमान् । आत्मनः स्वस्य । प्रादुर्भावो जन्म । “जन्मप्राकाश्ययोः प्रादुः” इति “प्रादुर्भूतस्सुतस्तस्य” इति चलिङ्गभट्टीये । यतः पितुस्सकाशात्पश्येत् । तथा मूलं स्वप्रादुर्भावापादकं तप आदि अन्यत्र जन्मापादकं मदीपश्येत् । पूर्वश्लोकाद्वाशब्दश्चार्थस्सन्ननुवर्तते । हे सति कैकेयि तस्मिन् पित्राख्ये प्रत्यक्षे दैवते कथं न वर्तेत न प्रवर्तेत । कुशलप्रश्नादिकं कथं न कुर्यादिति यावत् । योनरोदशरथादिः । यतोमूलमित्यत्र मयूरव्यंसकादि-
 [पा०] १ ड. छ. झ. नृपतेस्तं शोकमवधारयन्. २ क. ख. च. ज. चततो. ड. छ. झ. ट. चतुरो. ३ ख. दिलेव. ग. घ. ज. दयैष. ४ ख. माश्वासः. ५ ड. छ. झ. त्वमेवैनं. ६ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. विषण्ण. ७ ख. ड. च. छ. ज. ट. मां प्रति. ८ घ. भरते किंचित्. ९ घ. शुभदर्शने. १० घ. ट. जीवितं. ११ घ. ज. दैवते सति.

कच्चित्ते परुषं किञ्चिदभिमानात्पिता मम ॥ उक्तो भवत्या कोपेन यत्रास्य लुलितं मनः ॥ १७ ॥
 एतदाचक्ष्व मे देवि तत्त्वेन परिपृच्छतः ॥ किंनिमित्तमपूर्वोऽयं विकारो मनुजाधिपे ॥ १८ ॥
 एवमुक्ता तु कैकेयी राघवेण महात्मना ॥ उवाचेदं सुनिर्लज्जा धृष्टमात्महितं वचः ॥ १९ ॥
 न राजा कुपितो राम व्यसनं नास्य किञ्चन ॥ किञ्चिन्मनोगतं त्वस्य त्वद्भयान्नाभिभाषते ॥ २० ॥
 प्रियं त्वामप्रियं वक्तुं वाणी नास्योपवर्तते ॥ तदवश्यं त्वया कार्यं यदनेनाश्रुतं मम ॥ २१ ॥
 एष मह्यं वरं दत्त्वा पुरा मामभिपूज्य च ॥ स पश्चात्तप्यते राजा यथाऽन्यः प्राकृतस्तथा ॥ २२ ॥
 अतिसृज्य ददानीति वरं मम विशापतिः ॥ स निरर्थं गतजले सेतुं बन्धितुमिच्छति ॥ २३ ॥
 धर्ममूलमिदं राम विदितं च सतामपि ॥ तत्सत्यं न त्यजेद्राजा कुपितस्त्वत्कृते यथा ॥ २४ ॥
 यदि तद्वक्ष्यते राजा शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ करिष्यसि ततः सर्वमाख्यास्यामि पुनस्त्वहम् ॥ २५ ॥

न पितरि । कथंनवर्तेत तद्वशेऽववर्तेतेत्यर्थः ॥ १६ ॥
 तेऽभिमानात् तववाङ्मयात् । कोपेनवा ममपिता भव-
 त्याकिञ्चित्परुषमुक्तः कच्चित् । यत्र येन । अस्यमनः
 लुलितं कलुषितम् ॥ १७ ॥ किंनिमित्तमित्याद्याचक्ष्वे-
 तिपूर्वोक्तस्यसर्वस्यसंग्रहः ॥ १८ ॥ एवं इति । धृष्टं
 प्रत्यक्षतोरामानिष्टवचनविषयवैकुण्ठव्यरहितम् ॥ १९
 —२० ॥ त्वद्भयान्नित्यस्यविवरणं—प्रियमिति । आ-
 श्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ २१ ॥ तत्किमित्यपेक्षायांसामान्य-
 तोदर्शयति—एषइत्यादिना ॥ २२ ॥ अतिसृज्य प्र-

तिज्ञाय । गतजलेसेतुंबन्धितुमिच्छतीति । दानस्यपू-
 र्वमेवकृतत्वादिदानींतत्परिहारव्यापारोव्यर्थइतिभावः
 ॥ २३ ॥ इदं जगत् । धर्ममूलं । इदंच सतांविदितं स-
 द्विर्विदितं “कस्यचवर्तमाने” इतिषष्ठी । तत् तस्मात् ।
 सत्यं सत्यरूपधर्म । राजा त्वत्कृते त्वत्प्रयोजनाय ।
 मयिकुपितः सन्यथानत्यजेत् तथाकुर्वित्यर्थः ॥ २४ ॥
 तार्हितद्विशेषतोवक्तव्यमित्यत्राह—यदीति । शुभमशु-
 भंवातत्प्रतिज्ञातं राजायद्वक्ष्यतितत्त्वंकरिष्यसिंयदि
 तदाराज्ञोविवक्षितमहमेवाख्यास्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥

स्समासः अकुतोभयइत्यादिबत् । ततश्च योऽहंमूल्यस्यसयन्मूलस्तंप्रादुर्भावंआत्मनस्स्वस्यजानीयात् । तस्मिन्दर्शयविषयेतस्मि-
 न्सतिप्रत्यक्षमयिदेवतेकुशलप्रश्नादिः कथंनानुवर्तेत ॥ १६ ॥ सत्य० ते लक्ष्मणे । ममपिता परुषं निष्ठुरं । कोपेन किञ्चिदुक्तवानि-
 तिशेषः । भवत्यावाऽभिमानात् कनीयसीजायेत्यभिमानात् । किञ्चित्परुषंयथाभवतितथाउक्तः । येनास्यराज्ञोमनोलुलितं । अवक्त-
 व्यमयोक्तमितिमाननीयमांप्रतिमानिन्येवमुक्तवतीत्युभयथाचलितमित्यर्थः । ते लया । येन लङ्कृत्याकारणेन । भवत्याइतिषष्ठी ।
 उपरीतिशेषः । तद्विशेषेण । भवत्याउक्तः तेउपरिरोषेणेतिवान्वयः । यद्वा विनाशोषंषष्ठ्यर्थसंबन्धवैतोपरीत्यर्थलाभः । एव-
 मन्वयकरणेनदुःखितत्वादधिकपदोक्तिरिति केनचिदुक्तंनिरस्तंज्ञातव्यं ॥ १७ ॥ सत्य० किंनिमित्तमितिप्रथमान्तं । केननिमित्ते-
 नेत्यर्थः । “निमित्तकारणहेतुषु—” इति कात्यायनस्मृत्यैः । किंनिमित्तं विकारोभूतन्ममाचक्ष्वेत्यन्वयः । सदैवंविधस्यकुतोयंप्रश्नइ-
 त्यंतोनेत्यप्यनेनाह—अपूर्वोयमिति । अकारः पूर्वोयस्यसतथा । तादृशोविकारोयस्मिन्मनुजाधिपेतस्मिन्नित्यन्वयः ॥ १८ ॥
 शि० सुनिर्लज्जा यशःप्रख्यापनरूपपत्युपकारार्थंलक्ष्मीं । कैकेयी । आत्महितं जीवानामुपकारकं । अधृष्टं प्रागल्भ्यरहितं ।
 इदंचवचउवाच ॥ १९ ॥ सत्य० लङ्कायात् लदितिभिन्नपदं । “भीत्रार्थानां” मित्यपादानपञ्चमी ॥ २० ॥ ति० श्रुतं प्रतिज्ञातं
 ॥ २१ ॥ सत्य० मह्यमितिद्वितीयान्तंचतुर्थ्यन्तंच । तत्रद्वितीयान्तंचरशब्देनान्वेति । पूज्यमिति तदर्थः । चतुर्थ्यन्तंदानक्रिय-
 यान्वेति । प्राकृतः अज्ञः । लोकेयथातथेत्यर्थः । दृष्टान्ततयाप्राकृतः प्राकृतोननियामकेष्वन्यतमइत्याह—अन्यइति । अनतेत्यत् ।
 चेष्टइत्यर्थः । नच “ऋहलोर्ण्यत्” इतिप्यतिमाह्यमितिभवेदितिच्यम् । णिलप्रयुक्तवृद्धभावः संज्ञापूर्वकविधेरनित्यलस्य “शतचक्रं
 योद्धः” इत्येतद्व्याख्यावसरेतल्लुबोधिन्यामुक्तेर्नानुपपन्नः । तप्यते “कण्ठादिभ्योयक्” इतिकर्तरियक् । संतप्तइत्यर्थः । यद्वा भा-
 वेयक् । राजेति राजतेःकिपितृतीयान्तं । सइत्यस्यप्राकृतइत्यनेनान्वयः ॥ २२ ॥ शि० यदि यदा । अशुभं निबोधधादिवत्प्रा-
 तिभासिकाशुभलविशिष्टं । सत्य० वक्ष्यते वक्ष्यति । “ब्रुवोवचिः” इतिवच्यादेशस्यस्थानिवद्वावेनबिलात् “स्वरितञितः—”
 इत्युभयपदिलाद्वक्ष्यतेवक्ष्यतीतिचयुक्तं । यद्वा राजेति तृतीयान्तं । यद्वाजावक्ष्यतेऽशुभमशुभंवाभवतुतत्करिष्यसिपुनः करिष्यस्येवचे-

[पा०] १ घ. कच्चित्. २ ड. छ. झ. रोषेण. ३ ड. च. छ. झ. अ. येनास्य. क. यत्रासीत्. ४ क. घ. ट. च. ज.
 तस्य. ५ ननुभाषते. ड. छ. झ. ट. भानुभाषते. ६ ड. झ. नास्यप्रवर्तते. ७ घ—छ. झ. अ. नश्रुतं. ८ घ. ड. ज. ददामीति.
 ९ क. स्वत्कृतेऽनघ. च. स्वत्कृतेनच. १० ड. छ. पुनस्सर्व. घ. ततःपूर्व. ट. तदासर्व.

यदि त्वभिहितं राज्ञा त्वयि तन्न विपत्स्यते ॥ ततोऽहमभिधास्यामि न ह्येष त्वयि वक्ष्यति ॥ २६ ॥
 एतत्तु वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम् ॥ उवाच व्यथितो रामस्तां देवीं नृपसन्निधौ ॥ २७ ॥
 अहो धिङ्नाहंसे देवि वक्तुं मामीदृशं वचः ॥ अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके ॥
 भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं मज्जेयमपि चार्णवे ॥ २८ ॥
 नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च ॥ २९ ॥
 तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकाङ्क्षितम् ॥ करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ ३० ॥
 तमार्जवसमायुक्तमनार्या सत्यवादिनम् ॥ उवाच रामं कैकेयी वचनं शृणुदाहृतम् ॥ ३१ ॥
 पुरा देवासुरे युद्धे पित्रा ते मम राघव ॥ रक्षितेन वरौ दत्तौ सशल्येन महारणे ॥ ३२ ॥
 तत्र मे याचितो राजा भरतस्याभिषेचनम् ॥ गमनं दण्डकारण्ये तव चाद्यैव राघव ॥ ३३ ॥
 यदि सत्यप्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि ॥ आत्मानं च नरश्रेष्ठ मम वाक्यमिदं शृणु ॥ ३४ ॥

राजैवकुतो न वदतीत्यत्राह—यदीति । न विपत्स्यतेयदि
 विफलं न भविष्यति चेदित्यर्थः ॥ २६ ॥ व्यथितः
 गुरुवचनं करिष्यति न वेति संदेहस्य विषयोस्मीतिसंतप्त-
 इत्यर्थः ॥ २७ ॥ व्यथामेवाह—अहो इत्यादिना
 ॥ २८ ॥ गुरुत्वपितृत्वनृपत्वहितपरत्वानिवचनकर-

णहेतवः । करिष्येतदित्यनुकर्षः ॥ २९ ॥ यत्कार्यम-
 भिकाङ्क्षितं तद्वचनं तद्विषयवचनं ब्रूहि । तत्कार्यकरि-
 ष्ये । प्रतिजाने च प्रतिज्ञां करोमि च । रामो द्विर्ना-
 भि भाषते विना प्रतिज्ञायामो द्विरुक्तिं न करोतीत्यर्थः
 ॥ ३०—३२ ॥ तत्र वरप्रदाननिमित्तं ॥ ३३—३४ ॥

तर्हीदं सर्वमाख्यास्यामीत्यन्वयः । “पुनरप्रथमे प्रश्ने व्यावृत्तावधारणे” इत्यभिधानात् ॥ २५ ॥ ती० राज्ञा राजानुमत्या ॥ २६ ॥
 सत्य० देवीं देवीमिव । “देवीकृताभिषेकायां” इत्यमरः । भरतसंपत्संपादनेच्छया दशरथदशरथ्युभयजिगीषावतीमिति वा ॥ २७ ॥
 सत्य० ईदृशं याः रमाया दृक्यस्मिन्मथितं मां ईदृशं पूर्वोक्तं वचः वक्तुं नार्हंसे अतस्त्वयैव मुक्तं मां धिक् । साक्षान्मङ्गलदेवतापिरमानि-
 स्तमां कामयते तादृशस्य मम किमल्पराज्येनेति रामभावमाविश्वकारकविरिति ज्ञेयम् । नार्हंसे नार्हसि । “चन्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वे सादु-
 भयंपदं” इत्युक्तेरात्मनेपदत्वं ॥ २८ ॥ शि० गुरुणा वसिष्ठेन । सत्य० न पितृत्वं हिरण्यकशिपवादिवदित्याह—हितेनेति ।
 तदपिनो प्रसेनादिवदित्याह—नृपेणेति । तदपिन धृतराष्ट्रवदित्याह—गुरुणेति ॥ २९ ॥ ति० रामो द्विरिति । यदुक्तं तदुक्तमेव ।
 तद्विरुद्धं न पुनर्वदतीत्यर्थः । तत्तदभावविषयतया द्विरावृत्तं भाषणं न करोतीति यावत् । सत्य० राम इति परोक्षोक्त्या स्वस्य यथार्थवादि-
 त्वं सार्वजनीनमिति सूचयति ॥ ३० ॥ शि० अनार्या सर्वश्रेष्ठा ॥ ३१ ॥ सत्य० देवासुरे मलर्थीया च प्रत्ययान्तोऽयं । कर्तृत्व-
 संबन्धेन देवासुरविशिष्टे युद्ध इत्यर्थः । महारणे देवासुरयुद्धान्तर्गतं देवसहायार्थं गतस्वकर्तृकं महारणे इत्यर्थः । तेन न पौनरुक्त्यम् । मम ।
 संबन्धसामान्येषु । सच प्रकृते कर्तृत्वरूपः । मयारक्षितेन । सशल्येन शङ्खसहितेन । नतावन्मात्रेण सशल्येन बाणसहितेनेत्यर्थः ।
 क्षत्रियाणां शरादिधारणेनोदीरणं शपथज्ञापकमिति भावः । “शल्यश्शङ्खौ शरैर्वंशकुजिकायांचतोमरे” इति विश्वः ॥ ३२ ॥ ती०
 तत्र द्वयोर्वरयोर्मध्ये । एकेन भरतस्याभिषेचनम् अन्येन तव दण्डकारण्यगमनम् । शि० तत्र देवासुरसंप्रामसमये । प्राप्तौ वैरौरा-
 जा अद्यैव मया याचितः । सत्य० मया भरतस्याभिषेचनं तवाद्यैव दण्डकारण्ये गमनं चाद्यैव राजा याचितः । गौर्दुह्यते पय इति वत्प्रधानक-
 मेलनाद्वाज्ञस्तद्वाचकात्प्रथमा । “गौणे कर्मणि दुह्यादेः” इति वचनात् । कैकेय्यास्तस्त्वभावमप्यनयोक्त्या निरूपयति—दण्डकारण्य
 इति । हे आद्य । हे दण्डक अखिलशिक्षक । त्वं अरेण सहितोऽप्यः अरण्यस्तस्मिन्सुधासमुद्रद्वये याचितः या रमया आचितः सम्य-
 कसंबद्धः । नित्यावियोगीति यावत् । अततेर्द्विप्रत्यये अइति भवति । अस्य विष्णोस्त्वै ई । “पुंयोगादाख्याया” मिति ङीष् । “अकारो
 वासुदेवस्यालक्ष्मीरीकार उच्यते” इत्यभिधानात् । ई आचित इति स्थिते यणादेशे याचित इति भवति । तस्य तवेति पूर्ववत्सर्वम् ॥ ३३ ॥
 शि० शृणु श्रवणपूर्वकाचरणं कुरु । सत्य० सत्यप्रतिज्ञं कर्तुमिच्छसीत्यनेन तस्य सामर्थ्याभावान्मत्कार्यं तव हस्ते विन्यस्तमिति ध्व-
 नयति । पितरं सत्यप्रतिज्ञं कर्तुं नार्हसीत्यनेनैव रामप्रतिज्ञायास्तस्य ललाभेपि “द्विर्वदं सुवदं” इति महाभाष्योक्तेः पुनर्वचनं दार्ढ्यायेत्युक्तं
 भवति । स्वपुत्रस्याभिलषितं नरश्रेष्ठं पारवश्येन रामे प्रयुक्तं । यथोक्तं कर्णामृते “सौमित्रे कथनुर्धनुर्धनुरिति व्यग्रागिरः पातुवः” इति ।
 श्रीभागवतपञ्चमे द्वितीये पूर्वचित्तिप्रतिआग्नीप्रवचनं “कालचिकीर्षसि च किमु निवर्त्य शैले” इत्यादि । तत्तात्पर्यं च “परिहासप्रलपादि-

[पा०] १ ड. छ. झ. चार्णवे. २ ख. ग. राज्ञा. ३ क. सातमार्जवसंयुक्तं. ख. तमार्जवे. ४ क—घ. च. छ. झ. अ.
 ट. देवासुरे. ५ ट. मयारणे. ६ क. ख. महसि.

सन्निदेशे पितुस्तिष्ठ यथाऽनेन प्रतिश्रुतम् ॥ त्वयाऽरण्यं प्रवेष्टव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ॥ ३५ ॥
 भरतस्त्वभिषिच्येत यदेतदभिषेचनम् ॥ त्वदर्थे विहितं राज्ञा तेन सर्वेण राघव ॥ ३६ ॥
 सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ अभिषेकमिमं त्यक्त्वा जटायिनधरो वस ॥ ३७ ॥
 भरतः कोसलपुरे प्रशास्तु वसुधामिमाम् ॥ नानारत्नसमाकीर्णां सवार्जिरथकुञ्जराम् ॥ ३८ ॥
 एतेन त्वां नरेन्द्रोऽयं कारुण्येन समाह्रुतः ॥ शोकं संक्लिष्टवदनो न शक्नोति निरीक्षितुम् ॥ ३९ ॥
 एतत्कुरु नरेन्द्रस्य वचनं रघुनन्दन ॥ सत्येन महता राम तारयस्व नरेश्वरम् ॥ ४० ॥

इतीव तस्यां परुषं वदन्त्यां न चैव रामः प्रविवेश शोकम् ॥

प्रविव्यथे चापि महानुभावो राजा तु पुत्रव्यसनाभितप्तः ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

सन्निदेशे नियमने ॥ ३५ ॥ यदेतदभिषेचनम् अभिषेकसाधनं । त्वदर्थेविहितं तेनसर्वेणराज्ञाभरतोभिषिच्येतेतियोजना ॥ ३६—३८ ॥ एतेन वरद्वयप्रदाननिमित्तेन ॥ ३९—४० ॥ इवशब्देनअन्यान्यपिपरुषाणिबहूनुक्तानीतिगम्यते । शोकं मुखवैवर्ण्या-

विबाह्याविकारम् । प्रविव्यथेचापि रामविकारादर्शेनानाप्यधिकंविव्यथइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

ष्वनर्थावारभवेत्कचित्” इत्यादि । पूर्ववत्स्वभावानुगुण्यंचज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ सत्य० सन्निदेशे आज्ञायां । कैकेय्याराजमर्यादयाद्वादशचतुर्विंशत्यादिवर्षपर्यन्तमरण्यं प्रवेष्टव्यमिति वक्तव्येन ववर्षाणि पञ्च चेति चतुर्दशवर्षोक्तिस्तुरावणस्यायुषांचतुर्दशवर्षाणामेवावशिष्टत्वात् । द्वादशेत्युक्तौ तद्धननादिकमकृत्वैवागन्तव्यमिति भवति । अधिकोक्तौ तु जोषं वस्तव्यमिति भवति । अतश्चतुर्दशेति देवोवाद्यामासेति ज्ञातव्यम् ॥ ३५ ॥ सत्य० अभिषेकशब्दस्य घञन्तत्वे पितृद्विशेषणस्येदं शब्दस्य न पुंसकलमुपपद्यते । तद्विशेष्यपदार्थस्याभिषेचनस्य न पुंसकत्वात् । यथोक्तं “संबन्धमनुवर्तिष्यते” इति महाभाष्यव्याख्यानावसरे कैयटेन “संबध्यत इति संबन्धं । कर्मणि घञ् । न पुंसकस्याभिषेयत्वात् न पुंसकनिर्देश इति । उपपादितं चैतन्निपुणतरं “यथार्थज्ञानजनकायथार्थायुक्तयः” इत्यनुव्याख्यानसुधाव्याकरणावसरे “उच्यते अनियतलिङ्गानां विशेषणपदानां विशेष्यपदलिङ्गत्वमेवेति न सर्वत्र नियमः । “अहमेवेदं सर्वोस्मि” । “अजानतामहिमानं तवेद” मित्यादौ व्यभिचारात् । सर्वमहिमशब्दयोः पुंलिङ्गत्वे पितृद्विशेषणयोरिदं शब्दयोर्न पुंसकत्वात् । किंतु कचिच्छिङ्गानामर्थधर्मत्वमिति पक्षे विशेष्यपदप्रतिपाद्यार्थलिङ्गत्वमस्ति” इत्यादिना । “नन्वेवं चेत्सर्वत्रातिप्रसङ्ग इति चेन्न । अभियुक्तप्रयोगे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीति प्रयोगः” इत्यादिना तत्रैव यादुपत्ये स्पष्टमुक्तोः । अभियुक्ताग्रेसरश्च भगवान्वाल्मीकिरिति । निरूपितवन्तश्चैवमेव “देवममीवचातनं” इत्येतद्व्याख्यानभूतायाः “अमीनाहुः खतश्चावयति” इति टीकायाः व्याख्यानावसरे व्याख्यातारः । यद्वा इदमित्यस्यारण्यमित्यनेनान्वयः । इममिति पाठे तु नानुपपत्तिः ॥ ३७ ॥ शि० एतेन संभावितलद्वियोगजनितेन ॥ ३९ ॥ सत्य० तारयस्व “णिचश्च” इत्यात्मनेपदं । स्वनरोत्तममिति पदच्छेदे यदि सत्यप्रतिज्ञं पितरमात्मानं चेत्युभाभ्यां प्रतिज्ञातत्वावगमात् अत्रापि निगमनकाले स्वेन आत्मना सहितश्चासौ नरेश्वरश्चेत्युत्तरपदलोपिसमासे स्वनरोत्तममिति वा दोषो नुगुणो भवति । ततश्च स्वनरोत्तमं चतारयेत्यर्थः । उत्तरश्लोकादिवैलाकृष्यते । लोकः येन संक्लिष्टवदनः निरीक्षितुं शक्नोति स यमात्मा धर्मराजः कुरुनरेन्द्रस्य श्रुतराष्ट्रस्य वचनमिव ॥ ४० ॥ शि० परुषं परुषत्वेन प्रतीयमानं । आचारक्रिबन्तप्रकृतिककर्तृक्रिबन्तम् । ति० राजा च राजा तु । सत्य० चशब्द इवार्थः । यथाराजा पुत्रव्यसनाभितप्तः तथारामो नेति व्यतिरेकदृष्टान्तः । अभितप्त इत्यनेन रामस्य पुत्रत्वं पुत्रामनरकत्रायकलं लोकसाधारणं भवति अपितु संसारतारकलमस्येतिलोकोत्तरसंतापसूचयति ॥ ४१ ॥ इत्यष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

[पा०] १ ट. यदनेन. क—घ. च. ज. न. यथातेन. २ ख. लयारण्ये. ३ क. ग. घ. ङ. च. छ. झ. न. ट. भरतश्चाभि. ४ ख. त्वदर्थं विहितं. ५ ङ. झ. मिदं. ६ ङ. च. छ. झ. न. जटाचीरधरोभव. ज. जटाजिनधरोभव. ख. जटाजिनधरोवसे. ७ ङ. छ. झ. ट. कोसलपुरे. च. न. कोसलपुरे. ८ ङ. छ. झ. संकुलाम्. ९ घ. तेन त्वां हि. १० ङ. छ. झ. न. शोकैः. ११ ङ. छ. तस्याः परुषं वदन्त्याः. १२ ख. कोपम्. १३ ङ. च. छ. झ. न. ट. राजाच. ख. ग. घ. ज. राजास.

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

रामेणकैकेयीप्रतिसीताकौसल्यासमाश्वासनावधिविलंबक्षमापनेनवनगमनप्रतिज्ञानपूर्वकंबाष्पाक्षेणलक्ष्मणेनसहकौसल्या-
गृहप्रतिगमनम् ॥ १ ॥

तदप्रियमभिप्रक्षो वचनं मरणोपमम् ॥ श्रुत्वा न विव्यथे रामः 'कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
एवमस्तु गमिष्यामि वनं वस्तुमहं त्वितः ॥ जैटान्जिनधरो राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २ ॥
इदं तु ज्ञातुमिच्छामि किमर्थं मां महीपतिः ॥ नाभिनन्दति दुर्धर्षो यथापुरमरिंदमः ॥ ३ ॥
मन्युर्न च त्वया कार्यो देवि ब्रूमि तवाग्रतः ॥ यास्यामि भव सुप्रीता वनं चीरजटाधरः ॥ ४ ॥
हितेन गुरुणा पित्रा कृतज्ञेन नृपेण च ॥ नियुज्यमानो विस्रब्धः किं न कुर्यामहं प्रियम् ॥ ५ ॥
अलीकं मानसं त्वेकं हृदयं दहतीव मे ॥ स्वयं यन्नाह मां राजा भरतस्याभिषेचनम् ॥ ६ ॥
अहं हि सीतां राज्यं च प्राणानिष्टान्धनानि च ॥ हृष्टो भ्रात्रे स्वयं दद्यां भरतायाप्रचोदितः ॥ ७ ॥
किं पुनर्मनुजेन्द्रेण स्वयं पित्रा प्रचोदितः ॥ तव च प्रियकामार्थं प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ ८ ॥
तदाश्वासय 'हीमं त्वं' किंन्विदं यन्महीपतिः ॥ वसुधासक्तनयनो मन्दमश्रूणि मुञ्चति ॥ ९ ॥

मरणोपममितिलोकदृष्ट्या ॥ १ ॥ इतः अस्मान्न-
गरात् ॥ २ ॥ यद्यप्येतेनकारुण्येनसमाप्नुतइत्यनभि-
नन्दनेहेतुरुक्तः तथापिमत्स्वभावंजानन्किमर्थनाभिन-
न्दतीत्याहेतिबोध्यम् । यथापुरं यथापूर्वं ॥ ३ ॥ मन्युः
दैन्यम् । “मन्युर्दैन्येकृतौकुधि” इत्यमरः । ब्रूमि
ब्रवीमि ॥ ४ ॥ हितेन हितपरेण । गुरुणेत्यनेनराम-

स्यतस्मान्मन्त्रविशेषस्वीकारोस्तीतिगम्यते । कृतज्ञेन
स्वकृतवरप्रदानाभिज्ञेन ॥ ५ ॥ अलीकम् अप्रियं ।
मानसं मनसिर्वर्तमानं ॥ ६ ॥ तवाप्रीतिर्भविष्यतीति
नोक्तवानित्याशङ्क्याह—अहंहीति । सीतां धनुर्भङ्ग-
कालइतिभावः ॥ ७ ॥ पित्राप्रचोदितस्तवप्रियकामार्थं
प्रतिज्ञामनुपालयंश्चदद्यामितिकिंपुनः ॥ ८ ॥ इमं राजा-

ति० अथाभिषेकवनवासयोःसमचित्ततयाधीरोदात्तमहापुरुषर्त्नरामस्याह—तदिति । शि० अप्रियं पितुरितिशेषः । अत
एवमरणोपमम् । सत्य० अमित्रघ्नइत्यनेनस्वस्यमध्यायातान्तरायनिवारकत्वेपिस्वसंकल्पानुसार्येतकैकेयीवचनमितिमानयामास
मातरमितिसूचयति ॥ १ ॥ शि० इतः भवत्याअभिप्रेतत्वात् ॥ २ ॥ शि० अभिनन्दति अभिनन्दयति वचनाद्यैरितिशेषः ।
अन्तर्भावितणजर्थः । सत्य० दुर्धर्षः । आर्षःखलु । अतो “भाषायांशासियुधिदृशिदृषि—”इत्यादिनावार्तिकेननयुक्तं ॥ ३ ॥
सत्य० मन्युर्नचलयाकार्योमह्यमितिशेषः । ब्रूमीतीडभावादिरार्षः ॥ ४ ॥ ति० कृतज्ञेन लङ्कृतस्वापत्राणज्ञेन ॥ ५ ॥ ति०
अलीकं दुःखम् । सत्य० राजा भरतस्याभिषेचनंमां प्रतिस्वयंनान्हेत्येतत् मानसं मनस्संबन्धि यदलीकमप्रियं तन्मेहृदयंमनोदह-
तीवेत्यन्वयः । यद्वा हेवमे अवमे यद्यपिअवद्यावमाधमावरेफाःकुत्सितइतिधातोरेवतेरमप्रत्ययेऽवमइतिभवति । तथाप्यपूर्वकान्मा-
धातोर्गौणादिकेप्रत्ययेअपगतावगतिकत्वेनप्रयोजकेनप्रयोज्यंनीचत्वंलक्ष्यतइतिनानुपपत्तिः । “वष्टिभागुरिरल्लोपं” इतिस्मरणात् ।
नीचेकैकेयि राजा स्वयंयस्मादेतन्नाह तस्मात्तव मानसं मचसिविद्यमानं जनानामलीकमप्रियंभरतस्याभिषेचनंलङ्कृतदयंदहति । इ
विस्मये । आश्चर्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ति० प्रचोदितः त्वयापीतिशेषः । सत्य० इष्टानित्येतद्यथायोग्यंविपरिणतंसतसीतामित्यादिनान्वेति ।
हृष्टसन्स्वयमेवदद्यात् । तत्रापिमनुजेन्द्रेणस्वयंसाक्षात्पित्राप्रचोदितस्सन्दद्यामितितुकिंपुनर्वाच्यमित्यन्वयः । एतेन लदपल्यंमद-
पल्यपुरेतित्वदार्थतसमर्थनममापिसंमतमितिव्यन्यते । द्वितीयंप्रचोदितइत्येतत्तृतीयार्थकेनतवेत्यनेनान्वेति । तेनप्रचोदितशब्दयोर्न
पौनस्त्यं । तवचप्रियकामार्थमित्यनेन तवप्रियोयःकामःकामावतारोयोभरतस्तदर्थमित्यप्यर्थस्सूचितोभवति । शुभरतोभरतइति
मतिमतश्श्रीमतोरामस्यसीतांदद्यामित्युक्तिर्नलौकिकरीतिविरुद्धाभवतीतिहृष्टइतिकवयताकविनाऽसूचीतिनानौचित्यं आलोचनीया
भगवतीतिमन्तव्यम् ॥ ७—८ ॥ सत्य० हीमन्तं अवाच्यमिदंकिमितिबचमीतिलज्जायुक्तं । वसुधासक्तनयनइत्यनेनलमेवमत्पुत्र-
सङ्गोमूलनस्यमूलमितिक्षमामीक्षतेक्षमानाथइतिध्वनयांचकार ॥ ९ ॥

[पा०] १ ग. घ. झ. कैकेयीमिदं. २ घ. एवमुक्त्वा. ३ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. चीरधरो. ४ घ—ट. पूर्व-
मरिंदमः. ५ घ. सुप्रीता. ६ ग. ज. किंनु. ७ ख. मानसेप्येकं. ८ ड. छ. झ. ट. दहतेमम. ९ ख. नाहमहाराजः. १० ड.
छ. झ. ज. भरतायप्रचोदितः. ११ क. पालय. १२ ड. झ. ट. तथा. १३ क. भीतं. क. ग. घ. ज. कामं. ड. च.
छ. झ. ज. ट. हीमन्तं. १४ घ—छ. झ. ज. किलिदं.

गच्छन्तु चैवानयितुं दूताः शीघ्रजवैर्हयैः ॥ भरतं मातुलकुलादद्यैव नृपशासनात् ॥ १० ॥
 दण्डकारण्यमेषोऽहमितो गच्छामि सत्वरः ॥ अविचार्य पितुर्वाक्यं समा वस्तुं चतुर्दश ॥ ११ ॥
 सा हृष्टा तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा रामस्य कैकेयी ॥ प्रस्थानं श्रेद्धाना हि त्वरयामास राघवम् ॥ १२ ॥
 एवं भवतु यास्यन्ति दूताः शीघ्रजवैर्हयैः ॥ भरतं मातुलकुलादुपावर्तयितुं नराः ॥ १३ ॥
 तव त्वहं क्षमं मन्ये नोत्सुकस्य विलंबनम् ॥ राम तस्मादितः शीघ्रं वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १४ ॥
 व्रीडान्वितः स्वयं यच्च नृपस्त्वां नाभिभाषते ॥ नैतत्किंचिन्नरश्रेष्ठ मन्युरेषोपनीयताम् ॥ १५ ॥
 यावत्त्वं न वनं यातः पुरादस्मादभित्वरन् ॥ पिता तावन्न ते राम स्वास्यते भोक्ष्यतेऽपि वा ॥ १६ ॥
 धिक्कष्टमिति निश्चस्य राजा शोकपरिप्लुतः ॥ मूर्च्छितो न्यपतत्तस्मिन्पर्यङ्के हेमभूषिते ॥ १७ ॥
 रामोऽप्युत्थाप्य राजानं कैकेय्याऽभिप्रचोदितः ॥ कैश्येवाहतो वाजी वनं गन्तुं कृतत्वरः ॥ १८ ॥
 तदप्रियमनार्याया वचनं दारुणोदयम् ॥ श्रुत्वा गतव्यथो रामः कैकेयीं वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 नाहमर्थपरो देवि लोकमावस्तुमुत्सहे ॥ विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं केवलं धर्ममास्थितम् ॥ २० ॥
 यदत्रभवतः किंचिच्छक्यं कर्तुं प्रियं मया ॥ प्राणानपि परित्यज्य सर्वथा कृतमेव तत् ॥ २१ ॥

न । त्वमाश्वासय । अश्रूणि मुञ्चतीति यत् इदं किं-
 नु निर्हेतुकमित्यर्थः ॥ ९—१० ॥ पितुर्वाक्यमविचा-
 र्य वनंगच्छेतिपित्रानोक्तमिति विचारमकृत्वेत्यर्थः ।
 समाः संवत्सरान् ॥ ११—१३ ॥ अयं यावद्भरता-
 गमनं विलंबिष्यते चेन्महाननयः स्याद्भरतस्य ज्येष्ठभ्रातृ-
 भक्तत्वादिति मत्वाह—तव त्विति । उत्सुकस्य भरता-
 भिषेकदर्शनोत्सुकस्य । गमनोत्सुकस्य वा ॥ १४ ॥
 नृपो व्रीडान्वितः सन् स्वयं नाभिभाषत इति यत् एतत् न-

किंचित् विचारानर्हं व्रीडां विना कारणान्तराभावात् । म-
 न्युः स्वयं नाभिभाषत इत्याग्रहः दैन्यं वा ॥ १५—१६ ॥
 धिगिति उक्तासत्यवचनं श्रुत्वेति भावः ॥ १७ ॥ कृत-
 त्वरः अभूदिति शेषः ॥ १८—१९ ॥ लोकमावस्तुम्
 लोके वस्तुम् । “उपान्वध्याङ्कसः” इति कर्मत्वं । ध-
 र्मं आस्थितं आश्रितं । अनेन राज्याय भरतागमनं प्रती-
 क्षते राम इति कैकेयीशङ्कावारिता ॥ २० ॥ अत्रभवतः
 पूज्यस्य पितुः । कृतमेवेति विद्धीति शेषः ॥ २१ ॥

सत्य० कुलात् गृहात् । मातुलकुलात् न विद्यते तुलायस्य तन्मातुलं अतुलं तच्च तत्कुलं चेति तस्मादित्यनेनासदृशकुलवासी भरतो
 नतवानुकूलो भवतीत्यर्थस्मृचितो भवति ॥ १० ॥ विष० स्वयं नाभिभाषत इति यत् एतत् अनभिभाषणं । न किंचित् नान्यकारणं ।
 त्वदविलंबगमनाभाव एवास्य कारणं । अतएव मन्युः राज्ञो दैन्यं । त्वदविलंबगमनेनापनीयतां लयेति शेषः ॥ १५ ॥ ति० इतोपि
 युक्तो विलंब इत्याह—यावदिति । मया दरिद्राधमर्णत्वेन तथा शपथैः प्रतिबन्धादिति भावः ॥ १६ ॥ शि० कश्या कस्य स्वर्गवासिनः
 शंमङ्गलं यथातथा कैकेय्या । अभिप्रचोदितः प्रेरितः । हतः स्वाश्रितारिह नकर्ता । रामः राजानमुत्थाप्य अवाजी वाज्युपलक्षित-
 यानरहितस्सन्नेव । वनंगन्तुकृतत्वरः आसीदिति शेषः । हत इत्यत्र कर्माविषयस्याऽकर्मकत्वेन कर्तरि निष्ठा । इव एवार्थः ॥ १८ ॥ शि०
 दारुणोदयं दारुणानाराक्षसानां उत्पत्त्यर्थेण अयः प्रक्षेपः यस्मिंस्तत् । राक्षसप्रक्षेपणबोधकमित्यर्थः । अतएव तदप्रियं तेषां राक्षसानां
 न प्रियं यस्मिंस्तत् । अनार्यायास्सर्वश्रेष्ठयाः कनिष्ठया वा कैकेय्याः । उदयमित्यत्रासनार्थकाद्वीत्यत्र प्रशिष्टाद्वीधातोरच् । सत्य०
 अप्रियं इतरेषां ॥ १९ ॥ ति० विमलं धर्ममास्थितं तल्लक्षणरूपं धर्ममाश्रितं । सत्य० ऋषिभिर्ब्रह्मादिभिस्तुल्यं बिंबत्वेन सदृशमि-
 त्यर्थः । गत्यर्थस्य ऋषधातोर्ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानितमत्वाद्ब्रह्मादीनां । विमलं निर्दुष्टं आस्थितं सम्यक्स्थितं धर्मं धर्मराजमिव । एतेन
 “एतत्कुलरुन्दस्य” इति कैकेय्युक्तस्य धृतराष्ट्रवचनाद्भगन्तुमुद्यतं धर्मराजमिव मामपि विद्धीत्यनेनोत्तरायामास राम इति सूचयति ।
 यद्वा नाहमर्थपरोः । हि यस्मात् वित् सर्वज्ञः । भद्रचननमृषेत्याह—मामृषिभिस्तुल्यमिति । मानविद्यते मृषामिष्यालंघेषु ता-
 निमामृषाणि भाषणानि तानि संति येषां ते तथा तैर्मां मृषिभिर्बलिमान्धात्रादिभिः । “सुप्सुपा” इति मामृषापदयोस्समासः । ननु स क-
 त्वेन हस्त्वत्वे अत इन् । तैस्तुल्यं मां विद्धीत्यावर्तितेनान्वयः । अहन्तादिसंगतश्चेत्तथा कुर्वानाहंतयेत्याह—नेति । अहमर्थपरोः अहं-
 कारी । यद्वा अर्थपरोः अर्थेषणावन्नेत्यर्थः । नापुमान् । अहमर्थपरोः अहमर्थः अहंकारनिवृत्तिस्तत्पर इति वा । “अर्थोभिधेयैर-
 वस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यभिधानात् ॥ २० ॥ सत्य० अत्रभवतः पूज्यस्य पितुः । यद्वा भवतो भवत्याः । सोत्सेकप्रवृत्ति-

[पा०] १ घ. मेवाहं. ड. छ. झ. ट. मेषो हंगच्छाम्येव हि सत्वरः. २ ड. छ. झ. श्रेद्धानासा. ३ ड. छ. झ. ट. दिहावर्तयितुं. ४ ड. च. छ. झ. ज. ट. तस्मादित्वरन्. घ. तस्मादभित्वरन्. ५ ज. भोक्ष्यतेऽपि हि. ६ ग. ड. छ. झ. ज. ट. कश्येवहतो. ७ ख. चेद. ८ ड. छ. झ. ट. विमलं. ९ ड. च. छ. झ. ज. ट. यत्तत्र.

न ह्यतो धर्मचरणं किञ्चिदस्ति महत्तरम् ॥ यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रिया ॥ २२ ॥
 अनुक्तोऽप्यत्रभवता भवत्या वचनादहम् ॥ वने वत्स्यामि विजने वर्षाणीह चतुर्दश ॥ २३ ॥
 न नूनं मैयि कैकेयि किञ्चिदाशंससे गुणम् ॥ यद्राजानमवोचस्त्वं ममेश्वरतरा सती ॥ २४ ॥
 यावन्मातरमापृच्छे सीतां चानुनयाम्यहम् ॥ ततोऽद्यैव गमिष्यामि दण्डकानां महद्वनम् ॥ २५ ॥
 भरतः पालयेद्राज्यं शुश्रूषेच्च पितुर्यथा ॥ तथा भवत्या कर्तव्यं स हि धर्मस्सनातनः ॥ २६ ॥

शुश्रूषा पादसंवाहनादिः । वचनक्रिया वचनकरणम् ॥ २२—२३ ॥ गुणं आर्जवौदार्यादिगुणं । नाशंससे नजानीषइत्यर्थः । ईश्वरतरा अत्यन्तनियन्त्री ॥ २४ ॥
 अद्यैवगन्तव्यमित्युक्तं तत्रयत्किञ्चिद्विलंबंयाचते—या-
 वदिति । मातरंयावदापृच्छेसीतांचानुनयामि तावद्-

नुज्ञांकुर्वितिशेषः । ततः तदनन्तरम् । अद्यैवदिने
 दण्डकानांमहद्वनं दण्डोनामेक्ष्वाकुसुतस्तस्यराष्ट्रंशुक्र-
 शापात्पांसुवर्षेणविनाशितंसदरण्यमभूत् । तद्राष्ट्रं-
 तन्नाम्रादण्डकमित्युच्यते । “संज्ञायांकन” इतिकन-
 ल्ययः । प्रदेशमेवाद्वहुवचनम् ॥ २५ ॥ धर्मःसना-

मत्त्वेन “पुंलिङ्गेनोच्यतेस्त्रीचपुंवच्छक्तिमतीकचित्” इत्युक्तेश्चक्रियाअपिपुंलिङ्गशब्दवाच्यता ॥ २६ ॥ सत्य० यथापितरि विषय-
 सप्तमी । शुश्रूषा सेवा । “वरिवस्यातुशुश्रूषा” इत्यमरः । केवलरूढोयंसेवायां । “शुश्रूषाशब्दस्य” इत्यापस्तंबसूत्रव्याख्यानावस-
 रेहरदत्तेनतथोक्तेः । यथान्ततस्यपितुर्वचनक्रियातदुक्तानुष्ठानं । यद्वा तस्यभवतः पूर्वोक्तरीत्याकैकेय्याः । एवमर्थाङ्गीकारेपूर्वोत्तरा-
 नुगुण्यंभवति । व्यतिरेकमुखेनापीममेवार्थस्पष्टमाचष्टे—**नहीति** । अधर्मचरणमितिपदच्छेदः । पितरि पितृविषये । नहिशुश्रूषा
 असेवा । तस्यावचनक्रिया । अतः आभ्यामन्यन्महत्तरंअधर्मचरणं “नक्वचिद्विष्णुवैभवं” इतिवत्किञ्चिदितिनिपातसमुदायभाक्षे-
 पार्थः । तथाचकिञ्चित् नकिमपीत्यर्थः । सर्वोत्तमस्यजगत्प्रसवितुर्मनधर्मादिनाकृत्यं । तथापिलोकमनुकुर्वतइदमुचितमित्यप्याह—
नह्यतइति । महत्तरं ब्रह्माद्युत्तमाधिकारिवर्गं । किञ्चित् यवसावसानंचजगत् । नह्यतः । णिजर्थोयं । बन्धयतः । तस्यमेपितृ-
 शुश्रूषातस्यवचनक्रियेतिधर्मचरणंवा लोकधर्मचरणमिवेत्यर्थः । “वाविकल्पोपमानयोः” इत्यभिधानात् । पितरियावचनक्रियासा-
 पिममसकाशादेव ॥ २२ ॥ सत्य० अत्रभवतापूज्येनपित्रानुक्तोपिभवत्यावचनाद्वनेवत्स्यामीत्यन्वयः । पत्तनजनानुगमनेवनमपि
 भवनतुल्यंइत्यतआह—**विजनइति** । लदभिलषितमद्वनवासोपिरक्षोविक्षोभपूर्वकंसज्जनावनहेतुरित्याह—**विजनइति** । विविरुद्धं
 जनंजन्मययोस्तेविजनेरक्षसीरावणकुंभकर्णरूपे तेवत्स्यामि हनिष्ये । वधहिंसायामित्यस्माद्धृष्टिस्यप्रत्यये “खरिचे”तिचर्त्तं “अतो
 दीर्घोयजी”तिदीर्घवत्स्यामीतिरूपं । “वत्सावत्स्यामिवोरिपुं” इतिसंप्रहरामायणप्रयोगात् । इडभावआर्षः । वधधातुस्तुकौमुद्यां
 भावकर्मप्रक्रियायां “वधहिंसायांहलन्तः” इति “वधिःप्रकृत्यन्तरः” इतिकाशिकाप्रतीकंप्रकाशय “वधहिंसायामितिभूवादौपाठात्”
 इतिसप्तमाध्यायतृतीयपादीय “जनिवध्योश्च” इतिसूत्रव्याख्यापदमज्युक्तेःप्रसिद्धोस्तीतिनतदन्वेषणप्रयासः ॥ २३ ॥ ती० यत्
 ममेश्वरतरासतीलवचनकारिणमांभरतोऽभिषेक्तव्यइत्यनियुज्य राजानं अवोचः अयाचिष्टाः । अतोमयिगुणं आर्जवलक्षणं । किञ्चिद-
 पिनाशंससे नविचारयसीत्यर्थः । सत्य० हेकैकेयि अगुणं गुणेतर्त्त दोषादिकं । नूनं निश्चयेन । मयिआशंससे । धातूनामनेकार्थ-
 त्वाज्जानासीत्यर्थः । किञ्चिद्विष्णुणादिकंनाशंससे । कथमेतज्ज्ञायतइत्यतआह—**यदिति** । यद्यस्माद्राजानं “सन्निदेशेपितुस्तिष्ठ” इत्यादिना
 विपिनयापनाज्ञापकंनृपमवोचः उक्तवत्यसि । त्वंतदधीनएवेतितथोक्तवत्यहमित्यतआह—**ममेति** । इतरराजतरुण्यईश्वर्यः । त्वं
 ममेश्वरतरा । ईशधातोर्वैरचिटाप् । “तसिलादिष्वाकृत्वसुचः” इतिसूत्रव्याख्यानावसरेपरिगणनंकर्तव्यमित्युक्त्वा दर्शनीयतरेतिपुं-
 वद्भावोदर्शितः । यदाकिञ्चिद्विष्णुणाशंससे । क्वचिद्विष्णुशब्देनपुंसकोप्यस्ति । “नगुणानिनिगुज्यते” इतिप्रयोगात् । किञ्चिदित्यव्यय-
 लपक्षेनायव्ययावितिभावः । कथमेतज्ज्ञायतइत्यतआह—**यदिति** । यद्राजानमवोचः वरदेहीत्यवदः ॥ २४ ॥ सत्य० यावन्मा-
 तरंकौसल्यांआपृच्छे । “आडिनुप्रच्छयोरुपसंख्यानं” इतिवार्तिकादात्मनेपदत्वं । ईषत्पृच्छामि । सीतांचानुनयामि सांत्वयामि ।
 चोनुक्तसमुच्चायकः । प्रष्टव्यान्सर्वान्पृच्छामीत्यर्थः । तावत् इयन्मात्रंमदपराधक्षमस्वेतितिशेषः । यद्वा यासती ततस्तांकौसल्यांतां
 अनुनयामि सांत्वयामि । तथा सीतांचानुनयामि काननंनेष्यामि । तावन्मातरंत्वां आपृच्छे अवकाशमितिशेषः । एवमर्थएवदेवाज्ञ-
 लशङ्कानवकाशः । अथवा हेमातः सीतांअमासहअनुनयामि । शिष्टपूर्ववत् । सरघ्वादिनद्युत्तरणार्थंकिञ्चित्पाथेयंननाथतेनाथइति
 कथयति—**मातरमिति** । आड्पूर्वात्तृष्वनतरणयोरित्यस्मात् “पुंसिसंज्ञायां—” इतिषप्रत्ययेरपरेगुणे आतरन्त्यनेनेत्यातरस्तरप-
 ण्यं । उत्तरणार्थंदीयमानंद्रव्यं मापृच्छे नपृच्छामीत्यर्थः । माशब्दोऽयं ॥ २५ ॥ सत्य० पितुरितिकर्मणिषष्ठी । शुश्रूषेत् सेवेत ।
 शुश्रूषेदित्येतदन्तर्गतायाशुश्रूषासहिसनातनोधर्मइतिविधेयापेक्षयापुंलिङ्गता । सनातनः चिरंतनैरनुष्ठितःपुरातनोधर्मः । सहिनां
 सहनवतां धर्मइतिवा । अयंधर्मश्श्रुतिसिद्धइत्यप्याह—**सनातनइति** । नादेनशब्देनश्रुतिरूपेणसहवर्ततइतिसनादः । सनादएवसना-

सं रामस्य वचः श्रुत्वा भृशं दुःखहतः पिता ॥ शोकादशक्नुवन्बाष्पं प्ररुद महास्वनम् ॥ २७ ॥
 वन्दित्वा चरणौ रामो विसंज्ञस्य पितुस्तदा ॥ कैकेय्याश्चाप्यनार्याया निष्पपात महाद्युतिः ॥ २८ ॥
 स रामः पितरं कृत्वा कैकेयीं च प्रदक्षिणम् ॥ निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्मात्स्वं ददर्श सुहृज्जनम् ॥ २९ ॥
 तं बाष्पपरिपूर्णाक्षः पृष्ठतोऽनुजगाम ह ॥ लक्ष्मणः परमक्रुद्धः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ ३० ॥
 आभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा रामः प्रदक्षिणम् ॥ शनैर्जगाम सापेक्षो दृष्टिं तत्राविचालयन् ॥ ३१ ॥
 न चास्य महतीं लक्ष्मीं राज्यनाशोपकर्षति ॥ लोककान्तस्य कान्तत्वाच्छीतरश्मेरिव क्षपा ॥ ३२ ॥
 न वनं गन्तुकामस्य त्यजतश्च वसुन्धराम् ॥ सर्वलोकातिगस्येव लक्ष्यते चित्तविक्रिया ॥ ३३ ॥
 प्रतिषिध्य शुभं छत्रं व्यजने च खलङ्कते ॥ विसर्जयित्वा स्वजनं रथं पौरांस्तथा जनान् ॥ ३४ ॥
 धारयन्मनसा दुःखमिन्द्रियाणि निगृह्य च ॥ प्रविवेशात्मवान्वेश्म मातुरप्रियशंसिवान् ॥ ३५ ॥

तनइत्यत्रधर्मापेक्षयापुल्लिङ्गत्वम् ॥ २६ ॥ बाष्पमश-
 क्नुवन् निरोद्धुमितिशेषः ॥ २७ ॥ निष्पपात निर्जगा-
 म ॥ २८—३० ॥ आभिषेचनिकं अभिषेकप्रयोज-
 नकं । भाण्डं उपकरणजातं । प्रदक्षिणकरणं “प्रशस्त-
 भाङ्गल्यदेवतायतनचतुष्पथादीन्प्रदक्षिणमावर्तयेत्”
 इत्यादिधर्मशास्त्रोलङ्घनभयात् । ननुतदासक्त्या । दृष्टि-
 तत्राविचालयन् स्वयंतत्रनिरपेक्षइत्यर्थः । सापेक्षः भर-

तस्यानेनाभिषेकोस्त्वितिप्रार्थनासहितः । शनैर्जगाम
 तत्रदेवतासान्निध्यसंभवादितिभावः ॥ ३१ ॥ लक्ष्मीं
 मुखविकासं । राज्यनाशः राज्यभ्रंशः ॥ ३२ ॥ रामस्यमु-
 खवैवर्ण्यादिशरीरविकाराभावमभिधायमानसविका-
 राभावमप्याह—नवनमिति । सर्वलोकातिगस्य तुल्य-
 मानावमानस्य । परमयोगीश्वरस्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥ व्यजने
 वालव्यजने ॥ ३४ ॥ रामस्यपरदुःखासहिष्णुत्वाद्दुःख-

तनः । निर्वचनत्वाद्कारस्यतनादेशः ॥ २६ ॥ शि० अनार्यायाः कनिष्ठयाः । सत्य० निष्पपात चरणयोरितिशेषः ॥ २८ ॥
 ति० कैकेयीप्रदक्षिणं सम्यगाचरितंमदिष्टव्येत्यत्यन्तसंतोषाच्छिष्टाचाराच्चेतिबोध्यं । सत्य० अन्तःपुरादितिप्रथमान्तं । “राजापौ-
 त्रायणशोकात्” “कामाच्चनानुमान—” इत्यादिबत । अततेःकर्तरिक्लिप् । तस्मादन्तःपुरातुनिष्क्रम्य ॥ २९ ॥ ति० बाष्पपरि-
 पूर्णाक्षः समीपस्थित्याऽवगतवृत्तान्तत्वात् । शि० अक्रुद्धः रामाभिप्रायज्ञत्वेनक्रोधरहितः । लक्ष्मणः । परं सर्वरक्षकं । तंराममनुजगाम ।
 सत्य० सुमित्रायाः सुमित्राणांचआनन्दवर्धयतीति सुमित्रानन्दवर्धनः । आतरमनातुरोराममनुजगामेति मित्राणिजहृषिरइतिभावः
 ॥ ३० ॥ ती० सापेक्षः अपगतार्ईक्षाअपेक्षातयासहितःसापेक्षः निरपेक्षइत्यर्थः । अतएवतत्रआभिषेचनिकभाण्डेदृष्टिमविचालयन्
 अप्रवर्तयन् । जगामेति संबन्धः । यद्वा सापेक्षः अपेक्षाअधोवीक्षणं तद्युक्तसापेक्षः । सत्य० सापेक्षः रक्षोविक्षोभार्थपूर्वमेववन-
 गमनापेक्षावानित्यर्थः । दृष्टितत्राविचालयन् अनन्यथाकुर्वन् । अवक्रीकुर्वन्नितियावत् । अतएव कंपनेचलिरितिमित्वेणौ “मितां-
 हस्तः” इतिहस्वेचचलयन्नितिभवेदितिशङ्कानवकाशः । अथवा “वाचित्तविरागे” इतिवाग्रहणानुवृत्तेःमित्संज्ञायामपिहस्वविकल्पः ।
 अतः “चालयन्पृथिवीं सर्वा” इत्यादिप्रयोगास्साधवः” इतिशरदेवोक्तःकंपनार्थस्यचलेरपिदीर्घस्संभवति । यद्वा सापेक्षः नविद्यतेपः
 पालकोयेषांतेअपाःतेषुईक्षा तदवनेच्छेतियावत् । तयासहितस्सापेक्षः । नीरक्षकसद्रक्षणपेक्षोरामः ॥ ३१ ॥ सत्य० कविःपा-
 रवश्येनश्रीरामस्वरूपनिरूपयति—नचास्येति । महतींलक्ष्मीं शोभांसंपदंवा नापकर्षति । कुतः तत्राप्याह—अपकर्षतीति ।
 यस्माद्रामःअपकर्षःअनुत्कृष्टजनःअस्वतन्त्रःसइवाचरतितनलस्वतन्त्रः । स्वतन्त्रइतियावत् । एतेन चन्द्रपक्षेकान्तत्वादितिहेतुक्तिःरा-
 मचन्द्रपक्षेतदनुक्तिरितिन्यूनतेतिदोषोनावकाशंलभतइतिभावः । यद्वा यःमहतींलक्ष्मींस्वभार्य्यांसंपदंवाअपकर्षति यत्रगच्छतितत्रने-
 ष्यति तस्यराज्यनाशोनेत्यर्थः । यथोक्तंसंप्रहरामायणे “यत्रयातिरघुसंततिकेतुस्तत्रसंपदतुलानविपत्तिः” इत्यादि । यस्मादयं
 राज्यनाशः नविद्यतेआशयस्यस नाशः । निष्कामइतियावत् । राज्येनाशःराज्यनाशः । ननोबुद्ध्याविवेकेनान्वयः । अथवाव्य-
 धिकरणोबहुव्रीहिः । लोककान्तस्यलोकमनोहरस्यकान्तत्वान्मनोहरत्वात्शीतरश्मेश्चन्द्रमसःक्षयइवयथाक्षयोलक्ष्मीनापकर्षति ।
 यद्वालोककान्तस्यजनमनोहरस्यरामस्यकान्तत्वाद्धेतोः राज्यनाशःलक्ष्मीनापकर्षति यथाशीतरश्मेःक्षयः नतथेतिव्यतिरेकदृष्टान्तः
 ॥ ३२ ॥ सत्य० सर्वलोकातिगस्य मुक्तस्य । चित्तविक्रिया मनोविकारः । यथानलक्ष्यतेतथेतियोजना । नवनंगंतुकामस्य नवनंदे-
 वैवृद्धेवैश्वक्रियमाणस्तवनं । वसुरिववसुः । “वसुधैर्धनाधिपे” इतिविश्वाद्युक्तेः । धनाधिपमिवविद्यमानंदशरथं । वसुधनमुद्दिश्यरा-
 वणादिहननेनपुष्पकमपहर्तुंधरांचत्यजतःसर्वलोकातिगस्येवचित्तविक्रियालक्ष्यते ॥ ३३ ॥ ति० दुःखमित्यस्यकैकेय्यालोकापवाद्-
 [पा०] १ ड. छ. झ. ट. रामस्यतु. २ ड. छ. च. झ. भृशंदुःखगतः. क. ख. ड. च. ट. भृशदुःखगतः. ग. ज.
 भृशदुःखहतः. ३ ड. च. छ. झ. ट. वन्वक्तुं. ४ ग. घ. ज. निश्चकाम. ५ क—घ. कान्तत्वंशीत. ६ ड. छ—ट. क्षयः.

सर्वो ह्यभिजनः श्रीमाञ्छ्रीमैतः सत्यवादिनः ॥ नालक्षयत रामस्य किञ्चिदाकारमानने ॥ ३६ ॥
 उचितं च महाबाहुर्न जहौ हर्षमात्मनः ॥ शारदः समुदीर्णाशुश्चन्द्रस्तेज इवात्मजम् ॥ ३७ ॥
 वाचा मधुरया रामः सर्वं संमानयञ्जनम् ॥ मातुः समीपं धीरात्मा प्रविवेश महायशः ॥ ३८ ॥
 तं गुणैः समतां प्राप्तो भ्राता विपुलविक्रमः ॥ सौमित्रिरनुवव्राज धारयन्दुःखमात्मजम् ॥ ३९ ॥
 प्रविश्य वेष्मतिभृशं मुदाऽन्वितं समीक्ष्य तां चार्थविपत्तिमागताम् ॥
 न चैव रामोत्र जगाम विक्रियां सुहृज्जनस्यात्मविपत्तिशङ्कया ॥ ४० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

शब्देनसुहृज्जनदुःखदर्शनजन्दुःखमुच्यते। अप्रियशंसि-
 वान् अप्रियमभिधातुकामः। कसुः समासाभ्यासलो-
 पआर्षः ॥ ३५ ॥ आकारं विकृताकारं। श्रीमान् रा-
 माभिषेकार्थकृतालङ्कारः ॥ ३६ ॥ उचितं योग्यं।
 सहजमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ एतादृशदुर्दशायामपिरमयि-
 त्वस्वरूपरामशब्दार्थप्रकटयति—वाचेति ॥ ३८ ॥
 गुणैः सुखदुःखादिभिः। समतांप्राप्तः समानसुखदुःख

इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अर्थविपत्तिं अर्थनाशं। सुहृज्जनस्य
 आत्मविपत्तिशङ्कया प्राणनाशशङ्कया विक्रियांनजगा-
 म स्वविक्रियास्फुरणेसुहृज्जनो नश्येदिति शङ्कयास्ववि-
 क्रियांराज्यनाशजानादर्थयदित्यर्थः ॥ ४० ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्ब-
 राख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः
 सर्गः ॥ १९ ॥

जमित्यर्थेति कश्चित् । सत्य० अदुःखमितिच्छेदः । अन्यथा “नचैव रामः प्रविवेश शोकं” इति पूर्वग्रन्थस्य “नजहौ हर्षमात्मवान्”
 इत्युत्तरग्रन्थस्य चाख्यारस्यापत्तेः । इन्द्रियाणि निगृह्येत्यस्य स्थिताया इत्यध्याहृतेन तस्य च मातुरित्यनेनान्वयः । यथोक्तसंग्रह रामायणे
 “वैष्णवव्रतनिष्ठांतां—” इत्यादि । अनेन सदा सर्वस्वतन्त्रस्य रामस्याधुनिकेन्द्रियनिग्रहस्योदाहरणमनोहरं स्यात् । आत्मवान्
 मनस्वी । धैर्यवान्प्रयत्नवान्वा । कौसल्यासान्वनयनवान् ॥ ३५ ॥ ती० अभिजनः अभितोवर्तमानजनः । सत्य० अभिजनः
 स्वकुलजनः । “कुलेष्वभिजनः ख्याते” इति विश्वः । कार्यतोप्यनार्यो संतर्जनेनार्जयामास राज्यामित्यतोवाह—सत्यवादिन इति ।
 नवादी अवादी । सतीत्यवादी सत्यवादी । सतीमवादी वा । तस्य । किञ्चिदाकारमितिनपुंसकत्वं तु अभिषेकमित्यादिवज्ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥
 सत्य० समीपमितिक्रियाविशेषणं । वेष्टमेत्यस्यानुकर्षआकर्षो वा । यद्वा मातुस्समीपमानयन् गन्तुं लक्षयन् । प्रविवेश महायशा-
 इत्येकपदं । प्रकृष्टश्चासौ विश्वतस्मिन्वेश उपवेशो यस्य स तथा । सचासौ महायशाश्च । अनेन स्यन्दनादिनिन्दनमुचितमच्युतस्येति
 ज्ञाप्यते ॥ ३८ ॥ सत्य० समतांप्राप्तः सुखदुःखादिभिस्समलंगतः । सौमित्रिः गुणैः शुभधर्मैः । तं रामं अनुवव्राज । तदेव
 विशदयति—धारयन्निति । यः गुणैः सत्त्वादिभिः । आत्मजं ब्रह्माण्डं उप । लक्षणया सर्वसुपर्वग्रहः । दुःखं दुःखं दुःखं चेत्यर्थः ।
 “दुर्दुःखमिति संप्रोक्तं सुखं खमिति चोच्यते” इति गीतातात्पर्योदाहृताभिधानात् । “दुरशोभनदुःखयोः” इति विश्वः । धारयन् सम-
 तांप्राप्तः तं सौमित्रिः गुणैरप्रधानैः समतांप्राप्त इति तमनुवव्राजेत्यर्थः । “गुणो मौर्व्यामप्रधाने” इत्यारभ्य “सत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु”
 इत्यभिधानात् । यथा विपुलविक्रमो वृषभः गुणैः बह्वयवकरज्ज्वावक्रगतिविहाय समतांप्राप्तो भवति तथेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ति०
 लोकदृष्ट्या अर्थविपत्तिं अर्थभ्रंशं वीक्ष्यापिरामो विक्रियां नजगाम । किंतु सुहृज्जनस्य कौसल्यादशरथादिरूपस्य आत्मनां प्राणानां
 विपत्तिशङ्कया चिन्तां जगामेति शेषः । शि० मुदा हर्षेणोपलक्षितो रामः । युतं सकलसंपत्तिविशिष्टं । वेष्टम कौसल्यागृहं प्रविश्य ।
 अर्थविपत्तिं अर्थस्य परमपुरुषार्थस्य रामसंयोगस्येत्यर्थः । विपत्तिं अभावं । आगतां प्राप्तामिव तां कौसल्यां । अतिभृशं अत्यन्तं ।
 समीक्ष्य च अत्र अस्मिन्दर्शनेपि । विक्रियां चित्तविकाराभासं नजगाम । तत्र हेतुः आत्मविपत्तिशङ्कया आत्मनां शरीरसदृशानां
 मात्रादीनामित्यर्थः । विपत्तिशङ्कया दुःखसंभावनया । एवमशब्द इवार्थे चोप्यर्थे । सत्य० अतिभृशं सुतयस्यास्सातथातया सहितं ।
 अर्थविपत्तिं राज्यादर्थस्य विपत्तिं । विशरणं विनाशनमितियावत् । सुहृज्जनस्य लक्ष्मणादेः । आत्मविपत्तिशङ्कया स्वप्रयुक्ताप-
 त्तिशङ्कया । न च विक्रियां चिन्तां जगामेत्यर्थः । जनस्य दण्डकारण्यवासिजनस्य आत्मना स्वत एव अपराधं विनैव आगताया विपत्तिः
 विरुद्धभूता खरादिसेनातच्छङ्कया सुहृत् शोभनमनस्कस्सन् । जगामेत्येवमन्यायेनोक्तिः । यद्वा सुहृज्जनस्य ऋष्यादेरिति ॥ ४० ॥
 इत्येकोनविंशसर्गः ॥ १९ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. प्यभिजनः. क. ग. ह्यभिजनः. २ घ. धीमतः. ३ ड. च. छ. झ. ज. ट. कंचिदाकार. ४ क.
 ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. मात्मवान्. ५ क. ख. ड.—ट. धर्मात्मा. ६ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. मुदायुतं. क. मुदान्वितः.

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

रामेकैकेयीगृहान्निगच्छतिअन्तःपुरस्त्रीभीरामगुणानुवर्णनपूर्वकंकरुणंपरिदेवनम् ॥ १ ॥ कौसल्यायास्वचरणप्रणामिनेरामा-
यपरिष्वङ्गादिपूर्वकमाशीर्वचनम् ॥ २ ॥ तथारामेणस्वस्ववनगमनंनिवेदितयातयाशोकाद्भूसौमिपतनम् ॥ ३ ॥ तथारामाप्ने-
बहुधास्वदुःखोद्घाटनपूर्वकंचिरंसकरुणंपरिदेवनम् ॥ ४ ॥

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृताञ्जलौ ॥ आर्तशब्दो महाञ्जले स्त्रीणामन्तःपुरे तदा ॥ १ ॥
कृत्येष्वचोदितः पित्रा सर्वस्यान्तःपुरस्य च ॥ गतिर्यः शरणं चापि स रामोऽद्य प्रवत्स्यति ॥ २ ॥
कौसल्यायां यथा युक्तो जनन्यां वर्तते सदा ॥ तथैव वर्ततेऽस्मासु जन्मप्रभृति राघवः ॥ ३ ॥
न क्रुध्यत्यभिज्ञोपि क्रोधनीयानि वर्जयन् ॥ क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्स इतोऽद्य प्रवत्स्यति ॥ ४ ॥
अबुद्धिर्बत नो राजा जीवलोकं चरत्ययम् ॥ यो गतिं सर्वलोकानां परित्यजति राघवम् ॥ ५ ॥

आर्तशब्दः आर्तानांयादृशःशब्दस्तादृशइत्यर्थः
॥ १ ॥ अन्तःपुरस्यकृत्येषु कर्तव्येषुविषये । गतिः
कर्तृत्वेनप्राप्यः । शरणं रक्षिता । “शरणंगृहरक्षि-
त्रोः” इत्यमरः ॥ २ ॥ युक्तः सावधानः । वर्तते शु-
श्रूषते ॥ ३ ॥ यःअभिज्ञोपि पुरुषमुक्तोपि । नक्रु-
ध्यति । क्रोधनीयानि क्रोधहेतुकर्माणि वर्जयन् । क्रु-
द्धान् केवलमाग्रहेणकुपितान् । प्रसादयंश्चवर्तते सः
इतःअस्मादेशात्प्रवत्स्यति । हन्तेतिशेषः ॥ ४ ॥
यः सर्वभूतानांगतिंराघवंपरित्यजति सनोराजा अ-
बुद्धिःसन् लोकान् चरति भक्षयति । नाशयतीत्यर्थः ।

शि० अनिष्क्रामति प्रविशतिसति ॥ १ ॥ स० सरामइत्यनेन सतीसीतापिपतिमनुगमिष्यतीतिभावमाविश्वकारकविरितिज्ञे-
यम् । यद्वा नायमानवोरामःअपितुदानवसूदनइत्यप्याह—कृत्येष्विति । पित्रा चतुर्मुखेन । ब्रह्मणापियःकृत्येष्वचोदितः ।
पितामहस्यापिब्रह्मणःपितृत्वमप्यविरुद्धं । “पितरमस्यमूर्धन” इत्यादिप्रयोगात् । “तथापितामहायाश्चपितरोनामकीर्तिताः”
इत्येतस्यभाष्योक्तेश्च । कृत्येष्वचोदितः सर्वस्वतन्त्रइतियावत् । पित्राब्रह्मणासह । अन्तःपुरस्य देहान्तर्गततत्त्वभिमानिवर्गस्य ।
गतिशरणंच । सोप्यद्यप्रवत्स्यतीतितदिच्छैवनियामिकेतिभावः । कृत्येषुविद्वेषिषुइषून्अश्रयतीतिकृत्येष्वकृतेनकृत्येष्वचापित्राद-
शरथेनअन्तःपुरजनस्यगतिशरणमितिह्यस्तनएवउदितउक्तःरामःअद्यप्रवत्स्यतीत्यर्थः । “कृत्यंविद्वेषिकार्ययोः” इतिविश्वः । “कृ-
त्यंविद्वेषिकार्येच” इतिरभसः ॥ २ ॥ सत्य० युक्तश्शोभनः । “युक्तश्शोभन” इतिकर्मनिर्णयटीकोक्तेः । उपायसंपन्नोवा । यतोय-
स्माद्रामात् जन्मप्रभृति सृष्ट्याद्यष्टकं । अस्मासु अस्मदुपलक्षितसर्वप्रजासु । यथावर्ततेतथाकौसल्यायांजनन्यामपिवर्ततेइतिसापि
नजननी । तथापितांजननीत्वेनव्यतनोद्गमइतितत्तपोवैपुल्यं रामस्यकरुणाकरताचध्वन्यते ॥ ३ ॥ सत्य० कैकेयैकक्रुद्धान्प्रसादय-
न्प्रवत्स्यतीत्यनध्याहारेणवायोजना ॥ ४ ॥ सत्य० अयंराजादशरथःअकुशलइतिनरपतिरुण्यइतरास्समीरयन्ति । अबुद्धिर्-
ति ॥ नः अस्माकं । योराजादशरथःसर्वभूतानांगतिंराघवंपरित्यजतिततोऽबुद्धिस्सन्जीवलोकंचरति । जीवोस्यास्तीतिजीवःसचा-
सौलोकश्चेतिजीवलोकःतंजनचेतनमात्रंमूर्खमितिआवत् । चरतिगच्छतिअनुसरतीतियावत् । यद्वा योराघवंपरित्यजति । रलयोर-
भेदात् राघवं लाघवं मनोहरत्वंपरित्यजतीत्यर्थः । “लघुरगुरौचमनोज्ञेनिस्सारेवाच्यवत्” इतिमेदिनी । सददृष्टं चेदिष्टसिद्धि-
स्यादित्यतोवाह—यइति । योराघवंपरित्यजतिसःअयंशुभावहंपरित्यजति । अतोनायमित्यधिकं ॥ अथवायोगतिमित्येकंपदं ।
योगेनस्वभावसिद्धयोगेनतिःआनन्दोयस्यसयोगतिः । “आनन्दंतीतिवैवदेत्” इतिभागवततात्पर्योक्तेः । प्रसादयन्त्रित्यनुवर्तते ।
रत्ययं रतेःअयोदैवरत्ययोमन्मथः । रतिंअयतइतिवारत्ययस्तं । योगेनैवकैकेय्यास्संबन्धेनैव तिरानन्दोयेनतरंत्ययंमन्मथंप्रसादय-
न्नेवराघवंपरित्यजति अतोऽबुद्धिर्बत । फलितमप्यभिलपति—राजेति । राजाचरत्ययं चरतिअयोयस्मिन्कर्मणिथथाभवतितथा
चरत्ययंगतदैवं । “एहीडादयोऽन्यपदार्थे” इत्यनेनचरत्ययमित्यत्रतिङ्शुपांसमासः । अजीवलोकंकनविद्यतेजीवोयस्मिन्सोजीवः
सचासौलोकश्चतंस्वशरीरंचरतिआचरति । यद्वायोरामःईबलः ववयोरभेदात् । रलयोरभेदात् याःलक्ष्म्याःवरःईवरः । याःवल्लभ्या-
दितिवा आजिर्गन्तासचासौईबलश्चाजीबलः । यद्वाआज्यायुद्धेबलंयस्यासौआजीबलःयःतंपरित्यजतिसोकंदुःखमेवचरतीत्यर्थः ।
यद्वा राजाजीबलःराज्ञे राजनिवाचन्द्रायचन्द्रेवा । “राजाशशङ्केक्षत्रियेनृपे” इत्यमरः । आजीबलंआज्यांबलंयस्यसःराजाजीबलोरा-
हुः । सःअंकशिरोरहितंयथाभवतितथाचरतियेतंतरामंपरित्यजतिसोबुद्धिर्बत । “अज्यतिभ्यांच” इतीणिआजिः । “कृदिकारा-
त्—” इतिडीष् । “आजिर्भवेत्तथाजीच” इतिद्विरूपकोशः । “अयंशुभावहोविधिः” इत्यमरश्च । आजीवत्यनेनेतिआजीवः

इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः ॥ पतिमाचुकुशुश्चैव सखरं चापि चुकुशुः ॥ ६ ॥
 स हि चान्तःपुरे घोरमार्तशब्दं महीपतिः ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तः श्रुत्वा व्यालीयतासने ॥ ७ ॥
 रामस्तु भृशमायस्तो निश्वसन्निव कुञ्जरः ॥ जगाम सहितो आत्रा मातुरन्तःपुरं वशी ॥ ८ ॥
 सोपश्र्यत्पुरुषं तत्र वृद्धं परमपूजितम् ॥ उपविष्टं गृहद्वारि तिष्ठतश्चापरान्वहून् ॥ ९ ॥
 दृष्ट्वैव तु तदा रामं ते सर्वे संहसोत्थिताः ॥ जयेन जयतां श्रेष्ठं वर्धयन्ति स राघवम् ॥ १० ॥
 प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां ददर्श सः ॥ ब्राह्मणान्वेदसंपन्नान्वृद्धाज्राज्ञाऽभिसत्कृतान् ॥ ११ ॥
 प्रणम्य रामस्तान्वृद्धांस्तृतीयायां ददर्श सः ॥ स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च द्वाररक्षणतत्पराः ॥ १२ ॥
 वर्धयित्वा प्रहृष्टास्ताः प्रविश्य च गृहं स्त्रियः ॥ न्यवेदयन्त त्वरिता राममातुः प्रियं तदा ॥ १३ ॥
 कौसल्याऽपि तदा देवी रात्रिं स्थित्वा समाहिता ॥ प्रभाते त्वंकरोत्पूजां विष्णोः पुत्रहितैषिणी ॥ १४ ॥
 सा क्षौमवसना हृष्टा नित्यं व्रतपरायणा ॥ अग्निं जुहोति स तदा मन्त्रवत्कृतमङ्गला ॥ १५ ॥
 प्रविश्य च तदा रामो मातुरन्तःपुरं शुभम् ॥ ददर्श मातरं तत्र हावयन्तीं हुताशनम् ॥ १६ ॥
 देवकार्यनिमित्तं च तत्रापश्यत्समुद्यतम् ॥ १७ ॥

चरगतिभक्षणयोरितिधातुः ॥ ५ ॥ आचुकुशुः नि-
 न्दन्तिस्म । चुकुशुः रुरुदुः ॥ ६ ॥ व्यालीयत ल-
 ज्जादुःखभरेणशय्यायां विलीनोभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ भृश-
 मायस्तः “ व्यसनेषुमनुष्याणांभृशंभवतिदुःखितः ”
 इत्युक्तगुणवत्तयाऽन्तःपुरार्तस्वनश्रवणेनातिशयेनसं-
 जातदुःखः । निश्वसन्निवकुञ्जरः परदुःखस्यापरिहा-
 र्यतांमत्वागुप्तदुःखःसन्कुञ्जरइवनिश्वसन्नित्यर्थः । वशी

स्वायत्तीकृतेन्द्रियः ॥ ८ ॥ पुरुषं द्वारपालाध्यक्षम् ॥ ९ ॥
 जयेन विजयस्वेतिजयाशिषा ॥ १०—१२ ॥ वर्ध-
 यित्वा जयाशिषेतिशेषः ॥ १३ ॥ रात्रिं रात्रौ ।
 “ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ” इति द्वितीया । स-
 माहिता नियमयुक्ता ॥ १४ ॥ जुहोति हावयति ।
 अतएवहावयन्तीमिति वक्ष्यति । ब्राह्मणैरिति शेषः
 ॥ १५—१६ ॥ देवकार्यनिमित्तमिति द्रव्यजातमि-

वृत्तिः तस्मिन्लभयंयस्यासावाजीवलः सोकंयथाभवतितथा । पूर्ववदुर्वरितं । अजीवः शवः तद्वद्वाकान्तिर्यस्यसोजीवलः । शवकान्ति-
 मानित्यर्थः । “ आजीवोजीविकावार्ता ” इत्यमरः । “ कंशिरः कंसुलं ” इतिरत्नमाला । “ दीप्तौ ला लं भयेचप्रकीर्तितं ” इति विश्वः
 ॥ ५ ॥ सत्य० महिष्यइवमहिष्यः । अतः “ कृताभिषेकामहिषी ” इत्यमरोक्तिर्नविरुणद्धि । यद्वा महिष्यः सर्वाऽपि नृपनार्यः
 “ महिषीनृपयोषिति ” इति हेमचन्द्रः । यद्वा महिषी कैकेयी अस्तानिरस्तायाभिस्तामहिष्यस्ताः । आहिताभ्यादिवात्परनिपातः ।
 यद्वा महिष्याकैकेयाभस्ताः महिष्यस्ताः । विवत्साः विवासिततर्णकाः ॥ ६ ॥ ति० आयत्तइतिपाठे आयत्तः पराधीनोयः कुञ्ज-
 रः सयथानिश्चितितद्वदित्यर्थः । सत्य० सर्वदाहितेनसहितः वशीस्वतन्त्रः रामः । यइत्यध्याहारः । यः भृशमायस्तः निश्वसन्कुञ्जर-
 इव तेनआत्रासहितः । एवमन्वयकरणएव “ नचैवरात्रामोत्रजगामविक्रियां ” इतिपूर्वोक्तं वशीत्याद्यनुमानं च संगच्छते ॥ ८ ॥
 सत्य० उपवेशनेवृद्धलंशस्त्रपाणिभिः परमपूजिततलंचहेतुः ॥ ९ ॥ सत्य० जयेनजयशब्देन । अथवाहेइनजयेति तिङन्तंवा ।
 शि० पुत्रहितैषिणीकौसल्या विष्णोः सूर्यस्य पूजामकरोत् । रामस्यसूर्यमण्डलमध्यस्थत्वेनस्वकुलमूलपुरुषत्वेनचातिस्नेहात्त-
 त्पूजायांप्रवृत्तिरितिसूचितम् ॥ १४ ॥ सत्य० जुहोतिस्वखयमेवाजुहोत् । ननुस्त्रीणांवेदाधिकाराभावात्कथंजुहोतीत्युक्तमितिचे-
 न्न । दशरथस्य वैवस्वतमनुत्वेनतत्पत्न्याः कौसल्यायामानवीत्वेनोत्तमस्त्रीत्वाद्वेदाधिकारसंभवात् । “ आहुरप्युत्तमस्त्रीणामधिकारंतु
 वैदिके ” इत्यादिस्मृतेः । तदुक्तं वामने । “ भविष्यदन्तरेभूत्वामनुवैवस्वतोभवान् । तववंशेभवाभ्यङ्गरामोदाशरथिस्वयम् । पुन-
 र्दशरथोभूत्वात्वमेवासिपितामम । मद्दत्तपिण्डदानेनमुक्तिस्तेभविताध्रुवं ” इति ॥ १५ ॥ शिरो० हावयन्तीं ब्राह्मणैरिति शेषः ।
 एतदनुरोधेनपूर्वत्रजुहोतीत्यस्यहावयतीत्यर्थः । अत्रैवस्वार्थेणजिवा । सत्य० नकेवलंस्वयंजुहोति अपितुब्राह्मणैरपीत्याह—

[पा०] १ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. माचुकुशुश्चापि. २ क. ड. च. छ. झ. ज. सखरं. घ. ज. सुखरं. ३ घ. च.
 मायस्तो. ४ ड. च. छ. झ. ज. ट. समुपस्थिताः. ५ ग. घ. च. ज. जयेति. ६ ग. घ. स्तान्विप्रान्. ७ क. घ. ड. च.
 छ. झ. ज. ट. बालांश्चवृद्धांश्च. ८ क. गृहततः. घ. गृहांस्त्रियः. ९ ड. छ. झ. ट. त्वरितं. १० ड. छ. झ. ट. चाकरोत्.
 ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. प्रविश्यतु.

दध्यक्षतं घृतं चैव मोदकान्हविषस्तथा ॥ लाजान्माल्यानि शुक्लानि पायसं कृसरं तथा ॥

समिधः पूर्णकुंभांश्च ददर्श रघुनन्दनः ॥ १८ ॥

तां शुक्रक्षौमसंवीतां व्रतयोगेन कर्षिताम् ॥ तर्पयन्तीं ददर्शार्द्धिदेवतां देववर्णिनीम् ॥ १९ ॥

सौ चिरस्यात्मजं दृष्ट्वा मातृनन्दनमागतम् ॥ अभिचक्राम संहृष्टा किशोरं बडबा यथा ॥ २० ॥

स मातरमभिक्रान्तामुपसंगृह्य राघवः ॥ [परिष्वजत धर्मात्मा मात्रा चैव परंतपः ॥]

परिष्वक्तश्च बाहुभ्यामुपाग्रातश्च मूर्धनि ॥ २१ ॥

तमुवाच दुराधर्ष राघवं सुतमात्मनः ॥ कौसल्या पुत्रवात्सल्यादिदं प्रियहितं वचः ॥ २२ ॥

वृद्धानां धर्मशीलानां राजर्षीणां महात्मनाम् ॥ प्राप्नुह्यायुश्च कीर्तिं च धर्मं चोपहितं कुले ॥ २३ ॥

सत्यप्रतिज्ञं पितरं राजानं पश्य राघव ॥ अधैव हि त्वां धर्मात्मा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २४ ॥

दत्तमासनमालभ्य भोजनेन निमन्त्रितः ॥ मातरं राघवः किञ्चिद्बीडात्प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ २५ ॥

तिशेषः ॥ १७ ॥ हविषः हवींषि । कृसरं तिलौदनं । दध्यक्षतमित्यारभ्यवाक्यान्तरम् । अतो न क्रियाद्वयविरोधः । पूर्वदेवकार्यनिमित्तमिति द्वय्याणिसामान्येनोक्तानि अथविशेषेणेति विवेकः ॥ १८ ॥ तर्पयन्तीं ग्रीणयन्तीम् ॥ १९ ॥ अभिचक्राम अभिमुखं जगाम । किशोरं अश्ववालकं । बडबा अश्वस्त्री ॥ २० ॥ उपसंगृह्य अभिवाद्य । स्थित इति शेषः ॥ २१—२३ ॥ सत्यप्रतिज्ञमिति अभिषेक्ष्यतीत्यत्र हेतुः । इदानीमप्यभिषेको नारब्ध इति नाशङ्कनीयमिति भावः । पश्य जानीहि ॥ २४ ॥ दत्तमि-

त्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । सराघवो भोजनेन निमन्त्रितः सन् दत्तमासनं आलभ्य स्पृष्ट्वा । दण्डकारण्यप्रस्थितोऽहम् । आप्रष्टुं गमनं निमन्त्रयितुम् । उपचक्रमे उद्योगमकार्षमिति मातरमब्रवीदिति संबन्धः । यद्वा भोजनेन निमन्त्रितः भोजनार्थं निमन्त्रितः । भोजनार्थं दत्तमासनमालभ्यतिष्ठन् । दत्तासने उपवेशनाभावे पिस्पर्शमात्रं कार्यमित्यागमात् । किञ्चिद्बीडात् एवं ब्रुवन्त्यैमात्रे कथं मया प्रस्थानं कथनीयमितिलज्जया अब्रवीत् । किमर्थमासनमुपलभ्य नोपविष्टवानित्यत्राह—स इति ।

हावयन्तीति । जुहोतीति पूर्वमुक्तेस्त्वार्यैवाणि च ॥ १६ ॥ सत्यं हविष इति षष्ठी द्वितीयार्थे । लिङ्गव्यत्ययो वा । “सुप्तिडुपग्रहलिङ्गनराणां” इत्युक्तेः । अथवा हविषो मोदकान् हविस्संबन्धि मोदकानित्यर्थः । संबन्धश्च “राहोश्शिरः” इत्यादिवत्तादात्म्यरूपः ॥ १८ ॥ शि० वरवर्णिनीं उत्तमवर्णविशिष्टां । गौराङ्गीमित्यर्थः ॥ १९ ॥ सत्यं दुराधर्षमित्यनेन अनिवर्त्यनवासनस्कलंघ्योतयति । आत्मनस्सुतं स्वपुत्रं । पुत्रवात्सल्यात् पुत्रामनरकात् त्राणकर्तृतिवात्सल्यात् । इदं प्रियहितं अयं प्रियो येषां ते इदं प्रियाः तेभ्यो हितं । प्रियाय दशरथाय हितं यस्मात्स प्रियहितः । तं राघवं प्रति इदं वक्ष्यमाणं । वस्तुतस्तु आत्मनस्सुतं जगदादानादिकर्तुः पद्मनाभस्य प्रादुर्भूतं रूपं । पुत्रवात्सल्यं पुत्र इति वात्सल्यं तस्मादित्यर्थः । एतेनात्मनस्सुतमित्यनेनैव स्वस्तनंधयतायां वात्सल्यस्य सिद्धायां पुनरत्र पुत्रेत्यधिकमिति शङ्कानवकाशः ॥ २२ ॥ वि० कुले उचितं कुलस्योचितमिति यावत् । शि० आयुः आयुस्तुल्यमायुः । आयुश्च स्वस्वदृशे लक्षणिकः । मुख्यस्येहासंभवात् । कीर्तिधर्मयोरप्येवैव गतिः । एकचकारस्यैवार्थत्वे तु मुख्यत्वेऽपि न क्षतिः । सत्यं वृद्धानां धर्मशीलानामित्यनेन मार्कण्डेयादीनां संग्रहः । राजर्षीणां बल्यादीनां । उचितं च उचिता च उचितश्च उचितमितिनपुंसकशेषः । “नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यां” इत्युक्तेः । कुले इति सप्तमीषष्ठ्यर्थे । यद्वा कुले अस्मत्कुले वा वृद्धानां राजर्षीणां आयुरादिकं प्राप्नुहीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ति० राजानं पश्य गत्वेति शेषः । कौसल्याया राजगृहगमनादिव्यापारापरिज्ञानादेव मुक्तिः । सत्यं यः अधैव वलामभिषेक्ष्यति तं सत्यप्रतिज्ञं पश्य । ऋतयथार्थादिपदमगृह्णानो गृह्णानश्च सत्येति इममर्थमसूचयत्सूचितचेताः । प्रतिज्ञायत इति प्रतिज्ञः प्रतिज्ञातोर्थः यौवराज्ये तवाभिषेकरूपः । सन विद्यते यस्य स तथा । सत्यमर्थ्या अप्रतिज्ञः जायाप्रयोज्यप्रतिज्ञातार्थोच्छिन्तमानिति । यौवराज्ये अभिषेक्ष्यति लामवज्ञायसे कं करिष्यति । अन्यामभिषेक्ष्यतीति तात्पर्यं । निपातानामनेकार्थत्वाद्भिरवज्ञानेन वर्तते । यथोक्तं काठके “अभिप्रेयसः” इत्येतद्व्याख्यानावसरे । घालर्थे सेके अभ्यर्थवज्ञानस्यान्वितत्वात्तत्र पलानुपपत्तिशङ्का ॥ २४ ॥ ति० प्रसाद्याञ्जलिरिति पाठे प्रकर्षेण सत्त्वाञ्जलिर्विशिष्टाञ्जलिरित्यर्थ इति कश्चित् । मातुः प्रसादनयोग्याञ्ज-

[पा०] १ क. ख. घ—ट. दध्यक्षतघृतं. २ ख. ग. स्तदा. ३ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. वरवर्णिनीम्. ४ घ. सुचिरस्य. ५ ड. झ. ट. मुपक्रान्तां. ६ इदमर्थं क. ख. च. दृश्यते. ७ क. परिष्वक्तस. ख. परिष्वक्तः स्व. ८ ड. च. छ. झ. ज. ट. मवप्रातश्च. ९ क. ख. च. छ. झ. ज. ट. चाप्युचितं. १० ड. च. छ. झ. ज. ट. त्वांसधर्मात्मा. क. ख. त्वांहिधर्मात्मा. ११ छ. झ. ज. ट. त्रसार्थाञ्जलिमब्रवीत्. ड. प्रसाद्याञ्जलिमब्रवीत्.

स स्वभावविनीतश्च गौरवाच्च तदा नतः ॥ प्रस्थितो दण्डकारण्यमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २६ ॥
 देवि नूनं न जानीषे महद्भयमुपस्थितम् ॥ इदं तव च दुःखाय वैदेह्या लक्ष्मणस्य च ॥ २७ ॥
 गमिष्ये दण्डकारण्यं किमनेनासनेन मे ॥ विष्टरासनयोग्यो हि कालोऽयं मामुपस्थितः ॥ २८ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ॥ मधुमूलफलैर्जीवन्हित्वा मुनिवदामिषम् ॥ २९ ॥
 भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति ॥ मां पुनर्दण्डकारण्ये विवासयति तापसम् ॥ ३० ॥
 स षट् चाष्टौ च वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ॥ आसेवमानो वन्यानि फलमूलैश्च वर्तयन् ॥ ३१ ॥
 सा निकृतेव सालस्य यष्टिः परशुना वने ॥ पपात सहसा देवी देवतेव दिवश्च्युता ॥ ३२ ॥
 तामदुःखोचितां दृष्ट्वा पतितां कदलीमिव ॥ रामस्तूत्थापयामास मातरं गतचेतसम् ॥ ३३ ॥
 उपावृत्योत्थितां दीनां बडबामिव वाहिताम् ॥ पांसुकुण्ठितसर्वाङ्गीं विममर्श च पाणिना ॥ ३४ ॥
 सा राघवमुपासीनमसुखार्तां सुखोचिता ॥ उवाच पुरुषव्याघ्रमुपशृण्वति लक्ष्मणे ॥ ३५ ॥
 यदि पुत्र न जायेथा मम शोकाय राघव ॥ न स दुःखमतो भूयः पश्येयमहमप्रजाः ॥ ३६ ॥

गौरवात् मातरिबहुमानात् । प्रस्थितः प्रस्थातुमुद्यतः ।
 आप्रष्टुम् अनुज्ञांकारयितुं । उपचक्रमे उपक्रान्तवान्
 ॥ २५—२६ ॥ अत्रवीदित्युक्तमाह—देवीत्यादि ।
 भयं तवेतिशेषः । इदं वक्ष्यमाणंवचनं । दुःखाय त-
 थापिवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २७ ॥ इदंशब्दार्थमाह—गमि-
 ष्यइति । अनेन रत्नमयेन । विष्टरेत्यादि । विष्टरोनाम
 पञ्चविंशतिदर्भनिर्मितस्तापसासनविशेषः । “ पञ्चा-
 शद्भिर्भेदब्रह्मातदर्धेनतुविष्टरः ” इतिस्मृतेः ॥ २८ ॥
 मुनिवत् वत्स्यामीतिसंबन्धः । अत्रामिषशब्देनसूदैः
 संस्कृतंमांसमुच्यते । केवलमांसस्वीकारस्योत्तरत्रवक्ष्य-
 माणत्वात् “ इदंमेध्यमिदंस्वादुनिष्टमिमिदमग्निना ”
 इति ॥ २९ ॥ कुतएवमित्यत्राह—भरतायेति ॥ ३० ॥

सइति । सोहमित्यर्थः । लघुत्वप्रदर्शनाय षट् चाष्टौ-
 चेत्युक्तं । चतुर्दशेत्युक्तेहिगौरवंगम्यते । वन्यानि व-
 नसंबन्धीनि । वानप्रस्थयोग्यकर्माणीति यावत् । आसे-
 वमानः आचरन् । वर्तयन् जीवनं कुर्वन् ॥ ३१ ॥
 सा पुत्रोक्तंश्रुतवती । सालस्य वृक्षस्य । “ अनोकहः
 कुटःसालः ” इत्यमरः । परशुनेतिहठाच्छेदनज्ञापना-
 य । नगरेतथाछेदनाभावाद्भनइत्युक्तम् ॥ ३२ ॥ गत-
 चेतसं मूर्च्छिताम् ॥ ३३ ॥ उपावृत्योत्थितां श्रमनिवृत्त्य-
 र्थंभुविवेष्टनंकृत्वोत्थितां । वाहितां भारवहनंप्रापिताम्
 ॥ ३४ ॥ असुखार्ता दुःखार्ता ॥ ३५ ॥ हेपुत्र त्वं
 यदिनजायेथा अतः अजननात् । भूयः अतिशयितं ।
 दुःखं इष्टपुत्रविश्लेषजं । नपश्येयं । अप्रजाः वन्ध्या

लिरित्यर्थोऽन्वितः । सत्यं भो जनेन जनानांपतेइतिमात्रानिमन्त्रितः भोजनार्थमाज्ञप्तः । अनेन निमन्त्रणशब्दस्यैवावश्यकभो-
 जननियोगे “ विधिनिमन्त्रण— ” इतिसूत्रीयकौमुद्यादिनाशक्तत्वावगमात्पुनर्भोजनेनेतिपदमधिकमितिशङ्कानवकाशः ॥ २५ ॥
 सत्यं महत् भयंइतिव्यस्तंपदं । यद्गमहतांभयमितितत्पुरुषः । महतामित्येतद्विशदयति—तवचेत्यादि । शि० हेदेवि उप-
 स्थितं प्राप्तं । महद्भयं राक्षसहेतुकदण्डकारण्यस्थिर्महाभीतिं । त्वंजानीषे । अतोदण्डकारण्यमहंगमिष्ये । अतः इदं मत्कर्तृकदण्ड-
 कारण्यगमनं । तव वैदेह्याः लक्ष्मणस्यचदुःखायनभवत्वितिशेषः । श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ २७ ॥ सत्यं न केवलमांप्रत्युपस्थितः
 किंतु मां रमारूपांसीतांप्रत्युपस्थितः । अहंविष्टरासनयोग्यः । न केवलमहंपितुयःमामुपस्थितःअयं अहिकालः अहीनांकंसुखं
 आसमन्ताल्लातिददातीत्यहिकालः । लाआदानइतिपठितस्यापिदानार्थकतासंभवति । द्वावपिदानेइतिचन्द्रइतिकौमुद्युक्तेः । अयम-
 हिकालोलक्ष्मणोपविष्टरासनयोग्यः ॥ २८ ॥ शि० विजने विशिष्टजनसहिते । आमिषंराजभोग्यंवस्तु । “ आमिषंपुंनपुंसकम् ।
 भोग्यंवस्तुनिसंभोगे ” इतिमेदिनी । सत्यं आमिषं संभोगंराज्यलोभंवासुन्दररूपंवा । “ आमिषंपललेलोभेसंभोगोत्कोचयोरपि ”
 इतिविश्वः ॥ २९ ॥ सत्यं यद्वा वन्यानि वनभवानि ऋष्यादिकुलानि । फलैरासेवमानःस्वयंचैतवर्तयन् । शि० वन्यानि
 वल्कलानिदधानः ॥ ३१ ॥ सत्यं नक्षत्ररूपिणीदिवश्च्युतादेवतेवेत्यर्थः । पूर्वकीदृशीत्यतआह । हसेनहासेनसहितासहसा ।
 “ खनहसोर्वा ” इत्यप्रत्ययः ॥ ३२ ॥ सत्यं ममशोकायनजायेथाइत्यत्रचतुर्थ्यर्थोद्देश्यत्वस्यनजायेथाइत्यत्रधात्वर्थेजन्मन्यन्वयः ।
 तथाचमच्छ्लोकोद्देश्यकंयज्जन्मतच्छून्यश्चेदभवइत्यर्थः । यद्वा हेशोकाय शोकस्यअयःअपगमःयस्मात्सतथातस्यसंबुद्धिः ॥ ३६ ॥

[पा०] १ ड. छ. ज. झ. ट. तथाऽऽनतः. २ ख. महामय. ३ ख. इतस्तवच. छ. इदंतवतु. ४ ड. छ. ज. झ. ट.
 कन्दमूल. ५ क. ड. च. छ. झ. न. ट. दण्डकारण्यं. ६ च. षडष्टौ. ७ घ. मधुःखार्हा.

एक एव हि बन्ध्यायाः शोको भवति मानसः ॥ अप्रजाऽस्मीति संतापो न ह्यन्यः पुत्र विद्यते ॥ ३७ ॥
 न दृष्टपूर्वं कल्याणं सुखं वा पतिपौरुषे ॥ अपि पुत्रे तु पश्येयमिति राम स्थितं मया ॥ ३८ ॥
 सा बहून्यमनोज्ञानि वाक्यानि हृदयच्छिदाम् ॥ अहं श्रोष्ये सपत्नीनामवराणां वरा सती ॥ ३९ ॥
 अतो दुःखतरं किं नु प्रमदानां भविष्यति ॥ मम शोको विलापश्च यादृशोऽयमनन्तकः ॥ ४० ॥
 त्वयि संनिहितेऽप्येवमहमासं निराकृता ॥ किं पुनः प्रोषिते तात ध्रुवं मरणमेव मे ॥ ४१ ॥
 अत्यन्तं निगृहीताऽसि भर्तुर्नित्यमैतच्चिता ॥ परिवारेण कैकेय्याः समा वाऽप्यथवाऽवरा ॥ ४२ ॥
 यो हि मां सेवते कश्चिदथवाऽप्यनुवर्तते ॥ कैकेय्याः पुत्रमन्वीक्ष्य सं जनो नाभिभाषते ॥ ४३ ॥
 नित्यक्रोधतया तस्याः कथं नु खरवादि तत् ॥ कैकेय्या वदनं द्रष्टुं पुत्रं शङ्कामि दुर्गता ॥ ४४ ॥
 दश सप्त च वर्षाणि त्वं ज्ञातस्य राघव ॥ आसितानि प्रकाङ्क्षन्त्या मया दुःखपरिक्षयम् ॥ ४५ ॥

॥ ३६ ॥ इदमेवोपपादयति—एकइति । अन्यः वि-
 श्लेषजः । भूलुण्ठनादिः कायिकश्च । अप्रजास्मीत्यसि-
 जभावार्थः ॥ ३७ ॥ पतिपौरुषेसत्यपि कल्याणं
 ज्येष्ठपत्नीत्वोचितग्रामाभरणार्थैश्वर्यरूपं शुभं । सुखं
 वा भर्तृसमाननादिजनितसौख्यं वा । अपिपुत्रइति अ-
 पिः संभावनायां । पुत्रेसतितद्बलात्पश्येयमिति मयास्थि-
 तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ भूतदुःखमुक्त्वाभविष्यदुःखमा-
 ह—सेति । सा एवं सुखमलभमाना । बहूनीत्युक्तेः पूर्व-
 मपि स्वल्पानिसन्तीति गम्यते । अमनोज्ञानि परुषाणि ।
 परुषाणीत्युक्तेमनोज्ञमिश्रत्वमपि प्रतीयेत । वाक्यानि
 ननु सूचकपदानि । हृदयच्छिदां भर्तृहृदयवैकल्यकारि-
 णीनां । अवराणां स्वेनैव तथावक्तुमुचितानां सपत्नीनां
 ननु स्वाधीनानां । वरासती स्वस्याप्यवरत्वे न किञ्चि-
 दुःखमिति भावः । क्रोधेन सपत्नीनामिति बहुवचनोक्तिः ।
 तत्र हठात्स्वगृहं मागच्छेत्युक्तिः, कोपेन भर्तृसकाशान्नि-
 र्याहीत्युक्तिः, अपुत्रायाः किमुत्सवेनेत्युक्तिः इत्येवमा-
 दीनि सपत्नीवाक्यानि बोध्यानि ॥ ३९ ॥ अतः सपत्नी-

वाक्यश्रवणजादुःखात् । प्रमदानां किं नु दुःखतरं । त-
 स्मान्मम शोको विलापश्च यादृशः इत्युत्थावक्तुमशक्यः ।
 अनन्तकः दुष्पारः ॥ ४० ॥ उक्तदुःखं निदर्शयति—
 त्वयीति । बलवति त्वयि संनिहितेपि एवं भवदनुभूत-
 प्रकारेण । निराकृता । त्वयि प्रोषिते किं पुनः । अतो मे
 मरणं ध्रुवमिति योजना ॥ ४१ ॥ भर्तुः भर्त्रा । निगृ-
 हीता अहं अतच्चिता अप्रधानीकृतासि । “ तत्र प्रधा-
 ने सिद्धान्ते ” इति निघण्टुः । अतः कैकेय्याः परिवारेण
 दासीजनेन । समाकृतासि । अथवा विचार्यमाणे अ-
 वरा न्यूना कृतासि ॥ ४२ ॥ दुःखान्तरमाह—यइ-
 ति । त्वयि प्रोषितेयः स्वजनो मां सेवते परिचरति ।
 अनुवर्तते प्रियोक्तिं करोति । सोपि कैकेय्याः पुत्रं भरत-
 मन्वीक्ष्य तद्वयादित्यर्थः । नाभिभाषते नाभिभाषेत
 ॥ ४३ ॥ खरवादि परुषवचनशीलं । तत् पूर्वानुभूतं ।
 दुर्गता अगतिका ॥ ४४ ॥ तव जातस्य त्वयि जाते स-
 ति । दशसप्तचवर्षाणि दुःखपरिक्षयप्रकाङ्क्षन्त्या तव
 यौवराज्येनेति भावः । मया सुखमासितानि आस्थिता-

ती० पुत्रेपि पश्येयं । रामास्थितं । अथापि पुत्रेपि चोत्पन्ने पुत्रनिबन्धनं तदुभयं पतिकर्तृकं पश्येयमिति मया आस्थितमित्यर्थः ।
 शि० त्वचिकीर्षितस्य सिद्धिर्भवितव्येत्याह—नेति । हे राम पतिपौरुषे पतिकर्तृकदिग्विजयादावित्यर्थः । यत्कल्याणं श्रोतृणां कल्याण-
 संपादकं । सुखं न दृष्टपूर्वं नानुभूतमित्यर्थः । तदपि कल्याणं सुखं पुत्रे त्वयि वनस्थे सत्यपीति शेषः । विपश्येयं अनुभवितास्मीत्य-
 र्थः । इति मया स्थितं निश्चितं । एतेन तत्कर्तृकविजये अस्माकं संशयो नास्तीति सूचितम् ॥ ३८ ॥ सत्य० मम यादृशः शोकः अनन्त-
 कस्तथा विलापश्चानन्तकः दुष्पारः । अथवा प्रमदानां प्रकृष्टमदवतां । यादृशः शोको नन्तकः तादृशोऽयं । अतः एतस्मान्निमित्तात् ।
 दुःखतरं दुःखतारकं । किं नु भविष्यति न किमपीत्यर्थः । तरतेः “ ऋदोरप् ” इत्यप्रत्ययः ॥ ४० ॥ ति० “ समावाप्यधरावरा ”
 इति पाठे वरा श्रेष्ठपत्नीधरा निगृष्टा कृतास्मीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ति० खरवादिनं दुःखभावार्थः । खरवादि परुषवदनशीलं ।
 सत्य० कैकेय्या वदनं खरवादिनं निष्ठुरभाषिणं भरतं च । यद्वा खरवादिनं इति च्छेदः । तत्र खरवादीत्येतद्वदनविशेषणं ।

[पा०] १ क. अदृष्टपूर्वं. २ ड. छ. ज. झ. ट. विपश्येयं. ३ घ—ज. रामास्थितं. क. ख. ग. रामासितं. ४ ख.
 सुबहू. ५ ड. च. छ. झ. ज. ट. परा. ६ ड. छ. झ. ट. मेव हि. ग. मेव च. ७ क—ट. मसंमता. ८ ड. छ. झ. ट.
 दपि वा. ९ ख. स्वजनो. १० क. ड. छ. झ. ज. ट. खरवादिनं. च. खरवादिनम्. ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. जातस्य तव.
 १२ ड. छ. झ. ज. ट. अतीतानि. १३ ख. मम.

तदक्षयं महदुःखं नोत्सहे सहितुं चिरम् ॥ विप्रकारं सपत्नीनामेवं जीर्णापि राघव ॥ ४६ ॥
 अपश्यन्ती तव मुखं परिपूर्णशशिप्रभम् ॥ कृपणा वर्तयिष्यामि कथं कृपणजीविकाम् ॥ ४७ ॥
 उपवासैश्च योगैश्च बहुभिश्च परिश्रमैः ॥ दुःखसंवर्धितो मोघं त्वं हि दुर्गतया मया ॥ ४८ ॥
 स्थिरं तु हृदयं मन्ये ममेदं यन्न दीर्यते ॥ प्रावृषीव महानद्याः स्पृष्टं कूलं नवांभसा ॥ ४९ ॥
 ममैव नूनं मरणं न विद्यते न चावकाशोस्ति यमक्षये मम ॥
 यदन्तकोऽद्यैव न मां जिहीर्षति प्रसह्य सिंहो रुदतीं मृगीमिव ॥ ५० ॥
 स्थिरं हि नूनं हृदयं ममायसं न भिद्यते यद्भुवि नावदीर्यते ॥
 अनेन दुःखेन च देहमर्पितं ध्रुवं ह्यकाले मरणं न विद्यते ॥ ५१ ॥
 इदं तु दुःखं यदनर्थकानि मे व्रतानि दानानि च संयमाश्च हि ॥
 तपश्च तप्तं यदपत्यकारणात्सुनिष्फलं बीजमिवोप्तमूषरे ॥ ५२ ॥
 यदि ह्यकाले मरणं स्वयेच्छया लभेत कश्चिदुदुःखकार्षितः ॥
 गताऽहमद्यैव परेतसंसदं विना त्वया धेनुरिवात्मजेन वै ॥ ५३ ॥
 अथापि किं जीवितमद्य मे वृथा त्वया विना चन्द्रनिभाननप्रभ ॥
 अनुव्रजिष्यामि वनं त्वयैव गौः सुदुर्बला वत्समिवानुकाङ्क्षया ॥ ५४ ॥

नि । ननु “ऊनषोडशवर्षोमेरामोराजीवलोचनः” इति विश्वामित्रप्रतिदशरथवचनात् विवाहानन्तरम् “उषित्वाद्वादशसमाइक्ष्वाकूणां निवेशने” इत्युपरि सीतया वक्ष्यमाणत्वाच्च रामस्याष्टाविंशतिवर्षाणि वर्तन्ते तत्कथं दशसप्तचवर्षाणीत्युच्यते इति चेत् नैष दोषः । अत्र जातस्येत्युक्तिः द्वितीयजन्मापेक्षया “गर्भैकादशेषु राजन्यं” इति बहुवचने गर्भनवममारभ्य क्षत्रियस्योपनयनकालत्वोक्तेः । वयसापञ्चविंशक इति सीतावचनाद्वचनान्तरविरोधपरिहारादिकं बालकाण्ड एव कृतम् “ऊनषोडशवर्षोमे” इत्यत्र ॥ ४५ ॥ सहितुं सोढुं । चिरं नोत्सहे । जीर्णापि सपत्नीदुर्वाक्यश्रवणदुःखेन जीर्णापि । विप्रकारं अपकाररूपं । दुःखमित्यन्वयः ॥ ४६ ॥ कृपणजीविकां दीनजीवनं । वर्तयिष्यामि करिष्यामीत्यर्थः । “आजीवोजीविकावार्तावृत्तिवर्तनजीवने” इत्यमरः ॥ ४७ ॥ योगैः देवताध्यानैः ।

परिश्रमैः व्रतैः । मोघं निष्फलं यथा भवति तथा दुर्गतया भाग्यरहितयेतियावत् ॥ ४८—५० ॥ अनेन दुःखेन अर्पितं आहतं । मम हृदयं न भिद्यते इति यत् अतः स्थिरं हि नाशरहितमेव । देहं च नावदीर्यते इति यत् अतः आयसं अयोनिर्मितं । नूनं । तथा हि अकाले अविहितकाले मरणं न विद्यते । ध्रुवं ॥ ५१ ॥ इदं वक्ष्यमाणं दुःखं तु पूर्वदुःखेभ्यो विलक्षणं । तदेवाह—यदिति । यस्मान्मे अपत्यकारणात् कृतानि व्रतानि दानानि संयमाः ध्यानानि च । अनर्थकानि जातानि । “सामान्येन पुंसकं” इति नपुंसकत्वम् । तप्तं तपश्च ऊषरे उप्तं बीजमिव सुनिष्फलमासीत् । इदं तु दुःखमित्यन्वयः ॥ ५२ ॥ “ध्रुवं ह्यकाले मरणं न विद्यते” इत्येतत्सकार्यं दर्शयति—यदि हीति । यदि लभेत तदाहं परेतसंसदं यमसभां । गतास्यामित्यन्वयः ॥ ५३ ॥ अथापि अकालमरणाभावेऽपि । किं जीवितं कुतस्ततः जीवितं । वृथा सुदुर्बला अधीरेतियावत् ।

नं नियामकं राजानमिति यावत् । “नेतानश्च नियामकः” इत्यनेकार्थध्वनिपदमञ्जरी ॥ ४४ ॥ ती० जीर्णापि सापत्न्यकथायोग्यवयोबलक्षयं प्राप्तापि । सपत्नीनां विप्रकारं निराकरणं च ॥ ४६ ॥ शि० दुःखं संवर्धितः दुःखं यथा तथा ॥ ४८ ॥ ती० न भिद्यते न द्विधा भवति । नावदीर्यते न शकली भवति ॥ ५१ ॥ सत्य० चन्द्रनिभाननप्रभा नितरां भा निभा चन्द्रस्य निभेव आननप्रभायस्य सतथोक्तः ॥ ५४ ॥ इति विश्वसर्गः ॥ २० ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. चिरात्. २ ड. छ. झ. ट. जीविका. ३ घ. दुःखं प्रवर्तते. ट. दुःखं संवर्धितो. ४ ख. शतधा. ५ ख. ग. घ. ज. क्षयेऽपि वा. ६ छ. ज. झ. ट. नो विदीर्यते. ड. दीर्यते द्विधा. ७ ग. घ. ज. इदं हि. ८ क. च. ड. संयमाश्च. ९ ड. च. छ. झ. ज. ट. काम्यया. १० ड. च. छ. झ. ज. ट. यदच्छया. ११ घ. च. तथापि. १२ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. मिवाभिकाङ्क्षया.

भृशमसुखममर्षिता तदा बहु विललाप समीक्ष्य राघवम् ॥
व्यसनमुपनिशाम्य सा महत्सुतमिव बद्धमवेक्ष्य किंनरी ॥ ५५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

लक्ष्मणेनरामविवासनश्रवणदुःखितांकौसल्यांप्रतिदशरथगर्हणेनकैकेयीवचनाद्वनगमनस्यस्नानभिमतत्त्वनिवेदनपूर्वकराम-
स्ववनगमनेस्वस्थापितदनुगमननिवेदनम् ॥ १ ॥ कौसल्यायैकैकेयीवचनस्याधर्म्यत्वकथनेनस्नेनवनगमनानङ्गीकारंनिवेदिते-
नरामेणसदृष्टान्तंनितृवचनपरिपालनस्यधर्म्यत्वनिरूपणेनकौसल्यालक्ष्मणयोःसमाश्वसनपूर्वकमातरंप्रतिवनगमनाङ्गीकारप्रा-
र्थना ॥ २ ॥

तथा तु विलपन्तीं तां कौसल्यां राममातरम् ॥ उवाच लक्ष्मणो दीनस्तत्कालसदृशं वचः ॥ १ ॥
न रोचते ममाप्येतदार्यं यद्राघवो वनम् ॥ त्यक्त्वा राज्यश्रियं गच्छेत्स्त्रिया वाक्यवशं गतः ॥ २ ॥
विपरीतश्च वृद्धश्च विषयैश्च प्रधर्षितः ॥ नृपः किमिव न ब्रूयाच्चोद्यमानः समन्मथः ॥ ३ ॥
नास्यापरार्थं पश्यामि नापि दोषं तथाविधम् ॥ येन निर्वास्यते राष्ट्राद्वनवासाय राघवः ॥ ४ ॥
[अहं हनिष्ये पितरं वृद्धं कामवशं गतम् ॥ स्त्रिया युक्तं च निर्लज्जं धर्मायुक्तं नृपं यथा] ॥ ५ ॥
न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः ॥ स्वमित्रोपि निरस्तोपि योस्य दोषमुदाहरेत् ॥ ६ ॥
देवकल्पमृजुं दान्तं रिपूणामपि वत्सलम् ॥ अवेक्षमाणः को धर्मं त्यजेत्पुत्रमकारणात् ॥ ७ ॥

अनुकाङ्क्षया वात्सल्येन ॥ ५४ ॥ असुखं दुःखम् । अम-
र्षिता सोढुमशक्ता । व्यसनं रामविश्लेषभवंव्यसनम् ।
उपनिशाम्य आलोच्य ॥ ५५ ॥ इति श्रीभोविन्दरा-
जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयो-
ध्याकाण्डव्याख्यानेविंशः सर्गः ॥ २० ॥

एवमुपक्रान्तस्यपितृवचनपरिपालनस्यैर्यमस्मि-
न्सर्गप्रतिपाद्यते—तथेति । तत्कालसदृशं कौसल्यादुः-
खकालोचितम् । एतेनवक्ष्यमाणलक्ष्मणवचनंकेवलं
कौसल्याशोकशान्त्यर्थं नतुसहृदयमितिगम्यते ॥ १ ॥
ममापि मह्यमपि । स्त्रियाः कैकेय्याः ॥ २ ॥ ननुना-
हंकैकेयीवचनाद्गच्छामि किंतुराजवचनादित्याशङ्क्याह—
विपरीतइति । विपरीतः विपरीतवयोधर्मा । तत्र
हेतुर्वृद्धत्वंविषयप्रधर्षितत्वंच । विषयाः शब्दादयः ।
ननुपरिशुद्धंप्रतिशब्दादिविषयाः किंकुर्युरित्यत्राह—
समन्मथइति । चोद्यमानः कैकेय्येतिशेषः । इवश-

ब्दोवाक्यालङ्कारे ॥ ३ ॥ ननुरामदोषदेवास्तुविवा-
सनंतत्राह—नास्येति । अपराधं राजद्रोहं । दोषं म-
हापातकादिकं । तथाविधं निर्वासनयोग्यम् ॥ ४—५ ॥
दोषाभावेकिंप्रमाणमित्याशङ्क्यनतावच्छब्दइत्याह—
नेति । स्वमित्रोपि सुतरांशत्रुरपि । निरस्तोपि केन-
चिदपराधेनतिरस्कृतोपि । नरःअसुरश्चेद्वदेत् । परो-
क्षमपि प्रत्यक्षेकाकथेतिभावः । दोषं यंकंचिदपि ।
उदाहरेत् वदेत् । तंलोकेकुत्रापिनपश्यामि ॥ ६ ॥
नाप्यनुमानंप्रत्यक्षंचेत्याह—देवकल्पमिति । देवकल्पं ।
“ ईषदसमाप्तौ ” इत्यादिनाकल्पप्रत्ययः । देवसमानं
नित्यशुद्धमितियावत् । ऋजुं करणत्रयार्जवयुक्तं प्रजा-
छन्दानुवर्तिनंवा । दान्तं दमितं । गुरुभिःशिक्षितमि-
त्यर्थः । निगृहीतेन्द्रियंवा । रिपूणां कैकेय्यादीनामपि
वत्सलं । धर्मं धर्मस्वरूपं । पुत्रं कारणेसत्यपित्यागान-
हंसंबन्धम् । अवेक्षमाणः पश्यन् । यद्वा धर्ममवेक्षमाणः
धार्मिकः । अकारणात् दोषंविनापि त्यजेत् ॥ ७ ॥

सत्य० अदीनमितिच्छेदः ॥ १ ॥ रामानुजीयं । नास्येति । एतच्छोकानन्तरंनतमितिश्लोकः ॥ ४ ॥ टी० मातृणां कैके-
[पा०] १ च. छ. झ. ज. ट. यदा. २ च. तदा. ३ छ. लक्ष्मणोऽदीनं. ४ ख. ग. राजश्रियं. ५ च. किमिति. ६ ख.
निर्यास्यते. ७ अयंश्लोकः क. दृश्यते. क. अथवृद्धहनिष्यामिदुर्गकामवशंगतम्. स्त्रियायुक्तंस्त्रिर्लज्जंभयुक्तंनृपंतथा. ८ ज.
देवकल्पंसमं. ९ च. छ. ज. मातृणामपि. १० क. ख. पुत्रमकारणम्.

तदिदं वचनं राज्ञः पुनर्बाल्यमुपेयुषः ॥ पुत्रः को हृदये कुर्याद्राजवृत्तमनुसरन् ॥ ८ ॥
यावदेव न जानाति कश्चिदर्थमिमं नरः ॥ तावदेव मया सार्धमात्मस्यं कुरु शासनम् ॥ ९ ॥
मया पार्श्वे सधनुषा तव गुप्तस्य राघव ॥ कः समर्थोऽधिकं कर्तुं कृतान्तस्येव तिष्ठतः ॥ १० ॥
निर्मनुष्यामिमां सर्वामयोध्यां मनुजर्षभ ॥ करिष्यामि शूरस्तीक्ष्णैर्यदि स्थास्यति विप्रिये ॥ ११ ॥
भरतस्याथ पक्ष्यो वा यो वाऽस्य हितमिच्छति ॥ सर्वानेतान्वधिष्यामि मृदुहिं परिभूयते ॥ १२ ॥
प्रोत्साहितोऽयं कैकेय्या स दुष्टो यदि नः पिता ॥ अमित्रभूतो निस्सङ्गं वैध्यतां वध्यतामपि ॥ १३ ॥
गुरोरप्यवलितस्य कार्याकार्यमजानतः ॥ उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ १४ ॥
बलमेष किमाश्रित्य हेतुं वा पुरुषर्षभ ॥ दातुमिच्छति कैकेय्यै राज्यं स्थितमिदं तव ॥ १५ ॥
त्वया चैव मया चैव कृत्वा वैरमनुत्तमम् ॥ कांऽस्य शक्तिः श्रियं दातुं भरतायारिशासन ॥ १६ ॥
अनुरक्तोऽसि भावेन भ्रातरं देवि तत्त्वतः ॥ सत्येन धनुषा चैव दत्तेनेष्टेन ते शपे ॥ १७ ॥
दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति ॥ प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमवधारय ॥ १८ ॥
हरामि वीर्याहुःखं ते तमः सूर्य इवोदितः ॥ ^{१३}देवी पश्यतु मे वीर्यं राघवश्चैव पश्यतु ॥ १९ ॥
[^{१३}हनिष्ये पितरं वृद्धं कैकेय्यासक्तमानसम् ॥ कृपणं चै ^{१४}स्थितं बाल्ये वृद्धभावेन गर्हितम्] ॥ २० ॥
एतत्तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः ॥ उवाच रामं कौसल्या रूढन्ती शोकलालसा ॥ २१ ॥
भ्रातुस्ते वदतः पुत्र लक्ष्मणस्य श्रुतं त्वया ॥ यदत्रानन्तरं कार्यं कुरुष्व यदि रोचते ॥ २२ ॥
न चाधर्म्यं वचः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितम् ॥ विहाय शोकसंतप्तां गन्तुमर्हसि मामितः ॥ २३ ॥

बाल्यं बालभावं । कामपारवश्यमित्यर्थः । राजवृत्तं राजनीतिम् ॥ ८ ॥ शास्यतइतिशासनं राज्यं । आ-
त्मस्यंकुरु स्वाधीनंकुर्वित्यर्थः ॥ ९ ॥ तवाधिकंकर्तुं त-
वपौरुषादधिकंपौरुषंकर्तुमित्यर्थः ॥ १० ॥ विप्रिये
प्रातिकूल्ये ॥ ११ ॥ पक्ष्यः सहायभूतोवर्गः ॥ १२ ॥
अमित्रभूतोयदि शत्रुपक्षसहायभूतश्चेदित्यर्थः ॥ १३ ॥
स्वोक्तार्थधर्मशास्त्रप्रमाणयति—गुरोरिति । अवलित-

स्य गर्वितस्य । उत्पथम् अमर्यादाम् ॥ १४ ॥ बलं
राजत्वप्रयुक्तबलं हेतुं वरदानरूपहेतुंवा ॥ १५—१६ ॥
अनुरक्तइति । दत्तेन दानेन । इष्टेन देवार्चनादिना
॥ १७—२१ ॥ श्रुतं वाक्यजातमितिशेषः । परम-
धार्मिकराममातृत्वाच्चापलंविहाययदिरोचतेइत्युक्तवती
॥ २२ ॥ पितृवचनपरिपालकस्यरामस्यलक्ष्मणवच-
नमसह्यमितिज्ञात्वाह—नचेत्यादिना ॥ २३ ॥

ध्यादीनामपिविषये ॥ ७ ॥ शि० बाल्यं स्वदत्तकैकेयीवराच्छादनं । बाल्यमिति संवरणार्थकबलधातुप्रकृतिकण्यदन्तं ॥ ८ ॥
ति० कुरुशोभनमितिपाठे राज्यफलकमभिषेकं ॥ ९ ॥ वि० अधिकं त्वदाज्ञोल्लङ्घनपूर्वकमभिषेकविघ्नं ॥ १० ॥ ति० संतुष्टः
तस्यांसंतुष्टः । सत्य० निस्सङ्गं निस्नेहंयथाभवतितथा ॥ १३ ॥ सत्य० एषराजा कैकेय्यैतवोपस्थितं कृष्णंराज्यंदातुमिच्छति
किल । तत् किंबलमाश्रित्य कैकेय्याःस्वस्यवा । अथवा अतीतानागतज्ञलक्ष्मणस्यकविरवगमयति—बलमित्यादिना । हेपुरुषो-
त्तम एषराजाकैकेय्यैयद्दातुमिच्छतितत्तवैवोपस्थितम् ॥ १५ ॥ शि० अनुत्तमं निषिद्धं ॥ १६ ॥ सत्य० देवि भवतीपश्यतु ।
राघववधपश्यतु । देवीतिदीर्घे देवीकैकेयी । राघवो दशरथः ॥ १९ ॥ सत्य० वृद्धमपिबाल्ये मौल्यै स्थितं । अतएवगर्हितं ।
वृद्धभावेन लघ्युद्रिक्त्याभक्त्या । भावोभक्तिरितिप्रोक्तइतितत्पर्योक्तेः । हनिष्यामि । पदव्यत्ययेननममलङ्घ्यत्तयेकशरणस्यजनक-
हननहेतुकोव्यत्ययइतिकविर्भावमाविष्करोति । कृपणः कदर्यः ॥ २० ॥ शि० तलंयाथार्थविशिष्टं । अनन्तरंकापट्यरहितं ॥ २२ ॥
ति० गुरुवचनंकथंवानकार्यमित्याशङ्क्य नैतद्गुरुवचनं किंतुसपत्न्यैवोक्तमित्याह—नचेति ॥ २३ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. ज. समर्थोप्रियं. २ घ. निर्मानुष्यां. ३ ग. घ. ज. कृत्वा. ४ क. पुरुषर्षभ. ५ ड. च. छ. झ.
ज. ट. सर्वास्तांश्चवधि. ६ घ. ड. छ—ट. संतुष्टो. ७ झ. बध्यतांबध्यतामपि. ८ क. ख. घ—ट. पुरुषोत्तम. ९ झ. ठ.
उपस्थितं. १० ट. कास्यशक्तिःप्रियं. ज. कस्यशक्तिःप्रियं. ११ क. कर्शन. १२ क. ग. घ. ज. मुपधारय. १३ ठ. देवि.
१४ इदंपथं झ. ठ. दृश्यते. १५ घ. कैकेय्यां. १६ क. घ. च. ज. चास्थितं. १७ च. मोहितम्. १८ घ—छ. झ. ज.
रुदती. १९ ड—ट. तलं. २० ग. एतत्तुवचनं.

धर्मज्ञ यदि धर्मिष्ठो धर्मं चरितुमिच्छसि ॥ शुश्रूष मामिहस्थस्त्वं चर धर्ममनुत्तमम् ॥ २४ ॥
 शुश्रूषुर्जननीं पुत्रः स्वगृहे नियतो वसन् ॥ परेण तपसा युक्तः काश्यपस्त्रिदिवं गतः ॥ २५ ॥
 यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहम् ॥ त्वां नाहमनुजानामि न गन्तव्यमिति वनम् ॥ २६ ॥
 त्वद्वियोगान्न मे कार्यं जीवितेन सुखेन वा ॥ त्वया सह मम श्रेयस्तृणानामपि भक्षणम् ॥ २७ ॥
 यदि त्वं यास्यसि वनं त्यक्त्वा मां शोकलालसाम् ॥ अहं प्रायमिहासिष्ये न हि शक्यामि जीवितुम् ॥ २८ ॥
 ततस्त्वं प्राप्स्यसे पुत्रं निरयं लोकविश्रुतम् ॥ ब्रह्महत्याभिवाधर्मात्समुद्रः सरितापतिः ॥ २९ ॥
 विलपन्ती तदा दीनां कौसल्यां जननीं ततः ॥ उवाच रामो धर्मात्मा वचनं धर्मसंहितम् ॥ ३० ॥
 नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम ॥ प्रसादये त्वां शिरसा गन्तुमिच्छाम्यहं वनम् ॥ ३१ ॥
 ऋषिणा च पितुर्वाक्यं कुर्वता व्रतचारिणा ॥ गौर्हता जानता धर्मं कण्डुनाऽपि विपश्चिता ॥ ३२ ॥

एभ्योमातागरीयसीतिवचनंहृदिनिधायाह—शुश्रूषामा-
 मिति ॥ २४ ॥ काश्यपपुत्रेष्वेकः स्वगृहेमातुशुश्रूषारूपम-
 हातपसान्निविद्विप्राप्तवानितिगम्यते ॥ २५ ॥ नानुजाना-
 मि अनुज्ञानं करोमि ॥ २६—२७ ॥ प्रायं प्रायोपवे-
 शनम् । अनशनदीक्षामितियावत् ॥ २८ ॥ निरयशब्दे-
 नदुःखंलक्ष्यते । अधर्मात् पिप्पलादविषयेकृतादपका-
 रात् । ब्रह्महत्यामिव ब्राह्मणनिमित्तकार्हिंसाब्रह्महत्ये-
 तिव्युत्पत्त्यापिप्पलादोत्पादितकृत्ययासमुद्रस्यप्राप्तदुः-
 खंब्रह्महत्येत्युच्यते । पिप्पलादेनकृत्योत्पादनंच “ पि-
 प्पलादसमुत्पन्नेकृत्येलोकभयंकरि । पाषाणंतेमयादत्त-

माहारार्थप्रकल्पितं ” इतिप्रसिद्धम् ॥ साक्षात्समुद्र-
 कर्तृकब्रह्महत्यायाअश्रवणादेवंव्याख्यातम् । यद्वा शु-
 श्रूषुरित्यत्रकाश्यपःपूर्वजन्मनिमातुशुश्रूषांकृत्वा तत्फल-
 लेनदिवंगत्वाप्रजापतित्वंचगतवानितिपुराणकथा । उ-
 त्तरत्रसमुद्रः किलमातुदुःखजननरूपाधर्माद्ब्रह्महत्यां
 ब्रह्महत्याप्राप्यनरकविशेषान्प्राप्तवानितिपौराणिकीक-
 था ॥ २९—३० ॥ शक्तिः उत्साहः । पितृवचनस्य
 त्वद्वचनापेक्षयाप्राथमिकत्वादितिभावः ॥ ३१ ॥
 मद्विपत्तिकरंकथंकरिष्यसीत्यत्राह—ऋषिणेत्यादिना

सत्य० काश्यपोगुरुः । मातुरमृतदानेनत्रिदिवंगतः । कर्मविशेषात्प्रतिबद्धंस्वर्गसाधयामासतपसेतिकथा भारतो-
 क्तानुसंधेया । शि० प्रराजननिवर्तनंमयानोचितमित्याह—यथेति । गौरवेण गुरुत्वेन । यथाअहंपूज्येत्यर्थः तथा राजापूज्यः ।
 अतः इतोवनंलयानगन्तव्यमितिनानुजानामि । आज्ञापयामीत्यर्थः । एतेन पत्यनुकूलचरणशीलात्वं तस्यास्पृशितं । सत्य०
 यथाराजापूज्यो राज्ञो गौरवेण सहस्रगुणाधिक्येनतथाऽहमपिपूज्या । “पितुस्सहस्रमातातुगौरवेणातिरिच्यते” इतिस्मृतैः । एवम-
 र्थकरणेनयथैवेत्युभयोःपूज्यत्वाविशेषात्किंराजाज्ञांविहायत्वदाज्ञाकरणेविनिगमकमितिशङ्कानवकाशः ॥ २६ ॥ सत्य० त्वद्वियो-
 गात्रिमितातृजीवितेनकिंकार्यं नकिमपीत्यर्थः । इन्द्रियापाटवंचेत्किंजीवितेनेत्यतस्सुखेनेति । शोभनेन्द्रियवतेत्यर्थः । तृणानांभक्षणं
 श्रेयइत्यनेनत्वदवियोगेनपशुलमपिममेष्टमितिध्वन्यते । हेराम मातरिमयि एवंवदन्त्यांभवनंविहायवनंगच्छामीत्येतत्तववचनंनयुक्त-
 मितिसंबोधयति—असहममेति । ममसहितःसहममः सनभवतीत्यसहममः । वेत्युक्तेर्न सहस्य सभावः । अकार्यंजीवितेन नि-
 त्यजीवनेन । अकार्यंसुखेन नित्यसुखेन । त्वद्वियोगात् तवविशिष्टयोगस्त्वद्वियोगः तस्माद्धेतोः त्वयासहममश्रेयः । मेत्वयाअसह
 नेत्यर्थः । मातुर्ममैतच्छ्रेयोभवतीतिनचित्रमितिदृष्टान्तमुखेनाचष्टे—तृणानामपीति । तृणानांतृणजीवानां । भक्षणं भक्ष्यस्वयोग्य-
 मुक्तिस्थानस्य क्षणउत्सवोयस्मिस्तच्छ्रेयोभवति किमु ममेत्यर्थः । “ अस्वभूमिश्च ” इतिमेदिनी । “ कालविशेषोत्सवयोःक्षणः ”
 इत्यमरः ॥ २७ ॥ ति० चोहेतौ ॥ २८ ॥ स० कदाचिज्जनन्यैदुद्रोहसमुद्रः । तज्जनिताधर्मात्पिप्पलादनिर्मिताभिचारिकक्रिया-
 याःप्रतिमन्त्रणेननिवारणलक्षणहननाद्ब्रह्महत्यासमुद्रेणसंपादिता । तयाचानुबभूवदुःखमितिपौराणिककथा । “ कर्मणामनसावाचा
 सर्वावस्थानुसर्वदा । अक्लेशजननंप्रोक्तमहिंसाविहयोगिभिः ” इतिचतुर्थस्कन्धतात्पर्योक्तिः । अत्रप्रतिमन्त्रणेनपिप्पलादक्लेशजन-
 नाद्ब्रह्महत्यासमुद्रंप्राप्ता ॥ २९ ॥ शि० पितुर्वाक्यमित्यनेनैकेकेच्युक्तराजसंमतमेवेतिरामनिश्चयोव्यक्तः ॥ ३१ ॥ ति० किंचपि-
 तुर्वाक्येनगोमातृवधोपिपूर्वमहात्मभिःकृतः मयातुदुःखमात्रमातुःसंपाद्यतइतिनकिंचिदेतदित्याह—ऋषिणेति । अधर्मजानतापि-

[पा०] १ झ. ट. इति. २ क. ड. च. झ. ज. धर्मिष्ठ. ३ ख. मनुसरन्. ४ ड. छ. ज. झ. ट. पुत्र. ५ ड. तथैव. ६ ग.
 घ. ज. स्म्यहम्. ७ ड. छ. झ. ट. साहंनानुजानामि. ८ ख. मतो. ९ ड. झ. ट. सुखेनच. १० ड. च. झ. ज. ट. नच.
 ११ क—ड. छ—ट. तथा. १२ क. ऋषिणापि. १३ ड. छ. झ. ट. वनचारिणा. १४ ख. ड. च. छ. ज. ट. कण्डुनाच.

अस्माकं च कुले पूर्वं सगरस्याज्ञया पितुः ॥ खनद्भिः सागरैर्भूमिर्मेवाप्तः सुमहान्वधः ॥ ३३ ॥
 जामदग्न्येन रामेण रेणुका जननी स्वयम् ॥ कृत्ता परशुनाऽरण्ये पितुर्वचनकारिणा ॥ ३४ ॥
 एतैरन्यैश्च बहुभिर्देवि देवसमैः कृतम् ॥ पितुर्वचनमक्लीवं करिष्यामि पितुर्हितम् ॥ ३५ ॥
 न खल्वेतन्मयैकेन क्रियते पितृशासनम् ॥ एतैरपि कृतं देवि ये मया तैव कीर्तिताः ॥ ३६ ॥
 नाहं धर्ममपूर्वं ते प्रतिकूलं प्रवर्तये ॥ पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गोऽनुगम्यते ॥ ३७ ॥
 तदेतत्तु मया कार्यं क्रियते भुवि नान्यथा ॥ पितुर्हि वचनं कुर्वन्न कश्चिन्नाम हीयते ॥ ३८ ॥
 तामेवमुक्त्वा जननीं लक्ष्मणं पुनरब्रवीत् ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ३९ ॥
 तव लक्ष्मण जानामि मयि स्नेहमनुत्तमम् ॥ विक्रमं चैव सत्त्वं च तेजश्च सुदुरासदम् ॥ ४० ॥
 मम मातुर्मेहुःखमतुलं शुभलक्षणम् ॥ अभिप्रायमभिज्ञाय सत्यस्य च शमस्य च ॥ ४१ ॥
 धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ धर्मसंश्रितमेतच्च पितुर्वचनमुत्तमम् ॥ ४२ ॥
 संश्रुत्य च पितुर्वाक्यं मातुर्वा ब्राह्मणस्य वा ॥ न कर्तव्यं वृथा वीर धर्ममाश्रित्य तिष्ठता ॥ ४३ ॥
 सोहं न शक्यामि पितुर्नियोगमतिवर्तितुम् ॥ पितुर्हि वचनाद्वीर कैकेय्याऽहं प्रचोदितः ॥ ४४ ॥
 तदेनां विसृजानार्या क्षत्रधर्माश्रितां मतिम् ॥ धर्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्यं महुद्विरनुगम्यताम् ॥ ४५ ॥

॥ ३२—३४ ॥ अक्लीबम् अकातरम् । अक्लिष्टमिति यावत् ॥ ३५—३६ ॥ अपूर्वं अभिनवं । अमिप्रेतः अङ्गीकृतइत्यर्थः । सर्वसंमतइतिवार्थः । तेनचन्द्रकृततारागमनादिव्यावृत्तिः । ननु “ दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसंचपूर्वेषां ” इतिमातृवधादिकंसाहसत्वेननिन्दितमितिचेन्न । साहसस्यपितृनियुक्तव्यतिरिक्तविषयत्वात् । व्याख्यातृभिस्तदुदाहरणमज्ञानविजृम्भितं । “पितुःशतगुणंमातागौरवेणातिरिच्यते”इतितुश्रूषामात्रे नतुवचनकरणे । पितुरेवनियन्तृत्वात् । अतएव “ माताभस्त्रापितुःपुत्रोयस्माज्जातःसएवसः ” इतिवचनेनाप्यविरोधः ॥ ३७ ॥ तत्तस्मात्कारणात् । भुवि कार्यं कर्तव्यम् । एतत् पितृवचनं मयात्वन्यथानक्रियतइतिसंबन्धः । हियस्मात् पितृवचनं कुर्वन्न कश्चिन्नहीयतेनाम । नामेतिप्रसिद्धौ ॥ ३८ ॥ पुनः अनन्तरमित्यर्थः ॥ ३९—४० ॥ सत्यस्य धर्मस्य । अभिप्रायं रहस्यं । अविज्ञायमममातुः अतुलंमहुःखं जा-

यतइतिशेषः । धर्मरहस्यंजानन्नपितृवंकिमर्थमेवंवदसीतिभावः ॥ ४१ ॥ धर्मतत्त्वमाह—धर्मोहीति । लोके पुरुषार्थेषु धर्मः परमः प्राथमिकः प्रधानभूतः । ततः किमित्यत्राह—धर्मेसत्यंप्रतिष्ठितमिति । धर्मेकपर्यवसायि सत्यमित्यर्थः । उत्तमं मातृवचनापेक्षयाउत्कृष्टं । एतत् पितृवचनं च । धर्मसंश्रितं धर्मेकफलकं ॥ ४२ ॥ एवंसत्यवचनंपितृवचनकरणंचद्वयमपिधर्मनिमित्तमित्युक्तं तत्रसत्यस्यकर्तव्यत्वमाह—संश्रुत्येति । धर्ममाश्रित्यतिष्ठता धर्मरूपफलमिच्छता ॥ ४३ ॥ पितृवचनकरणस्यकर्तव्यत्वमाह—सोहमिति । प्रतिज्ञातवानहमित्यर्थः । नियोगं आज्ञां । पितृवचनत्वाभावंपरिहरति—पितुर्हीति । पितृवचनकरणं सत्यंचएकैकमेवधर्ममूलकार्यं किंपुनर्मिलितमितिभावः ॥ ४४ ॥ एवंसत्यरहस्यमुक्त्वाशमस्यतत्त्वमाह—तदिति । अनार्या दुष्टां पितरमपिहत्वारज्यंकुर्यामित्येवंरूपां । क्षत्रधर्माश्रितां केवलशूरधर्माश्रितां । रौद्रशाठ्यसहितक्षत्रधर्माश्रिता-

कृषिणापिमन्त्रद्रष्टापितृवाक्यतोर्गौर्हता । तस्मात्पितृवाक्याकरणेमहानधर्मइतिसूचितं । स० पितुर्वाक्यंधर्मजानता । अथवा गोहननंअधर्मजानता ॥ ३२ ॥ ती० अवाप्तःसुमहान्वधइत्यनेनप्राणानपिपरित्यज्यपितृवाक्यंपरिपालनीयंकिमुतक्रियत्कालवनवासमात्रेणेत्याशयःसूचितः । स० यद्वातुरिवार्थः । सगरस्यगरपायिनोवधइव । तेनसगरस्येत्यधिकमितिशङ्कानवकाशः ॥ ३३ ॥ स० कश्चित् ना पुरुषः । अमहीयते नपूज्यतइतिन अपितुमहीयतएवेत्यर्थोवा ॥ ३८ ॥ शि० अपिनासत्यसंश्रितं । ति० अत्रो-

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. अस्माकंतु. २ च. ज. भूमिसंप्राप्तः. ३ ख. ड. छ. झ. ट. वचनकारणात्. ४ घ. बहुविधै. ५ क. देव. ६ ड—ट. परिकीर्तिताः. क. कीर्तितास्तव. ७ च. मभिप्रेत्य. ८ ख. चेदमब्रवीत्. ९ क. ज. श्रेष्ठ. १० क. च. ज. तेजश्चैव. ११ ज. हुःखंलहुःखं. क. दुःखमशुभं. १२ ड. छ. झ. ट. प्रायनविज्ञाय. १३ ड. छ. झ. ज. ट. मप्येतत्पितु. १४ घ. ज. सुसंश्रित्य. १५ ड. च. ज—ट. पुनः. १६ ट. तुवचनाद्वीर. १७ क—ज. तदेतां.

तमेवमुक्त्वा सौहार्दाद्भातरं लक्ष्मणाग्रजः ॥ उवाच भूयः कौसल्यां प्राञ्जलिः शिरसा नतः ॥४६॥
 अनुमन्यस्व मां देवि गमिष्यन्तमितो वनम् ॥ शापितासि मम प्राणैः कुरु स्वस्त्ययनानि मे ॥४७॥
 तीर्णप्रतिज्ञश्च वनात्पुनरेष्याम्यहं पुरीम् ॥ ययातिरिव राजर्षिः पुरा हित्वा पुनर्दिवम् ॥ ४८ ॥
 शोकः संधार्यतां मातर्हृदये साधु मा शुचः ॥ वनवासादिहैष्यामि पुनः कृत्वा पितुर्वचः ॥ ४९ ॥
 त्वया मया च वैदेह्या लक्ष्मणेन सुमित्रया ॥ पितुर्नियोगे स्थातव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ५० ॥
 अम्ब संहृत्य सम्भारान्दुःखं हृदि निगृह्य च ॥ वनवासकृता बुद्धिर्मम धर्म्याऽनुवर्त्यताम् ॥ ५१ ॥

एतद्वचस्तस्य निशम्य माता सुधर्म्यमव्यग्रमविक्रवं च ॥

मृतेव संज्ञां प्रतिलभ्य देवी समीक्ष्य रामं पुनरित्युवाच ॥ ५२ ॥

यथैव ते पुत्र पिता तथाऽहं गुरुः स्वधर्मेण सुहृत्तया च ॥

न त्वाऽनुजानामि न मां विहाय सुदुःखितामर्हसि गन्तुमेवम् ॥ ५३ ॥

किं जीवितेनेह विना त्वया मे लोकेन वा किं स्वधयाऽमृतेन ॥

श्रेयो मुहूर्तं तव संनिधानं ममेह कृत्स्नादपि जीवलोकात् ॥ ५४ ॥

नरैरिवोल्काभिरपोह्यमानो महागजोऽध्वानमनुप्रविष्टः ॥

भूयः प्रज्ज्वाल विलापमेनं निशम्य रामः करुणं जनन्याः ॥ ५५ ॥

मितिवार्थः । क्षत्रधर्मस्यतथात्वंप्रतिपादितंमहाभारते राजधर्मे “क्षत्रधर्मोमहारौद्रःशठकृत्यइतिस्मृतः” इति । तादृशीमतिविस्तृतं किन्तुधर्ममप्याश्रय । मातै-
 क्षण्यं इतःपरमपिऔर्यमाश्रय । महुद्धिः ममबुद्धिः । अनुगम्यतां अनुवर्त्यतां । लोकायतवत्केवलनीतिर्ना-
 श्रयणीया किंतुधर्ममाश्रितानीतिरित्यर्थः । अस्मिन्दि-
 शास्त्रेधर्मस्थापनमुच्यते स्थापनंचधर्ममन्तरेणकेवलनी-
 तिरेवार्थसाधनमितिलोकायतमतनिरासेनप्रवर्तनं तेन
 तत्रतत्रलक्ष्मणमुखेनलोकायतेप्रवर्तिते उपन्यस्ते तन्नि-
 रासेनरामेणधर्मःस्थाप्यतइतिरहस्यम् ॥ ४५—४७ ॥
 किंतेमद्वचनंनकर्तव्यमित्याशङ्क्यप्रथमप्रवृत्तपितृवचन-
 करणानन्तरंक्रियतइत्याह—तीर्णप्रतिज्ञइति । ययातिः
 स्वर्गाद्भ्रष्टःपुनःस्वर्गगतइतिमहाभारतेप्रसिद्धम् ॥४८—
 ४९ ॥ नकेवलंममैवायंभारःकिंतुयुष्माकमपीत्याह—
 त्वयेत्यादिश्लोकेन ॥ ५० ॥ संभारान् पूजाद्रव्याणि

॥ ५१ ॥ अव्यग्रंअनाकुलं । “व्यग्रोव्यासक्तआकुलः”
 इत्यमरः । अविक्लवं अविह्वलं । दृढनिश्चयप्रतिपादकमि-
 त्यर्थः । मृतेव मूर्च्छितेति यावत् ॥ ५२ ॥ सुहृत्तया
 स्नेहेन । एवंसुदुःखितामिति संबन्धः ॥ ५३ ॥ ननूक्तं
 राजनियोगस्त्वयाप्यनुवर्तनीयइतितत्राह—किमिति ।
 लोकेन परलोकेन । स्वधया पितृलोकप्राप्तिसिद्धया ।
 किंप्रयोजनमित्यर्थः । अमृतेन स्वर्गलोकप्राप्ति-
 सिद्धेनामृतेन । किंप्रयोजनं । कृत्स्नादपि जीवलोकात्
 आनन्दहेतुभूतमहर्लोकाद्युपरितनलोकान्तर्वर्तिजीव-
 वर्गात् । संनिहितादितिशेषः ॥ ५४ ॥ एवमातृका-
 रुण्येपिधर्मएवस्थिरोभूदित्याह—नरैरिति । नरैर्गजप्रा-
 हिभिः । उल्काभिः साधनैः । अपोह्यमानः निवार्य-
 माणोपि । अध्वानं मार्गं । अनुप्रविष्टोमहागजइव मा-
 त्रादिवाक्येनवार्यमाणोपिधर्ममनुप्रविष्टोरामः भूयःप्र-
 ज्ज्वालसंरब्धोऽभूत् । स्वमार्गएवस्थितोभूदित्यर्थः ।

त्तममित्यस्यत्रैलोक्यसुखदत्वेनोत्तममितिव्यङ्ग्यम् ॥ ४२ ॥ शि० हेमातः शोकः शोकविशिष्टः । पितेतिशेषः । संधार्यतां बो-
 ध्यतामित्यर्थः । ननुशोकाक्रान्तयामया कथंतस्यप्रबोधइत्यतआह । माशुचः शोकंलज्जेत्यर्थः । तत्रहेतुः एष्यामि आगन्तास्मि ।
 अतएवमाशुचइत्यनेननपौनरुक्त्यम् ॥ ४९ ॥ स० अथवा संहृतेर्मरणस्यअसंभारान् राज्ञस्तवचमरणाभावप्रयोजकानुसंगेद्येत्यर्थः
 ॥५१॥ति० स्वधर्मेण पालनादिरूपमातृधर्मेण । स० मत्तोकंलत्सकाशेसंस्थाप्यगच्छामीतिनवदेतिवदति अपुत्रअधुनाऽजातपोतेति ।
 अतोनुपुत्रपदातिरेकः ॥ ५३ ॥ ती० सुधयेतिपाठे देवभोग्येनवस्तुनाच । अमृतेन अपुनर्भवेनच । ति० अमृतेन अमृतत्व-

[पा०] १ ग. घ. ज. गमिष्येऽहमितो. २ ख. पुरम्. ३ क. यथादिवम्. ४ ट. अवसंहृत्य. ५ ख. दुःखमाशु. ६ च.
 गम्यताम्. ७ ड. छ. झ. ट. पुत्रगन्तुं. ८ ख. ग. सुधया. ९ ड. छ. झ. ज. ट. ममैव. १० घ—ट. ध्वान्तमभि. ११ ड.
 छ. झ. ट. मेवं. क—घ. च. ज. ज. मेतं.

स मातरं चैव विसंज्ञकल्पामार्तं च सौमित्रिमभिप्रतप्तम् ॥
 धर्मे स्थितो धर्म्यमुवाच वाक्यं यथा स एवार्हति तत्र वक्तुम् ॥ ५६ ॥
 अहं हि ते लक्ष्मण नित्यमेव जानामि भक्तिं च पराक्रमं च ॥
 मम त्वभिप्रायमसंनिरीक्ष्य मात्रा सहाभ्यर्दसि मां सुदुःखम् ॥ ५७ ॥
 धर्मार्थकामाः किल तात लोके समीक्षिता धर्मफलोदयेषु ॥
 ते तत्र सर्वे स्युरसंशयं मे भार्येव वञ्चयाऽभिमता सुपुत्रा ॥ ५८ ॥
 यस्मिंस्तु सर्वे स्युरसंनिविष्टा धर्मो यतः स्यात्तदुपक्रमेत ॥
 द्वेष्ट्यो भवत्यर्थपरो हि लोके कामात्मता खल्वपि न प्रशस्ता ॥ ५९ ॥
 गुरुश्च राजा च पिता च वृद्धः क्रोधात्प्रहर्षार्धदिवाऽपि कामात् ॥
 यद्यादिशेत्कार्यमवेक्ष्य धर्मं कस्तं न कुर्यादनृशंसवृत्तिः ॥ ६० ॥
 सं वै न शक्नोमि पितुः प्रतिज्ञामिमामकर्तुं सकलां यथावत् ॥

अत्रनरैरित्युपमानगतबहुवचनेनपुनःसौमित्रिणापित-
 थैवोक्तमितिगम्यते । अतएवमातरंसौमित्रिचेतिवक्ष्यते
 ॥५५॥ तत्र तस्मिन्धर्मसङ्कटे । अतिकृच्छ्रावस्थायां एता-
 दृशधर्मैकनिष्णातपुरुषान्तरस्याभावात् स एवार्हतीति
 वाल्मीकिस्तौति ॥५६॥ अभ्यर्दसि व्यथयसि ॥५७॥
 “ धर्मोहिपरमोलोके ” इत्यादिनापूर्वसंग्रहेणोक्तप्रप-
 ञ्चयति—धर्मेति । तातेतिसान्त्वसंबोधने । किलेति
 प्रसिद्धौ । लोकइतिमोक्षव्यावृत्तिः । धर्मफलोदयेषु ध-
 र्मस्यफलभूतानांसौख्यानामुदयेषुप्राप्तिषु । समीक्षिताः
 उपायत्वेननिश्चिताः । येधर्मार्थकामाः ते सर्वे तत्र ध-
 र्मेस्युः । धर्मएवानुष्ठितेसौख्यातिशयप्रदानस्वभावाः
 सर्वेपुरुषार्थाः सिध्यन्तीतिभावः । अत्रार्थे मे असंश-
 यं संशयोनास्ति । अर्थाभावेऽव्ययीभावः । उक्तार्थे
 दृष्टान्तमाह—भार्येत्यादि । यथाभार्या वञ्चया अनुकू-
 लासतीधर्मजनयति, अभिमता प्रिया कामं, सुपुत्रासती
 अर्थ । सुलक्षणसुलग्नप्रभवपुत्रेजातेहिपितुरर्थाः सिध्य-
 न्तीति तथासर्वपुरुषार्थानांधर्मएवनिदानं । तथाहि ।
 धर्मोहिधर्महेतुरर्थहेतुःकाम्यमानसकूचन्दनवनितादि-
 हेतुश्च । अतोधर्मएवसमाश्रयणीयइतिभावः । यद्वा
 लोकेधर्मादयःफलसाधनत्वेनसमीक्षिताः शास्त्रादिभि-

रवगताः तेसर्वे तत्र फलोदयेषु स्युः समर्थाः स्युः ।
 मेअसंशयं मयानिश्चितमित्यर्थः । यथाउक्तगुणविशि-
 ष्टाभार्याफलसाधनतथेति । अस्मिन्पक्षेअध्याहारादि-
 क्लेशोनास्ति । उत्तरश्लोकानुरूप्यंच ॥ ५८ ॥ एवंध-
 र्मादीनांफलसाधनत्वंनिर्णीतं तेष्वविशेषादन्यतमस्या-
 श्रयणीयत्वेप्राप्तेआह—यस्मिन्निति । यस्मिन्कर्मणि
 आश्रीयमाणे सर्वे अर्थादयस्त्रयः । असंनिविष्टाः
 नप्रविशन्ति । नसंभवन्तीतियावत् । किंतुयतोधर्मः
 यस्माद्धर्मएवस्यात्तदारभेत । अथवायस्मिन्कर्मणिसर्वे
 धर्मार्थकामाः असंनिविष्टाःस्युःअविद्यमानाभवेयुः ।
 तत्कर्मनोपक्रमेत । यतः यस्मात्कर्मणः । धर्मःस्यात्
 तदुपक्रमेत । प्रथमयोजनायामर्थकामयोःसंनिवेशो
 दोषइत्यत्राह—द्वेष्ट्यइति । तस्मादर्थकामौपरित्यज्यके-
 वलधर्मपरोभवेदित्यर्थः ॥ ५९ ॥ यतोधर्मएवकर्तव्यो-
 ऽतआह—गुरुरिति । गुरुः धनुर्वेदनीतिशास्त्राद्युपदे-
 शात् । यदिवेत्येकनिपातो वार्थे । अपिचेतिवत् ।
 धर्मं सत्यप्रतिज्ञत्वरूपमवेक्ष्य तत्परिपालनायेत्यर्थः ।
 यत्कार्यंव्यादिशेत् नियुञ्जीत । तत्कर्मअनृशंसवृत्तिः
 कोनकुर्यात् । योनकरोतिसकेवलनृशंसइतिभावः
 ॥ ६० ॥ सोहं अनृशंसोहं । पितुःप्रतिज्ञां वरदान-

साधनेनतत्त्वज्ञानेनापि । शि० स्वधया स्वधादिशब्दवत्यातिखिलक्रियेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ शि० विसंज्ञकल्पां विसंज्ञसंज्ञाराहित्यं
 कल्पयतिकरोतिसातां । तच्चेष्टादर्शनमात्रेणान्याअपिर्विसंज्ञाभवन्तीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ति० एवंसुतरादुःखं मा माकुर्वित्यर्थः ॥ ५७ ॥
 ति० इमांसकलांसंपूर्णानकर्तुंनशक्नोमि ॥ ६१ ॥

[पा०] १ क. सह्यर्दसि. घ. समभ्यर्दसि. २ क. छ. झ. ज. ट. मासुदुःखम्. ज. मांसुदुःखितं. ३ क—ट. खलु.
 ४ ड. छ. झ. ट. जीवलोके. ५ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. येतत्र. ६ ख. घ—ट. सुपुत्रा. ७ ड. छ. झ. ट. खल्वति.
 ८ छ. झ. ट. दथवापि. ९ घ. मोहात्. १० ड. छ. झ. ट. नते. ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. मिमांनकर्तुं.

स ह्यावयोस्तात गुरुर्नियोगे देव्याश्च भर्ता स गतिः स धर्मः ॥ ६१ ॥

तस्मिन्पुनर्जीवति धर्मराजे विशेषतः स्वे पथि वर्तमाने ॥

देवी मया सार्धमितोपगच्छेत्कथंस्विदन्या विधवेव नारी ॥ ६२ ॥

सा माऽनुमन्यस्व वनं व्रजन्तं कुरुष्व नः स्वस्त्ययनानि देवि ॥

यथा समाप्ते पुनराव्रजेयं यथा हि सत्येन पुनर्ययातिः ॥ ६३ ॥

यशो ह्यहं केवलराज्यकारणान्न पृष्ठतः कर्तुमलं महोदयम् ॥

अदीर्घकाले न तु देवि जीविते वृणेऽवरामद्य महीमधर्मतः ॥ ६४ ॥

प्रसादयन्नरवृषभः स्वमातरं पराक्रमाजिगमिषुरेव दण्डकान् ॥

अथानुजं भृशमनुशास्य दर्शनं चकार तां हृदि जननीं प्रदक्षिणम् ॥ ६५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

हेतुकभरताभिषेकमद्विवासनरूपांप्रतिज्ञां । अकर्तुं न शक्नोमि । अवश्यं कुर्यामित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सहीति । आवयोः मम भरतस्य चेत्यर्थः । नियोगे गुरुः प्रभुरित्यर्थः । देव्याः कौसल्यायाः । तथा च देव्यापितद्वचनं नातिक्रमणीयमिति भावः । धर्मः अलौकिकश्रेयस्साधनम् ॥ ६१ ॥ देव्याश्चेत्यस्याशयमुद्घाटयति—तस्मिन्निति । धर्मराजे धर्मप्रवर्तके । विशेषतः पूर्वर्राजपेक्षया विशिष्य । स्वेपथि स्वासाधारणेपथि । धर्ममार्गे । वर्तमाने स्वमर्यादानतिलङ्घिनीत्यर्थः । तस्मिन् गतिभूते भर्तरि जीवति देवी कृताभिषेकामहिषी । सह धर्मचारिणीति यावत् । मया पुत्रेण सह । अन्येव याकाचित्स्त्रीव । कथंस्वित् कथंवा । वनमपगच्छेत् अभर्तृकाया एव पुत्रेण सह वनगमनमुचितमिति भावः ॥ ६२ ॥ सा जीवद्भर्तृकात्वं । मा मां । अनुमन्यस्व अनुजानीहि । इतः पूर्ववनगमनं प्रति सीतामिप्रायस्यापरिज्ञातत्वात् “दीप्तमग्निमरण्यं वायुदिरामः प्रवेक्ष्यति । प्रविष्टं तत्र मां देवित्वं पूर्वमुपधारय” इत्युत्तया लक्ष्मणामिप्रायस्य ज्ञातत्वाच्च न इत्येतदावयोरित्यस्मिन्नर्थे वर्तते । “अस्मदो द्वयोश्च” इति द्विवचने बहुवचनादेशादेवं व्याख्यातम् । एवं च सति “अनुज्ञातश्च भवता पूर्वमेव यदस्म्य-

हं” इति वक्ष्यमाण लक्ष्मणवचनं चोपपद्यते । स्वस्त्ययनानि शोभनप्राप्तिप्रार्थनानि । समाप्ते चतुर्दशवर्षाचरणीये व्रते समाप्ते । यथा पुनरागच्छेयं तथा स्वस्त्ययनानि कुरुष्व । पुनरागमने निदर्शनमाह—यथेति । स्वर्गाभ्युत्थयति यथा सत्येन सत्यवचनेन । अष्टकादिदौ हि त्रोक्तसत्यवचनेन । पुनः स्वर्गमगच्छतथेत्यर्थः । तथोक्तं महाभारते “आतिष्ठस्वरथं राजन् विक्रमस्व विहायसम् । वयमप्यत्र यास्यामो यत्र लोको भविष्यति” इत्यादिना ॥ ६३ ॥ केवलराज्यकारणात् धर्मविरहितराज्यहेतोः । महोदयं महाफलं । यशः पृष्ठतः कर्तुं उपेक्षितुं । अहं नालं न समर्थोऽस्मि । किंच अदीर्घकाले चञ्चले । जीविते प्राणधारणे । निमित्तसप्तमीयं । तटिद्वच्चञ्चलजीवितनिमित्तम् । अवरं तुच्छप्रयोजनभूतां । महीं अधर्मतो न वृणे न स्वीकरोमि ॥ ६४ ॥ पराक्रमात् “रामतस्मादितः शीघ्रं वनं गन्तुं त्वमर्हसि” इत्युक्तकैकेयी प्रेरणात् । अनुजं दर्शनं स्वमतं । अनुशास्य प्रदर्शयेत्यर्थः । शासिद्विकर्मकः । हृदि प्रदक्षिणं चकार प्रदक्षिणं कर्तुं संकल्पितवानित्यर्थः । लोकप्रसिद्धास्त्रयः पुरुषार्थाः । तेषु सर्वमूलत्वादितरयोः सापायत्वाच्च धर्म एवाश्रयणीय इति स्थापितं भवति ॥ ६५ ॥ इति

सत्यं नः त्रयाणां ॥ ६३ ॥ शि० पराक्रमात् परेषां मुनिशत्रूणां आक्रमः विश्वं सनं तस्माद्देतोः । दण्डकान् जिगमिषुः सरामः मातरं अनुजं च दर्शनं धर्मविषयकज्ञानं । अनुशास्य जननीं प्रदक्षिणं हृदि हृदये चकार । प्रत्यक्षप्रदक्षिणसंविद्योगज्ञापकत्वात्तत्र कृतमिति तात्पर्यं । सत्यं पराक्रमात् ल्यब्लोपनितापञ्चमी । शौर्यमाश्रित्य । दर्शनं धर्मरहस्यं । हृदि ध्यायन् प्रदक्षिणं चकार । यद्वा पराक्रमात् परस्याः शत्रुभूतायाः सपत्न्याः अक्रमात् ज्येष्ठे सत्यपिकनिष्ठस्य राज्यादापनप्रयत्नरूपात् ॥ ६५ ॥ इत्येकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. गतिश्च. २ ड. छ. झ. ट. मितोभिगच्छेत्. क. ख. च. ज. मितोनुगच्छेत्. ३ घ. ज. कुरुष्वमे. ख. कुरुष्वच. ४ ख. कालस्य न जीवितस्य. ५ क. ग—ज. समातरं. ख. स्वमाहितः.

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

श्रीरामेणकैकेय्याकुण्डलक्ष्मणप्रतिस्वप्नाजनेदैवस्यैवकारणत्वनिरूपणेनतस्याहेतुत्वनिरसनपूर्वकंतस्यकोपोपशमनम् ॥ १ ॥

अथ तं व्यथया दीनं सविशेषममर्षितम् ॥ श्वसन्तमिव नागेन्द्रं रोषंविस्फारितेक्षणम् ॥ १ ॥
 आसाद्य रामः सौमित्रिं सुहृदं भ्रातरं प्रियम् ॥ उवाचेदं स धैर्येण धारयन्सत्त्वमात्मवान् ॥ २ ॥
 निगृह्य रोषं शोकं च धैर्यमाश्रित्य केवलम् ॥ अवमानं निरस्येनं गृहीत्वा हर्षमुत्तमम् ॥ ३ ॥
 उपकृतं हि यत्किञ्चिदभिषेकार्थमद्य मे ॥ सर्वं विसर्जय क्षिप्रं कुरु कार्यं निरत्ययम् ॥ ४ ॥
 सौमित्रे योऽभिषेकार्थं मम संभारसंभ्रमः ॥ अभिषेकनिवृत्त्यर्थं सोस्तु संभारसंभ्रमः ॥ ५ ॥
 यस्या ममदभिषेकार्थं मानसं परित्यज्यते ॥ माता मे सा यथा न स्यात्सविशङ्का तथा कुरु ॥ ६ ॥
 तस्याः शङ्कामयं दुःखं मुहूर्तमपि नोत्सहे ॥ मनसि प्रतिसंजातं सौमित्रेऽहंमुपेक्षितम् ॥ ७ ॥
 न बुद्धिपूर्वं नाबुद्धं स्मरामीह कदाचन ॥ मातृणां वा पितुर्वाहं कृतमल्पं च विप्रियम् ॥ ८ ॥
 सत्यस्सत्याभिसन्धश्च नित्यं सत्यपराक्रमः ॥ परलोकभयाद्भीतो निर्भयोस्तु पिता मम ॥ ९ ॥

श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

अथरामःसौमित्रेःकैकेयीविषयंरोषमुपशमयति । अथेत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यम् । सविशेषं अन्तरङ्गजनापेक्षयासातिशयम् । अमर्षितं प्राप्तासहन् । रोषविस्फारितेक्षणं क्रोधविस्तारितनयनम् । आसाद्य अभिमुखीकृत्य । सुहृत्त्वादिविशेषणंकोपेप्यनुपेक्षणीयत्वाय । सत्त्वं सर्वविषयकंस्वंबलं । धैर्येण धारयन् अप्रकटयन् । आत्मवान् प्रशस्तमनाः । वश्यमनस्कइत्यर्थः ॥ १—२ ॥ निगृह्येत्युपकृतमितिचश्लोकद्वयमेकान्वयम् । रोषं पित्रादिविषयं । शोकं मद्विषयं । रोषशोकयोर्निग्रहेहेतुमाह—धैर्यमाश्रित्येति । केवलमितिधैर्यनैरन्तर्यमुच्यते । अवमानम् आरब्धाभिषेकत्यागपूर्वकवनग-

मनं । निरस्य निजदौर्बल्यकृतत्वाभावान्निवार्य । उत्तमं—हर्षं सत्यपरिपालनेनपितरंतरायिष्याम इतिबुद्धिजन्यं । मेऽभिषेकार्थमुपकृतं सम्पादितं । यत्किञ्चिदलङ्कारादिकं तत्सर्वं विसर्जय । निरत्ययं निरपायं । सत्यपरिपालनोपयुक्तं । कार्यं वल्कलधारणादिकं । कुरु ॥३—४॥ संभारसंभ्रमः संभारसंपादनविषयउत्साहः । अभिषेकनिवृत्त्यर्थं अभिषेकनिवृत्तिरूपवनवासार्ये । ससंभारसंभ्रमोस्तु वनवासोचितसाधनसंपादनविषयोभवत्वित्यर्थः ॥५॥ मदभिषेकार्थं मदभिषेकप्रयोजनविषये । माता कैकेयी । सविशङ्कालक्ष्मणेनसंमन्यराज्यपुनःकिरामोग्रहीष्यतीतिशङ्कावती ॥ ६ ॥ तस्याः कैकेय्याः । शङ्कामयं शङ्कारूपं । स्वार्थेमयत् । प्राचुर्येवा ॥७॥ मातृणांपितुर्वाविषये कदाचनकृतं बुद्धिपूर्वमपिविप्रियंनस्मरामि । अबुद्धं अबुद्धिपूर्वकमपि । विप्रियंनस्मरामि ॥ ८ ॥ सत्यः सत्यवचनः । सत्या-

ती० सत्त्वं चित्ताविकृतिं ॥ २ ॥ सत्य० निरव्ययं नितरामव्ययं ॥ ४ ॥ ती० मदभिषेकार्थं मदभिषेकनिवृत्तिनिमित्तं । मानसंपरित्यज्यते सामेमाताकौसल्यायथासविशङ्कानस्यात्तथाकुरु । पितृवाक्यपरिपालनस्यरामकर्तव्यस्यअल्पकालसाध्यत्वात्तद्विषयेत्यनविषेत्तव्यमित्युपदेशेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥ स० तस्याःकौसल्यायाः । मनसिप्रतिसंजातंशङ्कामयं जीवन्पुनरागमिष्यतिनवेतिशङ्कात्मकं । दुःखं उदीक्षितं उपेक्षितं ॥ ७ ॥ ति० समारब्धंचविप्रियमितिपाठे नारब्धवानस्मीत्यर्थः ॥ ८ ॥ सत्य० परलोकभयाद्भीतः परलोकभयंआतयतिप्रापयतीतिपरलोकभयात् पापं तस्माद्भीतः ॥ ९ ॥

[पा०] १ छ. झ. ज. ट. सरोषमिव. २ क. क्रोध. ३ ड. छ. झ. ट. धैर्यमाकम्प्य. क. धर्ममाश्रित्य. ४ छ. झ. ट. निरस्येनं. ड. निरस्यैवं. ख. निरस्यैव. ५ ड. च. छ. झ. ज. ट. यदेतन्मेअभि. क. तुयत्किञ्चित्. ६ ड. छ. झ. ज. ट. मुत्तमम्. ७ ड. च. छ. झ. ज. ट. निवर्तय. ८ ड. छ. झ. ट. निरव्ययम्. ९ सौमित्रे. उपकृतंइति ५ ४ श्लोकयोःपौर्वापर्यं ख. ड. पुस्तकयोर्दृश्यते. १० ख. ड. योभिषेकार्थः. ११ क. ख. मदभिषेकार्थं. १२ झ. तप्यति. १३ क—ट. नस्सा. १४ ड. च. ज. मुदीक्षितम्. १५ ज. सबुद्धिपूर्वनाबुद्धि.

तस्यापि हि भवेदस्मिन्कर्मण्यप्रतिसंहृते ॥ सत्यं नेति मनस्तापस्तस्य तापस्तपेच माम् ॥ १० ॥
 अभिषेकविधानं तु तस्मात्संहृत्य लक्ष्मण ॥ अन्वगेवाहमिच्छामि वनं गन्तुमितः पुनः ॥ ११ ॥
 मैम प्रव्राजनादद्य कृतकृत्या नृपात्मजा ॥ सुतं भरतमव्यग्रमभिषेचयिता ततः ॥ १२ ॥
 मयि चीराजिनधरे जटामण्डलधारिणि ॥ गतेऽरण्यं च कैकेय्या भविष्यति मनस्सुखम् ॥ १३ ॥
 बुद्धिः प्रणीता येनेयं मनश्च सुसमाहितम् ॥ तं तु नार्हामि संक्लेष्टुं प्रव्रजिष्यामि माचिरम् ॥ १४ ॥
 कृतान्तैस्त्वैव सौमित्रे द्रष्टव्यो मत्प्रवासने ॥ राज्यस्य च वितीर्णस्य पुनरेव निर्वर्तने ॥ १५ ॥
 कैकेय्याः प्रतिपत्तिर्हि कथं स्यान्मम पीडने ॥ यदि भावो न दैवोऽयं कृतान्तविहितो भवेत् ॥ १६ ॥
 जानासि हि यथा सौम्य न मातृषु ममान्तरम् ॥ भूतपूर्वं विशेषो वा तस्या मयि सुतेऽपि वा ॥ १७ ॥

भिसन्धः सत्यप्रतिज्ञः । सत्यपराक्रमः अमोघपराक्रमः ।
 परलोकभयात् परलोकसंबन्धिभयहेतोः । परलोक-
 हानेरितियावत् । निर्भयोस्तु प्रतिष्ठितसत्यत्वादिति-
 भावः ॥ १० ॥ तस्य दशरथस्यापि । अस्मिन्नभिषेककर्मणि
 अप्रतिसंहृते अनिवर्तितेसति । सत्यंनेति ममवरदान-
 विषयसत्यंनेति । मनस्तापोभवेत् । तस्य तापः मातृपे-
 त् तापयेदित्यर्थः ॥ १० ॥ अन्वक् अनुपदमेव ।
 “अन्वगन्वक्षमनुगेनुपदं” इत्यमरः । इतः अस्मान्नगरा-
 त् ॥ ११ ॥ अभिषेचयिता लुद् ॥ १२-१३ ॥ येनमया
 इयंबुद्धिः वनवासबुद्धिः । प्रणीता शिक्षिता । मनश्चसु-
 समाहितं स्थिरकृतं । तं मां संक्लेष्टुं क्लेशयितुं । नार्हा-
 मि । अतः प्रव्रजिष्यामि । माचिरं मास्तु विलम्बः
 ॥ १४ ॥ पूर्वसर्गेधर्मोस्तीत्युक्तं अधुना प्रसङ्गाद्धर्माति-

रिक्तदैवं किञ्चिदस्ति फलप्रदमिति दर्शयन् अस्मत्प्रवासे
 न कैकेयीनिमित्तं अतः साननिन्दितव्येत्याह—कृतान्त
 इत्यादिना । कृतान्तः दैवं । “कृतान्तोयमसिद्धान्तदै-
 वाकुशलकर्मसु” इति निघण्टुः । दैवं च प्राक्तनादृष्टमित्ये-
 के । ईश्वर एवेत्याचार्याः । द्रष्टव्यः कारणत्वेनेति शेषः ।
 वितीर्णस्य दत्तस्य ॥ १५ ॥ कृतान्त एवेत्येवकारव्यव-
 च्छेद्यमाह—कैकेय्या इति । दैवः देवीसंबन्धी कैके-
 यीसंबन्धी । अयं भावः अयमभिप्रायः । कृतान्तवि-
 हितोयदिनभवेत् तदाममपीडनेकैकेय्याः प्रतिपत्तिः
 बुद्धिः । कथं स्यात् । पीडनमितिलक्ष्मणबुद्ध्या ॥ १६ ॥
 हेसौम्य मातृषु मे अन्तरं भेदः । “अन्तरमवकाशाव-
 धिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये” इति निघण्टुः । यथा-
 नभूतपूर्वं तथा जानासि । तस्या अपि कैकेय्या अपि ।

ती० येनमन्थरादिजनेन इयंबुद्धिः अभिषेकत्यागाध्यवसायः । प्रणीता प्रवर्तिता । तस्मिन्मनश्चसुसमाहितं स्थिरकृतं । तं जन
 मपि संक्लेष्टुं क्लेशयितुं । नार्हामि नशक्नोमि । किंपुनः पितरौ । अतः प्रव्रजिष्यामीत्यर्थः । यद्वा येनपित्रा इयंबुद्धिः प्रणीता अयं-
 अभिषेकत्यागाध्यवसायः प्रवृत्तः । पितुरनुग्रहादेव तदीयसत्यपरिपालनार्थमभिषेकत्यागलक्षणाध्यवसायः प्रवृत्त इति भावः । मन-
 श्चसुसमाहितं यस्य शिक्षोपदेशाभ्यां मनसः सौगुण्यं संजातमित्यर्थः । तंतथाविधं पितरं । संक्लेष्टुं सत्यपाशेन संक्लेशयितुं । नार्हामि शीघ्रं-
 प्रव्रजिष्यामि । ति० कैकेय्या अत्रनापराधः अन्यप्रेरितत्वात् । तर्हि स एव दण्ड्यस्तत्राह—बुद्धिरिति । येन श्वरेण विधात्रा इयंबुद्धिः
 कैकेय्याः प्रणीता मन्थराद्वारादत्ता । मनश्च तद्बुद्धिविषयेऽयं सुसमाहितं स्थिरकृतं । तंसंक्लेष्टुं मत्कृतमन्यथाजातमितिक्लेशयितुं
 नार्हामि । तस्य मदधिकारित्वान्मद्रूपत्वाद् द्वेति गूढ आशयः । मत्संकल्पकृतमेव तदिति गूढं व्यङ्ग्यं । अशक्यत्वादित्यापाततोर्यः ।
 अतो वनं प्रव्रजिष्यामि । चिरं विलंबो मास्त्वित्यर्थः । शि०—येनमद्विजयकालेन । बुद्धिः विजयविषयकनिश्चयः । प्रणिहिता
 संपादिता । अनु पश्चात् । मनः कैकेयीसंकल्पः । समाहितं प्रापितं । कारितमित्यर्थः । तं कालं संक्लेष्टुं अतिवर्तितुमित्यर्थः
 ॥ १४ ॥ ति० तत्प्रेरयितारमाह—कृतान्त इत्यमरः । मद्रिवासने मद्रिवासनप्रेरणायां । एवमभिषेकनिवर्तनप्रेरणायां कृतान्तः
 दैवमेव । इन्द्रादीनां दुःखनिवर्तकादृष्टमेवेति गूढं । मत्प्रजानां मत्कृतपरिपालनलाभाभावजनकमदृष्टमिति स्फुटं । यत्पुरामस्य प्राकृतं
 दुरदृष्टदैवमितितत्र । भगवतस्तस्याभावात् ॥ स० इवशब्दश्चावधारणे ॥ १५ ॥ रामानु० कृतान्तविहितः कृतः अन्तोयेनेति
 व्युत्पत्त्या कृतान्तशब्देन काल उच्यते । तेन विहितः कालो दित इत्यर्थः । दैवः देवसंबन्धी । सत्य० नान्यदैवात्समर्थयेत्युपसंहा-
 रादत्रापि कृतान्तशब्दस्तदर्थः ॥ १६ ॥

[पा०] १ ख. विधानंतत्. २ च. छ. झ. ज. ट. पुरः. ३ ख. वन. ४ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. मभिषेचयतां.
 ५ ड. ट. प्रणिहितायेन. ६ ड. छ. ट. मनश्चानु. ७ ड. झ. एव. ज. श्वैव. ८ च. झ. ज. मद्रिवासने. ९ घ. विवर्तने.
 १० ड. छ. झ. ट. वेदने. ११ ड. छ. झ. ट. यदि तस्यानभावोऽयं. घ. यदिभावो न चैवायं.

सोभिषेकनिवृत्त्यर्थैः प्रवासायैश्च दुर्वचैः ॥ उग्रैर्वाक्यैरहं तस्या नान्यदैवात्समर्थये ॥ १८ ॥
 कथं प्रकृतिसंपन्ना राजपुत्री तथागुणा ॥ ब्रूयात्सां प्राकृतेव स्त्री भर्तृपीडां भर्तृसंनिधौ ॥ १९ ॥
 यदचिन्त्यं तु तदैवं भूतेष्वपि न हन्यते ॥ व्यक्तं मयि च तस्यां च पतितो हि विपर्ययः ॥ २० ॥
 कैश्च दैवेन सौमित्रे योद्धुमुत्सहते पुमान् ॥ यस्य न ग्रहणं किञ्चित्कर्मणोऽन्यत्र दृश्यते ॥ २१ ॥
 सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवाभवौ ॥ यच्च किञ्चित्तथाभूतं ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २२ ॥
 ऋषयोऽप्युग्रतपसो दैवेनाभिप्रपीडिताः ॥ उत्सृज्य नियमांस्तीव्रान्भ्रंश्यन्ते काममन्युभिः ॥ २३ ॥
 असंकल्पितमेवेह यदकस्मात्प्रवर्तते ॥ निवर्त्यारंभमारब्धं ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २४ ॥
 एतया तत्त्वया बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ व्याहृतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते ॥ २५ ॥
 तस्मादपरितापः संस्त्वमप्यनुविधाय माम् ॥ प्रतिसंहारय क्षिप्रमाभिषेचनिकीं क्रियाम् ॥ २६ ॥

मयिवा सुते भरतेवा । विशेषोयथानभूतपूर्वः तथाजानासिहि ॥ १७ ॥ सोहं एवमनुभूततद्वात्सल्योहं । वाक्यैरितिहेतौतृतीया । दैवादन्यत् बुद्धिभेदकारणं नसमर्थये ननिश्चिनोमि ॥ १८ ॥ प्रकृतिः साधुस्वभावः । “ प्रकृतिः पञ्चभूतेषुस्वभावेमूलकारणे ” इतिनिघण्टुः । प्रकृतिसंपन्ना साधुस्वभावसंपन्ना । राजपुत्री महाकुलप्रसूता । तथागुणा पूर्वानुभूतदयादिसद्गुणा । सा कैकेयी । प्राकृतेवस्त्री दुष्प्रकृतिकादुष्कुलागुणलेशशून्याक्षुद्रास्त्रीव । भर्तृसंनिधौ ननुयस्यकस्यचित्संनिधौ । नतुदूत्यादिमुखेन । मत्पीडां ममनिरवधिकस्नेहपात्रस्यपीडां । नत्वप्रियमात्रं । कथंब्रूयात् व्यक्तं वदेत् । नतुसूचयेत् । तस्मादैवमेवात्रकारणमिति ॥ १९ ॥ यदचिन्त्यं अचिन्त्यप्रभावंदैवं । तदैवसर्वेष्वपि भूतेषु नहन्यते सर्वत्राप्यप्रतिहतफलप्रदानस्वभावंवर्तते । व्यक्तं अत्रसंशयोनास्ति । अतएवहिमयितस्यांच विपर्ययः वैपरीत्यं । मयिहस्तगतराज्यभ्रंशरूपः तस्यांपूर्वस्थितवात्सल्यापगमरूपः । पतितः प्राप्तः ॥ २० ॥ एवंप्रबलमपिदैवंपौरुषेणनिवर्त्यतामित्यत्राह—कइति । क्रियतइतिकर्म कार्यं । फलरूपकार्यतोऽन्य-

त्र यस्य ग्रहणं ज्ञानसाधनं । नदृश्यते कार्यैकानुमेयं यस्यस्वरूपमित्यर्थः । तेनफलात्पूर्वमज्ञायमानेनदैवेन कःपुमान्योद्धुमुत्सहते कस्तंनिवारयितुंसमर्थइत्यर्थः ॥ २१ ॥ ननुकर्मणोन्यत्रेत्युक्तंकितत्कर्मतत्राह—सुखदुःखेइति । अत्रभयशब्देनशान्तिरुच्यते । भवाभवौ उत्पत्तिविनाशौ । यच्चकिञ्चित्तथाभूतं अचिन्त्यकारणकंलोकेदृश्यते । तत्सर्वदैवस्यकर्मकार्यंननुहीत्यर्थः ॥ २२ ॥ दैवप्राबल्यमेवदृढयति—ऋषयइति । ऋषयः विश्वामित्रादयः । नियमान् व्रतोपवासादीन् । काममन्युभिरिति व्यक्तबहुत्वाद्वहुवचनं । भ्रंश्यन्ते ऋषित्वादितिशेषः ॥ २३ ॥ यच्चकिञ्चित्तथाभूतमित्येतद्विशदयति—असंकल्पितमिति । इह अस्मिंलोके । आरब्धं उपक्रान्तं । आरंभं कार्यं । निवर्त्य असंकल्पितं अचिन्तितमेव । यत् कार्यं । अकस्मात् झटिति । प्रवर्तते तदैवस्यकर्म ॥ २४ ॥ उपदेशफलमाह—एतयेत्यादिश्लोकद्वयेन । तत्वया अबाधितया । एतया बुद्ध्या । आत्मानं अन्तःकरणं । आत्मानं स्वयमेव । उपदेशंविनेत्यर्थः । संस्तभ्य निश्चलीकृत्य । स्थितस्यमे अभिषेके व्याहृतेपि परितापोनविद्यते ॥ २५ ॥ तस्मात् तत्त्वस्यैवंरूपत्वात् ।

सत्य० मत्पीड्यं अहंपीड्योयेनतन्मत्पीड्यं । वचइतिशेषः ॥ १९ ॥ शि० यस्य दैवस्य ग्रहणं बोधकं । कर्मणः फलभोगात् । अन्यतुनदृश्यते । तेनदैवेनसहयोद्धुमुत्सहते । नजआवृत्त्याउभयत्रान्वयः ॥ २१ ॥ ति० भवाभवौ बन्धमोक्षौ । एषांमध्येयस्यतथाभूतं अचिन्त्यकारणकंकिंचित्कार्यं । ततननु निश्चयेन । १० दैवस्यकर्मफलं । सत्य० भवाभवौ मङ्गलामङ्गले ॥ २२ ॥ ति० आरंभैः यत्नैः । आरब्धं उपक्रान्तंकार्यं ॥ २४ ॥ ति० तत्वया यथार्थया । बुद्ध्या बुद्धियोगेन । आत्माना अन्तःकरणस्थेन । आत्मानं अन्तःकरणं । संस्तभ्य यदितिष्ठसीतिशेषः । तदामेअभिषेकेव्याहृतेपितत्त्व । परितापोनविद्यते नभवति । सत्य० तत्वया स्वरूपभूतया । “तत्त्ववाद्यप्रभेदेस्यात्स्वरूपे” इतिविश्वः । स्त्रीलिङ्गतालार्था ॥ २५ ॥ ति० तस्मादिति । अनेनगूढलक्ष्मणस्यापिबनगमनंसूचितं ॥ २६ ॥

[पा०] १ क—घ. च. ज. ज. त्सुप्राकृतेव. २ झ. ट. ठ. मत्पीड्यं. ३ ट. कश्चिदैवेन. ४ झ. ज. नुग्रहणं. ५ झ. ज. ट. त्कर्मणोन्यत्र. ६ घ. ड. छ. झ. ट. यस्य. ७ ड. छ. झ. ट. नाभिप्रचोदिताः. च. नाधिप्रपीडिताः. ८ ख. ग. ड. ज. ट. गृह्यन्ते. ९ ड. छ. ज. झ. ट. रब्धमारंभैः. ख. रब्धमारंभं. १० क. ज. दपरितप्यस्व.

एभिरेव घटैः सर्वैरभिषेचनसंभृतैः ॥ मम लक्ष्मण तापस्ये व्रतस्नानं भविष्यति ॥ २७ ॥
 अथवा किं ममैतेन राजद्रव्यमतेन तु ॥ उद्धृतं मे स्वयं तोयं व्रतादेशं करिष्यति ॥ २८ ॥
 मा च लक्ष्मण संतापं कार्ष्णार्लक्ष्म्या विपर्यये ॥ राज्यं वा वनवासो वा वनवासो महोदयः ॥ २९ ॥
 न लक्ष्मणास्मिन्खलु कर्मविघ्ने माता यवीयसीति शङ्कनीया ॥
 दैवाभिपन्ना हि वदत्यनिष्टं जानासि दैवं च तथाप्रभावम् ॥ ३० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

श्रीरामवचनश्रवणादत्यन्तकुपितेन लक्ष्मणेन पितृवचनस्याधर्म्यत्वनिरूपणेन तस्योपेक्षणीयत्वकथनपूर्वकं दैवपौरुषयोर्मध्ये पौरुषस्यैव प्राबल्यप्रतिपादनम् ॥ १ ॥ तथा श्रीरामं प्रति स्वपौरुषख्यापनेनाभिषेकविघ्नकारिणां निवारणेन निर्विघ्नयौवराज्याभिषेकनिर्वर्तनमिवेदनम् ॥ २ ॥ श्रीरामेण लक्ष्मणं प्रति परिस्त्वान्वनपूर्वकं पितृवचनस्यावश्यकतया व्यवबोधनम् ॥ ३ ॥

इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोऽधश्शिरा मुहुः ॥ श्रुत्वा मध्यं जगामेव मनसा दुःखहर्षयोः ॥ १ ॥

अनुविधाय अनुसृत्य । आभिषेचनिकीं अभिषेकप्रयोजनिकां क्रियां अलङ्कारणादि । प्रतिसंहारय निवर्तय ॥ २६ ॥ तापस्ये तापसयोग्ये कर्मणीत्यर्थः । अभिषेचनसंभृतैः अभिषेचनाय संपादितैः ॥ २७ ॥ घटस्थजलैः तापस्य व्रतस्नाने क्रियमाणेष्विराज्यलिप्सया स्नानं कृतवानिति कैकेय्याः शङ्कामाभूदिति स्नानं निषेधति—अथवेति । राजद्रव्यमतेन राजद्रव्यत्वेन संमतेन । राज्यद्रव्यमयेनेति पाठे राज्यार्थमङ्गलद्रव्यप्रचुरेणेत्यर्थः । व्रतादेशं व्रतनियमं ॥ २८ ॥ राज्यं वा वनवासो वा उभावपितुल्यौ । विचार्यमाणेन वनवास एव महोदयः महाफलः । राज्यव्यापारक्लेशाभावादपूर्वदर्शनसौख्याच्चेति भावः ॥ २९ ॥ महता प्रबन्धेनोक्तं संप्रहेण दर्शयति—नेति । यवीयसी कनिष्ठा । कनिष्ठ्यं महिषी त्रयापेक्षया । न तम्बामध्यमेत्यत्र मध्यमात्वं सर्वराजपत्न्यपेक्षया । दैवाभिपन्ना

दैवाविष्टा । तथाप्रभावं तादृशप्रभावयुक्तं । अप्रतिहतप्रभावमित्यर्थः ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

पूर्वदैवस्य प्रबलत्वेन राज्यविपर्यये न संतापः कार्यः धर्मस्य सर्वश्रेयः साधनत्वात् तन्मूलभूते पितृवचनकरणस्ये अवश्यकतया मातृवचनं च पश्चात्तत्तत्पश्चात्पाठनीयमित्येतावत्सयुक्तिकमुपपादितं । तत्र पौरुषमेव बलं बलीयः दैवबलं तु दुर्बलानुसरणीयं धर्मश्चार्थकामविरोधेन कर्तव्य इति पूर्वपक्षपूर्वसंप्रहेण लक्ष्मणवाक्येनोक्तं पुनस्तन्मुखेन प्रपञ्चयन् संप्रहेण सिद्धान्तं च दर्शयति—इतीत्यादिना । रामे मुहुर्ब्रुवति सति लक्ष्मणः स्नानभ्युपगमसूचनायाधः शिराः सन् श्रुत्वा दुःखहर्षयोर्मध्यं धर्मे-

ती० वनवासो महोदयः । प्रजानां कृत्या कृत्यचिन्ताद्याक्षेपराहित्येन सततं तपः प्रवृत्तिसाधनत्वात् विशिष्य पितृवाक्यपरिपालनप्रयोजनवत्त्वाच्च महाभ्युदयसाधनं ॥ २९ ॥ ति० हे लक्ष्मण अस्मिन् राज्याविघ्ने । दैवाभिपन्ना दैवविजयादृष्टप्रेरिता । यवीयसी कनिष्ठा । मम माता कैकेयी नाभि शङ्कितव्या किमाचरितमनयेति शङ्कितुमनर्हा । पितापिन शङ्कितव्यः । शङ्कितव्येति लिङ्गविपरिणामेनेहाप्यन्वेति । तत्कर्तृकशङ्कितव्यत्वाभावे हेतुः तथाप्रभावं मुहुः कृतप्रभावविशिष्टदैवत्वं जानासि ॥ ३० ॥ इति द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

शि० अवाक्छिराः अयोमुखः । लक्ष्मणः । आशु क्षीघ्रं । ध्यात्वा रामोक्तितात्पर्यं विचार्य । दैन्यहर्षयोः पितृकृताभिषेकप्रतिज्ञाभङ्गेन दैन्यरामेऽपि सतराक्षसवधादिसांनिध्येन हर्षः । तयोर्मध्यमिव सहसा जगाम । इवेनेतदस्थजनबोधनायैवमाचरणमिति ध्वन्यते । तेन तस्य लोकपादाभीरुलंघ्यं । एतेनास्यापि रामेऽपि सतमे वैप्सितमिति सूचितं । ति० लक्ष्मणस्य शेषावतारत्वेन तमोगुणप्रधानता ज्येष्ठस्य विवेकवाक्यश्रवणेन सत्त्वोदयश्चेति भावः । अधश्शिरास्त्वेनोक्तार्थस्याधार्मीकारध्वननम् । इवेनेतमसः स्वाभाविकत्वात्तस्य-

[पा०] १ क. ग. च—ट. मयेन तु. २ ग. छ. व्रतोदेशं. ३ ड. च. छ. झ. ज. राज्यविघ्ने. ४ ड. झ. ट. स्यभि शङ्कितव्या. क. च. ज. न. सति शङ्कितव्या. ख. स्यवि शङ्कितव्या. ५ ड. छ. झ. ट. नपिता कथं विजानासि. ६ च. छ. झ. ज. ट. दैवं हि. ७ ड. छ. झ. ट. णोऽवाक्छिरा इव. च. न. ऽधश्शिरास्तदा. ८ च—ट. ध्यात्वा. ९ ड. छ. झ. ट. जगामाशु. १० ड. छ. झ. ट. सहसा.

तदा तु बैद्धा भुक्कुटीं भ्रुवोर्मध्ये नरर्षभः ॥ निशश्वास महासर्पो बिलस्थ इव रोषितः ॥ २ ॥
 तस्य दुष्प्रतिवीक्षं तद्भुक्कुटीसहितं तदा ॥ बभौ कुद्रस्य सिंहस्य मुखस्य सदृशं मुखम् ॥ ३ ॥
 अग्रहस्तं विधुन्वंस्तु हस्तिहस्तमिवात्मनः ॥ तिर्यगूर्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥
 अग्राक्ष्णा वीक्षमाणस्तु तिर्यग्भ्रातरमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 अस्थाने संभ्रमो यस्य जातो वै सुमहानयम् ॥ धर्मदोषप्रसङ्गेन लोकस्यानतिशङ्कया ॥ ५ ॥
 कथं ह्येतदसंभ्रान्तस्त्वद्विधो वक्तुमर्हति ॥ यथा दैवमशौण्डीरं शौण्डीरं क्षत्रियर्षभ ॥ ६ ॥
 किं नाम कृपणं दैवमशक्तमभिशंससि ॥ पापयोस्ते कथं नाम तयोः शङ्का न विद्यते ॥ ७ ॥

स्थिरोभूदितिहर्षं राज्यं लक्ष्यतीतिदुःखं च । मनसा जगाम ननुवाचाप्रतिपादितवान् । इवशब्देनास्थिरत्वमुच्यते । उत्तरक्षणेमाध्यस्थत्यागस्यवक्ष्यमाणत्वात् ॥ १ ॥ तुशब्देनपूर्वावस्थातोविलक्षणवस्थासूच्यते । भ्रुवोर्मध्ये ललाटे । ललाटे भुक्कुटीं कृत्वेत्यर्थः । बिलस्थः पेटिकाविलस्थः । नैतुवल्मीकस्थः तदानीं रोषासंभवात् ॥ २ ॥ दुष्प्रतिवीक्षं अभिमुखतयादुर्निरीक्षं । तस्य मुखं ॥ ३ ॥ क्रोधविकारं दर्शयति—अग्रहस्तमित्यादि । सार्धश्लोकः । अग्रहस्तस्य अग्रहस्तः । एकदेशसमासः पूर्वापरादिव्यतिरिक्तस्थलेपिकचिदस्ति । अग्रंचासौहस्तश्च अग्रहस्तः । हस्तशब्दो हस्तावयवेषु पचर्यत इति वामनः । शरीरे उरसि । अधइत्यर्थः । यद्वा शिरोधरां शरीरेतिर्यगूर्ध्वं । चकाराधश्चपातयित्वा क्रोधातिशयेन विविधं शिरोविधूय न कृत्वेत्यर्थः । अग्राक्ष्णा कटाक्षेण । तिर्यग्वीक्षमाणः सन्नब्रवीत् ॥ ४ ॥ धर्मदोषप्रसङ्गेन पितृवचनपरिपालनरूपधर्महानिप्रसक्त्या । लोकस्य अनतिशङ्कया अतिशङ्कापरिहाराय । मयाऽननुष्ठितेलोकोधर्मत्यजतीतिशङ्कापरिहारायचेत्यर्थः । एवंविधकार्यद्वयार्थस्यप्रसिद्धस्य ते जातौयं सुमहान् संभ्रमः वनगमनत्वं । अस्थाने अनर्वाकाशे अयुक्तइत्यर्थः । “अवकाशे स्थितौ स्थानं” इत्यमरः ॥ ५ ॥ तथात्वमेवोपपादयति—कथमित्यादिना ।

हे शौण्डीर समर्थ । दैवमपि निराकर्तुं क्षमेत्यर्थः । क्षत्रियर्षभ क्षत्रियश्रेष्ठ । त्वं अशौण्डीरं अशूरं तत् दैवं । यथा—समर्थवदसि एवमसंभ्रान्तस्त्वद्विधः कथं वक्तुमर्हति न कथमपि । अशूरः संभ्रान्तः क्षत्रबन्धुरेवासमर्थदैवमनुसर्तुमर्हतीत्यर्थः । अस्थान इत्यादिश्लोकद्वयस्यैव वार्थः । धर्महानिप्रसक्त्या लोकस्यानतिशङ्कया आनतिः पूजा तद्विषये शङ्कया लोकोमामधर्मिष्ठइति न पूजयेदिति शङ्कयेत्यर्थः । यस्य ते अयुक्तः सुमहान्संभ्रमो भ्रान्तिः जातः । धर्महानिर्लोकानत्यभावो वा सर्वातिशायिनस्ते किं करिष्यतीति भावः । भ्रमसद्भावव्यतिरेकमुखेन द्रढयति—कथमिति ॥ ६ ॥ दैवा लम्बनस्य भ्रमत्वमुपपादयति—किमिति । कृपणं “बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः” इत्युक्तरीत्या दुर्बलैकपरिग्राह्यतया शोच्यं । अशक्तं शक्तिहीनं । पौरुषंतिरस्कृत्य कार्यकरणाक्षमं दैवं किं नाम अभिशंससि अभिष्टौषि । अशक्तत्वादेवनकार्यानुमेयो दैवसद्भावः । असद्भावादेव तदवलम्बनं ते भ्रमइत्यर्थः । एवं दैवकृतस्यानतिलङ्घनीयत्वं परिहृतं पितृवाक्यपरिपालनरूपधर्मदोषप्रसङ्गं परिहरति—पापयोरिति । पापयोः कैकेयीदशरथयोर्विषये । तेशङ्का पापित्वशङ्का । कथं नाम न विद्यते पापिनौ तौ त्वयि पापं कर्तुमिच्छतः अतस्तद्वचनाकरणे न धर्महानिरिति भावः

स्थिरता ध्वन्यते ॥ १ ॥ शि० भुक्कुटी भ्रुवौ । बध्वा भ्रुवोर्मध्ये निशश्वास भ्रूमध्याच्छ्वासोऽगच्छदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः बिलस्थः बिले निरुद्धइत्यर्थः । रोषितः सर्प इव । स० रोषितः अन्येन कोपं प्रापितः । सर्पं निदर्शनेन शेषात्मकताविशेषं कविरवगमयामासेत्यवसेयं । ॥ २ ॥ शि० हस्तीहस्तं शुण्डादण्डमिव । अग्रहस्तं दक्षिणकरमित्यर्थः । शिरः धरां पृथिवीं । पातयित्वा अत्यधोमुखीभूयेत्यर्थः । ति० अग्रहस्तं हस्ताग्रं । रामेण क्षमापनाय गृहीतमित्यर्थः ॥ ४ ॥ स० लोकस्यानतिशङ्कया रामः पितृवचनं नाकरोदितिलोकशङ्कामभूदिति बुद्ध्या । अस्थाने अविषये वनवासादौ । यस्य संभ्रमो जातः अयं धर्मदोषप्रसङ्गेन तद्विरोधप्रसक्त्या । अस्थाने अयुक्त इत्यावृत्तेनान्वयः ॥ ५ ॥ ती० कृपणं दीनं । स्वापेक्षितार्थकरणे पुरुषान्तरं प्रार्थयमानमित्यर्थः । अशक्तं स्वयंपुरतस्स्थित्वा यत्किंचित्कर्तुमसमर्थं ॥ शि० शौण्डीरः प्रारब्धादिनिरसनसमर्थः । क्षत्रियर्षभस्त्वं अशौण्डीरं तद्विषयकसामर्थ्यहीनं । अतएव कृपणं दैवं अशक्तं सामर्थ्यहीनं यथा भवति तथा कियथा वदमिशंससि । एतेन देवादृष्टवशात्तवाभिषेक-

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. तथा. २ ग. कृत्वा. ३ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. हस्ती. ४ घ. वीक्षमाणस्तं. ५ ज. भ्रान्तं त्व. ६ ड. छ. झ. ज. ट. हेव. ७ ग—ट. शौण्डीरः क्षत्रियर्षभः. क. शौण्डीरं क्षत्रियर्षभः.

सन्ति धर्मोपधाः श्लक्षणा धर्मात्मनिक न बुध्यसे ॥ तयोः सुचरितं स्वार्थं शाठ्यात्परिजिहीर्षतोः ॥ ८ ॥

यदि नैवं व्यवसितं स्याद्वि प्रागेव राघव ॥ तयोः प्रागेव दत्तश्च स्याद्वरः प्रकृतश्च सः ॥ ९ ॥

लोकविद्विष्टमारब्धं त्वदन्यस्याभिषेचनम् ॥ नोत्सहे सहितुं वीर तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥

येनेयमागता द्वैधं तव बुद्धिर्महामते ॥ सँ हि धर्मो मम द्वेष्यः प्रसङ्गाद्यस्य मुह्यसि ॥ ११ ॥

कथं त्वं कर्मणा शक्तः कैकेयीवशवर्तिनः ॥ करिष्यसि पितुर्वाक्यमधर्मिष्ठं विगर्हितम् ॥ १२ ॥

यद्ययं किल्बिषाद्भेदः कृतोप्येवं न गृह्यते ॥ जायते तत्र मे दुःखं धर्मसङ्गश्च गर्हितः ॥

[तवायं धर्मसंयोगो लोकस्यास्य विगर्हितः] ॥ १३ ॥

मनसाऽपि कथं कामं कुर्यास्त्वं कामवृत्तयोः ॥ तयोस्त्वहितयोर्नित्यं शत्रवोः पित्रभिधानयोः ॥ १४ ॥

यद्यपि प्रतिपत्तिस्ते दैवी चापि तयोर्मतम् ॥ तथाप्युपेक्षणीयं ते न मे तदपि रोचते ॥ १५ ॥

॥ ७ ॥ ननुधर्मिष्ठयोस्तयोः कथं पापित्वशङ्केत्यत्राह—
सन्तीति । धर्मः उपधाव्याजोयेषांते धर्मोपधाः । श्लक्षणाः
धर्माचरणकञ्चुकेनस्वदोषपिधानचतुराः । सन्ति लोक-
इतिशेषः । हेधर्मान् धर्मैकप्रवणस्वभाव । शाठ्यात्
गूढविप्रियकारित्वात् । स्वार्थं अभिषेकरूपमस्मत्प्रयो-
जनं । परिजिहीर्षतोः परिहर्तुमिच्छतोः । तयोः कैक-
यीदशरथयोः । सुचरितं सुष्ठुमन्त्रितं । किन्बुध्यसे
॥ ८ ॥ विपर्ययेऽनिष्टं प्रसज्यति—यदीति । हेराघ-
व । प्रागेव अभिषेकात्पूर्वमेव । एवं उक्तप्रकारेण ।
तयोः कैकेयीदशरथयोः । व्यवसितं निश्चयः । यदि
नस्यात् तदा प्रकृतः पूर्वमेव प्रसक्तः । सवरश्च प्रागेव
दत्तः स्यात् । किंचेतिचार्थः अयंभावः । भरतायाव-
श्यंराज्यं देयं रामस्यज्येष्ठत्वेनतद्विषयोभिषेकआरभ्य-
ते तदानीं त्वयावरद्वयं प्रष्टव्यं तद्व्याजेनरामोविवास्याते
भरतोभिषिच्यतइतिकैकेयीदशरथाभ्यांसङ्केतितम् ।
अन्यथासावरद्वयं किमेतावत्पर्यन्तं नयाचेत अयाचित-
मपितत् नीतिज्ञो राजावाकुतो न पूर्वमेव परिहरेदिति
॥ ९ ॥ अस्तु तथातः किमित्यत्राह—लोकेति । लोक-
विद्विष्टं ज्येष्ठपरित्यज्यकनिष्ठस्याभिषेचनात् । लोकवि-
द्वेषविषयमित्यारम्भक्रियाविशेषणं । मे तत्र असहन-

विषये । क्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥ यथाकथञ्चित्पितृव-
चनकर्तव्यमेवेतिमन्वानंरामं प्रत्याह—येनेति । इयंते
बुद्धिः येन पितृवचनपरिपालनरूपधर्मेण । द्वैधं भेदं ।
आगता प्राप्ता । नामिषिच्येवनं प्रवेक्ष्यामीति । यस्य प्रस-
ङ्गात् प्रस्तावात् । मुह्यसि अकरणे प्रत्यवायः स्यादिति मो-
हं प्राप्नोषि । सधर्मो मम द्वेष्यः ॥ ११ ॥ मोहं विशदय-
ति—कथमिति । कर्मणा पौरुषकर्मणा । शक्तः प्रतीकार-
समर्थ इत्यर्थः । त्वं कैकेयीवशवर्तित्वादेवाधर्मिष्ठं विग-
र्हितं च वाक्यं कथं केन प्रकारेण । मोहं विना करिष्यसि
॥ १२ ॥ त्वन्मोहादेव मे दुःखमित्याह—यदीति । अ-
यं भेदः अभिषेकविधातासाविपर्यासः । किल्बिषात्
मृषावरकल्पनात् । कृतोपि एवं किल्बिषकल्पितइति ।
यदि न गृह्यते तत्र अग्रहणनिमित्ते । मे दुःखं जायते ।
धर्मसङ्गश्च एतादृशधर्मसङ्गश्च । विगर्हितः ॥ १३ ॥
तस्मान्मनसापितत्रकर्तव्यमित्याह—मनसेत्यादिना
॥ १४ ॥ मम विवासनं देवकृतं न तु कैकेयीकृतमिति
पूर्वरामोक्तमनूद्य परिहरति—यद्यपीत्यादिना । तयोः
पित्रोः । प्रतिपत्तिः अभिषेकविघटनविषया बुद्धिः ।
दैवी चापि दैवकृतैवेति । तेमतं यद्यपि तथापि ते त्वया ।
तत् उपेक्षणीयं । तदपि दैवमपि । ममनरोचते ॥ १५ ॥

निवृत्तिर्नयुक्तेति सूचितम् ॥ ७ ॥ ति० धर्मः उपधाच्छब्दं तत्रासक्ताः प्रतारणार्थं धर्मानुष्ठानादित्यावत् । स्वार्थं स्वकार्यसिद्ध्यर्थं ।
सुचरितं त्वां शाठ्यात् मृषाकल्पितधर्मव्यवहारात् । परिजिहीर्षतोः त्यक्तुमिच्छतोस्तयोः कृत्यं किं नावबुध्यस इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ति० मे
अपराधमिति शेषः । लद्विषये प्रतिवचनदानरूपं ममापराधं क्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥ ति० त्वां त्वां विना । तत्कृते कर्मणि दैवकृतत्वबुद्धिं
त्वां विना अन्यः कामवृत्तयोः अहितयोर्नित्यं पितृनामकशत्रवोः कामं मनोरथं । मनसापि कथं कुर्यात् । अनुष्ठानं तु दूरत इति भावः ॥ १४ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. धर्मोपधासक्ताः, २ ड. च. छ. झ. ज. ट. येनैव, ३ ग. घ. ज. द्वैतं, ४ ड. च. छ. झ.
ज. ट. सोपि, ५ ड. च. छ. झ. ज. ट. यत्प्रसङ्गाद्वि, ६ ड. छ. झ. ज. ट. यदयं, ७ इदमर्थं क. ड—ट. दृश्यते, ८ ड.
छ. झ. ज. ट. कुर्यात्त्वां, ९ ख. ग. ज. मीता,

विह्वो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्तते ॥ वीराः संभावितात्मानो न दैवं पर्युपासते ॥ १६ ॥
 दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रवाधितुम् ॥ न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोवसीदति ॥ १७ ॥
 द्रक्ष्यन्ति त्वद्य दैवस्य पौरुषं पुरुषस्य च ॥ दैवमानुषयोरद्य व्यक्ता व्यक्तिर्भविष्यति ॥ १८ ॥
 अद्य मत्पौरुषहृतं दैवं द्रक्ष्यन्ति वै जनाः ॥ यदैवादाहतं तेऽद्य दृष्टं राज्याभिषेचनम् ॥ १९ ॥
 अत्यङ्कुशमिवोदामं गजं मदबलौद्धतम् ॥ प्रधावितमहं दैवं पौरुषेण निवर्तये ॥ २० ॥
 लोकपालास्समस्तास्ते नाद्य रामाभिषेचनम् ॥ न च कृत्स्नास्त्रयो लोका विहन्त्युः किं पुनः पिता ॥ २१ ॥
 यैर्विवासस्तवारण्ये मिथो राजन्समर्थितः ॥ अरण्ये ते विवत्स्यन्ति चतुर्दशसंमास्तथा ॥ २२ ॥
 अहं तदाशां छेत्स्यामि पितुस्तस्याश्च या तव ॥ अभिषेकविघातेन पुत्रराज्याय वर्तते ॥ २३ ॥
 मद्बलेन विरुद्धाय न स्यादैवबलं तथा ॥ प्रभविष्यति दुःखाय यथोग्रं पौरुषं मम ॥ २४ ॥
 ऊर्ध्वं वर्षसहस्रान्ते प्रजापाल्यमनन्तरम् ॥ आर्यपुत्राः करिष्यन्ति वनवासं गते त्वयि ॥ २५ ॥
 पूर्वराजर्षिवृत्त्या हि वनवासो विधीयते ॥ प्रजा निक्षिप्य पुत्रेषु पुत्रवत्परिपालने ॥ २६ ॥
 स चेद्राजन्यनेकाग्रे राज्यविभ्रमशङ्कया ॥ नैवमिच्छसि धर्मात्मन्नाज्यं राम त्वमात्मनि ॥ २७ ॥
 प्रतिजाने च ते वीर माभूवं वीरलोकभाक् ॥ राज्यं च तव रक्षेयमहं वेलेव सागरम् ॥ २८ ॥

उपेक्षणीयतायाहेतुमाह—विह्वइति । विह्वः का-
 तरः । वीर्यहीनइत्यस्यप्रतियोगितयोक्तं वीराइति ।
 विह्वइत्यस्यप्रतियोगितयोक्तं संभावितात्मानइति ।
 संभावितः सम्यक्प्रापितः दृढइतियावत् । आत्मानो
 येषां तितथा । धीराइत्यर्थः । नोपासते नाश्रयन्ति
 ॥ १६ ॥ कुतोनाश्रयन्तीत्यपेक्षायामपौरुषवतोदैवेनप्र-
 योजनहान्यभावादित्याह—दैवमिति । पुरुषकारेण
 पुरुषबलेन । दैवंबाधितुं अतिक्रम्यवर्तितुं । यःसमर्थः
 स दैवेनविपन्नार्थः विहतप्रयोजनःसन् नावसीदति
 नह्निश्यति ॥ १७ ॥ पुरुषकारापेक्षयादैवस्यदुर्बलत्वे
 प्रत्यक्षंप्रमाणयति—द्रक्ष्यन्तीति । पौरुषं सामर्थ्यं ।
 व्यक्तिः प्रबलदुर्बलविवेकः । व्यक्ता स्फुटा । भविष्य-
 ति ॥ १८ ॥ तदेवस्पष्टमाह—अद्येति । यदैवात् य-
 स्मादैवात् । आहतं विघ्नितं । तेराज्याभिषेचनंदृष्टं त-
 दैवं मत्पौरुषहृतंद्रक्ष्यन्ति ॥ १९ ॥ अत्यङ्कुशं अति-
 क्रान्ताङ्कुशव्यापारं । उदामं छिन्ननिगलं । मदबलो-
 द्धतं मदबलाभ्यांगर्विष्ठं । प्रधावितं दुर्निवारं । स्वच्छ-
 न्दगमनं । गजमिव दुर्निवारत्वेनत्वदभिमतंदैवंपौरुषेण
 निवर्तये ॥ २० ॥ ते प्रसिद्धाः । हेरामतेतवाभिषेच-
 नमितिवा । नविहन्त्युः नविहन्तुंशक्ताः । कृत्स्नाः अ-

न्यूनाः ॥ २१ ॥ राजत्वंसिद्धवत्कृत्याह—राजन्निति ।
 मिथः रहसि । “ मिथोऽन्योन्यरहस्ययोः ” इतिवै-
 जयन्ती । तथा त्वांप्रत्युक्तप्रकारेण ॥ २२ ॥ तत् त-
 स्मात् । यातवाभिषेकविघातेनद्वारेणपुत्रराज्यायवर्तते
 प्रवर्तते । तस्याः पितुश्च आशां अतितृष्णाम् । “ आ-
 शादिगतिवृष्णयोः ” इतिवैजयन्ती ॥ २३ ॥ मद्बले-
 नविरुद्धायजनाय ममोपपौरुषं दुःखाययथाप्रभविष्य-
 ति तथादैवबलंनस्यात् सुखायनभवेत् ॥ २४ ॥ नक-
 दाचिदपि भरतस्यराज्यप्राप्तिरस्तीत्याह—ऊर्ध्वमिति ।
 ऊर्ध्वमित्यस्यविवरणं वर्षसहस्रान्तइति । प्रजापाल्यं
 प्रजापालनं । स्वार्थेयत्प्रत्ययः । ऊर्ध्ववर्षसहस्रान्ते त्व-
 यि वनंगतेसति वानप्रस्थाश्रमस्थेसति । अनन्तरंप्रजा-
 पाल्यं आर्यस्यतेपुत्राःकरिष्यन्ति ॥ २५ ॥ मदुक्तए-
 ववनवासःपूर्वसंमतइत्याह—पूर्वेति । पुत्रेषु प्रजाः पु-
 त्रवत्परिपालने परिपालननिमित्तं । निक्षिप्य पूर्वरा-
 जर्षिवृत्त्या तदाचारेण । वनवासोविधीयते ॥ २६ ॥
 सचेदित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । हेराम स त्वं राजनि
 दशरथे । एवं अनेकाग्रे चलचित्ते अव्यवस्थितचित्तेस-
 ति । राज्यविभ्रमशङ्कया राज्यस्यविविधचलनशङ्कया ।
 आत्मनिराज्यंनेच्छसिचेदहंतवराज्यंचरक्षेयं । कथ-

ति० तदाशां तामाशाम् ॥ २३ ॥ सत्य० राज्यविभ्रमशङ्कया राजाननुवृत्त्याराज्यग्रहणेतच्छोभूयादितिशङ्कया ॥ २७ ॥

[पा०] १ ख. व्यक्तं. २ झ. मेपौरुष. ३ ड—छ. झ. ज. ट. यदैवा. ४ ड. च. छ. झ. ज. जलोद्धतम्. ५ ख. ग.
 घ. ज. तथासमाः. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. धक्ष्यामि. ७ ड. छ. झ. ट. ऽभिधीयते. ८ घ. नचेद्राज. ९ ख. राज्यकामत्व-
 १० क. घ. प्रतिजानामि.

मङ्गलैरभिषिञ्चस्व तत्र त्वं व्यापृतो भव ॥ अहमेको महीपालानलं वारयितुं बलात् ॥ २९ ॥

न शोभार्थाविमौ बाहू न धनुर्भूषणाय मे ॥ नासिराबन्धनार्थाय न शराः स्तम्भहेतवः ॥

अभिप्रदमनार्थं मे सर्वमेतच्चतुष्टयम् ॥ ३० ॥

न चाहं कामयेऽत्यर्थं यः स्याच्छत्रुर्मतो मम ॥ असिना तीक्ष्णधारेण विद्युच्चलितवर्चसा ॥

प्रगृहीतेन वै शत्रुं वज्रिणं वा न कल्पये ॥ ३१ ॥

खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैर्गहना दुश्चरा च मे ॥ हस्त्यश्वनरहस्तोरुशिरोभिर्भविता मही ॥ ३२ ॥

खड्गधाराहता मेऽद्य दीप्यमाना इवाद्रयः ॥ पतिष्यन्ति द्विपा भूमौ मेघा इव सविद्युतः ॥ ३३ ॥

बद्धगोधाङ्गुलित्राणे प्रगृहीतशरासने ॥ कथं पुरुषमानी स्यात्पुरुषाणां मयि स्थिते ॥ ३४ ॥

बहुभिश्चैकमत्यसन्नैकेन च बहुजनान् ॥ विनियोक्ष्याम्यहं बाणान्नुवाजिगजमर्मसु ॥ ३५ ॥

अद्य मेऽस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति ॥ राज्ञश्चाप्रभुतां कर्तुं प्रभुत्वं च तव प्रभो ॥ ३६ ॥

अद्य चन्दनसारस्य केयूरामोक्षणस्य च ॥ वसूनां च विमोक्षस्य सुहृदां पालनस्य च ॥ ३७ ॥

अनुरूपाविमौ बाहू राम कर्म करिष्यतः ॥ अभिषेचनविघ्नस्य कर्तृणां ते निवारणे ॥ ३८ ॥

मिव । वेलासागरमिव । नोचेद्वीरलोकभाक् माभूवम् ।
ते तुभ्यं । प्रतिजानेच ॥ २७—२८ ॥ मङ्गलैः मङ्ग-
लद्रव्ययुक्तैर्जलैः । अभिषिञ्चस्व आत्मानं वसिष्ठादि-
भिरितिशेषः । तत्र अभिषेककर्मणि । व्यापृतो भव
व्यासक्तचित्तो भवेत्यर्थः । अलं पर्याप्तः । वारयितुं
निवारयितुम् ॥ २९ ॥ न शोभार्थावित्यादिसार्ध-
श्लोकमेकं वाक्यं—नेति । आबन्धनार्थाय आपात-
तोवीरभूषणतया कट्याबन्धनरूपप्रयोजनायेत्यर्थः ।
स्तम्भहेतवः केवलं लक्ष्यभूतस्तम्भहेतवः । तूण्यां स्था-
पनहेतव इति वा ॥ ३० ॥ नचाहमित्यादिसार्धश्लो-
कः । यः मम अत्यर्थं शत्रुः शातयिता । मतः स्यात्
परीक्षकैरितिशेषः । तमहं न कामये तस्य स्थितिं न
सह इत्यर्थः । किं त्वसिनावज्रिणमपिशत्रुं न कल्पये न
स्थापयामि । हन्मीत्यर्थः । तीक्ष्णधारेण तीक्ष्णाग्रेण ।
विद्युच्चलितवर्चसा विद्युदिव चलितं निर्गतं त्वर्चः स्फुलिङ्ग-
रूपं यस्य तेन ॥ ३१ ॥ खड्गकृतमर्दनेन चूर्णीकृतैर्गहना
काननमिव निरन्तरा । अतएव दुश्चरा संचारायोग्याच ।
भविता भविष्यति ॥ ३२ ॥ मेखड्गधारया खड्गको-

ट्याहताः अतएव सविस्फुलिङ्गत्वात् दीप्यमानाः ज्व-
लिताः । अद्रय इव सविद्युतो मेघा इव च स्थिताः । द्वि-
पाः शत्रुगजाः । भूमौ पतिष्यन्ति ॥ ३३ ॥ गोधा
ज्याघातवारणं । “ गोधातलं ज्याघातवारणे ” इत्य-
मरः । गोधारूपाङ्गुलिरक्षकवचवतिमयि स्थिते सति
पुरुषाणां मध्ये कश्चित् कथं पुरुषमानी शूरमानी । स्यात् ।
सर्वे स्त्रीप्राया भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अहं बहुभि-
र्बाणैरेकं शूरं अत्यस्यन् प्रकर्षेण क्षिपन् । “ प्रकर्षे लङ्घ-
नेत्यति ” इत्यमरः । एकेन बाणेन बहून्क्षुद्रान् अत्य-
स्यन् अनेन प्रकारेण नृवाजिगजानां मर्मसु मर्मस्थलेषु ।
बाणान्विनियोक्ष्यामि विसर्जयिष्यामि । अतः कथमे-
को बहून्हनिष्यतीति न चिन्तनीयमिति भावः ॥ ३५ ॥
अस्त्रप्रभावस्य अस्त्रमाहात्म्यस्य । प्रभावः प्रतापः । “ प्र-
तापमाहात्म्ययोः प्रभावः स्यात् ” इति वैजयन्ती ॥ ३६ ॥
अद्येत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं । चन्दनसारस्य चन्द-
नपङ्कस्य । केयूरामोक्षणस्य अङ्गदधारणस्य । “ केयू-
रमङ्गद ” इत्यमरः । वसूनां धनानां । विमोक्षस्य
त्यागस्य । सुहृदां पालनस्य शत्रुभ्योरक्षणस्य च । अनुरू-

ति० आबन्धनार्थाय काष्ठानां परस्परबन्धनहेतुच्छिद्रादिकरणाय । शि० शराः बाणाः । स्तम्भहेतवः समूहीभूयस्तंभनिर्मापकान्
॥ ३० ॥ सत्य० हस्त्यश्वरथिहस्तोरुशिरोभिः प्राण्यङ्गत्वेप्येकवद्बावाभावार्थः । यद्वा हस्त्यश्वरथिनां हस्तोर्वेति द्वन्द्वैकवद्बावः ।
तेन सहितानि चतानि शिरांसि चेत्युत्तरपदलोपी समासः ॥ ३२ ॥ ति० हताः विच्छिन्नाः । अग्नय इव दीप्यमानाः । रक्तधारया ।
अतएव सविद्युतो मेघा इव ॥ ३३ ॥ शि० हेराम अभिषेचनविघ्नस्य कर्तृणां निवारणे कर्म व्यापारं । करिष्यतो मे बाहू चन्दनसारस्य

[पा०] १ ख. ग. धारयितुं. २ घ. नासिर्वा. ३ क. च. ज. मथनार्थमे. ड. छ. झ. ट. मथनार्थाय. ४ घ. ज.
कामयेत्यन्तं. ५ ट. कंशत्रुं. ६ छ. झ. ट. रथिहस्तोरु. ७ ड. ज. झ. ट. इवामयः. ८ ड—ट. द्विपो. ९ ख. त्रथवाजीभ.
१० घ. प्रतापस्य. ११ ख. प्रतरिष्यति. १२ क. ख. गं. ज. तवच. १३ ख. विमोक्षणे.

ब्रवीहि कोऽद्यैव मया वियुज्यतां तवासुहृत्प्राणयशःसुहृज्जनैः ॥

यथा तवेयं वसुधा वशे भवेत्तथैव मां शाधि तवास्मि किङ्करः ॥ ३९ ॥

विमृज्य बाष्पं परिसान्त्व्य चासकृत्स लक्ष्मणं राघववंशवर्धनः ॥

उवाच पित्र्ये वचने व्यवस्थितं निबोध मामेव हि सौम्य सत्पथे ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

कौसल्ययापितृघातपरिपालनेदृढमनस्करामंप्रतितद्विरहस्यदुस्सहस्वप्रतिपादनेनस्वस्याप्यनुगमननिवेदनम् ॥ १ ॥ तथा रामेणभर्तृशुश्रूषणप्रशंसनेनतस्यस्त्रीभिरवश्यकर्तव्यत्वंबोधितयातयासदुःखंरामप्रवाजनाङ्गीकारः ॥ २ ॥

तं समीक्ष्य त्ववहितं पितुर्निर्देशपालने ॥ कौसल्या बाष्पसंरुद्धा वचो धर्मिष्ठमब्रवीत् ॥ १ ॥

अदृष्टदुःखो धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ॥ मयि जातो दशरथात्कथमुज्ज्वलेन वर्तयेत् ॥ २ ॥

यस्य भृत्याश्च दासाश्च मृष्टान्यन्नानि भुञ्जते ॥ कथं स भोक्ष्यते नाथो वने मूलफलान्ययम् ॥ ३ ॥

क एतच्छ्रद्धधेच्छ्रुत्वा कस्य वा न भवेद्भयम् ॥ गुणवान्दयितो राज्ञा राघवो यद्विवास्यते ॥ ४ ॥

नूनं तु बलवाँल्लोके कृतान्तः सर्वमौदिशन् ॥ लोके रामाभिरामस्त्वं वनं यत्र गमिष्यसि ॥ ५ ॥

पौ राजपुत्रत्वेनयोग्यावपिइमौबाहू हेराम तत्सर्ववि-
हाय तेअभिषेचनविघ्नस्यकर्तृणानिवारणेविषये कर्म-
करिष्यतः ॥ ३७—३८ ॥ त्वदाज्ञात्वेकाऽवश्यं-
भाविनीत्याह—ब्रवीहीति । ब्रवीहि ब्रूहि । वि-
युज्यतां मयावियोज्यतां ॥ ३९ ॥ एवंविस्तरेणपूर्व-
पक्षमुपन्यस्तवन्तंलक्ष्मणंमतिपूर्वविस्तृतंसिद्धान्तंसंग्रहे-
णाह—विमृज्येति । बाष्पं रामासंसमतिजं । राघववंशव-
र्धनः रघोःसंबन्धीराघवःराघवश्चासौवंशश्चेतिविशेष-
णसमासः । सत्पथे पित्र्ये वचने व्यवस्थितं निश्चलं ।
मां निबोध जानीहि । सर्वथाहंपितृवचनंनत्यजामी-
त्यर्थः । “ जीवतोर्वाक्यकरणात्प्रत्यब्दंभूरिभोजनात् ।
गयायांपिण्डदानाच्चत्रिभिःपुत्रस्यपुत्रता ” इतिस्मरणा-
दितिभावः ॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-
व्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

अथधर्म्यस्यरामनिश्चयस्यानुमोदनं कौसल्याकरो-
ति—तंसमीक्ष्येत्यादिना । तं रामं । समीक्ष्य निश्चित्य ।
अवहितं सावधानं । निर्देशो नियोगः ॥ १ ॥ उज्ज्वो-
नाम दैवात्प्रकीर्णानां ब्रीह्यादिधान्यानामङ्गुल्याएकैक-
शोप्रहणं । कणिशप्रहणंतुशिलमेव । इदंफलमूलाद्याहर-
णंलक्षयति । वर्तयेत् जीवेत् ॥ २ ॥ भृत्याः भटाः ।
दासाः दासकराः । मृष्टानि श्लाघ्यानि ॥ ३ ॥ विवा-
स्यतइतियत् एतत्कःश्रद्धेत् । गुणवत्पुत्रविवासनस्या-
संभावित्वात् । श्रद्धेयत्वेवाकस्यभयंनभवेत् ममाप्येवं
विवासनंभविष्यतीति ॥ ४ ॥ सर्वं सुखदुःखादिकं

केयूरामोक्षणस्य वसूनांविमोक्षस्य सुहृदांपालनस्यच । अनुरूपौ योग्यौ । भविष्यतइतिशेषः । एतेन रामसेवाकरणमन्तरा
सर्वकर्मनिरर्थकमिति सूचितम् ॥ ३७—३८ ॥ कतः विमृज्येतिपाठेअन्तर्भावितपण्यर्थतयाविसर्जयित्वा । चक्षुषीपरिमृज्येति
यावत् ॥ ४० ॥ इतित्रयोविंशस्सर्गः ॥ २३ ॥

ति० धर्मिष्ठं रामं । ती० मङ्गलभङ्गभीत्यासंरुद्धबाष्पा ॥ १ ॥ ति० वर्तयेत् भवानितिशेषः ॥ २ ॥ ती० एतच्छ्रुत्वा रा-
जानंकश्रद्धेत् श्रद्ध्यात् । ति० सत्यमितिवाज्ञात्वाकस्यस्वपित्रादिभ्योभयंनभवेत् ॥ शि० कः श्रद्धेत् समीचीनंमन्येत ।

[पा०] १ ख. ड. च. झ. ज. ट. वशा. २ ख—ड. विमृज्य. ३ क. परिमृज्यचक्षुषी. ४ क. वर्धनम्. ५ ड. छ. ज.
झ. व. पित्रोः. ६ ड. छ—ट. मेषहिसौम्यसत्पथः. ख. ग. मेवहिसौम्यसत्पथम्. ७ ड. छ. झ. ट. व्यवस्थितं. ८ क.
पितुर्निर्देश. ९ ड. छ. दाराश्च. १० ड. च. छ. झ. ज. ट. रामो. ११ कं. ख. घ. च—ज. राज्ञो. १२ ड. झ. ट.
काकुत्स्थो. १३ क. च. मादिशेत्.

अयं तु मामात्मभवस्तवाददर्शनमारुतः ॥ विलापदुःखसमिधो रुदिताश्रुहुताहुतिः ॥ ६ ॥
 चिन्ताबाष्पमहाधूमस्तवाददर्शनचित्तजः ॥ कर्शयित्वा भृशं पुत्र निश्वासायाससंभवः ॥ ७ ॥
 त्वया विहीनामिह मां शोकाग्निरतुलो महान् ॥ प्रधक्ष्यति यथा कक्षं चित्रभानुर्हिमात्यये ॥ ८ ॥
 कैथं हि धेनुः स्वं वत्सं गच्छन्तं नानुगच्छति ॥ अहं त्वाऽनुगमिष्यामि पुत्र यत्र गमिष्यसि ॥ ९ ॥
 तथा निगदितं मात्रा तद्वाक्यं पुरुषर्षभः ॥ श्रुत्वा रामोऽब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम् ॥ १० ॥
 कैकेय्या वञ्चितो राजा मयि चारण्यमाश्रिते ॥ भवत्या च परित्यक्तो न नूनं वर्तयिष्यति ॥ ११ ॥
 भर्तुः किंल परित्यागो नृशंसः केवलं स्त्रियाः ॥ स भवत्या न कर्तव्यो मनसाऽपि विगर्हितः ॥ १२ ॥
 यावज्जीवति काकुत्स्थः पिता मे जगतीपतिः ॥ शुश्रूषा क्रियतां तावत्सं हि धर्मस्सनातनः ॥ १३ ॥
 एवमुक्ता तु रामेण कौसल्या शुभदर्शना ॥ तथेत्युवाच सुप्रीता राममक्लिष्टकारिणम् ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तु वचनं रामो धर्मभृतावरः ॥ भूयस्तामब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम् ॥ १५ ॥
 मया चैव भवत्या च कर्तव्यं वचनं पितुः ॥ राजा भर्ता गुरुः श्रेष्ठः सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १६ ॥
 ईमानि तु महारण्ये विहृत्य नव पञ्च च ॥ वर्षाणि परमप्रीतः स्थास्यामि वचने तव ॥ १७ ॥
 एवमुक्ता प्रियं पुत्रं बाष्पपूर्णानना तदा ॥ उवाच परमार्ता तु कौसल्या पुत्रवत्सला ॥ १८ ॥

आदिशन् प्रदिशन् । कृतान्तः देवं । यत्र दैवेनिमित्ते ॥ ५ ॥ अयं त्वित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । अत्र वि-
 श्लेषजनितशोकस्याग्निसमाधिरुच्यते । आसभवः देह-
 जः । अदर्शनमारुतः शोकाग्नेरदर्शनजत्वात्तत्त्वमारु-
 तत्वनिरूपणं । विलापदुःखं प्रलापजदुःखं तदेवसमि-
 धायस्य । तस्यतद्वर्धकत्वात् । “आपंचैवहलन्तानां” इ-
 तिसमिच्छब्दाद्वाप । रुदिताश्रूणि रोदनजाश्रूणितान्ये-
 वहुताक्षिप्ताआहुतिर्यस्य । चिन्ताबाष्पः चिन्तोष्मा
 स एवमहाधूमोयस्य । तवाददर्शनेनहेतुनाचित्तजइतिहे-
 तुमात्रोक्तिः । आगमनचित्तजइतिपाठान्तरं । निश्वास
 एवायासः पुरुषप्रयत्नः । समिदादिजन्याग्नेःपुरुषप्रय-
 त्नत्वान्तथानिरूपणं । त्वया जलस्थानीयेन । विहीनां

मां शोकएवाग्निः शोकाग्निः वैतानिकाग्निः । कर्शयित्वा
 शुष्कीकृत्य । हिमात्यये शिशिरती । कक्षं गुरुम् ।
 चित्रभानुः वन्योमिरिव । मां प्रधक्ष्यति भस्मीकरि-
 ष्यति ॥ ६—८ ॥ उत्तरार्धादौतथेत्युपस्कार्य ॥ ९ ॥
 तथानिगदितमितिस्ववाचोप्यविषयत्वं दर्शयतिमुनिः
 ॥ १० ॥ नवर्तयिष्यति नजीविष्यतीत्यर्थः ॥ ११ ॥
 नृशंसः नृशंसत्वं । सिध्यतीतिशेषः । मनसापिनक-
 र्तव्यः नचिन्तनीयइत्यर्थः ॥ १२ ॥ सः शुश्रूषा ।
 धर्मापेक्षयापुल्लिङ्गत्वम् ॥ १३ ॥ शुभदर्शना धर्म्यबुद्धि-
 रित्यर्थः ॥ १४ ॥ दाढ्यार्थपुनराहेत्याह—एवमित्या-
 दिना ॥ १५ ॥ मयेति । उत्तरार्धादौसइत्युपस्कार्य
 ॥ १६ ॥ प्राथमिकपितृवचनपरिपालनानन्तरंतवव-

भयं रामगमनेकथमप्रत्यानांजीवनमितिकस्यायोध्याजनस्यभीतिर्नभवेत् ॥ ४ ॥ सत्य० मामात्मभवस्तवेत्येकपदं । मा रमा माया
 आत्मभवोब्रह्माताभ्यांस्त्वोयस्यासौतथोक्तः ॥ ६ ॥ शि० आगमनचिन्तजः कथमयमागमिष्यतीतिचिन्तनजनितः । त्वयाविहीनां
 मां मां राज्यलक्ष्मीं च । प्रधक्ष्यति । अतएवमामामित्यनयोर्नपौनरुक्त्यम् । चिन्तजइतिबाहुलकाद्भ्रस्वइतिभट्टः । अदर्शनचिन्तज
 इतिपाठेपिअदर्शनजातचिन्ताजनितइत्यर्थः । परेतु अदर्शनस्यमारुतत्वेननिरूपणात्सचिन्त्यइत्याहुरितिभट्टः । वस्तुतस्त्वेवंपाठे
 आदर्शनेतिच्छेदः । आदर्शनंनित्यदर्शनंकदास्यादितिचिन्ताजनितइत्यर्थः । सत्य० तवागमनेचिन्तायस्यतत्तत्आगमनचिन्तमनः
 तस्माज्जायतइतितथा । विश्वासायासयोस्संभवोयस्मात्सतथा ॥ ७—८ ॥ शि० कथंशब्दोयथार्थकः । क्वचित्तथैवपाठइतिभट्टः ।
 त्वा त्वां । नानुगच्छतीतिपाठेतुकथमोनयथार्थकत्वं । तत्रोत्तरार्धादौतस्मादितिपूरणीयम् ॥ ९ ॥ ती० यथानिगदितं येनप्रकारे-
 णनिगदितं ॥ १० ॥ शि० अक्लिष्टकारिणं क्लेशकारिप्रतियोगिकभेदविशिष्टम् ॥ १४ ॥

[पा०] १ ग. घ. ज. विवास. २ ड. छ. झ. ज. ट. गमनचिन्तजः. ३ ख. ड. छ. झ. ट. अधिकं. ४ ड. छ. झ. ज. ट. यथाहि. ५ ड. छ. झ. ज. ट. गच्छन्तमनु. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. यत्रवत्स. क. ख. ग. घ. ज. यत्रपुत्र. ७ क. च. छ. झ. ज. ट. यथा. ८ च. मास्थिते. ९ क. ग. घ. ड. छ. ज. झ. ट. पुनः. १० च. सच. ११ क. कौसल्यारामेण. १२ क. इदानीं. १३ ड. छ. झ. ज. ट. प्रीत्या. १४ ग. घ. ज. दुःखान्यसहमानासाकौसल्याराममब्रवीत्. १५ ड. च. छ. झ. ज. ट. सुतवत्सला. ख. पुत्रलालसा.

आसां राम सपत्नीनां वस्तु मध्ये न मे क्षमम् ॥ नय मामपि काकुत्स्थ वनं वन्यां मृगीमिव ॥
 यदि ते गमने बुद्धिः कृता पितुरपेक्षया ॥ १९ ॥
 तां तथा रुदतीं रामो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥
 जीवन्त्या हि स्त्रिया भर्ता दैवतं प्रभुरेव च ॥ भवत्या मम चैवाद्य राजा प्रभवति प्रभुः ॥ २१ ॥
 न ह्यनाथा वयं राज्ञा लोकनाथेन धीमता ॥ भरतश्चापि धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ॥
 भवतीमनुवर्तेत स हि धर्मरतः सदा ॥ २२ ॥
 यथा मैथि तु निष्क्रान्ते पुत्रशोकेन पार्थिवः ॥ श्रमं नावाप्नुयात्किञ्चिदग्रमत्ता तथा कुरु ॥ २३ ॥
 दारुणंश्चाप्ययं शोको यथैनं न विनाशयेत् ॥ राज्ञो वृद्धस्य सततं हितं चर समाहिता ॥ २४ ॥
 व्रतोपवासनिरता या नारी परमोत्तमा ॥ भर्तारं नानुवर्तेत सा तु पापगतिर्भवेत् ॥ २५ ॥
 भर्तुश्शुश्रूषया नारी लभते स्वर्गमुत्तमम् ॥ अपि या निर्नमस्कारा निवृत्ता देवपूजनात् ॥ २६ ॥
 शुश्रूषामेव कुर्वीत भर्तुः प्रियहिते रता ॥ एष धर्मः पुरा दृष्टो लोके वेदे श्रुतः स्मृतः ॥ २७ ॥
 अग्निकार्येषु च सदा सुमनोभिश्च देवताः ॥ पूज्यास्ते मत्कृते देवि ब्राह्मणाश्चैव सुव्रताः ॥ २८ ॥

चनंकरिष्यामीत्याह—इमानीति । इमानीत्यल्पत्वज्ञा-
 पनाय । विह्वलेत्यनेन क्लेशराहित्यमुक्तं ॥ १७—१८ ॥
 एवमनुमतरामवनगमनस्वनगरवर्तनापि पुनः सपत्नी-
 स्मरणादनुगमनमर्थयते—आसामिति । वन्यांमृगीमि-
 व यथावन्यामृगीवने संतुष्टावर्तते तथाहमपि वर्ते नभ-
 वन्तं क्लेशयिष्यामीति भावः । पितुरपेक्षया पितुरिच्छ-
 या ॥ १९ ॥ रुदन् “व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति
 दुःखितः” इत्युक्तगुणविशिष्टोऽपिरामो मातृव्यसनं ह-
 द्वापितृवचनपरिपालनरूपधर्मविघ्नभयाद्धैर्येण स्थितवा-
 न् । इदानीं वनगमनानुमतिं लब्ध्वा स्वस्नेहप्रदर्शनेन मा-
 तृव्यसनं निवर्तयितुं रुदितवानित्यवगम्यते ॥ २०—२१ ॥
 राज्ञा सनाथा इति शेषः । राज्ञा सनाथा वयं न ह्यनाथा इ-

त्यर्थः । सपत्नीमध्यवासदोषं परिहरति—भरतश्चापी-
 ति ॥ २२—२३ ॥ हितंचरेत्यत्र तथेति शेषः ॥ २४ ॥
 पतिशुश्रूषणमेव पत्न्याः परमो धर्म इत्यन्वयव्यतिरेका-
 भ्यां श्लोकद्वयेन दर्शयति—व्रतेति । पापस्य गतिः फल-
 मिव फलं स्यात् सा तथा ॥ २५ ॥ निर्नमस्कारापि
 भर्तुभिन्नद्विजादिविषयनमस्काररहितापि ॥ २६ ॥
 उपसंहरति—शुश्रूषामिति । लोके पुरा दृष्टः पुरातन-
 लोकाचारसिद्ध इत्यर्थः । वेदे श्रुतः वेदावगत इत्यर्थः ।
 स्मृतः स्मृत्यवगतश्चेत्यर्थः ॥ २७ ॥ तूष्णीमवस्थाने-
 नां दुःखमाक्रमिष्यतीति धिया दुःखविच्छेदनार्थं काल-
 क्षेपसाधनं विधत्ते—अग्नीति । अग्निकार्येषु शान्ति-
 कपौष्टिकहेमेषु । सुमनोभिश्चेत्यत्र चकारेण चन्दनतांबू-

स० नयमां न विद्यते यमः अन्तर्कोयस्यास्सार्ता । मृत्युरद्यायातश्चेदुत्तमं नायात इत्यावृत्त्या वान्वयः ॥ १९ ॥ ति० स्वयमरुद-
 न्वचोऽब्रवीत् । रोदने कातर्यं प्रकटनेन मातुः पुनरप्यनुगमनप्रत्याशाप्रसंगात् ॥ शि० अरुदन् रोदननिवृत्तिं कुर्वन् सन्नित्यर्थः ॥ २० ॥
 सत्य० जीवन्त्या हि स्त्रिया भर्ता प्रभुरिति लौकिकसामान्यन्यायोक्तिः । प्रकृते निगमयति—भवत्या इति । राजा भवत्याः प्रभुः ।
 भगवन् सर्वेश्वरस्य त्वराजा कथं प्रभुरित्यत आह—प्रभवतीति । प्रभुवदाचरतीत्यर्थः । अतो न राजप्रभुप्रभवति पदानां पौनरुक्त्यमिति
 ध्येयम् ॥ २१ ॥ शि० लोकनाथेन सकलजननियन्त्रा । राज्ञा वयं भरतश्च । अपि नाभवत्यादयः अनाथान् । एतेन राजकर्तृ-
 कगमननियोगाभावाद्दुष्करापि स्थितिः कर्तव्यैवेति ध्वनितम् ॥ २२ ॥ ति० तत्र मानमाह । एष भर्तृसेवारूपो धर्मस्त्रियानित्येति ।
 शि० एष धर्मो वेदे लोके च नित्यः श्रुतः । अत एव स्मृतः समये स्मृतिविषयीभूतो जातः । सत्य० वेदे श्रुतः प्रसिद्धः लोके जनविष-
 ये स्मृतः स्मृतिसिद्धः । यद्वा वेदे ईदृशेच्छेदः । एष धर्म इति लोके अहं वेद ई लक्ष्मीवेद । न केवलमावां अपितु श्रुतः श्रुतिसिद्धः ।
 स्मृतश्चेत्यर्थः ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. च. व. मध्ये वस्तुं. २ ग. ज. मृगीयथा ३ क. ख. तुमयि. ४ ज. श्राव्ययः. ५ क. ड. च. छ. झ.
 ज. ट. साच. ६ क. ख. भर्तृशुश्रूषया. ७ क. च. ज. गतिमुत्तमाम्. ८ क. कुर्वन्ती. ९ ड. छ. ज. झ. ट. स्त्रियानित्यो.
 १० ड. च. छ. झ. ज. ट. वेदे लोके. ११ घ. सुमनोभिस्तु. १२ ख. ड. घ. झ. ट. सत्कृताः.

एवं कालं प्रतीक्षस्व ममागमनकाङ्क्षिणी ॥ नियता नियताहारा भर्तृशुश्रूषणे रता ॥ २९ ॥
 प्राप्यसे परमं कामं मयि त्रत्यागते सति ॥ यदि धर्मभृतां श्रेष्ठो धारयिष्यति जीवितम् ॥ ३० ॥
 एवमुक्ता तु रामेण बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ कौसल्या पुत्रशोकार्ता रामं वचनमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
 गमने सुकृतां बुद्धिं न ते शक्नोमि पुत्रक ॥ विनिवर्तयितुं वीर नूनं कालो दुरत्ययः ॥ ३२ ॥
 गच्छ पुत्र त्वमेकाग्रो भद्रं तेऽस्तु सदा विभो ॥ पुनस्त्वयि निवृत्ते तु भविष्यामि गतक्लमा ॥ ३३ ॥
 प्रत्यागते महाभागे कृतार्थे चरितव्रते ॥ पितुरानृण्यतां प्राप्ते त्वयि लप्स्ये परं सुखम् ॥ ३४ ॥
 कृतान्तस्य गतिः पुत्र दुर्विभाव्या सदा भुवि ॥ यस्त्वां संचोदयति मे वच आच्छिद्य राघव ॥ ३५ ॥
 गच्छेदानीं महाबाहो क्षेमेण पुनरागतः ॥ नन्दयिष्यसि मां पुत्र साम्ना वाक्येन चारुणा ॥ ३६ ॥
 अपीदानीं स कालः स्याद्वनात्प्रत्यागतं पुनः ॥ यत्त्वां पुत्रक पश्येयं जटावलकलधारिणम् ॥ ३७ ॥
 तथा हि रामं वनवासनिश्चितं संमीक्ष्य देवी परमेण चेतसा ॥

उवाच रामं शुभलक्षणं वचो बभूव च स्वस्त्ययनाभिकाङ्क्षिणी ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

कौसल्ययासविस्तरंकृतमङ्गलाशासनेनरामेणमातुश्चरणाभिवादनपूर्वकंसीतावलोकनायस्वावासं प्रतिगमनम् ॥ १ ॥

सोऽपनीय तमायासमुपस्पृश्य जलं शुचिः ॥ चकार माता रामस्य मङ्गलानि मनस्विनी ॥ १ ॥

लादीनिसमुच्चयन्ते । अभिकार्येषु क्रियमाणेषु सुमनः-
 प्रभृतिभिर्देवताब्राह्मणाश्च पूज्या इत्यर्थः ॥ २८ ॥ निय-
 ता स्नानादिनियमयुक्ता । नियताहारा मधुमांसादि-
 वर्जनेन शुद्धाहारा ॥ २९ ॥ प्राप्यस इति भर्तृजीव-
 नपुत्रागमनयोः सतोरेव हि परमकामप्राप्तिसंभव इति भा-
 वः ॥ ३०—३१ ॥ सुकृतां सुदृढामित्यर्थः ॥ ३२ ॥
 गतक्लमा गतक्लेशा ॥ ३३ ॥ महाभागे महाभागधेये ।
 आनृण्यतां अनृणतां । स्वार्थेऽप्यब् ॥ ३४ ॥ आच्छि-
 द्य छित्त्वा । अन्यथा कृत्वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ साम्ना सा-
 न्त्वरूपेण ॥ ३६ ॥ क्षणमात्रमप्यदर्शनासहिष्णुत्वात्प्र-
 त्यागमनकालइदानीमेव संभवेदिति प्रार्थयते—अपीति ।
 यत् येन चतुर्दशवर्षान्तेन कालेन । वनात्प्रत्यागतत्वापु-

नः पश्येयं सकालइदानीमेवापि स्यात् । अपिशब्दः सं-
 भावनायां । “अपिः संभावनाप्रभ्रगर्हाशङ्कासमुच्चये ”
 इति वैजयन्ती । यत् यत्रेति वार्थः ॥ ३७ ॥ वनवास-
 निश्चितं निश्चितवनवासं । परमेण चेतसा आदरेणेति
 यावत् । स्वस्त्ययनं मङ्गलं अभिकाङ्क्षितुं शीलमस्या अ-
 स्तीति तथा ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-
 व्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

तान्येव स्वस्त्ययनानि दर्शयति—सेत्यादि । आयासं
 क्लेशं । अपनीय त्यक्त्वा । जलमुपस्पृश्य आचम्येत्यर्थः ।
 “उपस्पर्शस्त्वाचमनं” इत्यमरः । रोदनस्याशुचिता-

ति० यदीति । अनेन दशरथमरणस्य संनिहितत्वं सूचितम् ॥ ३० ॥ शि० महाभागे महाभां राज्यलक्ष्मीं आगच्छति प्राप्नोति
 तस्मिंस्त्वयि ॥ ३४ ॥ ति० आविध्य आच्छिद्य । त्वांसंचोदयति वनायेति शेषः । इति यत् अतः ॥ ३५ ॥ ति० साम्ना शृङ्गे-
 ति पाठान्तरम् ॥ ३६ ॥ शि० परमेण सूक्ष्मेण । चेतसा विचारेण । ददर्श ॥ ३८ ॥ इति चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

सत्य० या मा रमा सा मनस्विन्यपि यस्य मङ्गलानि मङ्गलतेगम्यते आभ्यामिति मङ्गलौपादौ तौ लान्ति स्त्रीकुर्वन्ति विषयीकुर्वन्ती ।
 [पा०] १ ड. छ. झ. ट. पर्यागतेक्षणा. २ क. ख. च. छ. ज. पूर्णायतेक्षणा. ३ झ. ट. ठ. स्वपिच्ये परमं. ४ ड.
 च. छ. झ. ज. यत्त्वां. ५ ड. छ. झ. आविध्य. ६ ज. महाभाग. ७ ख—ट. शृङ्गेण, क. शृङ्गेण चेतसा. ८ क. ख. घ.
 च. ज. येन त्वां पुत्र. ९ क. ड. छ. ट. तदा हि. १० ड. छ. झ. ट. ददर्श. ११ घ. नातिकाङ्क्षिणी. १२ झ. ज. ट. सा विनीय.
 १३ ग. ड. च. ज. झ. ज. ट. शुचि.

न शक्यसे वारयितुं गच्छेदानीं रघूत्तम ॥ शीघ्रं च विनिवर्तस्व वर्तस्व च सतां क्रमे ॥ २ ॥
 यं पालयसि धर्मं त्वं धृत्या च नियमेन च ॥ सँ वै राघवशार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥ ३ ॥
 येभ्यः प्रणमसे पुत्र चैत्येष्वायतनेषु च ॥ ते च त्वामभिरक्षन्तु वने सह महर्षिभिः ॥ ४ ॥
 यानि दत्तानि तेऽस्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता ॥ तानि त्वामभिरक्षन्तु गुणैः समुदितं सदा ॥ ५ ॥
 पितृशुश्रूषया पुत्र मातृशुश्रूषया तथा ॥ सत्येन च महाबाहो चिरं जीवाभिरक्षितः ॥ ६ ॥
 समित्कुशपवित्राणि वेद्यश्चायतनानि च ॥ स्थण्डिलानि विचित्राणि शैला वृक्षाः क्षुपा इदाः ॥
 पतङ्गाः पन्नगाः सिंहास्त्वां रक्षन्तु नरोत्तम ॥ ७ ॥
 स्वस्ति साध्याश्च विश्वे च मरुतश्च महर्षयः ॥ स्वस्ति धाता विधाता च स्वस्ति पूषा भगोऽर्ज्यमा ॥ ८ ॥
 लोकपालाश्च ते सर्वे वासवप्रमुखास्तथा ॥ ऋतवश्चैव पक्षाश्च मासास्संवत्सराः क्षपाः ॥ ९ ॥
 दिनानि च मुहूर्ताश्च स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ॥ स्मृतिर्धृतिश्च धर्मश्च पातु त्वां पुत्र सर्वतः ॥ १० ॥

हेतुत्वाद्देवताप्रार्थनस्य शुचिनाकर्तव्यत्वादुपस्पर्शनमु-
 क्तं। अतएव शुचिरित्युच्यते। मङ्गलानि मङ्गलाशासनानि
 ॥ १ ॥ शीघ्रं विनिवर्तस्व चतुर्दशवर्षान्तइतिशेषः ।
 सतांक्रमे अभिषेचने ॥ २ ॥ पालयसि अप्रच्युतम-
 नुतिष्ठसि । धृत्या प्रीत्या । नियमेन समग्रतया । स
 वै प्रसिद्धो धर्मः । राघवशार्दूल रघुकुलश्रेष्ठ । अभिर-
 क्षतु अभितोरक्षतु । पुनर्धर्मपदप्रयोगात्स एवरक्षत्व-
 त्युच्यते ॥ ३ ॥ चैत्येषु चतुष्पथेषु । आयतनेषु दे-
 वतागृहेषु । ते देवा इति सिद्धम् ॥ ४ ॥ समुदितं श्रेष्ठं
 ॥ ५—६ ॥ समित्कुशादयः । प्रमादकृतप्रत्यवायसहिष्णवः स-
 न्तो वने चरन्तं भवन्तं रक्षन्त्विति वाक्यार्थः । पवित्राणि
 दर्भग्रन्थयः । वेद्यः अग्निधिष्ण्यानि । स्थण्डिलानि

देवपूजास्थलानि । तेषामलङ्कारभेदात्संस्थानभेदाच्च वै-
 चित्र्यं । वृक्षग्रहणलतादेरप्युपलक्षणं । क्षुपाः ह्रस्व-
 शाखाशिफायुक्ता वृक्षविशेषाः । “ह्रस्वशाखाशिफः क्षु-
 पः” इत्यमरः । वृक्षविशेषणं वा । ह्रस्वशाखा वृक्षेष्वेव
 प्रायशो देवतास्संनिदधत इत्यैतिह्यात् । पतङ्गाः पक्षिणः
 ॥ ७ ॥ स्वस्तीत्यादि कुर्वन्त्वित्यनुषङ्गः । स्वस्तिधा-
 तेत्यादौ करोत्वित्यध्याहारः । साध्याः देवताविशेषाः ।
 विश्वे विश्वे देवाः । मरुतः वायवः । धातृविधातृशब्दौ देव-
 ताविशेषवाचकौ । पूषादिशब्दाः द्वादशसङ्ख्याकादि-
 त्यावान्तरभेदाच्चकाः ॥ ८—९ ॥ मुहूर्तः दिनस्य
 त्रिंशो भागः । स्मृतिः ध्यानं । धृतिः ऐकाग्र्यं । नि-
 ष्पन्नयोग इति यावत् । धर्मः श्रुतिस्मृत्युदितः । यं पाल-
 यसीत्यत्र पितृवाक्यपरिपालनज एवोक्त इति न पुनरुक्तिः

तितानि पादसंवाहनादीनि । चकार करिष्यति च । शुचिजलं भूत्वा प्रलयेतस्य अतारामस्य अतः प्राप्तः आरामो वनं येनासौ तथोक्तस्तस्य ।
 अनिवर्त्यं वनवासबुद्धित्वेन रामस्य प्राप्तेत्युक्तिः । इयं मनस्विनी कौसल्या मङ्गलानि स्वस्त्ययनानि चकारेति तु जलं जडं अज्ञं । उपस्पृ-
 श्य विषयीकृत्येत्यर्थः । “श्रीर्यत्ररूपिण्युरुगायपादयोः” इत्यादेः ॥ १ ॥ शि० वारयितुं गमनमिति शेषः । सतां महात्मनां । क्रमे
 मार्गे । प्रतिज्ञापालने ॥ २ ॥ ति० देवेष्वायतनेषु देवा लयेषु । शि० देवेषु कान्तिमत्सु । आयतनेषु गृहेषु येभ्यः प्रणमसे ते
 देवाः । महर्षिभिः सह सहितं त्वां वनेऽभिरक्षन्तु । महर्षिभिस्सह देवा अभिरक्षन्त्वित्यन्वयो वा ॥ ४ ॥ सत्यं० गुणैः समुदितं
 महोदयं प्राप्तं ॥ ५ ॥ ति० मातृशुश्रूषयेति । मातात्रकैकेयी । सत्यं० पितृशुश्रूषया “पितामात्रा” इत्येकशेषेण मातृपितृशुश्रू-
 षया । मातृशुश्रूषया ज्ञानिशुश्रूषया ॥ ६ ॥ वि० समिदादिपदेन तदधिष्ठात्र्यो देवता उपलक्ष्यन्ते ॥ ७ ॥ ती० धाता आधारक-
 र्मप्रधानो भगवान् विराड्विष्णुः । विधाता स्रष्टा । स एव सर्गविधायकः प्रजापत्यात्मा । पूषा भगोऽर्ज्यमिति रेवत्यादिनक्षत्राधिदेवताः ।
 सत्यं० विधाता सृष्टिकर्ता । धाता अञ्जयोनिः । पूषा सूर्यः । भगः ऐश्वर्यादिः । अर्थं सर्वस्वामिन् राम । मा प्रमाणं ॥ ८ ॥
 सत्यं० मेत्युक्तं विवृणोति—श्रुतिश्चेति ॥ १० ॥

[पा०] १ ड. छ—ट. शक्यते. २ घ. पथि. ३ ड. छ. झ. ट. प्रीत्या. ४ ख. सुव्रताचरितः साधुः. ५ देवेष्व. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. चवित्राणां. ग. घ. ज. चवित्राणि. ७ च. ज. हृदाः क्षुपाः. ८ घ. पतगाः. ९ ग—ट. महर्षिभिः. १० ड. च. छ. झ. ज. ट. ऋतवः षट्चते सर्वे. ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. श्रुतिः स्मृतिश्च. १२ ख. घ. ड. पान्तुत्वां.

स्कन्दश्च भगवान्देवः सोमश्च सबृहस्पतिः ॥ सप्तर्षयो नारदश्च ते त्वां रक्षन्तु सर्वतः ॥ ११ ॥
 यथापि सर्वतः सिद्धाः दिशश्च सद्विगीश्वराः ॥ स्तुता मया वने तस्मिन्पान्तु त्वां पुत्रनिर्त्यशः ॥ १२ ॥
 शैलाः सर्वे समुद्राश्च राजा वरुण एव च ॥ द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी नद्यः सर्वास्तथैव च ॥ १३ ॥
 नैक्षत्राणि च सर्वाणि ग्रहाश्च सहदेवताः ॥ अहोरात्रे तथा सन्ध्ये पान्तु त्वां वनमाश्रितम् ॥ १४ ॥
 ऋतवश्चैव षट् पुण्या मासाः संवत्सरास्तथा ॥ कलार्थं काष्ठाश्च तथा त्वं शर्म दिशन्तु ते ॥ १५ ॥
 महावने विचरतो मुनिवेषस्य धीमतः ॥ तैवादित्याश्च दैत्याश्च भवन्तु सुखदास्सदा ॥ १६ ॥
 राक्षसानां पिशाचानां रौद्राणां क्रूरकर्मणाम् ॥ क्रव्यादानां च सर्वेषां मा भूत्पुत्रक ते भयम् ॥ १७ ॥
 प्लवगा वृश्चिका दंशा मशकाश्चैव कानने ॥ सरीसृपाश्च कीटाश्च मा भूवन्गहने त्वं ॥ १८ ॥
 महाद्विपाश्च सिंहाश्च व्याघ्रा ऋक्षाश्च दंष्ट्रिणः ॥ महिषाः शृङ्गिणो रौद्रा न ते दुहन्तु पुत्रका ॥ १९ ॥
 नृमांसभोजना रौद्रा ये चान्ये सत्वजातयः ॥ मा च त्वां हिंसिषुः पुत्र मया संपूजितास्त्वह ॥ २० ॥
 आगमास्ते शिवाः सन्तु सिध्यन्तु च पराक्रमाः ॥ सर्वसंपत्तये राम स्वस्तिमान्गच्छ पुत्रक ॥ २१ ॥
 स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनःपुनः ॥ सर्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो ये च ते परिपन्थिनः ॥ २२ ॥
 गुरुः सोमश्च सूर्यश्च धनदोथ यमस्तथा ॥ पान्तु त्वामर्चिता राम दण्डकारण्यर्वांसिनम् ॥ २३ ॥

॥ १० ॥ स्कन्दः सनत्कुमारः । “तंस्कन्दइत्याचक्षते”
 इतिदहरविद्यायांतथाभिधानात् । कुमारोवा ॥ ११ ॥
 सर्वतःसिद्धाः प्रसिद्धाः ॥ १२ ॥ शैलाः कुलपर्वताः ।
 समुद्रसन्निधानात् । राजा कुबेरः ॥ १३ ॥ ग्रहाः
 कुजादयः । सहदेवताः तदभिमानिदेवतासहिताः ।
 अहोरात्रे तदभिमानिदेवते । अतोऽनपुनरुक्तिः ॥ १४ ॥
 ऋतुमासादिशब्दास्तदधिदेवतापराः । केचिदाहुः ।
 अस्मिन्प्रकरणेप्रायशःपुनरुक्तयःपुत्ररक्षणविषयप्रेमपा-
 रवश्यकृताइति । शर्म सुखं । “शर्मशातसुखानिच”
 इत्यमरः ॥ १५ ॥ आदित्याः देवाः ॥ १६ ॥ राक्ष-
 सानामिति राक्षसादिसंबन्धिभयं । संबन्धसामान्येष-

ष्टी । तेभ्योभयमित्यर्थः ॥ १७ ॥ प्लवगाः वानराः ।
 दंशाः वनमक्षिकाः । “दंशस्तुवनमक्षिका” इत्य-
 मरः । सरीसृपाः गिरिसर्पाः । गहने वने । माभूव-
 न् हिंसकामाभूवन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥ ऋक्षाः भद्रूकाः ।
 नतेदुहन्तु । “कुधद्रुह-” इत्यादिनाचतुर्थी ॥ १९ ॥
 सत्वजातयः सत्वस्यजातिर्जन्येषुतेसत्वजातयः । कू-
 रजन्तवइत्यर्थः ॥ २० ॥ आगम्यन्तइत्यागमाः मार्गाः ।
 सर्वसंपत्तये वन्यफलमूलादिसंपत्तये ॥ २१ ॥ आन्त-
 रिक्षेभ्यः अन्तरिक्षचारिभ्यः । पार्थिवेभ्यः पृथिवी-
 वर्तिभ्यः सकाशात् । परिपन्थिनः शत्रवः ॥ २२ ॥
 गुरुरित्यादि पृथक्पृथक्मिलिताश्चरक्षन्त्वित्यर्थइति

शि० सोमः उमासहितः । देवो महादेवः ॥ ११ ॥ सत्य० तस्मिन्वने कानने । अकारप्रश्लेषेण अवने रक्षणविषये ।
 मयास्तुताइत्यनेनान्वयः । निर्यशः सदाभेदः यः तंत्वांपान्तु ॥ १२ ॥ सत्य० षडृतदशान्यइत्यनेनविध्वादिमानसंबन्धिभ्यो-
 न्येप्राद्याः । देवादिमानेनयेऋतवोमासास्संवत्सराःकलाःकाष्ठाश्चैत्यन्वयः । एवंचेन्नपुनरुक्तिः अन्यपदस्वारस्यचेतिज्ञेयम् ॥ १५ ॥
 सत्य० क्रव्यादानां कृतविकृतपक्वमांसभुजां । यथोक्तंकाशिकायां “कृतविकृतपक्वशब्दस्यक्रव्यादेशः” इति । शब्दार्णवेपि “क्रव्या-
 दः कृतपक्वमांसभुगुच्यते” इति ॥ १७ ॥ ति० सर्वजातियाः सर्वजातीयाः ॥ २० ॥ शि० आगमाः आगमनानुकूलव्या-
 पाराः । शिवाः मङ्गलविशिष्टाः । विजयपूर्वकाइत्यर्थः । सन्तु । पराक्रमाः सिध्यन्तु सफलामवन्तु ॥ २१ ॥ सत्य० आन्तरि-
 क्षेभ्यः अश्वान्यादिभ्यः । पार्थिवेभ्यः भूकंपादिभ्यः । मयाअर्चिताइतिहेतोःतेपरिपन्थिनः । शुक्राद्यास्ते त्वांपान्तु
 इतिवा ॥ २२ ॥

[पा०] १ न. सोमश्चेन्द्रो. क. च. सोमश्चेन्द्रो. २ क. ख. ड—ट. तेचापि. ग. घ. येचापि. ३ घ. सर्वेशः. ४ ड. च.
 छ. झ. न. ट. वायुश्चसचराचरः. ५ इदमर्थं दशमश्लोके तेसदा. इत्यतःपरं च. न. पुस्तकयोर्दृश्यते. ६ ग. घ. ड. ज—ट.
 सहदेवतैः. क. च. छ. ग्रहदेवताः. ७ ख. अहोरात्रं. ८ छ. झ. ट. अपिषट्चान्ये. ९ ख. श्वेततथाकाष्ठाः. १० घ. सदा.
 ११ क—घ. ज. महावनानि. ड. छ. झ. महावनेपि. १२ ड. च. छ. न. तथादित्याश्च. झ. तथादेवाश्च. १३ क. च. न.
 दैत्यानां. १४ ग. वने. १५ ख. दुष्यन्तु. १६ झ. सर्वजातियाः. १७ क. घ. ड. छ—ट. संपत्तयो. १८ घ. ज. येचैव.
 १९ क. ख. घ. ड. च. छ. झ. न. ट. शुकः. ग. ज. शक्रः. २० ग. घ. ज. माश्रितम्.

अग्निर्वायुस्तथा धूमो मन्त्राश्चर्षिर्मुखाच्युताः ॥ उपस्पर्शनकाले तु पान्तु त्वां रघुनन्दन ॥ २४ ॥
 सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा भूतभर्ता तथर्षयः ॥ ये च शेषाः सुरास्ते त्वां रक्षन्तु वनवांसिनम् ॥ २५ ॥
 इति माल्यैः सुरगणान्गन्धैश्चापि यशस्विनी ॥ स्तुतिभिश्चानुक्कलाभिरानर्चयतलोचना ॥ २६ ॥
 ज्वलनं समुपादाय ब्राह्मणेन महात्मना ॥ हावयामास विधिना राममङ्गलकारणात् ॥ २७ ॥
 घृतं श्वेतानि माल्यानि समिधः श्वेतसर्षपान् ॥ उपसंपादयामास कौसल्या परमाङ्गना ॥ २८ ॥
 उपाध्यायः स विधिना हुत्वा शान्तिमनामयम् ॥ हुतहव्यावशेषेण बाह्यं बलिमकल्पयत् ॥ २९ ॥
 मधुदध्यक्षतघृतैः स्वस्ति वाच्य द्विजांस्ततः ॥ वाचयामास रामस्य वने स्वस्त्ययनक्रियाः ॥ ३० ॥
 ततस्तस्मै द्विजेन्द्राय राममाता यशस्विनी ॥ दक्षिणां प्रददौ काम्यां राघवं चेदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
 यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते ॥ वृत्रनाशे समभवत्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३२ ॥
 यन्मङ्गलं सुपर्णस्य विनताऽकल्पयत्पुरा ॥ अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३३ ॥
 अमृतोत्पादने दैत्यान्घृतो वज्रधरस्य यत् ॥ अदितिर्मङ्गलं प्रादात्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३४ ॥
 त्रीन्विक्रमान्प्रक्रमतो विष्णोरमिततेजसः ॥ यदासीन्मङ्गलं राम तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३५ ॥
 ऋतवः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ते ॥ मङ्गलानि महाबाहो दिशन्तु शुभमङ्गलाः ॥ ३६ ॥
 इति पुत्रस्य शेषांश्च कृत्वा शिरसि भामिनी ॥ गन्धैश्चापि समालभ्य राममायतलोचना ॥ ३७ ॥
 ओषधीं चापि सिद्धार्था विशल्यकरणीं शुभाम् ॥ चकार रक्षां कौसल्या मन्त्रैरभिजजाप च ॥ ३८ ॥

नपुनरुक्तिः ॥ २३ ॥ ऋषिसुखाच्युताः निर्गताः ।
 त्वयागृहीताश्चेतिशेषः ॥ २४ ॥ भूतभर्ता नारायणः
 ॥ २५ ॥ इतीयत्रमत्वेतिशेषः ॥ २६—२७ ॥ उप-
 संपादयामास होमायेतिशेषः ॥ २८ ॥ शान्तिं सर्वो-
 पद्रवशान्तिं अनामयं आरोग्यं च । उद्दिश्येतिशेषः ।
 हुतहव्यावशेषेण हुतहविःशेषेण । बाह्यं होमस्थानाद्ब-
 हिर्भवं ॥ २९ ॥ मध्वादिद्रव्यदक्षिणाभिर्दत्ताभिर्द्वि-
 जान् स्वस्तिवाच्य पुण्याहं वाचयित्वेत्यर्थः । स्वस्त्य-
 यनक्रियाः स्वस्त्ययनक्रियाप्रतिपादकमन्त्रानित्यर्थः

॥ ३० ॥ काम्यां अभीष्टां ॥ ३१ ॥ वृत्रनाशे वृत्रना-
 शनिमित्ते ॥ ३२—३४ ॥ विक्रमान् पादविक्षेपान्
 ॥ ३५ ॥ शुभमङ्गलाः मङ्गलानामपिमङ्गलाः । मङ्ग-
 लद्रव्याणामप्यतिशयदायकाइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ शेषान्
 अक्षतानि । गन्धैश्च समालभ्य विलिप्य । “समालं-
 भोविलेपनं” इत्यमरः । सिद्धार्था दृष्टफलां । विशल्य-
 करणींच अन्तर्गतशल्यनिर्गमनकारिणींच । ओषधीं
 मूलिकां । मन्त्रैरभिमन्त्र्य रक्षांचकार । रक्षाहेतुत्वेनह-
 स्तेबबन्धेत्यर्थः । पुनर्जजापच ॥ ३७—३८ ॥

शि० उपस्पर्शनकाले अस्पृश्यस्पर्शनसमये । अग्न्यादयः ऋषिसुखाच्युताः महात्मोपदिष्टाः मन्त्राश्चत्वापान्तु ॥ २४ ॥ ति०
 भूतकर्तृ ब्रह्म जगत्कारणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २५ ॥ सत्य० सर्षपान् श्वेतसर्षपान् ॥ २८ ॥ ति० बाह्यं बलिं होमस्थानाद्बहिर्भूतलो-
 कपालादिबलिं ॥ २९ ॥ ति० स्वस्तिवाच्यं स्वस्तिवाचनमुद्दिश्य । मध्वादिभिरुपलक्षितान्द्विजान्कृत्वा ॥ ३० ॥ शि० यत्
 यादृशं मङ्गलंविजयइत्यर्थः । वृत्रनाशे वृत्रासुरवधसमये । सर्वदेवनमस्कृते सहस्राक्षे इन्द्रे । समभवत् । तादृशमङ्गलंतेभवतु
 ॥ ३२ ॥ सत्य० शेषाः निजनिर्माल्यानि । “प्रसादनिजनिर्माल्यवनेशेषाचकीर्तिता” इतिविश्वः ॥ ३७ ॥ शि० सुसिद्धार्था
 सुसिद्धः परीक्षितः अर्थोयस्यास्तां । रिपुबाणभेदनकर्त्रीत्यन्वर्थसंज्ञावतीमित्यर्थः । विशल्यकरणीं ओषधिं ॥ ३८ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. मुख्यच्युताः. २ ड. छ. झ. भूतकर्तृ. ज. ट. भूतकर्ता. ३ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. स्तेतु.
 ४ घ. माश्रितम्. ५ क. ख. ग. घ—ट. श्वानुरूपाभिः. ६ क—घ. ज. समुपाधाय. ७ ज. विधिवत्. ८ छ. झ. ट. ठ.
 समिधश्चैव. ९ च. झ. ज. वाच्यं. १० क—घ. च—ट. क्रियाम्. ११ ग. घ. ज. रम्यां. १२ क—घ. च—ट. त्रिविक्रमान्.
 १३ च. छ. झ. ज. ट. रतुल. १४ झ. ट. ऋषयः. १५ ज. झ. श्वताः. १६ क. ख. च. छ. झ. ज. ट. शुभमङ्गलम्.
 ग. ज. तवकानने. १७ छ. झ. शेषाश्च. १८ च. झ. ज. ट. औषधींचसुसिद्धार्था. क. ओषधीश्चापिसिद्धार्थाः. ग. औषधं
 चापिसिद्धार्थं.

उवाचातिप्रहृष्टेव सा दुःखवशवर्तिनी ॥ बाङ्मात्रेण न भावेन वाचाऽसंसज्जमानया ॥ ३९ ॥
 आनम्य मूर्ध्नि चाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनी ॥ अवदत्पुत्र सिद्धार्थो गच्छ राम यथासुखम् ॥ ४० ॥
 अरोगं सर्वसिद्धार्थमयोध्यां पुनरागतम् ॥ पश्यामि त्वां सुखं वत्स सुस्थितं राजवर्त्मनि ॥ ४१ ॥
 *प्रनष्टदुःखसङ्कल्पा हर्षविद्योतितानना ॥ द्रक्ष्यामि त्वां वनात्प्राप्तं पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ ४२ ॥
 भद्रासनगतं राम वनवासादिहागतम् ॥ द्रक्ष्यामि च पुनस्त्वां तु तीर्णवन्तं पितुर्वचः ॥ ४३ ॥
 मङ्गलैरूपसंपन्नो वनवासादिहागतः ॥ बध्वा मम च नित्यं त्वं कामान्संवर्धयं हि भो ॥ ४४ ॥

मयाऽर्चिता देवगणाः शिवादयो महर्षयो भूतमहासुरोरगाः ॥

अभिप्रयातस्य वनं चिराय ते हितानि काङ्क्षन्तु दिशश्च राघव ॥ ४५ ॥

इतीव चाश्रुप्रतिपूर्णलोचना समाप्य च स्वस्त्ययनं यथाविधि ॥

प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं पुनः पुनश्चापि निपीड्य सखजे ॥ ४६ ॥

तथा तु देव्यां स कृतप्रदक्षिणो निपीड्य मातुश्चरणौ पुनः पुनः ॥

जगाम सीतानिलयं महायशास्स राघवः प्रज्वलितः स्त्रिया श्रिया ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

अतिप्रहृष्टेव दुःखवशवर्तिन्यपिपुत्रमुखोल्लासार्थमिति-
 संतुष्टेवभावयन्तीत्यर्थः । असंसज्जमानया स्वलन्त्येत्यर्थः
 ॥ ३९ ॥ केन प्रकारेणोवाचेत्यत्राह—आनम्येति । आन-
 म्य आनमय्य । सिद्धार्थः सिद्धप्रयोजनः । गच्छेत्यत्रेति-
 करणं द्रष्टव्यम् ॥ ४० ॥ सर्वसिद्धार्थं सिद्धसर्वप्रयोज-
 नं । पश्यामि द्रक्ष्यामि ॥ ४१ ॥ प्रनष्टदुःखसङ्कल्पा
 सङ्कल्पः मानसकर्म । वनेरामस्य किं भविष्यतीति चिन्ता-
 लक इत्यर्थः ॥ ४२—४३ ॥ बध्वाः स्तुषायाः सीता-

याः । कामान् काम्यमानवस्त्राभरणादीनि ॥ ४४—४५ ॥
 तदा कौसल्योक्तस्य वाचामगोचरत्वादाह—इतीवेत्या-
 दि । इतीव एवंविधमित्यर्थः । प्रदक्षिणं अनुकूलं ।
 रक्षामितियावत् ॥ ४६ ॥ निपीड्य निपीडनपूर्व-
 कमभिवाद्येत्यर्थः । स्वया स्वतः सिद्धया ॥ ४७ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः
 सर्गः ॥ २५ ॥

ति० उवाचापि मन्त्रानिति शेषः । जपोत्तरं स्पष्टमपि मन्त्रानुच्चारयामासेत्यर्थः । एतच्च तन्मन्त्रार्थानुसंधानेन रामस्य हृत्प्रसादार्थं ।
 संसज्जमानया आन्तरखेदगद्गदया ॥ ३९ ॥ ती० मङ्गलैः राजोचितवस्त्राभरणादिभिः । संवर्ध संवर्धय । शि० संवर्ध अनुदात्ते-
 त्वप्रयुक्तात्मनेपदस्यानिलत्वात्परस्मैपदम् ॥ ४४ ॥ ती० रक्षार्थमेव पुत्रस्य प्रदक्षिणम् ॥ ४६ ॥ ति० तयाश्रिया मातृकृतम-
 ज्जलजशोभया ॥ ४७ ॥ इति पञ्चविंशस्सर्गः ॥ २५ ॥

[पा०] १ क—घ. ज. उवाचाभि. च. छ. झ. ञ. ट. उवाचापि. २ छ. झ. ट. मिष्टार्थो. ३ ख. लांकदा. क. लामहं.
 ४ छ. झ. ट. संधितं. ५ व. च. वर्त्मसु. * ४२ ४३ एतच्छ्लोकद्वयं झ. ट. ट. पुस्तकेषु न दृश्यते. ६ क. ख. च. ञ.
 भद्रं भद्रासनगतं. ७ घ. च. लामुहुः पुत्र. क. लामहंवत्स. ख. ग. ज. लामहंपुत्र. ८ ख. रभिसंपन्नो. ९ घ. च. झ. ञ. ट.
 बध्वाश्चमम. च. तथाचमम. ग. बध्वाचमम. १० क. च. यप्रभो. ग. घ. यामिभो. ख. यस्वभो. झ. ट. याहिभोः. ११ च.
 झ. ञ. ट. भूतगणाः सुरोरगाः. १२ ग. घ. हितानि कुर्वन्तु. ज. हिताय कुर्वन्तु. क. च. हिताय काङ्क्षन्तु. १३ च. छ. झ. ञ.
 ट. अतीव. १४ च. छ. झ. ञ. चापि. १५ छ. झ. ञ. ट. निरीक्ष्य. १६ च. छ. ञ. ट. तथाहि. ज. तथास. घ. यथाच.
 क. ग. तथाच. झ. तथाहि. १७ क. ख. ग. च—ट. देव्याच. घ. देव्यासु. १८ च. स्तयाश्रिया. छ. झ. ञ. ट. स्तयाश्रिया.
 क. ख. श्रियास्वया.

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

श्रीरामस्ययौवराज्याभिषेकविघ्नमजानन्त्यासीतयाहर्षेण देवताराधनपूर्वकं तदागमनप्रतीक्षणम् ॥ १ ॥ तथाऽभिषेकविघ्नसंजा-
तलज्जयामुखावनमनेन गृहं प्रविष्टस्य रामस्य मुखवैवर्ण्यं पश्यन्त्या तयारामं प्रतिसविलापं तत्कारणप्रश्नः ॥ २ ॥ श्रीरामेण जानकीं प्रति-
स्वमुखवैवर्ण्यस्य कारणनिवेदनेन स्ववनवासस्यावधिनिवेदनपूर्वकं तावत्कालं दशरथादिसेवाया भरतानुवर्तनस्य च विधानम् ॥ ३ ॥

अभिवाद्य च कौसल्यां रामः संप्रस्थितो वनम् ॥ कृतस्वस्त्ययनो मात्रा धर्मिष्ठे वर्त्मनि स्थितः ॥ १ ॥
विराजयन् राजसुतो राजमार्गं नरैर्वृतम् ॥ हृदयान्याममन्थेव जनस्य गुणवत्तया ॥ २ ॥
वैदेही चापि तत्सर्वं न शुश्राव तपस्विनी ॥ तदेव हृदि तस्याश्च यौवराज्याभिषेचनम् ॥ ३ ॥
देवकार्यं स्वयं कृत्वा कृतज्ञा हृष्टचेतना ॥ अभिज्ञा राजधर्माणां राजपुत्रं प्रतीक्षते ॥ ४ ॥
प्रविवेशाथ रामस्तु स्वं वेश्म सुविभूषितम् ॥ प्रहृष्टजनसंपूर्णं ह्रिया किञ्चिदवाञ्छुः ॥ ५ ॥
अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम् ॥ अपश्यच्छोकसंतप्तं चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ ६ ॥
तां दृष्ट्वा स हि धर्मात्मा न शशाक मनोगतम् ॥ तं शोकं राघवः सोढुं ततो विवृततां गतः ॥ ७ ॥
विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्विन्नममर्षणम् ॥ आह दुःखाभिसंतप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥ ८ ॥
अद्य बार्हस्पतः श्रीमानुक्तः पुष्यो नु राघव ॥ प्रोच्यते ब्राह्मणैः प्राज्ञैः केन त्वमसि दुर्मनाः ॥ ९ ॥

एवंमातरमनुमान्यसीतामनुमानयितुं निर्गच्छति ।
अभिवाद्येत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । वनं संप्रस्थितः
वनं गन्तुं प्रवृत्तः । धर्मिष्ठे अतिशयितधर्मे ॥ १ ॥
आममन्थेव विलोडयामासेत्यर्थः । गुणवत्तया पूर्व-
भाषीप्रियवादीचेत्याद्युक्तगुणविशिष्टतया ॥ २ ॥ त-
त्सर्वं अभिषेकविघ्नादिभिरुक्तं । तपस्विनी रामाभिषेकार्थ-
व्रतोपवासादिनियमविशिष्टा । यौवराज्याभिषेचनं
वर्तत इति शेषः ॥ ३ ॥ देवकार्यं देवपूजां । कृतज्ञा अ-
भिषिक्तभर्तृविषये पटुमहिषीभिः गन्धपुष्पादिना कृतपा-
दार्चनादिसमाचारज्ञेत्यर्थः । हृष्टचेतना हृष्टमनस्का ।
राजधर्माणामभिज्ञा अभिषिक्तराजासाधारणलक्ष-
णानि श्वेतच्छत्रचामरपुरस्कृतभद्रासनादीनि ज्ञातवती ।
प्रतीक्षते स्म उक्तलक्षणविशिष्टो भर्ता कदासमागमिष्यती-

त्यपेक्षया स्थितवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ह्रिया गृहालङ्का-
रजनहर्षजया ॥ ५ ॥ समुत्पत्य स्वासनादुत्थाय ।
वेपमाना भर्तुर्विगतहर्षत्वावाञ्छुः खत्वादिदर्शनात्कंपमा-
नेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ततः सोढुमशक्तत्वादेव । विवृततां
व्यक्तदुःखतां । एतावत्पर्यन्तं शोकलेशहीनस्य रामस्ये-
दानीं शोकाविर्भावः सीतायाभाविदुःखस्मरणेनेति बो-
ध्यम् ॥ ७ ॥ प्रस्विन्नं हस्तगतराज्यस्यान्यगामित्वं
स्ववनप्रप्राजनं च कथमस्यै निवेदयिष्यामीति शोकेन प्र-
स्वेदः । अमर्षणं संजातदुःखं नियन्तुमशक्तं । इदानीं
हर्षकाले । इदं दौस्थ्यम् ॥ ८ ॥ बार्हस्पतः बृहस्पतिदे-
वतः । उक्तः अभिषेकार्हत्वेन विहितः । युक्त इति पाठे अ-
भिषेकार्हः । श्रीमान् कर्मारब्धवतां श्रीकरः । पुष्यः
पुष्यनक्षत्रं । अद्येति ब्राह्मणैः प्रोच्यते नु प्रोच्यते ख-

सत्य० धर्मिष्ठे पितृवचनपरिपालनरूपे ॥ १ ॥ शि० तपस्विनी सर्वविषयकनित्यज्ञानविशिष्टा । वैदेही तत्सर्वं सवृत्तगमनं
शुश्राव । तत् वनगमनमेव । तस्याहृदि आसीदिति शेषः । अतएव राज्याभिषेचनं हृदि नासीत् ॥ ३ ॥ शि० कृतज्ञा देवादिप्रार्थ-
नावेदित्री ॥ ४ ॥ ति० ह्रिया सीतायै कथमिदमन्याप्यं स्वमातापितृकृतं कथयामीति लज्जया । सत्य० ह्रिया अभिषेकार्थसन्नद्ध-
स्यारण्यं प्रत्युद्युक्त्वा लज्जयेत्यर्थः । शि० ह्रिया पित्राद्याज्ञापनमन्तरा इमां कथं सहनेष्यामीति लज्जया । अवाञ्छुः नवाक् वचनं यास्मि-
स्तत्तु मुखं यस्य सरामः ॥ ५ ॥ ती० विवृततां व्यक्तदुःखतां । गतः प्राप्त इत्यर्थः । मयिवनं गते सति अदुःखार्हासीतादुःखेन कथं कालं
नयिष्यतीति धिया संजातदुःखोऽभूदित्यर्थः । “व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः” इत्युक्तेः । ति० यद्वा सरामो विवृताभिप्रा-
यंगतः । शुद्धमुक्तस्वभावोपि मायाख्यप्रकृत्यवतारसीतासां निध्यादुद्बुद्धविक्षेपशक्तिरिव जात इत्यर्थः । अनेन हि नाट्येन प्रियाया अग्रेन कि-
चित्सुयोगोप्यमितिलोकव्यवहारो दर्शितः । सत्य० सः शोकः विवृततां व्यक्ततां गतः ॥ ७ ॥ ती० युक्तः चन्द्रेणेति शेषः । सत्य०

[पा०] १ क—घ. च. ज. वाद्यतु. २ घ. राज्येऽभि. ३ क—घ. च—ट. स्मसा. ४ झ. पुत्रीप्रतीक्षती. क. पुत्रं
प्रतीक्षती. ५ क. ग. घ. च—ट. स्ववेश्म. ६ क. घ. ज. बार्हस्पत्यः. ७ क. छ. झ. ज. न्युक्तः पुष्येण.

न ते शतशलाकेन जलफेननिभेन च ॥ आवृतं वदनं वल्गु छत्रेणापि विराजते ॥ १० ॥
 व्यजनाभ्यां च मुख्याभ्यां शतपत्रनिभेक्षणम् ॥ चन्द्रहंसप्रकाशाभ्यां वीज्यते न तवाननम् ॥ ११ ॥
 वागिमनो वन्दिनश्चापि ग्रहृष्टास्त्वां नरर्षभ ॥ स्तुवन्तो नात्र दृश्यन्ते मङ्गलैः सूतमागधाः ॥ १२ ॥
 न ते क्षौद्रं च दधि च ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ मूर्ध्नि मूर्धाभिषिक्तस्य दधति स विधानतः ॥ १३ ॥
 न त्वां प्रकृतयः सर्वाः श्रेणीमुख्याश्च भूषिताः ॥ अनुव्रजितुमिच्छन्ति पौरजानपदास्तथा ॥ १४ ॥
 चतुर्भिर्वेगसंपन्नैर्हयैः काञ्चनभूषितैः ॥ मुख्यः पुण्यरथो युक्तः किं न गच्छति तेऽग्रतः ॥ १५ ॥
 न हस्ती चाग्रतः श्रीमांस्त्व लक्षणपूजितः ॥ प्रयाणे लक्ष्यते वीर कृष्णमेघगिरिप्रभः ॥ १६ ॥
 न च काञ्चनचित्रं ते पश्यामि प्रियदर्शन ॥ भद्रासनं पुरस्कृत्य धीतं वीरपुरस्कृतम् ॥ १७ ॥
 अभिषेको यथा सज्जः किमिदानीमिदं तव ॥ अपूर्वो मुखवर्णश्च न ग्रहर्षश्च लक्ष्यते ॥ १८ ॥
 इतीव विलपन्तीं तां प्रोवाच रघुनन्दनः ॥ सीते तत्रभवांस्तातः प्रव्राजयति मां वनम् ॥ १९ ॥
 कुले महति संभूते धर्मज्ञे धर्मचारिणि ॥ शृणु जानकि येनेदं क्रमेणाभ्यागतं मम ॥ २० ॥
 राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रां दशरथेन च ॥ कैकेय्यै मम मात्रे तु पुरा दत्तौ महावरौ ॥ २१ ॥
 तयाऽद्य मम सज्जेऽस्मिन्नभिषेके नृपोद्यते ॥ प्रचोदितः ससमयो धर्मेण प्रतिनिर्जितः ॥ २२ ॥

त्वित्यर्थः । अन्वितिच्छित्त्वा अनुप्रोच्यत इति वा संबन्धः ॥ ९ ॥ शतशलाकायस्य तेन । स्थलस्थत्वेन मालिन्यं व्यावर्तयितुं जलपदं । वल्गु सुन्दरं । आवृतं सन्न विराजत इति संबन्धः ॥ १० ॥ व्यजनाभ्यां वालव्यजनाभ्यां । शतपत्रं पद्मम् ॥ ११ ॥ वन्दिनः स्तुतिपाठकाः । “वन्दिनः स्तुतिपाठकाः” इत्यमरः । मङ्गलैः मङ्गलवचनैः । सूताः पुरावृत्तकथाशंसिनः । मागधाः वंशशंसकाः ॥ १२ ॥ क्षौद्रं मधु । मूर्ध्नि न दधति स्म नाभिषिञ्चन्ति स्मेत्यर्थः ॥ १३ ॥ प्रकृतयः अमात्यादयः । श्रेणी मुख्याः वीथीप्रधानाः ॥ १४ ॥ पुण्यरथः उत्सवायकल्पितोरथ इत्यर्थः । “असौ पुण्यरथश्च क्रयाननसमराययत्” इत्यमरः । सहिराज्ञामप्रतो नीयते केवलं संप्रमाय ॥ १५ ॥ कृष्णमेघगिरिप्रभः

कृष्णमेघयुक्तगिरिप्रभः । उभयोरुपमानत्वे वैषम्यापत्तिः ॥ १६ ॥ वीरपुरस्कृतं भद्रासनं पुरस्कृत्य तेयातं गमनं । न पश्यामीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ यथा अभिषेकः सज्जः सन्नद्धः । इदानीं तथैवेत्यर्थः । तवापूर्वो मुखवर्णो दृश्यते । ग्रहर्षश्च न लक्ष्यते । किमिदमिति संबन्धः ॥ १८ ॥ विलपन्तीं विविधं लपन्तीं । तत्रभवान् पूज्यः । “तत्रभवान् तत्रभवानिति शब्दो वै प्रयुज्यते पूज्ये” इति हलायुधः । प्रव्राजयतीत्यनन्तरमिति तिशेषः ॥ १९ ॥ महतो प्रियस्य श्रवणे सीतायाः किं भविष्यतीति भयात् चित्तदाढ्यार्थं विविधगुणकीर्तनेन संबोधयति—कुल इत्यादि । इदं प्रव्राजनं । येन क्रमेण येन मार्गेण ॥ २०—२१ ॥ अद्य नृपोद्यते ममाभिषेके सज्जे सति प्रचोदितः पूर्वदत्तं वरद्वयं देहीति प्रकर्षेण प्रेरितः । ससमयः त्वदपेक्षितं करि-

युक्तः शोभन इत्यनुप्रोच्यते ॥ ९ ॥ शि० मुख्याभ्यां चक्रवर्त्यसाधारणाभ्यां ॥ ११ ॥ स० मूर्धाभिषिक्तस्य शिरस्त्रातस्य । राज्याभिषेकस्याद्याभ्यावादिति बोध्यम् ॥ १३ ॥ ति० श्रेणी मुख्याः परिषन्मुख्याः । सर्वत्र तत्कृत इति शेषः ॥ १४ ॥ ति० पुष्प-रथः प्रचुरपुष्पभूषितरथविशेषः ॥ १५ ॥ ती० कृष्णमेघप्रभोगिरिप्रभश्च ॥ १६ ॥ ति० भद्रासनं पुरस्कृत्य यान्तं ते पुरस्सरं अग्रगंसेवकं । न पश्यामि ॥ १७ ॥ ती० यदा यस्मात् ॥ १८ ॥ शि० विलपन्तीं विविधं पृच्छन्तीं ॥ १९ ॥ शि० वरे महत्त्वं लनिवार्यत्वेन ॥ २१ ॥ ति० ससमयः प्राचीनो वरसंकेतः । प्रचोदितः प्रवर्तितः ॥ २२ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. छ. झ. ज. च्छत्रेणाभि. २ ग. च. ज. निभेक्षण. ३ क. ग. च. ट. नाद्य. ४ क. ख. घ. मूर्धावसिक्तस्य. ५ क. ख. ग. च. छ. झ. ज. ट. ददति. ६ ख. ग. घ. ला. ७ ख. भूषितम्. ८ क—घ. च. छ. झ. ज. ट. भूषणैः. ९ झ. ट. ठ. पुण्यरथः. १० च. छ. झ. ज. ट. श्रीमान्सर्व. ११ च. छ. प्रियदर्शनम्. १२ क. ख. च. ज—ट. यान्तं. १३ ख. घ. च—झ. ट. पुरस्सरम्. १४ क. ग. घ. च—ट. यदा. १५ ख. सिदानीमयं. क. सिदानीं तवानघ. १६ ट. क्रमेणाद्य. च. झ. ज. क्रमेणाद्या. १७ ठ. स्वयं. १८ च. छ. झ. झ. ट. वै. घ. ज. मे. १९ ठ. ममपित्रातु. झ. ग. घ. ज. प्रीतमनसा. २० घ. प्रबोधितः.

चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं दण्डके मया ॥ पित्रा मे भरतश्चापि यौवराज्ये नियोजितः ॥ २३ ॥
 सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनम् ॥ भरतस्य समीपे तु नाहं कथ्यः कदाचन ॥ २४ ॥
 ऋद्धियुक्ता हि पुरुषा न सहन्ते परस्त्वम् ॥ तस्मान्न ते गुणाः कथ्या भरतस्याग्रतो मम ॥ २५ ॥
 नापि त्वं तेन भर्तव्या विशेषेण कदाचन ॥ अनुकूलतया शक्यं समीपे त्वस्य वर्तितुम् ॥ २६ ॥
 तस्मै दत्तं नृपतिना यौवराज्यं सनातनम् ॥ स प्रसाद्यस्त्वया सीते नृपतिश्च विशेषतः ॥ २७ ॥
 अहं चापि प्रीतिज्ञां तां गुरोः समनुपालयन् ॥ वनमद्यैव यास्यामि स्थिरा भव मनस्विनी ॥ २८ ॥
 याते च मयि कल्याणि वनं मुनिनिषेवितम् ॥ व्रतोपवासर्परया भवितव्यं त्वयाऽनघे ॥ २९ ॥
 काल्यमुत्थाय देवानां कृत्वा पूजां यथाविधि ॥ वन्दितव्यो दशरथः पिता मम नरेश्वरः ॥ ३० ॥
 माता च मम कौसल्या वृद्धा संतापकश्चिता ॥ धर्ममेवाग्रतः कृत्वा त्वत्तः संमानमर्हति ॥ ३१ ॥
 वन्दितव्याश्च ते नित्यं याः शेषा मम मातरः ॥ स्नेहप्रणयसंभोगैः समा हि मम मातरः ॥ ३२ ॥
 भ्रातृपुत्रसमौ चापि द्रष्टव्यौ च विशेषतः ॥ त्वया भरतश्नुमौ प्राणैः प्रियतरौ मम ॥ ३३ ॥

व्यामीतिकृतशपथइत्यर्थः । “ समयाःशपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ” इत्यमरः । धर्मेणप्रतिनिर्जितः कर्तृभूतधर्मेणस्वायत्तीकृतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ ततःकिमित्यत्राह—चतुर्दशेति । मया पितृचोदितेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥ सीताहृदयंज्ञातुंबुद्ध्युपदेशेनप्रणयरोषमुत्पादयन्नाह—भरतस्येति । त्वयानकथ्यः नश्लाघनीयः । त्वत्प्रणामागमनदशायामितिशेषः ॥ २४—२५ ॥ तेन भरतेन । विशेषेणनभर्तव्या बन्धुसाधारण्येनभरणीयेत्यर्थः । अशनादिभरणलक्ष्मणशत्रुघ्नभार्याभ्यांविशेषेणनकाङ्क्षणीयमितिभावः । अनुकूलतया स्वजनसाधारणतया । शक्यं योग्यम् ॥ २६ ॥ तदनुकूलाचरणंकिमर्थमित्य-

तआह—तस्मादिति । नृपतिना दशरथेन ॥ २७ ॥ गुरोः दशरथस्य । स्थिराभव मयिस्थिरानुरागाभवेत्यर्थः । तत्रहेतुर्मनस्विनीति । दृढमनस्केत्यर्थः ॥ २८—२९ ॥ काल्यं अहर्मुखे । “प्रत्यूषोहर्मुखं काल्यं” इत्यमरः ॥ ३० ॥ धर्ममेवाग्रतःकृत्वा स्थितायाइतिशेषः ॥ ३१ ॥ स्नेहः प्रीतिः । प्रणयः सौहृदं । “प्रणयःस्यात्परिचयेयाच्चायांसौहृदेपिच” इतिवैजयन्ती । भोगः पालनं । “भोगोराज्येधने सौख्येपालनाभ्यवहारयोः” इतिवैजयन्ती । मयि स्नेहादित्रयमविशेषेणकुर्वन्ति । अतस्तास्तुल्यतयावन्त्याइतिभावः ॥ ३२ ॥ भ्रातृपुत्रसमौ भ्रात्रापुत्रेण

ति० यौवराज्येनियोजितः । मयेतिशेषः । ज्येष्ठानुज्ञाविनातस्यतल्लाभासंभवात् । शि० यौवराज्ये यौवराज्यसदृशेपालने इत्यर्थः ॥ २३ ॥ शि० तेन मत्प्रव्रजनेनहेतुना । भरतस्यसमीपेकदाचनसमयेअहंकथ्यः श्लाघनीयः । मद्गुणवर्णनंकरतव्यमित्यर्थः । तेनमद्वियोगजनितातिदुःखं भरतस्यनभविष्यतीतिसूचितम् । तेनरामगुणानांसर्वतापशामकलंव्याजितम् ॥ २४ ॥ शि० ननुप्रासाधिकारत्वाद्भरतोपिप्रशंसनीयइत्यतआह—ऋद्धीति । ममऋद्धियुक्ताः मत्प्रसादप्राप्तैश्वर्याःपुरुषाः । परस्त्वं स्वकीयातिस्तुतिं । नसहन्ते । तस्माद्धेतोर्भरतस्यगुणाग्रतः भरतसमीपे । नकथ्याः नश्लाघनीयाः ॥ २५ ॥ ति० “अहंतेनानुवक्तव्यो विशेषेणकदाचन” इतिप्राचीनःपाठःकतकेनदर्शितः । अहं अस्मत्स्वरूपं । ते लया । विशेषेण विशिष्य । कदाचन कदापि । नानुवक्तव्यः सखीभिर्वार्ताप्रसङ्गेइतिशेषः । भरतस्याग्रतइत्यनुकर्षः । तत्रहेतुः—अनुकूलयतेति । मत्स्वरूपवर्णनंचतस्यप्रतिकूलमितिभावः । नापित्वंतेनभर्तव्याविशेषेणकदाचन इत्याधुनिकापाठस्तुनतथाचमत्कारी । विशेषेणनभर्तव्या । किंतुबन्धुसाधारण्येनेत्यर्थेनुकूलतयेत्युत्तरार्धस्यतथोपयोगाभावात् ॥ २६ ॥ ती० काल्यं सर्वस्मिन्नप्युषसि ॥ ३० ॥ वि० माताचेति । वन्दितव्येतिशेषः । यतोगुरुजनवन्दनंकुलवधूनांधर्मएवेतिपुरस्कृत्यत्वत्तस्मानमर्हतीतिसंबन्धः ॥ ३१ ॥ सत्य० मात्रेतिशेषः । वाक्यभेदाद्वपुनरुक्तिः ॥ ३२ ॥

[पा०] १ क. ग. घ. ज. झ. ञ. ट. ते. २ घ. बुद्धियुक्तापि. ज. बुद्धियुक्ताहि. ३ क. श्लाघ्याः. ४ छ. झ. ट. अहंतेनानुवक्तव्यो. ५ ख. ग. घ. च—अ. तस्य. ६ छ. प्रतिज्ञांच. ७ क. ख. च. छ. झ. ञ. स्थिरीभवमनस्विनि. ८ क—घ. ज. रतया. ९ छ—ट. कल्यं. १० च. छ. झ. ञ. जनेश्वरः. ११ मममाताच. १२ क. च. ज. स्त्वयानित्यं. ख. श्वयेनित्यं. ट. श्वतानित्यं. १३ ख. शेषाध. १४ क. ग. घ. च. ज. ञ. उभौभरत, ख. प्रियेभरत,

विप्रियं न च कर्तव्यं भरतस्य कदाचन ॥ स हि राजा प्रभुश्चैव देशस्य च कुलस्य च ॥ ३४ ॥
 आराधिता हि शीलेन प्रयत्नैश्चोपसेविताः ॥ राजानः संप्रसीदन्ति प्रकुप्यन्ति विपर्यये ॥ ३५ ॥
 [स्पृशन्निव गजो हन्ति जिघ्रन्निव भुजंगमः ॥ स्पर्शन्निव नृपो हन्ति मानयन्निव दुर्जनः] ॥ ३६ ॥
 औरसानपि पुत्रान्हि त्यजन्त्यहितकारिणः ॥ समर्थान्संप्रगृह्णन्ति जनानपि नराधिपाः ॥ ३७ ॥
 सा त्वं वसेह कल्याणि राज्ञः समनुवर्तिनी ॥ भरतस्य रता धर्मे सत्यव्रतपरायणा ॥ ३८ ॥
 अहं गमिष्यामि महावनं प्रिये त्वया हि वस्तव्यमिहैव भामिनि ॥
 यथा व्यलीकं कुरुषे न कस्य चित्तथा त्वया कार्यमिदं वचो मम ॥ ३९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

श्रीरामेणायोध्यायामेववासंबोधितयासीतयातंप्रतिप्रणयकोपेनतद्वचनस्यजनापहास्यत्वकथनम् ॥ १ ॥ तथादशरथेन-
 रामस्यवनवासनिदेशेनैवस्वस्यापिनिदेशनिरूपयन्त्यातयारामंप्रतिद्विरहस्यदुस्सहस्वप्रतिपादनेनवनंप्रतिस्वस्यापिसहनयन-
 प्रार्थना ॥ २ ॥

एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रियवादिनी ॥ प्रणयादेव संकुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 किमिदं भाषसे राम वाक्यं लघुतया ध्रुवम् ॥ त्वया यदपहासं मे श्रुत्वा नरवरात्मज ॥ २ ॥
 [वीरीणां राजपुत्राणां शस्त्रास्त्रविदुषां नृप ॥ अनर्हमयशस्यं च न श्रोतव्यं त्वेयेरितम्] ॥ ३ ॥
 आर्यपुत्र पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा क्षुधा ॥ खानि पुण्यानि भुञ्जनाः खंखं भाग्यमुपासते ॥ ४ ॥

चसमौ । प्राणैः प्राणेभ्यः ॥ ३३ ॥ राजत्वेप्यप्रभुत्वम-
 नियन्तृत्वंकस्यचित्संभवतीतितद्वावृत्त्यर्थप्रभुरित्युक्तं ।
 देशपतेरकुलपतित्वदर्शनादाह—देशस्यचकुलस्यचेति
 ॥ ३४ ॥ शीलेन अकुटिलवृत्त्या । प्रयत्नैः आलस्य-
 त्यागादिभिः । विपर्यये शीलाद्यभावे ॥ ३५—३६ ॥
 जनान् अबन्धून् ॥ ३७ ॥ सत्यव्रतं अमोघव्रतं ॥ ३८ ॥
 व्यलीकं अप्रियं । कस्यन्निदपिजनस्ययथाव्यलीकं
 नकुरुषे तथात्वयावर्तितव्यम् । इदममवचश्चकार्यम् ।
 अत्रैवस्थातव्यमितिममवचश्चकार्यमिति । यद्वा यथाक-
 स्यचिदपिव्यलीकंनकुरुषे तथाइदमपिममवचस्त्वया
 कार्यमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-
 व्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

एवंरामायणपुरुषेषुरामकर्तव्यंसामान्यधर्मानुष्ठा-
 नदर्शितम् । अथसीतानुष्ठेयंपातिव्रत्यधर्मसंक्षेपेणोपक्षि-
 पति—एवमुक्तेत्यादि । अप्रियवादिन्यपिप्रियार्हा प्रिय-
 भाषणार्हा । तदुपरिप्रियवादिनी । तथाप्येवमुक्ता अ-
 प्रियमुक्ता । प्रणयादेव सौहृदादेव । ननुवैरात् । सं-
 कुद्धा ॥ १ ॥ हेराम त्वया लघुतया ध्रुवं निश्चितम् ।
 अत्यन्तनिःसारमित्यर्थः । “ध्रुवोभभेदेक्षीबंतुनिश्चि-
 तेशाश्वतेत्रिषु” इत्यमरः । लघुत्वमेवाह—यदिति ।
 यद्वाक्यंश्रुत्वा मे स्त्रियाअपि । अपहास्यंभवति तद्वा-
 क्यंभाषसे । किमिदं अयमपूर्वप्रकारः इतःपूर्वनदृष्ट-
 चरः । नरवरात्मजेत्यनेनास्यासंभावितत्वमुच्यते ।
 त्वामिहस्थाप्यवनंगमिष्यामीत्येतद्वचनमेतावत्पर्यन्तम-
 नुसृतायाःप्रणयधारायाःपन्थानंनारोहतीतिभावः ॥ २
 —३ ॥ कथंममवाक्यस्यपरिहासास्पदत्वमित्यत्राह—

ति० यथाकस्यचिन्मद्वचसोव्यलीकं व्यलीकत्वं । अनृतत्वेनकुरुषेत्येदमपिमेवचःकार्यं अनुष्ठेयमित्यर्थः । वचसोऽनृतत्वकरणं
 चाननुष्ठानेभवति । शि० वनेमहत्त्वंलद्रमनायोग्यत्वेन ॥ ३९ ॥ इतिषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥

शि० अध्रुवं अनिश्चितं । स० हेराम इदंकिंभाषसे । तन्मयिलघुतया लाघवनिमित्तेन । नलद्रौरवेण । ध्रुवं निश्चयः । कुतः
 [पा०] १ च. छ. झ. ज. ट. चन. २ च. छ. झ. ज. ट. चवैदेहि. ३ ख. घ. श्वापि. ४ ग. घ. ज. कुप्यन्तिच. ५ अयं
 श्लोकः च. ज. व. दृश्यते. ६ छ. झ. औरस्यानपि. ७ च. ज. न्प्रति. ८ क. ख. ग. जनाधिपाः. ९ ग. ज. भाष्यते,
 १० क. ग. च. छ. ट. वरोत्तम. ११ अयंश्लोकः च—द. दृश्यते. १२ ज. त्वयोदितम्.

भर्तुर्भाग्यं तु भार्यैका प्राप्नोति पुरुषर्षभ ॥ अतश्चैवाहमादिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि ॥ ५ ॥
 न पिता नात्मजो नात्मा न माता न सखीजनः ॥ इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा ॥ ६ ॥
 यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गं वनमद्यैव राघव ॥ अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्रन्ती कुशकण्टकान् ॥ ७ ॥
 ईर्ष्यारोषौ बहिष्कृत्य भुक्तशेषमिवोदकम् ॥ नय मां वीर विस्रब्धः पापं मयि न विद्यते ॥ ८ ॥
 प्रासादाग्रैर्विमानैर्वा वैहायसगतेन वा ॥ सर्वावस्थागता भर्तुः पादच्छाया विशिष्यते ॥ ९ ॥

आर्यपुत्रेति । भर्तुरप्रतिभार्यायाः संबोधनं आर्यपु-
 त्रेति । भर्तृसंबन्धिपित्रादयः स्वानिपुण्यानि स्वकृ-
 तपुण्यफलानि । एतत् पापफलस्याप्युपलक्षणं । भु-
 ज्ञानाः अनुभवन्तः । स्वंस्वं स्वस्यैव फलप्रदं । भाग्यं
 शुभाशुभं कर्म । उपासते आचरन्ति । “भाग्यं कर्मशु-
 भाशुभं” इत्यमरः ॥ ४ ॥ पूर्वोक्ताः सर्वस्वकीयकर्मफ-
 लान्यनुभवन्ति भर्तुरर्धशरीरभूताभार्याभर्तृकृतभाग्य-
 फलमेवानुभवतीत्याह—भर्तुरिति । भार्यैका भार्यैव
 तु । भर्तुर्भाग्यंप्राप्नोति । सहाधिकृतत्वात् । यस्मादेवंत-
 स्मादेवाहमपिवनेवस्तव्यमित्यादिष्टैवत्वदादेष्टृभिः ।
 आवयोः सहधर्मचारित्वात्त्वदादेशेनैवममाप्यादेशः सि-
 द्धइतिभावः ॥ ५ ॥ एवंभर्तृसमानभाग्यत्वंस्वगमन-
 हेतुरुक्तः तदेकगतिकत्वमपिगमनहेतुरित्याह—नेति ।
 प्रेत्य परलोकइत्यर्थः ॥ ६ ॥ फलितार्थमाह—यदी-

ति । अग्रतोगमनेहेतुमाह मृद्रन्ती मर्दयन्ती । मृदू-
 कुर्वन्तीत्यर्थः । कुशरूपकण्टकान् ॥ ७ ॥ पराति-
 शयाक्षमाईर्ष्या त्वदनुवर्तनेनचरितार्थेयंभविष्यतीत्ये-
 वरूपा । अत्रैवसुखमास्वेतिमयोक्तापिस्वयमनुगमि-
 ष्यामीतिब्रूतइतिरोषः । तौभुक्तशेषं शास्त्रनिषिद्धतयो-
 क्तमुदकमिव बहिष्कृत्य निःशेषंनिरस्य । विस्रब्धः
 निःशङ्कः सन् । मानय । वीरेत्यनेनस्त्रियमेकाकीकान्ता-
 रंकथनयेयमितिशङ्कानकर्तव्येत्युक्तं । पापंमयिनवि-
 द्यते भवद्वियोगेजीवनहेतुपापंनविद्यतइत्यर्थः । पापा-
 न्तरस्यात्रप्रसक्त्यभावात् ॥ ८ ॥ प्रासादावासंविहाय
 किमर्थंवनवासंगच्छसीत्यत्राह—प्रासादाग्रैरिति । प-
 च्चन्यर्थेतृतीया । प्रासादाग्रैः सार्वभौमवासप्रासा-
 दाग्रैभ्यः । विमानैर्वा स्वर्लोकादिस्थितविमानाग्रैभ्यो
 वा । वैहायसगतेन अणिमाद्यष्टैश्चर्यसिद्धिसंपन्नोचि-

हेनरवरोत्तम यद्वाक्यंल्यैवश्रुत्वाऽपहास्यंकिमन्यैरित्यन्वयः ॥ २ ॥ ती० अहमपिवनेवस्तव्यमित्यादिष्टैव तववनगमनादेशादेव
 “अर्धोवाएषआत्मनोयत्पत्नी” इत्युक्तप्रक्रियया लदधर्शरीरभूतायाममाप्यादेशइत्यर्थः ॥ ५ ॥ स० यद्वा इह लोके । नारीणां
 नविद्यन्तेअरयोयेषांतेनारयः तेषांसाधूनां लनकेवलंपिता अपितुआत्मजः । नकेवलमात्मजः किंतुआत्मा स्वामीचेत्यन्वयः । य-
 थोक्तं “मातारामः” इत्यादि ॥ ६ ॥ स० “पीतशेषंनचपिबेत्” इत्यादेर्यथापीतोच्छिष्टंजलादिबहिष्कार्यं तथेर्ष्यारोषौबहिष्कृत्यमान-
 येत्यर्थः । यत्तुभुक्तभोगयालयाक्रियोजनमित्यवतार्य यथादुष्प्रापपानीयकान्तारयायिनापीतशेषकमण्डलुनिष्ठमुदकमवश्यंनेयमेवत-
 थाऽहमप्यवश्यंनेयैवेतितीर्थादिप्रलपनं तत्त्वस्सदुदाहृतप्रमाणपर्यालोचनया पीतशेषकमण्डलुदकस्येवदार्ष्टान्तिकीभूतसीतायाअपि
 दोषिलप्राप्त्याऽस्यार्थस्य पापंमयिनविद्यतइतिचरमचरणोक्तार्थविरुद्धत्वात् दुष्प्रापपानीयकान्तारयायिनउच्छिष्टोदकानयनेदुर्घटजी-
 वनत्ववत् खरमणस्यरामस्यापिराममन्तराऽऽरामगमनेतथाप्रसक्त्यलपमतिजल्पनमितिकल्पयामः ॥ ८ ॥ ती० नित्यसंबन्धि-
 त्वादपिनाहंपरित्याज्येत्याह—प्रासादाग्रैरिति । प्रासादाग्रैस्थितिमतविमानैर्यानिवतायोगबलात्केवलंवैहायसगतेन मलर्थाया-
 जन्तः । वैहायसगतिमता । तथासर्वावस्थागतेनापिभर्त्राभर्तृपादच्छायेवभर्त्रासहस्रीसर्वावस्थागताभवतीतिविशिष्यतेविधीयते ।
 ति० अतोपिमेवगमनमेवोचितमित्याह । प्रासादाग्रे स्थितापेक्षयेतिशेषः । विमानैर्वावैहायसगतेनवा आकाशगमनेनोपल-
 क्षिताणिमाद्यष्टसिद्धपेक्षयेतिशेषः । सर्वावस्थागताभर्तुः । अपीतिशेषः । “विष्णोरभक्तिकावस्थासर्वावस्थेतिगीयते” इत्यभिधानात् ।
 तांगतस्यअतएवआईषद्भर्तुः । भर्तुरित्यन्तमेकंपदं । अथवापृथक्पदश्रुत्युक्तधर्माननुष्ठानरूपांतांगतापीतियोजना । सकलभर्तृधर्म-
 रहितस्यापिपत्युःपादच्छायापादसेवनमेवेतरधर्मपक्षयास्त्रियाविशिष्यतेऽधिकंभवति । श्रुतिस्मृत्योस्सर्वपरित्यागेनभर्तृसेवायाएव
 स्त्रीणांनित्यत्वबोधनादितिभावः । सत्य० प्रासादाग्रैरित्याद्यासहयोगेतृतीया । वृद्धोयूनेतिनिर्देशात् । तथाचतैस्सहितस्यभर्तुर्या
 पादच्छायासर्वावस्थागता तस्यास्सकाशाद्विशिष्यते भार्यैतिशेषः । अगृह्णानस्सर्वाङ्गच्छायांगृह्णानश्चपादच्छायाभार्यायाःपतिपादैक-
 सेवारतलंबोतयति । वैहायसगतेनेतिभावेक्तः । यद्वाछायेत्यस्याऽऽश्रुतिः । तथाचभर्तुःपादच्छायाअविशिष्यतेभार्या । पादच्छा-
 यांयथाइदानींनेतव्याइदानींननेतव्येतिनविशिष्यतेतथाभार्यापिच्छायाप्रतिबिंबभूतेतिअविशिष्यते । “छायाप्रतिबिंबार्कयोषितोः ।

[पा०] १ क. ख. घ. च. झ. ज. ट. नार्यैका. छ. नारीवै. २ छ. मादिष्टा. ३ झ. ट. वात्मा. ४ छ. झ. ट. ईर्ष्यारोषं.
 ५ क. ग. घ. ज. परित्यज्य. ६ च. ज. पीत, ७ झ. प्रासादाग्रे.

अनुशिष्टाऽस्मि मात्रा च पित्रा च विविधाश्रयम् ॥ नास्मि संप्रति वक्तव्या वर्तितव्यं यथा मया ॥ १० ॥
 अहं दुर्गं गमिष्यामि वनं पुरुषवर्जितम् ॥ नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलवृक्षसेवितम् ॥ ११ ॥
 सुखं वने निवत्स्यामि यथैव भवने पितुः ॥ अचिन्तयन्ती त्रींल्लोकांश्चिन्तयन्ती पतिव्रतम् ॥ १२ ॥
 शुश्रूषमाणा ते नित्यं नियता ब्रह्मचारिणी ॥ सह रंसे त्वया वीर वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १३ ॥
 त्वं हि कर्तुं वने शक्तो राम संपरिपालनम् ॥ अन्यस्यापि जैनस्येह किं पुनर्मम मानद ॥ १४ ॥
 सह त्वया गमिष्यामि वनमद्य न संशयः ॥ नाहं शक्या महाभाग निवर्तयितुमुद्यता ॥ १५ ॥
 फलमूलाशना नित्यं भविष्यामि न संशयः ॥ न ते दुःखं करिष्यामि निवसन्ती सह त्वया ॥ १६ ॥
 [अग्रतस्ते गमिष्यामि भोक्ष्ये भुक्तवति त्वयि] ॥ इच्छामि सरितः शैलान्पल्वलानि वनानि च ॥
 द्रष्टुं सर्वत्र निर्भीता त्वया नाथेन धीमता ॥ १७ ॥
 हंसकारण्डवाकीर्णाः पद्मिनीः साधुपुष्पिताः ॥ इच्छेयं सुखिनी द्रष्टुं त्वया वीरेण सङ्गता ॥ १८ ॥
 अभिषेकं करिष्यामि तासु नित्यं यतव्रता ॥ सह त्वया विशालाक्ष रंसे परमनन्दिनी ॥ १९ ॥
 एवं वर्षसहस्राणां शतं वाऽहं त्वया सह ॥ व्यतिक्रमं न वेत्स्यामि स्वर्गोपि न हि मे मतः ॥ २० ॥

तविहायस्संबन्धिगमनाद्वा । सर्वावस्थागता दुरवस्था-
 पन्नापीत्यर्थः । यद्वा सर्वावस्थासुगता अनुगतास्था-
 यिनी । स्वरूपप्राप्तेरित्यावत् । पादच्छाया पादसेवा ।
 विशिष्यते अतिरिच्यते ॥ ९ ॥ उपदेशानुसारादपि
 मयानुगन्तव्यमित्याह—अनुशिष्टेति । यथामयाभर्तु-
 विषयेवर्तितव्यं तथामात्रापित्रा च विविधाश्रयं विवि-
 धप्रकारं । अनुशिष्टास्मि । संप्रति इदानीं । न वक्तव्या-
 स्मि न शिष्यणीयास्मीति यावत् ॥ १० ॥ उपदेशफल-
 माह—अहमित्यादि । दुर्गत्वादिविशेषणविशिष्टम-
 पीत्यर्थः ॥ ११ ॥ दुःखावहेयं प्रवृत्तिरित्यत्राह—

सुखमिति । त्रींल्लोकान् अचिन्तयन्ती त्रैलोक्यैश्वर्य-
 मप्यगणयन्तीत्यर्थः । पतिव्रतं पतिविषयं व्रतं । पति-
 शुश्रूषणमित्यर्थः ॥ १२ ॥ नियता नियमयुक्ता ब्रह्म-
 चारिणी नियतेन्द्रियेत्यर्थः । कामभोगवर्जितावा ।
 रंसे अपूर्वदर्शनेन सन्तुष्टा भविष्यामीत्यर्थः । मधुग-
 न्धिषु पुष्परसगन्धिषु । “मद्ये पुष्परसे मधु” इति वै-
 जयन्ती ॥ १३—१४ ॥ उद्यता वनगमनोद्युक्ता
 ॥ १५ ॥ दुःखं अशनपानाभ्यर्थनरूपम् ॥ १६—१७ ॥
 कारण्डवाः जलकुक्कुटाः । “महुः कारण्डवः प्लवः”
 इत्यमरः ॥ १८—१९ ॥ व्यतिक्रमं व्यतिक्रान्तं ।

वाविकलोपमानयोः” इति च विश्वः ॥ ९ ॥ **रामानु०** मात्रापित्रा च विविधाश्रयं विविधैर्वर्णैराश्रमभिश्च आश्रीयत इति विविधा-
 श्रयं । श्रेयस्साधनत्वेन सर्वैरनुष्ठेयं । आचारमित्यावत् । अनुशिष्टास्मि अनुशिक्षितास्मि । तस्माद्यथामयावर्तितव्यं आचरितव्यं ।
 तथा संप्रति न वक्तव्यास्मि पूर्वमेव सर्वविदितव्यस्मीत्यर्थः । **सत्य०** मया रमया यथावर्तितव्यं तथा मात्रापित्राप्यनुशिष्टास्मि ।
 संप्रति इदानीं विविधाश्रयं भरतादिनाश्रयमुद्दिश्य न वक्तव्या लयेति शेषः ॥ १० ॥ **सत्य०** दुर्गदुःखेन गन्तुं योग्यं । गन्तुमश-
 क्यं वा । “दुस्त्यात्कष्टनिषेधयोः” इत्यभिधानात् । नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलदिविविधमृगमण्डितं । शार्दूलगणसेवितं तन्नामक-
 राक्षससंबन्धिगणसेवितं । “शार्दूलोराक्षसान्तरे” इति विश्वः । **शि०** पुरुषवर्जितं मृत्यादिरहितं यथास्यात्तथा । गमिष्यामि
 ॥ ११ ॥ **स०** वनेषु जलेषु काननेषु च । मधोः पुष्परस्य अम्लानपुष्पस्येत्यावत् । गन्धएष्वस्तीति मधुगन्धीनिवनानितेषु । एतेन
 “गन्धस्येदुत्पत्तिमुसुरभिभ्यः । अल्पाख्यायां” इति सूत्राविषयत्वात्कथमिकारइति शङ्कानवकाशः ॥ १३ ॥ **शि०** अन्यस्य स्वनिरू-
 पितस्त्रीत्वादिधर्मरहितस्य ॥ **सत्य०** हे राम त्वमन्यस्यापि परिपालनं कर्तुं वने शक्तः । हे मानद राम मम परिपालने शक्त इति किमु वक्तव्यं ।
 अतोत्रैव वस्तव्यमिति मा नद ब्रूहि इत्यावृत्तेनान्वयः । माऽयं ॥ १४ ॥ **ति०** न निवर्तयितुं शक्या न्यायप्राप्तानुगमनत्वात् ।
 त्वच्छक्तिरूपत्वादिति गूढोक्तिः ॥ १५ ॥ **स०** सर्वत्रेत्येतदव्ययम् । संबुद्ध्यन्तपक्षे सर्वत्रायत इति वा सर्वस्मात्रायत इति वा व्युत्प-
 त्तिः । तथाद्येत्रायतेः “आतोनुपसर्गेकः” इति कः । द्वितीये तु “सुपिस्थः” इत्यत्र योगविभागात्कः ॥ १७ ॥ **स०** पादादित्वेपि

[पा०] १ क. च. छ. झ. अ. ट. गण. २ घ. जनस्यैव. ३ छ. झ. अ. ट. साहं. क. ख. साहि. ४ झ. ट. लयासदा.
 घ. च. ज. अ. लयासह. ५ इदमर्थं च. छ. झ. अ. ट. दृश्यते. ६ झ. परतः. ७ घ. च. छ. झ. अ. ट. सरांसिच. ८ छ.
 ट. लाहं नित्यमनुव्रता. च. झ. तासु नित्यमनुव्रता. ९ च—झ. ट. सहस्राणि. १० ग. च. छ. झ. अ. ट. वापि. ११ ख.
 स्वर्गेपिन हि मे मतः. ग. घ. च. ट. स्वर्गोपि हि न मे.

स्वर्गेऽपि च विना वासो भविता यदि राघव ॥ त्वया भूम नरव्याघ्र नाहं तमपि रोचये ॥ २१ ॥

अहं गमिष्यामि वनं सुदुर्गमं मृगायुतं वानरवारणैर्युतम् ॥

वने निवत्स्यामि यथा पितुर्गृहे तवैव पादाबुपगृह्य संयता ॥ २२ ॥

अनन्यभावामनुरक्तचेतसं त्वया वियुक्तां मरणाय निश्चिताम् ॥

नयस्व मां साधु कुरुष्व याचनां न ते मयाऽतो गुरुता भविष्यति ॥ २३ ॥

तथा ब्रुवाणामपि धर्मवत्सलो न च स सीतां नृवरो निनीषति ॥

उवाच चैनां बहु संनिवर्तने वने निवासस्य च दुःखितां प्रति ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

श्रीरामेणसीतांप्रतिवनस्वबहुदोषयुक्तत्वात्तद्वासस्यदुष्करत्वप्रतिपादनेनतदनुगमनानङ्गीकरणम् ॥ १ ॥

सं एवं ब्रुवतीं सीतां धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ न नेतुं कुरुते बुद्धिं वने दुःखानि चिन्तयन् ॥ १ ॥

सान्त्वयित्वा पुनस्तां तु बाष्पदूषितलोचनाम् ॥ निर्वर्तनार्थं धर्मात्मा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥

सीते महाकुलीनाऽसि धर्मे च निरता सदा ॥ इहाचर स्वधर्मं त्वं मां यथा मनसः सुखम् ॥ ३ ॥

वर्षसहस्राणांशतमपिनवेत्स्यामिक्षणमिवनेष्यामि ।
किंपुनश्चतुर्दशसमाइतिभावः । स्वर्गोपनिहिमेमतः
त्वयाविनेतिशेषः ॥ २० ॥ एतदेवविवृणोति—स्वर्गे-
पिचेति ॥ २१ ॥ मृगैःआयुतम् आसमन्ताद्युक्तम् ।
मृगैःअयुतं नामिश्रितं । मिश्रितमित्यर्थः । “ युमि-
श्रणामिश्रणयोः ” इतिधातुः । अत्रेदमवधेयं । वने
मारीचोमृगोभविष्यति तत्प्रसङ्गेनावयोर्वियोगःस्यात्
तत्रकोवापुनर्घटकः कथंत्वंतुमयाविनास्थातुंशक्तासी-
तिचिन्तयन्तरामंप्रतिसीतासूचयति—वानरवारणैरि-
त्यादि । तथाहि मृगोमारीचः । वानरवारणैःवानर-
श्रेष्ठैः सुग्रीवादिभिः । पुनर्वनग्रहणात्त्वनेपि अशोकव-
नेपि वत्स्यामि । पुनस्तवैवपादाबुपसंगृह्य संयता नि-
यताभविष्यामीति ॥ २२ ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
स्वानुरक्तेत्युच्यते । अतएव त्वयावियुक्तां मरणायनि-

श्चितां त्वयावियुक्तत्वेमरणायनिश्चितामित्यर्थः । मां न
यस्व । परमार्थस्तुरावणगृहीतामपित्वय्येवासक्तचित्ता-
म् । अथवेणुद्वयनेनमरणायनिश्चितां । हनुमत्प्रेषणा-
दिकमुखेननयस्व । याचनां देवकृतरावणवधाभ्यर्थ-
नम् । साधुकुरुष्व । मयाकृतात् अतः अनुगमनात् ।
ते गुरुता भारः । नभविष्यति क्लेशोभविष्यतीत्यर्थः
॥ २३ ॥ धर्मवत्सलः कान्ताक्लेशासहिष्णुः ।
निनीषति नेतुमिच्छति । बह्वितिक्रियाविशेषणम् ।
संनिवर्तने संनिवर्तननिमित्तम् ॥ २४ ॥ इति श्रीगो-
विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्या-
ने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तविंशःसर्गः ॥ २७ ॥

वनेनिवासस्यचदुःखितामित्युक्तंविवृणोति—सए-
वमित्यादिना ॥ १—२ ॥ मायथामनसःसुखं मनसो-

त्वेतिनैरङ्गुश्यादुक्तिः ॥ १९ ॥ शि० अविना सर्वरक्षकेण । त्वयाविना । स० विना परमात्मरूपिणा । नाहंरोचये । अव्ययं
चैतत् । तेनरोचयइत्युपपन्नम् ॥ २१ ॥ शि० प्रथमार्थेअन्यपादेवर्णैकन्यूनताऽपूर्वच्छन्दोद्योतनाय । यद्यपिवारणैर्युतमितिभूषण-
टीकाङ्कितपुस्तकेषुदृश्यतेतथापितत्पाठस्यटीकाऽस्पृष्टत्वादेवमुक्तम् ॥ २२ ॥ ति० निवर्तने निवर्तनरूपप्रयोजननिमित्तं । वनवास-
स्यदुःखतां दुःखजनकतांप्रति । सत् संभवत् । बहुहेतुजातमुवाचेत्यर्थः ॥ २४ ॥ इतिसप्तविंशसर्गः ॥ २७ ॥

स० बाष्पदूषितलोचनां बाष्पक्लृप्तकजलादियुक्तलोचनं ॥ २ ॥ ती० स्वधर्मं स्ववाक्यपरिग्रहप्रयोजनंस्वकुलधर्मं । इहैव

[पा०] १ च—झ. ट. विनानर. २ क. च—ट. तदपि. ३ च—ट. वारणैश्च. ४ ख. घ. ज. वनेपि. ५ ग. च. झ.
ज. ट. संमता. क. सर्वदा. ६ छ. झ. ट. नातोमयाते. ७ छ. झ. ट. वत्सलां. ८ घ. सीतां. ९ ख. छ. दुःखतां. १० क.
एवंब्रुवन्तींसीतांतु. ११ छ. झ. ट. ठ. धर्मज्ञां. १२ क. ख. च. छ. झ. ज. ट. ततस्तां. १३ क. च. ज. निवर्तनार्थं.
१४ छ. झ. ट. यथामे. ग. घ. च. ज. माकृथामनसोसुखम्.

सीते यथा त्वां वक्ष्यामि तथा कार्यं त्वयाऽबले ॥ वने दोषा हि बहवो वदतस्तान्निबोध मे ॥ ४ ॥
सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ॥ बहुदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥
हितबुद्ध्या खलु वचो मयैतदभिधीयते ॥ सदा सुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम् ॥ ६ ॥
गिरिनिर्झरसंभूता गिरिकन्दरवासिनाम् ॥ सिंहानां निनदा दुःखाः श्रोतुं दुःखमतो वनम् ॥ ७ ॥
क्रीडमानाश्च विस्रब्धा मत्ताः शून्ये महामृगाः ॥ दृष्ट्वा समभिवर्तन्ते सीते दुःखमतो वनम् ॥ ८ ॥
सप्रहाः सरितश्चैव पङ्कवत्यश्च दुस्तराः ॥ मत्तैरपि गजैर्नित्यमतो दुःखतरं वनम् ॥ ९ ॥
लताकण्टकसंकीर्णाः कृकवाकूर्पनादिताः ॥ निरपाश्च सुदुर्गाश्च मार्गा दुःखमतो वनम् ॥ १० ॥
सुप्यते पर्णशय्यासु स्वयं भग्नासु भूतले ॥ रात्रिषु श्रमखिन्नेन तस्मादुःखतरं वनम् ॥ ११ ॥
अहोरात्रं च संतोषः कर्तव्यो नियतात्मना ॥ फलैर्वृक्षावपतितैः सीते दुःखमतो वनम् ॥ १२ ॥
उपवासश्च कर्तव्यो यथाप्राणेन मैथिलि ॥ जटाभारश्च कर्तव्यो वल्कलांबरधारिणा ॥ १३ ॥
देवतानां पितृणां च कर्तव्यं विधिपूर्वकम् ॥ प्राप्तानामतिथीनां च नित्यशः प्रतिपूजनम् ॥ १४ ॥

यथासुखं भवतितथामाचरेत्यर्थः ॥ ३—४ ॥
बहुदोषं अहिकण्टकादियुक्तत्वात् कान्तारं महारण्यं । “महारण्येदुर्गपथेकान्तारं पुनपुंसकं” इत्यमरः ॥ ५ ॥ हितबुद्ध्या ननुत्वद्भरणकेशेन ॥ ६ ॥
महावनेविद्यमानान्दोषानाह—गिरिनिर्झरेत्यादि । गिरिनिर्झरसंभूताः गिरिनिर्झरेषुप्रवृद्धाः । श्रोतुं दुःखाः दुःखकराः । अतोवनंदुःखं दुःखकरम् ॥ ७ ॥
शून्ये निर्मानुषेप्रदेशे । विस्रब्धाः निःशङ्काः सन्तः । क्रीडमानाः क्रीडन्तः । अतएवमत्ताः महामृगाः सिंहशार्दूलादयः । अस्मान्दृष्ट्वापूर्वदर्शनात्समभिवर्तन्ते हन्तुमभिमुखमागच्छेयुः ॥ ८ ॥ सप्रहाः सनक्राः पङ्कवत्यः बहुपङ्काः । मत्तैर्गजैरुपलक्षिताश्च । अतएवदुस्तराःसरितःसन्ति । अतोदुःखतरं पूर्वोक्तदुःखसंमेलनादतिशयेनदुःखवत् ॥ ९ ॥ यत्र

ननिर्झरादयस्तेनैवमार्गेणगमिष्यामइत्यत्राह—लताइति । लताःपदाकर्षिण्यः । कण्टकाः पादवेधकाः । कृकवाकवो वनुकुक्कटाः । तैरुपनादिताः । तन्नादयुक्ता इत्यर्थः । तन्नादाअप्यश्रुतपूर्वत्वाद्भयावहाएव । निरपाः निर्गतजलाः । “ऋक्पूरब्धूः” इत्यादिनासमासान्तोप्रत्ययः ॥ १० ॥ भूतले ननुपर्यङ्के । तत्रापिपर्णशय्यासु ननुमृदुतूलास्तरणेषु । तत्रापिसुखंभग्नासु जीर्णतयास्वयमेवपतितासु । रात्रिषु नत्वहस्सु । श्रमखिन्नेन फलमूलाद्याहरणश्रमदुःखितेन । वनवासिनासुप्यते । अतोस्माभिरपितथास्वपितव्यमितिभावः ॥ ११ ॥ अहोरात्रं सायंप्रातश्च । वृक्षावपतितैः वृक्षात्स्वयंपतितैः फलैः । नियतात्मना नियतमनस्कैन । इतरानभिलाषिणेत्यर्थः । वनवासिना संतोषः भोजनवृत्तिः । कर्तव्यः ॥ १२ ॥ यथाप्राणेन यथा-

स्थित्वायथामनसस्सुखंभवति । स्वशक्त्यनुसारेणेत्यर्थः । मा मामुद्दिश्यआचर ॥ ३ ॥ सत्य० वसतइतिपुंलिङ्गनिर्देशेनपुरुषस्यैव यदादुःखबाहुल्यंतदाकिमुच्यताइतिसूचयति ॥ ४ ॥ ति० सीतेइतिकलत्रनामग्रहणमपिदुःखाकुलचित्तत्वनाटनेननदोषाय । स० कान्तायाअरंअरमणं असुखमितियावत् । यस्मिंस्तत्कान्तारमितिवनमभिधीयते । कुतः ह्रियस्मात्बहुदोषः बहुव्रीहिः । कान्तारंदुस्साध्यमार्गमित्यर्थः । “कान्तारंवर्त्मदुर्गमम्” इत्यमरः ॥ ५ ॥ शि० गिरिनिर्झरवासिनां गिरिदरीनिवसनशीलानांसिंहानां निनदाः दुःखाः दुःखप्रदाः । अतोवनंश्रोतुं प्रवृत्तजनस्येति दुःखं भवतीतिचशेषः ॥ ७ ॥ ती० गजैरपिदुस्तरास्सरितइतियोजना । ति० गजैरित्यस्ययुक्तमितिशेषः ॥ ९ ॥ ति० कृकवाकुर्वनकुक्कुटः । सरटइत्यन्ये । सत्य० कृकवाकुर्नीलकण्ठः । “कृकवाकुर्मयूरेच” इतिविश्वः ॥ १० ॥ शि० वनं अतः वनपर्यटनशीलस्य । दुःखम् ॥ ११ ॥ सत्य० यथाप्राणेन यथाबलम् ।

[पा०] १ झ. ट. ठ. वसतः. २ ख. दोषंतु. ३ क. मयावैदेहिकथ्यते. ४ ख. च. निर्झर. क. झ. अ. ट. निर्दर. ५ ख. घोराः. ६ क. ख. ग. घ. च. व. तथा. ७ घ. धृष्टाः. ८ क—घ. च. ज. अ. ट. पङ्कवत्यःसु. छ. झ. पङ्कवत्यस्तु. ९ क. ग. नित्यंसीतेदुःखमतो. ज. नित्यमतोदुःखतरंनुकिम्. १० क. ख. विनादिताः. ज. पवादिताः. ११ छ—ट. सुदुःखाश्च. १२ ज. दुर्गा. १३ घ. दुःखेन. १४ क. ग. छ. झ. ट. तस्मादुःखमतो. घ. सीतेदुःखमतो. १५ घ. वृक्षात्प्र. ज. वृक्षप्र. १६ ग. ज. दुःखतरं. १७ छ. झ. ट. धारणम्. १८ ग. घ. परिपूजनम्.

कार्यस्त्रिभिषेकश्च कालेकाले च नित्यशः ॥ चरता नियमेनैव तस्माद्दुःखतरं वनम् ॥ १५ ॥
 उपहारश्च कर्तव्यः कुसुमैः स्वयमाहूतैः ॥ आर्षेण विधिना वेद्यां बाले दुःखमतो वनम् ॥ १६ ॥
 यथालब्धेन संतोषः कर्तव्यस्तेन मैथिलि ॥ यथाहारैर्वनचरैर्नित्यं दुःखमतो वनम् ॥ १७ ॥
 अतीव वातास्तिमिरं बुभुक्षा चात्र नित्यशः ॥ भयानि च महान्त्यत्र ततो दुःखतरं वनम् ॥ १८ ॥
 सरीसृपाश्च बहवो बहुरूपाश्च भामिनि ॥ चरन्ति पृथिवीं दर्पात्ततो दुःखतरं वनम् ॥ १९ ॥
 नदीनिलयनाः सर्पा नदीकुटिलगामिनः ॥ तिष्ठन्त्यावृत्य पन्थानं ततो दुःखतरं वनम् ॥ २० ॥
 पतङ्गा वृश्चिकाः कीटा दंशाश्च भृशकैः सह ॥ बाधन्ते नित्यमबले सर्वं दुःखमतो वनम् ॥ २१ ॥
 दुमाः कण्टकिनश्चैव कुशकाशाश्च भामिनि ॥ वने व्याकुलशाखाग्रास्तेन दुःखतरं वनम् ॥ २२ ॥
 कायकेशाश्च बहवो भयानि विविधानि च ॥ अरण्यवासे वसतो दुःखमेव ततो वनम् ॥ २३ ॥
 क्रोधलोभौ विमोक्तव्यौ कर्तव्या तपसे मतिः ॥ न भेतव्यं च भेतव्ये नित्यं दुःखमतो वनम् ॥ २४ ॥
 तदलं ते वनं गत्वा क्षेमं न हि वनं तव ॥ विमृशन्निह पश्यामि बहुदोषतरं वनम् ॥ २५ ॥
 वनं तु नेतुं न कृता मतिस्तदा बभूव रामेण यदा महात्मना ॥
 न तस्य सीता वचनं चकार तत्ततोऽब्रवीद्राममिदं सुदुःखिता ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

शक्त्या ॥ १३—१४ ॥ त्रिभिषेकश्चनैककालइत्याह—कालेकालइति । प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेष्वित्यर्थः । एतच्चनकतिपयदिनेषु किंतुप्रतिदिनमित्याह—नित्यश इति ॥ १५ ॥ उपहारोबलिः । “उपहारोबलिर्मतः” इतिहलायुधः । आर्षेण ऋषिप्रोक्तेन । विधिना कल्पेन ॥ १६ ॥ यथालब्धेन यावलब्धेन । तेन फलादिनाआहारेण । संतोषः तृप्तिः।यथाहारैः नियताहारैः ॥ १७ ॥ अत्र वने । वाताश्चातीव बहुलाः । तिमिरं च रात्रिष्वतीवास्ति । बुभुक्षाचातीवभवति । भयानि पूर्वोक्तानि ॥ १८ ॥ सरीसृपाः गिरिसर्पाः । बहुरूपाः पृथुशरीराः ॥ १९ ॥ नदीकुटिलगामिनः नदीवत्कुटिलगामिनः ॥ २० ॥ पतङ्गाः शलभाः । दंशाः वनमक्षि-

काः । “दंशस्तुवनमक्षिका” इत्यमरः ॥ २१ ॥ कुशकाशयोःशाखाःकुशकाशपर्णान्येव ॥ २२ ॥ कायकेशाः व्रतोपवासादयः । अरण्यवासे अरण्यरूपवासस्थाने ॥ २३ ॥ भेतव्ये भयहेतुविषये प्रागुक्तसर्पादौ । नभेतव्यं भयनकार्यम् ॥ २४ ॥ वनंगत्वाऽलमिति “अलंस्त्वोः” इतिनिषेधार्थालमुपपदेत्वा । नगन्तव्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥ रामेणवनंनेतुंमतिर्यदानकृतावभूव तदा सीता तस्यवचनं नचकार नाङ्गीचकार । इदंउत्तरसर्गेवक्ष्यमाणम् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्यानेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

“तृतीयासप्तम्योर्बहुलं” इत्युक्तेर्नाम्भावः ॥ १३ ॥ ति० चरतां कालक्षेपं कुर्वतां ॥ १५ ॥ ती० आर्षेणविधिना वानप्रस्थोचितविधानेन । आर्षोविधिरुच्छादिवृत्तिः । वेद्यामित्यनेनतत्करणदुःखं ध्वनितम् ॥ १६ ॥ ति० यथाहारैः यथालब्धाहारैः ॥ १७ ॥ ति० अबलेइत्यनेनतन्निवारणासामर्थ्यं ध्वनितम् ॥ २१ ॥ ती० व्याकुलशाखाः व्याकुलाग्राश्चेतिक्रमात्तद्भुमकुशविशेषणम् ॥ २२ ॥ ति० तान्दोषानिहस्थोपिपश्यामीव । अतोबहुदोषकरंवनं इतिब्रवीमीतिशेषः ॥ २५ ॥ इत्यष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. ज. ट. चरतां. २ च. छ. झ. ज. ट. सीते. ३ ख. ग. च—ट. कर्तव्यःसंतोष. ग. घ. ज. कर्तव्यःसंतोषस्तत्र. ४ छ. ज. झ. यथाहारै. घ. यदाहारै. ५ च—झ. ट. सीते. ६ छ. झ. ज. ट. वातः. ७ छ. झ. ट. चास्ति. ८ छ. झ. अतो. ९ छ. झ. ट. पथिते. १० च. सर्पास्ततो. क. ख. दर्पादतो. ११ घ. सर्वे. १२ ख—ट. पन्थानमतो. १३ घ. पतङ्गवृश्चिकाः. १४ घ. पतङ्गैः. १५ घ. च—झ. ट. कुशाः. १६ च. शाखाद्याः. १७ च. छ. झ. ज. ट. मतो. १८ क—घ. च—ट. सदा. १९ ग. घ. क्रोधमोहौ. २० च. छ. झ. ज. ट. दुःखंनित्य. ख. घ. नित्यंदुःखतरं. २१ च. छ. झ. क्षेमं. २२ ज. झ. ट. विमृशन्निव. २३ घ. ज. दोषमतो. च. झ. ज. ट. दोषकरं. २४ छ. झ. ट. यदा. ग. यथा. ज. स्तथा. २५ छ. झ. ट. तदा. च. ज. यथा. क. महात्मनायदा. २६ क. च. ज. चकारसा. झ. चकारतं.

एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

ईषदश्रुमुख्यासीतयारामंप्रतितदुक्तवनदोषाणांगुणत्वनिरूपणपूर्वकं स्वस्य पितृगृहवासकाले सामुद्रिकलक्षणविद्योद्विजेभ्यः
कस्याश्चिन्निक्षिप्याश्च सकाशाद्भाविवनवासश्रवणस्य तेन सह स्वस्ववनवासोत्कण्ठायाश्च निवेदनम् ॥ १ ॥ तथा श्रीरामविरहम-
सहमानया तया वनवासं प्रति बहुविधं प्रार्थितेनापितेन तदनङ्गीकारेणैव तस्याः परिसान्त्वनम् ॥ २ ॥

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दुःखिता ॥ प्रसक्ताश्रुमुखी मन्दमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
ये त्वया कीर्तिता दोषा वने वस्तव्यतां प्रति ॥ गुणानित्येव तान्विद्धि तव स्नेहपुरस्कृतान् ॥ २ ॥
मृगाः सिंहा गजाश्चैव शार्दूलाः शरभास्तथा ॥ पक्षिणः सूमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥ ३ ॥
अदृष्टपूर्वरूपत्वात्सर्वे ते तव राघव ॥ रूपं दृष्ट्वाऽपसर्पेयुर्मये सर्वे हि बिभ्यति ॥ ४ ॥
त्वया च सह गन्तव्यं मया गुरुजनाज्ञया ॥ त्वद्वियोगेन मे राम त्यक्तव्यमिह जीवितम् ॥ ५ ॥
न च मां त्वत्समीपं स्थामपि शक्नोति राघव ॥ सुराणामीश्वरः शक्रः प्रधर्षयितुमोजसा ॥ ६ ॥
पतिहीना तु या नारी न सा शक्यति जीवितुम् ॥ काममेवंविधं राम त्वया मम विदर्शितम् ॥ ७ ॥

पूर्वसर्गान्ते इदमित्युक्तावपि पुनरिदमित्युक्तिर्विशेष-
णविशेषाभिधानार्था । प्रसक्ताश्रुमुखी ईषदश्रुमुखीत्यर्थः
॥ १ ॥ वस्तव्यतां वासित्वान् दोषान् तव स्नेहपुरस्कृता-
न्गुणानित्येव विद्धि प्रेयसा त्वया सह वर्तमानायाः मम
कोकिलालापचन्दनमलयमारुतवत्सुखकरानजानीही-
त्यर्थः । अमुमर्थमुपरितनसर्गे कुशकाशेत्यादि श्लोके विव-
रिष्यति ॥ २ ॥ शरभाः अष्टपादमृगाः । सूमराः गवयाः ।
भये भयहेतौ । अस्मान्दृष्ट्वा अभिमुखमायास्यन्तीत्युक्त-

वान्नामः । इयं त्वपसर्पेयुरितितत्परिजहार ॥ ३—४ ॥
गुरुजनाज्ञया पित्रोराज्ञया । त्वया च सह मया गन्तव्य-
म् “अर्धोवा एष आत्मनो यत्पत्नी” इति श्रुत्युक्तप्रक्रिय-
या जायापत्योरेकात्मत्वाच्चैव द्विषयादेश एवमद्विषयादे-
श इत्यर्थः । त्वद्वियोगेन हेतुना । मे मया ॥ ५ ॥ अ-
पिशब्दोभिन्नक्रमः । सुराणामीश्वरोपीत्यर्थः ॥ ६ ॥
यानारीपतिहीना पतिवियुक्ता । सा जीवितुं न शक्यती-
त्येवंविधं त्वयाममकामं अत्यर्थं । विदर्शितं उपदिष्टं ।

शि० प्रसक्ता पतिविषयकात्यनुरागविशिष्टा ॥ १ ॥ शि० ये दोषास्त्वया कीर्तिताः तान्गुणानेव विद्धि । इति यतः । तव स्नेह-
पुरस्कृता त्वद्विषयकस्नेहमात्रदर्शनशीला । अहमस्मीति शेषः । स० ये दोषा इतीति शब्दान्वयः । यथाश्रुतान्वये तु इति नानिपातेन
कर्मणो न भिहितत्वरूपनिमित्ताभावाद् द्वितीयानस्यात् स्याच्च प्रथमा । तथाच माधः “कमादमुं नारद इत्यबोधिसः” इति । अवस्तव्यता-
मितिच्छेदः । वस्तव्यवासः भावेतव्यप्रत्ययः । न विद्यते वस्तव्येषां ते अवस्तव्याः तेषां भावस्तत्तातां प्रति अवनवासमुद्दिश्येत्यर्थः ।
एतेन न तल आधिक्यशङ्कानवकाशः । गुणान्विद्धि मां प्रतीतिशेषः । यतोऽहं तव स्नेहपुरस्कृता ॥ २ ॥ स० शरभादीनां पूर्वमभाषि-
तत्वेऽपि भयजनकमात्रस्य कथनीयतयारामाभिप्रेतत्वेन कण्ठतो ज्ञातुवा दोन दोषाय ॥ ३ ॥ स० अपसर्पेयुः पत्न्या यनपराभवेयुः ।
कुतः यस्मात् तव वत्तः । सर्वे बिभ्यति । “भीषास्मात्” इत्यादेः ॥ ४ ॥ ती० गुरुजनाज्ञया “इयं सीता मम सुता सहस्रमर्च-
रीतव । छायेवानुगता सदा” इत्येवंरूपया गुरुजनस्याज्ञया ॥ ५ ॥ स० अतीतिसंबोधनं ॥ ६ ॥ शि० पतिहीना पतिवियोग-
विशिष्टानारी जीवितुं न शक्यति । अतः हे राम एवंविधं त्वद्वियोगेऽपि स्थितिकारकं । मम कामं इच्छाविषयीभूतं वस्तु न निदर्शितं ।
नकारउभयान्वयी । किंच एवंविधं सहगमननिवारकवचनं मम कामं कस्यस्य स्वस्य अमोगमनं यस्मात्तदुःखदमित्यर्थः । निदर्शितं क-
थितम् । किंच एवंविधं उक्तप्रकारकं । मम कामं यदिच्छाविषयीभूतं वस्तु । त्वयैव निदर्शितं कौसल्याप्रार्थनासमये उक्तम् । ति०
केचित्तु एवंविधं वनवासदुःखकामं त्वयाममदर्शितं यद्यपि तथापि तादृशवने पतिहीना प्रबलभर्तृहीना । न जीवितुं शक्यति न तु मादृशी
प्रबलभर्तृकेति अहं वनयास्याम्येवेति भाव इत्याहुः । स० हे राम एवंविधं त्वयानिदर्शितं भरतमाश्रित्य वर्तस्वेत्यादि तत् कामं स्वेच्छा-
नुसारेणैवोक्तं । कुतः पतिहीनायानारी सा जीवितुं न शक्यतीति । यद्वा कामं एवंविधं जातं भरतत्वेन जातं आश्रयेति यदुक्तं तत् अम-

[पा०] १ ख. तान्मन्ये. २ छ. झ. ट. पुस्कृता. ३ क. च. छ. झ. ज. ट. चमराः. ४ क. ख. घ. च. ज. प्रसर्पेयुः.
५ छ. ट. तव सर्वे हि. क. भयात्सर्वे. ६ ग. घ. छ—ट. न हि. ७ क. ग. घ. च. ट. मपिशक्रोपि. ठ. मयिशक्रोपि. ख.
मपिशक्रोहि. ८ क—घ. च—ज. शक्तः. ९ क. ख. हीनाच. १० क. च. ज. व. सान. ११ झ. ट. निदर्शितम्.

अथ चापि महाप्राज्ञ ब्राह्मणानां मया श्रुतम् ॥ पुरा पितृगृहे सत्यं वस्तव्यं किल मे वने ॥ ८ ॥
 लक्षणिभ्यो द्विजातिभ्यः श्रुत्वाऽहं वचनं पुरा ॥ वनवासकृतोत्साहा नित्यमेव महाबल ॥ ९ ॥
 आदेशो वनवासस्य प्राप्तव्यस्स मया किल ॥ सा त्वया सह तत्राहं यास्यामि प्रिय नान्यथा ॥ १० ॥
 कृतादेशा भविष्यामि गमिष्यामि सह त्वया ॥ कालश्चायं समुत्पन्नः सत्यवाग्भवतु द्विजः ॥ ११ ॥
 वनवासे हि जानामि दुःखानि बहुधा किल ॥ प्राप्यन्ते नियतं वीर पुरुषैरकृतात्मभिः ॥ १२ ॥
 कन्यया च पितुर्गृहे वनवासः श्रुतो मया ॥ भिक्षिण्याः साधुवृत्ताया मम मातुरिहाग्रतः ॥ १३ ॥
 प्रसादितश्च वै पूर्वं त्वं वै बहुविधं प्रभो ॥ गमनं वनवासस्य काङ्क्षितं हि सह त्वया ॥ १४ ॥
 कृतक्षणाऽहं भद्रं ते गमनं प्रति राघव ॥ वनवासस्य शूरस्य चर्या हि मम रोचते ॥ १५ ॥
 शुद्धात्मन्प्रेमभावाद्भि भविष्यामि विकल्मषा ॥ भर्तारमनुगच्छन्ती भर्ता हि मम दैवतम् ॥ १६ ॥
 प्रेत्यभावेऽपि कल्याणः संगमो मे सह त्वया ॥ १७ ॥
 [पितां रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ॥ पुत्रा रक्षन्ति वार्धक्ये न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति] ॥ १८ ॥

॥ ७ ॥ अथचापि अपिचेत्यर्थः । हेमहाप्राज्ञ पुरापितृगृहेवसन्त्यामया ब्राह्मणानां ब्राह्मणेभ्यः । ज्योतिर्विद्भ्यः । मे मया । वनेवस्तव्यं किलेति सत्यं वचनं मया श्रुतं ॥ ८ ॥ लक्षणिभ्यः सामुद्रिकलक्षणज्ञेभ्यः । लक्षणज्ञानमस्त्येषामिति इति । ॥ ९ ॥ सः ब्राह्मणोक्तः । वनवासस्यादेशः आदिष्टो वनवास इत्यर्थः । मया प्राप्तव्यः किल । ललाटलिखितस्यापरित्याज्यत्वादिति भावः । सा एवमादिष्टा । अहं त्वया सह यास्यामि । नान्यथा केवलं स्वेच्छयानयास्यामीत्यर्थः ॥ १० ॥ फलितमाह—कृतादेशेत्यादि । अयं कालः वनवासकालः । द्विजः लक्षणवादी । जातावेकवचनम् ॥ ११ ॥ वनवासे दुःखानि जानामि । तानि अकृतात्मभिः अशिक्षितमनस्कैः । प्राप्यन्ते ननुमादृशैर्जनैरिति भावः ॥ १२ ॥

कन्ययेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । भिक्षिण्याः तापस्याः । ब्रीह्यादि त्वादिनिः । वनवासः श्रुतः भावीति श्रुतः । इह गृहे त्वया सह वनवासस्य गमनं लीलार्थं जाह्नवीतीरतपोवनादि गमनं काङ्क्षितं हि । त्वंच बहुविधं प्रसादितो वै प्रसादित एवेति संबन्धः ॥ १३—१४ ॥ कृतक्षणा कृतोत्सवा । “निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः” इत्यमरः । वनवासस्य वनेवासो यस्य इति वनवासः तस्य । शूरस्य तव चर्या परिचर्या । मम मह्यं रोचते ॥ १५ ॥ शुद्धात्मन् ईर्ष्यादिरहित । प्रेमभावात् प्रेमस्वभावात् । हिः प्रसिद्धौ । भर्तारं त्वामनुगच्छन्ती विकल्मषा विगतकल्मषा । भविष्यामि । नन्वत्रैव स्थित्वा कुलदेवतामाराध्य विशुद्धाभवेत् तत्राह—भर्ता हि मम दैवतमिति ॥ १६ ॥ प्रेत्यभावेऽपि परलोके-

मनिदर्शितं ममतारहितेन निदर्शितं ॥ ७ ॥ स० ब्राह्मणानामिति कर्तरि षष्ठी । हेमे रमे अवने निमित्तसप्तमी रक्षणार्थं । पुरा विवाहात्पूर्वं । पितृगृहे वस्तव्यं अनन्तरं पतिनिकटे वने वस्तव्यमिति सत्यं विप्रैश्श्रुतम् ॥ ८ ॥ स० तवरमारमणलान्ममचरमालान्न त्यक्तुयोग्याऽहमित्यप्याह । वनवासेषु कमलेषु कृतोत्साहेति ॥ ९ ॥ ति० अत्र द्विजपदेन रावणोऽपि । तेन यच्छ्रेतद्वीपे तेनोक्तं लक्ष्मी-निमित्तं त्वत्तोमेव धोस्त्विति तत्सत्यं भवत्स्वित्पि गृहं सूचितम् । स० द्विजेत्येकवचनेन पूर्वप्रकृतब्राह्मणानामैकमत्यं द्योतयति ॥ ११ ॥ ति० अत्र त्वमिहेत्युत्तरश्लोकान्वयि । स० भिक्षिणी अपप्रष्टभाषया कोरवञ्जी । साधुवृत्ताया इत्यनेन न प्रतारणार्थं तदुक्तिरिति सूचयति । इह मातुः एतज्जननिजनन्याः । इहेत्यस्यास्मिन्नुद्देशेति तथा अत्र त्वमिहेति उत्तरश्लोकान्वयीति च व्याकरणचिन्त्यं । अस्मिन्नुद्देशेति दशब्दबोधधरामगृहस्य तदानीं तदीयत्वाभावात् । उत्तरश्लोकान्वयित्वस्य चागतिकगतिवत्त्वादिति ॥ १३ ॥ ति० मे मया । बहुतिथं बहुवारं ॥ १४ ॥ ती० कृतक्षणा प्राप्तावसरा । प्रतीक्षितकालेत्यर्थः ॥ १५ ॥ स० प्रेथ्यभावात् दूयात् । ति० प्रेमभावात् भर्तारमनुगच्छन्ती विकल्मषा भविष्यामीत्यन्वयः । त्वया विनाऽत्र स्थितौ हिलोकः कल्मषसंभावयिष्यतीति भावः ॥ १६ ॥

[पा०] १ च. छ. झ. ज. ट. अथापिच. ख. अथवापि. २ क. नित्यं. ३ ख. ग. घ. लक्षणिभ्यः. च. ज. लक्षण्येभ्यो. ४ क. घ. च.—ट. गृहे. ५ क. वासे. ६ छ. झ. ट. भर्ताहं. ७ घ. झ. ट. लयासह. ८ घ. विविधानिच. ९ छ. झ. ट. शमवृत्तायाः. १० छ. झ. ट. त्वमेव बहुतिथं. ११ घ. वीराय. १२ च. छ. झ. ज. ट. ममचर्याहि. १३ ख. प्रेथ्यभावाद्भि. घ. प्रेमभावाद्भि. १४ घ. विकलिषा. १५ छ. झ. पर. १६ छ. झ. ट. सदा. १७ इदं पथं क. दृश्यते.

श्रुतिर्हि श्रूयते पुण्या ब्राह्मणानां यशस्विनाम् ॥ इह लोके च पितृभिर्या स्त्री यस्य महामते ॥
 अद्भिर्दत्ता स्वधर्मेण प्रेत्यभावेऽपि तस्य सा ॥ १९ ॥
 एवमस्मात्स्वकां नारीं सुवृत्तां हि पतिव्रताम् ॥ नाभिरोचयसे नेतुं त्वं मां केनेह हेतुना ॥ २० ॥
 भक्तां पतिव्रतां दीनां मां समां सुखदुःखयोः ॥ नेतुमर्हसि काकुत्स्थ समानसुखदुःखिनीम् ॥ २१ ॥
 यदि मां दुःखितामेवं वनं नेतुं न चेच्छसि ॥ विषमग्निं जलं वाहमास्थाय मृत्युकारणात् ॥ २२ ॥
 एवं बहुविधं तं सा याचते गमनं प्रति ॥ नानुमेने महाबाहुस्तां नेतुं विजनं वनम् ॥ २३ ॥
 एवमुक्ता तु सा चिन्तां मैथिली समुपागता ॥ स्नापयन्तीव गाभुष्णैरश्रुभिर्नयनच्युतैः ॥ २४ ॥
 चिन्तयन्तीं तथा तां तु निवर्तयितुमात्मवान् ॥ ताम्रोष्ठीं स तदा सीतां काकुत्स्थो बह्वसान्त्वयत् ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

श्रीरामेणपरिसान्त्वयमानयासीतयातंप्रतिप्रणयकोपात्तस्यवनेस्वरक्षणसामर्थ्याभावसूचकगर्हणोक्तिः ॥ १ ॥ तथास्वस्वव-
 नवासाचरणेनदुःखाभावंप्रतिपाद्यस्वपरित्यागेनवनगमनेविषपानादिनाप्राणवियोजननिवेदनपूर्वकं विलपन्तींतांप्रतिश्रीरामेण-
 दुःखात्तदनुगमनाङ्गीकारेणब्राह्मणादिभ्योरत्नाभरणादिवितरणचोदना ॥ २ ॥

सान्त्वयमाना तु रामेण मैथिली जनकात्मजा ॥ वनवासंनिमित्ताय भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 सां तमुत्तमसंविन्ना सीता विपुलवक्षसम् ॥ प्रणयाच्चाभिमानाच्च परिचिक्षेप राघवम् ॥ २ ॥

पि । त्वयासहसंगमः कल्याणः शोभनः ॥ १७—१८ ॥
 अत्रप्रमाणमाह—श्रुतिर्हीत्यादिसार्धश्लोकेन । पितृभि-
 रितिबहुवचनंपितामहाद्यपेक्षया । श्रुतिमेवाह—इहे-
 ति । महामतइत्यनेननत्वांबोधयामीतिसूच्यते । स्वध-
 र्मेण स्वस्ववर्णोक्तब्राह्मणादिविवाहविधिना ॥ १९ ॥
 एवं पूर्वोक्तश्रुतिरूपप्रबलप्रमाणसद्भावेपीत्यर्थः । अ-
 स्मात् नगरात् । नेतुमित्यनेनान्वयः । यद्वा अस्मात्
 अद्भिर्दानाद्धेतोः ॥ २० ॥ सुखदुःखयोः समां प्राप्तयोः
 सुखदुःखयोरेकरूपां । समानसुखदुःखिनीं त्वत्समा-
 नसुखदुःखां ॥ २१ ॥ आस्थाय स्त्रीकरिष्ये ॥ २२ ॥
 याचते अयाचत । विजनं बन्धुजनरहितं ॥ २३ ॥

गां भुवं ॥ २४ ॥ ताम्रोष्ठीमित्यनेनसान्त्वादिनास्था-
 तुमशक्यत्वमुच्यते ॥ २५ ॥ इति श्रीभोविन्दराजवि-
 रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्या-
 काण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

जनकात्मजेतिविशेषणंस्वकुलोचिताचारदाढ्याय ।
 वनवासनिमित्ताय वनवासएवनिमित्तंप्रयोजनंतस्मै
 ॥ १ ॥ उत्तमसंविन्ना उत्तममत्यन्तंकंपमाना । विपु-
 लवक्षसं शूरमितियावत् । शूरमपिकथंचिक्षेपेत्यत्राह
 —प्रणयादित्यादि । प्रणयात् स्नेहात् । अभिमानात्
 मदीयोयमित्यभिमानात् । कोपाद्वा । प्रणयकोपादि-

ती० स्वधर्मेण पतिव्रताधर्मेणवर्तमाना । शि० प्राकृतस्त्रीणामपिपातिब्रह्मधर्मस्त्रीकारेणित्यःपतिसंगमोभवतीत्याह—इहेति ।
 प्रेत्यभावे नित्यलोके । स० सा जन्मान्तरेतस्यपत्नीभवतीतिशेषः । नियतपत्नीविषयमेतदितिज्ञेयम् । स्वस्वत्वापरित्यागाद्यस्ये-
 तिषष्ठी ॥ १९ ॥ शि० नानुमेने अनुमार्तिनचकार । तेन प्रणयकोपसूचकवचश्शुश्रूषाव्यक्ता । स० सा अयाचत ई इतिच्छेदः ।
 ई लक्ष्मीः सीता ॥ २३ ॥ ति० स्नापयन्तीवेत्युक्त्या तस्याअपिवास्तवदुःखाभावोऽध्वनितः । रामवाक्यस्यनाव्यतयाज्ञानात्
 ॥ २४ ॥ इत्येकोनत्रिंशःसर्गः ॥ २९ ॥

स० वनवासनिमित्तार्थं वनवासएवनिमित्तंयस्यरावणहननादेस्सवनवासनिमित्तःसएवार्थोयस्यतरामं ॥ १ ॥ ति० अभिमानः
 अत्यन्तमिष्टत्वेनरहसिकोपप्रीत्यादिप्रयुक्तसकलवचनार्हइत्येवंरूपः । परिचिक्षेप सोपहासवचनमुक्तवती । शि० प्रणयात् प्रकर्ष-
 [पा०] १ छ. झ. ट. महाबल. २ क. च. केनैव. ३ च. चाहमास्थाय. घ. चाहंप्रवेक्ष्ये. ४ च. सातं. ५ घ. ययाचे.
 ६ क. ग. घ. च. ज. अ. कुचावुष्णै. ७ झ. अ. ट. तदा. ८ क. ग. घ. छ—ट. क्रोधाविष्टांतुवैदेहीं. ख. क्रोधाविष्टांतुताम्रो-
 ष्ठी. ९ घ. छ. झ. ट. बहुसान्त्व. १० छ. झ—ठ. निमित्तार्थ. ११ घ. सामुद्धर्मसंविन्ना.

किं त्वाऽमन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः ॥ राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ॥ ३ ॥
अनृतं बत लोकोऽयमज्ञानार्थं वक्ष्यति ॥ तेजो नास्ति परं रामे तपतीव दिवाकरे ॥ ४ ॥

तिसंपिण्डितोऽर्थः । परिचिक्षेप निनिन्द ॥ २ ॥ मां
त्यक्त्वावनंगतं त्वां यदमेपिताशृणुयात्तदा त्वां रुयेवका-
चित्पुरुषवेषं धृत्वा मत्कन्यामुपयेमे इति मन्येतेत्यर्थः ।
हेराम सौन्दर्यमात्रेण परभ्रामक । वैदेहः विदेहवंश्यः ।
“कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः” इतिकर्म-
प्रधानतया कदाचिदपि पत्नीविरहमसहमान इत्यर्थः । मि-
थिलाधिपः जनपदस्य सम्यग्रक्षकः । मेपिता त्वा मामे-
कांश्चिदुमशक्त्या मां पत्नीत्यक्त्वा गतं त्वां प्राप्य ज्ञात्वा ।
गत्यर्थो ज्ञानार्थः । स्त्रियं अन्तःस्त्रीस्वभावं । पुरुष-
विग्रहं बहिःपुरुषवेषं । जामातरं अमन्यत किं मन्य-
ते किं । अवश्यमित्थं मन्येतेत्यर्थः । स्त्रियं पुरुषवि-

ग्रहमिति पुरुषत्वेऽपि मोहिनीरूपभ्रमकृत्त्वं पूर्वकृतं
सूचयतीति प्राहुः ॥ ३ ॥ बतेति खेदे । अयं
लोकः तपति दिवाकर इव रामे परं तेजोऽस्तीति अज्ञानात्
यद्वक्ष्यति वदति । तदनृतं । कुतः । नास्ति अनुपल-
भ्यमाणत्वात्तादृशं तेजो नास्त्येवेत्यर्थः । यद्वा अयं लोको
यद्वक्ष्यति यद्वदति । रामे परं तेजोऽस्तीत्यर्थसिद्धं । तत्
अज्ञानात् । अतो नृतं बत । तपति दिवाकर इव रामे परं
तेजो नास्ति । व्यतिरेकदृष्टान्तः । यद्यस्ति दिवाकर-
इव उपलभ्येत इति भावः । यद्वा अज्ञानात् रामस्वरू-
पाज्ञानात् । लोकोऽयं यद्वदति तदनृतं । किं वदतीत्यत्राह
—तेज इति । राम इव तपति दिवाकरे परं तेजो नास्तीति

जनयः रामकर्तृकस्वकर्मजनयनं तस्माद्धेतोः । परिचिक्षेप विलक्षणवचनमुच्चारयामास ॥ २ ॥ ती० हेराम त्वा त्वां । पुरुषविग्रहं
आकारमात्रेण पुरुषं । स्त्रियमेव संतं जामातरं प्राप्य किममन्यत तत्त्वं ज्ञातवानित्यर्थः । यदि जानाति तर्हि मां तु भ्यंन प्रयच्छेदित्याक्षे-
पशेषः । यद्वा “स एव वासुदेवोऽयं साक्षात्पुरुष उच्यते । स्त्रीप्रायमेतत्सर्वजगद्गङ्गापुरस्सरम्” इति विष्णुपुराणोक्तेः वैदेहो मेपिता त्वां
जामातरं प्राप्य लोके त्वयतिरिक्तं पुरुषविग्रहं पुरुषाकृतिसर्वमपि । स्त्रियममन्यत किं किमर्थममन्यत । एतादृशकातरं त्वां तथा मन्वानो
आन्त इत्यर्थः । यद्वा किं त्विति रामजं अमातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहं इति पदच्छेदः । हेरामज रमयितुं जात अवतीर्णेति । हे पुरुष क्रीडार्थ-
मवतीर्णं परमपुरुषेत्यर्थः । अमातरं स्त्रियं मातृव्यतिरिक्तां सपत्नीमातरं कैकेयीं । प्राप्य उद्दिश्य । वैदेहो मेपिता । विग्रहं कलहं । अम-
न्यत किं नामन्यतैव । कैकेय्यासहैतादृशकलहआयास्यतीति न ज्ञातवानित्यर्थः । तथापि न मां विहाय त्वया वनं गन्तव्यमिति भावः । यद्वा
रामजामातरमित्येकं पदं । पुरुषविग्रहं पुरुषान्भक्तान् विशेषेण गृह्णाति स्ववशीकरोतीति तथा रामजामातरं । “रमन्ते योगिनो-
नन्ते” इति श्रुतेः आनन्दरूपजामातरं । त्वां प्राप्य वैदेहो मेपिता स्त्रियं स्वस्त्रियं । स्त्रियमित्युपलक्षणं । पुत्रमित्रकलत्रादिकमासुष्मि-
कंच । सत्यममन्यत किं किंतु सर्वतुच्छमिति ज्ञात्वा परमानन्दपूर्णोऽभूत् । एतादृशसर्वानन्दकरस्त्वं मां कथं व्यथयसीति भावः । शि०
पुरुषविग्रहं पुरुषाकृतिं । स्त्रियं ह्यन्तराकाङ्क्षारहितत्वेन स्त्रीसदृशं । त्वां वैदेहः विदेहकुलोद्भवो मेपिता जामातरं किममन्यत जामा-
तृत्वेन त्वयि निश्चयमकरोत् । एवं ज्ञाने तु भ्यंन दद्यादिति तात्पर्यम् । यद्वा यस्त्वया प्रापिस वैदेहः विदेहकुलोत्पन्नो मेपिता । पुरुषविग्रहं
पुरुषत्वस्य विशेषेण ग्रहो ज्ञानं यस्मिन् परमपुरुषमित्यर्थः । तं जामातरं त्वां अस्त्रियं क्षीरहितं । किं कथं अमन्यत । एतेन तव ह्यन्तरमस्ती-
त्यनुमीयते । तेन तदर्थमेव ते वनगमनमिति व्यञ्जितम् । किंच अस्त्रियं अस्त्रिणानि खिलान्मन्त्रज्ञानविश्वामित्रेण सह याति गच्छति तं विश्वा-
मित्रसहचारिणमित्यर्थः । जामातरं त्वां पुरुषविग्रहं विशेषपुरुषं । किं कथं अमन्यत तवेदं वचनश्रवणेन विशेषपुरुषत्वं प्रतीयत इति
तात्पर्यम् । तेनपि तु भ्रमस्सूचितः । स० वैदेहो जनकः । त्वां जामातरं प्राप्य कीदृशं स्त्रियं क्रियया पुरुषाकारं एतादृशं त्वां किममन्यत
तव स्वरूपं न ज्ञातवान् । यदि जानीयात् तर्हि न तु भ्यंन प्रयच्छेदित्यर्थः । अथवा जगतो मातेति स्त्रियं पितृति पुरुषविग्रहं “एष स्त्री एष पुरुष”
इति श्रुतिमनेन कटाक्षयत्यन्तरङ्गतस्सीतेति ज्ञेयम् । तादृशं त्वां प्राप्य त्वत्स्वरूपं इत्यमिति नामन्यत किं न ज्ञातवान् ॥ ३ ॥ ति० यदि
मां विहाय भवान्न वनगमनभारं वक्ष्यति प्राप्स्यति । बहुप्रापणेऽस्य रूपं । तदा यदि दं लोको वदति रामे तेजस्तपति दिवाकरे नास्तीवेति
तदज्ञानादिव गदितमनृतं भविष्यतीति शेषः । बतेति खेदे । खेदातिशयव्यञ्जकतया च न्यूनपदलादिनदोषः । शि० न केवलं मत्पितुरे-
व भ्रमः एवं लवचनश्रवणे सर्वेषां भ्रान्तिः प्रकटीभवति यतीति बोधयन्त्याह—अनृतमिति । यदि मानं नेष्यसीति शेषः । तदा दिवाक-
रे सूर्य इव तपति त्वयि अज्ञानात् त्वन्निश्चितमन्यनाभावहेतुविषयकज्ञानाभावाद्धेतोः रामे परं तेजो नास्तीति अनृतं मिथ्या । अयं लोको जनः
वक्ष्यति वदिता । तेन तद्वचनश्रवणे मम खेदो भवितेति सूचितं । अद्य तनस्त्रयाविवक्षा । स० तपति तापयितरि । दिवाकरे सूर्य इव ।
रामे तेज इति नास्ति लोकोऽज्ञानाद्यद्यस्तीति वक्ष्यति तदनृतं बतेत्यन्वयः । यद्वा लमपि न जनकमनोरञ्जनीति “यादृशो यक्षस्तादृशो ब-
लिः” इति न्यायेन दानं मद्यमिति न वदेत्यप्याह । दिवाकरे तद्विषये । तपती तत्पुत्री वाऽहं तत्प्रीतिमतीति । तपति दिवाकरे क्रियतेजः
अन्याधीनं च तावत्थारामेऽस्तीति न । किंतु ततः परमधिकं स्वतन्त्रं च । शिष्टं स्पष्टं । “तमेव भान्तमनुभातिसर्वं” इत्यादेः ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. रामं. २ छ. झ—ठ. यदि. च. दभि.

किं हि कृत्वा विषण्णस्त्वं कुतो वा भयमस्ति ते ॥ यत्परित्यक्तुकामस्त्वं मामनन्यपरायणाम् ॥ ५॥
 द्युमत्सेनसुतं वीरं सत्यवन्तमनुव्रताम् ॥ सावित्रीमिव मां विद्धि त्वमात्मवशवर्तिनीम् ॥ ६ ॥
 न त्वहं मनसाऽप्यन्यं द्रष्टास्मि त्वदृतेऽनघ ॥ त्वया राघव गच्छेयं यथाऽन्या कुलपांसनी ॥ ७ ॥
 स्वयं तु भार्या कौमारीं चिरमध्युषितां सतीम् ॥ शैलूष इव मां राम परेभ्यो दातुमिच्छसि ॥ ८ ॥
 यस्य पथ्यं च रामात्थ यस्य चार्थेऽवरुध्यसे ॥ त्वं तस्य भव वश्यश्च विधेयश्च सदाऽनघ ॥ ९ ॥
 स मामनादाय वनं न त्वं प्रस्थातुमर्हसि ॥ तपो वा यदि वाऽरण्यं स्वर्गो वा मे सह त्वया ॥ १० ॥
 न च मे भविता तत्र कश्चित्पथि परिश्रमः ॥ पृष्ठतस्तव गच्छन्त्या विहारशयनेष्विव ॥ ११ ॥
 कुशकाशशरेपीका ये च कण्टकिनो द्रुमाः ॥ तूलाजिनसमस्पर्शा मार्गे मे सह त्वया ॥ १२ ॥

यद्वदतितदनुव्रतमिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ४ ॥ किं हि कृत्वा किमकार्यं कृत्वा । विषण्णः “अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्यामनुरव्रवीत्” इत्युक्तावश्यभरणीयविषये विषादप्राप्तिरन्युक्तेति भावः । ते कालाग्निसदृशक्रोधस्य तव । यत् यस्मात्कारणात् । मां परित्यक्तुकामोसि तादृशं कारणं नास्तीत्यर्थः । यद्वा किं हि कृत्वा किं मनसि कृत्वा । किं विचार्येत्यर्थः । यद्यस्मात् विषादात् भयाच्च मां परित्यक्तुकामोसि ॥ ५—६ ॥ हे राघव अन्या कुलपांसनी यथा कुलपांसनीव । अहं त्वदृते अन्यं मनसापि न द्रष्टास्मि न द्रक्ष्याम्येव । अतस्त्वया गच्छेयमिति योजना ॥ ७ ॥ दृढपातित्रयप्रदर्शनेपिव नगमनासंमतिं ज्ञात्वा कुप्यति—स्वयमिति । कौमारीं कुमारावस्थायां भवपरिणतां । शैलूष इव जायाजीव इव । “शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कुशाश्विनः” इत्यमरः । परेभ्यः स्वयं दातुमिच्छसि ॥ ८ ॥ मातरं शुश्रूषस्वेति यदुक्तं तत्र परिहारमाह—यस्येति । यस्य मातृजनस्य पथ्यं हितं आत्थ । यस्य चार्थे अवरुध्यसे मां निवारयसे । तस्य

जनस्य त्वमेव वश्यः अनुकूलः । विधेयः प्रेष्यश्च । भव । अहं तु त्वामनुयास्यामीत्यर्थः । यद्वा यस्य मद्रूपजनस्य पथ्यं चात्थ एतावत्पर्यन्तं तस्य चार्थे अवरुध्यसे छिद्यसि । तस्य जनस्य त्वं वश्यो विधेयश्च भव । त्वमेव मद्रूपजनस्य पथ्यं चात्थ । अथवा यस्य भरतस्य पथ्यमात्थ यस्य चार्थे यस्याभिषेकरूपप्रयोजननिमित्ते । अवरुध्यसे निगृहीतोसि । तस्य वश्यः इच्छानुसारी । विधेयश्च प्रेष्यश्च । भवेति संबन्धः ॥ ९ ॥ वश्यो विधेयश्च त्वं तपो वा तपश्चरणं वा । अरण्यं अरण्यवासो वा । स्वर्गो वा स्वर्गगमनं वा । त्वया सह भवत्विति शेषः ॥ १० ॥ पथितव पृष्ठतोगच्छन्त्या मे विहारशयनेष्विव विहारः परिक्रमः उद्यानसंचार इति यावत् । “विहारस्तु परिक्रमः” इत्यमरः ॥ ११ ॥ त्वया सह गच्छन्त्या मम तूलाजिनसमस्पर्शाः तूलं तूलपिण्डः । अजिनं कन्दल्याजिनं “कदलीकन्दलीचीनचमूरुप्रियका अपि । समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः” इत्यभिधाना-

स० सत्यवन्तामानं पतिं सावित्री नामिका विवाहात् प्राक् नारदेन अल्पायुस्स इति बोधितापियतो मनसा तं संकल्पितवती अतो नाहं तं त्यक्ष्यामीत्युक्त्वा तमेव सत्यवन्तमुद्वाह्य एकवत्सरानन्तरं वने मृतं यमेन नीयमानं पतिमनुगम्य यमात्तं मोचयित्वा जीवितं तं पुनर्बाहुभ्यां गृहीत्वा स्वाश्रममागतवतीति भारतवर्षोक्ता कथा ज्ञेया ॥ ६ ॥ ती० यद्वा भरताय रामकर्तृकराज्यदानमसहमानाह । हे राम भार्या भर्तुष्योग्यां । कुतः सर्ती अनश्वरां । कुतः चिरमध्युषितां पितृपितामहाद्यागतां । कौमारीं कुमारावस्थेन लयाप्राप्त्या यौवराज्यरूपमित्यर्थः । मां राज्यलक्ष्मीं । शैलूष इव वेषधारी सन् परेभ्यो भरतादिभ्यो दातुमिच्छसि । इदं तव नोचितमिति भावः ॥ ८ ॥ स० यस्य भरतस्य पथ्यं चरां तदनुवर्तिनीं । आत्थ संप्रत्येव कथितवानसि । यस्य चार्थे प्रयोजनविषये । अवरुध्यसे निगृहीतोसि । तस्य भरतस्य भवोरुदः वश्यः अधीनो यस्य सः भववश्यस्त्वं विधेयो नियोज्यो भव । पथ्यं चरामित्यत्र मुमागम इव डीबभावश्चार्थः । एतेन वश्यविधेयशब्दयोः पौनरुक्त्यं परिहृतं भवति ॥ ९ ॥ स० अनादाय आङ्गलाप्रत्ययान्तेन समासेऽपि अनन्तरं न आसमासः । तेन “समासेऽनञ्पूर्वैकत्वोत्पत्तिः” इति निषेधस्य नावकाशः ॥ १० ॥ ति० विहारशयनेषु सुप्ताया इवारण्ये गच्छन्त्या न मे परिश्रम इति योजना । स० पूर्वमप्रतस्तेगमिष्यामीत्युक्तेरनुपपन्नः पृष्ठतस्तव गच्छन्त्या इत्युक्तेः कदाचित् पृष्ठतश्च गमनमनुचरस्वभाव इति ज्ञायते । तत्राप्रत इत्युक्ति-

[पा०] १ छ. झ. ट. ठ. वीरं. २ च. छ. झ. अ. ट. लन्यं. ३ च. नियोज्यश्च. ४ छ. झ. ट. प्रस्थितुं. ५ च. राज्यं. ६ च—ठ. स्यात्त्वया सह. क. ख. घ. स्यात्सहलया. ७ ख. शयनेष्वपि, ८ क. सहमम.

महावातसमुद्भूतं यन्मामपकरिष्यति ॥ रजो रमण तैन्मन्ये परार्ध्यमिव चन्दनम् ॥ १३ ॥
 शाद्वलेषु यथा शिश्ये वनान्ते वनगोचर ॥ कुथास्तरणतल्पेषु किं स्यात्सुखतरं ततः ॥ १४ ॥
 पत्रं मूलं फलं यत्स्वमल्पं वा यदि वा बहु ॥ दास्यसि स्वयमाहृत्य तन्मेऽमृतसरसोपमम् ॥ १५ ॥
 न मातुर्न पितुस्तत्र स्मरिष्यामि न वेश्मनः ॥ आर्तवान्युपशुञ्जाना पुष्पाणि च फलानि च ॥ १६ ॥
 न च तत्र गतः किञ्चिद्द्रष्टुमर्हसि विप्रियम् ॥ मत्कृते न च ते शोको न भविष्यामि दुर्भरा ॥ १७ ॥
 यस्त्वया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना ॥ इति जानन्परां प्रीतिं गच्छ राम मया सह ॥ १८ ॥
 अथ मामेवमव्यग्रां वनं नैव नयिष्यसि ॥ विषमद्यैव पास्यामि मांविशं द्विषतां वशम् ॥ १९ ॥
 पश्चादपि हि दुःखेन मम नैवास्ति जीवितम् ॥ उज्जितायास्त्वया नाथ तदैव मरणं वरम् ॥ २० ॥
 ईमं हि सहितुं शोकं मुहूर्तमपि नोत्सहे ॥ किंपुनर्दश वर्षाणि त्रीणि चैकं च दुःखिता ॥ २१ ॥

त । भवन्तीतिशेषः ॥ १२ ॥ परार्ध्यं श्रेष्ठं । चन्दनं वासितं । चन्दनचूर्णमित्यर्थः ॥ १३ ॥ शाद्वलेषु बालतृणवत्प्रदेशेषु । शिश्ये त्वयासहेतिशेषः । कुथाश्चित्रकंबलाः । आस्तरणानि कौसुभोत्तरच्छदाः । तैरुक्तेषुतल्पेषु ॥ १४—१५ ॥ मातुरित्यादौ “अधीगर्थदयेशां” इतिषष्ठी । आर्तवानि तत्तद्वतुसमुत्पन्नानि ॥ १६ ॥ तत्र वने । गतस्त्वमत्कृते मन्निमित्तं । किञ्चिद्विप्रियं दुःखं । द्रष्टुमर्हसि । तेशोकश्चनभवेत् । अतोदुर्भरा दुःखेनभर्तव्या । नभविष्यामि ॥ १७ ॥ किंबहुनोक्तेननिश्चितमेकसङ्क्षेपतःशृण्वत्याह—यइति ।

त्वयासहयोवासः सःस्वर्गः मेस्वर्गसमः । त्वयाविना योवासः सःनिरयः नरकोपमः । त्वत्संश्लेषविश्लेषादन्येनमेसुखदुःखेस्तइतिभावः । इति एवं । परां विश्लेषासहां । प्रीतिं जानन् पूर्वमपिबहुशोऽनुभवन् । मयासहगच्छ ॥ १८ ॥ अथेति प्रश्ने । एवं उक्तप्रकारेण । अव्यग्रां वनगमनविषयभीतिरहितां । अद्यैव त्वत्सन्निधावेव । द्विषतां भरतादीनां । वशं माविशं नप्राप्नुयां । विरहोवाद्विषन्तः ॥ १९ ॥ पश्चादपि त्वद्मनानन्तरमपि । उज्जितायाः त्यक्तायाः । तदैव त्वत्सन्निधानकालएव ॥ २० ॥ विषकृतदुर्मरणाहुः-

गमनलौल्यात् अत्रपृष्ठतइत्युक्तिर्विहितत्वादितिवाबोध्यम् । अपरिचितेपथियोषितोऽप्रगमनायोग्यत्वात् ॥ ११ ॥ स० अवकिरिष्यति कृविक्षेपेइत्यतोलद्द विक्षेप्यति । प्राप्नोतीतियावत् ॥ १३ ॥ स० शिश्येउत्तमपुरुषैकवचनमेतत् । वनगोचरा वनानिप्रलयजलानिचगावःवेदरूपशब्दाश्चवनगावःतासुचरश्चरणंअभिमानितयागमनंयस्यास्तावनगोचराअहं यदा वनान्ते वनमध्ये शाद्वलेषुशिश्यइत्यन्वयः । वनान्तर्वेणगोचरेतिपाठे “प्रनिरन्तश्शर—” इत्यादिनाणलं । वनं महावनं । अन्तर्वेणं तन्मध्यवार्ति । ततः शाद्वलशयनात् ॥ १४ ॥ ति० स्वयमाहृत्यदास्यसइत्यनेन स्वयतदाहरणप्रयुक्तश्रमाभावस्सूचितः । स० स्वयं साक्षात् दास्यसि किंकरीअसि । इति पत्राद्याहृत्यदिदास्यसि मे मह्यं । तन्मेऽमृतसरसोपममित्यावृत्तेनान्वयः ॥ १५ ॥ स० आर्तवानि “समयस्तदस्यप्राप्तं” इत्यधिकारे “ऋतोरण्” इत्यण् । प्राप्तवसन्तावृतुकानि ॥ १६ ॥ ति० ततः उक्तहेतोः ॥ १७ ॥ स० यस्त्वयेत्यत्रत्ययुष्मच्छब्दस्यतत्कालीनसंबोध्यरामलविशिष्टेशक्तिः । रामलस्यैवशक्यतावच्छेदकत्वं । तत्कालीनसंबोध्यलस्यचशक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वं । विशेषणलंचतत्पदजन्यबोधविषयत्वं । उपलक्षणलंचतत्पदजन्यबोधविषयत्वेनशक्त्यविषयत्वं । एवंमयेत्यस्मच्छब्दस्यतत्कालीनस्वतन्त्रोच्चारयितृसीतालविशिष्टेवस्तुनिशक्तिः । उक्तीरित्यासीतात्वादेरेवविशेषणादित्वाच्छक्यतावच्छेदकत्वादिवोध्यम् । तथाच इदानींसीतासंबोध्यरामेणसहवासइतियत् सखर्गः । विनातुयोवासः सनिरयइतिजानन् राम इदानींस्वतन्त्रोच्चारयितृयासीतयासहप्रीतिर्हर्षगच्छप्राप्नुहीत्युपलक्षणार्थंघटितश्लोकार्थः । स्वतन्त्रेतिविशेषणात्रमयेत्यस्माद्वाल्मीकेर्बोधः । अनयैव दिशा “मादृशोपरःपापी” “दासोहमितिमांमला” इत्यादयस्समाधातव्याः ॥ १८ ॥ शि० द्विषतां त्वद्वियोगहेतुकसर्ववस्तुविषयकंप्रीत्यभावविशिष्टानांभवन्मात्रादीनां । अवशं अप्रीतिहेतुककान्त्यभावं । मागमं नप्राप्यामि द्रष्टुंनशक्यामीत्यर्थः । एतेन दुःखादर्शिलंगुणःसीतायाव्यक्तः ॥ १९ ॥ ती० तदैव त्वद्विप्रयोगकालएव ॥ २० ॥ ति० विगृह्यकथनेन वनवासकालसंख्या-

[पा०] १ च. छ. झ. ज. समुद्भूतं. २ ख. घ. छ—ठ. मवकरिष्यसि. ३ क. तन्मस्ये. ४ च. छ. झ—ठ. यदा. क. ख. यदासिष्ये. ५ च. ज. कुशास्तरण. छ. कुशास्तरणयुक्तेषु. झ. ट. कुथास्तरणयुक्तेषु. ६ ख. मम. ७ ज. पत्रमूलफलं. ८ छ. पुष्पमल्पं. झ. ट. यत्तुअल्पं. ज. यद्यल्पं. ९ ख. च. छ. झ. ज. ट. दास्यसे. १० च. छ. झ—ठ. ततः. ११ ज. त्वत्कृतेनचमे. १२ ज. दुर्भरा. छ. दुर्भनाः. १३ क. ख. च. छ. झ. ज. ट. नयिष्यसे. १४ ख. मागमंद्विषतां. छ. ज. झ. ट. मावशंद्विषतांगमम्. १५ क. च. ज. तथैव. १६ ख. श्रुवम्. १७ क. ख. इमंतु.

इति सा शोकसंतप्ता विलप्य करुणं बहु ॥ चुक्रोश पतिमायस्ता भृशमालिङ्ग्य सस्वरम् ॥ २२ ॥
 सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिव गजाङ्गना ॥ चिरसंनियतं बाष्पं मुमोचाग्निमिवारणिः ॥ २३ ॥
 तस्याः स्फटिकसङ्काशं वारि संतापसंभवम् ॥ नेत्राभ्यां परिसुप्ताव पङ्कजाभ्यामिवोदकम् ॥ २४ ॥
 तच्चैवामलचन्द्राभं मुखमायतलोचनम् ॥ पर्यशुष्यत बाष्पेण जलोद्धतमिवांबुजम् ॥ २५ ॥
 तां परिष्वज्य बाहुभ्यां विसंज्ञामिव दुःखिताम् ॥ उवाच वचनं रामः परिविश्वासयंस्तदा ॥ २६ ॥
 न देवि तव दुःखेन स्वर्गमप्यभिरोचये ॥ न हि मेऽस्ति भयं किञ्चित्स्वयंभोरिव सर्वतः ॥ २७ ॥
 तव सर्वमभिप्रायमविज्ञाय शुभानने ॥ वासं न रोचयेऽरण्ये शक्तिमानपि रक्षणे ॥ २८ ॥
 यत्सृष्टाऽसि मया सार्धं वनवासाय मैथिलि ॥ न विहातुं मया शक्या कीर्तिरात्मवता यथा ॥ २९ ॥
 धर्मस्तु गजनासोरु सद्भिर्गञ्जरितः पुरा ॥ तं चाहमनुवर्तेऽद्य यथा सूर्यं सुवर्चला ॥ ३० ॥
 न खल्वेहं न गच्छेयं वनं जनकनन्दिनि ॥ वचनं तन्नयति मां पितुः सत्योपबृंहितम् ॥ ३१ ॥

खेनमरणं ज्याय इत्याशङ्क्याह—इममिति । आदौ दशवर्षाणि मध्ये त्रीणि वर्षाणि अन्ते एकवर्षं च तुल्यतया भातिविरहिण्या इत्यावेदयितुं विभज्योक्तिः ॥ २१ ॥ आयस्ता आयासं प्राप्ता । प्रश्लिथिलग्रात्रीत्यर्थः । सस्वरं सतारध्वनीत्यर्थः ॥ २२ ॥ विद्धा ताडिता । वाक्यैः पूर्वरा मोक्तैः । दिग्धैः विषलिप्तैर्बाणैः । चिरसंनियतं वार्ताप्रसङ्गेन चिरात्संनिरुद्धं । अरणिरित्यत्रापि विद्धेत्यनुषञ्जनीयं ॥ २३ ॥ स्फटिकसङ्काशमित्यनेन विकज्जलतावगमाच्चिरविगलितधारत्वमवगम्यते । उदकं मकरन्दरूपं । तद्बुधुष्णं निर्मलं च ॥ २४ ॥ अमलसङ्काशमिति पाठे अमलतया प्रकाशमानं । बाष्पेण संतापसंभवेनोष्णेन । अंबुजपक्षे ऊष्मणेत्यर्थः । “बाष्पऊष्मा” इत्यमरः ॥ २५ ॥ विसंज्ञामित्यनेन मूर्च्छाभावः सूच्यते । परिविश्वासयन् सम्यग्विश्वासयन् ॥ २६ ॥ तव दुःखेन हेतुना प्राप्यं स्वर्गमपि न रो-

चये । त्वयि दुःखितायां स्वर्गमपि नेच्छामीत्यर्थः । स्वयंभोः नारायणस्य । न तु चतुर्मुखस्य । तस्य मधुकैटभादिभ्यो भयसंभवात् । आर्षोऽङ्गुप्रत्ययः । सर्वतः सर्वजन्तुभ्यः ॥ २७ ॥ तव विरहदुःखासहिष्णुरपि निर्भयोपि शक्तिमानपि तवान्तराभिप्रायानभिज्ञानादेतावत्पर्यन्तं त्वावनेनेतुनेच्छामीति भावः ॥ २८ ॥ सृष्टा देवेनेति शेषः । आत्मवता शीलवता । अतिकृच्छ्रावस्थायामप्यक्षुभितमनस्कै नवा । यच्छब्दयोगात्तदिति पूर्णीयम् ॥ २९ ॥ इदं पत्न्या सह वनगमनं रागप्राप्तं न भवति अपितु शिष्टाचारसिद्धमित्याह—धर्म इति । धर्मः वानप्रस्थधर्मः । सद्भिः सपत्नीकैराजर्षिभिः । यथा सूर्यसुवर्चलेति भिन्नलिङ्गयोरप्यौपम्यमार्थः । यथा सूर्यसुवर्चला देवी तद्वन्मामनुवर्तस्वेति वार्थः ॥ ३० ॥ सत्योपबृंहितं पितुर्वचनं मां वनं नयति खलु तत् तस्मात्कारणात् । अहं न गच्छेयमिति न अथैव गच्छेयमेवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

या अतिदुस्तरत्वं ध्वनयति ॥ २१ ॥ स० पङ्कजाभ्यां सद्यस्तरसउत्कृताभ्यां ॥ २४ ॥ ति० सितापौर्णमासी तत्संबन्धी अमलो राहाद्यनुपराक्तः यश्चन्द्रस्तत्सदृशः । जलोद्धृतं जलमुद्धृतं यस्मात् । आहिताभ्यादिः । शि० सितेशुकपक्षे अमलः अन्धकारनिवर्तकः यश्चन्द्रः पूर्णिमाचन्द्र इत्यर्थः । तत्सदृशः । पर्यशुष्यते । इव उभयाभ्याम् । स० सिता श्वेतशर्करा । “सितास्याच्छ्वेतशर्करा” इत्यभिधानात् ॥ २५ ॥ ती० स्वयंभोरिव सर्वतः सर्वेषां आयुर्भाग्यं च लिखितुं परिमार्तुं च कर्तुं ब्रह्मणो यथाकृतश्चिदपि भयं नास्ति तद्वदित्यर्थः । स० स्वयंभोः ब्रह्मणः । आर्षोऽङ्गुः । सर्वतः सर्वशब्दोद्धवाचकः । उपलक्षणया सर्वसुपर्वप्रहः । रुद्रादिभ्यो ब्रह्मणो यथा भयं नास्ति तथा मम सर्वतोपि भयं नास्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ ति० आत्मवता आत्मज्ञेन । यथा प्रीतिः दया । हातुमशक्या ॥ २९ ॥ स० तत् पितृवचनं । मां नयति । न खलु नैर्दृष्टैः खं सुखं खानिन्द्रियाणि बाहुनातिष्ठिनीति तत्तथा वनं । न गच्छेयं स्वयं । किंतु । यद्वा खलु निषेधार्थः । तथा च वनं न गच्छेयं न खलु न गच्छेयमेवेत्यर्थः । “नकारस्वागतो बन्धौ सुतौ वृक्षे च” इति “खलु निषेधेन” “खमिन्द्रिये सुखे”

[पा०] १ क. घ. ज. भृशमायस्तापति. २ घ. ज. संनिहितं. ३ छ. झ—ठ. तस्मितामल. ४ ख. परिष्वज्य च. ५ ख. मसंज्ञामिव. ६ क. वीरः. ७ ज. स्तथा. ८ ज. माविहातुं. ९ क. घ. च. छ. झ—ठ. प्रीतिरात्म. १० ख. चरितो हिसः. ११ छ. बाहमनु. च. झ—ठ. चाहमनुवर्तिष्ये. १२ च. खल्वहंतु.
 वा. रा. ५०

एष धर्मस्तु सुश्रोणि पितुर्मातुश्च वश्यता ॥ अतश्च तं व्यतिक्रम्य नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३२ ॥
 अस्वाधीनं कथं दैवं प्रकारैरभिराध्यते ॥ स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् ॥ ३३ ॥
 यत्रयं तत्रयो लोकाः पवित्रं तत्समं भुवि ॥ नान्यदस्ति शुभापाङ्गे तेनेदमभिराध्यते ॥ ३४ ॥
 न सत्यं दानमानौ वा न यज्ञाश्चाप्तदक्षिणाः ॥ तथा बलकराः सीते यथा सेवा पितुर्हितौ ॥ ३५ ॥
 स्वर्गो धनं वा धान्यं वा विद्याः पुत्राः सुखानि च ॥ गुरुवृत्त्यनुरोधेन न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥ ३६ ॥
 देवगन्धर्वगोलोकान्ब्रह्मलोकांस्तथा नराः ॥ प्राप्नुवन्ति महात्मानो मातापितृपरायणाः ॥ ३७ ॥
 स मां पिता यथा शास्ति सत्यधर्मपथे स्थितः ॥ तथा वर्तितुमिच्छामि सहि धर्मस्सनातनः ॥ ३८ ॥
 मम सन्ना मतिस्सीते त्वां नेतुं दण्डकावनम् ॥ वसिष्ठ्यामीति सा त्वं मामनुयातुं सुनिश्चिता ॥ ३९ ॥
 सा हि सृष्टाऽनवद्याङ्गि वनाय मदिरेक्षणे ॥ अनुगच्छस्व मां भीरु सहधर्मचरी भव ॥ ४० ॥

पितुर्मातुश्च वश्यतेत्येष एव धर्मः । वश्यता विधेयता । अहं पितृवचनपरिपालनोद्युक्तोहं । तं व्यतिक्रम्य माता-पितृविधेयत्वरूपधर्मव्यतिक्रम्य जीवितुं नोत्सह इति संबन्धः ॥ ३२ ॥ माभूत्पितृवचनकरणं दैवमाराध्या-स्माभिरत्रैवस्थातव्यमित्यत्राह—अस्वाधीनमिति । अस्वाधीनं आराधकानधीनं । स्वतन्त्रमितियावत् । यद्वा अस्वाधीनं प्रत्यक्षतया अनाज्ञापयत् । स्वाधीनं प्रत्यक्षतया नियोजयन्तं । गुरुं गुरुंचेत्यर्थः । प्रकारैः आराधन-प्रकारैः ॥ ३३ ॥ यत् गुर्वादित्रयं तत् त्रयो लोकाः । लोकत्रयमपितदाराधनसाध्यमित्यर्थः । भुवि तत्समं पवित्रमन्यत्रास्ति “गगनं गगनाकारं” इति वत्स्वस्य स्वेनौपम्यसंभवात्तद्वावृत्त्यर्थमन्यपदं । तेन कारणेन । इदं गुर्वादित्रयं । अभिराध्यते ॥ ३४ ॥

पितृवाक्यस्य सत्यादिवैलक्षण्यमाह—न सत्यमिति । हिताहितकरी । पितुः सेवायथाबलकरी तथा सत्यादयो न बलकराः न परलोकबलकराः । न पारत्रिकाभ्युदयसाधका इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ स्वर्गादीनि गुरुवृत्त्यनुरोधेन सिध्यन्तीति शेषः । गुरुणां मात्रादीनां । वृत्तिः शुश्रूषणं । तदनुरोधेन तदनुवर्तनेन । “अनुरोधो नुवर्तनं” इत्यमरः । व्यतिरेकेणाप्याह—न किञ्चिदिति ॥ ३६ ॥ क्रमेण ब्रह्मलोकं प्राप्नुवन्तीति भावः । नरा इति सर्ववर्णसाधारण्योक्तिः । महात्मानः दृढमनस्काः । मातेति । तच्छुश्रूषणैकरता इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ मा मां सः स्वतन्त्रः । वर्तितुं अनुष्ठानं । सः वर्तनम् । धर्मापेक्षया पुंस्त्वम् ॥ ३८ ॥ सन्ना त्वद्वावापरिज्ञानात्क्षीणा । सा त्वं मया सह वसिष्ठ्यामीति मामनुयातुं सुनिश्चिता । तेन इदा-

इति च विश्वः । एवमर्थकरणे वचनं “तत्रयति मां पितुः” इत्याद्युचितार्थं भवतीति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ स० एकत्राहमव्ययं । अहङ्कारेणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ शि० यत्र मात्राद्याराधने त्रयं धर्मार्थकामाः । अस्तीति शेषः । अतएव त्रयः ऊर्ध्वधोमध्यवर्तिनः लोकाः जनाः यत्र वर्तन्त इति शेषः । अतस्तत्समं पवित्रं अन्यत्रास्ति । तेन हेतुना इदं पितृवचनं । अभिराध्यते परिपालयते । अर्थशब्देन परमपुरुषार्थभूतमोक्षस्यापि ग्रहणान्नव्याख्यानेन्यूनता । अतएव त्रयमित्युक्तिस्सानुकूला । स० यत्र त्रयं पित्रादित्रयं । तत्र त्रयो लोकाः भूर्भुवस्स्वराख्याः वैकुण्ठादयो वा सन्ति । तत्समं पवित्रं पवेर्माभयात्त्रायत इति वा पवित्रं । शुभः अपाङ्गः मन्मथः यस्याः पुत्रत्वेन तथा । तस्यासंबुद्धिः हेतुभापाङ्गे । “पविर्वज्रं महाभयं” इत्यभिधानम् ॥ ३४ ॥ स० पूर्वत्रयाणां ग्रहणेऽपि अत्र पितुरेव ग्रहणं तद्वचनस्य सुकार्यहेतुत्वेन तत्प्रसाधन्याभिप्रायेण ॥ ३५ ॥ स० देवगन्धर्वाः साक्षाद्देवप्रेष्याः । गोलोकश्चन्द्रलोकः । नाकलोको वा मातृलोको वा । “स्वर्गमातरिगौः” इति रत्नमाला । “गौर्नाकैवृषभे चन्द्रे” इति विश्वः । “स यदि पितृलोककामो भवति” इति ध्रुवेः ॥ ३७ ॥ स० सत्याकैकेद्या अधर्मपथे स्थित इति वा ॥ ३८ ॥ ती० लज्ज्वावापरिज्ञानात्त्वां वनं नेतुं पूर्वमममतिः सन्ना क्षीणा । यतो वने वसिष्ठ्यामीति मामनुयातुं मतिः लज्ज्मतिस्सुनिश्चिता । अतः पूर्वसन्नामे मतिरिदानीं त्वां वनं नेतुमुद्युक्तेति शेषः । शि० सन्ना प्राप्ता । स० यतस्त्वं अनुयातुं सुनिश्चिता अतस्त्वां नेतुं मया अमतिः सा सन्ना विशीर्णा ॥ ३९ ॥ ति० सा त्वं हि यतोऽधुना वनाय वनगमनाय ।

[पा०] १ ख. घ. च—ट. धर्मश्च. २ छ—ठ. आज्ञां चाहं. क. ज. आज्ञामहं. ख. घ. च. अतश्चाहं. ३ अस्मिञ्छ्लो-के पूर्वोत्तरार्धयोः क—घ. ज. पुस्तकेषु पौर्वापर्यं दर्शयते. ४ छ. झ. ज. ट. यत्र त्रयं त्रयो. क—घ. यत्र त्रयं तत्र. ज. यत्र तत्र त्रयो. ५ छ. झ—ठ. यज्ञोवाप्याप्तदक्षिणाः. क. ज. यज्ञावाप्याप्तदक्षिणाः. ख. घ. यज्ञावाप्याप्तदक्षिणाः. ६ च. छ. झ. ज. ट. श्रिता. ७ क. पुत्राविद्याः. ८ ख. घ. ज. सुखानिवा. ९ क. च. लोकांश्च. १० छ. झ. ट. परान्. ११ क. च. छ. ज. ज. मां पिता. १२ च. छ. झ. ज. ट. नेतुं त्वां. १३ ख. प्रपत्स्यामीति. १४ घ. छ. झ—ठ. दिष्टा. च. हृष्टा.

सर्वथा सदृशं सीते मम स्वस्य कुलस्य च ॥ व्यवसायमतिक्रान्ता कान्ते त्वमतिशोभनम् ॥ ४१ ॥
 आरभस्व शुभश्रोणि वनवासक्षमाः क्रियाः ॥ नेदानीं त्वद्वते सीते स्वर्गोपि मम रोचते ॥ ४२ ॥
 ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि भिक्षुकेभ्यश्च भोजनम् ॥ देहि चाशंसमानेभ्यः संत्वरस्व च मा चिरम् ॥ ४३ ॥
 भूषणानि महार्हाणि वरवस्त्राणि यानि च ॥ रमणीयाश्च ये केचित्क्रीडार्थाश्चाप्युपस्कराः ॥ ४४ ॥
 शयनीयानि यौनानि मम चान्यानि यानि च ॥ देहि स्वभृत्यवर्गस्य ब्राह्मणानामनन्तरम् ॥ ४५ ॥
 अनुकूलं तु सा भर्तुर्ज्ञात्वा गमनमात्मनः ॥ क्षिप्रं प्रमुदिता देवी दातुमेवोपचक्रमे ॥ ४६ ॥

ततः प्रहृष्टा प्रतिपूर्णमानसा यशस्विनी भर्तुरवेक्ष्य भाषितम् ॥

धनानि रत्नानि च दातुमङ्गना प्रचक्रमे धर्मभृतां मनस्विनी ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रिंशस्सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

लक्ष्मणेनश्रीरामंप्रतिवनवासार्थंस्वस्यापिसहनयनप्रार्थना ॥ १ ॥ श्रीरामेणलक्ष्मणंप्रतिकौसल्यादिपालनविधानपूर्वकंस्वानुगमननिषेधः ॥ २ ॥ पुनर्लक्ष्मणेनरामंप्रतिकौसल्यासुमित्रयोःकैमुत्येनात्मभरणसामर्थ्यप्रतिपादनेनवनेफलाहरणादिनातत्सेवननिवेदनम् ॥ ३ ॥ लक्ष्मणवचनश्रवणतुष्टेनरामेणतत्स्यस्वानुगमनाङ्गीकारेणतत्प्रत्यायुधाहरणचोदनपूर्वकंधनादिवितरणेच्छयासुयज्ञानयनचोदना ॥ ४ ॥

एवं श्रुत्वा तु संवादं लक्ष्मणः पूर्वमागतः ॥ बाष्पपर्याकुलमुखः शोकं सोढुमर्शकुवन् ॥ १ ॥
 स भ्रातृशरणौ गौडं निपीड्य रघुनन्दनः ॥ सीतामुर्वचातियशा राघवं च महाव्रतम् ॥ २ ॥

नीज्जातासीतिभावः ॥ ३९ ॥ सृष्टा दैवेनेतिशेषः ॥ ४० ॥ व्यवसायं भर्तनुसरणाध्यवसायं । अतिक्रान्ता प्रकर्षेणप्राप्ता । “प्रकर्षेणलङ्घनेत्यति” इत्यमरः ॥ ४१ ॥ वनवासक्षमाः वनवासहिताः । “क्षमंशक्तेहितेत्रिषु” इत्यमरः । क्रियाः दानादिक्रियाः ॥ ४२ ॥ आशंसमानेभ्यः अर्थयमानेभ्यः ॥ ४३ ॥ क्रीडार्थाश्चाप्युपस्कराः । जातरूपमयकृत्रिमपुत्रिकालीलापाकभाजनादिविचित्रोपकरणानि ॥ ४४ ॥ ब्राह्मणानामनन्तरंस्वभृत्यवर्गस्यदेहीतिसंबन्धः ॥ ४५ ॥ अनुकूलं संमतं ॥ ४६ ॥ प्रतिपूर्णमानसा निश्चिन्तेत्यर्थः । अवे-

क्ष्य आलोच्य । धर्मभृतां धर्मभृत्यः । मनस्विनी निश्चितमनस्का ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणेपीतांबरख्यानेअयोध्याकाण्डव्याख्यानेत्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥

एवंरामेणसीतागमनेऽङ्गीकृतेलक्ष्मणस्यानुगमनप्रार्थनमुपक्षिपति—एवमित्यादिना । श्लोकद्वयमेकंवाक्यं । एवंसंवादं पूर्वोक्तंसीतारामयोःसंवादं । पूर्वमागतः कौसल्यागृहाद्रामेणसहपूर्वमेवागतः । शोकं अर्धशरीरभूतायाःसीतायाअपिवनानुगमनं कृच्छ्रादप्यङ्गीकृतं म-

दिष्टा मयाअनुज्ञाता । अतोमामनुगच्छस्व । सहधर्मचरीभवेत्यनेन वनवाससाध्यस्वधर्मस्यरक्षोवधजस्यत्वयाविनाऽसंभवइतिसूचितम् । स० मदिरक्षणा चञ्चलेक्षणा । “मदिरामवभेदेस्याचञ्चलेत्रिषुचस्मृता” इतिचन्द्रालोकव्याख्योदाहृताभिधानात् ॥ ४० ॥ ति० प्रीत्यतिशयात्संबोधनद्वयम् । स० व्यवसायं निश्चयं । अनुक्रान्ता प्राप्तेतियत् तदतिशोभनम् ॥ ४१ ॥ ति० रत्नानि उत्तमवस्तूनि ॥ ४२ ॥ शि० ब्राह्मणानां ब्राह्मणसंप्रदानकदानानां । अनन्तरम् ॥ ४५ ॥ इतित्रिंशस्सर्गः ॥ ३० ॥

शि० अशक्तुवन्सन् आसेतिशेषः ॥ १ ॥ ति० अतियशां उत्कृष्टकीर्तिमतींसीतां । स० अतियशां अतियशितज्ञानसुखरूपि-
 [पा०] १ क. च. छ. झ—ठ. मनुक्रान्ता. ख. मनुप्राप्ता. २ ज. लमनु. ख. घ. लमभि. ३ ख. चसुश्रोणि. क. च. ज. गुरुश्रोणि. ४ ख. क्रियार्थाश्चा. ५ क. च. चान्यानि. ६ घ. च. ज. तानि. ७ क. बन्धुवर्गस्य. घ. बन्धुवर्गेभ्यो. ख. ट. भृत्यवर्गेभ्यो. ८ ख. अनुकूलहि. ९ ख. क्षिप्रप्रमुदिता. १० छ. झ. ट. मेवप्रचक्रमे. * अयंश्लोकः तिलकादिटीकाङ्कितकोशेषुनदृश्यते. ११ ख. घ. परिपूर्ण. १२ ख. झ. ट. संवादं. ज. सुसंवादं. १३ क. अशक्तुवान्. १४ ज. गन्तुं. १५ ट. निपीड्य. १६ छ. झ. ज. चातियशां.

यदि गन्तुं कृता बुद्धिर्वनं मृगगजायुतम् ॥ अहं त्वाऽनुगमिष्यामि वनमग्रे धनुर्धरः ॥ ३ ॥
 मया समेतोऽरण्यानि बहूनि विचरिष्यसि ॥ पक्षिभिर्मृगयूथैश्च संघुष्टानि समन्ततः ॥ ४ ॥
 न देवल्लोकाक्रमणं नामरत्वमहं वृणे ॥ ऐश्वर्यं वाऽपि लोकानां कामये न त्वया विना ॥ ५ ॥
 एवं ब्रुवाणः सौमित्रिर्वनवासाय निश्चितः ॥ रामेण बहुभिस्सान्तवैर्निषिद्धः पुनरब्रवीत् ॥ ६ ॥
 अनुज्ञातश्च भवता पूर्वमेव यदस्म्यहम् ॥ किमिदानीं पुनरिदं क्रियते मे निवारणम् ॥ ७ ॥
 यदर्थं प्रतिषेधो मे क्रियते गन्तुमिच्छतः ॥ एतदिच्छामि विज्ञातुं संशयो हि ममानघ ॥ ८ ॥
 ततोऽब्रवीन्महातेजा रामो लक्ष्मणमग्रतः ॥ स्थितं प्राग्गामिनं वीरं याचमानं कृताञ्जलिम् ॥ ९ ॥

मकथंतत्संभविष्यतीतिविचारजंशोकं । स्वानुवृत्तिरूप-
 प्रयोजनायसीतापुरुषकारेणरामेशरणागतिविधत्ते—
 सभ्रातुरिति । सः रामानुवृत्तिरूपप्रयोजनायउपाया-
 न्तरशून्यः । भ्रातुरित्यवर्जनयसंबन्धकथनाच्छरण्य-
 त्वमुक्तं । चरणौनिपीड्येतिशरणागत्युक्तिः । गाढ-
 मित्यश्लथत्वोक्त्यामहाविश्वासउक्तः । रघुनन्दनः ल-
 क्ष्मणः । अतियशः आनुकूल्यसङ्कल्पप्राप्तिकूल्यवर्ज-
 नवान् । आदौसीतांपुरुषकारत्वेनपरिगृह्योवाच । प-
 श्चात्तत्पुरुषकारेण महाव्रतं “ नत्यजेयंकथंचन । एत-
 द्रतंमम” इत्युक्तगुरुतरव्रतयुक्तं । राघवं रघुराक्षससं-
 वादादिप्रसिद्धकुलधर्मशरणागतरक्षणंच । उवाच शर-
 णागतेःसर्वफलप्रदत्वेनस्वामिमतफलंविज्ञापयामास ।
 निपीड्येत्यन्तेनद्वयस्यपूर्वखण्डोक्तशरणागतिरनूदिता ।
 राघवमुवाचेत्यनेनोत्तरखण्डोक्तफलप्रार्थनोक्ता । सी-
 तामुवाचेत्युभयत्रपुरुषकारपरिग्रहोक्तिः ॥ १—२ ॥
 कैङ्कर्यप्रार्थनमेवाह—यदीति । यदीत्यनेनरामस्यवन-
 गमनंस्वानमिमतमित्युक्तम् । कैङ्कर्यसाधनमाह—धनु-
 र्धरइति । धनुर्धरत्वेहेतुमाह—मृगेति । अहंत्वा अनु-
 पश्चात्अग्रेचवनंगमिष्यामि तवाग्रेपश्चाद्वा यत्रदुष्टमृग-
 शङ्कातत्रसावधानोगमिष्यामीत्यर्थः । अतएवमयास-
 मेतइतिवक्ष्यति ॥ ३ ॥ मया धनुर्धरेणमया । त्वदी-
 यंधनुर्वहतेतिवार्थः । बहूनीत्यनेनसर्वदेशसर्वकालस-

र्वावस्योचितसर्वविधकैङ्कर्यप्रार्थनंकृतं ॥ ४ ॥ अन-
 न्योपायत्ववदनन्यप्रयोजनत्वमाह—नेति । देवल्लोका-
 क्रमणं“देवानांपूरयोध्या”इत्युक्तपरमपदप्राप्तित्वयावि-
 नानवृणे त्वत्कैङ्कर्यविनाकृतंमोक्षमपिनवाञ्छामीत्य-
 र्थः । अमरत्वं “जरामरणमोक्षाय” इत्युक्तकैवल्य-
 ख्यंमोक्षमपिनवृणे । लोकानामैश्वर्यं त्रिलोकाधिपतित्वं ।
 ब्रह्मत्वमितियावत् । मोक्षमप्यकामयमानोऽहंकथंकैव-
 ल्यादिकंकामयेयेतिभावः । यद्वा अवरोहक्रमेणत्रैलो-
 क्यैश्वर्यादिकमपिनकामयइति । अतोतत्प्रकर्षदोषः ।
 देवल्लोकगमनंदेवत्वमिन्द्रत्वंवानकामयइतिवाक्यार्थ-
 स्तुच्छः ॥ ५—६ ॥ अनुज्ञातश्च अनुज्ञातएव । “उ-
 पकृतंचयत्किञ्चिदभिषेकार्थमद्यमे । सर्वविसर्जयक्षिप्रं
 कुरुकार्यंनिरत्ययं” इतिवचनात् । अन्यत्रच “त-
 स्मादपरितापःसंस्त्वमप्यनुविधायमाम् । प्रतिसंहारय
 क्षिप्रमाभिषेचनिकीःक्रियाः”इति । अपरत्रच “भ्रातृपु-
 त्रसमौचापिद्रष्टव्यौचविशेषतः । त्वयाभरतशत्रुघ्नौ प्रा-
 णैःप्रियतरौमम” इतिभरतशत्रुघ्नयोरेवानुसरणीयत्वो-
 क्तेश्चानुज्ञासिद्धा ॥ ७ ॥ यदर्थमिति अनुज्ञातत्वेपिप्र-
 तिषेधात्किमद्यमयाऽपराद्धमितिसंशयः ॥ ८ ॥ अ-
 ग्रतः स्थितं । प्राग्गामिनं प्रागेवगन्तुमुद्युक्तं । वीरं
 प्राग्गमनोचितवीर्यवन्तं । याचमानं गमनाज्ञांया-
 चमानं । कृताञ्जलिं याच्ञाव्यञ्जकाञ्जलियुक्तं ॥ ९ ॥

णी । “यंज्ञानंसमुदाहृतं” “शंसुखानिच” इतिनानार्थध्वनिपदमज्जर्यमरौ । अतियशास्तिपाठे लक्ष्मणविशेषणं । सीतामुवाचेत्य-
 नेन वासुदेवप्रसाधनंमुख्यतोरमेति तांप्रति पूर्ववचनंयुक्तमिति सूचयति ॥ २ ॥ स० अनुगमिष्यामि सहगमिष्यामि ननुपश्चादाग-
 मिष्यामीत्यर्थः । अग्रेधनुर्धरइत्यग्रेतनग्रन्थविरोधात् ॥ ३ ॥ स० संघुष्टानि संघुष्टानि निविडानीति यावत् । “घुषिरविशब्दने”
 इतिनेद्र । यद्वा शब्दितानीत्यर्थः । इडभावभाषेः ॥ ४ ॥ पूर्वं अवतरणसमयेइत्यप्यर्थः । शि० अनुज्ञातः आनुमानिकगमनक-
 र्मेकाज्ञाविषयीभूतः । अनुमानप्रकारस्तु “त्वयाभरतशत्रुघ्नौप्राणैःप्रियतरौमम” इतिसीतांप्रतिभवदुक्तेः अहं सहगमनविषयक-

[पा०] १ च. छ. झ. ज. ट. रम्याणि. २ ख. च. छ. झ. ज. ट. चापि. ३ च. ज्ञातोस्मि. छ. झ. ट. ज्ञातस्तु. ४ ख.
 यदास्म्यहम्. ५ च. छ. झ. ज. ट. पुनरपि. ६ ग. छ. झ. ट. धीरं.

धनुरादाय संशरं खनित्रपिटकाधरः ॥ अग्रतस्ते गमिष्यामि पन्थानमनुदर्शयन् ॥ २५ ॥
 आहरिष्यामि ते नित्यं मूलानि च फलानि च ॥ वन्यानि यानि चान्यानि स्वाहाराणि तपस्विनाम् ॥ २६ ॥
 भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते ॥ अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते ॥ २७ ॥
 रामस्त्वनेन वाक्येन सुप्रीतः प्रत्युवाच तम् ॥ ब्रजापृच्छस्व सौमित्रे सर्वमेव सुहृज्जनम् ॥ २८ ॥
 ये च रौद्रो ददौ दिव्ये महात्मा वरुणस्त्वयम् ॥ जनकस्य महायज्ञे धनुषी रौद्रदर्शने ॥ २९ ॥
 अभेद्ये कवचे दिव्ये तूणी चाक्षयसायकौ ॥ आदित्यविमलौ चोभौ खड्गौ हेमपरिष्कृतौ ॥ ३० ॥

अच्यति—कुरुष्वेत्यादि । मां शेषभूतं । अनुचरं शेष-
 त्वानुगुणकैर्ङ्कर्ययुक्तं । कुरुष्व । तत्करणमपितवैवप्रयो-
 जनमित्यात्मनेपदालभ्यते । इह अनुचरत्वकरणे । वै-
 धर्म्यं सेव्यसेवकधर्मराहित्यं । नास्ति । तवसेव्यधर्मः
 पर्याप्तः स्वामित्वात् । ममसेवकधर्मश्चपूर्णः स्वाभाविक-
 शेषत्वात् । यद्वा वैधर्म्यं वैपरीत्यसाधकं । नविद्यते ।
 त्वदुक्तहेतोरन्यथासिद्धेरुक्तत्वादित्याशयः । अनुचर-
 करणस्य किंप्रयोजनमित्यपेक्षायामाह—तवेति । तवा-
 र्थः स्वायासंविनाफलमूलाद्याहरणं । प्रकल्पते सिध्य-
 ति । अहंचकृतार्थः लब्धत्वत्कैर्ङ्कर्यफलोभविष्यामि ।
 यद्वा मां स्वाभाविकशेषभूतमां । अनुचरं स्वरूपानु-
 रूपशेषवृत्तियुक्तंकुरुष्व । इह अस्मिञ्जनेमयि । वैध-
 र्म्यं शेषत्वविपर्यासः । नास्ति । अनेनशेषत्वस्य स्वा-
 भाविकत्वं तज्ज्ञानवतः फलकैर्ङ्कर्यचेत्युक्तं । कैर्ङ्कर्याकर-
 णेतवकाहानिरित्यत्राह—कृतार्थोहंभविष्यामीति । अ-
 किञ्चित्कुर्वतः शेषत्वानुपपत्तेरितिभावः । तच्चप्राप्यकै-
 र्ङ्कर्यनिष्कृत्यदर्शयति—तवचेति । चोवधारणे । तवै-
 वार्थः । ननुममं । परार्थकैर्ङ्कर्यस्यैवपुरुषार्थत्वादितिभा-
 वः । शेषत्वाध्यवसाय उपायः । अस्वार्थशेषिकैर्ङ्कर्यमेव
 फलमित्युपायोपेयनिष्कर्षेणेनकृतइतिरहस्यं । वैधर्म्यं
 नेहविद्यतइत्युक्तिर्ज्येष्ठभ्रातुःपितृसमत्वात् । आवयोः
 श्रेयश्चास्तीत्याह—कृतार्थइतीतिकेचिद्वाचक्षते ॥ २४ ॥
 स्वकृतार्थत्वंप्रपञ्चयति—धनुरिति । धनुराद्यादानं
 हिंस्रनिवारणाय । खनित्रं मूलकन्दखननसाधनं

कुदालादि । पिटका अल्पाथेकप्रत्ययः । फलमूलाद्या-
 हरणयोग्याल्पकण्डोलः । “कण्डोलपिटकौ” इत्यमरः
 ॥ २५ ॥ एवंमार्गसंभावितकैर्ङ्कर्यमुक्त्वास्थानेसंभा-
 वितमाह—आहरिष्यामीति । अन्यानि शाकप्रियाल-
 बीजक्षौद्रादीनि । स्वाहाराणि सुखेनाहर्तुभोक्तृयो-
 ग्यानि ॥ २६ ॥ एवंसर्वदेशकर्तव्यकैर्ङ्कर्याण्युक्तानि
 कैर्ङ्कर्यस्यविशिष्टविषयस्यैवरस्यत्वाद्विशिष्टविषयत्वमाह
 —भवांस्त्विति । जाग्रतः स्वपतश्चतइत्यनेनसर्वकाल-
 सर्वावस्थोचितकैर्ङ्कर्यमुक्तं । सर्वकरिष्यामीत्यनेनसर्व-
 विधकैर्ङ्कर्यमुक्तं । तथाचदेवीविशिष्टस्यशेषिणःसर्वदे-
 शसर्वकालसर्वावस्थानुसर्वविधमपिकैर्ङ्कर्यशेषभूतेनक-
 र्तव्यमितिदर्शितम् ॥ २७ ॥ अनेनानुगमनाज्ञाव्य-
 जिता ॥ २८ ॥ जनकस्यराज्ञोयज्ञेमहात्मावरुणः
 स्वयमेवमह्ययद्धनुरादिकंददौ आचार्यसद्ग्रानि आचार्य-
 स्यगृहे । पूजार्थनिहितं तदेतत्सर्वमायुधमादाय सः आ-
 पृष्टसुहृज्जनः त्वं क्षिप्रमात्रजेत्यन्वयः । अत्रधनुरादिषु
 सर्वत्रद्विवचनादावयोर्ददावितिसिद्धं । बालकाण्डेऽनु-
 क्तोप्ययंवृत्तान्तोनुवादात्सिद्धः । यथासुन्दरकाण्डेऽभि-
 हितंमणिबन्धनं “मणिरत्नमिदं तवैदेह्याः श्वशुरेण-
 मे । वधूकाले तथावद्धमधिकंमूर्ध्निशोभते ” इति । य-
 थाचायोध्याकाण्डेऽनभिहितोपिवायसवृत्तान्तः सुन्दर-
 काण्डेऽनूद्यते “सपित्राचपरित्यक्तः सुरैश्चसमहर्षिभिः ।
 त्रीँल्लोकान्संपरिक्रम्यतमेवशरणंगतः” इति । आचा-
 र्योवसिष्ठः । इक्ष्वाकुगुरुमागम्येत्युत्तरत्रानुवादात् ।

त्यादि । उपजीविनां उपजीविभिः । सहस्रं ग्रामाणां प्राप्तं वर्तते ॥ २२ ॥ स० सुमित्रात्राणार्थमपिनस्थातव्यमेवेत्याह—
 ममेति । मद्रिधानाश्चभरणाय मथनन्तिपरानितिमथःअसन्तः ते नभवन्तीत्यमथः तेचतेविधानेष्वाःपूज्याश्चतेषांभरणाय पोषणाय ।
 पर्याप्ता । सर्वभूतदयापरपूज्यसज्जनपालयित्रीयंनसौवमात्ररक्षणपरेतिभावः । एतेनसहस्रंमद्रिधानित्यनेननपुनरुक्तिः ॥ २३ ॥
 ति० पिटका फलमूलाद्याहरणयोग्यावंशपेटी ॥ २५ ॥ ति० स्वाहार्हाणि होमयोग्यानिहविर्भूतानि ॥ २६ ॥ शि० जाग्रत-
 स्वपतश्चैत्यनेन स्वसनिद्रावशीकरणसामर्थ्यसूचितम् । स० चोप्यर्थं । स्वपतोपिजाग्रतइत्यर्थः । एतेन कथमस्वपतस्त्वापइति
 शङ्कानिरस्ता ॥ २७ ॥ ति० ब्रज अनुब्रज । आपृच्छस्व सुहृज्जनानामाज्ञां गृहाण ॥ २८ ॥

[पा०] १ क. ख. च. छ. झ. ज. ट. सगुणं. २ छ. झ. ट. पन्थानंतव. ३ छ. झ. ट. चतथान्यानि. ४ छ. झ.
 स्वाहार्हाणि. ५ ख. घ. राज्ञोऽददादित्ये. ६ क. ख. च. ज. न. अभेद्यकवचे. ७ छ. झ. ट. विमलामौद्वौ.

सत्कृत्य निहितं सर्वमेतदाचार्यसन्नानि ॥ स त्वमायुधमादाय क्षिप्रमात्रज लक्ष्मण ॥ ३१ ॥
 स सुहृज्जनमामन्त्र्य वनवासाय निश्चितः ॥ इक्ष्वाकुगुरुमौगम्य जग्राहायुधमुत्तमम् ॥ ३२ ॥
 तदिव्यं राजशार्दूलसत्कृतं माल्यभूषितम् ॥ रामाय दर्शयामास सौमित्रिस्सर्वमायुधम् ॥ ३३ ॥
 तमुवाचात्मवान्नमः ग्रीत्या लक्ष्मणमागतम् ॥ काले त्वमागतः सौम्य काङ्क्षिते मम लक्ष्मण ॥ ३४ ॥
 अहं प्रदातुमिच्छामि यदिदं मामकं धनम् ॥ ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्त्वया सह परंतप ॥ ३५ ॥
 वसन्तीह दृढं भक्त्या गुरुषु द्विजसत्तमाः ॥ तेषामपि च मे भूयः सर्वेषां चोपजीविनाम् ॥ ३६ ॥
 वसिष्ठपुत्रं तु सुयज्ञमार्यं त्वमानयाशु प्रवरं द्विजानाम् ॥

अभिप्रयास्यामि वनं समस्तानभ्यर्च्य शिष्टानपरान्द्रिजातीन् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

लक्ष्मणानीतेनसुयज्ञेनसीतारामाभ्यांवितीर्णरत्नाभरणादिप्रतिग्रहपूर्वकंताभ्यांलक्ष्मणायचमङ्गलाशंसनम् ॥ १ ॥ लक्ष्मणे-
 नश्रीरामचोदनयातन्निर्दिष्टेभ्योऽगस्त्यपुत्रादिभ्यःकौशेयाभरणगवादीनांवितरणम् ॥ २ ॥ त्रिजटाभिधेनद्विजेनस्वभार्याचो-
 दनयारामसमीपमेत्यधनयाचनम् ॥ ३ ॥ श्रीरामेणत्रिजटं प्रतिदत्तदण्डप्रक्षेपावधिविद्यमानानां गवांवितरणप्रतिज्ञानेतेन
 दण्डप्रक्षेपेणगोधनप्रतिग्रहपूर्वकंस्वाश्रमगमनम् ॥ ४ ॥

ततः शासनमाज्ञाय भ्रातुः शुभतरं प्रियम् ॥ गत्वा स प्रविवेशाशु सुयज्ञस्य निवेशनम् ॥ १ ॥
 तं विप्रमभ्यगारस्थं वन्दित्वा लक्ष्मणोऽब्रवीत् ॥ सखेऽभ्यागच्छ पश्य त्वं वेश्म दुष्करकारिणः ॥ २ ॥
 ततः सन्ध्यामुपास्याशु गत्वा सौमित्रिणा सह ॥ जुष्टं तत्प्राविशलक्ष्म्या रम्यं रामनिवेशनम् ॥ ३ ॥
 तमागतं वेदविदं प्राञ्जलिः सीतया सह ॥ सुयज्ञमभिचक्राम राघवोऽग्निमिवाचितम् ॥ ४ ॥

नहीक्ष्वाकुकुलगुरुर्वसिष्ठादन्योस्ति ॥ २९—३३ ॥
 प्रीत्योवाचेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ काङ्क्षितत्वमेवाह—
 अहमित्यादिना ॥ ३५ ॥ यच्छब्दोर्थसिद्धः । इह
 नगरे । गुरुषुभक्त्यायेदृढंवसन्ति नित्यंगुरुशुश्रूष-
 णंकुर्वन्तीत्यर्थः । तेषामपिमेसर्वेषांपुपजीविनांच ।
 भूयः अतिशयेन । नित्यदेयादधिकतया । दातुमि-
 च्छामि । तानानयेतिशेषः ॥ ३६ ॥ वसिष्ठपुत्रं आर्यं
 द्विजानां प्रवरं सुयज्ञं अन्यानपिशिष्टानानय । सुयज्ञं
 तांश्चाभ्यर्च्योभिप्रयास्यामीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीगो-

विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबरख्याने
 अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

एवंनिश्चितसीतालक्ष्मणानुयात्रस्यरामस्ययात्रादानं
 प्रस्तूयतेद्वात्रिंशे—ततइत्यादि । आज्ञाय अङ्गीकृत्य ।
 शुभतरं ब्राह्मणोपकारत्वात् । प्रियं आसनोनुगमनाङ्गी-
 कारफलत्वात् ॥ १ ॥ अभ्यगारस्थं अग्निहोत्रशालास्थं ।
 दुष्करकारिणः दुष्करकर्मकारिणः । वेश्माभ्यागच्छ-
 कृत्यंचपश्येत्यर्थः ॥ २ ॥ सन्ध्योपासनं माध्याह्निकं ।
 अथवा सन्ध्यानियताग्निहोत्रं । अभ्यगारस्थमित्यु-

स० आगम्य गत्वा ॥ ३२ ॥ ति० राजशार्दूलः क्षत्रियश्रेष्ठः ॥ ३३ ॥ ती० वसिष्ठपुत्रं सुयज्ञमानयेत्यनेन मूलप्रभोर्दशरथ-
 स्यवसिष्ठपौरोहित्यं तत्पुत्रस्यतत्पुत्रइतिन्यायेन स्वाचार्यस्यसुयज्ञस्यविशिष्यानयननियोगः ॥ ३७ ॥ एकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥

ती० दुष्करकारिणः प्राप्ताराज्यत्यागपूर्वकवनगमनरूपदुष्करकारिणः ॥ २ ॥ ति० अङ्गदं बाहुमूलधार्यभूषणं । केयूरं तद-
 [पा०] १ ख. एतदार्यस्य. २ घ. वेश्मनि. ३ छ. झ. ट. सर्वमायुध. ४ घ. ज. मामन्त्र्य. ५ क. घ. ज. ज.
 रघुशार्दूलः. छ. झ. ट. राजशार्दूलः. ६ ख. सर्वेषामुप. ७ छ. झ. अपि. ८ ज. मास्थाय. ख. मादाय. ९ ख. घ. ज.
 शुभकरं. च. छ. झ. ज. ट. प्रियकरं हितम्. क. प्रियतरं शुभम्. १० क. ट. मभ्यागारस्थं. ११ क. ज. ह्यागच्छ. १२ झ. ट.
 सुपास्थाय. ख. च. छ. ज. सुपास्थाय. १३ छ. झ. ऋद्धंसप्रा. ट. जुष्टंसप्रा.

जातरूपमयैर्मुखैरङ्गदैः कुण्डलैः शुभैः ॥ सहेमसूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्वलयैरपि ॥ ५ ॥
 अन्यैश्च रत्नैर्बहुभिः काकुत्स्थः प्रत्यपूजयत् ॥ सुयज्ञं स तदोवाच रामः सीताप्रचोदितः ॥ ६ ॥
 हारं च हेमसूत्रं च भार्यायै सौम्य हारय ॥ रशनां चाधुना सीता दातुमिच्छति ते सखे ॥ ७ ॥
 अङ्गदानि विचित्राणि केयूराणि शुभानि च ॥ प्रयच्छति सखे तुभ्यं भार्यायै गच्छती वनम् ॥ ८ ॥
 पर्यङ्कमग्न्यास्तरणं नानारत्नविभूषितम् ॥ तमपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ॥ ९ ॥
 नागः शत्रुञ्जयो नाम मातुलो यं ददौ मम ॥ तं ते गेजसहस्रेण ददामि द्विजपुङ्गव ॥ १० ॥
 इत्युक्तः स हि रामेण सुयज्ञः प्रतिगृह्य तत् ॥ रामलक्ष्मणसीतानां प्रयुयोजाशिषः शुभाः ॥ ११ ॥
 अथ भ्रातरमव्यग्रं प्रियं रामः प्रियंवदः ॥ सौमित्रिं तमुवाचेदं ब्रह्मेव त्रिदशेश्वरम् ॥ १२ ॥
 आगस्त्यं कौशिकं चैव तावुभौ ब्राह्मणोत्तमौ ॥ अर्चयाहूय सौमित्रे रत्नैः सस्यमिवांबुभिः ॥ १३ ॥
 तर्पयस्व महाबाहो गोसंहस्रैश्च मानद ॥ सुवर्णै रजतैश्चैव मणिभिश्च महाधनैः ॥ १४ ॥
 कौसल्यां च य आशीर्भिर्भक्तः पर्युपतिष्ठति ॥ आचार्यस्तैत्तिरीयाणामभिरूपश्च वेदवित् ॥ १५ ॥
 तस्य यानं च दासीश्च सौमित्रे संप्रदापय ॥ कौशेयानि च वस्त्राणि यावत्तुष्यति स द्विजः ॥ १६ ॥
 सूतश्चित्ररथश्चार्यः सचिवः सुचिरोपितः ॥ तोषयैनं महाहैश्च रत्नैर्वस्त्रैर्धनैस्तथा ॥
 पशुकाभिश्च सर्वाभिर्गवां दशशतेन च ॥ १७ ॥

क्तेः ॥ ३ ॥ अर्चितं हुतं ॥ ४ ॥ जातरूपमयैः
 स्वर्णमयैः । अङ्गदैः कूर्परोपरिधार्यैर्बाहुभूषणैः ।
 सहेमसूत्रैर्मणिभिः हेमसूत्रप्रोतैर्वैडूर्यपद्मरागमुक्तादि-
 मणिभिः । “रत्नमणिर्द्वयोदशजातौमुक्तादिकेपिच”
 इत्यमरः । केयूरैः भुजशिरोव्यापिफणाकारशिखरयुक्त-
 बाहुभूषणैः । अथवा अङ्गदैकेयूरयोः स्थूलत्वसूक्ष्मत्वा-
 भ्याम्भेदः । वलयैः कटकैः । “कटकं वलयोस्त्रियां”
 इत्यमरः । रत्नैः भूषणप्रकरणाद्भूषणश्रेष्ठैरित्यर्थः ।
 “रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपि” इत्यमरः ॥ ५—६ ॥ हेम-
 सूत्रं हेममयंकण्ठसूत्रं । रशनांचते भार्यायैसीतादातु-
 मिच्छति तत्सर्वहारय दापयेत्यर्थः ॥ ७ ॥ भार्यायै
 भार्याधारणार्थं । तुभ्यं प्रतिप्रहीत्रे । प्रयच्छति । ग-
 च्छतीत्यत्रनुमभावार्थः ॥ ८ ॥ त्वयि प्रतिष्ठापयितुं

तुभ्यंदातुमित्यर्थः ॥ ९ ॥ मातुलोददावितिदशरथीय-
 शत्रुञ्जयव्यावृत्तिः ॥ १० ॥ प्रतिगृह्येत्यनेनन्यासभू-
 तत्वंव्यावर्त्यते ॥ ११ ॥ त्रिदशेश्वरं इन्द्रं ॥ १२ ॥
 आगस्त्यं अगस्त्यपुत्रं । कौशिकं विश्वामित्रपुत्रं । रत्नैः
 श्रेष्ठवस्तुभिः ॥ १३ ॥ रत्नैरर्चनंविवृणोति—तर्पय-
 स्वेति ॥ १४ ॥ कौसल्यामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्व-
 यम् । तैत्तिरीयाणां तित्तिरिसंबन्धिशाखाध्येतृणां ।
 आचार्यः अध्यापयिता । अभिरूपः बुधः । “प्राप्न-
 रूपसुरूपामिरूपानुधमनोज्ञयोः” इतिविश्वः । कौ-
 शेयानि कृमिकोशोत्थानि । “कौशेयंकृमिकोशोत्थं”
 इत्यमरः । यावत् यावत्पर्यन्तं । तुष्यति । तावत्संप्र-
 दापयेतिसंबन्धः ॥ १५—१६ ॥ सूतइत्यादिसार्ध-
 श्लोकएकान्वयः । सूतः सुमन्त्रतुल्यःकश्चित्ररथना-

धोभागस्थं ॥ ४ ॥ स० अङ्गगतिंइतस्ततश्चलनमितियावत् । ददतिकर्णयोरित्यङ्गदानीतिकुण्डलविशेषणम् ॥ ५ ॥ स० यतः वनंग-
 च्छति ई रमात्मिकासीता अतःप्रयच्छतीतिवा ॥ ८ ॥ वि० निष्कसहस्रेण निष्कसहस्रदक्षिणया ॥ १० ॥ स० रामलक्ष्मणसीता-
 नामित्यत्रलक्ष्मणव्यवधानेनमहर्ष्याशिषाविलंबफलकलंबोतयति ॥ ११ ॥ ति० ब्रह्मात्रिदशेश्वरमिव । नियोक्तुनियोज्ययोः
 परापरप्रभुत्वेदृष्टान्तः ॥ १२ ॥ ति० कौशिकोविश्वामित्रः । स० अंबुदइतिशेषः ॥ १३ ॥ स० यावदित्यव्ययं । यावता
 ॥ १६ ॥ शि० यदिचचित्रोदधोयस्यसइतियौगिकार्थमात्रविवक्षा तदा सूतशब्देनसुमन्त्रएवग्राह्यः । पशुकाभिः प्रशस्ताःपशवः
 पशुकास्ताभिः यज्ञयोग्याभिरित्यर्थः । सर्वाभिः अजादिव्यक्तिभिः ॥ १७ ॥

[पा०] १ च. झ. झ. ज. ट. चाथसा. २ छ. झ. ज. सखी. ३ च. छ. झ. ज. ट. अङ्गदानिच. ४ छ. झ. सखी.
 ५ क. च—ट. निष्क. ६ घ. च. सत्तम. ७ च. छ. झ. ज. ट. सतु. क. घ. सह. ८ क. घ. च—ट. शिवाः. ९ ख.
 मप्रस्थं. १० झ. प्रियरामः. ११ च. छ. ज. ट. प्रियंवदम्. १२ क. त्रिदशेश्वरः. १३ छ. ज. झ. ज. अगस्त्यं. १४ गोसह-
 स्रेणराघव. घ. ज. गोभिर्वस्त्रैश्च. १५ क. ख. च—ट. सुवर्णरजतैश्चैव. १६ क. रथाचार्यः.

ये 'चेमे कठकालापा बहवो दण्डमाणवाः ॥ नित्यस्वाध्यायशीलत्वान्नान्यत्कुर्वन्ति किञ्चन ॥ १८ ॥
 अलसाः स्वादुकामाश्च महतां चापि संमताः ॥ तेषामशीतियानानि रत्नपूर्णानि दापय ॥ १९ ॥
 शालिवाहसहस्रं च द्वे शते भद्रकांस्तथा ॥ व्यञ्जनार्थं च सौमित्रे गोसहस्रमुपाकुरु ॥ २० ॥
 मेखलीनां महासङ्घः कौसल्यां समुपस्थितः ॥ तेषां सहस्रं सौमित्रे प्रत्येकं संप्रदापय ॥ २१ ॥
 अंवा यथा च सा नन्देत्कौसल्या मम दक्षिणाम् ॥ तथा द्विजातींस्तान्सर्वाल्लक्ष्मणार्चय सर्वशः ॥ २२ ॥
 ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं लक्ष्मणः स्वयम् ॥ यथोक्तं ब्राह्मणेन्द्राणामददाद्धनदो यथा ॥ २३ ॥
 अथाब्रवीद्वाष्पकलांस्तिष्ठतश्चोपजीविनः ॥ संप्रदाय बहु द्रव्यमेकैकस्योपजीवनम् ॥ २४ ॥
 लक्ष्मणस्य च यद्वेश्म गृहं च यदिदं मम ॥ अशून्यं कार्यमेकैकं यावदागमनं मम ॥ २५ ॥
 इत्युक्त्वा दुःखितं सर्वं जनं तमुपजीविनम् ॥ उवाचेदं धनाध्यक्षं धनमानीयतामिति ॥ २६ ॥
 ततोऽस्य धनमाजहुः सर्वमेवोपजीविनः ॥ स राशिः सुमहांस्तत्र दर्शनीयो ह्यदृश्यत ॥ २७ ॥
 ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं सहलक्ष्मणः ॥ द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो ह्यदापयत् ॥ २८ ॥

मा । सुचिरोषितः चिरकालमस्मद्गृहेस्थितः । पशुका-
 भिः अल्पाथेकप्रत्ययः । अजादिमिरित्यर्थः ॥ १७ ॥
 येचेलाद्युपाकुर्वित्यन्तमेकंवाक्यं । कठेनप्रोक्तमधीयते
 कठाः । कठशब्दात्प्रोक्तार्थेवैशंपायनान्तेवासित्वाणि-
 निः । तस्य “कठचरकात्” इतिलुक् । ततः “त-
 दधीतेतद्वेद” इत्यण् । तस्य “प्रोक्ताल्लुक्” इतिलुक् ।
 कलापिनाप्रोक्तमधीयतेकालापाः । कलापिशब्दात्प्रो-
 क्तार्थे “कलापिनोण्” इत्यण् । “सब्रह्मचारिपीठ-
 सर्पि” इत्यादिनाटिलोपः । ततः “तदधीते” इत्या-
 द्यण् । तस्यप्रोक्ताल्लुक् । कठप्रोक्तशाखाध्यायिनःकला-
 पिप्रोक्तशाखाध्यायिनश्चेत्यर्थः । कठाश्चकालापाश्चक-
 ठकालापाः । “दण्डप्रधानामाणवाःदण्डमाणवाः”
 इति काशिकायां । सदापलाशदण्डधारिणोब्रह्मचारिण-
 इत्यर्थः । किञ्चन आहारार्थयत्नादिकं । नकेवलंनित्यस्वा-
 ध्यायशीलत्वात्किञ्चिन्नकुर्वन्ति किंत्वालस्याच्चेत्याशये-
 नाह—अलसाइति । गोसहस्रप्रदानहेतुत्वेनाह—स्वा-
 दुकामाश्चेति । रसवत्पदार्थकाङ्क्षिणइत्यर्थः । महतां
 चापिसंमताः अतीवसाध्वाचाराइत्यर्थः । रत्नपूर्णानि
 रत्नालङ्कारपूर्णानि । अशीतियानानीत्युत्तयादण्डमाण-

वाश्चाशीतिसङ्ख्याकाइतिगम्यते । रत्नवाहानुष्ठानिति
 वा । शालिवाहसहस्रं शालिधान्यवाहकबलीवर्दसहस्रं ।
 भद्रकान् अल्पाथेकप्रत्ययः । कर्षणयोग्यान्ननडुहइ-
 त्यर्थः । धान्यविशेषानित्यपरे । व्यञ्जनार्थं क्षीरदधि-
 घृतार्थं । उपाकुरु ददस्वेत्यर्थः ॥ १८—२० ॥
 मेखलीनामिति मेखला मौञ्जी । तद्वतांब्रह्मचारिणा-
 मित्यर्थः । आर्षोदीर्घः । सहस्रं गोसहस्रं । प्रकृतत्वा-
 त्तासां ॥ २१ ॥ ममांबेत्यन्वयः । दक्षिणां पूर्वोक्तदा-
 नाङ्गभूतां । सर्वशः वस्त्रधान्यादिसर्वप्रकारैः ॥ २२ ॥
 यथोक्तं रामोक्तमनतिक्रम्य । अददाद्धनदोयथेति ।
 धनदस्यदातृत्वं “धनदेनसमस्त्यागे” इतिबालरामा-
 यणएवोक्तं । ब्राह्मणेन्द्राणामितिचतुर्थ्यर्थेष्ठी ॥ २३ ॥
 बाष्पकलन्तिमुञ्चन्तीतिबाष्पकलाः तान् उपजीवनं प्र-
 ति एकैकस्योपजीविनोबहुद्रव्यसंप्रदायाब्रवीत् ॥ २४ ॥
 अशून्यंकार्यम् । यथापूर्वभवद्विरूपविश्रयक्षणीयमित्य-
 र्थः । एकैकं पृथक्पृथक् ॥ २५ ॥ धनाध्यक्षं कोश-
 गृहाधिकृतं ॥ २६ ॥ अस्य रामस्य ॥ २७ ॥
 बालवृद्धेभ्यः बालेभ्योवृद्धेभ्यश्चेत्यर्थः ॥ २८ ॥

ती० मेखलाः मेखलिनः ब्रह्मचर्यव्रतिनः । अर्शआदिखादच् ॥ २१ ॥ ती० प्रथमान्तपाठे दक्षिणा समर्था ॥ २२ ॥
 ती० बाष्पगलान् बाष्पगद्गदान् ॥ २४ ॥ शि० एकैकं संस्थायेत्यतिशेषः । अशून्यं शून्यंनकार्यं । असूर्यपदयाराजदाराइतिव-
 त्समासः । स० एकैकं पर्यायेणनियोज्येत्यतिशेषः ॥ २५ ॥ शि० समधनाध्यक्षं कोशाधीशात् धनमानीयताम् । “अकथितं च”

[पा०] १ च. छ. झ. चमे. क. ख. ज. चेमेकाठ. २ ख. घ. नित्यं. ३ घ. शीलाश्च. ४ क. च. ज. भद्रकान्संप्रदापय.
 ५ च. छ. ज. मेखलानां. ६ ख. च. छ. झ. ज. ट. यथानोनन्देच्च. क. यदानोनन्देच्च. ७ च. यथा. क. ख. ग. घ. ज.
 यथाद्विजातीन्सर्वास्तान्. ८ च. छ. झ. ज. पुरुषशार्दूलः. ९ क. ख. छ. झ. ज. द्वाष्पगलान्. १० झ. ट. संप्रदाय. ११ ख. ग. घ.
 जीविनः. क. जीविनाम्. १२ क. मनुजीविनम्. १३ छ. झ. ट. तामम. १४ च. झ. ज. ट. सर्वएवोप. १५ ख. दरिद्रेभ्यो.
 वा. रा. ५१

तत्रासीत्पिङ्गलो गार्ग्यस्त्रिजटो नाम वै द्विजः ॥ उञ्छवृत्तिर्वने नित्यं फालकुहाललाङ्गली ॥ २९ ॥
 तं वृद्धं तरुणी भार्या बालानादाय दारकान् ॥ अब्रवीद्वाह्मणं वाक्यं दारिद्य्रेणाभिपीडिता ॥ ३० ॥
 अपास्य फालं कुहालं कुरुष्व वचनं मम ॥ रामं दर्शय धर्मज्ञं यदि किञ्चिदवाप्स्यसि ॥ ३१ ॥
 स भार्यावचनं श्रुत्वा शाटीमाच्छाद्य दुःखदाम् ॥ स प्रातिष्ठत पन्थानं यत्र रामनिवेशनम् ॥ ३२ ॥
 भृग्वज्जिरसमं दीपत्या त्रिजटं जनसंसदि ॥ आ पञ्चमायाः कक्षयायाः नैनं कश्चिदवारयत् ॥ ३३ ॥
 स राजपुत्रमासाद्य त्रिजटो वाक्यमब्रवीत् ॥ निर्धनो बहुपुत्रोऽसि राजपुत्रं महायशः ॥
 उञ्छवृत्तिर्वने नित्यं प्रत्यवेक्षस्व मामिति ॥ ३४ ॥
 तमुवाच ततो रामः परिहाससमन्वितम् ॥ ३५ ॥
 गवां सहस्रमप्येकं न तु विश्राणितं मया ॥ परिक्षिपसि दण्डेन यावत्तावदवाप्स्यसि ॥ ३६ ॥
 स शाटीं त्वरितः कट्यां संभ्रान्तः परिवेष्ट्य ताम् ॥ आविध्य दण्डं चिक्षेप सर्वप्राणेन वेगितः ॥ ३७ ॥

तत्र तस्मिन्कालेदेशेवा । पिङ्गलः पिङ्गलवर्णइतिदारिद्र्यलक्षणेति । पिङ्गलकेशोवा । गार्ग्यः गर्गमुनिवंश्यः । उञ्छवृत्तिः उञ्छेनएकैकशोधान्यग्रहणेनवृत्तिर्जीवनंयस्यतथा । क्षतवृत्तिरितिपाठेक्षतेनखननेनजीवनंयस्येत्यर्थः । खननलब्धकन्दमूलादिजीवनइत्यर्थः । फालकुहाललाङ्गली फल्यतेअनेनेति फालोद्वैधीकरणसाधनंकुठारशङ्कुलादिकं । कुहालः खननसाधनं । खनित्रमितियावत् । लाङ्गलं हलाकारः फलाकर्षणसाधनभूतोदण्डविशेषः । तद्वान् । एवंवनवासीकश्चिद्विरिद्रोगृहस्थोदैवात्तत्रनगरेतदानींसङ्गतोऽभूदितिभावः ॥ २९ ॥ दारकान् पुत्रकान् ॥ ३० ॥ कुहालमितिलाङ्गलस्याप्युपलक्षणं । दर्शयेति । भार्यापुत्रसहितमात्मानमित्यर्थः । “गतिबुद्धि” इत्यादिनाद्विकर्मकत्वम् । यदिदर्शयसितदाकिञ्चिदवाप्स्यसीत्यर्थः । किञ्चिदितिस्वभाग्यहान्यपेक्षयोक्तम् ॥ ३१ ॥ दुःख-

दां अतिजीर्णत्वादाच्छादयितुमशक्यां । रामदर्शनार्थमाच्छादनयत्नः । यत्र यन्मार्गाश्रितवीथ्यां ॥ ३२ ॥ अङ्गिरेत्यत्रअकारान्तत्वमार्षम् ॥ ३३ ॥ प्रत्यवेक्षस्व कटाक्षयेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ परिहाससमन्वितं लीलास्मितसमन्वितं । बहुकुटुम्बिनोदरिद्रस्यास्य कियतीधनाशेतिजिज्ञासयासस्मितइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अनेकगोसहस्राणामध्येएकमपिसहस्रंनविश्राणितमित्यर्थः । यद्वा असङ्ख्यातानांगवांमध्ये एकमपिसहस्रं मयानविश्राणितं नदत्तं । तुभ्यमितिशेषः । अपितुदण्डेनयावत्परिक्षिपसि गवाकीर्णयावन्तंदेशंपरिक्षिपसि । तावदवाप्स्यसि तावद्देशस्थंगोजातमवाप्स्यसीत्यर्थः । एकंगोसहस्रमात्रंनदत्तं अन्यत्सर्वदत्तमितिनार्थः । “बहुसाहस्रे” इत्यादिवक्ष्यमाणेनविरोधात् । अपिशब्दास्वारस्याच्च ॥ ३६ ॥ कट्यांपरिवेष्टनंबलोत्तम्भनाय । आविध्य भ्रामयित्वा । सर्वप्राणेन सर्वशक्त्या । “श-

इतिकर्मलं ॥ २६ ॥ शि० क्षतेन पिपीलिकारहितदेशेखननेनवृत्तिर्जीविकायस्य । किंच क्षता ल्यक्ता वृत्तिः प्रतिग्रहादिजीविकायेन । उञ्छवृत्तिरितियावत् । पिङ्गलः व्रतोपवासादिनापीतवर्णः । नित्यमित्यनेनग्रामगमनव्युदासः । स० क्षतवृत्तिः भूखननेनजीवनवान् । उञ्छवृत्तिरितिपाठेनस्वरसः । फालकुहालेत्यादेरवक्तव्यत्वात् ॥ २९ ॥ ति० स्त्रीणांभर्ताहिदेवता इतिपाठे यद्यपिदेवतात्वादान्नानर्हस्तथापिप्रीत्यामद्वचनंकुरुष्वेत्यर्थः ॥ ३० ॥ स० ममयदिरामंदर्शयसि तर्हि किंचिदवाप्स्यसेइत्यन्वयः । अनेन त्रिजटस्यभार्यासाहित्येनरामंप्रतिगमनंद्योत्यते । अतएव “ततस्सभार्यस्त्रिजटः” इत्युक्तिस्संगच्छते । यद्वा दर्शय स्वात्मानमितिशेषः । आगामिबाधकंतुतत्रैवपरिह्रियते ॥ ३१ ॥ स० दुःखदं दुःखेनच्छादयितुंयोग्यां ॥ ३२ ॥ स० आपञ्चमायाः आसमन्तात्पञ्चमाश्वतुराःपरिचितापरिचितविवेकिनःयस्यांकक्षयायांसातथातस्याः । एतेन चतुरपुरुषवत्त्वंकक्षयायाद्योत्यते । यद्वा ढीबभावमार्षः । “पञ्चमश्चतुरेह्ये” इतिविश्वः । कश्चिद्धारपः ॥ ३३ ॥ ति० अस्त्येकंइतिपाठे तावदेवशिष्टमस्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. च—ट. क्षतवृत्तिः. २ छ. झ. ट. स्त्रीणांभर्ताहिदेवता. ३ क. ख. च. छ. झ. ज. ट. दवाप्स्यसे. ४ क—घ. च. ज. झ. भार्यायावचनं. छ. झ. ट. सभार्यायावचनं. ५ झ. ज. ट. ठ. भृग्वज्जिरससमं. ६ घ. झ. नैतं. छ. ट. नच. ७ छ. झ. ट. राममासाद्यतदा. ८ झ. ट. महाबल. ९ क. च. छ. झ. ज. ट. क्षतवृत्तिः. १० ग. ज. समन्वितः. ११ ग. मयैकं. १२ छ. झ. ट. नच. १३ च. छ. झ. ज. ट. दवाप्स्यसे. १४ छ. झ. ट. परितः. १५ छ. झ. ज. ट. वेगतः

स तीर्त्वा सरयूपारं दण्डस्तस्य कराच्युतः ॥ गोत्रजे बहुसाहस्रे पपातोक्षणसन्निधौ ॥ ३८ ॥
तं परिष्वज्य धर्मात्मा आ तस्मात्सरयूतटात् ॥ आनयामास ता गोपैस्त्रिजटायाश्रमं प्रति ॥ ३९ ॥
उवाच च ततो रामस्तं गार्ग्यमभिसान्त्वयन् ॥ मन्युर्न खलु कर्तव्यः परिहासो ह्ययं मम ॥ ४० ॥

इदं हि तेजस्तव यदुरत्ययं तदेव जिज्ञासितुमिच्छता मया ॥

इमं भवानर्थमभिप्रचोदितो वृणीष्व किं चेदपरं व्यवस्यति ॥ ४१ ॥

ब्रवीमि सत्येन न तेऽस्ति यन्त्रणा धनं हि यद्यन्मम विप्रकारणात् ॥

भवत्सु सम्यक्प्रतिपादनेन तन्मयाऽऽर्जितं प्रीतियशस्करं भवेत् ॥ ४२ ॥

ततः सभार्थस्त्रिजटो महासुनिर्गवामनीकं प्रतिगृह्य मोदितः ॥

यशोबलप्रीतिसुखोर्बृंहणीस्तदाऽऽशिषः प्रत्यवदन्महात्मनः ॥ ४३ ॥

स चापि रामः प्रतिपूर्णमानसो मूढद्वनं धर्मबलैरुपार्जितम् ॥

नियोजयामास सुहज्जने चिराद्यथार्हसमानवचःप्रचोदितः ॥ ४४ ॥

द्विजः सुहृद्भृत्यजनोथवा तदा दरिद्रमिक्षाचरणश्च योऽभवेत् ॥

क्तिःपराक्रमःप्राणः ” इत्यमरः ॥ ३७ ॥ उक्षणस-
न्निधौ उक्षसन्निधौ “ वष्टिभागुरिः ” इत्यादिरित्या
अकारान्तत्वं ॥ ३८ ॥ आतस्मादित्यत्राभिविधिवाच-
कस्याङःसरयूतटादित्यनेनसंबन्धः । आनयामास ना-
ययामासेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अयं दण्डक्षेपणप्रचोदना ।
परिहासः विनोदार्थइत्यर्थः ॥ ४० ॥ परिहासमेववि-
वृणोति—इदमिति । तेजः बलं । दुरत्ययं निरतिश-
यमित्यर्थः । जिज्ञासितुं ज्ञातुमित्यर्थः । यद्वा जिज्ञा-
सितुं मीमांसितुं । “ मानेर्जिज्ञासायां ” इति मीमां-
सार्थेजिज्ञासाशब्दप्रयोगात् । इममर्थं दण्डप्रक्षेपण-
रूपं । अपरं किंचिद्व्यवस्यति अभिलषतिचेत् तद्वृणीष्व
॥ ४१ ॥ इदंचपूर्ववन्नपरिहासरूपमित्याह—ब्रवीमी-
ति । यन्त्रणा निरोधइत्यर्थः । ममयद्यद्वनमस्तितत्स-

र्वं विप्रकारणात् विप्रार्थमेवार्जितं । भवत्सु भवा-
दशेषुविप्रेषु । सम्यक् करणत्रयपूर्वकं । प्रदानेनममप्री-
तियशस्करंभवेत् ॥ ४२ ॥ मोदितइत्यनेनगोभ्योन्य-
त्रापेक्षितवानित्यवगम्यते । उपबृंहणीः वर्धनीः । तदा
गमनकाले । महात्मनः रामस्य ॥ ४३ ॥ धर्मबलैः
धर्मप्रयुक्तपराक्रमैः । नियोजयामास प्रतिपादयामा-
स । सुहज्जनेविषये यथार्हसमानवचःप्रचोदितः आ-
हिताभ्यादित्वान्निष्ठायाःपरनिपातः । तत्तदौचित्येना-
भिहितसमानवाक्यइत्यर्थः ॥ ४४ ॥ द्विजः ब्राह्मणः ।
सुहृत् द्विजत्वाभावेपिसुहृत् । द्विजत्वसुहृत्त्वाभावेपि
भृत्यजनः । तथात्वाभावेपिदरिद्रमिक्षाचरणः भिक्षां
चरतीतिभिक्षाचरणः “ कृत्यल्युटोबहुलं ” इतिक-
र्तरिल्युट् । कर्मधारयसमासः । तत्र तेषुमध्ये । कश्चि-

शि० उक्षाणेत्यार्षम् । किंच उक्षाणवृषाणांअणाःशब्दाःतैस्संनिधीयतेस्वसमीपंप्राप्यतेअसौ तादृशेगोत्रजेपपातेत्यर्थः । भा-
गुरिमतेनेदमितिभूषणोक्तिस्तुदुर्ग्रहा । एतादृशनिपातनस्याजादिगणेअदृष्टत्वात् । स्वार्थिकाद्यणादिकल्पनाव्येतन्मार्गिकैव । स०
उक्षाणसंनिधौ । आर्षोऽयमानङ् । उक्षाणांचेत्यपिपाठः ॥ ३८ ॥ ती० त्रिजटाय त्रिजटस्य । ति० आतस्मात्सरयूतटात् सर-
य्वाःपरपारमभिव्याप्य यागावःस्थिताः ताआनयामास । त्रिजटस्याश्रमंप्रतिनाययामासचेतिशेषः । शि० तंब्राह्मणं आवाप्य
प्राप्य परिष्वज्य । स० आतस्मात्सरयूतटात् तदभिव्याप्येत्यर्थः । “ वाक्येतुसाविवक्षामपेक्षते ” इत्युक्तेस्समासाभावः । आन-
यामास प्रापयामास । ताः दण्डसंगृहीतावृषभपर्यन्तस्थिताः ॥ ३९ ॥ स० यन्त्रणा संकोचः ॥ ४२ ॥ स० सभार्थः भार्यास-
हितः । यद्वा आशिषःप्रत्यवदत् । ततःगेहगमनानन्तरं सभार्थोमोदितः हृष्टोभूदित्यन्वयः । अतस्सभार्थइतिनानुपपन्नम् ॥ ४३ ॥
शि० प्रतिपूर्णपौरुषः प्रतिपूर्णःनित्यंसंयुतःपौरुषःपुरुषार्थोयस्मिन्तः ॥ ४४ ॥ इतिद्वित्रिशसर्गः ॥ ३२ ॥

[पा०] १ क—घ. छ. ज. झ. ट. पपातोक्षाण. च. ज. पपातोक्षाणांच. २ छ. आव्याप्य. झ. ट. आवाप्य. ३ ख. च. छ.
झ. ज. ट. तागावः. ४ क. घ. च—ट. त्रिजटस्याश्रमं. ५ च. छ. झ. ज. ट. तदा. ६ क. हर्षयन्. ७ च. हासस्त्वयं. ८ क.
छ. ज. झ. ट. व्यवस्यति. ९ क. यदन्यन्मम. १० पादनेनमयार्जितं. च. पादनेनमयार्जितं धनंप्रीति. ११ ख. च—झ. बृंहिणीः.
१२ क. ख. च. ज. परिपूर्णपौरुषो. ग. घ. छ. ज. झ. ट. प्रतिपूर्णपौरुषो. १३ च. छ. झ. ज. ट. महाधनं. १४ छ. यदा.
१५ क. ख. च. छ. झ. ज. ट. योभवेत्.

न तत्र कश्चिन्न वभूव तर्पितो यथार्हसंमाननदानसंभ्रमैः ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

श्रीरामेणब्राह्मणेभ्यो धनादिवितरणानन्तरंसीतालक्ष्मणाभ्यांसहदशरथदिदक्षयातद्गृहंप्रतिगमनम् ॥ १ ॥ तथापथिस्त्वेषां दर्शनेनशोकाकुलितमानसानांजनानांबहुविधसंभाषणश्रवणेनाप्यविकृतमनसातेनदशरथगृहंप्रविश्यतत्रस्थंसुमघ्नंप्रतिपित्रे स्वागमननिवेदनचोदना ॥ २ ॥

दत्त्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु ॥ जग्मतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवौ ॥ १ ॥
ततो गृहीते दुष्प्रेक्षे त्वशोभेतां तदायुधे ॥ मालादामभिर्रावद्वे सीतया समलङ्कृते ॥ २ ॥
ततः प्रासादहर्म्याणि विमानशिखराणि च ॥ अधिरूढ जनः श्रीमानुदासीनो ऽयलोकयत् ॥ ३ ॥
न हिरंथ्याः स्म शक्यन्ते गन्तुं बहुजनाकुलाः ॥ आरूढ तस्मात्प्रासादान्दीनाः पश्यन्ति राघवम् ॥ ४ ॥
पदार्तिं वर्जितच्छत्रं रीमं दृष्ट्वा तदा जनाः ॥ ऊर्चुर्बहुविधा वाचः शोकोपहतचेतसः ॥ ५ ॥
यं यान्तमनुयाति स्म चतुरङ्गबलं महत् ॥ तमेकं सीतया सार्धमनुयाति स्म लक्ष्मणः ॥ ६ ॥
ऐश्वर्यस्य रसज्ञः सन्कांमिनां चैव कामदः ॥ नेच्छत्येवानृतं कर्तुं पितरं धर्मगौरवात् ॥ ७ ॥
या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि ॥ तामद्य सीतां पश्यन्ति राजमार्गगता जनाः ॥ ८ ॥

दपि यथार्हसंमाननदानसंभ्रमैः संभ्रमस्त्वेरा । “ आ-
रम्भःसंभ्रमस्त्वेरा ” इत्यमरः । नतर्पितो नवभूव त्व-
रयाक्रियमाणैरपिसंमानदानैः सर्वेपितर्पितावभूवुरित्य-
र्थः ॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
मायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
द्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥

पूर्वपित्रानुज्ञातोपि सीतालक्ष्मणयोरनुज्ञापनाय पुना
रामोदशरथसमीपंगच्छति—दत्त्वेत्यादि ॥ १ ॥ तदा-
युधे तथोरायुधे । धनुषीइतियावत् । खड्गादीनाम-
प्युपलक्षणमेतत् । मालादामभिः मालानिचयैरित्यर्थः ।
अलङ्कृते चन्दनादिभिरलङ्कृते ॥ २ ॥ प्रासादहर्म्याणि

प्रासादोदेवतानांभूभुजांचावासः । हर्म्याणिधनिनांम-
न्दिराणि । “ हर्म्यादिर्धनिनांवासःप्रासादोदेवभूभुजां ”
इत्यमरः । विमानशिखराणि विमानंसप्तभूमिसहितं
सद्यः । “ विमानोस्त्रीदेवयानेसप्तभूमौचसद्धानि ” इति
वैजयन्ती । उदासीनः निरुत्सुकः । निर्विण्णइतिया-
वत् ॥ ३ ॥ तस्मात् रथ्यागमनस्याशक्यत्वात् ।
प्रासादानितिपाठः । प्रासादादितिपाठेऽल्लोपेपञ्च-
मीकृष्टा ॥ ४ ॥ दीनत्वेहेतुमाह—पदार्तिमित्यादिना
॥ ५ ॥ एकं मुख्यं ॥ ६ ॥ रसज्ञः सङ्ग्रहसुखज्ञः ।
कामिनां अर्थकाङ्क्षिणां । कामदः अभीष्टधनप्रदः ।
अनृतं अनृतवचनं । कर्तुं । धर्मगौरवात् पितृश्रू-
षणवचनकरणविधेयत्वादिरूपधर्मविषयकबहुमानात्

शि० वैदेह्या विदेहतनयया सीतयासहराघवौपितरंद्रष्टुंजग्मतुः । स० क्रियाद्वयेसीतासाहित्यं कथयितुमुभयत्रोक्तिः ॥ १ ॥
ति० प्रेष्याभ्यां रामलक्ष्मणभृत्याभ्यां । स० मुख्यत्वादयुधेइतिद्विवचनम् । सीतयेत्युभयत्रान्वेति ॥ २ ॥ ति० उदासीनः
अरक्षित्वेननिरुत्सुकः । प्रासादः त्रिभूमिकंसद्यः । स० श्रीमानप्युदासीनइत्यनेनरामस्यप्रेयस्त्वंद्योत्यते ॥ ३ ॥ ति० यतःसुखे-
नगन्तुंनशक्यन्ते तस्मात्प्रासादमारूढ प्रासादात् तत्रप्रासादेसंस्थाय । स० प्रासादादितिपञ्चमीद्वितीयार्थे । प्रासादमारूढ तस्मात्
आरूढप्रासादात् । प्रासादान्तरमारूढपश्यन्तीत्यावृत्तेनान्वयः । अनेनात्यादरोद्योत्यते ॥ ४ ॥ ति० कामानां प्रजेप्सितपदार्था-
नां । महान् व्ययेष्यूनतारहितः । आकरः सर्वदादातेत्यर्थः ॥ ७ ॥ शि० आकाशगैर्भूतैः वाय्वादिभिः । स० आकाशगैर्भूतैः

[पा०] १ क—ट. प्रेष्याभ्यामशो. २ क. ग. घ. च—ट. रासक्ते. ३ ख. ज. शृङ्गाणि. ४ ख. प्यलोकयत्. ५ छ. झ. ट.
रथ्याःसु. ख. रथ्यास्तु. च. ज. रथ्यासु. ६ झ. ज. ट. ठ. त्प्रासादात्. ७ छ. झ. ट. ठ. पदार्तिसानुजं दृष्ट्वा सीतं च जनास्तदा. ८ घ.
ज. दृष्ट्वा रामं जनास्तथा. क. ख. ग. रामं दृष्ट्वा जनास्तदा. ९ झ. बहुजनाः. १० ख. तमेतं. ग. घ. तमेकः. ११ क. ऐश्वर्यस्य रसज्ञः.
ख. ऐश्वर्यस्य बलज्ञः. १२ छ. झ. ट. ठ. कामानां चाकरो महान्. च. ज. कामानां चैव. १३ ख. ग. वक्तुं. १४ च—झ. ट. वचनं.

अङ्गरागोचितां सीतां रक्तचन्दनसेविनीम् ॥ वर्षमुष्णं च शीतं च नेष्यन्त्याशु विवर्णताम् ॥ ९ ॥
 अद्य नूनं दशरथः सत्वमाविश्य भाषते ॥ न हि राजा प्रियं पुत्रं विवासयितुमिच्छति ॥ १० ॥
 निर्गुणस्यापि पुत्रस्य कथं स्याद्विप्रवासनम् ॥ किंपुनर्यस्य लोकोऽयं जितो वृत्तेन केवलम् ॥ ११ ॥
 आनृशंस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमः शमः ॥ राघवं शोभयन्त्येते षड्गुणाः पुंरुषर्षभम् ॥ १२ ॥
 तस्मात्तस्योपघातेन प्रजाः परमपीडिताः ॥ औदकानीव सत्वानि ग्रीष्मे सलिलसंक्षयात् ॥ १३ ॥
 पीडया पीडितं सर्वं जगदस्य जगत्पतेः ॥ मूलस्येवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः ॥ १४ ॥
 मूलं ह्येष मनुष्याणां धर्मसारो महाद्युतिः ॥ पुष्पं फलं च पत्रं च शाखांश्चास्येतरे जनाः ॥ १५ ॥
 ते लक्ष्मण इव क्षिप्रं संपत्यः सहवान्धवाः ॥ गच्छन्तमनुगच्छामो येन गच्छति राघवः ॥ १६ ॥
 उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥ एकदुःखसुखा राममनुगच्छाम धार्मिकम् ॥ १७ ॥
 समुद्धृतनिधानानि परिध्वस्ताजिराणि च ॥ उपात्तधनधान्यानि हृतसाराणि सर्वशः ॥ १८ ॥
 रजसाऽभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः ॥ मूर्षकैः परिधावद्भिरुद्विलैरावृतानि च ॥ १९ ॥
 अपेतोदकधूमानि हीनसंमार्जनानि च ॥ ग्रनष्टबलिकर्मज्यामघ्रहोमजपानि च ॥ २० ॥

॥ ७—९ ॥ सत्त्वं जन्तुं । “सत्वमस्त्रीतुजन्तुषु” इत्य-
 मरः । पिशाचमितियावत् । आविश्य प्राप्य ॥ १० ॥
 वृत्तेनकेवलं चरित्रमात्रेण “वृत्तंपद्येचरित्रे” इत्य-
 मरः । वृत्तेनकेवलमित्युक्तिर्दानमानादौविद्यमानेपि
 चरित्रप्राधान्यात् ॥ ११ ॥ आनृशंसं अहिंसकत्वं ।
 अनुक्रोशोदया “कृपादयानुकंपास्यादनुक्रोशः” इत्य-
 मरः । दमः इन्द्रियनिग्रहः । शमः चित्तप्रशान्तिः ।
 “शमश्चित्तप्रशान्तिः स्यादमइन्द्रियनिग्रहः” इतिनिर्व-
 चनात् ॥ १२ ॥ तस्मात् षड्गुण्ययुक्तत्वात् । तस्य
 रामस्य । उपघातेन हिंसेनेन । औदकानि उदकजीवना-
 नि । शैषिकोण् ॥ १३ ॥ अस्यजगत्पतेः रामस्यपी-
 डया विवासनरूपया । पुष्पफलरूपगमोयस्यसपुष्प-
 फलोपगोवृक्षइव “अन्येष्वपिदृश्यते” इतिप्रत्ययः

॥ १४ ॥ मनुष्याणां प्राणिनामुपलक्षणमेतत् । धर्म-
 एवसारोयस्यसः धर्मसारः ॥ १५ ॥ तेवयं सपत्न्यः
 सपत्नीकाः । समासान्तविधेरनित्यत्वेन “नद्युतश्च”
 इतिकबभावः । येनमार्गेणगच्छतितेनेतिशेषः ॥ १६ ॥
 उद्यानानि राजार्होद्यानसदृशक्रीडावनानि । एकदुः-
 खसुखाः समानसुखदुःखाः ॥ १७ ॥ समुद्धृतनिधा-
 नानि सम्यगुद्धृतनिक्षेपाणि । परिध्वस्ताजिराणि भ-
 म्राङ्गणानि । “अङ्गणंचत्तराजिरे” इत्यमरः । उपात्त-
 धनधान्यानि । अत्रधनशब्देनगवादिकंनिक्षिप्तभूषणनि-
 ष्कादिकंचोच्यते । साराणि शय्यासनादीनि ॥ १८ ॥
 दैवतैः गृहदैवतैः । उद्विलैः उद्विन्नविलैः ॥ १९ ॥
 उदकं उदकसेचनं । हीनसंमार्जनानि संमार्जनहीनानि

सूर्यादिसलैः ॥ ८ ॥ शि० वर्षादित्रयं विवर्णतां वर्णान्तराकान्ततां । नेष्यति प्रापयिष्यति । स० उचितोङ्गरागोदेहरक्तिमायस्या-
 स्सातंथा । आहितादित्वात्परनिपातः । नेष्यति प्रापयति ॥ ९ ॥ शि० सलं महात्मनांधर्मं सत्यप्रतिज्ञलमित्यर्थः । आविश्य
 आश्रित्य । भाषते वनगमनं वक्ति । अन्यथा विवासयितुं नार्हति । हिरन्यथार्थे । एतेन सलंपिशाचमित्यर्थवर्णयन्तोभट्टादयश्चि-
 न्त्याः । तदर्थसंकेताभावादसंभवाच्च । स० सलं साधुगुणं । आविश्य आलंब्य । भाषते नवनगच्छेतिरामंप्रतीतिशेषः । कुतइत्य-
 तआह—नहीति । यद्वा सलं कैकेय्यादिरूपपिशाचं । आविश्यालंब्य भाषते वनंगच्छेति न प्रकृतितः । कुतइत्यतआह—नही-
 ति । “सलंगुणपिशाचादौ” इतिविश्वः ॥ १० ॥ ती० श्रुतं अनुष्ठानपर्यवसायिशास्त्राध्ययनं । शि० श्रुतं विज्ञापनाश्रवणं ।
 दमः यथाऽपराधदण्डः । स० अनुक्रोशः अनिमित्तकपरदुःखग्रहणेच्छा । एतेषड्गुणाः । एतेषुगुणाः तथाऐश्वर्यादिषड्गुणाश्चेतिवा
 ॥ १२ ॥ शि० पुष्पफलोपगः पुष्पफलानिप्राप्तः ॥ १४ ॥

[पा०] १ ख. सेवितां. २ क. ख. घ. छ—ठ. नेष्यत्याशु. ३ ग. घ. विवर्णिताम्. ४ क. ख. ग. छ. झ—ठ. महति-
 ५ छ. झ. ट. द्विनिवासनम्. ६ क. दमःशीलंश्रुतंशमः. ७ क—घ. ज. पुरुषोत्तमम्. ८ घ. ज. महीपतेः. ९ क. च. वृक्षाः
 पुष्पफलोपगाः. घ. वृक्षःपुष्पफलागमः. १० घ. स्वस्येतरे. क. ख. स्वस्येतरे. ११ ख. तं. १२ ठ. सपत्नीकाःसवान्धवाः.
 १३ क. समदुःख. १४ ख. समुद्धृत. १५ छ. दत्तसाराणि. क. हृतभाराणि. १६ क. व्यवकीर्णानि. १७ क. ख. घ. मूर्षकैः.

दुष्कालेनेव भग्नानि भिन्नभाजनवन्ति च ॥ अस्मत्प्रयुक्तानि वेष्मानि कैकेयी प्रतिपद्यताम् ॥ २१ ॥

वनं नगरमेवास्तु येन गच्छति राघवः ॥ अस्माभिश्च परित्यक्तं पुरं संपद्यतां वनम् ॥ २२ ॥

विलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सानूनि मृगपक्षिणः ॥ त्यजन्त्यस्मद्भयाद्भीता गजाः सिंहा वनान्यपि ॥ २३ ॥

अस्मत्प्रयुक्तं प्रपद्यन्तां सेव्यमानं त्यजन्तु च ॥ २४ ॥

तृणमांसफलादानां देशं व्यालमृगद्विजम् ॥ प्रपद्यतां हि कैकेयी सपुत्रा सहबान्धवैः ॥

राघवेण वने सर्वे सहवत्स्याम निर्वृताः ॥ २५ ॥

इत्येवं विविधा वाचो नानाजनसमीरिताः ॥ शुश्राव रंभः श्रुत्वा च न विचक्रेऽस्य मानसम् ॥ २६ ॥

स तु वेष्ट्म पितुर्दूरात्कैलासशिखरप्रभम् ॥ अभिचक्राम धर्मात्मा मत्तमातङ्गविक्रमः ॥ २७ ॥

विनीतवीरपुरुषं प्रविश्य तु नृपालयम् ॥ ददर्शवस्थितं दीनं सुमन्त्रमविदूरतः ॥ २८ ॥

प्रतीक्षमाणोऽपि जनं तदाऽऽर्तमनार्तरूपः प्रहसन्निवाथ ॥

जगाम रामः पितरं दिदृक्षुः पितुर्निदेशं विधिवच्चिकीर्षुः ॥ २९ ॥

तत्पूर्वमैक्ष्वाकसुतो महात्मा रामो गमिष्यन्वनमार्तरूपम् ॥

व्यतिष्ठत प्रेक्ष्य तदा सुमन्त्रं पितुर्महात्मा प्रतिहारणार्थम् ॥ ३० ॥

॥ २० ॥ दुष्कालेन क्षामक्षोभयुक्तकालेन । भाजनं भाण्डादि ॥ २१ ॥ येन वनेनहेतुना ॥ २२ ॥ दंष्ट्रिणः सर्पाद्याः । अस्मद्भयात् अस्मत्प्रयुक्तभयहेतोः ॥ २३ ॥ अस्माभिस्त्यक्तं पुरं । सेव्यमानं वनमित्यर्थ-सिद्धम् । अत्रकर्तारः पूर्वोक्तदंष्ट्रादयः ॥ २४ ॥ तृण-मांसफलादानां तृणादाः हरिणादयः । मांसादाः व्या-

घ्रादयः । फलादाः वायसादयः । व्यालमृगद्विजं व्यालाः क्रूराः मृगद्विजाः यस्मिंस्तादृशदेशं । इदमेवनगरंतादृशं भविष्यतीतिभावः । निर्वृताः सुखिताः ॥ २५ ॥ श्रुत्वा अवस्थितस्येतिशेषः । नविचक्रे नविकारंप्राप ॥ २६—२८ ॥ निदेशं नियोगं ॥ २९ ॥ तत्पूर्वं तत्प्रथमं । महात्मा महाधैर्यः । प्रतिहारणार्थं स्वागमननिवेदना-

स० वनमपिनगरमस्तु भवतु । कुतः येनकारणेनराघवोगच्छतीत्यन्वयः ॥ २२ ॥ स० अस्मत्प्रयुक्तं पुरमितिशेषः । सेव्यमानं अस्माभिराश्रियमाणं । वनमितिशेषः ॥ २४ ॥ ति० तृणमांसफलानामादानंयस्मात् । व्यालमृगद्विजं तद्वन्तं । अर्शआद्यच्च । ती० तृण-मांसफलादानान्पशुव्यालमृगद्विजान्इतिपाठे तृणमांसफलानामादानं येभ्योवनदेशेभ्यः तेतथा । पशुव्यालमृगद्विजान् पश्वादयश्च येषुतेतथोक्ताः ॥ २५ ॥ शि० मातुः कैकेय्याः । वेष्ट्म गृहं । अभिचक्राम जगाम । पितुस्तत्रैवस्थितत्वादितिभावः ॥ २७ ॥ ति० आर्तं खिन्नं । अभिजनं देशंतत्स्थजनमितिवाचत् ॥ २९ ॥ वि० तत्पूर्वं सः स्वाकारणार्थगमनकालः पूर्वोयस्यात्तरूपलवतः तादृशंतदारभ्यार्तरूपसुमन्त्रंप्रेक्ष्य । व्यतिष्ठत द्वायैवेतिशेषः । स० इक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यमैक्ष्वाकोदशरथः । “दाण्डिनायन” इत्यादिनानिपातनादकारान्तत्वं । तत्सुतो रामः । व्यतिष्ठत “समवप्रविभ्यःस्थः” इत्यात्मनेपदत्वं । प्रतिहारणार्थं स्वागमननिवेदनापणार्थं । हञ् हरणे हरणंप्रापणमितिकौमुद्युक्तेः ॥ ३० ॥

[पा०] १ ख. ग. दुष्कालेनैव. २ क. वनंगच्छतिराघवे. ग. वनं. ३ क. ख. ग. च. छ. झ. ज. ट. त्यजन्त्यस्मत्. ४ छ. अस्मद्युक्तं. ५ क. ख. च. छ. झ. ज. ट. प्रपद्यन्तु. ६ च. छ. झ. ज. फलादानं. ७ क. देशान्व्यालमृगद्विजान्. ख. देशान्व्यालमृगद्विजान्. ८ ट. सपुत्राःसह. ९ च. छ. झ. ज. ट. वयंसर्वेवनेवत्स्याम. ख. घ. ज. वनेसर्वेवयंवत्स्याम. १० च. छ. झ. ज. ट. राघवःश्रुत्वा. ११ घ. स्वमाननम्. ख. चमानसम्. ठ. स्वमानसम्. १२ छ. ज. झ. ट. ठ. पुनर्मातुः. ख. घ. पुनर्दूरात्. १३ ख. शिखरोपमम्. क. सदृशप्रभम्. १४ ख. ग. घ. धीर. १५ ख. ऽथजनं. ग. घ. ज. हिजनं. क. च. छ. झ—ठ. ऽभिजनं. १६ च. निवेशं. घ. नियोगं. १७ च—ठ. गमिष्यन्प्र.

पितुर्निदेशेन तु धर्मवत्सलो वनप्रवेशे कृतबुद्धिनिश्चयः ॥

स राघवः प्रेक्ष्य सुमन्त्रमब्रवीन्निवेदय स्वागमनं नृपाय मे ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

सुमन्त्रेणश्रीरामागमनंनिवेदितेनदशरथेनतंप्रतिस्वदारानयनपूर्वकरामाद्यानयनचोदना ॥ १ ॥ दशरथेरामदर्शनमात्रेणमू-
र्च्छयाभुविनिपततितत्रत्यानांस्त्रीणांविलापः ॥ २ ॥ श्री रामेदशरथंप्रतिसीतालक्ष्मणयोःस्वानुगमनाभ्यनुज्ञांप्रार्थयमानेतेनतंप्रति-
स्वनिग्रहपूर्वकराज्यस्वीकारचोदना ॥ ३ ॥ रामेणदशरथंप्रतिराज्यादिषुस्वस्याभिलाषाभावनिवेदनपूर्वकंपितृवचनस्यावश्यकर्त-
व्यत्वबोधनेनपरिसान्त्वनं ॥ ४ ॥ दशरथेनपुनःपुत्रशोकेनमूर्च्छांमुपागतेकैकेयीवर्जसर्वाभिःस्त्रीभिःसुमन्त्रेणचमूर्च्छाधिगमः ॥ ५ ॥

ततः कमलपत्राक्षः श्यामो निरुदरो महान् ॥ उवाच रामस्तं सूतं पितुराख्याहि मामिति ॥ १ ॥

स रामप्रेषितः क्षिप्रं सन्तापकलुषेन्द्रियः ॥ प्रविश्य नृपतिं सूतो निश्चसन्तं ददर्श ह ॥ २ ॥

उपरक्तमिवादित्यं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ तटाकमिव निस्तोयमपश्यज्जगतीपतिम् ॥ ३ ॥

आलोक्य तु महाप्राज्ञः परमाकुलचेतंसम् ॥ राममेवानुशोचन्तं सूतः प्राञ्जलिरासदत् ॥ ४ ॥

तं वर्धयित्वा राजानं सूतः पूर्वं जयाशिषा ॥ भयविक्रवया वाचा मन्दया श्लक्ष्णमब्रवीत् ॥ ५ ॥

अयं स पुरुषव्याघ्रो द्वारि तिष्ठति ते सुतः ॥ ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा सर्वं चैवोपजीविनाम् ॥ ६ ॥

स त्वा पश्यतु भद्रं ते रामः सत्यपराक्रमः ॥ सर्वान्सुहृद आपृच्छ्य त्वामिदानीं दिदृक्षते ॥ ७ ॥

गमिष्यति महारण्यं तं पश्य जगतीपते ॥ वृतं राजगुणैः सर्वैरादित्यमिव रश्मिभिः ॥ ८ ॥

स सत्यवादी धर्मात्मा गांभीर्यात्सागरोपमः ॥ आकाश इव निष्पङ्को नरेन्द्रः प्रत्युवाच तम् ॥ ९ ॥

सुमन्त्रानय मे दारान्ये केचिदिह मामकाः ॥ दारैः परिवृतः सर्वैर्द्रष्टुमिच्छामि धार्मिकम् ॥ १० ॥

र्थः ॥ ३० ॥ अस्यान्तेइतिकरणंद्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचितेश्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥

दरः तनुमध्यइत्यर्थः ॥ १—२ ॥ उपरक्तं राहुग्रस्तं ।

विशेषणान्तरकथनार्थपुनरपश्यदित्युक्तिः ॥ ३—४ ॥

भयविक्रवया भयेनकातरया । दुःखितोयंकिंवदेदिति

भयम् । अतएवमन्दया ॥ ५ ॥ सर्वं गृहोपकरणादि-

कं ॥ ६—८ ॥ निष्पङ्कः निर्लेपः ॥ ९—१० ॥

पूर्वसर्गान्तोक्तमर्थवक्ष्यमाणसंघटनार्थसङ्ग्रहेणदर्शयति—ततइति । विशेषणैर्निर्विकारत्वंसूच्यते । निरु-

स० कृतबुद्धेःशिक्षितबुद्धेःनिश्चयइवनिश्चयस्यसतथा ॥ ३१ ॥ इतित्रयस्त्रिंशस्सर्गः ॥ ३३ ॥

स० निरुदरः अल्पोदरः “तनुत्वेप्यखिलंभरं” इत्युक्तेः । निस्सन्देहइतिवा । “उदरंसंशयःप्रोक्तःपरिनिष्ठातुनिश्चयः” इत्यभिधानात् । पूर्वमागमनमामन्त्रयस्वेत्युक्तम् । इदानींतुमामाख्याहीत्युक्तेर्भेदः । यद्वा मां सीतामागतामाख्याहीत्यर्थः । उपलक्षयया लक्ष्मणं च ॥ १ ॥ शि० निस्तोयं शैवालाद्याच्छादनहेतुनातोयरहितत्वेनप्रतीयमानं । तटाकमिवापश्यत् । अतएवपूर्वोपमानाभ्यांनवैरूपम् । एतदुपमालङ्कारेणराज्ञोवास्तवदुःखाभावस्सूचितः । तेनाप्रकटसाकेतेरामसंयोगोभविष्यतिराजनिश्चयस्सूचितः ॥ ३ ॥ ती० भयविक्रवया रामोवनप्रयाणोद्युक्तइतिराज्ञेकथंनिवेदयिष्यामीतिभयेनविक्रवाकातरतायस्यास्सातथोक्तातया । अश्लक्ष्ण-मितिच्छेदः ॥ ५ ॥ ति० सर्वधनंदत्वेखनेनसर्वथातिग्रासाऽभावोच्यते । स० उपजीविनामितिषष्ठ्यातेषामदानपात्रतांयो-तयति ॥ ६ ॥ ति० निष्पङ्कः निष्पापः ॥ ९ ॥ स० हेसुमन्त्र सु शोभनोमन्त्रोऽगुप्तभाषणयस्यसतथातसंबुद्धिः । अनेनाप्तत्वंयो-

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. निरुपमो. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. कलुषेन्द्रियं. ३ क. ड. छ. झ. ट. आबोधयच. ग. ज. आबोधयतं. च. ज. आलोकयतं. ४ घ. ड. छ. झ. ट. चेतनं. ५ घ. ड. छ. झ. ट. रब्रवीत्. ६ क—च. ज—ट. पूर्वसूतो. ७ ड. छ. झ. ट. श्लक्ष्णयात्र. ८ ड. च. छ. झ. ज. ट. त्वां. ९ च. छ. झ. ज. ट. त्वांही. १० ख. ग. गमिष्यन्तं. ११ ड. छ. झ. ट. सत्यवाक्यो. १२ क. ख. घ—ट. राघवं.

सोन्तःपुरमतीत्यैव स्त्रियस्ता वाक्यमब्रवीत् ॥ आर्या ह्वयति वो राजाऽगम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ ११ ॥
 एवमुक्ताः स्त्रियः सर्वाः सुमन्त्रेण नृपाज्ञया ॥ प्रचक्रमुस्तद्भवन् भर्तुराज्ञाय शासनम् ॥ १२ ॥
 अर्धसप्तशतास्तास्तु प्रमदास्ताम्रलोचनाः ॥ कौसल्यां परिवार्याथ शनैर्जग्मुर्धृतव्रताः ॥ १३ ॥
 आगतेषु च दारेषु समवेक्ष्य महीपतिः ॥ उवाच राजा तं सूतं सुमन्त्रानय मे सुतम् ॥ १४ ॥
 सँ सूतो राममादाय लक्ष्मणं मैथिलीं तदा ॥ जगामाभिमुखस्तूर्णं सकाशं जगतीपतेः ॥ १५ ॥
 स राजा पुत्रमायान्तं दृष्ट्वा दूरात्कृताञ्जलिम् ॥ उत्पपातासनात्तूर्णमार्तः स्त्रीजनसंवृतः ॥ १६ ॥
 सौमिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशांपतिः ॥ तमसंप्राप्य दुःखार्तः पपात भुवि मूर्च्छितः ॥ १७ ॥
 तं रामोऽभ्यपतत्क्षिप्रं लक्ष्मणश्च महारथः ॥ विसंज्ञमिव दुःखेन सशोकं नृपतिं तदा ॥ १८ ॥
 स्त्रीसहस्रनिनादश्च संजज्ञे राजवेम्बनि ॥ हाहा रामेति सहसा भूषणध्वनिर्मूर्च्छितः ॥ १९ ॥
 तं परिष्वज्य बाहुभ्यां तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ पर्यङ्के सीतया सार्धं रुदन्तः समवेशयन् ॥ २० ॥
 अथ रामो मुहूर्तेन लब्धसंज्ञं महीपतिम् ॥ उवाच प्राञ्जलिभूत्वा शोकार्णवपरिप्लुतम् ॥ २१ ॥
 आपृच्छे त्वां महाराज सर्वेषामीश्वरोसि नः ॥ प्रस्थितं दण्डकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन माम् ॥ २२ ॥
 लक्ष्मणं चानुजानीहि सीता चान्वेति मां वनम् ॥ कारणैर्बहुभिस्तथैवार्थ्यमाणौ न चेच्छतः ॥ २३ ॥
 अनुजानीहि सर्वान्नः शोकमुत्सृज्य मानद ॥ लक्ष्मणं मां च सीतां च प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ २४ ॥
 प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुज्ञां जगतीपतेः ॥ उवाच राजा संप्रेक्ष्य वनवासाय राघवम् ॥ २५ ॥

ह्वयति आह्वयति ॥ ११—१२ ॥ अर्धसप्तशताः अर्धसप्तशतस्येतिविग्रहः “अर्धनपुंसकं” इतिसमासः । ताम्रलोचनाः सदारामविवासननिमित्तरोदनादितिभावः ॥ १३—१५ ॥ उत्पपात उदतिष्ठत् ॥ १६ ॥ अभिदुद्राव अभिमुखमाजगाम ॥ १७ ॥ अभ्यपतत् उत्थापनार्थमितिभावः । इवशब्दएवकारार्थः ॥ १८ ॥ भूषणध्वनिभिः मूर्च्छितः व्याप्तः ॥ १९ ॥ रामलक्ष्मणौ सीतयासार्धं तंबाहुभ्यां परिष्वज्य पर्यङ्के समवेशयन्नित्यर्थः

॥ २० ॥ मुहूर्तस्येतिपठेमुहूर्तेनेत्यर्थः ॥ २१ ॥ कुशलेन चक्षुषेतिशेषः । हेतौतृतीयावा ॥ २२ ॥ सीताचेति । तामप्यनुजानीहीतिभावः । तौनिवर्तयेत्याशङ्क्याह—कारणैरिति । कारणैः दुःखादिकारणैः । तथैः परमार्थैः । नचेच्छतः अननुगमनमितिशेषः ॥ २३ ॥ लक्ष्मणंसीतामांचसर्वान्नः अनुजानीहीत्यन्वयः । “त्यदादीनिसर्वैर्नित्यं” इत्येकशेषः ॥ २४ ॥ वनवासायजगतीपतेः स्वस्यानुज्ञांप्रतीक्षमाणमित्यन्वयः

तयति । मेदारान् कौसल्यां । राममातृत्वेनमुख्यत्वात्संघतउत्कृष्योक्तिः । येचमामकादाराःतदतिरिक्ताःतानानयेतियोजना । पक्षद्वयेपि मेइत्यधिकं । द्वितीयेपक्षेकौसल्यांपरिवार्येत्युत्तरग्रन्थानुकूल्यंचेतिज्ञेयम् ॥ १० ॥ ति० वीरुष्माकराजा अवैधव्यदत्तात् । ननुप्रजानां तासांदुःखदत्तात् ॥ ११ ॥ शि० अर्धशतशब्दएकदेशसमासप्रकृतिकःअर्शआद्यजन्तः । स० अर्धसप्तशतानांयासुताः ॥ १३ ॥ ति० आरात् दूरतः । उत्पपात आलिङ्गनार्थं । स० आचारात् त्यज्योपनिमित्तापञ्चमी । शिष्टाचारमाश्रित्य । कृताञ्जलिं उत्पपात पुष्टवे ॥ १६ ॥ ति० तं आलिङ्गिषितं ॥ १७ ॥ ति० भूषणध्वनिमिश्रितः उरश्शिरस्ताडनादिनाचञ्चलतरभ्रश्यद्रूषणध्वनिमिलितः । स० स्त्रीसहस्रनिनादः स्त्रीणांदाराणांतथाइतरासांदासीनांच । पूर्वसार्धशतलोकेतरत्रसहस्रेत्युक्तौतद्विरोधइत्यनेननिरस्तंवेदितव्यम् ॥ १९ ॥ ती० तावुभौरामलक्ष्मणौसीतयासार्धंतं परिष्वज्यउत्थापितवन्तौ । तेत्रयस्समवेशयन्नित्यध्याहारेणयोजना ॥ २० ॥ वि० मुहूर्तौ मुहूर्तेन । ति० मुहूर्तस्य संबन्धसामान्येषष्ठी । मुहूर्तेन । स० मुहूर्तस्य उपरीतिशेषः ॥ २१ ॥ शि० कुशलेनपश्य कुशलफलकावलोकनंकुरु । फलस्यहेतुत्वेनविवक्षणात्तृतीया ॥ २२ ॥ ति० अव्यग्रं लेशतो-

[पा०] १ ग. घ. ज. अतीत्याशु. २ क. ख. ग. ड.—ट. आर्यो. ३ ख. ड. छ. झ. ट. शतास्तत्र. ४ घ. ज. सुमन्त्रो. छ. सततो. ५ ख. चापिमैथिली. ग. ड. छ.—ट. मैथिलीतथा. ६ ड. झ. ट. दृष्ट्वाचारात्. ७ क. च. अभि. ८ छ. महायशाः. ९ ड. छ. ज. झ. ट. तथा. १० ड. छ. झ. ट. मिश्रितः. ११ घ. ज. सीतयासहपर्यङ्के. १२ क. ड. छ. ज. रुदन्तं. १३ ख. ड. छ. ज. झ. ट. ठ. मुहूर्तस्य. क. ज. मुहूर्तांतं. १४ ट. वाक्यं. ड. छ. झ. बाष्प. १५ क. घ.—ज. चान्वेतु १६ ख—ड. छ.—ट. रिवात्मजान्.

अहं राघव कैकेय्या वरदानेन मोहितः ॥ अयोध्यायास्त्वमेवाद्य भव राजा निगृह्य माम् ॥ २६ ॥
 एवमुक्तो नृपतिना रामो धर्मभृतां वरः ॥ प्रत्युवाचाञ्जलिं कृत्वा पितरं वाक्यकोविदः ॥ २७ ॥
 भवान्वर्षसहस्राय पृथिव्या नृपते पतिः ॥ अहं त्वरण्ये वत्स्यामि न मे कार्यं त्वयाऽनृतम् ॥ २८ ॥
 नव पञ्च च वर्षाणि वनवासे विहृत्य ते ॥ पुनः पादौ ग्रहीष्यामि प्रतिज्ञान्ते नराधिप ॥ २९ ॥
 रुदन्नार्तः प्रियं पुत्रं सत्यपाशेन संयतः ॥ कैकेय्या चोद्यमानस्तु मिथो राजा तमब्रवीत् ॥ ३० ॥
 श्रेयसे वृद्धये तात पुनरागमनाय च ॥ गच्छस्वारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम् ॥ ३१ ॥
 न हि सत्यात्मनस्तात धर्माभिमनस्तत्त्व ॥ विनिर्वर्तयितुं बुद्धिः शक्यते रघुनन्दन ॥ ३२ ॥
 अद्य त्विदानीं रजनीं पुत्र मा गच्छ सर्वथा ॥ एकाहदर्शनेनापि साधु तावच्चराम्यहम् ॥ ३३ ॥
 मातरं मां च संपश्यन्वसेमामद्य शर्वरीम् ॥ तर्पितः सर्वकामैस्त्वं श्वः काले साधयिष्यसि ॥ ३४ ॥
 दुष्करं क्रियते पुत्र सर्वथा राघव त्वया ॥ मत्प्रियार्थं प्रियांस्त्यक्त्वा यद्वासि विजनं वनम् ॥ ३५ ॥

॥ २५ ॥ मोहितः वञ्चितइत्यर्थः ॥ २६—२७ ॥ वर्षसहस्राय अनेकवर्षाणीत्यर्थः । मे मह्यं । अनृतं अनृतवचनं ॥ २८ ॥ प्रतिज्ञान्ते प्रतिज्ञावसाने ॥ २९ ॥ मिथः रहसि । कैकेय्या चोद्यमानः अद्यैवप्रस्थापये-
 तिप्रेर्यमाणः ॥ ३० ॥ श्रेयसे पारलौकिकफलाय । वृद्धये ऐहिकफलाय । गच्छस्व गच्छ । अरिष्टं शुभं । “अरिष्टे तु शुभाशुभे” इत्यमरः । अकुतोभयं कुतश्चि-

दपिजन्तोर्भयरहितं ॥ ३१ ॥ सत्यात्मनः सत्यस्वभा-
 वस्य । “ आत्मादेहेधृतौजीवेस्वभावे ” इतिवैजय-
 न्ती । धर्माभिमनसः धर्माभिनिविष्टमनसः ॥ ३२ ॥
 अद्य अस्मिन्दिने । इदानीं आसन्नामित्यर्थः । साधुः
 सुखं । चरामि वसामि ॥ ३३ ॥ साधयिष्यसि गमि-
 ष्यसि । काले प्रातःकाले ॥ ३४ ॥ मत्प्रियार्थं ममपर-
 लोकप्रियार्थमित्यर्थः । अन्यथाउत्तरंश्लोकविरोधात् ।

पिषिषादरहितं ॥ २५ ॥ ती० मे मया । त्वं आनृतः ईषदनृतयुक्तोपिनकार्यः । वि० भवान् वर्षसहस्रायुःपृथिव्याःपतिर्भवतु ।
 अतःपरमप्यनेककालंराजाभवेत्यर्थः । स० हेनृपते पृथिव्याःपतिर्भवान् वर्षसहस्रायुः बहुसहस्रवर्षपर्यन्तजीवितवान् । एतेन
 बहुकालंराज्यकर्तारंलानिगृह्यराज्यकरणंमह्यरोचतइति भवान्वर्षसहस्रायुःपृथिव्याःपतिर्भवलितिव्याख्यानं रामस्यकदाप्यनृतभाषि-
 लाभावादुत्तरंश्लोकव्याख्यानवदुपेक्ष्यमित्यपिसूचितम् । शि० हेनृपते वर्षसहस्रायपृथिव्याः वर्षसहस्राणां बहुखण्डानां अयः
 प्राप्तिर्यस्यांसाचसापृथिवीतिकर्मधारयः । तस्याः । यतोभवानेवपतिः अतःराज्यस्यकाङ्क्षिता आकाङ्क्षामेनास्ति ॥ २८ ॥ शि०
 प्रतिज्ञान्ते अवध्यवसाने तेपादौपुनर्ग्रहीष्यामि । पुनरित्यनेन प्रतिज्ञामध्यैवतवपादावेकवारंग्रहीष्यामीतिसूचितम् । नचावध्यन्ते
 राज्ञःप्रकटस्थित्यभावेनतत्पादग्रहणासंभवाद्रामस्यमृषासंसर्गिलापत्तिरितिवाच्यम् । मातापित्रोरभेदाध्यवसायान्मातृपादग्रहणस्यसं-
 भवात्तस्यचपितृपादग्रहणानतिरेकान्मृषासंसर्गिलस्यासंभवात् । किंच पदयोश्चरणयोरिमौ पादौ पादुकापदार्थौ ग्रहीष्यामि नमस्क-
 रिष्यामीत्यर्थः । पादमितिपाठे तु पदमेवपादं तदुत्तराजोचितस्थानंत्राणंचेत्यर्थः । ग्रहीष्यामि स्वीकरीष्यामि । तथाचमेदिनी “पद-
 शब्देचवाक्येच—स्थानत्राणयोः” इति । स० प्रतिज्ञान्ते चतुर्दशवर्षानन्तरं । स्वर्गादागल्यस्थितस्यतेपादौग्रहीष्यामीत्यभिप्रायः ।
 यथोक्तमत्रैवोत्तरत्रयुद्धकाण्डे “महादेववचःश्रुत्वा राघवःसहलक्ष्मणः । विमानशिखरस्थस्यप्रणाममकरोत्पितुः” इति । विहृत्येनेन
 राक्षसहननादिकंममविहारइतिसूचयति ॥ २९ ॥ शि० सत्यपाशेन सत्यस्ययः पः पालनंतस्ययःअशोव्याप्तिःपरिपूर्णता तेनसं-
 युतः । चोद्यमानः वनायाज्ञापयेतिरासेनप्रार्थ्यमानः । कैकेय्यासहराजान्तराममब्रवीत् । मिथेवार्थकम् ॥ ३० ॥ शि० तात
 हेप्रिय । हेस्व ममआत्मप्रभृते । श्रेयसे अवलोकनकर्तृणांकल्याणाय । वृद्धये केषांचिद्राज्यादिप्राप्तये । अकुतोभयं सर्वहेतुकभ-
 याभावविशिष्टं । अरिष्टं अतिशयेनशत्रूणांनिवर्तकं । पन्थानं गच्छ । स० श्रेयसे सतां । वृद्धये वैरिच्छेदाय । स्वारिष्टं स्वानामरिष्टं
 क्षेमंयथाभवतितथा गच्छ ॥ ३१ ॥ शि० एकाहं एकदिनं । इदानीं रजनीं एकरात्रि । दर्शनेन तवावलोकनेनापि । सर्वथा सर्वप्रकारेण ।
 साधु अतिशोभनं । चरामि प्राप्नोमि ॥ ३३ ॥ शि० मत्प्रियार्थमित्युक्त्याप्रतिभासितंविद्योगप्रियलंस्वस्मिन्निवारयन्नाह—नचेति

[पा०] १ क. ख. ड—ट. अयोध्यायां. २ ख. ट. कोविदं. ३ च. ज. ठ. सहस्रायुः. ४ ड. छ. ज. झ. ट. राज्यस्य
 काङ्क्षिता. ग. च. कार्यस्त्वयानृतः. ५ ख. ग. ड—झ. ट. संयुतः. ६ ग. च. ज. श्रेयसो. ७ ख. च. मव्यग्रं. ८ ड. च. छ.
 झ. ट. संनिवर्तयितुं. ९ ड. च. छ. झ. ट. एकाहं. १० ग—ट. काल्ये. ११ ड. छ. झ. प्रिय. १२ ड. छ. झ. लयाहि
 मत्प्रियार्थंतुवनमेवमुपाश्रितं. १३ घ. यातोसि.

न चैतन्मे प्रियं पुत्र शपे सत्येन राघव ॥ छन्नया चलितस्त्वस्मि स्त्रिया च्छन्नाग्निकल्पया ॥ ३६ ॥
 वञ्चना या तु लब्धा मे तां त्वं निस्तर्तुमिच्छसि ॥ अनया वृत्तसादिन्या कैकेय्याऽभिप्रचोदितः ॥ ३७ ॥
 न चैतदाश्चर्यतमं यस्त्वं ज्येष्ठः सुतो मम ॥ अपानृतकथं पुत्र पितरं कर्तुमिच्छसि ॥ ३८ ॥
 अथ रामस्तथा श्रुत्वा पितुरार्तस्य भाषितम् ॥ लक्ष्मणेन सह आत्रा दीनो वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥
 प्राप्स्यामि यानद्य गुणान्को मे श्वस्तान्प्रदास्यति ॥ अपक्रमणमेवातः सर्वकामैरहं वृणे ॥ ४० ॥
 इयं सराष्ट्रा सजना धनधान्यसमाकुला ॥ मया विस्मृष्टा वसुधा भरताय प्रदीयताम् ॥ ४१ ॥
 वनवासकृता बुद्धिर्न च मेऽद्य चलिष्यति ॥ ४२ ॥
 यस्तुष्टेन वरो दत्तः कैकेय्यै वरद त्वया ॥ दीयतां निखिलेनैव सत्यस्त्वं भव पार्थिव ॥ ४३ ॥
 अहं निदेशं भवतो यथोक्तमनुपालयन् ॥ चतुर्दश समा वत्स्ये वने वनचरैः सह ॥ ४४ ॥
 मा विमर्शो वसुमती भरताय प्रदीयताम् ॥ न हि मे काङ्क्षितं राज्यं सुखमात्मनि वा प्रियम् ॥
 यथा निदेशं कर्तुं वै तवैव रघुनन्दन ॥ ४५ ॥
 अपगच्छतु ते दुःखं मा भूर्वाष्पपरिप्लुतः ॥ न हि क्षुभ्यति दुर्धर्षः समुद्रः सरितां पतिः ॥ ४६ ॥
 नैवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं नच मैथिलीम् ॥ नैव सर्वानिमान्कामान्न स्वर्गं नैवं जीवितम् ॥ ४७ ॥
 त्वामहं सत्यमिच्छामि नानृतं पुरुषर्षभ ॥ प्रत्यक्षं तव सत्येन सुकृतेन च ते शपे ॥ ४८ ॥

प्रियान् अभिमतवर्गान् ॥ ३५ ॥ छन्नया गूढाभिप्रा-
 यया । चलितः स्वाधीनत्वाच्चलनप्राप्तः । पाठान्तरे
 तुवञ्चितइत्यर्थः । छन्नाग्निकल्पया भस्मच्छन्नाङ्गारतु-
 ल्यया ॥ ३६ ॥ यावञ्चना सामान्येनप्रतिश्रुतयो-
 र्वरयोर्भरताभिषेचनत्वद्विवासनरूपविशेषपर्यवसायि-
 त्वरूपा । मे मया । लब्धा । तामपिवञ्चनां वृत्तसा-
 दिन्या कुलोचिताचारनाशिन्या । अनयाप्रचोदितस्त्वं
 निस्तर्तुमिच्छसि समापयितुमिच्छसि । अंहोतेगुणइ-
 तिभावः ॥ ३७ ॥ अपानृतकथं अपगतासत्यवचनं
 ॥ ३८ ॥ भाषितं एकाहदर्शनेनापीत्याद्युक्तं । दीनः
 एकाहमपिपितृदर्शनसौख्यंनलब्धमितिदीनः ॥ ३९ ॥
 तर्पितःसर्वकामैरित्यस्योत्तरमाह—प्राप्स्यामीति । गु-

णान् गुणविशिष्टाभिमतपदार्थान् । सर्वकामैरपक्रमण-
 मेववृणे । सर्वकामप्रतिनिधित्वेनापक्रमणमेववरयइत्य-
 र्थः ॥ ४० ॥ विस्मृष्टा त्यक्ता ॥ ४१ ॥ वनवासेत्यर्थमेकंवा-
 क्यं ॥ ४२ ॥ अत्रसइत्यध्याहार्यं । निखिलेन सर्वात्मना ।
 अतस्त्वंसत्यः सत्यवचनः भव ॥ ४३ ॥ निदेशंशासनं ।
 “निदेशःशासनं”इत्यमरः । वनचरैः तपस्विभिः
 ॥ ४४ ॥ भवराजानिगृह्यमामित्यस्योत्तरमाह—मेति ।
 माविमर्शः विचारोमाभूत् । आत्मनि मनसि । सुखं
 प्रियंवाउद्दिश्यराज्यंनकाङ्क्षितं । अपितु तवनिदेशं त-
 वाज्ञां । यथाकर्तुमेव यथावत्कर्तुमेवेत्यर्थः ॥ ४५—४७ ॥
 अहं त्वां सत्यं सत्ययुक्तमिच्छामि । अनृतं अनृतयु-
 क्तं नेच्छामि । तवप्रत्यक्षं प्रत्यक्षदैवभूतस्यतवसन्नि-

॥ ३४ ॥ शि० अदीनः सर्वकालं दीनत्वाभावविशिष्टः ॥ ३९ ॥ ति० यद्वा अद्यप्रयाणे सतियान्पुणान् प्रतिज्ञापालनजधर्मरूपान्प्रा-
 प्स्यामि श्वोगमनेकस्तान्दास्यतिप्रत्युताधर्मएव ॥ ४० ॥ शि० क्षुभ्यति मर्यादां त्यजति ॥ ४६ ॥ स० अहंराज्यं अहङ्कारतत्वा-
 भिमानिरुद्धराज्यं । कैलासाधिपत्यमितियावत् । “महतश्चतुर्मुखात्” इतिवदभिमन्यमानयोरैक्यव्यपदेशः । सुखं वरुण-
 लोकं । “सुखं पुर्याप्रचेतसः” इति विश्वः । मेदिनी भूलोकं । कामान् काम्यान्धनादीन् ॥ ४७ ॥ स० सत्यं सत्यभाषिणं । त्वां

[पा०] १ क. कर्म. २ ख. चलितस्त्वय. घ. छुरितस्त्वस्मि. ज. चलितश्चास्मि. ३ ड. छ—ट. भस्माग्नि. ४ घ. वञ्चामे. ५ ख. तां च. ६ क. महंसि. ७ ख. अनयाऽप्रियवादिन्या. ज. जनन्यावृत्तसादिन्या. ८ घ. तर्तुं. ९ ड. च. छ. झ. ज. ट. स्तदा. १० क—घ. ज. निस्मृष्टा. ११ ड. छ. झ. ट. यस्तुयुद्धे. १२ ज. हितं. १३ ड. छ. झ. ट. मेदिनी. १४ ड. झ. नचजीवितुं. च. छ. ज. ज. ट. नचजीवितं.

न च शक्यं मया तात स्थातुं क्षणमपि प्रभो ॥ न शोकं धारयस्वैनं न हि मेऽस्ति विपर्ययः ॥४९॥
 अर्थितो ह्यस्मि कैकेय्या वनं गच्छेति राघव ॥ मया चोक्तं व्रजामीति तत्सत्यमनुपालये ॥ ५० ॥
 मा चोत्कण्ठां कृथा देव वने रंस्यामहे वयम् ॥ प्रशान्तहरिणाकीर्णं नानाशैकुननादिते ॥ ५१ ॥
 पिता हि दैवतं तात देवतानामपि स्मृतम् ॥ तस्मादैवतमित्येव करिष्यामि पितुर्वचः ॥ ५२ ॥
 चतुर्दशसु वर्षेषु गतेषु नैरसत्तम ॥ पुनर्द्रक्ष्यसि मां प्राप्तं संतापोऽयं विमुच्यताम् ॥ ५३ ॥
 येन संस्तम्भनीयोऽयं सर्वो बाष्पगलो जनः ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल किमर्थं विक्रियां गतः ॥ ५४ ॥

पुरं च राष्ट्रं च मही च केवला मया विसृष्टा भरताय दीयताम् ॥

अहं निदेशं भवतोऽनुपालयन्वनं गमिष्यामि चिराय सेवितुम् ॥ ५५ ॥

मया विसृष्टां भरतो महीमिमां सशैलर्षण्डां संपुरां सकाननाम् ॥

शिवां सुसीमार्मनुशास्तु केवलं त्वया यदुक्तं नृपते तथाऽस्तु तत् ॥ ५६ ॥

न मे तथा पार्थिव धीयते मनो महत्सु कामेषु न चात्मनः प्रिये ॥

यथा निदेशे तव शिष्टसंमते व्यपैतु दुःखं तव मत्कृतेऽनघ ॥ ५७ ॥

तदद्य नैवानघ राज्यमव्ययं न सर्वकामान्न सुखं न मैथिलीम् ॥

न जीवितं त्वामनृतेन योजयन्वृणीय सत्यं व्रतमस्तु ते तथा ॥ ५८ ॥

धौ । सत्येनसुकृतेनच ते तुभ्यं । शपइत्यन्वयः ।
 “ऋघहुङ्स्था—” इत्यादिनाचतुर्थी ॥ ४८ ॥ स्थातुं
 इहनगरइतिशेषः । विपर्ययः संकल्पितवनगमनोद्योग-
 निवृत्तिः ॥ ४९ ॥ नकेवलंत्वदाज्ञापरिपालनार्थमेवग-
 च्छामि किंतुमत्प्रतिज्ञापरिपालनार्थमपीत्याह—अर्थि-
 तइति ॥ ५० ॥ उत्कण्ठां उत्कलिकां । “उत्कण्ठोत्क-
 लिकेसमे ” इत्यमरः । शोकातुरतया स्मरणमितिया-
 वत् ॥ ५१ ॥ देवतानामपिदैवतमितिसमृतं किमुतमनु-
 ष्याणामितिभावः । दैवतमित्येव पितापरमदैवतमिति

मत्वेत्यर्थः ॥ ५२—५३ ॥ संस्तम्भनीयः निवृत्तबा-
 ष्पः करणीयः ॥ ५४ ॥ सद्यःशोकनिवृत्तयेपुनःपुनरा-
 ह—पुरंचेत्यादि । मयानिसृष्टंपुरंचदीयतां मयानिसृष्टं
 राज्यंचदीयतामिति प्रत्येकमन्वयः । सेवितुं नपुनर-
 दैवागन्तुं ॥ ५५ ॥ शिवामित्यनेनराज्यस्यदुर्भरत्वा-
 न्नत्यजामीतिगम्यते । इदंचस्वेच्छयानकरोमि किंतु
 त्वदनुज्ञयैवेत्याह—त्वयायदिति ॥ ५६ ॥ धीयते
 स्थाप्यते ॥ ५७ ॥ त्वामनृतेनयोजयन्सन् राज्यादिकं
 नवृणीय तवव्रतंयथासत्यंतथास्त्वित्यन्वयः ॥ ५८ ॥

नानृतं अननृतभाषिणं । कर्तुमिच्छामि ॥ ४८ ॥ शि० शोकंधारयस्व निवर्तय । अनवस्थानात्मकदृढेरुपम् । वि० धारयस्व
 सहस्व ॥ ४९ ॥ शि० दैवतं देवता । तस्माद्धेतोः दैवतं देवतादेवतासंबन्धेवेति इदं पितुर्वचः । स० तववचइतिवक्तव्येपितुव-
 चइत्युक्तिस्तुजगत्सवितुर्ममलंपितेत्युपहासएवेतिसूचयितुम् ॥ ५२ ॥ स० प्राप्तं लङ्कायां । शि० प्राप्तं अयोध्यावासिभिस्संगतं ।
 मालेंद्रक्ष्यसि । एतेन तस्यसर्वलोकेषुकामचारलंसूचितम् ॥ ५३ ॥ ति० सीमासु स्थितइतिशेषः । मयाविनातेनात्रपुरेस्थातुम-
 शक्यत्वादितिभावः । केवलमनुशास्तु रक्षणमात्रं करोतु । नतुराजलाभिमानोराज्यसुखंवातस्येतिध्वनितम् । अनेनराज्ञोऽजीवनं
 भरतस्यनन्दिग्रामवासश्चध्वनितः । शिवासुसीमासुरममाणइत्यापाततोर्थः ॥ ५६ ॥ स० महत्सु महात्मसुविषये । यथामनोदीयते
 तथा कामेषुविषयेषु राज्यादिषु । नदीयते । यथाच आत्मनः तवममच प्रियेनिदेशोआज्ञायां । मनोदीयते नतथाकामेष्वित्यन्वयः ।
 व्यपैतु गच्छतु ॥ ५७ ॥ स० वृणीय वृडोलिङ्गुत्तमपुरुषः । ति० त्वामनृतेनयोजयन् राज्यादिकं चिन्तितं मद्रिषयकचिन्तावन्तं ।
 त्वामपि नवृणीय नवरिष्यामीतिमेसत्यं व्रतं । अत्रचिन्तितंत्वामित्यनेन चिन्तयातवमरणेपिमयानस्थेयम् । मरणादिपिपरलोकनाश-

[पा०] १ क—च. झ. ज. सशोकं. २ क. ख. घ. ड. च. झ. ज. ट. स्वेमं. ३ क. नच. ४ ड. ज. झ. ट. चोत्क-
 ण्ठाकृता. ५ क—ड. ज. झ. शकुनि. ६ झ. नृपसत्तम. घ. भरतर्षभ. ७ ड. च. ज. झ. ट. एवं. ८ ख. ग. घ. ज.
 सकानना. ९ क. ख. ग. ज. निसृष्टा. १० क. घ—छ. झ. ज. ट. विसृष्टां. ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. खण्डां. १२ ड.
 च. झ. ट. पुरोपकाननां. १३ ड. छ. झ. ट. शिवासुसीमासु. १४ ख. ममिशास्तु. १५ ग. ड. च. छ. झ. ज. दीयते.
 १६ क. ख. घ. ड. च. ज—ट. कामान्वसुधां. १७ ड. झ. ट. चिन्तितं.

फलानि मूलानि च भक्षयन्वने गिरींश्च पश्यन्सरितः सरांसि च ॥
वनं प्रविश्यैव विचित्रपादपं सुखी भविष्यामि तवास्तु निर्वृतिः ॥ ५९ ॥
एवं स राजा व्यसनाभिपन्नः शोकेन दुःखेन च ताम्यमानः ॥
आलिङ्ग्य पुत्रं सुविनष्टसंज्ञो मोहं गतो नैव चिचेष्ट किञ्चित् ॥ ६० ॥
देव्यस्ततः संरुदुः समेतास्तां वर्जयित्वा नरदेवपत्नीम् ॥

रुदन्सुमत्रोपि जगाम मूर्च्छां हाहाकृतं तत्र बभूव सर्वम् ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

सुमन्त्रेणसकोपाटोपकैकेयीमनःशोभायतन्मातृदुर्वृत्तकथनपूर्वकमुपालंभेनपुनःसानुनयंपरिसान्त्वनेनचप्रयतनेपितन्मनसि-
क्षोभाद्यनुदयः ॥ १ ॥

ततो निर्धूय सहसा शिरो निश्चस्य चासकृत् ॥ पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य दन्तान्कटकटाप्य च ॥ १ ॥
लोचने कोपसंरक्ते वर्णं पूर्वोचितं जहत् ॥ कोपाभिभूतः सहसा संतापमशुभं गतः ॥ २ ॥
मनः समीक्षमाणश्च सूतो ददर्शथस्य सः ॥ कंपयन्निव कैकेय्या हृदयं वाक्छरैः शितैः ॥ ३ ॥
वाक्यवज्रैरनुपमैर्निर्भिन्दन्निव चाशुगैः ॥ कैकेय्याः सर्वमर्माणि सुमन्त्रः प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥
यस्यास्तव पतिस्त्यक्तो राजा दशरथः स्वयम् ॥ भर्ता सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ॥
न ह्यकार्यतमं किञ्चित्तव देवीह विद्यते ॥ ५ ॥

ममदुःखं भविष्यतीति त्वयानुकुष्टव्यमित्याह—फला-
नीति । निर्वृतिः सुखं ॥ ५९ ॥ एवं उक्तवन्तमिति शेषः ।
त्वग्दाहोत्पादकः शोकः । दुःखं अन्तर्व्यथोत्पादकं ।
नचिचेष्ट नचेष्टतेस्म ॥ ६० ॥ तां “रामतस्मादितः
शीघ्रवन्गन्तुत्वमर्हसि” इत्याद्युक्तकौर्ययुक्तांकैकेयी ।
हाहाकृतं हाहाशब्दस्य कृतं करणं यस्मिंस्तत्तथा । सर्व
परिचारकादिजनजातं ॥ ६१ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अ-
योध्याकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

सुमन्त्रस्य कैकेयीविषयकोपानुभावं दर्शयति—ततश्च-
त्यादि । कटकटाप्य कटकटाशब्दयुक्तान्कृत्वा । कट-
कटाशब्दात् “तत्करोति—” इति ण्यन्ताह्वयः ॥ १ ॥
कोपसंरक्ते कृत्वेति शेषः । वर्णं देहकातिं । पूर्वो-
चितं पूर्वाभ्यस्तं । स्वाभाविकमित्यर्थः । जहत् त्यज-
न् । कोपरक्ताङ्ग इत्यर्थः । अशुभं तीव्रमित्यर्थः ॥ २ ॥
मनःसमीक्षमाणः कैकेयीविषयस्नेहरहितं जानन्नित्य-
र्थः । सूतः सारथिः ॥ ३ ॥ आशुगैरिव बाणैरिव
स्थितैः । वाक्यवज्रैः वाक्सारैः । मर्माणि मर्मतुल्या-
न्दोषान् । निर्भिन्दन् प्रकाशयन् ॥ ४ ॥ यस्यास्तव ।

कानृतत्वस्यातिकृष्टलंसूचितम् । तेन तव मरणे न मे दुःखं नापि पापं यथा तवानृतत्वकरणे इति सूचितम् ॥ ५८ ॥ शि० व्यसनाभिपन्नः
व्यसनं रामकर्मकाभिषेकत्यागः अभिपन्नं प्रापितं येन सः । किञ्च व्यसनं राजवृत्तान्तत्यागं अभिपन्नः प्राप्तः । शोकेन दुःखेन तत्का-
र्येण च पीड्यमानः । अतएव विनष्टसंज्ञः कार्याकार्यविवेकरहितः । स० व्यसनाभिपन्नः वेः परमात्मनः असनं निरसनं अभिपन्नः
प्राप्तः । रामवने प्रेषितवानिति यावत् । दुःखेन आन्तरेण । तापेन बहिष्ठेन ज्वरादिना । विनष्टसंज्ञः अव्यक्तापत्यभगवद्बुद्धिः । भूमिग-
तः लौकिकं किञ्चित्तविवेदः ॥ ६० ॥ शि० तां मुख्यां । नरदेवपत्नीं कौसल्यां वर्जयित्वा रुदुः । अनेन तस्यास्तात्कालिकशोकाभा-
वसूचितः । तेन रामोपदेशस्याघटितघटनापटीयस्त्वं व्यक्तम् । स० रुदङ्गामेव लेखत्र लङ्भूतार्थे । “धातुसंबन्धे प्रत्ययाः” इति स्मर-
णात् । वसन्ददर्शतिवत् । सर्वं चेतनजातं । हाहाकृतं भावेक्तः । हाहेति कृतं करणं यस्य तत्तथा ॥ ६१ ॥ इति चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

शि० कैकेय्याः हृदयं । हृत् हृदयं अयते अन्यविषयंप्रापयति तत् । मन्थरामित्यर्थः । सामान्येन पुंसकं । कंपयन्निव ॥ ३ ॥

[पा०] १ ड. च. झ. ज. ट. तापेन. २ ख. ताड्यमानः. ड. च. झ. ज. ट. पीड्यमानः. ३ च. छ. ज. भूमि. ४ क.
ख. च. छ. ज. ट. विवेद. ५ ड. च. छ. झ. ज. ट. देव्यः समस्ताः. ६ ज. घ. पाणौ पाणि. ७ ड. छ. ज. ट. कटकटाप्य.
८ ड. झ. ट. रथस्यच. ९ ड. छ. ज. झ. ट. चाशुभैः. १० च. ज. कर्माणि. ११ ख. ह्यकार्यमतः.

पतिघ्नीं त्वामहं मन्ये कुलघ्नीमपि चान्ततः ॥ ६ ॥

यन्महेन्द्रमिवाजय्यं दुष्प्रकंप्यमिवाचलम् ॥ महोदधिमिवाक्षोभ्यं संतापयसि कर्मभिः ॥ ७ ॥

माऽवमंस्था दशरथं भर्तारं वरदं पतिम् ॥ भर्तुरिच्छा हि नारीणां पुत्रकोट्या विशिष्यते ॥ ८ ॥

यथावयो हि राज्यानि प्राप्नुवन्ति नृपक्षये ॥ इक्ष्वाकुकुलनाथेऽस्मिस्तल्लोपयितुमिच्छसि ॥ ९ ॥

राजा भवतु ते पुत्रो भरतः शास्तु मेदिनीम् ॥ वयं तत्र गमिष्यामो यत्र रामो गमिष्यति ॥ १० ॥

न हि ते विषये कश्चिद्ब्राह्मणो वस्तुमर्हति ॥ तादृशं त्वममर्यादमद्य कर्म चिकीर्षसि ॥ ११ ॥

[अयोध्यावासिनः पौराये च जानपदाजनाः ॥ नूनं सर्वे गमिष्यामो मार्गं रामनिषेवितम् ॥ १२ ॥

त्यक्ताया बान्धवैस्सर्वैर्ब्राह्मणैस्साधुभिस्सदा ॥ का प्रीती राज्यलाभेन तव देवि भविष्यति ॥

तादृशं त्वममर्यादं कर्म कर्तुं चिकीर्षसि ॥ १३ ॥]

आश्चर्यमिव पश्यामि यस्यास्ते वृत्तमीदृशम् ॥ आचरन्त्या न विवृता सद्यो भवति मेदिनी ॥ १४ ॥

महाब्रह्मर्षिजुष्टा वा ज्वलन्तो भीमदर्शनाः ॥ धिग्वाग्दण्डा न हिंसन्ति रामप्रव्राजने स्थिताम् ॥ १५ ॥

आम्रं छित्त्वा कुठारेण निबं परिचरेत् यः ॥ यश्चैनं पयसा सिञ्चेन्नैवास्य मधुरो भवेत् ॥ १६ ॥

यथात्वयेत्यर्थः । तवेत्यत्र तस्याइत्युपस्कार्यम् ॥ ५ ॥

अन्ततः पर्यवसानगत्या । पतिहननद्वारासर्वेषां विना-

शनादिति भावः ॥ ६ ॥ तत्रैव युक्त्यन्तरमाह—यदिति

॥ ७ ॥ भर्तुरिच्छा हि भर्तुरिच्छानुसरणमेव । पुत्रकोट्या

इति पञ्चमी । पुत्रानुसरणं त्यक्त्वा पि भर्तुरिच्छाऽनुसर्त-

व्येति भावः ॥ ८ ॥ यथावयः वयः क्रममनतिक्रम्य ।

ज्येष्ठानुक्रमेणेत्यर्थः । प्राप्नुवन्ति पुत्रा इति शेषः । इक्ष्वा-

कुकुलनाथे वर्तमान इति शेषः । तत् पूर्वोक्तराजधर्मद्व-

यम् ॥ ९ ॥ शास्तु शास्तु च ॥ १० ॥ विषये देशे ।

“नीवृज्जनपदो देशविषयौ” इत्यमरः । ब्राह्मण इति

सत्पुरुषमात्रोपलक्षणं । तत्र हेतुमाह—तादृशमिति ।

तादृशं ब्राह्मणनिर्गमनार्हम् । अमर्यादं ज्येष्ठाभिषेका-

दिमर्यादाश्चान्यम् ॥ ११—१३ ॥ ईदृशं अमर्यादं ।

वृत्तं आचारम् । आचरन्त्या यस्यास्ते मेदिनी न विवृता

न विदीर्णा । तस्यास्ते इदमविदारणं आश्चर्यमिव पश्या-

मि ॥ १४ ॥ महाब्रह्मर्षिभिः वसिष्ठादिभिः । जुष्टाः

प्रयुक्ताः । ज्वलन्तः तीव्राः । धिग्वाग्दण्डाः धिगित्ये-

वंरूपाः वाग्दण्डाः । रामप्रव्राजने स्थितां स्थिरबुद्धिं ।

त्वां हिंसन्ति । वाशब्द एवकारार्थः । “वास्याद्विकल्पो-

पमयोरेवार्थे च समुच्चये” इति विश्वः ॥ १५ ॥ अथ

कैकेयीदशरथावन्यापदेशेन निन्दति—आम्रमिति ।

आम्रं मधुरफलदं कुठारेण सद्यः बुद्धिपूर्वकं छित्त्वा निबं

कटुफलकं यः परिचरेत् आलवादि करणेन संरक्षेत् ।

यश्चेत्यपि स एवोच्यते । एनं निबं । पयसा क्षीरेण ।

स० हे देवि मदवति । ति० पतिघ्नीमिति रामगमने राजमरणस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ ६ ॥ शि० ननु भर्तृराज्ये

स्थितत्वात्किमर्थं पुत्राभिषेक इत्यत आह—यथेति । नृपक्षये यथावयः वृद्धावस्थातिरिक्तावस्थामनतिक्रम्यैव राज्यासने स्थितः ।

इक्ष्वाकुकुलराजा इति शेषः । राज्यानि प्राप्नुवन्ति पालयन्तीत्यर्थः । एतेन वृद्धावस्थायां तपःकुर्वन्तीति सूचितम् । अस्मिन् दशरथे । तं

तपश्चरणधर्मं । लोपयितुं ध्वंसितुमिच्छसि । एतेनेदं युक्तमिति व्यञ्जितम् । स० इक्ष्वाकुकुलनाथे अस्मिन् दशरथे जीवतिसति तं

संप्रदायं । लोपयितुमिच्छसीत्यन्वयः । यद्वा इक्ष्वाकुकुलस्य नाथनमुपतापनं ययासा तथा तस्यास्संबुद्धिः । अस्मिन् पुत्रवतुष्टये । यथावयः

प्राप्नुवन्ति ॥ ९ ॥ शि० अन्येपि गन्तार इति बोधयन्माह—नेति । तादृशं प्रारब्धाभिषेकत्वा जनपूर्वकप्रव्राजनं । कर्मकरिष्यसि चेत्तर्हि ते

विषये देशे । कश्चिद्ब्राह्मणः विज्ञाता वस्तुं नार्हति नार्हिष्यति । “वर्तमानसामीप्ये—” इति भविष्यतिलट् । कश्चेदर्थः । ति०

करिष्यसीत्यनेनाद्यापि रामं निवर्तयेति सूचयति ॥ ११ ॥ ति० यस्यास्ते ईदृशं घोरं वृत्तमस्ति तथा त्वया तादृचरन्त्या हेतुभूतया पृथिवी-

यन्निवृत्ता न विदीर्णा । तादृचर्यमिव पश्यामि । शि० ईदृशं वृत्तं वृत्तान्तं । आचरन्त्याः आचरयन्त्याः । यस्यामन्थरायाः मेदिनी

पृथ्वी । सद्यो न विदता न विदीर्णा । तस्यास्तेजः आश्चर्यमिव पश्यामि । तेज इत्यध्याहृतम् ॥ १४ ॥ शि० रामप्रव्राजने स्थितां

परमहेतुभूतां मन्थरामित्यर्थः । यतो न हिंसन्ति अतोधिकम् । प्रत्यासत्तिन्यायेन वाग्दण्डानेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

[पा०] १ ग. ज. परमं. ख. भरतं प्रति. २ घ. ड. छ. ज. झ. ट. नच. ३ कुण्डलान्तर्गतं श्लोकद्वयं क. ख. ड. च. झ. पाठे बुद्ध्यते. ४ ख. गमिष्यन्ति. ५ ख. स्तथा. ६ ड. झ. ज. ट. विदता. ७ ख. ड. च. झ. ज. ट. सृष्टावा. ८ ड. झ. ट. कः. ९ च. ज. यएनं.

अभिजातं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च ॥ न हि निर्वात्सवेत्क्षौद्रं लोके निगदितं वचः ॥ १७ ॥
 तव मातुरसद्वाहं विद्मः पूर्वं यथा श्रुतम् ॥ १८ ॥
 पितुस्ते वरदः कश्चिद्दौ वरमनुत्तमम् ॥ सर्वभूतरुतं तस्मात्संजज्ञे वसुधाधिपः ॥
 तेन तिर्यग्गतानां च भूतानां विदितं वचः ॥ १९ ॥
 ततो जृम्भस्य शयने विरुताद्भूरिवर्चसः ॥ पितुस्ते विदितो भावः स तत्र बहुधाऽहसत् ॥ २० ॥
 तत्र ते जननी क्रुद्धा मृत्युपाशमभीप्सती ॥ हासं ते नृपते सौम्य जिज्ञासामीति चाब्रवीत् ॥ २१ ॥
 नृपश्चोवाच तां देवीं देवि शंसामि ते यदि ॥ ततो मे मरणं सद्यो भविष्यति न संशयः ॥ २२ ॥
 माता ते पितरं देवि ततः केकयमब्रवीत् ॥ शंस मे जीव वा मा वा न मामपहसिष्यसि ॥ २३ ॥
 प्रियया च तथोक्तः संकेकयः पृथिवीपतिः ॥ तस्मै तं वरदायार्थं कथयामास तत्त्वतः ॥ २४ ॥
 ततः स वरदः साधू राजानं प्रत्यभाषत ॥ [यदि त्वं शंससे राजन्मरणं ते ध्रुवं भवेत् ॥]
 अथितां ध्वंसतां वेयं मा कृथास्त्वं महीपते ॥ २५ ॥
 स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रसन्नमनसो नृपः ॥ मातरं ते निरस्याशु विजहार कुबेरवत् ॥ २६ ॥
 तथा त्वमपि राजानं दुर्जनाचरिते पथि ॥ असद्वाहमिमं मोहात्कुरुषे पापदर्शिनि ॥ २७ ॥

सिञ्चेत् । अस्य आग्रंछित्त्वा निबन्धयसासिञ्चतः । सइ-
 तिशेषः । सः निम्बः । मधुरः मधुरफलदः । नैव भवेत् ।
 अनेन सुगुणरामवरव्याजेन विवाहस्य कैकेयीचित्तानुस-
 रणनयुक्तमित्युक्तं । तेन च सर्वथा कैकेयीकदुरेवेत्युक्तं
 ॥ १६ ॥ अभिजातं अभिजननं । स्वभावइतियावत् ।
 तेमातुर्यादृशीतादृशी तवापि प्रकृतिरित्यर्थः । कारणा-
 नुसारिकार्यसंभवे लौकिकवाक्यनिर्देशयति—नहीति ।
 क्षौद्रं मधु । स्रवेदित्यत्रेति करणबोध्यं ॥ १७ ॥
 कैकेय्याः पतिप्रीत्वस्वभावो मातृसंबन्धप्रयुक्तइति प्रस्ता-
 वं कृत्वा तन्मातुर्वृत्तान्तं वक्तुमुपक्रमते—तवेत्यादिना ।
 असद्वाहं असदर्थभिनिवेशं । पूर्वयथा येन प्रकारेण ।
 श्रुतं तथा विद्मः ॥ १८ ॥ कश्चित् योगीगन्धर्वइति श्रु-
 तम् । तस्मात् वरदानात् । रुतं शब्दं । “तिरश्चावा-
 शितं रुतं” इत्यमरः । संजज्ञे सम्यक्ज्ञानवान् । तेन

सर्वभूतरुतज्ञेन राज्ञा । तिर्यग्गतानां तिर्यग्गमनानाम्
 ॥ १९ ॥ जृम्भस्य पिपीलिकाविशेषस्य । शयने शय-
 नसमीपे । पर्यङ्काधः प्रदेश इत्यर्थः । भूरिवर्चसइति पि-
 तुर्विशेषणम् । वरलाभेनाधिकतेजस इत्यर्थः । जृम्भवि-
 शेषणं वा तदा सुवर्णवर्चस इत्यर्थः । “स्वर्णेऽपि भूरि—”
 इत्यमरः । सः पिता । तत्र रुते विषये । बहुधा द्विस्त्रिः ।
 अहसत् ॥ २० ॥ तत्र हासविषये । क्रुद्धा मां परिह-
 सतीति क्रुद्धा । हे नृपते ते हासं हासनिमित्तं । जिज्ञासामि
 ज्ञातुमिच्छामि ॥ २१—२२ ॥ जीववामावेत्यनेन कै-
 केयीमातुः पतिप्रीत्वमुक्तम् ॥ २३ ॥ वरदाय तत्त्वतः
 कथयामास । अत्यन्तसंकटेऽपि विमृश्यकारी सन् वरदा-
 यकथयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥ ध्वंसतां स्वाधिकारात्प्र-
 च्युता स्यात् ॥ २५—२६ ॥ उक्तमर्थप्रकृते निगमयति
 —तथेति । दुर्जनाचरिते पथि स्थितेति शेषः । असद्वा-

वि० तेमातुराभिजातं प्रशस्तपितृमातृजन्मोचितव्यवहारवत्त्वं यथा तथैव ते तव । आभिजात्यमपि हि मन्ये इति व्यङ्ग्योक्तिः
 ॥ १७ ॥ स० वचः विदितं विदितार्थं । अभूत् ॥ १९ ॥ शि० जृम्भस्य पक्षिविशेषस्य । अहसत् । एतेन तदभिप्रायसहास्यर-
 सोत्पादकत्वं व्यक्तम् ॥ २० ॥ शि० मृत्युपाशं मृत्युकारणीभूतगलबन्धनयोग्यरज्जुविशेषं । स० मृत्युपाशमभीप्सती । पत्युरि-
 तिशेषः ॥ २१ ॥ ति० हासं तत्कारणं ॥ २२ ॥ स० अथितां विषयानादिना । ध्वंसतां शस्त्रादिना । माकृथाः एतदुक्तमि-
 तिशेषः ॥ २५ ॥ इति पञ्चविंशस्सर्गः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ ख. घ. ड. झ. ज. ट. आभिजातं. २ ज. स्तथैवते. ३ क. न निर्वात्सवते. ४ ख. घ. ततस्ते. ५ ख. ड.
 छ. झ. हासं. ६ ख. देवि. ७ ड. छ. झ. पुनः. ८ ड. झ. मां प्रहसिष्यसि. ९ क—ज. सकेकयः. १० इदमर्थं ख. दृश्यते.
 ११ ग. च. छ. ज. चयं. १२ ग. घ. ड. छ. ज. झ. शंसीस्त्वं. १३ ड. च. एतच्छ्रुत्वा. ग. तच्छ्रुत्वावचनंतस्य. १४ क.
 असद्वाहं.

सत्यश्चाद्य प्रवादोऽयं लौकिकः प्रतिभाति मां ॥ पितृन्समनुजायन्ते नरा मातरमङ्गनाः ॥ २८ ॥
 नैवं भव गृहाणेदं यदाह वसुधाधिपः ॥ भर्तुरिच्छामुपास्वेह जनस्यास्य गतिर्भव ॥ २९ ॥
 मा त्वं प्रोत्साहिता पापैर्देवराजसमप्रभम् ॥ भर्तारं लोकभर्तारमसद्धर्ममुपादधाः ॥ ३० ॥
 न हि मिथ्या प्रतिज्ञातं करिष्यति तवानघः ॥ श्रीमान्दशरथो राजा देवि राजीवलोचनः ॥ ३१ ॥
 ज्येष्ठो वदान्यः कर्मण्यः स्वधर्मपरिरक्षिता ॥ रक्षिता जीवलोकस्य बली रामोऽभिषिच्यताम् ॥ ३२ ॥
 परिवादो हि ते देवि महाल्लोके चरिष्यति ॥ यदि रामो वनं याति विहाय पितरं नृपम् ॥ ३३ ॥
 स राज्यं राघवः पातु भव त्वं विगतज्वरा ॥ न हि ते राघवादन्यः क्षमः पुरवरे वसेत् ॥ ३४ ॥
 रामे हि यौवराज्यस्थे राजा दशरथो वनम् ॥ प्रवेक्ष्यति महेष्वासः पूर्ववृत्तमनुसरन् ॥ ३५ ॥
 इति सान्त्वैश्च तीक्ष्णैश्च कैकेयीं राजसंसदि ॥ सुमन्त्रः क्षोभयामास भूय एव कृताञ्जलिः ॥ ३६ ॥
 नैवं सा क्षुभ्यते देवी न च स परिदूयते ॥ न चास्या मुखवर्णस्य विक्रिया लक्ष्यते तदा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

हं असदर्थभिनिवेशम् ॥ २७ ॥ सत्यइति मा मां । प्रतिभातीत्यन्वयः । “अभितःपरितः—” इत्यादिना प्रतियोगेद्वितीया । पितृन्समनुजायन्ते अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यं । पितृसमानलक्षणजायन्तइत्यर्थः । अङ्गनाः पुत्र्यः ॥ २८ ॥ नैवंभवेतिपाठः । नेयाभवेतिपाठे नेया नेतुयोग्या विधेयाभवेत्यर्थः । वसुधाधिपोयदाह “अथैवपुण्योभविताश्चोऽभिषिच्येतेमेसुतः” इतियद्वचनमाह । इदंगृहाण । अस्यजनस्य पौरजानपदस्य । गतिः शरणं । इतिसान्त्वोक्तिः ॥ २९ ॥ असद्धर्मं कनिष्ठाभिषेकपूर्वकज्येष्ठविवासनरूपं । मोपादधाः माग्राहय ॥ ३० ॥ एवंक्रियमाणेममवरस्यकागतिरित्याशङ्क्य प्रकारान्तरेणगतिर्भविष्यतीत्याह—नहीति । प्रतिज्ञातं प्रतिश्रुतं । वरद्वयं । तन्मिथ्यानकरिष्यति राज्यादप्यधिकमूल्यरत्नभूषणसंमानादिभिस्सफलंकरिष्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ रामस्यराज्याभिषेकार्हातासाधनगुणानाह—ज्येष्ठइति । कर्मण्यः कर्मणि साधुः । सदाचारपरइत्य-

र्थः । वदान्यः उदारः । स्वधर्मपरिरक्षिता स्वधर्मस्य दुष्टनिग्रहपूर्वकशिष्टपरिपालनरूपक्षत्रियधर्मस्य परिरक्षिता । बलीरामोभिषिच्यतां त्वयेतिशेषः । अभिषेकानुमतिःक्रियतामित्यर्थः ॥ ३२ ॥ परिवादः अपवादः । दोषवादइत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तेषुरवरे हि यस्मात्कारणात् क्षमोराघवादन्योनवसेत् अतःसराधवोराज्यंपात्वितिसंबन्धः । यद्वा राघवादन्यःपुरवरेराजतयावसन्भरतः ते नक्षमः नयुक्तः । कनिष्ठस्त्वयाराज्येस्थापयितुंनयुक्तइत्यर्थः । हिते हितकरणे । नक्षम इतिवा ॥ ३४ ॥ पूर्ववृत्तं इक्ष्वाकुकुलक्रमागतवृत्तं ॥ ३५—३६ ॥ मुखवर्णस्य उग्रमुखवर्णस्य ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. श्वात्र. २ ड—ज. मां. ३ ख. वर्तन्ते. ४ क. ख. च. ज. नेया. ५ ख. प्रोत्सादितापापे.

६ घ. च. ज. कर्तारं. ७ ख. घ. ड. च. झ. ज. स्वधर्मस्यापि. क. ग. ज. स्वधर्मस्याभि. छ. स्वधर्मस्यास्य. ८ च. देवि.

९ ड. च. छ. झ. ज. ट. स्वराज्यं. १० ड. छ. झ. ट. वसन्. ११ ख. तीक्ष्णैश्चसान्वैश्च. १२ ख. कैकेयीजनसंसदि.

१३ ड. च. छ. झ. ज. ट. भूयःसंक्षोभयामाससुमन्त्रसु. १४ ख. नच. १५ क. ख. ग. ड—ज. लक्ष्यतेविक्रिया.

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

दशरथेनसुमन्त्रप्रतिसेनाधनधान्यकोशादिसंपदारामंप्रत्यनुयापनचोदनेकैकेय्याअसमञ्जदृष्टान्तीकरणेनसंपद्राहित्येनैव
ज्येष्ठस्यापिरामस्यवनंप्रतियापनोक्तिः ॥ १ ॥ सिद्धार्थनाम्नासचिवप्रधानेनासमञ्जदुश्चरितोपन्यासेनरामेतद्वैषम्योपपादनपूर्वकं
कैकेयीप्रतिरामाभिषेकविघातनोपरमप्रार्थना ॥ २ ॥ राज्ञैकैकेयीप्रतिसिद्धार्थोक्ताकरणेस्वस्यापिरामानुगमनोक्तिः ॥ ३ ॥

ततस्सुमन्त्रमैक्ष्वाकः पीडितोत्र प्रतिज्ञया ॥ सबाष्पमतिनिश्चस्य जगादेदं पुनःपुनः ॥ १ ॥
सूत रत्नसुसंपूर्णा चतुर्विधबला चमूः ॥ राघवस्यानुयात्रार्थं क्षिप्रं प्रतिविधीयताम् ॥ २ ॥
रूपाजीवाश्च वादिन्यो वणिजश्च महाधनाः ॥ शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीं सुप्रसारिताः ॥ ३ ॥
ये चैनमुपजीवन्ति रमते यैश्च वीर्यतः ॥ तेषां बहुविधं दत्त्वा तानप्यत्र नियोजय ॥ ४ ॥
आयुधानि च मुख्यानि नागराः शकटानि च ॥ अनुगच्छन्तु काकुत्स्थं व्याधाश्चारण्यगोचराः ॥ ५ ॥
निघ्नन्मृगान्कुञ्जरांश्च पिवंश्चारण्यकं मधु ॥ नदीश्च विविधाः पश्यन् राज्ञस्य स्मरिष्यति ॥ ६ ॥
धान्यकोशश्च यः कश्चिद्धनकोशश्च मामकः ॥ तौ राममनुगच्छेतां वसन्तं निर्जने वने ॥ ७ ॥
यजन्पुण्येषु देशेषु विसृजंश्चाप्तदक्षिणाः ॥ ऋषिभिश्च समागम्य प्रवत्स्यति सुखं वने ॥ ८ ॥
भरतश्च महाबाहुरयोध्यां पालयिष्यति ॥ सर्वकामैः सह श्रीमान्रामः संसाध्यतामिति ॥ ९ ॥
एवं ब्रुवति काकुत्स्थे कैकेय्या भयमागतम् ॥ सुखं चाप्यगमच्छोषं खरश्चापि न्यैरुध्यत ॥ १० ॥
सा विषण्णा च संत्रस्ता मुखेन परिशुष्यता ॥ राजानमेवाभिमुखी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥
राज्यं गतजनं साधो पीतमण्डां सुरामिव ॥ निरास्वाद्यतमं शून्यं भरतो नाभिपत्स्यते ॥ १२ ॥

ततः कैकेयीसंमत्यभावानन्तरं । अत्र वरदानवि-
षये ॥ १ ॥ अनुयात्रार्थं प्रतिविधीयतां प्रेष्यताम्
॥ २ ॥ रूपाजीवाः वेश्याः । “वारस्त्रीगणिकावेश्या-
रूपाजीवा” इत्यमरः । वादिन्यः परचित्कार्षणच-
तुरवचनाः । सुप्रसारिताः शिबिरदेशेपण्यपदार्थप्रसा-
रणकुर्वन्तः ॥ ३ ॥ एनं रामं । बहुविधं सुवर्णरत्नव-
स्त्रादिकं । अत्र वाहिन्यां ॥ ४ ॥ आयुधानि आयुध-
धराः । नागराः नगरजाःश्रेष्ठिनः । शकटानि तैलघृ-
तादिप्रापकाणि । व्याधाः वनेमार्गदर्शिनः ॥ ५ ॥

राज्यस्येति “अधीगर्थदयेशांकर्मणि” इतिषष्ठी ॥ ६ ॥
कोशोवासस्थानम् । अनुगच्छेतां गोण्युष्ट्रादिमुखेनेति
शेषः ॥ ७ ॥ विसृजत् दददितियावत् । दक्षिणाः
यज्ञदक्षिणाः ॥ ८ ॥ अयोध्यांपालयिष्यतीतिसोपाल-
म्भोक्तिः । सर्वकामैःसह संसाध्यतां प्रस्थाप्यतां । इ-
तिशब्दोऽनियोगसमाप्तिवाचकः ॥ ९—१० ॥ मुखेनेत्यु-
पलक्षणेऽतृतीया ॥ ११ ॥ पीतमण्डां “मण्डं दधिभवं
मस्तु” इतिमण्डशब्दोऽथादधिसारवाचकस्तद्वदत्राभि-
मण्डशब्देनसुरासारउच्यते । साधोइतिसहासोक्तिः ।

शि० चतुर्विधबला चतुर्विधानि रथादिचतुष्टयप्रकाराणि बलानि वीर्याणि यस्यांसा चमूः ॥ २ ॥ स० नादिन्यः सुखराः ॥ ३ ॥
ति० अरण्येकोविदाः अरण्यमर्मज्ञाः ॥ ५ ॥ शि० हननयोग्यानपिमृगादीन् निघ्नन् निवर्तयन् । प्रसिद्धश्चनिपूर्वकहनोनिवर्तना-
र्थकलं “शिष्टनिघ्नन्तिकपितं” इत्यादिनावेदभाष्ये । तत्रवधोनार्थः शब्दानामनित्यत्वापेक्षः । मतान्तरेपिशब्दानांप्राणसंबन्धाभावे-
नप्राणवियोगानुकूलव्यापारार्थस्यात्रासंभवात् ॥ ६ ॥ स० रामः संसाध्यतां प्रस्थाप्यतामितिजगादेतिसर्गादिश्लोकेनान्वयः ॥ ९ ॥
शि० भयं क्षुद्रराक्षसवधफलकनिखिलपरिवारगमनहेतुकलोकापवादभीतिं ॥ १० ॥ शि० हेसाधो प्रवाजनसाधक । गतजनं
गताः जनाः पित्रादयोयस्मात्तत् । निरास्वाद्यतमं आस्वाद्यतमपित्रासंमाननादिसुखरहितं राज्यं नाभिपत्स्यते । तत्रदृष्टान्तः
पीतमण्डां पीतसारांसुरां । जनाइव । किंच पीतःमण्डोदधिसारोयस्यास्तां । सुरां सुदत्तादधिव्यक्तिमिव । एतेनभरतोपिसहैवगन्ते-

[पा०] १ क. जगादैर्न. च. जगादैर्व. २ ग. घ. छ. झ. ज. पुनर्वचः. ३ घ. चतुरङ्गबला. ४ क. ख. घ. ज. शालिन्यः.
ठ. नादिन्यः. ५ ख. ड. छ. झ. वाहिनीः. ६ क. ख. ज. बहुधनं. ७ ख. घ. शाकटानि. ८ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट.
कोविदाः. ९ ड. च. छ. झ. ज. ट. राज्यंसंस्मरिष्यति. १० ख. घ. विजने. ११ च. ज. श्वाभिसंगम्य. ड. छ. झ. ट.
श्वाभिसंगम्य. १२ ख. घ.—छ. झ. ज. ट. कामैःपुनः. ज. कामफलः. १३ ड. च. ज. इति. १४ च. ज. कैकेयीभयमागता.
१५ ख. घ. च. छ. ज. चास्यागमच्छोषं. १६ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. व्यरुध्यत. १७ क. विवर्णा. १८ ड. छ. झ. गतधनं.

कैकेय्यां मुक्तलज्जायां वदन्त्यामतिदारुणम् ॥ राजा दशरथो वाक्यमुवाचायतलोचनाम् ॥ १३ ॥
 वहन्तं किं तुदसि मां नियुज्य धुरि माहिते ॥ अनार्ये कृत्यमारब्धं किं न पूर्वमुपारुधः ॥ १४ ॥
 तस्यैतत्क्रोधसंयुक्तमुक्तं श्रुत्वा वराङ्गना ॥ कैकेयी द्विगुणं क्रुद्धा राजानमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 तवैव वंशे सगरो ज्येष्ठपुत्रमुपारुधत् ॥ असमञ्ज इति ख्यातं तथाऽयं गन्तुमर्हति ॥ १६ ॥
 एवमुक्तो धिगित्येव राजा दशरथोऽब्रवीत् ॥ व्रीडितश्च जनस्सर्वः सा च तं नावबुध्यत ॥ १७ ॥
 तत्र वृद्धो महामात्रः सिद्धार्थो नाम नामतः ॥ शुचिर्वहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 असमञ्जो गृहीत्वा तु क्रीडितः पथि दारकान् ॥ सरय्वाः प्रक्षिपन्नप्सु रमते तेन दुर्मतिः ॥ १९ ॥
 तं दृष्ट्वा नागरास्सर्वे क्रुद्धा राजानमब्रुवन् ॥ असमञ्जं वृणीष्वैकमस्मान्वा राष्ट्रवर्धन ॥ २० ॥
 तानुवाच ततो राजा किंनिमित्तमिदं भयम् ॥ ताश्चापि राज्ञा संपृष्टा वाक्यं प्रकृतयोऽब्रुवन् ॥ २१ ॥
 क्रीडतस्त्वेष नः पुत्रान्बालानुद्धान्तं चेतनः ॥ सरय्वां प्रक्षिपन्मौर्यादतुलां प्रीतिमश्नुते ॥ २२ ॥
 स तासां वचनं श्रुत्वा प्रकृतीनां नराधिपः ॥ तं तत्याजाहितं पुत्रं तासां प्रियचिकीर्षया ॥ २३ ॥
 तं यानं शीघ्रमारोप्य सभार्यं सपरिच्छदम् ॥ यावज्जीवं विवासोऽयमिति खानन्वशात्पिता ॥ २४ ॥
 सफालपिटकं गृह्य गिरिर्दुर्गाण्यलोलयत् ॥ दिशस्सर्वास्त्वनुचरन्स यथा पापकर्मकृत् ॥ २५ ॥

निरास्वाद्यतमं निर्गतभोग्यवस्तुयुक्तं ॥ १२ ॥ आय-
 तलोचनामिति दैन्योक्तिमूलसौन्दर्योक्तिः ॥ १३ ॥ हे
 अहिते अहितकारिणि । धुरि वरदानहेतुकभरताभि-
 षेचनरामविवासनरूपदुर्वहभारे । नियुज्य तथावह-
 न्तं मां वत्सतरमिव किं तुदसि व्यथयसि । त्वदाज्ञाप्ररा-
 मविवासनकारिणं किमर्थं पुनरपि पीडयसीत्यर्थः । कि-
 मधुना पीड्यते पूर्वमेव भवतादत्तं खल्वित्यत्राह—अना-
 र्यइति । हे अनार्ये आरब्धं कृत्यं सेनाप्रेषणादिकं । पूर्व
 वरप्रार्थनाकाले । किमर्थं नोपारुधः नोपरुद्धवती ।
 न प्रार्थितवतीति यावत् । वरयाचनाकालेऽनुद्धाटित-
 त्वात्सेनाप्रेषणादिकं न निवर्तितव्यमिति भावः ॥ १४ ॥
 द्विगुणं क्रुद्धा प्रकारान्तरेण मदभिमतं विधटयतीति बहु-

तरं कुद्धेत्यर्थः ॥ १५ ॥ यद्यपि पूर्वमिदं न वृत्तं तथाप्यर्थसि-
 द्धमित्याशयेनाह—तवैवेति । उपारुधदिति निष्कास-
 नमेवोच्यते । गन्तुमर्हतीति निर्देशात् । तथायमिति नि-
 र्धन एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ प्रतिज्ञातातिरिक्तेषु चापलव-
 तीनिन्दति—धिगिति । सा कैकेयी । तं व्रीडितं जनं ।
 नावबुध्यत नाजीगणत् ॥ १७ ॥ महामात्रः प्रधानः ।
 शुचिः अकुटिलः ॥ १८ ॥ दारकान् बालकान् । ते-
 न प्रक्षेपेण । सशब्दबुद्धिजननेन हसन्नमतइत्यर्थः
 ॥ १९ ॥ वृणीष्व अन्ननगरेस्थापय ॥ २० ॥ भयमि-
 त्यनन्तरमितिकरणद्रष्टव्यं । प्रकृतयः प्रजाः ॥ २१ ॥
 उद्धान्तचेतनः भ्रान्तबुद्धिः ॥ २२—२३ ॥ अन्व-
 शात् अनुशिष्टवान् ॥ २४ ॥ फालं कन्दमूलादिखन-

तिसूचितं । तेन भवदादिरहितेनैव रामेण गन्तव्यमिति व्यञ्जितम् । स० पीतमण्डयस्यास्सा पीतमण्डा । सुरा चषकं । पानसाधनपात्र-
 स्थं मण्डपीतं चेत् यथारिक्ततत्पात्रं न गृह्णन्ति एवमिति भावः । 'चषकेऽपि सुराकचित्' इति विश्वः ॥ १२ ॥ ती० आरब्धं किं कृत्यं नो-
 पारुधः सर्वमुपरुद्धवत्येव । पूर्वमभिषेककृत्यं इदानीमानुयात्रिकप्रदानमारब्धं तदप्युपारुधइत्यर्थः । स० हेमाहिते न हितं यस्यास्सा
 तथा तस्यास्संबुद्धिः माहिते कैकेयि । इदानीं यत्कृत्यमारब्धं सर्वसंपद्युक्तयारामप्रस्थापननिरोधनरूपं तत्पूर्वमेव किं कुतः । नोपारुधः
 धातूनामनेकार्थत्वात्त्रयाचितवत्यसि । कृत्यं सर्वभवरामप्रवासनरूपं यदिदानीमारब्धं तत्पूर्वमिदं नोपारुधः न प्रतिबद्धतवतीति भावः
 ॥ १४ ॥ ति० जनः कैकेयीसेवकजनः । सर्वस्वामिन्या असंबद्धप्रलापात् । नावबुध्यत क्रोधवशादिति भावः । स० व्रीडितः एत-
 द्बुद्धिनिवर्तने सामर्थ्याभावाज्ज्वायुक्तः । जनः प्रकृतिजनः । सा कैकेयी । तं धिकारं । राज्यलोभात् नावबुध्यत ॥ १७ ॥ शि० तत्र
 राज्ञस्तूष्णीभावेन स्थितौ सत्यां ॥ १८ ॥ ति० सरय्वामप्सु प्रक्षिपन्नमते तेन कारणेन दुर्मतिस्सः । न तादृशोयमिति भावः ॥ १९ ॥
 स० असमञ्जसमेकं वृणीष्व अस्मांस्त्यजेति यावत् । अस्मान्वा वृणीष्व तमेकं त्यजेत्यब्रुवन् ॥ २० ॥ शि० क्रीडतः अत एवोद्धान्तचेतसः
 अनवस्थितचित्तान् ॥ २२ ॥ शि० यथा पापकर्मकृदित्युपमालंकारेणासमञ्जसपापकर्मकर्तृत्वाभावसूचितः । तेन स्वविषयक-

[पा०] १ क. नियोज्य. २ ख. वाहिते. ३ ख. ड. च. ज. ज. ज्येष्ठपुत्रं. ४ ग. नावबुध्यति. क. ख. नावबुध्यते.
 ५ घ. महामात्रः. ६ क. ख. क्रीडतो दारकान् पथि. ७ क—ट. चेतसः. ८ क. ख. पातयन्. ९ घ. ज. तेषां. १० ड. झ. ट. ट.
 तान्. ११ ग. घ. ज. दुर्गाणिलोलयन्. ख. च. छ. झ. ज. ट. दुर्गाण्यलोकयत्. ड. दुर्गाणिलोकयन्.

इत्येनमत्यजद्राजा सगरो वै सुधार्मिकः ॥ रामः किमकरोत्पापं येनैवमुपरुध्यते ॥ २६ ॥
 न हि कंचन पश्यामो राघवस्यागुणं वयम् ॥ दुर्लभो ह्यस्य निरयः शशाङ्कस्येव कल्मषम् ॥ २७ ॥
 अथवा देवि दोषं त्वं कंचित्पश्यसि राघवे ॥ तमद्य ब्रूहि तत्त्वेन ततो रामो विवास्यताम् ॥ २८ ॥
 अदुष्टस्य हि संत्यागः सत्पथे निरतस्य च ॥ निर्दहेदपि शक्रस्य द्युतिं धर्मनिरोधनात् ॥ २९ ॥
 तदलं देवि रामस्य श्रिया विहतया त्वया ॥ लोकतोपि हि ते रक्ष्यः परिवादश्शुभानने ॥ ३० ॥
 श्रुत्वा तु सिद्धार्थवचो राजा श्रान्ततरस्वनः ॥ शोकोपहतया वाचा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥

एतद्वचो नेच्छसि पापवृत्ते हितं न जानासि ममात्मनो वा ॥

आस्थाय मार्गं कृपणं कुचेष्टा चेष्टा हि ते साधुपथादपेता ॥ ३२ ॥

अनुव्रजिष्याम्यहमद्य रामं राज्यं परित्यज्य सुखं धनं च ॥

सहैव राज्ञा भरतेन च त्वं यथासुखं भुङ्क्ष्व चिराय राज्यम् ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

नसाधनं । पिटका तद्धारणपात्रं । एकवद्भावः । गृह्य
 गृहीत्वा । अलोलयत् कन्दमूलाद्यर्थमखनदित्यर्थः ।
 यथापापकृत्तथाचरन्नलोलयदित्यन्वयः ॥ २५ ॥ उप-
 रुध्यते विवास्यते ॥ २६ ॥ निरयः निरयहेतुभूतोदोषः
 ॥ २७—२९ ॥ विहतयाश्रियाअलं अभिषेकविघातंमा
 कुर्वित्यर्थः । रक्ष्यः परिहरणीयः । परिवादः निन्दा

॥ ३० ॥ श्रान्ततरः हीनतरः ॥ ३१ ॥ एतद्वचः सिद्धार्-
 थवचः । कृपणं कुत्सितमित्यर्थः । “कदर्येकृपणक्षुद्र”
 इत्यमरः । कुचेष्टेतदुपपादयति—चेष्टाहीति ॥ ३२
 —३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामा-
 यणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
 षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

पित्रतिप्रीतिनिरसनार्थजलेबालप्रक्षेपइतिसूचितम् । तेनतस्यविज्ञानिश्रेष्ठत्वंव्यक्तम् । ति० यथापापकर्मकृत् यथोक्तपापकर्मकृत् ।
 फालसहितपिटकंफालपिटकं । “सर्वादशस्त्वनुचरन्तिष्ठत्पापकर्मकृत्” इतिपाठान्तरं । स० ननुनवमभागवते “एवंवृत्तः
 परित्यक्तःपित्रास्नेहमपोह्यवै । योगैश्वर्येणतान्बालान्दर्शयित्वाततोययौ । अयोध्यावासिनस्सर्वेबालकान्पुनरागतान् । दृष्ट्वाविसि-
 स्मिरेराजन्नाजाचाप्यन्वतप्यत” इत्यसमञ्जस्यनिर्दुष्टत्वोक्तेःकथमत्रपापकर्मकृदित्युच्यतइतिचेन्न । पुत्रप्रदर्शनात्प्राक्तस्यदुष्टत्वप्र-
 तीतेस्तावन्मात्रेणहपापकृदित्युक्तेः । उत्तरकथानुक्तिर्नदोषाय ॥ २५ ॥ शि० पापं पापाभासं ॥ २६ ॥ स० शशाङ्कस्येतिव्य-
 तिरेकदृष्टान्तः । शि० अगुणं गुणविरोधिदोषकर्मैत्यर्थः । शशाङ्कस्य द्वितीयाचन्द्रस्य ॥ २७ ॥ शि० तत्त्वेनलंपश्यसिचेद्ब्रूहि
 ॥ २८ ॥ स० शक्रश्चेद्यथेतादृशंलजेतर्हितादृशादुष्टसंत्यागस्तद्द्युतिमपिदहेदितिभावः ॥ २९ ॥ स० ते लया । परिवादोपवादः ।
 अरक्ष्यः परिहरणीयः । रलयोरभेदालक्ष्यइतिवा ॥ ३० ॥ स० यतस्त्वंकुचेष्टा कृपणंमार्गमास्थायहितंनजानासि अतस्साधुपथादपेता
 इयंचेष्टा तवाहितेभवति । शि० पापरूपे राक्षसे । कृपणं दुःखदं । मार्गमास्थाय निश्चित्य । एतद्वचः सिद्धार्थवचनं । मम आत्मनः
 रामस्यहितंनैवजानासि अतएवनेच्छसि । अतस्ते कुचेष्टा कुत्सितव्यापारलेनप्रतीयमानां । चेष्टा व्यापारः । असाधुपथात् अपेता
 त्यक्ता । शिष्टसंमतएवायंपन्थाइत्यर्थः । कुचेष्टाशब्दआचारकिबन्तप्रकृतिककर्तृकिबन्तः ॥ ३२ ॥ ति० सर्वे अयोध्यावासिनो
 जनाः । राज्ञा भरतेनच । चस्त्वर्थे । शि० इदानींस्वस्यरामवियोगासहिष्णुत्वंबोधयन्नाह—अन्विति । राज्यादिकंपरित्यज्य अद्य
 अस्मिन्दिने । राममनुव्रजिष्यामि । सर्वे मन्त्रिणः । त्वंच चिराय बहुकालंप्रभूतंराज्यं सुखंयथास्थात्तथा भुङ्क्ष्व पालय । “भुजोऽन-
 वने” इत्यस्याप्रवृत्तिस्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् । एतेन भरतंक्षिप्रमानयेतिसूचितम् ॥ ३३ ॥ इतिषट्त्रिंशस्सर्गः ॥ ३६ ॥

[पा०] १ घ. ज. इत्येवं. २ ड. झ. ट. त्वंकंचिदोषंपश्यसि. क. ख. घ. च. त्वंकंचिदोषं. ३ ड. च. छ. झ. ज. ट.
 तदा. ४ ड. च. छ. झ. ज. ट. विवास्यते. ५ निर्दहेदपीत्यर्थात्पूर्वं क. च. पुस्तकयोः “अप्राप्तस्यविवासोयं वनेषुसुयशस्विनः”
 इत्यर्धमधिकंदृश्यते. ६ च. विरोधनात्. ड. छ. झ. ज. ट. विरोधवान्. ७ क—च. ज—ट. स्वरः. ८ ड. च. छ. झ.
 ज. ट. पापरूपे. ९ क. जानासि. १० झ. ज. ममात्मनोऽथवा. ११ ग. घ. ज. धनंसुखं. १२ ड. च. झ. ट. सर्वेच.

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

रामेणदशरथं प्रतिस्वस्य निस्सङ्गतवोत्कीर्तनेनानुयात्रिकादिप्रतिषेधनपूर्वकं परिचारकान्प्रतिचीराद्यानयनचोदना ॥ १ ॥
रामलक्ष्मणाभ्यां पूर्ववत्स्वसर्जनपूर्वकं कैकेयीदत्तचीरपरिधानम् ॥ २ ॥ सीतायां चीरपरिधानाकौशलेन खिद्यमानायां रामेण
स्वयंतस्याः कौशेयोपरिपरिबन्धनम् ॥ ३ ॥ वसिष्ठेन सहेतुपन्यासं सीतायाश्चीरधारणप्रतिषेधने पितया भर्तृसाधर्म्यकामया ततो
भावादनिवर्तनम् ॥ ४ ॥

महामात्रवचः श्रुत्वा रामो दशरथं तदा ॥ अभ्यभाषत वाक्यं तु विनयज्ञो विनीतवत् ॥ १ ॥
त्यक्तभोगस्य मे राजन्वने वन्येन जीवतः ॥ किं कार्यमनुयात्रेण त्यक्तसङ्गस्य सर्वतः ॥ २ ॥
यो हि दत्त्वा द्विपश्रेष्ठं कक्ष्यायां कुरुते मनः ॥ रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुञ्जरोत्तमम् ॥ ३ ॥
तथा मम सतां श्रेष्ठं किं ध्वजिन्या जगत्पते ॥ सर्वाण्येवानुजानामि चीराण्येवानयन्तु मे ॥ ४ ॥
खनित्रपिटके चोभे समानयत गच्छत ॥ चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वसतो मम ॥ ५ ॥
अथ चीराणि कैकेयी स्वयमाहृत्य राघवम् ॥ उवाच परिधत्स्वेति जनौघे निरपत्रपा ॥ ६ ॥
स चीरे पुरुषव्याघ्रः कैकेय्याः प्रतिगृह्य ते ॥ सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिप्य मुनिवस्त्राण्यवस्त ह ॥ ७ ॥
लक्ष्मणश्चापि तत्रैव विहाय वसने शुभे ॥ तापसाच्छादने चैव जग्राह पितुरग्रतः ॥ ८ ॥
अथात्मपरिधानार्थं सीता कौशेयवासिनी ॥ समीक्ष्य चीरं संत्रस्ता पृषती वागुरामिव ॥ ९ ॥
सा व्यपत्रपमाणेव प्रगृह्य च सुदुर्मनाः ॥ कैकेयीकुशचीरे ते जानकी शुभलक्षणा ॥ १० ॥
अश्रुसंपूर्णेनेत्रा च धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ॥ गन्धर्वराजप्रतिमं भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥

महामात्रवचः सिद्धार्थवचः । विनीतवत् विनीत
इव । अभ्यभाषत सविनयमाहेत्यर्थः ॥ १ ॥ अनु-
यात्रेण अनुगतबलेन । भोगत्यागेपिसङ्गोवर्तते लौकि-
कानां सोपि नास्तीत्याह—त्यक्तसङ्गस्य सर्वत इति ॥ २ ॥
कक्ष्यायां इभबन्धनरज्जौ । “कक्ष्याप्रकोष्ठे हर्म्यादेः
काष्ठ्यामध्वे भवन्धने” इत्यमरः ॥ ३ ॥ ध्वजिन्या
सेनया । सर्वाणि त्वयामहं दातुमुद्युक्तानि । अनुजा-
नामि प्रदामि । भरतायेति शेषः । सर्वाणि कार्याणि
सम्यग्जानामीति वार्थः । चीराणि वस्त्रकलवस्त्राणि ।
आनयन्तु परिचारका इति शेषः ॥ ४ ॥ खनित्रपिटके
खनित्रं अवदारणं । पिटकं अल्पार्थे कन्प्रत्ययः । फल-

मूलाद्याहरणयोग्याल्पकण्डोलः । “कण्डोलपिटौ”
इत्यमरः । वासं वसतः । वासं कुर्वत इत्यर्थः ॥ ५—६ ॥
सः रामः । कैकेय्याः सकाशात् । मुनिवस्त्राणि परि-
गृह्य तेषु द्वे चीरे उत्तरीयान्तरीयरूपे । सूक्ष्मवस्त्रमव-
क्षिप्य । अवस्तह आदीधरदित्यर्थः ॥ ७—८ ॥ संत्र-
स्ता अभवदिति शेषः । पृषती मृगी । वागुरां मृगव-
न्धनी । “वागुरामृगवन्धनी” इत्यमरः ॥ ९ ॥
व्यपत्रपमाणा विशेषेण लज्जमाना । कैकेयीकुशचीरे
कैकेयीसंबन्धिनीकुशचीरे ॥ १० ॥ धर्मज्ञा पातिप्र-
त्यधर्मज्ञा । धर्मदर्शिनी स्वानुष्ठानेन पातिप्रत्यधर्मप्रद-
र्शिनी बध्नन्तीतीदमब्रवीदिति संबन्धः ॥ ११ ॥

शि० अमात्यराज्ञोर्वचनश्रवणानन्तरकालिकं रामवृत्तमाह—महेति । महामात्रवचः महान् अमात्रः अमात्यो यस्य सतस्य वचोव-
चनं । किंच महामात्रस्य वचोयस्मिस्तत् उभयवचनमित्यर्थः । श्रुत्वा विनयज्ञो रामः विनीतवत् विशेषनीतिविशिष्टवाक्यमभाषत ।
स० विनीतवदित्यनेन सर्वोत्तमस्येदं विनयप्रदर्शनं लोकशिक्षार्थमिति सूचयति ॥ १ ॥ स० अनुयात्रेण यापनोपायेन । “या-
त्रायापनोपाये” इति विश्वः । त्यक्तसङ्गस्य त्यक्तः दत्तः सङ्गो येन स तथा । सर्वत इति चतुर्थ्यन्तात्तसिः ॥ २ ॥ ति० एतत्पर्यन्तं
मन्थराप्रेरितं सिद्धं कृत्वा ब्राह्मणशापप्राप्तलोकसूयाविषयत्वं संपादकं कैकेय्यारभते—अथेति । सच शापोऽध्यात्मरामायणे स्पष्टः ।
शि० निरपत्रपा निर्निरन्तरं अपः पालनाभावो येषु तान्त्रपते धिक्कारादिना लज्जयति सा । किंच निर्गतः अपः पालनाभावो येषां ते
निरन्तरं पालनकर्तार इत्यर्थः । तांस्त्रपते लज्जयति सा विलक्षणपालनकर्त्रा इत्यर्थः । कैकेयी जनौघे जनसमूहे । पश्यतिसति ॥ ६ ॥
स० रामदत्तयोश्चीरयोर्द्विवाचीरे इति द्विवचनं । अतो न पूर्वोत्तरं बहुवचनानुपपत्तिः ॥ ७ ॥ स० तापेनैव साच्छादने इति वा ॥ ८ ॥

[पा०] १ घ. महामात्यवचः. २ क—घ. ज. अ. अन्वभाषत. ३ क. च. ममानयतु. ख. ममानयत. ४ क. ख. ग.
गच्छतः. ५ ख. वक्षं परिक्षिप्य. ६ क—ट. संप्रेक्ष्य. ७ क. ख. घ—ट. कैकेय्याः. ८ ख. सुशुभेक्षणा. घ. चशुभेक्षणा.

कथं नु चीरं बध्नन्ति मुनयो वनवासिनः ॥ इति ह्यकुशला सीता सा मुमोह मुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥
 कृत्वा कण्ठे च सा चीरमेकमादाय पाणिना ॥ तस्यौ ह्यकुशला तत्र व्रीडिता जनकात्मजा ॥ १३ ॥
 तस्यास्तत्क्षिप्रमौगम्य रामो धर्मभृतां वरः ॥ चीरं बबन्ध सीतायाः कौशेयस्योपरि स्वयम् ॥ १४ ॥
 रामं प्रेक्ष्य तु सीताया बध्नन्तं चीरमुत्तमम् ॥ अन्तःपुरगता नार्यो मुमुचुर्वारि नेत्रजम् ॥ १५ ॥
 ऊचुश्च परमायस्ता रामं ज्वलिततेजसम् ॥ वत्स नैवं नियुक्तेयं वनवासे मनस्विनी ॥ १६ ॥
 पितुर्वाक्यानुरोधेन गतस्य विजनं वनम् ॥ तावद्दर्शनमस्यां नः सफलं भवतु प्रभो ॥ १७ ॥
 लक्ष्मणेन सहायेन वनं गच्छस्व पुत्रक ॥ नेयमर्हति कल्याणी वस्तुं तापसवद्वने ॥ १८ ॥
 कुरु नो याचनां पुत्र सीता तिष्ठतु भामिनी ॥ धर्मनित्यस्वयं स्थातुं न हीदानीं त्वमिच्छसि ॥ १९ ॥
 तासामेवंविधा वाचः शृण्वन्दशरथात्मजः ॥ बबन्धैव तदा चीरं सीतया तुल्यशीलया ॥ २० ॥
 चीरे गृहीते तु तया संमीक्ष्य नृपतेर्गुरुः ॥ निवार्य सीतां कैकेयीं वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 अतिप्रवृत्ते दुर्मेधे कैकेयि कुलपांसनि ॥ वञ्चयित्वा च राजानं न प्रमाणेऽवतिष्ठसे ॥ २२ ॥
 न गन्तव्यं वनं देव्या सीतया शीलवर्जिते ॥ अनुष्ठास्यति रामस्य सीता प्रकृतमासनम् ॥ २३ ॥
 आत्मा हि दाराः सर्वेषां दारसंग्रहवर्तिनाम् ॥ आत्मेयमिति रामस्य पालयिष्यति मेदिनीम् ॥ २४ ॥
 अथ यास्यति वैदेही वनं रामेण संगता ॥ वयमप्यनुयास्यामः पुरं चेदं गमिष्यति ॥ २५ ॥
 अन्तपालाश्च यास्यन्ति सदारो यत्र राघवः ॥ सहोपजीव्यं राष्ट्रं च पुरं च सपरिच्छदम् ॥ २६ ॥

मुमोह स्तब्धाबभूवैत्यर्थः ॥ १२ ॥ तदेवविवृणोति—
 कृत्वेति ॥ १३—१५ ॥ एवं त्वमिव । इयं सीता । वन-
 वासे न नियुक्तेति पित्रेतियावत् ॥ १६ ॥ तावत् त-
 वागमनपर्यन्तं । पितुर्वाक्यानुरोधेनविजनंवनंगतस्य
 तवदर्शनं अस्यांसफलंभवतु त्वमिवैनाद्रक्ष्यामइतिभा-
 वः ॥ १७—१८ ॥ सीतयेति षष्ठ्यर्थेचृतीया । बब-
 न्धैवेति कैकेय्यनुज्ञाभावादितिभावः ॥ २०—२१ ॥

अतिप्रवृत्ते अतिक्रम्यप्रवर्तमाने । प्रमाणे मर्यादायां
 “प्रमाणहेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमादृषु” इत्यमरः ॥ २२ ॥
 प्रकृतं प्रस्तुतं । आसनं सिंहासनं । अनुष्ठास्यति अ-
 धिष्ठास्यति ॥ २३ ॥ दारसंग्रहवर्तिनां गृहस्थानां ।
 आलेयमिति । “अर्धोवाएषआत्मनोयत्पत्नी” इति
 श्रुतेरितिभावः ॥ २४—२५ ॥ अन्तपालाः राष्ट्रांतप-
 रिपालकाः । दण्डनायकाः सहोपजीव्यं जीवाजीवरू-

शि० एकं कण्ठे कण्ठप्रदेशे स्कन्धइत्यर्थः । एकंपाणिनाऽऽदायतस्यौ । एकमित्युभयान्वयि ॥ १३ ॥ ति० कौशेयस्योप-
 रीति । तस्याःकौशेयत्यागप्रसक्त्यभावात् ॥ १४ ॥ स० अन्तःपुरचराः पुमांसः नार्यश्च ॥ १५ ॥ स० आयस्ताः क्लेशि-
 ताः । “आयस्तःक्लेशित”इतिविश्वः । नियुक्ता कैकेय्या । ति० परमायत्ताः परमस्विन्नाः । “यत्तःखेदोपस्करयोः” इत्यभिधानं ।
 ॥ १६ ॥ वि० विजनंवनंगतस्ययावदागमनं तावदस्यादर्शनंनोस्तु । तेनच नोजीवनंसफलंभवतु ॥ १७ ॥ स० सहायेन सहा-
 यभूतेनलक्ष्मणेन सह अयेन शुभावहादृष्टेन । गच्छेतिवा । स्वपुत्रक पुत्रोनभवतीत्यपुत्रः सुष्ठुअपुत्रःस्वपुत्रः तत्त्वेनाज्ञातःस्वपुत्रकः ।
 “अज्ञातेक” इत्युक्तेः । स्वपुत्रश्चासौकश्चेतिवा । कोविष्णुः । गमनानुमतिस्वचकपदव्यत्यासोपेतंगच्छस्वत्येकंवापदम् ॥ १८ ॥
 वि० तुल्यशीलयाअनङ्गीकृतनगरस्थित्यासीतयाप्रेरितस्सन्चीरंबबन्धेखन्वयः ॥ २० ॥ ती० सप्रमाणेव सद्रूपेव । ति०
 अतिप्रवृत्ते मर्यादातिक्रमेणप्रवृत्ते । यावद्वरस्तावत्प्रमाणे नावतिष्ठसि । कुतः अस्यावनगमनस्यलयाऽऽवृत्तत्वादितिभावः । सप्रमाणे-
 वेतिपाठस्तब्धाख्यानंचनप्रकृतोपयोगीतिचिन्त्यम् ॥ २२ ॥ ति० ननुस्त्रियाःकथंराज्याधिष्ठानमतआह—आत्माहीति । अनेन
 स्त्रीपुरुषोपाध्योःपरस्परवाक्यवमेलनंसूचितं । अतएवलोकेपिसर्वतस्तयोःपरस्परप्रियत्वंदृश्यते ॥ २४ ॥ ति० अन्तपालाः शुद्धान्त-

[पा०] १ क. ख. घ. ङ. छ. झ. ज. ट. कण्ठेस्म. ग. ज. स्कन्धेस्म. २ क. ख. सीता. ३ ङ. छ. झ. मागल्य. ४ ङ.
 च. छ. झ.—ट. चरानार्यो. ५ ङ. झ. ज. ट. परमायत्ताः. ६ क. ङ. छ. झ. ज. मैवं. ७ क. तवदर्शनमस्यानः. ग—ट.
 तावद्दर्शनमस्यानः. ८ च. ज. राम. ९ ङ. छ. झ. ट. तथा. १० झ. सबाष्पो. ११ ख. अतिवृत्तेस्तुनिर्मेधे. १२ क. ख.
 घ—ट. तुराजानं. १३ घ. सप्रमाणेवतिष्ठसि. ङ. छ. झ. ट. नप्रमाणेवतिष्ठसि. १४ ख. ङ. वने. १५ ख. अधिष्ठास्यति.
 १६ क. ङ. च. छ. झ. ज. वयमत्रानु. १७ घ. ङ. अन्तःपालाश्च. १८ घ. ज. सदारोः.

भरतश्च सशत्रुधन्वीरवासा वनेचरः ॥ वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजम् ॥ २७ ॥
 ततः शून्यां गतजनां वसुधां पादपैः सह ॥ त्वमेका शाधि दुर्वृत्ता प्रजानामहिते स्थिता ॥ २८ ॥
 न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः ॥ तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्स्यति ॥ २९ ॥
 न ह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुर्महति ॥ त्वयि वा पुत्रवद्वस्तुं यदि जातो महीपतेः ॥ ३० ॥
 यद्यपि त्वं क्षितितलाद्गगनं चोत्पतिष्यसि ॥ पितृवंशचरित्रज्ञः सोन्यथा न करिष्यति ॥ ३१ ॥
 तत्त्वया पुत्रगर्धिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियम् ॥ लोके हि न स विद्येत यो न राममनुव्रतः ॥ ३२ ॥
 द्रक्ष्यस्यद्यैव कैकेयि पशुव्यालमृगद्विजान् ॥ गच्छतः सह रामेण पादपांश्च तदुन्मुखान् ॥ ३३ ॥

अथोत्तमान्याभरणानि देवि देहि स्तुषायै व्यपनीय चीरम् ॥

न चीरमस्याः प्रविधीयतेति न्यवारयत्तद्वसनं वसिष्ठः ॥ ३४ ॥

एकस्य रामस्य वने निवासस्त्वया वृतः केकयराजपुत्रि ॥

विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या वसत्वरण्ये सह राघवेण ॥ ३५ ॥

यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च सुसंवृता गच्छतु राजपुत्री ॥

वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानैर्नैयं वृता ते वरसंप्रदाने ॥ ३६ ॥

तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ नृपस्याप्रतिमप्रभावे ॥

नैव स सीता विनिवृत्तभावा प्रियस्य भर्तुः प्रतिकारकामा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

पधनसहितं । सपरिच्छदं दासदासीशकटादिपरिकर-
 युक्तम् ॥ २६—२९ ॥ अदत्तां प्रीतिपूर्वकमदत्तां
 ॥ ३०—३१ ॥ पुत्रगर्धिन्या पुत्रविषयस्नेहयुक्तया
 ॥ ३२ ॥ पादपांश्चतदुन्मुखानिति वृक्षाणांतदुन्मुखत्वं
 नाम रामविषयस्नेहासक्तत्वं । तथोपरिष्ठात्स्पष्टीभवि-
 ष्यति । “अपिवृक्षाःपरिम्लानाःसपुष्पाङ्कुरकोर-
 काः” इति ॥ ३३ ॥ एवंवसिष्ठोभाव्यर्थमुक्त्वाप्रकृ-
 तमाह—अथेत्यादि । व्यपनीय निरस्य । प्रविधीयत
 इतीतिवक्तव्ये प्रविधीयतेतिसन्धिरार्षः ॥ ३४ ॥ न

प्रविधीयतइत्येतदुपपादयति—एकस्येति । प्रतिकर्मनि-
 त्या अलंकारनियता नित्यमलंकरणयोग्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥
 विधानैः भृङ्गारागुपकरणैः ॥ ३६ ॥ प्रतिकारकामा
 प्रतिकारसदृशकरणकामयमाना भर्तृसदृशतयावनवा-
 सकरणमिच्छन्तीत्यर्थः । विनिवृत्तभावा चीरपरिधाना-
 द्विनिवृत्तभावा । नवभूवेति ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्या-
 ने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥

रक्षकाः ॥ २६ ॥ ति० भरतश्चपूर्वजमनुवत्स्यति । दशरथजातस्यतत्त्वभावतायाऔचित्यादितिभावः ॥ २७ ॥ ति० पादपैस्स-
 हेत्यनेन अटवीभूतामित्योच्यते ॥ २८ ॥ ति० यदीति “पितृन्समनुजायन्तेनराः” इतिन्यायादित्याशयः । यदीत्यसन्देहेसं-
 दिग्धवचनं । “वेदाश्चेत्प्रमाणं” इतिवत् ॥ ३० ॥ ति० पितृवंशचरित्रं ज्येष्ठेविद्यमानेकनिष्ठस्यराज्यान्हृत्स्वरूपं तज्ज्ञः ॥ ३१ ॥
 ति० प्रतिकर्मरामसंबन्धिनीसर्वक्रिया तत्रनित्यानित्यसंबन्धवती । रामक्रियानिर्वाहिकेत्यर्थः । स० रामंविनाइयंनस्थास्यतीत्य-
 प्याह—विभूषितेति । विभौपरमात्मनिउषितातद्वक्षस्थलाश्रिता ॥ ३५ ॥ स० कारः आकारः । नपरिच्छेदकार्येवेत्यनुव्या-
 ख्या व्याख्यामुधायान्तथाव्याख्यानात् । कारस्य रामाकारस्य प्रति प्रतिकारं । चीरधारणादिनारामाकारसादृश्यकारयतीतितथा
 ॥ ३७ ॥ इतिसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥

[पा०] १ क. घ. छ. मनुयास्यति. २ क. निर्वृत्ता. ३ च. ज. रता. ४ ड. च. झ. ट. मिच्छति. ५ ख. अथवा.
 ६ ड. छ. झ. ज. ट. लोकेनहिस. ग. घ. च. ज. लोकेहिसन. ७ छ. योरामंनानुवर्तते. ८ ड. छ. द्रक्ष्यस्यैव. ९ क. ट.
 देहिदेहि. १० घ. च. ट. एतस्य. ११ घ. पुरो. १२ ख. प्रियकारकामा.

अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

सीतयाचीरधारणेसर्वैर्दुःखादाक्रोशनम् ॥ १ ॥ तदुद्दीपितदुःखेनराज्ञैकैकेयुपालंभः ॥ २ ॥ गमनोद्यतेनरामेणदशरथं
प्रतिसादरं कौसल्यारक्षणप्रार्थना ॥ ३ ॥

तस्यां चीरं वसानायां नाथवत्यामनाथवत् ॥ प्रचुक्रोश जनः सर्वो धिक्त्वां दशरथं त्विति ॥ १ ॥
तेन तत्र प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः ॥ चिच्छेद जीविते श्रद्धां धर्मे यशसि चात्मनः ॥ २ ॥
स निःश्वस्योष्णमैश्वाकस्तां भार्यामिदमब्रवीत् ॥ कैकेयि कुशचीरेण न सीता गन्तुमर्हति ॥ ३ ॥
सुकुमारी च बाला च सततं च सुखोचिता ॥ नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुर्मम ॥ ४ ॥

इयं हि कस्यापकरोति किञ्चित्तपस्विनी राजवरस्य कन्या ॥

या चीरमासाद्य जनस्य मध्ये स्थिता विसंज्ञा श्रमणीव काचित् ॥ ५ ॥

चीराण्यपास्याज्जनकस्य कन्या नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा ॥

यथामुखं गच्छतु राजपुत्री वनं समग्रा सह सर्वरत्नैः ॥ ६ ॥

अजीवनार्हेण मया नृशंसा कृता प्रतिज्ञा नियमेन तावत् ॥

त्वया हि बाल्यात्प्रतिपन्नमेतत्तन्मां दहेद्रेणुमिवात्मपुष्पम् ॥ ७ ॥

रामेण यदि ते पापे किञ्चित्कृतमशोभनम् ॥ अपकारः क इह ते वैदेह्या दर्शितोऽथ मे ॥ ८ ॥

मृगीवोत्फुल्लनयना मृदुशीला तपस्विनी ॥ अपकारं कमिह ते करोति जनकात्मजा ॥ ९ ॥

ननु पर्याप्तमेतत्ते पापे रामविवासनम् ॥ किमेभिः कृपणैर्भूयः पातकैरपि ते कृतैः ॥ १० ॥

प्रतिज्ञातं मया तावच्चयोक्तं देवि शृण्वता ॥ रामं यदभिषेकाय त्वमिहागतमब्रवीः ॥ ११ ॥

त्वाधिगिति दशरथंचुक्रोशेत्यर्थः ॥ १ ॥ श्रद्धां आदरं
॥ २—४ ॥ तपस्विनी पातिव्रत्यतपोयुक्ता । विसं-
ज्ञा मुग्धा । श्रमणीव तपस्विनीव । श्रमु तपसिखेदे
चेतिधातुः ॥ ५ ॥ अपास्यात् त्यजतु । इयंप्रतिज्ञा
सीतायाश्चीरधारणपूर्वकवनगमनरूपप्रतिज्ञा । मम
मया । तृतीयाथर्षेष्ठी । समग्रा बह्मालङ्कारसंपूर्णा ।
सर्वरत्नैः सर्वश्रेष्ठवस्तुभिः ॥ ६ ॥ अजीवनार्हेण जीव-
नानर्हेण आसन्नमरणेनेतियावत् । मया नृशंसा क्रूरा ।
प्रतिज्ञा त्वत्प्रार्थितंकरिष्यामीतिशपथपूर्विकाप्रतिज्ञा ।
तावत् प्रथमं । कृता । त्वयाहिदत्तवरद्वयया बाल्यात्

बालिशत्वात् । एतत् प्रतिज्ञानं । नियमेन भरताभि-
षेकरामविवासनरूपविषयव्यवस्थया । प्रतिपन्नं नि-
श्चितं । तत् मत्कृतप्रतिज्ञानं । आत्मपुष्पंवेणुमिव मादं-
हेदितियोजना ॥ ७ ॥ कोपेरामापराधमभ्युपेत्याह—
रामेणेति । अशोभनं अपराधः । इह विवासे । दर्-
शितः संपादितइतियावत् ॥ ८ ॥ मृगीवोत्फुल्लनयने-
त्यनेन मौग्ध्यमुक्तं । मृदुशीलेत्यनेन अपराधभीरुत्वमु-
क्तम् ॥ ९ ॥ पर्याप्तं यावदात्मभाविनरकानुभवाया-
लम् ॥ १० ॥ अभिषेकाय इहागतंरामत्वंयदब्रवीः “स-
प्तसप्तचवर्षाणिदण्डकारण्यमाश्रितः । अभिषेकमिमं

ति० तद्वरानन्तर्गतायामीदृशमनिष्टव्यवहारमनिवारयंस्तूष्णींतिष्ठतीतिजनाक्रोशः । शि० त्वां सर्वसंमतिविलक्षणसंमतिदातृ-
त्वेनसर्वतोभिन्नामन्धरां । धिक् इति सर्वो जनः दशरथं अनाथवत्प्रचुक्रोश कथयामास । अयमन्यपर्यायोऽदन्तस्त्वशब्दः ॥ १ ॥

ति० वनस्य वनगमनयोग्यचीरस्य ॥ ४ ॥ शि० किञ्चित् अनिष्टमितिशेषः । ति० कस्यापि किञ्चित्करोति काकुः । अपितुनेत्यर्थः
॥ ५ ॥ स० समग्रा रामार्थाङ्गत्वाद्वाभेणसहवनगमनेसमग्रत्वंसेत्यति ॥ ६ ॥ ति० नृशंसा अतिक्रूरा । प्रतिज्ञा रामवनवासविषया ।
नियमेन शपथपूर्व । सातावत्कृता । यदेतद्विद्यतोधिकं सीताचीरग्रहणंत्वया प्रतिपन्नं आरब्धं । तत् बाल्यात् अज्ञानादेव । नात्रते
सामर्थ्यं । तस्माद्वेणुमात्मपुष्पमिव त्वत्कृतातिप्रवृत्तिस्त्वां मादहेत् मानाशयतु । यद्वा एषा तवप्रवृत्तिः तववैधव्यप्राप्तये मा मां
दहेत् नाशयेत् ॥ ७ ॥ ती० भूयोप्यधिकं ते त्वया । कृतैः अनुष्ठीयमानैः । कृपणैः अनिर्वाच्यदुःखप्रदैः । एभिः सीताप्रवाजना-

[पा०] १ ड. छ. ज. झ. ट. कस्यापि. २ ड.—ट. पुत्री. ३ ड. छ. झ. ट. जाता. ४ क. नृशंसे. ५ झ. ज. तन्मा.
६ ग. ड.—ट. दर्शितोऽधमे. ७ क. ग. ड.—ट. मनस्विनी. घ. यशस्विनी. ८ ख. ड. छ.—ज. कमिव. ग. घ. च. किमिव.
९ ड. छ. झ. ट. मेवंते. ख. ग. घ. ज. मेकंते.

तत्त्वेतत्समतिक्रम्य निरयं गन्तुमिच्छसि ॥ मैथिलीमपि या हि त्वमीक्षसे चीरवासिनीम् ॥ १२ ॥

इतीव राजा विलपन्महात्मा शोकस्य नान्तं स ददर्श किञ्चित् ॥

भृशतुरत्वाच्च पपात भूमौ तेनैव पुत्रव्यसने निमग्नः ॥ १३ ॥

एवं भुवन्तं पितरं रामः संप्रस्थितो वनम् ॥ अवाकिञ्चरसमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

इयं धार्मिक कौसल्या मम माता यशस्विनी ॥ वृद्धा चाक्षुद्रशीला च न च त्वां देव गर्हते ॥ १५ ॥

मया विहीनां वरद प्रपन्नां शोकसागरम् ॥ अदृष्टपूर्वव्यसनां भूयः संपन्तुमर्हसि ॥ १६ ॥

पुत्रशोकं यथा नच्छेत्त्वया पूज्येन पूजिता ॥ मां हि संचिन्तयन्तीयमपि जीवेत्तपस्विनी ॥ १७ ॥

इमां महेन्द्रोपम जातगर्धिनीं तथा विधातुं जननीं ममार्हसि ॥

यथा वनस्थे मयि शोककर्शिता न जीवितं न्यस्य यमक्षयं व्रजेत् ॥ १८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डेऽष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

दशरथाज्ञयासुमन्त्रेणरामस्यवनयापनायरथानयनम् ॥ १ ॥ सीतयाराजाज्ञयाधनाध्यक्षोपनीताभरणैःस्वगान्नालंकरणम् ॥ २ ॥ कौसल्यायासीतांप्रतिसत्यसतीलक्षणनिरूपणपूर्वकंश्रीरामेराज्यप्रच्युतिनिमित्तकावमानाकरणोपदेशेतयातांप्रतिस्वस्य पातिब्रत्यधर्मज्ञानप्रकाशनपूर्वकंतदुक्तानुष्ठानोक्तिः ॥ ३ ॥ रामेणकौसल्यासमाश्वासनपूर्वकमितरमातृःप्रतिपाक्षिकापराध-क्षमापनेताभिर्दुःखादुच्चैरुक्कोशनम् ॥ ४ ॥

रामस्य तु वचः श्रुत्वा मुनिवेषधरं च तम् ॥ समीक्ष्य सह भार्याभी राजा विगतचेतनः ॥ १ ॥

नैनं दुःखेन संतप्तः प्रत्यवैक्षत राघवम् ॥ न चैनमभिसंप्रेक्ष्य प्रत्यभाषत दुर्मनाः ॥ २ ॥

स मुहूर्तमिवासञ्जो दुःखितश्च महीपतिः ॥ विललाप महाबाहू राममेवानुचिन्तयन् ॥ ३ ॥

त्यक्त्वाजटाचीरधरोवस" इतियदब्रवीः । त्वयोक्त-
च्छृण्वतामया तावत् रामविवासनमात्रमेवप्रतिज्ञातं
नतुसीताप्रव्राजनमितिभावः ॥ ११ ॥ मयाप्रतिज्ञात-
मतिक्रम्य निरयं नरकं । गन्तुमिच्छसि । कुतः हि
यस्मात् । यात्वं मैथिलीमपिचीरवासिनीमीक्षसे वा-
ञ्छसि ॥ १२—१३ ॥ संप्रस्थितः गन्तुमुद्यतः ॥ १४
—१५ ॥ प्रपन्नां प्राप्तां । भूयः अतिशयेन । सं-
मन्तुं समानयितुं । ज्येष्ठपत्नीत्वेनपूर्वमेवसंमानिता अ-
द्यविशेषेणमद्याच्चष्येतिभावः ॥ १६ ॥ पुत्रशोकंयथा-
नच्छेत्तथासंमन्तुमर्हसीतिपूर्वेणसंबन्धः । यद्वा उक्त-
रेणैवान्वयः । मांसंचिन्तयन्तीयंतपस्विनी अपिजीवे-
त् यदिजीवेत्तदात्वयापूजितासती पुत्रशोकंयथानच्छे-

न्नगच्छेत्तथाकुर्वित्यर्थः । नमच्छोकाद्यथानश्येत्त्वयापू-
ज्येनपूजिता । मांहिसंचिन्तयन्तीयंतपस्विनीजीवेत्तपस्वि-
नीत्यपिपाठः । पूर्वार्धस्यपूर्वेणान्वयः । त्वयिविषयेजीवे-
त् मांसंचिन्तयन्त्यपित्वदुपलालनेनजीवेदित्यर्थः । यद्वा
मांसंचिन्तयन्ती मच्छोकाद्यथानशनश्येत्तथात्वयापूजि-
ता त्वयिजीवेदित्येकंवाक्यम् ॥ १७ ॥ जातगर्धिनीं
पुत्रदर्शनकाङ्क्षिणीमित्यर्थः । न्यस्य त्यक्त्वा ॥ १८ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पी-
ताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टत्रिंशः
सर्गः ॥ ३८ ॥

विगतचेतनः अभूदितिशेषः ॥ १—३ ॥

दिरूपैःपातकैः किंकिमुभविष्यसिवा नजानामीतिशेषः ॥ १० ॥ ति० ईक्षसे वाञ्छसि । "सपेक्षतबहुस्यांप्रजायेय" इत्यादा-
विच्छार्थेक्षतेदर्शनात् ॥ १२ ॥ ति० संप्रस्थितः एवंवादात्तयासहगमनेकृतानुमतिकत्वात्तयागन्तुंप्रवृत्तः ॥ १४ ॥ ति० नच
गर्हते त्वदाज्ञायामयिवनंगच्छत्यपीतिशेषः । सत्यरक्षणंधर्मइतिज्ञात्वेतिभावः ॥ १५ ॥ स० संमन्तुं समाधानंकर्तुं ॥ १६ ॥ ति०
जातगर्धिनींजातःमहर्षेणविषयगर्धःअभिलाषःयस्यास्तां । स० जातगर्धिनीं पुत्रभूतमांसंनिधानेवस्तुमाकाङ्क्षन्तीं ॥ १८ ॥ इत्यष्ट-
त्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥

[पा०] १ ख. मर्हसि. २ ग. ज. व्यसनेनमग्नः. ३ ख. संप्रस्थितो. ४ क. च. नत्वादेवविगर्हते. ड. नतुत्वां. ५ क.
संचिन्तयन्तीयया, ६ ख. सरामस्य, ७ च. सुतं. घ. यतः. ८ ख. तेन. घ. नैव. ९ क. दुःखितस्तु.

मन्ये खलु मया पूर्वं विवत्सा बहवः कृताः ॥ ग्राणिनो हिंसिता वाऽपि तस्मादिदमुपस्थितम् ॥४॥
 न त्वेवानागते काले देहाक्षयवति जीवितम् ॥ कैकेय्या क्षिप्रमानस्य मृत्युर्मम न विद्यते ॥ ५ ॥
 योऽहं पावकसंकाशं पश्यामि पुरतः स्थितम् ॥ विहाय वसने सूक्ष्मे तापसाच्छादमात्मजम् ॥ ६ ॥
 एकस्याः खलु कैकेय्याः कृतेऽयं क्षिप्र्यते जनः ॥ स्वार्थे प्रयतमानायाः संश्रित्य निकृतिं त्विमाम् ॥७॥
 एवमुक्त्वा तु वचनं बाष्पेण पिहितेन्द्रियः ॥ रामेति सकृदेवोक्त्वा व्याहर्तुं न शशाक ह ॥८॥
 संज्ञां तु प्रतिलभ्यैव मुहूर्तात्स महीपतिः ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 औपवाह्यं रथं युक्त्वा त्वमायाहि हयोत्तमैः ॥ प्रापयैनं महाभागमितो जैनपदात्परम् ॥ १० ॥
 एवं मन्ये गुणवतां गुणानां फलमुच्यते ॥ पित्रा मात्रा च यत्साधुर्वीरो निर्वास्यते वनम् ॥ ११ ॥
 राज्ञो वचनमाज्ञाय सुमन्त्रः शीघ्रविक्रमः ॥ योजयित्वाऽऽययौ तत्र रथमश्वैरलंकृतम् ॥ १२ ॥
 तं रथं राजपुत्राय सूतः कनकभूषितम् ॥ आचक्षेऽञ्जलिं कृत्वा युक्तं परमवाजिभिः ॥ १३ ॥
 राजा सत्वरमाहूय व्यापृतं वित्तसंचये ॥ उवाच देशकालज्ञं निश्चितं सर्वतः शुचिम् ॥ १४ ॥
 वासांसि च महार्हाणि भूषणानि वराणि च ॥ वर्षाण्येतानि संख्याय वैदेहाः क्षिप्रमानय ॥ १५ ॥
 नरेन्द्रेणैवमुक्तस्तु गत्वा कोशगृहं ततः ॥ प्रायच्छत्सर्वमाहत्य सीतायै सममेव तत् ॥ १६ ॥
 सा सुजाता सुजातानि वैदेही प्रस्थिता वनम् ॥ भूषयामास गात्राणि तैर्विचित्रैर्विभूषणैः ॥ १७ ॥
 व्यैराजयत वैदेही वेश्म तत्सुविभूषिता ॥ उद्यतोऽंशुमतः काले खं प्रभेव विवस्वतः ॥ १८ ॥
 तां भुजाभ्यां परिष्वज्य श्वश्रूवचनमब्रवीत् ॥ अनाचरन्तीं कृपणं मूर्ध्वपाद्माय मैथिलीम् ॥ १९ ॥
 असत्यः सर्वलोकेऽस्मिन्सततं सत्कृताः प्रियैः ॥ भर्तारं नानुमन्यन्ते विनिपातगतं स्त्रियः ॥ २० ॥

विवत्साः धेनवइतिशेषः । उपस्थितमित्यत्रेति करणं द्रष्टव्यं । इतिमन्यइत्यन्वयः ॥४॥ काले देहारम्भककर्मविनाशकाले ॥ ५—६ ॥ निकृतिः शाठ्यं । “कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यं” इत्यमरः । निकृतिः संश्रित्य स्वार्थे प्रयतमानाया इत्यन्वयः ॥ ७—८ ॥ नेत्राभ्यामित्युपलक्षणे तृतीया ॥ ९ ॥ औपवाह्यं उपवहनमात्रयोग्यं । युद्धानर्हमित्यर्थः । राजयोग्यमिति वार्थः । युक्त्वा योजयित्वा ॥ १० ॥ गुणवतां पुंसांसंबन्धिगुणानां फलं यदुच्यते तत् एवं एवंविधं । मन्ये अनुरूपं मन्ये । एवंशब्दार्थमाह—पित्रेति । यस्मात्साधुर्वीरः पित्रामात्राच वनं प्रति निर्वास्यते । अतो गुणा नार्जनीया एवेति भावः ॥ ११ ॥ शीघ्रविक्रमः शीघ्रपदविक्षेपः । योजयित्वा

त्वान्ययावित्यत्र आययाविति पदच्छेदः ॥ १२—१३ ॥ वित्तसंचये कोशगृहे । व्यापृतं अध्यक्षत्वेन व्यापृतं धनाध्यक्षमित्यर्थः । निश्चितं यावदवस्थिततत्तद्वस्तुविषयनिश्चितज्ञानवन्तं । शुचिं बाह्यान्तरशुद्धियुक्तं ॥ १४ ॥ वर्षाण्येतानि संख्याय गणयित्वा । चतुर्दशवर्षपर्याप्ता न्यानयेत्यर्थः ॥ १५ ॥ प्रायच्छत् कोशाध्यक्षइतिशेषः । समं युगपत् । तत्सर्वमित्यन्वयः ॥ १६ ॥ सुजाता सुजन्मा । अयोनिजेति यावत् । “समः समविभक्ताङ्गः” इति वत्सासुद्रिकोक्तलक्षणवत्तया उत्पन्नानि ॥ १७ ॥ अंशुमतः प्रशस्तकिरणस्व ॥ १८ ॥ श्वश्रूः कौसल्या । कृपणं क्षुद्रं । अनाचरन्तीं अकुर्वतीं ॥ १९ ॥ असत्यः कुलटाः विनिपातगतं स्वस्थानात्प्रच्युतिं प्राप्तमित्यर्थः ।

स० विवत्साः विगतपुत्राः ॥ ४ ॥ ति० आच्छाद्यते अनेनेत्याच्छादः । तापसानामाच्छादोऽयं ॥ ६ ॥ ति० साधुर्वीरो रामः पित्रामात्राच वनं निर्वास्यते इत्यतः अतो गुणवतां पुंसां गुणानां फलं एवं निर्वासनरूपमुच्यते । शास्त्रेणेति मन्ये इति दुःखातिशया दुःकृतिः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ११ ॥ ति० आचक्षे रथं उपस्थित इत्युक्तवान् ॥ १३ ॥ ति० सर्वतश्शुचिः इहामुत्रानृणः ॥ १४ ॥ ति० एतानि [पा०] १ ड. छ. झ. ट. तन्मामिदं. २ घ. सोहं. ज. योग्यं. ३ ड. च. ज. आच्छादनात्मजं. ४ ख. एतस्याः. ५ ड. छ. ट. खियते. ६ झ. विहितेन्द्रियः. ग. ज. पिहितेक्षणः. ७ छ. झ. ट. सः. ८ च. ज. योज्य. ९ घ. जनपदाद्वहिः. १० घ. पापं. ११ ज. मात्रापित्रा. १२ तं रथमिति श्लोके पूर्वोत्तरार्धयोः पौर्वापर्यं छ. पुस्तके दृश्यते. १३ क—ड. छ. ज. झ. ट. देशकालज्ञो. १४ घ. निष्ठितं. १५ ड. च. छ. झ. शुचिः. १६ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. वरार्हाणि. १७ छ. झ. महा-
 न्तिच. १८ ख. वर्षाणितानि. १९ क. ड. छ. ज. झ. ट. क्षिप्रमेव. क. सर्वमेव. २० घ. व्यराजयच्च. २१ घ. गताः.

एष स्वभावो नारीणामनुभूय पुरा सुखम् ॥ अल्पामप्यापदं प्राप्य दुष्यन्ति प्रजहत्यपि ॥ २१ ॥
 असत्यशीला विकृता दुर्ग्राह्यहृदयाः सदा ॥ युवत्यः पापसंकल्पाः क्षणमात्राद्विरागिणः ॥ २२ ॥
 न कुलं न कृतं विद्यां न दत्तं नापि संग्रहम् ॥ स्त्रीणां गृह्णाति हृदयमनित्यहृदया हि ताः ॥ २३ ॥
 साध्वीनां हि स्थितानां तु शीले सत्ये श्रुते शमे ॥ स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥ २४ ॥
 स त्वया नावमन्तव्यः पुत्रः प्रव्राजितो मम ॥ तव दैवतमस्त्वेष निर्धनः सधनोपि वा ॥ २५ ॥
 विज्ञाय वचनं सीता तस्या धर्मार्थसंहितम् ॥ कृताञ्जलिमुवाचेदं श्वश्रूमभिमुखे स्थिताम् ॥ २६ ॥
 करिष्ये सर्वमेवाहमार्या यदनुशास्ति माम् ॥ अभिज्ञाऽसि यथा भर्तुर्वर्तितव्यं श्रुतं च मे ॥ २७ ॥
 न मामसज्जनेनार्या समानयितुमर्हति ॥ धर्माद्विचलितुं नौहमलं चन्द्रादिव प्रभा ॥ २८ ॥
 नातस्त्री वीणायते वीणा नाचक्रो वर्तते रथः ॥ नापतिः सुखमेधेत या स्यादपि शतात्मजा ॥ २९ ॥
 मितं ददाति हि पिता मितं माता मितं सुतः ॥ अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ ३० ॥

नानुमन्यन्ते नगणयन्ति ॥ २० ॥ दुष्यन्ति विकृता भवन्तीत्यर्थः । प्रजहति “अदभ्यस्तात्” इत्यददेशः ॥ २१ ॥ विरागिणः विरागिण्यः । डीबभावार्थः ॥ २२ ॥ कुलं आभिजात्यं । कृतं उपकारं । दत्तं संमानपूर्वकवस्त्राभरणादिदानं । संग्रहं अभिसाक्षिकपाणिग्रहणं । अनित्यहृदयाः चञ्चलहृदयाः । असतीनां भर्तुः कुलादिकंनसंतोषाय किंतुधनमेवेतिभावः । एवं कैकेयी व्याजेननिन्दिता ॥ २३ ॥ स्थूणानिखननन्यायेनपातिब्रत्यद्वीकरणाथमसतीनां स्वभावमुक्त्वा सतीनांस्वभावमाह—साध्वीनामिति । शीले कुलोचित-

चरित्रे । श्रुते गुरुजनकृतोपदेशे । शमे शान्तौच । स्थितानांसाध्वीनां पतिव्रतानांस्त्रीणां । परमंपवित्रं परमंपावनं । पतिरेकः पतिरेव । विशिष्यते उत्कृष्टोभवति ॥ २४ —२५ ॥ धर्मार्थसंहितं धर्मरूपप्रयोजनसहितं । अभिमुखे अग्रइत्यर्थः ॥ २६ ॥ भर्तुः भर्तरिविषये । वर्तितव्यं शुश्रूषितव्यं । मे मया । श्रुतं च । मातापितृभ्यामितिशेषः ॥ २७ ॥ समानयितुं समानांकर्तुं । नालं अक्षमेत्यर्थः ॥ २८ ॥ तस्त्री वीणासिरा । शतात्मजा पुत्रशतवती ॥ २९ ॥ मितं अल्पं ऐहिकमात्रमित्यर्थः ।

वर्षाणि चतुर्दशवर्षाणि । एतेन एतावानेववनवासोनाधिकइतिपुनर्दाढ्यायध्वनितम् ॥ १५ ॥ ति० असत्यशीलाः असत्यवचनशीलाः । विकृताः विकृतोपेताक्ष्यादिव्यापाराः । दुर्गाः दुष्टाभिसरणादिगतिशीलाः । अहृदयाः स्वभर्तारविरसाः । असत्यः कुलटाः । पापेपरपुरुषप्रसङ्गादौसंकल्पाः मनोव्यापारः यासां । क्षणमात्रविरागिणः क्षणमात्रविरागिण्यः । अल्पनिमित्ततः क्षणमात्रेणत्यक्ता-नुरागाः । अविश्वसनीयस्नेहाइतियावत् । ताः असत्यइतिविषयं । शि० विकृताः दर्शनमात्रेणविकारोत्पादिकाः । दुर्गाः दुरवगा-ह्याभिप्रायाः । पापसंकल्पाः पापेषुपरपुरुषप्रसङ्गादिषुसंकल्पोयासांताः । अतएवक्षणमात्रविरागिणः पुरुषान्तरलावण्यमवलोक्यत-तोपिपूर्णविरक्तचित्ताः । असत्यः स्त्रियोभवन्तीतिशेषः । स० विकृताः भ्रूविक्षेपादिविकारवत्यः । क्षणमात्रविरागिणः क्षणमात्रे स्नेहरहितपुरुषस्यदुर्ग्राह्यहृदयाः । यद्वा क्षणमात्रविरागिणः तद्वद्विद्यमानाः । अन्तरेणापिवर्तितदर्थोऽवगम्यते । यथोक्तं “बहुगण-वतुडतिसंख्या” इतिसूत्रव्याख्यानावसरेमहाभाष्ये “सतर्हिर्वतिनिर्देशःकर्तव्यः नकर्तव्यः । नह्यन्तरेणवतिमतिदेशोगम्यते । अन्तरेणवतिमतिदेशोगम्यते । तद्यथा । एषब्रह्मदत्तःअब्रह्मदत्तंब्रह्मदत्तइत्याह । तेनमन्यामहेब्रह्मदत्तवदयंभवति” इति ॥ २२ ॥ स० स्त्रीणांहृदयं कर्तुं । तथाचस्त्रीणामनः कुलादिकंनगृह्णाति । इष्टसाधनत्वेनेतिशेषः । संग्रहइतिपाठेपूर्वाधोक्तानिपदानिप्रथमान्तानि । हृदयंकर्म । तथाचकुलंस्त्रीणांहृदयंनगृह्णातीत्यादिपृथगन्वयः । पूर्वोत्तरसाहचर्याद्विद्ययापिनजन्वेति ॥ २३ ॥ स० सः रामः । पुत्रः मम ॥ २५ ॥ ति० विद्यते वादनसमर्थेति गमनसमर्थइतिचशेषः ॥ २९ ॥

[पा०] * झ. दुर्गाअहृदयाः. १ छ. झ. ज. ट. असत्यः. २ ख. ड. छ. झ. ट. मात्रविरागिणः. ३ ख. ड. च. झ. ज. विद्यानदत्तनापिसंग्रहः. ४ क. ख. ड. झ. ज. ट. साध्वीनांतु. च. साध्वीनांषु. ५ घ. स्थितानांहि. ६ ज. सख्येशीले. ७ ड. छ. झ. ज. ट. स्थिते. क. ग. ज. दमे. ८ ड. च. छ. झ. ज. देवसमस्त्वेष. ग. ज. दैवतमेवैष. घ. दैवतमित्येष. ९ घ. सधनोनिर्धनोपि. १० घ. श्रुत्वा. ११ छ. झ. कृताञ्जलिमुवाचेदं. १२ क. ग. घ. झ. स्थिता. १३ क. च. जनेनार्यै. १४ क. ज. मर्हसि. १५ क. घ. नालमहं. १६ ड. छ. झ. ज. ट. विद्यते. १७ ड. च. छ. झ. ज. ट. विद्यते. १८ ड. च. छ. झ. ज. ट. आता.

साऽहमेवंगता श्रेष्ठा श्रुतधर्मपरावरा ॥ आर्ये किमवमन्येऽहं स्त्रीणां भर्ता हि दैवतम् ॥ ३१ ॥
 सीताया वचनं श्रुत्वा कौसल्या हृदयंगमम् ॥ शुद्धसत्त्वा मुमोक्षाश्च सहसा दुःखहर्षजम् ॥ ३२ ॥
 तां प्राञ्जलिर्भिक्रम्य मातृमध्येऽतिसत्कृताम् ॥ रामः परमधर्मात्मा मातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥
 अम्ब मा दुःखिता भूस्त्वं पश्य त्वं पितरं मम ॥ क्षयो हि वनवासस्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ ३४ ॥
 सुप्तायास्ते गमिष्यन्ति नव वर्षाणि पञ्च च ॥ सां समग्रमिह प्राप्तं मां द्रक्ष्यसि सुहृदृतम् ॥ ३५ ॥
 एतावदभिनीतार्थमुक्त्वा स जननीं वचः ॥ त्रयश्शतशतार्थाश्च ददर्शवेक्ष्य मातरः ॥ ३६ ॥
 तौश्चापि स तथैवार्ता मातृदशरथात्मजः ॥ धर्मयुक्तमिदं वाक्यं निजगाद कृताञ्जलिः ॥ ३७ ॥
 संवासात्परुषं किञ्चिदज्ञानाद्वाऽपि यत्कृतम् ॥ तन्मे समनुजानीत सर्वाश्चामन्त्रयामि वः ॥ ३८ ॥
 वचनं राघवस्यैतद्धर्मयुक्तं समाहितम् ॥ शुश्रुवुस्ताः स्त्रियः सर्वाः शोकोपहतचेतसः ॥ ३९ ॥
 जज्ञेऽथ तासां संनादः क्रौञ्चीनामिव निखनः ॥ मानवेन्द्रस्य भार्याणामेवं वदति राघवे ॥ ४० ॥

मुरजपणवमेघघोषवदशरथवेश्म बभूव यत्पुरा ॥

विलपितपरिदेवनाकुलं व्यसनगतं तदभूत्सुदुःखितम् ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

अमितस्य ऐहिकामुष्मिकफलस्य ॥ ३० ॥ एवंगता
 एवंविधपातित्रत्यधर्मप्राप्तां । श्रेष्ठाश्रुतधर्मपरावरा श्रेष्ठा-
 भ्योमात्रादिपतिव्रताभ्यः सम्यक्श्रुतसामान्यविशेषरू-
 पधर्मोत्कर्षा । किमवमन्ये भर्तारमिति सिद्धं ॥ ३१ ॥
 शुद्धसत्त्वा सत्त्वगुणाढ्या । दुःखहर्षजं रामारण्यग-
 मनप्रयुक्तदुःखं । दृढपातित्रत्ययुक्तसीतावचःश्रवणजो
 हर्षः ॥ ३२ ॥ अभिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥ ३३ ॥
 वनवासस्य वनवासकालस्य ॥ ३४ ॥ सुप्तायाः एक-
 स्यारात्रौसंप्राप्तस्वापायाइवेत्यर्थः । समग्रं निर्वर्तितपि-
 तृवचनं संपूर्णमनोरथवा ॥ ३५ ॥ अभिनीतार्थं क्रो-
 डीकृतसर्वार्थमित्यर्थः । त्रयश्शतशतार्थाश्च त्रयश्शतं

त्रिशतं त्रेख्यसादेशः । शतार्थं पञ्चाशत् त्रयश्शतश-
 तार्थप्रमाणंयासांतास्तथोक्ताः । मातरः मातृः । द्वि-
 तीयार्थेप्रथमा । अवेक्ष्य वक्तव्यमालोच्य । ददर्शेति
 संबन्धः ॥ ३६ ॥ तथैवार्ताः कौसल्येवदुःखिताः
 ॥ ३७ ॥ संवासात् एकत्रसहवासाच्चिरपरिचयादित्य-
 र्थः । समनुजानीत क्षान्तमित्यनुज्ञां कुरुतेत्यर्थः । आ-
 मन्त्रयामि आपृच्छामि ॥ ३८ ॥ समाहितं समीची-
 नार्थयुक्तमित्यर्थः ॥ ३९—४० ॥ मुरजपणवाएवमे-
 घास्तेषांघोषास्तद्वत् । यद्वा मुरजादिसहपाठात् मेघो-
 पिवाद्यविशेषः । मुरजश्चपणवश्चमेघश्चमुरजपणवमे-
 घं “द्वन्द्वश्चप्राणितूर्यसेनाङ्गानां” इत्येकवद्भावः । त-

स० एवंगता इत्थंज्ञानवती भूतैवदैवतमितिज्ञानवतीतीयावत् । भावेक्तः । गत्यर्थानांज्ञानार्थत्वात् एवंगतंज्ञानंयस्यास्सातथा ।
 श्रेष्ठा सत्कुलप्रसूता । श्रुतौधर्माणांपरावरौययासा । श्रेष्ठेइतिकचित्पाठः । तदाकौसल्यासंबोधनं ॥ ३१ ॥ मातृमध्ये सार्धत्रिशत-
 मातृमध्ये ॥ ३३ ॥ स० अंब इतःपरं दुःखिताभूत्वा राजानंमापश्येः । कुतः वनवासस्यसकाशात् तस्यक्षयोपिक्षिप्रंभविष्यतियतो
 तद्व्यप्यर्थः ॥ ३४ ॥ स० समग्रंसीतासहितं । शि० समग्रं समीचीनःअग्रःअग्रन्तांसंदेशहरइत्यर्थः । यस्यतं ॥ ३५ ॥ स०
 त्रयश्शतानिशतार्थंचसंख्यापरिमाणंयासांतास्तथा । त्रेख्यसादेशार्थः । तथाऽर्धशब्दस्यपरनिपातश्च । अत्रेव कान्त्या ईक्ष्याः
 ताश्चतामातरश्चेतिकर्मधारयः । ति० एवंभूताः या मातरस्सन्ति ताः अवेक्ष्य विविच्य । ददर्शेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ स० दशर-
 थवेश्मसुदुःखितमभूत् । प्रामोगतआगतइतिवदुपचारः । शि० विलपितपरिदेवनाकुलं विलपितैःकोस्मान्नक्षितेत्यादिवाक्यैः
 यत्परिदेवनंतेनाकुलंव्याप्तं । बभूव । अतएव व्यसनगतं विविधकर्मकचित्तचालनप्रापकं । अतएवसुदुःखितं अतिदुःखप्रदं ।
 भूत् । श्रोतृणामितिशेषः ॥ ४१ ॥ इत्येकोनचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ३९ ॥

[पा०] १ क. घोषा. २ घ. परायणा. ३ ख. घ. ड. ज—ट. मन्येयं. ४ ख. ग. ड. छ. झ. ट. स्त्रियाभर्ता. ५ ख.
 दुःखहर्षयोः. ६ क. ख. रभिप्रेत्य. ड. छ. झ. ट. रभिप्रेक्ष्य. ७ क—घ. ज. धर्मज्ञो. ८ क. ख. घ. ड. च. ज. भूत्वापश्यत्वं.
 छ. झ. ट. भूत्वापश्येत्त्वं. ९ ख. घ—छ. झ. ज. ट. क्षयोपि. १० क. सासमक्षमिह. ड. झ. ज. ट. समग्रमिहसंप्राप्तं.
 ११ क. ग. ड—ट. शतार्धाहि. १२ घ. ताश्चैव. १३ ड. च. झ. ज. ट. दज्ञानादपि. १४ घ. राघवस्यैवतल्युक्तं.

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

रामलक्ष्मणाभ्यांसीतयाचदशरथायप्रणामप्रदक्षिणकरणम् ॥ १ ॥ रामेणसीतयासहकौसल्यापादाभिवादनम् ॥ २ ॥ लक्ष्मणेनकौसल्याभिवादनपूर्वकंसुमित्राचरणप्रणामः ॥ ३ ॥ सुमित्रयालक्ष्मणायहितोपदेशः ॥ ४ ॥ सीतारामलक्ष्मणेषु रथमधिरुढेषुसुमित्रेणरथाश्रचोदना ॥ ५ ॥ पौरैःसर्वैःकृच्छ्राद्रामरथमनुधावद्भिरपिरथस्यवेगवत्तयानैराश्यात्ततोनिवर्तनम् ॥ ६ ॥ कौसल्यादिभिःसहरामपथमनुधावतादशरथेनद्रुततरंधावद्रथानुधावनाशक्त्यासयुक्तिकसचिवोक्त्याचमध्यपथमवस्थानम् ॥ ७ ॥

अथ रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ॥ उपसंगृह्य राजानं चक्रुर्दीनाः प्रदक्षिणम् ॥ १ ॥ तं चापि समनुज्ञाप्य धर्मज्ञः सीतया सह ॥ राघवः शोकसंमूढो जननीमभ्यवादयत् ॥ २ ॥ अन्वक्षं लक्ष्मणो भ्रातुः कौसल्यामभ्यवादयत् ॥ अथ मातुः सुमित्राया जग्राह चरणौ पुनः ॥ ३ ॥ तं वन्दमानं रुदती माता सौमित्रिमब्रवीत् ॥ हितकामा महाबाहुं मूर्ध्नुपाधाय लक्ष्मणम् ॥ ४ ॥ सृष्टस्त्वं वनवासाय खनुरक्तः सुहज्जने ॥ रामे प्रमादं मा कार्षीः पुत्र भ्रातरि गच्छति ॥ ५ ॥ व्यसनी वा संमूढो वा गतिरेष तवानघ ॥ एष लोके सतां धर्मो यज्येष्ठवशगो भवेत् ॥ ६ ॥ इदं हि वृत्तमुचितं कुलस्यास्य सनातनम् ॥ दानं दीक्षा च यज्ञेषु तनुत्यागो मृधेषु च ॥ [ज्येष्ठस्याप्यनुवृत्तिश्च राजवंशस्य लक्षणम् ॥ ७ ॥]

द्वोषवत् । विलपितपरिदेवनाकुलं विविधानिलपिता-
निरामगुणकैकेयीदुर्गुणप्रतिपादकवाक्यानियस्मिन्-
द्विलपितं परिदेवनं रोदनशब्दः तेनाकुलं । व्यसनगतं
आपद्रुतं । अतएवदुःखितमभूत् ॥ ४१ ॥ इति श्री-
गोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरा-
ख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः
सर्गः ॥ ३९ ॥

उपसंगृह्य पादग्रहणपूर्वकंप्रणम्य । दीनाः वृद्धयोर्मा-
तापित्रोःशुश्रूषानलब्धेतिदीनाः ॥ १—२ ॥ अन्वक्षं
अनुपदं । “अन्वगन्वक्षमनुगेनुपदं” इत्यमरः ॥ ३ ॥

—४॥ सृष्टस्त्वंदैवेनेतिशेषः । भ्रातरिगच्छति देव्यास-
हपुष्पितवनदर्शनपारवश्येनगच्छतिसतीत्यर्थः । प्रमा-
दं अनवधानं । माकार्षीः सावधानोभवेत्यर्थः । सृष्टइ-
ति यथाकौसल्यालोकरक्षणार्थपुत्रप्राप्तौ एवमयासु-
हज्जनेरामे खनुरक्तस्त्वंवनवासायसृष्टः वनेरामानुवर्त-
नायोत्पादितः । अतोरामेगच्छतिप्रमादंमाकार्षीः राम-
गमनसौन्दर्याकृष्टमनस्कतयारक्षणकर्मण्यनवहितोमा
भूरित्यर्थः । यद्वा रामेवनंगच्छति त्वमत्रैवमातिष्ठेति
भावः ॥ ५ ॥ रामगमनेगन्तव्यतायानिमित्तमाह—
व्यसनीति । गतित्वेधर्मशास्त्रानुमतिर्दर्शयति—एषइ-
ति ॥ ६ ॥ ज्येष्ठानुवर्तनादपिपरमधर्मकुलोचितदर्श-

ति० दीनाःमातापित्रोश्शोकदर्शनादीनाइव । शि० दीनाःराक्षसक्षयकारकाः । अन्तर्भावितणिजर्थोदीह । कर्माविवक्षयाकर्तृरि-
निष्ठा । ति० समनुज्ञाप्य कृतानुमतिक्रंज्वा । शोकसंमूढः मातृदुःखदर्शनात्सह । शि० शोकसंमूढः शोकःसंमूढोयेनसःशोका-
पहर्तैत्यर्थः । स० शोकसंमूढः शोकेनसंमोहयतिवैचित्र्यप्रापयतिजनानितिवा । शोकयतीतिशोकः । संमूढइत्यत्राप्येवं । ततः
कर्मधारयइतिवा ॥ २ ॥ स० भ्रातुः रामस्य । अन्वक्षंप्रत्यक्षं अनुपदंवा ॥ ३ ॥ तनि० सृष्टस्त्वं नैरपेक्ष्येणरामचरणासक्तःखलुभ-
वान् । मयावक्तव्यंकिं । दास्यकरणेचक्षुश्श्रवास्त्वं वनवासायरामेणसहलयावनंगम्यतेचेत् मत्त उत्पत्तिप्रयोजनलब्धं तत्सहायार्थं
खलुमयोत्पादितः । खनुरक्तःसुहज्जने सुहज्जनमात्रेखनुरक्तस्त्वं तत्स्वर्वापजीव्येरामेअनुरक्तोभव । यद्वा सुहज्जने रामे भवतस्त-
स्मिन्नतीवप्रीतिरस्तिखलु । इदानींगन्तव्यमितिमयावक्तव्यंकिं । तथापिनियमनीयंकिंचिदस्ति । रामेप्रमादंमाकार्षीः । कोयंप्रमादइत्य-
तआह । पुत्रभ्रातरिगच्छतीति । श्रीरामगमनविशेषेदृष्टिदलारक्षयस्तुअंशंमाकुरु । ती० सुहज्जनेअत्रत्यसुहज्जनेखनुरक्तोपिलं
मयावनवासाय सृष्टःअनुमतः सत्संगच्छेति । शि० सुहज्जने सुहदंसौहार्दजनयत्युत्पादयतिसः तस्मिन् भ्रातरिरामे ॥ ५ ॥ शि०

[पा] १ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. सहसीतया. २ ख. ग. ज. संतप्तो. ३ ड. छ. झ. ज. ट. अपि. ४ ख. समर्थोवा.
५ ड. च. झ. ज. ट. मृधेषुहि. ६ ज्येष्ठस्येत्यर्थं क. च. ज. पुस्तकेष्वेवदृश्यते.

लक्ष्मणं त्वेवमुक्त्वा सा संसिद्धं प्रियराघवम् ॥ सुमित्रा गच्छगच्छेति पुनः पुनरुवाच तम् ॥ ८ ॥
 [गम्यतामर्थलाभाय क्षेमाय विजयाय च ॥ शत्रुपक्षविनाशाय पुनः संदर्शनाय च ॥ ९ ॥]
 रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ॥ अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखम् ॥ १० ॥

यति—इदमिति । मृधेषु युद्धेषु । तनुत्यागेनापिरामो रक्षणीयइतिभावः ॥ ७ ॥ संसिद्धं षिधुगत्यामित्यस्माद्धातोर्निष्ठायांरूपं । गमनोद्युक्तमित्यर्थः । गच्छगच्छेतिवीप्सयासुमित्रायाअपिरामानुवर्तनेमहानादरोद्योत्यते ॥ ८—९ ॥ वनवासेपितृमातृनगरस्मरणे मनश्चाश्वल्यंभविष्यतीतिधियातत्रैवप्रतिनिधिकल्पयति—राममिति । यथासुखं गच्छेत्यस्यइत्युवाचेतिपूर्वेणसंबन्धः । रामंदशरथंविद्धि पितरमवगच्छेत्यर्थः ।

जनकात्मजांमांविद्धि मातरंविद्धीत्यर्थः । अटवीमयोध्यां तद्वद्भोगस्थानंविद्धि । गच्छतातयथासुखं तदनुवर्तनमेवउचितंसुखमित्यर्थः । यद्वा रामंदशरथंविद्धि दशरथ इति मत्स्यकच्छपोरगादीन्दष्ट्राव्यापारविषयान्करोतीतिदशःपक्षी दंशदशनइतिधातुः । दशनंदंष्ट्राव्यापारः पचाद्यच् । पृषोदरादित्वादननासिकलोपः । सगरुडः रथोयस्यतं विष्णुंविद्धीत्यर्थः । जनकात्मजां मां लक्ष्मीं विद्धि । अटवीमयोध्यां अपराजिताख्यांवैकुण्ठनगरीं

तनुत्यागः शत्रुतनुत्याजनं ॥ ७ ॥ ति० असावेवंस्वपुत्रंलक्ष्मणमुक्त्वा संसिद्धं वनंगन्तुनिश्चितमनस्कं प्रियराघवंप्रियरूपं राघवं गच्छगच्छेतिपुनःपुनरुवाच । शकुनसंपत्तयइतिभावः । स० सुमित्रागच्छगच्छेत्यत्र सुमित्रा आगच्छगच्छेतिच्छेदः । तथाच प्रियराघवंआगच्छगच्छेतिपुनःपुनरुवाच । लोकेलोकाःस्वान्प्रतिगत्वाऽऽयास्यामीति गत्वाऽऽयाहीतिवावक्तारो नतु गच्छेत्येतन्मात्रवादिनइतिएवमुक्तिः । तत्रापि अननुमतंगमनमिति प्रस्तुतस्यापिगमनस्यपश्चादुक्तिः सकलकामित्यभागमनस्यप्रथमतआगच्छेत्यनेनोक्तिरितिज्ञेयम् । शि० एवमनेनप्रकारेण उक्त्वा उपदिश्य संसिद्धं गमनानुकूलव्यापारवन्तं प्रियराघवं सर्वप्रीतिविषयीभूतरामं त्वंगच्छगच्छेति असौसुमित्रा तंलक्ष्मणं पुनःपुनरुवाच । संसिद्धमित्यत्रगल्यर्थकषिधोनिष्ठा ॥ ८ ॥ ति० तंलक्ष्मणंपुनरुवाचेत्यनुकर्षः । तद्वचनमाह—राममिति । तनि० रामंदशरथंविद्धि सोपाधिकपितरिदशरथे अतिस्नेहविहाय निरुपाधिकपितरिरामेप्रीतिंकुर्वित्यर्थः । मांविद्धिजनकात्मजां सोपाधिकमातरंमांविहाय निरुपाधिकमातरि सीतायांभक्तिंकुर्वित्यर्थः । अयोध्यामटवींविद्धि सोपाधिकामयोध्यांविहाय रामनिवासत्वेननिरुपाधिकप्राप्यदेशेवनेप्रीतिंकुर्वित्यर्थः । यद्वा रामंदशरथसमंविद्धि ज्येष्ठभ्रातापितृसमइतिस्मरणात् । जनकात्मजांमातृसमांविद्धि । अटवीअयोध्यांतद्वद्भोग्यतांमांविद्धि । अथवा रामं दशरथसदृशगुणंविद्धि “गुणैर्दशरथोपमः” इत्युक्तेः । मांविद्धिजनकात्मजां गुणवतींसीतां मामिवसेव्यांविद्धि । रमणीयवस्तुसंपन्नतया अटवीमयोध्यावद्भोग्यतांमांविद्धि । रामं दशरथंविद्धि दशरथमिव स्त्रीपरवशंविद्धि । तच्च मृगानुसारित्वादिषु वक्ष्यते । मांविद्धिजनकात्मजां अहंयथाराममनुगच्छेतिवदामि एवमेववदित्यति । तच्चतत्रैवस्पष्टं । अटवीमयोध्यांविद्धि अटवीमपि विहायान्यत्रगच्छेत् सर्वत्रसावधानोभवेतितात्पर्यम् । यद्वा रामंदशरथमिवातिशूरंविद्धि । देवासुरयुद्धेदशरथस्यशौर्यंप्रसिद्धं । अहं यथाभर्तृविजये अभिनन्दामि जनकात्मजाप्येवमभिनन्दित्यति । तच्च “तंदष्ट्रशत्रुहन्तारं” इत्यत्रस्पष्टीभविष्यति । अयोध्यामटवींविद्धि व्याघ्रावासंगुल्ममिवाटवीमयोध्यामिवविद्धि । रामंदशरथंविद्धि दशरथोयथारामविश्लेषंसहते तथारामोयुष्मद्विश्लेषंसहते । मांविद्धिजनकात्मजां अहंयथाभवद्विश्लेषंसहते तथासीताचभवद्विश्लेषंसहते । अयोध्यामटवींविद्धि रामविश्लेषेणायोध्यायथा “अपन्नष्टमनुष्याचे”त्याद्यवस्थांप्राप्ता तथाअटव्यपि “अपिबृक्षाःपरिम्लाना” इत्याद्यवस्थांप्राप्नोति । रामंदशरथंविद्धि दशरथोयथासम्राट्बभूव तथारामोपिसम्राट्भविष्यति । मांविद्धिजनकात्मजां अहंयथासम्राणमहिषी तथासीतापिभविष्यति । अयोध्यामटवींविद्धि अटवी अयोध्यावत्समृद्धपुष्पफलाभविष्यति । यद्वा रामं पदातिरितिमावमस्थाः दशरथं पुष्पकादिबहुरथसंचारिणंविद्धि । दशरथाः दशसुदिशाश्चप्रतिहतोरथोयस्येतिचविग्रहः । मांविद्धिजनकात्मजां देवासुरादियुद्धेषुदशरथेनसहयथाऽहंसंचरामि तथासीतारामेणसंचरिष्यति । अयोध्यामटवींविद्धि इदानीमटव्यांथानिल्यसंचारस्तथाऽयोध्यायांनिल्यसंचारोभविष्यति । यद्वा दशरथंरामंविद्धि रामेयथापितृत्वबुद्धिपूर्तिस्तथादशरथेपिकुरु । “अहंतावन्महाराजेपितृत्वंनोपलक्ष्ये । भ्राताभर्ताचबन्धुश्चपिताचममराघवः” इत्युक्तीत्यादशरथेऽवज्ञामकृत्वा रामस्यदशरथेपितृत्वबुद्धिपूर्तिमनुसृत्य तयापितादृशबुद्धिःकार्या । मांविद्धिजनकात्मजांदशरथपाणिग्रहणकृतदोषंमनसकृत्वा रामसपत्नीमातृत्वप्रयुक्तबहुमानंवानुसृत्य मयि सीतायामिव मातृत्वबुद्धिपूर्तिःकार्या । अयोध्यामटवींविद्धि “वनंनगरमेवास्तुयेनगच्छतिराघवः” इत्युक्तीत्या अयोध्याऽवमतिर्नकार्या । रामपादुकासनधत्वेनायोध्याप्युद्देश्यत्वेनानुसंधेया । यद्वा रामंदशरथंपक्षिरथं गरुडरथमितियावत् । “दशःपक्षीविहङ्गमः” इतिनिष्पटुः । जनकात्मजां मां लक्ष्मींविद्धि सीतालक्ष्मीर्भगवान्विष्णुरिति वक्ष्यति । अटवीमयोध्यांविद्धि देवानांपुरं परमपदाख्यांविद्धि । “देवानांपुरयो-
 [पा०] १ ड. झ. ट. सुक्वासौ. २ ख. प्रति. ३ घ. रुवाचह. ४ अयंश्लोकः क. च. पुस्तकयोरेवदृश्यते. ५ रामंदशरथमिति श्लोकानन्तरंलक्ष्मणंत्वेवमिति श्लोकः क. च. ज. ज. पुस्तकेषुदृश्यते.

ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ विनीतो विनयज्ञश्च मातर्लिंसावं यथा ॥ ११ ॥
 रथमारोह भद्रं ते राजपुत्र महायशः ॥ क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम वक्ष्यसि ॥ १२ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यानि वने त्वया ॥ तान्युपक्रमितव्यानि यानि देव्याऽसि चोदितः ॥ १३ ॥
 तं रथं सूर्यसंकाशं सीता हृष्टेन चेतसा ॥ आरुरोह वरारोहा कृत्वाऽलंकारमात्मनः ॥ १४ ॥
 वनवासं हि संख्याय वासांस्याभरणानि च ॥ भर्तारमनुगच्छन्त्यै सीतायै श्वशुरो ददौ ॥ १५ ॥
 तैथैवायुधजालानि भ्रातृभ्यां कवचानि च ॥ रथोपस्थे प्रतिन्यस्य सचर्म कठिनं च ततः ॥ १६ ॥
 अथो ज्वलनसंकाशं चामीकरविभूषितम् ॥ तमारुरुहतुस्तूर्णं आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥

विद्धि । तद्वासस्थानमितिभावः । यद्वा रामंदशरथंच विद्धि उभयोस्तारतम्यं पश्येत्यर्थः । मांजनकात्मजांच विद्धि गुणतः आलोचय । मदपेक्षया सीतैव तव हितपरे-
 तिभावः । अयोध्यां अटवींच विद्धि एतन्नगरापेक्षया वनमेव तव कैङ्कर्यैकान्तस्थानतयोत्कृष्टमित्यर्थः । यद्वा दशरथं रामं उपरतं विद्धि । मां जनकस्य पितुरात्मजां वि-
 द्धि । कैकेयीविवासिततया पितृगृहवर्तिनी विद्धीत्यर्थः । अयोध्यामटवीं विद्धि निर्जनेयं भविष्यतीत्यर्थः । एवं तात्पर्यान्तराण्युद्धानि ॥ १०—११ ॥ यत्र यस्मिन्प्र-
 देशविषये ॥ १२ ॥ चतुर्दशवर्षेष्वेकदिवसापनयनम-
 पिमहोत्सवमिति धिया त्वरयति—तान्युपक्रमितव्यानी-
 ति । देव्यासिचोदितः अद्यैव गच्छेति कैकेय्याचोदित-

त्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥ अलंकारं कृत्वा श्वशुरदत्तवस्त्राभर-
 णादिभिरितिशेषः ॥ १४ ॥ एतच्छ्लोकानन्तरमथो ज्व-
 लनेति श्लोकः पठितव्यः—अथो इति । ज्वलनसंकाशं
 आयुधपूर्णत्वादितिभावः ॥ १५ ॥ वनवासं हीति श्लो-
 कस्तथैवेति श्लोकस्सीतातृतीयानिति श्लोकश्चैकं वाक्यं ।
 श्वशुरोदशरथः । सीतायै यानि ददौ तानि च रथोपस्थे प्र-
 तिन्यस्य तथा भ्रातृभ्यां दत्तान्यायुधजालानि कवचानि
 सचर्म चर्मपि नद्धं अल्पकण्डोलं । कठिनं तत् खनित्रं
 च । रथमध्ये प्रतिन्यस्य सीतातृतीयानां रूढान्दृष्ट्वा अ-
 श्वानचोदयदित्योजना । घृष्टं सधैर्यं । संमतान् श्रे-
 ष्ठानित्यर्थः । यथान्यासमेव वास्तु । तदा तं रथमिति-
 श्लोको वनवासमिति श्लोकः तथैवेति श्लोकश्चैकं वाक्यं ।

ध्या” इति श्रुतेः । यद्वा रामं विद्धि दशरथं विद्धि सावकाशानिरवकाशयोः कोवानुवर्तनीय इति सम्यङ्निश्चिन्वित्यर्थः । मां विद्धि
 जनकात्मजां विद्धि दासीपरिजनसहिता तद्द्रष्टव्योः कावानुवर्तनीयेति विचारय । अयोध्यां विद्धि अटवीं विद्धि दृष्टफलादृष्टफलयो-
 र्बुद्धिमतां किं वाऽपेक्षणीयम् । एवं बहुगुणलाभात्तात्कालिकदुःखानुसंधानं न कर्तव्यमित्याह । गच्छेति । रामो येन येन पथा गच्छति
 तेन तेन पथा “कामरूप्यनुसंचरन्” इत्याद्युक्तीत्यां कैङ्कर्यं कर्तुं गच्छ । “एतत्सामगायत्रास्ते” इत्युक्तीत्यां परमपदवैकत्रस्थि-
 तिमाकुरु । राममनुसृत्यानुसृत्यैकैङ्कर्यं कुरु । तात भगवत्कैङ्कर्यं न्यबहुमानबुद्ध्या तातेत्युक्तिः । तव माताऽहं कैकेयीवापकीर्तयथा
 न गच्छामि तथामां तारय । “यथा सुखमहंसं वरिष्यामि” इत्युक्तीत्यां कैङ्कर्यं सुखं करलब्धम् । यद्वा रामस्य यथा सुखं भवति तथा ।
 वक्ष्यति “भावज्ञेन कृतज्ञेन धर्मज्ञेन चलक्ष्मण” इति । यद्वा अयोध्यायां यथा सुखं तथा वने च “कामयेन त्वया विना” इत्युक्तरामसं-
 श्लेषसुखं सुखलयापेक्षितं । यथा सुखं गच्छेत्स्य इत्युवाचेति पूर्वेण संबन्धः । स० यद्वा दशसुइन्द्रियेषु रथोगमनं न्यस्यतं । दशभ्यइ-
 न्द्रियेभ्योरथोगतिर्विषयप्राप्तिरित्यावत् । येन तं । रथगतौ इति धातोः । रामंदशरथं विद्धि दशरथस्यावस्थानाभावात्तत्स्थाने रामं
 जानीहीत्यभिप्रायः । मांजनकात्मजां तामिवारण्यवर्तिनीं विद्धि । पत्यपत्यविशुक्तायाममभवनवासोपिवनवासतुल्य इति भावः ।
 दशरथं दशसुदिक्ष्वप्रतिहतगतिमद्रा्युरूपं हनुमन्तं रामं तमिव रक्षकं विद्धि । हे जनक तात लक्ष्मण मां रमारूपिणीं सीतां आत्मजां
 तामिव विद्धि फलजलाहरणादिना तारक्षेति भावः । आत्मजां स्वयं जातां सीतां एकान्तप्रदेशे पिमां विविद्वील्यप्यर्थः । गच्छतारामेण
 सह अत गच्छेति वा । अतसा तत्प्राप्त्यगमने इति धातोः ॥ १० ॥ ति० क्षिप्रं प्रापयिष्यामि । नेहरजन्यां वस्तव्यमिति शेषः ॥ १२ ॥
 ती० हृष्टेन इदानीं पतिसवालब्धे स्थाने नन्दयुक्तेन चेतसो पलक्षिता । ति० हृष्टेन चेतसेन “अङ्गिरामन उत्साहं” इत्युक्तो मुख्यशकु-
 नो ध्वनितः । स० हृष्टेन चेतसा रक्षोविक्षोभो भविष्यतीति संतोषः । शि० वरारोहः वरः अयोनित्वेन सर्वोत्कृष्टः आरोहः प्रादु-
 र्भावो यस्य आस्ता ॥ १४ ॥ स० ननु वसनं सासनं यथाऽकारि वितीर्य चीरं वीरस्य तस्याः कथं रथनयनं संमतमिति चेन्न । तेवनेन वन-
 गमने मन्थरंगतिस्स्यात्स्याच्चान्तराय इति तदमन्थरतायै समसमीरजवतुरगरथगतिमनुमेने सेति मन्तव्यम् । अतएव “नोत्सुकस्य विलं-

[पा०] १ ज. सूतः. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. वक्ष्यसे. ३ ज. देव्यात्मसि. ४ ड. छ. ज. झ. ट. प्रचोदितः. ५ ज.
 तथाचायुधजातानि. ग. ड. झ. ट. तथैवायुधजातानि. ६ ग. ड. च. ज—ठ. प्रविन्यस्य. ७ घ. ड. च. झ. ट. ठ. यत्.
 ८ ज. ट. अथ. अथो ज्वलनेत्यर्थः श्लोकः क—ड. ज. झ. ट. ठ. पुस्तकेष्वपि तथैवायुधेति श्लोकात्परं सीतातृतीयानिति श्लोकात्पू-
 र्वं दृश्यते. ९ क. च. तावारुरुहतुः.

सीतातृतीयानारूढान्दृष्ट्वा धृष्टमचोदयत् ॥ सुमन्त्रः संभतानश्चान्वायुवेगसमाञ्जवे ॥ १८ ॥
 प्रीतियाति महारण्यं चिररात्राय राघवे ॥ बभूव नगरे मूर्च्छा बलमूर्च्छा जनस्य च ॥ १९ ॥
 तत्समाकुलसंभ्रान्तं मत्तसंकुपितद्विपम् ॥ हयशिञ्जितनिर्घोषं पुरमासीन्महास्वनम् ॥ २० ॥
 ततः सवालवृद्धा सा पुरी परमपीडिता ॥ राममेवाभिदुद्राव धर्माती सलिलं यथा ॥ २१ ॥
 पार्श्वतः पृष्ठतश्चापि लम्बमानास्तदुन्मुखाः ॥ बाष्पपूर्णमुखाः सर्वे तमूर्चुर्भृशनिस्वनाः ॥ २२ ॥
 संयच्छ वाजिनां रश्मीन्सूत याहि शनैःशनैः ॥ सुखं द्रक्ष्याम रामस्य दुर्दर्शं नो भविष्यति ॥ २३ ॥
 आयसं हृदयं नूनं राममातुरसंशयम् ॥ यदेवगर्भप्रतिमे वनं याति न भिद्यते ॥ २४ ॥
 कृतकृत्या हि वैदेही छायेवानुगता पतिम् ॥ न जहाति रता धर्मे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ २५ ॥
 अहो लक्ष्मण सिद्धार्थः सततं प्रियवादिनम् ॥ आतरं देवसंकाशं यस्त्वं परिचरिष्यसि ॥ २६ ॥
 महत्येषा हि ते सिद्धिरेष चाभ्युदयो महान् ॥ एष स्वर्गस्य मार्गश्च यदेनमनुगच्छसि ॥ २७ ॥
 एवं वदन्तस्ते सोढुं न शेकुर्बाष्पमागतम् ॥ नरास्तमनुगच्छन्तः प्रियमिक्ष्वाकुनन्दनम् ॥ २८ ॥
 अथ राजा वृतः स्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेतनः ॥ निर्जगाम प्रियं पुत्रं द्रक्ष्यामीति ब्रुवन्गृहात् ॥ २९ ॥
 शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रुदन्तीनां महास्वनः ॥ यथा नादः करेणूनां बद्धे महति कुञ्जरे ॥ ३० ॥
 पिता हि राजा काकुत्स्थः श्रीमान्सन्नस्तदाऽभवत् ॥ परिपूर्णः शशी काले ग्रहेणोपप्लुतो यथा ॥ ३१ ॥
 स च श्रीमानचिन्त्यात्मा रामो दशरथात्मजः ॥ सूतं संचोदयामास त्वरितं बाह्यतामिति ॥ ३२ ॥
 रामो याहीति सूतं तं तिष्ठेति स जनस्तदा ॥ उभयं नाशकत्सूतः कर्तुमध्वनि चोदितः ॥ ३३ ॥
 निर्गच्छति महाबाहौ रामे पौरजनाश्रुभिः ॥ पतितैरभ्यवहितं प्रशशाम महीरजः ॥ ३४ ॥

सीताऽऽत्मनोऽलंकारं कृत्वा यानिश्चशुरोददौ यानिभ्रा-
 तृभ्यामानीतानिआयुधजालानिकवचानि सचर्मकठि-
 नंच तत्सर्वरथोपस्थेप्रतिन्यस्यारुरोहेत्यन्वयः ॥ १६—
 १८ ॥ चिररात्राय चिरकालं । नगरेमूर्च्छाबभूव
 नगरस्थस्त्रीबालादिषुदुःखातिशयेनविसंज्ञताबभूवेत्य-
 र्थः । बलमूर्च्छा अश्वगजादिमोहः । जनस्य उत्सवा-
 र्थमागतजनपदजनस्य ॥ १९ ॥ समाकुलं अन्तः-
 करणक्षोभयुक्तं । संभ्रान्तं बाह्येन्द्रियक्षोभयुक्तं । सर्वे-
 न्द्रियक्षोभवत्पौरजनयुक्तमित्यर्थः । मत्तसंकुपितद्विपं
 व्यसनातिशयेनसंकुपितमत्तद्विपमित्यर्थः । हयशि-
 ञ्जितनिर्घोषं परितापातिशयेनततइतश्चलतांहयानांभू-

षणरवेणसंजातघोषमित्यर्थः । “भूषणानां तु शिञ्जि-
 तं” इत्यमरः । अतएवमहास्वनमासीत् ॥ २० ॥
 परमपीडिता रामविरहदुःखेनेतिशेषः ॥ २१ ॥ लम्ब-
 मानाः रथैकदेशमाश्रित्येतिशेषः ॥ २२—२३ ॥ देवग-
 र्भप्रतिमे देवकुमारसदृशे ॥ २४ ॥ मेरुमर्कप्रभायथे-
 ति सूर्यस्यप्रादक्षिण्येनमेरुगमनमिति सर्वदा तस्य मेरुसं-
 बन्धोऽस्त्येव ॥ २५—३० ॥ सन्नः अवसन्नतेजा इत्य-
 र्थः ॥ ३१ ॥ अचिन्त्यात्मा इयत्तयापरिच्छेत्तुमशक्य-
 धैर्यइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ याहितिष्ठेति उभयत्राचोदयदि-
 तिशेषः । उभयं यानं स्थानं च । अध्वनिरामजनाभ्यां
 चोदितः सन् कर्तुं नाशकत् ॥ ३३ ॥ अभ्यवहितं सिक्तं

वनं” इति तदुक्तिः ॥ १५ ॥ ति० संमतान् संमतसर्वलक्षणान् । स० संमतान् सम्यग्ज्ञातगुणकान् ॥ १८ ॥ ति० चिर-
 रात्रावेत्यव्ययम् । चिरकालावस्थित्यर्थमित्यर्थः । स० बलेनमूर्च्छां समुच्छ्रयोयस्यजनस्यतथा । ततः कर्मधारयः । “मूर्च्छा-
 मोहनसमुच्छ्राययोः” इति धातुव्याख्यानात् ॥ १९ ॥ स० धर्मातः आतपार्तः । “धर्मस्यादातपे” इति विश्वः ॥ २१ ॥ ति०
 देवगर्भप्रतिमे स्कन्दतुल्ये । यद्वा देवगर्भो देवनिधिर्हिरण्यगर्भस्तत्प्रतिमे । स० वेदगर्भप्रतिमइति पाठे हिरण्यगर्भसदृशइत्यर्थः
 ॥ २४ ॥ ति० करेणूनां तत्पालकवृद्धकरिणीनां ॥ ३० ॥ ति० अभ्यवहितं रथनेम्युद्धतम् ॥ ३४ ॥

[पा०] १ ड. च. झ—ठ. रथमचोदयत्. २ च. ज. संयतान्. ३ क—च. ज. झ. व. ठ. प्रयातेतु. ४ घ. संकुलित.
 ५ घ. झ. ट. ठ. धर्मातः. ६ घ. ज. भृशदुःखिताः. ७ क. ख. संयम्य. ८ व. दैवसंकाशं. ९ ड. झ—ठ. बुद्धिः. १० घ.
 बाष्पमूर्च्छितं. ११ ड. झ. रुदन्तीनां. १२ क—घ. ज. पिताच. १३ क—ठ. स्तदाबभौ. १४ घ—छ. झ. व. ट. तंसूतं.
 १५ घ. झ. ट. ठ. तिष्ठेतिच. १६ घ. रभ्युपहितं. १७ ड. छ. झ. ट. ठ. प्रणनाश.

रुदिताश्रुपरिधूनं हाहाकृतमचेतनम् ॥ प्रयाणे राघवस्यासीत्पुरं परमपीडितम् ॥ ३५ ॥
 सुस्त्राव नयनैः स्त्रीणामास्रमायाससंभवम् ॥ मीनसंक्षोभचलितैः सलिलं पङ्कजैरिव ॥ ३६ ॥
 दृष्ट्वा तु नृपतिः श्रीमानेकचित्तगतं पुरम् ॥ निपपातैव दुःखेन हैतमूल इव द्रुमः ॥ ३७ ॥
 ततो हलहलाशब्दो जज्ञे रामस्य पृष्ठतः ॥ नराणां प्रेक्ष्य राजानं सीदन्तं भृशदुःखितम् ॥ ३८ ॥
 हा रामेति जनाः केचिद्राममातेति चापरे ॥ अन्तःपुरं समृद्धं च क्रोशन्तः पर्यदेवयन् ॥ ३९ ॥
 अन्वीक्षमाणो रामस्तु विषण्णं भ्रान्तचेतसम् ॥ राजानं मातरं चैव ददर्शानुगतौ पथि ॥ ४० ॥
 स बद्ध इव पाशेन किशोरो मातरं यथा ॥ धर्मपाशेन संक्षिप्तः प्रकाशं नाभ्युदैक्षत ॥ ४१ ॥
 पदातिनौ च यानार्हावदुःखाहौ सुखोचितौ ॥ दृष्ट्वा संचोदयामास शीघ्रं याहीति सारथिम् ॥ ४२ ॥
 न हि तत्पुरुषव्याघ्रो दुःखजं दर्शनं पितुः ॥ मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्रादित इव द्विपः ॥ ४३ ॥
 प्रत्यगारमिवायान्ती वत्सला वत्सकारणात् ॥ बद्धवत्सा यथा धेनू राममाताऽभ्यधावत् ॥ ४४ ॥
 तथा रुदन्तीं कौसल्यां रथं तमनुधावतीम् ॥ क्रोशन्तीं रामरामेति हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ ४५ ॥
 रामलक्ष्मणसीतार्थं स्रवन्तीं वारि नेत्रजम् ॥ असकृत्प्रेक्षत स तां नृत्यन्तीमिव मातरम् ॥ ४६ ॥
 तिष्ठेति राजा चुक्रोश याहियाहीति राघवः ॥ सुमन्त्रस्य बभूवात्मा चक्रयोरिव चान्तरा ॥ ४७ ॥
 नाश्रौषमिति राजानमुपालब्धोपि वक्ष्यसि ॥ चिरं दुःखस्य पापिष्ठमिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ४८ ॥

॥ ३४ ॥ हाहाकृतं हाहाकारवत् । मत्वर्थीयलोपः ।
 अचेतनं मूढं । राघवस्य दशरथस्य । पुरं पुरस्थजनाः
 ॥ ३५ ॥ नयनैः नयनेभ्यः । आयाससम्भवं खेदजनितं
 संक्षोभः उल्ललनं । सलिलं मकरन्दरूपं ॥ ३६ ॥ ए-
 कचित्तगतं एकचित्ततांगतं ॥ ३७ ॥ प्रेक्ष्य स्थिताना-
 मितिशेषः ॥ ३८ ॥ हारामेतिपरिदेवनप्रकारः । रा-
 ममातेत्यत्रापिहेत्यनुषजनीयं । सन्धिरार्थः । राममा-
 तरित्यर्थः । जनाः क्रोशन्तः सन्तः पर्यदेवयन् अरुद-
 न् । समृद्धं अन्तःपुरं अन्तःपुरजनश्च । पर्यदेवयदि-
 तिविपरिणामेनानुषङ्गः ॥ ३९ ॥ अन्वीक्षमाणः आ-
 क्रोशानुसारेण पश्चात्सामान्यतईक्षमाणः ॥ ४० ॥
 किशोरोश्वबालः । संक्षिप्तः बद्धइतियावत् । प्रकाशं
 नाभ्युदैक्षत अपाङ्गेनाभ्युदैक्षतेत्यर्थः ॥ ४१—४२ ॥

सहितुं सोढुं । तोत्रादितः वैष्णुकेनपीडितः । “ तो-
 त्रवैष्णुकं ” इत्यमरः ॥ ४३ ॥ बद्धवत्सा वत्सकारणा-
 त् आगारंप्रत्यायान्तीधेनुरिव वत्सलाराममाता अभ्य-
 धावत् । रथमितिशेषः ॥ ४४—४५ ॥ नृत्यन्तीमिवे-
 ति तद्वदितस्ततःपरिभ्रमन्तीमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ सुम-
 न्स्य आत्मा मनः । चक्रयोरन्तरेव रथपूर्वपश्चाद्भाग-
 स्थितयोश्चक्रयोर्मध्यगतः पुरुषइव । बभूव । दशरथरा-
 मवचनाभ्यामतिशक्तं प्राप्तइत्यर्थः ॥ ४७ ॥ राजव-
 चनातिक्रमणमहान्दोषोभविष्यतीत्याशङ्कयामाह—
 नाश्रौषमिति । पुनरागमनानन्तरं राज्ञा किमर्थमद्वा-
 क्ये नस्थितोसीतिनिन्दितोपि नाश्रौषत्वद्वचनमिति व-
 क्ष्यसि । किमर्थमेवमसत्यवचनंतत्राह—चिरमिति ।
 दुःखस्य इदानीमनुभूयमानदुःखस्य । चिरं विलम्बः ।

स० राममातेत्यत्र हेराममा अत मागच्छ । माऽयं नमाङ् । ति० अन्तःपुरसमृद्धं अन्तःपुरसहितं । क्रोशन्तं उच्चैश्शब्दे-
 नरुदन्तराजानंदृष्ट्वा केचिन्नरा हारामेति केचिद्राराममातेतिपर्यदेवयन्शुशुभुः । उपलक्षणमेतत् । केचित्त्वारान्नित्यपि ॥ ३९ ॥
 स० मातरं राजानंचेत्यन्वयः । तेनानुगतावित्युपपन्नं ॥ ४० ॥ स० किशोरः अश्वःशवः बालकसामान्यंवा । इवशब्दस्यधर्मपाशेन
 संयुक्तइवेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ ति० वत्सकारणात्प्रत्यगारवत्सावस्थितिमदृहमुद्दिश्यागच्छन्ती सवत्सा बद्धवत्साधेनुर्यथाधावति
 एवंपराममाताऽधावत् । सवत्सेत्याद्यधिककथनं कवेरपिशोकाविष्टलान्दोषाय ॥ ४४ ॥

[पा०] १ च. परिक्लिप्तः. २ झ—ठ. कृतमूलः. ग. छिन्नमूलः. ३ ख. हाहाहलाशब्दः. ४ ड. च. झ—ठ. अन्तः-
 पुरसमृद्धंचक्रोशन्तः. ५ ड. झ. ट. ठ. संयुक्तः. ६ ग. ज. दुःखदं. ७ ड. झ. ट. ठ. तोत्रैर्नुतः. ८ ड. छ. झ. ट. ठ. सवत्सा.
 ९ क—घ. च. ज. अ. तदा. १० च. ज. चात्मानं.

रामस्य स वचः कुर्वन्ननुज्ञाप्य च तं जनम् ॥ व्रजतोपि हयाञ्छीघ्रं चोदयामास सारथिः ॥ ४९ ॥
न्यवर्तत जनो राज्ञो रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ मनसाऽप्यश्रुवेगैश्च न न्यवर्तत मानुषम् ॥ ५० ॥
यमिच्छेत्पुनरायान्तं नैनं दूरमनुव्रजेत् ॥ इत्यमात्या महाराजमूर्चुर्दशरथं वचः ॥ ५१ ॥

तेषां वचः सर्वगुणोपपन्नं प्रखिन्नगात्रः प्रविषण्णरूपः ॥

निशम्य राजा कृपणः सभार्यो व्यवस्थितस्तं सुतमीक्षमाणः ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

सिंहावलोकनन्यायेनायोध्यातद्वासिनांरामप्रवासकालिकदुर्दशावर्णनम् ॥ १ ॥

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे विनिर्याते कृताञ्जलौ ॥ आर्तशब्दोऽथ संजज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे महान् ॥ १ ॥
अनाथस्य जनस्यास्य दुर्बलस्य तपस्विनः ॥ यो गतिः शरणं चासीत्स नाथः क्वनु गच्छति ॥ २ ॥
न कुध्यत्यभिज्ञोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् ॥ क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्समदुःखः कचिद्रतः ॥ ३ ॥
कौसल्यायां महातेजा यथा मातरि वर्तते ॥ तथा यो वर्ततेऽस्मासु महात्मा क्वनु गच्छति ॥ ४ ॥
कैकेय्या किञ्चिमानेन राज्ञा संचोदितो वनम् ॥ परित्राता जनस्यास्य जगतः क्वनु गच्छति ॥ ५ ॥

पापिष्ठं अतिदुःसहं ॥ ४८ ॥ तंजनं कौसल्यांपरिवे-
ष्ट्यागतमवरोधजनं । अनुज्ञाप्य रामेणानुज्ञांप्राप्येत्य-
र्थः ॥ ४९ ॥ राज्ञोजनः राजसंबन्धवरोधजनः ।
मानुषं मानुषाणांसमूहः । समूहार्थेणुप्रत्ययः । मन-
साअश्रुवेगैश्च निवृत्तावरोधजनस्य मनसाअश्रुवेगैश्चस-
हनन्यवर्ततेतिसंबन्धः ॥ ५० ॥ कालोचितकर्तव्य-
ज्ञाःसचिवाःशास्त्रार्थकथनेनराजानंनिवर्तयन्ति—य-
मिच्छेदिति ॥ ५१ ॥ व्यवस्थितः स्थितवान्
॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-

मायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्या-
ख्याने चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥

कृताञ्जलौ मातृपरिवेष्टितंपितरमुद्दिश्यकृताञ्जलौ ।
अन्तःपुरेस्त्रीणां दशरथेनसमागतानामन्तःपुरवासिनी-
नांस्त्रीणां ॥ १ ॥ तपस्विनः शोच्यस्य । गम्यतइति
गतिः प्राप्यइतियावत् । शरणं रक्षिता । “ शरणंगृ-
हरक्षित्रोः ” इत्यमरः ॥ २ ॥ अभिशप्तः मिथ्याभि-
शंसनंप्रापितः । कचिदित्यस्यनक्रुध्यतीत्यनेनसंबन्धः

स० व्रजतः स्वतइतिशेषः ॥ ४९ ॥ ति० राज्ञोजनः राजसंबन्धीजनः अवरोधजनउपजीविजनश्च राममनसाप्रदक्षिणंकृत्वा-
न्यवर्तत । देहमात्रेणेतिशेषः । रथस्य शीघ्रगलादितिभावः । आशुवेगेनमनसातुनन्यवर्तत । मानुषं इतरमनुष्यसमूहः । आशु
वेगेनमनसापिनन्यवर्तत । अपिनादेहेन चनन्यवर्तत । मनसाप्यश्रुवेगैश्चेतिपाठे मनसोऽनिवृत्तरश्रुवेगोज्ञापकः ॥ ५० ॥ इति
चत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४० ॥

शि० सिंहावलोकनन्यायेनरामनिष्क्रमणकालेजातंवृत्तवर्णयन्नाह—तस्मिन्निति । ति० इदानींतत्प्रयाणनिमित्तस्सर्वप्रजा-
शोकउच्यते—तस्मिन्निति । निष्क्रामतिनगराभिर्गच्छतिसति । स० निष्क्रामति अन्तःपुरादितिशेषः ॥ १ ॥
स० अभिशप्तः अवज्ञापूर्वकंशंसनंप्राप्तः । निपातानामनेकार्थत्वात् । यथोक्तंकाठकखण्डार्थे । “ निपातानामनेकार्थत्वाद-
भिरवज्ञायेत्यर्थकः ” इति । क्रोधनीयानि जनेषुक्रोधप्रयोजकानि ॥ ३ ॥ ति० वनं गन्तुमितिशेषः । अस्यजनस्येत्युक्त्वाकिंवि-
शिष्यकथनेन । सर्वस्यजगतःपरित्रातेतिभगवत्स्वरूपज्ञायाःकस्याश्चिद्वचः । स० अजनस्य मुक्तसमूहस्य । जगतः अमुक्तवर्गस्य ।

[पा०] १ झ. ठ. सरामस्यवचः. ग. ज. रामस्यवचनं. २ ख. श्रुत्वाअनु. ३ ड. झ. ट. प्याशुवेगेन. ४ ड. च. झ.
ट. रायातं. ५ घ. ड. झ. ट. गुणोपपन्नः. ६ ड. च. छ. झ. ट. निष्क्रामति. घं. निर्यातेच. ७ क. ख. ग. ड. च. ज. झ.
ट. शब्दोद्दि. घ. शब्दोद्दिहानासीत्. ८ क. घ. तदा. ९ घ. सइतोद्यप्रवत्स्यति. ग. ड.—झ. ट. समदुःखःक्वगच्छति. ख.
समदुःखसुखश्चयः. १० ख. भृशं. ११ ख. ज. सइतः.

अहो निश्चेतनो राजा जीवलोकस्य 'संप्रियम् ॥ धर्म्यं सत्यव्रतं रामं वनवासे प्रवत्स्यति ॥ ६ ॥
 इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः ॥ रुरुदुश्चैव दुःखार्ताः सैस्वरं च विचुकुशुः ॥ ७ ॥
 स तमन्तःपुरे घोरमार्तशब्दं महीपतिः ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तः श्रुत्वा चासीत्सुदुःखितः ॥ ८ ॥
 नाग्निहोत्राण्यहूयन्त नापचन्गृहमेधिनः ॥ अकुर्वन् प्रजाः कार्यं सूर्यश्चान्तरधीयत ॥ ९ ॥
 व्यसृजन्कैवलान्नागा गावो वत्सान्नपाययन् ॥ पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत ॥ १० ॥
 त्रिशङ्कुलोहिताङ्गश्च बृहस्पतिबुधावपि ॥ दारुणाः सोममभ्येत्य ग्रहाः सर्वे व्यवस्थिताः ॥ ११ ॥
 नक्षत्राणि गताचींषि ग्रहाश्च गततेजसः ॥ विशाखास्तु सधूमाश्च नभसि प्रचकाशिरे ॥ १२ ॥
 कालिकानिलवेगेन महोदधिंरिवोत्थितः ॥ रामे वनं प्रव्रजिते नगरं प्रचंचाल तत् ॥ १३ ॥
 दिशः पर्याकुलाः सर्वास्तिमिरेणेव संवृताः ॥ न ग्रहो नापि नक्षत्रं प्रचकाशे न किंचन ॥ १४ ॥
 अकस्मान्नागरः सर्वो जनो दैन्यमुपागमत् ॥ आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकरोन्मनः ॥ १५ ॥

॥ ३—५ ॥ निश्चेतनः बुद्धिहीनः । प्रवत्स्यति प्रवा-
 सयति ॥ ६—८ ॥ नाहूयन्त अग्नीनामन्तर्धानाद्धो-
 तृणांव्यसनाच्चेतिभावः । अन्तरधीयत निस्तेजस्कोभू-
 दित्यर्थः ॥ ९ ॥ पाययन् अपाययन् । आगमशास-
 नस्यानित्यत्वादडभावः ॥ १० ॥ त्रिशङ्कुः इक्ष्वाकु-
 लकूटस्थः । लोहिताङ्गोङ्गारकः । बृहस्पतिबुधयोर्दारु-
 णत्वं दारुणाङ्गारकसंयोगात् क्रूरस्थानगतत्वाद्वा । त्रि-
 शङ्कोर्ग्रहत्वाभावेपिच्छत्रिणोगच्छन्तीतिवद्व्यपदेशः ।
 त्रिशङ्कोः सोमप्राप्तिः ऋजुदेशत्वेनज्ञेया । ननु “पू-
 णेचतुर्दशैवर्षेष्वभ्यांभरताम्रजः” इतिवक्ष्यमाणरी-
 त्या तत्रैवकदाचित्पुण्ययोगसम्भावनयाचपञ्चम्याम-
 भिषेकइतिसिद्धं । तस्मिन्नेवचननिर्गतः । तथाचकर्क-

टकस्थेचन्द्रेकथंबुधसमागमः तस्यसूर्यसमीपवर्तित्वा-
 न् । उच्यते । प्राप्तिरत्र नैकराशिस्थितिः । किंतुक-
 चित्प्राप्तिः कचिदृष्टिरितिनदोषः । वक्रगत्यासमागम
 इत्यप्याहुः ॥ ११ ॥ विशाखाः इक्ष्वाकुदेशनक्षत्रं ।
 सधूमाइत्यनेन भाविराजविपत्सूच्यते ॥ १२ ॥
 कालिकानिलवेगेन मेघजालयुक्तप्रभञ्जनवेगेन ।
 “मेघजालेचकालिका” इत्यमरः । प्रचंचाल व्यस-
 नातिशयात्प्रकम्पितमभूत् ॥ १३ ॥ ग्रहः जालेकव-
 चनं । नवग्रहाइत्यर्थः । नक्षत्रं अश्विन्यादि । नकिं-
 चित्प्रचकाशे सप्तर्षिध्रुवादिकंनप्रचकाशइत्यर्थः ॥ १४ ॥
 अकस्मात् रामप्रव्राजनव्यतिरिक्तबन्धुविश्लेषणादिका-

॥ ५ ॥ ति० संक्षयं आधारत्वेनगृहभूतं ॥ ६ ॥ ति० नाहूयन्त रामदुःखादितिशेषः । अन्तरधीयत रामव्यसनात्तद्व्ययतयादि-
 वसशेषेसत्यप्यन्तर्हितोऽभूत् । अकालेदुर्दिनमभूदितिभावः । नागाः गजाः । दुर्दिनाद्युत्पाताः राज्ञोरावणस्यचनाशसूचकाइतिबोध्य
 म् । रामानु० अत्रचकारोऽग्नीनामन्तर्धानंसमुच्चिनोति ॥ ९ ॥ शि० कंबलान् खपृष्ठाच्छादनविशेषान् ॥ ९ ॥ तनि० जन
 नीनाभ्यनन्दतेति । “उत्सवेषुचसर्वेषुपितेवपरितुष्यति” इत्याद्युक्तराया जननमारभ्यपितृवदङ्कमारोप्यलालयितरिवनगच्छति
 किमनेनेतिव्यज्यते । प्रथमजमिति । गुणवानुज्येष्ठोरामःकिलप्रव्राजितः अस्यकागतिरिति । लब्ध्वेति । षष्ठिवर्षसहस्रपर्यन्तमपुत्रे-
 णराज्ञाऽतिक्लेशेनसंपादितोप्येवंनिर्वासितः व्रतोपवासादिनियमेनबहुकालालम्बोमत्पुत्रःकीदृशोभविष्यतीति ॥ १० ॥ स० त्रिषु
 द्वादशाष्टमजन्मस्थानेषु शङ्करिवशङ्कुः शनैश्चरः । “द्वादशाष्टमजन्मस्थाःशन्यर्कोङ्गारकागुरुः” इत्यत्रप्रथमोद्दिष्टत्वाद्नापितथाशने-
 र्ग्रहणं । एतेन त्रिशङ्कोरग्रत्वात्कथंसोमप्राप्तिरितिशङ्कानवकाशः ॥ ११ ॥ ति० विशाखाः विमार्गस्थाः । ती० विशाखाःइक्ष्वा-
 कुकुलनक्षत्रं विशाखानक्षत्रादुत्पन्नसूर्यवंशजत्वादिक्ष्वाकोरित्याशयः । स० विशाखाः शान्त्यर्थंबलियाचकाः । “विशाखोयाचके
 स्कन्दे”इति हैमः । प्रचकाशिरे ददृशिरे ॥ १२ ॥ शि० अत्रसत्वगुणवर्ताशोकः सार्वकालिकस्वसहायभूतदशरथादिशोकदर्श-
 नजनितः । तमोगुणवर्तातु निश्चितरावणादिविध्वंसजनितइतिविवेकः ॥ १३ ॥ स० इदमुत्पातान्तरं । अतोऽनौनरुत्तमम् ॥ १४ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. संक्षयं. २ क. ड. ट. सुखरंचैव. ग. सखनंच. ३ झ. ट. ठ. नाग्निहोत्राण्यहूयन्तसूर्यश्चान्तरधीयत.
 ४ ट. कंबलान्नागाः. ५ पुत्रमित्यर्थं झ. ट. ठ. पुस्तकेषुनदृश्यते. ६ च. दृष्टा. ७ क. ख. घ—छ. झ. ट. ठ. विशाखाश्च.
 ८ ख. ग. घ. विधूमाश्च. ९ क—घ. ज. रिवोद्धतः. १० च. प्रचचार. ११ क. तिमिरेणसमावृताः.
 वा. रा. ५५

शोकपर्यायसंतप्तः सततं दीर्घमुच्छ्वसन् ॥ अयोध्यायां जनः सर्वः शुशोच जगतीपतिम् ॥ १६ ॥
 बाष्पपर्याकुलमुखो राजमार्गगतो जनः ॥ न हृष्टो लक्ष्यते कश्चित्सर्वः शोकपरायणः ॥ १७ ॥
 न वाति पवनः शीतो न शशी सौम्यदर्शनः ॥ न सूर्यस्तपते लोकं सर्वं पर्याकुलं जगत् ॥ १८ ॥
 अनर्थिनः सुताः स्त्रीणां भर्तारो भ्रातरस्तथा ॥ सर्वे सर्वं परित्यज्य राममेवान्वचिन्तयन् ॥ १९ ॥
 ये तु रामस्य सुहृदः सर्वे ते मूढचेतसः ॥ शोकभारेण चाक्रान्ताः शयनं न जहुस्तदा ॥ २० ॥

ततस्त्वयोध्या रहिता महात्मना पुरन्दरेणेव मही सपर्वता ॥

चचाल घोरं भयशोकपीडिता सनागयोधाश्वगणा ननाद च ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

रामरथमार्गानुगतेनदशरथेनरथरजसोप्यदर्शनेखेदाद्भूमौनिपतनम् ॥ १ ॥ तदुत्थापनायकैकेयीकौसल्याभ्यांपाश्र्वोपसर्प-
 णेराज्ञाकैकेयीप्रतिसोपालम्बस्पर्शनप्रतिषेधनम् ॥ २ ॥ कौसल्ययाराजानमुत्थाप्यतेनसहप्रतिनिवर्तनम् ॥ ३ ॥ राजाज्ञया
 भृत्यैस्तस्यकौसल्यागृहप्रवेशनम् ॥ ४ ॥ रामाद्यनुशोचनेनशयानस्यराज्ञःसमीपोपवेशिन्याकौसल्ययादुःखाद्विलापः ॥ ५ ॥

यावत्तु निर्यतस्तस्य रजोरूपमदृश्यत ॥ नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत्संजहारात्मचक्षुषी ॥ १ ॥

रणंविनेत्यर्थः ॥ १५ ॥ शोकपर्यायसंतप्तः शोकपर-
 म्परासंतप्तः ॥ १६—१८ ॥ सुताः स्त्रीणामनर्थिनः
 मातृणांस्तन्यनापेक्षन्तइत्यर्थः । भर्तारः स्त्रीणामनर्थि-
 नः । भ्रातरःअनर्थिनः अन्योन्यमितिशेषः । सर्वे अ-
 नुरक्ताः सर्वे ॥ १९ ॥ शयनं मूर्च्छाशयनमित्यर्थः ।
 येत्वित्यनेन पूर्वोभ्योवैलक्षण्यमुच्यते । चक्रवर्तीगतिम-
 नुमेने श्रीकौसल्यामङ्गलाशासनमकरोत् तथानभवन्ति
 सुहृदः तेषामेकोपिनकिंचिदकार्षीत् । रामस्यसुहृदः
 पित्रोरपिगोप्यंरामोभ्येभ्यः प्रकाशयति तादृशाःसुशो-
 भनहृदयाः सुहृदः आत्मानंत्यक्त्वाराममेवरक्षन्तइत्य-
 र्थः । सर्वेतद्वति तेषुकश्चिदप्यन्यादृशोनास्तीतिभावः ।

यदिसुहृदस्तर्हिपादौसंगृह्यारामोनिवर्त्यतामित्यत्राह—
 मूढचेतसः प्रसन्नबुद्धिभिःकर्तव्यंकथंबुद्धिहीनाःकुर्व-

न्तीतिभावः । ज्ञानभ्रंशस्यहेतुमाह—शोकेति । पर्व-
 तेनेवशोकभारेणाक्रान्ताःशयनंनजहुः पर्वताक्रान्ताः
 कथमुत्तिष्ठेयुरितिभावः । तदा पारवश्यकाले । नतु
 स्वयंस्वबुद्ध्याशयानाद्युत्तिष्ठन्ति ॥ २० ॥ पुरन्दरेणे-
 वमहीतित्रैलोक्याधिपतित्वादुक्तं । यद्वा पुरन्दरेण गो-
 त्रमिदाहेतुना पर्वतसहितामहीयथाचलति तद्रक्षकरा-
 मविश्लेषेणगजाश्वसहितायोध्या भयेनचचालेत्यर्थः
 ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
 एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

निर्यतः निर्गच्छतः । तस्यरामस्यसंबन्धिरजोरूपं
 रजःस्वरूपं यावददृश्यत तावन्नसंजहार ननिवर्तित-

स० जगतीपतिसुहृदश्चकुपोपेतिपाठे साक्षादशरथस्यकोपाविषयत्वान्नचतुर्थी ॥ १६ ॥ टी० सुताः अनर्थिनः अनपेक्षिणो-
 ऽभवन् । मातापित्रोरितिशेषः । तथा स्त्रीणांभर्तारोऽनर्थिनोऽभवन् भ्रातरश्चानर्थिनोभवन् । भ्रातृणामितिशेषः । अयमर्थः ।
 वनंगच्छन्तरामंदृष्ट्वा कौसल्या ननिवारितवतीतिकृत्वा मातरोनिष्प्रयोजनाइति सुता जननीरत्यजन् । रामोपिमातरंत्यक्त्वावनं
 गतइतिकृत्वा पुत्रेणार्थइति मातरस्सुतानत्यजन् । भर्तारः पत्युपद्रवकारिणीकैकेयीमवेक्ष्य स्वभार्याअत्यजन् । भार्याअपि
 कौसल्यामुपेक्ष्य तत्पुत्रंवनंगमयन्तराजानमवेक्ष्य स्वभर्तृनत्यजन् । भ्रातरोपि भरतरंरामराज्यापहारहेतुंमत्वा भ्रातृनत्यजन् । एवं
 कनीयांसोपि ज्येष्ठानत्यजन्निति । ततस्सर्वेसर्वपरित्यज्य रामएवसर्वेषांनोबन्धुःकिमन्यैरिति तमेवान्वचिन्तयन्अचिन्तयन् ॥ १९ ॥
 स० शयनं अधःशयनं नजहुः नत्यक्तवन्तः ॥ २० ॥ इत्येकचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४१ ॥

[पा०] १ च. ट. ठ. कुकोप. ड. झ. कुकोश. २ च. लोके. ३ घ. चेतनाः. ४ ड. च. छ. झ. ट. नैवभेजिरे. ५ क.
 ग. घ. भारपीडिता. ड. च. झ. ट. शोकदीपिता.

यावद्राजा प्रियं पुत्रं पश्यत्यत्यन्तधार्मिकम् ॥ तावद्व्यवर्धतेवाऽस्य धरण्यां पुत्रदर्शने ॥ २ ॥
 न पश्यति रजोप्यस्य यदा रामस्य भूमिपः ॥ तदाऽऽर्तश्च विषण्णश्च पपात धरणीतले ॥ ३ ॥
 तस्य दक्षिणमन्वागात्कौसल्या बाहुमङ्गना ॥ वामं चास्यान्वगात्पार्श्वं कैकेयी भरतप्रिया ॥ ४ ॥
 तां नयेन च संपन्नो धर्मेण विनयेन च ॥ उवाच राजा कैकेयीं समीक्ष्य व्यथितेन्द्रियः ॥ ५ ॥
 कैकेयी मौममाङ्गानि स्राक्षीस्त्वं दुष्टचारिणी ॥ नहि त्वां द्रष्टुमिच्छामि न भार्या न च बान्धवी ॥ ६ ॥
 ये च त्वामनुजीवन्ति नाहं तेषां न ते मम ॥ केवलार्थपरां हि त्वां त्यक्तधर्मां त्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥
 अगृह्णामि यच्च ते पाणिमग्निं पर्यणयं च यत् ॥ अनुजानामि तत्सर्वमस्मिँल्लोके परत्र च ॥ ८ ॥
 भरतश्चेत्प्रतीतः स्याद्राज्यं प्राप्येदमव्ययम् ॥ यन्मे सँ दद्यात्प्रीत्यर्थं मां मा तद्वत्तमागमत् ॥ ९ ॥
 अथ रेणुसमुध्वस्तं तस्मृत्थाप्य नराधिपम् ॥ न्यवर्तत तदा देवी कौसल्या शोककर्शिता ॥ १० ॥
 हत्वेव ब्राह्मणं कामात्स्पृष्ट्वाऽग्निमिव पाणिना ॥ अन्वतप्यत धर्मात्मा पुत्रं संचिन्त्य तापसम् ॥ ११ ॥
 निवृत्त्यैव निवृत्त्यैव सीदतो रथवर्त्मसु ॥ राज्ञो नाति बभौ रूपं प्रस्तस्यांशुमतो यथा ॥ १२ ॥

वान् ॥ १ ॥ पश्यति रजोद्वारेणेत्येषः । पुत्रदर्शने पुत्रदर्शननिमित्तं । धरण्यां रजोव्यवर्धत मन्निमित्तकेन पुत्रदर्शनेन राजा कंचित्कालमाप्यायितो भवेदिति मत्वे-
 वरजोव्यवर्धतेत्यर्थः । अथवा अस्य देहो व्यवर्धत पुत्र-
 दर्शनायोत्थाय स्थित इत्यर्थः ॥ २ ॥ आर्तः पीडितश-
 रीरः । विषण्णः दुःखितः ॥ ३ ॥ बाहुमन्वागात् उद्ध-
 रणार्थमिति भावः । भरतप्रिया प्रियभरता । पार्श्वमि-
 त्यनेन कौसल्यावद्बाहुना लम्बितवतीति गम्यते ॥ ४ ॥
 नयेन नीत्या । विनयेन सदाचारेण ॥ ५ ॥ नभार्या
 नचबान्धवी त्वमिति शेषः । नचबान्धवी पत्नीत्वसंब-
 न्धोपि नास्तीत्यर्थः । अण्णन्तत्वान्डीप् ॥ ६ ॥ नकेव-

लंत्वयिसंबन्धाभावः त्वत्संबन्धिष्वपिममसंबन्धोना-
 स्तीत्याह—येचेति । नाहंतेषामिति प्रभुरिति शेषः ।
 नतेमम शेषभूता इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अग्निसाक्षिकमूढा
 कथंनभार्यास्यामित्यत्राह—अगृह्णामिति । पर्यणयं प्र-
 दक्षिणमनयं । अनुजानामि परित्यजामीत्यर्थः । इह
 लोके परत्र च ऐहिकमासुष्मिकंच सर्वं त्वत्संबन्धेनाग-
 तं त्यजेयमित्यर्थः ॥ ८ ॥ प्रतीतः प्रसुदित इत्यर्थः ।
 पित्रर्थं यदुदकादिकं दद्यात् तद्वत् मां मागमत् नोपति-
 ष्ठेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ न्यवर्तत तेन सहेति शेषः ॥ १० ॥
 तापसं तापसवेषधारिणं ॥ ११ ॥ प्रस्तस्य राहुप्रस्त-

ती० दक्षिणबाहुं उद्धृत्य गृहीत्वा कौसल्या अन्वगात् ॥ ४ ॥ स० केवलार्थपरां केवलस्वार्थपरां । यद्वा केवलोरामः जडदेहा-
 मिश्रितत्वात् । तस्यार्थो निवृत्तिः तत्परां ॥ ७ ॥ ती० इह लोके तत्सर्वमनुजानामित्यजामि । इतः परं लया सह क्रीडादिव्यवहारं त्यजामी
 त्यर्थः । परलोके त्यजामीति इतः परं परलोकार्थमग्निहोत्रादिकर्म त्यजामीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ति० ननु मम त्यागेऽपि मत्पुत्रादेः कथं त्यागः
 “येचत्वामनुजीवंति” इत्यादिनोक्तस्तत्राह—भरत इति । यदि लया प्रापितं राज्यं प्राप्य भरतः प्रतीतः तुष्टस्यात् तर्हि मे मरणानं-
 तरे स भरतः पित्रर्थं पितृत्वप्रयुक्तश्राद्धार्थं यदद्यात् तत् तद्वत् मां मागमत् मा प्राप्नोत्वित्यर्थः । अन्यथा तु तं न त्यजामीत्यर्थः ।
 कतक० अनुजानामीत्यादि सार्धं श्लोक एकं वाक्यं । तत्पूर्वार्धं त्यजामीत्यस्यानुकर्षः । तत्तृतीयार्धं “यन्मे स दद्यात्पित्रर्थं मामतद्वत्तमा-
 गमत्” इति पाठः । सदद्यादिति चावर्तते । भरतस्त्वया प्रापितं राज्यं प्राप्य प्रतीतः विवेकवान्स न्यत्प्राप्तं राज्यं तत्सपित्रर्थं पितुर्म-
 म प्रीतिसंपादनाय यददद्यात् त्यजेत् मां च अतद्वत् न कृतं तत्सैदं तदानं राज्यस्य येन तादृशं मां प्रीत्या पूर्ववदागमत् प्राप्नुयाच्चेत् तदा
 यत्समेदद्यात् अस्मिँल्लोके विहारशय्याभोजनादि परत्र च परलोकेऽपि षडदानादि तत्सर्वमनुजानामि अंगीकरोमि अन्यथा तं त्यजाम्ये-
 वेत्यर्थः । स० प्रतीतः अहमिति शेषः । अहं यदि प्रतीतः सृष्टस्यां तदा भरतः प्रतीतः हृष्टः सादरो वा । एतद्व्ययं राज्यं प्राप्य पित्रर्थं
 यदद्यात् तन्मा मां मागतं न प्राप्नोतु । “प्रतीतः सादरे हृष्टे” इति “वाच्यवत्स्यात्प्रतीतं प्रोक्षितेऽपि च” इति च विश्वः ॥ ९ ॥ स० न्यव-

[पा०] १ क. तावद्व्यवर्धते पांशुः. २ च. छ. मुद्गुल. ज. मन्वायात्. ३ ड. छ. ट. परं. ४ झ. ट. ट. सासुमध्यमा.
 ५ ड. च. छ. झ. ट. ठ. मामकाङ्गानि मास्राक्षीः पापनिश्चये. ६ यन्मे स दद्यादित्यर्थान्तरं “राज्यस्थो भरतो यन्मां तन्मां नाभ्यु-
 पगच्छतु” इत्यर्थमधिकं दृश्यते घ. पुस्तके. ७ ग. च—झ. ठ. सदद्यात्पित्रर्थं. घ. दद्यात्सपित्रर्थं. ८ ड—झ. ट. ससु-
 तथाप्य. ९ ड. झ. ट. राघवं.

विललाप च दुःखार्तः प्रियं पुत्रमनुसरन् ॥ नगरान्तमनुप्राप्तं बुद्ध्वा पुत्रमथाब्रवीत् ॥ १३ ॥
 वाहनानां च मुख्यानां वहतां तं ममात्मजम् ॥ पदानि पथि दृश्यन्ते स महात्मा न दृश्यते ॥ १४ ॥
 यः सुखेषूपधानेषु शेते चन्दनरूपितः ॥ वीज्यमानो महार्हाभिः स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः ॥ १५ ॥
 स नूनं कचिदेवाद्य वृक्षमूलमुपाश्रितः ॥ काष्ठं वा यदि वाऽश्मानमुपधाय शयिष्यते ॥ १६ ॥
 उत्थास्यति च मेदिन्याः कृपणः पांसुकुण्ठितः ॥ विनिश्चसन्प्रस्रवणात्करोणूनामिवर्षभः ॥ १७ ॥
 द्रक्ष्यन्ति नूनं पुरुषा दीर्घबाहुं वनेचराः ॥ राममुत्थाय गच्छन्तं लोकनाथमनाथवत् ॥ १८ ॥
 सा नूनं जनकस्येष्टा सुता सुखसदोचिता ॥ कण्टकाकैमणाक्रान्ता वनमद्य गमिष्यति ॥ १९ ॥
 अनभिज्ञा वनानां सा नूनं भयमुपैष्यति ॥ श्वापदानर्दितं श्रुत्वा गम्भीरं रोमहर्षणम् ॥ २० ॥
 सकामा भव कैकेयि विधवा राज्यमावस ॥ न हि तं पुरुषव्याघ्रं विना जीवितुमुत्सहे ॥ २१ ॥
 इत्येवं विलपन्नाजा जनौघेनाभिसंवृतः ॥ अपस्नात इवारिष्टं प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ २२ ॥
 शून्यचत्वरवेश्मान्तां संवृतापणदैवताम् ॥ क्लान्तदुर्बलदुःखार्ता नात्याकीर्णमहापथाम् ॥ २३ ॥
 तामवेक्ष्य पुरीं सर्वां राममेवानुचिन्तयन् ॥ विलपन्प्राविशद्राजा गृहं सूर्य इवाम्बुदम् ॥ २४ ॥

स्य ॥ १२—१४ ॥ वीज्यमानः चामरव्यजनादिभिरितिशेषः । स्त्रीभिः परिचारिकाभिः ॥ १५—१६ ॥ प्रस्रवणात् निर्झरात् । तत्समीपादित्यर्थः । “उत्सः प्रस्रवणवारिप्रवाहो निर्झरोद्गारः” इत्यमरः ॥ १७ ॥ अनाथवत् गच्छन्तमित्यन्वयः ॥ १८ ॥ सुखसदोचिता सुखस्य सदोचिता । कण्टकेष्वाक्रमणं पदविक्षेपः ॥ १९ ॥ श्वापदानर्दितं श्वापदाः व्याघ्रादिहिंस्रपशवः तेषां आनर्दितं शब्दं ॥ २०—२१ ॥ अपस्नातः मृतस्नातः । “अपस्नातो मृतस्नातः” इत्यमरः । अरिष्टं अशुभं । “अरिष्टे तु शुभाशुभे” इत्यमरः । ननु राममनुगम्यपुनः पुरप्रवेशसमये अपस्नातो रिति कथमश्लीलमुक्तं । सत्यं दशरथोहितदानीं नूनं भयमुपैष्यतीत्यादिनासीताविप-

त्तिंशङ्कमानस्तद्वारारामविपत्तितन्मुखेन स्वस्यापि विनाशं शङ्कितवान् । अतएव सीताद्वारा रामविपत्तिं शङ्कया सकामा भवकैकेयीत्युक्तवान् । स्वविनाशाभिप्रायेण विधवारारज्यमावसेत्युपदर्शितवांश्च । तेनापस्नात इवेत्युक्तिः राजबुद्ध्यानुसारादुचितैव ॥ २२ ॥ शून्यचत्वरवेश्मान्तां निर्जनचतुष्पथगृहद्वारां । संवृतापणदैवतां पिहितापणदैवतागृहद्वारां । क्लान्तदुर्बलदुःखार्ता चिन्तातिरेकेण क्लान्ता रामविरहेण निःसत्त्वाः दुःखार्ताश्च जनाः यस्यां तथा । अनेन संचारक्षमाः सर्वे राममनुगता इति द्योत्यते । नात्याकीर्णमहापथां कचित्कचिद्दृश्यमानजनयुक्तमहापथमित्यर्थः । अवान्तरमार्गा-

र्तत अन्तर्णतिष्ठत्यर्थः ॥ १० ॥ ति० आत्मानं नगरान्तं नगरसमीपं प्राप्तं बुद्ध्वा पुत्रं चाप्राप्तं बुद्ध्वा अब्रवीदिति तत्कः । यद्वा पुत्रं नगरान्तं नगरबाह्यं देशं प्राप्तं मत्वेत्यर्थः । स० बुद्ध्वा तथा ज्ञात्वा । तच्चिन्तनैकनिरतत्वात् तथा भ्रमोजात इति भावः ॥ १३ ॥ स० राममागतं बुद्ध्वा न दृश्यत इत्युक्त्या तद्विरहहेतुकोमोह इति ध्वन्यते ॥ १४ ॥ ती० अरिष्टं सूक्तिकागृहं तद्वत्कश्मलं । शि० उपसंहरन्नाह—इतीति । तपस्नातः अपगतं स्नातं स्नानं यस्य अकृतस्नान इत्यर्थः । किंच अपस्नातं अपस्नातः स्नानाभाव इत्यर्थः । भावेक्तिप् । आं अतस्ति प्राप्नोतीत्यपस्नानः । पचाद्यच् । किंच पानं पः । पानार्थं कपाघातोर्वैज्यैकः । जलपानादिरित्यर्थः । तस्याभावोऽपः । अपेस्नातो निरतः अपस्नातः । स्नाघातो निरतार्थं लंतु मन्त्रस्नात इत्यादौ प्रसिद्धम् । तथा चाकृतभोजनादिरित्यर्थः स्संपन्नः । किंच पानं पः । रक्षणार्थं कपाघातोः कः । तस्याभावः अपः तत्र स्नातो निरतः अपस्नातः । इतः प्रभृतिप्रतिष्ठायां न करिष्यामीति प्रतिज्ञातवानिति भावः । किंच नपीयेते इत्यपौ अश्रुप्रखेदौ ताभ्यां स्नातः प्रखेदाश्रुक्लिन्नशरीरक इत्यर्थः । राजा अरिष्टं रामवियोगिनामतिहिंसकमिव पुरोत्तममयोध्यां प्रविवेश । “अपस्नातो मृतस्नातः” इति कोशघटकीभूतापस्नातशब्दस्तु अपोपसर्गपूर्वकस्नातप्रकृतिकनिष्ठान्त इति नात्र तद्विषयता । एतेन अपस्नातो मृतस्नात इति भट्टभूषणाद्युक्तिश्चिन्त्या । अमाङ्गलिकत्वेन तस्येहासंभवात् ॥ २२ ॥ ती० शून्याः संमार्जनरहिताः चत्वरंचतुष्पथं वेदमनामन्ताः मध्यप्रदेशाश्च यस्यां तां । ति० संवृतापणवेदिकां

[पा०] १ च. झ. सुदुःखार्तः. क. छ. सुदुःखार्तः. २ ड. छ. ज. झ. ठ. सुखेनोपधानेषु. ३ च. महाबाहुः. ४ च. नरोत्तमः. ५ क. ग—झ. ठ. क्रमणक्लान्ता. ६ ड. छ. झ. ठ. गृहोत्तमं. ७ ड. छ. झ. ठ. वेदिकां.

महाहृदमिवाक्षोभ्यं सुपर्णेन हतोरगम् ॥ रामेण रहितं वेदम वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ २५ ॥
 अथ गद्गदशब्दस्तु विलपन्मनुजाधिपः ॥ उवाच मृदु मन्दार्थं वचनं दीनमस्वरम् ॥ २६ ॥
 कौसल्याया गृहं शीघ्रं राममातुर्नयन्तु माम् ॥ न ह्यन्यत्र ममाश्वासो हृदयस्य भविष्यति ॥ २७ ॥
 इति ब्रुवन्तं राजानमनयन्द्वारदर्शिनः ॥ कौसल्याया गृहं तत्र न्यवेश्यत विनीतवत् ॥ २८ ॥
 ततस्तस्य प्रविष्टस्य कौसल्याया निवेशनम् ॥ अधिरूढापि शयनं बभूव लुलितं मनः ॥ २९ ॥
 पुत्रद्वयविहीनं च क्षुषयाऽपि विवर्जितम् ॥ अपश्यद्भवनं राजा नष्टचन्द्रमिवाम्बरम् ॥ ३० ॥
 तच्च दृष्ट्वा महाराजो भुजमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ उच्चैःस्वरेण चैक्रोश हाराधव जहासि माम् ॥ ३१ ॥
 सुखिता वत तं कालं जीविष्यन्ति नरोत्तमाः ॥ परिष्वजन्तो ये रामं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् ॥ ३२ ॥
 अथ रात्र्यां प्रपन्नायां कालरात्र्यामिवात्मनः ॥ अर्धरात्रे दशरथः कौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥
 रामं मेऽनुगता दृष्टिरद्यापि न निवर्तते ॥ न त्वां पश्यामि कौसल्ये सार्धुर्मां पाणिना स्पृश ॥ ३४ ॥

स्तुकेवलं निर्जनाइतिभावः ॥ २३—२४ ॥ कीदृशं प्राविशदित्यपेक्षायामाह—महाहृदमिति । अक्षोभ्यं सोरगतया । प्राविशदित्यनुपङ्गः ॥ २५ ॥ गद्गदः शब्दो यस्यसतथोक्तः । मृदु उपांशु । मन्दार्थं अल्पार्थं । शब्द-प्रपञ्चवदित्यर्थः । अस्वरं कण्ठस्वररहितं ॥ २६ ॥ नयन्तु द्वारदर्शिनइतिशेषः । अन्यत्र तत्र्यतिरिक्तस्त्रीगृहे ॥ २७ ॥ द्वारदर्शिनः मार्गप्रदर्शकाः द्वारपालकाः । न्यवेश्यत निवेशितः । विनीतवत् विनीतार्हं ॥ २८ ॥ लुलितं कलुषितमितियावत् ॥ २९ ॥ नष्टचन्द्रं उपलक्षणमेतत् । चन्द्रनक्षत्रताराहीनमित्यर्थः ॥ ३०—३१ ॥ तं कालं तस्मिन्काले तावत्कालमितिवा ॥ ३२ ॥ कालरात्र्यां संहाररात्र्यां । प्रपन्नायां प्राप्तयां ॥ ३३ ॥

राममनुगतादृष्टिः समुद्रगृहीतंपुनः किंनिवर्तते । मे दृष्टिः षष्टिवर्षसहस्रं कृतोपवासादिकं निवर्तते अद्यापि न निवर्तते तद्दर्शनाभावे पितृन्मातृत्वदर्शनं कर्तुमुचितं कालेपिन निवर्तते । नत्वापश्यामि कौसल्ये रामदर्शनं विना कैकेयीमुखदर्शनपापनिवृत्तये त्वन्मुखं द्रष्टुमुत्सुकोऽस्मि तदपिन लब्धं । साधुमां पाणिना स्पृश नित्यानुमेयानीन्द्रियाणिकार्यकल्प्यानि । रूपग्रहणाभावाच्चक्षुरिन्द्रियंगतमित्यवगतं । त्वगिन्द्रियमस्ति न वेति संप्रति जानीहि साधु कैकेय्याकृतसंकेतो रामं निर्यापितवान् अद्य किंचिद्भिनयं करोतीति मन्येथाः अयमज्ञानादेव कृतवानिति समनस्कृतया स्पृश । यद्वा मां पाणिना स्पृश राममातृत्वात्तव पाणिस्पर्शनं रामस्पर्शनमिति भावः

संवृता आवृताः पण्यस्थापनवेदिकाः यस्यां तां ॥ २३ ॥ ती० सुपर्णेन हतोरगमिति रिपूणां निर्भयप्रवेशमात्रे दृष्टान्तः ॥ २५ ॥ ती० मृदु मन्दोच्चरितं । मन्दार्थं अबुद्धार्थं । स० अस्वरं श्राव्यस्वररहितं ॥ २६ ॥ ति० तत्र गृहे । तैर्विनीतवत्पश्यन् न्यवेश्यत । राजेतिशेषः । यद्वा तन्निवेशनोत्तरं राजा विनीतवदधोमुख आसेतिशेषः ॥ २८ ॥ ती० हे कौसल्ये त्वानपश्यामि अतस्त्वं मां पाणिना साधु सम्यक् स्पृश । कुतः मे दृष्टिरद्यापि न निवर्तते । तत्कुतः राममनुगता । “रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते” इति श्रुतेः । अतोऽद्यापि न निवर्तत इति संबन्धः । अयं भावः । चक्षुषोरात्मैकप्रवणत्वभाग्यलाभवत्सर्वेन्द्रियाणां तादृग्भाग्यं दिलभ्येत तदानीं मदन्वोधन्योनकोपीति मनसि निधाय सर्वेन्द्रियाणां तत्प्रार्थयन्नादौ तावत्स्वचक्षुस्तदस्ति नस्ति वेति निश्चेतुं मां स्पृशेति कौसल्यां नियोजयतीति । शि० हे कौसल्ये त्वामहं नपश्यामि न द्रष्टुमिच्छामि । अतो मां पाणिना अस्पृश स्पर्शमाकुश । दर्शनेच्छाऽभावे हेतुः अनुगता प्राप्ता । अइति निषेधार्थकमव्ययं प्रस्थिष्यते । स० त्वानपश्यामि । तत्र हेतुमाह—राममिति । न निवर्तते अतो न पदार्थान्तरं दृश्यते । तनि० पञ्चेन्द्रियाणां प्रत्येकमनन्यार्हशेषलमुच्यते—राममिति । रामं गुणसागरं । न निवर्तते समुद्रगृहीतंपुनरायाति किम् । “समुद्रवगांभीर्ये” “गुणानामाकरो महान्” इति समुद्रस्थानलमुक्तं । यद्वा रामं मेऽनुगतादृष्टिः रामं रमयतां वरमिति चेतनाचेतनविभागानादरेण रमयितुं लक्षणसंखल । सर्वत्र चक्षुःखलुरूपग्राहकं अत्र तुरामेरूपं चक्षुर्ग्राहकं । अनुगतपदार्थदर्शनसमर्थं चक्षुरधुना संचारक्षमं जातं । “कामरूप्यनुसंचरन्” इत्या-

[पा०] १ च. झ. न्वसुधाधिपः. २ घ. ड. निवेशने. ३ क. च. विहीनं तत्. ४ ख. ग. ड.—झ. ठ. क्षुषयाच. ५ ड. च. छ. झ. ठ. प्राक्रोशद्धा. ६ क. हाहाराजहासि. ड. च. झ. हारामविजहासि. ७ ड. झ. नौ. ८ क. सुखिनः सततं. ख. सुखिताः सततं. ९ ग. ज. प्रवृत्तार्था. १० रामं मेऽनुगतेति श्लोके पूर्वोत्तरार्थयोः पौर्वापर्यं क—झ. ठ. पुस्तकेषु दृश्यते. ११ ख. ड.—झ. त्वां. १२ क. ख. ड. झ. मा.

तं राममेवानुविचिन्तयन्तं समीक्ष्य देवी शयने नरेन्द्रम् ॥

उपोपविश्याधिकमार्तरूपा विनिश्चसन्ती विललाप कृच्छ्रम् ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

रात्रौकौसल्ययादशरथसमीपे रामादीन्प्रत्यनुशोचनम् ॥ १ ॥

ततः समीक्ष्य शयने सन्नं शोकेन पार्थिवम् ॥ कौसल्या पुत्रशोकार्ता तमुवाच महीपतिम् ॥ १ ॥

राघवे नरशार्दूले विषमुष्वा विजिह्वताम् ॥ विचरिष्यति कैकेयी निर्मुक्तेव हि पन्नगी ॥ २ ॥

विवास्य रामं सुभगा लब्धकामा समाहिता ॥ त्रासयिष्यति मां भूयो दुष्टाहिरिव वेश्मनि ॥ ३ ॥

॥ ३४ ॥ उपोपविश्य शयनसमीपे उपविश्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पी-
ताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः-
सर्गः ॥ ४२ ॥

॥ १ ॥ विजिह्वतांविषं कौटिल्यरूपंविषं । राघवे

उत्त्वा निक्षिप्य । निर्मुक्त्वा मुक्तकञ्चुकी । “निर्मुक्तोमु-

क्तकञ्चुकः” इत्यमरः । अनेनक्रौर्यातिशयउक्तः ॥ २—

युक्तचेतनकृत्यमचेतनं करोति । देशविशेषपरमपदेक्रियमाणमनुसंचरणं संसारचक्रामं प्रति क्रियते । यद्वा दृष्टिः राममनुगता “चक्षुर्देवानामुत्तमर्त्यानां” इति देवमनुष्यादिदृष्टिभूतोरामः पुरतो गच्छति अहंतिष्ठामिवेत्यनुगता । दृष्टिः दृशिरप्रेक्षण इति निष्पन्ना । सारासारविवेकशालिनी विशेषग्रहणशक्ता राममनुगता । ममहितकारिणी स्वहितं न करोति किं । अस्वतन्त्रामेदृष्टिः कथमेवं स्वातन्त्र्यं कृतवती । शोष्यतिशया धानखल्वचित्तं शेषवस्तुनः । यद्वा मेदृष्टीराममनुगता ममचिरपरिचिता मां विहाय राममनुगतेत्यभिसारिका समाधिः । यद्वा मेदृष्टिः कैकेयीमन्थरादिदृष्टिश्चेदेवं न करोत्येव “नन्दा मिपश्यन्नपि दर्शनेन” इत्येवं चिरपरिचर्य संपादितवानहं खलु । यद्वा मेदृष्टिः सर्वत्र विषयेषु चपलस्य मेदृष्टिः कथंचापलं न गच्छति । विहाय गतामपि मेदृष्टिरित्यहमनु रक्तिकरोमि मातरं विहाय पतिमनुसृत्यां कन्यायां ममैवमित्यभिमानवत् । ममेन्द्रियं चेन्ममनुसृत्यतिष्ठेत् कथमन्यमनुसरेत् । स्वविषयानुसरणं न दोष इति चेत् तत्राह । अद्यापि न निवर्तते अतिक्रान्ते पिराघवे इति स्वगोचरातिक्रमेपि न निवर्तते । कैकेयीमुखनिरीक्षणव्रीडया किम् । यद्वा “नच पुनरावर्तते” इत्युक्ता पुनरावृत्तिप्राप्ता किं । अनिवर्तने युक्तिमाह—**नत्वापश्यामीति** । पुनरागता चेत् तददर्शनं मम कथं न स्यात् । त्वानपश्यामि स्वरेण पुरोऽवस्थितां निर्दिशामि । “नचक्षुषापश्यति” इति श्रुत्या तन्मुखदर्शनालाभेपि तन्मातुस्तवमुखं वापश्यमीत्यभिलषितं तच्च न लब्धं । राममनुगता दृष्टिः न त्वानपश्यामि रामे निमग्ना दृष्टिरन्यं स्पृशति किं । चक्षुरिन्द्रियनाशेपि वागिन्द्रियेण प्राणिमीत्याशयेनाह—**कौसल्येति** । “एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते” इति व्यतिरेककाष्ठाभूतायाः कैकेय्याः “किं पुनः प्रेषिते तात ध्रुवं मरणमेव मे” इत्यन्वयकाष्ठाभूता खलु त्वं । कौसल्ये “कौसल्यालोकभर्तारं सुषुवेयं मनस्विनी” इति चिरकालप्रार्थनया लोकरक्षणार्थं संपादनं कृतं तदिदानीं तव दुःखाय जातं खलु । यद्वा कौसल्ये त्वानपश्यामि अनर्थकरं कैकेयीपश्यच्चक्षुस्तदुःखनिवारणाय त्वानपश्यति किं । रामविश्लेषासहनेन सीदन्त्याः दशरथविश्लेषोपि भविष्यति वेति भीत्या निकटमागता माह—**साध्विति** । मम कृत्स्नकेशनिवारणाय पाणिना मांसं मृज्याश्वासय । तवादर्शनेन चक्षुरिन्द्रियं गतमिति निश्चिनोमि । तव वाक्यश्रवणेन श्रोत्रेन्द्रियं तिष्ठतीति जानामि । कौसल्ये इत्युक्त्या वागिन्द्रियमपि तिष्ठतीति निश्चिनोमि । गन्धग्रहणाभावेन राममूर्धोपाघ्राणाय घ्राणेन्द्रियं गतमिति निश्चिनोमि । महाविषयलाभेन तदतिरविषयस्यातिवृच्छत्वात् स्पर्शेन्द्रियं गतं वा तिष्ठति वेति निश्चेतव्यं । चोरस्य गृहं प्रविश्य कानिचिद्वस्तूनि गृहीत्वा गमनानन्तरं गृहपतिरंधकारे किं किं गतमिति तत्तद्वस्तु स्पृशन्त्यादीन् स्पृच्छति तत्समाधिरत्र योत्यते । साधुस्पृश प्रकृतिसंबन्धकृतं काष्ठं ध्वमिदं स्थिरं न भवति । अतः अनुगुप्सनेन स्पृश । पाणिना स्पृश अग्निसाक्षिकं प्रीतिपूर्वकं यथा स्पृष्टं तथा स्पृश । रामसंस्पर्शान्वयव्यतिरेकाधीनान्वयव्यतिरेकजीवनं मां तत्प्रतिनिधितया तन्माता त्वं स्पृश । भगवत्स्पर्शालाभे तत्संबन्धिस्पर्शेनापि जीवितुं शक्यं “बाहिवातयतः कान्ता” इति वत् । जन्मान्तरसुकृतवशेन श्रीरामे अतीव परत्वं ज्ञानमस्तु वा दशरथस्य कौसल्यायाश्च । कथमुभयोरामपरलानुसन्धानपूर्वकं संभाषणमित्युक्तौ ऋषिरेव दशरथादिवचनरीत्या पुनः पुनः परलानुसंधानं करोतीति संप्रदायः ॥ ३४ ॥ इति द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

ति० सन्नं खिन्नं । स० सन्नं शीर्णं वयवं ॥ १ ॥ ति० अहिजिह्वागा सर्पवत्कुटिलगतिः कुटिलचरित्रा ॥ २ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. विनिश्चसन्तं. २ च. झ. ट. विषमुक्त्वा हिजिह्वागा. ठ. विषमुक्त्वा हिजिह्वतां. क. विषमुक्त्वा तु. च. ज. विषं क्षिप्वा हि. ३ ग. ज. भूयो मां. ४ ग. वेश्मसु.

अथ स नगरे रामश्चरन्भैक्षं गृहे वसेत् ॥ कामकारो वरं दातुमपि दासं ममात्मजम् ॥ ४ ॥
 पातयित्वा तु कैकेय्या रामं स्थानाद्यथेष्टतः ॥ प्रदिष्टो रक्षसां भागः पर्वणीवाहिताग्निना ॥ ५ ॥
 गंजराजगतिर्वीरो महाबाहुर्धनुर्धरः ॥ वनमाविशते नूनं सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ६ ॥
 वने त्वदृष्टदुःखानां कैकेय्यानुमते त्वया ॥ त्यक्तानां वनवासाय कान्ववस्था भविष्यति ॥ ७ ॥
 ते रत्नहीनास्तरुणाः फलकाले विवासिताः ॥ कथं वत्स्यन्ति कृपणाः फलमूलैः कृताशनाः ॥ ८ ॥
 अपीदानीं स कालः स्थान्मम शोकक्षयः शिवः ॥ सभार्यं यत्सह भ्रात्रा पश्येयमिह राघवम् ॥ ९ ॥
 सुप्तेवोपस्थितौ वीरौ कंदाज्योध्यां गमिष्यतः ॥ यशस्विनी हृष्टजना सूच्छ्रितध्वजमालिनी ॥ १० ॥
 कदा प्रेक्ष्य नरव्याघ्रावरण्यात्पुनरागतौ ॥ नन्दिष्यति पुरी हृष्टा समुद्र इव पर्वणि ॥ ११ ॥
 कदाज्योध्यां महाबाहुः पुरीं वीरः प्रवेक्ष्यति ॥ पुरस्कृत्य रथे सीतां वृषभो गोवधूमिव ॥ १२ ॥
 कदा प्राणिसहस्राणि राजमार्गे ममात्मजौ ॥ लाजैरवकिरिष्यन्ति प्रविशन्तावरिन्दमौ ॥ १३ ॥
 प्रविशन्तौ कदाज्योध्यां द्रक्ष्यामि शुभकुण्डलौ ॥ उदग्रायुधनिस्त्रिशौ सशृङ्गाविव पर्वतौ ॥ १४ ॥
 कदा सुमनसः कन्या द्विजातीनां फलानि च ॥ प्रदिशन्त्यः पुरीं हृष्टाः करिष्यन्ति प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥
 कदा परिणतो बुद्ध्या वयसा चामरप्रभः ॥ अभ्युपैष्यति धर्मज्ञस्त्रिवर्ष इव लालयन् ॥ १६ ॥

३॥ अथापि भरतेराज्यदानस्यावश्यकत्वेपि । रामो नगरे भैक्षं चरन्संगृहे वसेत् । वने विवासनं किमर्थं । राज्याभावेपि ममात्मजं भरतस्य दासं दातुं कामकारः इच्छा । वरं वनवासाच्छ्रेष्ठतमः ॥ ४ ॥ रामं स्वस्थानात् यथेष्टतः स्वेच्छया अमर्यादया पातयित्वा त्वया रामाय प्रदेशो राज्यभागः कैकेय्याः प्रदिष्टः । कथमिव आहिताग्निना पर्वणि देवेभ्यो देयः हविर्भागः पुरोडाशैकदेशः । रक्षसामिव सर्वथानुचितं त्वया कृतमिति भावः ॥ ५-६ ॥ वने अदृष्टदुःखानां अदृष्टवनदुःखानामित्यर्थः । कैकेय्यानुमते । कैकेय्यानुमते । स्थितेनेति शेषः । सवर्णदीर्घार्षः । त्यक्तानां सीतारामलक्ष्मणानाम् ॥ ७ ॥ रत्नहीनाः श्रेष्ठवस्तुहीनाः । “रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपि”

इत्यमरः । प्रवरशय्यासनादिहीना इत्यर्थः । तरुणी च तरुणौ च तरुणाः । “पुमान्निस्त्रया” इत्येकशेषः । फलकाले फलभोगकाले ॥ ८ ॥ सकालः वनात्प्रत्यागमनकालः । अपिः संभावनायां । इदानीं अद्यदिने । स्यात् स्यात्किमित्यर्थः । शोकक्षयः शोकक्षयकरः । यत् यस्मिन्काले ॥ ९ ॥ उपस्थितौ नगरसमीपमागतौ पुरी पौरजनः ॥ १०-१३ ॥ उदग्रायुधनिस्त्रिशौ । आयुधशब्देनात्र धनुरुच्यते । निस्त्रिशः खड्गः । “खड्गे तु निस्त्रिशः” इत्यमरः ॥ १४ ॥ द्विजातीनां ब्राह्मणानां । कन्याः सुमनसः पुष्पाणि फलानि च । प्रदिशन्त्यः सत्यः पुरीं कदा प्रदक्षिणं करिष्यन्ति । अयमौत्तराणामङ्गलाचारः ॥ १५ ॥ बुद्ध्या परिणतः ज्ञानवृद्ध इत्यर्थः । वयसा

स० भिक्षाणां समूहो भैक्षं । भिक्षादिभ्योऽण् । चरन् अटन्यदि गृहे वसेत् तर्हि वरं उत्तमं । ममात्मजमपि दासं दातुं मम कामकारः अपेक्षिताचरणं । दासस्सन्नपि यदि पुरे वसेद्रामस्तर्हि तदेव ममेष्टं । तद्वियोगशोकाभावादिति भावः । ति० एवं च एवं वरयाचनं ममातित्रासनार्थमेवेति व्यङ्ग्यं ॥ ४ ॥ ती० यद्वा पातयित्वेति । कैकेय्याकर्त्या रामः स्वस्थानात् राज्यात् पातयित्वा भ्रंशयित्वा रक्षसां भागस्सन् यथेष्टतः यथेच्छं प्रदिष्टः विनियुक्तः । प्रविद्ध इति पाठे क्षिप्त इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—पर्वणीति । पर्वणि दर्शपूर्णमासरूपपर्वणि । आहिताग्निना त्रीह्रिततुषजालमिति शेषः । रक्षसां भाग इवेति । पर्वण्याहिताग्निना त्रीह्रिततुषजालं यथारक्षो भागत्वेन प्रदिष्टं तथा कैकेय्यापि रामो रक्षसभागत्वेन विनियुक्त इति भावः । अतएव दर्शपूर्णमासानुक्रमणिकायां रक्षोभ्यस्स्वाहा रक्षोभ्य इदं नमो ममैतु देवत्यागः ॥ ५ ॥ ती० कन्याद्विजातीनां कन्याश्च द्विजातयश्चेति द्वन्द्वः । अत्र कन्यानां सुमनसः पुष्पाणि द्विजातीनां फलानीति विवेकः । प्रदिशन्तः प्रगृह्णन्तः हृष्टा भूत्वा रामादयः पुरीं प्रदक्षिणं करिष्यन्ति । पौरजोत्सवायेति शेषः ॥ १५ ॥ ति० सुवर्ष इव कालिकः

[पा०] १ ड. झ—ठ. अथास्मिन्नगरे. २ ख. राज्यात्. ३ च. छ. झ—ठ. प्रविद्धो. ४ ड. च. छ. झ—ठ. नागराज. ५ च. छ. झ. ज. ठ. कैकेय्यानुमते. ६ छ. झ. ट. ठ. कान्यावस्था ७ ख. भविष्यते. ८ ड. छ. झ. ठ. सहभार्यसहभ्रात्रा. ख. भार्यया सहितं भ्रात्रा. ९ क—ठ. श्रुत्वा. १० क—ठ. कदाज्योध्यां भविष्यति. ११ ड. छ. झ. ट. ठ. भविष्यति. १२ ड. च. झ. ज. ट. प्रदिशन्तः. १३ घ. करिष्यन्त्यः. १४ ड. च. छ. ज. ट. धर्मात्मा त्रिवर्षः. क. झ. धर्मात्मा सुवर्षः. १५ ख. ललितः. क. च. ज. ज. माललन्.

निस्संशयं मया मन्ये पुरा वीर कदर्यया ॥ पातुकामेषु वत्सेषु मातृणां शान्तिताः स्तनाः ॥ १७ ॥
साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता ॥ कैकेय्या पुरुषव्याघ्र बालवत्सेव गौरिवलात् ॥ १८ ॥
न हि तावद्गुणैर्जुष्टं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ एकपुत्रा विना पुत्रमहं जीवितुमुत्सहे ॥ १९ ॥
न हि मे जीविते किंचित्सामर्थ्यमिह कैल्प्यते ॥ अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं महाबाहुं महाबलम् ॥ २० ॥

अयं हि मां दीपयते समुत्थितस्तनूजशोकप्रभवो ह्युताशनः ॥

महीमिमां रश्मिभिर्द्वत्प्रभो यथा निदाघे भगवान्निदाकरः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

सुमित्रयाश्रीराममहिमप्रतिपादनपूर्वकंसमाश्वासनेनकौसल्यायाःशोकापनोदनम् ॥ १ ॥

विलपन्तीं तथा तां तु कौसल्यां प्रमदोत्तमाम् ॥ इदं धर्म्यं स्थिता धर्म्यं सुमित्रा वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
तवार्ये सद्गुणैर्युक्तः स पुत्रः पुरुषोत्तमः ॥ किं ते विलपितेनैवं कृपणं रुदितेन वा ॥ २ ॥

चामरप्रभः पञ्चविंशतिवर्षइत्यर्थः । अमराहिसदाप-
ञ्चविंशतिवर्षाः । लालयन् लालनांजनयन् ॥ १६ ॥
कदर्यया क्षुद्रया । पातुकामेषु स्तन्यपानकामेषु । शा-
न्तिताः वियोजिताइतियावत् ॥ १७ ॥ बालवत्सागौ-
रिव वत्सलासाहं सिंहेनगौरिव कैकेय्याबलाद्विवत्सा
कृतेतिसंबन्धः ॥ १८ ॥ तावद्गुणैर्जुष्टं यावन्तःक-
ल्याणगुणाः सन्ति तावद्भिर्गुणैर्युक्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

कल्प्यते दैवेनेतिशेषः । कल्पतइतिपाठे विद्यतइत्यर्थः
॥ २० ॥ दीपयते संतापयति । उद्धतप्रभः उत्कटकि-
रणः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
मायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्या-
ने त्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥

इदं वक्ष्यमाणं ॥ १ ॥ सत्पुरुषाचरितं धर्ममाचर-

कालिकसुवृष्टिरिवजनान् लालयन् । त्रिवर्षइवलालयन्तिपाठे मामितिशेषः । त्रिवर्षइवलालयन्तिपाठे मा मांप्रति ललन्
क्रीडां कुर्वन्मित्यर्थः । स० सुवर्षः शोभनोवर्षोयस्मिन्सुवर्षःप्रावृट्कालः सइव । त्रिवर्षइतिपाठे त्रिषुकालेषुवर्षोवर्षण्यस्यसःमेघइ-
त्यर्थः । शि० बुद्ध्यावयसाचअपरिणतःपरिणामरहितः सर्वकालमपरिणतज्ञानवयोविशिष्टइत्यर्थः । अतएवामरप्रभः अमरान्दे-
वानपि प्रभातिप्रकाशयति सधर्मात्मारामः त्रिवर्षः त्रैवर्षिकइव लालयन् अस्माकंलालनाबुद्धिसुत्पादयन् कदाऽभ्युपैष्यति ।
अन्तर्भावितणिजर्थोभातिः ॥ १६ ॥ ति० वत्सला पुत्रवत्सला सिंहेनगौरिवलयाविवत्साकृता । उक्तपातकेनेतिशेषः । एवं
कैकेय्या सिंहाबालवत्सागौरिव बलाद्विवत्साकृता । शि० वत्सला पुत्रविषयकातिवात्सल्यविशिष्टाबालवत्सागौरिव याऽहं सा
सिंहेनेव कैकेय्याकैकेयीदास्यामन्थरया बलात्तद्वत् विवत्सागौरिवकृता । स० साहंसिंहेन बलात् गौरिव कैकेय्याविवत्साकृतेति ।
गौरिव अप्रसूतस्त्रीव वन्ध्येवकृता । गौरिवेतिपाठे कैकेयीदशरथयोस्स्यागप्रयोजकलादृष्टान्तद्वयं । “गौरीस्यादप्रसूतास्त्री”
इतिनानार्थध्वनिमज्जया ॥ १८ ॥ इतित्रिचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४३ ॥

तनि० सुमित्रासुखेनश्रीरामस्यपरलमभिव्यक्तिक—विलपन्तीमित्यादि । इदं वक्ष्यमाणं । जन्मान्तरसुकृतवशेन तारामन्दो-
दयोरेव सुमित्रायाःपरलज्ञानमस्तीतिप्रदायः । वक्तृवैलक्षण्याच्चध्वनिभेदः । सचालङ्कारिकैरङ्गीकृतः । धर्मस्थिता सिद्धधर्मेरामे
लभचित्ता । यद्वा धर्मं जन्मान्तरसुकृते । धर्म्यं विशिष्टधर्मादिनपेतं ॥ १ ॥ तनि० आर्यं महाभागे तवपुत्रः सः वेदान्तवेद्यः
पुरुषोत्तमोनारायणः । तत्रहेतुमाह । सद्गुणैर्युक्तः अनितरसाधारणानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणैर्युक्तः । “श्रीपतिःपुरुषो-
त्तमः” इतिनिघण्टुः । तच्छब्दस्यसंनिहितपुरुषोत्तमविशेषणत्वेनवेदान्तप्रसिद्धिद्योतकत्वात् । अतः पुत्रबुद्धानशोच्यइत्याह—
किंतइति । ती० कृपणंयथातथा रुदितेनवाकिं । अयुक्तमेवेत्यर्थः । अत्रहेतुः सद्गुणैर्युक्तः अतएवपुरुषोत्तमः । पुरुषोत्तमस्य
नकुत्राप्यपायइतिभावः । ति० पुरुषोत्तमइत्यनेन तस्येश्वरत्वञ्जयं । एवंच सर्वव्यापकत्वेनात्रापिसंनिधानाद्विलापादि व्यर्थमिति
[पा०] १ ख. ज. छादिताः. २ ठ. गौरिव. ३ ख. ग. घ. च. छ. ज. कल्पते. ४ झ. ज. लक्ष्मणचमहा. ५ क. छ.
झ. ट. दीपयतेयवह्निः. घ. दीपयतेसमुत्सुकः. ६ क. छ. झ. ट. महाहितः. ७ क. ख. घ. छ. ज. झ. रुतमप्रभो.

यस्तंवार्ये गतः पुत्रस्त्यक्त्वा राज्यं महाबलः ॥ साधु कुर्वन्महात्मानं पितरं सत्यवादिनम् ॥ ३ ॥
 शिष्टैराचरिते सम्यक्लक्ष्यत्प्रेत्य फलोदये ॥ रामो धर्मे स्थितः श्रेष्ठो न स शोच्यः कदाचन ॥ ४ ॥
 वर्तते चोत्तमां वृत्तिं लक्ष्मणोऽस्मिन्सदाऽनघः ॥ दयावान्सर्वभूतेषु लाभस्तस्य महात्मनः ॥ ५ ॥
 अरण्यवासे यदुःखं जानती वै सुखोचिता ॥ अनुगच्छति वैदेही धर्मात्मानं तवात्मजम् ॥ ६ ॥
 कीर्तिभूतां पताकां यो लोके भ्रमयति प्रभुः ॥ धर्मसत्यव्रतधनः किं न प्राप्तस्तवात्मजः ॥ ७ ॥
 व्यक्तं रामस्य विज्ञाय शौचं माहात्म्यमुत्तमम् ॥ न गात्रमंशुभिः सूर्यः संतापयितुमर्हति ॥ ८ ॥
 शिवः सर्वेषु कालेषु काननेभ्यो विनिस्सृतः ॥ राघवं युक्तशीतोष्णः सेविष्यति सुखोऽनिलः ॥ ९ ॥
 शयानमनघं रात्रौ पितेवाभिपरिष्वजन् ॥ रश्मिभिः संस्पृशञ्शीतैश्चन्द्रमा ह्लादयिष्यति ॥ १० ॥

न्तरांमंप्रतिसन्तोषेकर्तव्ये किमर्थोविषादःकृतइति कौ-
 सल्यांसमाश्वासयति—तवेत्यादिना ॥ २ ॥ यइत्यादि-
 श्लोकद्वयमेकंवाक्यं । प्रेत्यफलोदये आमुष्मिकफलका-
 रणे । ननु पुरुषोत्तमश्चेत्कथं कर्मप्रावण्यंतत्राह—शिष्टै-
 राचरितइति । अनेनलोकानुग्रहार्थत्वमुक्तं । प्रेत्यफलो-
 दये दशरथस्यपरलोकहिते । लोकानुग्रहार्थत्वंप्रदर्शयति
 —श्रेष्ठइति । श्रेष्ठाचरणमितरानुग्राहकमितिभावः ।
 “यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः” इतिगीतावच-
 नात् । वक्ष्यतिच “कामवृत्तस्त्वयंलोकःकृत्स्नःसमुप-
 वर्तते । यद्वृत्ताःसन्तिराजानस्तद्वृत्ताःसन्तिहिप्रजाः”
 इति॥३—४॥ पितृवचनपरिपालकेरामेशोकोनकार्यइ-
 त्युक्त्वालक्ष्मणसीतयोरपिस्वस्वधर्मनिष्ठत्वात्तद्विषयेपि
 शोकोनकार्यः अपिपुत्रप्राप्तलाभत्वात्संतोषएवकार्यइत्या-

ह—वर्ततइत्यादिना । अत्रवइतिगायत्र्याःपञ्चमाक्षरं ।
 वर्तते करोति । वृत्तिं शुश्रूषां । अस्मिन् रामे । तस्य
 लक्ष्मणस्य ॥५॥ अरण्यवासेयदुःखं तदुःखं जानतीवै
 जानन्त्येव । तवासजमनुगच्छति । “स्त्रीणांभर्ताहि
 दैवतं” इत्युक्तरीत्याऽनुगच्छतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ कीर्ति-
 भूतांपताकां कीर्तिरूपंध्वजं । भ्रामयति संचारयति ।
 सर्वभूतविदितप्रख्यातिकइत्यर्थः । तवासजः । किंश्रेयः
 नप्राप्तः सर्वस्यापिश्रेयसोयोग्यइत्यर्थः । अतो नशोच्य
 इतिभावः ॥ ७ ॥ तदेतद्विशिनष्टि—व्यक्तमित्यादि ।
 शौचं त्रिविधकरणशुचित्वं । माहात्म्यं सर्वोत्तमत्वं
 ॥ ८ ॥ सर्वेषुकालेषु वसन्तादिकालेषु । युक्तशीतो-
 ष्णः तत्तत्कालोचितद्रव्यसंस्पर्शनेनसम्पादितशीतोष्ण-

चव्यङ्ग्यं ॥ २ ॥ तनि० ननु पुरुषोत्तमश्चेत्कथं कर्मप्रावण्यं तत्राह—शिष्टैराचरितइति । अनेन लोकानुग्रहार्थत्वमुक्तं
 प्रेत्यफलोदये दशरथस्यपरलोकहिते लोकानुग्रहार्थत्वंप्रदर्शयति—श्रेष्ठइति । श्रेष्ठाचरणमितरानुग्राहकमितिभावः । “यद्यदाचरति
 श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः” इतिगीतावचनात् । वक्ष्यतिच “कामवृत्तस्त्वयंलोकःकृत्स्नःसमुपवर्तते । यद्वृत्ताःसन्तिराजानस्तद्वृत्ताःसन्ति
 हिप्रजा” इति ॥ शि० प्रेत्यफलोदये प्रेत्यानांलोकान्तरगतानामपि फलोदयःशुभफलप्राप्तिर्यस्मात्तस्मिन्धर्मेस्थितः ॥ ४ ॥
 तनि० शेषस्वरूपानुगुणकैङ्कर्यनिष्ठतया लक्ष्मणोपिनशोच्यइत्याह । उत्तमां निरतिशयपुरुषार्थरूपां वृत्तिकैङ्कर्यकाष्ठां वर्ततेअनु-
 तिष्ठति । अनघः प्रमादरहितः । सर्वभूतेषुदयावान् समल्लबुद्ध्यासर्वत्रकृपामैत्र्यादियुक्तः । तस्यमहात्मनःमहानुभावस्यलाभःकैङ्कर्य-
 मेवपुरुषार्थः ॥ ५ ॥ तनि० सहधर्मचारिणीचनशोच्येत्याह । वैदेही विदेहवंशोत्पन्ना । अनेनायोनिजलंबव्यज्यते । “वैदेहस्तुवि-
 देहतः” इतिपौराणिकोक्तिः ॥ ६ ॥ तनि० “तस्यनाममहद्यशः” इतिश्रुत्यर्थव्यञ्जयति—कीर्तीति । दमः जितहृषीकलं । व्रतं
 आश्रितापरित्यागः ॥ ७ ॥ तनि० सर्वदेवानांतद्वाज्ञाकारित्वेनाकूल्यमाह । रामस्यउत्तममाहात्म्यं निस्सीमाभ्यधिकमाहात्म्यं
 विज्ञायसंतापयितुंनार्हति । तत्संभावनैवनास्तीत्यर्थः । अनेन “भीषोदेतिसूर्यः” इतिश्रुत्यर्थउक्तः ॥ ८ ॥ तनि० “भीषास्माद्वातः
 पवते” इतिश्रुत्यर्थमभिव्यनक्ति । शिवइत्यनुद्वेगकारित्वेन मान्द्यमुक्तं । काननेभ्यइति सौरभ्यमुक्तं । विनिस्सृतइति शैत्यमुक्तं
 ॥ ९ ॥ तनि० परिष्वजन्पितेव चन्द्रमाःरश्मिभिसंस्पृशञ्शीतह्लादयिष्यतीत्यन्वयः । एतेन “एतस्यवाअक्षरस्यप्रशसनेसूर्याचन्द्रम-
 सौविधृतौतिष्ठतः” इतिश्रुत्यर्थव्यञ्जितः । ती० जगदाह्लादकरस्यापिभगवतःश्रीरामस्यलक्षशक्त्यनुसारेणचन्द्रोप्याह्लादंकरिष्यतीत्या-

[पा०] १ घ. तवार्यो. २ झ. ट. ठ. जानन्त्येव. ड. जानात्येव. च. ज. जानन्तीवै. ३ क. पताकावै. ४ ड. छ. ज.
 झ. ट. धर्मःसत्यव्रतपरः. क. ख. ग. च. ज. दमसत्यव्रतपरः. ग. तपस्सत्यव्रतधनः. ५ ग. ज. शौर्यमाहात्म्यं. ६ ख. लोकेषु.
 ७ ख. पितेवहि. क. ज. पितेवापि. ८ छ. झ. ठ. धर्मघ्नःसंस्पृशञ्शीतः. ड. संस्पृशञ्शीतरश्मिश्च. ९ च. चन्द्रःप्रह्लादयिष्यति.
 वा. रा. ५६

ददौ चास्त्राणि दिव्यानि यस्यै ब्रह्मा महौजसे ॥ दानवेन्द्रं हतं दृष्ट्वा तिमिध्वजसुतं रणे ॥ ११ ॥
 स शूरः पुरुषव्याघ्रः स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ असंत्रस्तोऽप्यरण्यस्थो वेश्मनीव निवत्स्यति ॥ १२ ॥
 यस्त्रेषुपथमासाद्य विनाशं यान्ति शत्रवः ॥ कथं न पृथिवी तस्य शासने स्थातुमर्हति ॥ १३ ॥
 या श्रीः शौर्यं च रामस्य या च कल्याणसत्त्वता ॥ निवृत्तारण्यवासः सै क्षिप्रं राज्यमवाप्स्यति ॥ १४ ॥
 सूर्यस्यापि भवेत्सूर्यो ह्यग्रेरग्निः प्रभोः प्रभुः ॥ श्रियः श्रीश्च भवेदग्न्या कीर्तिः कीर्त्याः क्षमाक्षमा ॥ १५ ॥

स्पर्शइत्यर्थः ॥ ९—१० ॥ तिमिध्वजः शम्बरः ।
 “वैजयन्तमितिख्यातपुरंयत्रतिमिध्वजः । सशंबर-
 तिख्यातः शतमायोमहासुरः” इत्युक्तत्वात् । तत्सु-
 तं दानवेन्द्रं हतं दृष्ट्वा यस्यै रामाय । दिव्यास्त्राणि ददौ ।
 “यदा ब्रजतिसंप्रामं प्रामार्थेनगरस्य वा । गत्वा सौमित्रि-
 सहितो नाविजित्यनिवर्तते” इत्यभिधानात् । कदाचि-
 द्रामोदण्डकारण्यंगत्वा वैजयन्तपुरं निरुध्य दशरथविरो-
 धिभूतशंबरसुतं हतवान् । तेन प्रीतो ब्रह्मरामाय दिव्या-
 स्त्राणि ददावित्यवगम्यते ॥ ११ ॥ अरण्यस्थोपीत्यन्वयः
 ॥ १२ ॥ वनेरामस्य सौख्यं भवतु भरतस्य रूढमूलत्वा-

द्रामस्य राज्यं न सिध्यतीत्याशङ्क्याह—यस्येति ॥ १३ ॥
 रामस्य या श्रीः सर्वलक्षणसंपन्ना गात्रशोभा । यच्च शौ-
 र्यं शूरो जेता तस्य भावः शौर्यं । “शूरो वीरश्च विक्रान्तो
 जेता” इत्यमरः । या च कल्याणसत्त्वता प्रशस्तबल युक्त-
 ता । एतैरसाधारणहेतुभिः सः रामः । क्षिप्रं राज्यमवा-
 प्स्यतीति संबन्धः ॥ १४ ॥ सूर्यस्यापि सूर्यो भवेत् सकल-
 जगत्प्रकाशकस्य सूर्यस्यापि प्रकाशको भवेत् । अग्रेरग्निः
 दाहकस्याप्यग्नेर्दाहकः । प्रभोः प्रभुः सर्वनियन्तुरपि नि-
 यन्ता । श्रियः श्रीः संपदोपि संपत् । यद्वा कान्तेरपि
 कान्तिः कान्तेरप्यतिशयावह इत्यर्थः । क्षमाक्षमा क्ष-

शयेनाह—शयानमिति । स० पितेव मूलपुरुषसूर्यसमत्वात् ॥ १० ॥ तनि० चतुर्मुखं किञ्चित्कारमाह—ददाविति ।
 ति० ब्रह्मा ब्राह्मणो विश्वामित्रः ब्रह्मेव सृष्टिकर्ता वा । तिमिध्वजशंबरस्तत्सुतस्सुबाहु इत्यर्थः इतिकतककृतः । तीर्थस्तु कदा-
 चिद्रामो वैजयन्तं नगरं निरुध्य तत्रत्यतिमिध्वजाख्यशंबरपुत्रस्य दानवस्य पुत्रं हतवान् । तेन प्रीतो ब्रह्मा रामाय दिव्यास्त्राणि ददावित्ये-
 तत् बलात्कल्पयति । कतकोक्तं तु न युक्तं । ताटकावधोत्तरं सुबाहुवधात् प्रागेव विश्वामित्रेणास्त्रोपदेशस्य प्रागुक्तत्वात् सुबाहो मारीच-
 भ्रातृत्वस्य पूर्वमुक्तत्वेन शंबरपुत्रत्वानौचित्याच्च । स० तिमिध्वजो ययोस्तौ तिमिध्वजौ सुन्दोपसुन्दौ । तयोस्सुतं दानवेन्द्रं सुबाहुं
 हतं हतप्रायं । निश्चितेऽर्थे तथा प्रयोगदर्शनात् । यथोक्तं गीतायामेकादशाध्याये “मयैवैते निहताः पूर्वमेव मया हताः स्वं जहिमा व्यधि-
 ष्ठाः” इति । दृष्ट्वा योगप्रभावेन निश्चित्य । यथोक्तं बालकाण्डे “अहं ते प्रतिजानामि हतौ तौ विद्विराक्षसौ” “अहं वेदमिहात्मानं रामं
 सत्यपराक्रमं” इति । यस्यै महौजसे रामाय ब्रह्मा ब्राह्मणो विश्वामित्रः । अत्यायासेन ब्राह्मण्यं प्राप्तमिति तत्त्वेन कीर्तनं । दिव्यान्य-
 स्त्राणि ददौ सशूर इत्युत्तरेणान्वयः । महौजस इत्यनेनानुग्रहार्थं सकृदप्येवैवाप्येति सूचयति । दानवेन्द्रमित्यनेन सुबाहोर्दौल्यकुलो-
 द्भवत्वं ज्ञापयति । यथोक्तं बालकाण्डे । “अथ कालो ममौयुः सुतौ सुन्दोपसुन्दयोः । यज्ञविघ्नकरौ तौ तेनैव दास्यामि पुत्रकं । तौ तुराक्षस-
 कन्यायां जातौ दौल्यकुलोद्भवौ । मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ” इति । कतकस्तु तिमिध्वजः शंबरसुतस्तत्सुतं हतं दृष्ट्वा दिव्या-
 त्वान् । तीर्थपीतांबरौ कदाचिद्रामोदण्डकारण्यंगत्वा वैजयन्तपुरं निरुध्य दशरथविरोधिभूतशंबरसुतं हतवान् । तेन प्रीतो ब्रह्मा
 रामाय दिव्यान्यस्त्राणि ददावित्येति कथां कल्पयतः । नागोजिभट्टस्तु ब्रह्मा ब्राह्मणः ब्रह्मेव सृष्टिकर्ता वित्येकपदं व्याचष्टे । तत्र प्रथमव्या-
 ख्याने उदाहृतं रामायणवचनैरस्त्रदानानन्तरं सुबाहुहृत्प्रतीतिरपुनर्दृष्टेति क्त्वा प्रत्ययेन पूर्वकालीनत्वोक्तिविरोधः । अस्मदीत्या-
 कथं चित्तदभिप्रायेऽपि सुन्दोपसुन्दसुतस्य सुबाहोः शंबरपुत्रत्वकल्पने उदाहृतवचनविरोधः । द्वितीये त्वश्रुतकल्पनादोषः । तृतीये
 कतकादीन् दृष्ट्वा ब्रह्मपदं व्याख्याय विशिष्टानुपपत्त्यपरिहरणं दोष इति भाति । शि० तिमिध्वजसुतं तिमिध्वजशंबरः तस्य सुत-
 स्सुबाहुस्तं । हतमित्यत्र ह तं इति च्छेदः । तं रणे दृष्ट्वा ज्ञात्वा ब्रह्मा विश्वामित्रः यस्यै रामाय दिव्यान्यस्त्राणि ह हर्षेण ददौ
 सशूर इति संबन्धः । एतेन हतं दृष्ट्वैत्यर्थेऽसमञ्जसमुपलभ्य तीर्थकल्पितं क्लृप्तं । तादृशकल्पनायां प्रमाणाभावात् सुबाहोः शंबरपुत्रत्वा-
 नौचित्यादिति भट्टोक्त्यानभिमतव्यं । मारीचपितुरेव शंबरेति नामान्तेरेवाधकाभावात् ॥ ११ ॥ तनि० यस्य रामस्य इषुषं प्राप्य
 शत्रुवो नाशं यान्ति तस्य शासने इयं पृथिवी स्थातुं कथं नार्हति अर्हत्येव । ति० तस्य शासने पृथिवी तत्स्थाः प्राणिनः कथं न शासने
 स्थास्यन्ति । अतस्तस्य कुतोपि न भयमिति भावः ॥ १३ ॥ ति० यादृशी च कल्याणसत्त्वता दृश्यते तया ज्ञायते निवृत्तवनवासः क्षिप्र-
 मेव स्वराज्यं प्राप्स्यतीति ॥ १४ ॥ ति० इदानीं साक्षादेव सर्वान्तर्यामिर्वरामस्य दर्शयति—सूर्यस्यापीति । सर्वस्यापि स्वस्वकार्यज-
 नकत्वमेतदधीनमेवेति भावः । स० सूर्यस्य सूर्यः प्रकाशकशक्तिदः । अग्रेरग्निः नेता प्रभोः प्रभुस्त्वामी । श्रियस्संपत्करः । कीर्त्याः

[पा०] १ ख. दिव्यानि चास्त्राणि. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. ह्यरण्येऽसौ. ३ ड. च. छ. झ. ज. ट. निवत्स्यते. ४ क.
 सारता. ५ झ. ट. ठ. स्वक्षिप्रं. ६ ड. छ. झ. ट. श्रियाः. ७ ख. ग. ड. च. छ. झ—ठ. कीर्त्याः कीर्तिः.

दैवतं दैवतानां च भूतानां भूतसत्तमः ॥ तस्य के ह्यगुणा देवि राष्ट्रे वाऽप्यथवा पुरे ॥ १६ ॥
 पृथिव्या सह वैदेह्या श्रिया च पुरुषर्षभः ॥ क्षिप्रं तिसृभिरेताभिः सह रामोऽभिषेक्ष्यते ॥ १७ ॥
 दुःखजं विमृजन्त्यासं निष्कामन्तमुदीक्ष्य यम् ॥ अयोध्यायां जनाः सर्वे शोकवेगसमाहताः ॥ १८ ॥
 कुशचीरधरं देवं गच्छन्तमपराजितम् ॥ सीतेवानुगता लक्ष्मीस्तस्य किनाम दुर्लभम् ॥ १९ ॥
 धनुर्ग्रहवरो यस्य बाणखड्गास्त्रभृत्स्वयम् ॥ लक्ष्मणो व्रजति ह्यग्रे तस्य किनाम दुर्लभम् ॥ २० ॥

माया अप्यतिशयोनेनेतिभावः ॥ १५ ॥ दैवतं दैवतानां च दैवतानामपिसकलकार्यनिर्वहणक्षमइत्यर्थः । भूतानां भूतसत्तमः उत्तमभूतमित्यर्थः । भूतत्वं सत्ता सर्वेषां सत्ता तत्सत्ताधीनेतिभावः । तस्यैवं भूतस्य सर्वगुणसंपन्नस्य देशेवनेवापुरेवाके अगुणाः न कोपीत्यर्थः । अगुणः प्रतिबन्धकीभूतइतियावत् ॥ १६ ॥ सहेत्यत्र सइतिपद-

च्छेदः । सरामः पृथिव्यावैदेह्याश्रियाविजयलक्ष्म्याच एताभिः तिसृभिः सह क्षिप्रमभिषेक्ष्यते हेतिसंबन्धः ॥ १७ ॥ अस्य श्लोकस्य पृथिव्यासहेति पूर्वश्लोकस्थेन सरामोभिषेक्ष्यतइत्यनेन संबन्धः ॥ १८ ॥ लक्ष्मीरिव स्थितासीताऽनुगतेत्यन्वयः । अनेन राज्यश्रीरन्यत्र परिगृह्णातीति द्योत्यते ॥ १९ ॥ धनुर्ग्रहवरः धनु-

कीर्तिः कीर्तित्वप्रदः । क्षमायाः क्षमा क्षमात्वप्रदः । देवतानां दैवतं उपास्यः । तनि० “तमेव भान्तमनुभातिसर्वं” इति श्रुत्यर्थमुपपादयति । सूर्यस्य सकललोकप्रकाशकस्यापि प्रकाशकः सवितृमण्डलान्तर्वर्तिसन्स्फटिकमुकुरान्तस्थितदीपन्यायेन प्रकाशयतीति परमार्थः । अग्रेरग्निः अग्रेर्वस्तुपरिपाकदाहकत्वादिकं तत्संकल्पाधीनमित्यर्थः । “अहंवैश्वानरो भूत्वा” इत्यादिश्रवणात् प्रभोः प्रभुः ब्रह्मरुद्रादेः सृष्ट्यादिसामर्थ्यप्रदानेन निर्वाहकः । श्रियः श्रीः ब्रह्मादीनां यत्कटाक्षलेशाय तत्तमीश्वरत्वं नारायणस्यापि यदपाङ्गभूयस्त्वनिवन्धनपरब्रह्मत्वं तस्यापि यदाश्रयणाच्छीलं सिद्ध्यतीति स्वस्मिन्नीश्वरलपूर्तिनिमित्ताया लक्ष्म्या अपि स्वरूपनिर्वाहकइत्यर्थः । कीर्त्याः कीर्तिः “तस्य नाम महद्यशः” इति यत्संबन्धान्महत्त्वमनितरसाधारणमिति कुला कीर्त्या अपि कीर्त्यावहः । क्षमाक्षमा सर्वाधारभूताया भूमेराधारइत्यर्थः । “यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षं” इत्यादिश्रुतेः । दैवतानां दैवतमित्यनेन “तदैवतानां परमं च दैवतं” इति श्रुत्यर्थ उक्तः । भूतानां भूतसत्तमः सत्तामात्रवता सत्तानिर्वाहकः । एवं कल्याणगुणाकरलभमिव्यज्य हेयगुणविरोधिलं व्यज्यति । “तस्य के” इति “राष्ट्रे वाप्यथवा पुरे” इति विभूतिद्वयसंबन्धेऽप्यजहत्स्वरूपलं व्यजितं । दोषविरोधिलं अपहृतपाप्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमिति द्योतयितुं हि शब्दप्रयोगः । शि० रामस्य सर्वे नियन्तृत्वं बोधयन्त्याह—सूर्यस्येति । सूर्यस्य सर्वावभासकादित्यस्यापि सूर्यः अवभासकइत्यर्थः । ननु “तमेव भान्तमनुभातिसर्वं” इत्यादिश्रुत्या सूर्यावभासकलंबाद्वा प्रसिद्धमिति ब्रह्म किमित्यत आह । अग्नेः सर्वाभ्यस्य प्रकाशब्रह्मणोऽप्यग्निः प्रकाशकइत्यर्थः । अतएव प्रभोः सर्वे नियन्तृब्रह्मादित्रयस्यापि प्रभुर्नियन्ता । अग्निशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं “अभ्यत्नादग्निनामासौ” इत्यादिना मध्वाचार्यैर्व्याख्यातं । अभिमतश्चायं सिद्धान्तो भूषणकृतामपि । अतएव प्रभोः सर्वे नियन्तुरपि नियन्तेति तैर्व्याख्यातं । सर्वे नियन्तृत्वं विष्ण्वादीनामेवेतिभावः । किंच सूर्यस्य प्रकाशकारणस्यापि सूर्यः कारणमित्यर्थः । ननु सूर्यकारणत्वेन वह्निः प्रसिद्धइति किं स इत्यत आह । अग्रेरप्यग्निः कारणमित्यर्थः । ननु सर्वकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धादिति किंत दित्यत आह । प्रभोः सकलनियन्तुरपि प्रभुर्नियन्तेत्यर्थः । अग्न्या रामाग्रेगमनशीला क्षमाक्षमा क्षमायाः पृथिव्या इव क्षमाक्षान्तिर्यस्यास्सा । किंच क्षमायाः शान्तेरपि क्षमा शान्तिः अतिशान्तिविशिष्टेत्यर्थः । किंच क्षमया पृथिव्या क्षम्यते सद्यते पात्यतइत्यर्थः । सासीता तु श्रियः लक्ष्म्याः श्रीः स्वामिनीत्यर्थः । अतएव कीर्त्याः रामयशसः कीर्तिः कारणभूतेत्यर्थः । सूर्यस्य सर्वजगदवभासकस्यापि सूर्योऽवभासकः अग्नेः सर्वदाहकस्याप्यग्निर्दाहकइति भूषणोक्तार्थस्तु न युक्तः । दाहकत्वेन प्रकाशकत्वेन च द्वयोः प्रसिद्ध्याऽन्यतरोपादानस्य निरर्थकत्वापत्तिः । नापि सूर्यस्यापि प्रकाशकोदाहकश्च अग्रेरपि प्रकाशकोदाहकश्चेत्यर्थोऽयुज्यते । पतत्प्रकर्षदोषवत्तापत्तेरिति दिक् । हि पूर्वोक्तहेतोः भूतसत्तमः भूतान् प्राणिनः सत्तमयतिसत्तममिच्छति यस्सीतारामः भूतानां पृथिव्याद्यधो देशवासिनां देवतानां ऊर्ध्वदेशवासिनां च दैवतं देवता पूज्यइत्यर्थः । तस्य सीतारामस्य अगुणाः नित्यगुणविरोधिनः अन्यथाकर्तारइत्यर्थः । देशेदण्डकादौ पुरेलङ्कादौ वा के सन्ति न केपीत्यर्थः ॥ १५—१६ ॥ ति० अभिषेक्ष्यते वसिष्ठादिभिर्निर्तिशेषः ॥ १७ ॥ स० एवं जनानुरागविषयोरामः शीघ्रमभिषेक्ष्यतइति पूर्वोक्तान्वयः । “जनानुरागप्रभाश्वसंपद” इत्युक्तेः ॥ १८ ॥ ती० तथापि तस्य वने विषयसुखं नास्तीति शोचन्ती प्रत्याह—कुशचीरेति । कुशचीरादिधरमपि देवं दीप्यमानं लक्ष्मीः राज्यलक्ष्मीः सीतेव सीतात्मना ॥ १९ ॥ स० लक्ष्मणस्य शय्यारूपत्वाद्वाजश्रेष्ठरामपुरतो गमनमुचितमिति ध्वन्यते ॥ २० ॥

[पा०] १ ड. छ—ठ. देवतानां. २ ड. छ. ट. देशेवा. क. ख. झ. वनेवा. ३ ड. छ. ठ. वने. ४ ज. अभिषिच्यते.

५ क—छ. झ. ज. ट. विमृज्यश्रु. ६ क—छ. झ. ज. ट. जनः सर्वः शोकवेगसमाहतः. ७ ख. ग. ड. छ. ज. झ. ट. वीर. घ. रामं. ८ ड. ज. अ. धनुर्ग्रहवरो.

निवृत्तवनवासं तं द्रष्टासि पुनरागतम् ॥ जहि शोकं च मोहं च देवि सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २१ ॥
 शिरसा चरणावेतौ वन्दमानमनिन्दिते ॥ पुनर्द्रक्ष्यसि कल्याणि पुत्रं चन्द्रमिवोदितम् ॥ २२ ॥
 पुनः प्रविष्टं दृष्ट्वा तमभिषिक्तं महाश्रियम् ॥ समुत्स्रक्ष्यसि नेत्राभ्यां क्षिप्रमानन्दजं पयः ॥ २३ ॥
 मा शोको देवि दुःखं वा न रामे दृश्यतेऽर्शिवम् ॥ क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पुत्रं तं ससीतं सहलक्ष्मणम् ॥ २४ ॥
 त्वयाऽशेषो जनश्चैव समाश्वास्यो यदाऽनघे ॥ किमिदानीमिमं देवि करोषि हृदि विक्लवम् ॥ २५ ॥
 नार्हा त्वं शोचितुं देवि यस्यास्ते राघवः सुतः ॥ न हि रामात्परो लोके विद्यते सत्पथे स्थितः ॥ २६ ॥
 अभिवादयमानं तं दृष्ट्वा ससुहृदं सुतम् ॥ मुदाऽश्रु मोक्ष्यसे क्षिप्रं मेघलेखेव वार्षिकी ॥ २७ ॥
 पुत्रस्ते वरदः क्षिप्रमयोध्यां पुनरागतः ॥ पाणिभ्यां मृदुपीनाभ्यां चरणौ पीडयिष्यति ॥ २८ ॥
 अभिवाद्य नमस्यन्तं शूरं ससुहृदं सुतम् ॥ मुदाऽऽज्ञैः प्रोक्ष्यसि पुनर्मैथरौजिरिवाचलम् ॥ २९ ॥

आश्वासयन्ती विविधैश्च वाक्यैर्वाक्योपचारे कुशलाऽनवद्या ॥

रामस्य तां मातरमेवमुक्त्वा देवी सुमित्रा विरराम रामा ॥ ३० ॥

निशम्य तल्लक्ष्मणमातृवाक्यं रामस्य मातुर्नरदेवपत्न्याः ॥

सद्यः शरीरे विननाश शोकः शरद्रतो मेघ इवाल्पतोयः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

श्रीरामेणस्वानुगन्तुपैरैपुनरगरप्रतिनिवर्तनप्रार्थनेपिस्वविरहासहिष्णुतयापुनरनुव्रजत्सुसीतालक्ष्मणाभ्यांसहरथादवरुह्य
 पत्न्यामेवगमनम् ॥ १ ॥ ब्राह्मणादिभिःपैरैःपुनर्नगरप्रतिनिवर्तनायबहुधाप्रार्थनेपिपितृवचनपालनायवनप्रत्येवगच्छतारामे-
 णसायाह्वेसानुचरेणतमसातीरगमनम् ॥ २ ॥

अनुरक्ता महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ अनुजग्मुः प्रयान्तं तं वनवासाय मानवाः ॥ १ ॥

निर्वर्तितेपि च बलात्सुहृद्वर्गे च राजनि ॥ नैव ते संन्यवर्तन्त रामस्यानुगता रथम् ॥ २ ॥

धरश्रेष्ठः ॥ २०—२१ ॥ एतौ परिदृश्यमानसर्वल-
 क्षणसम्पन्नौ । उदितंचन्द्रं प्रतिपञ्चन्द्रम् ॥ २२—२३ ॥
 हेदेवि रामे अशिवंअशुभं नदृश्यते । अतः शोकः प्र-
 लापादिः । दुःखं मनोव्यथावा । मा नकार्यमित्यर्थः

॥ २४ ॥ विक्लवम् भावप्रधानो निर्देशः ॥ २५—२६ ॥
 मेघलेखा मेघपङ्क्तिः ॥ २७—२८ ॥ अभिवाद्यनम-
 स्यन्तं अभिवादनपूर्वकंप्रणमन्तं ॥ २९ ॥ वाक्योपचारे

वाक्यैरुपचारविषये ॥ ३०—३१ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने
 अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

एवं सुमित्रयाकौसल्याश्चासनपर्यन्तंकथासंघटनं
 परिसमाप्य संप्रतिरामगमनवृत्तान्तंप्रस्तौति—अनुर-
 क्ताइत्यादि ॥ १ ॥ सुहृद्वर्गे राजसुहृद्भूतावरोधवर्गे ।

ति० हेअनघे यस्मात्त्वयाशेषोऽयंजनस्त्वपरिवाररूपत्वात्त्वयासमाश्वास्यः अतोदेवि त्वं हृदिविक्लवंदुःखं किंकरोषि । शि० यत्
 विक्लवं शोकंहृदिकरोषि तत्किं कुत्सितं नयुक्तमित्यर्थः ॥ २५ ॥ शि० अभिवाद्य सुहृद्विरभिवादनंकारयित्वा । ति० प्रोक्षसे उक्ष-
 सेचने वर्तमानसामीप्येल्द ॥ २९ ॥ ति० वाक्योपचारे वाक्यरचनायां । रामा रमणीया । शि० रामा रामविषयकस्मृतिमती ।
 रामाशब्दः अर्शआद्यजन्तः ॥ ३० ॥ शि० निशम्यश्रुत्वा विद्यमानाया रामस्यमातुः ॥ ३१ ॥ इतिचतुश्चत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४४ ॥

ति० वनवासायप्रयान्तमित्यन्वयः ॥ १ ॥ शि० सुहृद्वर्गेण अनुव्रजनेसुहृद्विराचरणीयोधर्मस्तेन “यमिच्छेत्पुनरायान्तंनैव
 [पा०] १ क. वन्दमानंदिनेदिने. २ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. शीघ्रं. ३ घ. जलं. ४ ज. ऽशुभं. ५ क. ख. ग.
 ड—ठ. लं. ६ क—छ. झ—ठ. जनश्चायं. ७ क—ठ. मिदं. ८ घ. रामाद्रो. ९ ड. च. झ. ठ. रेखेव. १० क. ख.
 घ—छ. झ. ट. ठ. कराभ्यां. ११ झ. प्रोक्षसेपुत्रं. १२ ख. राशि. १३ ग. अनुरक्तं. १४ ड. छ. प्रयातं. १५ छ. झ. ट. ठ.
 निवर्तितेऽतीव. १६ ड. छ. झ. ट. ठ. सुहृद्वर्गेण. क. घ. सुहृद्वर्गेपि.

अयोध्यानिलयानां हि पुरुषाणां महायशाः ॥ बभूव गुणसंपन्नः पूर्णचन्द्र इव प्रियः ॥ ३ ॥
 स याच्यमानः काकुत्स्थः स्वाभिः प्रकृतिभिस्तदा ॥ कुर्वाणः पितरं सत्यं वनमेवान्वपद्यत ॥ ४ ॥
 अवेक्षमाणः सस्नेहं चक्षुषा प्रपिबन्निव ॥ उवाच रामः स्नेहेन ताः प्रजाः स्वाः प्रजा इव ॥ ५ ॥
 या प्रीतिर्बहुमानश्च मय्ययोध्यानवासिनाम् ॥ मत्प्रियार्थं विशेषेण भरते सा निवेक्ष्यताम् ॥ ६ ॥
 स हि कल्याणचारित्रः कैकेय्यानन्दवर्धनः ॥ करिष्यति यथावद्वः प्रियाणि च हितानि च ॥ ७ ॥
 ज्ञानवृद्धो वयोबालो मृदुर्वीर्यगुणान्वितः ॥ अनुरूपः स वो भर्ता भविष्यति भयापहः ॥ ८ ॥
 स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः समीक्षितः ॥ अपि चापि मया शिष्टैः कार्यं वो भर्तृशासनम् ॥ ९ ॥
 न च तप्येद्यथा चासौ वनवासं गते मयि ॥ महाराजस्तथा कार्यो मम प्रियचिकीर्षया ॥ १० ॥
 यथायथा दाशरथिर्धर्म एव स्थितोऽभवत् ॥ तथातथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥ ११ ॥
 बाष्पेण पिहितं दीनं रामः सौमित्रिणा सह ॥ चकर्षेव गुणैर्वर्ध्वा जनं पुरनिवासिनम् ॥ १२ ॥
 ते द्विजास्त्रिविधं वृद्धा ज्ञानेन वयसौजसा ॥ वयःप्रकंपशिरसो दूरादूचुरिदं वचः ॥ १३ ॥
 वहन्तो जवना रामं भोभो जात्यास्तुरङ्गमाः ॥ निवर्तध्वं न गन्तव्यं हिता भवत भर्तरि ॥ १४ ॥
 कर्णवन्ति हि भूतानि विशेषेण तुरङ्गमाः ॥ यूयं तस्मान्निवर्तध्वं याचनां प्रतिवेदिताः ॥ १५ ॥
 धर्मतः स विशुद्धात्मा वीरः शुभदृढव्रतः ॥ उपवाह्यस्तु वो भर्ता नापवाह्यः पुराद्वनम् ॥ १६ ॥
 एवमार्तप्रलापांस्तान्वृद्धान्प्रलपतो द्विजान् ॥ अवेक्ष्य सहसा रामो रथादवततार ह ॥ १७ ॥

राजनिच सचिवसहितेराजनिच । ते पौरजनाः ॥ २—३ ॥ याच्यमानः निवर्तस्वनिवर्तस्वेतिप्रार्थ्यमानः । सत्यं सत्यप्रतिज्ञं ॥ ४ ॥ स्वाःप्रजाइव स्वान्यपत्यानीव ॥ ५ ॥ स्वेनपितृवचनपरिपालनस्यावश्यकर्तव्यत्वात्प्रजानुरागेणताभ्योहितमुपदिशति—याप्रीतिरित्यादिना ॥ ६—८ ॥ हि यस्मात्कारणात् । भरतो वः युष्माकं । युवराजः समीक्षितः राज्ञेशिषः । अतोमया शिष्टैः अवशिष्टैः लक्ष्मणशत्रुघ्नादिभिः सर्वैरपि । भर्तृशासनंकार्यं । अपिचेतिवक्तव्यान्तरसमुच्चये ॥ ९ ॥ मयिवनंगतेसति असौमहाराजः यथा नसन्तप्येत् ममप्रियचिकीर्षया तथाकार्यः ॥ १० ॥

धर्मे पितृवचनपरिपालनरूपधर्मे । तथातथाप्रकृतयो रामंपतिमकामयन् आदौराजाज्येष्ठंभवन्तमेव अस्मद्रक्षणार्थयुवराजत्वेनकल्पितवान् । अयमर्थोभवतास्माभिश्चकर्तव्यइतिराममेवपुनःपुनःपतिमकामयन्तेत्यर्थः ॥ ११ ॥ सौमित्रिणासहेत्येन रामस्येवलक्ष्मणस्यापिगुणपौष्कल्यमस्तीतिद्योत्यते । गुणैरेव गुणैः पार्श्वैरितिस्फुट्ररूपकं ॥ १२ ॥ त्रिविधमितिक्रियाविशेषणं । ओजसा तपोबलेन । वयसा प्रकम्पंचञ्चलं शिरोयेषांतेतथा ॥ १३—१४ ॥ याचनांप्रतिवेदिताः प्रार्थनांज्ञापिताः । अस्माभिरितिशेषः ॥ १५ ॥ उपवाह्यः पुरसमीपेवाह्यः ॥ १६ ॥ आर्तप्रलापान्प्रलपतः

दूरमनुव्रजेत्” इत्याद्युक्तिरूपेणेत्यर्थः । राजनिनिवर्तितेसति ॥ २ ॥ शि० अयोध्यानवासिनांभवतामपि या यादृशीप्रीतिः स्नेहः योबहुमानःअतिसत्कारश्च सासच मत्प्रियार्थं मन्निष्ठप्रीतिवृद्ध्यर्थं भरतेविधीयतांक्रियताम् ॥ ६ ॥ ती० प्रियाणि इहलोके सुखकराणि हितानि परलोकार्थमनुष्ठेयानि वर्णाश्रमाचारादीनि ॥ ७ ॥ ती० वयोबालोपि ज्ञानादिनावृद्धः । मृदुरपि वीर्यगुणान्वितः । ति० वीर्यगुणान्वितोपि मृदुः ॥ ८ ॥ ती० धर्ममेवास्थितोभवत् धर्ममेवपरिगृह्णाति ॥ ११ ॥ ती० रामस्यपरमकरुणामुत्पादयितुं तुरङ्गमान्प्रत्याहुः—वहन्तइति । वहन्तः रथेनप्रापयन्तः । हिताभवत भर्तारंवनं ननयतेतियावत् । ब्राह्मणयाच्यामतिक्रम्य युष्मद्रमनं भर्तुरहितमितिभावः । ति० जात्याः उत्तमजातीयाः ॥ १४ ॥ ती० एवं प्रार्थितानांतेषांवेगमनदुःखादाहुः । कर्णवन्तीति । विशेषेण यूयंकर्णवन्तइत्यनुकर्षः । तस्माद्भवद्भिर्वनं नगन्तव्यं । अपितु याचनामस्मदीयां प्रतिवेदिताः ज्ञातवन्तःनिवर्तध्वं ॥ १५ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. ठ. ताभिः. २ ड. च. छ. झ—ठ. सस्नेहं. ३ ड. च. छ. झ. व. ठ. विधीयतां. ४ ख. नन्दिवर्धनः. ५ क. ड. च. छ. झ—ठ. संतप्येत्. ख. सतप्येत्. ६ क. ख. ड. च. ज. व. धर्ममेवास्थितो. क. ग. धर्मैवास्थितो. छ. झ. ट. ठ. धर्ममेवाश्रितो. ७ ख. ग. मकाह्वयन्. ८ क—ठ. बर्द्ध. ९ क. भर्तानो. १० क. च. सः.

पद्मामेव जंगामाथ ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ संनिष्ठपदन्यासो रामो वनपरायणः ॥ १८ ॥
 द्विजातींस्तु पदार्तींस्तान्नामश्चारित्रवत्सलः ॥ न शशाक घृणाचक्षुः परिमोक्तुं रथेन सः ॥ १९ ॥
 गच्छन्तमेव तं दृष्ट्वा रामं संभ्रान्तचेतसः ॥ ऊचुः परमसंतप्ता रामं वाक्यमिदं द्विजाः ॥ २० ॥
 ब्राह्मण्यं कृत्स्नमेतत्त्वां ब्रह्मण्यमनुगच्छति ॥ द्विजस्कन्धाधिरूढास्त्वामग्रयोप्यनुयान्त्यमी ॥ २१ ॥
 वाजपेयसमुत्थानि छत्राण्येतानि पश्य नः ॥ पृष्ठतोनुग्रयातानि मेघानिव जलात्यये ॥ २२ ॥
 अनवाप्तातपत्रस्य रश्मिसंतापितस्य ते ॥ एभिश्छायां करिष्यामः स्वैश्छत्रैर्वाजपेयिकैः ॥ २३ ॥
 या हि नः सततं बुद्धिर्वेदमन्त्रानुसारिणी ॥ त्वत्कृते सा कृता वत्स वनवासानुसारिणी ॥ २४ ॥
 हृदयेष्वेवं तिष्ठन्ति वेदा ये नः परं धनम् ॥ वत्स्यन्त्यपि गृहेष्वेव दाराश्चारित्ररक्षिताः ॥ २५ ॥
 न पुनर्निश्चयः कार्यस्त्वद्रतौ सुकृता मतिः ॥ त्वयि धर्मव्यपेक्षे तु किं स्याद्धर्ममपेक्षितम् ॥ २६ ॥
 याचितो नो निवर्तस्व हंसशुक्लशिरोरुहैः ॥ शिरोभिर्निभृताचार महीपतनपांसुलैः ॥ २७ ॥

आर्तवाक्यानिप्रयुञ्जानानित्यर्थः ॥ १७ ॥ सन्निकृष्ट-
 पदन्यासः पद्म्यांजगामेति । ब्राह्मणवाक्यश्रवणानन्तरं
 रथगमनेदोषोभवतीति प्रतिनिवृत्त्यब्राह्मणाश्वासनेव्रत-
 भङ्गोभवतीतिधियारथादवतीर्यतदागमनपर्यन्तमन्दं-
 मन्दंजगामेत्यर्थः ॥ १८ ॥ रथादवतीर्यकिमर्थपादगमनं
 कृतवानित्याशङ्क्याह—द्विजातीनि । रथेनद्विजाती-
 न्परिमोक्तुंनशशाक रथेनोपलक्षितःसन्सारोर्ध्वदशर-
 थमिवाञ्जल्यादिनाद्विजातीन्निवर्तयितुंनशशाकेत्यर्थः ।
 घृणाचक्षुः दयार्द्रचक्षुरित्यर्थः ॥ १९ ॥ गच्छन्तमेव
 बहुशोनिवृत्तिहेतुप्रदर्शनेपिपितृवचनचिकीर्षयागच्छ-
 न्तमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ दुःखप्रलापादिनाप्यनिवृत्तरा-
 मंसहवनगमनलक्षणं महाभारमारोप्यनिवर्तयितुमुद्यु-
 ञ्जते—ब्राह्मण्यमित्यादिना । ब्राह्मण्यं ब्राह्मणसमूहः ।
 “ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत्” इतियत्प्रत्ययः । ब्रह्मसु
 ब्राह्मणेषु साधुःब्रह्मण्यः तं अग्रयः अरण्यारोपिताः ।
 केवलानांद्विजस्कन्धाधिरूढत्वासंभवात् ॥ २१ ॥ वा-
 जपेयसमुत्थानि वाजपेयानुष्ठानसंभृतानि । जलात्यये
 शरदि ॥ २२ ॥ वाजपेयिकैः वाजपेयप्राप्तैः । “याव-
 जीवं न कञ्चनप्रत्यवरोहेत् बृहस्पतिसवेनवा प्रत्यवरो-
 हणीयेनयजेतश्चेतच्छत्रीभवतीतिविज्ञायते” इतिवाज-
 पेययाजिनांश्चेतच्छत्रधारणविधानादितिभावः ॥ २३ ॥
 अस्माकंबुद्धिरेतावन्तंकालंनिश्चिन्तयामन्नाविषयाभूत्

इदानींत्वत्कृतवनवासविषयाऽभूदितिरामेमहान्तं भा-
 रमारोपयन्ति—याहीत्यादिना ॥ २४ ॥ ब्राह्मणानां
 धनभूतंवेदंपरित्यज्यसहधर्मचारिदारसंरक्षणमप्यकु-
 त्वाकथमस्माभिः सहगम्यतइत्याकाङ्क्षायामाह—हृद-
 येष्विति । नःपरंधनंउत्कृष्टधनभूतायेवेदास्तेहृदयेष्वेव
 तिष्ठन्ति । अनुच्चारणेतेषांनकापिहानिरितिभावः ।
 चारित्रेणपातिव्रत्येनरक्षितादाराश्चगृहेष्वेवतिष्ठन्ति ।
 चारित्राणामेवतद्रक्षकत्वात्नास्मद्रक्ष्यास्तइतिभावः
 ॥ २५ ॥ अद्यमत्प्रार्थनयानिवर्तध्वमित्यत्राह—नेति ।
 त्वद्रतौ त्वन्निवर्तनरूपगतौ । मतिः सुकृता सुष्ठुकृता ।
 निश्चयः वनगमननिश्चयः । पुनर्नकार्यः त्वयेतिशेषः ।
 त्वयि धर्मव्यपेक्षे पितृवचनपरिपालनरूपधर्मसापेक्षे-
 सति । अस्माभिः धर्ममपेक्षितुं पालयितुं किंनिमित्तं
 स्यात् । त्वयिवनंगतेस्माभिर्धर्मएवत्यक्तव्यइतिभावः ।
 यद्वा त्वयितुधर्मपरायणे त्वयितुधर्मव्यपेक्षेसति ब्राह्म-
 णप्रार्थनाकरणरूपधर्मनिरपेक्षेसति । किंभूतधर्ममपे-
 क्षितुंस्यात् नकिमपीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ज्ञानवयस्तपोवृ-
 द्धाअपिद्विजाः विश्लेषासहिष्णुतयाप्रणामेनापिरामं
 निवर्तयितुमुद्युञ्जते—याचितइति । हेनिभृताचार
 निश्चलधर्मानुष्ठान । हंसशुक्लशिरोरुहैः पलितकेशैः ।
 महीपतनपांसुलैः कृतसाष्टाङ्गप्रणामैः । नः अस्माकं ।
 शिरोभिर्याचितोनिवर्तस्व । वृद्धब्राह्मणानांक्षत्रियकु-

ति० यद्वा राज्ञोविष्णवंशत्वेन नतौ नदोषइत्याहुः ॥ २७ ॥

[पा०] १ ड. छ. जनान्सर्वांनुपातिष्ठत्सलक्ष्मणः. २ क. ख. घ. ड. च. झ. ज. ट. द्विजातीन्हि. ३ ख. मेवं. ४ घ—छ.
 झ. ज. ट. मानसाः. ५ ग. ज. सर्वे. ६ क. समृद्धानि. ७ क—घ. ज. प्रयातान्हिहंसानिव. ८ ख. स्वच्छत्रैः. ९ क—घ.
 च. ज—ट. प्वतिष्ठन्ते. १० क. ख. घ. वसन्त्यपि. ११ क. रक्षकाः. १२ ड. छ. झ. ज. ट. पुनर्ननिश्चयः. १३ ख.
 सुकृतात्मभिः. १४ ड. च. झ. ट. धर्मपथेस्थितं. १५ ख. याचितःसन्निवर्तस्व.

बहूनां वितता यज्ञा द्विजानां य इहागताः ॥ तेषां समाप्तिरायत्ता तव वत्स निवर्तने ॥ २८ ॥
 भक्तिमन्ति हि भूतानि जङ्गमाऽजङ्गमानि च ॥ याचमानेषु राम त्वं भक्तिं भक्तेषु दर्शय ॥ २९ ॥
 अनुगन्तुमशक्तास्त्वां मूलैरुद्धतवेगिनः ॥ उन्नता वायुवेगेन विक्रोशन्तीव पादपाः ॥ ३० ॥
 निश्चेष्टाहारसंचारा वृक्षैकस्थानं विष्टिताः ॥ पक्षिणोपि प्रयाचन्ते सर्वभूतानुकम्पिनम् ॥ ३१ ॥
 एवं विक्रोशतां तेषां द्विजातीनां निवर्तने ॥ ददृशे तमसा तत्र वारयन्तीव राघवम् ॥ ३२ ॥

ततः सुमन्त्रोपि रथाद्रिमुच्य श्रान्तान्हयान्संपरिवर्त्य शीघ्रम् ॥

पीतोदकांस्तोयपरिप्लुताङ्गानचारयद्वै तमसाविदूरे ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

रामेणलक्ष्मणप्रत्ययोध्यास्थजनावस्थोत्प्रेक्षणपूर्वकंपितरौप्रत्यनुशोचनं ॥ १ ॥ लक्ष्मणसुमन्त्रपरिकल्पितपल्लवतल्पेप्रसुप्तेन
 रामेणनिश्चितेप्रबुध्यनिद्रायमाणानुगतपौरजनवञ्चनायसुमन्त्रप्रतिरथस्यायोध्याभिमुख्येननोदनपूर्वकंपुनःप्रतिनिवर्तनचोदना
 ॥ २ ॥ तथा यथोक्तकारिणासुमन्त्रेणप्रत्यानीतरथाधिरोहणेनसीतालक्ष्मणाभ्यांसहवनप्रतिनिर्गमनम् ॥ ३ ॥

ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः ॥ सीतामुद्रीक्ष्य सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 इयमद्य निशा पूर्वा सौमित्रे प्रहिता वनम् ॥ वनवासस्य भद्रं ते स नोत्कण्ठितुमर्हसि ॥ २ ॥

मारप्रणामः परत्वबुद्ध्या ॥ २७ ॥ येद्विजाइहागतास्ते-
 षां येयज्ञाः वितताः विस्तृताः संभृतसंभाराइतिया-
 वत् । तेषांयज्ञानां समाप्तिस्त्वनिवर्तने आयत्ता त्वन्नि-
 वर्तनाधीनेत्यर्थः । एवं नक्रुतंचेत्सर्वेयज्ञास्त्वयैववि-
 ष्णिताःस्युरितिभावः ॥ २८ ॥ नकेवलंवयमेव तिर्य-
 क्स्थावराण्यपित्वन्निवृत्तिमपेक्षन्तइत्याह—भक्तिम-
 न्तीति । भक्तिं स्नेहं । दर्शय सफलयेत्यर्थः ॥ २९ ॥
 मूलैः पादस्थानीयैः । त्वामनुगन्तुमशक्ताः । उद्धतवे-
 गिनः प्रतिहतवेगिनः । वायुवेगेन उन्नताः ऊर्ध्ववा-
 हवइवस्थिताइतिभावः । पादपाः विक्रोशन्तीव क्रन्द-
 न्तीव । वायुवेगोत्थशब्दैरितिभावः । उद्धतवेगिभिरि-
 त्वपिपाठः ॥ ३० ॥ चेष्टा चलनादिकं आहारः संचा-
 राश्चयेभ्योनिर्गतास्तेतथोक्ताः । प्रयाचन्ते प्रार्थयन्ते ।

निवृत्तिमितिशेषः । एवंतिर्यक्स्थावराणामपिखेदो
 रामस्यसर्वशरीरित्वात् शरीरिणोवैपरीत्येहिशरीरव्य-
 थाहृष्टा ॥ ३१ ॥ निवर्तनेविषये । यद्वा द्विजाती-
 नामितिसंबन्धसामान्येषष्ठी । द्विजातिभिः प्रार्थ्य-
 मानरामनिवर्तनइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ संपरिवर्त्य अध्व-
 श्रमनिवृत्त्यर्थपरिवेष्टनकारयित्वा अचारयत्भक्षित-
 यवसानकरोत् ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-
 रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्या-
 काण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

सीतामुद्रीक्ष्यलक्ष्मणंप्रतिकथनं वक्ष्यमाणस्यानुत्क-
 ण्ठाकारणस्यसीताविषयेपितुल्यत्वज्ञापनाय ॥ १ ॥
 वनवासस्यपूर्वा प्रथमा । अद्ययंनिशा इदानीमुपस्थि-

पादपाः वायुवेगेन वायुवेगजशाखाचलनशब्दैर्विक्रोशन्तीव । त्वन्निवर्तनायेतिशेषः ॥ ३० ॥ इतिपञ्चचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४५ ॥
 ती० वनवासस्य वनवाससंबन्धिनीनांनिशानामध्यइत्यर्थः । पूर्वा प्रथमा अद्ययंनिशाइदानीमुपस्थितारात्रिः वनंप्रहिता वनेप्राप्ता ।
 वनवासदिनेष्वेकोदिवसोगतप्रायइत्यर्थः । अतस्सत्त्वंउत्कण्ठितुंगृहसौख्यादिवाञ्छांकर्तुंनार्हसि । शि० अवनंवनवासविरोधिवस्तु
 उत्कण्ठितुंस्सर्तुंनार्हसि । तेभद्रंकल्याणमेवसर्वत्रेतिशेषः । ति० हेसौमित्रे वनवासस्य वनवाससंबन्धिनिशानांमध्ये अद्यप्रवृत्तेयं
 निशा वनं वनवासंप्रति पूर्वंप्रहिताप्राप्ता । वनवासकालस्यैतन्निशामारभ्यगणनीयत्वात् । स० वनवासस्यपूर्वा निशा प्राथमिकी
 रात्रिरियंप्रहिताप्राप्ता अतइयंसीता अवनंरक्षणंअर्हतीतिशेषः । उत्कण्ठितुं गृहादिचिन्तांकर्तुं । यद्वा अद्येयंपूर्वा निशा अद्यच

[पा०] १ ड. छ. झ. न. ट. भक्तिमन्तीह. २ ख. घ—छ. झ. न. ट. तेषुलं. क. ज. भूतेषु. ३ क. ख. ग.
 उद्धतवेदिभिः. ४ छ. झ. न. ट. निश्चिताः. क. घ. निष्ठिताः. ग. रक्षिताः. ५ ख. घ. ड. झ. ट. कंपनं. ६ क. प्रस्थिता.
 ७ ड. ज. झ. ट. नचोत्कण्ठितुं.

पश्य शून्यान्यरण्यानि रुदन्तीव समन्ततः ॥ यथानिलयमायद्भिर्निलीनानि मृगद्विजैः ॥ ३ ॥
 अद्यायोध्या तु नगरी राजधानी पितुर्मम ॥ सस्त्रीपुंसागतानस्माञ्शोचिष्यति न संशयः ॥ ४ ॥
 अनुरक्ता हि मनुजा राजानं बहुभिर्गुणैः ॥ त्वां च मां च नरव्याघ्र शत्रुघ्नभरतौ तथा ॥ ५ ॥
 पितरं चानुशोचामि मातरं च यशस्विनीम् ॥ अपि वैऽन्धौ भवेतां तु रुदन्तौ तावभीक्ष्णशः ॥ ६ ॥
 भरतः खलु धर्मात्मा पितरं मातरं च मे ॥ धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति ॥ ७ ॥
 भरतस्यानृशंसत्वं विचिन्त्याहं पुनः पुनः ॥ नानुशोचामि पितरं मातरं चापि लक्ष्मण ॥ ८ ॥—
 त्वया कार्यं नरव्याघ्र मामनुव्रजता कृतम् ॥ अन्वेष्टव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थे सहायता ॥ ९ ॥
 अद्भिरेव तु सौमित्रे वत्स्याम्यद्य निशामिमाम् ॥ एतद्वि रोचते मह्यं वन्येऽपि विविधे सति ॥ १० ॥
 एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं सुमन्त्रमपि राघवः ॥ अप्रमत्तस्त्वमश्वेषु भव सौम्येत्युवाच ह ॥ ११ ॥
 सोऽश्वान्सुमन्त्रः संयम्य सूर्येऽस्तं समुपागते ॥ प्रभूतयवसान्कृत्वा बभूव प्रत्यनन्तरः ॥ १२ ॥
 उपास्य तु शिवां संध्यां दृष्ट्वा रात्रिमुपस्थिताम् ॥ रामस्य शयनं चक्रे सूतः सौमित्रिणा सह ॥ १३ ॥
 तां शय्यां तमसातीरे वीक्ष्य वृक्षदलैः कृताम् ॥ रामः सौमित्रिणा सार्धं सभार्यः संविवेश ह ॥ १४ ॥
 सभार्यं संप्रसुप्तं तं भ्रातरं वीक्ष्य लक्ष्मणः ॥ कथयामास सूताय रामस्य विविधान्गुणान् ॥ १५ ॥
 जाग्रतो ह्येव तां रात्रिं सौमित्रेरुदितो रविः ॥ सूतस्य तमसातीरे रामस्य ब्रुवतो गुणान् ॥ १६ ॥

तारात्रिः । प्रहिता गतप्राया । अतः स त्वं उत्कण्ठितुं नार्हसि । सीतामुद्रीक्ष्य सौमित्रिमब्रवीदित्यस्यैवंवाभि-
 प्रायः । अतिसुकुमारीसीताकथं पद्भ्यामेववनंगच्छेदि-
 तिनोत्कण्ठितुमर्हसीति ॥ २ ॥ शून्यानि निष्प्रभाणि ।
 यथानिलयं यथास्थानं आयद्भिरागच्छद्भिः । मृगद्विजै-
 र्नीलीनानि व्याप्तानि तात्कालिकतच्छब्दैः रुदन्तीव ।
 निष्प्रभत्वेनरोदनोत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥ वनरोदनोत्प्रेक्षया उ-
 द्बुद्धसंस्कारो नगरवृत्तान्तं स्मरति—अद्येति । स्त्रीपुंसे-
 ति । “अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंस” इत्यादिना निपा-
 तनादकारान्तत्वं ॥ ४ ॥ शोचनहेतुमाह—अनुरक्ता
 इति । गुणैर्हेतुभिः राजानं प्रत्यनुरक्ता हि राजानमित्यु-
 पादानमौद्धत्यपरिहाराय ॥ ५ ॥ रुदन्ताविति सन्त-
 तरोदनवशेनान्धौ स्यातामित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवमपिका-
 चित्प्रत्याशास्तीत्याह—भरतइति ॥ ७—८ ॥ त्वया

चोदितमेव कृतमित्याह—त्वयेति । कार्यं अवश्यकर्त-
 व्यं । तत्र हेतुः—अन्वेष्टव्येति ॥ ९ ॥ अद्भिरेव वत्स्यामि
 अपएवाहारीकृत्य वत्स्यामि । वनवासोपक्रमदिवसत्वा-
 दस्य पुण्यक्षेत्रत्वाच्चोपवासः । एतद्विरोचते नान्यत् ।
 अनुरक्तजनदुःखस्मरणादिति भावः ॥ १०—११ ॥
 प्रभूतयवसान् पर्याप्तगुणान् । “यवसंतृणमर्जुने”
 इत्यमरः । प्रत्यनन्तरः प्रतिगतमनन्तरकृत्ययेन सतथो-
 क्तः अवगतानन्तरकार्यइत्यर्थः । संनिहितइत्यर्थइत्येके
 ॥ १२ ॥ उपासनं नमस्कारः । सूतजातेरपिनमस्का-
 रमात्रं संभवति ॥ १३ ॥ वृक्षदलैः सौमित्रिणा सार्धं
 सूतेन कृतां वीक्ष्येत्यन्वयः ॥ १४—१५ ॥ तारात्रिमिति
 अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वा रात्रिजाग्रतः सूतस्य
 सूताय रामस्य गुणान् कालक्षेपार्थं ब्रुवतः सौमित्रेः
 सौमित्रौ ब्रुवतिसति । रविरुदितः उदितुमारब्धः ।

प्रहितायाः प्राप्तायाः सीताया अवनं भद्रयतः तेन इह रक्षणविषये उत्कण्ठितुं उत्साहं कर्तुं ॥ २ ॥ ति० यथायोगं खस्वनिलयमायद्भिः
 मृगद्विजैः नीलीनानि सशब्दमन्तर्लान्तया व्याप्तानि अतएव शून्यान्यरण्यानि रुदन्तीव अस्मान्दृष्ट्वा खिन्नानीव वर्तन्ते पश्य ॥ ३ ॥
 ति० नौ अस्मदर्थे अस्मन्निमित्तं । अन्धौ न भवेतां अपितु भवेतामेव । अतः शोचामितौ ॥ ६ ॥ स्त० अद्भिरेवेति । अनेन स्वपि-
 तुरत्पजीवित्वा तदुद्देशेन तीर्थोपवासः कृतइति ध्वन्यते ॥ १० ॥ ति० शयनं शयनस्थलं शर्करापांसूक्ष्मेपणादिना चक्रइत्यन्वयः ॥ १३ ॥

[पा०] १ घ. भरतावपि. २ ख. चान्धौ. ग—ट. नान्धौ. ३ ड. च. झ. ज. ट. नौ. ४ क. धर्मकामार्थ. ५ क—ड.
 छ—ज. संविन्त्याहं. ६ च. छ. झ. चमहाभुज. ७ च. छ. झ. व. ट. रक्षणार्थ. ८ क. ख. घ. ड. च. झ. व. ट. रेवहि.
 ९ क. च. घ. ज. वत्स्याम्यत्र. छ. वत्स्याम्यथ. १० ख. ड. छ. झ. ट. मुपागतां. ११ ज. शय्यांतां. १२ ड. छ. झ. ट.
 दलेवृतां. १३ च. तंसंप्रसुप्तं. ड. चं. छ. झ. व. ट. संप्रसुप्तं. १४ ग. घ. च. भ्रातरं प्रेक्ष्य. ड. छ. झ. ट. भ्रातंसंप्रेक्ष्य.
 १५ छ. झ. ट. जाग्रतोरेव. क. ख. च. व. जाग्रतोरेव सारात्रिस्तथोः सौमित्रिसूतयोः । जगाम तमसातीरे रामस्य ब्रुवतोर्गुणान्.

गोकुलाकुलतीरायास्तमसाया विदूरतः ॥ अवसत्तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥ १७ ॥
 उत्थाय तु महातेजाः प्रकृतीस्ता निशाम्य च ॥ अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् ॥ १८ ॥
 अस्मद्व्यपेक्षान्सौमित्रे निरपेक्षान्गृहेष्वपि ॥ वृक्षमूलेषु संसृप्तान्पश्य लक्ष्मण सांप्रतम् ॥ १९ ॥
 यथैते नियमं पौराः कुर्वन्त्यस्मन्निवर्तने ॥ अपि प्राणानसिष्यन्ति न तु त्यक्ष्यन्ति निश्चयम् ॥ २० ॥
 यावदेव तु संसृप्तास्तावदेव वयं लघु ॥ रथमारुह्य गच्छाम पन्थानमकुतोभयम् ॥ २१ ॥
 अतो भूयोपि नेदानीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः ॥ स्वपेयुरनुरक्ता मां वृक्षमूलानि संश्रिताः ॥ २२ ॥
 पौरा ह्यात्मकृताहुःखाद्विप्रमोक्ष्या नृपात्मजैः ॥ न ते खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः ॥ २३ ॥
 अब्रवील्लक्ष्मणो रामं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम् ॥ रोचते मे तथा प्राज्ञ क्षिप्रमारुह्यतामिति ॥ २४ ॥
 अथ रामोऽब्रवीच्छ्रीमान्सुमन्त्रं युज्यतां रथः ॥ गमिष्यामि ततोऽरण्यं गच्छ शीघ्रमिति प्रभो ॥ २५ ॥
 सूतस्ततः संत्वरितः स्यन्दनं तैर्हयोत्तमैः ॥ योजयित्वाऽर्थं रामाय प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ २६ ॥
 अयं युक्तो महाबाहो रथस्ते रथिनावर ॥ तमारोह सुभद्रं ते ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ २७ ॥
 तं स्यन्दनमधिष्ठाय राघवः सपरिच्छदः ॥ शीघ्रगामाकुलावर्तो तमसामतरन्नदीम् ॥ २८ ॥
 स संतीर्य महाबाहुः श्रीमाञ्छिवमकण्टकम् ॥ प्रापद्यत महामार्गमभयं भयदर्शिनाम् ॥ २९ ॥
 मोहनार्थं तु पौराणां सूतं रामोऽब्रवीद्वचः ॥ उदञ्चुखः प्रयाहि त्वं रथमस्थाय सारथे ॥ ३० ॥
 मुहूर्तं त्वरितं गत्वा निवर्तय रथं पुनः ॥ यथा न विद्युः पौरा मां तथा कुरु समाहितः ॥ ३१ ॥

उषःकालोभूदित्यर्थः । यद्वा उदयपर्यन्तंगमनकाले-
 पिगुणानब्रवीदितिभावः ॥ १६ ॥ पूर्वकथाशेषंप्रस्तौ-
 ति—गोकुलेति । विदूरतः अदूरतः । प्रकृतिभिः पौर-
 श्रेणिभिः । “राज्याङ्गानिप्रकृतयःपौराणांश्रेणयोपिच”
 इत्यमरः ॥ १७ ॥ निशाम्य दृष्ट्वा ॥ १८ ॥ अस्मद्व्यपेक्षान्
 अस्मास्वेवविशेषेणापेक्षावतः ॥ १९ ॥ पौराः अस्मन्नि-
 वर्तने यथा येनप्रकारेण नियमं कुर्वन्ति । तेनप्रकारेणप्रा-
 णानपि असिष्यन्ति त्यक्ष्यन्ति । निश्चयंतु निवर्तननि-
 श्चयंतु नत्यक्ष्यन्तीतिसंबन्धः ॥ २० ॥ यावदेव याव-
 त्येवकाले । तावदेव तावत्येवकाले । लघु क्षिप्रं । रथ-
 मारुह्यगच्छाम । “लघुक्षिप्रमरंद्रुतं” इत्यमरः ॥ २१ ॥
 इक्ष्वाकुपुरवासिनः मामनुरक्ताः इदानीमिव भूयः

पुनः वृक्षमूलानि संश्रिताः नस्वपेयुः । अतोरथमारुह्य
 गच्छामेतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ २२ ॥ आत्मकृतात् स्वकृ-
 तात् । आत्मना स्वेन ॥ २३—२६ ॥ युक्तः सज्जः
 ॥ २७ ॥ सपरिच्छदः धनुःकवचादिसहितः । आकु-
 लावर्ता आवर्ताकुलां ॥ २८ ॥ महामार्गंप्रापद्यत
 जलस्थितरथादवतीर्य पन्थामेवमहामार्गंप्रापदित्यर्थः ।
 भयदर्शिनां श्वापदादीनां । अभयं तत्संबन्धिभयरहि-
 तमित्यर्थः ॥ २९ ॥ मोहनं वञ्चनं । ननुसदयस्यरा-
 मस्यस्वविरहासहिष्णूनांस्वस्मिन्निरतिशयप्रेमभाजांव-
 ञ्चनमनुचितं । उच्यते । नेदंवञ्चनं व्रणचिकित्सान्या-
 येननागरिकाणामुन्मस्तकानन्देनसत्तानभवेदितिसु-
 सात्म्यानुभवप्रदानार्थं वनवासव्याजेनविश्लेषस्यसंक-

शि० तात्कालिकस्वकर्तव्यमाह—यावदिति । यावत् यावत्कालं वयं लघुसंसृप्तास्तावत्कालं द्वित्रघटिकयेत्यर्थः । रथमारुह्य
 अकुतोभयं सर्वतोभयरहितपन्थानगच्छाम । एतेन तमसादक्षिणतटादारभ्य किंचिदूरंप्रशस्तोमार्गोनास्तीतिव्यक्तं ॥ २१ ॥
 शि० ननु पुरवासिनांकागतिरित्यतआह—अतइति । स्वप हेखकीयरक्षक लक्ष्मण अतःमध्येसुमार्गाभावाद्धेतोः भूयः अधिकं
 मामनुरक्ताअपि इक्ष्वाकुपुरवासिनः इदानीमांन ईयुःनागच्छेयुः । इदानीमित्यनेन भरतेनसहागन्तारइतिसूचितम् ॥ २२ ॥ ति०
 प्रभो समर्थ ॥ २५ ॥ इतिषट्चत्वारिंशसर्गः ॥ ४६ ॥

[पा०] १ ड. ज. झ. ट. उत्थायच. २ ख—ड. छ. झ. ट. निर्व्यपेक्षान्. ३ क. ख. च. ध्विमान्. ४ छ. झ. संस-
 क्तान्. ५ ग. नियतिं. ज. नियतं. ६ ख. ड. छ. झ. ट. प्राणान्यसिष्यन्ति. घ. प्राणान्नरक्षन्ति. ७ ख. तथावदेव. ८ क—ट.
 गच्छामः. ९ क. ग—छ. झ. ट. मूलेषु. १० क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. ननु. ११ क. घ. महाप्राज्ञ. १२ ड. च.
 छ. झ. ज. ट. त्सूतंशीघ्रंसंयुज्यतां. क. ख. क्षीमान्. १३ छ. मतः. १४ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. तुरामस्य. १५ ड. च.
 छ. झ. ज. ट. लरयारोहभद्रं. क—घ. ज. लमारोहस्वभद्रं. १६ ड. छ. झ. ट. मारुह्य.
 वा. रा. ५७

रामस्य वचनं श्रुत्वा तथा चैके स सारथिः ॥ प्रत्यागम्य च रामस्य स्यन्दनं प्रत्यवेदयत् ॥ ३२ ॥
 तौ संप्रयुक्तं तु रथं समास्थितौ तदा ससीतौ रघुवंशवर्धनौ ॥
 प्रचोदयामास ततस्तुरङ्गमान्स सारथिर्येन पथा तपोवनम् ॥ ३३ ॥
 ततः समास्थाय रथं महारथः ससारथिर्दाशरथिर्वनं ययौ ॥
 उदङ्मुखं तं तु रथं चकार स प्रयाणमाङ्गल्यनिमित्तदर्शनात् ॥ ३४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

प्रभातेप्रबुद्धैः पौरैरामादर्शनेनात्मोपालम्भनपूर्वकपरिशोचनम् ॥ १ ॥ ततोरथपथानुयायिभिसैर्मार्गविच्छेदेसशोकमयो-
 ध्याप्रवेशः ॥ २ ॥

प्रभातायां तु शर्वर्या पौरास्ते राघवं विना ॥ शोकोपहतनिश्चेष्टा बभूवुर्हृतचेतसः ॥ १ ॥
 शोकजाश्रुपरिधूना वीक्षमाणास्ततस्ततः ॥ आलोकमपि रामस्य न पश्यन्ति स्म दुःखिताः ॥ २ ॥
 ते विषादार्तवदना रहितास्तेन धीमता ॥ कृपणाः करुणा वाचो वदन्ति स्म भनस्त्रिनः ॥ ३ ॥
 धिगस्तु खलु निद्रां तां ययाऽपहृतचेतसः ॥ नाद्य पश्यामहे रामं पृथूरस्कं महाभुजम् ॥ ४ ॥
 कथं नाम महाबाहुः स तथाऽवितथक्रियः ॥ भक्तं जनं परित्यज्य प्रवासं राघवो गतः ॥ ५ ॥

त्पिततयाहितव्यापारत्वेनवञ्चनत्वासंभवात् । यदि
 रामस्यतथासंकल्पोनभवेत्तर्हि कथंनिःशेषसर्वजननि-
 द्राकरणं सुमन्त्रलक्ष्मणवत्तेष्वेकस्यापिनिर्निद्रत्वापत्तेः ।
 मोहनमेवाह—उदङ्मुखइत्यादि । पौराणांमोहनार्थ-
 मुदङ्मुखः प्रयाहि अयोध्यांप्रतिरामोनिवृत्तइतिपौरा-
 णांभ्रान्तिमुत्पादयितुमुदङ्मुखोयाहीत्यर्थः । स्वस्यर-
 थेनोदङ्मुखंगत्वामार्गान्तरेणवनगमनस्यकर्तुंशक्यत्वे-
 पि अयोध्याभिमुखगमनेव्रतभङ्गःस्यादितिधियासुमन्त्र-
 मभिमुखोयाहीत्युक्तवान् । तथाकुर्वितिपौराणांमो-
 हनार्थसूतमब्रवीदितिसंबन्धः ॥ ३०—३१ ॥
 प्रत्यागम्येति मार्गान्तरेणप्रत्यागम्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥
 संप्रयुक्तं सम्यगानीतंरथंसमास्थितौ अभूतामिति
 शेषः । येनपथातपोवनंप्राप्यते तेनप्रचोदयामास
 ॥ ३३ ॥ सः सुमन्त्रः । प्रयाणमाङ्गल्यनिमित्तदर्श-
 नात् प्रयाणानुकूलमङ्गलसूचकनिमित्तदर्शनाद्धेतोः ।
 रथमुदङ्मुखंचकार निमित्तस्वीकारार्थमुदङ्मुखंचका-

रेत्यर्थः । ततः निमित्तस्वीकारानन्तरं । रथमास्था-
 यवनंययावितिसंबन्धः । प्रयाणेदक्षिणपादोद्धारवत्
 उदङ्मुखगमनंमङ्गलायेतिभावः ॥ ३४ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीता-
 म्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ४६ ॥

अथपौरवृत्तान्तंदर्शयति—प्रभातायामित्यादि । शो-
 कोपहतनिश्चेष्टाः शोकोपहतत्वान्निश्चेष्टाः । हृतचेतसः
 मूढाः ॥ १ ॥ शोकजाश्रुभिः परिधूनाःपरिह्वान्ताः ।
 आलोकमपिरामस्य रामसंबन्ध्यालोकमपि आलो-
 क्यतइत्यालोकःतमालोकसाधनंरथरेण्वादिकमपीत्यर्थः
 ॥ २ ॥ विषादार्तवदनाः दुःखेनम्लानमुखाः । कृपणाः
 दीनवेषाः । करुणावाचः दीनवचांसि । वदन्तिस्म अ-
 न्योन्यमितिशेषः ॥ ३—४ ॥ अवितथक्रियःअमोघा-

शि० कृपणाः कर्तव्यविवेकरहिताः ॥ ३ ॥ ति० ययानिद्रया “निद्रांभगवतींविष्णोः” इत्यादिना मार्कण्डेयेन तस्याभगव-
 न्मायारूपत्वाभिधानात्तदावरणादेवच विषयाविष्टानांभगवददर्शनंप्रसिद्धं श्रुतिसिरस्सु । पश्यामहइतितडापः । हेइतिसंबोधनं ।
 [पा०] १ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. रामस्यतुवचः. २ क. ड. च. छ. ज. ट. चक्रेच. ३ क. ततः. ख. ज. तथा.
 ४ ग. घ. ज. गतचेतसः. ५ क. सुदुःखिताः. ६ क. ख. विषण्णार्त. ७ ड. च. छ. झ. ज. ट. मनीषिणः. ८ ड. च.
 हृतचेतनाः. ज. हृतचेतनाः. झ. ट. हृतचेतसः. ९ ड—ट. रामो. १० क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. जनमभि. ११ ड. घ.
 झ. ट. तापसो.

यो नः सदा पालयति पिता पुत्रानिवौरसान् ॥ कथं रघूणां स श्रेष्ठस्त्यक्त्वा नो विपिनं गतः ॥६॥
 इहैव निधनं यामो महाप्रस्थानमेव वा ॥ रामेण रहितानां हि किमर्थं जीवितं हि नः ॥ ७ ॥
 सन्ति शुष्काणि काष्ठानि प्रभूतानि महान्ति च ॥ तैः प्रज्वालय चितां सर्वे प्रविशामोथ पौवकम् ॥८॥
 किं वक्ष्यामो महाबाहुरनसूयः प्रियंवदः ॥ नीतः स राघवोऽस्माभिरिति वक्तुं कथं क्षमम् ॥ ९ ॥
 सा नूनं नगरी दीना दृष्ट्वाऽस्मात्त्राघवं विना ॥ भविष्यति निरानन्दा सस्त्रीबालवयोधिका ॥१०॥
 निर्यातास्तेन वीरेण सह नित्यं जितात्मना ॥ विहीनास्तेन च पुनः कथं पश्याम तां पुरीम् ॥११॥
 इतीव बहुधा वाचो बाहुमुद्यम्य ते जनाः ॥ विलपन्ति स्म दुःखार्ता विवत्सा इव धेनवः ॥ १२ ॥
 ततो मार्गानुसारेण गत्वा किञ्चित्क्षणं पुनः ॥ मार्गनाशाद्विषादेन महता समभिप्लुताः ॥ १३ ॥
 रथस्य मार्गनाशेन न्यवर्तन्त मनस्विनः ॥ किमिदं किं करिष्यामो दैवेनोपहता इति ॥ १४ ॥
 ततो यथागतेनैव मार्गेण क्लान्तचेतसः ॥ अयोध्यामगमन्सर्वे पुरीं व्यथितसज्जनाम् ॥ १५ ॥
 आलोक्य नगरीं तां च क्षयव्याकुलमानसाः ॥ अवर्तयन्त तेऽश्रूणि नयनैः शोकपीडितैः ॥१६॥
 एषा रामेण नगरी रहिता नातिशोभते ॥ आपगा गरुडेनैव हृदादुद्धृतपन्नगा ॥ १७ ॥
 चन्द्रहीनमिवाकाशं तोयहीनमिवार्णवम् ॥ अपश्यन्निहतानन्दं नगरं ते विचेतसः ॥ १८ ॥
 ते तानि वेष्मानि महाधनानि दुःखेन दुःखोपहता विशन्तः ॥
 नैव प्रजङ्गुः स्वजनं जनं वा निरीक्षमाणाः प्रविनष्टहर्षाः ॥ १९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

नुवृत्तिः ॥५—६॥ इहैवनिधनं प्रायोपवेशनेनमरणं । महाप्रस्थानं मरणदीक्षापूर्वकमुत्तरामिमुखगमनं । हिःप्रसिद्धौ ॥ ७ ॥ प्रविशामोथेति अथवेत्यर्थः ॥८॥ किंवक्ष्यामइति । नकिमपिवक्तुंशक्यमित्यर्थः । तदेव विवृणोति—महाबाहुरित्यादिना । नीतः वनमिति शेषः ॥ ९—१२ ॥ मार्गानुसारेण किञ्चित् किञ्चिद्दूरं । मार्गनाशात् रथमार्गादर्शनात् । तच्चवीरुत्तूण-
 वापरस्परं ॥ ४ ॥ ती० नीतः प्रापितः वनमिति शेषः । अस्यायमर्थः । रामवृत्तान्तं पृच्छन्तं जनं प्रति अस्माभिः राघवो वनं नीत इति वक्तुं कथं क्षमं । अन्यद्वा किंवक्ष्यामइति ॥ ९ ॥ ति० अग्रे भवाभ्याः पुरोगामिन्यः ताश्च तागाश्चेत्यर्थः । यद्वा अभ्यामुख्याः पुष्टत्वदुग्धवत्त्वादिगुणाः गावश्चेत्यर्थः । गा इत्यार्षे । स० अग्रगाः पुरागन्त्रयः ॥ १२ ॥ वि० व्यथिताः सज्जनायस्यांतां । सत्पदेन कैकेय्याव्यावृत्तिः ॥ १५ ॥ ति० क्षयो हर्षक्षयस्तेन व्याकुलमानसाः । यद्वा क्षयं गृहं प्रति व्याकुलं गन्तव्यं न वेत्येवं रूपं मानसं येषां तादृशाः । स० क्षये गृहे व्याकुलमानसाः । क्षयो व्याकुलो यस्य तस्मिन् मनो येषां तद्वति वा । शि० क्षयेण रामप्रतियोगिकसंयोगाभावेन व्याकुलमानसाः ॥ १६ ॥ स० गरुडेन हृदादुद्धृतपन्नगा आपगा नदी यथानशोभते तद्वत् । तस्य तद्रूपण-
 त्वात् । यद्वा व्यतिरेकदृष्टान्तः । यमुनादौ तथा दृष्टेः ॥ १७ ॥ स० चन्द्रहीनमित्याद्यभूतोपमालङ्कारः ॥ १८ ॥ इतिसप्तचत्वारिंश-
 स्सर्गः ॥ ४७ ॥

पटलपिहितप्रदेशेरथचारणादिति ज्ञेयम् । समभिप्लुताः व्याप्ता इत्यर्थः ॥ १३ ॥ दैवेनोपहता इति प्रलपन्त इति शेषः ॥ १४—१५ ॥ आलोक्येत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यं । अन्त इति करणबोध्यम् । क्षयव्याकुलमानसाः संमार्जनलेपनादिक्षयेण व्यथितमनस्काः । अवर्तयन्त अमुञ्चन् ॥ १६—१८ ॥ दुःखेन सहितं स्वजनं जनं वा पौरजनं वा । न प्रजङ्गुः नाज्ञासिपुः

[पा०] १ ग. घ. च. ज. ज्येष्ठः. २ ख. ग. घ. ज. विजनंगतः. ३ ड. छ. झ. ट. रहितानां नो. ४ घ. जीवितेन नः. ड. छ. झ. ज. ट. जीवितं हि. ५ ड. छ. झ. ट. वावयं. ६ ज. क्षमं कथं. ७ ड. च. छ. झ. ज. ट. महात्मना. ८ क. ग. ड—ट. दक्ष्याम. ९ ज. ज. बाहुमुद्यम्य. १० ड. छ. झ. ट. इवाभ्यगाः. ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. किञ्चित्तः क्षणं. १२ ड. छ. झ. ज. ट. रथमार्गानुसारेण. १३ ख. किमिदानीं. १४ ग. घ. ड. छ. झ. ट. तदा. १५ ज. चेतनाः. १६ घ. अवर्तन्त ततोऽश्रूणि. ख. छ. झ. ज. ट. आवर्तयन्त ते. १७ क. ख. ज. पीडिताः. १८ ख. घ. ज. रहितानगरी. १९ छ. प्रहरीनः. २० घ. न्विगतानन्दं. २१ ख. छ. झ. परंवा. ट. पुरंवा.

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

राममार्गापरिज्ञानात्प्रत्यावृत्तैर्भर्त्रादिभीरामवृत्तान्तं निवेदिताभिः पौरस्त्रीभिः रामगुणानुवर्णनकैकेर्युपालंभपूर्वकं बहुधा परि-
देवनम् ॥ १ ॥

तेषामेवं विषण्णानां पीडितानामतीव च ॥ बाष्पविधुतनेत्राणां सशोकानां मुमूर्षया ॥ १ ॥
अनुगम्य निवृत्तानां रामं नगरवासिनाम् ॥ उद्धतानीव सत्वानि बभूवुरमनस्विनाम् ॥ २ ॥
स्वस्वं निलयमोगम्य पुत्रदारैः समावृताः ॥ अश्रूणि मुमुचुः सर्वे बाष्पेण पिहिताननाः ॥ ३ ॥
न चाहृष्यन्न चामोदन्वणिजो न प्रसारयन् ॥ न चाशोभन्त पुण्यानि नापचन्गृहमेधिनः ॥ ४ ॥
नष्टं दृष्ट्वा नाभ्यनन्दन्विपुलं वा धनागमम् ॥ पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत ॥ ५ ॥
गृहेगृहे रुदन्त्यश्च भर्तारं गृहमागतम् ॥ व्यगर्हयन्त दुःखार्ता वाग्भिस्तोत्रैरिव द्विपान् ॥ ६ ॥
किन्तु तेषां गृहैः कार्यं किं दारैः किं धनेन वा ॥ पुत्रैर्वा किं सुखैर्वाऽपि ये न पश्यन्ति राघवम् ॥ ७ ॥
एकः सत्पुरुषो लोके लक्ष्मणः सह सीतया ॥ योऽनुगच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन्वने ॥ ८ ॥
आपगाः कृतपुण्यास्ताः पद्मिन्यश्च सरांसि च ॥ येषु स्नास्यति काकुत्स्थो विगाह्य सलिलं शुचि ॥ ९ ॥
शोभयिष्यन्ति काकुत्स्थमटव्यो रम्यकाननाः ॥ आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः ॥ १० ॥
काननं वाऽपि शैलं वा यं रामोऽभिगमिष्यति ॥ प्रियातिथिमिव प्राप्तं नैनं शक्यन्त्यनर्चितुम् ॥ ११ ॥
विचित्रकुसुमापीडा बहुमञ्जरिधारिणः ॥ राघवं दर्शयिष्यन्ति नगा भ्रमरशालिनः ॥ १२ ॥
अकाले चापि मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ दर्शयिष्यन्त्यनुक्रोशाद्विरयो राममागतम् ॥ १३ ॥

॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

मुमूर्षया मर्तुमिच्छयोपलक्षितानां ॥ १ ॥ सत्वानि
प्राणाः । “द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्वं” इत्यमरः । उद्ध-
तानीव बभूवुः मुमुर्छुरित्यर्थः । अमनस्विनां धैर्यहीनानां
॥ २—३ ॥ नचाहृष्यन् सुहृद्दर्शनेनापि हर्षेण प्रापुः ।
नचामोदन् । अपूर्ववस्तुलाभेपिमोदन्तप्रापुः । प्रसारयन्
प्रासारयन् । पुण्यानीतिशेषः । पुण्यानि पुण्यफलभू-
तपुत्रकलत्रादीनि । नापचन्निति । गृहमेधिनः गृहस्थाः ।
तेषांपचिक्रियासंबन्धस्त्वर्धशरीरभूतपत्नीद्वारा ॥ ४ ॥
नष्टं चिरकालनष्टं रत्नादिकं । धनागमं निध्यादिलाभं

॥ ५ ॥ रुदन्त्यः सर्वाः स्त्रियः भर्तारं स्वस्वभर्तारं ।
व्यगर्हयन्त । किमर्थं भवद्विरागतमित्येवं निन्दन्ति स्म ।
तोत्रैः अङ्कुशैः । गर्हाविशदयति—किं न्वित्यादिश्लो-
केन । इति व्यगर्हयन्तेत्यन्वयः ॥ ६—७ ॥ सीतया
सहरामं सीतासहितं राममित्यर्थः ॥ ८—९ ॥ रम्य-
काननाः तत्र तत्र रम्यवृक्षराजियुक्ताः । महानूपाः
रम्यकच्छप्रदेशाः । “जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसिक-
च्छः” इत्यमरः ॥ १० ॥ नैनं शक्यन्त्यनर्चितुं अर्चि-
तुं शक्यन्त्येवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ विचित्रकुसुमापीडाः
विचित्रपुष्पशेखराः । मञ्जरीत्यत्र छान्दसो ह्रस्वः ।
दर्शयिष्यन्ति आत्मानमिति शेषः । नगाः वृक्षाः
॥ १२ ॥ दर्शयिष्यन्ति वृक्षलतादिद्वारेति भावः ।

स० आमोदन्निति पदव्यत्यासेन रामपदव्यत्यासेनायं खेद इति द्योतयति ॥ ४ ॥ स० गृहमागतरामं विहायेति शेषः । ति०
व्यगर्हयन्त राघवमप्रतिनिवर्त्य किमर्थं यूयमागता इत्येवं वाग्रूपैः तोत्रैरङ्कुशैः ॥ ६ ॥ स० आपगाः नद्यः । कीदृशः पद्मिन्यः सर्पवत् ।

[पा०] १ ड. छ. झ. ज. ट. अभिगम्य. २ ख. मागल्य. ३ क. समागताः. ४ क. ख. ड—ट. पुण्यानि. ५ ग. ड.
छ. झ. ट. नाप्यनन्दत. ६ ड. छ. झ. ट. वापि. ७ ड. च. झ. ज. ट. यास्यति. क. ख. घ. पास्यति. ८ क. लोभयिष्यन्ति.
९ ज. ड. च. छ. झ. ट. रामोऽनु. १० क. ऽपिच. ज. वापि. ११ ख. तरवः पुष्पाणि. ज. पुष्पाणि मुख्यानि.

प्रस्रविष्यन्ति तोयानि विमलानि महीधराः ॥ विदर्शयन्तो विविधान्भूयश्चित्रांश्च निर्झरान् ॥

पादपाः पर्वताग्रेषु रमयिष्यन्ति राघवम् ॥ १४ ॥

यत्र रामो भयं नात्र नास्ति तत्र पराभवः ॥ स हि शूरो महाबाहुः पुत्रो दशरथस्य च ॥ १५ ॥

पुरा भवति नो दूरादनुगच्छाम राघवम् ॥ १६ ॥

पादच्छाया सुखा भर्तुस्तादृशस्य महात्मनः ॥ स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥ १७ ॥

वयं परिचरिष्यामः सीतां यूयं तु राघवम् ॥ इति पौरस्त्रियो भर्तृन्दुःखार्तास्तत्तदब्रुवन् ॥ १८ ॥

युष्माकं राघवोऽरण्ये योगक्षेमं विधास्यति ॥ सीता नारीजनस्यास्य योगक्षेमं करिष्यति ॥ १९ ॥

को न्वनेनाप्रतीतेन सोत्कण्ठितजनेन च ॥ संप्रीयेतामनोज्ञेन वासेन हृतचेतसा ॥ २० ॥

कैकेय्या यदि चेद्राज्यं स्यादधर्म्यमनाथवत् ॥ न हि नो जीवितेनार्थः कुतः पुत्रैः कुतो धनैः ॥ २१ ॥

यथा पुत्रश्च भर्ता च त्यक्तावैश्वर्यकारणात् ॥ कं सा परिहरेदन्यं कैकेयी कुलपांसनी ॥ २२ ॥

कैकेय्या न वयं राज्ये भृतका निवसेमहि ॥ जीवन्त्या जातु जीवन्त्यः पुत्रैरपि शपामहे ॥ २३ ॥

या पुत्रं पार्थिवेन्द्रस्य प्रवासयति निर्धृणा ॥ कस्तां प्राप्य सुखं जीवेदधर्म्यां दुष्टचारिणीम् ॥ २४ ॥

उपद्रुतमिदं सर्वमनालम्बमनायकम् ॥ कैकेय्या हि कृते सर्वं विनाशमुपयास्यति ॥ २५ ॥

न हि प्रव्रजिते रामे जीविष्यति महीपतिः ॥ मृते दशरथे व्यक्तं विलापस्तदनन्तरम् ॥ २६ ॥

अनुक्रोशात् आदरादित्यर्थः ॥ १३—१४ ॥ यत्रदेशे रामो वर्तते तत्र भयं नास्ति । तत्र पराभवोऽपि नास्ति ॥ १५ ॥ दूरात् पुरा भवति भविष्यति । ततः पूर्वमेवानुगच्छामइत्यर्थः । “यावत्पुरानिपातयोर्लट्” इतिलट् ॥ १६ ॥ पादच्छायेति पादसेवालक्ष्यते । सुखा सुखसाधनभूता । गम्यतइति गतिः प्राप्यः । परायणं परमयनं सर्वप्रकारेणाधारभूतइत्यर्थः ॥ १७—१९ ॥ अप्रतीतेन अप्रशस्तेन सतामयोग्येनेति यावत् । उत्कण्ठयाशोकस्मरणेन सहितः सोत्कण्ठः कृतः सोत्कण्ठः सोत्कण्ठतः तादृशो जनो यस्य तेन । अमनोज्ञेन उद्वेगकारिणा । हृतचेतसा चित्तनाशकेन ।

अनेन वासेन नगरेणेत्यर्थः । कोनुजनः संप्रीयेत नकोपीत्यर्थः । तस्मादयं वासस्याज्यइति भावः ॥ २० ॥ अधर्म्यं धर्मादपेतमित्यर्थः । अनाथवत् नाथशून्यं भाविप्रतिसन्धानेनैदमुक्तं । कुतइति पुत्रधनकृतसुरुषार्थस्य जीवितमूलत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥ पुत्रोरामः । परिहरेत् विपद्भ्य इति शेषः । रक्षेदितियावत् ॥ २२ ॥ जीवन्त्याः कैकेय्याः राज्ये भृतकाः भृतिभुजः । “भृतको भृतिभुक्” इत्यमरः । कैकेयीजीवनपर्यन्तं न तस्या राज्ये निवसेमहीति जीवन्ती शब्दस्य भावः ॥ २३—२४ ॥ कैकेय्याः कृते कैकेयीनिमित्तं ॥ २५ ॥ विनाशप्रकारमुपपादयन्ति—नहीति । विलापो विनाशः

“पद्मस्यात्पद्मे” इति विश्वः ॥ ९ ॥ ती० योगक्षेमं अप्राप्तप्राप्तिर्योगः प्राप्तस्य रक्षणक्षेमं ॥ १९ ॥ ती० कं परिहरेत् त्यागात्परिहरेत् । सर्वानपि परित्यजेदित्यर्थः । भर्तृपुत्रत्यागकारिण्यास्तस्या इतरत्यागः कियानिति भावः । शि० यथा हेतुभूतयामन्थरा ऐश्वर्यकारणात् अहमतीवराज्ञोऽपि येति स्वप्रभृतिहेतोः पुत्रोरामः भर्ता दशरथश्च त्यक्तौ त्याजितौ सा कैकेयी कुलस्य पांसनी मलम्बुतामन्थरा अन्यं कं परिहरेत् त्यजेत् न त्याजयेदित्यर्थः । स० कं अपरिहरेत् सर्वपरिहरेदेव । अमानो नाइत्यादिना निषेधार्थकोकारः ॥ २२ ॥ स० भृतकाः त्रियन्तइति भृतकाः भृत्या इति यावत् । तथा सन्तः न निवसेम । हीति अस्यार्थस्यातिदृढत्वसूचयति । तेन नपदव्यत्यासदोषः ॥ २३ ॥ शि० उपद्रुतं नानोपद्रवसहितं । अतएव अनालम्बं पश्चालं भोपलक्षितयागरहितं ॥ २५ ॥ ति० विलो-

[पा०] १ ग. तत्र नास्ति. २ ग. दशरथसहि. ३ ड. छ. झ. ट. सुखं भर्तुः. क. ख. च. न. सुखोदको तादृ. ४ ड. च. छ. झ. न. ट. यूयं च. ५ ख. घ. तास्तदाब्रुवन्. ६ ड. छ. ट. त्यक्तौ वैश्वर्यं. ७ झ. घ—छ. झ. न. ट. भृतकाहि. ख. भृतकामा. ८ ड. छ. झ. न. ट. मनालम्बं. ९ ख. ड. च. छ. झ. न. ट. कैकेय्यास्तु. १० क. ग. ज. कृतं. ११ ख. घ. प्रव्रजिते. १२ क. छ. ड. छ—ट. विलोपः.

ते विषं पिबतालोड्य क्षीणपुण्याः सुदुर्गताः ॥ रोषवं वाऽनुगच्छध्वमश्रुतिं वाऽपि गच्छत ॥ २७ ॥
 मिथ्या प्रव्राजितो रामः सैभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ भरते सैन्निसृष्टाः स्मः सौनिके पशवो यथा ॥ २८ ॥
 पूर्णचन्द्राननः श्यामो गूढजत्रुरिन्दमः ॥ आजानुबाहुः पद्माक्षो रामो लक्ष्मणपूर्वजः ॥ २९ ॥
 पूर्वाभिभाषी मधुरः सत्यवादी महाबलः ॥ सौम्यश्च सर्वलोकस्य चन्द्रवत्प्रियदर्शनः ॥ ३० ॥
 नूनं पुरुषशार्दूलो मत्तमातङ्गविक्रमः ॥ शोभयिष्यत्यरण्यानि विचरन्स महारथः ॥ ३१ ॥
 तास्तथा विलपन्त्यस्तु नगरे नागरस्त्रियः ॥ चुक्रुशुर्दुःखसंतप्ता मृत्योरिव भयागमे ॥ ३२ ॥
 इत्येवं विलपन्तीनां स्त्रीणां वेश्मसु राघवम् ॥ जगामास्तं दिनकरो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ ३३ ॥
 नष्टज्वलनसंपाता प्रशान्ताध्यायसत्कथा ॥ ३४ ॥ तिमिरेणाभिलिप्तेव सा तदा नगरी बभौ ॥ ३४ ॥
 उपशान्तवणिक्पण्या नष्टहर्षा निराश्रया ॥ अयोध्या नगरी चासीन्नष्टतारमिवांबरम् ॥ ३५ ॥
 तथा स्त्रियो रामनिमित्तमातुरा यथा सुते भ्रातरि वा विवासिते ॥
 विलप्य दीना रुरुर्विचेतसः सुतैर्हि तौसामधिको हि सोभवत् ॥ ३६ ॥
 प्रशान्तगीतोत्सवनृत्तर्वांदना र्यपास्तहर्षा पिहितापणोदया ॥

॥ २६ ॥ ते यूयं आलोड्य असुमर्थमालोच्य । सुदुर्ग-
 ताः सुदुरिद्राः रामरूपधनहीनाइत्यर्थः । अश्रुतिं यत्रग-
 तेनामापिनश्रूयते तं देशमित्यर्थः ॥ २७ ॥ पितृवचननि-
 र्देशेनकैकेयीप्रियचिकीर्षयाचक्रियमाणेप्रव्रजनेकोदोष
 इत्यत्राह—मिथ्याप्रव्राजितइति । मिथ्याप्रव्राजितः
 कपटेनप्रव्राजितः । सन्निसृष्टाः निक्षिप्ताःराज्ञेतिशे-
 षः । सौनिके पशुमारके ॥ २८ ॥ विश्लेषासहि-
 ण्युतयारामस्त्वकार्यकृतवानित्यभिधायतद्गुणकीर्तनेना-
 प्यायनंकुर्वन्ति—पूर्णेत्यादिना । गूढजत्रुः गूढे निम-
 भ्रेजत्रुणीअंससंधी यस्यसतथोक्तः । “स्कन्धोभुजशि-
 रोसोस्त्रीसंधीतस्यैवजत्रुणी ” इत्यमरः ॥ २९ ॥
 पूर्वाभिभाषी स्वसौहार्दमन्यत्वप्रदर्शनायसर्वत्रपूर्वभा-
 षणशीलः ॥ ३०—३१ ॥ मृत्योर्भयागमे मरणसमये
 ॥ ३२ ॥ विलपन्तीनां विलपन्तीषु सतीष्वित्यर्थः ।
 राघवमुद्दिश्येतिशेषः ॥ ३३ ॥ नष्टज्वलनसंपाता
 नष्टाग्निप्रणयना । प्रशान्ताध्यायसत्कथा अध्यायोवेदः
 सत्कथापुराणादिः निवृत्तवेदाध्ययनपुराणपाठेत्यर्थः
 ॥ ३४ ॥ उपशान्तवणिक्पण्या उपशान्तानिवणिजां
 पण्यानियस्यांसा पण्यकल्पनाशून्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥
 सुतैः सुतेभ्यः । पञ्चम्यर्थेतृतीया । भ्रातृभ्यश्चेत्यपि
 द्रष्टव्यं ॥ ३६ ॥ पिहितापणोदया पिहितः आपणो-
 दयः आपणस्थवस्तुसमृद्धिर्यस्याःसातथोक्ता । आपणो-

पःनाशः ॥ २६ ॥ ति० तेयूयंपुरुषाः । सखीकाइतिशेषः । आलोड्य पेषयित्वा । अश्रुतिंवापि यस्मिन्देसेकैकेय्या
 नामश्रवणमपिनभवति तादृशंदेशंवा गच्छतेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ति० सौनिके सूना पशुवधस्थानं तत्रभवे हिंसके तत्समीपे ।
 शि० रामः मिथ्या वृथा प्रव्राजितः । ननु राजनियोगे भवदुक्त्याकिमित्यतआहुः । भरते कैकेय्यतिप्रियत्वेनभरतसदृशेम-
 न्थरायां तदाज्ञायामित्यर्थः । वयंसंनिबद्धास्मः । भरतशब्दः आचारक्रिबन्तप्रकृतिककर्तृक्रिबन्तः । सामान्ये नपुंसकम् ॥ २८ ॥
 ती० विलपन्तीनां प्रलपन्तीषुसतीषु दिनकरोस्तंजगाम । सूर्यास्तमयानन्तरं रजनीचाभ्यवर्ततेति । अनेन पौरस्त्रीदुःखासहि-
 ण्युतयाऽस्तमयानन्तरमस्तमयात्पूर्वंच भानोःपूर्वगल्पपेक्षयाऽतिवेगेनगमनंद्योत्यते ॥ ३३ ॥ ति० नष्टज्वलनसंतापा नष्टः होमा-
 द्यथोपि ज्वलनसंतापो ज्वलनसंगमोयस्यां ॥ ३४ ॥ स० सुतैः बहुवचनमाद्यर्थे ॥ ३६ ॥ ति० संक्षुभितोदकः क्षीणोदकः ।
 संक्षुभितोदकइतिपाठे क्षैण्यात्संक्षुभितोदकइत्यर्थः । स० संक्षुभितोदकः प्रलये ॥ ३७ ॥ इत्यष्टचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४८ ॥

[पा०] १ क. पुण्याःस्थदुःखिताः. घ. पुण्याश्चदुःखिताः. च. ज. झ. अ. पुण्याःसुदुःखिताः. ख. पुण्याश्चदुर्गताः. ड. छ.
 ट. पुण्याःस्मदुःखिताः. २ च. राघवंचानु. ३ ड. ज. चापि. ४ ख. सहर्भार्यःसलक्ष्मणः. ग. ज. ससीतः. ५ क. ख. ग. ज. अ.
 संनिविष्टाः. ड. छ. झ. ट. संनिबद्धाः. च. संनिविष्टास्ते. घ. संनिकृष्टाः. ६ क. पूर्वभाषीच. ७ ख. मधुरः. ८ घ. सौम्यःसर्वस्य
 लोकस्य. ९ क. ख. महाबलः. १० क. ख. च. ज. नागराः. ११ क—घ. ज. र्भशसंतप्ताः. १२ क. ख. समागमे. १३ ज—ट.
 संतापा. १४ ग. घ. च. ज. शान्ताध्ययनसत्कथा. ख. प्रशान्तायतसत्कथा. १५ क. ख. ग. च. ज—ट. तिमिरेणानु. घ.
 तिमिरीषविलिप्तेव. १६ च. ज. झ. अ. तदासा. १७ ड. छ. झ. तदा. १८ ख. सुतादि. १९ ड. छ. झ. ट. अधिकोपि
 २० ख. घ. वादिता. क. च. वादिनी. ग. वाद्यका. ज. वाद्या. २१ ड. च. झ. अ. ट. विप्रष्ट. ख. व्यपेत.

तदा ह्ययोध्या नगरी बभूव सा महार्णवः संक्षपितोदको यथा ॥ ३७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥४८॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

रात्रिशेषेण बहुदूरंगतवतारामेण प्रभाते संध्योपासनम् ॥ १ ॥ तथा प्रतिपथं स्वविषयकतत्तद्ग्रामजनवचनश्रवणेन गोमत्यादि-
नदीतरणपूर्वकं सुमन्त्रप्रत्यभिमतार्थमुदीरयतासतापुरतो गमनं ॥ २ ॥

रामोपि रात्रिशेषेण तेनैव महदन्तरम् ॥ जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुसरन् ॥ १ ॥
तथैव गच्छतस्तस्य व्यपायाद्रजनी शिवा ॥ उपास्य स शिवां सन्ध्यां विषयान्तं व्यगाहत् ॥ २ ॥
ग्रामान्विकृष्टसीमान्तान्पुष्पितानि वनानि च ॥ पश्यन्नतिययौ शीघ्रं शनैरिव हयोत्तमैः ॥
शृण्वन्वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ॥ ३ ॥

[विगर्हितां हि कैकेयीं क्रूरां क्रूरेण कर्मणा ॥] राजानं धिग्दशरथं कामस्य वशमास्थितम् ॥ ४ ॥
हा नृशंसाऽयं कैकेयी पापा पापानुबन्धिनी ॥ तीक्ष्णा संभिन्नमर्यादा तीक्ष्णकर्मणि वर्तते ॥ ५ ॥
या पुत्रमीदृशं राज्ञः प्रवासयति धार्मिकम् ॥ वनवासे महाप्राज्ञं सानुक्रोशं जितेन्द्रियम् ॥ ६ ॥
कथं नाम महाभागा सीता जनकनन्दिनी ॥ सदा सुखेष्वभिरता दुःखान्यनुभविष्यति ॥ ७ ॥
अहो दशरथो राजा निस्त्रेहः स्वसुतं प्रियम् ॥ प्रजानामनघं रामं परित्यक्तुमिहेच्छति ॥ ८ ॥
एता वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ॥ शृण्वन्नतिययौ वीरः कोसलान्कोसलेश्वरः ॥ ९ ॥
ततो वेदश्रुतिं नाम शिववारिवहां नदीम् ॥ उत्तीर्याभिमुखः प्रायादगस्त्याध्युषितां दिशम् ॥ १० ॥
गत्वा तु सुचिरं कालं ततः शिवजलां नदीम् ॥ गोमतीं गीयुतानूपामतरत्सागरंगमाम् ॥ ११ ॥

दयस्यपिहितत्वमापणाविधानात् । संक्षपितोदकः
संशोषितोदकइत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरारख्याने अयो-
ध्याकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

अथरामवृत्तान्तं प्रस्तौति—रामोपीति । तेनैव रा-
त्रिशेषेण येन रात्रिशेषेण पौरान्विहाय गतस्तेनैव ।
महदन्तरं महावकाशं महदूरमितियावत् ॥ १ ॥
गच्छतः गच्छतिसति । व्यपायात् निरगात् । विष-
यान्तं उत्तरकोसलदक्षिणावधिं ॥ २ ॥ विकृष्टसी-
मान्तान् विशेषेण कृष्टसीमान्तान् बीजावापार्थसज्जी-

कृतक्षेत्रानित्यर्थः । शनैरिवययौ उत्तमाश्चानांगति-
चातुर्यात्पुष्पितवनरामणीयकदर्शनपारवश्याच्चाति-
शीघ्रमपि गमनं शनैरिव जानन् ययावित्यर्थः । ग्रामसं-
वासवासिनां ग्रामाः महाग्रामाः संवासा अल्पग्रामाः
तेषु वासिनां शृण्वन्नतिययाविति पूर्वोक्तसंबन्धः ॥ ३ ॥
वाच एव प्रपञ्चयति—राजानमित्यादि ॥ ४ ॥ पापा
पापस्वभावा । पापानुबन्धिनी नैरन्तर्येण पापकारि-
णीत्यर्थः । तीक्ष्णा क्रूरा ॥ ५ ॥ वनवासे वनवास-
निमित्तं प्रवासयतीत्यन्वयः ॥ ६—८ ॥ अतिययौ
अतिक्रम्यययौ ॥ ९ ॥ अगस्त्याध्युषितां दिशं दक्षिणां
दिशं ॥ १० ॥ गीयुतानूपां गीयुक्तकच्छप्रदेशां ।

कतकः शरैरिवेतिपाठः । शरसदृशवेगवद्भिरश्वोत्तमैरित्यर्थः ॥ ३ ॥ ति० पापा पापकर्मारब्धशरीरा ॥ ५ ॥ शि०
प्रजानामनघं अधनिवर्तकरामं ॥ ८ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. च. ज. न. तथा. २ क—घ. च. ज. संक्षुभितो. ३ घ. शुभा. ४ क. ड—ट. उपास्यतु.
५ छ. झ. ट. विषयान्त्यगाहत्. ६ घ. पश्यन्नवि. ज. पश्यन्नपि. ख. पश्यन्नभि. ७ ड. छ. ज. ट. शरैरिव. ८ इदमर्थं क.
च. न. पुस्तकेषु दृश्यते. ९ क—घ. ज. मागतं. १० घ. ज. तीक्ष्णे. क. क्षुद्रकर्मणि. ११ क. प्रस्थापयति. १२ क. ग. ज.
क्रोशमन्त्रितं. १३ ड. च. छ. झ. न. ट. प्रति. १४ क. घ. शीततोय. १५ क. सगला. १६ ड. छ. झ. न. ट. शीतवहां.
क. घ. ज. शीतजलां. १७ घ. युतारामो ह्यतरत्.

गोमतीं चाप्यतिक्रम्य राघवः शीघ्रगैर्हयैः ॥ मयूरहंसाभिस्तां ततार स्यन्दिकां नदीम् ॥ १२ ॥
 स महीं मनुना राज्ञा दत्तामिक्ष्वाकवे पुरा ॥ स्फीतां राष्ट्रवृतां रामो वैदेहीमन्वदर्शयत् ॥ १३ ॥
 सूत इत्येव चाभाष्य सारथिं तमभीक्ष्णशः ॥ हंसमत्तस्वरः श्रीमानुवाच पुरुषर्षभः ॥ १४ ॥
 कदाऽहं पुनरागम्य सरय्याः पुष्पिते वने ॥ मृगयां पर्यटिष्यामि मात्रा पित्रा च संगतः ॥ १५ ॥
 राजर्षीणां हि लोकेऽस्मिन्नत्यर्थं मृगया वने ॥ काले वृतां तां मनुजैर्धन्विनामभिकाङ्क्षिताम् ॥ १६ ॥
 नात्यर्थमभिकाङ्क्षामि मृगयां सरयूवने ॥ रतिर्हेषाऽतुला लोके राजर्षिगणसंमता ॥ १७ ॥
 स तमध्वानमैक्ष्वाकः सूतं मधुरया गिरा ॥ तंतमर्थमभिप्रेत्य ययौ वाक्यमुदीरयन् ॥ १८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

रामेणायोध्याभिमुखीभूयतत्समापृच्छनम् ॥ १ ॥ तथामध्येमार्गंस्वावलोककजानपदजनानांसमाश्रसनेनप्रतिनिवर्तन-
 पूर्वकंकोसलानतिक्रान्तवतागङ्गादर्शनम् ॥ २ ॥ वाल्मीकिनागङ्गावर्णनम् ॥ ३ ॥ रामेणलक्ष्मणसुमित्रानुमत्या गङ्गासमी-
 पगतेऽद्भुदीतरुमूलमेत्यरादवतरणम् ॥ ४ ॥ तथातत्रस्वागमनश्रवणेनस्वावलोकनार्थमागच्छन्तंगुहनामानंनिषादराजं प्रति
 लक्ष्मणेनसहाभिगमनम् ॥ ५ ॥ पश्चिमसन्ध्योपासनपूर्वकंजलमात्राभ्यवहारेणरात्रौभुविशयानेरामेगुहसुमन्त्रलक्ष्मणैःपर-
 स्परसंभाषणेनजागरणम् ॥ ६ ॥

विशालान्कोसलात्रम्यान्धात्वा लक्ष्मणपूर्वजः ॥ अयोध्याभिमुखो धीमान्प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

सागरंगमामिति । “ गमेःसुप्युपसंख्यानं ” इतिख-
 चिमुम् ॥ ११—१२ ॥ महीं कोसलदेशं । राष्ट्र-
 वृतां अवान्तरजनपदावृतां । यद्यपि “ इक्ष्वाकू-
 णामियंभूमिःसशैलवनकानना ” इति भूमिमात्रमि-
 क्ष्वाकूरेव तथापितस्यजन्मभूरियं इतरजनपदस्थाः
 करदाइतिबोध्यम् ॥ १३ ॥ सूतइतीत्यत्रगुणाभा-
 वोवाक्यसन्ध्येसनित्यत्वात् । हंसमत्तस्वरः हंसस्येवम-
 त्तःकलःस्वरोयस्यसतथा ॥ १४ ॥ भाविपितृवियोग-
 सूचकमौत्कण्ठ्यमाह—कदेति । पर्यटिष्यामि चरि-
 ष्यामि ॥ १५ ॥ ननु “ स्त्रीधूतमृगयामद्यवाक्पाह-
 ष्योग्रदण्डताः । अर्थस्यदूषणंचेतिराज्ञांन्यसनसप्तकं ”
 इतिनिन्दितामृगयाकथंकाङ्क्षयतइत्याशङ्क्य हिंस्रमृग-
 निवृत्त्यर्थाकादाचित्का नगर्हिता किंतु निरन्तरैव ।
 यथाराजसूये “ तस्याःसभायामध्येअधिदेवनमुद्ध-
 त्यावोक्ष्याक्षान्तंनिर्वपेत् ” इतिविहितंयूतमित्याह—

राजर्षीणामिति । हि यस्मात्कारणात् । राजर्षीणांव-
 नेमृगयारत्यर्थमस्तीतिशेषः । काले श्राद्धादिकाले ।
 मनुजैः सदाचारपरैः । वृतां स्वीकृतां । धन्विनाम-
 भिकाङ्क्षितां चललक्ष्यवेधनार्थं धन्विमिरभिकाङ्क्षितां ।
 तामृगयां नात्यर्थमभिकाङ्क्षामि किंचित्काङ्क्षामीत्यर्थः ।
 रतिः क्रीडा ॥ १६—१७ ॥ ऐक्ष्वाकः । दाण्डिनाय-
 नेत्यादिनानिपातनात्साधुः । सरामः सूतंप्रति तंत-
 मर्थं राजगुणादिरूपं । अभिप्रेत्य हृदयेकृत्वा । मधुर-
 यागिरा वाक्यमुदीरयन्सन् । अध्वानंययौ । अमुमर्थ-
 सुत्तरत्रदशरथंप्रतिसूतोव्यक्तीकरिष्यति ॥ १८ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीतां-
 बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः
 सर्गः ॥ ४९ ॥

कोसलान्यात्वा अन्तर्पर्यन्तदक्षिणकोसलान्यात्वे-

ति० राजर्षीणांहीतिश्लोकःपुनरुक्तार्थकश्च कतकासंमत्तश्चेतिबोध्यं ॥ १६ ॥ इत्येकोनपञ्चाशःसर्गः ॥ ४९ ॥

[पा०] १ क. ख. च. ज. स्तामतरस्यन्दिकां. २ छ. झं. राष्ट्रवृतां. ३ क. ख. च. ज. माभाष्य. ४ घ. सादरं. ५ घ. मत्तहंस. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. पुरुषोत्तमः. ७ घ. छ—ट. कृतां. ८ अयंश्लोकः ड. छ. झ. ट. पुस्तकेपुराजर्षीणांहीति श्लोकात्पूर्वदर्शयते. ९ ड. गङ्गा. १० ड. च. छ. झ. ट. मुन्मुखो.

आपृच्छे त्वां पुरि श्रेष्ठे काकुत्स्थपरिपालिते ॥ दैवतानि च यानि त्वां पालयन्त्यावसन्ति च ॥२॥
 निवृत्तवनवासस्त्वामनृणो जगतीपतेः ॥ पुनर्द्रक्ष्यामि मात्रा च पित्रा च सह संगतः ॥ ३ ॥
 ततो रुधिरताम्राक्षो भुजमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ अश्रुपूर्णमुखो दीनोऽब्रवीज्जानपदं जनम् ॥ ४ ॥
 अनुक्रोशो दया चैव यथार्हं मयि वः कृतः ॥ चिरं दुःखस्य पापीयो गम्यतामर्थसिद्धये ॥ ५ ॥
 तेऽभिवाद्य महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ विलपन्तो नरा घोरं वैयतिष्ठन्त कचित्कचित् ॥६॥
 तथा विलपतां तेषामतृप्तानां च राघवः ॥ अचक्षुर्विषयं प्रयाद्यथाऽर्कः क्षणदामुखे ॥ ७ ॥
 ततो धान्यधनोपेतान्दानशीलजैनाञ्जिवान् ॥ अकुतश्चिद्भयात्रम्यांश्चैत्ययूपसमावृतान् ॥ ८ ॥
 उद्यानाभ्रवणोपेतान्संपन्नसलिलाशयान् ॥ तुष्टपुष्टजनाकीर्णान्गोकुलाकुलसेवितान् ॥ ९ ॥
 लक्षणीयान्नरेन्द्राणां ब्रह्मघोषाभिनादितान् ॥ रथेन पुरुषव्याघ्रः कोसलानत्यवर्तत ॥ १० ॥
 मध्येन मुदितं स्फीतं रम्योद्यानसमाकुलम् ॥ राज्यं भोग्यं नरेन्द्राणां ययौ धृतिमतांवरः ॥ ११ ॥

त्यर्थः ॥ १ ॥ निर्गमनावसरे शिष्टाचारप्राप्तस्यपुरदे-
 वतानमस्कारस्य कार्यसंकटेनाकृतत्वादिदानीमयोध्या-
 राज्यसीमान्तेस्थित्वा आरब्धस्य चतुर्दशवर्षावधिकत्र-
 तस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं पुरदेवतानमस्कारपूर्वकम-
 भ्यनुज्ञाप्रार्थयते—आपृच्छइत्यादिना । यानीति ता-
 न्यप्यापृच्छइत्यर्थसिद्धं ॥ २—३ ॥ भुजोद्यमनं रथ-
 वेगेनदूरगमनात् । अश्रुपूर्णमुखत्वं तदश्रुदर्शनात् ।
 जनं दर्शनार्थमागतं ॥ ४ ॥ अनुक्रोशः आदरः ।
 दया अनुकम्पा । यथार्हं स्वामित्वानुगुणं । वः
 युष्माभिः । कृतः कृताचेत्यपिदृष्टव्यं । दुःखस्य अनु-
 भूयमानस्यदुःखस्य । चिरं चिरकालविशिष्टत्वं ।
 पापीयः अशोभनं । महर्शनेभवतांदुःखमभिवर्धते
 अतोगम्यतां । अर्थसिद्धये गृहकृत्यादिकरणाय ॥ ५ ॥

व्यतिष्ठन्त रामदर्शनाशयाशीघ्रनजग्मुरित्यर्थः ॥ ६ ॥
 विलपतामित्यनादरेषष्टी । अचक्षुर्विषयं चक्षुर्विषय-
 त्वाभावं । क्षणदामुखे निशामुखे ॥ ७ ॥ दुस्त्यजाम-
 पिराज्यश्रियंतृणीकृत्यगतवान्नामइतिद्योतयितुमृषिःको-
 सलानभिवर्णयति—ततइत्यादिना । धनधान्ययोःप्र-
 योजनमाह—दानेति । चैत्ययूपसमावृतान् चैत्यानि
 देवतायतनानि । यूपाःसर्वतोमुखादियागप्रख्यापकाः
 यूपाकारत्वेनस्थापिताःस्तम्भाः ॥ ८ ॥ उद्यानानि
 पुष्पवाटिकाः । संपन्नाः संपूर्णाः । गोकुलैराकुलंनि-
 विडंयथाभवतितथासेवितान् ॥ ९ ॥ नरेन्द्राणांलक्ष-
 णीयान् एकैकशोनगरसदृशत्वेनलक्षयितुंयोग्यान् को-
 सलान् कोसलदेशस्थग्रामान् ॥ १० ॥ मध्येन मार्गेण
 भोग्यस्यापिराज्यस्यत्यागमृषिर्विस्मयते—धृतिमतांवर

शि० आपृच्छे कथयामि ॥ २ ॥ तद्वचनमेवाह—निवृत्तेति । त्वं पुनर्द्रक्ष्यामि । एतेन भवत्यापिपित्रादिसमीपेगन्तव्यमि-
 तिसूचितं । तेन केनचिद्रूपेण सापि सहैवागतेतिव्यक्तं । तेन तस्याःकामचारगमनंव्यजितं ॥ ३ ॥ ती० अश्रुपूर्णमुखोदीनइत्य-
 स्यायंभावः “व्यसनेषुमनुष्याणांभृशंभवतिदुःखितः” इत्युक्तेः दुःखितजनान्दृष्ट्वातेषांदुःखनिवारणाय स्वयमप्यश्रुपूर्णमुखोऽभूदि-
 ति । शि० ततः अयोध्याऽऽज्ञापनानन्तरं । रुचिरतामे स्वाभाविकस्वच्छाकृणे अक्षिणीनेत्रेयस्यसः अश्रवणं आनन्दजलव्याप्तं

तत्र त्रिपथगां दिव्यां शिवतोयामशैवलाम् ॥ ददर्श राघवो गङ्गां पुण्यामृषिनिषेविताम् ॥ १२ ॥
 आश्रमैरविदूरस्थैः श्रीमद्भिः समलङ्कताम् ॥ कालेऽप्सरोभिर्हृष्टाभिः सेविताम्भोहदां शिवाम् ॥ १३ ॥
 देवदानवगन्धर्वैः किनैरुपशोभिताम् ॥ नानागन्धर्वपत्नीभिः सेवितां सततं शिवाम् ॥ १४ ॥
 देवाक्रीडाशताकीर्णां देवोद्यानशतायुताम् ॥ देवार्थमाकाशगर्गमां विख्यातां देवपद्मिनीम् ॥ १५ ॥
 जलाघाताद्गहासोप्रां फेननिर्मलहासिनीम् ॥ कचिद्वेणीकृतजलां कचिदावर्तशोभिताम् ॥ १६ ॥
 कचिद्विस्तमितगम्भीरां कचिद्वेगजलाकुलाम् ॥ कचिद्गम्भीरनिर्घोषां कचिद्भैरवनिखनाम् ॥ १७ ॥
 देवसंघाप्तजलां निर्मलोत्पलशोभिताम् ॥ कचिदाभोगपुलिनां कचिन्निर्मलवालुकाम् ॥ १८ ॥
 हंससारससंपुष्टां चक्रवाकोपैकजिताम् ॥ सदा मत्तैश्च विहगैरभिसन्नादितान्तराम् ॥
 कचिच्चीररुहैर्वृक्षैर्मालाभिरुपशोभिताम् ॥ १९ ॥
 कचित्फुल्लोत्पलच्छन्नां कचित्पद्मवनाकुलाम् ॥ कचित्कुमुदपण्डैश्च कुञ्जलैरुपशोभिताम् ॥ २० ॥
 नानापुष्परजोध्वस्तां समदामिव च कचित् ॥ व्यपेतमलसंघातां मणिनिर्मलदर्शनाम् ॥ २१ ॥
 दिशागजैर्वनगजैर्मत्तैश्च वरवारणैः ॥ १० देवोपवाहैश्च मुहुः सन्नादितवनान्तराम् ॥ २२ ॥

इति ॥ ११ ॥ तत्र कोसलादक्षिणदेशे । त्रिभिः पथि-
 भिर्गच्छतीति त्रिपथगा तां स्वर्गमर्त्यपाताललोकगामि-
 नीमित्यर्थः । शिवतोयां अच्छतोयां ॥ १२ ॥ श्रीम-
 द्भिः धर्मसमृद्धिमद्भिः । काले क्रीडाकाले उचितकाले-
 वा । सेवितानि प्राप्तानि अम्भांसि येषां तादृशाद्देवाः य-
 स्यांसातां । शिवां क्रीडार्थं सेवनेपि पावनां ॥ १३ ॥
 नानागन्धर्वपत्नीभिः गन्धर्वाणां नानात्वं देवगन्धर्वम-
 नुष्यगन्धर्वभेदात् । सेवितां । शिवामिति पूर्ववत् ।
 सेवितृभेदेऽप्येकरूपपावनत्वकथनान्नानर्थक्यं ॥ १४ ॥
 देवाक्रीडाः देवार्हक्रीडापर्वताः । देवोद्यानानि देवा-
 र्होद्यानानि । देवार्थमाकाशगर्गमां देवपूजनार्थमाका-
 शप्राप्तां । देवपद्मिनीं देवार्हाम्भोजयुक्तामित्यर्थः
 ॥ १५ ॥ गङ्गां स्त्रीत्वेन रूपयति—जलाघातेत्यादिना ।
 जलाघातः शिलासुजलपतनं तेन तच्छब्दोलक्ष्यते ।
 स एवादृहासः सघोषहासः । तेनोप्रां । फेनमेव नि-

र्मलहासः तद्वती । वेणीकृतजलां निम्नोन्नतशिलापतने-
 न वेण्याकारतया कृतजलां ॥ १६ ॥ कचिदगाधस्थले
 स्तिमितगम्भीरां निश्चलगम्भीरं गम्भीरनिर्घोषोमृद-
 ङ्गादेरिव । भैरवो निखनोऽशन्यादेरिव ॥ १७ ॥
 आभोगपुलिनां परिपूर्णतायुक्तपुलिनां विशालसैक-
 तामित्यर्थः । “आभोगः परिपूर्णता” इत्यमरः ।
 निर्मलवालुकां निर्मलसिकतां ॥ १८ ॥ सारसो हंस-
 विशेषः । विहगैः हंसादिभिर्नैः पक्षिविशेषैः ॥ १९ ॥
 कचित् फुल्लोत्पलच्छन्नामिति पूर्वमुत्पलशोभोक्ता अत्र
 तच्छन्नत्वमिति विशेषः । कुञ्जलैः कल्लारादिकुञ्जलैः
 ॥ २० ॥ नानापुष्परजोभिः ध्वस्तां वर्णान्तरप्राप्ता-
 मित्यर्थः । एवमरक्तवर्णत्वात् समदामिवस्थितां । व्यपे-
 तमलसंघातां अतएव मणिनिर्मलदर्शनां वैडूर्यमणिव-
 र्निर्मलदर्शनां ॥ २१ ॥ वरवारणैः राजगजैः । देवो-

तया सेवितान् । शि० गवांकुलैः गवादिभिः । गवामकुलैः गवयमहिष्यादिभिः । सेवितान् ॥ ९ ॥ शि० शिवां शिवसंबन्धिनीं
 ॥ १३ ॥ नागपत्नीभिर्गन्धर्वपत्नीभिश्च सेवितां । सततं शिवामित्यनेन महानिशाया मपितस्यां नानावधिकारस्सूचितः । तदुक्तं भा-
 रते “भुक्त्वा वायुदिवोऽभुक्त्वा रात्रौ वायुदिवोऽदिवो । न कालनियमः कश्चिद्गङ्गाप्राप्य सरिद्वारम्” इति । शि० शिवां शिवप्रापिकां
 ॥ १४ ॥ शि० नदीं सर्वेन दीमनोरथपूरिकां सर्वेन दीप्तामिनीमित्यर्थः । देवार्थं क्रीडार्थं आकाशगर्गमां शिलासंघट्टितजलकणि-
 काद्वारा आकाशगमनकर्त्री ॥ १५ ॥ शि० अनिन्दितां स्वजननिन्दानिवर्तितां ॥ १९ ॥ शि० कचित् प्रयागादौ समदां

[पा०] १ ग. घ. ज. ततः. २ घ—छ. झ. ज. ट. शीत. ३ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. रम्यां. ४ घ. महद्भिः. ५ क. ख. घ—ट. नागगन्धर्व. ६ घ. शुभां. ७ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. युतानदीं. ८ घ. झ. गतां. ९ क. ख. जलघात. १० ग. घ. च. छ. झ. ज. ट. समाकुलां. ११ क. ग—ट. संकुलां. १२ ड. च. छ. झ. ज. ट. शोभितां. क. सेवितां. १३ क. ग. घ. मदैश्च. १४ ड. च. झ. ट. रभिपन्नमनिन्दितां. १५ ग. ड. च. झ. ज. ट. मालाभिरिव. ज. लताभिरुप. १६ ख. कुल्लालैश्चोप. १७ ड. च. झ. ट. देवराजोपवाहैश्च.

प्रमदामिव यत्नेन भूषितां भूषणोत्तमैः ॥ फलैः पुष्पैः किसलयैर्वृतां गुल्मैर्द्विजैस्तथा ॥ २३ ॥
 शिशुमारैश्च नक्रैश्च भुजङ्गैश्च निषेविताम् ॥ विष्णुपादच्युतां दिव्यामपापां पापनाशिनीम् ॥ २४ ॥
 तां शङ्करजटाजूटादृष्टां सागरतेजसा ॥ समुद्रमहिषीं गङ्गां सारसकौश्वनादिताम् ॥
 आससाद् महाबाहुः शृङ्गबेरपुरं प्रति ॥ २५ ॥
 तामूर्मिकलिलावर्तामन्ववेक्ष्य महारथः ॥ सुमन्त्रमब्रवीत्सूतमिहैवाद्य वसामहे ॥ २६ ॥
 अविदूरादयं नद्या बहुपुष्पप्रवालवान् ॥ सुमहानिङ्गुदीवृक्षो वसामोत्रैव सारथे ॥ २७ ॥
 द्रक्ष्यामः सरितां श्रेष्ठां संमान्यसलिलां शिवाम् ॥ देवदानवगन्धर्वमृगमानुषर्षक्षिणाम् ॥ २८ ॥
 लक्ष्मणश्च सुमन्त्रश्च बाढमित्येव राघवम् ॥ उक्त्वा तमिङ्गुदीवृक्षं तंदोपययतुर्हयैः ॥ २९ ॥
 रामोऽभियाय तं रम्यं वृक्षमिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ रथादवातरत्तस्मात्सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ३० ॥
 सुमन्त्रोऽप्यवतीर्यासान्मोचयित्वा हयोत्तमान् ॥ वृक्षमूलगतं राममुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ ३१ ॥
 तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा ॥ निषादजात्यो बलवान्स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥ ३२ ॥

पवाह्यैः देवानांवाहनभूतैः ॥ २२ ॥ फलैःपुष्पैःकिस-
 लयैरेवभूषणोत्तमैरिति व्यस्तरूपकं यद्वा । फलपुष्पा-
 दिभिर्वृतां अतएव भूषितांप्रमदामिवस्थितामिति वार्थः ।
 द्विजैः पक्षिभिः ॥ २३ ॥ शिशुमारैः नक्रविशेषैः ।
 यद्वा शिशुमारैः जलकपिभिः । “ शिशुमारस्त्वम्बु-
 कपिः ” इतिवैजयन्ती । अत्रविष्णुपादच्युतामित्यु-
 क्त्या बालकाण्डेहिमवत्प्रभवत्वंतत्रप्रादुर्भावमात्रेणेति
 ज्ञेयं ॥ २४ ॥ सारसकौश्वनादितां सरोनिवासोयेषांते
 सारसाःपक्षिविशेषाः । “ सोऽस्यनिवासः ” इत्यण् ।
 अतोहंससारससंयुष्टामित्यनेननपौनरुक्त्यंशृङ्गबेरपुरं
 प्रति गङ्गामाससाद् शृङ्गबेरपुरंप्रतिगच्छन्गङ्गामास-
 सादेत्यर्थः । यद्वा शृङ्गबेरपुरंप्रति शृङ्गबेरपुरसमीपे
 गङ्गामाससादेत्यर्थः ॥ २५ ॥ ऊर्मिकलिलावर्ता ऊर्मि-
 मिश्रावर्ता ॥ २६ ॥ अविदूरात् समीपे । इङ्गुदीवृक्षः

तापसतरुः ॥ २७ ॥ संमान्येत्यस्यदेवेत्यादिनासंबन्धः
 ॥ २८ ॥ बाढमित्यङ्गीकारे ॥ २९ ॥ अभियाय
 प्राप्य ॥ ३०—३१ ॥ तत्र देशे राजा तद्देशाधिपतिः ।
 आत्मसमः प्राणसमः । निषादजात्यः निषादजातौभवः ।
 दिगादित्वाद्यत् । बलवान् चतुरङ्गबलवान् । स्थपतिः
 निषादाधिपतिः । “ स्थपतिः पुनः । स्थापत्येधिपतौत-
 क्षिण ” इतिवैजयन्ती । ननु “ हीनप्रेष्यंहीनसख्यंहीन-
 गेहनिवेष्टनं ” इत्युपपातकपरिगणितंहीनजातिसख्यं
 महाकुलप्रसूतस्यरामस्यकथमुपपद्यतइतिचेत् सत्यं
 “ निषादस्थपतियाजयेत् ” इतिनिषादाधिपतेर्यज्ञसं-
 बन्धश्रवणादत्यन्तानुचितंनभवतीत्यनुमन्तव्यं । व-
 स्तुतस्तु “ नशूद्राभगवद्भक्ताविप्राभागवताःस्मृताः ।
 सर्ववर्णेषुतेशूद्रायेह्यभक्ताजनार्दने ” इत्युक्तीत्यारा-
 मभक्तोयमत्युत्तमएव । गुहस्यभगवत्प्रियत्वं “ गुहे-

स्वेच्छयोत्पथगत्यादिभिर्मदसहितामिव । ति० व्यपेतंजलसंघातामितिपाठे तीरे कूरप्रवाहरहितामित्यर्थः ॥ २१ ॥ ति० विष्णुपा-
 दस्पर्शेन ब्रह्मलोकाद्ब्रह्माण्डबाह्यजलदेशाच्च च्युतां । अपापां कर्मनाशादिवत्केनापिप्रकारेणपापजनकत्वाभाववतीमितिकतकः । तत्र ।
 पापजनकत्वसंभावनायाएवाभावात् । वस्तुतोपापां पापवज्जन्तुरहितां । तत्रहेतुः पापनाशिनीं दर्शनमात्रेणतादृशीं ॥ २४ ॥
 वि० सागरतेजसा भगीरथतपसा ॥ २५ ॥ वि० देवादीनांसंमान्यंसलिलंयस्यास्तां । अनेन गङ्गाजलंप्रवाहादन्यत्रानीतमपि
 सकलपापक्षयसमर्थमितिध्वनितं ॥ २८ ॥ शि० अवतरत् अवातरत् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वादङ्घ्रिरहः ॥ ३० ॥ ति० यद्यपीदृशसख्यं
 “ हीनप्रेष्यंहीनसख्यं ” इत्यादिनोपपातकेषुगणितं तथापि तद्विप्रविषयं । राज्ञामाटविकबलेनप्रयोजनवत्त्वात् षड्विधबलसंग्रहस्यराज-
 धर्मत्वाच्च तत्सख्यमेवेतिदिक् । अत्रेदंबोध्यं । निषादगुहविषये “ रामस्यात्मसमस्सखा ” इत्येवंवदतावल्मीकिना रामसमत्वरामसमान-
 ख्यातिलोक्त्या भगवद्भक्तत्वेन निषादत्वेपिपूर्वकृतश्रवणादिमत्त्वेन तस्यतल्लक्षलंसूचितं । शि० ननु परमधर्मज्ञोरामः हीनजाति-
 निषादेनसहसख्यंकथंकृतवानितितु नभ्रमितव्यं । निषादानां भगवदवतारभूतपृथुराजजनकब्राह्मणमथितवेनशरीरोद्भवत्वेन
 [पा०] १ क—छ. झ. ज. ट. फलपुष्पैः. २ शिशुमारैश्चेतिश्लोकेपूर्वोत्तरार्धयोःपौर्वापर्यं ड. च. छ. झ. ज. ट. पुस्तके-
 बुद्ध्यते. ३ ड. च. छ. झ. ट. समन्वितां. ४ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. शंकरस्यजटा. ख. तांशंकरशिरोभ्रष्टां. ५ ड.
 च. झ. ट. प्रेक्षामि. ख. ग. घ. ज. द्रक्ष्यामि. ६ घ. शुभां. ७ ड. च. छ. झ. ट. पन्नग. ८ क. राक्षसैः. ९ क. च. छ. ज.
 तथोपाययतुः. १० क. वृक्षरम्यं. ११ क. घ—छ. झ. ज. ट. दवतरत्. १२ ड. च. छ. झ. ज. ट. प्यवतीर्याथ.

स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतम् ॥ वृद्धैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः ॥ ३३ ॥
ततो निषादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादुपस्थितम् ॥ सह सौमित्रिणा रामः समागच्छद्गुहेन सः ॥ ३४ ॥
तमार्तः संपरिष्वज्य गुहो राघवमब्रवीत् ॥ यथाऽयोध्या तथेयं ते राम किं करवाणि ते ॥ ३५ ॥
ईदृशं हि महाबाहो कः प्राप्स्यत्यतिथिं प्रियम् ॥ ३६ ॥

ततो गुणवदन्नाद्यमुपादाय पृथग्विधम् ॥ अर्घ्यं चोपानयत्क्षिप्रं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३७ ॥
स्वागतं ते महाबाहो तवेयमखिला मही ॥ वयं प्रेक्ष्या भवान्भर्ता साधु राज्यं प्रशाधि नः ॥ ३८ ॥
भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च लेह्यं चेदमुपस्थितम् ॥ शयनानि च मुख्यानि वाजिनां खादनं च ते ॥ ३९ ॥
गुहमेवं ब्रुवाणं तु राघवः प्रत्युवाच ह ॥ अर्चिताश्चैव हृष्टाश्च भवता सर्वथा वयम् ॥
पद्मामभिगमाच्चैव स्नेहसंदर्शनेन च ॥ ४० ॥

भुजाभ्यां साधु पीनाभ्यां पीडयन्वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥
दिष्ट्वा त्वां गुहं पश्यामि ह्यरोगं सह बान्धवैः ॥ अपि ते कुशलं राष्ट्रे मित्रेषु च धनेषु च ॥ ४२ ॥
यच्चिदं भवता किञ्चित्प्रीत्या समुपकल्पितम् ॥ सर्वं तदनुजानामि नहि वर्ते प्रतिग्रहे ॥ ४३ ॥
कुशचीराजिनधरं फलमूलाशिनं च माम् ॥ विद्धि प्रणिहितं धर्मे तापसं वनगोचरम् ॥ ४४ ॥
अश्वानां खादनेनाहमर्थी नान्येन केनचित् ॥ एतावताऽत्र भवता भविष्यामि सुपूजितः ॥ ४५ ॥

नसहितोरामोलक्ष्मणेनचसीतया ” इतिदर्शितम् ॥ ३२—३३ ॥ दूरादुपस्थितं दृष्ट्वा समागच्छदित्यनेन प्रत्युत्थानाभिगमनोक्तिः । लक्ष्मणेनसहसमागच्छत् लक्ष्मणवत्तस्मिन्भ्रातृत्वबुद्धिमकरोदित्यर्थः । समित्येकीभावे ॥ ३४ ॥ आर्तः धृतवल्कलदर्शनेनसंतप्तः । अनेनरामस्यपूर्वमेवमृगयाव्यापारादिनासख्यमस्तीति गम्यं । इयं अस्मत्पुरी ॥ ३५—३६ ॥ आद्यशब्देन पेयादिकमुच्यते । पृथग्विधं मांसादिभेदेनबहुविधं ॥ ३७ ॥ इयंमही अटवीराज्यं ॥ ३८ ॥ भक्ष्यं खाद्यंव्यञ्जनादि । भोज्यं अन्नं । पेयं पानकादि । लेह्यं रसायनादि । खादनं घासः ॥ ३९ ॥ अर्चितत्वेपिकेचिन्नतन्मात्रेणतुष्यन्ति नतथावयमित्याह—

हृष्टाश्चेति । स्नेहसंदर्शनेन राज्यप्रशाधीतिवाक्यकृतेनस्नेहप्रदर्शनेन ॥ ४० ॥ साधुपीडयन् सम्यगालिङ्गन् पीनाभ्यामित्यनेन सुखहेतुत्वमुच्यते ॥ ४१—४२ ॥ अनुजानामि ममसर्वसम्यकृतमित्यनुजानामि । प्रतिग्रहेनवर्ते प्रतिग्रहधर्मनाश्रितवानस्मीतिभावः ॥ ४३ ॥ राज्यान्नाद्यपरिग्रहेहेतुं दर्शयति—कुशचीराजिनधरमिति । कुशं पवित्रमेखलादिरूपं । चीरं वल्कलं । अजिनं कृष्णाजिनं । धर्मेप्रणिहितं पितृवाक्यपरिपालनादिधर्मेसावधानं । वनगोचरः सञ्चारविषयो यस्यतं ॥ ४४ ॥ अश्वानांखादनेन ग्रासेन । अर्थी प्रयोजनवान् अश्वघासएवप्रयोजनमित्यर्थः । अत्र अस्मि-

क्षत्रियत्वात् । अतएव निषादस्थपत्यधिकरणे “निषादस्थपतियाजयेत्” इतिश्रुत्या निषादस्थपतीनांयाजनाधिकारस्संगच्छते । प्रपञ्चितं चैतन्निषादस्थपत्यधिकरणे सीमांसकैः । अतएव रामभोजनार्थं निषादकर्तृकौदनानयनं न विरुध्यते । धर्मशास्त्रे हीनप्रकरणे निषादपरिगणनं तु निषादविलोमजातानामिति निरोधः । तत्र निषादलव्यवहारस्तु भाक्तइतिदिक् ॥ ३२ ॥ ति० इदं अस्मत्पुरं ॥ ३५ ॥ ति० वनेषुचेति तस्याटविकलाद्वनकुशलप्रश्नः ॥ ४२ ॥ ति० धर्मेप्रणिहितं पित्राज्ञापालनलक्षणेधर्मेसावधानं । अत्र तद्वत्स्याग्रहेअप्रतिग्रहीतृत्वरूपक्षत्रधर्मोपन्यासेन अन्नभोजनायोग्यत्वे व्रतस्थलरूपहेतुपन्यासेनच तदन्नस्यभोजनयोग्यत्वंसूचयता तस्यतल्लज्जत्सूचितं । अन्यथा निषादत्वेनाभोज्यान्नतया तमेवहेतुमुपन्यसेत् सवा कथंपकान्नमाहरेत् । एतेन तल्लज्जस्सर्वोपिभो-

[पा०] १ ख. ग. श्चाभ्युपागतः. घ. श्चाप्युपाश्रितः. २. ड. दूरमुपस्थितं. क. ख. घ. ज. दूरादवस्थितं. ३ ख.—च. ज.—ट. तथेदं. ४ ड. च. छ. झ. ञ. ट. चोपानयच्छीघ्रं. क. चोपाहर्त्क्षिप्रं. ५ ख. चैनं. ६ घ. भवान्कर्ता. ७ क. ख. लेह्यंचपेयं. ८ क. ख. ड. च. झ. ञ. ट. चैतदुपस्थितं. घ. चोष्यमुपस्थितं. ९ घ. खादनानि. १० क. ख. ब्रुवाणं. ११ क. अर्चिताः सुप्रहृष्टाश्च. ख. अर्चिताश्चप्रहृष्टाश्च. १२ ड. च. छ. झ. ञ. ट. सर्वदा. १३ ख. घ. ड. झ. ञ. ट. वृत्ताभ्यां. १४ ग. ज. अथ. १५ घ. राज्ये. १६ झ. ञ. ट. वनेषु. १७ ज. यद्विधं. घ. यदेतद्भवता.

एते हि दयिता राज्ञः पितुर्दशरथस्य मे ॥ एतैः सुविहितैरश्वैर्भविष्याम्यहमर्चितः ॥ ४६ ॥
 अश्वानां प्रतिपानं च खादनं चैव सोन्वशात् ॥ गुहस्तत्रैव पुरुषांस्त्वरितं दीयतामिति ॥ ४७ ॥
 तैश्चैरोत्तरासङ्गः संध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ॥ जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेनाहृतं खयम् ॥ ४८ ॥
 तस्य भूमौ शयानस्य पादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः ॥ सभार्यस्य ततोऽभ्येत्य तस्थौ वृक्षमुपाश्रितः ॥ ४९ ॥
 गुहोपि सह सूतेन सौमित्रिमनुभाषयन् ॥ अन्वजाग्रत्ततो राममग्रमत्तो धनुर्धरः ॥ ५० ॥

तथा शयानस्य ततोऽस्य धीमतो यशस्विनो दाशरथेर्महात्मनः ॥

अदृष्टदुःखस्य सुखोचितस्य सा तदा व्यतीयाय चिरेण शर्वरी ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

गुहेनलक्ष्मणप्रतिरधुवरपरिरक्षणायस्वस्यसज्जीभवननिवेदनपूर्वकंशय्यायांशयनप्रार्थना ॥ १ ॥ लक्ष्मणेनतंप्रतिश्रीरामा-
 नुभावप्रशंसनादिपूर्वकंतदनर्हावस्थादर्शनेनस्वस्यसुखानभिलाषनिवेदनम् ॥ २ ॥ तथापित्रादिदुरवस्थासंभावनापूर्वकं तान्प्र-
 तिपरिशोचनेनगुहेनसहदुःखाज्जागरेणैवरात्रियापनम् ॥ ३ ॥

तं जाग्रतमदम्भेन आतुरर्थाय लक्ष्मणम् ॥ गुहः संतापसन्तप्तो राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
 इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ॥ प्रत्याश्वसिहि साध्वस्यां राजपुत्र यथासुखम् ॥ २ ॥
 उचितोऽयं जनः सर्वः क्लेशानां त्वं सुखोचितः ॥ गुह्यर्थं जागरिष्यामः काकुत्स्थस्य वयं निशाम् ॥ ३ ॥
 न हि रामात्प्रियतरो भूमास्ति भुवि कश्चन ॥ ब्रवीम्येतदहं सत्यं सत्येनैव च ते शपे ॥ ४ ॥

न्समये ॥ ४५ ॥ सुविहितैः पोषितैः ॥ ४६ ॥ स गुहः ।
 तत्रैव तदानीमेव । पुरुषान् स्वभृत्यान्प्रति । अश्वानां
 खादनं प्रतिपानं क्षीरादिकंच त्वरितं दीयतामित्यन्व-
 शात् ॥ ४७ ॥ उत्तरासङ्गः उत्तरीयं । अन्वास्य उपास्य ।
 अनेनस्नानमाक्षिप्यते । भोज्यं आहारं ॥ ४८ ॥
 शय्याकालेपादप्रक्षालनं राजोपचाराद्वा स्वशेषवृत्त्य-
 नुरूपत्वाद्वा यद्वा । प्रक्षालनं रामकर्तृकतदाचमनस्या-
 प्युपलक्षणं । प्रक्ष्यात्याचम्य शयानस्य शयानेसती-
 त्यर्थः । भावलक्षणेष्ठी । ततः तस्माच्छयनप्रदेशात् ।
 अभ्येत्य गुहामिमुखमेत्य । वृक्षमेवोपाश्रितस्तस्थौ ।
 ॥ ४९ ॥ सौमित्रिमनुभाषयन् रामगुणान्प्रस्तुत्यसौ-

मित्रिवाचयन्नित्यर्थः । अन्वजाग्रत् जाग्रतंसौमित्रि-
 मन्वजाग्रत् । किमर्थंराममुद्दिश्य रामसंरक्षितुमित्यर्थः ।
 धनुर्धरइत्यनेन लक्ष्मणेप्यतिशङ्कागुहस्यद्योत्यते ॥ ५०
 —५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविराचिते श्रीमद्रामा-
 यणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
 पञ्चाशःसर्गः ॥ ५० ॥

अदम्भेन अकृत्रिमेण । अर्थाय रक्षणाय । संता-
 पसंतप्तः रामदुर्दशादर्शनसंतापेनसंतप्तः । राघवं
 लक्ष्मणं ॥ १ ॥ प्रत्याश्वसिहि विश्रान्तोभवेतियावत्
 ॥ २ ॥ अयंजनः वनचारित्वेनक्लेशसहोजनः ॥ ३—

ज्यान्नएवेतिध्वनितं ॥ ४४ ॥ ति० जाल्याश्वानां राजौपवाह्यानां घासदानानन्तरं यत्पाठ्यतेक्षीरादि तत्प्रतिपानं । यच्च
 घृतशर्करादियुतयवचूर्णादि खाद्यते तत्खादनं ॥ ४७ ॥ स० जलमेवेत्यनेन तीर्थनिमित्तोपवासोयमिति सूचयति । साक्षाद्भासां-
 निध्यलाभे जीवत्पितृकाणामपिपुराणादावुपवासस्योक्तेः । यद्वा रामस्यसर्वज्ञत्वेन सत्वरविनश्यत्पितृज्ञानादुपवासइतिसूचयति
 ॥ ४८ ॥ स० शयानस्य शेतुकामस्येतिफलितोर्थः ॥ ४९ ॥ ति० सुचिरेणशर्वरीति निद्रागमनाच्चिरत्नप्रतिभासस्तस्यां ॥ ५१ ॥
 इतिपञ्चाशस्सर्गः ॥ ५० ॥

ति० एवमेशयानेतद्वक्ष्यार्थंजाग्रलक्ष्मणगुहसंवादः तस्मिन्नित्यादि । अदम्भेन अकृत्रिमानुरागेण । स० अदम्भेनअतत्स्थित्या ।
 [पा०] १ क. सुसुखितैः. २ घ. ड. तत्रचीरो. ३ ड. छ. ज. झ. ट. ततोयशस्विनोमनस्विनो. ४ ड. छ. झ. ट.
 व्यतीतासुचिरेण. ५ च. ज. सुखेन. ६ ग. ज. संयुक्तो. ७ क. ख. शुभा. ८ क. ख. ग. ड.—ट. स्त्रियतमो. ९ ड. छ. झ.
 ज. ममास्ते. १० ड. च. छ. झ. ज. ट. ब्रवीम्येवचते.

अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन्सुमहद्यशः ॥ धर्मावाप्तिं च विपुलार्थावाप्तिं च केवलाम् ॥ ५ ॥
 सोऽहं प्रियतमं रामं शयानं सह सीतया ॥ रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वतो ज्ञातिभिः सह ॥ ६ ॥
 न हि मेऽविदितं किञ्चिद्वनेऽस्मिंश्चरतः सदा ॥ चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत्प्रसहेमहि ॥ ७ ॥
 लक्ष्मणस्तं तदोवाच रक्ष्यमाणास्त्वयाऽनघ ॥ नात्र भीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ८ ॥
 कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया ॥ शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ ९ ॥
 यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि ॥ तं पश्य सुखसंविष्टं तृणेषु सह सीतया ॥ १० ॥
 यो मन्त्रतपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः ॥ एको दशरथस्येष्टः पुत्रः सदृशलक्षणः ॥ ११ ॥
 अस्मिन्प्राजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति ॥ विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १२ ॥
 विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः ॥ निर्घोषोपरतं चातो मन्ये रीजनिवेशनम् ॥ १३ ॥
 कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ॥ नाशंसे यदि जीवन्ति सर्वे ते शर्वरीमिमाम् ॥ १४ ॥
 जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ॥ तदुःखं यत्तु कौसल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १५ ॥
 अनुरक्तजनाकीर्णा सुखालोकप्रियावहा ॥ राजव्यसनसंसृष्टा सा पुरी विनशिष्यति ॥ १६ ॥
 कथं पुत्रं महात्मानं ज्येष्ठं प्रियमपश्यतः ॥ शरीरं धारयिष्यन्ति प्राणा राज्ञो महात्मनः ॥ १७ ॥
 विनष्टे नृपतौ पश्चात्कौसल्या विनशिष्यति ॥ अनन्तरं च माताऽपि मम नाशमुपैष्यति ॥ १८ ॥

॥ ४ ॥ आशंसे प्रार्थये । केवलामर्थावाप्तिं अर्थावाप्तिमेवेत्यर्थः । केचित्तुकेवलमिति पठित्वा केवलंप्रसादादित्योजयन्ति ॥ ५ ॥ सर्वतः सर्वदिक्षु ॥ ६ ॥ अविदितमिति पदच्छेदः । किञ्चित्त्विरोध्यागमनस्थानं । बलं परकीयं । प्रसहेमहीत्येतदात्मनि बहुवचनं जात्यपेक्षया ॥ ७—८ ॥ भीत्यभावे किमर्थं जागरणमित्याह—कथमिति । निद्रानलभ्यतइति भावः । जीवितं आश्वासनं । निद्रैव नलभ्यते जीवितसुखानां काकथेति भावः ॥ ९ ॥ प्रसहितुमिति । “तीषसह—” इत्यादिना पाक्षिकइद् । संविष्टं शयानं ॥ १० ॥ मन्त्रतपसा मन्त्रयुक्ततपसा मन्त्रतपोभ्यामित्यर्थः । परिश्रमैः

यज्ञादिभिः । एकः मुख्यः । “एकेमुख्यान्यकेवलाः” इत्यमरः । सदृशलक्षणः स्वसदृशलक्षणः ॥ ११ ॥ वर्तयिष्यति जीविष्यति । विधवा पतिरहिता ॥ १२ ॥ उपरताः भविष्यन्तीति शेषः । अतएव निर्घोषोपरतं उपरतनिर्घोषं भविष्यतीति मन्ये ॥ १३ ॥ सर्वे जीवन्ति जीविष्यन्तीति नाशंसे । यदि जीवन्ति इमां शर्वरीमेव ॥ १४ ॥ शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया शत्रुघ्नस्नेहेनेत्यर्थः । पुनः पुनर्दर्शनेन वा । वीरपुत्रसूतइतितथा कौसल्या विनशिष्यतीति यदुःखंतदुःखसहमित्यर्थः ॥ १५ ॥ राजव्यसनसंसृष्टा राजमरणनिमित्तव्यसनसंयुक्तेत्यर्थः

“दंभस्तु कैतवेतलपे” इति विश्वः । शि० सन्तापसंतप्तः लक्ष्मणदुःखदर्शनजनितसन्तापवान् गुहः ॥ १ ॥ ति० संतरेमहि युद्धेन जयेम ॥ ७ ॥ स० श्लोकद्वयमेकवाक्यं । हेतत आज्ञया व्याप्तगुह अत्रारण्ये भीतास्संतः वयं लयानरक्ष्यमाणा इति न किंतु धर्ममेवानुपश्यतामयानिद्रालब्धुकथं शक्या । यद्वा लयानरक्ष्यमाणाः यतोरामेण रक्ष्यमाणाः तस्मान्नात्र भीताः । ति० ततोवाच तत उवाचेतिच्छेदः । आर्षस्सन्धिः ॥ ८ ॥ ती० मन्त्रो गायत्र्यादिः । तपःकृच्छ्रादि । पराक्रमैः परेषामहतां आक्रमैः आगमैः आशीर्भिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ स० उपरताः यदेति शेषः ॥ १३ ॥ शि० कौसल्यादयः इमां शर्वरीं रात्रिं यदि जीवन्ति अतिमूर्च्छानप्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तदाऽहं आशंसे तद्वै प्रशंसां करिष्यामीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ति० यदि यत् ॥ १५ ॥ स० पुत्रं पुत्रात्मनरकात्रातारं ज्येष्ठपुत्रं प्रथमापत्यं । यद्वा पुत्रं सुतं ज्येष्ठपुत्रं पुत्रेषु ज्येष्ठो ज्येष्ठपुत्रः तं ॥ १७ ॥ शि० नृपतौ विनष्टे लोकान्तरगमन-

[पा०] १ ग. च—ट. मर्थकामौचपुष्कलौ. ख. मर्थकामौचकेवलौ. २ पुष्कलां. ३ क—ट. प्रियसखं. ४ ड. छ. झ. ज. ट. सर्वथा. ५ ख. ग. ड—ट. नमेस्त्यविदितं. ६ ड. छ. ज. झ. ट. त्संतरेमहि. ७ ड. छ. झ—ठ. लक्ष्मणस्तु ततोवाच. ८ ठ. स्वयानच. ९ ड. छ. झ. ज. ट. सुखसंसुप्तं. ज. गुहसंविष्टं. १० ग. ड—ट. पराक्रमै. ११ ड.—ट. दशरथस्यैष. १२ ख. ग. ड—झ. ट. न्प्रजिते. १३ घ. क्षिप्रमेषा. १४ क. ख. घ—ट. तात. १५ ख. ग. ड. छ. ट. रामनिवेशनं. १६ ट. आशंसे. १७ क. रजनीमिमां. १८ क. ड—ट. यदि. १९ ज. सुखलोक. २० ख. संतप्ता. २१ क. पुरीसा. २२ क. ड. छ. झ—ठ. ज्येष्ठपुत्रं. ग. च. ज. ज्येष्ठसन्तं.

अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् ॥ राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १९ ॥
 सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन्कालेऽप्युपस्थिते ॥ प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपम् ॥ २० ॥
 रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम् ॥ हर्म्यप्रासादसंपन्नां गणिकावरशोभिताम् ॥ २१ ॥
 रथाश्वगजसंवाधां तूर्यनादविनादिताम् ॥ सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २२ ॥
 आरामोद्यानसंपन्नां समाजोत्सवशालिनीम् ॥ सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥ २३ ॥
 अपि जीवेद्दशरथो वनवासात्पुनर्वयम् ॥ प्रत्यागम्य महात्मानमपि पश्येम सुव्रतम् ॥ २४ ॥
 अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिना वयम् ॥ निवृत्तवनवासेऽस्मिन्नयोध्यां प्रविशेमहि ॥ २५ ॥
 परिदेवयमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः ॥ तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी साऽत्यवर्तत ॥ २६ ॥
 तथाहि सत्यं ब्रुवति प्रजाहिते नरेन्द्रपुत्रे गुरुसौहृदाद्गुहः ॥
 मुमोच बाष्पं व्यसनाभिपीडितो ज्वरातुरो नाग ईव व्यथातुरः ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

॥ १६—१८ ॥ मेपिताराज्येराममनिक्षिप्य अतए-
 वमनोरथमनवाप्यविनशिष्यतीति यत् तस्मात् अति-
 क्रान्तमतिक्रान्तं सर्वप्रयोजनमतीत्यगतमित्यर्थः । अ-
 थवा अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनोरथमनवाप्य पुनःपुन-
 र्वर्धमानं मनोरथमनवाप्य रामोजातः वर्धिष्यते उद्गाहं
 करिष्यति राज्यं प्राप्स्यतीत्येवमभिवृद्धमनोरथमित्यर्थः ।
 मनोरथातिक्रान्तिमेवाह—राज्येराममनिक्षिप्येति
 ॥ १९ ॥ तस्मिन्काले मरणकाले उपस्थिते प्रेतकार्ये-
 ष्वप्युपस्थितेषु । वृत्तं अतीतं मृतमितियावत् । “वृत्तं
 पद्येचरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले” इत्यमरः । भूमिपं
 पितरं । सिद्धार्थाः कृतार्थाः संस्करिष्यन्ति । वयं त्वकृ-
 तार्था इति भावः ॥ २० ॥ रम्यचत्वरसंस्थानां रमणी-
 याङ्गणसंस्थानां । सुविभक्तमहापथां गृहपङ्क्तिभिः

सम्यग्विभक्तराजमार्गा । हर्म्यप्रासादसंपन्नां हर्म्यैर्ध-
 निनां वासैः प्रासादैर्देवभूभुजां वासैश्च संपूर्णा । “हर्म्या-
 दिर्धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम्” इत्यमरः । रथा-
 श्वगजसंवाधां संवाधां निविडां । नादितां संजात-
 नादां । सर्वकल्याणसंपूर्णां सर्वैः पुत्रजन्मोत्सवप्रभृति-
 भिः संपन्नां । आरामोद्यानसंपन्नां आरामाः उद्याना-
 नि च उपवनानिराज्ञः क्रीडाहवनानि च । समाजोत्स-
 वशालिनीं समाजैः संधैः क्रियमाण उत्सवः समाजो-
 त्सवः देवोत्सव इत्यर्थः ॥ २१—२३ ॥ अपिः संभा-
 वनायां ॥ २४ ॥ सत्यप्रतिज्ञेन पित्रेति शेषः । अस्मि-
 न् रामे । प्रविशेम हीत्याशंसायां लिङ् ॥ २५ ॥ परि-
 देवयमानस्येत्यादौ संबन्धसामान्येषु । एवमिति शेषः
 ॥ २६ ॥ सत्यं वास्तवं । नरेन्द्रपुत्रे लक्ष्मणे । गुरुसौ-

प्रयुक्तादृश्यलंप्राप्ते सति ॥ १८ ॥ शि० ननु यथा विश्वामित्रसहगमनसमये रामदर्शनाभावप्रयुक्तराजकर्तृकलोकान्तरगमनाभाव-
 स्थाद्यापि भविष्यतीत्यत आह—अतिक्रान्तमिति । राज्येरामं अनिक्षिप्य अप्राप्य प्रारंभविषयीभूताभिषेकमद्वेष्ट्यर्थः ।
 अतएवातिक्रान्तं सर्वतत्कृष्टमित्यर्थः । मनोरथं अनवाप्य मेपिता विनशिष्यति विनष्टयति लोकान्तरंगमिष्यतीत्यर्थः । एतेन
 इदानींगमनेहीहेतुर्भविष्यतीति ध्वनितम् । स० अतिक्रान्तमतिक्रान्तमिति विलपन्नतिशेषः । पुनरागतं रामं राज्ये अनिक्षिप्य विन-
 शिष्यति ॥ १९ ॥ ति० तस्मिन्काले मरणकाले उपस्थिते । ये वृत्तं पितरं सर्वप्रेतकार्येषु संस्करिष्यन्ति ते सिद्धार्थाः भाग्यवन्तः
 प्राप्ताराज्याश्च । भरतादय इति शेषः । क्रोधात्तन्नामाग्रहणं । स० ये भरतशत्रुघ्नौ इतरपत्नीपुत्राः । राघवं दशरथं संस्करिष्यन्ति
 त एव सिद्धार्थाः । शि० तस्मिन् लोकान्तरप्रयाणयोग्ये । काले उपस्थिते सति । सर्वेषु प्रेतकार्येषु प्रयाणसमयोचितकर्तव्येषु राघवं
 दशरथं । ये संस्करिष्यन्ति मङ्गलपाठादिकं करिष्यन्ति ते सिद्धार्थाः । एतेन भरतोपितस्मिन्काले तं प्राप्स्यति न वेति संशयस्तुचितः
 ॥ २२ ॥ स० सत्यप्रतिज्ञेन रामेण । वयं भरतादिभिस्साहित्यविवक्षणाद्बहुवचनं ॥ २५ ॥ ति० गुरोरामे सौहृदादित्युभया-
 न्वयि ॥ २७ ॥ इत्येकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

[पा०] १ ज. कालेभ्युपस्थिते. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. कालेभ्युपस्थिते. २ ख. डं. च. छ. झ. ज. ट. राघवं. ३ घ.
 रम्यप्रासादसंपूर्णा. ४ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. पर्याम. ५ क. अथ. ६ ड. छ—ट. कुशलिनी. ७ ख. ड—ट. निवृत्ते.
 ८ ग. तथातु. ९ ड. च. छ. झ. ज. ट. सूनौ. १० घ. इवातुरस्तदा. ज. इवव्यथान्वितः,

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

ससीतालक्ष्मणेरामेस्वाज्ञयागुहसमानायितनौकारोहणायसज्जीभूतेतंप्रतिगुहेनस्वकर्तव्यचोदनाप्रार्थना ॥ १ ॥ रामेणसुम-
 छंप्रत्ययोध्यायांराजानुवर्तनादिचोदना ॥ २ ॥ सुमन्त्रेणरामंप्रतिबहुधास्वस्यापिवनेसहवासाम्यनुज्ञानप्रार्थना ॥ ३ ॥ रामे-
 णसुमन्त्रंप्रतिराजादिषुनिवेदनपूर्वकंसहेतूपन्यासमयोध्यांप्रतिगमनचोदना ॥ ४ ॥ तथास्वाज्ञयागुहोपहतवटक्षीरेणसलक्ष्मण-
 स्यात्मनोजटानिर्माणपूर्वकंसीतालक्ष्मणाभ्यांसहनावारोहणम् ॥ ५ ॥ नौकास्थयासीतयामध्येगङ्गागङ्गाप्रार्थना ॥ ६ ॥
 रामेणसीतालक्ष्मणाभ्यांसहनौकातोऽवतीर्थगङ्गादक्षिणतीरेसायाह्वेकस्यचित्तरोमूलदेशगमनम् ॥ ७ ॥

प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महायशाः ॥ उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १ ॥
 भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा ॥ असौ सुकृष्णो विहगः कोकिलस्तात कूजति ॥ २ ॥
 बर्हिणानां च निर्घोषः श्रूयते नदतां वने ॥ तराम जाह्नवीं सौम्य शीघ्रगां सागरङ्गाम् ॥
 [गच्छामः सन्ध्युपासार्थं त्वरयस्व महारथ] ॥ ३ ॥

विज्ञाय रामस्य वचः सौमित्रिमित्रनन्दनः ॥ गुहमामन्त्र्य सूतं च सोतिष्ठद्भ्रातुरग्रतः ॥ ४ ॥
 स तु रामस्य वचनं निशम्य प्रतिगृह्य च ॥ स्थपतिस्तूर्णमाहूय सचिवानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 अस्य वाहनसंयुक्तां कर्णग्राहवतीं शुभाम् ॥ सुप्रतारां दृढां तीर्थे शीघ्रं नावमुपाहर ॥ ६ ॥
 तं निशम्य गुहादेशं गुहामात्यगणो महान् ॥ उपोह्य रुचिरां नावं गुहाय प्रत्यवेदयत् ॥ ७ ॥
 ततः स प्राञ्जलिभूत्वा गुहो राघवमब्रवीत् ॥ उपस्थितेयं नौदेव भूयः किं करवाणि ते ॥ ८ ॥

हृदात् गुरुषु पित्रादिषु सौहृदात् स्नेहात् । ज्वरातुरो
 नागोगजइव व्यथानुरोहइत्यन्वयः ॥ २७ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्ब-
 राख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः
 सर्गः ॥ ५१ ॥

पृथुवक्षाइत्युत्साहातिरेकोक्तिः । महायशाइति धर्म-
 व्यतिक्रमाभावः सूचितः । सौमित्रिमिति “रामंदश-
 रथंविद्धि” इत्यादिनोक्तार्थानुष्ठापित्वंसूचितं । शुभल-
 क्षणमित्यनेनस्वभक्तिरुक्ता ॥ १ ॥ भास्करशब्दोयं
 तत्संबन्धरूपवाची । गता गतप्राया । भगवतीकाम-
 वर्धिनी । “भगःश्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु”
 इत्यमरः । सुकृष्णोविहगः भरद्वाजः । कोकिलः ।

कोकिलश्चेत्यर्थः ॥ २ ॥ वनेनदतामिति नगरस्थक्री-
 डामयूरव्यावृत्तगम्भीरध्वनिरुक्ता । शीघ्रगामिति
 नावंविनादुस्तरत्वोक्तिः । सागरङ्गमामिति महत्त्वोक्तिः
 ॥ ३ ॥ वचोविज्ञाय नदीतरणसाधनंशीघ्रमानेतव्य-
 मित्येवंरूपवचनतात्पर्यंज्ञात्वा । गुहंसूतंचामन्त्र्य युवा-
 भ्यामपिरामवचनतात्पर्यंज्ञातंकिमितिसंबोध्य भ्रातु-
 रग्रतोतिष्ठत् ॥ ४ ॥ प्रतिगृह्य शिरोनतिपूर्वकंतथैवक-
 रिष्यामीत्यङ्गीकृत्य ॥ ५ ॥ अस्य रामस्य । वाहनसं-
 युक्तां वाह्यतेनीयतेनेनेतिवाहनमरित्रादि तेनसंयुक्तां ।
 कर्णग्राहवतीं कर्णमरित्रंगुह्यातीतिकर्णग्राहःकर्णधारः
 तद्वती । “कर्णश्रोत्रमरित्रंच” इतिनिघण्टुः । सुप्र-
 तारां सुष्ठुतारयितुंसमर्था । दृढां सुश्लिष्टसन्धिवन्धां ।
 तीर्थे अवतारमार्गे । उपाहरेत्येकवचनं सचिवगणाभि-

स० भगवती पूज्या भैर्नक्षत्रैर्गच्छतीतिभगश्चन्द्रस्तद्वतीवा । सुकृष्णः अत्यन्तंनीलः । विहगः काकः । कोकिलस्तत्पालितः ।
 प्रातःकालेकाकशब्दस्यैवप्रसिद्धत्वात् । प्रातर्निन्यत्वात्तन्नामजग्राह । पुरतस्संपाधापराधत्वेनवा तदग्रहणम् ॥ २ ॥ शि०
 विज्ञाय विशेषेणज्ञात्वा तरणार्थंनावमाकांक्षतइतिबुद्धेत्यर्थः । गुहंसूतंच आमन्त्र्य शीघ्रंनौरानेया शीघ्रतरणकामोरामइत्यु-
 क्तवैत्यर्थः ॥ ४ ॥ ति० सचिवानाहूय तन्मध्येकंचित्प्रत्यब्रवीत् । स० अनेककर्मसुकौशलविवक्षयासचिवानितिबहुव-
 चनं । अतोनावमुपाहरेत्येकवचनं गुहामात्योमहानितिच नविरुध्यते ॥ ५ ॥ ति० अस्यवाहनसंयुक्ता अस्यजलंनिर-
 स्थनावतीर्त्तंप्रापयतीत्यस्यवाहनं अरित्रं । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥ ६ ॥ ती० उपोह्य समीपंप्रापयत्यर्थः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. कालोसौ. २ ग. घ. ज. असौतु. ३ ड. बर्हिणांतात. क. ख. बर्हिणांचापि. ४ इदमर्थं
 क. च. दृश्यते. ५ क. ग. घ. ज. समादेशः. ६ छ. झ. ट. गुहामालोगतो.

तवामरसुतप्रख्य तर्तुं सागरगां नदीम् ॥ नौरियं पुरुषव्याघ्र तौ त्वमारोह सुव्रत ॥ ९ ॥
 अथोवाच महातेजा रामो गुहमिदं वचः ॥ कृतकौमोस्मि भवता शीघ्रमारोप्यतामिति ॥ १० ॥
 ततः कलापान्संनह्य खड्गौ बद्ध्वा च धन्विनौ ॥ जग्मतुर्येन तौ गङ्गां सीतया सह राघवौ ॥ ११ ॥
 राममेवं तु धर्मज्ञमुपगम्य विनीतवत् ॥ किमहं करवाणीति सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ १२ ॥

ततोऽब्रवीद्वाशरथिः सुमन्त्रं स्पृशन्करेणोत्तम दक्षिणेन ॥

सुमन्त्र शीघ्रं पुनरेव याहि राज्ञः सकाशे भव चाप्रमत्तः ॥ १३ ॥

निवर्तस्वेत्युवाचैनमेतावद्धि कृतं मम ॥ रथं विहाय पट्यां तु गमिष्यामो महावनम् ॥ १४ ॥
 आत्मानं त्वभ्यनुज्ञातमेवेक्ष्यार्तः स सारथिः ॥ सुमन्त्रः पुरुषव्याघ्रमेक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 नातिक्रान्तमिदं लोके पुरुषेणेह केन चित् ॥ तव सभ्रातृभार्यस्य वासः प्राकृतवद्वने ॥ १६ ॥
 न मन्ये ब्रह्मचर्येऽस्ति स्वधीते वा फलोदयः ॥ मार्द्वार्जवयोर्वाऽपि त्वां चेद्वसनमागतम् ॥ १७ ॥
 सह राघव वैदेह्या भ्रात्रा चैवं वने वसन् ॥ त्वं गतिं प्राप्स्यसे वीर त्रींल्लोकांस्तु जयन्निव ॥ १८ ॥
 वयं खलु हता रीमं ये त्वयाऽप्युपवञ्चिताः ॥ कैकेय्या वशमेष्यामः पापाया दुःखभागिनः ॥ १९ ॥

प्रायेण ॥ ६—८ ॥ नौरियमिति उपस्थितेशेषः ॥ ९ ॥ आरोप्यतामिति खनित्रपिटकवैदेहीवस्त्राभरणादिकमितिशेषः ॥ १० ॥ तौराघवौ संनह्य कवचौधृत्वा । कलापान् तूणीरान् खड्गौचबद्ध्वा धन्विनौ जनाः येनमार्गेणगङ्गांप्राप्नुवन्ति तेनमार्गेणजग्मतुः ॥ ११ ॥ धर्मज्ञं भृत्यधर्मज्ञं । विनीतवत् सविनयमितिक्रियाविशेषणं ॥ १२ ॥ उत्तमेतिसंबोधनं ॥ १३ ॥ याहीतिसामान्येनोक्तं सोपपत्तिकमाह—निवर्तस्वेति । मम एतावत्कृतं हि गङ्गातीरपर्यन्तरथेनप्रापणंकृतं हि । हीतिराजाज्ञाद्योतनं । अतःपरंयानंविहायपट्यामेवमहावनंगमिष्यामः । अतस्त्वंनिवर्तस्वेत्येवमुवाच ॥ १४ ॥ अवेक्ष्य बुद्ध्वा । आर्तः अनुगमनेऽभ्यनुज्ञा नकृतेति दुःखितः ॥ १५ ॥ तवसभ्रातृभार्यस्य वने प्राकृतवत् क्षुद्रस्येव योयंवासः तदिदंलोकेकेनचिदपिपुरुषेणनातिक्रान्तं नाङ्गीकृतं । सर्वासंसतोयंतववनेवासइत्यर्थः ।

किंपुनर्ममेतिभावः ॥ १६ ॥ त्वां ब्रह्मचर्यंस्वाध्यायमार्द्वार्जवयुक्तत्वां व्यसनमागतं चेत् ब्रह्मचर्यं अधःशयनादिलक्षणे अध्ययनकालकृते । स्वधीते स्वाध्यायाध्ययने । मार्द्वे दयालुत्वइतियावत् । आर्जवे अकौटिल्ये च । फलोदयः फलसिद्धिर्नास्तीतिमन्ये । यदि ब्रह्मचर्यादिकंफलदंस्यात् तत्त्वयिदृश्येत । नदृश्यते प्रत्युत वनवासएवदृष्टः । अतोतत्फलदमितिमन्येइति भावः । खेदातिशयादेवमुक्तं ॥ १७ ॥ त्रींल्लोकाञ्जयन्निव विष्णुरिवेत्यर्थः । गम्यतइतिगतिः कीर्तिः तांप्राप्स्यसे अतुलांकीर्तिंप्राप्स्यसइत्यर्थः । सुमन्त्रःपुरवासिष्वात्मानमन्तर्भाव्यवदति—वयमिति । वयं त्वामनुगतावयं । त्वयाप्युपवञ्चिताःखलु राज्ञौनिद्रासमये अविदितगमनेनउपवञ्चिताएव । अपिशब्दादभिषेकविघटनेनकैकेय्यापिवञ्चिताइतिद्योत्यते । उपवञ्चिताः समीपेवञ्चिताः । वनंप्राप्यमानाइवत्यक्ताइतिवार्थः ।

ती० ततःकलापानित्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं । तौराघवौसंनह्य कवचौधृत्वा । कलापान् तूणीरान् । खड्गौचबद्ध्वा येन यस्मात्कारणात् । रथनिरपेक्षौगङ्गांजग्मतुः । तस्माद्राममुपगम्य सूतःप्राञ्जलिरब्रवीदितियोजना ॥ ११—१२ ॥ ति० उत्तमश्वासौदक्षिणश्चतेन स्पर्शादिव्यापारेउत्तमेन स्पर्शमात्रेणसकलदुःखहारकत्वाद्दक्षिणेन ईदृशेनकरेण दक्षिणकरेण ॥ १३ ॥ ति० तदादौलोकदृष्ट्याशोकापनुदंवचनमाह—नातीति । सभ्रातृभार्यस्यतव प्राकृतवत्क्षुद्रवत् । वनेवासोयेनदैवेनकृतस्तदिदंइदं इहलोकेकेनापिअतिक्रान्तं लङ्घितं लंघितुमशक्यमित्यर्थः । अतोहृदयेमाशुचइत्यर्थः । यद्वा ते वनवासोजातइतियदिदं इहलोके अयोध्यास्थलोकमध्ये केनापिपुरुषेण न हृद्यत्यन्तंकान्तंस्वीकृतं सर्वासंसतमेव । अतोस्मदादीन्दोषेणमागृहीयाइतितत्पर्यम् ॥ १६ ॥ ती० राज्ञौकेचननिद्रासमयेअविदितगमनेन अहंतुबलान्निवर्तनेन । एवंसर्वेवयंवञ्चिताः त्यक्ताः । शि० हेराम त्वयासहवयं कैकेय्या कैकेयीदास्या

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. सागरगमिनीं. २ ड. छ. झ. ज. ट. शीघ्रमारोह. ३ घ. कार्योस्मि. ४ ख. ग. घ. च. ज. राममेवतु. ५ ड. छ. झ. ट. मुपागत्य. ख. च. ज. मुपागम्य. ६ क—घ. ज. मानं. ७ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. ब्रह्मचर्येवा. ८ ख. त्वांचव्यसन. ९ घ. ड. छ. ट. सदा. १० ज. चापि. ११ ग. ज. नाथ. १२ घ. ड. च. झ. ज. ट. यत्त्वया. वा. रा. ५९

इति ब्रुवन्नात्मसमं सुमन्त्रः सारथिस्तदा ॥ दृष्ट्वा दूरगतं रामं दुःखार्तो रुरुदे चिरम् ॥ २० ॥
 तैस्तु विगते बाष्पे सूतं स्पृष्टोदकं शुचिम् ॥ रामस्तु मधुरं वाक्यं पुनःपुनरुवाच तम् ॥ २१ ॥
 इक्ष्वाकूणां त्वया तुल्यं सुहृदं नोपलक्ष्ये ॥ यथा दशरथो राजा मां न शोचेत्तथा कुरु ॥ २२ ॥
 शोकोपहतचेतःश्च वृद्धश्च जगतीपतिः ॥ कामभारावसन्नश्च तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३ ॥
 यद्यदाज्ञापयेत्किञ्चित्स महात्मा महीपतिः ॥ कैकेय्याः प्रियकामार्थं कार्यं तदविकाङ्क्षया ॥ २४ ॥
 एतदर्थं हि राज्यानि प्रशासति नरेश्वराः ॥ यदेषां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिहन्यते ॥ २५ ॥
 यद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति ॥ न च ताम्यति दुःखेन सुमन्त्र कुरु तत्तथा ॥ २६ ॥
 अदृष्टदुःखं राजानं वृद्धमार्यं जितेन्द्रियम् ॥ ब्रूयास्त्वमभिवाद्यैव मम हेतोरिदं वचः ॥ २७ ॥
 नैवाहमनुशोचामि लक्ष्मणो न च ^{१२}मैथिली ॥ अयोध्यायाश्च्युताश्चेति वने वत्स्यामहेति च ॥ २८ ॥
 चतुर्दशसु वर्षेषु निवृत्तेषु पुनःपुनः ॥ लक्ष्मणं मां च सीतां च द्रक्ष्यसि क्षिप्रमागतान् ॥ २९ ॥
 एवमुक्त्वा तु राजानं मातरं च सुमन्त्र मे ॥ अन्याश्च देवीः सहिताः कैकेयीं च पुनःपुनः ॥ ३० ॥
 आरोग्यं ब्रूहि कौसल्यामथ पादाभिवन्दनम् ॥ सीताया मम चौर्यस्य वचनाल्लक्ष्मणस्य च ॥ ३१ ॥
 ब्रूयाश्च हि महाराजं भरतं क्षिप्रमानय ॥ आगतश्चापि भरतः स्थाप्यो नृपमते पदे ॥ ३२ ॥

अतएवपापायाःकैकेय्यावशदुःखभागिनःसन्तःएव्या-
 मः अतोवयंहताइत्यन्वयः ॥ १८—२० ॥ रोदन-
 स्याशुचिताहेतुत्वात् स्पृष्टोदकं आचान्तं अतएवशुचिं
 ॥ २१—२३ ॥ गुरवःस्वामिनश्चननियम्याः अपितु
 सर्वप्रकारेणानुवर्तनीयाइत्याशयेनाह—यद्यदिति ।
 विकाङ्क्षाअनादरःतदभावेन आदरेणेत्यर्थः ॥ २४ ॥
 एतच्छब्दार्थमाह—यदेषामिति । प्रशासतीति अभ्य-
 स्तत्वाद्देशः । सर्वकृत्येषु कामात्क्रोधाद्वा प्रवृत्तेष्वि-
 त्यर्थः ॥ २५ ॥ अलीकं अप्रियं । “अलीकत्वप्रिये-
 ऽनृते” इत्यमरः ॥ २६ ॥ ममहेतोः मदर्थं ममप्रति-
 निधित्वेनेत्यर्थः ॥ २७ ॥ स्वविश्लेषजनितदुःखेन
 राजा ननिर्वहेदितिभिया तदाश्वासकानिवाक्यन्याह
 —नैवाहमिति । लक्ष्मणोनचमैथिलीत्यत्र शोचती-

तिविपरिणामः कर्तव्यः । वत्स्यामहेत्यत्र आर्षःसन्धिः
 ॥ २८ ॥ पुनःपुनर्द्रक्ष्यसि । “नित्यवीप्सयोः” इतिद्वि-
 वचनं । आदरातिशयेनसदाद्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ २९ ॥
 राजानं मेमातरं अन्याःदेवीः सहिताः कौसल्ययास-
 हवर्तमानाः । कैकेयींचपुनःपुनरेवमुक्त्वा अथकौस-
 ल्यामारोग्यपादाभिवन्दनंच ब्रूहीत्यन्वयः । आर्यस्य
 शास्त्रोदितज्येष्ठानुवर्तनरूपपरमधर्मवेदित्वाल्लक्ष्मणस्या-
 र्यत्वोक्तिः । कौसल्यांप्रत्येवपादाभिवन्दनकथनम-
 न्यत्रनिषेधात् । “आचार्यवदाचार्यदारेवृत्तिःपा-
 दसंवाहनवर्जः” इतिनिषेधस्यसपत्नीमातृष्वपितुल्य-
 त्वात् ॥ ३०—३१ ॥ नृपमते राज्ञामभिमते । पदे
 यौवराज्यइत्यर्थः । अभिषिच्य स्थितमितिशेषः ।
 नाभिभविष्यतीत्यत्रेतिकरणंद्रष्टव्यं । अस्यब्रूयाइत्यने-

मन्थरया वञ्चिताः । अकालिकवरयाचनप्रेरणयाप्रलंभिताः । अतएव दुःखभागिनोवयं पापायामन्थरायाःवशमेष्ट्यामः ॥ १९ ॥
 ती० आत्मसमं मूल्यस्यस्वस्योचितमतिक्रियाविशेषणं । आत्मसमंप्राणसममितिरामपरंवा । दृष्ट्वा निश्चिन्त्येत्यर्थः । ति० आत्मसमं
 अतिबुद्धिमन्मन्त्रियोग्यं ॥ २० ॥ ति० सुहृदं व्यसनापनोदकं ॥ २२ ॥ ती० कामभारावसन्नः कामवेगेनपीडितः । यस्मात्त-
 स्मात् एतद्रक्ष्यमाणं ब्रवीमीतिथोजना ॥ २३ ॥ ती० पुनःपुनः पुनरागतानस्मान् पुनस्त्वंद्रक्ष्यसीतिद्वयोःपुनश्शब्दयोस्संबन्धः
 ॥ २९ ॥ शि० सहिताः हितत्वयुक्ताः । अन्याश्चदेवीःराज्ञीः ॥ ३० ॥ ती० आर्यस्य विदुषोलक्ष्मणस्य । ति० सर्वान्प्रत्यार्थस्य
 ज्येष्ठस्यमम ॥ ३१ ॥ ती० स्वविश्लेषजदुःखनिवृत्तयेसुमन्त्रेस्वातन्त्र्यमारोप्याह—महाराजमित्यादिश्लोकद्वयेन ।

[पा०] १ क. ख. छ. वनगतं. क. च. दूरगतं. २ क. ततस्त्वपगते. ३ घ. चेतास्तु. ४ ड. छ. झ. ज. ट. यद्यथा
 ज्ञापयेत्. ५ ग. ज. कामार्थं. ६ ड. छ. झ. ज. ट. नराधिपाः. ७ क. ख. घ. तद्यथा. ८ ज. सुमहाराजो. ९ ड. छ. झ. ज.
 ट. शोकेन. १० ग. ज. राजानमार्यवृद्धं. ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. नचाहं. १२ ड. छ. झ. ज. ट. शोचति. १३ क—ड.
 छ—ट. वत्स्यामहेतिवा. १४ ड. छ. झ. ट. द्रक्ष्यसेसीप्रमागतान्. १५ च. भार्याया. घ. चाप्यस्य. १६ ड. च. छ. झ.
 ज. ट. ब्रूयाश्चापि. १७ ख. नरपतेःपदे.

भरतं च परिष्वज्य यौवराज्येऽभिषिच्य च ॥ अस्मत्संतापजं दुःखं न त्वामभिमविष्यति ॥ ३३ ॥
 भरतश्चापि वक्तव्यो यथा राजनि वर्तसे ॥ तथा मातृषु वर्तेथाः सर्वास्वेवाविशेषतः ॥ ३४ ॥
 यथा च तव कैकेयी सुमित्रा च विशेषतः ॥ तथैव देवी कौसल्या मैम माता विशेषतः ॥ ३५ ॥
 तातस्य प्रियकामेन यौवराज्यमवेक्षता ॥ लोकयोरुभयोः शक्यं नित्यदा सुखमेधितुम् ॥ ३६ ॥
 निवर्त्यमानो रामेण सुमित्रः शोर्कैर्कश्चितः ॥ तत्सर्वं वचनं श्रुत्वा स्नेहात्काकुत्स्थमब्रवीत् ॥ ३७ ॥
 यदहं नोपचारेण ब्रूयां स्नेहाद्विक्रवः ॥ भक्तिमानिति तच्चावद्वाक्यं त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥
 कथं हि त्वद्विहीनोऽहं प्रतियास्यामि तां पुरीम् ॥ तव तौवद्वियोगेन पुत्रशोकाकुलामिव ॥ ३९ ॥
 सराममपि तावन्मे रथं दृष्ट्वा तदा जनः ॥ विना रामं रथं दृष्ट्वा विदीर्येतापि सा पुरी ॥ ४० ॥
 दैन्यं हि नगरी गच्छेद्दृष्ट्वा शून्यमिमं रथम् ॥ सूतावशेषं स्वं सैन्यं हतवीरमिवाहवे ॥ ४१ ॥
 दूरेपि निवसन्तं त्वां मानसेनाग्रतः स्थितम् ॥ चिन्तयन्त्योऽद्य नूनं त्वां निराहाराः कृताः प्रजाः ॥ ४२ ॥
 दृष्टं तद्वि त्वया राम यादृशं त्वत्प्रवासने ॥ प्रजानां संकुलं वृत्तं त्वच्छोककान्तचेतसाम् ॥ ४३ ॥
 आर्तनादो हि यः पौरैर्मुक्तस्त्वद्विप्रवासने ॥ संरथं मां निशाम्यैव कुर्युः शतगुणं ततः ॥ ४४ ॥

नसंबन्धः ॥ ३२—३४ ॥ भरतइत्यादिश्लोकेनोक्तम-
 र्थविवृणोति—यथेति । सुमित्रोक्तिः शत्रुघ्नपक्षपातात् ॥
 ३५ ॥ अवेक्षता अङ्गीकुर्वता । त्वयेतिशेषः ।
 नित्यदा सर्वदा । छान्दसो दाप्रत्ययः । इतिभरतश्चा-
 पि वक्तव्यइतिपूर्वेणान्वयः ॥ ३६—३७ ॥ अहमवि-
 क्रवः घृष्टः सन् यद्वाक्यं ब्रूयां तन्नोपचारेण किंतुस्नेहात् ।
 तद्वाक्यं त्वं तावत् साकल्येन क्षन्तुमर्हसीतिसंबन्धः ।
 [तवस्नेहाद्विक्रवो निर्भयः यद्वचः उपचारेण न ब्रूयां ।
 सेवाधर्मविहाय ब्रूयां तद्वाक्यं भक्तिमानिति हेतोः क्षन्तु-
 मर्हसि] ॥ ३८ ॥ तवतावद्वियोगेनेतिपाठः । तवताते-
 तिपाठे तात । स्वामिन्नित्यर्थः । वृद्धत्वाद्वत्सेतिसंबो-
 धनंवा । पुत्रवियोगजः शोकः पुत्रशोकः तेनाकुला-

मिवस्थितांपुरीमित्यन्वयः ॥ ३९ ॥ पूर्वसरामंरथं दृष्ट्वा
 इदानींरामंविनास्थितंरथं दृष्ट्वा जनः सापुर्ण्यपि विदी-
 र्येत दुःखेनमिद्येत । पुरीशब्दोत्रजनव्यतिरिक्तपश्चा-
 दिपरः ॥ ४० ॥ आहवे हतवीरं हतवीरं दृष्ट्वा स्वसै-
 न्यमिव सूतावशेषं शून्यं रामरहितंरथं दृष्ट्वा नगरी
 दैन्यंगच्छेत् ॥ ४१ ॥ प्रजाः अयोध्यावासिन्यः ।
 दूरेनिवसन्तमपित्वां मानसेनाग्रतःस्थितं त्वांचिन्तय-
 न्यः भावनाप्रकर्षेणपुरतःस्थितमिवपश्यन्त्यः निरा-
 हाराः कृताः आहारेऽप्यादरंनकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥
 अत्रार्थपूर्वानुभवंप्रमाणयति—दृष्टमिति । त्वत्प्रवासने
 प्रजानां यादृशंसंकुलंवृत्तं संक्षोभोजातः तादृशंत्वयाह-
 ण्दि ॥ ४३ ॥ ततः प्रवासकालिकनादादित्यर्थः

महाराजं । त्वत्पूज्यं वृषमते दशरथानुमते । भरतमभिषिच्य अभिषेचयसिचेत् । तर्हीदं दुःखं त्वां नाभिमविष्यतीतिसंबन्धः ॥ ३२ ॥
 ति० अविशेषतः शत्रुघ्नसंबन्धात्कैकेय्यविशेषतः कैकेय्यविशेषेत्यर्थः । एवंममातापिकैकेय्यविशेषाद्दृष्टव्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥
 ती० तातस्यप्रियकामेन यौवराज्यमवेक्षता अङ्गीकुर्वता । उभयोरिहपरयोः सुखमेधितुं शक्यं जनानामितिशेषः । यद्वा यौवराज्य-
 मवेक्षतात्वया उभयोर्लोकयोः तातस्य दशरथस्य । सुखमेधितुं संवर्धयितुं शक्यमिति संबन्धः ॥ ३६ ॥ ति० उपचारः स्वामिन्त्यो-
 चितः सत्कारः । तेन न ब्रूयाः ब्रूयां । छान्दसमेतत् । अपितुस्नेहाद्विक्रववाक्यं ब्रवीमि तद्वाक्यं भक्तिमानिति ज्ञात्वा क्षन्तुमर्हसीतिसंब-
 न्धः ॥ ३८ ॥ शि० दूरेनिवसन्तं त्वां दूरेनिवसन्तीं त्वां सर्वतोविलक्षणांसीतां च । मानसेन मनोव्यापारेण । अग्रतःस्थितं स्थितां च
 चिन्तयन्त्यः प्रजाः अद्य त्वद्विहितरथगमनसमये । निराहाराः कृताः त्वदागमनाभावं श्रुत्वा आहारादिकं न करिष्यन्तीत्यर्थः । निवसन्त-

[पा०] १ खं. सुमित्रावाविशेषतः. क. ड. छ. झ. ट. सुमित्राचाविशेषतः. २ ग. ज. तवमान्या. ३ क. घ. ज.
 मपेक्षता. ४ ड. च. छ. झ. ज. ट. प्रतिबोधितः. ५ ड. च. छ. झ. ज. ट. ब्रूयाः. ६ ड. झ. ट. दविक्रव. ७ क—ट.
 तातवियोगेन. ८ ड. च. छ. झ. ज. ट. शोकातुरामिव. ९ क. घ. ड. ज. नगरं. १० घ. दूरेविनिवसन्तं. ११ ड.
 चिन्तयन्त्यो. १२ क. ख. च. ज. नूनं हि. ग. नूनं तु. १३ ड. तद्वै. १४ ग. ज. त्वच्छोकाकान्त. १५ ड. छ. ज. नादोपि.
 १६ ड. च. छ. झ. ज. ट. हन्मुक्तस्त्वत्प्रवासने. १७ क. ग. घ. च. ज. रथस्थ. १८ ख. घ—ज. ज. ट. निशम्य.
 १९ घ. जनाः.

अहं किंचापि वक्ष्यामि देवीं तव सुतो मया ॥ नीतोसौ मातुलकुलं संतापं मा कृथा इति ॥ ४५ ॥
 असत्यमपि नैवाहं ब्रूयां वचनमीदृशम् ॥ कथमप्रियमेवाहं ब्रूयां सत्यमिदं वचः ॥ ४६ ॥
 मम तावन्नियोगस्थास्त्वद्वन्धुजनवाहिनः ॥ कथं रथं त्वया हीनं प्रवक्ष्यन्ति हयोत्तमाः ॥ ४७ ॥
 तन्न शक्ष्याम्यहं गन्तुमयोध्यां त्वदृतेऽनघ ॥ वनवासानुयानाय मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४८ ॥
 यदि मे याचमानस्य त्यागमेव करिष्यसि ॥ सरथोऽग्निं प्रवेक्ष्यामि त्यक्तमात्र इह त्वया ॥ ४९ ॥
 भविष्यन्ति वने यानि तपोविघ्नकराणि ते ॥ रथेन प्रतिबाधिष्ये तानि सत्त्वानि राघव ॥ ५० ॥
 त्वत्कृते न मयाऽवाप्तं रथचर्याकृतं सुखम् ॥ आशंसे त्वत्कृतेनाहं वनवासकृतं सुखम् ॥ ५१ ॥
 प्रसीदेच्छामि तेऽरण्ये भवितुं प्रत्यनन्तरः ॥ ग्रीत्याऽभिहितमिच्छामि भव मे प्रत्यनन्तरः ॥ ५२ ॥
 ईमे चापि ह्या वीर यदि ते वनवासिनः ॥ परिचर्यां करिष्यन्ति प्राप्स्यन्ति परमां गतिम् ॥ ५३ ॥
 तव शुश्रूषणं मूर्ध्ना करिष्यामि वने वसन् ॥ अयोध्यां देवलोकं वा सर्वथा प्रजंहाम्यहम् ॥ ५४ ॥
 न हि शक्या प्रवेष्टुं सा मयाऽयोध्या त्वया विना ॥ राजधानी महेन्द्रस्य यथा दुष्कृतकर्मणा ॥ ५५ ॥
 वनवासे क्षयं प्राप्ते ममैष हि मनोरथः ॥ यदनेन रथेनैव त्वं वहेयं पुरीं पुनः ॥ ५६ ॥

॥ ४४ ॥ यदिप्रियंब्रूयांतदसत्यंभवति यदिचसत्यंब्रूयां तदप्रियंभवति अतःकौसल्यांप्रतिक्रियामपिबहुंनशक्य-
 मित्यभिप्रायेणाह—अहमित्यादिना । देवीमहंकिंवाव-
 क्ष्यामि नकिमपिबहुंनशक्नोमीत्यर्थः । तदेवोपपादय-
 ति—तवेत्यादिना । तवासौसुतोमयामातुलकुलंनीतः
 तस्मात्संतापंमाकृथाइतीदृशमसत्यवचनमप्यहंनैवब्रूयां
 असत्यवचनप्रतिषेधादितिभावः । सत्यमेववदेत्यत्राह
 —कथमिति । अप्रियमिदं वनप्रापणरूपंसत्यवचनं-
 कथंब्रूयां देव्याहानिप्रसङ्गादितिभावः ॥ ४५—४६ ॥
 त्वद्वन्धुजनाः त्वद्वन्धुजाः । यद्वा त्वं त्वद्वन्धुभूतसीताल-
 क्ष्मणरूपजनौचत्वद्वन्धुजनाः तद्वाहिनः प्रवक्ष्यन्ति
 वोढारोभविष्यन्ति । वहेर्लटिरूपं ॥ ४७—४८ ॥
 त्यक्तमात्रः तत्क्षणएवत्यक्तः ॥ ४९ ॥ रथेनसाधनेन
 प्रतिबाधिष्ये अहमेवरथीभूत्वानिवर्तयिष्यामीत्यर्थः ।
 तानिसत्त्वानीतिपाठः । सर्वाणीतिपाठे सत्त्वानीति

शेषः ॥ ५० ॥ त्वत्कृते त्वन्निमित्तं । रथचर्याकृतंसु-
 खंमयानावाप्तं राज्याभिषिक्तत्वद्रथचर्याकृतसुखंमया
 भाग्यहीनेननलब्धं । तथापि त्वत्कृतेन त्वत्साहाय्यक-
 रणेन । वनवासकृतमपिसुखं आशंसे इच्छामि । राज्ये
 रथचर्याकृतसुखाभावेपि वनेसारथित्वेनपरिचर्याकर-
 णकृतंवापिसुखंममभवत्वितिभावः । यद्वा त्वत्कृतेन
 त्वयाकृतेनानुग्रहेणेत्यर्थः । रथचर्याकृतं रथप्रेरणकृतं
 सुखंमयाअवाप्तं । एवंत्वत्कृतेनानुग्रहेणवनवासकृतंसु-
 खमप्यहमाशंसइति ॥ ५१ ॥ प्रत्यनन्तरः समीपवर्ती ।
 मेप्रत्यनन्तरोभवेतिप्रीत्याअभिहितमिच्छामि । त्वत्क-
 र्तृकमभिधानमिच्छामीत्यर्थः । क्रियतामितिमांवेदिति
 वत् ॥ ५२ ॥ परमांगतिं स्वामिशुश्रूषणादितिभावः
 ॥ ५३ ॥ मूर्ध्नेत्यस्यसोपचारमितिफलितार्थः । सर्वथा
 सर्वप्रकारेण ॥ ५४ ॥ महेन्द्रस्यराजधानी स्वर्गः
 ॥ ५५ ॥ वनवासेक्षयंप्राप्ते वनवासेसमाप्तेसतीत्यर्थः ।

मित्यस्यस्थितमित्यस्यचलिङ्गविपरिणामेनान्यत्राप्यन्वयः । एकस्त्वाशब्दःसर्वादिपठितादन्तप्रकृतिकटावन्तः ॥ ४२ ॥ ति० कथंप्र-
 वाह्यन्ति नकथमपिबहन्ति । अतोरथनयनंदुःशकमितिभावः ॥ ४७ ॥ ती० त्वयाकृतानुग्रहेण रथचर्याकृतं रथप्रेरणकृतंसुखम-
 वाप्तं । वनवासकृतंसुखमाशंसे । अस्यायंभावः । त्वमस्मिन्कुलेऽवतरिष्यसीतिज्ञावैवमन्निप्रधानोप्यहंत्वद्रथचर्यासेवाभाग्यंममभ-
 विष्यतीतिनिन्द्यमपिसूतकृत्यंमयाङ्गीकृतं । तेनभाग्यवशात्त्वत्सेवासुखंप्राप्तमेव । इतःपरं वनवासकृतंसुखं वनवासेपित्वत्सेवाकृतंसुखं
 आशंसे प्रार्थयइति ॥ ५१ ॥ ति० देवलोकंवेत्यनेन लङ्गक्तानांभक्त्यन्तरायभूतदेवलोकप्राप्तिरपिहेयैवेतिसूचितं । शि० देवलोकं

[पा०] १ क. ख. किंचाय. २ क. संतापस्यज्यतामिति. ३ ड. झ. ज. ट. प्रवाह्यन्ति. ४ क. ख. लामृते. ५ ज.
 योधिष्ये. ६ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. सर्वाणि. ७ ख. लत्कृतेहि. च. लत्कृतेतु. ८ ग. घ. ड. छ—ट. मयाप्राप्तं. ९ ख.
 ग. ड. च. छ. झ. ज. ठ. इमेपिच. १० घ. नवजाम्यहं. ११ ग. प्रवेष्टुंशक्या. १२ ग. ज. कारिणा. १३ क. ममैवहि.
 १४ क—घ. वहेयंत्वां.

चतुर्दश हि वर्षाणि सहितस्य त्वया वने ॥ क्षणभूतानि यास्यन्ति शतसंख्यान्यतोऽन्यथा ॥ ५७ ॥
 भृत्यवत्सल तिष्ठन्तं भर्तृपुत्रगते पथि ॥ भक्तं भृत्यं स्थितं स्थित्यां त्वं न मां हातुमर्हसि ॥ ५८ ॥
 एवं बहुविधं दीनं याचमानं पुनःपुनः ॥ रामो भृत्यानुकम्पी तु सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥
 जानामि परमां भक्तिं मयि ते भर्तृवत्सल ॥ शृणु चापि यदर्थं त्वां प्रेषयामि पुरीमितः ॥ ६० ॥
 नगरीं त्वां गतं दृष्ट्वा जननी मे यवीयसी ॥ कैकेयी प्रत्ययं गच्छेदिति रामो वनं गतः ॥ ६१ ॥
 परितुष्टा हि सा देवी वनवासं गते मयि ॥ राजानं नातिशङ्केत मिथ्यावादीति धार्मिकम् ॥ ६२ ॥
 एष मे प्रथमः कल्पो यदम्बा मे यवीयसी ॥ भरतारक्षितं स्फीतं पुत्रराज्यमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥
 मम प्रियार्थं राज्ञश्च संरथस्त्वं पुरीं व्रज ॥ संदिष्टश्चासि यानर्थान्तास्तान्ब्रूयास्तथातथा ॥ ६४ ॥
 इत्युक्त्वा वचनं सूतं सान्त्वयित्वा पुनःपुनः ॥ गुहं वचनमङ्गीबो रामो हेतुमदब्रवीत् ॥ ६५ ॥
 नेदानीं गुहं योग्योऽयं वासो मे सजने वने ॥ अवश्यं ह्याश्रमे वासः कर्तव्यस्तद्गतो विधिः ॥ ६६ ॥
 सोहं गृहीत्वा नियमं तपस्विजनभूषणम् ॥ हितकामः पितुर्भूयः सीताया लक्ष्मणस्य च ॥
 जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधुक्षीरमानय ॥ ६७ ॥

वहेयमितियत् अयंमेमनोरथइतिसंबन्धः ॥ ५६ ॥
 त्वयासहितस्येति ममेतिशेषः । क्षणभूतानि क्षणतु-
 ल्यानि । अतोऽन्यथा त्वद्विरहइत्यर्थः । शतसंख्यानि
 भवेयुरितिशेषः । शतगुणितानिभविष्यन्तीतिभावः
 ॥ ५७ ॥ हेभृत्यवत्सल भक्तं भृत्यं अतएवस्थित्याम-
 र्यादायांस्थितं अस्वलितमर्यादं । अतएव भर्तृपुत्र-
 गते स्वामिपुत्रेणत्वयागते पथि वनगमने । तिष्ठन्तं
 निश्चितत्वदनुगमनंमां त्वंहातुंनार्हसि ॥ ५८—६० ॥
 नगरीमित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं । रामोवनंगतइति
 कैकेयी प्रत्ययं विश्वासंगच्छेत् धार्मिकंराजानंमिथ्या-

वादीतिनातिशङ्केत । भरतारक्षितं भरतेनआसमन्तात्
 रक्षितंपुत्रराज्यं अवाप्नुयादितिचयत् एषः मेप्रथमः
 कल्पः कर्तव्येषुप्रयोजनेषुमुख्यः । “ मुख्यःस्यात्प्रथ-
 मःकल्पः ” इत्यमरः ॥ ६१—६३ ॥ यानर्थान्
 संदिष्टोसि तानर्थान्दशरथादीनुद्दिश्य तथातथाब्रूयाइ-
 तिसंबन्धः ॥ ६४ ॥ हेतुमत् युक्तिमत् ॥ ६५ ॥
 नेदानीमित्यनेनइहवस्तव्यमितितुगुहप्रार्थनंचोतितं ।
 मेसजने सजनप्रदेशे । अयंवासोनयोग्यः । तद्गतोवि-
 धिः आश्रमवासगतः तद्विषयइत्यर्थः । विधिः पितृ-
 नियमनं ॥ ६६ ॥ सोहं । “ सप्तसप्तचवर्षाणिदण्ड-

देवलोकगमनंच । प्रजहामि त्यजामि । एतेन यथेच्छंदेवलोकमप्ययंगच्छतीतिव्यजितं ॥ ५४ ॥ स० दीनमिति क्रियाविशेषणं ।
 अनुकंपशब्दोकारान्तोप्यस्ति । “ भक्तानुकंपादतिशुद्धसंविदात्रे ” इत्यत्रतथोक्तेः । एवंच “ अतइतिनौ ” इत्यनेनभृत्यानुकंपीति
 साधुः । शिखादेराकृतिगणत्वेन तत्स्यलाद्वाऽऽर्षलाद्वासाधुरित्यप्याहुः । भृत्यानुकंपस्त्वितिपाठेननकश्चिदोषः ॥ ५९ ॥ ति०
 अतिशङ्का अन्यथाशङ्का तांनकुर्यात् । स० विपरीते लक्ष्मणाभावेमथिवनवासंगतेपि । नेति नगतइतितुष्टिहीनासाकैकेयी धार्मि-
 कंराजानंमिथ्यावादीति अतिशङ्केत । अतस्त्वयागन्तव्यमितिभावः । यद्वा विपरीते सुमन्त्रस्यतत्रस्थित्यपेक्षयाविपरीते अयोध्यां
 प्रतिगमने । तुष्टिहीनेति वस्तुस्थितिकथनं । मथिवनवासंगतेसतिधार्मिकंराजानंमिथ्यावादीतिनातिशङ्केतेतियथास्थानमेवनञ्जो-
 ऽन्वयः ॥ ६२ ॥ शि० वृत्तं प्रशस्तवृत्तिमत् । स० एषः राजविषयेशङ्काभावरूपः । प्रथमःकल्पः लक्ष्मणेप्रथमंप्रयोजनं ।
 प्रयोजनान्तरंचाह—यदिति । मेयवीयसीअंबा भरतेनआरक्षितं सम्यग्रक्षितं पुत्रराज्यं अवाप्स्यते प्राप्नोति । भरतागमनस्या-
 पिलक्ष्मणाधीनत्वादितिभावः ॥ ६३ ॥ शि० अङ्गीवं क्लीबतानिवर्तकं ॥ ६५ ॥ शि० सजने स्वकीयजनसहिते । आश्रमे
 स्वकीयजनागम्यवनपर्वणशालादौ । स० तद्गतः आश्रमवासायोग्यः । विधिः जटाजूटबन्धादिश्चकर्तव्यः ॥ ६६ ॥ ती० सीताया
 लक्ष्मणस्यचहितकामोऽहं पितुर्भूयः अतिशयेनहितकामस्सन् । वन्याहाराधशयनादिनियमंगृहीत्वा जटाःकृत्वागमिष्यामि । ति०

[पा०] १ घ. यास्यन्तिक्षणभूतानि. २ क. ख. ग. च. ज. अ. शतशस्तुततो. ३ ग. घ. ज. भक्तवत्सल. ४ च. छ.
 झ. अ. ट. नमालं. ड. नमांहातुलं. ५ ड. छ. झ. ट. भक्तिमहंते. ६ ड. वापि. ७ क. नगरं. ८ ड. छ. झ. ट. विपरीते
 तुष्टिहीना. ख. परितुष्टातु. अ. यदितुष्टाहि. ९ क. घ. कामो. १० ड. छ. झ. ट. वृत्तं. ११ ड. छ. झ. ट. मवाप्स्यते. १२ ड.
 छ. झ. अ. ट. सुमन्त्रलं. १३ क. ग—छ. झ. अ. ट. संदिष्टथापि. १४ घ. छ. ट. मङ्गीवं. १५ क. योग्योमेवासोयं.
 १६ ड. छ. झ. अवश्यमाश्रमे. १७ ख. ग. घ. च. अ. जटांकृत्वा.

तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत् ॥ लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तेनाकरोज्जटाः ॥ ६८ ॥
दीर्घबाहुर्नरव्याघ्रो जटिलत्वमधारयत् ॥ ६९ ॥

तौ तदा चीरवसनौ जटामण्डलधारिणौ ॥ अशोभेतामृषिसमौ आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७० ॥

ततो वैखानसं मार्गमास्थितः सहलक्ष्मणः ॥ व्रतमादिष्टवात्रामः सैहायं गुहमब्रवीत् ॥ ७१ ॥

अप्रमत्तो बले कोशे दुर्गे जनपदे तथा ॥ भवेथा गुह रौज्यं हि दुरारक्षतमं मतम् ॥ ७२ ॥

तैतस्तं सैमनुज्ञाय गुहमिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ जगाम तूर्णमव्यग्रः सैभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ७३ ॥

स तु दृष्ट्वा नदीतीरे नावमिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ तितीर्षुः शीघ्रगां गङ्गामिदं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ७४ ॥

आरोह त्वं नरव्याघ्र स्थितां नावमिमां शनैः ॥ सीतां चारोपयान्वक्षं परिगृह्य मनस्विनीम् ॥ ७५ ॥

कारण्यमाश्रितः । अभिषेकमिमन्त्यकत्वाजटाजिनधरो-
वस ” इतिकैकेयानियुक्तोहं । तपस्विजनभूषणं
तपस्विजनातिशयावहं । नियमं अधःशयनादिकं ।
गृहीत्वा अङ्गीकृत्य । पितुःसीतायालक्ष्मणस्यच भूयो
हितकामः । अतिशयेनपरलोकसाधनपुण्यकामःसन्
जटाः कृत्वागमिष्यामि तदर्थेन्यप्रोधक्षीरमानय ।
जटाकरणस्यसीतालक्ष्मणयोःप्रियत्वाभावेपिहितत्वम-
स्त्येव तयोरपितेनधर्मातिशयात् । रामजटाकरणे
हिसहधर्मचारिण्याःसीतायाअपिधर्मःसिद्धः । लक्ष्म-
णस्यचतदनुरोधेनजटाकरणाद्धर्मः । यद्वा हितकामः
नतुप्रियकामइत्यर्थः ॥ ६७ ॥ लक्ष्मणस्यचेति । तेना-
पिभ्रातृवदवस्थानस्यसंकल्पितत्वादितिभावः । अकरो-
दितिलक्ष्मणेप्रयोज्यकर्तृत्वंबोध्यं ॥ ६८ ॥ ऋषिःखिद्य-
ति—दीर्घबाहुरिति । जटिलत्वं जटावत्त्वं । तुन्दादि-
त्वादिलच् ॥ ६९ ॥ तस्यामप्यवस्थायादर्शनीयतमत्व-
माह—तावित्यादिश्लोकेन ॥ ७० ॥ विखननामा
ब्रह्मनखोत्पन्नःकश्चिन्मुनिः । “येनखास्तेवैखानसाः ।
येवालास्तेवालखिल्याः” इत्युक्तेः । सिंहादिशब्दव-
द्वर्णविपर्ययः । तेनप्रोक्तंवैखानसं प्रोक्तार्थेअण् । मार्ग
धर्ममित्यर्थः । वानप्रस्थधर्ममितियावत् । आस्थितः

आश्रितः । व्रतं ब्रह्मचर्यादिनियमं । आदिष्टवान् अ-
ङ्गीकृतवान् । नन्वत्र सर्वोवानप्रस्थधर्मोऽङ्गीकृतः उत
यःकश्चित् । नाद्यः । तस्यपुनर्गार्हस्थ्यग्रहणयोगात् ।
आरूढपतितोहिसइत्युत्तराश्रमप्राप्तस्यपुनःपूर्वाश्रमाव-
रोहोहिनिन्दितः । नद्वितीयः । गृहस्थस्यवनस्थासाधा-
रणजटाधारणादिकरणेशाखारण्डवदाश्रमरण्डताप-
त्तेः । मैवं । पितृनियोगकृतसांकल्पिकनियमविशेषस्य
युधिष्ठिरादिसंन्यासधर्मवदविरुद्धत्वात् । उक्तंहिमनुना
“सम्यक्संकल्पजःकामोधर्ममूलमिदंस्मृतं” इति । स-
हायं गङ्गावतरणसहायं । सखायमितिचपाठः ॥ ७१ ॥
बले चतुरङ्गबले । कोशे अर्थौघे । “कोशोस्त्रीकुड्मले
खङ्गपिधानेथौघदिव्ययोः” इत्यमरः । दुरारक्षं दुःखे-
नआसमन्तात्त्रक्षितुंशक्यं [दुःखेनआरक्षारक्षण्यस्य
तदुरारक्षं । अतिशयेनदुरारक्षंदुरारक्षतमं । भवेथा
इत्यार्षमालनेपदम्] ॥ ७२ ॥ अव्यग्रः अव्यासक्तः ।
“व्यग्रोव्यासक्तआकुलः” इत्यमरः ॥ ७३—७४ ॥
स्थितामिमानावंपरिगृह्यसीतां शनैरारोपय । अन्वक्षं
अनुपदं । त्वंचारोहेतिसंबन्धः । यद्वा त्वंप्रथममारोह
अन्वक्षंमनस्विनींसीतांपरिगृह्य करप्रयोग्गृहीत्वा
आरोपयेत्युपचारोक्तिः । मनस्विनीमितिनिन्दायाम-

सोहंनियमंगृहीत्वा सीतायालक्ष्मणस्यचानुमत्या जटाःकृत्वागमिष्यामि । यत्तु सीतायाहितकामइति तत्र । जटाधारणेनसीताहिता-
प्रसिद्धेः । अनुमतिस्त्वपेक्षितैव । अन्यथासंन्यासबुद्ध्यापरमदुःखापत्तेः । स० सीतायालक्ष्मणस्यपितुश्चहितकामः । यद्यपिपितुरि-
त्यादौचतुर्थ्याभिवित्यं । तथाप्यभिहितहितस्यहितत्वेनाभिप्रेणनाभावात् षष्ठ्युपपत्तिः । अतएव यत्तुसीतायाहितकामइतितत्र
जटाधारणेनसीताहिताप्रसिद्धेरितिव्याख्यानान्तरंदूषयतानागोजिभट्टेन सीतायाअनुभूयेतियदध्याहृत्यव्याख्यातंतत्परास्तं । अस्म-
दुक्तरीत्यासीताहिताप्रसिद्धेर्भूषणत्वात् । जटाधारणंदशरथहितमितिमत्वा सीताहिताप्रसिद्धेरितिबहुलंकोत्तरप्रज्ञत्वात् ॥ ६७ ॥
ति० वैखानसंमार्गं वानप्रस्थाश्रमधर्मं । आस्थितः प्राप्तुकृतबुद्धिःसन् व्रतं वानप्रस्थव्रतं । आदिष्टवान् । अत्रगङ्गारूपतीर्थप्राप्तौ
अग्रेप्रयागरूपतीर्थप्राप्तौ तदग्रेपितुमरणश्रवणेपियन्मुण्डनाकरणंरामलक्ष्मणयोः तेनानेनपरकृतिरूपार्थवादेनक्षत्रियाणांतीर्थादिषु-

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. चीरसंपन्नौ. २ च. व. मास्थाय. ३ क. ख. ग. ज. सखायं. ४ ड. च. ज. राज्यंते. ५ ग.

ततस्तु. ६ ड. च. छ. झ. न. ट. समनुज्ञाय. ७ ग. घ. च. ज. झ. सहभार्यःसलक्ष्मणः. ८ ड. च. छ. झ. ट. वचनं.

स भ्रातुः शासनं श्रुत्वा सर्वमप्रतिकूलयन् ॥ आरोप्य मैथिलीं पूर्वमारुरोहात्मवांस्ततः ॥ ७६ ॥
 अथारुरोह तेजस्वी स्वयं लक्ष्मणपूर्वजः ॥ ततो निषादाधिपतिर्गुहो ज्ञातीनचोदयत् ॥ ७७ ॥
 राघवोपि महातेजा नावमारुह्य तां ततः ॥ ब्रह्मवत्क्षेत्रवच्चैव जजाप हितमात्मनः ॥ ७८ ॥
 आचम्य च यथाशास्त्रं नदीं तां सह सीतया ॥ प्राणमत्प्रीतिसंहृष्टो लक्ष्मणश्चामितप्रभः ॥ ७९ ॥
 अनुज्ञाय सुमन्त्रं च सबलं चैव तं गुहम् ॥ आस्थाय नावं रामस्तु चोदयामास नाविकान् ॥ ८० ॥
 ततस्तैश्चोदिता सा नौः कर्णधारसमाहिता ॥ शुभस्फ्यवेगाभिहता शीघ्रं सलिलमत्यगात् ॥ ८१ ॥
 मध्यं तु समनुप्राप्य भागीरथ्यास्त्वनिन्दिता ॥ वैदेही प्राञ्जलिर्भूत्वा तां नदीमिदमब्रवीत् ॥ ८२ ॥
 पुत्रो दशरथस्यायं महाराजस्य धीमतः ॥ निदेशं पारयित्वेमं गङ्गे त्वदभिरक्षितः ॥ ८३ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युष्य कानने ॥ आत्रा सह मया चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति ॥ ८४ ॥
 ततस्त्वां देवि सुभगे क्षेमेण पुनरागता ॥ यक्ष्ये प्रमुदिता गङ्गे सर्वकामसमृद्धिनी ॥ ८५ ॥
 त्वं हि त्रिपथगा देवि ब्रह्मलोकं समीक्षसे ॥ भार्या चोदधिराजस्य लोकेऽस्मिन्प्रदृश्यसे ॥ ८६ ॥
 सौ त्वां देवि नमस्यामि प्रशंसां च शोभने ॥ प्राप्ताराज्ये नरव्याघ्रे शिवेन पुनरागते ॥ ८७ ॥

तुप् । भीरुमिति यावत् । पूर्वारोहणेऽसौ विभीषादिति भावः ॥ ७५ ॥ लक्ष्मणस्तु निपुणतया प्रथमं सीतामारोप्य पश्चात्स्वयमारुढ इत्याह—स भ्रातुरिति । अप्रतिकूलयन् यथा तथा वाप्यारोहणशासनमनुतिष्ठन् । आत्मवान् रामाशयज्ञ इत्यर्थः । पूर्वमनखिनीमित्युक्तं इदानीमात्मवानित्युक्तं उभाभ्यामारोपणे दोषशङ्काराहित्यं चोक्तम् ॥ ७६ ॥ ज्ञातीन् बन्धून् । अचोदयत् नौः पारं नीयतामित्यचोदयत् ॥ ७७ ॥ ब्रह्मवत्क्षेत्रवदित्यर्थव्यतिप्रत्ययः । ब्राह्मणहृक्षत्रियाह आत्मनोहितं जजाप दैवीं नावमित्यादि ब्रह्मक्षत्रसाधारणमन्त्रं जजापेत्यर्थः । यद्वा ब्रह्मक्षत्रशब्दयुक्तं मन्त्रं जजापेत्यर्थः । सचमन्त्रः सुत्रामाणमित्यादिः । तत्र हरिश्चनेभिः पृतनाजिदिति ब्रह्मक्षत्रशब्दौ श्रुतौ ॥ ७८ ॥ पूर्वोक्तं नावा-

रोहणं विवृण्वन्नाह—आचम्येत्यादिना ॥ ७९—८० ॥ कर्णधारसमाहिता समाहितकर्णधारा । शुभस्फ्यवेगाभिहता शुभानां स्फ्यानानामरित्राणां वेगेनाभिहता प्रणुज्ञा ॥ ८१—८२ ॥ निदेशं चतुर्दश वर्षावधिकवनवासविषयनियोगं । पारयित्वा निर्विघ्नं परिसमाप्य । उष्य उषित्वा । प्रत्यागमिष्यति यदेति शेषः । ततः तदा । सुभगे सुकीर्ते । “भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्यबलार्ककीर्तिषु” इत्यमरः । क्षेमेण कुशलेन सह । यक्ष्ये पूजयिष्यामि । सर्वकामसमृद्धिनीति ब्रीह्यादित्वादिनिः ॥ ८३—८५ ॥ ब्रह्मलोकं समीक्षसे ब्रह्मकमण्डत्वाद्रवीभूतधर्मरूपतया स्थित्वा ब्रह्मप्रक्षालितविष्णुपादोद्भवत्वादिति भावः । अतएव विष्णुपादोद्भवामिति पूर्वमुक्तं ॥ ८६ ॥ प्रशंसां स्तौमि । शिवेन क्षेमेण । पेशलं रम्यं । तव प्रि-

मुण्डननिषेधं प्रतीम इत्यलम् ॥ ७९ ॥ ती० जजाप “सुत्रामाणमृवानावमारुहेदपत्तरेत्” इति क्षत्रियाधिकारेण स्मरणात् “दैवीं नावं” इत्यादि ब्रह्मक्षत्रसाधारणमन्त्रं जजापेत्यर्थः । शि० ब्रह्मवत् वेदप्रवर्तकः महातेजाराघवः क्षत्रवत् क्षत्रियकुलविहितं यथाभवति तथा । आत्मनोहितं स्वप्रापकं मन्त्रविशेषं जजाप । एतेन तन्मन्त्रोच्चारणे रामस्य प्रीत्यतिशयोच्चनितः ॥ ७८ ॥ ति० गङ्गाया महादेवतालात्स्त्रीदेवतालाच्च सीताप्रार्थितवतीत्याह—मध्यमिति । शि० अनिन्दिता आश्रितानां निन्दितलनिवार्तिका ॥ ८२ ॥ ति० पालयतु पारयतु समापयत्वित्यावत् । रलयोः समानश्रुतिलात् ॥ ८३ ॥ ति० सर्वकामसमृद्धिनी सर्वकामसमृद्धं सर्वकामपूरणमस्या अस्ति दातव्यत्वेनेत्यर्थः ॥ ८५ ॥ ति० समक्षसे व्याप्रीषि । अक्ष्व्यासौ संधाते च । स० त्रिपथगे त्रीन्पथान् गच्छतीति त्रिपथगा । “वाटः पथश्च मार्गश्च” इति त्रिकाण्डशेषामरः । यद्वा त्रयाणां पथां समाहारस्त्रिपथं भूर्भुवस्स्वराख्यं तेन गच्छतीति तथा तस्यास्संबुद्धिः । ब्रह्मलोकं सत्यलोकं ॥ ८६ ॥

[पा०] १ ज. तदा. २ घ. क्षेत्रवच्चापि. ३ क. ख. च. ज. ज. प्रणमत्प्रीतिसंहृष्टो. ड. झ. ट. प्रणमत्प्रीतिसंतुष्टो. घ. प्रणमत्प्रीतिसंयुक्तो. ४ ख. ड. छ. झ. ट. लक्ष्मणश्चमहारथः. ५ ड. छ. झ. ट. श्वालितानौका. च. ज. ज. श्वोदितानौका. ६ च. ज. गंगासलिलं. ७ क. अत्ययात्. ८ च. पालयित्वैव. ड. छ. झ. ज. ट. पालयत्वेनं. ज. पारयित्वेनं. क. ख. पारयत्वेव. ग. पारयत्वेनं. ९ च. प्रमुदिते. १० च. ज. कामप्रदायिनि. क—घ. कामप्रसाधिनि. ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. त्रिपथगे १२ झ. समक्षसे. १३ क. तत्त्वां.

गवां शतसहस्रं च वस्त्राण्यन्नं च पेशेलम् ॥ ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यामि तव प्रियचिकीर्षया ॥ ८८ ॥
 सुराघटसहस्रेण मांसभूतौदनेन च ॥ यक्ष्ये त्वां प्रियता देवि पुरीं पुनरुपागता ॥ ८९ ॥
 यानि त्वत्तीरवासीनि दैवतानि वसन्ति च ॥ तानि सर्वाणि यक्ष्यामि तीर्थान्यायतनानि च ॥ ९० ॥
 पुनरेव महाबाहुर्मया भ्रात्रा च सङ्गतः ॥ अयोध्यां वनवासानु प्रविशत्वनघोऽनघे ॥ ९१ ॥
 तथा संभाषमाणा सा सीता गङ्गामनिन्दिता ॥ दक्षिणा दक्षिणं तीरं क्षिप्रमेवाभ्युपागमत् ॥ ९२ ॥
 तीरं तु समनुग्राप्य नावं हित्वा नरर्षभः ॥ प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वैदेह्या च परंतपः ॥ ९३ ॥
 अथाब्रवीन्महाबाहुः सुमित्रानन्दवर्धनम् ॥ भव संरक्षणार्थाय सजने विजनेऽपि वा ॥ ९४ ॥
 अवश्यं रक्षणं कार्यमदृष्टे विजने वने ॥ अग्रतो गच्छ सौमित्रे सीता त्वामनुगच्छतु ॥ ९५ ॥
 पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि त्वां च सीतां च पालयन् ॥ अन्योन्यस्येह नो रक्षा कर्तव्या पुरुषर्षभ ॥ ९६ ॥
 न हि तौवदतिक्रान्ता सुकरा काचन क्रिया ॥ अद्य दुःखं तु वैदेही वनवासस्य वेत्स्यति ॥ ९७ ॥
 प्रनष्टजनसंबाधं क्षेत्रारामविवर्जितम् ॥ विषमं च प्रपातं च र्वनं ह्यद्य प्रवेक्ष्यति ॥ ९८ ॥
 श्रुत्वा रामस्य वचनं प्रतस्थे लक्ष्मणोऽग्रतः ॥ अनन्तरं च सीताया राघवो रघुनन्दनः ॥ ९९ ॥
 गतं तु गङ्गापरपारमाशु रामं सुमन्त्रः प्रततं निरीक्ष्य ॥
 अध्वप्रकर्षाद्विनिवृत्तदृष्टिर्मुोच बाष्पं व्यथितस्तपस्वी ॥ १०० ॥

यचिकीर्षया ब्राह्मणमुखेनहिदेवतानांग्रहणमितिभावः ॥ ८७—८८ ॥ मांसभूतौदनेन मांसरूपाग्नेनेतिया-
 वत् ॥ ८९ ॥ तीर्थानि मणिकर्णिकादीनि । आयतनानि
 काश्यादीनि ॥ ९०—९३ ॥ भवेति सावधानइति
 शेषः । अदृष्टे अदृष्टपूर्वे । नः आवयोः । “अस्मदोद्ब-
 योश्च” इतिबहुवचनं । तावच्छब्दःसाकल्यार्थकः ।
 अन्योन्यस्यसाकल्येनरक्षार्कतव्येति संबन्धः । यत्रस्या-
 वश्यकर्तव्यत्वेयुक्तिमाह—नहीति । अतिक्रान्ता अति-
 क्रान्तकाला । काचनक्रिया नसुकराहि पुनःसंधातुं

शक्याहीत्यर्थः । तस्मात्काले सावधानतयास्माभिः
 स्थातव्यमितिभावः । संबाधः संमर्दः । क्षेत्रं शाल्या-
 दिवृद्धिस्थलं । विषमं निम्नोन्नतप्रदेशयुक्तं । प्रपतन्त्य-
 स्मिन्नितिप्रपातः गर्तः । ह्यिस्मादद्यप्रवेक्ष्यति तस्मा-
 दुःखंवेत्स्यतीतिसंबन्धः । इतिसुमित्रानन्दवर्धनमब्रवी-
 दित्यन्वयः ॥ ९४—९९ ॥ गतं गङ्गापरपारं गङ्गाया
 अपरंपारं प्रततंनिरीक्ष्य अविच्छिन्नंनिरीक्ष्येत्यर्थः ।
 तपस्वी संतापयुक्तः । तपसंतापइतिधातुः । प्रतपन्नि-
 तिपाठे तापवानित्यर्थः । तपस्वी शोचनीयः । अध्व-

शि० ब्राह्मणेभ्यः लत्तीरवर्तिविप्रेभ्यः ॥ ८८ ॥ शि० सुराघटसहस्रेण सुरेषुदेवेषुनघटनेनसन्तीत्यर्थः । तेषांसहस्रेण सहस्र-
 संख्याकसुरदुर्लभपदार्थेनेत्यर्थः । मांसभूतौदनेन मानास्तिअंसोराजभागोयस्यां साचसाभूःपृथ्वीच उतंवस्त्रंचओदनंचएतेषांसमाहा-
 रः तेनचत्वांयक्ष्ये । अतःप्रीयतां । दन्त्योपधोप्यंसशब्दोभागवाचीकोशेप्रसिद्धः ॥ ८९ ॥ ति० दक्षिणामर्तुरनुकूल ॥ ९२ ॥ स०
 संरक्षणार्थाय तद्रूपप्रयोजनाय । शि० सजने परजनसहिते ॥ ९४ ॥ ति० अग्रतइति एवंचकार्यवशाद्धघोरप्यग्रतोगमनमदोषा-
 येतिध्वनितं । मार्गएवलघोरग्रतोगमनमदोषायेत्यन्ये । एवंह्यविश्वसनीयेतिध्वनितं ॥ ९५ ॥ ति० नोस्माकं । सीतयापि पाति-
 त्रयमहिम्नाइतररक्षणं । स० सीतयापि सेवयारक्षार्कतव्या ॥ ९६ ॥ ति० कुतएवमित्यन्तोतआह—नहीति । असुकरा
 दुष्करा । काचन कापिक्रिया अतिक्रान्तान । क्लितःप्रभृतिदुष्करक्रियारंभइतिभावः । यद्वा काचनक्रिया अपायलक्षणाअतिका-
 न्ता अस्मानतिक्रम्यप्राप्ताचेत्ततोरक्षा सुकरानहि । प्रहृतंप्रहृतमेवेतिन्यायादित्यर्थः । शि० ययवैदेह्या असुकरा अतिप्रयत्नसा-
 ध्या । काचनक्रिया नातिक्रान्ता नकृतेत्यर्थः । सावैदेही अद्य गमनसमये वनवासस्यवनवाससंबन्धिदुःखं वनगमनजनितखेदं
 वेत्स्यति अयंखेदोनिवार्यइतितात्पर्यम् ॥ ९७ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ज. शतसहस्राणि. २ क. च. शोभनं. ३ घ. भाण्डसहस्रेण. ४ क. ड. छ. झ. ज. ट. प्रीयतां.
 ५ ख. घ. रिहागता. ६ ड. झ. ट. दैवतानिचसन्तिहि. ७ क. ग. घ. ज. वसन्तिहि. ख. महान्तिच. ८ घ. तीरंहि. ९ घ.
 ततो. १० क. ख. नन्दिवर्धनं. ११ क. सीतायाविजनेवने. १२ ड. छ. झ. ट. कार्यमद्विधैर्विजने. १३ ड. च. छ. झ. ज. ट.
 पृष्ठतोनु. १४ ड. च. छ. झ. ज. ट. सीतांत्वांचानु. १५ क. ख. घ. ड. छ. झ. ज. ट. अन्योन्यस्यहि. ग. अन्योन्यस्यचनौ.
 १६ घ. क. चिइति. १७ ख. क्षेत्रग्राम. १८ ड. च. ज. झ. ज. वनमद्य. ट. वनमद्यगमिष्यति. १९ ड. च. छ. झ. ज. ट. सततं.

स लोकपालप्रतिमप्रभाववांस्तीर्त्वा महात्मा वरदो महानदीम् ॥

ततः समृद्धाञ्शुभसखमालिनः क्रमेण वत्सान्मुदितानुपागमत् ॥ १०१ ॥

तौ तत्र हत्वा चतुरो महामृगान्वराहमृश्यं पृषतं महारुम् ॥

आदाय मेध्यं त्वरितं बुभुक्षितौ वासाय काले ययतुर्वनस्पतिम् ॥ १०२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

रामेणरात्रौतरुमूलेलक्ष्मणप्रतिदशरथाद्युपालंभगर्भितबहुविधवचनोक्तिपूर्वककैकेयीतःकौसल्याद्युपद्रवनिरसनायपुनरयो-
ध्याप्रतिनिवर्तनोक्तिः ॥ १ ॥ लक्ष्मणेनरामप्रतिस्वस्यपरित्यागेसीतादृष्टान्तेनस्वजीवनाभावनिर्धारणोक्तौरामेणतस्यस्वेनसह
संततवनवासाङ्गीकरणम् ॥ २ ॥

स तं वृक्षं समासाद्य संध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ॥ रामो रमयतांश्रेष्ठ इति होवाच लक्ष्मणम् ॥ १ ॥

अद्येयं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदाद्बहिः ॥ या सुमन्त्रेण रहिता तां नोत्कण्ठितुर्मर्हसि ॥ २ ॥

जागर्तव्यमैतन्निद्रभ्यामद्यप्रभृति रात्रिषु ॥ योगक्षेमं हि सीताया वर्तते लक्ष्मणावयोः ॥ ३ ॥

रात्रिं कथंचिदेवेमां सौमित्रे वर्तयामहे ॥ उपावर्तामहे भूमावास्तीर्य स्वयमार्जितैः ॥ ४ ॥

स तु संविश्य मेदिन्यां महार्हशयनोचितः ॥ इमाः सौमित्रये रामो व्याजहार कथाः शुभाः ॥ ५ ॥

प्रकर्षात् मार्गविप्रकर्षात् । विनिवृत्तदृष्टिः विनिवृत्तदृ-
ष्टिव्यापारः ॥ १०० ॥ वत्सान् वत्सदेशान् । मत्स्या-
नितिपाठोलेखकप्रमादकृतः । इत्थं हि देशव्यवस्थादृश्य-
ते । गङ्गायमुनयोर्मध्येप्रयागप्रदेशोवत्सदेशः । ततः
पश्चिमभागेपाञ्चालः । यमुनादक्षिणतीरेशूरसेनदेशः ।
तस्मात्पश्चिमतोमत्स्यदेशइति । सलोकपालप्रतिमप्रभा-
ववानितिपाठः । अन्यथावृत्तभङ्गः स्यात् ॥ १०१ ॥
चातुर्विध्यमेवाह—वराहमित्यादि । ऋश्यादयोहरिण-
भेदाः । ऋश्यंपृषतंमहारुच आदाय स्वीकृत्येत्यर्थः ।
मेध्यमितिऋश्यादिसर्वविशेषणं । काले सायंकाले ।
त्वरितलोक्तिः सायंकालत्वात् बुभुक्षितत्वाच्च । द्विवच-
नेनसीतांकुत्रचिद्वनस्पतिमूलेनिक्षिप्यमृगग्रहणार्थग-
त्वापुनरागतावितिगम्यते ॥ १०२ ॥ इति श्रीगोविन्द-

राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने
अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

अत्रमृगमांसादनमस्तमयात्प्रागर्थसिद्धं । अन्वास्य
उपास्य ॥ १ ॥ याता प्राप्ता । अद्येत्यस्यनोत्कण्ठितुर्मर्ह-
सीत्यनेनान्वयः । उत्कण्ठा दुःखस्मरणं । तांप्रतीति
शेषः ॥ २ ॥ योगक्षेमं पालनमितियावत् । आवयो-
र्वर्तते अस्मदधीनमित्यर्थः ॥ ३ ॥ कथंचिदेवेमामिति
प्राथमिकत्वादितिभावः । इमां शय्यासंपादनात्पूर्वमे-
वप्राप्तां । स्वयमार्जितैः तृणपर्णैरितिशेषः । उपावर्ता-
महे शयिष्यामहे । वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्भावः
॥ ४ ॥ संविश्य शयनंसंकल्प्योषित्वा । शयनस्य

शि० तत्र वत्सदेशे वराहादींश्चतुरोमहामृगानूहला खेलनार्थसंताडय । बुभुक्षितौतौरामलक्ष्मणौ मेध्यं व्रतिभिर्भोक्तव्यंफला-
दिकमित्यर्थः । आदाय गृहीत्वा । वनस्पतिं वृक्षसमीपंययतुः ॥ १०२ ॥ इतिद्विपञ्चाशसर्गः ॥ ५२ ॥

ति० आजनपदादितिच्छेदः । आइतियातेत्यनेनसंबध्यते । रात्रिः आयाता प्राप्ता । स० याता आयाता । उपसर्गाणांघा-
तुलीनार्थबोधकस्य “गम्यतेअवगम्यते चरणाभिधानात् विचरणाभिधानात्” इत्यादौदर्शनात् । तांरात्रिं । “कालाध्वनोरत्यन्त-
संयोगेद्वितीया” इतिद्वितीया । उत्कण्ठितुं गृहदारादिस्मरणेनचित्तंव्याकुलीकर्तुंनार्हसि ॥ २ ॥ ति० नविद्यतेतन्नीययोस्ताभ्यां ।

[पा०] १ क. ख. घ—ट. प्रभावस्तीर्त्वा. २ क. समृद्धाञ्जलसखमालिनी. ग. समृद्धाञ्शुभसखमालिनी. ३ क. ख. ड.
च. छ. झ. व. ट. क्षणेन. ४ झ. मर्हति. ५ च. मतन्द्राभ्यां. ६ ग. ड. छ. ज. झ. ट. योगक्षेमोहि. ड. च. व. योगक्षेमोहि.
७ ख. च. ज. झ. ट. वर्तते. ८ ड. छ. झ. ट. उपवर्तामहे. घ. उपवर्तामहे. ९ ड. च. छ. झ. व. ट. स्वयमार्जितैः.
वा. रा. ६०

ध्रुवमद्य महाराजो दुःखं स्वपिति लक्ष्मण ॥ कृतकामा तु कैकेयी तुष्टा भवितुमर्हति ॥ ६ ॥
 सा हि देवी महाराजं कैकेयी राज्यकारणात् ॥ अपि न च्यावयेत्प्राणान्दृष्ट्वा भरतमागतम् ॥ ७ ॥
 अनाथश्च हि वृद्धश्च मया चैव विनाकृतः ॥ किं करिष्यति कामात्मा कैकेयीवशमागतः ॥ ८ ॥
 इदं व्यसनमालोक्य राज्ञश्च मतिविभ्रमम् ॥ काम एवार्थधर्माभ्यां गरीयानिति मे मतिः ॥ ९ ॥
 को ह्यविद्वानपि पुमान्प्रमदायाः कृते त्यजेत् ॥ छन्दानुवर्तिनं पुत्रं ततो मामिव लक्ष्मण ॥ १० ॥
 सुखी बत सभार्यश्च भरतः कैकेयीसुतः ॥ मुदितान्कोसलानेको यो भोक्ष्यत्यधिराजवत् ॥ ११ ॥
 स हि सर्वस्य राज्यस्य सुखमेकं भविष्यति ॥ ताते च वयसाऽतीते मयि चारण्यमास्थिते ॥ १२ ॥
 अर्थधर्मौ परित्यज्य यः काममनुवर्तते ॥ एवमापद्यते ^१क्षिप्रं राजा दशरथो यथा ॥ १३ ॥
 मन्ये दशरथान्ताय मम प्रव्राजनाय च ॥ कैकेयी सौम्य ^२संप्राप्ता राज्याय भरतस्य च ॥ १४ ॥

सर्गान्तेवक्ष्यमाणत्वात् । कथाः वार्ताः ॥ ५ ॥ कृत-
 कामा फलितेच्छा ॥ ६ ॥ राज्यकारणात् राज्यस्थैर्य-
 कारणात् । ननु “नतेस्वामध्यमातातगर्हितव्याकथं-
 चन । तामेवेक्ष्वाकुनाथस्यभरतस्यकथांकुरु” इतिव-
 द्दतोरामस्यसर्वपुरुषार्थनिस्पृहस्य कथमेवंविधाःकैके-
 यीनिन्दाप्रधानाः खालाभगर्भा उक्तयोर्युज्यन्ते । उ-
 च्यते । “अयोध्यामितएवत्वंकाल्येप्रविशलक्ष्मण”
 इतिवक्ष्यति अतस्तन्मतमनुवर्तितुमेवमुक्तमितिज्ञेयम्

॥ ७—८ ॥ व्यसनं मदीयं । मतिविभ्रमं अर्थधर्मौ
 विहाय कामैकसेवित्वं । [व्यसनं मदीयं । अनेन
 धर्मस्याप्राधान्यमुक्तं । मतिविभ्रमं अतिनिस्पृहत्वं ।
 अनेनार्थाप्राधान्यमुक्तं] ॥ ९ ॥ कामस्यगरीयस्त्वमु-
 पपादयति—कइति । छन्दानुवर्तिनं स्वेच्छानुवर्तिनं
 ॥ १०—११ ॥ सुखमेकं अद्वितीयं प्रधानभूतइत्यर्थः
 ॥ १२ ॥ प्रसङ्गात्केवलंकामनिन्दति—अर्थधर्मा-
 विति । दशरथोयथा व्यसनीतिशेषः ॥ १३ ॥ संप्रा-

इडभावोहखलंचार्थं । कचित्तुअतन्द्राभ्यामित्येवपाठः । शि० अतन्द्रिभ्यां तन्द्रारहिताभ्यां । योगक्षेमौभावयोरधीनावितिशेषः
 वर्तते । तत्रयोगः अलभ्यस्यवन्त्यफलादेर्लभः । क्षेमःलब्धस्यस्वमर्यादारूपवस्तुनःपरिपालनम् ॥ ३ ॥ शि० कृतकामा प्राप्तस्वा-
 भीष्टवरापिकैकेयी किंतुष्टाभवितुमर्हति नेत्यर्थः । तुःकिमर्थं ॥ ६ ॥ शि० प्राणान् प्राणसदृशास्मदक्षक हेल्क्ष्मण आगतंभरतंन
 दृष्ट्वा भरतकर्तृकागमनमदृष्ट्वेत्यर्थः । किंच अनआगतमागमनंयस्यतं भरतंदृष्ट्वा ज्ञात्वा भरतोनागतइतिविचार्येत्यर्थः । आगतमित्यत्र
 निषेधार्थकमकारंप्रश्लिष्येमावर्थौ । राज्यकारणात् राज्यकरणहेतुकरभरतानयनार्थं । महाराजंतुनच्यावयेत्तुनप्रेषयेत् । अस्मद्विषो-
 गदुःखितत्वादितितात्पर्यं । तेनसुमन्त्रमेवप्रेषयितेतित्यजितम् । ती० नच्यावयेदपि नच्यावयेत्किमितिनिबन्धः । ति० नच्या-
 वयेत् अपितुच्यावयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ शि० अनाथः सर्वेनियन्तृत्वेनानाथान्तररहितः । चक्रवर्तीत्यर्थः । वृद्धः ज्ञानवयोभ्यामधिकः
 अतएव वशं अतिकान्ति । आगतः नित्यंप्राप्तोपिमहाराजः कैकेय्या मन्थरया मयाविनाकृतः । अतएवकामात्मा कामःअभिषे-
 कविषयिणीच्छाआत्मनिमनस्येवयस्यसः । दुःखीसन्नित्यर्थः । किंकरिष्यति । एतेनतत्कृत्स्नविचारणीयमितिध्वनितम् ॥ ८ ॥ शि०
 कामे अभिषेकविषयकोत्कटेच्छायांसत्यां मतिविभ्रमं मतिविभ्रमकारकं इदं वियोगजं व्यसनं दुःखं । आलोक्य अनुभूय वि-
 द्यमानस्यापिराज्ञः अर्थधर्माभ्यां गरीयान् गरीयस्त्वंअस्ति । अर्थधर्मयोर्नैवत्यागइत्यर्थः । इतिमेमतिनिश्चयः । तेन तस्यधैर्याति-
 शयवत्त्वमर्यादापालकत्वंचध्वनितं ॥ ९ ॥ शि० तस्यधैर्यातिशयवत्त्वंप्रकाशयन्नाह—कइति । तातोदशरथोमामिव अविद्वान्
 अरसज्ञोपिकःपुमान् कृते परोपकाराय छन्दानुवर्तिनं आज्ञाकारिणंपुत्रं प्रमदायाः अतिदुर्षहेतुभूतायाःपुर्ण्याः । त्यजेत् पृथक्कुर्यात्
 नकोपीत्यर्थः । कृतेइत्यत्रविनापिप्रत्ययमित्युपपदलोपः ॥ १० ॥ शि० इदानींभरतस्यापिदुःखातिशयोभवितेतितिबोधयन्नाह—
 सुखीति । एकः मयारहितः । सभार्यः कैकेयीसुतोयोभरतःसः सुखीसन् अधिराजवत् कोसलान् बतकिंभोक्ष्यति पालयिता
 नेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ति० एकं मुख्यं सुखं अनुभवितेतिशेषः । ईदृशोभविष्यति “सुखमेक” इतिवापाठः । एकएवराजाभविष्यती-
 त्यर्थइतितीर्थः ॥ १२ ॥ ति० योभरतःकाममनुवर्तते सयथाराजादशरथोविपदमापन्नएवंविपदमापद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्येतु
 राजादशरथोयथाराजलमापन्नस्तथा भरतोरालमापद्यतइत्यर्थइत्याहुः ॥ १३ ॥ शि० इदानींकैकेय्यादुःखातिशयोस्तीतिबो-
 धयन्नाह—मन्यइति । ममप्रव्राजनाय प्रव्राजनंनिर्वर्तयितुं । दशरथान्ताय दशरथसिद्धान्तंनिर्वर्तयितुं भरतस्यराज्याय स्वनियु-

[पा०] १ ख. ग. घ. छ. ज. कामाहि. २ ख. सातु. ३ क. अनाथश्चैव. ४ क. ख. ग. ड—ट. कैकेय्यावश. ५ क—घ.
 च. ज—ट. तातो. ६ क. ग—छ. झ. ज. ट. राज्यस्यसर्वस्य. ७ च. सुखमेको. ग. घ. ड. झ. ट. सुखमेकं. ८ ड. च. झ.
 ज. ट. तातेतु. ९ क. ड—ट. माश्रिते. १० घ. लोको. ११ ख. प्रव्रजनायच. १२ ट. संतप्ता. १३ क. ख. भरतस्यतु.

अपीदानीं न कैकेयी सौभाग्यमदमोहिता ॥ कौसल्यां च सुमित्रां च संप्रबाधेत मत्कृते ॥ १५ ॥
 मा स मत्कारणाद्देवी सुमित्रा दुःखमौवसेत् ॥ अयोध्यामित एव त्वं कैल्ये प्रविश लक्ष्मण ॥ १६ ॥
 अहमेको गमिष्यामि सीतया सह दण्डकान् ॥ अनाथाया हि नाथस्त्वं कौसल्याया भविष्यसि ॥ १७ ॥
 क्षुद्रकर्मा हि कैकेयी द्वेष्यमन्याय्यमाचरेत् ॥ परिदद्या हि धर्मज्ञे भरते मम मातरम् ॥ १८ ॥
 नूनं जात्यन्तरे कस्मिन्स्त्रियः पुत्रैर्वियोजिताः ॥ जनन्या मम सौमित्रे तस्मादेतदुपस्थितम् ॥ १९ ॥
 मया हि चिरपुष्टेन दुःखसंवर्धितेन च ॥ विप्रायुज्यत कौसल्या फलकाले धिगस्तु माम् ॥ २० ॥
 मा स सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥ सौमित्रे योऽहमम्बाया दन्नि शोकमनन्तकम् ॥ २१ ॥
 मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्ष्मण शारिका ॥ यस्यास्तच्छ्रूयते वाक्यं शुक पादमरेदंश ॥ २२ ॥

प्रेत्यत्रेतिकरणबोध्यं ॥ १४ ॥ कैकेयीनसंप्रबाधेतइ-
 त्यत्रकाकुः । मत्कृते मत्संबन्धादित्यर्थः ॥ १५ ॥ इत
 एव समीपप्रदेशादेव ॥ १६ ॥ नाथः रक्षकः ॥ १७ ॥
 क्षुद्रकर्मेति “डाबुभाभ्याम्—” इतिडाप् । द्वेष्यं द्वेषार्ह-
 स्वकृतद्वेषोचितमित्यर्थः । अन्याय्यं अवमानमित्यर्थः ।
 द्वेषादितिचपाठः । परिदद्याः परिदानं नाम रक्षयत-
 याप्रदानं ॥ १८ ॥ कस्मिंश्चिज्जात्यन्तरे कस्मिंश्चिज्ज-
 न्मनि । एतत् पुत्रवियोजनं ॥ १९ ॥ फलकाले पुत्रो-
 त्पत्तिफलस्यमात्रशुश्रूषणस्यकाले ॥ २०—२१ ॥ अ-
 म्बयावर्धिततिर्यग्जन्तुकृतप्रीतिमात्रमपिनमयाकृतमि-
 त्याह—मन्यइति । हेलक्ष्मण सा पूर्वमावाभ्यामनुभू-
 ताशारिका । मत्तः मदपेक्षया प्रीतिविशिष्टेतिमन्ये
 प्रीत्याधिकेतिमन्ये । मदपेक्षयाअधिकांप्रीतिकौसल्या-
 याजनयतीत्यर्थः । यद्वा मदपेक्षयाकौसल्यायाम-
 धिकप्रीतियुक्तेत्यर्थः । उभयत्रहेतुमाह—यस्याइति ।
 यस्याः शारिकायाः । हेशुक अरेः अरिभूतस्य विडा-
 लस्य । पादं दश खण्डयइति । तत् अनुभूतसदृशं
 प्रीतिसंजननवाक्यंश्रूयते अम्बयेतिशेषः । लोकेहिका-

चित्पोषिताशारिकासमीपवर्तिनशुकंप्रतिविडालं दश-
 दशेतिवृजन्तीदृश्यते । यद्वा अरेः कौसल्याशत्रोःपा-
 दं दशेतिवाक्यंश्रूयते । पोषितत्वाविशेषेपि शारिकाव-
 दरिनिवर्तनवाचमप्यनुक्तवतोमम जन्मधिगित्यर्थः ।
 अत्रप्रकरणबलेन भगवद्भजनादप्याचार्यसमाश्रयण-
 स्यसुकरोपायत्वंदर्शितंभवति । “ नह्यम्मयानितीर्थो-
 निनदेवामृच्छिलामयाः ॥ तेपुनन्त्युरुकालेनदर्शना-
 देवसाधवः ” इत्युक्तेः । तथाहि शारिकेत्यनेनज्ञान-
 कर्मरूपपक्षद्वयवानाचार्योलक्ष्यते । स्त्रीलिङ्गेन स्त्रीप्रा-
 यमितरत्सर्वमित्युक्तंभगवत्पारतन्त्र्यमुच्यते । आचा-
 र्योभगवदपेक्षयामोक्षानन्दजननेऽधिकसुकरोपायइत्य-
 र्थः । “ पशुर्मेनुष्यःपक्षीवायेचवैष्णवसंश्रयाः ॥
 तेनैवतेप्रयास्यन्तितद्विष्णोःपरमंपदं ” इतिवचनात् ।
 कोयमाचार्यइत्यतआह—यस्याइति । यस्याइतिपञ्च-
 मी । यस्मात् तत् गुरुपरम्परयाप्राप्तंवाक्यंरहस्यमन्त्र-
 रूपं श्रूयते । कीदृशंवाक्यमित्यत्राह—शुकेति । हेशुक
 शुकसमानवर्णभगवन् । अरेः विरोधिभूतस्यसंसार-
 स्य । पादं आधारं संसारबीजभूताहंकारममकारावि-

क्तालमूलकभरतसंबन्धिराज्यपालनाय विद्यमानाकैकेयी संतप्ता अस्मद्वियोगजदुःखाकान्तास्तीतिमन्ये । अतएव मत्कृते हर्ष-
 सेसति सौभाग्यमदमोहिता अहमतीवपतिप्रियेति सौभाग्यविषयकोयोमदो हर्षः तेनअमोहितासाकैकेयी कौसल्यादीन् अ न
 प्रबाधेत । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १४—१५ ॥ ति० माता तवेतिशेषः । काले प्रातःकाले । उत्थायेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ति०
 हेधर्मज्ञ तेममचमातरं सुमित्रांकौसल्यांचोद्दिश्य गरं विषं हि तु दद्यात् । शि० कैकेयीतद्दासीमन्थरा ॥ १८ ॥ शि० जाल्य-
 न्तरे मनुवंशातिरिक्तक्षत्रियजातौ ॥ १९ ॥ शि० चिरपुष्टेन चिरंपोषितेन मयाविप्रायुज्यत । अतः मां वियोगसंपत्तिंदिक् ।
 ति० फलकाले सुखानुभवकाले ॥ २० ॥ ति० हेलक्ष्मण अंबयापालिताकृतवचनशिक्षाचशारिका मत्तोऽम्बायांप्रीतिविशिष्टा
 अधिकप्रीतियुक्ता इतिमन्ये । यद्यस्मात् तस्याशारिकायास्सकाशादेवंशत्रुनिग्रहविषयं “शुकपादमरेदंश” इतिवाक्यंश्रूयते ।
 कौसल्ययेतिशेषः । अस्मत्तस्तु तदपिनेतिभावः । अत्रेदंवाक्यं अरेविडालस्यपादंहेशुकदशेत्यर्थकतयालोकोप्रसिद्धं । अरेः कौसल्या-

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. अपीदानींतु. २ ग—ट. साप्रबाधेत. ३ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. मातास्मत्का-
 रणात्. ४ घ. माविशेत्. ५ क. ख. ग. ड—ट. काले. ६ घ. क्षुद्रधर्माहि. ७ घ—छ. झ. ज. ट. द्वेषादन्यायं. ८ ड. च. छ.
 झ. ट. परिदद्याद्विधर्मज्ञगरंते. क. परिदद्यादपिगरंराज्ञीते. घ. परिदद्याद्विधर्मज्ञोभरतो. ९ घ—छ. झ. ज. ट. तातस्त्रियः.
 १० ड. झ. ट. तदचैतदुप. क. ग. घ. च. ज. ज. तामप्येतदुप. ख. यस्मादेतदुप. ११ ख. अनर्थकं. १२ ड. छ. झ. ट.
 यत्तस्याःश्रूयते. ख. यस्यास्तु.

शोचन्त्या अल्पभाग्याया न किञ्चिदुपकुर्वता ॥ पुत्रेण किमपुत्राया मया कार्यमरिंदम ॥ २३ ॥
 अल्पभाग्या हि मे माता कौसल्या रहिता मया ॥ शेते परमदुःखार्ता पतिता शोकसागरे ॥ २४ ॥
 एको ह्यहमयोध्यां च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ॥ तरेयमिषुभिः क्रुद्धो ननु वीर्यमकारणम् ॥ २५ ॥
 अधर्मभयभीतश्च परलोकस्य चानघ ॥ तेन लक्ष्मण नाद्याहमात्मानमभिषेचये ॥ २६ ॥
 एतदन्यच्च करुणं विलप्य विजने वने ॥ अश्रुपूर्णमुखो रामो निशि तूष्णीमुपाविशत् ॥ २७ ॥
 विलप्योपरतं रामं गतार्चिषमिवानलम् ॥ समुद्रमिव निर्वेगमाश्वासयत लक्ष्मणः ॥ २८ ॥
 ध्रुवमद्य पुरी रौजन्नयोध्याऽऽयुधिनावर ॥ निष्प्रभा त्वयि निष्क्रान्ते गतचन्द्रेव शर्वरी ॥ २९ ॥
 नैतदौपयिकं राम यदिदं परितप्यसे ॥ विषादयसि सीतां च मां चैव पुरुषर्षभ ॥ ३० ॥
 न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव ॥ मुहूर्तमपि जीवावो जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ ॥ ३१ ॥

त्यर्थः । “ अनात्मन्यात्मबुद्धिर्याअस्वेस्वमितियाम-
 तिः । अविद्यातरुसंभूतिबीजमेतद्विधास्थितं ” इत्यु-
 क्तेः । दश निवर्तयेत्यर्थः । एवरूपं वाक्यं यत्सकाशा-
 त् श्रूयते समत्तः श्रेष्ठ इति संबन्धः । प्रकरणेनाप्ययम-
 र्थोऽभिप्रेय्यते । तथाहि अयोध्यापुरपर्यायाद्वैकुण्ठा-
 त्रिर्गत्यविरजांतीर्त्वासंसारकाननं प्रविश्य “ द्वासुप-
 र्णासयुजासखायासमानवृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः
 पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनन्नं न्योअभिचाकशीति ” इति वे-
 दान्तोक्तप्रक्रियया शरीराख्यमेकवृक्षं जीवेन सहास्थाय
 “ ऋतपिवन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमेपरार्थे ”
 इत्युक्तीत्याकर्मफलं भोजयन् स्वानुभवालाभकृष्टसू-
 रिजनोत्कण्ठया वर्तमानः संसारिषु स्वागमनप्रयोजना-
 लाभेन चरमोपायनिष्ठा मेव परमोपायं निश्चिकायेत्यु-
 च्यते ॥ २२ ॥ अल्पभाग्यायाः अतएव अपुत्रायाः
 पुत्रकृतप्रयोजनरहितायाः । अतएव शोचन्त्याः अम्बा-
 याः किञ्चिदपिनोपकुर्वतामया पुत्रेण किं कार्यं किं प्रयो-
 जनं ॥ २३ ॥ न केवलं प्रयोजनालाभः प्रत्युत दुःखितै-
 वेत्याह—अल्पभाग्येत्यादिश्लोकेन ॥ २४ ॥ तर्हि मा-
 तृदुःखनिवारणाय राज्यमाक्रम्यतामित्यत्राह—एकइ-
 त्यादिश्लोकद्वयेन । तरेयं तरितुं शक्नुयां । आक्रमितुं श-

क्नुयामित्यर्थः । तर्हि किमर्थं तथानकृतमित्यत आह—न-
 नु वीर्यमकारणमिति । धर्महानिकरे कृते वीर्यसाधक-
 त्वेन नावलम्बनीयं खल्वित्यर्थः ॥ २५ ॥ वीर्यस्यान-
 वलम्बने हेतुमाह—अधर्मेति । अधर्मभयभीतः अधे-
 र्मादुत्पन्नं भयं लोकापवादः तस्माद्भीतः । परलोकस्य
 नाशाद्भीत इति शेषः । अहमितिशेषः । तेन अध-
 र्मपरलोकभीतत्वेन हेतुना ॥ २६ ॥ एतत्पूर्वोक्तम-
 र्थजातं अन्यदित्यनेन तादात्म्यकविलापस्य वाचामगो-
 चरत्वमुक्तं । विजनेन वन इति शोके हेतुलोक्तिः । उपा-
 विशत् अतिष्ठदित्यर्थः ॥ २७ ॥ विलप्योपरतमित्य-
 नेन मध्ये समाश्वासनं हत्वोक्तिः ॥ २८ ॥ आयुधिनां
 आयुधवतां वर शूरेत्यर्थः । निष्प्रभा भवेदिति शेषः
 ॥ २९ ॥ परितप्यस इति यद्विदमस्ति एतत् परिदेवनं ।
 नौपयिकं न युक्तं । “ युक्तमौपयिकं ” इत्यमरः ।
 “ उपायाद्भस्वश्च ” इति ठक् आकारस्य ह्रस्वश्च । अयु-
 क्तत्वमेवाह—विषादयसीति । पुरुषर्षभेत्यनेन पुरुष-
 धौरेयस्य तव नैतद्युक्तं अनेन विलापो न युक्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥
 “ अयोध्यामित एव त्वं काल्ये प्रविश लक्ष्मण ” इति य-
 दुक्तं तत्रोत्तरमाह—न च सीतेति । त्वया हीना सीता च
 न जीवतीत्यर्थः । त्वद्विहीनो ह्यमपि न च च एवकारार्थः ।

शत्रोः । पाददशेत्यर्थं कतयारा मेण योजितमितिवक्तुं रिलङ्कारः ॥ २२ ॥ शि० अयोध्यां नित्यं प्राप्त इति शेषः । पृथिवीं निखिल-
 पृथिवीं शत्रून् । चकारेण लोकान्तरशत्रून्पि ॥ २५ ॥ शि० अधर्मभयभीतः संग्रामादन्यत्र रिपूनामपि वधः अधर्मेति भयेन भीतः
 परलोकस्य दूरशत्रुजनस्य हन्तानास्मीति शेषः । स० मया पितुराज्ञाया अकरणे सर्वेभ्यो वमेव कुर्युः ततश्च तेषामधर्मो भवेत् अतः अध-
 र्मभयभीतश्च लोकस्याधर्मप्राप्तिभयाद्भीतोऽहं । परलोकस्य परकीयजनस्य सकाशात् भीत इति बुद्ध्या विवेकेनान्वयः । रामः पितुरा-
 ज्ञानाकार्षादितिलोकापवादभीतश्चेत्यर्थः ॥ २६ ॥ ती० अश्रुपूर्णमुख इत्यस्यार्थभावः । श्रीरामस्य परमकरुणाशालित्वेन स्वातुरक्तजन-
 दुःखासहिष्णुत्वादश्रुपूर्णमुखत्वं न तु वस्तुतः “ व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः ” इत्युक्तेरिति । स० विलप्य लोकविडम्बनार्थं
 विलापं कृत्वा । तदानीमपि निशाचरसंचाराद्विडम्बोयुक्तः ॥ २७ ॥ ति० जीवाव इत्यस्यावृत्त्या नञ्द्वयान्वयः । जीवनाभावस्य सर्व-

[पा०] १ क. ड—ट. शोचन्त्याश्चाल्प. ख. शोचन्त्याह्यल्प. २ ख—च. झ. न. ट. बहु. ३ ड. च. छ. झ. न. ट. दीनो. ४ क. घ—छ. झ. न. ट. विलापोपरतं. ५ ख. ग. घ. छ—ट. रामअयोध्या. ६ ख. नहि.

न हि तातं न शत्रुघ्नं न सुमित्रां परंतप ॥ द्रष्टुमिच्छेयमद्याहं स्वर्गं वाऽपि त्वया विना ॥ ३२ ॥
ततस्तत्र सुखासीनौ नातिदूरे निरीक्ष्य ताम् ॥ न्यग्रोधे सुकृतां शय्यां भेजाते धर्मवत्सलौ ॥ ३३ ॥

स लक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलं वचो निशम्य चैवं वनवासमादरात् ॥

समाः समस्ता विदधे परंतपः प्रपद्य धर्मं सुचिराय राघवः ॥ ३४ ॥

ततस्तु तस्मिन्विजने वने तदा महाबलौ राघववंशवर्धनौ ॥

न तौ भयं संभ्रममभ्युपेयतुर्यथैव सिंहौ गिरिसानुगोचरौ ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

प्रभातेसीतालक्ष्मणाभ्यांसहप्रस्थितेनरामेणसायाह्वेगङ्गायमुनासंगमदेशसंनिहितभरद्वाजाश्रमंप्रतिगमनम् ॥ १ ॥ भर-
द्वाजेनश्रीरामंप्रत्यर्चनपूर्वकंचित्रकूटगुणानुवर्णनेनतस्यवासाहस्थानत्वकथनम् ॥ २ ॥ विचित्रकथाकथनपूर्वकंस्वाश्रमेरात्रिया-
पितवन्तरामंप्रतिप्रभातेभरद्वाजेनचित्रकूटगमनाभ्यनुज्ञानम् ॥ ३ ॥

ते तु तस्मिन्महावृक्ष उषित्वा रजनीं शिवाम् ॥ विमलेऽभ्युदिते सूर्ये तस्माद्देशात्प्रतस्थिरे ॥ १ ॥
यत्र भागीरथीं गङ्गां यमुनाऽभिप्रवर्तते ॥ जग्मुस्तं देशमुद्दिश्य विगाह्य सुमहद्वनम् ॥ २ ॥

अहमपि नजीवान्येवेत्यर्थः । दृष्टान्तार्थंसीताग्रहणं ।
यद्वा “ सीतासमक्षंकाकुत्स्थमिदंवचनमब्रवीत् ” इ-
तिसीतापुरुषकारेणशरणागतिकरणात् स्वस्यशरणा-
गतिफलाभावेपुरुषकारभूतसीतायाअपिनेतिभावः ।
अपिजीवावः यदिजीवावः । तदा जलादुद्धृतौमत्स्या-
विव । मुहूर्तं स्वल्पकालं जीवावः । यथाजलोद्धृतौम-
त्स्यौयावज्जलसंसर्गजीवित्वातद्विलयेविनश्यतः तथा
आवामपित्वद्वचनहृदयज्ञानपर्यन्तमितिभावः । तथा-
वक्ष्यतिसुन्दरकाण्डे “ नचास्यमातानपितानचान्यः
स्नेहाद्विशिष्टोस्तिमयासमोवा । तावद्ध्यहंदूतजिजी-
विषेययावत्प्रवृत्तिंशृणुयांप्रियस्य ” इति ॥ ३१ ॥ अ-
थनोत्कण्ठितुमर्हसीत्युक्तस्योत्तरमाह—नहितातमि-
त्यादिश्लोकेन ॥ ३२ ॥ ततः लक्ष्मणवचनानन्तरं ।
तत्र पूर्वाश्रितवृक्षमूलमुक्तिस्थाने । सुखासीनौ सुखो-
पविष्टौ सुखासीनाचसुखासीनश्चसुखासीनौ । सर्वत्र
“ पुमान्निष्ठाया ” इत्येकशेषः । सीतारामौन्यग्रोधे
न्यग्रोधमूले । सुकृतां लक्ष्मणेनसुकृतां शय्यानिरी-
क्ष्य तांभेजातेइतिसंबन्धः ॥ ३३ ॥ उत्तमंचततपु-

ष्कलंचउत्तमपुष्कलं अतीवभ्रातृस्नेहपुरस्कृतत्वादुत्तमं
वक्तव्यस्यसर्वस्योक्तेःपुष्कलंपूर्णार्थं लक्ष्मणस्यवचः आ-
दरांनिशम्य चिरायधर्मं वानप्रस्थधर्मं अधश्शयना-
दिकंप्रतिपद्य । समस्ताःसमाः वनवासं अत्यन्तसंयो-
गेद्वीतीया । विदधे लक्ष्मणेनसविधातुमैच्छदित्यर्थः ।
अन्यथाभूतार्थासंभवः । कविनाप्यादौतथावक्तुमयु-
क्तं । लक्ष्मणस्यसमस्ताःसमाःप्रतिअनुमतिंविदधइति
केचिदाहुः ॥ ३४ ॥ भयं व्याघ्रादिभ्यः । संभ्रमं
व्याकुलत्वं । भयहेतुशङ्कया इतस्ततोनिरीक्षणमिति-
यावत् ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्री-
मद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्या-
ख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

महावृक्षे महावृक्षमूले । सामीप्येसप्तमी । विमले-
ऽभ्युदिते । स्पष्टमुदितइत्यर्थः ॥ १ ॥ यत्रेत्यादिश्लो-
कद्वयमेकान्वयं । भूमिभागान् वनप्रदेशान् । दे-
शान् वत्सदेशावान्तरदेशान् । एतदेवनानात्वमाह—
तत्रतत्रेति । यशस्विनइत्यनेनतत्तद्देशीयैरर्चितत्वमुक्तं

थासत्यलप्रतिपादनायद्विरक्तिः ॥ ३१ ॥ ति० नञ्त्रयस्य इच्छेयमितिपदावृत्त्याऽन्वयः ॥ ३२ ॥ स० धर्मं स्वशुश्रूषणरूपं । प्रपद्या-
गीकृत्य । समस्ताःसमाः चतुर्दशवर्षाणि । वनवासंप्रतिविदधे लक्ष्मणंसंमतमकरोदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ इतित्रिपञ्चाशःसर्गः ॥ ५३ ॥

[पा०] १ घ. मिच्छामिचाद्याहं. २ च. छ. झ. व. ट. चापि. ३ झ. समासीनौ. ४ ख. समीक्ष्य. ५ ख. रामो.
६ ड. च. छ. झ. व. ट. महाबलौमहावने. ७ ख. ग. ट. भागीरथीगङ्गायमुनामभिवर्तते. ८ क. यमुनाहि.

ते भूमिभागान्विविधान्देशांश्चापि मनोरमान् ॥ अदृष्टपूर्वान्पश्यन्तस्तत्रतत्र यशस्विनः ॥ ३ ॥
 यथाक्षेमेण गच्छन्स पश्यन्श्च विविधान्द्रुमान् ॥ निवृत्तमात्रे दिवसे रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 प्रयागमभितः पश्य सौमित्रे धूममुन्नतम् ॥ अग्नेर्मगवतः केतुं मन्ये संनिहितो मुनिः ॥ ५ ॥
 नूनं प्राप्ताः स्म संभेदं गङ्गायमुनयोर्वयम् ॥ तथाहि श्रूयते शब्दो वारिणो वारिर्घटितः ॥ ६ ॥
 दारूणि परिभिन्नानि वनजैरुपजीविभिः ॥ भरद्वाजाश्रमे चैते दृश्यन्ते विविधा द्रुमाः ॥ ७ ॥
 धन्विनौ तौ सुखं गत्वा लम्बमाने दिवाकरे ॥ गङ्गायामुनयोः संधौ प्रापतुर्निलयं मुनेः ॥ ८ ॥
 रामस्त्वाश्रममासाद्य त्रासयन्मृगपक्षिणः ॥ गत्वा मुहूर्तमध्वानं भरद्वाजमुपागमत् ॥ ९ ॥
 ततस्त्वाश्रममासाद्य मुनेर्दर्शनकाङ्क्षिणौ ॥ सीतयाऽनुगतौ वीरौ दूरादेवावतस्थतुः ॥ १० ॥
 संप्रविश्य महात्मानमृषिं शिष्यगणैर्वृतम् ॥ संशितव्रतमेकाग्रं तपसा लब्धचक्षुषम् ॥ ११ ॥
 हुताग्निहोत्रं दृष्ट्वैव महाभागं कृताञ्जलिः ॥ रामः सौमित्रिणा सार्धं सीतया चाभ्यवादयत् ॥ १२ ॥
 न्यवेदयत् चात्मानं तस्मै लक्ष्मणपूर्वजः ॥ पुत्रौ दशरथस्यावां भगवन्नामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥
 भार्या ममेयं वैदेही कल्याणी जनकात्मजा ॥ मां चानुयाता विजनं तपोवनमनिन्दिता ॥ १४ ॥

॥ २—३ ॥ यथाक्षेमेण क्षेमानतिक्रमेण । “यथा-
 ऽसादृश्ये” इति पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः ।
 “तृतीयासप्तम्योर्बहुलं” इत्यलुक् । क्षेमहेत्ववधानम-
 नतिक्रम्येत्यर्थः । निवृत्तमात्रे अर्धमण्डलकालइत्यर्थः
 ॥ ४ ॥ प्रयागमभितः प्रयागस्याभितः । “अभि-
 तःपरितः—” इत्यादिनाद्वितीया । केतुं ध्वजीभूतं
 धूममितिसंबन्धः । अतः संनिहितोमुनिरिति मन्ये
 ॥ ५ ॥ संभेदं संगमं । “संभेदःसिन्धुसंगमः”
 इत्यमरः । वारिर्घटितोवारिणःशब्दः । वारिजनि-
 तो वारिशब्दः । वारिणोरन्योन्यघट्टनजःशब्दइत्यर्थः
 ॥ ६ ॥ वनजैरुपजीविभिः वनोत्पन्नैःफलमूलकाष्टा-
 नुपजीविभिः । दारूणीत्यत्रापि दृश्यन्तइत्यनुषज्यते

॥ ७ ॥ लम्बमाने अस्तगिरौलम्बमानइवदृश्यमाने ।
 संधौ संगमेवर्तमानं निलयं आश्रमं तत्समीपप्रदेशंप्रा-
 पतुः ॥ ८ ॥ त्रासयन् अपूर्वदर्शनेनत्रासंजनयन् ।
 मुहूर्तं मुहूर्तगम्यं । भरद्वाजं भरद्वाजसमीपं ॥ ९ ॥
 दूरादेवावतस्थतुः सायंतनसमयत्वादग्निहोत्रावसानं
 प्रतीक्षमाणाववतस्थतुरित्यर्थः ॥ १० ॥ संप्रविश्यै-
 त्यादिश्लोकद्वयं । प्रविश्य दैवाग्निर्गतशिष्यमुखेनेति-
 शेषः । संशितव्रतं तीक्ष्णव्रतं । एकाग्रं एकप्रधानं ।
 ध्यानपरमितियावत् । तपसा तपोवैभवेन । लब्धच-
 क्षुषं लब्धज्ञानं अतीतानागतवर्तमानयावदर्थगोचर-
 ज्ञानयुक्तमित्यर्थः । दृष्ट्वैव दर्शनोत्तरकालमेवेत्यर्थः
 ॥ ११—१२ ॥ न्यवेदयतेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ।

ति० यथा यथासुखं जनानुमानशङ्काभावात्क्षेमेणोपविश्योत्थायचशनैःशनैःस्वेच्छानुरोधेन संपश्यन् समपश्यन् ॥ ४ ॥
 स० तस्मादत्रमुनिरेकस्संनिहितइतिमन्ये ॥ ५ ॥ ति० वारिणोः गङ्गायामुनाजलयोः । वारिर्घर्षः विजातीयवारिसंबन्धः । स०
 यद्वा वारिणोःशब्दः श्रूयते तत्रदृष्टान्तः—अरिघर्षजइति । अर्योःचक्रयोः अर्योर्वैरिणोःसंघर्षजः शब्दोवा शब्दइव ।
 “वाविकल्पोपमानयोः” इत्यभिधानात् ॥ ६ ॥ ति० येषांदारूणिभिन्नानितेद्रुमादृश्यन्तइत्यन्वयः । स० वनजैःकन्दमूलादिभिः
 उपजीविभिर्वनस्थैः । दारूणिपरिभिन्नानियेषांतेविविधाद्रुमाःछिन्नादृश्यन्ते ॥ ७ ॥ ति० धन्विनांविततावितिपाठे तेषामध्येवि-
 ततोमुख्यावितियावत् ॥ ८ ॥ शि० मृगपक्षिणः दुष्टान्मृगान्पक्षिणश्च त्रासयन् । स० त्रासयन् धनुर्धरत्वादितिभावः । ति०
 भरद्वाजं तदाश्रमं ॥ ९ ॥ ति० दूरादेवावतस्थतुः कार्यवशनिर्गतशिष्यद्वाराविज्ञापनपूर्वकानुमतिलाभार्थमितिभावः ॥ १० ॥
 ति० प्रविश्य उटजमितिशेषः ॥ ११ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. मनोहरान्. २ क. ग. घ. च. ज. क्रमेण. ३ ड. छ. झ. ज. ट. संपश्यन्पुष्पिता-
 न्विविधान्. घ. संगच्छन्सपश्यन्. ज. गच्छन्सपश्यन्. च. पश्यन्पुष्पितान्विविधान्. ४ झ. निवृत्तमात्रे. ५ ड. च. छ. झ.
 ट. मुत्तमं. घ. मुद्रतं. ६ ख. तथापि. ७ ड. छ. झ. ट. वारिणोर्वारिर्घर्षजः. ८ क. घ. च. ज. घट्टजः. ग. ज. घट्टनात्.
 ९ ख. दारूणिविविन्नानि. १० ड. छ. झ. ट. छिन्नाष्टाप्याश्रमेचैते. ११ क. घ. सुधन्विनौसुखं. च. धन्विनांविततौ. १२ क.
 यमुनयोर्मध्ये. १३ क. तत्रत्वाश्रम. १४ ख. मुनिदर्शन. १५ क. घ. च. संप्रविश्य. १६ घ. युतं. १७ ख. घ—छ. झ. ज.
 ट. महाभागः. १८ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. कल्याणीवैदेही.

पित्रा प्रव्राज्यमानं मां सौमित्रिरनुजः प्रियः ॥ अयमन्वगमद्वाता वनमेव दृढव्रतः ॥ १५ ॥
 पित्रा नियुक्ता भगवन्प्रवेक्ष्यामस्तपोवनम् ॥ धर्ममेव चरिष्यामस्तत्र मूलफलाशनाः ॥ १६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ॥ उपानयत धर्मात्मा गामर्घ्यमुदकं ततः ॥ १७ ॥
 नानाविधानन्नरसान्वन्यमूलफलाश्रयान् ॥ तेभ्यो ददौ तप्ततपा वासं चैवाभ्यकल्पयत् ॥ १८ ॥
 मृगपक्षिमिरासीनो मुनिभिश्च समन्ततः ॥ राममागतमभ्यर्च्य स्वागतेनाह तं मुनिः ॥ १९ ॥
 प्रतिगृह्य च तामर्चामुपविष्टं स राघवम् ॥ भरद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं धर्मयुक्तमिदं तदा ॥ २० ॥
 चिरस्य खलु काकुत्स्थ पैश्यामि त्वामिहागतम् ॥ श्रुतं तव मया चेदं विवासनमकारणम् ॥ २१ ॥
 अवकाशो विविक्तोऽयं महानद्योः समागमे ॥ पुण्यश्च रमणीयश्च वसत्विह भवान्सुखम् ॥ २२ ॥
 एवमुक्तस्तु वचनं भरद्वाजेन राघवः ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यं रामः सर्वहिते रतः ॥ २३ ॥
 भगवन्नित आसन्नः पौरजानपदो जनः ॥ सुदर्शमिह मां प्रेक्ष्य मन्येऽहमिममाश्रमम् ॥ २४ ॥

सीतालक्ष्मणयोः सर्वात्मना परतन्त्रत्वादात्मानमित्यनेन
 तयोरपि ग्रहणं । कल्याणी पतिव्रतेत्यर्थः । अनुयाते-
 ति न्यवेदयतेतिसंबन्धः ॥ १३—१४ ॥ धर्मं पितृव-
 चनपरिपालनरूपं ॥ १६ ॥ गां मधुपर्काङ्गभूतमहो-
 क्षं । तथाचस्मृतिः “ गोमधुपर्काहोवेदाध्याय्याचा-
 र्यः ऋत्विक्स्नातको राजावाधर्मयुक्तः ” इति । अर्च्यं पू-
 जाविधेरङ्गं ॥ १७ ॥ अन्नरसान् अदनीयरसान् रस-
 प्रधानान्पदार्थविशेषानित्यर्थः । वन्यमूलफलाश्रयान्
 वन्यमूलफलप्रकृतिकान् ॥ १८ ॥ मृगपक्षिमिरासी-
 नो मुनिभिश्चेत्यनेन मुनिवैभवातिर्यञ्चोपि मुनिनिर्वि-

शेषसंजातविश्वासाः सेवन्त इति गम्यते । स्वागतेनाह
 स्वागतमाहेत्यर्थः । यद्वा मृगपक्षिभिः सहेति शेषः ।
 स्वागतेनाभ्यर्च्येतिसंबन्धः ॥ १९ ॥ मुनिराहेत्ये-
 तद्विष्णोति—प्रतिगृह्येति ॥ २० ॥ चिरस्य चिरं
 ॥ २१—२३ ॥ इतः एतदाश्रमापेक्षया । इह आश्र-
 मे सुदर्शं सुखेन द्रष्टुं शक्यं । प्रेक्ष्य ज्ञात्वा । वैदेहीं
 मां च प्रेक्षको जनः इममाश्रममागमिष्यतीत्यहं मन्ये ।
 अनेन कारणेन इह वासनरोचय इत्यन्वयः । मां प्रेक्षक इ-
 त्यत्र “ अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ” इति षष्ठीप्रति-
 षेधः । एकान्ते पौरजनाविदिते । पश्य चिन्तय

ति० धर्ममेव वानप्रस्थधर्ममेव । शि० नियुक्ताः साक्षात्परंपरया चाज्ञप्ताः ॥ १६ ॥ शि० अर्च्यं अर्घहितमुदकं तदुपलक्षि-
 तनिखिलपूजनसामग्रीं ॥ १७ ॥ शि० अन्नरसान् अदनीयरसान् । अन्नशब्दस्यौदनार्थकलंनुनात्रसंभवति । “ धर्ममेवां चरिष्या-
 मस्तत्रमूलफलाशनाः ” इत्यनेन तन्निषेधस्य बोधितत्वात् ॥ १८ ॥ ती० मृगपक्षिभिस्सहाभ्यर्च्येत्यस्यायं भावः । मुनिप्रभावात्ति-
 र्यञ्चोपिराममीश्वरं मलामुनिनिर्विशेषास्सन्तः सेवन्त इति । ति० आगतमागतं तेजो विशेषान्मर्यादारक्षणाय मध्ये स्थित्वानिकटं
 प्राप्तं रामं मृगपक्षिभिर्मुनिभिश्च सह स्वागतेनाभ्यर्च्य मुनिभिस्सह मुनीरामं समन्तत आसीनोऽभवदितियोजना । मृगपक्षिणामर्चां च
 प्रदक्षिणगमनादिरूपावर्णिता ॥ १९ ॥ ती० चिरस्य चिरकालस्य । इहाश्रमेलां पश्यामि । अयं भावः । चक्षुराद्यगोचरं त्वामेव मनसि
 सततमनुसंधानोऽहं चिरकालस्य इह मम पुरतः चक्षुषापश्यामीत्याश्रयं । अतो मम भाग्यं किं वर्ण्येत इति लौकिकदृष्टिमुत्स्रष्ट्वाह—
 श्रुतमिति । ति० चिरस्य चिरकालस्य । इहाश्रमआगतं लां पश्यामि । अनेन पूर्वमपि कदाचिदागमनं ध्वनितं । पूर्वराभावतारका-
 लिकमागमनं मनसि निधाय वैषोक्तिः । शि० हे काकुत्स्थ तव उपागतं समीपागमनं । चिरस्य बहुकालतः पश्यामि कदाऽऽगन्तेति
 सर्वदैवालोचयामीत्यर्थः । तत्र हेतुः अकारणं स्वेच्छातिरिक्तकारणरहितं । तव विवासनं श्रुतं वाल्मीकिमुखादवगतं ॥ २१ ॥ शि०
 विविक्तः दुर्जनसंसर्गरहितः ॥ २२ ॥ ती० भगवन्नित्यादिश्लोकत्रयस्यावस्तवार्थस्तु । भगवन् सर्वज्ञ । रावणवधार्थं गूढतयाऽवतीर्णं
 मां यद्येवं प्रकटीकरोषि तदा सर्वोपि जनः मां सुदर्शं सुष्ठु द्रष्टुं योग्यं सुदर्शं विष्णुं च । “ दृश्यते लभ्यया ” इति श्रुतेः । वैदेहीं मां च लक्ष्मी-
 च ज्ञात्वा प्रेक्षकः विदधुस्सन् इहागमिष्यति । तेनैवं विधप्रकटवाचं प्रकटावस्थानं नरोचये । अतो यत्र परमानन्दैकताने मयि वैदेहीरमते ।
 “ यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया श्रियेतैरैकविमृग्यमाणया ” इत्यादिरीत्यासर्वैराश्रयणीयापिलक्ष्मीः अनवरतानुभवेप्ययारब्धानुभवैव
 नित्यानुत्तराभवति । तं आश्रयत इत्याश्रमं जगत् तस्य स्थानमाधारभूतं सर्वोत्तमं स्वरूपगुणवैभवं ब्रह्मादिभ्यः श्रेष्ठतमं मां ममातिप्रिय-
 स्त्वमेवैकान्ते पश्य गुह्याद्गुह्यतमं मत्स्वरूपं प्रकटयेति रहस्योपदेशः । शि० अजनः कर्माधीनजन्मरहितः नित्यसुखादिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

[पा०] १ ख. ग. च. ज. मन्वागमत्. २ क. ड—ट. मेवाचरिष्यामः. ३ क. चैवान्वकल्पयत्. ४ च. छ. झ. ञ. ट. चैव.
 स्वागतेनागतं. ग. घ. ज. स्वागतेनातिथिं. ५ ड. छ. झ. ट. पश्याम्यहमुपा. ६ च. चैवं. ड. छ. झ. ञ. ट. चैव.

आगमिष्यति वैदेहीं मां चापि प्रेक्षको जनः ॥ अनेन कारणेनाहमिह वासं न रोचये ॥ २५ ॥
 एकान्ते पश्य भगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमम् ॥ रमेत यत्र वैदेही सुखार्हा जनकात्मजा ॥ २६ ॥
 एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरद्वाजो महामुनिः ॥ राघवस्य ततो वाक्यमर्थग्राहकमब्रवीत् ॥ २७ ॥
 दशकोश इतस्तात गिरिर्यस्मिन्निवत्ससि ॥ महर्षिसेवितः पुण्यः सर्वतः सुखदर्शनः ॥ २८ ॥
 गोलाङ्गूलानुचरितो वानरर्क्षनिषेवितः ॥ चित्रकूट इति ख्यातो गन्धमादनसंनिभः ॥ २९ ॥
 यावता चित्रकूटस्य नरः शृङ्गाण्यवेक्षते ॥ कल्याणानि समाधत्ते न पापे कुरुते मनः ॥ ३० ॥
 ऋषयस्तत्र बहवो विहृत्य शरदां शतम् ॥ तपसा दिवमारूढाः कपालशिरसा सह ॥ ३१ ॥
 प्रविविक्तमहं मन्ये तं वासं भवतः सुखम् ॥ इह वा वनवासाय वस राम मया सह ॥ ३२ ॥
 स रामं सर्वकामैस्तं भरद्वाजः प्रियातिथिम् ॥ सभार्यं सह च भ्रात्रा प्रतिजग्राह धर्मवित् ॥ ३३ ॥
 तस्य प्रयागे रामस्य तं महर्षिमुपेयुषः ॥ प्रपन्ना रजनी पुण्या चित्राः कथयतः कथाः ॥ ३४ ॥
 सीतातृतीयः काकुत्स्थः परिश्रान्तः सुखोचितः ॥ भरद्वाजाश्रमे रम्ये तां रात्रिमवसत्सुखम् ॥ ३५ ॥
 प्रभातायां रज्यां तु भरद्वाजमुपागमत् ॥ उवाच नरशार्दूलो मुनि ज्वलिततेजसम् ॥ ३६ ॥
 शर्वरीं भगवन्नद्य सत्यशील तवाश्रमे ॥ उषिताः स्नेहं वसतिमनुजानातु नो भवान् ॥ ३७ ॥

॥ २४—२६ ॥ अर्थग्राहकं अर्थबोधकं यथाभवति तथा । यद्वा अर्थग्राहकं बह्वर्थवत् अब्रवीत् ॥ २७ ॥ यस्मिन् गिरौ निवत्ससि सगिरिरितो दशकोशः दशकोशावस्थित इत्यर्थः । गन्धमादनसंनिभः गन्धमादनपर्वतसंनिभः । अतीतानागतवर्तमानज्ञो महर्षिः “गोलाङ्गूलानुचरितो वानरर्क्षनिषेवितः” इतिकेवलत्रिवर्गाभिधानेन एतत्सजातीया एव रामस्य सहाया अपि भविष्यन्तीति सूचितवानिति गम्यते ॥ २८—२९ ॥ नरः यावता दूरेण चित्रकूटस्य शृङ्गाण्यवेक्षते तावता कल्याणानि पुण्यकर्माणि । समाधत्ते प्राप्नोति । यद्वा समाधत्ते आचरति । पापे मनो न कुरुते तत्र वसन्किमुतेति भावः । यद्वा यावता कालेन ॥ ३० ॥ तत्र

चित्रकूटे । शरदांशतं तपसा विहृत्य क्रीडन्त इव महत्तपः परिसमाप्येत्यर्थः । कपालशिरसा सह दिवमारूढाः तपश्चरणेन निरन्तरं कपालासनेन प्रक्षीणत्वच्छिरोरुहतया कपालावशिष्टशिरसा सह दिवमारूढा इत्यर्थः । कपालशिरसेत्येतच्छरीरोपलक्षणं । सशरीराः स्वर्गगता इत्यर्थः । यद्वा कपालशिरा इतिकस्यचिद्वेषः संज्ञा । कपालशिरसा कपालरूपशिरस्युक्तेनेत्याहृतशरीरपदविशेषणमित्येके । कपालमात्रावशिष्टशिरस्यस्मिन्नितितपोविशेषणमित्येके ॥ ३१ ॥ प्रविविक्तं प्रकर्षणविजनं ॥ ३२ ॥ सर्वकामैः प्रतिजग्राह अतिथियोग्यसत्कारैर्वशीकृतवानित्यर्थः । [प्रतिजग्राह उपचार] ॥ ३३ ॥ प्रपन्ना प्राप्ता ॥ ३४—३६ ॥ वसति-

ति० यत्र यस्मिन्नाश्रमस्थाने । तादृशमेकान्ते वर्तमानं पश्य ज्ञात्वानिर्दिशेत्यर्थः । अत्र भगवन्नित्यादिश्लोकत्रयं तीर्थेन मत्स्वरूपं प्रकटयेत्यन्तेन व्याख्यातं तदयुक्तं । मुनिनारामस्वरूपप्रकटनस्य सर्ववैयर्थ्याभावतितथाप्राक्काव्यकरणात् अक्षरमर्यादया पितादृशार्थालाभाच्च । पौरजानपदोजन इति पदास्वारस्याच्चेति मुधियोगिभावयन्तु । शि० आश्रमं आसमन्तात् अश्रमं श्रमनिवर्तकं स्थानं । यत्र वैदेही रमते रमेत ॥ २६ ॥ ति० राघवस्यार्थग्राहकं तदुक्तप्रयोजनप्रतिपादकं तत् वक्ष्यमाणं अब्रवीत् ॥ २७ ॥ शि० दशकोशे त्रिंशत्कोशपरिच्छिन्नदेशसंनिधौ । महर्षिसेवितः पर्वतः अवान्तरपर्वतविशिष्टः । गिरिः पर्वतोक्तिः । दशशब्दस्यैकशेषेणायमर्थो लब्धः । दशकोशपरिमित इति पर्वतविशेषणेतु नैकशेषकल्पना ॥ २८ ॥ कतक० केचित्तु कपालशिरसेति शरीरोपलक्षणं सशरीरास्वर्गगता इत्याहुः । तत्र । धर्मपुत्रादीनामपि कियद्दूरमेव धर्मवैभवं दर्शनायैतच्छरीरेण गमनं ततस्तन्निवासपूर्वकमेव स्वर्गगमनश्रवणात् । शि० कपालशिरसा लक्ष्मणफलकनित्यस्थितिमच्छिन्नेन सह शरदांशतं विहृत्य दिवं प्रमोदविशेषमारूढाः प्राप्ताः । एतेन शिवस्य रामानुरागिभ्यश्च लब्धं ॥ ३१ ॥ ति० इह वेति शिष्टाचारमात्रं । स० इतोयादीत्यस्यानुचितत्वादाह—इह वेति ॥ ३२ ॥ ति० इहाश्रमेशर्वरीमुषिताः स्नाः । अहोभयेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ इति चतुष्पञ्चाशत्सर्गः ॥ ५४ ॥

[पा०] १ क—घ. च—ट. रमते. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. राघवस्य तुतद्वाक्यं. ३ क. ख. ग. ज. यत्र निवत्ससि. ४ ग. ड. छ. झ. ज. ट. पर्वतः शुभदर्शनः. ५ ड. छ. झ. ट. मोहे. ६ ख. मुनयस्तत्र. ७ क. च. निवासं. ८ ड. च. झ. ट. हर्षयन्. ९ घ. ट. पुण्ये. १० ड. च. छ. झ. ज. ट. तुशर्वर्या. ११ ड. छ. झ. ट. स्नेह.

रात्र्यां तु तस्यां व्युष्टायां भरद्वाजोब्रवीदिदम् ॥ मधुमूलफलोपेतं चित्रकूटं व्रजेति ह ॥
 वासमौपयिकं मन्ये तव राम महाबल ॥ ३८ ॥
 नानानगगणोपेतः किंनरोरगसेवितः ॥ मयूरनादाभिरुतो गैजराजनिषेवितः ॥ ३९ ॥
 गम्यतां भवता शैलश्चित्रकूटः सं विश्रुतः ॥ पुण्यश्च रमणीयश्च बहुमूलफलायुतः ॥ ४० ॥
 तत्र कुञ्जरयूथानि मृगयूथानि चाभितः ॥ विचरन्ति वनान्तेऽस्मिन्तानि द्रक्ष्यसि राघव ॥ ४१ ॥
 सरित्प्रस्रवणप्रस्थान्दरीकन्दरनिर्दरान् ॥ चरतः सीतया सार्धं नन्दिष्यति मनस्तव ॥ ४२ ॥
 ग्रहृष्टकोयष्टिककोकिलखनैर्विनादितं तं वसुधाधरं शिवम् ॥
 मृगैश्च मत्तैर्बहुभिश्च कुञ्जरैः सुरम्यमासाद्य समार्वसाश्रमम् ॥ ४३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

भरद्वाजेनप्रभातेस्वाश्रमाच्चित्रकूटं प्रतिप्रस्थितयोरामलक्ष्मणयोर्मार्गोपदेशः ॥ १ ॥ रामलक्ष्मणाभ्यांकाष्ठादिभिः स्वनिर्मित-
 ह्वेनसीतयासहयमुनातरणम् ॥ २ ॥ मध्येमार्गलक्ष्मणेनरामाज्ञयासीताभिमतफलपुष्पाद्यानयनम् ॥ ३ ॥ रामलक्ष्मणा-
 भ्यांसीतयासहसायाह्वेयमुनातीरेस्वोचितावासस्थानगमनम् ॥ ४ ॥

उषित्वा रजनीं तत्र राजपुत्रावरिदमौ ॥ महर्षिमभिवाद्याथ जग्मतुस्तं गिरिं प्रति ॥ १ ॥
 तेषां चैव स्वस्त्ययनं महर्षिः स चकार ह ॥ प्रस्थितांश्चैव तान्प्रेक्ष्य पिता पुत्रानिवान्वगात् ॥ २ ॥
 ततः प्रचक्रमे वक्तुं वचनं स महामुनिः ॥ भरद्वाजो महातेजा रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ३ ॥
 गङ्गायमुनयोः सन्धिर्मासाद्य मनुजर्षभौ ॥ कालिन्दीमनुगच्छेतां नदीं पश्चान्मुखाश्रिताम् ॥ ४ ॥

मनुजानातु पूर्वोक्तावसतिप्रतिगन्तुमनुज्ञां करोति-
 त्यर्थः ॥ ३७ ॥ व्रजेत्यब्रवीदित्यन्वयः । हेति
 पादपूरणे हर्षेवा । वासमिति तत्रेतिशेषः । औप-
 यिकं युक्तं । “ युक्तमौपयिकं ” इत्यमरः ॥ ३८ ॥
 नानानगगणोपेतः नानावृक्षनिचयोपेतः ॥ ३९—
 ४१ ॥ सरित्प्रस्रवणप्रस्थानिति । सरितोनद्यः प्रस्रव-
 णानितनुतरजलप्रवाहाः प्रस्थाः सानवस्तान् । दरी-
 कन्दरनिर्दरान् दर्यःपाषाणसंश्लेषस्थानानि कन्दराः
 गुहाः निर्दराःविदीर्णपाषाणसंधयः तान् ॥ ४२ ॥
 कोयष्टिकाः टिट्ठिभकाः । “ कोयष्टिकटिट्ठिभकः ”
 इत्यमरः ॥ ४३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्री-

मद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-
 व्याख्याने चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

॥ १ ॥ तेषां प्रस्थातुमुक्तानां । अन्वगादितिपाठः ।
 अन्वशादितिपाठे अनुशिष्टवान् मार्गोपदेशमकरोदि-
 त्यर्थः ॥ २ ॥ तदेवविवृणोति—ततइति ॥ ३ ॥
 प्रथमं गङ्गायमुनयोः संधिमासाद्य पश्चात् पश्चान्मु-
 खाश्रितां गङ्गाजलवेगाभिहत्याकिंचित्पश्चान्मुखप्रवा-
 हंप्राप्तां कालिन्दीनदीं अनुगच्छेतां अनुसृत्यगच्छे-
 तां । पश्चिमाभिमुखौभूत्वागच्छेतां । भवन्तावितिशे-
 षः । [अभिगच्छेतां अभिमुखंगच्छेतां कालिन्द्याअ-

कतक० पश्चान्मुखाश्रितां संगमात्पश्चिमप्रदेशएवाश्रितस्वप्रयुक्तव्यवहारां संगमपूर्वभागेतुगङ्गायाएवव्यवहारइतिभावः ।
 अन्येतु पश्चान्मुखयागङ्गायाश्रितांकालिन्दीमनुगच्छेतामित्यर्थः । अतएवाग्रे कालिन्दीमासाद्येत्युक्तिरित्याहुः । स० आदाय
 [पा०] १ क. च. गिरिव्रज. २ ड. तंचराम. ३ घ. नानामर. ४ ज. गजवाजि. ५ ख. ज. सुविश्रुतः. ६ छ. कन्दमूल.
 ७ ड. च. छ. झ. व. ट. चैवहि. ८ ख—ट. वनान्तेषुतानि. ९ ड. च. न्गुहाकन्दरनिर्दरान्. घ. गिरिकन्दर. १० ड. च.
 झ. व. कोयष्टिभ. ११ ड. छ. झ. ट. विनोदयन्तंचसुखंपरं. च. व. विनोदयन्तंचसुधाधरं. १२ झ. ट. वसाश्रयं. १३ ड. च.
 छ. झ. व. ट. स्वस्त्ययनंचैव. १४ ख. ड. छ. झ. व. ट. प्रसितान्प्रेक्ष्यतांश्चैव. १५ ग. घ. ज. पुत्रानिवान्वशात्. ड. च.
 छ. झ. व. ट. पुत्रानिवौरसान्. १६ ड. छ. झ. ट. मादायमनुजर्षभ.

अथासाद्य तु कालिन्दीं शीघ्रस्रोतसमापगाम् ॥ तस्यास्तीर्थं प्रचरितं पुराणं प्रेक्ष्य राघवौ ॥
तत्र यूयं पुनं कृत्वा तरतांशुमतीं नदीम् ॥ ५ ॥

ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम् ॥ विवृद्धं बहुभिर्वृक्षैः श्यामं सिद्धोपसेवितम् ॥
तस्मै सीताञ्जलिं कृत्वा प्रयुञ्जीताशिषः शिवाः ॥ ६ ॥

सैमासाद्य तु तं वृक्षं वसेद्वाऽतिक्रमेत वा ॥ ७ ॥

क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं द्रक्ष्यथ काननम् ॥ पलाशबदरीमिश्रं रम्यं वंशैश्च यामुनैः ॥ ८ ॥

स पन्थाश्चित्रकूटस्य गतः सुबहुशो मया ॥ रम्यो मार्दवयुक्तश्च वनदावैर्विवर्जितः ॥ ९ ॥

इति पन्थानमौवेद्य महर्षिः संन्यवर्तत ॥ अभिवाद्य तथेत्युक्त्वा रामेण विनिवर्तितः ॥ १० ॥

उपावृत्ते मुनौ तस्मिन्नामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ कृतपुण्याः स्म सौमित्रे मुनिर्यन्नोऽनुकम्पते ॥ ११ ॥

इति तौ पुरुषव्याघ्रौ मन्त्रयित्वा मनस्विनौ ॥ सीतामेवाग्रतः कृत्वा कालिन्दीं जग्मतुर्नदीम् ॥ १२ ॥

अथासाद्य तु कालिन्दीं शीघ्रस्रोतोवहां नदीम् ॥ चिन्तामापेदिरे सर्वे नदीजलतितीर्षवः ॥ १३ ॥

भिमुखीभूयगच्छेतामित्यर्थः] ॥ ४ ॥ शीघ्रस्रोतस-
मित्यनेन गङ्गाजलवेगप्रतिहतिस्तिमितजलव्यतिरिक्त-
प्रदेशोच्यते । तीर्थं अवतरणप्रदेशं । प्रचरितं गम-
नागमनाभ्यामतिक्षुण्णमित्यर्थः । आंशुमतीं अंशुमतः
सूर्यस्यापत्यभूतां ॥ ५ ॥ ततः तरणानन्तरं । न्यग्रो-
धं तीरस्थं । हरितच्छदं श्यामलपत्रं अतएव श्यामं
श्यामनामकं । वृक्षैः सहविवृद्धं यद्वा वृक्षैः श्यामं वृ-
क्षसहितत्वाद्विशेषेण श्यामलं । वृक्षैरित्युपलक्षणे तृती-
या । आशिषः मनोरथान् । प्रयुञ्जीत प्रार्थयेत् ॥ ६ ॥
वसेद्वातिक्रमेतवा सीतेतिशेषः । श्रान्ताचेत् किञ्चि-

त्कालं वसेत् । नोचेदतिक्रमेतेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ततः दक्षि-
णतटस्थन्यग्रोधात् । यामुनैः यमुनासंबन्धिभिः यमु-
नातीरजैरित्यर्थः ॥ ८ ॥ सः काननं । पथिशब्दापे-
क्षयापुल्लिङ्गत्वं । मार्दवयुक्तः सूक्ष्मसिकतावत्त्वात् ।
वनदावैः वनाग्निभिः । “द्वदावौवनारण्यवह्नी” इ-
त्यमरः । तथाप्यत्र दावशब्दोऽग्निमात्रपरः । “विशि-
ष्टवाचकानां” इतिन्यायात् ॥ ९ ॥ अभिवाद्येत्यर्थे-
न महर्षिर्विशेषयति । तथैवगमिष्यामइत्युक्त्वा अभि-
वाद्य त्वमाश्रमंगच्छेतिरामेणविनिवर्तितोमहर्षिः न्य-
वर्ततेतिसंबन्धः ॥ १०—११ ॥ मन्त्रयित्वा पूर्वोक्त-

भारभ्य पश्चान्मुखाश्रितां । शि० अत्रद्विवचनंतुसीतारामानतिरेकबुद्ध्या ॥ ४ ॥ ति० अथशुद्धांकालिन्दीं प्रतिस्त्रोतोयथाभवति
तथासमागतां विपरीतप्रवाहां आसाद्य तस्यास्तीर्थं अवतरणप्रदेशं । प्रचरितं बहुजनगमनागमनाभ्यामतिक्षुण्णं दृष्ट्वा ।
शि० प्रतिस्त्रोतस्समागतां प्रवाहमार्गलब्धानेकतीर्थसंगमवतीं कालिन्दीमासाद्य तीर्थं पवित्रकारकं । तस्याः कालिन्ध्याः प्रचरितं
विलक्षणप्रचलनं प्रकामं यथास्यात्तथाप्रेक्ष्य ॥ ५ ॥ स० आशिषः अस्माकंपुनरागमनं भवत्विति प्रयुञ्जीत । सिद्धसेवितत्वात्त्रिधास्त-
त्रगमनाभावात्प्रार्थनेदोषोनास्तीतिभावः ॥ ७ ॥ शि० नीलकाननं वनंप्रेक्ष्य मयाबहुशोगतस्य बहुवारंमत्कर्तृकगमनविशिष्टस्यचि-
त्रकूटस्ययः रम्योरमणीयः सः प्रसिद्धः पन्थाः मार्गः त्वयाप्राप्यतेइतिशेषः ॥ ८—९ ॥ स० सीतांअग्रतः लक्ष्मणस्तुप्रान्तेकृतवान् ।
रामस्तुअग्रतःपुरस्तात्कृतवान् । मिलित्वाउभावपि सीतामग्रतःकृत्वैतियुक्तं । “अग्रंप्रान्तेपुरस्ताच्चप्रधानेप्रथमोर्ध्वयोः” इतिविश्वः ।
एतेन यथाश्रुतार्थग्रहणे रामलक्ष्मणयोरपिपुरस्तात्सीतागच्छतीत्युक्तमासीत् । एवंच “अग्रतोगच्छसौमित्रेसीतात्वामनुगच्छतु ।
पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सीतांलांचानुपालयन्” इत्यादिविरोधइतिपरास्तं । उक्तीत्याऽप्रशब्दस्योभयार्थकत्वेनविरोधाभावात् ॥ १२ ॥
शि० चिन्तां कालिन्दीतरणेदेश्यकभरद्वाजोक्तिविषयकस्मृतिं ॥ १३ ॥

[पा०] १ ड. छ. ज. झ. ट. प्रतिस्त्रोतःसमागतां. २ घ. सुचरितं. च. ज. प्रचलितं. ३ ड. च. छ. झ. ज. ट. प्रकामं.
४ क. ग. ज.—ट. राघव. ५ क. प्रवृद्धं. ड. घ. छ. झ. ज. ट. परीतं. ६ झ. प्रयुञ्जीताशिषांक्रियां. ड. ट. प्रयुञ्जीताशिषः-
क्रियां. ७ ख.—च. ज.—ट. समासाद्यच. ८ ख. वसेच्चाति. ९ ड. च. छ. झ. ज. ट. प्रेक्ष्यच. १० झ. सल्लकीबदरी.
११ क.—झ. ट. राम. १२ ड. छ. झ. वन्यैश्च. १३ ड. छ. झ. ट. गतस्य. च. ज. यातःसु. १४ क. ख. ग. ड. च. छ.
झ. ज. ट. दावैश्चविवर्जितः. १५ ड. च. छ. झ. ज. ट. मादिश्य. १६ क. अपावृत्ते. १७ ड. छ. झ. ट. भद्रंते. १८ ड.
छ. झ. ट. स्रोतस्विनी. १९ च. छ. झ. ज. ट. सद्यो.

तौ काष्ठसंघाटमथो चक्रतुस्सुमहाप्लवम् ॥ शुष्कैर्वशैः समास्तीर्णमुशीरैश्च समावृतम् ॥ १४ ॥
 ततो वैतसशाखाश्च जम्बूशाखाश्च वीर्यवान् ॥ चकार लक्ष्मणश्छित्त्वा सीतायाः सुखमासनम् ॥ १५ ॥
 तत्र श्रियमिवाचिन्त्यां रामो दाशरथिः प्रियाम् ॥ ईषत्संलज्जमानां तामर्ध्यारोपयत प्लवम् ॥ १६ ॥
 पार्श्वे च तत्र वैदेह्या वसने भूषणानि च ॥ प्लवे कठिनकाजं च रामश्चक्रे संहायुधैः ॥ १७ ॥
 आरोप्य प्रथमं सीतां संघाटं परिगृह्य तौ ॥ ततः प्रतेरतुर्यत्तौ वीरौ दशरथात्मजौ ॥ १८ ॥
 कालिन्दीमध्यमायाता सीता त्वेनामवन्दत ॥ स्वस्ति देवि तरामि त्वां पारयेन्मे पतिर्व्रतम् ॥ १९ ॥
 यक्ष्ये त्वां गोसहस्रेण सुराघटशतेन च ॥ स्वस्ति प्रत्यागते रामे पुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ २० ॥
 कालिन्दीमथ सीता तु याचमाना कृताञ्जलिः ॥ तीरमेवाभिसंप्राप्ता दक्षिणं वरवर्णिनी ॥ २१ ॥
 ततः प्लवेनांशुमतीं शीघ्रगामूर्मिमालिनीम् ॥ तीरजैर्बहुभिर्वृक्षैः संतेर्यमुनां नदीम् ॥ २२ ॥
 ते तीर्णाः प्लवमुत्सृज्य प्रस्थाय यमुनावनात् ॥ श्यामं न्यग्रोधमासेदुः शीतलं हरितच्छदम् ॥ २३ ॥
 न्यग्रोधं तमुपागम्य वैदेही वाक्यमब्रवीत् ॥ नमस्तेऽस्तु महावृक्ष पारयेन्मे पतिर्व्रतम् ॥ २४ ॥
 कौसल्यां चैव पश्येयं सुमित्रां च यशस्विनीम् ॥ इति सीताऽञ्जलिं कृत्वा पर्यगच्छद्वनस्पतिम् ॥ २५ ॥
 अवलोक्य ततः सीतामायाचन्तीमनिन्दिताम् ॥ दयितां च विधेयां च रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरताग्रज ॥ पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि सायुधो द्विपदांवर ॥ २७ ॥
 यद्यत्फलं प्रार्थयते पुष्पं वा जनकात्मजा ॥ तत्तत्प्रदद्या वैदेह्या यत्रास्या रमते मनः ॥ २८ ॥
 गच्छतोऽस्तु तयोर्मध्ये बभूव जनकात्मजा ॥ मातङ्गयोर्मध्यगता शुभा नागवधूरिव ॥ २९ ॥

रीत्याकृतार्थतामनुसंधाय ॥ १२—१३ ॥ काष्ठसं-
 घाटः काष्ठनिचयः । उशीरैः वीरणतृणमूलैः । “ मू-
 लेस्योशीरमस्त्रियां ” इत्यमरः ॥ १४—१५ ॥ अ-
 चिन्त्यां अचिन्त्यसौन्दर्या । कान्तकरप्रहादावश्यक-
 त्वाच्चेष्टज्जावती ॥ १६ ॥ तत्रैव वैदेह्याः पार्श्वे । कठि-
 नकाजं कठिनकं कन्दमूलखननसाधनमायसाग्रदारु ।
 आजं अजचर्मपिनद्विपटकं । द्वन्द्वैकवद्भावः । चक्रे
 स्थापितवानित्यर्थः ॥ १७ ॥ संघाटं प्लवं । यत्तौ प्लव-
 चालनेयतमानौ ॥ १८ ॥ मेपतिः व्रतं वनवाससं-
 कल्पं । पारयेत् समापयेत् । त्वामुद्दिश्य गोसहस्रेण

गोसहस्रप्रदानेन सुराघटशतेनचनैवेद्येन । स्वस्ति-
 थाभवतितथा प्रत्यागतेसति गोसहस्रप्रदानेनसुराघट-
 शतेनचत्वायक्ष्यइत्यादि याचमाना तीरं प्राप्तेत्यन्व-
 यः ॥ १९—२१ ॥ वृक्षैरित्युपलक्षणेत्तृतीया ॥ २२ ॥
 यमुनावनात् यमुनातीरवनात् ॥ २३—२४ ॥ पर्य-
 गच्छत् प्रदक्षिणंचकार ॥ २५ ॥ अवलोक्य सी-
 तायाः श्रान्त्यश्रान्तीपरीक्ष्येत्यर्थः । आयाचन्ती म-
 नोरथान्प्रार्थयन्ती ॥ २६ ॥ भरताग्रजेतिबहुव्रीहिः ।
 अग्रतोगच्छेत्यनेन सीतायाः पुरतोगच्छेत्युक्तं ॥ २७ ॥
 अग्रतोगमनफलमाह—यद्यत्फलमित्यादिश्लोकेन ॥ २८

स० आसनं प्लवेउपवेशनार्थं ॥ १५ ॥ स० स्वस्ति सुखंयथाभवतितथा ॥ २० ॥ स० हेभरतानुज बहुव्रीहिः । त्वंसी-
 तामादाय स्वपृष्ठतःकृत्वा । अग्रतः तस्याःपुरस्तात् ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. घ. च. संघाट. २ ग. घ. ज. चक्रतुस्तु. ३ ड. छ. झ. ट. शुष्कैर्वनैः. ख. शुष्कैर्वशैः. ४ क. ख. ड.
 च. छ. झ. व. ट. समास्तीर्ण. ५ क. ख. ड. च. छ. झ. व. ट. वैतस. ६ ड. च. छ. झ. ट. जंबु. ७ क. ग. छ. झ. ज.
 ट. त्सलज्जमानां. ८ क. मध्यारोहयत. ९ ख—ट. तत्रच. क. तत्रैव. १० ड. छ. झ. ट. समाहितः. ११ क. ख.
 ग. ड—ट. सीतांप्रथमं. १२ ड. छ. झ. ट. प्रीतौ. १३ ख. तारयेन्मे. १४ क. जनकात्मजा. च. छ. वरवर्णिनी. १५ ड.
 छ. झ. ट. तेतुतं. १६ ड. छ. झ. ट. समुपागम्य. ख. तमुपास्थाय. क. तंसमास्थाय. १७ क. च. व. त्विदमब्रवीत्. ड.
 छ. झ. ट. चाभ्यवन्दत. १८ क. व्रतपतिः. १९ क. ख. ड. च. छ. पश्यामः. झ. व. ट. पश्येम. २० ग. घ. प्रत्यगच्छद्व-
 नस्पतिं. ड. छ. झ. ट. पर्यगच्छन्मनस्विनी. २१ ड—ट. भरतानुज. २२ ड. पृष्ठतोगन्तुमिच्छामि. च. छ. झ. पृष्ठतोऽनु.
 २३ ड. च. छ. झ. व. ट. त्रयच्छवैदेह्याः. ख. घ. प्रदद्याद्वैदेह्याः.

एकैकं पादपं गुल्मं लतां वा पुष्पशालिनीम् ॥ अदृष्टपूर्वा पश्यन्ती रामं पप्रच्छ साऽबला ॥३०॥
 रमणीयान्बहुविधान्पादपान्कुसुमोत्कटान् ॥ सीतावचनसंरब्ध आनयामास लक्ष्मणः ॥ ३१ ॥
 विचित्रवालुकजलां हंससारसनादिताम् ॥ रेमे जनकराजस्य तदा प्रेक्ष्य सुता नदीम् ॥ ३२ ॥
 क्रोशमात्रं ततो गत्वा आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ बहून्मेघान्मृगान्हत्वा चेरतुर्यमुनावने ॥ ३३ ॥
 विहृत्य ते बर्हिणपूगनादिते शुभे वने वानरवारणायुते ॥

समं नदीवप्रमुपेत्य संमतं निवासमाजगुरदीनदर्शनाः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

प्रभातेसीतालक्ष्मणाभ्यांसहप्रस्थितेनरामेणमार्गोसीताप्रतिवनरामणीयकादिप्रदर्शनपूर्वकंचित्रकूटमेत्यतत्रवाल्मीक्याश्रमा-
 भिगमनम् ॥ १ ॥ रामेणवाल्मीक्यभ्यनुज्ञयालक्ष्मणेनपर्णशालानिर्माणम् ॥ २ ॥ तथादेवतायजनादिपूर्वकंसीतालक्ष्म-
 णाभ्यांसहसुसुहूर्तेर्पर्णशालाप्रवेशः ॥ ३ ॥

अथ रात्र्यां व्यतीतायामवसुप्तमनन्तरम् ॥ प्रबोधयामास शनैर्लक्ष्मणं रघुनन्दनः ॥ १ ॥
 सौमित्रे शृणु वन्यानां वल्गु व्याहरतां स्वनम् ॥ संप्रतिष्ठामहे कालः प्रस्थानस्य परंतप ॥ २ ॥
 सै सुप्तः समये आत्रा लक्ष्मणः प्रतिबोधितः ॥ जहौ निद्रां च तन्द्रीं च प्रसक्तं च पथि श्रमम् ॥३॥
 तत उत्थाय ते सर्वे स्पृष्ट्वा नद्याः शिवं जलम् ॥ पन्थानमृषिणाऽऽदिष्टं चित्रकूटस्य तं ययुः ॥४॥
 ततः संप्रस्थितः काले रामः सौमित्रिणा सह ॥ सीतां कमलपत्राक्षीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 आदीप्तानिव वैदेहि सर्वतः पुष्पितान्नगान् ॥ सैः पुष्पैः किंशुकान्पश्य मालिनः शिशिरालये ॥६॥

—२९ ॥ पप्रच्छ कैषासंज्ञेतिपृष्ठवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

पादपानित्येनन स्तंबकविशिष्टाः पादपावयवाउच्यन्ते।
 सीतावचनसंरब्धः सीतावचनेनत्वरितः ॥ ३१ ॥
 नदीं यमुनां । सुदूरंतत्तीरेगमनात्तद्दर्शनं ॥ ३२ ॥
 मेघान् शुचीन् भक्ष्यानितियावत् । चेरतुः भक्षित-
 वन्तौ । चर गतिभक्षणयोः ॥ ३३ ॥ पूगः समूहः ।
 समं अनिम्नोन्नतं । नदीवप्रं नदीतीरं । संमतं निवासं
 सीताभिमतंवासस्थानं ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
 जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने

अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

अनन्तरं स्वप्रबोधानन्तरं । अवसुप्तं ईषत्सुप्तमित्य-
 र्थः ॥ १ ॥ वन्यानां शुकपिकशारिकादीनां । वल्गु
 सुन्दरं । कालः प्राप्तइतिशेषः ॥ २ ॥ समये प्रबोधन-
 समये । तन्द्रीं जाड्यं । जहौ तदाप्रभृतीतिशेषः ।
 पथिश्रमं तत्कृतोपचारमित्यर्थः ॥ ३ ॥ नद्याः कालि-
 न्याः । स्पृष्टेत्युपलक्षणंप्रातःकालिकस्नानादिकृत्या-
 नां । तंपन्थानं पलाशवनरूपं ॥ ४—५ ॥ आदी-

स० अदृष्टरूपमिति विपरिणतंसत्पादपं गुल्ममिलाभ्यामन्वेति । एकैकमिति वत् ॥ ३० ॥ स० प्रश्नस्त्वपेक्षामूलइति मत्वा सीता
 वचने संरब्धः आदरवान् लक्ष्मणः कुसुमोत्करान् पुष्पस्तोमविशिष्टान् । पादपान् तदग्रभागान् । उपलक्षणमेतत् । गुल्मादीनान-
 यामास । तत्तन्नामकथितवानानिन्येच ॥३१॥ स० चेरतुर्भुक्तवन्तौ । परिवेषणकर्त्र्यांसीतायारामोच्छिष्टभोक्तृत्वेननिमित्तेनतद-
 प्रदण्णाद्विवचनोपपत्तिः ॥३३॥ स० वारणवानराणामयुतानियसिन्नितिव्यधिकरणोबहुव्रीहिः । यद्वा वारणवानरैः आसमन्तायुते ।
 नदीवप्रं यमुनातीरं । “तटेवप्रः” इतिरत्नमाला । उपेत्यतत्रनिवासं आजगमुश्चकुः ॥ ३४ ॥ इतिपञ्चपञ्चाशःसर्गः ॥ ५५ ॥

ति० अथावसुप्तं स्वप्रबोधानन्तरमपीषत्सुप्तं । एतेन चतुर्दशवर्षपर्यन्तंलक्ष्मणःस्वापहीनोऽनाहारश्चेतिलोकप्रवादोपास्तः ।
 शि० अनन्तरं दूररहितंयथास्यात्तथा । स० अनन्तरंस्वप्रबोधानन्तरंअवसुप्तं निद्रामुद्रितलोचनत्वेनतिष्ठन्तं ॥१॥ ती० मालिनः
 [पा०] १ ड. छ. झ. व. ट. अदृष्टरूपां. २ ड. छ—ट. न्कुसुमोत्करान्. ३ क—ट. सुताप्रेक्ष्यतदा. ४ ग. ड. च. छ.
 झ. व. ट. वारणवानरायुते. ५ ड. छ. झ. व. ट. सलरं. ६ ड. छ. झ. ट. रघुपुङ्गवः. ७ ड. छ. झ. ट. प्रसुप्तस्तुततो
 आत्रासमये. ८ ड. छ. झ. व. ट. तन्द्रां. ९ ख. ड. च. छ. झ. व. ट. परिश्रमं. १० ड. छ. झ. ट. मृषिभिर्जुष्टं. क. ख.
 ग. च. ज. व मृषिणोद्दिष्टं. घ. मृषिणाजुष्टं. ११ पुष्पितान्द्रुमान्.

पश्य भल्लातकान्फुल्लान्नरैरनुपसेवितान् ॥ फलपत्रैरवनतान्नूनं शैक्ष्यामि जीवितुम् ॥ ७ ॥
 पश्य द्रोणप्रमाणानि लम्बमानानि लक्ष्मण ॥ मधूनि मधुकारीभिः संभृतानि नगेनगे ॥ ८ ॥
 एष क्रोशति नत्पूहस्तं शिखी प्रतिकूजति ॥ रमणीये वनोद्देशे पुष्पसंस्तरसंकटे ॥ ९ ॥
 मातङ्गयूथानुसृतं पक्षिसंघानुनादितम् ॥ चित्रकूटमिमं पश्य प्रवृद्धशिखरं गिरिम् ॥ १० ॥
 समभूमितले रम्ये द्रुमैर्बहुभिरावृते ॥ पुण्ये रंस्यामहे तात चित्रकूटस्य कानने ॥ ११ ॥
 ततस्तौ पादचारेण गच्छन्तौ सह सीतया ॥ रम्यमासेदतुः शैलं चित्रकूटं मनोरमम् ॥ १२ ॥
 तं तु पर्वतमासाद्य नानापक्षिगणायुतम् ॥ बहुमूलफलं रम्यं संपन्नं सरसोदकम् ॥ १३ ॥
 मनोज्ञोऽयं गिरिः सौम्य नानाद्रुमलतायुतः ॥ बहुमूलफलो रम्यः स्वार्जीवः प्रतिभाति मे ॥ १४ ॥
 मुनयश्च महात्मानो वसन्त्यस्मिञ्शिलोच्चये ॥ अयं वासो भवेत्तावदत्र सौम्य रमेमहि ॥ १५ ॥
 इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ॥ अभिगम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवादयन् ॥ १६ ॥
 तान्महर्षिः प्रमुदितः पूजयामास धर्मवित् ॥ आस्यतामिति चोवाच स्वागतं तु निवेद्य च ॥ १७ ॥
 [राघवं प्रीतिसंयुक्तं इदं वचनमब्रवीत् ॥ ज्ञातं मया रघुश्रेष्ठ त्वदागमनकारणम् ॥
 अत्र वासमृषीणां च सकाशे रोचय प्रभो ॥ १८ ॥
 इति तेन समाज्ञप्तः प्रीयमाणो महारथः ॥ तथेति प्रतिजग्राह ऋषिणोक्तं कृताञ्जलिः] ॥ १९ ॥
 ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ॥ संनिवेद्य यथान्यायमात्मानमृषये प्रभुः ॥ २० ॥
 लक्ष्मणानय दारुणि दृढानि च वराणि च ॥ कुरुष्वान्वसथं सौम्य वासे मेऽभिरतं मनः ॥ २१ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिर्विविधान्द्रुमान् ॥ आजहार ततश्चक्रे पर्णशालामरिंदमः ॥ २२ ॥

पानिव आसमन्ताज्ज्वलतइव । नगान् वृक्षान् । स्वैः
 पुष्पैः मालिनः मालावतइवस्थितान् । शिशिरात्यये
 वसन्तसमये ॥ ६ ॥ भल्लातकान् वीरवृक्षान् । फु-
 ल्लान् फुल्लपुष्पान् । अनुपसेवितान् दुर्गमत्वादिति
 भावः । जीवितुंशैक्ष्यामि एवमादिजीवनसाधनस्य
 विद्यमानत्वादिति भावः ॥ ७ ॥ द्रोणप्रमाणानि द्रोणं
 आढकद्वयं तत्प्रमाणानि तत्प्रमाणमधुपूरितानि । मधू-
 निकुर्वन्तीति मधुकार्यः कर्मण्यण् ङीप् । ताभिः मधुम-
 क्षिकाभिरितियावत् । संभृतानि निर्मितानि । नगेनगे
 वृक्षेवृक्षे लम्बमानानिमधूनि मधुपटलानि पश्य ॥ ८ ॥
 नत्पूहः दात्यूहः । वनोद्देशे वनप्रदेशे । पुष्पसंस्तरसं-
 कटे पुष्पमयास्तरणेननिबिडे ॥ ९ ॥ मातङ्गयूथा-
 नुसृतं गजकुलैर्व्याप्तं । प्रवृद्धशिखरं उन्नतशिखरं

॥ १०—१२ ॥ तत्त्वित्यारभ्यअभिवादयन्नित्यन्तमेकं
 वाक्यं । सरसोदकं स्वादूदकं । स्वाजीवः शोभनःआ-
 जीवोजीविकायस्मिन्सतथोक्तः । शिलोच्चये पर्वते ।
 इति इतिनिश्चित्य । आश्रमं वाल्मीकीयं । अभिवादयन्
 अभ्यवादयन् । तदानींचित्रकूटेवाल्मीकेवासः भरताग-
 मनानन्तरमृषिनिर्गमनकथनात्ततःप्रभृतिमसातीरइ-
 तिज्ञेयम् । अतोन्बालकाण्डकथाविरोधः ॥ १३—
 १९ ॥ ततइत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं । यथान्यायं
 यथाक्रमं । आत्मानमृषयेसंनिवेद्य अमुकस्य पुत्रोहं अयं
 मद्भाता इयंमद्भार्या एतादृशकार्यार्थमागता वयमित्ये-
 वमुक्त्वा वराणि जम्बूप्रभृतीनि गृहनिर्माणार्हाणि ।
 तन्निष्णीमधूकादेस्त्याज्यत्वात् । आनय आवसथंकुरु-
 ष्वेति लक्ष्मणमब्रवीदिति संबन्धः ॥ २०—२२ ॥

श्रेणीभूतान् ॥ ६ ॥ शि० शक्ष्याम शक्ष्यामः ॥ ७ ॥ ति० चित्रकूटेस्थितएववाल्मीकिः रामराज्यप्राप्तिसमयेतमसातीरगतइ-
 तिनविरोधइतिप्राञ्चः । प्राचेतसादयंवाल्मीकिरन्यएवेतितलं ॥ १६ ॥ शि० वराणि निषिद्धच्छायकविभीतकादिभिन्नत्वेनोत्कृष्टा-

[पा०] १ क. ख. ड—ट. न्ब्रवान्. २ ड. च. छ. झ. ट. फलपुष्पैरव. ३ घ—ट. शक्ष्याम. ४ ख. च. न. रंस्यावहे.
 ५ क. ख. ग. ड—ट. संपन्नसरसोदकं. ६ क. फलायुतः. ७ ड. छ. झ. ट. भवेत्तावदयमत्रवसेमहि. ख. भवेत्तावद्वयम-
 त्रवसेमहि. ८ ग. घ. ज. महामतिः. ९ ग. घ. स्वागतं च. ड. झ. न. ट. स्वागतं तं. १० कुण्डलान्तर्गतमर्धपञ्चकं. क. च.
 पुस्तकयोर्द्वयते. ११ संयुक्तं.

तां निष्ठितां बद्धकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम् ॥ शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 ऐणेयं मांसमाहृत्य शालां यक्ष्यामहे वयम् ॥ कर्तव्यं वास्तुशमनं सौमित्रे चिरजीविभिः ॥ २४ ॥
 मृगं हत्वाऽऽनय क्षिप्रं लक्ष्मणेह शुभेक्षण ॥ कर्तव्यः शास्त्रदृष्टो हि विधिधर्ममनुसर ॥ २५ ॥
 भ्रातुर्वचनमाज्ञाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ चकार स यथोक्तं च तं रामः पुनरब्रवीत् ॥ २६ ॥
 ऐणेयं श्रपयस्वैतच्छालां यक्ष्यामहे वयम् ॥ त्वर सौम्य मुहूर्तोऽयं ध्रुवश्च दिवसोऽप्ययम् ॥ २७ ॥
 स लक्ष्मणः कृष्णमृगं हत्वा मेध्यं प्रतापवान् ॥ अथ चिक्षेप सौमित्रिः समिद्धे जातवेदसि ॥ २८ ॥
 तं तु पक्वं समाज्ञाय निष्टप्तं छिन्नशोणितम् ॥ लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्रमथ राघवमब्रवीत् ॥ २९ ॥
 अयं कृष्णः समाप्ताङ्गः शृतः कृष्णमृगो यथा ॥ देवतां देवसंकाश यजस्व कुशलो ह्यसि ॥ ३० ॥
 रामः स्नात्वा तु नियतो गुणवाञ्छप्यकोविदः ॥ संग्रहेणाकरोत्सर्वान्मन्त्रान्सत्रावसानिकान् ॥ ३१ ॥
 इष्ट्वा देवगणान्सर्वान्विवेशवसथं शुचिः ॥ बभूव च मनोहादो रामस्यामिततेजसः ॥ ३२ ॥

निष्ठितां निश्चलां वातादिनाचालयितुमशक्यां भित्ति-
 सहितां परिनिष्पन्नां । बद्धकटां कुड्यार्थेकल्पितास्त-
 रणां बद्धबाह्यावरणांवा । कटेवर्षावरणयोरितिधातुः ।
 सुदर्शनां शोभनदर्शनां । शुश्रूषमाणं परिचर्याकुर्वन्तं ।
 एकाग्रं इतः परं किंवा आज्ञापयिष्यतीति सावधानं ॥ २३ ॥
 ऐणेयं एणसंबन्धि एणाडूव् आर्षः । शालां शालाधि-
 छात्रीस्तत्तद्विग्रासिनीदेवताः । तास्तु शय्यादेशेका-
 मलिङ्गेन देहल्यामन्तरिक्षलिङ्गेनेत्यादिनगरखण्डप्रति-
 पाद्याः । तादृशयागार्थपूर्वं वास्तुशमनं वास्तुशान्तिः
 गृहप्रवेशार्हकर्म कर्तव्यं गृहदेशेवर्तमानभूतपिशाचा-
 दीनां शमनं कर्तव्यमित्यर्थः । कर्तव्यं चिरजीविभिरित्य-
 नेन अकरणे आयुःक्षयोदर्शितः । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुरा-
 णे । “न च व्याधिभयं तस्य न च बन्धुजनक्षयः । जीवे-
 द्वर्षशतं स्वर्गकल्पमेवं वसेन्नरः ” इति ॥ २४ ॥ कथं
 कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—कर्तव्य इति । शास्त्रदृष्टः
 शास्त्रेषु निर्णीतः । विधिः प्रकारः कर्तव्यः । धर्मं तद-
 नुकूलधर्मशास्त्रं । अनुसर अवधेहीत्यर्थः ॥ २५—

२६ ॥ श्रपयस्व पच । अयं मुहूर्तः ध्रुवः स्थिरः । अ-
 यं शोभनतिथिनक्षत्रयुक्तो दिवसो वासरश्च ध्रुवः स्थिर
 इत्यर्थः । [अयं सौम्यमुहूर्तः शुभमुहूर्तः । अयं दिव-
 सश्च ध्रुवः यजमानस्थैर्यकारी] ॥ २७ ॥ समिद्धे
 सम्यग्दीप्ते । जातवेदसि अग्नौ । चिक्षेप पपाचेत्यर्थः
 ॥ २८ ॥ निष्टप्तं सोष्णं । छिन्नशोणितं ॥ २९ ॥
 कृष्णः कृष्णमृगः । समाप्ताङ्गः परिपूर्णावयवः । शृतः
 पक्वः । कृष्णमृगो यथा पूर्णावयवत्वात् पाकतः श्याम-
 त्वाच्च पूर्वावस्थ इव दृश्यत इत्यर्थः । कुशलोसि यज-
 ने समर्थोसि ॥ ३० ॥ गुणवान् प्रायत्यादिगुणवान् ।
 जप्यकोविदः जप्यमन्त्रेषु समर्थः । संग्रहेण संक्षेपेण ।
 सत्रावसानिकान् सत्रं वास्तुयागः यैर्मन्त्रैरवसीयते प-
 रिसमाप्यते ते सत्रावसानाः सत्रावसाना एव सत्राव-
 सानिकाः । विनयादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थे ठक् । छा-
 न्दसो वृद्ध्यभावः । अकरोत् यावता वास्तुशान्तिकर्म-
 समाप्यते तावन्मन्त्रान् जजापेत्यर्थः । मन्त्रजपपूर्वकं
 कर्माण्यकरोदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ देवगणान् वास्तुदेव-

नि ॥ २१ ॥ ति० बद्धकटां बद्धकवाटां । छान्दसो वर्णलोपः । यद्वा बद्धच्छदिषं । बद्धः कटः वर्षावारकोयस्यामित्यर्थात् ॥ २३ ॥
 ती० वास्तुशब्देन गृहाधिष्ठितशिखिपर्जन्यप्रभृतिपञ्चचलारिशदेवता उच्यन्ते । तासां शमनं होमनैवेद्यबलिभिः पूजनं ॥ २४ ॥
 बोधायनेनोक्तां यज्ञार्थं शुवधदोषशङ्कानिवर्तयति—कर्तव्य इति । शास्त्रदृष्टः शास्त्रचोदितः । विधिः कर्तव्य एव । तं धर्ममेवानुसर ।
 नात्र हिंसादिदोषप्रसङ्गः । यज्ञविनियुक्तपशूनामुत्तमलोकभागित्वेन वधस्य तेषामनुग्रहत्वाच्च । “न वा उवेतन्मित्रयसेनरिष्यसि देवाः
 इदेषि पथिभिस्सुगेभिः । यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतस्तत्र त्वा देवस्स वितादधातु” इति हि श्रूयते । तस्माद्यज्ञे वधोऽवध इति च स्मर्यते
 ॥ २५ ॥ शि० त्वर अत्र विलंबं न कुर्वित्यर्थः । तत्र हेतुः अयं मुहूर्तो ध्रुवः ध्रुवसंज्ञकः । निश्चयेन कार्यसाधक इत्यर्थः । ननु पुनरयमा-
 गमिष्यति किं त्वरयेत्यत आह । अयं विधिः । दिवसः दिवससंबन्धी । रात्रौ न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २७ ॥ ति० सर्वः सर्वकर्माहः ।
 स० समस्ताङ्गः शिरादिसर्वावयवोपेतः । सर्वः हिंसितः । अर्बुपर्व हिंसायामिति धातोः “धात्वादेः षस्सः” इति षस्य सत्वे व-
 [पा०] १ क. ख. ग. च. ज. मनुसरन्. २ ड. झ. चकार च यथोक्तं हि. क—घ. च. झ. ज. ञ. ट. चकार च यथोक्तं स.
 ३ क—ट. दिवसोऽयं. ४ ड. छ. झ. ट. सर्वः समस्ताङ्गः. ५ ड. छ. झ. ट. मया. ६ ग. ड. छ. ज. झ. ट. देवतादेव.
 ७ ड. झ. ट. गुणवाञ्छप. ८ क. ग. घ. च. ज. विवेशवसति.

वैश्वदेवबलिं कृत्वा रौद्रं वैष्णवमेव च ॥ वास्तुसंशमनीयानि मङ्गलानि प्रवर्तयन् ॥ ३३ ॥
जपं च न्यायतः कृत्वा स्नात्वा नद्यां यथाविधि ॥ पापसंशमनं रामश्चकार बलिमुत्तमम् ॥ ३४ ॥
वेदिस्थलविधानानि चैत्यान्यायतनानि च ॥ आश्रमस्यानुरूपाणि स्थापयामास राघवः ॥ ३५ ॥
वन्यैर्माल्यैः फलैर्मूलैः पक्कैर्मसैर्यथाविधि ॥ अद्भिर्जपैश्च वेदोक्तैर्दमैश्च संसमित्कुशैः ॥ ३६ ॥
तौ तर्पयित्वा भूतानि राघवौ सह सीतया ॥ तदा विविशतुः शालां सुशुभां शुभलक्षणौ ॥ ३७ ॥
तां वृक्षपर्णच्छदनां मनोज्ञां यथाप्रदेशं सुकृतां निवाताम् ॥
वासाय सर्वे विविशुः समेताः सभां यथा देवगणाः सुधर्माम् ॥ ३८ ॥
अनेकनानामृगपक्षिसंकुले विचित्रपुष्पस्तंबकैर्द्रुमैर्युते ॥
वनोत्तमे व्यालमृगानुनादिते तदा विजहुः सुसुखं जितेन्द्रियाः ॥ ३९ ॥
सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् ॥
ननन्द हृष्टो मृगपक्षिजुष्टां जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥ ४० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

ताः । ह्यादस्तुष्टिः ॥ ३२ ॥ वैश्वदेवबलिं वैश्वदेवबलि-
हरणे । रौद्रं रुद्रदेवताकं । वैष्णवं विष्णुदेवताकं च
यागं । वास्तुसंशमनीयानि गृहारिष्टशामकानि । म-
ङ्गलानि मङ्गलकराणि पुण्याहवाचनशान्तिजपादीनि ।
स्नात्वेति पुनःस्नानकरणं “ततःसर्वौषधीस्नानं यज-
मानस्यकारयेत्” इतिस्मरणादित्याहुः । वस्तुतस्तु रौद्र-
यागकरणात्पुनःस्नानं । रौद्रकर्मकरणे अपउपस्पृश्ये-
तिविधानादितिज्ञेयम् । पापसंशमनं पापशब्देन
पापप्रधानानिदिवाचरनक्तंचराणिक्लृप्तभूतान्युच्यन्ते ।
तेषांसंशमनं । यद्वा पापसंशमनं पञ्चसूनागृहस्थस्ये-
त्याद्युक्तीत्यासूनारूपपापशमनं । वैश्वदेवबलिमित्य-
त्रभूतबलिमात्रोक्तिः । अत्रतद्व्यतिरिक्तःपित्रादिविष-
यः । यद्वा पूर्ववैश्वदेवरूपबलिमित्यर्थः । अत्रसर्वभूत-
बलिः । यद्वा पूर्वोक्तस्यसर्वस्योपसंहारः ॥ ३३—३४ ॥
वेदिस्थलविधानानि बलिहरणादिवेदिस्थलसंस्थानानि ।
“वेदिःपरिष्कृताभूमिः” इत्यमरः । चैत्यानि गन्धर्वा-
द्यावासस्थानानि । आयतनानि विष्णवाद्यावासस्थला-

नि । [चैत्यानि देवतास्थानानि । आयतनानि अग्न्य-
गाराणि । अनुरूपाणि आश्रमस्यानुरूपाणिसूक्ष्माणी-
त्यर्थः । स्थापयामास मन्त्रतस्तत्तदेवतानांतत्रतत्राव-
स्थानंकल्पितवानित्यर्थः] ॥ ३५—३७ ॥ वृक्षपर्ण-
च्छदनां वृक्षपर्णरूपाच्छादनपटलयुक्तां यथाप्रदेशं
शास्त्रोक्तप्रदेशमनतिक्रम्य । आग्नेयांपाकशालेत्यादि
शास्त्रं । सुधर्मा देवसभां “स्यात्सुधर्मादेवसभे”त्यमरः
॥ ३८ ॥ पुष्पस्तंबकपदं कर्णावतंसादिपदवन्निर्वाहं ।
व्यालाः सर्पाः गजावा । जितेन्द्रियाइत्यनेन विहारोग्रा-
म्यभिन्नजलक्रीडापुष्पापचयादिरितिसूच्यते ॥ ३९ ॥
तां प्रसिद्धां । सुतीर्थाम् शोभनजलावतरणप्रदेशां ।
हृष्टः पुलकितः पुरविप्रवासात् जनितमितिशेषः
॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
षट्पञ्चाशःसर्गः ॥ ५६ ॥

योरभेदात्सर्वइतिरूपं ॥ ३० ॥ टी० वास्तुसंशमनीयानि वास्तुदोषसंशमनार्थानिगर्भन्यासादीनि ॥ ३३ ॥ ति० पापसंशमनं
पापशमनसाधनं बलिं वैश्वदेवबलिमित्युपसंहारेणवादः ॥ ३४ ॥ टी० चैत्यं गणपत्यायतनं ॥ ३५ ॥ इतिषट्पञ्चाश-
स्सर्गः ॥ ५६ ॥

[पा०] १ ख. विमानानि. २ क. मूलैःफलैर्माल्यैः. ३ क. ख.च. ज. समिद्रणैः. ४ ज. सुकृतानिवासतां. ५ क. च.
नानाविध. ६ च. ज. स्तंबकद्रुमैः. ७ क. ख. च. ज. क्ष. रामो. ८ ख. विप्रवासानात्.

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

गुहचारै रामस्यचित्रकूटगमनादिकं निवेदितेन सुमन्त्रेण गुहसमापृच्छनपूर्वकं सायाह्ने अयोध्याप्रवेशः ॥ १ ॥ तथा स्वानुद्रवत्पौरैषुरामवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकमन्तःपुरमेत्यदशरथे रामवृत्तान्तनिवेदनम् ॥ २ ॥ तच्छ्रवणेनकौसल्यादशरथयो-
र्मूर्च्छयापतितयोःसतोःसर्वैर्दुःखात्परिवेदनम् ॥ ३ ॥

कथयित्वा सुदुःखार्तस्सुमन्त्रेण चिरं सह ॥ रामे दक्षिणकूलस्थे जगाम स्वगृहं गुहः ॥ १ ॥
भरद्वाजाभिगमनं प्रयागे च सहासनम् ॥ आगिरेर्गमनं तेषां तत्रस्थैर्भिलक्षितम् ॥ २ ॥
अनुज्ञातः सुमन्त्रोथ योजयित्वा हयोत्तमान् ॥ अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढदुर्मनाः ॥ ३ ॥
स वनानि सुगन्धीनि सरितश्च सरांसि च ॥ पश्यन्नतिययौ शीघ्रं ग्रामाणि नगराणि च ॥ ४ ॥
ततः सायाहसमये तृतीयेऽहनि सारथिः ॥ अयोध्यां समनुप्राप्य निरानन्दां ददर्श ह ॥ ५ ॥
स शून्यामिव निश्शब्दां दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ॥ सुमन्त्रश्चिन्तयामास शोकवेगसमाहतः ॥ ६ ॥
कच्चिन्न सगजा साश्वा सजना सजनाधिपा ॥ रामसंतापदुःखेन दग्धा शोकाग्निना पुरी ॥ ७ ॥
इति चिन्तापरः सूतो वाजिभिः शीघ्रर्षातिभिः ॥ नगरद्वारमासाद्य त्वरितः प्रविवेश ह ॥ ८ ॥
सुमन्त्रमभियान्तं तं शतशोथ सहस्रशः ॥ क राम इति पृच्छन्तः सूतमभ्यद्रवन्नराः ॥ ९ ॥
तेषां शशंस गङ्गायामहमापृच्छद्य राघवम् ॥ अनुज्ञातो निवृत्तोऽस्मि धार्मिकेण महात्मना ॥ १० ॥
ते तीर्णा इति विज्ञाय बाष्पपूर्णमुखा जनाः ॥ अहो धिगिति निश्चस्य हा रामेति च चुक्रुशुः ॥ ११ ॥
शुश्राव च वचस्तेषां बृन्दंबृन्दं च तिष्ठताम् ॥ हताः स्म खलु ये नेह पश्याम इति राघवम् ॥ १२ ॥

एवंरामस्यचित्रकूटगमनपर्यन्तवृत्तान्तमभिधाय
गुहसुमन्त्रादिवृत्तान्तमृषिःप्रस्तौति—कथयित्वेति ।
गुहो रामेदक्षिणकूलस्थेसति सुदुःखार्तःसन् सुमन्त्रेण
सह चिरंकथयित्वा यावद्रामोक्षिपथमतिक्रामति
तावत्पर्यन्तंतत्रैवस्थित्वारामगुणान्कथयित्वेत्यर्थः ।
स्वगृहंजगाम तेनसहस्वगृहंजगामेत्यर्थः ॥ १ ॥ तेषां
रामादीनां भरद्वाजाभिगमनं भरद्वाजसेवनं प्रयागे
भरद्वाजेनसहासनं आगिरेश्चित्रकूटपर्यन्तंगमनंच
तत्रस्थैः शृङ्गिवेरपुरस्थैश्चारैः अभिलक्षितं निवेदितं
सुमन्त्रेणसम्यग्विदितमित्यर्थः । गङ्गोत्तरणदिवसनिशा
वनस्पतिमूले द्वितीयाभरद्वाजाश्रमे तृतीयायमुनातीरे
चतुर्थेऽहनिचित्रकूटगमनं पञ्चमेपुनरागम्यचारैर्निवे-
दनं ॥ २ ॥ अथ रामवृत्तान्तश्रवणानन्तरं । अनुज्ञा-

तः गुहेनेतिशेषः । गाढदुर्मनाः अत्यन्तदुर्मनाः ॥ ३ ॥
ग्रामाणि ग्रामान् ॥ ४ ॥ ततः ग्रामनगरातिक्रमणा-
नन्तरं । तृतीयेऽहनि शृङ्गिवेरपुराभिर्गमापेक्षयातृती-
यदिवसे । यद्वा अहनि तृतीयेसायाहसमये अहःतृतीय-
कालभूतेसायाहकाले अयोध्यांसमनुप्राप्य निरानन्दां
तांददर्श ॥ ५—७ ॥ त्वरितःप्रविवेश नगरंजनसं-
चारशून्यंनिश्शब्दंवर्तते राजाकामवस्थांप्राप्तइतिज्ञा-
तुंत्वरितःप्रविष्टवानित्यर्थः ॥ ८—९ ॥ गङ्गायां गङ्गा-
तीरे । निवृत्तोऽस्मीतितेषांशशंसेति संबन्धः ॥ १० ॥
ते रामादयः ॥ ११ ॥ बृन्दंबृन्दंचतिष्ठतां संघशस्ति-
ष्ठतां । हताइति येवयं इह अस्मिन्नथे राघवंनपश्यामः
इति अस्माद्धेतोः । तेहताःस्मेतिसंबन्धः । दानादिषु
अन्तरा मध्येनायकमणिवद्वर्तमानंरामं पुनःजातुकदा-

ति० गङ्गोत्तरणतृतीयदिवसेभरद्वाजाश्रमात्प्रतिनिवृत्तदूतमुखात्तावत्पर्यन्तं दृत्तं ज्ञात्वा तद्दिन एव शृङ्गिवेरपुरात्सुमन्त्रस्य प्रतिनिवृत्ति-
रिति बोध्यं । अतएव “रामस्यनिर्गमदिनादिनेष्वेऽर्धरात्रके । हाहालक्ष्मणहासीतेहारामेतिमृतोवृषः” इति पादसंगच्छते । दिनद्वयेन
शृङ्गिवेरपुरेरामागमनं । तद्वितीयेदिनेगङ्गोत्तरणं । तदादिदिनत्रयंसुमन्त्रस्यतत्रस्थितिः । तत्रतृतीयदिवसेमध्याह्नेप्रयागतआगतचारेभ्यो
रामवृत्तान्तंलब्ध्वाततःप्रस्थायमध्येऽवस्थानं । ततस्त्वेष्वेऽपराह्णेऽयोध्याप्रवेशःसुमन्त्रस्य । तदर्धरात्रेराज्ञोमरणं ॥ २ ॥ ति० यत्तः

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. कथयित्वातु. २ ख. तीरस्थे. ३ क. सहासनं. ड. झ. ट. चसभाजनं. ४ क. रूपलक्षितं. ५ ड. झ.
ट. पश्यन्नतयो. ६ ड. छ. झ. ट. द्वितीयेहनि. ७ ख. शोकेन. ८ ड. च. छ. झ. व. ट. यायिभिः. ९ ड. च. छ. झ.
मभिधावन्तः. ख. ग. मभिधावन्तं. ट. मभियान्तंतु. १० ख. ड. छ. ज. झ. ट. नराः. ११ ड. च. छ. झ. ट. विचुक्रुशुः.

दानयज्ञविवाहेषु समाजेषु महत्सु च ॥ न द्रक्ष्यामः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्तरा ॥ १३ ॥
 किं समर्थं जनस्यास्य किं प्रियं किं सुखावहम् ॥ इति रामेण नगरं पितृवत्परिपालितम् ॥ १४ ॥
 वातायनगतानां च स्त्रीणामन्वन्तरापणम् ॥ रामशोकाभितप्तानां शुश्राव परिदेवनम् ॥ १५ ॥
 स राजमार्गमध्येन सुमन्त्रः पिहिताननः ॥ यत्र राजा दशरथस्तदेवोपययौ गृहम् ॥ १६ ॥
 सोवतीर्य रथाच्छीघ्रं राजवेश्म प्रविश्य च ॥ कक्ष्याः सप्ताभिचक्राम महाजनसमाकुलाः ॥ १७ ॥
 हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरेवेक्ष्याथ समागतम् ॥ हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकशिताः ॥ १८ ॥
 आयतैर्विमलैर्नैरैरश्रुवेगपरिप्लुतैः ॥ अन्योन्यमभिवीक्षन्तेऽव्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ॥ १९ ॥
 ततो दशरथस्त्रीणां प्रासादेभ्यस्ततस्ततः ॥ रामशोकाभितप्तानां मन्दं शुश्राव जल्पितम् ॥ २० ॥
 सह रामेण निर्यातो विना राममिहागतः ॥ सूतः किं नाम कौसल्यां शोचन्तीं प्रतिवक्ष्यति ॥ २१ ॥
 यथा च मन्ये दुर्जीवमेवं न सुकरं ध्रुवम् ॥ आच्छिद्य पुत्रे निर्याते कौसल्या यत्र जीवति ॥ २२ ॥
 सत्यरूपं तु तद्वाक्यं रंजः स्त्रीणां निशामयन् ॥ प्रदीप्तह्र शोकेन विवेश सहसा गृहम् ॥ २३ ॥
 स प्रविश्याष्टमीं कक्ष्यां राजानं दीनमातुरम् ॥ पुत्रशोकपरिचूनमपश्यत्पाण्डुरे गृहे ॥ २४ ॥

चिदपिनद्रक्ष्यामः किमितिकाकुः । येनकेनापिदाने क्रियमाणे रामः स्वयंतत्रगत्वातिष्ठति किमर्थं देशोका-
 लेपात्रेचदापयितुं । यज्ञोपिगच्छति किमर्थं न्यायाजि-
 तधनैः कारयितुं तत्तत्कर्मसंदेहविच्छेदविस्मृतज्ञापना-
 दिकंकर्तुं च । विवाहे च मध्येगच्छति किमर्थं उभयव-
 र्गसंघटनायासंमतानामभितप्तविणप्रदानाय अस्व-
 लितकर्मणामनुष्ठापनाय च । समाजेषु महत्सु अन्यत्रा-
 पिमहासदसु दीर्घसन्नेष्वपीत्यर्थः । यत्र कुत्राप्यदृष्ट-
 कार्येष्विति वा । अत्र सर्वत्र हेतुः—धार्मिकमिति ।
 किमिति अस्य जनस्य किं समर्थं किं प्रियं किं सुखा-
 वहमित्येवमिति रामेण तत्तदभितप्तवस्तुप्रदात्रा-
 मेण पित्रेवनगरं परिपालितं । नगरशब्देन नगर-
 स्थजनालक्ष्यन्ते । इतिवचः शुश्रावेति पूर्वोपसंबन्धः
 ॥ १२—१४ ॥ अन्वन्तरापणं शुश्राव उभयपार्श्वस्था-
 नामापणानामध्ये मध्ये शुश्रावेत्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्य-
 यीभावः ॥ १५ ॥ पिहिताननः जनदर्शनाक्षमतया

॥ १६ ॥ राजनिर्गमाभावेन महाजनसंकुलत्वं ॥ १७ ॥
 हर्म्यैः धनिनां वासैः । विमानैः सप्तभूमिगृहैः । “विमा-
 नोस्त्रीदेवयाने सप्तभूमिगृहेष्वपि च” इति वैजयन्ती ।
 प्रासादैः महाराजाहर्गृहविशेषैः । उपलक्षिताः नार्यः
 समागतं रामेण विना समागतं सुमन्त्रमवेक्ष्य हाहाकार-
 कृताः कृतहाहाकाराः बभूवुरिति शेषः ॥ १८ ॥
 अव्यक्तं अस्पष्टमिति क्रियाविशेषणं ॥ १९—२० ॥
 सह रामेणेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं । यत्रेति विभक्ति-
 प्रतिरूपको निपातः प्रथमार्थे वर्तते । यथा “कइत्यावेद
 यत्रसः” इत्यत्र यथा येन प्रकारेण । अस्मज्जीवितं
 दुर्जीवं दुःखेन जीवनाहं मन्ये । एवमेव कौसल्या पुत्रे
 निर्याते सति । आच्छिद्य प्रसह्य । जीवतियत्र जीव-
 तीतियत् तत् न सुकरं दुःसंपादं ध्रुवं मन्ये इत्येकैकव्य-
 त्त्यपेक्षया एकवचनं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं वा ।
 निशामयन् निशामयन् दीर्घश्छान्दसः । शृण्वन्नित्यर्थः
 ॥ २१—२३ ॥ परिचूनं क्षीणं “दिवोऽविजिगीषा-

सांविधानः ॥ ४ ॥ विषम० समाधिषु समाजेषु ॥ १३ ॥ ती० अतु अनन्तरं ॥ १५ ॥ ती० प्रासादैरेवेति सुमन्त्रस्य राज-
 वेश्मप्रविष्टत्वेन ततोऽवतीर्णानामिति शेषः । मन्दं जल्पितमिति राजसान्निध्यान्मन्दत्वं । शि० मन्दं शुश्राव । एतेनेन्द्रियपाटवराहि-
 त्यं सूचितं । तेन रामविशेषगुः स्वस्यातिशयवत्त्वञ्जितम् ॥ २० ॥ ति० यत्र यतः । पुत्रे रामे । आच्छिद्य न्यायप्राप्तमभिषेकमा-
 च्छिद्य त्यक्त्वा निर्याते सत्यपि कौसल्या जीवति । शि० आच्छिद्य राज्यं त्यक्त्वेत्यर्थः । पुत्रे निर्याते यत्र यस्मिन्नुपाये सति ।
 कौसल्या जीवति तंध्रुवं निश्चितं । सुकरमुपायं न मन्ये । ननु कौसल्यायानित्यलान्मरणाभावेन जीवने सिद्धमेवेत्यत आहुः । एवं चेत्
 दुर्जीवं यावद्रामागमनं दुःखेन जीवन् । यथा यथा वन्मन्ये । चशब्दश्चेदर्थः । स० यथा तस्याः एवममापि जीवन् न सुकरंध्रुवं मन्ये
 ॥ २२ ॥ ति० सत्यरूपं परमार्थरूपं तत्स्त्रीणां वाक्यं निशामयन् शोकेन प्रदीप्तह्रस्राजगृहं विवेश । अत्र श्लोकद्वये तीर्थकतकादि-

[पा०] १ अ. समाधिषु. २ ख. ड. छ. झ. ट. पित्रेवपरि. ३ ख. घ—छ. झ. ट. राममेवाभि. ४ ग. घ. परिदेवितं.
 झ. परिदेवनां. ५ घ. रथात्पूर्ण. ६ ख. ग. ज. सप्ताति. ७ घ. सरामेण विनिर्यातो. ८ ड. च. छ. झ. ज. ट. क्रोशन्ती.
 ९ क. प्रसह्य. १० क. ख. ग. ड—ट. राजस्त्रीणां. ११ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. राजानं.
 वा. रा. ६२

अभिगम्य तमासीनं नरेन्द्रमभिवाद्य च ॥ सुमन्त्रो रामवचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयत् ॥ २५ ॥
 स तूष्णीमेव तच्छ्रुत्वा राजा विभ्रान्तचेतनः ॥ मूर्च्छितो न्यपतद्भूमौ रामशोकाभिपीडितः ॥ २६ ॥
 ततोऽन्तःपुरमाविद्धं मूर्च्छिते पृथिवीपतौ ॥ उद्धृत्य बाहू चुक्रोश नृपतौ पतिते क्षितौ ॥ २७ ॥
 सुमित्रया तु सहिता कौसल्या पतितं पतिम् ॥ उत्थापयामास तदा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २८ ॥
 इमं तस्य महाभाग दूतं दुष्करकारिणः ॥ वनवासादनुप्राप्तं कस्मान्न प्रतिभाषसे ॥ २९ ॥
 अद्येममनयं कृत्वा व्यपन्नपसि राघव ॥ उत्तिष्ठ सुकृतं तेऽस्तु शोके न स्यात्सहायता ॥ ३० ॥
 देव यस्या भयाद्रामं नानुपृच्छसि सारथिम् ॥ नेह तिष्ठति कैकेयी विस्त्रब्धं प्रतिभाष्यताम् ॥ ३१ ॥
 सा तथोक्त्वा महाराजं कौसल्या शोकलालसा ॥ धरण्यां निपपाताशु बाष्पविप्लुतभाषिणी ॥ ३२ ॥
 एवं विलपतीं दृष्ट्वा कौसल्यां पतितां भुवि ॥ पतिं चावेक्ष्य ताः सर्वाः सुस्वरं रुरुदुः स्त्रियः ॥ ३३ ॥
 ततस्तमन्तःपुरनादमुत्थितं समीक्ष्य वृद्धास्तरुणाश्च मानवाः ॥
 स्त्रियश्च सर्वा रुरुदुः समन्ततः पुरं तदाऽऽसीत्पुनरेव संकुलम् ॥ ३४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

दशरथेनसुमन्त्रं प्रतिरामाद्यनर्हवनसंचरणाद्यनुशोचनपूर्वकं तत्तद्वचनप्रकारकथनचोदना ॥ १ ॥ सुमन्त्रेणतंप्रतिरामलक्ष्मण-
 वचनप्रकारस्यसीतावस्थाप्रकारस्यचनिवेदनम् ॥ २ ॥

प्रत्याश्वस्तो यदा राजा मोहात्प्रत्यागतः पुनः ॥ अथाजुहाव तं सूतं रामवृत्तान्तकारणात् ॥ १ ॥
 अथ सूतो महाराजं कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ राममेवानुशोचन्तं दुःखशोकसमन्वितम् ॥ २ ॥

यां' इतिनिष्ठानत्वं । पाण्डुरइतिविशेषणाद्राजलक्ष्मी-
 र्नास्तीत्युच्यते ॥ २४—२५ ॥ तूष्णीभावेहेतुः—
 विभ्रान्तचेतनइति ॥ २६ ॥ आविद्धं शोकेनाभिहतं ।
 अभूदितिशेषः । मूर्च्छितेआविद्धमासीत् पतितेबाहू
 उद्धृत्यचुक्रोशेतिविशेषः ॥ २७—२८ ॥ दूतं संदेश-
 हरं । दुष्करकारिणः दुष्करकार्यकारिणः ॥ २९ ॥
 इममनयं पुत्रविवासनं । सुकृतं शोभनं । शोकेविषये
 सहायतानस्यात् शोकानुवर्तनंमाकृथाइत्यर्थः ॥ ३० ॥
 व्यसनानुशयकृततूष्णीभावेहेत्वन्तरंकल्पयति—देवे-
 ति । कैकेयी सेतिशेषः । विस्त्रब्धं सविश्वासं निःशङ्क-

मितियावत् ॥ ३१ ॥ बाष्पेणविप्लुतं विलुप्तं सगद्गदं
 यथाभवतितथाभाषिणी ॥ ३२ ॥ एवमिति पतितमि-
 तिशेषः ॥ ३३ ॥ समीक्ष्य श्रुत्वा । पुनरेवसंकुलं
 रामगमनकालइवव्याकुलमासीत् ॥ ३४ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणेपीताम्ब-
 राख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः
 सर्गः ॥ ५७ ॥

प्रत्यागतः सूतस्याभिमुखागतः ॥ १ ॥ अथेत्यादि-
 श्लोकद्वयमेकवाक्यं । नवग्रहं सद्योगृहीतं । अस्वस्थं

व्याख्या नात्यन्तंसमञ्जसेत्युपेक्षिता ॥ २३ ॥ स० मूर्च्छिते सर्वोच्छ्रितेरागे अपृथिवीपतौसति क्षितौनृपतौपतितेचसतीतिवा
 ॥ २७ ॥ ति० किंच एवशोके लयाक्रियमाणे तवसहायता सहायसमूहःपरिजनःसर्वोपि । नस्यात् । लच्छोकेनसर्वोपिनश्येदि-
 त्यर्थः । शि० हेराघव इमं स्वपुत्रप्रवाजनं । अनयं नीतिविरुद्धमिवकृत्वा । व्यपन्नपसि किं । नैतद्युक्तमित्यर्थः । अतउत्तिष्ठ । तेसुकृतं
 सत्यपरिपालनं अस्तु सदैवतिष्ठित्यर्थः ॥ ३० ॥ इतिसप्तपञ्चाशसर्गः ॥ ५७ ॥

ति० प्रत्याश्वस्तः कृतोपचारः । मोहात्-मोहंपरित्यज्य । प्रत्यागतस्मृतिः प्रत्यागतसंज्ञः । प्रत्यागतःपुनरितिपाठेप्ययमेवार्थः ।

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. विदुतमानसः. ख. ज. विभ्रान्तमानसः. २ च. ज. उत्तिष्ठय. घ. ड. छ. झ. ट. उच्छ्रित्य.

३ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. विलपन्तीतथा. ४ ड. च. छ. झ. ज. ट. समन्तादुरुदुः. क. ग. घ. सस्वरं. ५ घ. तदानीपुनः.

६ क. ख. विह्वलं. ७ ड. छ. झ. ज. ट. त्प्रत्यागतस्मृतिः. ८ ड. छ. झ. ट. तदाजुहाव. घ. आजुहावाथ. ९ ग. राजासूतं.

१० ड. छ. झ. ट. तदा.

वृद्धं परमसंतप्तं नवग्रहमिव द्विपम् ॥ विनिश्चसन्तं ध्यायन्तमस्वस्थमिव कुञ्जरम् ॥ ३ ॥
 राजा तु रजसा धृतं ध्वस्ताङ्गं समुपस्थितम् ॥ अश्रुपूर्णमुखं दीनमुवाच परमार्तवत् ॥ ४ ॥
 कनु वत्स्यति धर्मात्मा वृक्षमूलमुपाश्रितः ॥ सोत्यन्तसुखितः सूत किमशिष्यति राघवः ॥ ५ ॥
 दुःखस्यानुचितो दुःखं सुमत्र शयनोचितः ॥ भूमिपालात्मजो भूमौ शेते कथमनाथवत् ॥ ६ ॥
 यं यान्तमनुयान्ति स पदातिरथकुञ्जराः ॥ स वत्स्यति कथं रामो विजनं वनमाश्रितः ॥ ७ ॥
 व्यालैर्मृगैराचरितं कृष्णसर्पनिषेवितम् ॥ कथं कुमारौ वैदेह्या सार्धं वनमुपस्थितौ ॥ ८ ॥
 सुकुमार्या तपस्विन्या सुमत्र सह सीतया ॥ राजपुत्रौ कथं पादैरवरुह्य रथाद्गतौ ॥ ९ ॥
 सिद्धार्थः खलु सूत त्वं येन दृष्टौ ममात्मजौ ॥ वैनान्तं प्रविशन्तौ तावद्विनाविव मन्दरम् ॥ १० ॥
 किमुवाच वचो रामः किमुवाच च लक्ष्मणः ॥ सुमत्र वनमासाद्य किमुवाच च मैथिली ॥ ११ ॥
 आसितं शयितं भुक्तं सूत रामस्य कीर्तय ॥ जीविष्याम्यहमेतेन ययातिरिव साधुषु ॥ १२ ॥
 इति सूतो नरेन्द्रेण चोदितः सज्जमानया ॥ उवाच वाचा राजानं स बाष्पपरिरब्धया ॥ १३ ॥
 अब्रवीन्मां महाराज धर्ममेवानुपालयन् ॥ अञ्जलिं राघवः कृत्वा शिरसाऽभिप्रणम्य च ॥ १४ ॥
 सूत मद्रचनात्तस्य तातस्य विदितात्मनः ॥ शिरसा वन्दनीयस्य वन्द्यौ पादौ महात्मनः ॥ १५ ॥
 सर्वमन्तःपुरं वाच्यं सूत मद्रचनाच्चया ॥ आरोग्यमविशेषेण यथार्हं चाभिवादनम् ॥ १६ ॥
 माता च मम कौसल्या कुशलं चाभिवादनम् ॥ अप्रमादं च वक्तव्या ब्रूयाश्चैनामिदं वचः ॥ १७ ॥
 धर्मनित्या यथाकालमभ्यगारपरा भव ॥ देवि देवस्य पादौ च देववत्परिपालय ॥ १८ ॥
 अभिमानं च मानं च त्यक्त्वा वर्तस्व मातृषु ॥ अनु राजानमार्या च कैकेयीमम्ब कारय ॥ १९ ॥

व्याधिप्रस्तं ॥ २—३ ॥ रजसाध्वस्ताङ्गधूसरिताङ्गं । धृतं कम्पितं । परमार्तवत् परमार्तवद्वदीनइत्यर्थः ॥ ४ ॥ पूर्वसर्गेयथोक्तमित्युक्तं विवरीतुं प्रश्नमवतारय-
 ति—कनुवत्स्यतीत्यादिना ॥ ५ ॥ दुःखमित्येतत्क्रिया-
 विशेषणं । शयनोचितः महार्हशयनोचितः ॥ ६—७ ॥
 व्यालैः अजगरादिभिः । मृगैः सिंहव्याघ्रादिदुष्टमृगैः ।
 उपस्थितौ उपाश्रितौ । आसितमित्यादौभावेनिष्ठा
 ॥ ८—११ ॥ आसितं आसनं शयितं शयनं भुक्तं
 भोजनं च कीर्तय । एतेन रामसंबन्ध्यासनादिकीर्तनेन
 अहंसाधुषुययातिरिवजीविष्यामि ययातिः सत्सुपते-

यमितिन्द्रं प्रार्थ्यस्वर्गाद्भृष्टः साधुसमागमं प्राप्य यथा
 निवृत्तदुःखोभूत् तद्वदहमपि निवृत्तदुःखोभविष्यामी-
 त्यर्थः ॥ १२ ॥ बाष्पपरिरब्धया कण्ठगतबाष्परुद्धये-
 त्यर्थः । अतएव सज्जमानया स्खलन्त्या । षरुजगता-
 वितिधातुः धातोरेनेकार्थत्वादत्रस्खलनार्थकः ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ वन्द्यौ वन्दनीयौ ॥ १५ ॥ अन्तःपुरं आ-
 रोग्यमभिवादनं च वाच्यं । ब्रूवोद्विकर्मकत्वादप्रधान-
 कर्मण्यन्तःपुरेप्रथमा । कृताभिहितत्वात् । एवमुत्तर-
 श्लोकेपि ॥ १६ ॥ अप्रमादं धर्मेभर्तृरिच । इदं वक्ष्य-
 माणं ॥ १७—१८ ॥ अभिमानं गर्वै “गर्वोभिमानो-

ती० मोहात् मूर्च्छायाः । प्रत्याश्वस्तः उपचारैरुद्धोदितः । राजायोरामसकाशात्प्रत्यागतः तंसूतं रामवृत्तान्तकारणात् रामवृत्ता-
 न्तंप्रष्टुं ॥ १ ॥ स० अस्वस्थं स्वसमूहविकलमिवेतिवा ॥ ३ ॥ ति० परमार्तवत् परमार्तार्हं । स० परमार्तवत् स्वार्थवतिः ।
 वचइतिशेषः ॥ ४ ॥ स० वत्स्यति वसति । अशिष्यति भुङ्के । वनवासस्यचिरकाललाघृदप्रयोगः ॥ ५ ॥ स० पदातयश्चरया-
 श्वपदातिरथं । सेनाङ्गलाद्वन्द्वैकवद्भावः । तेनसहिताश्वतेकुञ्जराश्वेतितथा ॥ ७ ॥ ति० मन्दरस्यकार्ण्यमात्राद्वनसादृश्यं । स०
 मन्दरस्यनानाविधौषधनिधित्वात् भिषजोर्नासत्ययोस्तद्रमनंयथाप्रयोजनपर्यवसायि तथेत्यर्थः ॥ १० ॥ स० साधुषुमन्येययातिर्य-
 थाशुक्रशापप्राप्तजराजीवितवान् तथाऽहमपि वलीपलितकार्कश्यविशिष्टोपिरामवार्ताश्रवणेनजीविष्यामीत्यर्थः ॥ १२ ॥ स० वाचे-
 त्येतद्देहलीदीपन्यायेनोभयत्रसंबध्यते । नरेन्द्रेण शुचासज्जमानया स्खलन्त्या । वाचाचोदितः ससूतः ॥ १३ ॥ ती० अनुराजानं
 [पा०] १ ड. च. ज. झ. ट. सूतं. २ ख. ग. निखं. ३ घ. सुखार्हं. ग. महार्हं. ४ ड. छ. झ. ट. सुपाश्रितौ. ५ क.
 ड. च. वनंतत्. ६ ज. सुन्दरौ. ७ ड. च. छ. झ. ज. ट. परिवद्वया. ८ ड. च. छ. ज. देवस्य. ९ क. पुनःपुनः. १० ड. छ.
 झ. ट. यथार्हमभि.

कुमारे भरते वृत्तिर्वर्तितव्या च राजवत् ॥ अर्थज्येष्ठा हि राजानो राजधर्ममनुसर ॥ २० ॥
 भरतः कुशलं वाच्यो वाच्यो मद्रचनेन च ॥ सर्वास्वेव यथान्यायं वृत्तिं वर्तस्व मातृषु ॥ २१ ॥
 वक्तव्यश्च महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनन्दनः ॥ पितरं यौवराज्यस्थो राज्यस्थमनुपालय ॥ २२ ॥
 अतिक्रान्तवया राजा मा सैनं व्यवरोरुधः ॥ कुमारराज्ये जीवं त्वं तस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् ॥ २३ ॥
 अब्रवीच्चापि मां भूयो भृशमश्रूणि वर्तयन् ॥ मातेव मम माता ते द्रष्टव्या पुत्रगर्धिनी ॥ २४ ॥
 इत्येवं मां महाराज ब्रुवन्नेव महायशः ॥ रामो राजीवर्ताम्राक्षो भृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ २५ ॥
 लक्ष्मणस्तु सुसंकुद्धो निश्चसन्वाक्यमब्रवीत् ॥ केनायमपराधेन राजपुत्रो विवासितः ॥ २६ ॥
 राज्ञा तु खलु कैकेय्या लघु त्वाश्रित्य शासनम् ॥ कृतं कार्यमकार्यं वा वयं येनाभिपीडिताः ॥ २७ ॥
 यदि प्रव्राजितो रामो लोभकारणकारितम् ॥ वरदाननिमित्तं वा सर्वथा दुष्कृतं कृतम् ॥ २८ ॥

हंकारः” इत्यमरः । कुलाभिमानमित्यर्थः । मानः चित्तसमुन्नतिः ज्येष्ठपत्नीत्वनिबन्धनांचित्तसमुन्नति-
 मित्यर्थः । अनुराजानमार्याचकारय अनुकारयेत्यर्थः ।
 “व्यवहिताश्च” इतिव्यवहितप्रयोगः । अन्वितितु-
 ल्यार्थः । “पश्चात्सादृश्ययोरनु” इत्यमरः । राजानं
 कैकेयीच तुल्यमनुवर्तस्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥ राजवत्
 राज्ञीव । वृत्तिर्वर्तितव्या उपचारः कर्तव्यइत्यर्थः ।
 अर्थज्येष्ठाः अर्थेनैवज्येष्ठाः नतुवयसेत्यर्थः ॥ २० ॥
 भरतः कुशलंवाच्यः त्वयेतिशेषः । वाच्योमद्रचनेनच
 मयोक्तमित्यपिवाच्यइत्यर्थः । यद्वा भरतोमद्रचनेनकु-
 शलंवाच्यः सर्वास्वेवमातृपुत्रयथान्यायं यथाक्रमं । वृत्तिं
 वर्तस्व वृत्तिकुरु शुश्रूषस्वेत्यर्थः । इतिवाच्यश्चेतिद्वि-
 तीयवाच्यपदान्वयः ॥ २१ ॥ राज्यस्थं प्रधानराज्य-
 स्थं । माव्यवरोरुधः अवरुद्धमाकर्षीः । अतिक्रान्त-
 वयस्कत्वादितितत्रहेतुः । कुमारराज्ये यौवराज्ये ।
 जीव भोगान्भुङ्क्ष्वेत्यर्थः । इतिचवक्तव्यइत्यन्वयः

॥ २२—२३ ॥ अश्रूणिवर्तयन् करिष्यमाणमातृवि-
 षयपीडास्मरणादितिहृदयं । स्वस्यमातृविषयशुश्रूषा-
 याअलाभाद्वा अश्रुवर्तनं । मममातास्वमातेवत्वयाद्रष्ट-
 व्या इतिभरतमुद्दिश्य मांब्रुवन्नेव भृशमश्रूण्यवर्तय-
 त् । शोकजनितरक्तिमानमाह—राजीवताम्राक्षइति ।
 अनन्तरमश्रुमोचनं ततोवक्तव्यस्यानुचितत्वात् अमु-
 माशयमुत्तरत्रसीतापहरणानन्तरमुद्घाटयिष्यति “सु-
 प्रसन्नचित्तपुत्रानां वचनैर्भावज्ञानं द्रष्टव्यं” इतिन्यायेन
 ॥ २४—२५ ॥ तुशब्देन रामवन्नसर्वथाहृदयंजुगो-
 पेत्युक्तं ॥ २६ ॥ येनविवासनेनवयमभिपीडिताः तद्वि-
 वासनं अकार्यतु अकार्यमेव । राज्ञातुकैकेय्याः लघु
 शासनमाश्रित्य कार्यवा कार्यमिव कृतंखलु । यद्वा
 राज्ञाखलु लघु तुच्छं । कैकेय्याः शासनमाश्रित्याका-
 र्यमेवकार्यकृतं । येनकार्येणवयमभिपीडिताः ॥ २७ ॥
 प्रतिज्ञातार्थप्रदानस्यकथमकार्यत्वंतत्राह—यदीति ।
 रामः प्रव्राजितो यदि प्रव्राजितइतियत् । एतत् लोभ-

राज्ञःपश्चात् । कैकेयीं आर्यां श्लाघ्यांकारय । ति० अभिमानः प्रधानमहिषीलप्रयुक्तोऽहंकारः । मानः तत्प्रयुक्त इतर-
 तिरस्कारकश्चित्तविकारः । मातृष्वित्यस्य मदीयास्वितिशेषः । अनुगतोराजायस्यास्तांकैकेयीं आर्यां श्लाघ्यांकारय । धारयेति
 पाठेप्ययमेवार्थः ॥ १९ ॥ ति० भरतेचराजवद्वृत्तिः कार्यं । तत्रहेतुः अज्येष्ठाअपिराजानः हि निश्चयेन । पूज्याइतियावत् ।
 राजधर्ममनुसर । अर्थज्येष्ठाहीतिपाठे अर्थेनराज्यरूपार्थेनज्येष्ठाः । हियतः अतःपूज्याइतिशेषः । इतिराजधर्ममनुसरेति ।
 कतककृतु राजानमनु राज्ञःपश्चात् आर्यांकैकेयीमभिवादयेत्यर्थः । कैकेयीमभिवादयेतिपाठः । कुमारचेत्यादिप्रागवत् कैकेय्यावर-
 बलेनाधिकलाद्वरतस्यचराजदत्तार्थवत्त्वेनज्येष्ठत्वात्तयोरभिवादनमभावायुक्तं । तद्विमुख्यनिवृत्तयेचराजधर्ममनुसरेत्याह ॥ २० ॥
 शि० यौवराज्यस्थः युवराजसदृशस्त्वं राज्यस्थपितरं अनुपालय निषेवस्व ॥ २२ ॥ शि० तस्य राज्ञः । आज्ञाप्रवर्तनादेवयौव-
 राज्येऽधिकृतस्त्वं जीवस्व निर्वाहंकुरु । ति० जीवस्व तोषंकुरु ॥ २३ ॥ कतक० अब्रवीदित्यादिश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तं ॥ २४ ॥
 शि० भृशमश्रूण्यवर्तयदिव । तच्छ्रवणमात्रेणैवाश्रुपूर्णममनेत्रैरभिवतामित्यर्थः । ती० अवर्तत व्यसृजत् ॥ २५ ॥ ति०
 कैकेय्यालघुशासनंआश्रित्यप्रतिज्ञायकृतं । यद्वा तद्विवासनंकृतं कार्यकर्तृयोग्यंवाभावतु अकार्यं अकर्तृयोग्यंवाभावतु । अस्माकंतुपी-
 डासर्वेधैवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ती० एतत्प्रवाजनं लोभकारणकारितंवा अन्यायेनपरद्रव्यापहरणेच्छालोभः सएवकारणहेतुस्तेनकारितं ।

[पा०] १ झ. अप्यज्येष्ठाहि. २ ड. छ. ज. झ. ट. व्यपरोरुधः. क. लमुपासुधः. ३ ड. झ. झ. ट. जीवस्व. ४ च.
 प्रवर्ततां. ५ क. ख. अवदच्चापि. ६ क. ख. पुत्रशोकिनी. ७ ड. छ. झ. ज. ट. महाबाहुः. ८ ड. छ. झ. ट. पत्राक्षो.
 ९ च. ज. मश्रूण्यवर्तत. १० ग. ड. छ. ज. झ. ट. लघुचाश्रुत्य. क. सत्यमाश्रुत्य.

इदं तावद्यथाकाममीश्वरस्य कृते कृतम् ॥ रामस्य तु परित्यागे न हेतुमुपलक्ष्ये ॥ २९ ॥
 असमीक्ष्य समारब्धं विरुद्धं बुद्धिलाघवात् ॥ जनयिष्यति संक्रोशं राघवस्य विवासनम् ॥ ३० ॥
 अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्ष्ये ॥ भ्राता भर्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः ॥ ३१ ॥
 सर्वलोकाप्रियं त्यक्त्वा सर्वलोकहिते रतम् ॥ सर्वलोकोऽनुरज्येत कथं त्वाऽनेन कर्मणा ॥ ३२ ॥
 सर्वप्रजाभिरामं हि रामं प्रब्राज्य धार्मिकम् ॥ सर्वलोकं विरेद्ध्येमं कथं राजा भविष्यसि ॥ ३३ ॥

कारणकारितं वरदाननिमित्तं वा कैकेय्याः प्रतिश्रुतवरदाननिमित्तं वा । सर्वथादुष्कृतं कृतं वरदानसमये वरद्वयस्य भरताभिषेकरामनिष्कासनरूपेण विनियोगाभावात् । यदि शब्दस्वारस्यानुरोधेनेत्थं वा योजनीयं । लोभकारणकारितमिति क्रियाविशेषणं । रामः लोभकारणकारितं वा वरदाननिमित्तं वापि यदि प्रब्राजितः तथापि सर्वथादुष्कृतं अकार्यं राज्ञा कृतं । न राज्ञ्यंदास्यामीति प्रतिज्ञातुं शक्यत्वात् ज्येष्ठपुत्रविवासनस्यानुचितत्वाच्चेति भावः । “न त्वेकपुत्रं दद्यान्न त्वेव ज्येष्ठपुत्रं” इति हिस्मर्यते । लोभकारणकारित इति पाठे रामविशेषणं । लोभरूपकारणेन प्रेरित इत्यर्थः ॥ २८ ॥ रामस्य परित्यागे हेतुं नोपलक्ष्ये किंतु ईश्वरस्य कृते स्वतन्त्रव्यापारे स्थितेन राज्ञेति शेषः । इदं रामप्रब्राजनं यथाकामं तावत् यथेच्छमेव कृतं । यद्वा इदं रामविवासनं ईश्वरस्य कृते ईश्वरप्रयोजनाय । यथाकामं कृतं केवलमीश्वरप्रेरणेन शास्त्रमनवेक्ष्य कृतमित्यर्थः । हि यस्माद् रामस्य परित्यागे हेतुं नोपलक्ष्ये परित्यागहेतुदोषसद्भावे हि पुत्रविवासनं शास्त्रीयं स्यात् । अयं चोपसंहारश्लोकः ॥ २९ ॥ यथेष्टकरणं चेत्कथमनुत्तमवान्राजेत्यत्राह—असमीक्ष्येति । विरुद्धं अतएव असमीक्ष्यानालोच्य बुद्धिलाघवात् समारब्धं कृतं । राघवस्य विवासनं

संक्रोशं दुःखं । जनयिष्यति जनयति । अतो राज्ञो नुतापइति भावः ॥ ३० ॥ पिता कथं निन्द्य इत्यत्राह—अहमिति । “गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्यकार्यमजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते” इति वचनादिति भावः । भ्राता राघव एव मम पिता “ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः” इत्युक्तेः । तस्य पितृत्वाभावेऽपि भर्तृत्वमस्त्येवेत्याशङ्क्याह—भर्ता चेति । स्वामीत्यर्थः । किं बहुना बन्धुः सर्वविधोऽपि राघव एव । एतेन परमैकान्तिमिः प्राकृतपित्रादयः परित्याज्याः भगवानेव निरुपाधिकः पिता भर्ता बन्धुश्चेत्युक्तं भवति ॥ ३१ ॥ कथं मुख्यं पितरं विहाय गौणमनुवर्तसेतत्राह—सर्वलोकप्रियमिति । अनेन कर्मणा प्रियपुत्रप्रब्राजनरूपकूरकर्मणा । सर्वलोकहिते रतं सर्वलोकप्रियं रामं त्यक्त्वा अनेन कर्मणोपलक्षितं सर्वलोकाहिते रतं सर्वलोकाप्रियमित्यर्थः । त्वात्वां प्रति । सर्वलोकः कथमनुरज्येत कश्चिद्भरततुल्यो नुरज्यतां न तु सर्वोपीति भावः । सर्वलोकनिरुपाधिकबन्धुं त्यक्त्वा सोपाधिकबन्धुत्वां कथमाश्रयेयमिति हृदयम् ॥ ३२ ॥ अनेनेत्युक्तं प्रपञ्चयति—सर्वप्रजाभिराममिति । कथं राजा भविष्यसीत्येवं राजानं ब्रूहीत्यब्रवीदिति पूर्वोक्तान्वयः । सुमन्त्रप्रेषणवेलायां लक्ष्मणादिवाक्याश्रवणेऽप्यत्र सिद्धवदनुवादसामर्थ्यात्तदानीमेवमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ ३३ ॥

लोभहेतुना कैकेयी राज्ञाऽकारयद्वा । ति० सर्वथादुष्कृतं कृतं अनुचितं कृतं । एतद्व्यतिरिक्तं वरयेति युवचत्वात् । वरदानकाले विशिष्यनियोगाभावाच्च । पतित्वेन भार्याशिक्षणे समप्राधिकाराच्च । शि० यत् राज्ञारामः प्रब्राजितः तत् लोभकारणकारितं लोभकारणेन राजा तीव्रसत्यवक्ता पुत्रश्चैतस्यातीवाज्ञाकारी तियशोभिकाङ्गारूपहेतुना कारितं कृतं । वरदाननिमित्तं वा कृतं सर्वथा इ इदानीं दुष्कृतं न कर्तव्यमित्यर्थः । इ इतीदानीमर्थः । “दशैते राजमातङ्गास्तस्यैवामीतुरङ्गमाः” इत्यादाविवाधानानीभूतमपि प्रब्राजनं यत्तच्छब्दाभ्यां परामृश्यते । अतएव न पुंसकत्वं ॥ २८ ॥ ती० इदं तावत् अस्मत्पीडनं । ईश्वरस्य कृतौ देवप्रेरणया साक्षात् । यथाकामं यथेच्छं । कृतं भवतु । तथाप्येतावताऽनपराधिनोरामस्य परित्यागे हेतुभूतमपराधनोपलक्ष्ये । दैवप्रेरितोपि केनचिद्विशेषेण हेतुना परित्यजति । सदोषोऽस्मिन्नास्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ति० वस्तुतस्तु केवलमायि क्त्वा लक्ष्मणादिशरीराणां तेषामेव मुक्तौ न दोष इति बोध्यं ॥ ३१ ॥ ति० सर्वलोकप्रियं रामं त्यक्त्वा स्थिते त्वयि प्राक्सर्वलोकहिते रते संप्रति सर्वलोकहिते अरते वा । अनेन कूरेण कर्मणा सर्वलोकः कथमनुरज्येत । सर्वलोकहिते रतमिति पाठे रामविशेषणं सर्वलोकप्रियत्वे हेतुतयेति बोध्यम् ॥ ३२ ॥ शि० रामं विनापि पितरपितृत्वं स्थितिर्दुर्लभेति बोध्यं तत्राह—सर्वेति । सर्वलोकविरोधेन विरुद्धभाषणेनेत्यर्थः । राजा दशरथः । कथं भविष्यति स्थास्यति न स्थास्यतीत्यर्थः

[पा०] १ च. कृतौ. २ झ. रते. ३ ड. छ. झ. ट. कथंचानेन. च. कथं त्वेतेन. ४ ड. छ. झ. ट. सर्वलोकविरोधेन. ५ ख. विरुध्येत. ६ ड. छ. ज. झ. ट. भविष्यति.

ज्ञानकी तु महाराज निश्चसन्ती मनस्विनी ॥ भूतोपहतचित्तेव विष्टिता विस्मिता स्थिता ॥ ३४ ॥

अदृष्टपूर्वव्यसना राजपुत्री यशस्विनी ॥ तेन दुःखेन रुदती नैव मां किञ्चिदब्रवीत् ॥ ३५ ॥

उद्दीक्षमाणा भर्तारं मुखेन परिशुष्यता ॥ मुमोच सहसा बाष्पं मां प्रयान्तमुदीक्ष्य सा ॥ ३६ ॥

तथैव रामोऽश्रुमुखः कृताञ्जलिः स्थितोऽभवलक्ष्मणबाहुपालितः ॥

तथैव सीता रुदती तपस्विनी निरीक्षते राजरथं तथैव माम् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

सुमन्त्रेणदशरथचोदनयातंप्रतिपुनारामस्यवनगमनप्रकारकथनम् ॥ १ ॥ तथाऽयोध्यांप्रतिनिवृत्तिसमयेमध्येमार्गंस्वावगत-
स्थावरजङ्गमप्राण्यवस्थाप्रकारकथनम् ॥ २ ॥ तथातादृशायोध्याद्यवस्थाप्रकारनिरूपणम् ॥ ३ ॥ दशरथेनसुमन्त्रसमीपे
रामशोकाद्बहुधाप्रलापनम् ॥ ४ ॥

[इति शुवन्तं तं सूतं सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् ॥ ब्रूवशेषं पुनरिति राजा वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुमन्त्रो बाष्पविक्रवः ॥ कथयामास भूयोपि रामसंदेशविस्तरम् ॥ २ ॥

जटाः कृत्वा महाराज चीरवल्कलधारिणौ ॥ गङ्गामुत्तीर्य तौ वीरौ प्रयागाभिमुखौ गतौ ॥ ३ ॥

अग्रतो लक्ष्मणो यातः पालयन्घुनन्दनम् ॥ अनन्तरं च सीताऽथ राघवो रघुनन्दनः ॥

तांस्तथा गच्छतो दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्म्यवशस्तदा ॥ ४ ॥

मम त्वश्वा निवृत्तस्य न प्रावर्तन्त वर्त्मनि ॥ उष्णमश्रु प्रमुञ्चन्तो रामे संप्रस्थिते वनम् ॥ ५ ॥

तुशब्देनलक्ष्मणाद्वैषम्यमुच्यते । लक्ष्मणोरामशोकवि-
कारमालक्ष्य हृदयनिहितवचसोद्घाटितवान् सीतातुन
तथेति । मयोच्यमानंसीताशोकानुभावमाकर्ण्यक्षुब्धहृ-
दयेनत्वयानभवितव्यमितिद्योतयितुं महाराजेतिसंबो-
धनं । हृदयस्थशोकातिरेकेणनिश्चसन्ती मनस्विनी ग-
म्भीरमनस्का । भूतोपहतचित्तेव विष्टिता स्तिमिता ।
विस्मिता विस्मितवोत्फुल्लनयना स्थिता ॥ ३४ ॥ अदृष्ट-
पूर्वव्यसना अननुभूतपूर्वव्यसना । तत्रहेतुः—राज-
पुत्रीति । यशस्विनीति तदानीमप्यनुदितकैकेयीनिन्दा-
त्वेनकीर्तिमती । तेनदुःखेन भर्तृदुःखदर्शनजदुःखेन ।

रुदती रोदनानुभाववतीसती मार्किचिदपि नैवाब्रवीत्
केनचित्संभाषणस्याप्यसह्यत्वात् ॥ ३५ ॥ ततोभर्तारमश्रु-
मुखमुद्दीक्षमाणासती परिशुष्यतामुखेनउपलक्षिता मां
प्रयान्तमुद्दीक्ष्य सहसाबाष्पंमुमोच रथेगतेकथंपद्भ्या-
मेवचक्रूरंकान्तारंचरिष्यतिरामइति हृदयंधारयितुमश-
क्ता अश्रूणिमुमोचेत्यर्थः ॥ ३६—३७ ॥ इति श्रीगोवि-
न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्या-
ने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशःसर्गः ॥ ५८ ॥

ममवर्त्मनि मत्संबन्धिनिमार्गे । नप्रावर्तन्त नववि-

ति० कथंराजाभविष्यति पितेतिशेषः ॥ ३३ ॥ ति० विस्मृता विस्मृतसर्वप्रयोजनेवस्थिता ॥ ३४ ॥ ति० अब्रवीत् उक्तमि-
तिशेषः ॥ ३७ ॥ इत्यष्टपञ्चाशःसर्गः ॥ ५८ ॥

ती० मम मयानियमिते मार्गेअश्वानप्रावर्तन्त नन्यवर्तन्त । अर्थभावः । शतधृतिभवशतमखमुखविबुधदुर्लभाश्रीरामसेवा
अस्माभिर्माग्यवशाच्छब्दा । सानिर्दयेनदैवेनविधटिता इतःपरंकिंकरिष्यामः । अस्माकंव्यर्थंजीवनं किमर्थमित्यत्यन्तदुःखेनाश्रुविमु-
ञ्चन्तः मध्यतिकठिनहृदयेप्रतिनिवृत्तेप्यश्वा न न्यवर्तन्त तथापिमयाकथंचिन्निवर्तिताइति । स० वर्त्मनि मार्गे । नप्रावर्तन्त उत्प-

[पा०] १ ग. ज. जानकीच. २ ड. झ. ट. विस्मृता. ३ ड. च. छ. प्रयान्तमुपवीक्ष्य. ४ घ—छ. झ. ज. ट. स्थितो.
ब्रवील्लक्ष्मण. ख. ग. ततोभवत्. ५ कुण्डलान्तर्गताश्चत्वारःश्लोकाः क. ख. च. ज. पुस्तकेष्वेवदृश्यन्ते. ६ क. ख. च. ज.
संदेशं. ७ ज. ब्रूहिशेषं. ८ क. च. ज. वाक्यविक्रवः. ख. वाक्यकोविदः. ९ ज. जटा. १० च. ज. निवृत्तेपि. ११ क. ख.
ड. झ. ज. ट. विमुञ्चन्तो.

उभाभ्यां राजपुत्राभ्यामथ कृत्वाऽहमञ्जलिम् ॥ प्रस्थितो रथमास्थाय तदुःखमपि धारयन् ॥ ६ ॥
 गुहेन सार्धं तत्रैव स्थितोऽस्मि दिवसान्वहून् ॥ आशया यदि मां रामः पुनः शब्दापयेदिति ॥ ७ ॥
 विषये ते महाराज रामव्यसनकशिताः ॥ अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः ॥ ८ ॥
 उपतप्तोदका नद्यः पल्वलानि सरांसि च ॥ परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥ ९ ॥
 न च सर्पन्ति सत्वानि व्याला न प्रचरन्ति च ॥ रामशोकाभिभूतं तन्निष्कूजमभवद्वनम् ॥ १० ॥
 लीनपुष्करपत्राश्च नरेन्द्र कलुषोदकाः ॥ संतप्तपद्माः पद्मिन्यो लीनमीनविहंगमाः ॥ ११ ॥
 जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि च ॥ नाद्य भान्त्यल्पगन्धीनि फलानि च यथापूरम् ॥ १२ ॥
 अत्रोद्यानानि शून्यानि प्रलीनविहगानि च ॥ न चाभिरामानारामान्पश्यामि मनुजर्षभ ॥ १३ ॥
 प्रविशन्तर्मयोध्यां मां न कश्चिदभिनन्दति ॥ नरा राममपश्यन्तो निश्चसन्ति मुहुर्मुहुः ॥ १४ ॥

योगक्लेशादिति भावः ॥ ५ ॥ राजपुत्राभ्यामिति चतुर्थी । तदुःखं तादृशदुःखं ॥ ६ ॥ गुहेनसार्धं तत्क्लेहितजनसंदर्शनमपिक्लेशापहमिति भावः । तत्रैव नतुवर्त्मनि । दिवसानिति बहुवचनेन कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वसिद्धिरित्येके । वस्तुतस्तु वनस्पतिमूले एकदिनं भरद्वाजाश्रमे द्वितीयं यमुनातीरे तृतीयं चतुर्थे चित्रकूटप्रवेशः पञ्चमे गुहचौरैस्तत्सर्वनिवेदितं षष्ठे सूतनिर्गमः । यद्वा द्वितीयदिने भरद्वाजाश्रमे रामस्य चित्रकूटगमनव्यवसायात् तृतीयदिने चौरैर्निवेदनं चतुर्थे सूतनिर्गमः अतः श्रीनिन्दवसान्गाङ्गाकूले स्थितोऽस्मीत्यर्थः । बहूनि तिविशेषणात् रामवियोगेन एकैकस्य दिवसस्य कल्पवत्प्रतिभानमिति दर्शितं । पुनः शब्दापयेत् पुनराह्वयेत् । वनचरमुखेनेति हृदयं । शब्दशब्दाण्यैतत्कृतापुगन्तोप्ययमस्ति अतोङ्कापयतीत्यादिवत्सिद्धम् ॥ ७ ॥ अथ रामस्य सर्वान्तर्यामितादात्म्यसूचयितुं सर्वेषां रामविरहक्लेशवर्णयति । यद्वा कैकेयीप्रियार्थमविचारेण सहसा कृतं कार्यं सर्वक्षोभनिमित्तमभूदित्याह—विषयइत्यादि । विषये देशे । “देशविषयौतूपवर्तनं” इत्यमरः । अपिशब्देन लतादयः समुच्चयन्ते । व्याध्यादिना एकदेशगलानि व्यावर्तयितुं—सपुष्पेत्यादि । सपुष्पाङ्कुरकोरकाः पुष्पाणि अभिनवविकसितानि । अङ्कुराः शाखासु नवपल्लवोद्भेदाः । कोरकाः कलिकाः “कलिकाकोरकः पुमान्” इत्यमरः । तैः सहिता वृक्षा अपि परिम्लानाः कठिनकोमलविभागमन्तरेणापि सर्वमेकदैव परिम्लान-

मभूदित्यर्थः ॥ ८ ॥ अकात्स्न्येनोपतप्तत्वव्युदासायोदकपदं । तेनातपकार्योपतापव्यावृत्तिः । पल्वलानि सरांसि च । पल्वलानीति दृष्टान्तार्थः । एवं वनानीत्यपि । अनेनाल्पाधिकविभागमन्तरेण परितप्तत्वं द्योत्यते । उपतप्तोदका इति पदं लिङ्गविपरिणामेन पल्वलादौ योजनीयं । वनानि संततजलसेकमन्तरेण प्रवृद्धानि कठिनाकाराणि । उपवनानि जलसेकेन प्रवृद्धान्यतिकोमलानि । परिशुष्कपलाशानि एकरूपेण शुष्कपत्राणि । “पत्रपलाशं” इत्यमरः ॥ ९ ॥ न सर्पन्ति न गच्छन्ति किन्तु स्तब्धतया तिष्ठन्ति । सत्वानि जन्तवः । व्यालाः हिंस्रपशवः सर्वदा संचारस्वभावा गजावा । न प्रचरन्ति आहारार्थमपिन संचरन्तीत्यर्थः । गमनवच्छब्दोपि नास्तीत्याह—निष्कूजमिति । निष्कूजं निश्शब्दं ॥ १० ॥ लीनपुष्करपत्राः ग्लान्यतिशयेन जलान्तर्विलीनपद्मपत्राः । लीनाः संचाररहिताः । विहंगमाः जलकाकादयः ॥ ११ ॥ माल्यानि पुष्पाणि । “माल्यं पुष्पे पुष्पदान्नि” इति वैजयन्ती । यथापुरं यथापूर्वं । अल्पगन्धीनीति मत्वर्थीयइति । स्वभावस्य दुस्त्यजत्वादल्पत्वं । फलानि रसालपनसादीनि ॥ १२ ॥ उद्यानानि आक्रीडाः । “पुमानाक्रीडउद्यानं” इत्यमरः । शून्यानि निर्जनानि । प्रलीनाः नीडेषु मूर्च्छिताः विहगाः शुकपिकशारिकादयः येषु तानितथोक्तानि । आरामान् कृत्रिमवनानि । “आरामस्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत्” इत्यमरः । न चाभिरामान् किन्तु निश्चिकान्प-

येन जगमुरित्यर्थः । वनं प्रति संप्रस्थिते ॥ ५ ॥ ति० बहून् रामस्य गङ्गोत्तरणादि दिनत्रयं । यद्यपि भरद्वाजाश्रमाचारप्रतिनिवृत्ति-

[पा०] १ ख. क्लामहाञ्जलिं. २ क. मभिधारयन्. घ. मुपधारयन्. ३ ड. झ. ट. महाव्यसन. ४ क. भूतानि. ५ ड. च. झ. ज. ट. तन्निष्कूजमिव तद्वनं. ६ ड. झ. ज. ट. नद्यश्च. ७ ड. झ. ट. नाति. ८ घ. ड. ज. पुरा. ९ ख. पुरोद्यानानि. १० क. ड. च. ज. मयोध्यायां.

देव राजरथं दृष्ट्वा विना राममिहागतम् ॥ दुःखादश्रुमुखः सर्वो राजमार्गगतो जनः ॥ १५ ॥
 हर्म्यैर्विमनैः प्रासादैरवेक्ष्य रथमागतम् ॥ हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकर्षिताः ॥ १६ ॥
 आयतैर्विमलैर्नैत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः ॥ अन्योन्यमभिर्वीक्षन्ते व्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ॥ १७ ॥
 नामित्राणां न मित्राणामुदासीनजनस्य च ॥ अहमार्ततया किंचिद्विशेषमुपलक्ष्ये ॥ १८ ॥
 अप्रहृष्टमनुष्या च दीननागतुरङ्गमा ॥ आर्तस्वरपरिमलानां विनिश्चसितनिस्वना ॥ १९ ॥
 निरानन्दा महाराज रामप्रव्राजनातुरा ॥ कौसल्या पुत्रहीनेव अयोध्या प्रतिभाति मा ॥ २० ॥
 सूतस्य वचनं श्रुत्वा वाचा परमदीनया ॥ बाष्पोपहतया राजा तं सूतमिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 कैकेय्या विनियुक्तेन पापाभिजनभावया ॥ मया न मन्त्रकुशलैर्वृद्धैः संह समर्थितम् ॥ २२ ॥
 न सुहृद्भिर्न चामात्यैर्मन्त्रयित्वा च नैगमैः ॥ मयाऽयमर्थः संमोहात्स्त्रीहेतोः सहसा कृतः ॥ २३ ॥

श्यामीत्यर्थः ॥ १३—१४ ॥ देवराजरथमित्यत्र देव-
 तिसंबोधनं ॥ १५ ॥ हर्म्यैरित्यादिश्लोकद्वयमेका-
 न्वयं । हाहाकारकृताः कृतहाहाकाराः । आयतैरित्य-
 श्रुवेगातिशयोक्त्यर्थः । निरञ्जनत्वंद्योतयितुंविमलैरि-
 त्युक्तं । अभिवीक्षन्तेव्यक्तमित्यत्र अव्यक्तमितिपदच्छे-
 दः ॥ १६—१७ ॥ उदासीनेत्यत्रापिननुषज्यते ।
 अमित्राणां तवेतिशेषः । रामस्यामित्रप्रसङ्गाभावात् ।
 यद्वा पौरजनस्यामित्राणांपौरजनस्यमित्राणांचउदासी-
 नजनस्य उदासीनजनापेक्षयाआर्ततयाहेतुनाविशेष-
 नोपलक्ष्ये । कुत्रचित्युरुषेमित्राणिचनस्वकार्याणि
 कुर्वन्ति नापिशत्रवोपीतिभावः ॥ १८ ॥ अप्रहृष्टमनु-
 ष्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । विनिश्चसितनिस्वना
 दीर्घानिश्वासास्वनयुक्ता यद्वा विनिश्चसितस्येवनिस्व-
 नोयस्याःसा व्याधिविशेषोपरुद्धानिश्वासाजनवदवि-
 रतहाहाकारयुक्तेत्यर्थः । सन्निहितत्वेनकौसल्यांदृष्टा-
 न्तीकरोति । पुत्रहीना पुत्रवियुक्ता । एतावताप्रबन्धेन

रामस्यसर्वात्मकता ऋषिणानुसंहितेतिप्रबन्धगतवस्तु-
 ध्वनिः ॥ १९—२१ ॥ सुमन्त्रे पृष्टस्योत्तरमभिधाय
 ततोधिकंराज्यपुरुषक्षोभादिकंकथयतिसति तन्ममाकृ-
 त्यकरणद्योतनार्थमितिबुद्धाङ्गीकारेणोत्तरमाह—कैके-
 य्येति । विनियुक्तेन “प्रतिज्ञांप्रतिजानीष्वयदित्वंक-
 र्तुमिच्छसि । अथतद्वाहरिष्यामियदमिप्रार्थितंमया”
 इत्युक्तक्रमेणविशेषेणनियोगंप्रापितेनेत्यर्थः । पापाभि-
 जनभावया पापविषयजन्मभूम्यभिप्राययुक्तया । यद्वा
 पापोयोभिजनभावःकुलक्रमागतोऽभिप्रायः स यस्या-
 स्तया । “कुलेष्यभिजनोजन्मभूमौ” इत्यमरः ।
 संसमेजीववामावानमामुपहसिष्यसि ” इत्युक्तव-
 त्यामात्रातुल्यस्वभावयेत्यर्थः । नसमर्थितं नविचारितं
 ॥ २२ ॥ निगमः पुरं । “पुरंवणिकपथोवेदोनिगमः”
 इत्यमरः । तत्रभवानैगमाःतैः । अत्रापिनेत्यनुषज्यते ।
 अयमर्थः रामप्रवासनरूपार्थः । सुहृद्भिर्मन्त्रयित्वान
 कृतः अमात्यैश्चमन्त्रयित्वानकृतः नैगमैश्चमन्त्रयित्वान

मत्तृतीयदिवसएवसुमन्त्रप्रस्थानं तथापि तद्दिनेऽल्पावशिष्टदिनपर्यन्तंस्थित्याबहूनिनियुक्तं ॥ ७ ॥ ति० अव्यक्तमितिच्छेदः । राम-
 प्रवासजनितपीडयार्ताःपरस्परंसम्यङ्ज्ञेयान्तइत्यर्थः ॥ स० अव्यक्तं अश्रुपूर्णत्वादितिभावः ॥ १७ ॥ शि० नकारत्रयेणक्रियाप्या-
 वर्त्यते । तेनोपलक्षणेस्वप्नादाभावःसूचितः ॥ १८ ॥ शि० पापाभिजनभावया पापाःकूरकर्मविषयकसंमतिदानजनितपापवि-
 शिष्टायेअभिजनाः अभितस्समीपेविद्यमानाजनामन्थरादयः तैस्सह भावोनित्यस्थितिरित्यस्यास्तया । कैकेय्याविनियुक्तेन प्रार्थितेन
 मया यद्यपि मन्त्रकुशलैर्वृद्धैःसुहृद्भिः सनैगमैः शास्त्रसंपन्नैरामात्यैश्च सहमन्त्रयित्वा नसमर्थितं नकृतं । रामप्रवाजनमितिशेषः ।
 तथापि अयं रामप्रवाजनरूपोऽर्थः । संमोहात् अविवेकात् स्त्रीहेतोःसहसा नकृतः नकृतः । नञ्द्रयोपादानंदार्ढ्यबोधनाय ।
 विवेकादेवकृतइत्यर्थः । वाशब्दोयद्यपीत्यर्थः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २२ ॥ स० नैगमैः वेदविचारकुशलैस्सहवर्तन्तइतिसनै-
 गमास्तैः । यद्वा सनैगमैः सनगरस्थैः । “नैगमस्यादुपनिषद्वणिजोर्नागरेपिच ” इतिविश्वः । सुहृद्भिर्न सुहृद्भिर्वि । “नवभा-
 वेनिषेधेचस्वरूपार्थेप्यतिक्रमे । ईषदर्थेचसादृश्येतद्विरुद्धतदन्ययोरिति विश्वः । एवंच तैरिवामात्यैर्नचमन्त्रयित्वेत्यर्थः । नसुहृद्भिः
 शत्रुभिरपि अयमर्थस्सहसाअकृतः । मयातुकृतइतिनसमासमंगीकृत्येत्यंवाव्याख्येयं । ती० नैगमैः वेदशास्त्रविद्भिः ।

[पा०] १ ख. ड. झ. ट. दूरादश्रुमुखः. २ झ. राजमार्गे. ख. राममार्ग. ३ ख. वीक्ष्यन्त्योव्यक्त. ४ ख—च. ज—ट. द्विशेषं
 नोपलक्ष्ये. ५ ड. ज—ट. भातिमे. ६ क. च. ज. राजा. ७ क. च. ज. दीनवत्. ८ ड. झ. ट. सूतमिदंवचनं. क. च. ज.
 वाचातंसूत. ९ ग. घ. कैकेय्याभि. १० क. सूत. ११ च. ज. सुमन्त्रितं. १२ ड. ज. झ. ट. सनैगमैः. क—घ. अ. ननैगमैः.

भवितव्यतया नूनमिदं वा व्यसनं महत् ॥ कुलस्यास्य विनाशाय प्राप्तं सूत यदृच्छया ॥ २४ ॥
 सूत यद्यस्ति ते किञ्चिन्मया तु सुकृतं कृतम् ॥ त्वं प्रापयाशु मां रामं प्राणाः संत्वरयन्ति माम् ॥ २५ ॥
 यद्यद्यापि ममैवाज्ञा निवर्तयतु राघवम् ॥ नै शक्ष्यामि विना रामं मुहूर्तमपि जीवितुम् ॥ २६ ॥
 अथवाऽपि महाबाहुर्गतो दूरं भविष्यति ॥ मामेव रथमारोप्य शीघ्रं रामाय दर्शय ॥ २७ ॥
 वृत्तदंष्ट्रो महेष्वासः कासौ लक्ष्मणपूर्वजः ॥ यदि जीवामि साध्वेनं पश्येयं सीतया सह ॥ २८ ॥
 लोहिताक्षं महाबाहुमामुक्तमणिकुण्डलम् ॥ रामं यदि न पश्येयं गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ २९ ॥
 अतो नु किं दुःखतरं योऽहमिक्ष्वाकुनन्दनम् ॥ इमामवस्थामापन्नो नेह पश्यामि राघवम् ॥ ३० ॥
 हां राम रामानुज हा हा वैदेहि तपस्विनि ॥ न मां जानीत दुःखेन म्रियमाणमनाथवत् ॥ ३१ ॥
 स तेन राजा दुःखेन भृशमर्पितचेतनः ॥ अवगाढः सुदुष्पारं शोकसागरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
 रामशोकमहर्भागः सीताविरहपारगः ॥ श्वसितोर्मिमहावर्तो बाष्पफेनजलाविलः ॥ ३३ ॥
 बाहुविक्षेपमीनौघो विक्रन्दितमहास्वनः ॥ प्रकीर्णकेशशैवालः कैकेयी बडबामुखः ॥ ३४ ॥
 ममाश्रुवेगप्रभवः कुब्जावाक्यमहाग्रहः ॥ वरवेलो नृशंसाया रामप्रव्राजनायतः ॥ ३५ ॥
 यस्मिन्वत निमग्नोऽहं कौसल्ये राघवं विना ॥ दुस्तरौ जीवता देवि मयाऽयं शोकसागरः ॥ ३६ ॥

कृतः किन्तु स्त्रीहेतोःसंमोहात्सहसाकृतः ॥ २३ ॥
 अथवा इदं व्यसनं यदृच्छया दृष्टहेतुं विना । भवित-
 व्यतयापापेन प्राप्तमितिसंबन्धः ॥ २४ ॥ ते तुभ्यं ।
 सुकृतं उपकारः । संत्वरयन्ति निर्जगमिषन्तीत्यर्थः
 ॥ २५ ॥ अद्यापि अस्यां विपद्यपि । ममैवाज्ञायदिप्र-
 वर्तते । तदाराघवं निवर्तय । तुशब्दोऽवधारणे
 ॥ २६—२७ ॥ वृत्तदंष्ट्रः कुन्दकुञ्जालाकारदंष्ट्रः ।
 यदिपश्येयंजीवामीतिसंबन्धः ॥ २८ ॥ आमुक्तमणि-
 कुण्डलं धृतरत्नकुण्डलं ॥ २९ ॥ नपश्यामीतियत्
 अतः अदर्शनात् । दुःखतरं किन्तु किमपि दुःखतरं ना-
 स्तीत्यर्थः ॥ ३०—३१ ॥ दुःखेन तप्तायः पिण्डस्था-

नीयेन । अर्पितचेतनः व्याप्तचित्तः । अवगाढः प्रवि-
 ष्टः ॥ ३२ ॥ अनुभूयमानस्वशोकस्यापरिमेयत्वात्
 सागरत्वेन रूपयति—रामशोकमहाभोगइत्यादिना ।
 रामशोकएवमहानाभोगोवैपुल्ययस्यसतथा । सीता-
 विरहरूपपारंगच्छतीति तथा ॥ ३३—३४ ॥ अश्रुवे-
 गस्य प्रभवोमूलहेतुः । सागरोहिर्वर्षस्यनिदानं । महा-
 ग्रहः महाप्राहः । अनेनकुब्जावाक्यमेवरामप्रवासन-
 मूलमितिराज्ञाज्ञातमित्यवगम्यते । नृशंसायाः कैके-
 य्याः वरएव वेला जलवृद्धिर्यस्य । रामप्रव्राजनमे-
 वायतमायामोदैर्घ्ययस्यसतथा ॥ ३५ ॥ सागरत्व-
 पणप्रयोजनमाह—यस्मिन्नित्यादिश्लोकेन ॥ ३६ ॥

ति० नञोऽनेकधाप्रयोगः शोकेनचित्तवैकल्यात् । सहसा झटित्यविचारेणैव ॥ २३ ॥ शि० विवेककरणे हेतुवदन्नाह—भवितव्यत-
 येति । यत् यस्मात् राक्षसकुलात् अस्य महुद्धिस्थस्य ऋषिसमूहस्य । महद्भयसनं दुःखं तस्यकुलस्यविनाशाय भवितव्यतया उपलक्षि-
 तया । ऋच्छया वनगत्या । इदं दुःखं प्राप्तं ॥ २४ ॥ ति० मदाज्ञायामवान्मलाराघवं निवर्तयतु । ननु भरतायत्याराज्यस्य दत्तत्वा-
 त्त्वदाज्ञायामयाकर्तव्यन्तव्यन्तत्राह । अद्यापिममैवाज्ञा यावद्भरतागमनमिति भावः ॥ २५ ॥ ती० लक्ष्मणपूर्वजः कः असावहं मुमूर्षुः
 क्लेशनुकर्षः । मुमूर्षोर्मिरामदर्शनं दुर्लभमित्यर्थः । जीवामि जीवेयमित्यर्थः । ति० जीवामीति तत्समीपगमनपर्यन्तमपि जीवने संदेह
 इति भावः ॥ २८ ॥ शि० आमुक्तानिपरित्यक्तानिमणिकुण्डलानियेनतं । यमक्षयं यमस्य कालस्य क्षयः अभावो यस्मिन्साकेतलोकं
 गमिष्यामि ॥ २९ ॥ ति० अतो न्वित्यतश्च शब्दार्थमाह—इमामिति । एवमत्यन्तसंनिहितमरणकाले उत्तमलोकदस्वस्मरणाभ्या-
 ससंपादनाय भगवताऽऽत्मविशेषः पितृसंपादित इति तत्त्वम् ॥ ३० ॥ कतक० वरएव वेला मर्यादायस्य । यतो रामप्रव्राजना
 समुद्रात्कालकूटमिव जाता ॥ ३५ ॥ इत्येकोनषष्ठितमसर्गः ॥ ५९ ॥

[पा०] १ क—च. ज—ट. न्मयापि. २ क. यदन्यापि. ३ ग. घ. नहि शक्ष्ये. ४ क. सहसीतया. ५ च. ज. बाहुं
 सुमुक्त. ६ क. ख. च. ज. ट. पश्यामि. ७ ख. सोहं. ८ क.—ड. ज.—ट. वेगः. ९ ड. झ. ज. ट. बाष्पवेग. १० ड.
 च. झ. ज. ट. मीनोसौ. ११ क. च. ज. बडबानलः. १२ ख. तस्मिन्वत.

अशोभनं योऽहमिहाद्य राघवं दिदृक्षमाणो न लभे सलक्ष्मणम् ॥

इतीव राजा विलपन्महायशाः पपात तूर्णं शयने स मूर्च्छितः ॥ ३७ ॥

इति विलपति पार्थिवे प्रनष्टे करुणतरं द्विगुणं च रामहेतोः ॥

वचनमनुनिश्चम्य तस्य देवी भयमगमत्पुनरेव राममाता ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

रामशोकात्क्षितौपरिलुठन्तीकौसल्याप्रतिसुमन्त्रेणसहेतूपन्यासंरामस्यदुःखाभावोपपादनपूर्वकंसमाश्वासनम् ॥ १ ॥ सुमन्त्रेणकौसल्याप्रतिसीतासुखावस्थानिरूपणेनतस्याअपरिशोच्यत्वकथनेपितस्यारामादिपरिशोचनेनसमाक्रन्दनान्नोपरमः ॥ २ ॥

ततो भूतोपसृष्टेव वेपमाना पुनःपुनः ॥ धरण्यां गतसत्वेव कौसल्या सूतमब्रवीत् ॥ १ ॥

नय मां यत्र काकुत्स्थः सीता यत्र च लक्ष्मणः ॥ तान्विना क्षणमप्यत्र जीवितुं नोत्सहे ह्यहम् ॥ २ ॥

निवर्तय रथं शीघ्रं दण्डकान्नय मामपि ॥ अथ तान्नानुगच्छामि गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ ३ ॥

बाष्पवेगोपहतया स वाचा सज्जमानया ॥ इदमाश्वासयन्देवीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥

त्यज शोकं च मोहं च संभ्रमं दुःखजं तथा ॥ व्यवधूय च संतापं वने वैतस्यति राघवः ॥ ५ ॥

लक्ष्मणश्चापि रामस्य पादौ परिचरन्वने ॥ आराधयति धर्मज्ञः परलोकं जितेन्द्रियः ॥ ६ ॥

विजनेऽपि वने सीता वासं प्राप्य गृहेष्विव ॥ विस्त्रम्भं लभतेऽभीता रामे संन्यस्तमानसा ॥ ७ ॥

नास्या दैन्यं कृतं किञ्चित्सुसूक्ष्ममपि लक्ष्यते ॥ उचितेव प्रवासानां वैदेही प्रतिभाति मा ॥ ८ ॥

नगरोपवनं गत्वा यथा स्मरते पुरा ॥ तथैव स्मरते सीता निर्जनेषु वनेष्वपि ॥ ९ ॥

बालेव स्मरते सीताऽबालचन्द्रनिभानना ॥ रामा रामे ह्यधीनात्मा विजनेऽपि वने सती ॥ १० ॥

नलभइतियत् इदमशोभनमित्यन्वयः । कविनापि-
क्तुमशक्यत्वादिवेत्युक्तम् ॥ ३७ ॥ इति उक्तप्रकारेण ।
रामहेतोः करुणतरंयथातथा द्विगुणविलपति पार्थिवे
प्रणष्टे मूर्च्छितेसति । देवीपुनरेवभयमगमत् पूर्वैराम-
स्यकिंभविष्यतीति इदानींभर्तुरपिकिंभविष्यतीतिभय-
मगमदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-
व्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

भूतोपसृष्टेव धरण्यावेपमाना भूतगृहीतेव भूमौप-
तित्वा विवर्तमानेत्यर्थः । गतसत्वेव गतप्राणेव । “द्रव्या-
सुव्यवसायेषुसत्त्वमस्तीतुजन्तुषु” इत्यमरः ॥ १—२ ॥

अथतान्नानुगच्छामि तान्नानुगच्छामिचेत् ॥ ३ ॥ सज्ज-
मानया विह्वलया ॥ ४ ॥ मोहं रामस्यकिंभविष्यती-
त्यज्ञानं । संभ्रमं व्याकुलत्वं । संतापं शोकजनितदे-
हसंतापं रामोदुःखितोभविष्यतीतिसंतापमित्यर्थः ।
यस्माद्राघवःसंतापंव्यवधूयवत्स्यति तस्माच्छोकादिकं
त्यजेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ परलोकमाराधयति परलोकंसाध-
यति । राघसाधसंसिद्धावितिधातुः ॥ ६ ॥ लभते भी-
तेत्यत्रअभीतेतिपदच्छेदः । विस्त्रम्भं प्रणयं । “वि-
स्त्रम्भःप्रणयेपिच” इत्यमरः ॥ ७ ॥ कृतं वनवास-
कृतं । किञ्चिदित्यस्यविवरणं सुसूक्ष्ममिति । प्रवा-
सानामुचितेव प्रवासानांयोग्येव अभ्यस्तवनवासप्र-
यासेवेत्यर्थः ॥ ८—९ ॥ क्रीडैकरसत्वाद्वालाहट्टान्तः

शि० संतापं प्रातिभासिकमात्रादिवियोगजनितदुःखं ॥ ५ ॥ शि० परलोकं परःसर्वोत्कृष्टःयोलोकोजनस्तंपरमपुरुषमित्यर्थः ।
किंच परःसर्वोत्कृष्टःलोक्यतेदृश्यतेअसौसतं । किंच परःसर्वोत्कृष्टःलोकोयस्यतंसाकेताधीशमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ति० बालेवेति दुःखा-
परिज्ञानेनोपमा । तस्यादेहाद्यभिमानाभावान्नाधिजंडुःखमितिभावः । स० रामा योषित् । आरामे आरामइव ॥ १० ॥

[पा०] १ ड. च. झ. ज. ट. क्षणमप्यय. २ ज. वसति. ३ च. ज. वनेऽभीता. ४ च. ज. लभतेसीता. ५ क. ड. च.
छ. झ. ज. ट. विन्यस्त. ६ क. ख. लक्ष्यते. ७ ड. च. छ. झ. ट. भातिमे.

तद्गतं हृदयं ह्यस्यास्तदधीनं च जीवितम् ॥ अयोध्यापि भवेत्तस्या रामहीना तथा वनम् ॥ ११ ॥
 पृथि पृच्छति वैदेही ग्रामांश्च नगराणि च ॥ गतिं दृष्ट्वा नदीनां च पादपान्विविधानपि ॥ १२ ॥
 रामं वा लक्ष्मणं वाऽपि पृष्ट्वा जानाति जानकी ॥ अयोध्याक्रोशमात्रे तु विहारमिव संश्रिता ॥ १३ ॥
 इदमेव सराम्यस्याः सहसैवोपजल्पितम् ॥ कैकेयीसंश्रितं वाक्यं नेदानीं प्रर्तिभाति मा ॥ १४ ॥
 ध्वंसयित्वा तु तद्वाक्यं प्रमादात्पर्युपस्थितम् ॥ ह्लादनं वचनं सूतो देव्या मधुरमब्रवीत् ॥ १५ ॥

दुःखापरिज्ञानेवाबालादृष्टान्तः । अबालचन्द्रनिभाननेतिच्छेदः । रामे अधीनात्मा आसक्तचित्तेत्यर्थः । यद्वा रामारामे रामरूपारामे ॥ १० ॥ यद्यस्मात्कारणात् अस्याः सीतायाः । हृदयं तद्गतं रामगतं । जीवितंचतदधीनं । तस्माद्वनंरामसहितं अयोध्याभवेत् रामहीनाअयोध्यापि तथा वनंभवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ पृथीत्यादिनासीताया उल्लासउच्यते । दृष्ट्वेति सर्वत्रान्वेति । रामंलक्ष्मणंवापृच्छति पृष्ट्वाजानातिचअयोध्यायाःक्रोशमात्रे विहारं क्रीडांसंश्रितेवस्थिता । यद्वाविहरन्त्यस्मिन्निति विहारःतं । अधिकरणेषच् । उद्यानमित्यर्थः ॥ १२—१३ ॥ अयोध्यानिर्गमकालिकंकैकेयीविषयकंसीतायाःपरुषंवचनंकौसल्यायाःप्रियमिति वक्तुमुपक्रम्य तस्यवृद्धयोर्जीवननिराशाहेतुत्वंमत्वा नोचितमिदंवक्तुमित्यस्मरणव्याजेनोपारमतेत्याह— इदमेवेत्यादि । अस्याः सीतायाःसंबन्धि । इदमेवस्मरामि प्रस्तुतवृत्तान्तमेवस्मरामि । कैकेयीसंश्रितं कैकेयीमुद्दिश्यप्रवृत्तं । सहसा उपजल्पितं हठात्सीतयोक्तंवाक्यं । इदानीं मा मांप्रति नभातीति । सूतः प्रमादात् इदंगोपनीयमित्यवधानाभावात् । पर्युपस्थितं सीतावचनत्वेनवक्तुमुपक्रान्तं तद्वाक्यं ध्वंसयित्वा प्रच्याव्य । देव्याः ह्लादनं आह्लादनकरं उपक्रान्तवाक्यवद्देव्यास्संतापाहेतुभूतं मधुरंवचनमब्रवीदितिपदयोजना । सहसा त्वरया । उपजल्पितं अक्रमेणोक्तमित्यस्मरणहेतूपदर्शनं । कैकेयीसंश्रितमित्युपक्रान्तांशः इदं स्मरामीतिपुनःस्मरेतिचोदनावकाशाप्रदानं । इदानींभवद्दुःखदर्शनसमयेमामांप्रतिनभातीतिध्वंसनप्रकारः । ध्वंसनहेतुंकविरनुवदति—ध्वंसयित्वातुतद्वाक्यंप्रमादात्पर्युपस्थितमिति । ह्लादनमित्यनेनोपस्थितवचनस्य तापहेतुत्वंद्योत्यते । ननुकैकेयीनिन्दारूपत्वेऽपिदेव्यास्तापकारणमवश्यंगोपनीयं कीदृशंतद्वाक्यंस्यात्किंचिदिदमित्युक्तौ तत्रकिंप्रमाणंस्यात् । उच्यते । अवधेहि ।

एवंविधंहिकार्यवशाद्गुप्तकुत्रचित्कविर्नविवृणोतिचेत् । सर्वज्ञोपितत्कथमिदमित्यमिदध्यात् । अत्रेमंचप्रमादादुपस्थितं ध्वंसितंवृद्धयोःसंतापकरं कैकेयीविषयकंवृत्तान्तंकविरुत्तरत्रय्यक्तीकरिष्यति । युद्धकाण्डेसीतामधिकृत्य “विजगर्हेत्रकैकेयीक्रोशन्तीकुररीयथा” इत्युक्त्वा कैकेयीविषयकंसीतावचनमेवाह “सकामाभवकैकेयिहतोयंकुलनन्दनः” इति । इदंसीताहृदयं । कैकेय्याराज्यलाभेनैवाभीष्टसिद्धेः । रामविवासनाभ्यर्थनस्येदमाकृतं । रामविवासनेहि तद्वियोगं क्षणमपिसोढुमक्षमासीताप्येनमनुगच्छेत् साचलोकोत्तरसुन्दरी केनाप्यपह्रियेत तस्यांचहृतायां रामःस्वत एव नश्येत् ततोमेराज्यंसुप्रतिष्ठितंस्यात् अन्यथा लब्धेनापिराज्येननकिञ्चित्प्रयोजनं यतो रामगुणपरवशः सर्वोपिजनस्तद्विधेयःस्यात् । तस्माद्रामोपिविनाशाय विवासनीयइति । इदमेवसीतोक्तं रामोप्यारण्यकाण्डे “सुप्तप्रमत्तकुपितानांवचनैर्भावज्ञानंदृष्टं” इतिन्यायेनवक्ष्यति “कञ्चित्सकामाकैकेयीसुखितासा भविष्यति । यानतुष्यतिराज्येनपुत्रार्थेदीर्घदर्शिनी” ॥ अन्यत्रच “यदभिप्रेतमस्मासुप्रियंवरवृत्तंचयत् । कैकेय्यास्तत्सुसंवृत्तंक्षिप्रमद्यैवलक्ष्मण” इति ॥ इममेवार्थपूर्वसर्गान्तेसूचितवान् “जानकीतुमहाराज निश्चसन्तीतपस्विनी । भूतोपहतचित्तेवविष्टिताविस्मितास्थिता ॥ अदृष्टपूर्वव्यसनाराजपुत्रीयशस्विनी । तेनदुःखेनरुदतीनैवमांकिञ्चिदब्रवीत् ॥ उद्वीक्षमाणा भर्तारंमुखेनपरिशुष्यता । मुमोचसहसाबाष्पमांप्रयान्तमुदीक्ष्यसा” इति ॥ अत्ररोदनमवचनं परिशुष्यतामुखेनभर्तृवीक्षणं पुनःसुमन्त्रवीक्षणं बाष्पमोचनं चकुर्वन्त्यापूर्वोक्तार्थस्मरणं ततएवस्तब्धता भर्तृमुखवीक्षणेनवक्तुमनर्हत्वज्ञानं बाष्पमोचनेनसूतवीक्षणेनच श्रृंगप्रत्यक्षनीयत्वद्योतनं चेतिव्यज्यते । तत्रसीतयोक्तंप्रामादिकमितिजुगोप अत्रतुस्वसैवप्रमादोत्थंन्याजे-

अध्वना वातवेगेन संभ्रमेणातपेन च ॥ न विगच्छति वैदेह्याश्चन्द्रांशुसदृशी प्रभा ॥ १६ ॥
 सदृशं शतपत्रस्य पूर्णचन्द्रोपमप्रभम् ॥ वदनं तद्वदान्याया वैदेह्या न विकम्पते ॥ १७ ॥
 अलत्तरसरक्ताभावलत्तरसवर्जितौ ॥ अद्यापि चरणौ तस्याः पद्मकोशसमप्रभौ ॥ १८ ॥
 नूपुरोद्गुह्यहेलेव खेलं गच्छति भामिनी ॥ इदानीमपि वैदेही तद्वागान्यस्तभूषणा ॥ १९ ॥
 गजं वा वीक्ष्य सिंहं वा व्याघ्रं वा वनमाश्रिता ॥ नाहारयति संत्रासं बाहू रामस्य संश्रिता ॥ २० ॥
 न शोच्यास्ते न चात्मानः शोच्यो नापि जनाधिपः ॥ इदं हि चरितं लोके प्रतिष्ठास्यति शाश्वतम् ॥ २१ ॥
 विधूय शोकं परिहृष्टमानसा महर्षियाते पथि सुव्यवस्थिताः ॥
 वने रता वन्यफलाशनाः पितुः शुभां प्रतिज्ञां परिपालयन्ति ते ॥ २२ ॥
 तथापि सूतेन सुयुक्तवादिना निवार्यमाणा सुतशोककर्शिता ॥
 न चैव देवी विरराम कूजितात्प्रियेति पुत्रेति च राघवेति च ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

नपरिहृतवान् ॥ १४—१५ ॥ अध्वना अध्वगमने-
 न । संभ्रमेण व्याघ्रादिदर्शनजन्यव्याकुलत्वेन । नवि-
 गच्छति नविकरोति ॥ १६ ॥ शतपत्रस्य पद्मस्य ।
 पूर्णचन्द्रोपमप्रभं पूर्णचन्द्रसदृशप्रभं । वदान्यायाः
 वल्गुवाचः । “ वदान्योवल्गुवागपि ” इत्यमरः ।
 नविकम्पते नविचलति स्वाभाविकप्रभानजहातीत्यर्थः
 ॥ १७ ॥ अद्यापि वनगमनेपि ॥ १८ ॥ तद्वागात्
 भूषणविषयस्नेहात् । न्यस्तभूषणा चरणाद्यवयवेष्व-
 र्पितभूषणा । वैदेही नूपुरोद्गुह्यहेलेव नूपुरोत्पन्नस्वना-
 नुकारिलीलायुक्तेव । खेलं सलीलंगच्छति । सीतायाः
 सर्वदासाभरणत्वं “ मन्येसाभरणासुप्रासीतास्मिञ्छ-
 यनोत्तमे ” इत्युत्तरत्रभरतवचनादवगम्यते । यद्वा
 तद्वागात् रामेणसहगमनकौतुकात् । न्यस्तभूषणा
 उत्सृष्टनूपुरापि नूपुरोत्कृष्टहेलेव नूपुरसंचितविलासेव
 ॥ १९ ॥ गजं दर्शनमात्रेणभीषणमहाकायं । वीक्ष्य
 नतुश्रुत्वा । सिंहं तमपितृणायमत्वा व्याघ्रंवा जन्तु-

मात्रहिंसकतयासिंहादप्यतिक्रूरं । सिंहदर्शनादपिव्या-
 घ्रदर्शनमतिक्रूरमिति नपतत्प्रकर्षः । वनमाश्रिता वि-
 नापिसिंहादीन्स्वतएवभयंकरंप्रदेशमवगाहमानापि ।
 नाहारयति नारोपयति । आहारयतेरारोपार्थकत्वाद्वा-
 यभावनामात्रमपिनकरोतीत्यर्थः । नाहारयतीसंत्रासं
 स्वीत्वप्रयुक्तस्वाभाविकभीतिरपिनिर्गता । तत्रहेतुमाह
 —बाहूरामस्यसंश्रिता । परिधान्तर्गताः किंविभ्यती-
 तिभावः ॥ २० ॥ ते रामादयः । आत्मानः वयं ।
 इदंचरितं पितृवचनपरिपालनरूपंचरित्रं । शाश्वतं
 आचन्द्रार्कं ॥ २१ ॥ महर्षियाते महर्षिभिःप्राप्ते
 ॥ २२ ॥ तथापीत्युक्तंविवृणोति—सूतेनेत्यादिना
 सुयुक्तवादिनासूतेन तथानिवार्यमाणापि सुतशोकक-
 र्शितत्वात् देवीप्रियेत्यादिकूजितान्नविरराम ॥ २३ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षष्ठितमः
 सर्गः ॥ ६० ॥

ति० स्वभावरक्ततयापद्मकोशसमप्रभौ ननुमार्गगतिप्रयुक्तकाठिन्यभाजौ ॥ १८ ॥ ती० नूपुरोद्गुह्यहेला हेला विलासः । खेलं
 कान्तं । तद्वागात् गमनाभिनिवेशात् । गमनाभिनिवेशस्यविरोधीनिभूषणान्यधारयन्त्यपिभूषणसमृद्धविलासेव खेलंगच्छतीत्य-
 र्थः । स० या खे आकाशे । अलंगच्छति हंसी सेवेयंभामिनी नूपुरोत्कृष्टलीला । तद्वागेण रामस्नेहेनअन्यस्तभूषणाअत्यक्तराम-
 प्रियालङ्कारवती ॥ १९ ॥ ति० ते तवात्माप्यतएव नशोच्यः । नराजापि । तेषांमुखश्रवणेनतस्यापिजीवनसंभवात् । इतोपिन-
 शोच्यांशइत्याह—इदंहीत्यादि । प्राप्तमपिराज्यमहाबलोपिपरित्यज्यपितृवचनमपालयदित्येवमादिरामचरितं । स्वार्थमुद्दि-
 श्यभर्तारमपिपरित्यज्यातिघोरकृतवतीकैकेयीत्यादिइदंरामचरितंशाश्वतंप्रतिष्ठास्यतीत्यनेन तन्नामवदेवायुस्थिरत्वंवदतातस्येश्वरत्वं
 ध्वनितं । नह्यन्यचरित्रंशाश्वतंप्रतिष्ठांलभते ॥ २१ ॥ इतिषष्ठितमस्सर्गः ॥ ६० ॥

[पा०] १ क. ख. घ. नहिगच्छति. २ घ. चन्द्रनिभप्रभं. ख. चन्द्रोपमद्युति. ३ ख. प्रकंपते. ४ ग. घ. ज. वलक्तक-
 विवर्जितौ. ५ ग. ड.—ट. नूपुरोत्कृष्ट. ६ ड. छ. झ. ट. ठ. लीलेव. ७ ठ. तद्वागान्यस्त. ८ ख. घ. वापिवरानना. क.
 वावनमागता. ९ क.—ट. चात्माते. १० घ. निर्धूय. ११ ग. वनेचराः. १२ ड. च. झ. ज. ट. प्रतिपालयन्ति.

एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

पतिव्रतावरिष्ठयापिकौसल्यापुत्रशोकासहिष्णुतयारामादीनांदुरवस्थासंभावेननतान्प्रतिपरिशोचनपूर्वकंदशरथोपालम्भः १

वनं गते धर्मपरे रामे रमयतां वरे ॥ कौसल्या रुदती स्वार्ता भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
यद्यपि त्रिषु लोकेषु प्रथितं ते महद्यशः ॥ सानुक्रोशो वदान्यश्च प्रियवादी च राघवः ॥ २ ॥
कथं नैरवरश्रेष्ठ पुत्रौ तौ सह सीतया ॥ दुःखितौ सुखसंबृद्धौ वने दुःखं सहिष्यतः ॥ ३ ॥
सा नूनं तरुणी श्यामा मुकुमारी सुखोचिता ॥ कथमुष्णं च शीतं च मैथिली प्रसहिष्यते ॥ ४ ॥
भुक्त्वाऽशनं विशालाक्षी सूपदंशान्वितं शुभम् ॥ वन्यं नैवारमाहारं कथं सीतोर्पभोक्ष्यते ॥ ५ ॥
गीतवादित्रनिर्घोषं श्रुत्वा शुभमनिन्दिता ॥ कथं क्रव्यादसिंहानां शब्दं श्रोष्यत्यशोभनम् ॥ ६ ॥
महेन्द्रध्वजसंकाशः कनु शेते मंहाभुजः ॥ भुजं परिधसंकाशमुपधाय महाबलः ॥ ७ ॥
पद्मवर्णं सुकेशान्तं पद्मनिःश्वासमुत्तमम् ॥ कदा द्रक्ष्यामि रामस्य वदनं पुष्करेक्षणम् ॥ ८ ॥
वज्रसारमयं नूनं हृदयं मे न संशयः ॥ अपश्यन्त्या न तं यद्वै फलतीदं सहस्रधा ॥ ९ ॥
यत्त्वयाऽकरुणं कर्म व्यपोह्य मम बान्धवाः ॥ निरस्ताः परिधावन्ति सुखार्हाः कृपणा वने ॥ १० ॥
यदि पञ्चदशे वर्षे राघवः पुनरेष्यति ॥ जह्याद्राज्यं च कोशं च भरतेनोपभुज्यते ॥ ११ ॥

स्वार्ता सुतरामार्ता ॥ १ ॥ राघवः दशरथः । सानुक्रोशः वदान्यश्च प्रियवादीचेति तेमहद्यशःत्रिषु लोकेषुप्रथितं यद्यपि तथापि अतिशयिताऽप्यशस्करं कृत्यंकृतमितिवाक्यशेषः । तथापि दुःखितौ मार्गेदुःखितौ । तौ वनेकथंदुःखंसहिष्यतइतिवक्ष्यमाणेनान्वयोवा । यद्वा वार्धकेनानाव्रतोपवासादिमहाप्रयासलब्धज्येष्ठमपिपुत्रमभिषेककालेत्यक्त्वापि प्रतिज्ञानिरूढवानिति तेमहद्यशस्त्रिषुलोकेषुयद्यपिप्रथितंभवति । राघवश्चवदान्यतयाद्ययाप्रियवचनशीलतयामह्यवाचापूर्वदत्तराज्यंनत्यजामीतिवक्तुमक्षमतयाचराज्यंदत्तवान् अतस्तस्यापिमहद्यशइतियुवयोरिदंयुक्तमस्तु । तथापि तौकथंदुःखंसहिष्यतइतियोजना ॥ २—३ ॥ तरुणी आरब्धयौवना । श्यामा यौवनमध्यस्था । एतत्पदद्वयोपादानेनेषड्वयूनयौवनमध्यंप्राप्तेत्यवगम्यते । [श्यामातरुणी यौवनमध्यस्थातरुणी नतुयौवनारम्भस्थारुणीत्यर्थः] ॥ ४ ॥ सूपदंशान्वितं शोभन-

व्यञ्जनसहितं । नैवारं नीवारसंबन्धिनम् ॥ ५ ॥ क्रव्यादाः मांसभक्षकाः ॥ ६ ॥ महेन्द्रध्वजसंकाश इति महेन्द्रध्वजोनाम इन्द्रधनुः । कदाचित् ध्वजाकारेणपरमाभ्युदयनिमित्ततयाप्रतिभातीत्याहुः ॥ ७ ॥ पद्मवर्णं पद्मपत्रवर्णं । पद्मनिश्वासं पद्मगन्धिनिश्वासं ॥ ८ ॥ नफलति नस्फुटति । विफलाविशरणइति धातुः ॥ ९ ॥ त्वयानिरस्ताः समबान्धवाः रामादयः व्यपोह्य नगरं त्यक्त्वा वनेपरिधावन्तीतियत् एतत् अकरुणंकर्म करुणाराहित्येनकृतंकर्मैत्यर्थः ॥ १० ॥ चतुर्दशवर्षानन्तरंरामोराज्यंप्राप्स्यतीत्याशङ्क्यपरिहरति—यदीति । पञ्चदशेवर्षेराघवोयदिपुनरेष्यति तथापि राज्यंकोशं जह्यात् त्यजेत् । कुतः यस्मात्कारणात् भरतेनोपभुज्यते भरतेनोपभुक्ततयातेनपुनर्दत्तमपिराज्यंरामस्त्यजेदित्यर्थः । भरतेनोपलक्ष्यतइतिपाठान्तरं । राज्यंकोशंचभरतेजह्यात् इदं तुनोपलक्ष्यते यद्रामः पुनर्भरतदत्तराज्यं प्रतिगृह्णीयादिति । यद्वा यदिराघवः

ति० परमपतिव्रतापिकौसल्यादुःखातिशयात्पूर्वजानंलपित्रेताश्रयव्यवहारवलोकाश्रयेणराजानमुपालभते—वनमिति । आर्ता खिन्ना । स्वार्तेतिपाठेसुतरामार्ता । रुदतीवेतिपाठे इवएवार्थे । यद्वा उक्तार्थध्वननायेवशब्दः ॥ १ ॥ ति० अथापिहेनरवरश्रेष्ठ सीतयासह तौपुत्रौ कथंल्यक्तवानितिशेषः । अथताञ्शोचति—दुःखितावित्यादि ॥ ३ ॥ शि० पद्मवर्णं पद्मवद्वर्ण्यतेकविभि-

[पा०] १ ड. च. छ. झ. अ. ट. धर्मरते. २ ड. झ. चार्ता. ३ च. अ. नरवरश्रेष्ठौ. ४ घ. सहसंबृद्धौ. ५ घ. ड. झ. ट. कथं. ६ ख. वैदेही. ७ ड. छ. झ. अ. ट. विसहिष्यते. क. घ. च. विसहिष्यति. ८ क. ख. च. भोक्ष्यति. ९ ड. च. झ. अ. ट. शुभसमन्विता. १० क. ख. च. अ. सहाभुजः. ११ क. ख. च. अ. सारमिदं. १२ ड. देव. १३ च. अ. फलतीह. घ. दलतीदं. १४ ख. यत्त्वयादारुणं. १५ ग.—छ. झ. अ. ट. भरतेनोपलक्ष्यते. क. भरतेनोपभोक्ष्यते.

भोजयन्ति किल श्राद्धे केचित्स्वानेव बान्धवान् ॥ ततः पश्चात्समीक्षन्ते कृतकार्या द्विजर्षभान् ॥ १२ ॥
 तत्र ये गुणवन्तश्च विद्वांसश्च द्विजातयः ॥ न पश्चात्तेऽभिमन्यन्ते सुधामपि सुरोपमाः ॥ १३ ॥
 ब्राह्मणेष्वपि तृप्तेषु पश्चाद्भोक्तुं द्विजर्षभाः ॥ नाभ्युपैतुमलं प्राज्ञाः शृङ्गच्छेदमिवर्षभाः ॥ १४ ॥
 एवं कनीयसा आत्रा भुक्तं राज्यं विशां पते ॥ भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमंस्यते ॥ १५ ॥
 न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति ॥ एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते ॥ १६ ॥
 हविराज्यं पुरोडाशः कुशा यूपाश्च खादिराः ॥ नैतानि यातयामानि कुर्वन्ति पुनरध्वरे ॥ १७ ॥
 तथा शात्तमिदं राज्यं हृतसारां सुरामिव ॥ नाभिमन्तुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरम् ॥ १८ ॥
 [न चेमां धर्षणां रामः संगच्छेदत्यमर्षणः ॥ दारयेन्मन्दरमपि स हि क्रुद्धः शितैः शरैः ॥
 त्वां तु नोत्सहते हन्तुं महात्मा पितृगौरवात् ॥ १९ ॥

पुनरेष्यति तदा भरतःराज्यंकोशंचजह्यादितिनोपलक्ष्यते । करस्थराज्यत्यागस्यासंभावितत्वादित्यर्थः । भरतोयदिभोक्ष्यतइतिचपाठः ॥ ११ ॥ भरतेनोपभुक्ततयापुनर्दत्तमपिराज्यंरामोनभोक्ष्यतइत्यत्रदृष्टान्तमाह—भोजयन्तीत्यादिना । किलेतिवार्तायां । लोके केचिद्ब्राह्मणाः विद्यागुणवयोभ्यधिकेषु विप्रेषुविद्यमानेषुदक्षिणाविशेषप्रापणलोभेनस्वानेवबान्धवान् श्राद्धेभोजयन्ति । ततःपश्चात् तदनन्तरं कृतकार्याः कृतश्राद्धकार्याःसन्तः श्राद्धावसाने द्विजर्षभान् पूर्वभुक्तविप्रापेक्षयाविद्यावृत्तवयोभिःश्रेष्ठान् । समीक्षन्ते इष्टपङ्क्तौभोजयितुमिच्छन्ति । तत्र तदानीं । येगुणवन्तः वृत्तवन्तः । विद्वांसः विद्यावन्तः सुरोपमाः देववत्पूज्यतमाःवृद्धाः द्विजातयः ते पश्चादिष्टपङ्क्तौसुधामपि अमृततुल्यान्नमपि । नाभिमन्यन्ते नाद्रियन्ते । ननुकुतोनाद्रियन्तेब्राह्मणशेषभोजनेशूद्रशेषवन्निषेधाभावादित्यत्राह—ब्राह्मणेष्वित्यादिना । तृप्तेष्वपि ब्राह्मणेषु पूर्वभुक्तानांब्राह्मणत्वेपीत्यर्थः । प्राज्ञाःद्विजर्षभाः ऋषभाःशृङ्गच्छेदमिव निजावमानहेतुंपश्चाद्भोक्तुमिच्छां अभ्युपैतुं नालं नक्षमन्तइत्यर्थः । यद्वा शृङ्ग-

मग्रं शृङ्गच्छेदोयस्य तच्छृङ्गच्छेदं छिन्नाग्रंभूतं । यथा वृषभा वृषभान्तरजग्राध्रंभूतं भोक्तुं नालं तद्वदित्यर्थः । शृङ्गच्छेदमिति वृषभभक्षिताग्रभूतनामेत्यप्याहुः ॥ १२—१४ ॥ उक्तमर्थंदाष्टान्तिकेयोजयति—एवमित्यादिना । एवं पूर्वोक्तद्विजर्षभवत् । कनीयसा कनिष्ठेन । विशांपते हेप्रजानाथ । वरिष्ठः गुणैः श्रेष्ठः । किमर्थंनावमंस्यते कस्मैप्रयोजनायनतिरस्करिष्यति सर्वात्मनातिरस्करिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ परेण अन्येन वृकगोमाय्वादिना । आहृतं भक्षितशेषत्वेनानीतं । परलीढं परेणाखादितं परभुक्तशेषमितियावत् । नमन्यते नबहुमन्यते ॥ १६ ॥ हविः चरुप्रमुखं । पुरोडाशाः पिष्टादिविकाराः । खादिरा इत्येतत् पालाशादीनामुपलक्षणं । यातयामानि परिभुक्तानि यागेविनियुक्तानीतियावत् । “जीर्णं चपरिभुक्तं चयातयामसिदं द्वयं” इत्यमरः । अध्वरे यागान्तरे । पुनर्नकुर्वन्ति नविनियुज्यते । “मन्त्राः कृष्णाजिनंदर्भाः” इत्याद्ययातयामत्वबोधकवचनेषु दर्भादिशब्दाःकुशादिव्यतिरिक्तपराः ॥ १७ ॥ आत्तं उपभुक्तपूर्वं । हृतसारां गृहीतसारांशां । अभिमन्तुं

र्गयतेतत् ॥ ८ ॥ ती० स्वधामपीतिपाठे स्वधां श्राद्धं । शि० ननुशूद्रशेषभोजनस्यनिषिद्धलेपिब्राह्मणशेषभोजनस्यनिषेधाभावात्कुतोनास्तीकुर्वन्तीत्यतआह—ब्राह्मणेष्विति । ब्राह्मणेष्वपिवृत्तेषु पूर्वभुक्तेषुसत्सु । द्विजोत्तमाः भुक्तशेषं अन्नं । अभ्युपैतुं स्वीकर्तुं । नालं नसमर्थाः । एतेननिष्कारणकपश्चाद्भोजनेअत्याज्यमानभङ्गस्यादितिहेतुस्तुचितः । मानस्यात्याज्यत्वेदृष्टान्तः । ऋषभाः वृषभाः । आत्मनःशृङ्गच्छेदमिव । शृङ्गच्छेदेहि तेषामानभङ्गइतिप्रसिद्धं । यद्वा भुक्तशेषं भुक्तशेषभोजनं । शृङ्गच्छेदमिवमानध्वंसकत्वेनप्रभुत्वविघातकमेवेतिहेतोः ऋषभाः जात्यादिनाश्रेष्ठाः । प्राज्ञा द्विजोत्तमाः । अभ्युपैतुं अङ्गीकर्तुं । नालं नसमर्थाः । “शृङ्गप्रभुलेशिखरेचिह्नेक्रीडांबुयन्त्रके” इतिमेदिनी ॥ १४ ॥ ति० यद्यपि “मन्त्राःकृष्णाजिनंदर्भाः” इतिस्मृत्याकुशानांयातयामत्वदोषोनेत्युक्तं । तथापितज्जीर्णत्वरूपयातयामत्वदोषाभावपरं ननुविनियुक्तविनियोगपरं । “ब्राह्मणेष्वेयुर्देर्भाविनियुक्तान्तेऽन्यतः”

[पा०] १ घ. समीहन्ते. २ ड. झ. ट. द्विजोत्तमान्. ३ ड. झ. ज. ट. वृत्तेषुभुक्तशेषंद्विजोत्तमाः. ख. भुक्तेषु. ४ घ. ज.—उ. नावमन्यते. ५ ग. घ. एवमेतन्नर. ६ ज. ट. परालीढं. ७ क.—घ. मंस्यते. ८ घ. हविराज्यपुरोडाशाः. ९ कुण्डलान्तर्गतंश्लोकद्वयंबहुषुकोशेषुनदृश्यते.

ससोमार्कग्रहणं नभस्ताराविचित्रितम् ॥ पातयेद्यो दिवं क्रुद्धः स त्वां न व्यतिवर्तेते ॥
 प्रक्षोभयेद्वायेद्वा महीं शैलशताचिताम् ॥ २० ॥]
 नैवविधमसत्कारं राघवो मर्षयिष्यति ॥ बलवानिव शार्दूलो बालधैरवमर्शनम् ॥ २१ ॥
 नैतस्य सहिता लोका भयं कुर्युर्महामृधे ॥ अधर्मं त्विह धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयेत् ॥ २२ ॥
 नन्वसौ काञ्चनैर्वाणैर्महावीर्यो महाभुजः ॥ युगान्त इव भूतानि सागरानपि निर्दहेत् ॥ २३ ॥
 स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः ॥ स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥ २४ ॥
 द्विजातिचरितो धर्मः शास्त्रदृष्टः सनातनः ॥ यदि ते धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवासिते ॥ २५ ॥
 गतिरेका पतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मजः ॥ तृतीया ज्ञातयो राजंश्चतुर्थी नैह विद्यते ॥ २६ ॥
 तत्र त्वं चैव मे नास्ति रामश्च वैनमाश्रितः ॥ न वनं गन्तुमिच्छामि सर्वथा निहता त्वया ॥ २७ ॥
 हतं त्वया राज्ञ्यमिदं सराष्ट्रं हतस्तथाऽऽत्मा सह मन्त्रिभिश्च ॥
 हता सपुत्राऽस्मि हताश्च पौराः सुतश्च भार्या च तव प्रहृष्टौ ॥ २८ ॥

अभिलषितुं । नष्टसोममिवाध्वरमिति अन्येनसोमपाने
 कृतेसत्ररूपमध्वरं तदक्षमतायांयथान्योनाभिलषति त-
 द्वादित्यर्थः ॥ १८—२० ॥ बालधेः पुच्छस्य । अवमर्शनं
 अवमत्यस्पर्शनं ॥ २१ ॥ ननुवयंकिंकुर्मः पौरुषधर्म-
 बलाभ्यांहीनःस्वयमेवगतइत्यत्राह—नैतस्येति । स-
 हिताः मिलिताः । लोकाः चतुर्दशभुवनस्थाः सुरासु-
 रादयः । महामृधे महायुद्धे । एतस्य रामस्य । भयं
 नकुर्युः भयं कर्तुनशक्रयुरित्यर्थः । किन्तुअधर्मं अधर्म-
 मार्गस्थं । लोकं जनं । धर्मेणयोजयेत् “चातुर्वर्ण्यं च
 लोकेस्मिन्स्वेस्वधर्मेनियोक्ष्यति” इत्युक्तोरामःस्वयम-
 धर्मकथं कुर्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥ युगान्तः युगान्तकालः ।
 भूतानि पञ्चमहाभूतानि ॥ २३ ॥ तादृशः अवाङ्-
 मनसगोचरपराक्रमयुक्तः । जलजेन मत्स्येन । मत्स्यो
 ह्यात्मजानेवभक्ष्यतीतिप्रसिद्धं ॥ २४ ॥ इयताप्रबन्धे
 नोक्तमुपसंहरति—द्विजातिचरितइति । धर्मनिरते

पुत्रे त्वयाविवासिते सति द्विजातिचरितः शिष्टत्रै-
 वर्णिकाचरितः । शास्त्रदृष्टःसनातनोधर्मः ते यदि अ-
 स्तिकिमित्यर्थेव्ययमिदं ॥ २५ ॥ एवंपराजक-
 तानीत्यास्वहानिमाह—गतिरित्यादि । एका मुख्या
 प्रथमेत्यर्थः । द्वितीया भर्त्रभावेगतिरित्यर्थः ।
 ज्ञातयः पित्रादयः । तृतीया भर्तृपुत्राभावेग-
 तिरित्यर्थः । चतुर्थी स्वातन्त्र्यरूपा । तथाचस्मृतिः
 “ पितारक्षतिकौमारेभर्तारक्षतियौवने । वार्धके
 तनयोरक्षेत्रस्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हति ” इति ॥ २६ ॥
 तत्र तासुगतिषु । त्वंभर्तानभवसि सपत्नीपरतन्त्रत्वात् ।
 मेज्ञातिरपिनास्ति दूरस्थत्वादितिभावः । नवनंगन्तु-
 मिच्छामि सभर्तृकत्वात् । निहता अस्मीतिशेषः ॥ २७ ॥
 नकेवलमहमेकाहताअन्येपीत्याह—हतमिति । राज्ञ्यं
 कोसलराज्यं । राष्ट्राणि अन्यानिवन्मित्रपालितानि ।
 सुतः भरतः तत्रैवतवसुताभिमानात् । भार्या कैकेयी

इत्यनेन विनियुक्तविनियोगनिषेधस्यन्यायेनसर्वत्रलाभादित्याहुः ॥ १७ ॥ ति० यद्वा तुरप्यर्थे । अधर्मं अधर्मप्रवृत्तमपि । लोकं
 दण्डादिनायोधर्मेणयोजयेत् सकथंस्वयमधर्मं कुर्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥ शि० सः रामः । पित्रा त्वया स्वयमेवहतः । ऐश्वर्यशोभाया-
 स्त्याजितः । तत्रदृष्टान्तः । जलजेन कमलेन । आत्मजः आत्मनःस्वस्यजोजनिर्यस्मात्सःजलपदार्थोयथा । यथा स्वशोभासंपादक-
 जलशोभांस्वातिप्रसृत्याजलजंनिवारयति तथा स्वस्वातन्त्र्येणस्वशोभाजनकीभूतपुत्रशोभांभवान्निवारितवानित्यर्थः । “जोनामृत्युज-
 येजन्या” इतिमेदिनी ॥ २४ ॥ ती० यद्वा नकारोत्राध्याहर्तव्यः । तेधर्मनिरतइत्यत्र अधर्मनिरतइतिच्छेदः । शास्त्रदृष्टोद्विजाति-
 चरितः राजर्षिभिराचरितःसनातनोधर्मः तेपुत्रेयदिनस्यात् तर्ह्यधर्मनिरतेतस्मिन् त्वयाविवासितेतद्युक्तंभवेत् । नचैवमितिभावः
 ॥ २५ ॥ रामानु० । तत्र गतिखेनपरिगणितेषु । त्वंमेनास्ति । अस्तीतिविभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं । मेनासीतिपाठस्सम्यक्
 ॥ २७ ॥ इत्येकषष्ठितमस्सर्गः ॥ ६१ ॥

[पा०] १ क. ख. घ.—ट. रभिमर्शनं. २ ड. झ. ज. ट. शास्त्रदृष्टः. ३ छ. पुरातनैः. ड. झ. ज. ट. सनातनैः. ४ घ-
 ड. च. झ. ज. ट. नैव. ५ ड. झ. त्वंममनैवास्ति. ज. त्वंचैवमेनास्ति. ६ छ. झ. ट. वनमाहितः. ७ झ. ट. सर्वथाहाहता. ड.
 सर्वतोहाहता. ग. सर्वथापिहता. ख. घ. च. ज. सर्वथाहिहता. क. ज. सर्वथाभिहता. ८ ग. ड. च. झ. ज. ट. राष्ट्रीमिदं
 सराज्यं. ९ ड. झ. ट. हताःस्सर्वाःसह.

इमां गिरं दारुणशब्दसंश्रितां निशम्य राजाऽपि मुमोह दुःखितः ॥

ततः स शोकं प्रविवेश पार्थिवः खदुष्कृतं चापि पुनस्तदा स्मरन् ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

कौसल्यापरुषभाषणश्रवणेन मृतिसमयेसुतविप्रयोगप्रयोजकमुनिकुमारहननरूपखदुष्कृतानुस्मरणेनच परिशोचतादशरथेनसाञ्जलिबन्धंकौसल्यांप्रतिप्रसादनम् ॥ १ ॥ पतिप्रसादनेनविषीदन्त्याकौसल्यायासप्रणामंप्रसादितेनराज्ञारात्रौनिद्रावशाधिगमः ॥ २ ॥

एवं तु क्रुद्धया राजा राममात्रा सशोकया ॥ श्रावितः परुषं वाक्यं चिन्तयामास दुःखितः ॥ १ ॥
चिन्तयित्वा स च नृपो मुमोह व्याकुलेन्द्रियः ॥ अथ दीर्घेण कालेन संज्ञामाप परंतपः ॥ २ ॥
स संज्ञामुपलभ्यैव दीर्घमुष्णं च निश्चसन् ॥ कौसल्यां पार्श्वतो दृष्ट्वा पुनश्चिन्ताभ्रुपागमत् ॥ ३ ॥
तस्य चिन्तयमानस्य प्रत्यभात्कर्म दुष्कृतम् ॥ यदनेन कृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना ॥ ४ ॥
अमनास्तेन शोकेन रामशोकेन च प्रभुः ॥ द्वाभ्यामपि महाराजः शोकाभ्यामन्वतप्यत ॥ ५ ॥
दंष्ट्रमानः स शोकाभ्यां कौसल्यामाह भूपतिः ॥ वेपमानोऽञ्जलिं कृत्वा प्रसादार्थमवाञ्जुखः ॥ ६ ॥
प्रसादये त्वां कौसल्ये रचितोऽयं मयाऽञ्जलिः ॥ वत्सला चानृशंसा च त्वं हि नित्यं परेष्वपि ॥ ७ ॥
भर्ता तु खलु नारीणां गुणवान्निर्गुणोपि वा ॥ धर्मं विमृशमानानां प्रत्यक्षं देवि दैवतम् ॥ ८ ॥
सा त्वं धर्मपरा नित्यं दृष्टलोकपरावरा ॥ नार्हसे विप्रियं वक्तुं दुःखिताऽपि सुदुःखितम् ॥ ९ ॥
तद्वाक्यं करुणं राज्ञः श्रुत्वा दीनस्य भाषितम् ॥ कौसल्या व्यसृजद्वाष्पं प्रणालीव नवोदकम् ॥ १० ॥

तद्वचनकरणात् ॥ २८ ॥ —इमामिति । प्रविवेश तत्रमग्नइत्यर्थः । दुष्कृतंस्मरन् एतादृशदुःखस्यनिदानभूतं किंकर्मपूर्वकृतमितिसंमरन्नित्यर्थः ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

चिन्तयामास अनयासत्यमेवकथितं मयाचान्यैरकृतपूर्वमहदकृतं किमतः परं करोमीतिचिन्तयामासेत्यर्थः ॥ १—२ ॥ पुनश्चिन्तामुपागमत् “अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैवफलमभ्रुते” इतिन्यायेनप्रियपुत्रविश्लेषजमहदुःखमनुभवामि एतद्वेतुभूतंकिंकर्मकृतमिति

पुनश्चिन्तांप्राप्तवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ दुष्कृतंकर्म मुनिकुमारवधरूपंकर्म । प्रत्यभात् प्रतीतमभूत् । शब्दवेधिना शब्देनलक्ष्येणवेदुंशीलमस्यास्तीतिशब्दवेधी राजाबाणोवा ॥ ४ ॥ अमनाः अस्वस्थचित्तः क्षुभितान्तःकरणइत्यर्थः । तेन मुनिकुमारवधजनितेन ॥ ५ ॥ अवाञ्जुखःअवनतमुखः । खकृतकौसल्याविषयाप्रियजन्ययालज्जयाभीत्याचेतिभावः ॥ ६ ॥ परेष्वपि प्रतिकूलेष्वपि ॥ ७—८ ॥ दृष्टलोकपरावरा दृष्टलोकैजनेपरावरौ उत्कर्षापकर्षौयथासातथोक्ता । सुदुःखितं मांप्रतीतिशेषः ॥ ९ ॥ प्रणाली प्रासादादिषु दार्वादिनिर्मितजलनिर्गममार्गः । “द्वयोःप्रणालीपयसःपदव्या” इत्यमरः । नवोदकं वर्षजलं ॥ १० ॥

ति० शब्दमेवलक्ष्यदेशस्थंप्राप्यविध्यतीतिशब्दवेधी ॥ ४ ॥ ति० अपकृष्टाअपिभर्तारमेवंनवदन्तीतिभावः ॥ ९ ॥

[पा०] १ ड. झ. ज. ट. संहिता. २ ड. झ. ट. रामेति. ३ च. ट. पुनस्तथास्मरन्. ग. ड. ज. झ. ज. पुनस्तथाऽस्मरन्. ४ क. ड. च. झ. ज. ट. मोहव्याकुलितेन्द्रियः. ५ क. घ. अतिदीर्घेण. ६ च. संज्ञांप्राप. ७ ड. च. झ. ज. ट. पुनश्चिन्ता. ८ घ. मुपाविशत्. ९ ड. च. झ. ज. ट. ममितप्यते. १० क. ख. ग. ड. च. ज.—ट. दंष्ट्रमानस्तु. ११ ड. छ. झ. ट. दुःखितः. क. ख. ग. च. ज. भूमिपः. १२ क. भर्ताहि. १३ क. प्रासृजत्.

सा मूर्ध्नि बध्वा रुदती राज्ञः पद्ममिवाञ्जलिम् ॥ संभ्रमादब्रवीत्रस्ता त्वरमाणाक्षरं वचः ॥ ११ ॥
 प्रसीद शिरसा याचे भूमौ निपतिताऽस्मि ते ॥ याचितास्मि हता देवहेन्तव्याऽहं न हि त्वया ॥ १२ ॥
 नैषा हि सा स्त्री भवति श्लाघनीयेन धीमता ॥ उभयोर्लोकयोर्वीर पत्या या संप्रसाद्यते ॥ १३ ॥
 जानामि धर्मं धर्मज्ञ त्वां जाने सत्यवादिनम् ॥ पुत्रशोकार्तया तत्तु मया किमपि भाषितम् ॥ १४ ॥
 शोको नाशयते धैर्यं शोको नाशयते श्रुतम् ॥ शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमो रिपुः ॥ १५ ॥
 शक्य आपतितः सोढुं प्रहारो रिपुहस्ततः ॥ सोढुमापतितः शोकः सुसूक्ष्मोपि न शक्यते ॥ १६ ॥
 [धर्मज्ञाः श्रुतिमन्तोऽपि च्छिन्नधर्मार्थसंशयाः ॥ यतयो वीर मुह्यन्ति शोकसंमूढचेतसः] ॥ १७ ॥
 वनवासाय रामस्य पञ्चरात्रोऽद्य गण्यते ॥ यः शोकहतहर्षायाः पञ्चवर्षोपमो मम ॥ १८ ॥

राज्ञः अञ्जलिं पद्ममिवमूर्ध्निबध्वा पाणिभ्यांगृहीत्वा मूर्ध्निबध्नेत्यर्थः । त्रस्ता धर्माङ्गीता ॥ ११ ॥ भूमौनि-
 पतितास्मि प्रणतास्मीत्यर्थः । कुतः यतः तेयाचिता
 त्वयायाचिताऽहं हतास्मि । अतः त्वयाहंहेन्तव्या नहि
 संहर्तव्यानहि । एतदपराधशान्तयेममप्रहारएवत्वया
 कर्तव्योन्संहारोदास्याइवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ श्लाघनीयेन
 स्वयंप्रसाद्येन । पत्या लोके या संप्रसाद्यते सास्त्री उभ-
 योर्लोकयोर्नभवति । ऐहिकामुष्मिकसुखभागिनीनभ-
 वतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ किमपि अविचारितं अनुचितं च ।
 तत् क्षन्तव्यमितिशेषः ॥ १४—१५ ॥ आपतितः
 हठात्प्राप्तः ॥ १६—१७ ॥ शोकस्यनूतनत्वादशक्य-
 त्वमाह—वनवासायेति । वनवासाय वनेवासंकर्तुं ।
 प्रस्थितस्यरामस्य पञ्चरात्रोद्यगण्यते वनेपञ्चरात्रो
 वासोगण्यते । अत्रकेचित् प्रथमायांरात्रौतमसातीरे
 द्वितीयरात्रौजाह्नवीतीरे तृतीयरात्रौगङ्गादक्षिणकूलस्थे
 वनस्पतौ चतुर्थरात्रौप्रयागे पञ्चमरात्रौयमुनातीरे ।
 ततः सुमन्त्रः षष्ठदिवसेरामश्चित्रकूटंगमिष्यतीतिवृत्ता-
 न्तंज्ञात्वा तदहस्सायाहसमयेअयोध्यांप्राप्तवान् । त-
 तोत्रपञ्चरात्रगणनमुपपद्यतइत्युचिरे । अन्येत्वाहुः ।
 गङ्गातरणपर्यन्तंवनवासत्वाभावात् ततःपरंवनस्पति-

भरद्वाजाश्रमयमुनातीरचित्रकूटेषुचतस्रोरात्रयः ।
 चतुर्थ्यासुमन्त्रस्यनिर्गमः पञ्चम्यामिदं वचनमिति ।
 एवंसत्यद्यपदस्वारस्यमिति । ननुसप्तपञ्चाशेसर्गे
 “ भरद्वाजाभिगमनं प्रयागेचसहासनम् । आगिरेर्ग-
 मनंतेषांतत्रस्थैरभिलक्षितम् ॥ अनुज्ञातःसुमन्त्रोथयो-
 जयित्वाहयोत्तमान् ” । इत्याद्यनन्तरं “ ततःसाया-
 हसमयेतृतीयेहनिसारथिः । अयोध्यांसमनुप्राप्यनि-
 रानन्दाददर्शह ” इत्युक्त्या अयोध्यानिर्गमदिवसमा-
 रभ्यषष्ठेहनिकिलरामस्यचित्रकूटप्रवेशः अथचारेभ्यः
 सप्तमेअष्टमेवा सूतस्य तद्वृत्तान्तश्रवणं ततस्तृतीयेह-
 निसूतस्यायोध्याप्रवेशः तत्कथंपञ्चरात्रयइतिपरिग-
 ण्यते । उच्यते । तृतीयेहनीत्यत्रअहस्तृतीयभागइ-
 त्यर्थः । आगिरेर्गमनमित्यत्रगमनोद्योगमित्यर्थः ।
 तथाच “ गुहेनसार्धंतत्रैवस्थितोस्मिदिवसान्वहून् । आ-
 शयायदिमंरामःपुनःशब्दापयेदिति ” इत्यत्र बहू-
 नित्युक्त्यादिनत्रयंशृङ्गिबेरपुरेसूतस्यवासः चतुर्थेदिने
 ऋजुमार्गेणदिवारात्रमागतचारमुखात् रामस्यचित्रकू-
 टप्रवेशोद्योगंनिश्चयं तद्विवससायंकालेवेगेनायोध्या-
 प्रवेशः । तस्मिन्दिनेकौसल्याह—पञ्चरात्रोद्यगण्यत

ति० त्रस्ता अहमपिकैकेधीवत्पतिशोककारिवचनादिकंप्राप्तवतीतिभीता ॥ ११ ॥ ति० हेदेव त्वयायाचिता अनुनीताऽहंहतास्मि ।
 ईश्वरेप्सितवैपरीत्यस्यान्याय्यत्वात् । अतस्त्वयाक्षंतव्या न किंतुदासीवत्प्रहर्तव्येत्यर्थः ॥ १२ ॥ शि० धर्मं “ पतिःपुरुषवन्नव-
 क्तव्यः ” इत्यादिरिति जानामि । तुस्तथाप्यर्थे ॥ १४ ॥ ति० पञ्चरात्रइत्यस्य गतइतिशेषः । तत्रप्रथमातमसातीरे द्वितीयागु-
 हपुरे तृतीयागङ्गातीरे चतुर्थीप्रयागे पञ्चमीयमुनातीरे षष्ठीचित्रकूटे तद्दिनेसुमन्त्रस्यायोध्याप्राप्तिः । अतएवाषष्ठेतिदशरथोक्तिः ।
 अथवा आद्यदिनेसंपूर्णदिनंस्वनिकटेस्थितत्वेनस्वदेशेतमसातीरएवस्थितत्वेनतद्दिनमगणय्यकौसल्यायाऽद्यपञ्चरात्रोगण्यतइत्युक्तं ।
 राजातु तमपिगृहीत्वाषष्ठीतिवक्ष्यति । यत्तु कतकेननिर्गमनात्सप्तरात्रःसुमन्त्रागमनदिनइत्युक्तं तदज्ञानात् । गङ्गोत्तरणदिनात्-
 तीयेऽह्निकारप्रतिनिवृत्त्युत्तरंसायंकालेनतद्दिनमेवसुमन्त्रप्रस्थानस्यवक्तुंशक्यत्वात् । “ रामस्यनिर्गमदिनादिनेषष्ठे ” इतिपूर्वलिखितपाद्य-

[पा०] १ ख. प्रसादं. २ घ.—ज. क्षन्तव्या. ३ ख. ड. झ. ञ. ट. लोकेयोर्लोके. ४ घ. धर्मज्ञं. ५ ख.—च. ज.—ट.
 शक्यमापतितः. ६ ख. च. झ. ट. पञ्चरात्रोत्र. ७ कं. मतः.

तं हि चिन्तयमानायाः शोकोऽयं हृदि वर्धते ॥ नदीनामिव वेगेन समुद्रसलिलं महत् ॥ १९ ॥
 एवं हि कथयन्त्यास्तु कौसल्यायाः शुभं वचः ॥ मन्दरश्मिरभूत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ २० ॥
 तथा प्रसादितो वाक्यैर्देव्या कौसल्याया नृपः ॥ शोकेन च समाक्रान्तो निद्राया वशमेयिवान् ॥ २१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

अर्धरात्रेप्रतिबुद्धेनदशरथेन स्वस्यपुत्रशोकान्मरणप्रयोजकस्वदुष्कृतानुस्मरणेन कौसल्याप्रतितन्निवेदनोपक्रमः ॥ १ ॥
 युवराजत्वावस्थायांमृगयार्थमटवीपर्यटतादशरथेनापररात्रेजलपूरणायकुंभमंभसिनिमज्जयतिकस्मिंश्चिदधिकुमारे जलपूरणशब्दे गजगर्जितआन्यास्वस्यशब्दवेधित्वाभिमानेनशरविमोचनम् ॥ २ ॥ बाणाभिघातातैनऋषिकुमारेण वृद्धतरस्वमानृपित्रनुशोचनेनपरिदेवनम् ॥ ३ ॥ ततस्सविषादमानुषभाषणनिर्विण्णेनराज्ञातस्समीपोपसर्पणम् ॥ ४ ॥ ऋषिकुमारेण दशरथेस्ववृत्तान्तंनिवेद्यपितरौप्रतिस्वावस्थानिवेदनचोदनपूर्वकं स्वचोदनयातेनस्वशरीराच्छरोद्धरणेप्राणविमोक्षणम् ॥ ५ ॥

प्रतिबुद्धो मुहूर्तेन शोकोपहतचेतनः ॥ अथ राजा दशरथः स चिन्तामभ्यपद्यत ॥ १ ॥
 रामलक्ष्मणयोश्चैव विवासादासवोपमम् ॥ आँविवेशोपसर्गस्तं तमः सूर्यमिवासुरम् ॥ २ ॥
 सैभार्ये निर्गते रामे कौसल्यां कोसलेश्वरः ॥ विवक्षुरसितापाङ्गां स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ॥ ३ ॥
 स राजा रजनीं षष्ठीं रामे प्रवाजिते वनम् ॥ अर्धरात्रे दशरथः संस्मरन्दुष्कृतं कृतम् ॥ ४ ॥
 स राजा पुत्रशोकार्तः स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ॥ कौसल्यां पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 यदाचरति कल्याणि शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ तदेव लभते भद्रे कर्ता कर्मजमात्मनः ॥ ६ ॥
 गुरुलाघवमर्थानामारम्भे कर्मणां फलम् ॥ दोषं वा यो न जानाति स बाल इति होच्यते ॥ ७ ॥

इति । अतो न किंचिदनुपपन्नं ॥ १८ ॥ नदीवेगेन समुद्र-
 वृद्धिरितिलोकवादः ॥ १९ ॥ कथयन्त्याः कथयन्त्या-
 मित्यर्थः । शुभं वचः । अतिदुःखितावस्थायामपि पत्यु-
 नयपरत्वाच्च सः शुभत्वं ॥ २०—२१ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने
 अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

रामलक्ष्मणयोर्विवासात् उपसर्गः महोपद्रवः पुत्र-
 शोकरूपः । आसुरं असुरसंबन्धि । तमः राहुः ॥ २ ॥
 विवक्षुः अभूदिति शेषः । असितापाङ्गामित्यनेन निवृ-

त्तक्रोधत्वमुक्तं ॥ ३ ॥ रजनीमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया ।
 षष्ठीरजनीप्राप्येति शेषोवा । संस्मरन् स्थितइति शेषः
 ॥ ४—५ ॥ स्मृतमात्सुदुष्कृतं वक्तुं तदनुकूलालोकस्थि-
 तिं दर्शयति—यदिति । कल्याणीति सान्त्वोक्तिः ।
 लोके पुरुषः शुभं वा अशुभं वा यदाचरति परस्य कर्मजं
 परशुभाशुभप्रापकपुण्यापुण्यात्सकर्मजं । तदेव शुभं
 वा अशुभं वा फलं आत्मनोऽपि लभते । तथा च ऋषेः पुत्रवि-
 योगकरणेन समापि पुत्रवियोगः प्राप्त इति भावः ॥ ६ ॥
 अन्यामपिलोकस्थितिमाह—गुरुलाघवमिति । कर्म-
 णामारम्भे आरम्भसमये । अर्थानां फलानां । गुरु-

विरोधाच्च ॥ १८ ॥ ति० नदीनां वेगेन समुद्रसलिलमिवेत्युपेक्षामात्रं न तु तस्य तेन वृद्धिरित्याहुः । परेतु महत्समुद्रसलिलं वेगेन
 चन्द्रोदयवृद्धिवेगेन । नदीनां हृदि तद्व्यान्तरे यथा वर्धते इत्यर्थः । समुद्रगामिनदीनां चन्द्रोदयकालिकसमुद्रवृद्ध्यावृद्धेः कियद्दूरमया-
 प्युपलंभादित्याहुः । स० समुद्रसलिलं समुद्रद्वारविद्यमानं । यथोक्तं गीताभाष्ये । “अस्ति चेष्टसमुद्रेऽपि द्वारि” इत्यादि ॥ १९ ॥
 इति द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

ति० आसुरं तमः असुरस्य राहोस्संबन्धितमः आवरणशक्तिः यथा सूर्यमावृणोति तद्वत् ॥ २ ॥ ति० तदेव लभते तल्लभत एवेति च
 ॥ ६ ॥ ति० अर्थानां ऐहिकानां कर्मणां पारलौकिकानां आरम्भे फलं प्रति यो गुरुलाघवं गौरवं लाघवं च । दोषं वा दोषगुणवानजा-
 नाति केन चिदल्पेन हत्यादिना महदिष्टं केन चिन्महतापियागादिनाल्पफलं । तथेदं कर्मैल्पदोषं बहुगुणं इदं च बहुदोषमल्पगुणं

[पा०] १ घ. तदा. क. ख. ड. च. झ. ज. ट. अथ प्रह्लादितो. २ ज. मभ्यवर्तत. ३ ख. शैवं. ४ ड. झ. ट. आपदे उपसर्गस्तं.
 ५ क. ख. च. झ. ज. सभार्ये हि गते. ६ ड. च. ज.—ट. रसितापाङ्गां. ७ ख. ड. च. झ. ज. ट. सोस्मरन्दुष्कृतं. ८ क. सुखं.

कश्चिदाम्रवर्णं छित्वा पलाशांश्च निषिञ्चति ॥ पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्रुः स शोचति फलागमे ॥ ८ ॥
 अविज्ञाय फलं यो हि कर्मत्वेवानुधावति ॥ स शोचेत्फलवेलायां यथा किंशुकसेचकः ॥ ९ ॥
 सोहमाम्रवर्णं छित्वा पलाशांश्च न्यषेचयम् ॥ रामं फलागमे त्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः ॥ १० ॥
 लब्धशब्देन कौसल्ये कुमारेण धनुष्मता ॥ कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम् ॥ ११ ॥
 तदिदं मेऽनुसंप्राप्तं देवि दुःखं स्वयं कृतम् ॥ संमोहादिह बालेन यथा स्याद्भक्षितं विषम् ॥ १२ ॥
 यथाऽन्यः पुरुषः कश्चित्पलाशैर्मोहितो भवेत् ॥ एवं ममाप्यविज्ञातं शब्दवेध्यमयं फलम् ॥ १३ ॥
 देव्यनूढा त्वमभवो युवराजो भवाम्यहम् ॥ ततः प्रावृडनुप्राप्ता भदकामविवर्धिनी ॥ १४ ॥
 उपास्य हि रसान्भौमांस्तप्त्वा च जगदंशुभिः ॥ परेताचरितां भीमां रविराविशते दिशम् ॥ १५ ॥

लाघवं गुरुत्वंलघुत्वंच । फलंदोषंवा फलंफलहानिं
 वा । यद्वा सुखरूपतांदुःखरूपतांवा योनजानाति
 सः बालः अज्ञइत्युच्यते । अल्पफलकंबहुकर्म निष्फ-
 लंचकर्मारभमाणोबुद्धिहीनः बहुफलकमल्पकर्मसफलं
 कर्मचारभमाणःसुबुद्धिरित्यर्थः । तथाचात्मविनोदरू-
 पाल्पफलं पुत्रवियोगरूपमहाफलहानिकरंमृगयाकर्म-
 कुर्वन्नहमज्ञएवास्मीतिभावः ॥ ७ ॥ फलतारतम्यवि-
 चारमन्तरेणकर्मणिप्रवृत्तस्योक्तंवालिशत्वंदृष्टान्तमुखे-
 नविवृणोति—कश्चिदिति । लोकेकश्चित्पुरुषः पुष्पं-
 दृष्ट्वाफलेगृध्रुः साभिलाषःसन् अधिकवर्णमहापुष्पव-
 त्त्वात्तदनुगुणमहाफलंभविष्यतीतिसाभिलाषइत्यर्थः ।
 आम्रवर्णं चूतवनं अल्पनिर्वर्णपुष्पकं । छित्वा पला-
 शोपरोधपरिहारार्थंछित्वा । पलाशांश्च किंशुकानेव ।
 निषिञ्चति जलसेचनादिनापोषयति । सः फलागमे
 फलप्राप्तिकालेसति । अनुपभोग्यफलदर्शनात् शोच-
 ति ॥ ८ ॥ दृष्टान्तोक्तंदाष्टान्तिकेदर्शयति—अवि-
 ज्ञायेति । भाविफलमविज्ञाय कर्मत्वेवानुधावति कर्म-
 वानुसरति तदनुकूलहिंसांतुनपश्यतीत्यर्थः ॥ ९ ॥
 एवंसदृष्टान्तमुक्तस्यप्रकृतोपयोगंदर्शयति—सोहमि-
 ति । आम्रवर्णच्छेदनपूर्वकपलाशसेचकतुल्योहमित्य-
 र्थः । आम्रवर्णंछित्त्वेत्यनेन अभिषेकविधातपूर्वकराम-
 विवासनंलक्ष्यते । पलाशांश्चन्यषेचयमित्यनेन कैके-
 यीप्रियकरणंलक्ष्यते ॥ १० ॥ एतदुःखानुभवस्यनि-

दानवत्कुमुपक्रमते—लब्धशब्देनेति । कुमारःशब्द-
 वेधीतिलब्धशब्देन प्राप्तव्यातिनामया इदं वक्ष्यमाणं
 पापं मुनिकुमारवधरूपकर्मकृतमितिसंबन्धः । यद्वा
 लब्धशब्देन लब्धगजतुल्यमुनिपुत्रशब्देनमया शब्द-
 वेधीकुमारइत्यभिमानेन इदं वक्ष्यमाणं । मुनिकुमार-
 वधरूपपापकृतं ॥ ११ ॥ शुभंवाअशुभंवापुरुषकृतं
 कर्मलोकान्तरेजन्मान्तरेवाफलायभवेत् मत्कृतकर्मण-
 स्त्वत्युक्तत्वादिहैवतत्फलंप्राप्तमित्याह—तदिदमिति ।
 इह लोके । बालेनसंमोहाद्भक्षितंविषं यथादुःखरूपं
 स्यात्तथैवस्वयंकृतं तदिदंदुष्कृतं मेदुःखरूपं अनुसंप्राप्तं
 जातमित्यर्थः ॥ १२ ॥ उक्तमर्थसंप्रहेणदर्शयन्नुपसंह-
 रति—यथान्यइत्यादिना । अन्यः प्राकृतःकश्चित् ।
 पलाशैः पलाशपुष्पैः “फलेलुक्” यथामोहितोभवे-
 त् यादृशंपुष्पंतादृशंफलंभविष्यतीतिमोहंप्राप्तोभवेत् ।
 एवमपि मयापि । शब्दोवेध्योऽलक्ष्ययस्यशब्दवेध्यः
 शरः शब्दवेध्यमयं शब्दवेध्यविकारभूतं तद्धेतुकमि-
 त्यर्थः । फलमविज्ञातं शब्दवेधित्वव्यातिमात्रमेवजान-
 तामयाभाव्यनर्थफलंनविज्ञातमित्यर्थः ॥ १३ ॥ एता-
 दृशशब्दवेधनंकदाप्राप्तमित्याकाङ्क्षायामाह—देवीत्या-
 दिना । अनूढा अकृतविवाहा । युवत्वेसतिराजा
 युवराजः भवामि अभवं । प्रावृट् वर्षाकालः ॥ १४ ॥
 उपास्य गृहीत्वा । रसान् जलानि । जगत् भूमिं । परे-
 ताचरितां प्रेताचरिताम् । अतएवभीमां दिशं दक्षिणा-

इत्येवंनजानाति सवालइत्युच्यते नस्तन्मध्यः । स० गुरु गौरवं । अर्थानांपुरुषार्थसाधकानांकर्मणामारंभे फलंप्रति साधनेषुगौर-
 वंलाघवंच तथादोषं वाशब्दाद्गुणसंग्रहः । अर्थानांसाधनानामितिवा ॥ ७ ॥ ति० फलागमेरामकृतस्वोत्तरक्रिययाऽलभ्यपारलौ-
 किकफलप्राप्तिसमयेवा ॥ १० ॥ ति० कुमारःअजकुमारः । शब्दवेधीतिलब्धःशब्दोयेनतादृशेनमया शब्दवेधीत्येवंलब्धकीर्तिनेति
 यावत् । कुमारेण जीवत्पितृकेण ॥ ११ ॥ ति० प्रावृषंवर्णयति—अपास्येति । भौमात्रसान् अपास्य निरस्य शोषयित्वेति या-
 [पा०] १ घ. सन्नेहादिव. २ ख. ड. ज. बाल्येन. ३ ख. तद्यथापुरुषः. ४ क. घ. ड. च. झ. ज. ट. मया. ५ घ.
 ड. च. झ. ज. ट. मिदंफलं. ६ क. लयोध्यायां. ७ ड. च. झ. ज. ट. ममकामविवर्धिनी. ८ ड. झ. ट. अपास्यहि. ख.
 उपास्यच. ९ घ. ड. च. झ. ज. ट. राचरते.

उष्णमन्तर्दधे सद्यः स्निग्धा ददृशिरे घनाः ॥ ततो जहृषिरे सर्वे भेकसारङ्गबर्हिणः ॥ १६ ॥
 क्लिन्नपक्षोत्तराः स्नाताः कृच्छ्रादिव पतत्रिणः ॥ वृष्टिवातावधूताग्रान्पादपानभिपेदिरे ॥ १७ ॥
 पतितेनाम्भसा च्छन्नः पतमानेन चासकृत् ॥ आबभौ मत्तसारङ्गस्तोयराशिरिवाचलः ॥ १८ ॥
 पाण्डुरारुणवर्णानि स्रोतांसि विमलान्यपि ॥ सुसुबुर्गिरिधातुभ्यः सभस्मानि भुजङ्गवत् ॥ १९ ॥
 [आकुलारुणतोयानि स्रोतांसि विमलान्यपि ॥ उन्मार्गजलवाहीनि बभूवुर्जलदागमे] ॥ २० ॥
 तस्मिन्नतिमुखे काले धनुष्मानिषुमात्रथी ॥ व्यायामकृतसङ्कल्पः सरयूमन्वगां नदीम् ॥ २१ ॥
 निपाने महिषं रात्रौ गजं वाऽभ्यागतं नदीम् ॥ अन्यं वा श्वापदं कञ्चिज्जिघांसुरजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥
 [तस्मिन्स्तत्राहमेकान्ते रात्रौ विवृतकार्मुकः ॥ तत्राहं संवृतं वन्यं हतवांस्तीरमागतम् ॥
 अन्यं चापि मृगं हिंस्रं शब्दं श्रुत्वाऽभ्युपागतम् ॥ २३ ॥]
 अथान्धकारे त्वश्रौषं जले कुम्भस्य पूर्यतः ॥ अचक्षुर्विषये घोषं वारणस्येव नर्दतः ॥ २४ ॥
 ततोहं शरमुद्धृत्य दीप्तमाशीविषोपमम् ॥ शब्दं प्रति गजप्रेम्सुरभिलक्ष्य त्वपातयम् ॥ २५ ॥
 अमुञ्चं निशितं बाणमहमाशीविषोपमम् ॥ तत्र वागुषसि व्यक्ता प्रादुरासीद्वनौकसः ॥
 हाहेति पततस्तोये बाणाभिहतमर्मणः ॥ २६ ॥
 तस्मिन्निपतिते बाणे वागभूतत्र मानुषी ॥ कथमस्मद्विधे शस्त्रं निपतेत्तु तपस्विनि ॥ २७ ॥
 प्रविविक्तां नदीं रात्रावुदाहारोऽहमागतः ॥ इषुणाऽभिहतः केन कस्य वां किं कृतं मया ॥ २८ ॥

मित्यर्थः । आविशते आविशतेस्म ॥ १५ ॥ स्निग्धाः शीतलाः । भेकाः मण्डूकाः । सारङ्गाः हरिणाश्चात-
 कावा ॥ १६ ॥ क्लिन्नपक्षोत्तराः सितपक्षोपरिभागाः ।
 अतएव स्नाताइवस्थिताः । वृष्टिवातावधूताग्रान् वृष्टि-
 वाताभ्याकम्पिताग्रान्पादपान् । कृच्छ्रात् क्लिन्नपक्ष-
 त्वेनयन्नात् । अभिपेदिरे आरूढाः ॥ १७ ॥ पतितेन
 पतमानेन च निरन्तरेणेत्यर्थः । अम्भसा वर्षजलेन ।
 छन्नः मत्तसारङ्गः मत्तगजः । “ सारङ्गोहरिणेभृङ्गे
 चातकेशवलेगजे ” इतिनिघण्टुः । अचलोगिरिः
 अचलोनिश्चलः निस्तरङ्गः । तोयराशिः समुद्रइवाव-
 भौ । अचलपदस्यावृत्त्या एकस्यगिरिपदस्यविशेष्यत्वं
 अन्यस्य तोयराशिविशेषणत्वमितिध्येयम् ॥ १८ ॥
 गिरिधातुभ्योहेतुभ्यः विमलान्यपिस्रोतांसि पाण्डुरा-
 रुणवर्णानि पाण्डुरधातुसंयोगात्पाण्डुरवर्णानि अरु-
 णधातुसंयोगादरुणवर्णानि । सभस्मानि दावानल-

भस्मसहितानि । भुजङ्गवत् नानावर्णयुक्तसर्पाइव
 कुटिलानि सुसुबुः ॥ १९—२० ॥ तस्मिन्नित्यादिश्री-
 कद्वयमेकंवाक्यं । व्यायामकृतसंकल्पः मृगयावि-
 हारेकृतसंकल्पइत्यर्थः । निपीयतेअस्मिन्नितिनिपानं
 नद्यवतारस्थलं तस्मिन् । श्वापदं व्याघ्रादिदुष्टमृगं
 ॥ २१—२३ ॥ पूर्यतइति शत्रन्तत्वमार्ष ॥ २४ ॥
 गजप्रेम्सुः गजरूपवेध्यंप्राप्तुमिच्छुः हननेच्छुरित्यर्थः ।
 शब्दंप्रति शब्दलक्ष्यंकृत्वा । अभिलक्ष्य शब्दकर्तृभूतो-
 गजएतावन्मात्रेतिष्ठतीतिलक्षीकृत्येत्यर्थः शरमपातय
 मितिसंबन्धः ॥ २५ ॥ यत्रबाणममुञ्चं तत्र वनौ-
 कसः वनं ओकःस्थानंयस्य तस्य तपस्विनइतिया
 वत् । व्यक्तावाक् प्रादुरासीदितिसंबन्धः ॥ २६ ॥
 विशिष्यवागुदितेत्याह—तस्मिन्नित्यादि । अस्मद्विधे
 अजातशत्रौ ॥ २७ ॥ प्रविविक्तां प्रकर्षेणनिर्जनां ।
 रात्रौ अपररात्रौ । उदकमाहारयतीत्युदाहारः ।

वत् आविशतइतिपाठान्तरं । उपास्येतिपाठेपिसवित्वेत्यर्थद्वाराशेषयित्वेत्यत्रैवपर्यवसानंबोधं ॥ १५ ॥ स० कृच्छ्रात् कृच्छ्रमतमु-
 दिश्यस्नाताइवविद्यमानाः ॥ १७ ॥ शि० अजितेन्द्रियः नजितानिभूगयाविहारादनिवर्तितानिइन्द्रियाण्येनसः । महि प्रशंस-
 नीये । निपाने नदीजलपानोचितनदीप्रदेशे । अभ्यागतं प्राप्तं षं उपद्रवकारकं । गजं मृगं हिंसार्थमन्वेषणकर्तारं । अन्यद्वाकिं-
 चिच्छापदं व्याघ्रादिकं जिघांसुरहं सरयूंनदीमन्वगाम् । श्लोकद्वयमेकान्वयि । “उपसर्गेपरीक्षेचषकारःपरिकीर्तितः” इत्येकाक्षरः
 [पा०] १ क. पतितेनांबुना. २ कुण्डलान्तर्गतःश्लोकःबहुषुकोशेषुनदृश्यते. ३ क. ख. धनुष्मान्कवचीरथी. ४ ड. झ.
 ट. मृगं. ५ कुण्डलान्तर्गतमिदमर्थत्रयंबहुषुकोशेषुनदृश्यते. ६ ख—च. ज—ट. रभिलक्ष्यमपातयं. ७ ड. च. बाणाब्धित.
 घ. बाणापीडित. ८ ड. च. झ. ज. ट. भूमौ. ९ ड. च. झ. ज. निपतेच्च. १० ग—च. ज—ट. वापकृतं.

ऋषेहि न्यस्तदण्डस्य वने वन्येन जीवतः ॥ कथं नु शस्त्रेण वधो मद्विधस्य विधीयते ॥ २९ ॥
जटाभारधरस्यैव वल्कलाजिनवाससः ॥ को वधेन ममार्थी स्यात्किं वाऽस्यापकृतं मया ॥ ३० ॥
एवं निष्फलमारब्धं केवलानर्थसंहितम् ॥ न कश्चित्साधु मन्येत यथैव गुरुतल्पगम् ॥ ३१ ॥
नैहं तथाऽनुशोचामि जीवितक्षयमात्मनः ॥ मातरं पितरं चोभावनुशोचामि मद्वधे ॥ ३२ ॥
तदेतन्मिथुनं वृद्धं चिरकालभृतं मया ॥ मयि पञ्चत्वमापन्ने कां वृत्तिं वर्तयिष्यति ॥ ३३ ॥
वृद्धौ च मातापितरावहं चैकेषुणा हतः ॥ केन स निहताः सर्वे सुबालेनाकृतात्मना ॥ ३४ ॥
तां गिरं करुणां श्रुत्वा मम धर्मानुकाङ्क्षिणः ॥ कराभ्यां सशरं चापं व्यथितस्यापतद्भुवि ॥ ३५ ॥
तस्याहं करुणं श्रुत्वा निशि लालपतो बहु ॥ संभ्रान्तः शोकवेगेन भृशमासं विचेतनः ॥ ३६ ॥
तं देशमहमागम्य दीनसत्त्वः सुदुर्मनाः ॥ अपश्यमिषुणा तीरे सरयवास्तापसं हतम् ॥ ३७ ॥
अवकीर्णजटाभारं प्रविद्धकलशोदकम् ॥ पांसुशोणितदिग्धाङ्गं शयानं शैल्यपीडितम् ॥ ३८ ॥
स मामुद्रीक्ष्य नेत्राभ्यां त्रस्तमस्वस्थचेतसम् ॥ ईत्युवाच ततः क्रूरं दिधक्षन्निव तेजसा ॥ ३९ ॥
किं तवापकृतं राजन्वने निवसता मया ॥ जिहीर्षुर्मभो गुर्वर्थं यदहं ताडितस्त्वया ॥ ४० ॥
एकेन खलु बाणेन मर्मण्यभिहते मयि ॥ द्वावन्धौ निहतौ वृद्धौ माता जनयिता च मे ॥ ४१ ॥
तौ कथं दुर्बलावन्धौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ ॥ चिरंमाशाकृतां तृष्णां कष्टां संधारयिष्यतः ॥ ४२ ॥

“मन्यौदन—” इत्यादिना उदकशब्दस्योदादेशः । यद्यपिहारशब्देपरे उदादेशो विहितः तथाप्येकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति दीर्घः छान्दसोवा । किंकृतं किमनिष्टकृतं ॥ २८ ॥ न्यस्तदण्डस्य उपरतवाङ्मनः-कायसंबन्धिपरहिंसस्य । “दण्डोस्त्रीशासने राज्ञां हिंसायां दमसैन्ययोः” इति विश्वः ॥ २९ ॥ अर्थी प्रयोजनवान् ॥ ३० ॥ गुरुतल्पगं गुरुदारगं । “तल्पं शयाट्टदारेषु” इत्यमरः ॥ ३१—३३ ॥ हतइत्येतन्मातापितरावित्यत्र वचनविपरिणामेन योजनीयं । सर्वे निहता इत्युक्तिर्मातापितृजीवनहेतुभूतस्य स्वस्ववधात् । अकृतात्मना अनिश्चितबुद्धिना । इति वागभूदिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३४ ॥ सशरं चापमित्यनेन शरेमुक्तेऽपि हस्तलाघवाच्छरान्तरंधनुषिसं-

हितवानित्यवगम्यते । करुणां गिरं श्रुत्वा करुणाजनकं वचः श्रुत्वा । स्थितस्येति शेषः ॥ ३५ ॥ लालपतइति यद्भुलुगन्ताच्छतृप्रत्ययः । प्रलपतइत्यर्थः । विलपनमित्यर्थसिद्धं ॥ ३६ ॥ दीनसत्त्वः दीनहृदयः । सुदुर्मनाः अत्यन्तदुःखितमनाः ॥ ३७ ॥ प्रविद्धकलशोदकं पर्यस्तकलशोदकमित्यर्थः । ननु ध्वस्तकलशोदकमिति । “ततस्तं घटमादाय पूर्णपरमवारिणा” इति वक्ष्यमाणविरोधात् । पांसुशोणितदिग्धाङ्गं पांसुविशिष्टशोणितेन लिप्ताङ्गं । शल्यपीडितं शराप्रपीडितं ॥ ३८ ॥ त्रस्तं भीतं । अतएवास्वस्थचेतसं व्याकुलचित्तं ॥ ३९ ॥ जिहीर्षुः आहर्तुमिच्छुः । गुर्वर्थं मातापितृनिमित्तं ॥ ४०—४१ ॥ आशाकृतां पुत्रो-मेजलमाहरिष्यतीत्याशासहितां । तृष्णां पिपासां

॥ २२ ॥ ति० मम वधेन कः पुमानर्थी । मनुष्यमासेन न कस्यापि प्रयोजनमिति व्यर्थ एवमद्वयइति भावः । शि० जटाभारधरस्य द्रव्यादिभाररहितस्येत्यर्थः । मम वधेन कोऽर्थी धनादिमानस्यात् । नन्वपकारिवध एवार्थ इत्यत आह—कस्य मयाऽपकृतं न कस्यापीत्यर्थः ॥ ३० ॥ शि० कश्चित् कस्मिंश्चिद्लोके गुरुतल्पगमिव साधुन मन्येत एतेन साधुकृतमतिकश्चिदपिन वदिष्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ शि० मद्वधे सति मातरं पितरमुभौ यथा नुशोचामि तथा आत्मनः स्वस्य इमं प्राप्तं जीवितक्षयं नानुशोचामि ॥ ३२ ॥ ति० एकेनेषुणा वृद्धौ हतौ अहंचहतः । मद्वधेन तयोर्वधस्य सिद्धत्वादित्याशयः ॥ ३४ ॥

[पा०] १ ड. झ. अ. ट. कश्चित्साधु. घ. किंचित्साधु. २ क—च. ज—ट. नेमं. ३ क. घ—ड. झ. करुणं. ४ ड. च. झ. अ. ट. ऋषेर्विलपतो निशि. ख. बहुलालपतो निशि. ५ ड. झ. शल्यवेधितं. क. शरपीडितं. ६ ख. घ. ड. च. झ. अ. ट. चेतनं. ७ क. ग. ड. च. प्रत्युवाच. ८ क. ख. ग. ड. च. झ. अ. ट. वचः. ९ क—च. ज—ट. नूनं. १० घ. ड. अ. झ. अ. ट. चिरमाशां. ११ घ. ड. च. झ. अ. ट. कष्टांतृष्णां. १२ क. कथं.

न नूनं तपसो वाऽस्ति फलयोगः श्रुतस्य वा ॥ पिता यन्मां न जानाति शयानं पतितं भुवि ॥४३॥
 जानन्नपि च किं कुर्यादंशक्तिरपरिक्रमः ॥ भिद्यमानमिवाशक्तस्त्रातुमन्यो नगो नगम् ॥ ४४ ॥
 पितुस्त्वमेव मे गत्वा शीघ्रमाचक्ष्व राघव ॥ न त्वामनुदहेत्कुङ्क्षो वैनं वह्निरिवैधितः ॥ ४५ ॥
 इयमेकपदी राजन्यतो मे पितुराश्रमः ॥ तं प्रसादय गत्वा त्वं न त्वां सँ कुपितः शपेत् ॥ ४६ ॥
 विशल्यं कुरु मां राजन्मर्म मे निशितः शरः ॥ रुणद्धि मृदु सोत्सेधं तीरमम्बुरयो यथा ॥ ४७ ॥
 सशल्यः क्लिश्यते प्राणैर्विशल्यो विनशिष्यति ॥ इति मामविशचिन्ता तस्य शल्यापकर्षणे ॥ ४८ ॥
 दुःखितस्य च दीनस्य मम शोकातुरस्य च ॥ लक्षयामास हृदये चिन्तां मुनिसुतस्तदा ॥ ४९ ॥
 ताम्यमानः स मां कृच्छ्रादुवाच परमार्तवत् ॥ सीदमानो विवृत्ताङ्गो वेष्टमानो गतः क्षयम् ॥५०॥
 संस्तभ्य शोकं धैर्येण स्थिरचित्तो भवाम्यहम् ॥ ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयताम् ॥ ५१ ॥
 न द्विजातिरहं राजन्माभूत्ते मनसो व्यथा ॥ शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिप ॥ ५२ ॥
 ईतीव वदतः कृच्छ्राद्वाणाभिहतमर्मणः ॥ विघूर्णतो विचेष्टस्य वेपमानस्य भूतले ॥ ५३ ॥
 तस्य त्वानम्यमानस्य तं बाणमहमुद्धरम् ॥ स मामुद्धीक्ष्य संत्रस्तो जहौ प्राणांस्तपोधनः ॥ ५४ ॥

जलाद्रगात्रं तु विलप्य कृच्छ्रान्मर्मव्रणं संततमुच्छ्वसन्तम् ॥

ततः सरय्वां तमहं शयानं समीक्ष्य भद्रेऽस्मि भृशं विषण्णः ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

कष्टां दुःसहां ॥ ४२ ॥ तपसःश्रुतस्यवेत्यत्र मामक-
 स्येतिविशेषणं देयं ॥ ४३ ॥ अपरिक्रमः असंचारः
 पङ्कुरितियावत् । भिद्यमानं वातादिनेतिशेषः ॥ ४४ ॥
 राघवेतिसंबोधनात् सरयूतीरेबहुशोभृगयापर्यटनेन
 पूर्वमेवदशरथंज्ञातवानित्यवगम्यते । नत्वामनुदहेदि-
 ति अन्यथादहेदितिभावः ॥ ४५ ॥ एकपदी एकपद-
 न्यासमात्रयुक्तासरणिरित्यर्थः । “वर्तन्येकपदी”
 इत्यमरः । यतः यत्रैकपद्यां ॥ ४६ ॥ मर्म रुणद्धि
 पीडयतीत्यर्थः । मृदु सिकतामयं । सोत्सेधं औन्नत्य-
 वत् । अम्बुरयः नदीवेगः ॥ ४७—४८ ॥ दुःखित-
 स्य महदकृत्यंप्राप्तमितिदुःखितस्य । शोकातुरस्य ब्रह्म-
 हत्याभविष्यतीतिभिया शोकेनपीडितस्य ॥ ४९ ॥

क्षयंगतः नाशंप्राप्तमुपक्रान्तः ॥ ५० ॥ संस्तभ्येत्या-
 दिश्लोकद्वयस्य इतिमामुवाचेत्यनेनान्वयः । स्थिरचि-
 त्तोभवाम्यहमित्यत्र स्थिरचित्तोभवानघेत्येतिचपाठः ।
 शूद्रायांवैश्येनजातः करणइत्यर्थः । “शूद्राविशोस्तुकर-
 णः” इत्यमरः ॥५१—५२॥ विघूर्णतः कदाचिदतीव
 वेपमानस्येत्यर्थः । विचेष्टस्य कदाचिदितिशेषः । वेपमा-
 नस्य कदाचिदीषत्कम्पमानस्येत्यर्थः । आनम्यमानस्य
 व्यथयासंकुचिताङ्गस्येत्यर्थः । नानम्यमानस्येतिपाठे
 अतिशयेननदतइत्यर्थः । उद्धरं उदहरं । अडभावो-
 ऽनित्यत्वात् ॥ ५३—५४ ॥ जलाद्रगात्रमिति । अयं
 श्लोकः प्रथमदृष्टानुवादः । मर्मणि प्राणस्थाने व्रणः य-
 स्यतं । सरय्वां सरयूतीरे । विषण्णोऽस्मि विषण्णो-

ति० तपसःश्रुतस्यचेत्यत्र मामकस्यपिच्यस्यचेतिशेषः ॥ ४३ ॥ ति० परमार्थवित् परमार्थः शास्त्रतत्त्वं । परमार्तवदितिपाठेप-
 रमार्तः सन्नित्यर्थः ॥५०॥ ति० धैर्येणशोकंसंस्तभ्याहंस्थिरचित्तोभवामि ममचित्तेमोहोनास्तीत्यर्थः । अतोयद्वदामितच्छृण्वित्यर्थः ।
 शोकंब्रह्महत्यासिजं संस्तभ्य त्यक्त्वा । तापं मयं । अर्धर्चादिस्तापशब्दः ॥ ५१ ॥ ति० आताम्यमानस्य ताम्यतः । व्यथया-
 संकुचिताङ्गस्येतियावत् ॥ ५३ ॥ इतित्रिषष्टितमस्सर्गः ॥ ६३ ॥

[पा०] १ ड. च. झ. ज. ट. जानीते. २ ड. च. झ. ज. ट. दशक्तश्चापरि. ३ ड. ट. मिवाशक्तस्त्रातुं. ४ ड. झ. ट.
 वनमग्निरिवैधितः. च. ज. वनमग्निरिवोद्धतः. ५ ग. ड. झ. ट. संकुपितः. ६ क. दुःखितस्यापि. ७ च. झ. ज. ट. सङ्गु-
 धिन्तां. ८ च. ज. झ. ट. परमार्थवित्. ९ क. ग. घ. भवानघ. १० झ. तापं. ११ च. झ. ज. ट. नरवराधिप. १२ क.
 इत्येवं. १३ क—घ. च. झ. ज. ट. स्वाताम्यमानस्य. १४ ख. घ. झ. ज. ट. कृच्छ्रमर्म. १५ क. ग. संवीक्ष्य. १६ घ.
 ड. च. ज—ट. भद्रेऽस्मि.

चतुषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

दशरथेन ऋषिदंपतिसमीपमेत्यतयोःस्वेततपुत्रमारणप्रकारनिवेदनम् ॥ १ ॥ तथा तच्चोदनयातयोस्तपुत्रसमीपप्रापणम् ॥ २ ॥ ताभ्यामुतशरीरेनिपत्यचिरंसकरुणरोदनपूर्वकंतस्मैउदकदानम् ॥ ३ ॥ दिव्यदेहधारिणातेन पित्राश्वासनपूर्वकंस्वर्ग-
गमनम् ॥ ४ ॥ ताभ्यांदशरथंप्रति पुत्रशोकेनमरणप्रापकशापदानपूर्वकंशरीरविसर्जनेनस्वर्गगमनम् ॥ ५ ॥ दशरथेनकौस-
ल्यांप्रति स्वस्यशापप्राप्तिप्रकारनिरूपणपूर्वकमपररात्रेश्रीरामानुस्मरणादिनाप्राणविमोक्षणम् ॥ ६ ॥

वधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राघवः ॥ विलपन्नेव धर्मात्मा कौसल्यां पुनरब्रवीत् ॥ १ ॥
तदज्ञानान्महत्पापं कृत्वाऽहं संकुलेन्द्रियः ॥ एकस्त्वचिन्तयं बुद्ध्या कथं नु सुकृतं भवेत् ॥ २ ॥
ततस्तं घटमादाय पूर्णं परमवारिणा ॥ आश्रमं तमहं प्राप्य यथाख्यातपथं गतः ॥ ३ ॥
तत्राहं दुर्बलावन्धौ वृद्धावपरिणायकौ ॥ अपश्यं तस्य पितरौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ ४ ॥
तन्निमित्ताभिरासीनौ कथाभिरपरिक्रमौ ॥ तामाशां मत्कृते हीनाबुद्धासीनावनाथवत् ॥ ५ ॥
शोकोपहतैचित्तश्च भयसंत्रस्तचेतनः ॥ तच्चाश्रमपदं गत्वा भूयः शोकमहं गतः ॥ ६ ॥
पदशब्दं तु मे श्रुत्वा मुनिर्वाक्यमभाषत ॥ किं चिरायसि मे पुत्र पानीयं क्षिप्रमानय ॥ ७ ॥
यन्निमित्तमिदं तात सलिले क्रीडितं त्वया ॥ उत्कण्ठिता ते मातेयं प्रविश क्षिप्रमाश्रमम् ॥ ८ ॥
यद्यलीकं कृतं पुत्र मात्रा ते यदि वा मया ॥ न तन्मनसि कर्तव्यं त्वया तात तपस्विना ॥ ९ ॥
त्वं गतिस्त्वगतीनां च चक्षुस्त्वं हीनचक्षुषाम् ॥ समासक्तास्त्वयि प्राणाः किंत्वं नो नाभिभाषसे १०

भवं ॥ ५५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
मायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्या-
ख्याने त्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥

विलपन्नेव मध्येस्वपुत्रं विलपन्नेव ॥ १ ॥ संकुले-
न्द्रियः व्याकुलेन्द्रियः । सुकृतं सुष्ठुकृतं मुनिकुमार-
वचनमितिशेषः । इत्यचिन्तयमित्युपस्कार्यः । यद्वा
अस्यवधज्ञापनाज्ञापनयोः किंशुभोदकं भवेदित्यचिन्तय-
मित्यर्थः ॥ २ ॥ ततः मुनिकुमारोक्तज्ञापनमेव श्रेय-
स्करमिति निश्चयानन्तरं । यथाख्यातपथंप्राप्य आश्र-
मंगतइतिसंबन्धः ॥ ३ ॥ परितोनयतिसंचारयतीति-
परिणायकः तद्रहितौ । तन्निमित्ताभिः पुत्रविषयाभिः ।
कथाभिः उपलक्षितौ । अपरिक्रमौ पङ्क्तुभूतौ । मत्कृते

मन्निमित्तं । तामाशां हीनौ जलानयनाशारहितौ
पुत्रविषयाशारहितौ वा । उदासीनौ प्रयत्नशून्यौ ।
तस्यपितरावपश्यमितिसंबन्धः ॥ ४—५ ॥ पुत्रवधे-
नपूर्वमेवशोकोपहतचित्तः भूयःशोकंगतः तद्दर्शनाद-
तिशयितशोकंगतः ॥ ६ ॥ पदशब्दं चरणविन्यास-
जशब्दं । चिरायसि विलम्बसे । “ तत्करोति—”
इतिणिच् ॥ ७ ॥ यन्निमित्तं किंनिमित्तमित्यर्थः ।
यद्वा यन्निमित्तंत्वयासलिलेक्रीडितं इदं ब्रूहीतिशेषः ।
यन्नदत्तमितिपाठे इदानींपानीयंनदत्तमितियत् तस्मा-
त्त्वयासलिलेक्रीडितमित्यन्वयः । उत्कण्ठिता शोक-
स्मरणवत्यभूत् ॥ ८ ॥ व्यलीकं अप्रियं । अलीकमि-
तिपाठे अलीकमपराधः । “ अलीकमपराधः ” इति
हलायुधः ॥ ९ ॥ नः अस्मान् इतिमुनिर्वाक्यमभाष-

ति० तन्निमित्ताभिः पुत्रनिमित्ताभिः । कथाभिर्हेतुभिः अपरिश्रमावासीनौ पुत्रोजलमानेभ्यतीत्येवंरूपांतामाशासुपासीनौ
सेवमानौ । मत्कृते मत्कृतदुष्कर्मनिमित्तं । तामाशांप्रति हीनावपितांसेवमानावपश्यमितिपूर्वेणान्वयः । उदासीनावितिपाठे अना-
थबुद्धासीनौदुःखिताविव । शि० मत्कृते मत्कर्तृकपुत्रवधेसति । हीनौ पुत्ररहितौ । अनाथवत् नाथत्वाभाववानिवाहमपश्यं ।
वि० अपरिक्रमौ संचाराक्षमौ ॥ ५ ॥ शि० भयेन वधजनितदोषेणसंत्रस्तंचेतनंयस्यसःअहं तत् अश्रमं श्रमनिवर्तकं पदं
स्थानं गत्वा भूयः तद्दुःखदर्शनेनअधिकंशोकं गतःप्राप्तः । आसमितिशेषः । स० भयमस्यास्तिजनकतासंबन्धेनेति भयं भयवत्

[पा०] १ च. झ. ज. ट. कौसल्यामिदमब्रवीत्. २ च. झ. ज. कृत्वासंकुलितेन्द्रियः. ग. घ. ज. कृत्वाहंव्याकुलेन्द्रियः.
३ क. ज. झ. ट. रपरिश्रमौ. ४ झ. बुपासीनौ. ५ क. ग. च. ज. चित्तस्तु. ६ ज. पादशब्दं. ७ ख. तावत्सलिले. ८ क.
घ. च. गतिस्त्वमगतीनां. ९ क—घ. ज. किंचिन्नो. च. झ. ज. ट. कथंत्वं.

मुनिमव्यक्तया वाचा तमहं सज्जमानया ॥ हीनव्यञ्जनया प्रेक्ष्य भीतो भीत इवाब्रवम् ॥ ११ ॥
 मनसः कर्मचेष्टाभिरभिसंस्तभ्य वाग्बलम् ॥ आचक्षे त्वहं तस्मै पुत्रव्यसनजं भयम् ॥ १२ ॥
 क्षत्रियोऽहं दशरथो नाहं पुत्रो महात्मनः ॥ सज्जनावमतं दुःखमिदं प्राप्तं स्वकर्मजम् ॥ १३ ॥
 भगवंश्चापहस्तोऽहं सरयूतीरमागतः ॥ जिघांसुः श्वापदं कंचिन्निपाने चागतं गजम् ॥ १४ ॥
 तत्र श्रुतो मया शब्दो जले कुम्भस्य पूर्यतः ॥ द्विपोऽयमिति मत्वाऽयं बाणेनाभिहतो मया ॥ १५ ॥
 गत्वा नद्यास्ततस्तीरमपश्यमिषुणा हृदि ॥ विनिर्भिन्नं गतप्राणं शयानं भुवि तापसम् ॥ १६ ॥
 भगवञ्शब्दमालक्ष्य मया गजजिघांसुना ॥ विस्मृष्टोऽम्भसि नाराचस्ततस्ते निहतः सुतः ॥ १७ ॥
 ततस्तस्यैव वचनादुपेत्य परितप्यतः ॥ स मया सहसा बाण उद्धृतो मर्मतस्तदा ॥ १८ ॥
 स चोद्धृतेन बाणेन तत्रैव स्वर्गमास्थितः ॥ भवन्तौ पितरौ शोचन्नन्धाविति विलप्य च ॥ १९ ॥
 अज्ञानाद्भवतः पुत्रः सहसाऽभिहतो मया ॥ शेषमेवंगते यत्स्यात्तत्प्रसीदतु मे मुनिः ॥ २० ॥
 स तच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं मयोक्तमघशंसिना ॥ नाशकत्तीव्रमायासमकर्तुं भगवानृषिः ॥ २१ ॥
 सबाष्पपूर्णवदनो निःश्वसञ्शोर्कंकर्षितः ॥ मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ २२ ॥
 यद्येतदशुभं कर्म न त्वं मे कथयेः स्वयम् ॥ फलेन्मूर्धा स्म ते राजन्सद्यः शतसहस्रधा ॥ २३ ॥

तेत्यन्वयः ॥ १० ॥ सज्जमानया स्वलन्त्या । हीनव्य-
 ञ्जनया अस्पष्टाक्षरया । “व्यञ्जनंश्मश्रुनिष्ठानचि-
 ह्नेष्ववयवेष्वक्षरे” इतिवैजयन्ती । अव्यक्तयावाचाअ-
 ब्रवमिति संबन्धः । भीतोपिसन्भीतः भीतोभीतः
 अत्यन्तभीतइत्यर्थः । [भीतोऽपिसन्नभीतइवाब्रवम्]
 इवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ ११ ॥ उक्तमेवविशदं दर्श-
 यति—मनसइति । मनसः कर्म ऊहापोहात्मकं
 चेष्टाः इन्द्रियनियमनरूपव्यापाराः ताभिर्वाग्बलं
 अभिसंस्तभ्य स्वलितांवाचंबलादृढीकृत्येत्यर्थः । त-
 स्मैभयमाचक्षेइतिसंबन्धः । यद्वा वाग्बलमभिसं-
 स्तभ्य लज्जाभीतिप्रभृतिभिः मन्दवचनोभूत्वेत्यर्थः ।
 आचक्षे इतिलिङ्गुत्तमपुरुषैकवचनं ॥ १२ ॥ महा-
 स्मनः तवेतिशेषः । सज्जनावमतं सज्जनावमतिविष-

यभूतं सत्पुरुषगर्हितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ निपाने जला-
 वतारे । आगतंगजं श्वापदं हिंस्रशार्दूलादिकंच ।
 जिघांसुः चापहस्तोहं सरयूतीरमागतः ॥ १४ ॥
 पूर्यतः पूर्यमाणस्य । अयं शब्दहेतुः पदार्थः द्विपइति-
 मत्वाऽयं तवसुतः मया अभिहतः ॥ १५—१८ ॥
 उद्धृतेनबाणेनहेतुना अन्धौपितरौ मातापितराविति
 भवन्तावेवशोचन् विलप्यचस्वर्गमास्थितः ॥ १९ ॥
 एवंगते एवंप्राप्तेसति । यच्छेषं कर्तव्यं स्यात् शापा-
 नुग्रहादिकं तत्प्रति मे मयि । प्रसीदतु शापोवाऽनुग्र-
 होवायः कर्तव्यस्तं करोत्वित्यर्थः ॥ २० ॥ अघशंसिना
 दुःखशंसिना । आयासं व्यसनं । अकर्तुं नाशकत्
 कृतवानेवेत्यर्थः ॥ २१—२२ ॥ स्मेतिवाक्यालंकारे ।
 फलेत् विशीर्येत् । अफलाविशरणइतिधातुः । मच्छा-

तत्साधनं तेन त्रस्तं चेत्तनयस्यसः । भयसंग्रस्तचेतनइतिपाठे तु नृक्षेः । भूयः बाहुल्येन ॥ ६ ॥ ति० सज्जनावमतं सज्जनगर्हितं ।
 प्राप्तं मयाभवताचेतिशेषः ॥ १३ ॥ ति० अयं द्विपइतिमत्वाअहंस्थितः । ततोमयासबाणेनहतः ॥ १५ ॥ ति० गतप्राणं गतक-
 ल्पप्राणं ॥ १६ ॥ ति० तस्यैव त्वपुत्रस्यैव । वचनाद्वाणउद्धृतइत्यन्वयः ॥ १८ ॥ शुष्मद्रक्षकेपुत्रे एवंगतेसतिशेषं कर्तव्यं यत्स्या-
 त्तत्तत्रमह्यं भगवान्प्रसीदतु तदुद्दिश्यमामाज्ञापयत्वित्यन्वयः । शुष्मद्रक्षणमपिमयाकर्तुं शक्यमितिभावः । शि० शेषं शिष्यतेप्रल-
 येपिनविध्वंस्यतेसः नित्यलोकास्तं । गते प्राप्तेसति यत्कर्तव्यं स्यात् तद्यथाभवतितथा मुनिर्भवान्प्रसीदतु अनुग्रहं निग्रहं वा कुर्वित्यर्थः ।
 ती० एवंगते प्रमादादेवंप्राप्तेसति शेषं अनन्तरं कर्तव्यं यत्स्यात् तत्प्रसीदतु तदुद्दिश्याज्ञापयत्वित्यर्थः ॥ २० ॥ ति० एवम-

[पा०] १ ख. तदाहं. २ च. झ. ज. ट. भीतचित्तइवा. ३ क. दुःखंमयाप्राप्तं. ४ ख. ग. घ. ज. झ. ट. वागतं. ५ ख.
 ग. घ. च. ज.—ट. ततश्श्रुतो. ६ ख. ग. च. ज. मत्वाहि. झ. ट. मत्वाहं. ७ झ. ट. तस्यास्ततः. ८ क. स्तेनतेऽभिहतः.
 ख. ग. च. स्तेनतेनिहतः. ९ ग. मर्मणस्तदा. १० च. छ. झ. ज. ट. सहसा. ११ ग. छ.—ट. भगवन्तावुभौ. १२ ख.
 ग. च. ज. व. ट. शोचन्नृद्धाविति. १३ घ. शेषमेवगतो. ग. शेषमेवंगतो. १४ ड. झ. ट. मयातदघशंसिना. १५ ड. च.
 झ. ट. मायासंसकर्तुं. ख. मायासंसघर्तुं. १६ क. ख. भगवान्मुनिः. १७ क. ख. पूर्णनयनो. १८ ड. च. छ. झ. ज. ट.
 मूर्च्छितः. १९ ग. नमेस. क. छ. झ. ज. ट. नस्ममे.

क्षत्रियेण वधो राजन्वानप्रस्थे विशेषतः ॥ ज्ञानपूर्वं कृतः स्थानाच्यावयेदपि वज्रिणम् ॥ २४ ॥
 सप्तधा तु फलेन्मूर्धा मुनौ तपसि तिष्ठति ॥ ज्ञानाद्विस्मृतः शस्त्रं तादृशे ब्रह्मवादिनि ॥ २५ ॥
 अज्ञानाद्वि कृतं यस्मादिदं तेनैवं जीवसि ॥ अपि ह्यद्य कुलं न स्याद्राघवाणां कुतो भवान् ॥ २६ ॥
 नय नौ नृप तं देशमिति मां चाभ्यभाषत ॥ अद्य तं द्रष्टुमिच्छावः पुत्रं पश्चिमदर्शनम् ॥ २७ ॥
 रुधिरेणावसिक्ताङ्गं प्रकीर्णाजिनवाससम् ॥ शयानं भुवि निःसंज्ञं धर्मराजवशं गतम् ॥ २८ ॥
 अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ ॥ अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया ॥ २९ ॥
 तौ पुत्रमात्मनः स्पृष्ट्वा तमासाद्य तपस्विनौ ॥ निपेततुः शरीरेऽस्य पिता चाखेदमब्रवीत् ॥ ३० ॥
 नाभिवादयसे माऽद्य न च मामभिभाषसे ॥ किंनुं शेषे च भूमौ त्वं वत्स किं कुपितो ह्यसि ॥ ३१ ॥
 न त्वहं ते प्रियः पुत्र मातरं पश्य धार्मिक ॥ किंनुं नालिङ्गसे पुत्र सुकुमार वचो वद ॥ ३२ ॥
 कैस्य वाऽपररात्रेऽहं श्रोष्यामि हृदयङ्गमम् ॥ अधीयानस्य मधुरं शास्त्रं वाऽन्यद्विशेषतः ॥ ३३ ॥
 को मां सन्ध्यामुपास्यैव स्नात्वा हुतहुताशनः ॥ श्लाघयिष्यत्युपासीनः पुत्रशोकभयादितम् ॥ ३४ ॥
 कन्दमूलफलं हत्वा को मां प्रियमिवातिथिम् ॥ भोजयिष्यत्यकर्मण्यमग्रग्रहमनायकम् ॥ ३५ ॥

पेनेतिशेषः ॥ २३ ॥ क्षत्रियेण पालकेन । वानप्रस्थे
 अज्ञानतः कृतो वधः वज्रिणं इन्द्रमपि स्थानात् च्याव-
 येत् । ज्ञानपूर्वकृतः ज्ञानकृतस्तु । विशेषतश्च्यावयेत् ।
 अविलम्बो विशेषः ॥ २४ ॥ सप्तधेत्युपलक्षणं बहु-
 धेत्यर्थः । ब्रह्मवादिनि परमात्मज्ञे । ब्रह्मचारिणी-
 तिपाठे चरतेर्गत्यर्थत्वात् “सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः”
 इतिन्यायेन ब्रह्म तत्त्वं चरितुं ज्ञातुं शीलमस्यास्तीति
 ब्रह्मचारीतस्मिन् । “ज्ञाने तत्त्वे तपो ध्यातमवेदेषु ब्रह्म
 चोच्यते” इतिनिघण्टुः ॥ २५ ॥ यस्मात्कारणात्
 इदं दुष्कृतमज्ञानात्कृतं तेन त्वं जीवसि । अपिच अद्य
 ज्ञानपूर्वकत्वेव धस्य राघवाणां कुलं न स्यात् भवान्
 कुतः स्यात् जीवेत् । इतिमासुवाचेत्यन्वयः ॥ २६ ॥
 नयेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं । धर्मराजवशं गतं पुत्रं द्रष्टु-

मिच्छावः । अतः नौ तं देशं नयेति मामभ्यभाषतेति
 संबन्धः ॥ २७—२८ ॥ अहंतौ नीत्वा अहंतमस्पर्श-
 यमितिसंबन्धेनाहंशब्दद्वयावैयर्थ्यं ॥ २९—३१ ॥
 अहंते प्रियः ननु चेत् मातरं पश्येत्यन्वयः ॥ ३२ ॥
 हृदयंगमं मनोहरस्वरं । अधीयानस्य पठतः । अन्य-
 द्वा इतिहासपुराणादिकं वा ॥ ३३ ॥ सन्ध्यामुपास्य
 नमस्कारपूर्वकं ताभिर्यसं ध्यावन्दनं कृत्वैत्यर्थः । हुतहु-
 ताशनः कृतहोमः । ननु वैश्याच्छूद्रायां जातो हि करण-
 स्तस्य कथं होमाधिकार इति । मैवं । “नमस्कारेण मन्त्रे-
 ण पञ्चयज्ञान्समापयेत्” इति चतुर्थवर्णस्यापि पञ्च-
 महायज्ञाधिकारः स्मर्यते । ततोऽप्यधिकस्य करणस्य स्त्रो-
 चितमत्रैर्होमाधिकारस्यैकमुल्लेखाय सिद्धत्वात् । श्ला-
 घयिष्यति उपचरिष्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ कन्दं जलो-

ज्ञानकृतलबोधनाच्छेषायुःपर्यन्तरं क्षणस्यापि कर्तव्यता बोधनाच्च मादौ वा ब्रह्मसमादकरोदित्याह—स इति । तीव्रमायासं भस्मीभा-
 वफलकशापदानं ॥ २१ ॥ ति० विशेषतः अन्धत्वानाधत्वादेः ज्ञानपूर्वकृतो यद्ययं वधः स्यात् तदा तच्छ्रावणजो मत्कोपः वज्रिण-
 मपि स्थानाच्यावयेत् ॥ २४ ॥ ति० स्वापेक्षया तपोन्यूनत्वात् सप्तधेति । ब्रह्मवादिनि ब्रह्मवादिसमे ॥ २५ ॥ स० द्रष्टुं स्पृष्टुं ।
 अतएवाग्रे अस्पर्शयमहमित्युक्तं ॥ २७ ॥ शि० धर्मराजवशं गतं धर्मराजात् उत्तमधर्माचरणत्वात् । वशं कान्तिविशेषः । गतं प्राप्तं
 ॥ २८ ॥ शि० अथ तदाज्ञापनानन्तरं । एकएवाहं नीत्वा अहं सर्वकालं धर्मत्यागाभाववन्तं । अतएव आर्यया भा दीप्त्या सह
 सहितं तं मुनिपुत्रं भृशदुःखितौ तौ मातापितरौ अस्पर्शयं स्पर्शमकारयं । अहमित्यत्र ननु पूर्वकहाघातोः कर्तारिकः ॥ २९ ॥ कतक०
 नन्वहमिति पाठः । अप्रिय इतिच्छेदः ॥ ३२ ॥ ति० श्लाघयिष्यति श्लाघनमुद्वर्तनं तत्पूर्वकं स्तुतिपयिष्यति । “नाप्सु श्लाघमानस्त्रा-
 यात्” इति ब्रह्मचारिप्रकरणस्थापस्तंबस्मृतौ तथा व्याख्यानात् ॥ ३४ ॥ ति० कर्मणि साधुं कर्मण्यमित्यतिथिविशेषणं । भोजयिष्यति

[पा०] १ ड. झ. ट. भवेन्मूर्धा. २ घ. च. ज. ब्रह्मचारिणि. ३ ड. अज्ञानादिकृतं. ४ ड. छ. झ. ते तेन जीवसे. च. ज.
 ट. ते तेन जीवसि. ५ झ. ज. अपि ह्यकुशलं. छ. अपिलयकुलं. ६ ग. नस्यादिस्वाकूणां. ७ च. ज. मामभ्यभाषत. ८ छ.
 प्रादर्शयमहं. ९ ख. ड. च. ज. ट. चैनमुवाचह. छ. लिदमुवाचह. १० ख. ड.—ट. किंच. ११ ग.—च. ज.—ट. शेषेतु.
 क. ख. शेषेय. १२ झ. नन्वहं. १३ ड. छ. झ. ज. ट. धार्मिकी. १४ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. किंच. १५ ज. अपिवा.
 १६ क. सततं. १७ क. साधयिष्यति. १८ ख. त्युपासीनं. १९ घ. कथंमूल. २० ड. दत्ता. २१ ड. च. झ. ज. ट. योमां.
 वा. रा. ६५

इमामन्धां च वृद्धां च मातरं ते तपस्विनीम् ॥ कथं वत्स भरिष्यामि कृपणां पुत्रगर्धिनीम् ॥ ३६ ॥
 तिष्ठ मां मागमः पुत्र यमस्य सदनं प्रति ॥ श्रो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः ॥ ३७ ॥
 उभावपि च शोकार्तावनार्थौ कृपणौ वने ॥ क्षिप्रमेव गमिष्यावस्त्वयाऽहीनौ यमक्षयम् ॥ ३८ ॥
 ततो वैवस्वतं दृष्ट्वा तं प्रवक्ष्यामि भारतीम् ॥ क्षमतां धर्मराजो मे विभृयात्पितरावयम् ॥ ३९ ॥
 दातुमर्हति धर्मात्मा लोकपालो महायशः ॥ ईदृशस्य ममाक्षय्यामेकामभयदक्षिणाम् ॥ ४० ॥
 अपापोसि यदा पुत्र निहतः पापकर्मणा ॥ तेन सत्येन गच्छाशु ये लोकाः शस्त्रयोधिनाम् ॥ ४१ ॥
 धान्ति शूरा गतिं यां च संग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ हतास्त्वभिमुखः पुत्र गतिं तां परमां व्रज ॥ ४२ ॥
 यां गतिं सगरः शैब्यो दिलीपो जनमेजयः ॥ नहुषो धुन्धुमारश्च प्राप्तास्तां गच्छ पुत्रक ॥ ४३ ॥
 या गतिः सर्वसाधूनां स्वाध्यायात्तपसा च या ॥ या भूमिदस्याहिताग्नेरेकपत्नीव्रतस्य च ॥ ४४ ॥
 गोसहस्रप्रदावृणां या गुरुभृतामपि ॥ देहन्यासकृतां या च तां गतिं गच्छ पुत्रक ॥ ४५ ॥

इवानांपद्मादीनां । मूलं स्थलोद्भवानाम् । अकर्मण्यं कर्मानुष्ठानाक्षमं । अप्रग्रहं नीवारादिसंग्रहरहितं । अनायकं अनाथं । रक्षकरहितं यष्टिगृहीत्वामार्गदर्शकरहितमिति वार्थः ॥ ३५—३६ ॥ तिष्ठमां मां प्रति तिष्ठ । मागमः मागच्छ । समेधितः सहित इत्यर्थः ॥ ३७—३८ ॥ वैवस्वतं यमं । धर्मराजः क्षमतां मत्पुत्रस्य स्वपरिसरागमनविलम्बं सहतां । मे मत्संबन्धी । अयं पुत्रः । पितरौ विभृयादिति भारती प्रवक्ष्यामीतिसंबन्धः ॥ ३९—४० ॥ राज्ञास्वहस्तकृतं हननपूर्वकृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तत्वेन प्राप्तमिति मत्वावदति — अपाप इति । पापकर्मणा राज्ञाय दानिहतः तदै-

वापापोसि । तेन अपापत्वेन हेतुना । सत्येन मम सत्येन । शस्त्रयोधिनां येलोकास्तान् आशुगच्छेति योजना । नन्वस्यतपस्विनो ब्रह्मलोकप्राप्तिरेव वक्तव्या शस्त्रहननमात्रेण शस्त्रयोधिनां लोकप्राप्यत्वेन वदति एतत्कथमुपपद्यते । उच्यते । “ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राज्यौ गयुक्तश्चरणे चाभिमुखो हतः ” इति शस्त्रयोधिनामुत्कृष्टलोकप्राप्तिश्रवणान्नदोषः ॥ ४१—४३ ॥ एकपत्नीव्रतस्येति इदं च व्रतमनुकूलायां पुत्रिण्यां पत्न्यां बोध्यं ॥ ४४ ॥ या येति एकस्य यच्छब्दस्य पूर्वणान्वयः । गुरुभृतां गुरुशुश्रूषाकारिणां । देहन्यासकृतां महाप्रस्थानादिनेति

कर्मण्यमित्येव च पाठः । अप्रग्रहं यष्टिग्रहणपूर्वकमार्गप्रदर्शकरहितं । अतएव । अनायकं स्नानादिकर्मप्रवर्तकहीनमित्यर्थकतकः । शि० योभोजयिष्यति सकः नक्रोपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ति० मामेत्याबाधे द्विवचनं । स० मामा गमः क्लेशाधिक्याद्विरक्तिः ॥ ३७ ॥ ति० यमक्षयं यमगृहं ॥ ३८ ॥ ति० यमगृहगमने स्वप्रयोजनमाह—तत इति । धर्मराजो मे क्षमतां पुत्रवियोगजनकपूर्वकृतापराधं । अयमेपुत्रः पितरौ आवां । विभृयात् पालयतु ॥ ३९ ॥ ति० ननु लयायाचितेपि कथमेतच्छ्रम्यतेऽत आह—दातुमिति । लोकपालः ईदृशस्य अनाथस्य । अभयदक्षिणां पुत्रदानेन । तदभावे महाभयप्राप्तेरिति भावः । कतक० यतोऽयं मे पुत्रः पितरौ विभृयात् अतोऽस्य धर्मराजो भवान् क्षमतां शस्त्रघातजन्यदुर्मरणजनकपापक्षमतां । एवं मया प्रार्थितो दुर्मरणजां दुर्गतिं दूरीकृत्य त्वां स्वर्गं नयिष्यति । ईदृशस्य तपस्विनो मम एकां पुत्रतारणरूपामभयदक्षिणां लोकपालत्वादातुमर्हतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ति० अथ मृतस्य पुनर्लभमशक्यं मत्वा विश्वामित्र इव त्रिशङ्कुस्वमहिमामुतस्वर्गं प्रापयति—अपापोसीत्यादिना । हे पुत्र पापेन कर्मणा शस्त्रवधलक्षणेन निहतो यथा यद्यपि लमसि । तथापि तेन मदीयेन सत्येनापापो भूत्वा शस्त्रयोधिनां लोकान् गच्छ । शि० ननु प्रार्थितोऽपि दुर्लभं मत्वा यदि न दास्यति तर्हि कामद्वयतिरित्यत आह—अपाप इति । हे पुत्र पापकर्मणा केनचित्पूर्वादृष्टेन हेतुनानिहतोऽपि यथा यथावत् अपापः पापरहितोसि । अवशिष्टकिञ्चित्सूक्ष्मपापफलस्याभिभुक्तत्वात्नेदानीं तव पापसंभावना स्तीति तात्पर्यं । तेन हेतुना सत्येन सर्वधर्ममूलभूतसत्यरूपधर्मोपलक्षितस्त्वं अस्त्रयोधिनां येलोकास्तान् गच्छ । एतेनाकालमृत्युभीतिस्त्वयानकार्येति सूचितं । तेन ब्रह्मवेत्तृणामकालमरणादिकमकिञ्चित्करमिति सूचितं ॥ ४१ ॥ शि० इदानीं तव कामचारगतिर्भवेति तबोधयन्नाह—येति ॥ ४४ ॥ स० देहन्यासकृतां स्वधर्मकरणे नितां तशक्तिहासे हुताशनादौ देहालयस्य धर्मत्वादिति भावः । शि० देहन्यासकृतः प्रयागादौ बुद्धिपूर्वतनुयागक-

[पा०] १ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. पुत्र. २ क. ख. ड.—ट. मामागमः. ३ ख. उभावपिहि. ४ क. लयासह. ५ ग. घ. ज. अपापस्त्वं. ६ ख. ग. घ. च.—ट. यथा. ७ ड. झ. ट. लोकास्त्व. ८ ड. छ. झ. ट. यां हि शूरा गतिं यान्ति. च. ज. यां हि शूरा गतिं प्राप्ताः. ९ ख. वनिवर्तिनां. १० ड. पश्चिमां. ११ घ. ड. च. ज. ट. भूतानां. १२ ख. ड. झ. ज. ट. स्वाध्यायात्तपसा. ग. स्वाध्यायतपसा. १३ ख. ग. ड.—ट. भूमिदस्याहिताग्नेश्च. १४ ड.—ट. गुरुसेवाभृतामपि.

न हि त्वस्मिन्कुले जातो गच्छत्यकुशलांगतिम् ॥ स तु यास्यति येन त्वं निहतो मम बान्धवः ॥ ४६ ॥
 एवं स कृपणं तत्र पर्यदेवयतासकृत् ॥ ततोऽसौ कर्तुमुदकं प्रवृत्तः सह भार्यया ॥ ४७ ॥
 स तु दिव्येन रूपेण मुनिपुत्रः स्वकर्मभिः ॥ स्वर्गमध्यारुहत्क्षिप्रं शक्रेण सह धर्मवित् ॥ ४८ ॥
 आबभाषे च तौ वृद्धौ सह शक्रेण तापसः ॥ आश्वास्य च मुहूर्तं तु पितरौ वाक्यमब्रवीत् ॥ ४९ ॥
 स्थानमस्मि महत्प्राप्तो भवतोः परिचारणात् ॥ भवन्तावपि च क्षिप्रं मम मूलमुपैष्यतः ॥ ५० ॥
 एवमुक्त्वा तु दिव्येन विमानेन वपुष्मता ॥ आरूरोह दिवं क्षिप्रं मुनिपुत्रो जितेन्द्रियः ॥ ५१ ॥
 स कृत्वा तूदकं तूर्णं तापसः सह भार्यया ॥ मासुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ ५२ ॥
 अद्यैव जहि मां राजन्मरणे नास्ति मे व्यथा ॥ यच्छरेणैकपुत्रं मां त्वमकार्षीरपुत्रकम् ॥ ५३ ॥
 [किं तेषां कुले जातः क्षत्रियाणां महात्मनाम् ॥ सर्ववेदविदर्थज्ञो धर्मे न कुरुते मनः ॥
 स्त्रीनिमित्तं न ते वैरं क्षेत्रजं वाक्यजं न ते] ॥ ५४ ॥
 त्वया तु यदविज्ञानान्निहतो मे सुतः शुचिः ॥ तेन त्वामभिर्शप्स्यामि सुदुःखमतिदारुणम् ॥ ५५ ॥
 पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम सांप्रतम् ॥ एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन्कालं करिष्यसि ॥ ५६ ॥

शेषः यद्वा । परलोकप्राप्तिसंकल्पपूर्वकंगङ्गायमुनासंग-
 मादौजलेऽप्रौवातनुं त्यजतामित्यर्थः ॥ ४५ ॥ अस्मि-
 न्कुले तपोनिष्ठानामस्माकं कुले । जातः अकुशलां
 अशुभां । गतिं न गच्छेत् । अपितु मम बान्धवः पुत्रः
 त्वं येन निहतः स एवाकुशलांगतिं यास्यति ॥ ४६ ॥ उद-
 कं संस्कारपूर्वोदकक्रियाः ॥ ४७ ॥ शक्रेण सह स्वर्ग-
 मध्यारुहदित्यनेन मुनिपुत्रस्वर्गं नेतुं शक्रः समागत इति
 गम्यते ॥ ४८ ॥ संग्रहेणोक्तस्वर्गारोहणं विवृणोति—
 आबभाष इति । तापसः शक्रेण सह तौ वृद्धौ आबभाषे ।
 आभाषणेपिवृद्धयोरश्रवणात्पुनराहेत्याह—आश्वास्य
 चेति ॥ ४९ ॥ मूलं समीपं । “ आद्येशिफायानक्ष-

त्रेमूलं कुञ्जसमीपयोः ” इति निघण्टुः ॥ ५० ॥ वपु-
 ष्मता प्रशस्ताकारेण । प्रशंसायामनुप ॥ ५१—५२ ॥
 जहि प्राणान्मोचय । “ हन्तेर्जः ” इति जादेशः ।
 कथं मारणं दुःखाकरत्वादित्यत्राह—मरणेनास्ति मे व्य-
 थेति । व्यथाभावहेतुमाह—यदिति । अतोपि किं व्य-
 थास्तीति भावः ॥ ५३—५४ ॥ अभिशप्स्यामि
 न तु भस्मीकरोमीति भावः । सुदुःखमतिदारुणमिति
 क्रियाविशेषणं ॥ ५५ ॥ यद्यस्मात्कारणात् मम
 एतत् मरणपर्यवसायि । पुत्रव्यसनजं दुःखं अभू-
 दिति शेषः । एवं पुत्रशोकेन कालं करिष्यसि मृत्युप्रा-
 प्यसीत्यर्थः । “ कालो मृत्यौ च समये ” इति

तारः । एतेन यामिच्छसितंगच्छेति सूचितम् ॥ ४५ ॥ शि० अस्मिन् तपस्वि कुले जातः कश्चिदपि जनः येन हेतुना अकुशलांग-
 तिं न गच्छति तेनैव हेतुना मम बान्धवः निहतस्स भवान् अकुशलांगतिं नैव यास्यति । एतेन ब्रह्मवित्तपस्विकुलस्य दोषास्पर्शित्वं सूचितं ।
 तेन तत्कुलस्य ब्रह्मवैतुल्यं व्यक्तम् ॥ ४६ ॥ ति० आरूढ्य पुनश्शक्रेण सहा गत्याबभाषे इत्यन्वयः । अस्यैव प्रपञ्चः—आश्वस्येत्यादि ।
 अत्र वक्तुं शोकाग्रस्ततयाऽऽबभाषे अब्रवीदिति पौनरुक्त्यनदोषाय । शि० शक्रेण सह तापसः तौ मुहूर्तं मां आबभाषे आश्वासयामासेत्यर्थः ।
 आश्वास्य पितरमिदमब्रवीत् । चशब्देन मातरं चाश्वास्य ॥ ४९ ॥ ति० भवतोरिति । अनेन मातापितृसेवा धर्मान्तराभावेपि सैवे-
 न्द्रसालोक्यदेति ध्वनितं ॥ ५० ॥ शि० येन हेतुना मे बालः लयानिहतः तेनैव हेतुना त्वां अतिदारुणं असह्यं सुदुःखं शप्स्ये बोधयामि ।
 लृड्प्राप्तं भविष्यत्त्वस्याविवक्षा । शोभो धनार्थकलं तु “ नीवीं प्रतिप्रणिहितेतुकरे प्रियेण सख्यं शपांमि यदि किंचिदपि स्मरामि ” इत्यादि-
 नामनोरमादौ स्पष्टम् ॥ ५५ ॥ कालं पुत्रसंयोगजनितसुखसमयं । करिष्यसि त्यक्ष्यसि । विक्षेपणार्थं कृधा तोलं ॥ ५६ ॥

[पा०] १ क. ख. लस्मिन्कुले. २ च. बान्धव. ३ ड. छ. झ. ट. तथोक्त्वा. घ. सतसै. ४ छ. सच. ख. ततो. ५ च.
 मभ्यारुहत्क्षिप्रं. घ. मध्यारुहच्छिप्रं. ६ ख. ड. च. झ. ज. ट. शक्रेण सह. ७ ड. झ. आश्वस्य. ८ क. ख. च. ज. मुहूर्ततौ.
 ९ ड. झ. ट. पितरं. १० ख. घ. ड. झ. ज. मुपैष्यतः. ११ क. ख. छ. झ. ज. ट. कृतायोदकं. ड. कृताप्युदकं. १२ क.
 ख. ड. च. झ. ज. ट. यः शरेण. १३ इदमर्धत्रयं क. पाठे दृश्यते. १४ ड. च. छ. झ. ज. ट. लयापि च यदज्ञानात्. ख.
 लयाद्यतु यदज्ञानात्. १५ ड. च. छ. झ. ज. ट. सबालकः. १६ घ. लाहं च. ज. त्वामपि. १७ च. छ. झ. ज. ट. शप्स्येहं.
 १८ घ. ग. गमिष्यसि.

अज्ञानात्तु हतो यस्मात्क्षत्रियेण त्वया मुनिः ॥ तस्माच्चां नाविशत्याशु ब्रह्महत्या नराधिप ॥५७॥
 त्वामप्येतादृशो भावः क्षिप्रमेव गमिष्यति ॥ जीवितान्तकरो घोरो दातारमिव दक्षिणा ॥ ५८ ॥
 एवं शार्पं मयि न्यस्य विलप्य करुणं बहु ॥ चितामारोप्य देहं तन्मिथुनं स्वर्गमभ्ययात् ॥ ५९ ॥
 तदेतच्चिन्तयानेन स्मृतं पापं मया स्वयम् ॥ तदा बाल्यात्कृतं देवि शब्दवेध्यनुकर्षिणा ॥ ६० ॥
 तस्यायं कर्मणो देवि विपाकः समुपस्थितः ॥ अपथ्यैः सह संभुक्तो व्याधिमन्नरसो यथा ॥ ६१ ॥
 तस्मान्मामागतं भद्रे तस्योदारस्य तद्वचः ॥ यदहं पुत्रशोकेन संत्यक्ष्याम्यद्य जीवितम् ॥ ६२ ॥
 चक्षुर्भ्यां त्वां न पश्यामि कौसल्ये साधु मा स्पृश ॥ इत्युक्त्वा स रुदन्स्त्वस्तो भार्यामाह च भूमिपः ॥ ६३ ॥
 एतन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतम् ॥ सदृशं तत्तु तस्यैव यदनेन कृतं मयि ॥ ६४ ॥

वैजयन्ती ॥ ५६ ॥ ब्रह्महत्या बहुपातकमित्यर्थः । अन्यथा वैश्याच्छूद्रायांजातस्यकरणाख्यसंकरजातित्वेन ब्रह्महत्याप्रसक्त्यभावात् ॥ ५७ ॥ एतादृशः पुत्रशोकरूपः । भावः स्वभावः । दातारमिव दक्षिणा यथाविप्रायदक्षिणादत्तादातारंस्वसदृशफलं प्रापयतितथेत्यर्थः । पुत्रशोकातिशयेन इहजन्मन्येवफलमनुभविष्यसीतिधियाक्षिप्रमित्युक्तवान् । दक्षिणाशब्देनदक्षिणाहेतुकंसुकृतंलक्ष्यते ॥ ५८ ॥ देहमित्येकवचनेन चितारोहणकालेदेहयोगाढबद्धत्वंलक्ष्यते ॥ ५९ ॥ शब्दवेध्यनुकर्षिणा शब्दवेधिर्नबाणंप्रयुज्जानेन । यद्वा शब्दवेधिर्नबाणंसुक्त्वा पुनस्तच्छरीरप्रोतशल्यमनुकृष्टवतेत्यर्थः । चिन्तयानेन मरणपर्यव-

सायीपुत्रशोकःप्राप्तःअस्यकिंनिदानमितिचिन्तयानेन । एतत्पापंस्मृतं मुनिकुमारवधरूपंपापंस्मृतिविषयमभूदित्यर्थः ॥ ६० ॥ अपथ्यैः व्याधिविवर्धकैःव्यञ्जनैः । सहसंभुक्तः अन्नरसः व्याधिसुल्बणयन्नितिशेषः । समुपस्थितोभवति बाधकत्वेनप्राप्तोभवति । अपथ्यैःसहसंभुक्तेव्याधिरन्नरसेयथेतिचपाठः ॥ ६१ ॥ उदारस्य शापप्रदातुरुदारत्वोक्तिरपुत्रस्यपुत्रसंपादनपरत्वात् । यद्वा उदारस्य महतः । “ उदारोदात्तमहतोः ” इत्यमरः । वचोमामागतं शापरूपवचनार्थो मांप्राप्तइत्यर्थः ॥ ६२ ॥ मा मां ॥ ६३ ॥ “ इत्युक्त्वासरुदंस्त्वस्तोभार्यामाहचभूमिपः ” इत्यर्थानन्तरं “ एतन्मेसदृशंदेवियन्मयाराघवेकृतम् । सदृशंतत्तुत-

शि० ब्रह्महत्या ब्रह्महत्यासदृशकरणवधजनितपापंलानांविशति । ब्रह्महत्याशब्दः आचारक्रिबन्तप्रकृतिककर्तृक्रिबन्तः । अतएवब्राह्मणजातिनिषेधकैतत्पुत्रोक्त्यानाविरोधः । यदिचेद्ब्रह्मशब्देनब्रह्मज्ञान्युच्यते तदाशङ्कोत्तरयोर्निर्दलत्वंबोध्यम् ॥ ५७ ॥ ति० यथा तत्तद्वस्तुदक्षिणांदातारं । यथासादक्षिणाऽन्यतःप्राप्ताभवतितद्वत् । शि० दोषस्पर्शित्वाभावेपिपरमात्मेच्छाननिवार्येतिबोधयन्नाह—त्वामिति । जीवितान्तकरः पालनविधातकः अतएवघोरः । एतादृशः मत्खेदसदृशखेदस्य । भावः सत्तादक्षिणां सर्वस्वादिरूपां दातारंत्वामपि आगमिष्यति । इवोहेतौ । यदिमकाररहितःपाठस्तदा दक्षः अतिसामर्थ्यमस्यस्येतिदक्षीत्वेन दक्षिणा परमात्मेच्छारूपकालेनहेतुनाआगमिष्यतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ शि० एवं अनेनप्रकारेण । मयिशार्पं भविष्यत्कालिकवस्तुबोधनं । न्यस्य उक्तवैत्यर्थः ॥ ५९ ॥ स० मयास्वयमेवस्मृतं नतुपरोद्धोधनेन । शब्दवेधीचासौबाणानुकर्षांचेतितथोक्तः तेन । ति० तीर्थस्तु शब्दवेध्यानुशिक्षिणेतिपाठः । शब्देनवेद्ध्युयोग्यंशब्दवेध्यमदनुशिक्षितुंशीलंयस्यतेनेत्यर्थंचाह । तदसमञ्जसमिति स्पष्टमेव । शि० यत् आबाल्यात् ईषदंज्ञानात् पापंकृतं तच्चिन्तयानेन चिन्तयमानेन शब्दवेध्यनुकर्षिणा शब्दवेधिनाबाणेन अनुकर्षेति प्राणानपहरति तच्छीलैरमयातदेतन्सुनिवचनंस्मृतं ॥ ६० ॥ शि० परमात्मेच्छायत्तत्त्वदुःखस्यकर्मफलत्वेनोत्प्रेक्ष्याह—तस्येति । तस्य मुनिदुःखदारूपस्य कर्मणः अयंविपाकः फलं समुपस्थितः प्राप्तः । नन्वज्ञानाज्जातस्यकर्मणःकथंफलप्राप्तिरित्यतआह । अपथ्यैः अपकहरितालादिभिस्सहअन्नरसेभुक्ते अज्ञानतोपिभक्षितेसतिव्याधिर्यथा ॥ ६१ ॥ शि० जीवितं प्रजापालनं इहलोकेस्थितिमित्यर्थः । संत्यजिष्यामि । अतस्त्वंनपश्यामि अतएवत्वमपिमास्पृश मामितिशेषः । मेतिपाठः अतएवमामामितिभूषणेव्याख्यातं ॥ ६२ ॥ ति० राघवेयन्मयाकृतंविवासनरूपं तन्मेवृत्तस्यसदृशनं । अनेनरामेण यन्मयिकृतं राज्यं

[पा०] १ ग. मेवं. ख. घ. न. ट. मेवागमिष्यति. २ ड. ज—ट. दक्षिणां. ३ क. ख. ड. च. ज—ट. संभुक्ते व्याधिरन्नरसे. ४ ख. ट. तस्मान्ममागतं. ५ यदहंपुत्रशोकेनेत्यर्थमारभ्यद्रक्ष्यन्तिनहिमानवाइत्यन्तानां दशानामर्धानांपौर्वापर्यं. क—ट. पुस्तकेषु. इत्युक्त्वा. यदहं. चक्षुर्भ्यां. यमक्षयं. यदिमां. धनंवा. नतन्मे. सदृशंतत्तुद्वृत्तमपि. कश्चप्रराज्यमानोवा. एवं क्रमेणदृश्यते. न. यदेवं. ६ ड. च. छ. झ. न. ट. संत्यजिष्यामि. ७ क. च. छ. न. ट. त्वंहिमास्पृश. ड. त्वंहिसंस्पृश. ख. झ. त्वंहिमास्पृश. घ. ज. साधुमास्पृश. ८ ड. झ. ट. माहतुभूमिपः. घ. ज. माहचभूपतिः. ९ क. ख. घ—ट. नतन्मे.

दुर्वृत्तमपि कः पुत्रं त्यजेद्भुवि विचक्षणः ॥ कश्च प्रव्राज्यमानो वा नासूयेत्पितरं सुतः ॥ ६५ ॥

यदि मां संस्पृशेद्रामः सकृदद्य लभेत वा ॥ [धनं वा यौवराज्यं वा जीवेयमिति मे मतिः] ॥

यमक्षयमनुप्राप्ता द्रक्ष्यन्ति न हि मानवाः ॥ ६६ ॥

चक्षुषा त्वां न पश्यामि स्मृतिर्मम विलुप्यते ॥ दूता वैवस्वतस्यैते कौसल्ये त्वरयन्ति माम् ॥ ६७ ॥

अतस्तु किं दुःखतरं यदहं जीवितक्षये ॥ न हि पश्यामि धर्मज्ञं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ६८ ॥

तस्यादर्शनजः शोकः सुतस्याप्रतिकर्मणः ॥ उच्छोषयति मे प्राणान्वारि स्तोकमिवातपः ॥ ६९ ॥

न ते मनुष्या देवास्ते ये चारुशुभकुण्डलम् ॥ मुखं द्रक्ष्यन्ति रामस्य वर्षे पञ्चदशे पुनः ॥ ७० ॥

पद्मपत्रेक्षणं सुभ्रु सुदंष्ट्रं चारुनासिकम् ॥ धन्या द्रक्ष्यन्ति रामस्य ताराधिपनिभं मुखम् ॥ ७१ ॥

सदृशं शारदस्येन्दोः फुल्लस्य कमलस्य च ॥ सुगन्धि मम नाथस्य धन्या द्रक्ष्यन्ति तन्मुखम् ॥ ७२ ॥

निवृत्तवनवासं तमयोध्यां पुनरागतम् ॥ द्रक्ष्यन्ति सुखिनो रामं शुकं मार्गगतं यथा ॥ ७३ ॥

कौसल्ये चित्तमोहेन हृदयं सीदतीव मे ॥ वेदये न च संयुक्ताञ्छब्दस्पर्शरसानहम् ॥ ७४ ॥

चित्तनाशाद्विषयन्ते सर्वाण्येवेन्द्रियाणि मे ॥ क्षीणस्नेहस्य दीपस्य संसंक्ता रश्मयो यथा ॥ ७५ ॥

अयमात्मभवः शोको मामनाथमचेतनम् ॥ संसादयति वेगेन यथा कूलं नदीरयः ॥ ७६ ॥

हा राघव महाबाहो हा ममायासनाशन ॥ हा पितृप्रिय मे नाथ हाऽद्य कासि गतः सुत ॥ ७७ ॥

स्यैवयदनेनकृतंमयि ” इतिक्रमः ॥ ६४ ॥ एतदर्थ-

द्वयंक्रमेणोपपादयति—दुर्वृत्तमित्यर्धद्वयेन ॥ ६५ ॥

रामः सकृदप्यद्यमांसंस्पृशेत् लभेतवा चक्षुर्विषय-

तांप्राप्नुयाद्वा । तदा जीवेयमितिगम्यमानत्वात्तदनु-

क्तिः । किमर्थमेवमर्थनंकरोषीत्यत्राह—यमेति ।

यमक्षयं यमगृहमनुप्राप्ताःमानवाः बान्धवान्नद्रक्ष्य-

न्तिहीत्यर्थः । तस्माज्जीवनकालएवदर्शनमपेक्ष्यत

इतिभावः ॥ ६६—६८ ॥ अप्रतिकर्मणः प्रति-

क्रियारहितस्य । स्तोकं अल्पं । “स्तोकाल्पक्षु-

ल्लाः” इत्यमरः ॥ ६९ ॥ मनुष्याः जरायुक्तान

भवन्ति किंतु देवाः नित्ययौवनाः । “अहंपुनर्देव-

कुमाररूपमलंकृतं सुतमात्रजन्तम् । नन्दाभिपश्य-

त्यक्त्वामद्वयःपरिपालनरूपं तत्तस्यैवसदृशं । अनन्वयोत्रालङ्कारः । मत्सदृशोऽन्यायकृत् रामसदृशञ्चितकर्ताचिकोपिनास्तीत्यर्थः

॥ ६४ ॥ शि० ननुकुतोनामांपश्यसीत्यतआह—यमक्षयमिति । यमस्यकालगतेःक्षयःविध्वंसोयस्मिस्तं कालागम्यसाकेतलोक

मित्यर्थः । ति० अन्वारभेत किञ्चिद्भारावास्पृशेत् । यदिवाधनंकोशंयौवराज्यंवालभेततदाजीवेयं ॥ ६६ ॥ शि० चक्षुषेति

मयिविद्यमानास्मृतिःराममिन्नविषयकस्मरणंविलुप्यते स्मृत्यन्तराभावेहेतुमाह—दूताइति । स्वतस्य स्वःस्वकीयश्चासौसःरामः

तस्य । किंच सु शोभनःअतःगुणद्वारासर्वत्रव्याप्तिर्यस्यतत्परामस्य एते प्रसिद्धा गुणाः दूताव दूताइव । त्वरयन्ति रामसंनिधिद्वृतं

प्राप्नुमुत्साहयन्तीत्यर्थः । वैनिश्चितमेतत् ॥ ६७ ॥ कतक० शुकंमार्गगतंयथेतिपाठः । हस्तात्पञ्चरात्राऽन्यदेशगतं । पुनश्च मार्गं

यथास्थानं गतं प्राप्तं शुकं क्रीडाशुकमिवेत्यर्थः । स० शुकमितिपाठे शुकं पञ्चरात्रुत्पत्यपुनरागतं । अवधूतत्वेनाशक्यदर्शनंकदा-

चिद्गृहपुण्यविशेषेणमार्गगतंव्यासपुत्रमितिबार्थः ॥ ७३ ॥ ति० संरक्ताः भस्मतांप्राप्ताः । यथादीपस्यरश्मयोविषयन्तेतथेन्द्रिया-

[पा०] १ क. ख. ग. ङ. च. झ. ज. ट. सकृदन्वारभेत. घ. सकृदप्यालभेत. २ ग. घ. ज. प्रेक्षन्ते. ३ घ. च. ङ. ततस्तु. ४ ङ. च. झ. ञ. ट. वैप्राणान्. ५ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. ताराधिपसमं. ६ ङ. छ. झ. ञ. ट. रामस्य. ७ ङ. झ. ट. येमुखं. ८ ख. ज. शुकं. ९ ङ. च. झ. ञ. ट. वेन्द्रियाणिहि. १० ङ. च. ज.—ट. संरक्ताः. ११ क. ख. मचेतसं. १२ घ. तीरं. १३ क. ग.—च. ज.—ट. हाममासि. ख. हाहाकासि.

अपिदर्शनेनभवामिदृष्ट्वाचपुनर्युवेव ” इतिहिपूर्वमु-

क्तवान् । चारुशुभकुण्डलं तन्मुखसंयोगात्कुण्डलम-

तीवशोभांप्राप्तमित्युच्यते ॥ ७०—७२ ॥ मार्गगतं

शुकंयथा मौढ्यंविहायस्वस्थानगतंशुकमिव ॥ ७३ ॥

चित्तमोहेन चित्तस्यमोहोदुःखातिशयप्राप्तमूर्छां तये-

त्यर्थः । “मूर्छांतुकश्मलमोहः” इत्यमरः । हृदयं

मनसोधिष्ठानं । सीदतीव विशीर्यतीव । संयुक्तान

इन्द्रियसंयुक्तान् । नवेदये नजाने ॥ ७४ ॥ हृदय-

विशरणेनशब्दाद्यज्ञानेहेतुमाह—चित्तनाशादिति ।

संसक्ताः दीपाविनाभूताः । यथास्नेहनाशकृतदीपना-

शाद्रश्मिनाशः एवंपरीरशैथिल्यकृतचित्तनाशादिन्द्रि-

यनाशइतिसूचितं ॥ ७५—७६ ॥ आयासनाशन

हा कौसल्ये नृशिष्यामि हा सुमित्रे तपस्विनि ॥ हा नृशंसे ममामित्रे कैकेयि कुलपांसनि ॥ ७८ ॥
इति रामस्य मातुश्च सुमित्रायाश्च सन्निधौ ॥ राजा दशरथः शोचञ्जीवितान्तमुपागमत् ॥ ७९ ॥

यदा तु दीनं कथयन्नराधिपः प्रियस्य पुत्रस्य विवासनातुरः ॥

गतेऽर्धरात्रे भृशदुःखपीडितस्तदा जहौ प्राणमुदारदर्शनः ॥ ८० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

प्रभातेवन्दिप्रमुखानांसवाद्यघोषमुद्रोषणेपिराज्ञोऽप्रबोधेसमीपवर्तिनीभिः स्त्रीभिरुपायेनतस्यजीवितापगमनिर्धारणेनशो-
कादुल्कोशनम् ॥ १ ॥ ततःप्रबुद्धाभ्यांकौसल्यासुमित्राभ्यामन्याभिश्चस्त्रीभिःशोकादुच्चैःपरिदेवनम् ॥ २ ॥

अथ रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरेवापरेऽहनि ॥ वन्दिनः पर्युपातिष्ठस्तत्पार्थिवनिवेशनम् ॥ १ ॥
सूताः परमसंस्कारा मङ्गलाश्चोत्तमश्रुताः ॥ गायकाः स्तुतिशीलाश्च निगदन्तः पृथक्पृथक् ॥ २ ॥
राजानं स्तुवतां तेषामुदात्ताभिहिताशिषाम् ॥ प्रासादाभोगविस्तीर्णः स्तुतिशब्दो ह्यवर्तत ॥ ३ ॥
ततस्तु स्तुवतां तेषां सूतानां पाणिवादकाः ॥ अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादानवादयन् ॥ ४ ॥
तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धा विसखनुः ॥ शाखास्थाः पञ्जरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः ॥ ५ ॥
व्याहृताः पुण्यशब्दाश्च वीणानां चापि निःस्वनाः ॥ आशीर्गेयं च गाथानां पूरयामास वेष्म तत् ॥ ६ ॥

दुःखनाशन ॥ ७७—८० ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयो-
ध्याकाण्डव्याख्याने चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

अथेत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं । रात्र्यां रात्रिशेषे ।
परमसंस्काराः व्याकरणाद्युत्तमसंस्कारयुक्ताः । श्रेष्ठा-
लंकारयुक्तावा । वन्दिनइतिपूर्वमुक्तत्वात्सूताः वंशा-
वलिकीर्तकाः । मङ्गलाः मङ्गलपाठकाः । उत्तमंश्रुतं
गान्धर्वशास्त्रश्रवणंयेषांते उत्तमश्रुताः । एतद्विशेषणद्व-
यंगायकमात्रविशेषणं । अन्यत्सर्वविशेषणं । सर्वत्रप-
र्युपातिष्ठन्नितिक्रियापदं ॥ १—२ ॥ उदात्ताभिहिता-
शिषां उदात्तेनउच्चैःस्वरेण अभिहिताःप्रयुक्ताःआशि-

षोयैस्तेषां । प्रासादाभोगविस्तीर्णः प्रासादेषुआभोगः
परिपूर्णता तयाविस्तीर्णः । “आभोगःपरिपूर्णता” इत्य-
मरः ॥ ३ ॥ स्तुवतां स्तुवत्सुसत्सु । पाणिवादकाः
तालगत्याविविधंपाणिभ्यांवादयन्तीतिपाणिवादकाः ।
अपदानानि वृत्तान्यद्भुतकर्माणि । पाणिवा-
दानवादयन् पाणिवादानकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥ शा-
खास्थाः गृहारामवृक्षशाखासुवर्तमानाः । राजकुलगो-
चराः राजगृहेदृश्यमानाः । विहगाः शुकादयः
॥ ५ ॥ व्याहृताः ब्राह्मणैरुक्ताः । पुण्यशब्दाः पुण्य-
पुरुषक्षेत्रतीर्थकीर्तनादिरूपाः । पूरयामासुरिति विप-
रिणामेनयोजनीयं । गाथानां दशरथविषयप्रबन्धवि-
शेषाणां संबन्धि आशीर्गेयं आशीर्वादरूपगानं ॥ ६ ॥

णीत्यर्थः ॥ ७५ ॥ शि० हेतिअनृशंसे कूरचेष्टारहिते । अतएव आमित्रे अतिप्रिये कुलपांसनि कुलाधिपप्रकाशिकैकैकेयि
॥ ७८ ॥ शि० जीवितान्तं पालनाभावं अप्रकटसाकेतलोकमित्यर्थः ॥ ७९ ॥ शि० प्राणं पालनंजहौ अप्रकटसाकेतंप्रापेत्यर्थः
॥ ८० ॥ इतिचतुष्षष्टितमस्सर्गः ॥ ६४ ॥

ति० मागधाः वंशावलीकीर्तकाः । शि० मङ्गलाः गणपत्यादिस्तवपाठकाश्च । मागधाश्चेतिपाठान्तरं । राजवंशपरंपरावक्ता-

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. नपश्यामि. क—घ. ज. विनश्यामि. २ क. ख. ड. च. झ. ज. ट. मातुश्चरामस्य.
३ ग. ड. च. झ. ट. तथातुदीनः. क. ख. घ. ज. तथातुदीनं. ४ क. ख. ड. झ. ज. मागधाश्चोत्तमश्रुताः. ज. मागधाश्चोत्तमा-
शिषः. ग. घ. मङ्गलाश्चोत्तमाशिषः. ५ ग. गायनाः. ६ ड. झ. ट. ध्रुतिशीलाश्च. ७ च. ज. ज. निनदन्तः. ८ च. तत्रउत्तमा-
भिहिताशिषां. ज. तेषामुदाराभिहिताशिषां. ९ क. ह्यवर्धत. ख. ग. ज. व्यवर्धत. १० घ. ड. च. झ. ट. वादान्यवादयन्.
११ ड. ज. झ. ट. बुद्धाश्चसखनुः. च. ज. बुद्धाश्चसखनाः. क. बुद्धाविसखनुः. १२ क. शारिकाः. १३ क. वीणानांचैव.

ततः शुचिसमाचाराः पर्युपस्थानकोविदाः ॥ स्त्रीवर्षधरभूयिष्ठा उपतस्थुर्युथापुरम् ॥ ७ ॥
हरिचन्दनसंपृक्तमुदकं काञ्चनैर्घटैः ॥ आनिन्युः स्नानशिक्षाज्ञा यथाकालं यथाविधि ॥ ८ ॥
मङ्गलालम्भनीयानि प्राशनीयान्युपस्करान् ॥ उपनिन्युस्तथाऽप्यन्याः कुमारीबहुलाः स्त्रियः ॥ ९ ॥
सर्वलक्षणसंपन्नं सर्वं विधिवदार्चितम् ॥ सर्वं सुगुणलक्ष्मीवच्चैद्भूवाभिहारिकम् ॥ १० ॥
तैत्तु सूर्योदयं यावत्सर्वं परिसमुत्सुकम् ॥ तस्यावनुपसंप्राप्तं किंस्विदित्युपशङ्कितम् ॥ ११ ॥
अथ याः कोसलेन्द्रस्य शयनं प्रत्यनन्तराः ॥ ताः स्त्रियस्तु समागम्य भर्तारं प्रत्यबोधयन् ॥ १२ ॥
तैत्थाप्युचितवृत्तास्ता विनयेन नयेन च ॥ न ह्यस्य शयनं स्पृष्ट्वा किञ्चिदप्युपलेभिरे ॥ १३ ॥
ताः स्त्रियः स्वप्नशीलज्ञाश्चेष्टासंचलनादिषु ॥ ता वेपथुपरीताश्च राज्ञः प्राणेषु शङ्किताः ॥
प्रतिस्रोतस्तृणाग्राणां सदृशं संचकाशिरे ॥ १४ ॥
अथ ^{१०}संवेपमानानां स्त्रीणां दृष्ट्वा च पार्थिवम् ॥ यत्तदाशङ्कितं पापं तस्य जज्ञे विनिश्चयः ॥ १५ ॥

पर्युपस्थानकोविदाः कालोचितपरिचर्याविचक्षणाः । स्त्रीवर्षधरभूयिष्ठाः अन्तःपुराध्यक्षस्त्रीभिः वर्षधरैः षण्ढैश्चसमृद्धाः परिचारकादितिशेषः ॥ ७ ॥ हरिचन्दनसंपृक्तं हरिचन्दनसंमिश्रं । स्नानशिक्षाज्ञाः स्नानप्रकारज्ञाः । यथाविधि यथानियमं ॥ ८ ॥ मङ्गलालम्भनीयानि मङ्गलरूपानुलेपनानितैलौद्वर्तनादीनि । स्पर्शनीयानिगवादीनीत्येके । प्राशनीयानि दन्तधावनानन्तरंगण्डूषलेनप्राशनीयानि । संपिष्टतिलनारिकेलजीरकादिद्रव्याणि औषधविशेषानितिवार्थः । गङ्गादितीर्थोदकानीतिवार्थः । अनुदिनमखिलदुरितहरणायाखिलकर्मणामधिकारापादनायचप्राशनीयानि कुलाराधनभूतश्रीरङ्गनाथचरणारविन्दसमर्पिततीर्थोदकतुलस्यादीनीतिवार्थः । तीर्थोदकभाजनावरणपेटिकादेरेवपरिचारकैरानयनंज्ञेयं । उपस्करान् दर्पणवस्त्राभरणकुसुमादीनि । कुमारीबहुलाः कुमारीप्रायाः । स्त्रियइतिद्वितीया । वारयोषितइतियावत् ॥ ९ ॥ अभिहारिकं राज्ञेप्रातर्यदाहर्तव्यं मङ्गलार्थमानेतव्यं । तत्सर्वं सर्वलक्षणसंपन्नत्वादिधर्मविशिष्टंभूव । सुगुणंचतत्लक्ष्मीवच्चैतिसमासः ॥ १० ॥ तत् पूर्वोक्तं परिजनजातं । सूर्योदयंयावत् सूर्योदयात्पूर्वमेव ।

परिसमुत्सुकं राजसेवासमुत्सुकं । अनुपसंप्राप्तं अनागतंराजानंप्रति । किंस्विदित्युपशङ्कितंसत् तस्थौ । राजानागतः तस्यकिंवास्यादितिशङ्कासंयुक्तंतथावित्यर्थः ॥ ११ ॥ याः कौसल्यादिव्यतिरिक्ताः । शयनंप्रत्यनन्तराः शयनसन्निकृष्टादित्यर्थः । प्रत्यबोधयन् प्रबोधनोचितसविनयमृदुवाक्यैःप्राबोधयन्नित्यर्थः ॥ १२ ॥ तथापि बोधयित्वापि । उचितवृत्ताः स्पर्शनादिव्यापारोचिताः । विनयेन प्रश्रयेण । नयेन युक्त्याच । अस्यशयनं शयनस्थानं । स्पृष्ट्वा किञ्चिदपि निद्रालक्षणं उच्छ्वासादिकं । नलेभिरे नज्ञातवत्यः ॥ १३ ॥ एतदेवोपपादयति—ताइति । स्वप्नशीलज्ञाः स्वापस्वभावज्ञाः । ताः पूर्वोक्ताःस्त्रियः । चेष्टासंचलनादिषु चेष्टा हस्तपादादिचलनं संचलनं हृदयादिस्पन्दनं आदिशब्देननिश्वासादिकंगृह्यते । तेषुकिञ्चिन्नोपलेभिरेइत्यनुषङ्गेणसंबन्धः । वेपथुना कम्पेन परीताःव्याप्ताः । ताः स्त्रियः । राज्ञःप्राणेषुशङ्किताःसत्यःप्रतिस्रोतस्तृणाग्राणां नदीप्रवाहाभिमुखवेतसादितृणाग्राणां । सदृशं तुल्यंयथातथा । संचकाशिरे संचकम्पिरइत्यर्थः ॥ १४ ॥ यत्पापं मरणरूपमाशङ्कितं तस्यनि-

रइतितदर्थः । अस्मिन्पक्षे सूतशब्दःपौराणिकार्थकः ॥ २ ॥ ति० स्नानशिक्षाज्ञाः अरुणोदयात्पूर्वमेवोषसिस्नानार्थंजलाधानेतव्यमितिशिक्षाज्ञाः ॥ ८ ॥ शि० स्पृष्ट्वा अत्रास्तिनास्तिवेतिशङ्काविनृत्यर्थसंस्पृश्य । किञ्चित् राजनित्यधार्थवस्त्रादिकमपिनोपलेभिरे शय्यायांनप्रापुः । एतेन सवस्त्राभरणशरीरसहितस्साकेतलोकंजगामेतिसूचितं ॥ १३ ॥ ति० संचलनादिषु हृदयकरमूलकादिषु । चेष्टांनोपलेभिरे । ततोवेपथुयुक्ताराज्ञःप्राणेषुशङ्किताःआसन् ॥ १४ ॥ ति० संदेहमानानां संदिहानानां । शि० तस्यनिश्चयः [पा०] १ क—ड. ज—ट. वर्षधर. २ ड. च. ज—ट. यथापुरा. ३ क. ख. ड. संयुक्तं. ४ ड. च. झ. ज. ट. उपानिन्युस्तथापुण्याः. ५ ड. छ. झ. ट. तदभूताभि. ६ ड. छ. झ. ट. ततः. ७ ड. छ. झ. ट. अथाप्युचित. ८ ड. झ. ज. चेष्टांसंचलनादिषु. ९ क. संचकंपिरे. १० ड. च. छ. झ. ज. ट. संदेहमानानां. ११ ड. छ. ट. तदा.

कौसल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकपराजिते ॥ प्रसुप्ते न प्रबुध्येते यथाकालसमन्विते ॥ १६ ॥
 निष्प्रभा च विवर्णा च सन्ना शोकेन संनता ॥ न व्यराजत कौसल्या तारेव तिमिरावृता ॥ १७ ॥
 कौसल्याऽनन्तरं राज्ञः सुमित्रा तदनन्तरम् ॥ न स विभ्राजते देवी शोकाश्रुलुलितानना ॥ १८ ॥
 ते च दृष्ट्वा तैश्च सुप्ते उभे देव्यौ च तं नृपम् ॥ सुप्तमेवोद्गतप्राणमन्तःपुरमदृश्यत ॥ १९ ॥
 ततः प्रचुक्रुशुर्दीनाः सखरं ता वराङ्गनाः ॥ करेणव इवारण्ये स्थानप्रच्युतयूथपाः ॥ २० ॥
 तासामाक्रन्दशब्देन सहस्रोद्गतचेतने ॥ कौसल्या च सुमित्रा च त्यक्तनिद्रे बभूवतुः ॥ २१ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवम् ॥ हा नाथेति परिक्रुश्य पेततुर्धरणीतले ॥ २२ ॥
 सा कोसलेन्द्रदुहिता वेष्टमाना महीतले ॥ न वैभ्राज रजोध्वस्ता तारेव गङ्गनाच्युता ॥ २३ ॥
 भूपे शान्तगुणे जाते कौसल्यां पतितां भुवि ॥ अपश्यंस्ताः स्त्रियः सर्वा हतां नागवधूमिव ॥ २४ ॥
 ततः सर्वा नरेन्द्रस्य कैकेयीप्रमुखाः स्त्रियः ॥ रुदन्यः शोकसंतप्ता निपेतुर्गतचेतनाः ॥ २५ ॥
 ताभिः स बलवान्नादः क्रोशन्तीभिरनुद्रुतः ॥ येन स्थिरीकृतं भूयस्तद्गृहं समनादयत् ॥ २६ ॥
 तत्समुत्रस्तसंभ्रान्तं पर्युत्सुकजनाकुलम् ॥ सर्वतस्तुमुलाक्रन्दं परितापार्तबान्धवम् ॥ २७ ॥
 सद्यो निपतितानन्दं दीनविक्लेबदर्शनम् ॥ बभूव नरदेवस्य सद्य दिष्टान्तमीयुषः ॥ २८ ॥
 अतीतमाज्ञाय तु पार्थिववर्षं यशस्विनं संपरिवार्य पत्नयः ॥

अथैतदाज्ञाज्ञासंबन्धः ॥ १५ ॥ पुत्रशोकेनपरा-
 जिते आक्रान्ते अतएव यथाकालसमन्विते मृतेष्व
 प्रसुप्ते न प्रबुध्येते ॥ १६ ॥ निष्प्रभा निष्श्रीका । वि-
 वर्णा पूर्ववर्णाद्विपरीतवर्णा । शोकेन सन्ना कृशा ।
 संनता काश्येननम्रा । तिमिरावृता उत्पातकालोत्थ-
 धूमस्तिमिरं तेनावृता । तारेव तारकेव । नव्यराजत
 ॥ १७ ॥ प्रथमं राजानविभ्राजतेस्म राज्ञोऽनन्तरं कौ-
 सल्या शोकाश्रुलुलिताननासती नविभ्राजतेस्म ।
 तदनन्तरं देवीतथाविधासुमित्रा नविभ्राजतेस्म । मृ-
 तादृशरथात् जीवन्त्योः कौसल्यासुमित्रयोर्विशेषोना-
 सीवित्यर्थः ॥ १८ ॥ सुप्ते उभे देव्यौ च दृष्ट्वा सुप्तमेव
 सन्तमुद्गतप्राणतंतनृपंच । अन्तःपुरं अन्तःपुरजनः ।

अदृश्यत अपश्यत् ॥ १९—२० ॥ सहस्रोद्गतचेत-
 ने सहस्रोत्पन्नप्रबोधे ॥ २१—२३ ॥ शान्तगुणे
 शान्तदेहोष्णस्पन्दनादिगुणे ॥ २४—२५ ॥ सनादः
 कौसल्याप्रभृतीनां नादः । क्रोशन्तीभिस्ताभिः पश्चा-
 त्प्रविष्टकैकेयीप्रभृतिभिः अनुद्रुतः अनुसृतोभूत् । ये-
 नानन्तरक्रोशानुद्गतेन पूर्वनादेन स्थिरीकृतं व्याप्तं तत्स-
 र्वगृहं समनादयत् महान्तं प्रतिध्वनिमजनयदित्यर्थः
 ॥ २६ ॥ पर्युत्सुकजनाकुलं पूर्वपर्युत्सुकजनाकुलं सद्य
 नरदेवस्य दिष्टान्तमीयुषः नरदेवमरणप्राप्ते सति । समु-
 त्रस्तसंभ्रान्तं समुत्रस्तं उद्विग्नं संभ्रान्तं अनवस्थितंच ।
 इत्येवमादिविशेषणयुक्तं बभूवेतिसंबन्धः ॥ २७—२८ ॥
 आज्ञाय सम्यक्ज्ञात्वा । पत्नयः पत्नयः । बाहू प्रगृह्य

तदा तस्मिन्काले जज्ञे ॥ १५ ॥ ती० यद्वा अन्तःपुरस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं । तथाचायमर्थः । अन्तःपुरं स्वमात्मानं उद्गतप्राणं अदृश्यत
 अपश्यत् कर्तरियक् ॥ १९ ॥ ति० हाभर्तेति हाभर्तरितीत्यर्थः । स० हाभर्तेति । शोकाभिभूतत्वात्संबोधनाप्रयोगः ॥ २२ ॥
 ति० अयोध्याजनपदवाची कोशलशब्दस्तालव्यमध्यः । कौसल्यापितृदेशवाची तु दन्त्यमध्यः ॥ २३ ॥ ती० अनुद्रुतः अभि-
 संवर्धितः । ति० येनानुद्रवणेन स्फीतीकृतो वर्धितः सनादः भूयोऽधिकं तद्गृहं समनादयत् व्याप्तवान् ॥ २६ ॥ ति० पर्युत्सुकजनाकुलं
 अपूर्ववृत्तान्तज्ञानाय पर्युत्सुकजननिबिडं ॥ २७ ॥ ति० अनाथवत् अनाथाहं । स० अनाथवत् स्वार्थवतिः । अथवा जगद्रक्ष-
 के रामे सति अनाथत्वाभावात्तथोक्तिः ॥ २९ ॥ इति पञ्चषष्ठितमस्तर्गः ॥ ६५ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. निष्प्रभासा. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. तदा. ३ ख. सर्वमेव. ४ ख. मतप्यत. घ. ममन्यत.
 ५ क. तंतृपं. ६ क. ड.—ट. भर्तेति. ७ ड. झ. ज. ट. भ्राजते. ८ ख. ड. झ. ट. गगनच्युता. ९ क.—च. ज. झ. ट.
 स्फीतीकृतो. १० ड. च. झ. ज. ट. तत्परित्रस्त. ११ क. ख. च. ज. सुमुलाक्रान्तं. १२ ड. ज.—ट. दीनं. १३ ख. ड.
 झ. ज. ट. तंपरिवार्य.

भृशं रुदन्यः करुणं सुदुःखिताः प्रगृह्य बाहू व्यलपन्ननाथवत् ॥ २९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

कौसल्यायादशरथशिरसः स्वाङ्के समारोपणेन कैकेयीगर्हणपूर्वकरामादीन्प्रतिपरिशोचनम् ॥ १ ॥ अमात्यादिभिर्दशरथमा-
लिङ्गयविलपन्त्याः कौसल्याया अपसारणेन राजशरीरस्य तैलद्रोण्यां निक्षेपपूर्वकं सायाह्वे शोकात्स्वस्वभवनगमनम् ॥ २ ॥

तमग्निमिव संशान्तमम्बुहीनमिवार्णवम् ॥ हतप्रभमिवादित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य पार्थिवम् ॥ १ ॥
कौसल्या बाष्पपूर्णाक्षी विविधं शोककर्शिता ॥ उपगृह्य शिरो राज्ञः कैकेयीं प्रत्यभाषत ॥ २ ॥
सकामा भव कैकेयि भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ॥ त्यक्त्वा राजानमेकाग्रा नृशंसे दुष्टचारिणि ॥ ३ ॥
विहाय मां गतो रामो भर्ता च स्वर्गतो मम ॥ विपथे सार्थहीनेव नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥
भर्तारं तं परित्यज्य का स्त्री दैवतमात्मनः ॥ इच्छेज्जीवितुमन्यत्र कैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः ॥ ५ ॥
न लुब्धो बुध्यते दोषान्किपाकमिव भक्षयन् ॥ कुब्जानिमित्तं कैकेय्या राघवाणां कुलं हतम् ॥ ६ ॥
अनियोगे नियुक्तेन राज्ञा रामं विवासितम् ॥ सभार्यं जनकः श्रुत्वा परितप्यत्यहं यथा ॥ ७ ॥
स मामनाथां विधवां नाद्य जानाति धार्मिकः ॥ रामः कमलपत्राक्षो जीवनाशमितो गतः ॥ ८ ॥
विदेहराजस्य सुता तथा सीता तपस्विनी ॥ दुःखस्यानुचिता दुःखं वने पर्युद्विजिष्यति ॥ ९ ॥

बाहुगृहीत्वेत्यर्थः ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
चिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयो-
ध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

चित् । कुब्जानिमित्तं कुब्जाहेतोः । “निमित्तपर्या-
यप्रयोगे सर्वासांप्रायदर्शनम्” इति हेतौ प्रथमा ॥ ६ ॥
अनियोगे वरप्रदानसमये वरस्य विशेषनिर्देशाभावे स-
ति । नियुक्तेन इदानीं भरताभिषेकरूपेण रामविवासन-
रूपेण कैकेय्या नियुक्तेन । अनुचितनियोगे नियुक्तेनेति
वार्थः । जनको वैदेहः ॥ ७ ॥ इतः अत्र देशे । राज्ञा
जीवनाशगतः प्राप्तः । सरामः अनाथां पुत्रविरहेण
रक्षकान्तररहितां । विधवां मांनजानाति ॥ ८ ॥
तपस्विनी शोचनीया । दुःखमिति क्रियाविशेषणं ।

॥ १ ॥ राज्ञः शिर उपगृह्य अङ्के कृत्वेत्यर्थः ॥ २—३ ॥
विपथे दुर्मागे । सार्थहीना सहायभूतपथिकसंघर-
हितेत्यर्थः ॥ ४ ॥ त्यक्तधर्मणः त्यक्तधर्मायाः । “ध-
र्मादिनिष्केवलात्” इत्यनिच् ॥ ५ ॥ लुब्धः अर्थलि-
प्सुः । किम्पाकं कुत्सितपाकं । विषमिश्रपाकमित्यर्थः ।
किम्पाको नाम काकमर्दनामकविषफलविशेषइतिके-

स० अंबुहीनं अगस्त्यपानकाले ॥ १ ॥ ति० एकाग्रा पुत्रराज्यैकाग्रचित्ता ॥ २ ॥ ति० आत्मनो दैवतं भर्तारं परित्यज्य
त्यक्तधर्मणः त्यक्तः स्त्रीधर्मो यथा तादृश्याः कैकेय्या अन्यत्र अन्या । पुत्रराज्यैकाजीवितुमिच्छेत् । परिष्वज्येति पाठे भर्तारं परिष्वज्य
तेन सह भोगान्भुक्त्वा तं कालान्तरे परित्यज्येति शेषः ॥ ५ ॥ ति० किपाकः निबः । कतकस्तु किपाकः विषभेदः तं कोपादिना भक्षय-
न्नात्महत्यादोषं न बुध्यते तद्वदित्यर्थ इत्याह । तत्र लुब्ध इति नाल्यन्तं समञ्जसं । धनलोभादिना परस्य विषभक्षणं कारयन् यथा हत्यादोषं न बु-
ध्यते इति वक्तुमुचितं । यत्कैकेय्या राघवाणां कुलं हतं तत्कुब्जानिमित्तं प्रेरकतया । स० लुब्धः वंचितः किपाकं धत्तुरादिफलं ।
भक्षयन् यथानुबुध्यते तथाराजादोषान्न बुध्यत इति केचित् । किपाकः पलाशं वा । तद्भक्षणे क्षणेनोदरश्लेति भिषजः । “किपाको महा-
कालपलाशयोः” इति मेदिनी ॥ ६ ॥ ति० जीवनेव नाशं अदर्शनं गतः । जीवनाशमिदं गत इति पाठे राज्ञो जीवनाशो यथा भवति तथा
गत इत्यर्थः । शि० जीवनाशं जीवतां सफलजन्मनामृषीणां नाशो विध्वंसो यस्य सिन्देशे तं देशं इति गतः । ती० यद्वा जीवनाशमिति-
पाठे जीवनाशं राज्ञ इति शेषः । मां विधवां च रामो न जानातीति संबंधः ॥ ८ ॥ ति० चारुतपस्विनी भर्तृसेवनादित्याशयः ॥ ९ ॥

[पा०] १ ग. ड. च. छ. झ. न. ट. भूमिपं. २ क. ड. छ. झ. ट. भर्तारं तु. च. न. भर्तारं च. ३ घ. विनियोगेन नि-
युक्तेन. ख. नियोगेन नियुक्तेन. ४ छ. झ. ट. जीवनाशं. ५ च. न. दीना. ड. छ. झ. ट. चारु.

नदतां भीमघोषाणां निशासु मृगपक्षिणाम् ॥ निशम्य नूनं संत्रस्ता राघवं संश्रयिष्यति ॥ १० ॥
 वृद्धश्चैवाल्पपुत्रश्च वैदेहीमनुचिन्तयन् ॥ सोपि शोकसमाविष्टो नैनु त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ ११ ॥
 साऽहमद्यैव दिष्टान्तं गमिष्यामि पतिव्रता ॥ इदं शरीरमालिङ्ग्य प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ १२ ॥
 तां ततः संपरिष्वज्य विलपन्तीं तपस्विनीम् ॥ व्यपनीय सुदुःखार्तां कौसल्यां व्यावहारिकाः ॥ १३ ॥
 तैलद्रोण्यामथामात्याः संवेक्ष्य जगतीपतिम् ॥ राज्ञः सर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुः कर्माण्यनन्तरम् ॥ १४ ॥
 न तु संकलनं राज्ञो विना पुत्रेण मन्त्रिणः ॥ सर्वज्ञाः कर्तुमीषुस्ते ततो रक्षन्ति भूमिपम् ॥ १५ ॥
 तैलद्रोण्यां तु सचिवैः शायितं तं नराधिपम् ॥ हा मृतोऽयमिति ज्ञात्वा स्त्रियस्ताः पर्यदेवयन् ॥ १६ ॥
 बाहूनुद्यम्य कृपणा नेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः ॥ रुदन्त्यः शोकसंतप्ताः कृपणं पर्यदेवयन् ॥ १७ ॥
 हा महाराज रामेण सततं प्रियवादिना ॥ विहीनाः सत्यसंधेन किमर्थं विजेहासि नः ॥ १८ ॥
 कैकेय्या दुष्टभावाया राघवेण वियोजिताः ॥ कथं पतिष्या वत्स्यामः समीपे विधवा वयम् ॥ १९ ॥
 स हि नाथः संदाऽस्माकं तव च प्रभुरात्मवान् ॥ वनं रामो गतः श्रीभान्विहाय नृपतिश्रियम् ॥ २० ॥
 त्वया तेन च वीरेण विना व्यसनमोहिताः ॥ कथं वयं निवत्स्यामः कैकेय्या च विदूषिताः ॥ २१ ॥
 यया तु राजा रामश्च लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ सीतया सह संत्यक्ताः सा कमन्यं न हास्यति ॥ २२ ॥
 ता बाष्पेण च संवीताः शोकेन विपुलेन च ॥ व्यवेष्टन्त निरानन्दा राघवस्य वरेस्त्रियः ॥ २३ ॥
 निशा चन्द्रविहीनेव स्त्रीव भर्तृविवर्जिता ॥ पुरी नाराजतायोध्या हीनौ राज्ञा महात्मना ॥ २४ ॥
 बाष्पपर्याकुलजना हाहाभूतकुलाङ्गना ॥ शून्यचत्वरवेश्मान्ता न बभ्राज यथापुरम् ॥ २५ ॥

पर्युद्विजिष्यति भयं प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ नदतां नदत्सु । निशम्य नादमित्यर्थसिद्धं ॥ १० ॥ अल्प-पुत्रः दुहितृमात्रपुत्रः । सोपि जनकोपि ॥ ११ ॥ दिष्टान्तं मरणं । पतिव्रता । “ आर्तार्तेमुदितेहृष्टाप्रो-षितेमलिनाकृशा । मृतेभ्रियेतयापलौसास्त्रीज्ञेयापति-व्रता ” इत्युक्तपातिव्रत्यविशिष्टा ॥ १२ ॥ व्यावहारि-काः व्यवहारेबाह्याभ्यन्तरसकलराजकृत्येनियुक्ताः । “ तत्रनियुक्तः ” इतिठक् । अमात्याइत्यर्थः । कौस-ल्यां भर्त्रालिङ्गनाद्व्यपनीय विमोच्य अन्यतोपनीयेत्य-र्थः । तैलद्रोण्यां तैलपूरितकटाहे । जगतीपतिं भूप-तिं । संनिवेश्य राज्ञोऽनन्तरकर्तव्यानि सर्वाणिकर्मा-णि दुःखापनोदनादीनिचक्रुः । अपनिन्युरितिपाठे

व्यावहारिकाः व्यवहारविदोलौकिकाः अपनिन्युरि-त्येकवाक्यं । तैलद्रोण्यामित्यारभ्यवाक्यान्तरं । आ-दिष्टाः राजकृत्येष्वदिष्टाः अमात्याः । कर्माणि प्रजा-शासनादीनिचक्रुः ॥ १३—१४ ॥ संस्कारंकुतो न च-क्रुरित्यत्राह—नत्विति । सर्वज्ञाः सर्वधर्मज्ञाः । अतो न धर्मलोप इति भावः । अनेन गम्यते तैलमिश्रत्वे शवस्य पर्युषितत्वदोषो नास्तीति । संकलनं संस्कारं ॥ १५ ॥ तैलद्रोण्यां शायितं नृपं ज्ञात्वा । तत्र निवेश-काले राजदर्शनाभावात् । हामृतोऽयमिति भूयोपि-पर्यवारयन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ नेत्राणां प्रस्रवणं वारिप्रवा-होऽप्येतथा ॥ १७—२० ॥ विदूषिताः राज्यगर्वा-त्तिरस्कृताः ॥ २१—२४ ॥ शून्यचत्वरिति संमार्जनानु-

ति० निशम्यमाना नादमितिशेषः ॥ १० ॥ ती० व्यावहारिकाः अन्तःपुराध्यक्षस्त्रियः ॥ १३ ॥ ती० आदिष्टाः आज्ञ-प्ताः । वसिष्ठादिभिरितिशेषः । शि० राज्ञोऽमान्याः राजसत्कृताजनाः ॥ १४ ॥ ति० तवप्रभुः तवजीवनस्यप्रभुः ॥ २० ॥

[पा०] १ ज. नदतां. २ क. घोषाणां. ३ क. घ. च. ज. निशम्यनादं. ड. छ. झ. ट. निशम्यमाना. ४ क. समायुक्तो. ५ च—ट. नूनं. ६ क—ट. व्यपनिन्युः. ७ ड. च. झ. ज. ट. द्रोण्यांतदामात्याः. ट. द्रोण्यांतदामान्याः. ८ ग. घ. सर्वा-ण्यविक्रिष्टचक्रुः. क. सर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुः. ९ ड. छ—ट. संकलनं. १० ड. छ. झ. ट. शायितंतंसचिवैस्तु. ११ ग. घ. पर्यवारयन्. १२ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. बाहूनुच्छ्रित्य. ग. बाहूनुद्धृत्य. १३ क. ख. करुणं. १४ ग. ज. विहीनः. १५ क. प्रजहासिनः. १६ ख. दुष्टभावेन. १७ च. झ. ज. विवर्जिताः. १८ ड. च. छ. झ. ज. ट. सपत्न्या. १९ ड. च. छ. झ. ज. ट. सचास्माकं. २० ड. छ. झ. ट. ययाच. २१ ख. घ. ड. च. ज—ट. व्यवेष्टन्त. २२ क. ख. वराःस्त्रियः. २३ ख—च. ज—ट. नक्षत्रहीनेव. २४ क. विना.

गते तु शोकात्रिदिवं नराधिपे महीतलस्थासु वृषाङ्गनासु च ॥
 निवृत्तचारः सहसा गतो रविः प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता ॥ २६ ॥
 ऋते तु पुत्रादहनं महीपतेन रोचयन्ते सुहृदः समागताः ॥
 इतीव तस्मिञ्शयने न्यवेशयन्विचिन्त्य राजानमर्चिन्त्यदर्शनम् ॥ २७ ॥
 गतप्रभा द्यौरिव भास्करं विना व्यपेतनक्षत्रगणेव शर्वरी ॥
 पुरी बभासे रहिता महात्मना न चास्रकण्ठाऽऽकुलमार्गचत्वरः ॥ २८ ॥
 नराश्च नार्यश्च समेत्य संघशो विगर्हमाणा भरतस्य मातरम् ॥
 तदा नगर्यां नरदेवसंक्षये बभूवुरीर्ता न च शर्म लेभिरे ॥ २९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

परेष्टुःप्रभातेसभामागतैर्माकण्डेयप्रभृतिभिर्वसिष्ठप्रतिराज्ञःसदसद्भावाभ्यांजनपदादेर्गुणदोषसंभवकथनपूर्वकराजपुत्रेषु कस्यचिद्वाज्येऽभिषेचनप्रार्थना ॥ १ ॥

आक्रन्दितनिरानन्दा सास्रकण्ठजनाकुला ॥ अयोध्यायामवतता सा व्यतीताय शर्वरी ॥ १ ॥
 व्यतीतायां तु शर्वर्यामादित्यस्योदये ततः ॥ समेत्य राजकर्तारः सभामीयुर्द्विजातयः ॥ २ ॥
 मार्कण्डेयोथ मौद्गल्यो वामदेवश्च कश्यपः ॥ कात्यायनो गौतमश्च जाबालिश्च महायशः ॥ ३ ॥
 एते द्विजाः सहामात्यैः पृथग्वाचमुदीरयन् ॥ वसिष्ठमेवाभिमुखाः श्रेष्ठं राजपुरोहितम् ॥ ४ ॥
 अतीता शर्वरी दुःखं या नो वर्षशतोपमा ॥ अस्मिन्पञ्चत्वमापन्ने पुत्रशोकेन पार्थिवे ॥ ५ ॥

लेपनबल्यादिशून्यचत्वरदियुक्तेतियावत् । यथापुरं यथापूर्वं ॥ २५ ॥ शोकात् पुत्रशोकात् । निवृत्तचारः निवृत्तकिरणप्रचारः । गतइति अस्तमितिशेषः । प्रवृत्तचारा प्रवृत्ततमःप्रचारा ॥ २६ ॥ समागताः सुहृदः बान्धवाः । पुत्रादृतेमहीपतेर्दहनंनरोचयन्ते । अनेनातिबलपराक्रमयुक्तसत्पुत्रसद्भावेप्यस्मिन्काले दैववशादेकोप्यसन्निहितः तूष्णीमवस्थानमयुक्तं । अतोयेनकेनापिप्रकारेणसंस्कारःकर्तव्यइतिकैश्चिद्यत्नःकृतइतिगम्यते । तस्मिञ्शयने पूर्वोक्ततैलद्रोण्यां ॥ २७ ॥ व्यपेतनक्षत्रगणा चन्द्रादिसकलतेजोहीना । रामादिसकलराजरहितस्योपमा । आस्रकण्ठैः कण्ठस्तंभित-

बाष्पैः । आकुलानिमार्गचत्तराण्यस्याःसातथोक्ता ॥ २८—२९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

अथाराजकदोषवर्णनं—आक्रन्दितनिरानन्देति । आक्रन्दितेनहेतुनानिरानन्दा अवतता दीर्घा दुःखवशादतिदीर्घभूतेत्यर्थः ॥ १ ॥ राजकर्तारः राजाभिषेककार्यकर्तारः ॥ २—४ ॥ अस्मिन्पार्थिवे पुत्रशोकेनपञ्चत्वमापन्नेसति याशर्वरी नः अस्माकं । वर्षशतोपमा आसीत् । साशर्वरी दुःखंयथातथा अतीता

स० निवृत्तचारः नितरांवृत्तःप्रवृत्तःचारःअपसर्पणयस्यसतथा । निवृत्तगतिरितिवा । “चारःप्रवालःक्षेपःसाह्रतौबन्धापसर्पयोः” इतिविश्वः ॥ २६ ॥ ति० सुहृदोवसिष्ठाद्याः । पर्युषितदाहनिषेधवचनानितु विप्रविषयाणीतिनविरोधः ॥ २७ ॥ ति० आकण्ठं धारारूपेणप्रवहद्भिरत्नैरुपलक्षिताःकण्ठायेषांतैराकुलाःमार्गाश्चत्तराश्चयस्यांसा । शि० पुरीबभासे नबभासइत्यर्थः । मगधेष्विश्वोशीनरेषुभवाइत्यादाविवनवर्धलाभः ॥ २८ ॥ इतिषट्षष्टितमस्सर्गः ॥ ६६ ॥

स० सास्रकण्ठजनैराविला आकुला । अवतता दुःखाद्भयसीवविद्यमाना ॥ १ ॥

[पा०] १ घ. प्रवृत्ततारा. २ ड. झ. ट. नीरोचयंस्ते. ३ क. ख. निरीक्ष्यराजानमतीतदर्शनं. ४ झ. ट. कण्ठास्र. ५ घ. ज. रतीश्चनशर्म. ६ ड. छ. ज. झ. ट. आक्रन्दिता. ७ ड. छ. ट. ठ. जनाविला. ८ क. वामदेवोथ. ९ झ. कश्यपः. १० क. दुःखा.

स्वर्गतश्च महाराजो रामश्चारण्यमाश्रितः ॥ लक्ष्मणश्चापि तेजस्वी रामेणैव गतः सह ॥ ६ ॥
 उभौ भरतश्शुभ्रौ कैकेयुषु परंतपौ ॥ पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवेशने ॥ ७ ॥
 इक्ष्वाकूणामिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम् ॥ अराजकं हि नो राष्ट्रं न विनाशमवाप्नुयात् ॥ ८ ॥
 नाराजके जनपदे विद्युन्माली महास्वनः ॥ अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ॥ ९ ॥
 नाराजके जनपदे बीजमुष्टिः प्रकीर्यते ॥ नाराजके पितुः पुत्रो भार्या वा वर्तते वशे ॥ १० ॥
 नाराजके धनं चास्ति नास्ति भार्याऽप्यराजके ॥ इदमत्याहितं चान्यत्कुतः सत्यमराजके ॥ ११ ॥
 नाराजके जनपदे कारयन्ति सभां नराः ॥ उद्यानानि च रम्याणि हृष्टाः पुण्यगृहाणि च ॥ १२ ॥
 नाराजके जनपदे यज्ञशीला द्विजातयः ॥ सत्राण्यन्वासते दान्ता ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ १३ ॥
 नाराजके जनपदे महायज्ञेषु यज्वनः ॥ ब्राह्मणा वसुसंपन्ना विसृजन्त्याप्तदक्षिणाः ॥ १४ ॥
 नाराजके जनपदे प्रभूतनटनर्तकाः ॥ उत्सवाश्च समाजाश्च वर्धन्ते राष्ट्रवर्धनाः ॥ १५ ॥

॥ ५—६ ॥ राजगृहे राजगृहनामनिपुरे । वर्ततेइति-
 शेषः ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकूणामिति निर्धारणेषष्ठी । रामा-
 दीनांचतुर्णामध्येइत्यर्थः । अद्यैवराजाविधानेदोषः—
 अराजकंहीति ॥ ८ ॥ अराजकत्वस्यविनाशहेतुत्वंप्र-
 पञ्चयति—नाराजकइत्यादिना । विद्युन्मालीत्यादि-
 विशेषणैर्महावर्षोदुर्लभइतिभावः । दिव्येनेत्यनेन
 शिलावर्षस्तुभविष्यतीतिभावः ॥ ९ ॥ बीजमुष्टिः
 नप्रकीर्यते फललाभनिश्चयाभावादितिभावः । भार्या
 वशेनवर्तते व्यभिचारे शिक्षकाभावादितिभावः ॥ १० ॥
 धनं नास्ति चोरभयादितिभावः । भार्या नास्ति बन्धु-
 निप्रहादितिभावः । इदं वक्ष्यमाणं । अन्यत् पूर्वोक्त-
 भयादन्यत् । अत्याहितं महाभीतिरस्ति । “ अत्या-
 हितंमहाभीतिः ” इत्यमरः । तदेवाह—कुतइति ।

सत्यं क्रयविक्रयादिलक्षणं ॥ ११ ॥ सभानकारयन्ति
 मनस्स्वास्थ्याभावात् । उद्यानानिनकारयन्ति छेदन-
 भयात् । पुण्यगृहाणि देवतायतनादीनि नकारय-
 न्ति दुर्गनिर्माणभयादितिभावः ॥ १२ ॥ ब्रह्म वेदः
 तदध्येतारोब्राह्मणाः । “ तदधीतेतद्वेद ” इत्यण् ।
 सत्राणि महायज्ञान् यत्रसर्वेयजमानाःसर्वेऋत्विजः ।
 नान्वासते नानुतिष्ठन्ति । विघ्नभयात् ॥ १३ ॥
 यज्वनः यज्वानः । वसुसंपन्नाअपि धनसंपन्नाअपि ।
 आप्तदक्षिणाः भूरिदक्षिणाः । नविसृजन्ति नदिश-
 न्ति । आढ्यत्वव्यज्जनेनदण्डभयादितिभावः ॥ १४ ॥
 नटाः नाट्याभिनयसमर्थाः । नर्तकाः नर्तनमात्रस-
 मर्थाः । प्रभूताः बहुलाः नटनर्तकायेषुतेतथोक्ताः ।
 उत्सवाः देवतोत्सवाः । समाजाः तीर्थयात्राः ।

स० पृथग्वाचं भरतानयनाद्युपयुक्तां । ति० केकेयुषु तदाख्यदेशेषु । अवान्तरदेशापेक्षयाबहुवचनमितिकतकः । वस्तुतो-
 ऽज्ञाइत्यादिवद्बहुवचनान्तएवजनपदवाचीत्यन्ये । स० राजगृहे लुप्तोपमा । दशरथगृहइव ॥ ७ ॥ शि० इहअस्यामयोध्यायां
 इक्ष्वाकूणामध्येकश्चिद्राजा रक्षकत्वेनराजसदृशः । ति० विपक्षेबाधकमाह—अराजकंहीति । हि यतः । अराजकंनोराष्ट्रं
 विनाशमवाप्नुयात् । अतः कश्चिद्राजाविधीयतां । कतक० “राजकंसद्विराष्ट्रंनोनाशनावाप्नुयाद्यथा” इतिपाठः । नः अस्माकं
 राष्ट्रं राजकं राजयुतंसत् । नाशनाप्नुयाद्यथा तथाकश्चिद्राजाविधीयतामित्यन्वयः । हिवीक्यालङ्कारे ॥ ८ ॥ स० विद्युन्माली
 व्रीह्यावन्तर्गतशिखादिखादिनिः ॥ ९ ॥ शि० बीजमुष्टिः बीजयुक्तकर्षकबद्धकरः । नप्रकीर्यते नमुच्यते । किंचमुष्टेर्बीजंबीजमु-
 ष्टिः । राजदन्तादिलान्मुष्टेःपरत्वं । नप्रकीर्यते नोप्यते । भार्याच पत्युरितिशेषः । ति० बीजमुष्टिर्नप्रकीर्यते बीजानामारोपो
 नक्रियते फलकालेलुण्टकशङ्कया ॥ १० ॥ स० भार्यानास्ति विटाद्युपद्रवादितिभावः । ती० अराजकेसति अमार्गवर्तिनानं
 कुत्रापिभयशङ्केतिभावः ॥ ११ ॥ ती० पुण्यगृहाणिपुण्यसंपादकानि सत्रगृहाणीतियावत् । मठादीनिवा । ति० सभानकारयन्ति
 न्यायविचारायेतिशेषः ॥ १२ ॥ शि० आप्तदक्षिणाः आप्ताःविधिप्राप्ताःशान्कोक्ताइत्यर्थः । दक्षिणाः । कर्मधारयः । वि०
 वसुसंपूर्णाः बहुधनाः । आप्तदक्षिणाः शास्त्रेणयथाप्राप्तदक्षिणाः । यज्वनः ऋत्विजःप्रति नविसृजन्ति नदिशन्ति । आढ्यत्वव्य-
 ज्जनेन दण्डभयादितिभावः ॥ १४ ॥

[पा०] १ ड. च. झ. ज. ट. स्वर्गस्थश्च. २ क. ज. अनायकं. ३ ग. घ. ज. नोराज्यं. च. ज. राष्ट्रंनो. ४ ग. ड.
 च. छ. झ. व. ट. विनाशंसमवाप्नुयात्. ५ ख. घ. ड. छ—ट. अराजकेधनं नास्ति. ६ ग. घ. ज. सौख्यमराजके. ७ च. ज.
 सत्राण्युपासते. ८ क—ट. संपूर्णा. ९ ड. च. छ. झ. ज. प्रहृष्टनट. १० घ. दुष्प्रवर्धनाः.

नाराजके जनपदे सिद्धार्था व्यवहारिणः ॥ कथाभिरनुरज्यन्ते कथाशीलाः कथाप्रियैः ॥ १६ ॥
 नाराजके जनपदे उद्यानानि समागताः ॥ सायाह्ने क्रीडितुं यान्ति कुमार्यो हेमभूषिताः ॥ १७ ॥
 नाराजके जनपदे वाहनैः शीघ्रगामिभिः ॥ नरा निर्यान्त्यरण्यानि नारीभिः सह कामिनः ॥ १८ ॥
 नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ॥ शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः ॥ १९ ॥
 नाराजके जनपदे बद्धघण्टा विषाणिनः ॥ अटन्ति राजमार्गेषु कुञ्जराः षष्ठिहायनाः ॥ २० ॥
 नाराजके जनपदे शरान्संततमस्यताम् ॥ श्रूयते तलनिर्घोष इष्वस्त्राणामुपासने ॥ २१ ॥
 नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः ॥ गच्छन्ति क्षेममध्वानं बहुपण्यसमाचिताः ॥ २२ ॥
 नाराजके जनपदे चरत्येकचरो वशी ॥ भावयन्नात्मनात्मानं यत्र सायंगृहो मुनिः ॥ २३ ॥
 नाराजके जनपदे योगक्षेमं प्रवर्तते ॥ न चाप्यराजके सेना शत्रून्विषहते युधि ॥ २४ ॥
 नाराजके जनपदे हृष्टैः परमवाजिभिः ॥ नराः संयान्ति सहसा रथैश्च परिमण्डिताः ॥ २५ ॥
 नाराजके जनपदे नराः शास्त्रविशारदाः ॥ संवदन्तोऽवतिष्ठन्ते वनेषूपवनेषु च ॥ २६ ॥
 नाराजके जनपदे माल्यमोदकदक्षिणाः ॥ देवताभ्यर्चनाथाय कल्पन्ते नियतैर्जनैः ॥ २७ ॥

एतदुभयाभावराष्ट्रहानिरित्यभिप्रायेणाह—राष्ट्रवर्ध-
 नाइति ॥ १५ ॥ व्यवहारिणः कमप्यर्थमुद्दिश्यान्त्यो-
 न्यंविदमानाः । सिद्धार्थाः लब्धप्रयोजनाः । नभ-
 वन्ति निरूपणनियमनकर्तुरभावादुत्कोचप्रायत्वाच्चे-
 तिभावः । यद्वा व्यवहारिणः क्रयविक्रयरूपेणव्यापा-
 रेणजीवन्तः । कथाशीलाः इतिहासपुराणादिकथाव-
 दनशीलाः । कथाप्रियैः कथासुतत्परैः श्रोतृभिः । कथा-
 मिः हेतुभिः नानुरज्यन्ते अनुरक्तानक्रियन्ते । श्रोतृणां-
 स्वास्थ्याभावादितिभावः । यद्वा कथाशीलाः वाददूकाः
 कथामिः वादजल्पवितण्डाभिः । कथाप्रियैः सामा-
 जिकैः सह । नानुरज्यन्ते ननुष्यन्ति । तत्पारितोषि-
 काविप्रदराजाभावात् ॥ १६ ॥ समागताः संघीभू-
 ताः । नयान्ति पुष्पापचयाद्यर्थसखीभिः सहनयान्ति ।
 चोरभयादितिभावः ॥ १७ ॥ शीघ्रगामिभिर्वाहनैः
 रथैरित्यर्थः । ननिर्यान्ति परिभवशङ्कयेतिभावः
 ॥ १८ ॥ विवृतद्वारानशेरते किन्तुबद्धकपाटाएव

॥ १९ ॥ विषाणिनः प्रशस्तदन्ताः । षष्ठिहायनाः
 षष्ठिवर्षाः ॥ २० ॥ अस्यतां क्षिपतां । उपासने अभ्या-
 से । “स्यादुपासनमभ्यासः” इत्यमरः । तलनिर्घोषः
 ज्याकरतलनिर्घोषः ॥ २१ ॥ क्षेमं क्षेमावहं । बहु-
 पण्यैः समाचिताः समृद्धाः । यद्वा पण्यानां क्रय्यद्रव्या-
 णां समाचिताः दशभाराः । “आचितो दशभारः स्या-
 त्” इत्यमरः । बहवः पण्यसमाचिताः येषां ते तथोक्ताः
 ॥ २२ ॥ एकोऽसहायश्चरतीत्येकचरः । वशी जिते-
 न्द्रियः । आत्मना अन्तःकरणेन । आत्मानं परमा-
 त्मानं । भावयन् चिन्तयन् । यत्र सायंगृहः यस्मिन् प्र-
 देशे सायंकालो भवति तत्र गृहं निवासो यस्य तथा सन्नच-
 रति । अन्नप्रदात्रभावादितिभावः ॥ २३ ॥ योगक्षेमं ।
 अलब्धलाभयोगः लब्धस्य परिपालनक्षेमः योगश्चक्षेम-
 श्चयोगक्षेमं । द्वन्द्वैकवद्भावः । विषहते जयति ॥ २४ ॥
 परिमण्डिताः भूषिताः ॥ २५ ॥ संवदन्तः व्याकुर्वन्तः ।
 वनेषु मुनीनामावासभूतवनेषु ॥ २६ ॥ कल्पन्ते

शि० असिद्धार्थाः अनिष्पन्नप्रयोजनास्सन्तः ॥ १६ ॥ स० कृषिगोरक्षयोस्समाहारः कृषिगोरक्षतेन जीवन्तीति तथा ॥ १९ ॥
 ती० एकचरः यतिः । “अष्टौ मास एकाकीयतिश्चरेत्” इति श्रुतेः ॥ २३ ॥ शि० योगक्षेमः योगेन सहितः क्षेमः न प्रवर्तते ॥ २४ ॥
 ति० परिमण्डितैरिति पाठान्तरं ॥ २५ ॥ ति० संवदन्तोऽपतिष्ठन्ते संवदन्तः उपतिष्ठन्ते । सन्धिस्त्वार्थः । शि० संवदन्तः
 स्वखण्डहीतपक्षस्थापनपूर्वकं परपक्षं निराकुर्वन्तः सन्तः । नवशिष्यन्ते नशोभिष्यन्ते ॥ २६ ॥

[पा०] १ ख. व्यवहारिकाः. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. रमिरज्यन्ते. ख. रनुरज्यन्तः. ३ ड. झ. ज. तुषानानि.
 ४ १८—१९ तमयोरनयोः श्लोकयोः पौर्वापर्यं झ. पाठे दृश्यते. ५ ख. चरन्ति. ६ ग. घ. ज. षाष्टिहायनाः. ७ क. ख. ग. ड.
 च. झ. ज. न्सततं. ८ ग. दूरमध्वानं. ९ ख. ड. छ. झ. ट. योगक्षेमः. १० क. प्रचक्षते. ११ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट.
 प्रतिमण्डिताः. १२ ख. ड. च. ज. झ. ज. संवदन्तोऽपतिष्ठन्ते. ट. संवदन्तोऽविष्यन्ते.

नाराजके जनपदे चन्दनागररूषिताः ॥ राजपुत्रा विराजन्ते वसन्त इव शाखिनः ॥ २८ ॥
 यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वाऽप्यतृणं वनम् ॥ अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥ २९ ॥
 ध्वजो रथस्य प्रज्ञानं धूमो ज्ञानं विभावसोः ॥ तेषां यो नो ध्वजो राजा स देवत्वमितो गतः ॥ ३० ॥
 नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्य चित् ॥ मत्स्या इव नैरा नित्यं भक्षयन्ति परस्परम् ॥ ३१ ॥
 ये हि संभिन्नमर्यादा नास्तिकाच्छिन्नसंशयाः ॥ तेऽपि भावाय कल्पन्ते राजदण्डनिपीडिताः ॥ ३२ ॥
 यथा दृष्टिः शरीरस्य नित्यमेव प्रवर्तते ॥ तथा नरेन्द्रो राष्ट्रस्य प्रभवः सत्यधर्मयोः ॥ ३३ ॥
 राजा सत्यं च धर्मश्च राजा कुलवतां कुलम् ॥ राजा माता पिता चैव राजा हितकरो नृणाम् ॥ ३४ ॥
 यमो वैश्रवणः शक्रो वरुणश्च महाबलः ॥ विशेष्यन्ते नरेन्द्रेण वृत्तेन महता ततः ॥ ३५ ॥
 अहो तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किञ्चन ॥ राजा चेन्न भवेल्लोके विभजन्साध्वसाधुनी ॥ ३६ ॥
 जीवत्यपि महाराजे तवैव वचनं वयम् ॥ नातिक्रमामहे सर्वे वेलां प्राप्येव सागरः ॥ ३७ ॥

स नः समीक्ष्य द्विजवर्य वृत्तं नृपं विना राज्यमरण्यभूतम् ॥

संपाद्यन्ते ॥ २७ ॥ रूषिताः लिप्ताः ॥ २८ ॥
 तथाराष्ट्रमिति नशोभतइतिशेषः ॥ २९ ॥ ध्वजोरथ-
 स्येत्यादिदृष्टान्तार्थवचः । प्रज्ञानं ज्ञापकं । ज्ञानं
 लिङ्गं । ध्वजः प्रकाशकः । इतः अस्माल्लोकात्प्रेत्य
 देवत्वंगतइत्यर्थः ॥ ३०—३१ ॥ संभिन्नमर्यादाः
 उल्लङ्घितस्वस्वजातिवर्णाश्रममर्यादाः । अतएवपूर्वं
 राजदण्डनिपीडिताः ये नास्तिकास्ते इदानीं छिन्नसं-
 शयाः राजदण्डशङ्कारहिताः सन्तः । भावाय सद्भा-
 वाय प्रभावायवा । कल्पन्ते समस्तदैष्टिकपीडासम-
 र्थाभिवन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ दृष्टिः शरीरस्य यथा प्रवर्तते
 हितसाधकत्वेनाहितनिवारकत्वेन च सदैव प्रवर्तते । स-
 त्यधर्मयोः प्रभवः कारणं । राजा विराष्ट्रस्य तथा प्रवर्तते
 इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ कुलवतां क्षेत्रबीजशुद्धिमतां । कुलं
 कुलाचारप्रवर्तकः ॥ ३४ ॥ नरेन्द्रेण महता वृत्तेन
 सर्वप्रकाररक्षणरूपचरित्रेण । विशेष्यन्ते अधःक्रिय-

न्ते । यकिगुणश्छान्दसः । यमस्य दण्डनमात्रं कुबेर-
 स्य धनदत्त्वमेव इन्द्रस्य पालनमेव । वरुणस्य सदाचा-
 रनियमनमेव । एतद्गुणचतुष्टययुक्तत्वात् नरेन्द्रेण यमाद-
 यो व्यावर्त्यन्त इत्यर्थः । यद्वा यतो महता वृत्तेन युक्तः
 ततो हेतोः एकैकदिग्वर्तिप्रजारक्षक्यमादिभ्यः । वि-
 शेष्यते अतिशीयते ॥ ३५ ॥ साध्वसाधुनी लोके
 विभजन् व्यवस्थापयन् राजानस्याच्चेत् । इदं अराज-
 कत्वं । अहो तम इव स्यात् । यतः किञ्चन कर्तव्याकर्त-
 व्यं न प्रज्ञायेत । यद्वा साध्वसाधुनी विभजन् राजा
 लोके न भवेच्चेत् । इदं जगत् । किञ्चिदपि । न प्रज्ञायेत
 न प्रतीयेत । किन्तु तम इव स्यात् सूर्याभाव इव तमोरूप-
 मेव स्यात् ॥ ३६ ॥ महाराजे जीवत्यपि वयं तव वचनं
 नातिक्रमामहे । इदानीं किमु तेति भावः ॥ ३७ ॥
 हे द्विजवर्य वसिष्ठ । सः त्वं । नः अस्माकं । वृत्तं
 अराजकत्वप्रमुषितं सर्वकृत्यं । समीक्ष्य नृपं विना राज्य-

स० वसन्त इवेति । वसन्तादिभागग्रहेऽन्वयः । वसन्तान्तिमग्रहणे व्यतिरेकः । “वसन्ते सर्वसंस्थानां जायते पत्रशातनम् ।”
 वसन्तकाले यतस्सरागास्तरवः” इत्युभयत्रमानात् ॥ २८ ॥ स० प्रज्ञायेतेऽनेनेति प्रज्ञानं ज्ञापकं । ध्वजः अस्मत्स्वरूपप्रकाशकः ।
 देवलं कर्मजदेवलं ॥ ३० ॥ ति० स्वकं जीवनमित्यर्थः । स० स्वकं स्वकीयं ॥ ३१ ॥ ती० एवमराजके दोषानभिधाय सराज-
 के गुणानाह—येत्विति । संभिन्नमर्यादाः त्यक्तमर्यादाः । छिन्नसंशयाः कृत्याकृत्यविचारशून्याः । राजदण्डनिपीडिताः भावाय
 साधुलाय कल्पन्ते योग्या भवन्ति । वृषेसतीतिशेषः ॥ ३२ ॥ शि० किञ्च महता वृत्तेन युक्तेन नरेन्द्रेणैव यमादयो विशिष्यन्ते ऐश्वर्य-
 विशिष्टा भवन्तीत्यर्थः । एतेन महतां राजाधर्मत्यागे देवानां हास एवेति सूचितम् ॥ ३५ ॥ ति० सूर्याभावे तम इव तमसीव । न किञ्चन
 कर्तव्याकर्तव्ये प्रज्ञायेत प्रतीयेत । तम इति प्रथमा सप्तम्यर्थे । अकारान्ततमशब्दस्य तमे इति सप्तम्यन्तंवा । “तमस्य पितमंतथा”
 इति द्विरूपकोशात् ॥ ३६ ॥ ति० राजनिजीवत्यपि तव वचनं वयं नातिक्रमाम । अत इदानीमपि तमेव गतिरिति वसिष्ठप्रतिसर्वेषामुक्तिः
 ॥ ३७ ॥ इति सप्तषष्ठितमस्तर्गः ॥ ६७ ॥

[पा०] १ च. ज. भूषिताः. २ छ. च. छ. झ. ज. ट. जना. ३ च. ज. येतु. ख. येच. ४ ग. न्साध्वसाधिवति. ५ घ. प्रलेव. ६ क. ख. सागराः. ७ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. राष्ट्रं.

कुमारमिक्ष्वाकुसुतं वैदान्यं त्वमेव राजानमिहाभिषिञ्च ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

वसिष्ठेनमार्कण्डेयाद्यनुमत्याभरतशत्रुघ्नानयनायदूतानांप्रेषणम् ॥ १ ॥ दूतानांमार्गगमनप्रकारनिरूपणम् ॥ २ ॥ दूतैरा-
त्रौकैकयनगरप्रवेशः ॥ ३ ॥

तेषां हि वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ॥ मित्रामात्यगणान्सर्वान्ब्राह्मणांस्तानिदं वचः ॥ १ ॥
यदसौ मातुलकुले पुरे राजगृहे सुखी ॥ भरतो वसति आत्रा शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ २ ॥
तच्छीघ्रं जवना दूता गच्छन्तु त्वरितैर्हयैः ॥ आनेतुं आतरौ वीरौ किं समीक्षामहे वयम् ॥ ३ ॥
गच्छन्त्विति ततः सर्वे वसिष्ठं वाक्यमब्रुवन् ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥
एहि सिद्धार्थं विजयं जयन्ताशोकनन्दन ॥ श्रूयतामिति कर्तव्यं सर्वानेव ब्रवीमि वः ॥ ५ ॥
पुरं राजगृहं गत्वा शीघ्रं-शीघ्रजवैर्हयैः ॥ त्यक्तशोकैरिदं वाच्यः शासनाद्भरतो मम ॥ ६ ॥
पुरोहितस्त्वां कुशलं ग्राह सर्वे च मन्त्रिणः ॥ त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ७ ॥
मा चास्मै प्रोषितं रामं मा चास्मै पितरं मृतम् ॥ भवन्तः शंसिषुर्गत्वा राघवाणामिमं क्षयम् ॥ ८ ॥

मरण्यभूतस्यादित्यपिसमीक्ष्य इक्ष्वाकुसुतं दशरथत-
नयं । अमिषिञ्चेतियोजना ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोवि-
न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने
अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

मित्रामात्यगणान् मित्रभूतामात्यगणान्सुमन्त्रादीन् ।
ब्राह्मणान् मार्कण्डेयादीन् ॥ १ ॥ राजगृहे राजगृहा-
ख्येपुरे । यद्यस्मात्त्वसति तत्तस्मात् । जवनाः वेग-
वन्तः । दूता गच्छन्त्वितिसंबन्धः । किंसमीक्षामहे
किंविचारयामः । राजैवभरतायराज्यस्यदत्तत्वादिति
भावः ॥ २—३ ॥ तथैवामात्यानुजानन्तिगच्छ-
न्त्विति ॥ ४ ॥ सिद्धार्थविजयजयन्ताशोकाख्याम-

त्रिसमाननामानोदूताः ननुमन्त्रिणः । मन्त्रिव्यति-
रिक्तनन्दनशब्दसहपाठात् । “पुरोहितस्त्वांकुशलं प्रा-
ह सर्वे च मन्त्रिणः” इत्युपरिवक्ष्यमाणत्वाच्च । इतिक-
र्तव्यं कार्यकलापं ॥ ५ ॥ त्यक्तशोकैः भवद्भिरिति शेषः ।
इदं वक्ष्यमाणवचनं । ममशासनात् भरतोवा-
च्यः ॥ ६ ॥ मन्त्रिणः प्रादुरितिविपरिणामः । अत्य-
यः कालातिपातः तंप्राप्तमात्ययिकं । “विनयादिभ्य-
ष्ठक्” इति ठक् । तादृशंकृत्यमस्ति अतस्त्वरमाणो नि-
र्याहीति वाच्य इत्यनुकर्षः । यद्वा अत्ययः कृच्छ्रं तत्र भ-
वमात्ययिकं । “अत्ययोति क्रमे कृच्छ्रे” इत्यमरः ।
कृत्यं । अस्तीति शेषः ॥ ७ ॥ माशंसिषुरित्यन्वयः ।
राघवाणां क्षयं अपचयं तेजःक्षयमित्यर्थः । “निल-

ति० यद्यस्माद्वाज्ञाकैकेयीवचनाद्दत्तराज्योभरतोमातुलकुलेवसति ॥ २ ॥ शि० शीघ्रं यथास्यात्तथाजवनाः शीघ्रगमनकर्तारौ
दूताः आतरावानेतुं हयैस्त्वरितंगच्छन्तु । अतः परं उक्तृष्टवयं किंसमीक्षामहे अतः परमुक्तृष्टनास्त्येवेति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥ शि०
सिद्धार्थादयोमन्त्रिणामानोदूताः ननुमन्त्रिणः नन्दनसाहचर्यादिलेखे । यदि च सिद्धार्थादिसाहचर्येण नन्दनोपि मन्त्रीति व्याख्यायते
तदानन्दन इति कस्यचिन्मन्त्रिणोनामान्तरमिति बोध्यम् । मन्त्रिभिर्दूतकर्मकथं क्रियत इति तु न भ्रमितव्यम् । अतिनिपुणानां सर्वकर्मस्व-
धिकारात् ॥ ५ ॥ ति० अत्ययं असह्यकालातिक्रमं तदेवात्ययिकं । अतिक्रमेणैतीत्यव्ययं । कालातिक्रमेणैति नश्यतीति वाच्योर्थः ।
विनयादिवाङ्मयः । तादृशंकृत्यमस्ति । स० लया आत्ययिकं अतिक्रमणयोग्यंकृत्यमस्ति । लयागमनैकाधीनप्रयोजनमस्तीति या-
वत् ॥ ७ ॥ ति० इतः स्त्रीरूपान्मूलात् क्षयं माशंसिषुः माकथयन्तु । स० शंसिषुरिति “माडिल्लुङ्” इति लङ् सर्वलकारापवादः ।

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. तथान्यं. २ ड. छ. ज. झ. ट. मिहाभिषेचय. ३ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट.
तेषांतद्वचनं. ४ ग. घ. ड. च. ज. ज. ट. जनान्. ५ ड. छ. ज. झ. दत्तराज्यः परं सुखी. ६ ड. छ. झ. ट. मुदान्वितः. ७ क.
च. ज. तौशीघ्रं. ८ ग. ड. छ. झ. ट. लरितं हयैः. ९ ट. समीक्षामहे परं. १० क. ग. च. ज. तेषांतुवचनं. ११ क. घ. च.
ज. नाशन. १२ ग. पुरोहितस्त्वा. १३ ख. प्रेषितं. १४ ड. झ. ज. ट. राघवाणामितः.

कौशेयानि च वस्त्राणि भूषणानि वराणि च ॥ क्षिप्रमादाय राज्ञश्च भरतस्य च गच्छत ॥ ९ ॥
 दत्तपथ्यशना दूता जग्मुः स्वस्वं निवेशनम् ॥ केकयास्ते गमिष्यन्तो हयानारुह्य संमतान् ॥ १० ॥
 ततः प्रास्थानिकं कृत्वा कार्यशेषमनन्तरम् ॥ वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञाता दूताः संत्वरिता ययुः ॥ ११ ॥
 न्यन्तेनापरतालस्य प्रलम्बस्योत्तरं प्रति ॥ निषेवमाणस्ते जग्मुर्नदीं मध्येन मालिनीम् ॥ १२ ॥
 ते हस्तिनपुरे गङ्गां तीर्त्वा प्रत्यञ्चुः सखा ययुः ॥ पाञ्चालदेशमासाद्य मध्येन कुरुजाङ्गलम् ॥ १३ ॥
 सरांसि च सुपूर्णानि नदीश्च विमलोदकाः ॥ निरीक्षमाणस्ते जग्मुर्दूताः कार्यवशाद्भुतम् ॥ १४ ॥
 ते प्रसन्नोदकां दिव्यां नानाविहगसेविताम् ॥ उपातिजग्मुर्वेगेन शरदण्डां जैनाकुलाम् ॥ १५ ॥
 निकूलवृक्षमासाद्य दिव्यं सत्योपयाचनम् ॥ अभिगम्याभिवाद्यं तं कुलिङ्गां प्राविशन्पुरीम् ॥ १६ ॥
 अभिकालं ततः प्राप्य ते बोधिभवनाच्युताम् ॥ पितृपैतामहीं पुण्यां तेरुरिक्षुमतीं नदीम् ॥ १७ ॥
 अवेक्ष्याञ्जलिपानांश्च ब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ययुर्मध्येन बाह्मीकान्सुदामानं च पर्वतम् ॥ १८ ॥

यापचयौक्ष्यौ ” इत्यमरः ॥ ८ ॥ कौशेयानि पट-
 वस्त्रविशेषान् । राज्ञः केकयराजस्य ॥ ९ ॥ दत्तप-
 थ्यशनाः दत्तमार्गाशनहेतुभूतद्रव्याइत्यर्थः । स्वनिवे-
 शगमनं स्त्रीप्रभृतीनांस्वप्रयाणंकथयितुं । संमतान्
 जवनत्वेनाध्वश्रमसहत्वेनचसंमतान् ॥ १० ॥ प्रास्था-
 निकं प्रस्थानप्रयोजनकं । अनन्तरंकार्यशेषं पाथेया-
 दिकंचकृत्वा । पुनर्वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञानं स्वविलम्ब-
 स्याल्पत्वंधोतयितुं ॥ ११ ॥ अपरतालस्य अपरता-
 लोनामगिरिः तस्य । न्यन्तेन नितरामन्तेन चरमप्र-
 देशेनेत्यर्थः । “ अन्तो जघन्यं चरमं ” इत्यमरः ।
 प्रलम्बस्य प्रलम्बाख्यगिरेः । उत्तरंप्रति उत्तरभागमु-
 दिश्य । तयोर्मध्येनमालिनीनदीनिषेवमाणाजग्मुः
 अपरतालः पुरस्तादक्षिणोत्तरायतः प्रलम्बः पश्चाद्भागो
 दक्षिणोत्तरायतः पूर्वपरायतश्चेतिपर्वतसंनिवेशः । प्रथ-
 ममयोध्यायाः पश्चिमाभिमुखं निर्गच्छन्तः । तयोर्मध्ये-
 नउदञ्चुः सखाः कियन्तमभ्वानंमालिनीतीरमार्गेणगत्वा
 ततः प्रलम्बस्योत्तरभागेनपश्चिमाभिमुखाजग्मुरित्यर्थः
 ॥ १२ ॥ तेहस्तिनपुरइत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं ।
 हस्तिनपुरे हस्तिनपुरसमीपे । गङ्गांतीर्त्वाप्रत्य-

ञ्चुः सन्तः जग्मुः । तेदूताः मध्येनकुरुजाङ्गलं
 कुरुजाङ्गलस्यमध्यमार्गेण । “ एनपाद्वितीया ”
 इतिद्वितीया । कुरुदेशैकदेशोजाङ्गलः हस्तिनपुरस्य
 कुरुदेशस्थत्वात्तदन्तर्गतजाङ्गलाख्यदेशमध्येनपाञ्चा-
 लदेशमासाद्य तत्रदेशे सरःप्रभृतीभिरीक्षमाणाजग्मुः
 ॥ १३—१४ ॥ शरदण्डां शरदण्डाख्यांनदीं ।
 उपातिजग्मुः उपगम्यातीत्य जग्मुः ॥ १५ ॥
 निकूलवृक्षं शरदण्डायाः पश्चिमकूलस्थं पुण्यवृक्षं ।
 दिव्यं देवाधिष्ठानवत् । सत्यमुपयाचनं प्रार्थनं
 यस्मादित्यन्वर्थनाम सत्योपयाचनमिति अर्थितार्थ-
 प्रदमित्यर्थः । अभिवाद्यं सर्वनमस्कार्यं । अभि-
 गम्य प्रदक्षिणीकृत्य । कुलिङ्गापुरीप्राविशन् ॥ १६ ॥
 अभिकालं तदाख्यग्रामं । कुलिङ्गासाहचर्यात् बोधि-
 भवनात् तदाख्यात्पर्वतात् नदीमूलत्वोक्तेः । पितृ-
 पैतामहीं दशरथवंश्यानुभूतां । तत्तीरप्रदेशग्रामाह-
 क्ष्वाकूणामितिभावः ॥ १७ ॥ अञ्जलिपानान् अञ्ज-
 लिप्रमाणजलमात्राहारान् । ब्राह्मणान् इक्षुमतीतीर-
 वासिनः । मध्येनबाह्मीकान् बाह्मीकदेशानांमध्येन ।
 “ एनपाद्वितीया ” । सुदामानं सुदामाख्यं ॥ १८ ॥

अतएवावभावः । इतःकैकेयीनिमित्तक्षयं अनर्थं । राघवाणांक्षयं विलापं । “ विलापापचयौक्ष्यौ ” इतिनिघण्टुः ॥ ८ ॥ ति०
 अपरतालस्य तदाख्यदेशस्य । न्यन्तेन पश्चिमभागेन ॥ १२ ॥ ति० अभिकालतेजोभिभवनौ ग्रामौ । ततोयोधिवनच्युताइति
 पाठान्तरं । स्त० पितृपैतामहीं पितृपितामहजुष्टां । मध्यवृद्धिरार्षेयी ॥ १७ ॥ ति० अञ्जलिनापिबन्तितादृशान्वेदपारगान्ब्राह्म-
 णान्दृष्ट्यनेन बाह्मीकदेशस्याख्यानाचारलंसूचितं । यत्रवेदपारगाब्राह्मणाअपीदृशाः काकथाऽन्येषामिति । तथाचभारतेकर्णपर्वणि
 [पा०] १ छ. झ. ट. दूताः संत्वरितं. क. दूतास्तेलरिता. २ ग. निरीक्षमाणाजग्मुस्ते. ३ ख. ग. ड. च. झ. ट. हस्तिन-
 पुरे. ४ ख. ड. छ. झ. ट. चसुफुल्लानि. च. ज. विपुलान्येव. क. चविफुल्लानि. ५ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. निरी-
 क्षमाणाजग्मुस्ते. ६ च. ज. अतीत्यजग्मुः. ७ च. छ. झ. ज. ट. जलाकुलां. ८ ग. घ. ज. अभिवाद्याभिवाद्यं. ९ घ. ड. च.
 झ—ठ. तेजोभिभवनाच्युताः.

विष्णोः पदं प्रेक्षमाणा विपाशां चापि शाल्मलीम् ॥ नदीर्वापीस्तटाकानि पल्वलानि सरांसि च ॥ १९ ॥
पश्यन्तो विविधांश्चापि सिंहव्याघ्रमृगद्विपान् ॥ ययुः पथाऽतिमहता शासनं भर्तुरीप्सवः ॥ २० ॥
ते श्रान्तवाहना दूता विकृष्टेन पथा ततः ॥ गिरिव्रजं पुरवरं शीघ्रमासेदुरञ्जसा ॥ २१ ॥

भर्तुः प्रियार्थं कुलरक्षणार्थं भर्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थम् ॥

अहेडमानास्त्वरया स दूता रात्र्यां तु ते तत्पुरमेव याताः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

रात्रौदुस्स्वप्नदर्शनेनविमनायमानभरतमनोविनोदनायसुहृद्भिर्नानोपायप्रयोगेप्यग्रहृद्यतितस्मिंस्तं प्रतिप्रियसुहृदात्तत्कार-
णग्रन्थः ॥ १ ॥ भरतेनतंप्रतिस्वानुभूतदुस्स्वप्नप्रकारनिरूपणपूर्वकंस्वप्नदर्शनस्यस्ववैमनस्यकारणत्वनिवेदनम् ॥ २ ॥

यामेव रात्रिं ते दूताः प्रविशन्ति स तां पुरीम् ॥ भरतेनापि तां रात्रिं स्वप्नो दृष्टोऽयमप्रियः ॥ १ ॥
व्युष्टामेव तु तां रात्रिं दृष्ट्वा तं स्वप्नमप्रियम् ॥ पुत्रो राजाधिराजस्य सुभृशं पर्यतप्यत ॥ २ ॥
तप्यमानं समाज्ञाय वयस्याः प्रियवादिनः ॥ आयासं हि विनेष्यन्तः सभायां चक्रिरे कथाः ॥ ३ ॥
वादयन्ति तथा शान्तिं लासयन्त्यपि चापरे ॥ नाटकान्यपरे ग्राहूर्हास्यानि विविधानि च ॥ ४ ॥

विष्णोः पदं विष्णोः पदाङ्कितस्थानं । इदंचस्थानंसुदामा-
ख्यपर्वतवर्ति सान्निध्यात् । विपाशां सुदामपर्यन्तन-
दी । शाल्मली तत्तीरवर्तिशाल्मलीवृक्षं । अत्रमार्ग-
विशेषवर्णनं पुण्यभूमित्वेननराणांसेवनीयत्वद्योतनार्थं
॥ १९—२० ॥ विकृष्टेन विप्रकृष्टेन अतिदूरेणेत्यर्थः ।
गिरिव्रजमितिकेकयपुरस्यनामान्तरं । शीघ्रशब्दसा-
न्निध्येन अञ्जसाशब्देनमानसत्वरोच्यते । अञ्जसा
आर्जवेनेतिवार्थः ॥ २१ ॥ भर्तुः दशरथस्य । प्रिया-
र्थं शीघ्रानीतभरतकृतौर्ध्वदैहिकादिनादशरथस्यपर-
लोकप्राप्तिहेतुत्वात् । कुलरक्षणार्थं सनाथीकरणेनकु-
लजातानांसंरक्षणार्थं । भर्तुर्वंशस्य इक्ष्वाकुवंशस्य ।
परिग्रहार्थं प्रतिष्ठार्थं । यद्वा भर्तुर्वंशोभरतादिःतस्यप-
रिग्रहार्थप्रतिष्ठार्थं । पित्रौर्ध्वदैहिककर्मनिर्वर्तनेनसज्ज-

नपरिग्रहार्थवा । अहेडमानाः । हेडृअनादरइत्यस्माद्धा-
तोःशानच् । अनादरमकुर्वाणाः सादराइतियावत् ।
अतएवत्वरयायुक्ताः दूताःरात्र्यामेव अस्तमयानन्त-
रमपिक्रियत्कालंगत्वा रात्र्यामेवतत्पुरंयाताः ॥ २२ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पी-
ताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टषष्ठितमः
सर्गः ॥ ६८ ॥

यामेव यस्यामेव । सप्तम्यर्थेद्वितीयाछान्दसी । तां
तस्यां । अयं वक्ष्यमाणः ॥ १ ॥ व्युष्टां प्रभातायांस-
त्यामित्यर्थः । प्रभातस्वप्नःसद्यःफलदइतिद्योतयितुमिदं-
मुक्तं ॥ २ ॥ वयस्याः सुहृदः । आयासं मनःखेदं
॥ ३ ॥ शान्तिं भरतस्यदुःखशान्तिमुद्दिश्य । वादं-

“बाह्यीकानामतेदेशानतत्रदिवसंवसेत्” इतिपरे ॥ १८ ॥ ति० “सप्तरात्रेणगत्वावैदूतासेश्रान्तवाहनाः” इतिकचित्पाठोद्दिश्यते
॥ २१ ॥ ति० भर्तुः नियोजुर्वसिष्ठस्य । प्रियार्थं शीघ्रगमनेनप्रीतिसंपादनार्थं अत्रकतकोक्तसंख्यारीत्याषड्श्लोकाबुद्धिताः
॥ २२ ॥ इत्यष्टषष्ठितमस्सर्गः ॥ ६८ ॥

शि० व्युष्टाव्यतीतप्रायां प्रातरित्यर्थः ॥ २ ॥ ति० विनयिष्यन्तः अपनेष्यन्तः ॥ ३ ॥ ति० अपरेलासयन्ति नर्तयन्ति
वेद्याः । शान्तिलोलयन्तीतिपाठः । तस्यशान्तिं तूष्णीमवस्थानं । लोलयन्ति चालयन्ति । श्लोकाद्यर्थप्रश्रव्याजेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. विशालांचविशल्मली. घ. विशालांचापिशल्मली. २ ड. झ. अ. ट. सिंहान्याघ्रान्मृगान्द्विपान्. ३ क. ग.
च. ज. अ. पथासता. घ. पथातदा. ख. ड. छ. झ. ट. सतापथा. ४ ड. छ. झ. ट. तमाज्ञाय. ५ क. ड. छ. झ. ट.
विनयिष्यन्तः. ख. च. विनशिष्यन्तः. ६ घ. तथावाद्यान्. ग. ज. तथाचान्ये. ड. च. छ. झ. अ. ट. तदाशान्तिं. ७ क. च.
लासयन्त्यपरेतथा. अ. लोलयन्त्यपरेतथा. ८ झ. स्माहुः. ख. चाहुः.

स तैर्महात्मा भरतः सखिभिः प्रियवादिभिः ॥ गोष्ठीहास्यानि कुर्वद्भिर्न प्राहृष्यत राघवः ॥ ५ ॥
तमब्रवीत्प्रियसखो भरतं सखिभिर्वृतम् ॥ सुहृद्भिः पर्युपासीनः किं सखे नानुमोदसे ॥ ६ ॥
एवं ब्रुवाणं सुहृदं भरतः प्रत्युवाच ह ॥ शृणु त्वं यन्निमित्तं मे दैन्यमेतदुपागतम् ॥ ७ ॥
स्वप्ने पितरमद्राक्षं मलिनं मुक्तमूर्धजम् ॥ पतन्तमद्रिशिखरात्कलुषे गोमयहृदे ॥ ८ ॥
प्लवमानश्च मे दृष्टः स तस्मिन्गोमयहृदे ॥ पिबन्नञ्जलिना तैलं हंसन्नपि मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥
ततस्तिलौदनं भुक्त्वा पुनःपुनरंधःशिराः ॥ तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्गस्तैलमेवावगाहत ॥ १० ॥
स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रं च पतितं भुवि ॥ उपरुद्धां च जगतीं तमसेव समावृताम् ॥ ११ ॥
औपवाहस्य नागस्य विषाणं शकलीकृतम् ॥ सहसा चापि संशान्तं ज्वलितं जातवेदसम् ॥ १२ ॥
अवतीर्णां च पृथिवीं शुष्कांश्च विविधान्द्रुमान् ॥ अहं पश्यामि विध्वस्तान्संधूमांश्चापि पर्वतान् ॥ १३ ॥
पीठे कार्ष्णायसे ^{१२}चैनं निषण्णं कृष्णवाससम् ॥ ग्रहसन्ति स्म राजानं प्रमदाः कृष्णपिङ्गलाः ॥ १४ ॥
त्वरमाणश्च धर्मात्मा रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ रथेन खरयुक्तेन प्रयातो दक्षिणामुखः ॥ १५ ॥
प्रहसन्तीव राजानं प्रमदा रक्तवासिनी ॥ प्रकर्षन्ती मया दृष्टा राक्षसी विकृतानना ॥ १६ ॥
एवमेतन्मया दृष्टमिमां रात्रिं भयावहाम् ॥ अहं रामोऽथवा राजा लक्ष्मणो वा मरिष्यति ॥ १७ ॥
नरो यानेन यः स्वप्ने खरयुक्तेन याति हि ॥ अचिरात्तस्य धूमाग्रं चितायां संप्रदृश्यते ॥ १८ ॥
एतन्निमित्तं दीनोऽहं तन्न वः प्रतिपूजये ॥ शुष्यतीव च मे कण्ठो न स्वस्थमिव मे मनः ॥ १९ ॥
न पश्यामि भयस्थानं भयं चैवोपधारये ॥ भ्रष्टश्च खरयोगो मे छाया चोपहता मम ॥ २० ॥
जुगुप्सन्निव चात्मानं न च पश्यामि कारणम् ॥ २१ ॥

यन्ति वीणादिकमिति शेषः । लासयन्ति लास्यं कुर्वन्ति । लास्यं सुकुमारनृत्यं । नाटकानि संस्कृतप्राकृतपैशाच-
मागधादिमिश्रगद्यपद्यरूपाणि । हास्यानि हासजन-
कवाक्यानि ॥ ४ ॥ गोष्ठीहास्यानि गोष्ठीसभा सभ्य-
हास्यानीत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रियसखः अन्तरङ्गसुहृत् ।
“ राजाहस्सखिभ्यष्टृच् ” इतिटच् ॥ ६—८ ॥
प्लवमानः मण्डूकवत् ॥ ९ ॥ तिलमिश्रओदनः
तिलौदनः ॥ १० ॥ तमसासमावृतामिव उपरुद्धां
तिरोहितां । औपवाहस्य राजवाहस्य । “ औपवा-
ह्योराजवाहः ” इतिहलायुधः । नागस्य गजस्य ।

जातवेदसा अभिना । अवतीर्णा अधःपतितां ।
पश्यामीति सर्वत्रान्वयः । वर्तमानसामीप्येवर्तमान-
वत्प्रयोगः ॥ ११—१३ ॥ कृष्णाश्चपिङ्गलाश्चकृष्ण-
पिङ्गलाः ॥ १४—१६ ॥ उक्तस्वप्रदर्शनफलमाह—
एवमित्यादिना । इमंरात्रिं अस्यांरात्रौ । अहंमरिष्या-
मीतिविपरिणामःकार्यः ॥ १७ ॥ धूमाग्रं धूमशिखा
॥ १८ ॥ एतन्निमित्तं उक्तस्वप्रदर्शनहेतुना ॥ १९ ॥
भयस्थानं भयकारणं । अथच भयमुपधारये अवश-
तोविभेमि । छाया कान्तिः । “ छायात्वनातपेका-
न्तौ ” इतिवैजयन्ती ॥ २० ॥ जुगुप्सन्निव अस्मी-

ति० प्रियसखः सखिमात्रस्यप्रियत्वाविवादाद्भूयोगतिर्ज्ञेया अत्यन्तप्रियइति । नानुमोदसे गानादिनेतिशेषः ॥ ६ ॥ ति०
अन्वगाहतेत्यन्तःप्रथमस्त्वप्रः ॥ १० ॥ ति० तमसासमावृतामेवोपरुद्धां तिरोहितां । यद्वा असुररक्षोभिरुपरुद्धां ॥ ११ ॥ ति०
एतत् उक्तं । निमित्तं स्वरूपं । दृष्टेतिशेषः । वचोयुष्माकंनप्रतिपूजये । कतक० नप्रतिपेप्रियेइतिपाठे युष्माकंवचःप्रतिनम्रं
प्रीतोभवामीत्यर्थः । यदन्ताल्लङ् ॥ १९ ॥ ति० आत्मानंजुगुप्सइव किमर्थममजन्मेत्यादिरूपेण ॥ २१ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. प्रियबोधिभिः. २ ख. ग. ज. संहृष्टं. ३ ख. दुपस्थितं. ४ ख. ग. ड. च. ज.—ट. गोमयेहृदे.
५ क. ख. ग. ड.—ट. गोमयेहृदे. ६ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. हसन्निव. ७ क. रवाकिचराः. ८ ड. छ. झ. ट. मेवा-
न्वगाहत. ख. घ. ज. मेवावगाहते. ९ झ. तमसैव. १० क. ड. च. छ. झ. ज. संशान्ताज्वलिताजातवेदसः. ख. संशुष्कांज्व-
लितांजातवेदसा. ११ ग. च. छ. झ. ज. ट. न्सधूमांश्चैव. १२ घ. ड. छ. ज. झ. ट. चैव. १३ क. ड.—ट. प्रहरन्ति. ग.
प्रवहन्ति. १४ ख. दक्षिणांदिशं. १५ झ. ट. धूमाग्रं. १६ घ—छ. झ. ज. ट. नवचः. क. नचवः. १७ झ. ज. ट. चापगता.
१८ ग. झ. जुगुप्सइव. ज. जुगुप्सयेव.

इमां हि दुःस्वप्नगतिं निशाम्य तामनेकरूपामवितर्कितां पुरा ॥

भयं महत्तद्दृष्टवान्न याति मे विचिन्त्य राजानमचिन्त्यदर्शनम् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

भरतेन सुहृत्सुस्वप्नदर्शननिवेदनसमयसमागतैर्दूतैस्तत्प्रतिसप्रणामं वसिष्ठनियोगनिवेदनम् ॥ १ ॥ स्वानुयोगादूतैः सर्वेषां कुशलं निवेदितेन भरतेन मातामहादिसमापृच्छन् पूर्वकमयोध्याप्रतिकेकयनगराग्निर्गमनम् ॥ २ ॥

भरते भ्रुवति स्वप्नं दूतास्ते क्लान्तवाहनाः ॥ प्रविश्यासह्यपरिधं रम्यं राजगृहं पुरम् ॥ १ ॥

समागम्य तु राज्ञा च राजपुत्रेण चार्चिताः ॥ राज्ञः पादौ गृहीत्वा तु तमूचुर्भरतं वचः ॥ २ ॥

पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः ॥ त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ३ ॥

इमानि च महार्हाणि वस्त्राण्याभरणानि च ॥ प्रतिगृह्य विशालाक्ष मातुलस्य च दापय ॥ ४ ॥

अत्र विंशतिकोट्यस्तु नृपतेर्मातुलस्य ते ॥ दशकोट्यस्तु संपूर्णास्तथैव च नृपात्मज ॥ ५ ॥

प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं स्वनुरक्तः सुहृज्जने ॥ दूतानुवाच भरतः कामैः संप्रतिपूज्य तान् ॥ ६ ॥

कच्चित्सुकुशली राजा पिता दशरथो मम ॥ कच्चिचारोगता रामे लक्ष्मणे च महात्मनि ॥ ७ ॥

आर्या च धर्मनिरता धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ॥ अरोगा चापि कौसल्या माता रामस्य धीमतः ॥ ८ ॥

तिशेषः । कारणं जुगुप्साकारणं ॥ २१ ॥ तामिमां दुःस्वप्नगतिं दुःस्वप्नभेदं । अवितर्कितां पूर्वमविचारितां अमोघामिति भावः । पूर्वचिन्ताकृतत्वे हि वैफल्यं । अचिन्त्यदर्शनं असंभाव्यदर्शनं । अत्र सर्गे “अथ स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति खरैर्वराहैः” इत्यादिश्रुतिरुपबृंहिता । स्वप्नश्च पूर्वचिन्तापुरस्कृतो न फलति प्रत्युषेच फलति सद्यः । यामविलम्बात्फलविलम्बः । फलं च द्रष्टुः दृष्टस्य तत्संबन्धि नो वा भविष्यतीत्यादिकमुक्तं ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

स्य परमप्रकृतत्वात्तमिति निर्देशः ॥ १—२ ॥ आत्ययिकं दुष्करं । अत्ययः कृच्छ्रं । “अत्ययोतिक्रमे कृच्छ्रे भरणे दण्डदोषयोः” इति वैजयन्ती । त्वया कृत्यं कर्तव्यं । अतो निर्याहीत्यन्वयः ॥ ३ ॥ विशालाक्षेति विभूषणावलोकनजनितविस्मयोत्फुल्लाक्षत्वमाह । मातुलस्य च दापयेतिसमुच्चयात् प्रथमं मातामहस्य दापय अथ मातुलस्य दापयेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अत्र वस्त्राभरणादिमहार्हवस्तुजाते । नृपतेः विंशतिकोट्यः विंशतिकोटिमूल्यानि वस्त्राभरणादीनि । मातुलस्य दशकोट्यः दशकोटिमूल्यानि । संपूर्णाः अन्यूना इत्युभयविशेषणं । तथैव तद्दहमेव । अन्यथा राजतुल्यतया राजपुत्रदाने तस्य बहुमान एव न भवतीति भावः ॥ ५ ॥ सुहृज्जने मातुलादौ । स्वनुरक्तः प्रदाप्येति शेषः । कामैः अभीष्टान्नपानादिभिः ॥ ६ ॥ अरोगता आरोग्यं । आरोग्यतेति पाठे स्वार्थेण्यञ् ॥ ७ ॥ आर्या ज्येष्ठमातृत्वे-

असह्यपरिधं परैरप्रभृष्यपरिधं । राज्ञा केकयराजेन । राजपुत्रेण युधाजिता । अर्चिताः आनीतोपायननिरीक्षणेन संमानिताः । राज्ञः भरतस्य । भरत-

ति० दुस्वप्नगतिं निशाम्य हि दुस्वप्नं स्मृत्वा हि स्मृत्यैव ॥ २२ ॥ इत्येकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

ति० राज्ञः केकयराजस्यैवैत्यन्ये ॥ २ ॥ ति० आत्ययिकं कालातिक्रमासहं ॥ ३ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. इमां च. २ ग. ड. छ. झ. ट. निशाम्य हिलनेक. ३ ड. छ. झ. ट. परिखं. ४ घ. शुभं. ५ घ. ख. घ—छ. झ. ज. ट. समागम्य च. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. राज्ञाते. ७ ख. ड. च. झ. ज. ट. गृहीत्वा च. ८ क. वरार्हाणि. ९ घ. मातुलस्य प्रदापय. ज. मातुलस्यैव दापय. १० क. अय. ११ क. प्रतिगृह्य च. घ. परिगृह्यतु. १२ क. ग—ट. संप्रतिपूज्य तान्. ख. संप्रतिपूज्य च. १३ ख. घ—छ. झ. ट. कच्चित्सुकुशली. १४ ड. छ. झ. ट. कच्चिदारोग्यता. १५ ड. झ. ट. धर्मवादिनी. १६ क. वापि.

कच्चित्सुमित्रा धर्मज्ञा जननी लक्ष्मणस्य या ॥ शत्रुघ्नस्य च वीरस्य साऽरोगा चापि मध्यमा ॥९॥
 आत्मकामा सैदाचण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी ॥ अरोगा चापि मे माता कैकेयी किमुवाच ह ॥१०॥
 एवमुक्तास्तु ते दूता भरतेन महात्मना ॥ ऊचुः संप्रश्रयं वाक्यमिदं तं भरतं तदा ॥ ११ ॥
 कुशलास्ते नरव्याघ्र येषां कुशलमिच्छसि ॥ श्रीश्च त्वां वृणुते पद्मा युज्यतां चापि ते रथः ॥ १२ ॥
 भरतश्चापि तान्दूतानेवमुक्तोऽभ्यभाषत ॥ आपृच्छेऽहं महाराजं दूताः संत्वरयन्ति माम् ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा तु तान्दूतान्भरतः पार्थिवात्मजः ॥ दूतैः संचोदितो वाक्यं मातामहमुवाच ह ॥ १४ ॥
 राजन्पितुर्गमिष्यामि सकाशं दूतचोदितः ॥ पुनरप्यहमेष्यामि यदा मे त्वं स्मरिष्यसि ॥ १५ ॥
 भरतेनैवमुक्तस्तु नृपो मातामहस्तदा ॥ तमुवाच शुभं वाक्यं शिरस्याग्राय राघवम् ॥ १६ ॥
 गच्छ तातानुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजास्त्वया ॥ मातरं कुशलं ब्रूयाः पितरं च परंतप ॥ १७ ॥
 पुरोहितं च कुशलं ये चान्ये द्विजसत्तमाः ॥ तौ च तात महेष्वासौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १८ ॥
 तस्मै हस्त्युत्तमांश्चित्रान्कम्बलानजिनानि च ॥ अभिसत्कृत्य कैकेयो भरताय धनं ददौ ॥ १९ ॥
 रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे षोडशाश्चशतानि च ॥ सत्कृत्य कैकेयीपुत्रं कैकेयो धनमादिशत् ॥ २० ॥

नपूज्या । धर्मनिरता धर्मानुष्ठानपरा धर्मज्ञा ज्ञात्वा-
 नुष्ठानमिति न्यायेनानुष्ठानमूलज्ञानयुक्ता । धर्ममेव ज-
 नेषु पश्यतीति धर्मदर्शिनी गुणप्राहिणी ननु दोषदर्शिनी-
 त्यर्थः । अप्यरोगेत्यन्वयः । अपिः प्रभे । धीमत इत्य-
 नेन पुत्रकृतातिशय उच्यते ॥ ८ ॥ सेति धर्मज्ञत्वस्म-
 रणाभिनयः । मध्यमेत्यनेन “ नतेम्बामध्यमातात ”
 इत्यत्र कैकेय्यामध्यमात्वमितरस्यपेक्षया ॥ ९ ॥
 आत्मानं कामयत इति आत्मकामा स्वप्रयोजनपरेत्यर्थः ।
 प्रज्ञैव प्राज्ञा प्राज्ञा मात्मानं मन्यत इति प्राज्ञमानिनी ।
 “ मनः ” इति णिनिः । “ क्यङ्मानिनोश्च ” इति
 पुंवद्भावः । चण्डी उग्र । क्रोधना क्रोधवती । मेमा-
 ता अप्यरोगा । कैकेयी किमुवाच स्वबन्धुविषये किमु-
 वाचेत्यर्थः । दुःस्वप्नदर्शनदूतागमनाभ्यां । कैकेय्या
 किञ्चित्कृतं भवेदित्युद्धितवान् भरत इति सूचयति—आ-
 त्मकामेत्यादिभिः ॥ १० ॥ महात्मना महाबुद्धिना ।
 एतेनायोध्यावृत्तान्तोनेन ज्ञात इति सूचितं । संप्रश्रयं
 सविनयं । अनेन सर्वात्मना अयोध्यावृत्तान्तगोपनं सू-

च्यते । तदेत्यनेन किञ्चिद्विलम्बोक्तौ भरतोऽन्यथाम-
 न्येतेति झटित्युत्तरमुक्तमित्युच्यते ॥ ११ ॥ कुशलाइ-
 तिसामान्योक्तिः प्रत्येकोक्त्या संदेहानुत्पादाय । श्रीः
 लक्ष्मीः । पद्मा पद्महस्ता । अर्श आद्यच् । राज्यश्री-
 रिति हार्दोभावः । अमङ्गल्यव्यावृत्तिर्भरतप्रत्याख्या
 ॥ १२ ॥ एवमुक्तो भरतः दूता मांसंत्वरयन्तीति महा-
 राजमापृच्छ इति तान्दूतान्भ्यभाषतेति योजना ॥ १३ ॥
 दूतैः संचोदितो भरतः तान्दूतानेवमुक्त्वा मातामहं वा-
 क्यमुवाच ॥ १४ ॥ मे मां । यदा स्मरिष्यसि यदा
 आगन्तव्यमिति स्मरिष्यसि । तदैष्यामि आगन्तव्य-
 मिति भवत्स्मरणं यदा जानामि तदा आगमिष्यामीत्यर्थः ।
 मे इत्यत्र “अधीगर्थद्वयेशां—” इति षष्ठी ॥ १५—१८ ॥
 अस्यादौ इत्युक्त्वेत्युपस्कार्य । तस्मै भरताय । अमि-
 सत्कृत्य ददौ श्लाघापूर्वददावित्यर्थः ॥ १९ ॥ निष्काः
 वक्षोभूषणानि । “ निष्कोस्त्रीहिस्त्रिदीनारेसाष्टेकर्षश-
 तेपले । वक्षोविभूषणेकर्षे ” इति वैजयन्ती ।
 धनं उक्तरूपं । आदिशत् आदाय गच्छतेति श्रुत्याना-

ति० मातुस्त्वभावानुवादपूर्वतस्याभारोग्यं पृच्छति—आत्मकामेति । शि० सदा नित्यं । आत्मकामा आत्मनां जीवानां
 सुखं अमतिप्रापयति सा । अतएव चण्डी । क्रोधना । चण्ड्या हिंसिकायां क्रोधनं कोपोप्यस्यास्सा । “चण्डी काल्यायनी देव्या हिंस्रकोपन-
 योषितोः” इति मेदिनी । प्राज्ञमानिनी प्राज्ञान्तलज्ञानमानयति पूजयति तच्छ्रीला । अरोगा नित्यं रोगरहिता ॥ १० ॥ ती० श्री-
 स्वावृणुत इति लक्ष्मीवरणोक्तिरमङ्गलव्यावृत्त्यर्थानतुराज्यश्रीप्राप्तिपरा । राजमरणादिकं न वक्तव्यमिति वसिष्ठेनोक्तत्वात् ॥ १२ ॥
 ती० रुक्मनिष्काणि वक्षोभूषणानि कण्ठभूषणानि वा ॥ २० ॥

[पा०] १ ख. लक्ष्मणस्यसा. घ. लक्ष्मणस्यच. २ क. च. व. शत्रुघ्नस्यापि. ३ ड. छ. झ. ट. वीरस्यभरोगा. ग. घ.
 धीरस्यारोगा. ४ ख. चारुमध्यमा. ५ च. सुचण्डीच. ६ क. ग. च. व. कैकेयीमातामे. ७ क. ख. ड—ट. संप्रश्रितं. ८ क.
 मिदंच. ९ ड. छ. झ. व. ट. सत्कृत्यकैकेयोराराजभरतायददौधनम्. ख. सत्कृत्यराजाकैकेयोभरतायददौधनं.

तथाऽमात्यान्भिप्रेतान्विश्वास्यांश्च गुणान्वितान् ॥ ददावश्वपतिः १क्षिप्रं भरतायानुयायिनः ॥ २१ ॥
 ऐरावतानैन्द्रशिरान्नागान्वै प्रियदर्शनान् ॥ खराञ्शीघ्रान्सुसंयुक्तान्मातुलोसै धनं ददौ ॥ २२ ॥
 अन्तःपुरेऽतिसंवृद्धान्व्याघ्रवीर्यबलान्वितान् ॥ दंष्ट्रायुधान्महाकायाञ्छुनश्चोपायनं ददौ ॥ २३ ॥
 स दत्तं केकयेन्द्रेण धनं तन्नाभ्यनन्दत ॥ भरतः केकयीपुत्रो गमनत्वरया तदा ॥ २४ ॥
 बभूव ह्यस्य हृदये चिन्ता सुमहती तदा ॥ त्वरया चापि दूतानां स्वप्नस्यापि च दर्शनात् ॥ २५ ॥
 स स्ववेश्म व्यतिक्रम्य नरनागाश्वसंवृतम् ॥ प्रपेदे सुमहच्छ्रीमात्राजमार्गमनुत्तमम् ॥ २६ ॥
 अभ्यतीत्य ततोऽपश्यदन्तःपुरमुदरधीः ॥ ततस्तद्भरतः श्रीमानाविवेशानिवारितः ॥ २७ ॥
 स मातामहमापृच्छ च मातुलं च युधाजितम् ॥ रथमारुह्य भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ २८ ॥
 रथान्मण्डलचक्रांश्च योजयित्वा परैश्शतम् ॥ उष्ट्रगोश्वखरैर्मृत्या भरतं यान्तमन्वयुः ॥ २९ ॥

बलेन गुप्तो भरतो महात्मा सहायकस्यात्मसमैरमात्यैः ॥

आदाय शत्रुघ्नमपेतशत्रुर्गृहाद्ययौ सिद्ध इवेन्द्रलोकात् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

ज्ञापयामास ॥ २० ॥ अमा सह प्राणांस्त्यजन्तीत्य-
 मात्याः तान् । अभिप्रेतान् सहायभूतानित्यर्थः ।
 विश्वास्यान् विश्वसनीयान् । अश्वपतिः केकयः
 ॥ २१ ॥ मातामहकृतसत्कारप्रकारमुक्त्वामातुलकृतस-
 त्कारप्रकारमाह—ऐरावतानित्यादिना । ऐरावतान्
 इरावतपर्वतभवान् । ऐन्द्रशिरान् इन्द्रशिराख्यपर्वतभ-
 वान् । शीघ्रान् वेगवतः । सुसंयुक्तान् परिचितान् ॥ २२ ॥
 अन्तःपुरइति मातुलइत्यनुषज्यते ॥ २३—२५ ॥
 स्ववेश्मव्यतिक्रम्येत्यनेन स्ववेश्मप्रवेशोर्थसिद्धः । तथा
 च राज्ञामातुलेन च स्वगृहपवकृतसत्कारोमातामह्या-
 दिदर्शनार्थमन्तःपुरं गतवानिति बोध्यं । अथवा भर-
 तस्य दुःस्वप्नदर्शनदुःखदूतागमनवृत्तान्तश्रवणेन केकय-
 मातुलौ स्वगृहमेवागताविति द्रष्टव्यं । सुमहच्छ्रीमान्

सुमहाश्रीमान् ॥ २६ ॥ अभ्यतीत्येति । राजमार्गमि-
 ति शेषः ॥ २७ ॥ मातामहं स्वेनैव सहान्तःपुरमागतं ।
 मातुलं च तथाभूतं ॥ २८ ॥ मण्डलचक्रान् वर्तुलच-
 क्रयुक्तान् । परःशतं शतात्परान् । “पङ्क्तिर्विंशति—”
 इत्यादिसूत्रे निपातनाहेकवचनं । रथान् उष्ट्रादिभिः संयो-
 ज्य मृत्याः यान्तं भरतमन्वयुः ॥ २९ ॥ महात्मा
 महाधैर्यो भरतः । आर्यकस्य मातामहस्य । बलेन गुप्तः
 आत्मसमैः स्वप्नभावसदृशैः । अमात्यैः सह शत्रुघ्नमा-
 दाय अपेतशत्रुः निष्कण्टकः सन् । इन्द्रलोकात् सिद्धो
 देवजातिरिव गृहाद्ययौ ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
 जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने
 अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

शि० अमात्यान् स्वमन्त्रिणः ॥ २१ ॥ ती० ऐरावतान् ऐरावतकुलोद्भवान् ॥ २२ ॥ शि० व्याघ्रवीर्यबलोपमान्
 व्याघ्रवीर्यबलाभ्यामुपमायेषांतान् ॥ स० व्याघ्रवीर्यस्य बलेनोपमायेषांते तथा ॥ २३ ॥ शि० मण्डलचक्रान् मण्डलानिमण्डला-
 कारसंपादकानि चक्राण्येषांतान् । परं भिन्नं । शतरथान् उष्ट्रादिभिर्योजयित्वा भरतमन्वयुः । कतक० मण्डलाकारतयारथप्रव-
 र्तेन साधकं चक्रं मण्डलचक्रं चतुर्दिवक्त्रमध्यस्थं तथेषांतान् । काञ्च्यादौ च तथेदानीं प्रसिद्धं ॥ २९ ॥ ति० सभार्यकस्त्वात्मसमै-
 रिति पाठान्तरं । भार्यासहितइत्यर्थः ॥ ३० ॥ इति सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

[पा०] १ घ. ड. छ. ज. झ. ट. तदा. २ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. न. ट. क्षीप्रं. ३ क. च. न. भरतायानुजी-
 विनः. ४ ग. ददौ धनं. ५ अन्तःपुरे तिसंवृद्धानिति श्लोकः तस्मै हस्त्युत्तमानिति श्लोकात्परं स्वमनिष्केति श्लोकात्पूर्वं ड. छ. झ. ट.
 पुस्तकेषु दृश्यते. ६ ड. छ. झ. ट. ठ. बलोपमान्. ७ क. ड. छ. झ. ट. दंष्ट्रायुक्तान्. ८ क. ड. झ. न. स्ववेश्माभ्यतिक्रम्य.
 ख. ग. स्ववेश्मव्यतिक्रम्य. ९ क. ख. ड. च. छ. झ. न. ट. नागाश्वसंकुलं. घ. नागाभिसंकुलं. १० क. ख. ग. ड.—ट.
 मनुत्तमं. ११ घ. स्वमातामहं. १२ ड. छ. झ. ट. परंशतं.

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

केकयपुरादागच्छतोभरतस्यमार्गागमनप्रकारनिरूपणम् ॥ १ ॥ प्रस्थानदिनादष्टमेङ्गिप्रातरयोध्यामागतवताभरतेनसार-
थिप्रतितस्याःशोभावैपरीत्यनिरूपणपूर्वकमग्रहर्षेणैवदशरथगृहप्रवेशः ॥ २ ॥

स प्राञ्चुखो राजगृहादभिनिर्याय राघवः ॥ ततः सुदामां द्युतिमान्संतीर्यावेक्ष्य तां नदीम् ॥ १ ॥
ह्लादिनीं दूरपारां च प्रत्यक्स्रोतस्तरङ्गिणीम् ॥ शतद्रुमतरच्छ्रीमान्नदीमिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ २ ॥
ऐलाधाने नदीं तीर्त्वा प्राप्य चापरर्पटान् ॥ शिलामाकुर्वतीं तीर्त्वा आग्नेयं शल्यकर्तनम् ॥ ३ ॥
सत्यसंधः शुचिः श्रीमान्प्रेक्षमाणः शिलावहाम् ॥ अत्ययात्स महाशैलान्वनं चैत्ररथं प्रति ॥ ४ ॥
सरस्वतीं च गङ्गां च युग्मेन प्रत्यपद्यत ॥ उत्तरं वीरमत्स्यानां भारुण्डं प्राविशद्वनम् ॥ ५ ॥
वेगिनीं च कुलिङ्गाख्यां ह्लादिनीं पर्वतावृताम् ॥ यमुनां प्राप्य संतीर्णो बलमाश्वासयत्तदा ॥ ६ ॥
शीतीकृत्य तु गात्राणि क्लान्तानाश्वास्य वाजिनः ॥ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायादादाय चोदकम् ॥ ७ ॥

अत्रदूताः ऋजुदुर्गमार्गेणत्वरितं गिरिव्रजमागताः ।
भरतस्तु चतुरङ्गबलयुक्ततयावक्रमपिमहामार्गमाश्रि-
त्यययौ । अतो नदीपर्वतादिभेदकीर्तनमिति बोध्यं ।
सुदामां सुदामाख्यां । नदीं अवेक्ष्य तां संतीर्य दूरे
पारं परतीरं यस्यास्तां दूरपारां विशालामित्यर्थः । ह्लादिनीं
ह्लादिन्याख्यां नदीं । संतीर्य शतद्रुं शतद्रुाख्यां । प्रत्य-
क्स्रोतस्तरङ्गिणीं पश्चिमामिमुखप्रवाहतरङ्गयुक्तां च न-
दीमतरत् ॥ १—२ ॥ एलानामेलकानां आधानमुत्पत्ति-
स्थानं तद्वत्त्वादेलाधानाख्येनगरे नदीं पूर्वोक्तां शतद्रुं ।
तीर्त्वेत्यनुवादः । अपरर्पटान् पर्पटानामदूरभवोप्रा-
मः पर्पटाः । पर्पटा ओषधिविशेषाः । “अदूरभ-
वश्च” इति प्राप्तस्याणः “वरणादिभ्यश्च” इति लुप् ।
लुपि युक्तवद्भ्यक्तिवचनता । पूर्वर्पटा अपरर्पटाश्चे-
ति प्राप्तमद्वयमस्ति । तत्रापरर्पटान् विश्रान्त्यर्थं प्राप्य ।
शिलामाकुर्वतीं शिलामासंमन्तात्कुर्वतीं शिलाकर्षण-
स्वभावां अतएव शिलावहामित्यन्वर्थसंज्ञानदीं तीर्त्वा
तस्या आग्नेयां दिशि भवमाग्नेयं शल्यं हृदयशल्यं दुःखं

कर्तयति छेदयतीति शल्यकर्तनं नाम नगरं । प्रेक्षमाणः
सन् अत्ययात् सत्यसंधः शुचिरित्याभ्यां तत्रत्यजने-
भ्य ईति वारणं [भीतिवारणं] प्रतिज्ञाय तथैव कृत-
वानित्युच्यते । चैत्ररथं चैत्ररथतुल्यत्वात्तदाख्यं वनं
प्रति उद्दिश्य । महाशैलान्त्ययात् तद्दर्शनकुतूहलेन
महापर्वतान्त्यगादित्यर्थः ॥ ३—४ ॥ सरस्वतीं तदा-
ख्यां नदीं । गङ्गां गङ्गाख्यां कांचिन्नदीं पश्चिमसमुद्रगा-
मिनीं गङ्गास्रोतोभेदं वा । युग्मेन संगमेन । प्रत्यपद्यत
ययौ । यद्वा युग्मेन द्वन्द्वतया पार्श्वद्वये प्रवहन्तीमिति
शेषः । वीरमत्स्यानां वीरमत्स्याख्यदेशानां । उत्तरं
भारुण्डं भारुण्डाख्यं वनं । प्राविशत् ॥ ५ ॥ वेगिनीं
वेगयुक्तां । ह्लादिनीं संतोषकारिणीं । पर्वतैरावृतां कु-
लिङ्गाख्यां नदीं यमुनां प्राप्य । संतीर्णः यमुनासमीपे
सन्तीर्ण इत्यर्थः । अन्यत्रातिवेगत्वादन्यत्र पर्वतावृतत्वा-
च्चेति भावः । आतपस्त्रिभुवनं मध्याह्ने आश्वासयत् ॥ ६ ॥
आश्वासनप्रकारमाह—शीतीकृत्येति । तत्र कुलिङ्गाय-
मुनासंभेदे । दूरगमनेन क्लान्तान् वाजिनः कंचित्कालं

ति० एलधाने तदाख्यप्राप्ते । नदीं तद्वामवर्तिनीं । अपरपर्वताः जनपदविशेषाः । अपरर्पटानिति पाटान्तरं । शिलामाकुर्वतीं
शिलाकर्षणस्वभावामित्यर्थ इति तीर्थः । स्वमध्यपतितं वस्तु शिलारूपं कुर्वतीमित्यर्थः । तरणं च तद्वर्तिशिलाप्रायकाष्ठनौकयेत्यन्ये ।
आग्नेयं शल्यकर्तनमिति प्राप्तमद्वयं तन्मध्ये शिलावहानदीति तीर्थः । कतक० शिलां तदाख्यनदीं आकुर्वतीनामकनयन्तरं । आग्नेयं
आग्नेयदिगत् । शल्यकर्षणं तदोषधुपेतं देशं । तत्र च शिलावहानदी ॥ ३ ॥ रामानु० गङ्गां “सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महा-
नदी । तिष्ठस्वेतादिशं जग्मुः प्रतीचीं च शुभोदकाः” इति बालकाण्डोक्तप्रकारेण गङ्गाशब्देन गङ्गाभेदस्ति न्धुरुच्यते । यमुनातरणान-
न्तरं भागीरथी तरणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । युग्मेन संगमेन प्रतिपद्य वीरमत्स्यानामुत्तरप्रदेशान् भारुण्डवनं च प्राविशदिति संबन्धः ।
उत्तरं वीरमत्स्यानामिति पाठे उत्तरमित्येतद्भारुण्डवनस्य विशेषणम् ॥ ५ ॥ स० उदकमादाय परिचारकमुखेन । मध्येमार्गं जलाभा-
[पा०] १ क. ख. ग. ड—ट. वीर्यवान्. २ घ. उपधाने. ड. घ. झ. ज. ट. ऐलधाने. क. ग. च. एलधाने. ३ ड. झ.
पर्वतान्. ४ ख. चाग्नेयं. क. घ. ट. ह्याग्नेयं. ५ ड. छ. झ. ट. कर्षणं. ६ ड. छ. झ. ट. अभ्यगात्. ७ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट.
प्रतिपद्य. ८ ग. ड. झ. उत्तरान्वीर. ख. उत्तरानपि. ९ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. कृत्वा. क. ज. कृत्य. १० ग. ततः.

राजपुत्रो महारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितम् ॥ भद्रो भद्रेण यानेन मारुतः खमिवात्ययात् ॥ ८ ॥
 भागीरथीं दुष्प्रतरामंशुधाने महानदीम् ॥ उपायौद्राघवस्तूर्णं प्राग्वटे विश्रुते पुरे ॥ ९ ॥
 स गङ्गां प्राग्वटे तीर्त्वा समायात्कुटिकोष्ठिकाम् ॥ सबलस्तां स तीर्त्वाऽथ समायाद्धर्मवर्धनम् ॥ १० ॥
 तोरणं दक्षिणार्धेन जम्बूप्रस्थमुपागमत् ॥ वरूथं च ययौ रम्यं ग्रामं दशरथात्मजः ॥ ११ ॥
 तत्र रम्ये वने वासं कृत्वाऽसौ प्राञ्जुखो ययौ ॥ उद्यानमुज्जिहानायाः प्रियका यत्र पादपाः ॥ १२ ॥
 सांलांस्तु प्रियकान्प्राप्य शीघ्रानास्थाय वाजिनः ॥ अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ ॥ १३ ॥
 वासं कृत्वा सर्वतीर्थे तीर्त्वा चोत्तानिकां नदीम् ॥ अन्या नदीश्च विविधाः पार्वतीयैस्तुरङ्गमैः ॥ १४ ॥
 हस्तिपृष्ठकमासाद्य कुटिकामत्यवर्तत ॥ ततार च नरव्याघ्रो लौहित्ये स कपीवतीम् ॥ १५ ॥
 एकसाले स्थाणुमतीं विनते गोमतीं नदीम् ॥ [व्यंपायाद्राघवस्तूर्णं तीर्त्वा शोणां महानदीम्] ॥ १६ ॥
 कलिङ्गनगरे चापि प्राप्य सांलवनं तदा ॥ भरतः क्षिप्रमागच्छत्सुपरिश्रान्तवाहनः ॥ १७ ॥

छायास्वाश्वास्य तेषां गात्राणि शीतीकृत्य आर्द्रपृष्ठानि कृत्वा स्वयं स्नात्वा उदकं च पीत्वा उत्तरत्रगन्तव्यदेशस्य निर्जलदेशत्वात्तत्रपानार्थमुदकमादाय च प्रायात् ॥ ७ ॥ राजपुत्रत्वेन भद्रः मङ्गलाचारयुक्तः । अनभीक्ष्णोपसेवितं अत्यन्तं जनैरनुपसेवितं महारण्यत्वादप्रहृतमित्यर्थः । महारण्यं दुर्गमं वनं । भद्रेण भद्रगजरूपेण यानेन । अरण्यसंचारनिपुणो भद्रजातीयः । मारुतः खमिवात्ययात् अतिवेगेनातिक्रान्तवान् । भूमौ हि मारुतः पर्वतादिनामन्दीभवति ॥ ८ ॥ अंशुधानेनगरे दुष्प्रतरां भागीरथीं विश्रुते तरणस्थलत्वेन प्रसिद्धे । प्राग्वटेपुरे उपायात् आगच्छत् तत्तरणार्थमिति शेषः ॥ ९ ॥ सबलः सः भरतः । प्राग्वटे तत्समीपे । गङ्गां तीर्त्वा कुटिकोष्ठिकानदीं समायात् । सः तां तीर्त्वा धर्मवर्धनं ग्रामं समायात् प्राप ॥ १० ॥ तोरणं दक्षिणार्धेन तोरणग्रामस्य दक्षिणभागेन । जम्बूप्रस्थं ग्रामं उपागमत् । ततोवरूथाख्यं ग्रामं ययौ ॥ ११ ॥ तत्र तत्समीपे । रम्ये वने वासं रात्रिवासं कृत्वा प्रभाते प्राञ्जुखः सन् उज्जिहानायाः नगर्याः उद्यानं ययौ । यत्र उद्याने । प्रियकाः बन्धूकाः कदम्बावा सन्ति

॥ १२ ॥ सालान् वृक्षान् । “अनोकहः कुटः सालः” इत्यमरः । पूर्वोक्तवनस्थान् प्रियकवृक्षान् प्राप्य शीघ्रान्वाजिनः आस्थाय रथे बध्वा । वाहिनीमनुज्ञाप्य त्वरितो ययौ । उज्जिहानायाः परं स्वदेशत्वाद्भिर्भयं मन्दमागम्यतामिति सेनामनुज्ञाप्य स्वयं त्वरितो ययौ ॥ १३ ॥ सर्वतीर्थे ग्रामे वासं एकरात्रिवासं कृत्वा । उत्तानिकां उन्नतजलत्वेन तदाख्यां । अन्याः नदीः स्वल्पजलाः । पार्वतीयैः पर्वतदेशोत्पन्नैः । तुरंगमैः रथाश्चैः तीर्त्वेत्यनुषङ्गः । हस्तिपृष्ठबुद्धतत्वात् हस्तिपृष्ठकाख्यं ग्राममासाद्य कुटिकानदीमत्यवर्तत हस्तिपृष्ठकसमीपे कुटिकामतरदित्यर्थः । लौहित्ये लोहितमृत्त्वा-ल्लौहित्यनाम्निनगरे । कपीवतीं बहुकपिमृत्त्वात्तन्नाम्नीं नदीं । “अन्येषामामपि दृश्यते” इति दीर्घः ॥ १४—१५ ॥ एकसाले एकसालादूरं भवत्वादेकसालाख्ये ग्रामे स्थाणुमतीं संततजलप्रवाहेण स्थाणुभूतवृक्षत्वात् स्थाणुमतीं नाम नदीं । निम्नप्रदेशत्वात् विनताख्येनगरे । बहुजलवत्त्वेन गोमत्याख्यां नदीं च ततार । भरतः सुपरिश्रान्तवाहनः सन् कलिङ्गनगरसमीपस्थं सांलवनं सर्जकवनं । प्राप्य विश्रमार्थं गत्वा । ततस्तदास्वलपकाल एवाग-

वेन वा तीर्थं तया वा ॥ ७ ॥ ति० भद्रेण प्रशस्तेन रथेन ॥ ८ ॥ ति० अंशुधाने ग्रामे । महानदीं गङ्गां दुष्प्रतरां गङ्गां प्राग्वटेपुरे आगत्य तत्र तां तीर्त्वा कुटिकोष्ठिकामायात् । तां तीर्त्वा धर्मवर्धनं ग्राममगात् । ती० अंशुधाने अंशुधानाख्यदेशे । प्राग्वटेपुरे भागीरथीमुपायात् प्राप्तवान् । अपश्यदिति वा पाठः ॥ ९—१० ॥ ति० सांलांस्तु प्रियकानिति पाठे सालशब्दो वृक्षपर्यायः । सतांस्त्विति पाठे स भरत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ति० पार्वतीयशब्दस्त्वार्थान्तरः ॥ १४ ॥ ती० हस्तिपृष्ठकमासाद्य गजपृष्ठमारुह्य कुटिकामत्यवर्तत । अनेन शनैरागन्तव्यमिति सेनाया अनुज्ञादत्ता । तथाप्यनुजीविनः केचन जनास्स गजस्स मागता इत्यवगम्यते । कतक०

[पा०] १ ट. मिवाभ्यगात्. ड. झ. मिवात्यगात्. २ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. दुष्प्रतरांशुधाने. ३ घ. अपश्यद्राघवः. ४ क. ख. कोष्ठगां. घ. तोष्टकां. ५ ड. छ. झ. ट. समगाद्धर्म. ६ च. झ. ज. ट. प्रस्थं समागमत्. ७ ख. ड. छ. झ. ट. सतांस्तु. ८ ड. छ. झ. चोत्तरगां. ख. प्रोत्तानिकां. ९ घ. ज. लोहितेस. क. ख. ग. झ. ज. ट. लोहित्येस. ड. छ. लौहित्येच. १० इदमर्थ. ख. पुस्तके दृश्यते. ११ ज. कालवनं. ड. मालवनं. १२ क. घ. थ. तथा.

वनं च समतीत्याशु शर्वर्यामरुणोदये ॥ अयोध्यां मनुना राज्ञा निर्मितां संददर्श ह ॥ १८ ॥
तां पुरीं पुरुषव्याघ्रस्सप्तरात्रोषितः पथि ॥ अयोध्यामग्रतो दृष्ट्वा सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥
एषा नातिप्रतीता मे पुण्योद्याना यशस्विनी ॥ अयोध्या दृश्यते दूरात्सारथे पाण्डुमृत्तिका ॥ २० ॥
यज्वभिर्गुणसंपन्नैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ भूयिष्ठमृद्वैराकीर्णा राजर्षिर्परिपालिता ॥ २१ ॥
अयोध्यायां पुरा शब्दः श्रूयते तुमुलो महान् ॥ समन्ताभ्रनारीणां तमद्य न शृणोम्यहम् ॥ २२ ॥
उद्यानानि हि सायाहे क्रीडित्वोपरतैर्नरैः ॥ समन्ताद्विप्रधावद्भिः प्रकाशन्ते ममान्यदा ॥
तान्यद्यानुरुदन्तीव परित्यक्तानि कामिभिः ॥ २३ ॥
अरण्यभूतेव पुरी सारथे प्रतिभाति मे ॥ न ह्यत्र यानैर्दृश्यन्ते न गर्जनं च वाजिभिः ॥
निर्यान्तो वाऽभियान्तो वा नरमुख्या यथार्पुर्म ॥ २४ ॥
उद्यानानि पुरा भान्ति मत्तप्रमुदितानि च ॥ जनानां रतिसंयोगेष्वात्यन्तगुणवन्ति च ॥ २५ ॥
तान्येतान्यद्य पश्यामि निरानन्दानि सर्वशः ॥ सस्तपणैरनुपथं विक्रोशद्भिरिव द्रुमैः ॥ २६ ॥
नाद्यापि श्रूयते शब्दो मत्तानां मृगपक्षिणाम् ॥ संरक्तां मधुरां वाणीं कलं व्याहरतां बहू ॥ २७ ॥

च्छत् ॥ १६—१७ ॥ सालवनंच शर्वर्यामाशुसमतीत्य
अरुणोदयेऽयोध्यांसंददर्श ॥ १८ ॥ पथिसप्तरात्रो-
षितः अष्टमदिवसे त्वरातिशयेनरात्रावपिगत्वा अरु-
णोदयसमयेअयोध्यांददर्श । दृष्ट्वासारथिमब्रवीच्च
॥ १९ ॥ एषेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । पाण्डुमृत्तिका
गोमयानुलपेताद्याचरणाभावाच्छेदमृत्तिका । एषा-
ऽयोध्या नातिप्रतीतामेदृश्यते नातिसंतुष्टादृश्यते ।
“ सुप्सुपा ” इतिसमासः । “ प्रतीतोदृषितेख्यातेज्ञा-
तेप्रत्ययितेबुधे ” इतिवैजयन्ती । यज्वभिः विधिने-
ष्टवद्भिः । गुणसंपन्नैः शमदमादिगुणसमृद्धैः । भूयिष्ठं
भृशं । ऋद्धैः धनिकैः ॥ २०—२१ ॥ श्रूयतइति
वर्तमाननिर्देशस्मृतौवर्तमानवद्भानात् । नरविशिष्टा-
नार्योनरनार्यस्तासां ॥ २२ ॥ उद्यानानीतिसार्धश्लो-
कमेकंवाक्यं । उद्यानानिसायाहे गतेत्वितिशेषः ।
रात्रौक्रीडित्वाउपरतैः प्रातर्विप्रधावद्भिः गृहंप्रतिग-

च्छद्भिः । नरैः अन्यदा पूर्वं । प्रकाशन्ते अद्यत्वाह-
तानीति ॥ २३ ॥ प्रकारान्तरमस्याह—अरण्येति
यानैः शिबिकादिभिः । निर्यान्तः नगरान्निर्गच्छन्तः ।
अभियान्तः प्रविशन्तः ॥ २४ ॥ मत्तानि फलपल्लव-
मकरन्दास्वादेनमत्तशुककोकिलभ्रमरादियुक्तत्वान्म-
त्तानि । प्रमुदितानि आलवालकरणदोहदसेचनादि-
नाकन्दलितानि । रतिसंयोगेषु रत्यर्थसंयोगेषु ।
अत्यन्तगुणवन्ति विविधकुसुमलतागृहदीर्घिकाक्रीडा-
पर्वतादिगुणयुक्तानि । अद्यत्वाहतानीति द्रुमैरुपलक्षि-
तानि पश्यामीत्यन्वयः ॥ २५—२६ ॥ अद्यापि
सूर्योदयेपि । मत्तानां स्वस्वाभीष्टफलभोजनेनमत्ता-
नां । अतएव संरक्तां रागयुक्तां । मधुरां रमणीयां ।
वाणीं कलयथाभवतितथाव्याहरतां मृगपक्षिणां
क्रीडामृगशुकशारिकाप्रभृतीनां । शब्दोनश्रूयते

हस्तिपृष्ठमिति एकसालेइतिचश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तम् ॥ १५ ॥ ती० पाण्डुमृत्तिका सुधाधवलितसौधनिचयत्वादयोध्यायाःपाण्डुमृत्ति-
कावत्वं । स० अदूरादितिच्छेदः ॥ २० ॥ स० श्रूयतेपुरा अश्रूयतअशृणवमित्यर्थः । “ पुरिलुङ्वासे ” इतिभूतानद्यतने
विभाषालुङ् । चाल्लङ्घतीत्यर्थे ॥ २२ ॥ ति० अनु मालक्षीकृत्य रुदन्तीव । ममान्यथा महारण्यानीवप्रकाशन्ते । स०
अन्यथाप्रकाशनमेवदर्शयति—तानीति । कामिभिःपरित्यक्तानीतिहेतोः रुदन्तीवप्रकाशन्तइत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ति० मत्तप्र-
मुदितानि मत्तप्रमुदितभृङ्गकोकिलादिमन्ति तादृशस्त्रीपुरुषवन्तिच । स० मत्ताश्चते प्रकर्षेणमुतयेषांते । तैरितानि युक्तानि
॥ २५ ॥ ती० सस्तपणैःअतएवविक्रोशद्भिरिवद्रुमैरुपलक्षितानि । स० विक्रोशद्भिरिवद्रुमैस्सह उद्यानानिपश्यामीत्यन्वयः ।
यद्वा द्रुमैः एतानि आ सम्यक् इतानियुक्तानि ॥ २६ ॥ स० संरक्तां नानारागसहितां मधुरांवाणींव्याहरतांपक्षिणां कलयव्याहर-
[पा०] १ क. ग. ड—ट. सददर्श. २ क. च. रथेसारथिमब्रवीत्. ख. ड. छ. झ. ज. ट. सारथिंचेदमब्रवीत्. ३ क.
घ. ज. वृद्धैराकीर्णा. ४ ख. ड. छ. झ. ज. ट. वरपालिता. ५ क—घ. ज. उद्यानानिच. ६ क. ख. घ—ट. ममान्यथा.
७ ड. च. छ. झ. ज. ट. भातिमां. क. ख. भातिमा. ८ ड. झ. ज. ट. पुरा. ९ घ. प्रमुदितानिवा. १० ग. प्वत्यन्तं.
११ ड. झ. ट. संरक्तां. च. ज. सुरक्तां. ख. अत्यर्थमधुरां. १२ क. च. ज. मुहुः.

चन्दनागरुसंपृक्तो धूपसंमूर्च्छितोऽतुलः ॥ प्रवाति पवनः श्रीमान्किनु नाद्य यथापुंरम् ॥ २८ ॥
 भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसंघटितः पुनः ॥ किमद्य शब्दो विरतः सदाऽदीनगतिः पुरा ॥ २९ ॥
 अनिष्टानि च पापानि पश्यामि विविधानि च ॥ निमित्तान्यमनोज्ञानि तेन सीदति मे मनः ॥ ३० ॥
 सर्वथा कुशलं सूत दुर्लभं मम बन्धुषु ॥ तथा ह्यसति संमोहे हृदयं सीदतीव मे ॥ ३१ ॥
 विषण्णः श्रान्तहृदयस्त्रस्तः स ललितेन्द्रियः ॥ भरतः प्रविवेशाशु पुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ ३२ ॥
 द्वारेण वैजयन्तेन प्राविशच्छ्रान्तवाहनः ॥ द्वास्थ्यैरुत्थाय विजयं पृष्ठस्तैः सहितो ययौ ॥ ३३ ॥
 स त्वनेकाग्रहृदयो द्वास्थ्यं प्रत्यर्च्य तं जनम् ॥ सूतमश्वपतेः क्लान्तमब्रवीत्तत्र राघवः ॥ ३४ ॥
 किमहं त्वरया नीतः कारणेन विनाऽनघ ॥ अशुभाशङ्कि हृदयं शीलं च पततीव मे ॥ ३५ ॥
 श्रुता नो यादृशाः पूर्वं नृपतीनां विनाशने ॥ आकारांस्तानहं सर्वानिह पश्यामि सारथे ॥ ३६ ॥
 संमार्जनविहीनानि परुषाण्युपलक्ष्ये ॥ असंयतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्वशः ॥ ३७ ॥
 बलिकर्मविहीनानि धूपसंमोदनेन च ॥ अनाशितकुटुम्बानि प्रभाहीनजनानि च ॥
 अलक्ष्मीकानि पश्यामि कुटुम्बिभवनान्यहम् ॥ ३८ ॥
 अपेतमाल्यशोभान्यप्यसंमृष्टाजिराणि च ॥ देवागाराणि शून्यानि न चाभान्ति यथापुंरम् ॥ ३९ ॥
 देवतार्चाः प्रविद्धाश्च यज्ञगोष्ठ्यस्तथाविधाः ॥ माल्यापणेषु राजन्ते नाद्य पण्यानि वा तथा ॥ ४० ॥

॥ २७ ॥ चन्दनागरुसंपृक्तः चन्दनागरुगन्धसंपृक्तः । धूपसंमूर्च्छितः धूपव्याप्तः । श्रीमान् रमणीयः ॥ २८ ॥ कोणसंघटितः भेरीमृदङ्गवीणावादनसाधनभूतदण्ड-हस्ततलाङ्गुल्याद्याहतिजनितः । सदाअदीनगतिरिति पदच्छेदः । पुरा अदीनगतिः शब्दः अद्य पुनः किमर्थं विरतः उपरतः ॥ २९ ॥ अनिष्टानि अनिष्टसूचकानि । पापानि क्रूराणि । “पापं स्यात्क्रूरपाप्मनोः” इति वैजयन्ती । अमनोज्ञानि दर्शनमात्रेण दुःखकराणि । निमित्तानि अशुभसूचकानि शिवावाशितादीनि ॥ ३० ॥ संमोहे संमोहकारणे ॥ ३१ ॥ विषण्णः दुःखितः । श्रान्तहृदयः कलुषितमनस्कः । ललितेन्द्रियः क्षुभितबाह्येन्द्रियः ॥ ३२ ॥ वैजयन्तेन वैजयन्ताख्येन । द्वारेण नगरपश्चिमद्वारेण । अत्ररे इति गायत्र्यक्षरं । पञ्चसहस्राणि श्लोकानांगतानि ॥ ३३ ॥ अनेकाग्रहृदयः व्याकुलमनः । प्रत्यर्च्य सोपचारनि-

वर्त्य ॥ ३४ ॥ कारणेन विना आह्वानकारणोक्तिर्विना । त्वरयानीतः द्रुतं वसिष्ठेनानीतः । अनघेति चिन्तासमर्थतोक्तिः ॥ ३५ ॥ नः अस्माभिः । आकारान् वक्ष्यमाणान् तान् तादृशान् । इह नगरे ॥ ३६ ॥ आकारानेव दर्शयति—संमार्जनविहीनानीत्यादिना । संमार्जनविहीनानि कानिचित्कुटुम्बिभवनानीति शेषः ॥ ३७ ॥ धूपसंमोदनेन धूमपरिमलेन । विहीनानीत्यनुकर्षः । अनाशितकुटुम्बानि अभोजितकुटुम्बानि । प्यन्तप्रयोगः । भोजयितृणामपि दुःखाक्रान्ततयापाकयत्नाभावात् ॥ ३८ ॥ अपेतमाल्यशोभा द्वारिबद्धपुष्पदामशोभा येभ्यस्तानि । शून्यानि पूजकपरिचारकादिरहितानि ॥ ३९ ॥ देवतार्चाः देवपूजाः । प्रविद्धाः लुप्ताः । “अर्चा पूजा प्रतिमयोः” इति वैजयन्ती । यज्ञगोष्ठयः यज्ञसभाः । तथाविधाः प्रविद्धा इत्यर्थः ।

तामृगाणामिति बुद्ध्या विवेकेनान्वयः ॥ २७ ॥ ति० पापानि क्रूराणि काकादयः ॥ ३० ॥ ती० वैजयन्तेनेत्युक्तिरिन्द्रप्रासादसदृशत्वेन निर्मितत्वात् । यद्वा विजयप्रदविन्यासविशेषवत्त्वेन । यद्वा वैजयन्ती पताकाऽस्यास्तीति वैजयन्तं । अर्शआद्यच् ॥ ३२ ॥

[पा०] १ ड. झ. चन्दनागरु. २ क. ड. ज. झ. संपृक्तधूप. घ. संपृक्तधूम. ३ क. ड. ज. झ. संमूर्च्छितोऽमलः. ४ ड. छ—ट. पुरा. ५ ज. सर्वथा. ६ क. च. व. ट. मेऽवसीदति. ख. मेविषीदति. ७ क. ग. च—ट. संकुलितेन्द्रियः. घ. ड. संकुलितेन्द्रियः. ८ क. च. व. विजयमुक्तस्तैः. ९ च. ट. सचानेकाग्र. १० ग. श्रान्तं. ११ क. ख. कारणानि. १२ घ. अशुभाशंसि. १३ क. ग—ट. शोभानि असंमृष्टा. ख. शोभानि ह्यसंमृष्टा. १४ क. च. छ. ज. व. ट. न च भान्ति. ख. ग. ड. झ. न भान्तीह. १५ ख. ग. ड. छ—ट. पुरा. १६ ज. प्रतिष्ठाश्च. ख. प्रसिद्धाश्च. ग. प्रवृद्धाश्च. १७ छ. झ. यज्ञगोष्ठास्तथैव च. ट. यज्ञगोष्ठास्तथाविधाः. १८ च. व. ट. पण्यानि च.

दृश्यन्ते वणिजोप्यद्य न यथापूर्वमत्र वै ॥ ध्यानसंविग्रहदया नष्टव्यापारयन्त्रिताः ॥

देवायतनचैत्येषु दीनाः पक्षिगणास्तथा ॥ ४१ ॥

मलिनं चाश्रुपूर्णाक्षं दीनं ध्यानपरं कृशम् ॥ सस्त्रीपुंसं च पश्यामि जनमुत्कण्ठितं पुरे ॥ ४२ ॥

इत्येवमुक्त्वा भरतः स्मृतं तं दीनमानसः ॥ तान्यरिष्टान्ययोध्यायां प्रेक्ष्य राजगृहं ययौ ॥ ४३ ॥

तां शून्यशृङ्गाटकवेश्मरथ्यां रजोरुणद्वारकपाटयन्त्राम् ॥

दृष्ट्वा पुंरीमिन्द्रपुरप्रकाशां दुःखेन संपूर्णतरो बभूव ॥ ४४ ॥

बहूनि पश्यन्मनसोप्रियाणि यान्यन्यदा नास्य पुरे बभूवुः ॥

अवाक्छिरा दीनमना नहृष्टः पितुर्महात्मा प्रविवेश वेश्म ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

पितृगृहगतवता भरतेन तत्र तददर्शनात्कैकेयीगृहमेत्यतदभिवादनपूर्वकतदीयप्रश्नोत्तरत्वेन मातामहादिकुशलमभिधाय तं प्रतिदशरथस्थितिप्रश्नः ॥ १ ॥ कैकेय्या भरतप्रतिराज्ञोलोकान्तरगतेः तद्धेतुतयारामप्रवासनस्य तत्कारणत्वेन स्त्रीयवस्याच-
नायाश्च निवेदनपूर्वकतत्समाश्वासनेन पितृसंस्करणपूर्वकं राज्येऽभिषेकचोदना ॥ २ ॥

अपश्यंस्तु ततस्तत्र पितरं पितुरालये ॥ जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये ॥ १ ॥

अनुप्राप्तं तु तं दृष्ट्वा कैकेयी प्रोषितं सुतम् ॥ उत्पपात तदा हृष्टा त्यक्त्वा सौवर्णमासनम् ॥ २ ॥

स प्रविश्यैव धर्मात्मा खगृहं श्रीविवर्जितम् ॥ भरतः प्रतिजग्राह जनन्याश्चरणौ शुभौ ॥ ३ ॥

सां तं मूर्धन्युपाग्राय परिष्वज्य यशस्विनम् ॥ अङ्गे भरतमारोप्य ग्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥

अद्य ते कतिचिद्रात्र्यच्युतस्यार्यकवेश्मनः ॥ अपि नाध्वश्रमः शीघ्रं रथेनापततस्तव ॥ ५ ॥

आर्यकस्ते सुकुशली युधाजिन्मातुलस्तव ॥ प्रवासाच्च सुखं पुत्र सर्वं मे वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥

पण्यानि क्रयपुष्पाणि ॥ ४० ॥ ध्यानसंविग्रहदयाः ध्या-
नासक्तहृदयाः । नष्टव्यापारयन्त्रिताः नष्टक्रयविक्रया-
दिव्यापाराः । यन्त्रिताः निरुद्धाश्च । यत्रिसंकोचइति-
धातुः ॥ ४१ ॥ स्त्रीपुंसेति निपातनात् समासान्तोच्प्र-
त्ययः । समुदायसमुदायिनोर्भेदविवक्षया जनविशेषण-
त्वं ॥ ४२ ॥ तान्यरिष्टानि प्रेक्ष्य तं स्मृतमित्येवमुक्त्वेत्य-
न्वयः ॥ ४३ ॥ शून्याः जनरहिताः शृङ्गाटकवेश्मर-
थ्याः चतुष्पथगृहवीथयोयस्यां । रजोरुणद्वारकपाट-
यन्त्रां रजोभिः अरुणानिमलिनानि द्वारस्थकपाटानां
यन्त्राणि दारुबन्धादीनियस्यां । संमार्जनाद्यभावाद्वि-

तिभावः ॥ ४४ ॥ अन्यदा पूर्वकाले । अस्य भरतस्य ।
यानि अप्रियाणि न बभूवुः तानि मनसोप्रियाणि पश्य-
न्सन् अवाक्छिराः अवनतशिराः । नहृष्टः अहृष्टः
महात्मा महाधैर्यः ॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयो-
ध्याकाण्डव्याख्याने एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

कतिचिदिति प्रश्ने पृथङ्निपातोवा । च्युतस्य
निर्गतस्य । आर्यकः मातामहः । अपिः प्रश्ने
॥ ५ ॥ आर्यकः सुकुशली किमिति शेषः । प्रवासात्

शि० तदेवमङ्गयन्तरेण बोधयन्नाह—बभूवेति । अन्यदा अन्यस्मिन्काले यानि अप्रियाणि अस्य पुरे न बभूवुः तानि पश्यन्महात्मा
भरतः नहृष्टः हर्षाभावविशिष्टो बभूव । पितुर्वेश्मप्रविवेशच । ति० अन्यदा राजजीवने ॥ ४५ ॥ इत्येकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

स० खगृहं स्वमातृगृहं ॥ ३ ॥ स० कतिचित् कियत्स्यः । शि० कतिरात्र्यः व्यतीता इति शेषः ॥ ५ ॥

[पा०] १ ख. च. ज. ट. वणिजोप्यत्र. २ ख. च. ज. ज. ट. मद्यवै. ३ ड. झ. ट. पक्षिमृगास्तथा. घ. ज. पक्षिमृगाः
स्थिताः. ४ क—छ. झ. ज. ट. तान्यनिष्ठानि. ५ क. छ. झ. ज. ट. मिन्द्रपुरी. ६ ड. छ. झ. ट. ठ. बभूव. ७ ज. यान्य-
न्यथा. ८ ख. नात्र. ९ छ. झ. ट. प्रेक्ष्यजग्राह. १० ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. तंमूर्ध्निसमुपाग्राय. क. सामूर्ध्निसमाग्राय.

एवं पृष्ठस्तु कैकेय्या प्रियं पार्थिवनन्दनः ॥ आचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राजीवलोचनः ॥ ७ ॥
 अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्थकवेश्मनः ॥ अम्बायाः कुशली तातो युधाजिन्मातुल्य मे ॥ ८ ॥
 यन्मे धनं च रत्नं च ददौ राजा परंतपः ॥ परिश्रान्तं पथ्यभवत्ततोऽहं पूर्वमागतः ॥ ९ ॥
 राजवाक्यहरैर्दूतैस्त्वय्यमाणोऽहमागतः ॥ यदहं प्रष्टुमिच्छामि तदम्बा वक्तुमर्हति ॥ १० ॥
 शून्योऽयं शयनीयस्ते पर्यङ्को हेमभूषितः ॥ न चायमिक्ष्वाकुजनः ग्रहृष्टः प्रतिभाति मा ॥ ११ ॥
 राजा भवति भूयिष्ठमिहाम्बाया निवेशने ॥ तमहं नाद्य पश्यामि द्रष्टुमिच्छन्निहागतः ॥ १२ ॥
 पितुर्ग्रहीष्ये चैरणौ तं ममाख्याहि पृच्छतः ॥ आहोस्त्रिदम्ब ज्येष्ठायाः कौसल्याया निवेशने ॥ १३ ॥
 तं प्रत्युवाच कैकेयी प्रियवद्वोरमप्रियम् ॥ अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता ॥ १४ ॥
 या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ॥ राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतांगतिः ॥ १५ ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं धर्माभिजनवाञ्छुचिः ॥ पपात सहसा भूमौ पितृशोकबलार्दितः ॥ १६ ॥
 हा हतोस्मीति कृपणां दीनां वाचमुदीरयन् ॥ निपपात महाबाहुर्बाहू विक्षिप्य वीर्यवान् ॥ १७ ॥
 ततः शोकेन संवीतः पितुर्मरणदुःखितः ॥ विललाप महातेजा भ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ १८ ॥
 एतत्सुखचिरं भाति पितुर्मे शयनं पुरा ॥ शशिनेवामलं रात्रौ गगनं तोयदात्यये ॥ १९ ॥
 तदिदं न विभात्यद्य विहीनं तेन धीमता ॥ व्योमेव शशिना हीनमप्लुष्क इव सागरः ॥ २० ॥
 बाष्पमुत्सृज्य कण्ठेन स्वार्तः परमपीडितः ॥ प्रच्छाद्य वदनं श्रीमद्वस्त्रेण जयतांवरः ॥ २१ ॥
 तमार्तं देवसंकाशं समीक्ष्य पतितं भुवि ॥ निकृत्तमिव सालस्य स्कन्धं परशुना वने ॥ २२ ॥
 मत्तमातङ्गसंकाशं चन्द्रार्कसदृशं भुवः ॥ उत्थापयित्वा शोकार्तं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥

इतो निर्गमादारभ्य अपिसुखमित्यनुषक्तापि नाऽन्वयः ।
 एतत्सर्वमेव वक्तुमर्हसीतियोजना ॥ ६—७ ॥ अद्य रात्रिः
 अस्मादह्नः पूर्वरत्रिः । सप्तमी । अतः “सप्तरात्रोषितः
 पथि” इत्यनेन न विरोधः ॥ ८ ॥ राजा मातामहः ।
 धनं प्रागुक्ताश्वादि । यद्ददौ तत् परिश्रान्तं परिश्रान्त-
 वाहनं । अतएव पथ्यभवत् ॥ ९—१० ॥ शून्यः
 पितृशून्यः । शयनीयः शयनार्हः । इक्ष्वाकुजनः
 दशरथजनः ॥ ११ ॥ भवतीत्यत्रेति करणं द्रष्टव्यं ।
 भूयिष्ठं प्राचुर्येण ॥ १२ ॥ कौसल्यायानिवेशने
 भवतिकिमित्यनुषञ्जनीयं ॥ १३ ॥ अजानन्तं राजवृत्ता-
 न्तमजानन्तं । प्रियवत् प्रियमिव । प्रजानन्ती अपि

यमुवाचेत्यन्वयः । तत्र हेतुः—राज्यलोभेन मोहितेति
 ॥ १४ ॥ अस्य दुःखमनुत्पादयन्ती मृदूत्तया मरणमाह
 —येति । यायजूकः इज्याशीलः । “इज्याशीलो याय-
 जूकः” इति हलायुधः ॥ १५—१७ ॥ शोकेन संवीतः
 शोकेनावृतः । मरणदुःखितः मरणश्रवणेन संजात-
 दुःखः । भ्रान्ता अनवस्थिता आकुलिता खिन्ना चेतना-
 यस्य सः भ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ १८ ॥ विलापमेवाह
 —एतदित्यादिना ॥ १९ ॥ अप्लुष्कः शुष्कापः ।
 आहिता इत्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः । उच्छुष्क इति
 पाठान्तरं ॥ २० ॥ कण्ठेन कण्ठस्वरेण । स्वार्तः सुतरा-
 न्मार्तः । अभवदिति शेषः । परमपीडितः मानसव्य-

शि० सप्तमी सप्तम्याः इः गमनं व्यतीतत्वं इत्यर्थः । यस्यास्मा अष्टमीत्यर्थः । अतएव सप्तरात्रोषितः पथीति पूर्वोक्तेन न विरोधः
 ॥ ८ ॥ शि० मेमद्यं यद्धनं रत्नं च राजा ददौ तेन तद्भारेण परिश्रान्तं वाहनं जातमिति शेषः ॥ ९ ॥ शि० अंबा त्वं वक्तुमर्हसि । स०
 अंबा आवक्तुमर्हसीतिच्छेदः ॥ १० ॥ ति० अंबा ज्येष्ठायाः अंबानां मध्येया ज्येष्ठा तस्याः । निवेशने तिष्ठतीति शेषः ॥ १३ ॥
 स० यागतिः देहान्तरेण प्राप्यं स्थानं ॥ १५ ॥ स० पुरा भाति अभात् । तोयदात्यये शरत्काले ॥ १९ ॥ ति० अप्लुष्कमि-
 व सागर इति पाठे सागरस्वरूपमित्यर्थः । स० शुष्काप इति पाठे समासान्तोकारप्रत्ययः ॥ २० ॥ स० मत्तमातङ्गसंकाशं धूलिप्र-

[पा०] १ ग. च. छ. ज. ट. आचष्टे. २ ट. ठ. वक्तुमर्हसि. ३ क. ड. च. छ. झ. ञ. ट. भातिमे. च. भातिमां. ४ अ-
 स्मिञ्छोके पूर्वोत्तरार्धयोः पौर्वापर्यं क. पाठे दृश्यते. ५ क. ड. च. छ. झ. ञ. ट. पादौच. ६ ड. च. छ. झ. ञ. ट. दंबाज्ये-
 ष्ठायाः. ७ ग. घ. ज. पतिः. ८ ड. झ. ट. कृपणं. ९ क. महाबाहुर्भुवि. १० घ. संविभः. ११ क—घ. मुच्छुष्क इव. १२ ग.
 भरतो बाष्पमुत्सृज्य. १३ ड. छ. झ. स्वात्मना परिपीडितः. १४ क. ख. घ—छ. झ. ट. मातामातङ्ग. १५ ड. छ. झ. ट. सुतं.

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे राजन्नत्र महायशः ॥ त्वद्विधा न हि शोचन्ति सन्तः सदसि संमताः ॥२४॥
दानयज्ञाधिकारा हि शीलश्रुतिवचोनुगा ॥ बुद्धिस्ते बुद्धिसंपन्न प्रभेवार्कस्य मन्दिरे ॥ २५ ॥
स रुदित्वा चिरं कालं भूमौ विपरिवृत्य च ॥ जननीं प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृतः ॥ २६ ॥
अभिषेक्ष्यति रामं नु राजा यज्ञं नु यक्ष्यते ॥ इत्यहं कृतसंकल्पो हृष्टो यात्रार्मयासिषम् ॥ २७ ॥
तदिदं ह्यन्यथा भूतं व्यवदीर्णं मनो मम ॥ पितरं यो न पश्यामि नित्यं प्रियहिते रतम् ॥ २८ ॥
अम्ब केनात्यगाद्राजा व्याधिना मय्यनागते ॥ धन्या रामादयः सर्वे यैः पिता संस्कृतः स्वयम् ॥२९॥
न नूनं मां महाराजः प्राप्तं जानाति कीर्तिमान् ॥ उपजिघ्रेद्धि मां मूर्ध्नि तातः संनम्य सत्वरम् ॥३०॥
क स पाणिः सुखस्पर्शस्तातस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ १२ येन मां रजसा ध्वस्तमभीक्ष्णं परिमार्जति ॥३१॥
यो मे भ्राता पिता बन्धुर्यस्य दासोऽसि धीमत्तः ॥ तस्य मां शीघ्रमाख्याहि रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥३२॥
पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्यस्य जानतः ॥ तस्य पादौ गृहीष्यामि स हीदानीं गतिर्मम ॥३३॥
धर्मविद्धर्मनित्यश्च सत्यसन्धो दृढव्रतः ॥ आर्यः किमब्रवीद्राजा पिता मे सत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥
[गुरुरेकः प्रजानां तु पिता मे सत्यविक्रमः] ॥ पश्चिमं साधु संदेशमिच्छामि श्रोतुमात्मनः ॥
इति पृष्टा यथातत्त्वं कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
रामेति राजा विलपन्हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ स महात्मा परं लोकं गतो गतिमतां वरः ॥ ३६ ॥

थायुक्तः ॥ २१—२३ ॥ राजन्निति भरतशोकनिव-
र्तनार्थमित्युक्तवती । सदसिसंमताः सभ्या इत्यर्थः
॥ २४ ॥ दानयज्ञौ अधिक्रियेते अनयेति दानयज्ञाधि-
कारा । तत्र ह्येतुः शीलेति । शीलं सदृच्छ्रुतिवचोवेदवा-
क्यं ते अनुगच्छतीति तदनुगा तदनुसारिणी बुद्धिः
अध्यवसायः । अर्कस्य प्रभामन्दिर इव सूर्यप्रभायथा
स्वस्थाने निश्चला भवति तथा ते बुद्धिर्निश्चला भातीत्यर्थः ।
मन्दर इति पाठे अर्कस्य प्रभामन्दर इवेत्युक्तिरत्युन्नतम-
न्दरपर्वते अर्कप्रभायाः पर्वतान्तरापेक्षया चिरकालाव-
स्थानात् । [मन्दर इति पाठे मन्दरशिखरे स्थित-

स्यार्कस्य प्रभेवाधिकप्रकाशवतीत्यर्थः । उत्तरायणे हि म-
न्दरगतस्य सूर्यस्य प्रभाऽधिकप्रकाशत इति प्रसिद्धम्]
॥ २५—२६ ॥ यज्ञं यक्ष्यत इति यज्ञं करिष्यत इत्यर्थः ।
यात्रार्मयासिषं यात्रामर्कार्षमित्यर्थः ॥ २७ ॥ व्यव-
दीर्णं भिन्नं ॥ २८—३० ॥ परिमार्जति परिमार्ष्टि ।
मां आगतमिति शेषः । क स पाणिः गत इति शेषः
॥ ३१—३४ ॥ आत्मनः संदेशं मद्रिषयसंदेशं
॥ ३५ ॥ एवं पृष्टवन्तं भरतं प्रतित्वा राजा न स्मृतवान्
किंतुराममेव स्मरन् स्वर्गमगादिति पितृविषयस्ते ह निवर्त-

क्षेपेण गजसदृशं । चन्द्रार्कसदृशं रामपक्षाणां चन्द्रसदृशं अन्येषां तापकत्वेन सूर्यसदृशमिति विवेकः ॥ २३ ॥ स० स्वमनोविवक्षया
राजन्नित्युक्तिः ॥ २४ ॥ ति० श्रुतिः श्रुतं । तपः चान्द्रायणादि । शीलश्रुतिमनोनुगेति पाठे तदुभयपरिशीलनविषयं यन्मनः संक-
ल्पात्मकं तदनुगा बुद्धिः अध्यवसायात्मिका । अर्कस्य मन्दिरे अर्कमण्डले । तदेव हि तस्य गृहं । स० अर्कप्रभायथामन्दिरे समुद्रे
सर्वदा व्याप्ता तथा तव बुद्धिरपि लौकिकालौकिकविषये व्याप्तेत्यर्थः । यद्वा मन्दिरे गृहे । अर्कस्य स्फटिकस्य । प्रभायथा तथा तव बु-
द्धिरपि स्वच्छा । “अर्कोऽर्कपणैस्फटिके” “मन्दिरं नगरेऽगारे मन्दिरं मकरालये” इति विश्वः ॥ २५ ॥ ति० अयाचिषमिति पाठे
मातामहमिति शेषः ॥ २७ ॥ शि० मां प्राप्तं तातो राजानं जानाति । नूनं निश्चितमेतत् । अन्यथामां संनाम्य मूर्ध्नि उपजिघ्रेत् । तुर-
न्यथार्थे ॥ ३० ॥ शि० गुरुरिति । तुयतः मे पिता प्रजानामेको मुख्यः । गुरुः उपदेष्टा । अतः आत्मनः मत्संबन्धिनं । पश्चिमं
अन्तिमं । संदेशं तदुपदिष्टं श्रोतुमिच्छामि । एतेन संदेशं वदेति सूचितं ॥ ३५ ॥ ति० विलपन्परलोकं गतः न तु किंचिदपि संदेशम-

[पा०] १ क. ख. ग. ड. च. छ. ज. राजपुत्र. २ क. त्वद्विधाहिन. ३ क. घ—ट. तपोनुगा. ४ घ. मण्डले. ५ ड.
छ. झ. ट. परिविष्ट. ६ क. ख. ड—ट. रामंतु. ७ च. रामोयज्ञेन. ख. राजायने. ८ छ. ट. अयाचिष. ९ घ. भूतमवदीर्ण.
१० ड. छ. झ. ट. जिघ्रेत्. ११ ग. ड. छ. झ. ज. ट. संनाम्य. १२ ड. छ. झ. ट. योहिमां. १३ ज. त्राता. १४ ड. छ.
झ. ट. संमतः. १५ क. श्रेष्ठो. १६ ड. छ. झ. ट. धर्मविद्धर्मशीलश्च. १७ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. महाभागो. १८ क.
ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. आर्ये. १९ इदमर्थ. ट. पुस्तके दृश्यते. २० झ. मतिमतां.

इमां तु पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव ॥ कालधर्मपरिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः ॥ ३७ ॥
 सिद्धार्थास्ते नरा राममागतं सीतया सह ॥ लक्ष्मणं च महाबाहुं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् ॥ ३८ ॥
 तच्छ्रुत्वा विषसादैव द्वितीयाप्रियशंसनात् ॥ विषण्णवदनो भूत्वा भूयः पप्रच्छ मातरम् ॥ ३९ ॥
 क्व चेदानीं स धर्मात्मा कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च समं गतः ॥ ४० ॥
 तथा पृष्टा यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ माताऽस्य युगपद्वाक्यं विप्रियं प्रियशङ्कया ॥ ४१ ॥
 स हि राजसुतः पुत्र चीरवासा महावनम् ॥ दण्डकान्सह वैदेह्या लक्ष्मणानुचरो गतः ॥ ४२ ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतस्त्रस्तो भ्रातृश्चारित्रशङ्कया ॥ स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात्प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४३ ॥
 कश्चिन्न ब्राह्मणधनं हृतं रामेण कस्य चित् ॥ कश्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥ ४४ ॥
 कश्चिन्न परदारान्वा राजपुत्रोऽभिमन्यते ॥ कस्मात्स दण्डकारण्ये भ्रूणहेव विवासितः ॥ ४५ ॥
 अथास्य चपला माता तत्स्वकर्म यथातथम् ॥ तेनैव स्त्रीस्वभावेन व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥
 एवमुक्ता तु कैकेयी भरतेन माहात्मना ॥ उवाच वचनं हृष्टा भूढा पण्डितमानीनी ॥ ४७ ॥
 न ब्राह्मणधनं किञ्चिद्धृतं रामेण कस्य चित् ॥ कश्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥
 न रामः परदारांश्च चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ॥ ४८ ॥

नाभिप्रायेणोत्तरमाह—रामेत्यादिना ॥ ३६ ॥ इमा-
 मित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । सिद्धार्थाः कृतार्थाः ।
 पुनरागतं द्रक्ष्यन्तीति इमांवाचं व्याजहरेतिसंबन्धः
 ॥ ३७—३८ ॥ द्वितीयाप्रियशंसनात् राजम-
 रणापेक्ष्यारामस्यदेशान्तरगमनरूपाप्रियस्यद्वितीयत्वं
 ॥ ३९—४० ॥ यथातथमिति सम्यक्पाठः । यथा-
 चायमिति पाठे अयं वृत्तान्तः यथा तथाऽऽख्यातुमि-
 ल्यन्वयः । विप्रियं रामविवासनप्रतिपादकं । प्रियश-
 ङ्कया एतच्छ्रवणेन भरतस्य प्रियं भविष्यतीति वितर्केण ।
 “शङ्कावितर्कभययोः” इति वैजयन्ती । युगपत्
 राजमरणकथनसमकालमेव । यद्वा युगपदाख्यातुमु-
 पचक्रमे इत्युपक्रमस्य वक्ष्यमाणपरत्वात् । “याचित-
 स्तेपिताराज्यं रामस्य च विवासनं” इति वक्ष्यमाणवा-
 क्यार्थाभिप्रायेण यौगपद्यं ॥ ४१ ॥ दण्डकान् महावन-

मिति वेदाः प्रमाणमिति वन्निर्देशः ॥ ४२ ॥ चारित्रश-
 ङ्कया चारित्रं किमभूदिति शङ्कया । वंशस्य माहात्म्यात्
 असदाचारवैमुख्यपूर्वकसदाचारनिरतत्वं वंशस्य माहा-
 त्म्यं ॥ ४३ ॥ ब्राह्मणधनमित्यत्राविभक्तिको निर्देशः ।
 कस्यचिद्ब्राह्मणस्येत्यर्थः । यद्वा कस्यचित् कस्माच्चिद्धे-
 तोरित्यर्थः ॥ ४४ ॥ भ्रूणः श्रुताध्ययनसंपन्नः । “अ-
 नूचानोगुणैर्युक्तो ब्रतस्वाध्यायवाञ्छुचिः । भ्रूण इत्यु-
 च्यते स हि स्वेषयो विजितेन्द्रियः” इति स्मृतेः ॥ ४५ ॥
 यथातथं यथावृत्तं । निपातनात्साधुः । स्त्रीस्वभावेन
 चापलेनेत्यर्थः । व्याहर्तुमुपचक्रमे वक्तुं व्यवसितवतीत्य-
 र्थः । अथास्येति श्लोको मुनेः खेदाभिनयः एवमिति श्लो-
 कः क्रमिक इति केचित् ॥ ४६ ॥ एवमिति । अयं श्लोकः
 पूर्वानुवादार्थः ॥ ४७ ॥ रामः परदारान् चक्षुर्भ्याम-
 पिन पश्यति एवं सति न स्पृशतीत्यत्र किं वक्तव्यमिति

वोचदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ति० क्वचेदानीं गतइति शेषः । समागतः मिलितः ॥ ४० ॥ ति० प्रियशंसया प्रियशङ्कया । शि० तथा
 तेन प्रकारेण । पृष्टाऽस्य भरतस्य माता कैकेयी । प्रियशंसया प्रियबोधनशीलया वाचा । विप्रियं अप्रियत्वेन प्रतिभासमानं । वाक्यं
 राज्ञोरामादीनां च गमनसूचकवचनं । युगपत् एककालावच्छेदेन । यथान्यायं न्यायमनतिक्रम्य व्याख्यातुं बहुमुपचक्रमे ।
 प्रियशङ्कयेति पाठे तु इदं गमनद्वयं प्रियमप्रियं वेतिसंशयेनोपलक्षितेति कैकेयीविशेषणम् ॥ ४१ ॥ ति० कस्यचित् हेतोरिति शेषः ।
 कस्यचित् अन्यस्यापि धनमिति शेषः । स० यद्वारामेण ब्राह्मणधनं किञ्चिद्वा हृतमितिकस्यापि पुंसः चित् ज्ञानं नेत्यन्वयः ॥ ४४ ॥ ति०

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. इतीमां. २ झ. कालधर्म. ३ क. ड. छ. झ. ज. ट. सिद्धार्थास्तु. ४ ख. ड. छ. झ. ट.
 सहसीतया. ५ ड. च. छ. झ. ज. ट. विषसादैवं. ६ ख. ग. ड.—ट. समागतः. ७ ड. छ. झ. ट. यथान्यायं. ८ च. माता-
 स्य तु महाद्वाक्यं. ख. ग. घ. ज. मातास्य सुमहद्वाक्यं. ९ ड. छ. झ. ट. प्रियशंसया. १० क. च. परदारान् हि. ११ क. च. ज.
 ज. कस्माच्च. १२ ड. छ. झ. ट. भ्रातारामो. १३ ४६—४७ तमश्लोकयोः पौर्वापर्यं क. च. पाठयोर्दृश्यते. १४ ख. ग.
 ड. झ. ट. वृथापण्डित. १५ क. ख. परदारान्स. ड. छ. झ. ट. परदारान्स.

मया तु पुत्रं श्रुत्वैव रामस्यैवाभिषेचनम् ॥ याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनम् ॥ ४९ ॥
 स स्ववृत्तिं समास्थाय पिता ते तत्तथाऽकरोत् ॥ रामश्च सहसौमित्रिः प्रेषितः सीतया सह ॥ ५० ॥
 तमपश्यन्प्रियं पुत्रं महीपालो महायशः ॥ पुत्रशोकपरिचूनः पञ्चत्वमुपपेदिवान् ॥ ५१ ॥
 त्वया त्विदानीं धर्मज्ञ राजत्वमवलम्ब्यताम् ॥ त्वत्कृते हि मया सर्वमिदमेवंविधं कृतम् ॥ ५२ ॥
 मा शोकं मा च सन्तापं धैर्यमाश्रय पुत्रक ॥ त्वदधीना हि नगरी राज्यं चैतदनामयम् ॥ ५३ ॥
 तत्पुत्र शीघ्रं विधिना विधिज्ञैर्वसिष्ठमुख्यैः सहितो द्विजेन्द्रैः ॥
 संकाल्य राजानमदीनसत्त्वमात्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ॥ ५४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

भरतेन बहुधा कैकेयीगर्हणपूर्वकं तां प्रतिवनाद्रामस्यायोध्याप्रत्यानयनेन राज्येऽभिषेचनपूर्वकं स्वस्य तस्मिन्दासी भवनप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

["कैकेय्याप्येवमुक्तस्तु भरतो राघवानुजः ॥ कर्णौ कराभ्यां प्रच्छाद्य पपात धरणीतले ॥ १ ॥
 श्रुत्वा तु पितरं वृत्तं आतरौ च विवासितौ ॥ भरतो दुःखसंतप्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
 किमु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः ॥ विहीनस्याथ पित्रा च आत्रा पितृसमेन च ॥ ३ ॥
 दुःखे मे दुःखमकरोव्रणे क्षारमिवौदधाः ॥ राजानं प्रेतभावस्यं कृत्वा रामं च तापसम् ॥ ४ ॥
 कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता ॥ अङ्गारमुपगूह्य स पिता मे नावबुद्धवान् ॥ ५ ॥

भावः ॥ ४८ ॥ तेराज्यं रामस्य विवासनं च पिता याचितः पूर्वदत्तवरद्वयविषयत्वेन याचित इत्यर्थः ॥ ४९ ॥
 स्ववृत्तिं स्वप्रतिज्ञारूपां वृत्तिं ॥ ५० ॥ पुत्रशोकपरिचूनः पुत्रशोकेन परिचूनः तप्तः । विलपन्नित्यर्थो वा ।
 "दिवो विजिगीषायां" इति निष्ठानत्वं ॥ ५१ ॥
 धर्मज्ञ राजनीतिज्ञ ॥ ५२ ॥ अनामयं निरुपद्रवं ॥ ५३ ॥ संकाल्य संस्कृत्य ॥ ५४ ॥ इति श्रीगोवि-

न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरारख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

वृत्तं अतीतं मृतमिति यावत् ॥ २ ॥ कार्यं प्रयोजनं । हतस्य भाग्यहीनस्य ॥ ३ ॥ दुःखे दुःखकरणात् व्रणक्षाराधानसादृश्यं ॥ ४ ॥ कालरात्रिः प्रलयकालोत्थितसर्वसंहारशक्तिः । उपगूह्य आलिङ्ग्य

भ्रूणहेव विवासित इति पाठे सर्वशाखाध्यायीभ्रूण इति तीर्थः । भ्रूणः गर्भ इत्यन्ये ॥ ४५ ॥ ति० स्त्रीस्वभावेन धर्माधर्महिताहितोचितानुचितविवेकशून्यतारूपेण । शि० स्त्रीस्वभावेन स्त्रीपुंसतरामभावो यस्य तेन अतिधैर्येणेत्यर्थः । रामानु० भ्रूणहेव विवासित इति श्लोकानन्तरं एवमुक्तेति श्लोकश्चेत्सुसंगतं भवति । मध्ये अथास्येति श्लोको वर्तते । स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेति न्यायेनास्य व्याख्याक्रियते । व्याहृतमुपचक्रमे वक्तुं व्यवसितवतीत्यर्थः । शि० पञ्चलं पञ्चभ्यः पञ्चसंख्याकभूतनिर्मितेभ्यः त्वं अन्यं साकेतमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

ति० धर्मज्ञ रामवत्पित्राज्ञापालनरूपधर्मज्ञ । शि० ननु किमर्थमेवं कृतमित्यत आह—त्वत्कृते त्वत्तः अन्यस्य देवादेः कृते कार्यार्थं ॥ ५२ ॥ शि० अदीनसत्त्वं नदीनक्षीणसत्त्वेन तं । राजानं राजत्वं संकल्प्य वसिष्ठायुपदेशपूर्वकं गृहीत्वा । आत्मानं स्वबुद्धिं अभिषेचयस्व राजानीतोत्थापय निवेशयेत्यर्थः । राजशब्दो भावप्रधानः ॥ ५४ ॥ इति द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

ति० पितुः वृत्तं अलयः । शि० पितुः वृत्तं वृत्तान्तं ॥ २ ॥ ति० क्षारं खरमूत्रसहितचूर्णं । स० दुःखे पितुः दुःखे दुःखं रामविवासनजं । व्रणे छिन्नप्रदेशे । औदधं उदधिभवं । क्षारं लवणरसं ॥ ४ ॥ स० कालरात्रिरिव संहारकालिकरात्रिरिव ।

[पा०] १ घ. मयापि. २ घ. श्रुत्वातु. ३ ड. छ. झ. ज. ट. रामस्येहा. ख. राजारामाभि. ४ ड. तेन तथा. ५ ख. ड. छ. झ. ट. रामस्तु. ६ क. ग. घ. प्रेषितः. ७ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. सहसीतया. ८ ख. पञ्चलं समुपेयिवान्. ९ च. ञ. मुनीन्द्रैः. १० ड. ज. ट. संकल्प्य. ख. संस्कार्य. ११ अयं श्लोकः ख. पुस्तके दृश्यते. १२ क. ग. च. ज. श्रुत्वा च पितरं. ड. छ. झ. ट. श्रुत्वा च पितुर्द्वयं. १३ ख. भरतः शोकसंतप्तः. १४ छ. ट. किंतु. १५ ड. झ. ट. मिवाददाः. ठ. मिवादधं.

मृत्युमापादितो राजा त्वया मे पापदर्शिनि ॥ सुखं परिहृतं मोहात्कुलेऽस्मिन्कुलपांसिनि ॥ ६ ॥
 त्वां प्राप्य हि पिता मेऽद्य सत्यसंधो महायशः ॥ तीव्रदुःखाभिसंतप्तो वृत्तो दशरथो नृपः ॥ ७ ॥
 विनाशितो महाराजः पिता मे धर्मवत्सलः ॥ कस्मात्प्रव्राजितो रामः कसादेव वनं गतः ॥ ८ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकाभिपीडिते ॥ दुष्करं यदि जीवेतां प्राप्य त्वां जननीं मम ॥ ९ ॥
 नैनु त्वार्योपि धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमाम् ॥ वर्तते गुरुवृत्तिज्ञो यथा मातरि वर्तते ॥ १० ॥
 तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौसल्या दीर्घदर्शिनी ॥ त्वयि धर्मं समास्थाय भगिन्यामिव वर्तते ॥ ११ ॥
 तस्याः पुत्रं कृतात्मानं चीरवल्कलवाससम् ॥ प्रस्थाप्य वनवासाय कथं पापे न शोचसि ॥ १२ ॥
 अपापदर्शनं शूरं कृतात्मानं यशस्विनम् ॥ प्रव्राज्य चीरवसनं किंनु पश्यसि कारणम् ॥ १३ ॥
 लुब्धाया विदितो मन्ये न तेऽहं राघवं प्रति ॥ तथा ह्यनर्थो राज्यार्थं त्वयाऽऽनीतो महानयम् ॥ १४ ॥
 अहं हि पुरुषव्याघ्रावपश्यन्नामलक्ष्मणौ ॥ केन शक्तिप्रभावेन राज्यं रक्षितुमुत्सहे ॥ १५ ॥
 तं हि नित्यं महाराजो बलवन्तं महाबलः ॥ अपाश्रितोऽभूद्धर्मात्मा मेरुमेरुवनं यथा ॥ १६ ॥
 सोऽहं कथमिमं भारं महाधुर्यसमुद्धृतम् ॥ दम्यो धुरमिवासाद्य वहेयं केन चौजसा ॥ १७ ॥
 अथवा मेऽभवेच्छक्तियोगैर्बुद्धिबलेन वा ॥ सकामां न करिष्यामि त्वामहं पुत्रगर्धिनीम् ॥ १८ ॥

॥ ५—७ ॥ महाराजः कस्माद्विनाशितः रामः कस्मात्प्रव्राजित इति संबन्धः । त्वया सर्वनिष्फलमेव कृतमिति भावः ॥ ८ ॥ यदि जीवेतां तदा दुष्करं जीवेतामिति संबन्धः ॥ ९ ॥ आर्यः ज्येष्ठः । वृत्तिः शुश्रूषा । वर्तते करोतीत्यर्थः । मातरि वर्तते मातरि शुश्रूषते ॥ १० ॥ दीर्घदर्शिनी दूरकालभाव्यनर्थदर्शिनी । “ दूरानर्थस्य संदर्शी दीर्घदृष्टिः प्रकीर्तितः ” इति ॥ ११ ॥ तस्याः तादृशधर्मयुक्तायाः ॥ १२ ॥ किंनु पश्यसि कारणं । किं फलं पश्यसीत्यर्थः । फलं हि प्रयोजकतया कारणं । न किमपीत्यर्थः ॥ १३ ॥ अहं राघवं प्रति यथा यादृशप्रकारयुक्तः तथा लुब्धायास्ते लुब्धया त्वया । न विदित इति मन्ये । अविदितत्वे हेतुमाह—तथा हीति । राज्यार्थं मम राज्यार्थं । महानयमनर्थस्त्वया आनीतो हि आनीतः खलु संपादितः खलु ॥ १४ ॥ राघवं प्रत्यहं यादृश इत्युक्तं विवृणोति—अहमिति । अपश्यन् हि अपश्यन्नेव । “ हि हेतावधारणे ” इत्यमरः ।

केन शक्तिप्रभावेन शक्त्यतिशयेन । भ्रातृसंपत्तिरेवममशक्त्यतिशय इति भावः ॥ १५ ॥ न केवलं ममैव रामापेक्षा पितुरपीत्याह—तमिति । मेरुमेरुवनं यथा मेरुजनितमेरुवनस्य तद्रक्षकत्वं परैराक्रमितुमशक्यत्वसंपादनेन ॥ १६ ॥ केन शक्तिप्रभावेनेत्युक्तमर्थसदृष्टान्तमाह—स इति । अहं बालः इमं प्रबुद्धपितृवृत्तं । भारं राज्यभारं । महाधुर्यो महाबलीवर्दः धुरं वहतीति धुर्यः “ धुरो यडूकौ ” इति यत्प्रत्ययः । तेन समुद्धृतं धुरं भारं । पुंस्त्वमार्ष । दम्यः तरुणवत्स इव । “ तर्णकः स्मर्यते वत्सो दम्यो वत्सतरश्च सः ” इति हलायुधः । “ दम्यवत्सतरौ समौ ” इत्यमरश्च । केनौजसा केनावष्टम्भेन । “ ओजो वष्टम्भबलयोः ” इति वैजयन्ती । कथं केन प्रकारेण वहेयं ॥ १७ ॥ योगैः सामदानाद्युपायैः । “ योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ” इत्यमरः । बुद्धिबलेन ग्रहणधारणाद्यष्टाङ्गयुक्तबुद्धिबलेन वा । मेशक्तिर्भवेत् । राजपुत्रत्वेन संभावितत्वात् ।

अङ्गारं अग्निं नावबुद्धवान् धक्ष्यतीति न ज्ञातवान् ॥ ५ ॥ शि० वृद्धः ज्ञानवयोभ्यामधिकः । मेपिता त्वां प्राप्य अद्य अस्मिन्समये । तीव्रदुःखाभिसंतप्तः रामवियोगजनितदुःखाक्रान्तः । अभवदितिशेषः ॥ ७ ॥ ति० सवाकस्माद्वनंगतः । निष्प्रयोजनमेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ शि० अपापदर्शनं पापं स्वाश्रितजनपराधं पश्यति तच्छीलस्तद्भिन्नस्तं स्वाश्रितापराधविषयकज्ञानभाववन्तमित्यर्थः । स० अपापदर्शनं पुण्यप्रापकज्ञानविषयं । कारणं प्रव्राजने ॥ १३ ॥ स० मेरुजनितवनस्य यथा परवृत्तिनिरोधकत्वेन

[पा०] १ क. छ. महातपाः. २ ख. ट. वृद्धो. ३ ड. छ. झ. ट. नन्वार्योपिच. ४ क. वृत्तमनुत्तमं. घ. वृत्तिमनुवृत्तां. ५ ज. तव. ६ घ. ड. छ. झ. ट. महात्मानं. ७ ड. झ. शोचसे. ८ घ—छ. झ. ज. ट. दर्शिनीं. ९ ख. महात्मानं. १० क. ड. च. झ. व. यथा. ११ छ. झ. ट. महौजसं. १२ ड. छ. झ. ट. उपाश्रितो. १३ ख. ग. ड. छ—ट. समुद्यतं. १४ च. छ. झ. ट. सहेयं.

न मे विकाङ्क्षा जायेत त्यक्तुं त्वां पापनिश्चयाम् ॥ यदि रामस्य नावेक्षा त्वयि स्यान्मातृवत्सदा ॥ १९ ॥
 उत्पन्ना तु कथं बुद्धिस्तवेयं पापदर्शिनि ॥ साधुचारित्रविभ्रष्टे पूर्वेषां नो विगर्हिता ॥ २० ॥
 अस्मिन्कुले हि पूर्वेषां ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ॥ अपरे भ्रातरस्तस्मिन्प्रवर्तन्ते समाहिताः ॥ २१ ॥
 न हि मन्ये नृशंसे त्वं राजधर्ममवेक्षसे ॥ गतिं वा न विजानासि राजवृत्तस्य शाश्वतीम् ॥ २२ ॥
 सततं राजवृत्ते हि ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ॥ राज्ञामेतत्समं तत्स्यादिक्ष्वाकूणां विशेषतः ॥ २३ ॥
 तेषां धर्मैकरक्षाणां कुलचारित्रशोभिनाम् ॥ अत्र चारित्रं शौण्डीर्यं त्वां प्राप्य विनिवर्तितम् ॥ २४ ॥
 तवापि सुमहाभागा जनेन्द्राः कुलपूर्वगाः ॥ बुद्धिर्मोहः कथमयं संभूतस्त्वयि गर्हितः ॥ २५ ॥
 न तु कामं करिष्यामि त्वाहं पापनिश्चये ॥ त्वया व्यसनमारब्धं जीवितान्तकरं मम ॥ २६ ॥
 एष त्विदानीमेवाहमप्रियार्थं त्वानघम् ॥ निवर्तयिष्यामि वनाद्भातरं स्वजनप्रियम् ॥ २७ ॥

तथापि पुत्रगर्धिनीं पुत्रप्रयोजनामिलाषवतीं । त्वांस-
 क्रामांनकरिष्यामि गर्हितामिलाषत्वादितिभावः ॥ १८ ॥
 रामस्यत्वयिमातृवत् मातरीव । सदा अवेक्षा भक्ति-
 पूर्वकेक्षणं । यदितस्यात्तदानीं पापनिश्चयं त्वां त्यक्तुं मे
 विकाङ्क्षा काङ्क्षाराहित्यं । न जायेत काङ्क्षान्नायेतैव ।
 रामस्यत्वयिमातृवत्प्रतिपत्तिसद्भावात् । त्वां त्यक्तुं ने-
 च्छामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ नः पूर्वेषां पूर्वैः । विगर्हिता
 इयं बुद्धिः । ज्येष्ठे विद्यमाने कनिष्ठस्य राज्याप्रार्थनाविषया
 बुद्धिः । तव कथमुत्पन्ना ॥ २० ॥ पूर्वेषामिति निर्धा-
 रणेष्वपि । अपरे कनिष्ठाभ्रातरः । तस्मिन् समाहिताः
 प्रवर्तन्ते पितृवत्तत्त्वानुवर्तने सावधाना जीवन्तीत्यर्थः ।
 तथाहमनुः “ज्येष्ठ एव तु गृहीयात्पितृव्यं धनमशेषतः ।
 शेषास्तमनुजीवेयुर्यथैव पितरं तथा” इति ॥ २१ ॥
 राजधर्मं राज्ञां विहितं धर्मं । नावेक्षसे नाद्रियसे ।
 अथवा राजवृत्तस्य राजसमाचारस्य । गतिं प्रकारं वा ।

न जानासीति मन्ये ॥ २२ ॥ न केवलमस्माकमेवायं
 धर्मः किंतु सर्वेषामपीत्याह—सततमिति । राजवृत्ते
 विचार्यमाण इति शेषः । एतद्वाङ्मांसर्वेषांसमं । इक्ष्वा-
 कूणां तु तत् ज्येष्ठामिषेचनं । विशेषतः स्यात् । अस्म-
 लिताचारत्वादिति भावः ॥ २३ ॥ धर्मेण एकारक्षये-
 षांते तथा । कुलचारित्रशोभिनां कुलक्रमागतचरित्रशो-
 भिनां । “चरित्रं चरितं शीलं चारित्रं च समं मतं” इति ह-
 लायुधः । चारित्रशौण्डीर्यं चरित्रगर्वितत्वं चरित्रजनि-
 तसमुन्नतत्वमितियावत् । त्वांप्राप्य विनिवर्तितं त्वत्संब-
 न्धान्निवृत्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥ स्वकुलचारित्रक्रममभिधा-
 यमातृकुलचारक्रममप्याह—तवेति । जनेन्द्राः राजा-
 नः । कुलपूर्वगाः कुलपूर्वाः कुलज्येष्ठाः तान्गच्छन्ती-
 तिकुलपूर्वगाः । ज्येष्ठामिषेचनशीला इत्यर्थः । सुमहा-
 भागाः सुचरित्राः ॥ २५ ॥ फलितमाह—न त्वित्या-
 दिना ॥ २६ ॥ न केवलमिष्टाकरणं अनिष्टमपितव

मेवाश्रयत्वं तथारामोपि परोपद्रवनिवारकत्वेनाश्रय इत्यर्थः ॥ १६ ॥ ति० “त्यजेदेकं कुलस्यार्थं” इति न्यायेन तव विवासनमेव सां-
 प्रतं तथापि रामस्य त्वयिमातृवद्व्यवहारासनकर्तुं शक्यमित्याह—नेति ॥ १९ ॥ ति० अस्मदीये कुले सर्वेषां ज्येष्ठोऽभिषिच्यते
 नत्वापेक्षिकज्येष्ठः ॥ २१ ॥ ति० राजवृत्तस्य राजधर्मस्य । शाश्वतीं अव्यभिचरितां । गतिं फलमपि न जानासीति मन्ये ॥ २२ ॥
 ति० राज्ञां सर्वमिति पाठे सर्वमित्यत्र च्छान्दसीषष्ठ्यर्थे द्वितीया । सर्वेषामित्यर्थः ॥ २३ ॥ ति० धर्मेण एकेन रक्षारक्षणं येषां
 तेषां धर्मैकरक्षाणां । धर्मैकरक्षन्ति तेषां वा । ती० कुलचारित्रयोगिनां कुलशीलयुक्तानां ॥ २४ ॥ ति० तथा त्वयिपि महाकुल-
 प्रसूतायामेवं विधुद्विकारणं न पश्यामीत्याह—तवापीति । हे सुमहाभागे तदुपपादकं विशेषणं—जनेन्द्रकुलपूर्वके इति ।
 जनेन्द्रः कैकेयकुलकूटस्थः पूर्वकः कारणयस्यास्तथाभूते । अतो महाकुलप्रसूतायास्तव गार्हितोयं बुद्धिर्मोहस्त्वयि कथं संभूत इत्यन्वयः
 ॥ २५ ॥ स० एषोहं । अनघे इति चिराभ्यासात् असमयेप्यमनस्कतयोक्तिर्वा । “रक्षोहागमलध्वसन्देहाः” इति वत् अघाभावोऽ-
 नघं तस्मिन् पापाभावे । पुण्यार्थमिति यावत् । इति वार्थः प्रशंसासमयौचित्याज्ज्ञेयः । सुमहाभागे इत्यादिसंबोधनादेः “तां तथाग-
 र्हयित्वा तु” इत्यादिपुरोवादस्य च शाबल्यमेतत्कल्पकमिति मन्तव्यम् ॥ २७ ॥ इति त्रिसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७३ ॥

[पा०]

१ ड. छ. झ. ज. ट. सर्वेषां. २ ग. घ. राजाभिषिच्यते. ३ क. ज. नाभिजानासि. ४ ग. राज्यवृत्तस्य. ५ ड.
 छ. झ. ज. ट. राजपुत्रेषु. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. राजाभिषिच्यते. ७ घ. कुलेचारित्र. ८ ग. ज. योगिनां. ९ क. ख. ग.
 ड. छ. झ. ट. अघ. १० झ. शौटीर्यं. ११ छ. झ. ट. सुमहाभागे जनेन्द्रकुलपूर्वके. १२ क. ख. ग. ड. छ. झ. ज. ट.
 बुद्धिमोहः. १३ घ. लयाहं. १४ ख. छ. झ. ज. ट. यया. क. ड. यथा. १५ क. च. मेवाहं विप्रियार्थं. १६ ठ. तवानघे.

निवर्तयित्वा रामं च तस्याहं दीप्ततेजसः ॥ दासभूतो भविष्यामि सुस्थितेनान्तरात्मना ॥ २८ ॥

इत्येवमुक्त्वा भरतो महात्मा प्रियेतरैर्वाक्यगणैस्तुदंस्ताम् ॥

शोकानुरथापि ननाद भूयः सिंहो यथा पर्वतगह्वरस्थः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

भरतेनपुनःपुनःकैकेयीदुःश्रेष्ठितानुस्मरणेनसमभिवृद्धरोषतयापुनर्विशेषतस्तद्गर्हणम् ॥ १ ॥ तथाकौसल्यायाःपुत्रशोकासहिष्णु-
त्वेकामधेनुचरित्रदृष्टान्तीकृत्यरामस्यवनात्प्रतिनिवर्तनेनराज्येऽभिषेचनपूर्वकंस्वेनतत्प्रतिज्ञातवनवासपूरणोक्तिः ॥ २ ॥ तथा
शोकातिरेकान्मोहाधिगमेनभुविनिपतनम् ॥ ३ ॥

तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा ॥ रोषेण महताऽऽविष्टः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ १ ॥

राज्याद्वंशस्य कैकेयि नृशंसे दुष्टचारिणि ॥ परित्यक्ता च धर्मेण मां मृतं रुदती भव ॥ २ ॥

किंनु तेऽदूषयद्राजा रामो वा भृशधार्मिकः ॥ ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ ॥ ३ ॥

भ्रूणहत्यार्मसि प्राप्ता कुलस्यास्य विनाशनात् ॥ कैकेयि नरकं गच्छ मा च भर्तुः सलोकताम् ॥ ४ ॥

यच्चया हीदृशं पापं कृतं घोरेण कर्मणा ॥ सर्वलोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयम् ॥ ५ ॥

त्वत्कृते मे पिता वृत्तो रामश्चारण्यमाश्रितः ॥ अयशो जीवलोके च त्वयाऽहं प्रतिपादितः ॥ ६ ॥

मातृरूपे ममामित्रे नृशंसे राज्यकामुके ॥ न तेऽहमभिभाष्योस्मि दुर्वृत्ते पतिघातिनि ॥ ७ ॥

करोमीत्याह—एषइति । एषइत्यविलम्बोक्तिः । तव
मह्यजेनराज्यंभोक्तुकामायाः ॥ २७ ॥ नकेवलंनिव-
र्तनं दासश्चतस्यस्यामित्याह—निवर्तयित्वेति । दास-
भूतः छत्रचामरादिधारणेनर्किकरवृत्तिर्भविष्यामि ।
इदंचनत्वयिकोपात् किंतुस्वरूपेणेत्याशयेनाह—सुस्थि-
तेनेति । सुप्रतिष्ठितेनान्तःकरणेनेत्यर्थः ॥ २८ ॥
तुदन् व्यथयन् । पर्वतगह्वरस्थः पर्वतगुहास्थः ।
गुहास्थत्वेसंतोषातिशयात्सिंहस्यनादातिशयइत्यभिप्रा-
येणविशेषणमिदं ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-
रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयो-
ध्याकाण्डव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

मृदुतया ॥ १ ॥ अंशस्य अष्टाभव । त्वन्मातृवत्त्वम-
पिवनंप्रविशेत्यर्थः । मामृतंरुदतीभव प्राणहानिकर-
कार्यकरणान्मांमृतंमत्वारोदनंकुर्वित्यर्थः । यद्वा मृतं
भर्तारमुद्दिश्यरुदतीचमाभव पतिभार्याभावस्यगतत्वा-
दितिभावः ॥ २ ॥ तेकिंन्वादूषयत् तवसंबन्धिकिंनु
गुणचारित्रादिकमदूषयत् । तुल्यं युगपत् ॥ ३ ॥
भ्रूणहत्यां भ्रूणहत्यातुल्यपापं । सलोकतां समानलो-
कत्वं ॥ ४ ॥ घोरेणकर्मणा घोरेणव्यवसायेन । ईदृ-
शं रामविवासनभर्तृमरणरूपं । यत्पापंकृतं तेनसर्वलो-
कप्रियंरामंल्यक्त्वास्थितस्यममापिभयमापादितं । त्व-
त्कृतंपापंममापिभयमजनयत् नतुराज्यमितिभावः
॥ ५ ॥ अयशः मातृमुखेनज्येष्ठविवासराराजानंनाशि-
तवानित्येवंविधं । प्रतिपादितः प्रापितः ॥ ६ ॥ राज्य-
कामुकइतिअमैथुनेच्छातोऽनङ्गीपू । नतेहमभिभाष्यइति

एवंसामान्यतोमृदुतयानिन्दित्वापुनस्तदपराधस्म-
रणेनप्रवृद्धरोषः क्रूरनिन्दति—तामित्यादिना । तथा

स० हिला हापयिला । ति० कर्मणोघोरलंच सामान्यविषयवरद्वयस्येदृशविशेषविषयलकरणं भयं कैकेयीपुत्रोऽयंतद्वदेवदु-
ष्टस्वभावइतिलोककलङ्करूपं । यद्वा लक्षोषतोरामोमांल्यक्षयतीतिभयं । यद्वा महापातकयुतायास्तवसंसर्गेणपञ्चमहापातकिलरूपभयं
॥ ५ ॥ ती० जीवलोकेचेतिचकारः परलोकसमुच्चयपरः । प्रतिपादितः प्रापितइत्यर्थः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. शोकादितश्चापि. २ ख. ड. छ. ज. झ. ट. मन्दरकन्दस्थः. ३ झ. ञ. भरतः
स्थितां. ४ क. च. ञ. ल्यक्ताहि. ख. ड. छ. झ. ट. ल्यक्तासि. ५ क. ग. घं. मांमृतं. ६ ड. छ. झ. ट. द्रामोराजावा. ७ क.
च. ब्रह्महत्यां. ८ घ. मधिप्राप्ता. ९ ड. छ. झ. ट. तातसलोकतां. १० ड. चेदृशं.

कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या मम मातरः ॥ दुःखेन महताऽऽविष्टास्त्वां प्राप्य कुलदूषिणीम् ॥८॥
 न त्वमश्वपतेः कन्या धर्मराजस्य धीमतः ॥ राक्षसी तत्र जातासि कुलप्रध्वंसिनी पितुः ॥ ९ ॥
 यच्चया धार्मिको रामो नित्यं सत्यपरायणः ॥ वनं प्रस्थापितो दुःखात्पिता च त्रिदिवं गतः ॥१०॥
 यत्प्रधानासि तत्पापं मयि पित्रा विनाकृते ॥ भ्रातृभ्यां च परित्यक्ते सर्वलोकस्य चाप्रिये ॥११॥
 कौसल्यां धर्मसंयुक्तां वियुक्तां पापनिश्चये ॥ कृत्वा कं प्राप्स्यसे त्वद्य लोकं निरयगामिनि ॥१२॥
 किं नावबुध्यसे कूरे नियतं बन्धुसंश्रयम् ॥ ज्येष्ठं पितृसमं रामं कौसल्यायात्मसंभवम् ॥१३॥
 अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चापि जायते ॥ तस्मात्प्रियतमो मातुः प्रियत्वान्न तु बान्धवः ॥१४॥
 अन्यदा किल धर्मज्ञा सुरभिः सुरसंमता ॥ बहमानौ ददर्शोर्व्या पुत्रौ विगंतचेतसौ ॥१५॥

“ कृत्यानांकर्तारिवा ” इतिषष्ठी । मत्संभाषणंत्वया नकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ याश्चान्याइत्यत्र ताड्यध्याहारः ॥ ८ ॥ नत्वमश्वपतेःकन्या तत्कुलोचितकन्यानभवसीत्यर्थः । धर्मराजस्य धर्मप्रधानराजस्य । तत्र केकराजे । उक्तेर्येहेतुमाह—यद्यादिना ॥ ९—१० ॥ यत्प्रधानंयस्याःसायत्प्रधाना यत्पापकर्मप्रधानासित्वं तत्पापं तत्कर्मजनितपापं । पित्राविनाकृते भ्रातृभ्यांपरित्यक्तेमयि संक्रान्तमितिशेषः । संक्रान्तकार्यविशेषणद्वयेनदर्शितं । अप्रियेइतिसंबुद्धिः ॥ ११ ॥ वियुक्तां गुणवत्पुत्रवियुक्तां । कृत्वानिरयगामिनि त्वंकलोकंप्राप्स्यसे निरयंविनाकं लोकंप्राप्स्यसइत्यर्थः । कंलोकं कं नरकं । निरयगामिनीतिसिद्धवत्कारात् । किमितिक्षेपोक्तयापूर्वसृष्टापर्याप्ताइत्युच्यते । विशेषणद्वयसंबोधनं ॥ १२ ॥ बन्धुसंश्रयं बन्धूनामाश्रयभूतं । कौसल्यायाआत्मसंभवमित्यत्र कौसल्यायात्मसंभवमित्यार्थःसंधिः । यद्वा पृषोदरादिलेनआकारलोपः गूढोत्पन्नप्रकाशतइतिवत् ।

तेनसम्यक्संधिः । नियतंकिंनावबुध्यसे प्राकृतवद्बन्धुविधातकमवगतासीतिभावः ॥ १३ ॥ औरसपुत्रविश्लेषोमातुरसह्यइतिदर्शयितुं “ अङ्गादङ्गात् ” इतिश्रुत्यर्थहृदिनिधायाह—अङ्गेति । अङ्गानि मुखकण्ठवक्षःकुक्षिहस्तपादाः प्रत्यङ्गानि नेत्रनासाङ्गुल्यादीनि तज्जः तत्तेजोः । “ अङ्गादङ्गात्संभवसिहृदयादधिजायसे । आत्मावैपुत्रनामासि ” इतिश्रुतावपिवीरसयाऽङ्गप्रत्यङ्गग्रहः । अङ्गप्रत्यङ्गजत्वंच सर्वाङ्गतेजःसंभूतत्वं । “ यदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योङ्गेभ्यस्तेजःसंभूतं ” इतिश्रुतेः । स्त्रियास्तुशोणितमेवरेतः । हृदयात् हृदयपुण्डरीकात् । प्रत्यगात्मस्थानाच्चजायते । तस्मात्पुत्रोमातुःप्रियतमोभवति । बान्धवोभ्रात्रादिः नप्रियतमः किन्तुप्रियएव । एवमतिशयप्रियत्वात्पुत्रस्यतद्वियोगादिदुःखदुःसहमितिभावः । सुरभिर्बन्धुमात्रेदुःखितवती किंपुनःपुत्रेकौसल्येतिसूचयति—नतुबान्धवइति ॥ १४ ॥ पुत्रशोकोमातुर्दुःसहइत्यत्रेतिहासंप्रमाणयति—अन्यदेत्यादिना । अन्यदा पूर्वकाले ।

स० पितुः ममतवापि ॥ ९ ॥ स० गतः गमितः ॥ १० ॥ स० निरयगामिनीतिसंबोध्य कंलोकंप्राप्स्यसइत्युक्त्या लत्पापस्यनरकोपिनालमिति सूचयति ॥ १२ ॥ स० नियतं नियमेन । कौसल्यायाः अयः शुभावहः देवं तेनात्मसंभवोयस्यतं । यद्वा तस्याआयोलाभोयस्मात्पत्युत्सतथा तस्यात्मसंभवपुत्रं । शि० कौसल्यायाः यातिप्राप्नोति प्रादुर्भवतीत्यर्थः । सचासावात्मसंभवः आत्मनास्वमनसैवसंभवोयस्यतं । अतएवसन्धौनार्षलकल्पना ॥ १३ ॥ ति० यदेवं तस्मान्मातुरौरसःपुत्रःप्रियतरः । बान्धवाः पितृमात्रादयः प्रियाएव नतुप्रियतराः । एवंचौरसवियोगदुःखमतिदुस्सहमितिभावः । प्रियत्वान्नतुबान्धवइतिपाठंमत्वा तीर्थेनेत्यं व्याख्यातं प्रियत्वादेवनबान्धवः बन्धुभूतदत्तपुत्रादिवन्नभवतीति । तत्रनार्थसामञ्जस्यमितिकतकसंमतपाठएवज्यायान् । शि० अङ्गहेमातः । हृदयात् मनसः । प्राप्य प्रत्यङ्गजः अङ्गमङ्गप्रतिप्रत्यङ्गं तस्मात् मुखनेत्रवक्षोदरपाणिपादादितेजोभ्यःजायते साकारतांप्राप्नोति सः । अभिजायते उत्पद्यते । तस्माद्धेतोः पुत्रऔरसः मातुःप्रियतरः । इतरैर्बान्धवास्तुप्रियाएव । एवेनप्रियतरत्ववच्छेदः । नचवास्तवोदरादिसंबन्धश्चन्यजन्मवतोरामस्यवास्तवोदरादिसंबन्धवन्नैकिकपुत्रदृष्टान्तेन रामस्यकौसल्यातिप्रियत्वंकथंसाधितमितिवाच्यम् । कौसल्यायास्तादृशाभिनिवेशाङ्गीकारेणादोषात् ॥ १४ ॥ ति० किलेयैतिर्धे धर्मज्ञाःपुराविदोवृद्धाएवंवदन्तिकिलेयैः ॥ १५ ॥

[पा०] १ ग. सत्यपराक्रमः. २ ड. छ. झ. ट. वीरःपितापि. ३ घ. यत्प्रधारयसेतोषं. ४ ड. छ. झ. ट. हाथ. ५ ख. बुद्धिसंश्रयं. ६ ड. छ. झ. ट. हृदयाच्चाभि. ग. हृदयादपि. ७ क. ख. ग. च. ज. प्रियतरो. ड. प्रियतरोरामःप्रियाएवतुबान्धवाः. छ. ज. झ. ट. प्रियतरोमातुःप्रियाएवतुबान्धवाः. ८ ख. ग. एकदा. ९ घ. लभमानौ. १० घ. विगतचेतनौ.

तावर्धदिवसे श्रान्तौ पुत्रौ दृष्ट्वा महीतले ॥ हरोद पुत्रशोकेन बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ १६ ॥
 अधस्ताद्रजतस्तस्याः सुरराज्ञो महात्मनः ॥ बिन्दवः पतिता गात्रे सूक्ष्माः सुरभिगन्धिनः ॥ १७ ॥
 इन्द्रोप्यश्रुनिपातं तं स्वगात्रे पुण्यगन्धिनम् ॥ सुरभिं मन्यते दृष्ट्वा भूयसीं तौ सुरेश्वरः ॥ १८ ॥
 निरीक्षमाणः शक्रस्तां ददर्श सुरभिं स्थिताम् ॥ आकाशे विष्टितां दीनां रुदन्तीं भृशदुःखिताम् ॥ १९ ॥
 तां दृष्ट्वा शोर्कसंतप्तो वज्रपाणिर्यशस्विनीम् ॥ इन्द्रः प्राञ्जलिरुद्विग्नः सुरराजोऽब्रवीद्वचः ॥ २० ॥
 भयं कञ्चिन्न चास्मासु कुतश्चिद्विद्यते महत् ॥ कुतोनिमित्तः शोकस्ते ब्रूहि सर्वहितैषिणि ॥ २१ ॥
 एवमुक्ता तु सुरभिः सुरराजेन धीमता ॥ प्रत्युवाच ततो धीरा वाक्यं वाक्यविशारदम् ॥ २२ ॥
 शान्तं पापं न वः किञ्चित्कुतश्चिदमराधिप ॥ अहं तु ममौ शोचामि स्वपुत्रौ विषमे स्थितौ ॥ २३ ॥
 एतौ दृष्ट्वा कृशौ दीनौ सूर्यरश्मिप्रतापितौ ॥ अर्धमानौ बलीवदौ कर्षकेण सुराधिप ॥ २४ ॥
 मम कायात्प्रसूतौ हि दुःखितौ भारपीडितौ ॥ यौ दृष्ट्वा परितप्येऽहं नास्ति पुत्रसमः प्रियः ॥ २५ ॥
 यस्याः पुत्रसहस्रैस्तु कृत्स्नं व्याप्तमिदं जगत् ॥ तान्दृष्ट्वा रुदन्तीं शक्रो न सुतान्मन्यते परम् ॥ २६ ॥

किलेयैतिहे । तथावदन्तिकिलेयर्थः । धर्मज्ञा कर्षण-
 कालधर्मज्ञा । सुरभिः कामधेनुः । सुरसंमता देवपू-
 जिता । वहमानौ हलमितिशेषः । विगतचेतसौ
 मूर्छितावित्यर्थः । पुत्रौ साक्षात्पुत्रौ । किञ्चिन्निमि-
 त्तवशाद्भूमिगतौ । यद्वा पुत्रौ स्ववश्यत्वेनपुत्रव्यप-
 देश्यौ ॥ १५ ॥ अर्धदिवसे दिवसस्यार्धं मध्याह्नइत्य-
 र्थः । अर्धदिवसमितिपाठे “ कालाध्वनोरत्यन्तसं-
 योगे ” इतिद्वितीया । सर्वथाएकदेशिसमासः । म-
 ध्याह्नपर्यन्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥ सुरराज्ञः सुरराजस्य ।
 समासान्तविधेरनित्यत्वादृजभावः ॥ १७ ॥ इन्द्रोपि
 स्वगात्रे पुण्यगन्धिनं रम्यगन्धं । अश्रुनिपातं अश्रु-
 पातं । दृष्ट्वा तांसुरभिं भूयसीं श्रेष्ठां । अमन्यत
 ॥ १८ ॥ निरीक्षमाणः उपरिनिरीक्षमाणः ॥ १९—
 ॥ २० ॥ अस्मासु सुरेषुमध्ये । कुतश्चिदपिभूतात् मह-

द्भयंनविद्यतेकञ्चित् । प्रायशस्त्वदश्रुमोचनस्यभयसू-
 चकत्वादितिभावः । कुतोनिमित्तइत्यत्र आद्यादित्वात्
 प्रथमान्तविहिततसि तस्यकुतश्शब्दस्य निमित्तशब्दे-
 नसमानाधिकरणेनबहुव्रीहिः । किंनिमित्तकइत्यर्थः ।
 यद्वा । सार्वविभक्तिकस्तसिरित्यनुशासनादत्रप्रथमार्थ-
 तसिप्रत्ययः ॥ २१—२२ ॥ शान्तंपापं प्रतिहतमम-
 ङ्गलमित्यादिकमनुचितंप्रसङ्गश्रवणदोषनिवर्तकवचन-
 विशेषः । वः युष्माकंमध्ये । कुतश्चिदपिपुरुषात्किञ्चि-
 द्भयंनास्ति किंतु ममौ दुःखममौ । विषमेसंकटेस्थितौ
 स्वपुत्रौप्रतिशोचामि ॥ २३ ॥ एतौदृष्ट्वेतिश्लोकस्यपू-
 र्वश्लोकस्योत्तरार्धेनान्वयः ॥ २४ ॥ पुत्रंविशेषयति
 —ममेति । यौदृष्ट्वाअहंपरितप्ये तौ ममकायात्प्रसूतौ ।
 प्रसूतत्वंपरम्परया तस्मात्पुत्रसमःप्रियोनास्तीतियोज-
 ना ॥ २५ ॥ कविराह—यस्याइति । मन्यते अमन्य-

ती० पुत्रौ स्ववश्यत्वेनपुत्रत्वेनव्यपदेशः । ति० अर्धदिवसं दिवसस्यार्धं । व्याप्य वहनेनश्रान्तौ । पुत्रौस्वाङ्गजौ कुतोपिहेतोरुर्वंगतौ ।
 वक्ष्यतिच ममकायात्प्रसूताविति ॥ १६ ॥ स० पुण्यगन्धिनं अश्रुनिपातंदृष्ट्वा आप्राय इह लोके । भूयसीं उत्तमांमन्यते अमन्य-
 त । तदपेक्षयासौरभ्यमन्यत्रनास्तीतिज्ञातवानितिभावः ॥ १८ ॥ ति० किञ्चिदपिभयंकुतोपिहेतोर्युष्माकंनास्ति शान्तंपापमित्यादिकं
 अनुचितश्रवणजदोषनिवर्तकोवचनविशेषोयुष्मद्दुःखजनकंपापंशान्तमित्यर्थकः । स० वः युष्माकं शान्तं सुखनाशकं किञ्चित्पापं
 कुतश्चिदपिनास्ति । शि० पापं पापाचरणशीलंरक्षोजातं । शान्तं कालवशेनशान्तिप्राप्तं । अतःकुतश्चिदपि वः युष्माकंदेवानां ।
 किञ्चिद्भयंनास्ति ॥ २३ ॥ स० ममकायात्प्रसूतावित्यनेन कामधेनुपुत्रयोरेवकेनचिन्निमित्तेनभुविजन्मेतिज्ञायते । अन्यथा तद्वंश-
 भवबलीवर्दानांसर्वत्रविद्यमानत्वेनकयोश्चिद्विषयेशोकायोगेनासांगत्यापत्तेः ॥ २५ ॥ स० व्याप्तं परंपरया । सुतात् औरसात्

[पा०] १ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. तावर्धदिवसं. २ क—ट. दृष्ट्वापुत्रौ. ३ ड. छ. झ. पर्याकुलेक्षणं. ४ अयंश्लोकः
 क. ख. ड. छ. झ. ट. ज. पुस्तकेतु. यस्याःपुत्रसहस्रैस्त्वितिश्लोकात्परं. सदाऽप्रतिमवृत्तायाइतिश्लोकात्पूर्वदृश्यते. ख. ड. छ.
 झ. ज. ट. इन्द्राश्रु. ५ ड. छ. झ. ज. ट. तामिहेश्वरः. घ. च. तामिवेश्वरः. ६ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. निरीक्ष-
 माणस्तांशक्रो. ७ ट. आकाशेऽधिष्ठितां. ८ ट. संतप्तो. ९ क. घ. ड. च. ज. ज. किञ्चिन्न. ड. क्वचिन्न. १० क. ग. ट.
 सर्वं. ११ घ. सादेवी. १२ क. ख. च. ज. किल. १३ क. ख. ग. च. ततो. १४ क—ट. वध्यमानौ. १५ ड. छ. झ. ट.
 दुरात्मना. १६ ख. ग. गात्रात्. १७ क. च. परिपीडितौ. १८ घ. यद्दृष्ट्वा.

सदाऽप्रतिमवृत्ताया लोकधारणकाम्यया ॥ श्रीमत्या गुणनित्यायाः स्वभावपरिवेषया ॥ २७ ॥
 यस्याः पुत्रसहस्राणि साऽपि शोचति कामधुक् ॥ किं पुनर्या विना रामं कौसल्या वर्तयिष्यति ॥ २८ ॥
 एकपुत्रा च साध्वी च विवत्सेयं त्वया कृता ॥ तस्मात्त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे ॥ २९ ॥
 अहं ह्यपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमाम् ॥ वर्धनं यशसश्चापि करिष्यामि न संशयः ॥ ३० ॥
 आनाययित्वा तनयं कौसल्याया महाबलम् ॥ स्वयमेव प्रवेक्ष्यामि वनं मुनिनिषेवितम् ॥ ३१ ॥
 न ह्यहं पापसंकल्पे पापे पापं त्वया कृतम् ॥ शक्तो धारयितुं पौरैरश्रुकण्ठैर्निरीक्षितः ॥ ३२ ॥
 सा त्वमग्निं प्रविश वा स्वयं वा दण्डकान्विश ॥ रज्जुं बन्धान वा कण्ठे न हि तेऽन्यत्परायणम् ॥ ३३ ॥
 अहमप्यर्वेनिं प्राप्ते रामे सत्यपराक्रमे ॥ कृतकृत्यो भविष्यामि विप्रवासितकल्मषः ॥ ३४ ॥
 इति नाग इवारण्ये तोमराङ्कुशचोदितः ॥ पपात भुवि संक्रुद्धो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ ३५ ॥

संरक्तनेत्रः शिथिलाम्बरस्तथा विधूतसर्वाभरणः परंतपः ॥

बभूव भूमौ पतितो नृपात्मजः शचीपतेः केतुरिवोत्सवक्ष्ये ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

त ॥ २६ ॥ भरतवचनं सदेत्यादिश्लोकद्वयमेकवाक्यं । अप्रतिमं निस्तुलं वृत्तचरित्रं यस्यास्तस्याः । श्रीमत्याः समृद्धिमत्याः । गुणनित्यायाः नित्यगुणायाः । यस्याः सुरभेः स्वभावपरिवेषया स्वभावेनस्त्रीपुंस्वभावेन मैथुनेन परिवेषआवृत्तिर्यस्यास्तादृश्याः । लोकधारणकाम्यया लोकधारणेच्छया पुत्रसहस्राणिसन्ति सन्तानपरम्परया बहवः पुत्राः सन्तीत्यर्थः । सापिकामधुक् कामधेनुः । यथेष्टसृष्टिक्षमा शोचति अशोचत् । या राममेकं विनावर्तयिष्यति सा हि शोचतीति किंपुनः ॥ २७—२८ ॥ विवत्सा पुत्रविरहिता । तस्मात् विवत्सात्वकरणात् । लप्स्यसे तत्फलत्वेन ॥ २९ ॥ अपचितिं पूजां । “पूजानमस्यापचितिः” इत्यमरः । भ्रातुरपचितिं राज्यप्रदानरूपां । पितुरिमांसकलामपचितिं और्ध्वदैहिकात्मिकां ॥ ३० ॥ भ्रातुरपचिति-

माह—आनाययित्वेत्यादिना ॥ ३१ ॥ पापं रामविवासनरूपं । धारयितुं सोढुं । अश्रुकण्ठैः गद्गदकण्ठैः ॥ ३२ ॥ अस्य पापस्य मरणान्तिकप्रायश्चित्तं विनानिर्वर्तकान्तरं नास्तीत्यभिप्रायेणाह—सेति । सा बुद्धिपूर्वकमहापापकारिणी । कण्ठेरज्जुबन्धान बद्धास्त्रियस्वेत्यर्थः । परायणं गतिः ॥ ३३ ॥ विप्रवासितकल्मषः अपनीतकिल्मषः ॥ ३४ ॥ इतिसंक्रुद्धः पन्नगइव निःश्वसन् आरण्ये अरण्यगते । तोमराङ्कुशचोदितः तोमरैरङ्कुशैश्च विद्धो नागइव भुवि पपात भरतइति शेषः ॥ ३५ ॥ शचीपतेः केतुः इन्द्रध्वजः । उत्सवक्ष्ये उत्सवान्ते ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डन्याख्याने चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

॥ २६ ॥ ती० स्वभावपरिवेषयेति षष्ठ्यर्थे तृतीया । लोकधारणकाम्यया लोकसंरक्षणेच्छया । स्वभावपरिवेषया स्वभावः शीलं । परिवेषः पर्यावरणं । स्वभावपरिवेषायाः शीलपर्यावरणायाः । शीलपरिपूर्णया इत्यर्थः । ति० गुणमुख्यायाः सत्यरूपमुख्यगुणवत्याः । लोकधारणकाम्यया प्रवृत्ताया इति शेषः । स० समं सर्वप्राणिषु सेवानुरूपं नतु विषमं । अप्रतिमं असदृशं वृत्तचारित्र्यस्यास्ता तस्याः । गुणमुख्यायाः गुणैः सर्वापेक्षितदातृत्वादिरूपैः मुख्यायाः । शि० स्वभावपरिच्छेद्या स्वाभाविकस्वपुत्रव्यापारदर्शनेन हेतुना ॥ २७ ॥ ति० अथ यशोवर्धनं भ्रातृपूजां चाह—आनाययेत्यादि । महाबाहुं रामं । वनं प्रवेक्ष्यामि तद्गतसमाप्तये तत्प्रतिनिधितयेति भावः ॥ ३१ ॥ ति० कण्ठेरज्जुबन्ध्वेत्यस्य त्रियस्वेति शेषः ॥ ३३ ॥ स० अर्वाणि अयोध्याराज्यं ॥ ३४ ॥ ती० आरण्यो नागइति वापाठः । स० अरण्यइत्यनेन गजानां नूतनप्रहणं ध्वन्यते ॥ ३५ ॥ इति चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. ठ. समाप्रतिम. २ ड. छ. झ. ञ. ट. गुणमुख्यायाः. च. गुणयुक्तायाः. ३ ड. छ. झ. ट. परिच्छेद्या. क. च. परिवेष्टया. ४ च. ञ. विनशिष्यति. ५ ख. विवत्सेवलया. क. घ. च. विवत्सायत्त्वया. ६ ड. छ. झ. ट. लपचिति. ७ ख. ट. वर्धिनी. ८ ड. छ. झ. ट. आनाय्यचमहाबाहुं कोसलेन्द्रं महाबलं. ९ क. ख. ग. च. ञ. महायुति. १० क. ड. च. छ. झ. ञ. ट. विशदण्डकान्. ११ क. ड. छ.—ट. बध्वाथवा. १२ क. ड.—ट. प्यवनी. १३ क.—घ. स्तदा.

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

भरतेनमन्त्रिमध्येरामविवासनादिवृत्तान्तस्यैवस्वेनाज्ञाततयातत्रस्यानुमत्यभावनिवेदनपूर्वकंशत्रुघ्नेनसहकौसल्यासमीपग-
मनम् ॥ १ ॥ तथास्वस्मिन्दोषबुद्ध्यापरुषभाषिणीकौसल्यांप्रतिनानाशपथकरणपूर्वकरामप्रवासनेस्वस्यानुमत्यभावदृढीकरणम्
॥ २ ॥ पश्चादज्ञाभावेनकौसल्याभरतस्यस्वाङ्कारोपणेनपरिष्वङ्गपूर्वकंदुःखाद्गदनम् ॥ ३ ॥ भरतेनसशोकंविलापादिनार-
त्रियापनम् ॥ ४ ॥

दीर्घकालात्समुत्थाय संज्ञां लब्ध्वा च वीर्यवान् ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां दीनामुद्रीक्ष्य मातरम् ॥
सोमात्यमध्ये भरतो जननीमभ्यकुत्सयत् ॥ १ ॥

राज्यं न कामये जातु मन्त्रये नापि मातरम् ॥ अभिषेकं न जानामि योऽभूद्राज्ञा समीक्षितः ॥

विप्रकृष्टे ह्यहं देशे शत्रुघ्नसहितोऽवसम् ॥ २ ॥

वनवासं न जानामि रामस्याहं महात्मनः ॥ विवासनं वा सौमित्रेः सीतायाश्च यथाऽभवत् ॥ ३ ॥

तथैव क्रोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः ॥ कौसल्या शब्दमाज्ञाय सुमित्राभिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥

आगतः क्रूरकार्यायाः कैकेय्या भरतः सुतः ॥ तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनम् ॥ ५ ॥

एवमुक्त्वा सुमित्रां सा विवर्णा मलिना कृशा ॥ प्रतस्थे भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ॥ ६ ॥

स तु रामानुजश्चापि शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ प्रतस्थे भरतो यत्र कौसल्याया निवेशनम् ॥ ७ ॥

ततः शत्रुघ्नभरतौ कौसल्यां प्रेक्ष्य दुःखितौ ॥ पर्यष्वजेतां दुःखार्ता पतितां नष्टचेतनाम् ॥

रुदन्तौ रुदन्तौ दुःखात्समेत्यार्या मनस्विनीम् ॥ ८ ॥

भरतं प्रत्युवाचेदं कौसल्या भृशदुःखिता ॥ ९ ॥

इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकण्टकम् ॥ संप्राप्तं वत कैकेय्या शीघ्रं क्रूरेण कर्मणा ॥ १० ॥

प्रस्थाप्य चीरवसनं पुत्रं मे वनवासिनम् ॥ कैकेयी कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शिनी ॥ ११ ॥

दीनां प्रतिहतेच्छत्वात् । अमात्यमध्ये सुमन्त्रादि-
मध्ये । अनेनभरतागमनंश्रुत्वा सुमन्त्रादयः इतःपूर्व-
मागताइतिगम्यते । अभ्यकुत्सयत् मन्त्रिणांज्ञापनाय
पुनरप्यनिन्ददित्यर्थः ॥ १ ॥ कैकेय्याकृतंस्वेष्टंनेतिम-
न्त्रिभ्योज्ञापयति—राज्यमिति । जातु कदाचिदपि ।
एतत् नकामये नमन्त्रयेइत्युभयत्रापिसंबध्यते । मन्त्र-
ये राज्यार्थमितिशेषः । मन्त्रणं विचारः । नजानामि
मदनुज्ञापूर्वकोयंनभवतीत्यर्थः । योमदर्थोभिषेकः रा-
ज्ञासमीक्षितश्चिन्तितः अभूत् तमभिषेकंनजानामि ।

अज्ञानेहेतुमाह—विप्रकृष्टइति ॥ २ ॥ विवासनंवेत्य-
त्र नजानामीत्यनुकर्षः ॥ ३—४ ॥ दीर्घदर्शिनमि-
त्यनेन रामनिर्गमनंभरतोनसंमन्यत इतिकौसल्याहृद-
यमितिसूचितम् ॥ ५ ॥ भरतोयत्रस्थितः तत्रप्रतस्थे
॥ ६ ॥ यत्रकौसल्यायानिवेशनंस्थितं तत्रप्रतस्थे
॥ ७ ॥ आर्या ज्येष्ठांमातरं ॥ ८—९ ॥ कथंराज्यं-
प्राप्तंतत्राह—संप्राप्तमिति । क्रूरेण रामविवासनपूर्व-
केण । कर्मणा वराभ्यर्थनेन ॥ १० ॥ तत्र प्रस्थापने ।
कंगुणं अतिशयंपश्यति नकमपिगुणं । रामप्रस्थापनं

ति० दीर्घदर्शिनं ऐहिकामुष्मिककर्मणःकालान्तरभाविफलज्ञानक्षमबुद्धिमन्तं ॥ ५ ॥ ति० चापिभ्यांसुमन्त्रादयः । येनमार्गेण
निवेशनंप्राप्यतइतिशेषः ॥ ७ ॥ ति० समेल्य आलिङ्ग्य । तादृशसमयेप्यालिङ्गनकरणयोग्यविशेषणं—मनस्विनीति ॥ १० ॥

ति० लमपिमेपुत्रइतितवराज्यदाने नकिमपिमेदुःखं । अपितुचीरवसनंवनचारिणं चीरवसनत्वादिवनचारिवेधमेपुत्ररामं

[पा०] १ ख. ड. छ. झ. ज. ट. लब्धास. २ ग. द्राज्ञासमीक्षितः. च. ज. द्राज्ञासमीहितः. ३ ड. छ. झ. ट. सहि-
तोऽभवं. घ. सहितोवसन्. ४ क. च. ज. ज. वनवासंच. ख—ड. छ. झ. ट. विवासनंच. ५ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज.
ट. सुमित्रांचेदं. ६ ज. क्रूरकर्मायाः. घ. क्रूरमाज्ञाय. ७ ख. च. दीर्घदर्शनं. ८ ड. छ. झ. ट. सुमित्रांतां. क. सुमित्रांवा.
९ ड. छ. झ. ट. विवर्णवदना. च. ज. विवर्णमलिनांबरा. १० ख. ड. छ. झ. ट. राजात्मजश्चापि. ११ क. घ. स्ततः.
१२ ड. छ. झ. ज. ट. येन. १३ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. रुदतीदुःखात्समेत्यार्यामनस्विनी. १४ घ. यशस्विनी.
१५ क. ख. ग. च. ज. वनचारिणं. १६ च. ज. क्रूरदर्शना.

क्षिप्रं मामपि कैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति ॥ हिरण्यनाभो यत्रास्ते सुतो मे सुमहायशाः ॥ १२ ॥
 अथ वा स्वयमेवाहं सुमित्रानुचरा सुखम् ॥ अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य प्रस्थास्ये यत्र राघवः ॥ १३ ॥
 कामं वा स्वयमेवाद्य तत्र मां नेतुमर्हसि ॥ यत्रासौ पुरुषव्याघ्रः पुत्रो मे तप्यते तपः ॥ १४ ॥
 इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्यसमाचितम् ॥ हस्त्यश्वरथसंपूर्णं राज्यं निर्यातितं तैया ॥ १५ ॥
 इत्यादिबहुभिर्वाक्यैः क्रूरैः संभर्त्सितोऽनघः ॥ विव्यथे भरतस्तीव्रं व्रणे तुद्येव सूचिना ॥ १६ ॥
 पपात चरणौ तस्यास्तदा संभ्रान्तचेतनः ॥ विलप्य बहुधाऽसंज्ञो लब्धसंज्ञस्ततः स्थितः ॥ १७ ॥
 एवं विलपमानां तां भरतः प्राञ्जलिस्तदा ॥ कौसल्यां प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृताम् ॥ १८ ॥
 आर्ये कस्मादजानन्तं गर्हसे मामकिल्बिषम् ॥ विपुलां च मम प्रीतिं स्थिरां जानासि राघवे ॥ १९ ॥
 कृता शास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूतस्य कदाचन ॥ सत्यसंधः सतांश्रेष्ठो यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ २० ॥
 'प्रेष्यं पापीयसां यातु सूर्यं च प्रति मेहतु ॥ हन्तु पादेन गां सुप्तां यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ २१ ॥

विनापिराज्यलाभसंभवात् ॥ ११ ॥ कैकेयीमामपि प्रस्थापयितुमर्हति सर्वस्यराज्यस्यतदायत्तत्वादितिभावः । हिरण्यनाभः हिरण्यवत्पृहणीयनाभियुक्तः । नाभिग्रहणंशरीरस्योपलक्षणं ॥ १२ ॥ कैकेयीकृतपापानुबन्धिनस्तवराजसंस्काराधिकारोनास्तीतिध्वनयन्त्याह—अथवेति । अग्निहोत्रं राजाग्निहोत्रं । अग्निहोत्रस्यज्येष्ठभार्याधीनत्वात् दशरथेनभरतसंस्कारप्रतिषेधाच्चेतिभावः । एतेन राजशरीरप्रापणमप्यर्थसिद्धं ॥ १३ ॥ तपस्तप्यते तपःकरोतीत्यर्थः । “ तपस्तपःकर्मकस्यैव ” इति कर्मवद्भावादात्मनेपदं ॥ १४ ॥ तवप्रस्थापनेममकाशक्तिस्तत्राह—इदमिति । धनधान्यसमाचितं धनधान्यसंपूर्णं । तया कैकेय्या । निर्यातितं दापितं । “ निर्यातनवैरशुद्धौदानेन्यासार्पणमतं ” इतिविश्वः ॥ १५ ॥ संभर्त्सितः परपक्षबुद्ध्याभाषितः । व्रणेत्यसूचिनातुद्येव व्यथयित्वेव । पूर्वमेवभ्रातृपितृवियो-

गखिन्नोपिकौसल्यावाक्यश्रवणखिन्नइत्यर्थः ॥ १६ ॥ चरणौ प्रतीति शेषः । बहुधासंज्ञइत्यत्र असंज्ञइतिपदच्छेदः ॥ १७ ॥ एवंविलपमानां पूर्वोक्तप्रकारेणविलपन्ती ॥ १८ ॥ अजानन्तं अभिषेकादिकमिति शेषः ॥ १९ ॥ कौसल्यायास्वस्मिन्नारोपितं दोषंपरिहर्तुशपथवाक्यान्याह—तेत्यादिना । आर्यः रामः । यस्यानुमते संमतौसल्यांगतः तस्यशास्त्रानुगाकृतबुद्धिः गुरुणाविधिनिषेधबोधकशास्त्रानुसारित्वेनसुशिक्षिता बुद्धिः । कदाचनमाभूदितिसंबन्धः । यद्यहमर्यप्रवासनेअनुमन्तास्मि तर्हि श्रुतिस्मृतिज्ञानात्प्रच्युतोभूयासमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापिसामान्यनिर्देशोभरतविषयतयायोजनीयः । “ निर्विशेषनसामान्यं ” इतिन्यायात् । अत्रशपथव्याजेनधर्मविशेषाश्चशिक्ष्यन्तेमुनिनेतिबोध्यं । अत्रच सत्पुरुषविषयापरधेशास्त्रज्ञानभ्रंशोभवतीतिसूचितम् ॥ २० ॥ प्रेष्यं प्रेष्यभावं ।

त्वदागमनादपिपूर्वशीघ्रवनं प्रतिप्रस्थाप्य राजानंमारितवतीकैकेयी । तत्र तादृशप्रस्थापने कंगुणपश्यतीतिनजाने । इतिदुःखमिति शेषः । स्थितेतुरामे सएवपितृवाक्यात्त्वामेवाभिषिच्यरक्षेत् । अतोव्यर्थोऽयंतत्प्रयासइतिभावः ॥ ११ ॥ ति० हिरण्यनाभः हिरण्यवर्णनाभियुक्तः । इदमसाधारणरामलक्षणं ॥ १२ ॥ ति० अग्निहोत्रमिति राजदेहस्याप्युपलक्षणं । कैकेयीवर्मगमने भरतोमेप्रेतकार्यनकुर्वीदितिराज्ञानिषेधादितिभावः ॥ १३ ॥ ति० अथवातवातत्पक्षत्वेराजसंस्कारादिकृत्वापश्चान्मातत्रनयेत्याह—कामंवेति ॥ १४ ॥ ति० व्रणे प्राचीने । सूचिना सूच्या । प्रतुद्येवसंभर्त्सितः कैकेयीपक्षलधियागर्हितः । विव्यथे पितृभ्रातृवियोगखिन्नेनाश्वासनार्थमागतस्थलेपिखेदेहेतुवचनश्रवणादितिभावः ॥ १५ ॥ ति० अजानन्तं अत्रलघुत्तान्तमितिशेषः । राघवे तद्विषये । मम हृदिपूर्वस्थितां विपुलांप्रीतिं जानास्येव । इदानींतु ततोधिका पितृबुद्धेरपितत्रैवोपसंहारात् ॥ १९ ॥ ति० कृतशास्त्रानुगा गुरुशिक्षितश्रुतिस्मृतिमार्गगा बुद्धिर्माभूत् । इतोधिकानर्थभावादयंपरमशपथः ॥ २० ॥ ति० प्रेष्यं प्रेष्यलंप्रति

[पा०] १ ड. छ. झ. येन. २ झ. पुरुषव्याघ्रस्तप्यतेमेसुतस्ततः. च. ज. पुरुषव्याघ्रस्तप्यतेमेतपस्सुतः. ट. पुरुषव्याघ्रस्तप्यतेमेसुतस्तपः. ड. छ. पुरुषव्याघ्रस्तप्यतेमेसुतस्तपः. क. पुरुषव्याघ्रस्तप्यतेमेतपस्सुतः. ३ ग. ड. च. छ. ट. तथा. ४ क. च. छ. ज. ट. भरतोतीव. ५ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. तदाभवत्. ६ क. च. ज. प्राञ्जलिर्भरतःस्थितः. घ. ड. झं. ट. प्राञ्जलिर्भरतस्तदा. ७ क. च. ज. विपुलांतु, ८ छ. झ. ट. स्थितां. ९ ड. च. छ. झ. ज. ट. कृतशास्त्रानुगा. १० क. ख. ग. ड. छ—ट. प्रेष्यं.

कारयित्वा महत्कर्म भर्ता भृत्यमनर्थकम् ॥ अधर्मो योस्य सोस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २२ ॥
 परिपालयमानस्य राज्ञो भूतानि पुत्रवत् ॥ तैस्तं दुष्टतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २३ ॥
 बलिषड्भागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षतः प्रजाः ॥ अधर्मो योस्य सोस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २४ ॥
 संश्रुत्य च तपस्विभ्यः सत्रे वै यज्ञदक्षिणाम् ॥ तां विप्रलपतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २५ ॥
 हस्त्यश्वरथसंवाधे युद्धे शस्त्रसमाकुले ॥ मा स कार्षीत्सतां धर्मं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २६ ॥
 उपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं यत्नेन धीमता ॥ स नाशयतु दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २७ ॥
 मा च तं व्यूढबाह्वंसं चन्द्रार्कसमतेजसम् ॥ द्राक्षीद्राज्यस्थमासीनं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २८ ॥
 पायसं कृसरं छागं वृथा सोऽश्रातु निर्घृणः ॥ गुरुंश्चाप्यवजानातु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २९ ॥
 गाश्च स्पृशतु पादेन गुरुर्नपरिवदेत्स्वयम् ॥ मित्रे द्रुह्येत सोऽत्यन्तं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३० ॥
 विश्वासात्कथितं किञ्चित्परिवादं मिथः क्वचित् ॥ विवृणोतु स दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३१ ॥
 अकर्ता ह्यकृतज्ञश्च त्यक्तात्मा निरपत्रपः ॥ लोके भवतु विद्वेज्यो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३२ ॥

पापीयसां अतिशयेनपापिनां । हीनजातीनांप्रेष्यत्वं हिपापहेतुः । सूर्यप्रति मेहेतु मूत्रपुरीषोत्सर्गकरोतु सूर्याभिमुखेनमेहनेयत्पापंतत्प्राप्तोत्त्वित्यर्थः । अनेन सूर्यप्रतिमेहननकर्तव्यमितिसिद्धं । गांपादेनहन्तु पादेनगोहननपापंप्राप्तोतु । पादेनगोहननदोषः । सुप्तामित्यनेनस्वहननप्रवृत्तगोहननदोषायेत्युक्तं ॥ २१ ॥ योभर्ताभृत्यमहत्कर्मकारयित्वा । “हृक्रोरन्यतरस्यां” इतिद्विकर्मकत्वं । अनर्थकं तंप्रयोजनशून्यं करोतीति शेषः । अस्यभर्तुः यःअधर्मः सोस्तु ॥ २२ ॥ परिपालयमानस्यराज्ञः राज्ञिपरिपालयतिसति । तंप्रतिद्रुह्यतांपापं । ततः तस्य ॥ २३ ॥ बलिषड्भागं बलिः करः “बलिःपूजापहारेचदैत्यभेदेकरेपिच” इतिवैजयन्ती । षष्ठोभागः षड्भागः बलिश्चासौषड्भागश्चेतिविशेषणसमासः । उद्धृत्य आदाय ॥ २४ ॥ सत्रे यागे । तपस्विभ्यः व्रतोपवासशीलेभ्य ऋत्विग्भ्यः । यज्ञदक्षिणांसंश्रुत्य प्रतिज्ञाय । तांदक्षिणां । विप्रलपतां विरुद्धोक्त्याअपलपतां ॥ २५ ॥ सतां शूराणां । धर्म अपरावर्तनं । मास्मकार्षीत् परावर्त-

मानस्ययत्पापंतदस्त्वित्यर्थः ॥ २६ ॥ धीमतागुरुणा यत्नेनोपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं परलोकसाधकरहस्यार्थयुक्तं । शास्त्रं वेदान्तादिविशिष्टार्थं । नाशयतु विस्मरतु ॥ २७ ॥ व्यूढबाह्वंसं व्यूढौसंहतौमांसलौबाहूअंसौ चयस्यतं । “व्यूढौविन्यस्तसंहतौ” इत्यमरः । राज्यस्थं प्राप्तुराज्यं । आसीनं सिंहासनेआसीनं । तं रामं । माद्राक्षीत् तादृशरामदर्शनभाग्यरहितोभवत्वित्यर्थः ॥ २८ ॥ कृसरं तिलौदनं । छागं अजं । मांसमात्रोपलक्षणमेतत् । वृथाऽश्रातु देवतापित्रतिथिनिवेदनमन्तरेणभुङ्क्तामित्यर्थः । अवजानातु प्रत्युत्थानाभिवादनादिकंनकरोत्वित्यर्थः ॥ २९ ॥ गाः पादेनस्पृशतु हन्तुपादेनेत्यत्रहननमुक्तं । इहुतुपादस्पर्शोपिपापहेतुरित्युच्यते । परिवदेत् अपवदेत् । मित्रे द्रुह्येत मित्रायद्रुह्यत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥ परिवादं अपवादं । “अपवादोपक्रोशनिर्वादावर्णपरिवादाः” इतिहलायुधः । मिथः रहस्ये । “मिथोन्योन्यरहस्ययोः” इतिवैजयन्ती । विश्वासाद्रहःकथितस्यपरिवादस्यक्वचिदन्यत्रप्रकटीकरणंपातकमितिभावः ॥ ३१ ॥ अकर्ता

॥ २१ ॥ ति० ततः तस्मै । आद्यादिलाच्चतुर्थ्यर्थेतसिः । तस्यास्त्वितिशेषः ॥ २३ ॥ ति० माद्राक्षीत् तादृशरामदर्शनभाग्यरहितोभवतु ज्येष्ठानुवर्तनरहितोभवत्वित्यर्थः । तावत्पर्यन्तंजीवनंमाभूदितिवा ॥ २८ ॥ शि० छागं छंनिमेलत्वं अगं नगच्छतियस्यतंतांबूलादिमित्यर्थः । किंच छः निर्मलश्चासावगोवृक्षःतं तदवयवीभूततुलसीपत्रकमलपद्मादिकमित्यर्थः । वृथा परमात्मसमर्पणमन्तरा । मुनिघृणः शास्त्रत्यागहेतुकभविष्यदृण्डाश्रयीभूतस्वविषयकदयारहितः । अश्रातु ॥ २९ ॥ ति० गवामिति अङ्गमितिशेषः ॥ ३० ॥ ती० त्यक्तात्मा उद्धन्धनादिनात्यक्तदेहः । ति० त्यक्तः सज्जनैः ॥ ३२ ॥

[पा०] १ क. च. अधर्मस्तस्य. २ ख. घ. ड. छ. ज. झ. ट. ततस्तु. ३ ग. ड. छ. झ. ट. नृपस्यारक्षितुः. ४ ड. छ. झ. ज. ट. तांचापलपतां. ५ ड. उपदिष्टं. ६ ड. छ. झ. ट. चन्द्रभास्करतेजसं. ७ ग. नित्यशः. ८ ड. छ. झ. ज. ट. गवां. ९ घ. छ. झ. ट. नपरिवदेत्. ग. च. अ. परिवदेत्. १० ड. च. छ. झ. ज. ट. सोऽत्यन्तं. ११ क. ग. ड. च. झ. ज. ट. अकर्ताचाकृतज्ञश्च. १२ ड. छ. झ. ट. त्यक्तश्च. १३ घ. ड. छ—अ. विद्वेज्यो.

पुत्रदारैश्च भृत्यैश्च खगृहे परिवारितः ॥ स एको मृष्टमश्रातु यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ३३ ॥
 अप्राप्य सदृशान्दाराननपत्यः प्रमीयताम् ॥ अनवाप्य क्रियां धर्म्यां यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ३४ ॥
 माऽऽत्मनः संतर्ति द्राक्षीत्स्वेषु दारेषु दुःखितः ॥ आयुः समग्रमप्राप्य यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ३५ ॥
 राजस्त्रीवालवृद्धानां वधे यत्पापमुच्यते ॥ भृत्यैत्यागे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम् ॥ ३६ ॥
 लाक्ष्या मधुमांसेन लोहेन च विषेण च ॥ सदैव बिभृयाद्भृत्यान्यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३७ ॥
 संग्रामे ससुपोढे स शतपक्षभयंकरे ॥ पलायमानो वध्येत यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ३८ ॥
 कपालपाणिः पृथिवीमटतां चीरसंवृतः ॥ भिक्षमाणो यथोन्मत्तो यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ३९ ॥
 पाने प्रसक्तो भवतु स्त्रीष्वक्षेषु च नित्यशः ॥ कामक्रोधाभिभूतस्तु यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ४० ॥
 मां स धर्मे मनो भूयादधर्मं मुनिषेवताम् ॥ अपात्रवर्षी भवतु यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ४१ ॥
 संचितान्यस्य वित्तानि विविधानि सहस्रशः ॥ दस्युभिर्विप्रलुप्यन्तां यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ४२ ॥
 उभे सन्ध्ये शयानस्य यत्पापं परिकल्प्यते ॥ तच्च पापं भवेत्तस्य यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ४३ ॥
 यदग्निर्दायके पापं यत्पापं गुरुतरूपगे ॥ मित्रद्रोहे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम् ॥ ४४ ॥
 देवतानां पितृणां च मातापित्रोस्तथैव च ॥ मा स कार्षीत्स शुश्रूषां यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ४५ ॥
 सतां लोकात्सतां कीर्त्यात्संजुष्टात्कर्मणस्तथा ॥ अश्रयतु क्षिप्रमद्यैव यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ४६ ॥

प्रत्युपकारस्याकर्ता । अथाप्यकृतज्ञः आभ्यामेकं पापमुक्तं । त्यक्तात्मा सद्भिः परिहृतः । अथापि निरपत्रपः निर्लज्जः । अकृतप्रायश्चित्तइति यावत् । इदमेकपापं ॥ ३२ ॥ मृष्टमश्रातु इतरेषुकदन्नमुक्षु स्वयंमृष्टसमीचीनमन्नं अश्रातु ॥ ३३ ॥ सदृशान् समानकुलान् । धर्म्याक्रियां अग्निहोत्रादिकंच अप्राप्य अनपत्यः सन्प्रमीयतां ॥ ३४ ॥ अप्राप्येत्यादिविवरणं—मात्मनइति । अनेन ऋणापाकरणं विना ब्रह्मचर्यादेव संन्यासः प्रतिषिध्यते । अविरक्तविषयमिदमिति चेन्न ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्यादेर्दारालाभविषयत्वात् । तत्रैव हि इतरथेत्यनेनायमर्थो दर्शितः ॥ ३५ ॥ राजस्त्रीत्यापि यस्मार्योऽनुमते गतइत्यनुषङ्गनीयं ॥ ३६ ॥ भृत्यान् भरणीयान् । लाक्षादिविक्रयलब्धद्रव्येण बिभृयात् रक्षेदित्यर्थः । “लाक्षालवणमांसा-

निवर्जनीयानिविक्रये” इति स्मृतेः । अप्यकार्यशतं कृत्वेत्यस्यापवादोऽयं ॥ ३७ ॥ ससुपोढे निकटे । “उपोढो निकटोऽयोः” इति वैजयन्ती ॥ ३८ ॥ अटतां चरतु । चीरं मलिनं जीर्णवस्त्रं । अनेन शैवमतप्रवेशो निन्द्यते ॥ ३९—४० ॥ अपात्रवर्षी अपात्रे बहुदायी ॥ ४१ ॥ दस्युभिः तस्करैः ॥ ४२ ॥ उभे इति उभयोः सन्ध्ययोः ॥ ४३ ॥ गुरुतरूपगे गुरुदारगे ॥ ४४ ॥ देवानां शुश्रूषा अग्निहोत्रादिकर्म संभृतैराज्यचरुपशुपुरोडाशादिभिः प्रीणनं । पितृणां उपरागादिषु मातापितृमरणतिथ्यादिषु च पूर्वोक्तैरन्यैश्च तिलादिभिराराधनं । पितृशुश्रूषयैव मृतमातापितृशुश्रूषाग्रहणसंभवात् मातापित्रोरित्यत्र जीवतोरिति विवक्षितं ॥ ४५ ॥ सतां कीर्त्यात् सद्भिः क्रियमाणश्लाघनात् ।

ति० ससुपोढे प्राप्ते ॥ ३८ ॥ ति० कपालेति ब्रह्महाभवत्विति शेषः । तादृशीनिषिद्धाचरणाप्रव्रज्याभवत्विति वाभावः । स० कपालपाणिः स्फुटितघटशकलपाणिः ॥ ३९ ॥ ति० दस्युभिर्विप्रलुप्यन्तां त्यागभोगविहीनानि भवन्त्विति भावः ॥ ४२ ॥ ति० उभे सन्ध्ये व्याप्येति शेषः ॥ ४३ ॥ स० पितृणां व्यवहितानां ॥ ४५ ॥

[पा०] १ झ. पुत्रैर्दारैश्च. क. ग. ड. छ. ज. ट. पुत्रैर्दारैश्च. २ क. क्रियाधर्म. ३ ग. नित्यशः. ४ ड. छ. त्यागेन. ५ घ. ड. यस्मार्योऽनुमते गतः. [अस्मिन्पाठे तत्पापं प्रतिपद्यतामित्यध्याहृत्य योजनाकार्या]. ६ झ. ट. ससुपोढे च. क. च. ज. ससुपोढेतु. ७ क. च. ज. शत्रुपक्षे. ८ झ. मद्यप्रसक्तो. क. ड. च. छ. ज. ट. मद्यप्रसक्तो. ९ क. ड. छ. झ. ज. ट. भूतश्च. १० ड. च. झ. ज. ट. मास्य. ११ ग. मतिर्भूयात्. १२ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. सनिषेवतां. १३ ग. संचितानि तु. १४ घ. दाहके. १५ घ. यस्मार्योऽनुमते गतः. [अस्मिन्पाठे तत्पापं प्रतिपद्यतामित्यध्याहृत्य योजनाकार्या]. १६ क—छ. झ. ज. ट. कीर्त्यात्संजुष्टात्.

अपास्य मातृशुश्रूषामनर्थं सोवतिष्ठताम् ॥ दीर्घबाहुर्महावक्षा यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ४७ ॥
 बहुपुत्रो दरिद्रश्च ज्वररोगसमन्वितः ॥ स भूयात्सततं केशी यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ४८ ॥
 आशामाशंसमानानां दीनानामूर्ध्वचक्षुषाम् ॥ अर्थिनां वितथां कुर्याद्यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ४९ ॥
 मायया रमतां नित्यं परुषः पिशुनोशुचिः ॥ राज्ञो भीतस्त्वधर्मात्मा यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ५० ॥
 ऋतुस्नातां सतीं भार्यामृतुकालानुरोधिनीम् ॥ अतिवर्तेत दुष्टात्मा यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ५१ ॥
 धर्मदारान्परित्यज्य परदारान्निषेवताम् ॥ त्यक्तधर्मरतिर्मूढो यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ५२ ॥
 विप्रलुप्तप्रजातस्य दुष्कृतं ब्राह्मणस्य यत् ॥ तदेव प्रतिपद्येत यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ५३ ॥
 पानीयदूषके पापं तथैव विषदायके ॥ यत्तदेकः स लभतां यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ५४ ॥
 ब्राह्मणाद्योद्यतां पूजां विहन्तु कलुषेन्द्रियः ॥ बालवत्सां च गां दोग्धु यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ५५ ॥
 तृष्णार्तं सति पानीये विप्रलम्भेन योजयेत् ॥ लभेत तस्य यत्पापं यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ५६ ॥
 भक्त्या विवदमानेषु मार्गमाश्रित्य पश्यतः ॥ तस्य पापेन युज्येत यस्मार्योऽनुमते गतः ॥ ५७ ॥
 विहीनां पतिपुत्राभ्यां कौसल्यां पार्थिवात्मजः ॥ एवमाश्वासयन्नेव दुःखार्तो निपपात ह ॥ ५८ ॥
 तथा तु शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनम् ॥ भरतं शोकैः संतप्तं कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ ५९ ॥

संजुष्टात् सत्सेवितात् ॥ ४६ ॥ पुनर्मातृशुश्रूषाग्रहणं
 तत्त्यागेप्रत्यवायभूयस्तयातन्नित्यतयाच । मातृ-
 शुश्रूषाहि नित्या यतस्तस्यांपतितायामपिशुश्रूषाविदध-
 तिस्मृतयः । अनर्थे अधर्मे ॥ ४७ ॥ बहुपुत्रस्या-
 पिधनिनोदुःखाभावात् अपुत्रस्यदारिद्रेपिभरणीयाल्प-
 तयाङ्केशाल्पतेतिचविशेषणद्वयं ॥ ४८ ॥ आशं-
 समानानां स्तुवतां । ऊर्ध्वचक्षुषां उन्नतासनस्थदा-
 तृमुखनिरीक्षकाणां । अर्थिनां आशांवितथांकुर्यात्
 ॥ ४९ ॥ मायया वञ्चनया । रमतां सक्तोभवतु
 ॥ ५० ॥ ऋतुकालानुरोधिनीं ऋतुस्नानदिवसेस्वसं-

निहितां ॥ ५१ ॥ निषेवतां भजतां ॥ ५२ ॥
 विप्रलुप्तप्रजातस्य नष्टापत्यस्य संततिहीनस्येत्यर्थः ।
 तदेवदुष्कृतं प्रतिपद्येत ॥ ५३ ॥ पानीयदूषकेविषदाय-
 केचयत्पापं तत् द्वयं एकोलभतामित्यर्थः ॥ ५४ ॥
 बालवत्सां अनिर्देशां ॥ ५५ ॥ पानीयेसति गृहेविद्य-
 मानेसति । विप्रलम्भेन वञ्चनया । योजयजेत् नद-
 दातीत्यर्थः । तस्ययत्पापंतल्लभेत ॥ ५६ ॥ विवदमा-
 नेषु वादिप्रतिवादिषुविवादंकुर्वत्सु । भक्त्या एकस्मि-
 न्नेहेन जयोपायमाश्रित्य । पश्यतः ब्रुवतस्तस्यपापे-

स० अनर्थे भार्यासेवादौ ॥ ४७ ॥ ती० यद्वा विप्रलुप्ताविर्जिता प्रजाता प्रसूता जातापत्याजाया येनतस्य ॥ ५३ ॥
 ती० बालवत्सां अनिर्देशामित्यर्थः । “सन्धिस्सनिर्देशावत्सागोपयःपरिवर्जयेत्” इतिस्मृतेः ॥ ५५ ॥ ति० योजयन्
 अप्रयच्छन्नितियावत् ॥ ५६ ॥ ती० पश्यतः तूष्णींभवतः जयोपायंज्ञात्वापिपक्षपातेनतूष्णींभवतइत्यर्थः । तस्यपापेनयुज्येतेति
 संबन्धः । अस्मिन्शपथप्रकरणेश्लोकानांपूर्वोत्तरव्यत्यासःपुनरुक्तिश्चदृश्यते तच्छपथविषयत्वान्नदोषः । ति० भक्त्या शिवविष्णवादि-
 देवताभक्त्या । मार्गं तत्तदुपोद्बलकशैववैष्णवादिशास्त्रमाश्रित्य अयमुत्कृष्टःअयंनेतिविवदमानेषुयत्पापं यच्चतयोर्विवादंपश्यतः
 शृण्वतःपापं तेनयुज्येतेत्यर्थः । तस्यपापेनेतिपाठे तेषांयत्पापं तेन यस्यानुमतेगतस्तस्ययोगःसंबन्धोभूयादित्यर्थः । भावेचयुज्येते-
 तिप्रयोगः । “अयंपरस्त्वयंनेतिसंरक्षामिनिवेशिनः । यातुधानाभवन्येवपिशाचाश्चनसंशयः” इतिशिवपुराणोक्तेः । “योब्रह्मवि-
 ण्णरुद्राणांभेदंयुक्तिनिवेशतः । साधयेदुदरव्याधियुक्तोभवतिमानवः” इतिकर्मविपाकशास्त्रोक्तेश्च । कतक० द्वयोस्साम्यस्थापन-
 पूर्वकंतेषांकलहशमनमकुर्वतःकलहप्रियस्ययत्पापंतेनयुज्येतेत्यर्थः । स० भक्त्या मार्गविभागेन । विवदमानेषुसत्सु स्वयंतुमार्गं

[पा०] १ ड. छ. झ. ञ. ट. बहुमृत्योः २ ड. छ. झ. ट. समायात्सततंक्लेशं. ३ ख. ड. झ. ञ. पुरुषः. क. च. पिशुनः
 पुरुषो. ४ ग. अतिवर्तेतधर्मात्मा. ५ धर्मदारान्परित्यज्येति. पानीयदूषकइतिचश्लोकद्वयं झ. ट. पाठयोः ब्राह्मणाद्योद्यतामितिश्लो-
 कात्परं तृष्णार्तमितिश्लोकात्पूर्वदृश्यते. ६ ख. परित्यक्तस्वधर्मसौ. ७ क. ड. च. छ. झ. ञ. ट. तदेतत्प्रति. ८ ख. विहन्त्यात्क-
 लुषेन्द्रियः. ९ क. च. छ. झ. ट. योजयन्. १० क. ख. घ. च—ट. यत्पापंलभतेतत्स्यात्. ग. ड. यत्पापंलभतेतस्य.
 ११ झ. तेन. १२ झ. दुःखार्तोनु. १३ ड. छ. झ. ट. तदातं. १४ ज. क्लिष्टैः. १५ ड. च. ञ. चेतसं. १६ क.
 च. ञ. संतप्ता.

मम दुःखमिदं पुत्र भूयः समुपजायते ॥ शपथैः शपमानो हि प्राणानुपरुणत्सि मे ॥ ६० ॥
दिष्ट्या न चलितो धर्मादात्मा ते सहलक्ष्मणः ॥ वत्स सत्यप्रतिज्ञो मे सतां लोकानवाप्स्यसि ॥ ६१ ॥
इत्युक्त्वा चाङ्गमानीय भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥ परिष्वज्य महाबाहुं सरोद भृशदुःखिता ॥ ६२ ॥
एवं विलपमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः ॥ मोहाच्च शोकैः संरोधाद्भूव लुलितं मनः ॥ ६३ ॥

लालप्यमानस्य विचेतनस्य प्रणष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ ॥

मुहुर्मुहुर्निश्चसतश्च धर्मं सा तस्य शोकेन जगाम रात्रिः ॥ ६४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

भरतेन वसिष्ठोदनायातैलद्रोण्याः समुद्धृतदशरथशरीरस्य सराजैर्भवशिबिकारोपणेन पितृवनप्रापणपूर्वकं यथाविधिसंस्करणम् ॥ १ ॥ तथा कौसल्यादिभिः सह सरथ्वा दशरथायोदकदानपूर्वकमयोध्याप्रवेशः ॥ २ ॥

तमेवं शोकसंतप्तं भरतं कैकयीसुतम् ॥ उवाच वदतां श्रेष्ठो वसिष्ठः श्रेष्ठवाग्दृषिः ॥ १ ॥
अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्र महायशः ॥ प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमम् ॥ २ ॥
वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धारणां गतः ॥ प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ॥ ३ ॥
उद्धृतं तैलसंरोधात्स तु भूमौ निवेशितम् ॥ आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूपतिम् ॥ ४ ॥

नयुज्येतेतिसंबन्धः ॥ ५७—५९ ॥ उपरुणत्सि पीडयसीत्यर्थः । यद्वा प्राणानुपरुणत्सि रामवियोगेन मे निर्गच्छतः प्राणान्स्थापयसि । शपथकरणेन ममाश्वासो जात इत्यर्थः ॥ ६० ॥ दिष्ट्या भाग्येन । आत्मा अन्तःकरणं । धर्मात् ज्येष्ठानुवर्तनधर्मात् । मे मह्यं । सहलक्ष्मणः सत्यप्रतिज्ञोऽसि लक्ष्मणवत्सत्यप्रतिज्ञोऽस्यीत्यर्थः । अतः सतां लोकानवाप्स्यसि ॥ ६१—६२ ॥ एवं विलपमानस्य पूर्वोक्तशपथरूपेण विलपतः । शोकसंरोधात् शोककृतसंरोधात् ॥ ६३ ॥ लालप्यमानस्य भृशंप्रलपतः । विचेतनस्य मूर्छितस्य । प्रणष्टबुद्धेः क्षुभितान्तःकरणस्य । धर्मं उष्णयथाभवतितथा नि-

श्चसतः ॥ ६४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिने श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

कैकयीसुतमित्यत्र “कैकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः” इति विहितस्येयादेशस्याभावः ॥ १ ॥ संयानं सम्यग्यानं स्वर्गप्रापकक्रियाजातमित्यर्थः ॥ २ ॥ धारणांगतः धैर्यप्राप्तः । “मर्यादाधारणास्थितिः” इत्यमरः । स्वस्थान्तःकरण इत्यर्थः । कारयामासेति संक्षेपोक्तिः ॥ ३ ॥ उद्धृतमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयं । ततः स पुत्रः तैलसंरोधात् तैलद्रोण्याः । उद्धृतं तत-

यथावस्थितमाश्रित्य पश्यतः उदासीनतया स्थितस्य ॥ ५७ ॥ ति० लक्ष्मणैः शुभलक्षणैस्सहितः सहलक्षणः ते आत्मेत्यर्थः । हे वत्स यदि सत्यप्रतिज्ञो भविष्यसि तदा सतां लोकानवाप्स्यसि कैकेयप्रेकृतां रायानयनप्रतिज्ञां सत्यां कुर्वित्यङ्गं । शि० सतां रामादीनां लोकान् कृपादृष्टिपथान् ॥ ६१ ॥ इति पञ्चसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७५ ॥

ति० वसिष्ठः भरतागमनं श्रुत्वाऽऽगत इति शेषः । स० श्रेष्ठवाक् अतएव वदतां श्रेष्ठः ॥ १ ॥ ति० संयानं प्रेतनिर्हारं । स० संयानं देहसंस्कारं ॥ २ ॥ स० धरणीमिति पाठे साष्टाङ्गनानामेत्यर्थः । तदैव तेन दृष्टत्वादिति भावः । कारयामास अकरोत् । ति०

[पा०] १ ख. ग. शुभलक्षण. छ—ट. सहलक्षणः. २ छ. झ. ज. ट. सत्यप्रतिज्ञो हि. घ. च. सत्यप्रतिज्ञोऽसि. ३ ख. घ. ड. च. छ. लोकमवाप्स्यसि. ४ ड. महात्मानं. ५ च. पुनः पुनः. ६ छ. झ. ट. संरोधात्. ७ ड. झ. ट. दीर्घं. ८ ग. घ. ज. महायशः. ९ ज. संस्कार. १० ख. ग. वसिष्ठवचनं. ११ क. ग. ड. च. झ. ज. ट. धरणींगतः. १२ क. ख. ग. ड. च. झ. ट. कृत्यानि. १३ ड. छ. झ. ट. उद्धृत्य. १४ ड. छ. झ. ट. संसेकात्. क. ख. ग. च. ज. संक्षेदात्. १५ ग. च. ज. निवेद्यतं. १६ क. घ. ड—ट. भूमिपं.

संवेद्य शयने चाग्रे नानारत्नपरिष्कृते ॥ ततो दशरथं पुत्रो विललाप सुदुःखितः ॥ ५ ॥
 किं ते व्यवसितं राजन्प्रोषिते मय्यनागते ॥ विवास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ ६ ॥
 क यास्यसि महाराज हित्वेमं दुःखितं जनम् ॥ हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७ ॥
 योगक्षेमं तु ते राजन्कोस्मिन्कल्पयिता पुरे ॥ त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते ॥ ८ ॥
 विधवा पृथिवी राजंस्त्वया हीना न राजते ॥ हीनचन्द्रेव रजनी नगरी प्रतिभाति मे ॥ ९ ॥
 एवं विलपमानं तं भरतं दीनमानसम् ॥ अब्रवीद्वचनं भूयो वसिष्ठस्तु महामुनिः ॥ १० ॥
 प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्तव्यानि विशांपतेः ॥ तान्यव्यग्रं महाबाहो क्रियन्तामविचारितम् ॥ ११ ॥
 तथेति भरतो वाक्यं वसिष्ठस्याभिपूज्य तत् ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यास्त्वरयामास सर्वशः ॥ १२ ॥
 ये त्वग्रयो नरेन्द्रस्य चाभ्यगाराद्वहिष्कृताः ॥ ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव आह्वियन्त यथाविधि ॥ १३ ॥
 शिबिकायामथारोप्य राजानं गतचेतसम् ॥ बाष्पकण्ठा विमनसस्तर्जुः परिचारकाः ॥ १४ ॥
 हिरण्यं च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च ॥ प्रकिरन्तो जना मार्गं नृपतेरग्रतो ययुः ॥ १५ ॥
 चन्दनागरुनिर्यासान्सरलं पद्मकं तथा ॥ देवदारुणि चाहृत्य क्षेपयन्ति तथा परे ॥ १६ ॥
 गन्धानुच्चावचांश्चान्यास्तत्र गत्वाऽथ भूमिपम् ॥ ततः संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्त्विजः ॥ १७ ॥

स्तौलापमार्जनायभूमौनिवेशितंचिरंतैलेस्थापनादापीत-
 वर्णवदनं अवयवशैथिल्याभावात्प्रसुप्तमिवस्थितं दश-
 रथःभूपतिं । उक्तविशेषणेशयने संवेद्य शाययित्वा ।
 सुदुःखितःसन् विललाप ॥ ४—५ ॥ किंतेव्यवसितं
 त्वयाकिमद्यव्यवसितं । स्वर्गगमनायेतिशेषः ॥ ६—
 ७ ॥ तेपुरे अयोध्यायां । कःजनः योगक्षेमं
 स्वकीयपुरयोगक्षेमं । कल्पयिता करिष्यति । स्वः
 स्वर्ग ॥ ८—१० ॥ विशांपतेः प्रजानांपत्युः ॥ ११ ॥
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् ऋत्विजोयज्ञकर्मणिवृताः । पु-
 रोहिताः पुरोहितपरत्वेनशान्तिकपौष्टिकादिक्रियाप्रव-
 र्तकाः । आचार्याः वसिष्ठवामदेवादयः । “त्रय्यां
 चधर्मकृत्येचशान्तिकर्मणिपौष्टिके । अध्वरेयश्चकु-
 शलःसस्याद्राजपुरोहितः ॥ उपनीयवदेद्वेदमाचार्यः
 सउदाहृतः ” इतिलक्षणं ॥ १२ ॥ अग्र्य-

गारात् अग्निगृहात् । बहिष्कृताः अन्तःशववत्त्वा-
 द्बहिःप्रतिष्ठापिताः । अग्रयोगार्हपत्यादयः । याजकैः
 उपद्रष्टृभिः । ऋत्विग्भिश्च आह्वियन्त आनीयन्त
 ॥ १३—१४ ॥ हिरण्यं च सुवर्णं च रजतं च सुवर्णं च
 तत्कृतपुष्पाणीत्यर्थः ॥ १५ ॥ चन्दनागरुनिर्यासान्
 निर्यासोगुग्गुलुः । “गुग्गुलुःकालनिर्यासौ ” इति
 निघण्टुः । चन्दनागरुजनितधूपद्रव्याणीतियावत् ।
 सरलं धूपसरलं । पद्मकं सुरभिकाष्ठविशेषं । क्षेपय-
 न्ति पुरतःपार्श्वतश्चप्रियमाणसौवर्णराजताङ्गारधानीषु
 धूपार्थमितिशेषः । चन्दनादीनिगन्धान्तानि चिता-
 काष्ठद्रव्याणीत्येवतुयुक्तं । तदाक्षेपयन्ति दहनार्थचि-
 तामकुर्वन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ तत्रगत्वाथभूमिपमित्युत्त-
 रशेषः । अथ चिताकल्पनानन्तरं । तत्र चितासमी-
 पेगत्वा तंभूमिपं चितामध्ये ततः शिबिकायाः उद्ध-

कारयामास तत्करणार्थमन्त्रिणःप्रेरयामासेत्यर्थः ॥ ३ ॥ स० ते तवसंबन्धिनं त्वन्निर्वाह्यमितियावत् । अस्मिन्युरे । योगसहितं
 क्षेमं योगक्षेमं ॥ ८ ॥ शि० अस्य साकेतंप्राप्तस्य । प्रेतकार्याणि परलोकगमनविहितकर्माणिकर्तव्यानि तानि अव्यग्रंयथास्यात्तथा
 अविचारितं सशरीरंलोकान्तरंगतस्यप्रेतकार्याणिकर्तव्यानिनवेतिसंशयरहितंयथास्यात्तथाक्रियन्तां । एतेनसशरीरगतपुरुषस्यवस्त्रा-
 दिषुतच्छरीरबुद्धिःकर्तव्येतिमूर्चितं । तेनकर्मणामवश्यकर्तव्यताव्यञ्जिता । तेनवसिष्ठस्यमर्यादापालकत्वंव्यक्तं ॥ ११ ॥ स०
 क्षेपयन्ति तत्प्रक्षेपस्तुशवदुर्गन्धप्रतीतिनिरासार्थं ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. निवेद्यशयनैकाग्र्ये. २ छ. परिच्छदे. ३ ड. झ. यास्यसे. ग. यास्यथ. ४ क. ड. च. छ. झ. अ.
 योगक्षेमंतुतेऽव्यग्रं. ज. योगक्षेमयिताराजन्. ५ च. मे. ड. छ. ज. झ. ज. ट. मां. ६ क. च. ज. महानृषिः. ७ ड.
 विशांपते. ८ क. ग. च. ज. तान्यद्यतु. ९ ख. घ. झ. ज. स्यअभ्यगारात्. क. ग. च. छ. ज. स्यह्यभ्यगारात्. ट.
 स्यअभ्यगारात्. १० क. ग. ड. च—ट. तेह्वयन्ते ख. घ. तेहियन्ते. ११ घ. ड. छ. झ. ट. चेतनं. १२ झ. स्तमुजुः.
 १३ ख. ग. ड. झ. ज. ट. मार्गे. १४ घ. ज. ट. चितांचकुस्तथा. १५ क—घ. दत्ताथ. १६ ड. झ. ट. तत्र.

तथा हुताशनं दत्त्वा जेपुस्तस्य तमृत्विजः ॥ जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः ॥ १८ ॥
 शिविकाभिश्च यानैश्च यथाहं तस्य योषितः ॥ नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तदा ॥ १९ ॥
 प्रसव्यं चापि तं चक्रुर्ऋत्विजोऽग्निचितं नृपम् ॥ स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौसल्याप्रमुखास्तदा ॥ २० ॥
 क्रौञ्चीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे ॥ आर्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां सहस्रशः ॥ २१ ॥
 ततो रुदन्त्यो विवशा विलप्य च पुनःपुनः ॥ यानेभ्यः सरयूतीरमवतेर्ष्वराङ्गनाः ॥ २२ ॥

कृत्वोदकं ते भरतेन सार्धं नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च ॥

पुरं प्रविश्याश्रुपरीतनेत्रा भूमौ दशाहं व्यनयन्त दुःखम् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

भरतेनशत्रुघ्नेनसहद्वादशेऽह्निसकलश्राद्धनिर्वर्तनेनतदङ्गतयाब्राह्मणेभ्योधनरत्नादिनानावस्तुप्रदानम् ॥ १ ॥ त्रयोदशेऽह्न्यस्थिसंचयनार्थंचितामूलंगतेनभरतेनविलापपूर्वकंमोहाद्धरण्यानिपतनम् ॥ २ ॥ भुविनिपत्तिनेनशत्रुघ्नेनापिबहुधापरिदेवनम् ॥ ३ ॥ ततोवसिष्ठसुमन्त्राभ्यांसमाश्वासितौतौप्रतिअमात्यैरस्थिसंचयनादिक्रियासुसंस्वरणम् ॥ ४ ॥

ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः ॥ द्वादशेऽह्नि संप्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥ १ ॥

लेतिशेषः । संवेशयामासुः शाययामासुः ॥ १७ ॥
 हुताशनंदत्त्वा भरतेनदापयित्वा । जेपुः पैतृमेधिकम-
 न्नविशेषानितिशेषः । तस्य परमगत्यर्थमितिशेषः ।
 तमितिहुताशनविशेषणं । हुतं प्रेताग्निमित्यर्थः । ते
 उद्गातृप्रभृतयः ऋत्विजः ॥ १८ ॥ यानैः अश्वादि-
 मिः । वृद्धैः परिचारकैः ॥ १९ ॥ अग्निचितं अग्नि-
 चयनंकृतवन्तं । तंनृपं ऋत्विजःस्त्रियश्च प्रसव्यं
 सव्यापसव्यंप्रदक्षिणमप्रदक्षिणंच चक्रुः । [प्रसव्यं
 अप्रदक्षिणं इदंप्रदक्षिणस्याप्युपलक्षणं] । भरतश्चेत्य-
 र्थसिद्धं । इदंचाग्निवानात्पूर्वशिविकास्थेप्रेते क्रमस्या-
 विवक्षितत्वादत्रोक्तं । देशविशेषाचारोऽयंवा ॥ २०—
 २२ ॥ ताश्चतेच ते । “ पुमांस्त्रिया ” इत्येकशेषः ।
 दशाहं । “ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ” इतिद्वितीया ।
 भूमौशयानादितिशेषः । “ कियल्लब्धाशनाभूमौस्वपे-
 युस्तेपृथक्पृथक् ” इत्याशौचिनांपृथक्शयनंहिविहितं ।
 दुःखमाशौचं व्यनयन्त अगमयन् । ननु षोड-
 शाहेन [द्वादशाहेन] भूपालादितिक्षत्रियस्य
 [द्वादशाहा] षोडशाहाशौचसद्भावात्कथं दशाह-

मित्युच्यतइतिचेत् । सत्यं । “ क्षत्रियस्तुदशाहे-
 नस्वकर्मनिरतःशुचिः ” इत्यादिविशेषशास्त्रानु-
 सारेणोक्तमितिनदोषः । अत्रस्त्रीणांप्रेतप्रदक्षिणमु-
 दकदानंचसूत्रान्तरोक्तंज्ञेयं । तथाचितास्थस्यप्रदक्षिणं
 च । अतएवाहबोधायनः “ प्रदक्षिणमपिबान्धवाः
 कुर्वन्ति एवंमार्गेपिचितामारोप्यचितायामेवेत्येके ”
 इति । अत्रप्रेतेनसहाभ्यानयनं चितारोपणं समन्त्रक-
 मग्निदानं प्रदक्षिणीकरणमुदकदानं दशाहमाशौचेन
 भूमौ शयनमित्येतावन्मात्रं देशकुलसूत्रभेदेनऔर्ध्वदै-
 हिकविशेषउक्तइतिवा प्रधानोक्तिःसर्वग्रहणार्थमितिवा
 ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
 मायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्या-
 ने षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

दशाहे अतिगते अतीते । एकादशाहइत्यर्थः । कृत-
 शौचः कृतशौचापादकपुण्याहवाचननवश्राद्धादिकइ-
 त्यर्थः । द्वादशेह्नि श्राद्धकर्माणि षोडशमासिकानिस-
 पिण्डीकरणान्तानीत्यर्थः । अकारयत् अकरोदित्यर्थः ।

ति० अग्निचितं अश्वमेधान्तयज्ञकर्तारं ॥ २० ॥ शि० विवशाः कान्तिरहिताः ॥ २२ ॥ इतिषट्सप्ततितमस्सर्गः ॥ ७६ ॥

ती० द्वादशेऽह्निश्राद्धकर्माण्यकारयत् एकादशेऽह्निकर्तव्यश्राद्धकरणपूर्वकंद्वादशेऽह्निश्राद्धकर्माण्यकरोदित्यर्थः । शि० गते-
 व्यतीतेसति एकादशेऽहनीत्यर्थः । कृतशौचः कृतशौचंस्वशुद्धिहेतुभूतैकादशाहविहितंकर्मयेनसंभरतः । स० कृतशौचः एकादशेऽ
 [पा०] १ घ—ट. तदा. २ क. ख. घ—ज. हुला. ३ ड. जेपुस्तेतस्यऋत्विजः. झ. व. ट. जेपुस्तस्यतद्विजः. ख. ज.-
 जेपुस्तस्यतद्विजः. ४ ड—ट. स्तथा. ५ ड. छ. झ. ट. नृपाङ्गनाः. ६ ख. व्यचरन्त.

ब्राह्मणेभ्यो ददौ रत्नं धनमन्नं च पुष्कलम् ॥ वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥ २ ॥
 वास्तिकं बहुशुक्लं च गात्रापि शैतशस्तदा ॥ दासीदासं च यानं च वेश्मानि सुमहान्ति च ॥
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राजस्तस्योर्ध्वदैहिकम् ॥ ३ ॥

ततः प्रभातसमये दिवसेथ त्रयोदशे ॥ विललाप महाबाहुर्भरतः शोकमूर्च्छितः ॥
 शब्दापिहितकण्ठस्तु शोधनार्थमुपागतः ॥ ४ ॥

चितामूले पितुर्वाक्यमिदमाह सुदुःखितः ॥ ५ ॥

तात यस्मिन्निष्टुष्टोऽहं त्वया आतरि राघवे ॥ तस्मिन्वनं प्रव्रजिते शून्ये त्यक्तोऽस्म्यहं त्वया ॥ ६ ॥
 यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्रजितो वनम् ॥ तामम्बां तात कौसल्यां त्यक्त्वा त्वं क्व गतो नृप ॥ ७ ॥
 दृष्ट्वा भस्मारुणं तच्च दग्धास्थिस्थानमण्डलम् ॥ पितुः शरीरनिर्वाणं निष्ठनन्विषसाद सः ॥ ८ ॥
 स तु दृष्ट्वा रुदन्दीनः पपात धरणीतले ॥ उत्थाप्यमानः शक्रस्य यन्त्रध्वज इव च्युतः ॥ ९ ॥
 अभिपेतुस्ततः सर्वे तस्यामात्याः शुचिव्रतम् ॥ अन्तकाले निपतितं ययातिमृषयो यथा ॥ १० ॥
 शत्रुघ्नश्चापि भरतं दृष्ट्वा शोकपरिप्लुतम् ॥ ११ ॥ विंसंज्ञो न्यपतद्भूमौ भूमिपालमनुस्मरन् ॥ ११ ॥

स्वार्थेणिच् ॥ १—२ ॥ वस्तानांछागानांसमूहोवा-
 स्तिकं छान्दसष्टकम् । “अजाछागीशुभच्छागवस्तच्छा-
 गलकाअजे ” इत्यमरः । बहुशुक्लमितिछागविशेषणं
 रजतंवा । पितृप्रियत्वात् । “शुक्लोयोगान्तरेऽथेतेशु-
 क्तेचरजतेतथा ” इतिविश्वः । दासीदासं गवाश्चप्रभृ-
 तित्वादेकवद्भावः । ऊर्ध्वदेहादूर्ध्वदेहः तत्रभवमूर्ध्वदै-
 हिकं । “ऊर्ध्वदेहाच्चेतिवक्तव्यं ” इतिठक् ॥ ३ ॥
 शब्दापिहितकण्ठः रोदनध्वनिनाव्याप्तकण्ठः । शोध-
 नार्थं स्थलशोधनार्थं । “दहनदेशमुदकुम्भैःस्वोक्ष-
 ति ” इतिसूत्रात् अस्थिसंचयनार्थमित्यर्थः । सावशे-
 षास्थिनिचयइतिवक्ष्यमाणत्वात् त्रयोदशेऽप्यस्थिसंचय-
 नंसूत्रान्तरेऽदृश्यते । यथाहबोधायनः “द्वितीयेहि
 युग्मदिवसेष्वर्धमासान्मासानृतृन्संवत्सरंवासंचयनंकु-
 र्यात् ” इति ॥ ४ ॥ चितामूलइत्यर्थः ॥ ५ ॥ निष्टुष्टः
 दत्तः । प्रव्रजिते प्रव्रजिते । छान्दसोह्रस्वः ॥ ६—७ ॥
 भस्मारुणं भस्मयुक्तमरुणं च । अरुणत्वमितिदग्धत्वा-
 त् । पितुः शरीरनिर्वाणं शरीरनिर्वाण्यतेविनाश्यते

अस्मिन्नितिशरीरनिर्वाणं । अधिकरणेल्युद् । “नि-
 र्वाणोनिर्वृतेमोक्षेविनाशेगजमज्जने ” इतिवैजयन्ती ।
 निष्ठनन् नितरास्तनन् । “अभिनिसस्तनःशब्दसंज्ञायां”
 इतिषत्वं । [भस्मारुणं भस्मनाअरुणं अव्यक्तरागं ।
 दग्धास्थिस्थानमण्डलं दग्धानामस्थानानिस्थानानिवि-
 न्यासविशेषाः तेषामण्डलं समूहं दृष्ट्वा । अस्थिमण्ड-
 लंदृष्ट्वेत्यर्थसिद्धं । पितुः शरीरनिर्वाणं शरीरविनाशं
 प्रति । निष्ठनन् नितरांरोदनशब्दकुर्वन्] विषसाद
 दुःखितोऽभूत् ॥ ८ ॥ उत्थाप्यमानः रज्जुभिरुत्थाप्य-
 मानः । च्युतः स्रस्तः । शक्रस्य यन्त्रध्वजोयन्त्रध्व-
 जः रज्जुयुक्तोध्वजइव पपात । यथा यन्त्रपतनाद्ध्वज-
 पतनं एवराजपतनाद्भरतपतनमितिभावः ॥ ९ ॥
 अमात्याः ज्ञातयः । शुचिव्रतं । अन्तकाले पुण्यक्ष-
 यकाले । निपतितंययातिं ऋषयः दौहित्रभूताइव
 अभिपेतुः ॥ १० ॥ भरतपतनावधिशत्रुघ्नस्यधैर्यस्थितं
 तत्पतनानन्तरंतुभूमिपालमनुस्मरन्त्यपतत् ॥ ११ ॥

हनिकर्तव्यप्रेतलमोचकश्राद्धं कृत्वेत्यर्थः ॥ १ ॥ कतक० दशाहाभ्यन्तरेऽस्थिसंचयनंकृत्वासकलश्राद्धान्तरंत्रयोदशेऽहनिचिताभ-
 सोद्धारपूर्वकंस्थलशुद्धिःकर्तव्येतिक्षत्रियधर्मइतिवाल्मीक्युक्तेर्ज्ञायते ॥ ४ ॥ कतक० शक्रयन्त्रध्वजस्याकाशस्थसभूमौपातायोगात्

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ट. धनंरत्नंदावन्नं. २ घ. ज. वास्तिकं. ३ ड. छ. झ. ट. बहुशस्तदा. ४ छ. झ. दासीदा-
 सांश्चयानानि. ड. दासीदासांश्चयानानि. ५ क—छ. झ. ज. देहिकं. ६ ख—ड. छ. झ. दिवसेच. ७ क. घ. च. व. कर्षितः.
 ८ क. घ. ड. च. ज—ट. कण्ठश्च. ९ क. सिहागतः. १० ग. पुत्रेप्रव्रजिते. ११ ख. ग. घ. ज. शरीरं. १२ छ. झ. व. ट.
 विषसादह. क. निषसादसः. ड. च. निषसादह. १३ च. सतं. १४ क. रुदन्तः. १५ ड. छ. झ. ट. इवोच्छ्रितः. १६ छ.
 सद्यः. १७ ड. छ. झ. ट. निश्चितो.

उन्मत्त इव निश्चेता विललाप सुदुःखितः ॥ स्मृत्वा पितुर्गुणाङ्गानि तानितानि तदातदा ॥ १२ ॥
 मन्थराप्रभवस्तीव्रः कैकेयीग्राहसङ्कुलः ॥ वरदानमयोऽक्षोभ्यो मज्जयच्छोकसागरः ॥ १३ ॥
 सुकुमारं च बालं च सततं लालितं त्वया ॥ क तात भरतं हित्वा विलपन्तं गतो भवान् ॥ १४ ॥
 ननु भोज्येषु पानेषु वस्त्रेष्वभरणेषु च ॥ प्रवारयसि नः सर्वास्तन्नः कोऽन्यः करिष्यति ॥ १५ ॥
 अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते ॥ या विहीना त्वया राज्ञा धर्मज्ञेन महात्मना ॥ १६ ॥
 पितरि स्वर्गमापन्ने रामे चारण्यमाश्रिते ॥ किं मे जीवितसामर्थ्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ १७ ॥
 हीनो भ्रात्रा च पित्रा च शून्यामिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि प्रवेक्ष्यामि तपोवनम् ॥ १८ ॥
 तयोर्विलपितं श्रुत्वा व्यसनं चान्ववेक्ष्य तत् ॥ भृशमार्ततरा भूयः सर्व एवानुगामिनः ॥ १९ ॥
 ततो विषण्णौ विश्रान्तौ शत्रुघ्नभरताबुभौ ॥ धैरण्यां संव्यचेष्टेतां भग्नशृङ्गाविवर्षभौ ॥ २० ॥
 ततः प्रकृतिमान्वैद्यः पितुरेषां पुरोहितः ॥ वसिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्य तमुवाच ह ॥ २१ ॥
 त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो ॥ सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे ॥ २२ ॥
 त्रीणि द्वन्द्वानि भूतेषु प्रवृत्तान्यविशेषतः ॥ तेषु चापरिहार्येषु नैवं भवितुमर्हसि ॥ २३ ॥

गुणाङ्गानि गुणानङ्गानिचेत्यर्थः । तदातदा तानितानि तत्तत्कालोचिताभिमतप्रदानोपलालनकराणिगुणाङ्गानि ॥ १२ ॥ मन्थरेतिसगरव्यावृत्तिः । तीव्रः अगाधइतियावत् । अमज्जयत् अस्मानितिशेषः ॥ १३—१४ ॥ प्रवारयसि एष्वभरणादिषु किंतवेष्टं गृहाणेति प्रकर्षेण स्वयंप्राहयसि तत्प्रवारणं ॥ १५ ॥ यापृथिवी धर्मज्ञेन त्वया विहीना नावदीर्यते नभिद्यते । स्वयमितिशेषः । सा अवदारणकाले तु प्रलयकालेपि नावदीर्यते नावदीर्यतेत्यर्थः । अवदारणकाले त्वद्विहीनतया अवदारणस्य प्राप्तकाले । अवदारणकालत्वे हेतुः—त्वया विहीनेति । धर्मज्ञेन महात्मना त्वयाराज्ञा एतादृशगुणाढ्येन त्वयेत्यर्थः । विहीनाया सापृथ्वी अवदारणकाले नावदीर्यत इत्यन्वयः ॥ १६ ॥ जीवितसामर्थ्यं जीवनशक्तिः ॥ १७—१८ ॥ मार्ततराः आसन्नितिशेषः ॥ १९ ॥ विश्रान्तौ विशेषेण श्रान्तौ । व्यचेष्टेतां व्यलुण्ठेतां ॥ २० ॥ प्रकृतिमान् प्रशस्त-

स्वभावः । “ प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे ” इति वैजयन्ती । वैद्यः विद्यां तत्त्वज्ञानहेतुभूतां वेदान्तविद्यां वेदेति वैद्यः । वेदान्तविद्याधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्यविज्ञानः सर्वज्ञइतियावत् । “ तदधीते तद्वेद ” इत्यण् । “ सर्वज्ञमिषजौ वैद्यौ ” इत्यमरः । एषामिति बहुवचननिर्देशो बुद्धिस्थिरामाद्यपेक्षया । पितुः दशरथस्य ॥ २१ ॥ वृत्तस्य संस्कृतस्य । त्रयोदशोऽयं दिवसः सावशेषास्थिनिचये अस्थिसंचयनाख्ये कर्मण्यवशिष्टइत्यर्थः । दशाहमध्ये शास्त्रविहितं प्रधानावयवास्थिसंचयनं कृतं त्रयोदशे दिवसे तद्देशीयशिष्टाचारप्राप्तस्थलशोधनमात्रं कृतमिति न स्मृतिविरोध इत्यप्याहुः । स्मृतिश्चास्माभिर्दर्शितैव ॥ २२ ॥ अशनायापि पासे शोकमोहौ जरामृत्यू इत्युक्तानि त्रीणि द्वन्द्वानि । भूतेषु जन्तुषु । अविशेषतः प्रवृत्तानि । तेषु चापरिहार्येषु प्राप्तेषु त्वमेवं भवितुं नार्हसि अज्ञवन्मोहेन प्रलपितुं नार्हसि

गृहाद्यलङ्कारार्थध्वजयन्त्ररूपेण ध्वजसदृशरूपेण निर्मितइत्यर्थः । उत्पाततः पतितेन तेनोपमेयन्ये ॥ ९ ॥ ति० गुणाङ्गानि उपलालनगुणस्याङ्गभूतानि विचित्रवस्त्राभरणादिदानादिकर्माणि । स० गुणान् प्रज्ञासौजन्यादीन् । अङ्गानि खलालनाश्रयाङ्गहस्तसुखादीनि । तानि तेतानि चतानि ॥ १२ ॥ ति० मरदानमयत्वादक्षोभ्यः ॥ १३ ॥ ति० प्रवारयति एषु किंतेऽपेक्षितं गृहाणेति प्रकर्षेणास्मदिष्टवरणकारयति भवान् । तदद्यनः करिष्यति त्वयि गते इति शेषः ॥ १५ ॥ स० प्रकृतिमान् प्रकृतिजनसहितः ॥ २१ ॥ ती० त्रीणि द्वन्द्वानि जन्ममरणे सुखदुःखे लाभालाभौ । एवं भवितुं शोचितुं । कतक० त्रीणि द्वन्द्वानि अस्ति जायते वर्धते अपक्षीयते विपरिणमते विनश्यतीत्येवंरूपाणि ॥ २३ ॥ इतिसप्तसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७७ ॥

[पा०] १ घ. तथा तथा. २ क. च. हव. ३ झ. ट. प्रवारयति. ख. प्रचारयति. ४ क—च. झ. ज. ट. कोय. ५ ख. कालिषु. ६ ड. तु विदीर्यते. ७ ड. च. झ. ज. ट. विहीनाया. ८ क. च. ज. रामेण च. ९ क. च. ज. चवनं. १० ड. छ. झ. ट. चाप्यवेक्ष्य. ११ घ. मार्तखरा. १२ ग—ड. श्रान्तौ च. क. शोचन्तौ. १३ ड. छ. झ. ट. धरायां स. च. ज. धरायां समवेष्टेतां. क. ख. घ. धरायां संव्यवेष्टेतां.

सुमन्त्रश्चापि शत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्य च ॥ श्रावयामास तत्त्वज्ञः सर्वभूतभवाभवौ ॥ २४ ॥
 उत्थितौ च नरव्याघ्रौ प्रकाशेते यशस्विनौ ॥ वर्षातपपरिक्लिन्नौ पृथगिन्द्रध्वजाविव ॥ २५ ॥
 अश्रूणि परिमृद्रन्तौ रक्ताक्षौ दीनभाषिणौ ॥ अमात्यास्त्वरयन्ति स तनयौ चापराः क्रियाः ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

शत्रुघ्नेनरामसमीपयात्रांविचारयन्तंभरतंप्रतिलक्ष्मणेनपितृनिग्रहपूर्वकंरामप्रवासाप्रतिषेधनस्यानौचित्यकथनम् ॥ १ ॥
 तंप्रतिद्वारस्थैर्यदृच्छयागृहप्राग्द्वारमागतायाःकुब्जायाग्रहणेनतस्याएवसर्वानर्थनिदानत्वकथनम् ॥ २ ॥ शत्रुघ्नेनसखीमध्य-
 गतायाःकुब्जायाःकेशग्रहणेनकैकेयीभर्त्सनपूर्वकंधरण्यांपरिक्लृपणेकैकेय्याभरतंप्रतिन्मोचनयाचना ॥ ३ ॥ शत्रुघ्नेनसयुक्ति-
 कभरतवचनात्कुब्जायामोचनम् ॥ ४ ॥

अथ यात्रां समीहन्तं शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ॥ भरतं शोकसंतप्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 गतिर्यः सर्वभूतानां दुःखे किं पुनरात्मनः ॥ स रामः सत्त्वसंपन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनम् ॥ २ ॥
 बलवान्वीर्यसंपन्नो लक्ष्मणो नाम योप्यसौ ॥ किं न मोचयते रामं कृत्वा स पितृनिग्रहम् ॥ ३ ॥
 पूर्वमेव तु निग्राह्यः समवेक्ष्य नयानयौ ॥ उत्पथं यः समारूढो नार्या राजा वशं गतः ॥ ४ ॥
 इति संभाषमाणे तु शत्रुघ्ने लक्ष्मणानुजे ॥ प्राग्द्वारेऽभूत्तदा कुब्जा सर्वाभरणभूषिता ॥ ५ ॥
 लिप्ता चन्दनसारेण राजवस्त्राणि बिभ्रती ॥ विविधं विविधैस्तैस्तैर्भूषणैश्च विभूषिता ॥ ६ ॥

॥ २३ ॥ सर्वभूतभवाभवौ सर्वभूतोत्पत्तिविनाशौ
 ॥ २४—२५ ॥ परिमृद्रन्तौ मार्जयन्तौ । तनयौ राजपु-
 त्रौ । अपराः क्रियाः अस्थिसंचयनादिकाः । प्रतीतिशेषः
 ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामा-
 यणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
 सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अथ अपरक्रियांनिर्वर्त्यगृहंप्रतिगमनानन्तरं । या-
 त्रां रामसमीपगमनं । समीहन्तं समीहमानं यात्रो-
 युक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ सर्वभूतानां प्राणिमात्रस्य ।
 दुःखेसतियोगतिः सआत्मनोदुःखेसतिगतिरिति किं-
 पुनः किंवक्तव्यं । एवंदुःखनिस्तारक्षमोरामः सत्वसं-
 पन्नोपि बलसंपन्नोपि । स्त्रिया अत्यन्ताबलया । वनं
 प्रव्राजितः । इदमत्यन्तचित्रमितिभावः ॥ २ ॥ पितृ-
 परतन्नोरामः किंकरोत्वित्यत्राह—बलवानित्यादिना ।
 नामेति कुत्सने । “ नामप्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगम-

कुत्सने ” इतिवैजयन्ती । लक्ष्मणोनामयोपीत्यनाद-
 रोक्तिः । असौ पितृनिग्रहं कृत्वापि रामं वनवासात्
 किंनमोचयतेस किंनमोचितवान् । इदमप्यपरमाश्च-
 र्यमितिभावः ॥ ३ ॥ पितृनिग्रहेदोषः स्यादित्याशङ्कां
 परिहरति—पूर्वमित्यादिना । योराजा नार्यावशंगतः
 उत्पथंसमारूढः अपथंप्राप्तः सः नयानयौ नीत्य-
 नीती । समवेक्ष्य सम्यग्विचार्य । पूर्वमेव अन्यायप्र-
 वृत्तिसमापनात्पूर्वमेव । निग्राह्यइतियोजना ॥ ४ ॥
 कुब्जाप्राग्द्वारेऽभूत् स्वामिषितोभरताभिषेकः क-
 दाभविष्यतीतिअवसरंप्रतीक्षमाणा भरतशत्रुघ्नाधिष्ठि-
 तराजगृहस्यप्राग्द्वारेदैवादागताभूत् ॥ ५ ॥ चन्दनसारेण
 चन्दनपङ्केन । राजवस्त्राणि राजाहंवस्त्राणिकैकेयीदत्ता-
 नि । कञ्चुकान्तरीयोत्तरीयादिभेदाद्बहुवचनं । तैस्तैरिति
 तत्तदवयवोचितत्वमुच्यते । एकैकाभरणेरन्नखचित-
 त्वादिवैविध्यमाह—विविधैरिति । विविधमिति क्रि-
 याविशेषणं । तेनभूषणसंस्थानविशेषउच्यते ॥ ६ ॥

ति० समीहन्तं समीहमानं विचारयन्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ ति० दुःखे दुःखजनकसंकटेप्राप्ते । यस्सर्वभूतानांगतिः स्मरणमात्रे-
 णसर्वदुःखनाशकः आत्मनःस्वस्यावयोक्षगतिरितिकिवक्तव्यं । अनेनातिसंकटेभगवत्स्मरणमेवदुःखनाशेसमर्थनान्यदितिसूचितम् ।

[पा०] १ क. ख. ग. ड. च. छ. ट. भवाभव. घ. भवोद्भव. २ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ट. तो. ३ क. ड. च. छ.
 झ. न. ट. म्लानौ. ४ क—ट. कृत्वापि. ५ ड. राजानार्या. ६ क. न. इतिस्म. ७ च. न. चापिभूषिता.

मेखलादामभिश्चित्रैरन्यैश्च शुभभूषणैः ॥ बभासे बहुभिर्बद्धा रञ्जुबद्धेव वानरी ॥ ७ ॥
 तां समीक्ष्य तदा द्वास्त्र्यां सुभृशं पापकारिणीम् ॥ गृहीत्वाऽकरुणां कुब्जां शत्रुघ्नाय न्यवेदयत् ॥ ८ ॥
 यस्याः कृते वने रामो न्यस्तदेहश्च वः पिता ॥ सेयं पापा नृशंसा च तस्याः कुरु यथामति ॥ ९ ॥
 शत्रुघ्नश्च तदाज्ञाय वचनं भृशदुःखितः ॥ अन्तःपुरचरान्सर्वानित्युवाच धृतव्रतः ॥ १० ॥
 तीव्रमुत्पादितं दुःखं भ्रातॄणां मे तँथा पितुः ॥ यथा सेयं नृशंसस्य कर्मणः फलमश्रुताम् ॥ ११ ॥
 एवंमुक्त्वा तु तेनाशु सखीजनसमावृता ॥ गृहीता बलवत्कुब्जा सा तद्ब्रह्मनादयत् ॥ १२ ॥
 ततः सुभृशंसतप्तस्तस्याः सर्वैः सखीजनः ॥ क्रुद्धमाज्ञाय शत्रुघ्नं विपलायत सर्वशः ॥ १३ ॥
 आमन्त्रयत कृत्स्नश्च तस्याः सर्वैः सखीजनः ॥ यथायं समुपक्रान्तो निःशेषांनः करिष्यति ॥ १४ ॥
 सानुक्रोशां वदान्यां च धर्मज्ञां च यशस्विनीम् ॥ कौसल्यां शरणं याम सा हि नोस्तुं ध्रुवा गतिः ॥ १५ ॥
 स च रोषेण ताम्राक्षः शत्रुघ्नं शत्रुतांपनः ॥ विचर्कषे तदा कुब्जां क्रोशन्तीं धैरणीतले ॥ १६ ॥
 तस्यां ह्याकृष्यमाणाया मन्थरायास्ततस्ततः ॥ चित्रं बहुविधं भाण्डं पृथिव्यां तद्व्यशीर्यत ॥ १७ ॥
 तेन भाण्डेन संस्तीर्णं श्रीमद्राजनिवेशनम् ॥ अशोभत तदा भूयः शारदं गगनं यथा ॥ १८ ॥
 स बली बलवत्क्रोधाद्गृहीत्वा पुरुषर्षभः ॥ कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य बभाषे परुषं वचः ॥ १९ ॥
 तैर्वाक्यैः परुषैर्दुःखैः कैकेयी भृशदुःखिता ॥ शत्रुघ्नभयसंत्रस्ता पुत्रं शरणमागता ॥ २० ॥

भूषणशब्दोपि मेखलादामभिन्नपरः । गोबलीवर्दन्या-
 यात् । अन्यैः मेखलाप्रदेशधारणीयैः । बद्धेतिविशे-
 षणात् भूषणानिबन्धनस्थानीयानिनितुशोभाकराणी-
 त्युक्तं ॥ ७ ॥ अकरुणां निर्दयां ॥ ८ ॥ वने अभू-
 दितिशेषः । कुरु शिक्षणमितिशेषः ॥ ९—१२ ॥
 विपलायतेति “उपसर्गस्यायतौ” इतिरेफस्यलत्वं ॥ १३ ॥
 आमन्त्रयत अन्योन्यमाह्वयत् । तस्याः सर्वैः सखीजनः
 कृत्स्नः तदितरः सर्वोपिजनः । यथा येनप्रकारेण । अ-
 यं शत्रुघ्नः । उपक्रान्तः यथा नः निःशेषांनकरिष्यति ।
 जनापेक्षयापुंस्त्वं । वदान्यां वल्गुवाचं । “वदान्योव-

ल्गुवागपि” इतिवैजयन्ती । कौसल्यांशरणंयाम
 सानोधुवागतिरस्त्वित्यन्योन्यमाह्वयदित्यन्वयः ॥ १४
 —१६ ॥ भाण्डं भूषणं । “वणिङ्मालधनेपात्रेभाण्डं
 भूषाश्चभूषयोः” इतिवैजयन्ती । पृथिव्यां तादृशरीर्यत
 विशीर्णमासीत् । [पृथिव्यांतद्विशीर्यते विशीर्णमा-
 सीत्] ॥ १७ ॥ शारदं प्रसन्ननक्षत्रमित्यर्थः ॥ १८ ॥
 बलवत्क्रोधात् अतीवक्रोधात् । कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य-
 लनेनमन्थरामोचनार्थतदाकैकेयीसमागतेत्यवगम्यते
 ॥ १९ ॥ शत्रुघ्नभयसंत्रस्तापुत्रंशरणमागतेत्यनेन
 भर्त्सनानन्तरंतांप्रहर्तुमप्युद्युक्तवानितिसूच्यते ॥ २० ॥

शि० सरामः निखविहारसहितोरामः ॥ २ ॥ ति० रञ्जुभिरित्यत्रगुह्यलघुप्रयुक्तैश्छन्दोभङ्गार्थः ॥ ७ ॥ स० यथाकरिष्य-
 ति सम्यकरिष्यति । “निवृत्तिमार्गः कथितआदौभगवतायथा” इतिश्रीमद्भागवतेसम्यगित्यर्थेयथाशब्दप्रयोगात् । यतइत्यर्थेवाऽयंनि-
 पातः ॥ १४ ॥ ति० पृथिवीतले पातयित्वेतिशेषः ॥ १६ ॥ ति० कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य निर्भर्त्सनमत्रहस्तेनदूरीकरणं ॥ १९ ॥
 ति० पुत्रंशरणमागता । कुब्जामोचनार्थमितिशेषः ॥ २० ॥

[पा०] १ ख. ड. छ. झ. वर. क. बहु. २ झ. ट. रञ्जुभिरिववानरी. ३ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. द्वास्त्र्योभृशंपापस्य
 कारिणी. घ. द्वास्त्र्यांसभृशं. ग. द्वास्त्र्यांसुदृढ. ४ क. ख. घ—ट. त्वाऽकरुणं. ५ झ. न्यवेदयत्. ६ घ. ज. ट. धृतवचः.
 ७ क. घ. यथा. ८ ख—ड. झ. ज. यथा. ९ ड. नृशंसास्य. १० क. मुक्ताच. ११ क. च. ज. संत्रस्ताः. १२ क. ख. च.
 सर्वसखीजनः. १३ ख. ग. सर्वतः. १४ ख. ग. च. छ. झ. ज. ट. अमन्त्रयत. १५ यथायंसमुपक्रान्तः. क्रुद्धमाज्ञायशत्रुघ्नं.
 आमन्त्रयतकृत्स्नश्च इति ड. पाठानुपूर्वी. १६ क—छ. झ—ट. निःशेषं. १७ ड. छ. ज. ट. नोस्ति. १८ ड. छ. झ. ट.
 संवीतः. १९ ड. छ. झ. ट. शासनः. २० ड. छ. झ. ट. संचर्कषे. २१ ख. ड. च. झ. ज. ट. पृथिवी. २२ क. ड. च. छ.
 झ. ज. ट. तस्यां ह्याकृष्यमाणायांमन्थरायामितस्ततः. च. ज. तस्यांतु. २३ ख. ग. घ. च. ज. संकीर्णं. छ. झ. ट. विस्तीर्णं.
 ड. निस्तीर्णं. २४ ड. पुरुषोत्तमः. २५ ख. मपि.

तां प्रेक्ष्य भरतः क्रुद्धं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ अवध्याः सर्वभूतानां प्रमदाः क्षम्यतामिति ॥ २१ ॥
 हन्यामहमिमां पापां कैकेयीं दुष्टचारिणीम् ॥ यदि मां धार्मिको रामो नासूयेन्मातृघातकम् ॥ २२ ॥
 इमामपि हतां कुब्जां यदि जानाति राघवः ॥ त्वां च मां चेहि धर्मात्मा नाभिभाषिष्यते ध्रुवम् ॥ २३ ॥
 भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः ॥ न्यवर्तत तौ तो रोषात्तां मुमोच च मन्थेराम् ॥ २४ ॥
 सा पादमूले कैकेय्या मन्थरा निपपात ह ॥ निश्चसन्ती सुदुःखार्ता कृपणं विललाप च ॥ २५ ॥
 शत्रुघ्नविशेषविमूढसंज्ञां समीक्ष्य कुब्जां भरतस्य माता ॥
 शनैः समाश्वासयदार्तरूपां क्रौञ्चीं विलम्बाभिव वीक्षमाणाम् ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

चतुर्दशेदिवसेमन्त्रिप्रमुखैर्भरतंप्रतिराज्यस्वीकारप्रार्थना ॥ १ ॥ भरतेनतान्प्रतितत्प्रतिषेधनपूर्वकमभिषेकार्थमयोध्यांप्रति
 रामानयनायचतुरङ्गबलसाहित्येनवनगमनार्थमार्गनिर्माणायनानाशिल्पिनियोजनचोदना ॥ २ ॥

ततः प्रभातसमये दिवंसे च चतुर्दशे ॥ समेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥
 गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः ॥ रामं प्रवाज्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ २ ॥
 त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र महायशः ॥ सङ्गत्या नापराधोति राज्यमेतदनायकम् ॥ ३ ॥
 आभिषेचनिकं सर्वमिदमादाय राघव ॥ प्रतीक्षते त्वां स्वजनः श्रेणयश्च नृपात्मज ॥ ४ ॥
 राज्यं गृहाण भरत पितृपैतामहं ध्रुवम् ॥ अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान्नरर्षभ ॥ ५ ॥

क्षम्यतामित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २१ ॥ नासूयेत् नग-
 हंत ॥ २२ ॥ माभून्मातृहत्या सर्वकुहनामूलभूतेय-
 मेवकुब्जाहन्यतामित्यत्राह—इमामित्यादिना । नाभि-
 भाषिष्यते इत्यब्रवीदिति अनुकृष्टेनपूर्वेषंबन्धः ॥ २३
 —२५ ॥ शत्रुघ्नविशेषविमूढसंज्ञामिति । विश्लेषोभ्रा-
 मणं तेनविमूढसंज्ञां अन्यथाभूतमिति । विलम्बां वा-
 गुरालम्बामितिभावः । विविग्रामितिपाठे कम्पवतीमि-
 त्यर्थः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्या-
 ख्याने अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

त्रयोदशदिवसपर्यन्तमपरक्रियाव्यापृतत्वाच्चतुर्दश
 इत्युक्तं । समेत्य एकीभूय ॥ १ ॥ गुरुतरोगुरुः पर-
 मगुरुरित्यर्थः ॥ २ ॥ “ राजानंप्रथमंविन्देत्ततोभा-
 र्याततोधनं ” इति मातापित्रादेरपिराज्ञाएवान्तरङ्ग-
 रक्षकत्वोपदेशात् अनायकमपि एतद्राज्यं सङ्गत्या दै-
 वयोगेन । नापराधोति राज्यस्थजनजातमन्योन्यं
 द्रुह्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रकृत्याभिमुख्यमप्यस्तीत्याह—
 आभिषेचनिकमिति । आभिषेचनिकं अभिषेकप्रयो-
 जनं पदार्थजातं । स्वजनः अमात्यादिः । श्रेणयः नै-
 गमाः । प्रतीक्षन्तइतिविपरिणामः ॥ ४—५ ॥ भा-

ति० जानाति ज्ञास्यते । नाभिभाषिष्यते स्त्रीघातिनावितिमत्त्वेतिभावः ॥ २३ ॥ इत्यष्टसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७८ ॥

ती० राजकर्तारः राजाभिषेककर्तारः । स० राजानंकर्तारः राजकर्तारः मन्त्रिणः ॥ १ ॥ ति० रक्षासाधनत्वाद्राजागुरुः
 तत्राप्ययंगुरुतरः । ज्येष्ठं राज्याहं ॥ २ ॥ ती० संगत्या सामन्तामात्यादीनामैकमत्येन । ति० यतएतद्राज्यमनायकंततोराजा
 भव । ननुज्येष्ठेविद्यमानेकथमहंराजातत्राह—संगत्या ज्येष्ठस्यवनवासंप्रतिपितुराज्ञासंगत्या तवचराज्यंप्रतितदाज्ञासंगत्या राज्यंकु-
 र्वन्नपिभवान्नापराधोति धर्मेविरोधज्येष्ठविरोधलोकविरोधान्नप्राप्नोति । पित्राज्ञायाउभाभ्यामपिपालनीयत्वादितिबहवः ॥ ३ ॥

[पा०] १ ख. ड. छ. झ. ट. तंप्रेक्ष्य. २ क. ख. ग. ड. छ. झ. ज. ट. चैव. ३ क. ग. च. तदारोषात्. छ. झ. ट.
 ततोदोषात्. ४ ड. छ. झ. ट. मूर्च्छितां. ५ क. कर्ण. ६ क—ट. ह. ७ ख. विविग्रामिव. ८ क. प्रभाते. ९ क. ड.
 छ—ट. दिवसेऽथ. १० ड. च. राज्य. ११ घं. राजागुरुस्तव. ग. गुरुतरोमहान्. १२ ग. घ. महायशः. ख. महाबल.
 १३ क. च. महाबल. १४ क. ख. ग. महत्.

[एवमुक्तः शुभं वाक्यं द्युतिमान्सत्यवाक्लुचिः ॥] आभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा सर्वं प्रदक्षिणम् ॥ भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृतव्रतः ॥ ६ ॥

ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः ॥ नैवं भवन्तो मां वक्तुमर्हन्ति कुशला जनाः ॥ ७ ॥
रामः पूर्वो हि नोभ्राता भविष्यति महीपतिः ॥ अहं त्वरण्ये वत्स्यामि वर्षाणि नव पञ्च च ॥ ८ ॥
युज्यतां महती सेना चतुरङ्गमहाबला ॥ आनयिष्याम्यहं ज्येष्ठं आतरं राघवं वनात् ॥ ९ ॥
आभिषेचनिकं चैव सर्वमेतदुपस्कृतम् ॥ पुरस्कृत्य गमिष्यामि रामहेतोर्वनं प्रति ॥ १० ॥
तत्रैव तं नरव्याघ्रमभिषिच्य पुरस्कृतम् ॥ आनेष्यामि तु वै रामं हव्यवाहमिवाध्वरात् ॥ ११ ॥
न सकामां करिष्यामि स्वामिमां मातृगन्धिनीम् ॥ वने वत्स्याम्यहं दुर्गे रामो राजा भविष्यति ॥ १२ ॥
क्रियतां शिल्पिभिः पन्थाः समानि विषमाणि च ॥ रक्षिणश्चानुसंयान्तु पथि दुर्गविचारकाः ॥ १३ ॥
एवं संभाषमाणं तं रामहेतोर्नृपात्मजम् ॥ प्रत्युवाच जनः सर्वः श्रीमद्वाक्यमनुत्तमम् ॥ १४ ॥
एवं ते भाषमाणस्य पद्मा श्रीरूपतिष्ठताम् ॥ यस्त्वं ज्येष्ठे नृपसुते पृथिवीं दातुमिच्छसि ॥ १५ ॥

अनुत्तमं तद्वचनं नृपात्मजप्रभाषितं संश्रवणे निशम्य च ॥

प्रहर्षजास्तं प्रति बाष्पबिन्दवो निपेतुरीर्यानननेत्रसंभवाः ॥ १६ ॥

ण्डं उपकरणं ॥ ६ ॥ राजता राजत्वं ॥ ७ ॥ व-
त्स्यामि रामप्रतिनिधित्वेनेतिशेषः ॥ ८ ॥ आनयि-
ष्यामीत्यत्र इडार्पः ॥ ९ ॥ उपस्कृतं संस्कृतं उपक-
रणमितिवार्थः । रामहेतोः रामाभिषेकार्थं ॥ १० ॥
पुरस्कृतं पूजितं । “पुरस्कृतः पूजितेरात्यभियुक्तेप्रतः-
कृते” इतिवैजयन्ती । यद्वा पुरस्कृतं स्वजनदर्शने-
नाभिमुखीकृतमित्यर्थः । अध्वरात् यागशालायाः ।
हव्यवाहं त्रेताग्निं ॥ ११ ॥ मातृगन्धिनीं केवलमा-
तृव्यपदेशां लेशमात्रमातृभावामितिवा । “गन्धोले-
शमहीगुणे” इतिवैजयन्ती ॥ १२ ॥ क्रियतामिति

तत्समीपगमनायेतिशेषः । विषमाणि निम्नोन्नतस्थला-
नि समानिक्रियन्तां । पथिदुर्गविचारकाः मार्गेदुर्ग-
स्थलशोधकाः । यद्वा दुर्गाभिज्ञाः रक्षिणः ॥ १३ ॥
रामहेतोः अनुत्तमश्रीमद्वाक्यं एवंसंभाषमाणंप्रत्युवा-
चेतिसंबन्धः ॥ १४ ॥ पद्मा पद्मालया श्रीः ते उप-
तिष्ठतां त्वत्समीपेअनपायिनीतिष्ठत्वित्यर्थः । नृपसुते
नृपसुताय । सएवसुतः ज्येष्ठत्वात् । “इतरेकामजाः
स्मृताः” इतिवचनादितिभावः ॥ १५ ॥ संश्रवणे
रामानयनप्रतिज्ञाविषये । “आगूसंगरसंधाःप्रतिश्रवः
संश्रवःप्रतिज्ञाच” इतिहलायुधः । निशम्य स्थिता-

कतक० पुत्रवृद्धिनीमितिपाठः । पुत्रगर्हिनीमित्यर्थः । स० मातृगर्हिनीं मातृयोग्यमानापेक्षावतीं ॥ १२ ॥ स०
दुर्गविचारकाः गन्तुमशक्यमार्गःक्वर्ततइतिविचारकाः । ति० पथिविद्यमानेषुदुर्गेषु विशेषेणजनांश्चारयन्तीतिपथिदुर्गविचारकाः ।
पथिदुर्गविशारदाइतिपाठे तत्रविद्यमानदुर्गेष्वोरादिभीत्यागन्तुमशक्यप्रदेशेरक्षणविशारदाइत्यर्थः ॥ १३ ॥ शि० पद्मा कमलकरा
श्रीः लक्ष्मीः । उपतिष्ठतां स्तौतु । वयंनस्त्वनेसमर्थाइत्यर्थः । एतेनेदमेवकर्तव्यमितिसूचितम् ॥ १५ ॥ ति० तद्वचनंनिशम्य
स्थितानांजनानांप्रति भरतमुद्दिश्यप्रहर्षजाः आर्यानननेत्रसंभवाः हर्षयुक्तमुखस्थनेत्रजबिन्दवोनिपेतुरितिरित्यर्थः । अत्राननपदम-
धिकं । कतकस्तु नृपात्मजःप्रभाषितमितिसविसर्गपाठः । नृपात्मजःजनैःप्रभाषितं अनुत्तमतद्वचनंआशीर्वचनं संश्रवणेसम्यक्लृवण-
विषयेप्राप्तंनिशम्यहृष्टोऽभूदितिशेषः । अथतंप्रति तंजनंलक्ष्मीकृत्य । कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया । आर्यस्यपूज्यस्यभरतस्यआर्यपूज्यंयदा-
ननं । जनाशीर्वादश्रवणजसंतोषेणपूज्यत्वंमुखस्य । तद्वर्तिनेत्रसंभवाः अतएवहर्षजाबिन्दवोनिपेतुः । अनुक्तभरतसौमुख्यकथनं
चास्यश्लोकस्यप्रयोजनमित्याह—अत्रकतकपाठस्तद्व्याख्याचज्यायसी । शि० आर्यानननेत्रसंभवाः आर्याणांउत्तमानांअननंजीवनं
येभ्यः यद्वेतुकानन्दानुमानेनान्येपिसज्जनास्सानन्दामवन्तीत्यर्थः । तेचतेनेत्रसंभवाः । स० नविद्यतेउत्तमंयस्मात्तदनुत्तमं ।
संश्रवणे श्रवणीयेरामानयनविषये तद्वचनंनिशम्य ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. च. इदमर्धमधिकं. २ ग. चापि. ३ एतदर्धस्यप्रतिनिधितया क. ख. पाठयोः. भरतःस्वजनंसर्वं
सरोषमभिवीक्ष्यच । क्षणपिधायकणौसप्रत्युवाचधृतव्रतः. इत्यर्धद्वयदृश्यते. रूक्षमेवाभिवीक्ष्यचेति ख. पाठः. ४ ग. च. ज. ज.
दृढव्रतः. ५ ख. मेभ्राता. ६ ड. छ. ट. नववर्षाणि. ७ ख. ग. ड. च. छ. छ. ज. ट. आनयिष्यामि. ८ ड. मातरं. ९ ड.
छ. ज. झ. पुत्रवृद्धिनीं. १० ड. राजारामो. ११ ख. ग. रुर्वीजननेत्र.

ऊचुस्ते वचनमिदं निश्म्य हृष्टाः सामात्याः सर्परिषदो वियातशोकाः ॥

पन्थानं नरवर भक्तिमाञ्जनश्च व्यादिष्टास्तव वचनाच्च शिल्पिवर्गः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

भरतामात्यचोदनयाशिल्पिभिरागङ्गातटं शिविरादिमण्डितचित्रतरसुगममार्गनिर्माणम् ॥ १ ॥

अथ भूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः ॥ स्वकर्माभिरताः शूराः खनका यन्त्रकास्तथा ॥ १ ॥

कर्मान्तिकाः स्थपतयः पुरुषा यन्त्रकोविदाः ॥ तथा वर्धकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः ॥ २ ॥

कूपकाराः सुधाकारा वंशकर्मकृतस्तथा ॥ समर्था ये च द्रष्टारः पुरतस्ते प्रतस्थिरे ॥ ३ ॥

स तु हर्षात्तमुद्देशं जनौघो विपुलः प्रयान् ॥ अशोभत महावेगः समुद्र इव पर्वणि ॥ ४ ॥

ते स्ववारं समास्थाय वर्त्मकर्मणि कोविदाः ॥ करणैर्विविधोपेतैः पुरस्तात्संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥

नामितिशेषः । आर्यानननेत्रसंभवाइत्यत्र आर्येत्य-
विभक्तिकनिर्देशः । आर्याणामितियावत् ॥ १६ ॥
हेनरवर तववचनात् शिल्पिवर्गः भक्तिमान् जनः
रक्षकश्च पन्थानंप्रति व्यादिष्टाः आज्ञप्ताः । इतीदमुचु-
रितिसंबन्धः ॥ १७ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-
व्याख्याने एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

भूमिप्रदेशज्ञाः निम्नोन्नतादिप्रदेशज्ञाः । यद्वा नाना-
देशविदः । सूत्रकर्मविशारदाः सूत्रकर्मणि निर्जलप्रदेशे-
ष्वगाधवापीकूपादिजलोद्धारसूत्रकर्मणि विशारदाः
समर्थाः । यद्वा सूत्रैः कर्म सूत्रकर्म तत्रविशारदाः समर्थाः
तन्तुवायाइत्यर्थः । स्वकर्माभिरताः मार्गरक्षणादिस्व-
कर्मसावधानाः । खनकाः खननोपजीविनः सुरङ्गादि-
कृतइत्यर्थः । यन्त्रकाः महाकुल्यादितरणायकाष्ठादि-
नाउपयन्त्रप्रवर्तकाः वागुरिकावा । कर्मान्तिकाः क-
र्मणिअन्तोऽवसानमेषामस्तीतिकर्मान्तिकाः परिक-

ल्पितकर्मकारिणः भृतिजीविनइतियावत् । स्थपतयः
कारवः । “ स्थपतिः कारुभेदेपि ” इत्यमरः । पुरुषाः
अध्यक्षराजपुरुषाः । यन्त्रकोविदाः क्षेपणीयादियन्त्रक-
रणसमर्थाः । वर्धकयः तक्षणः । “ तक्षतुवर्धकिः ”
इत्यमरः । मार्गिणः मार्गसमीकरणसमर्थाः । वृक्षत-
क्षकाः मार्गनिरोधकवृक्षच्छेदकाः । कूपकाराः कूप-
निर्माणसमर्थाः । सुधाकाराः प्रासादस्थलक्षित्यादिले-
पनकराः । वंशकर्मकृतः वंशैः कटपिटकशूर्पादिकर्म-
कराः । समर्थाः कार्यान्तरेषुसमर्थाः । द्रष्टारः पूर्वा-
नुभूतमार्गाः मार्गप्रदर्शकाइतियावत् ॥ १—३ ॥
हर्षात् कर्मकरणस्यदुःखात्मकत्वेपिनौघस्यहृष्टत्वंरा-
मदर्शनकुतूहलात् । तमुद्देशंप्रयान् रामाधिष्ठितप्रदेश-
मुद्दिश्यगच्छन् ॥ ४ ॥ ते मार्गशोधकाः । स्ववारं
समास्थाय स्वस्वशोध्यमार्गशोधनेअन्योन्यपर्यायकर-
णंप्राप्य । “ निवहावसरौवारौ ” इत्यमरः । विवि-
धोपेतैः विविधाः नानाप्रकाराः तानुपेतैः नानाविधैरि-
त्यर्थः । करणैः खनित्रपिटककुठारादिभिः सह । पुर-

स० विधूतकोशाः कंपितखङ्गाः ॥ १८ ॥ इत्येकोनाशीतितमस्सर्गः ॥ ७९ ॥

ती० सूत्रकर्मविशारदाः शिविरादिनिर्माणेसूत्रग्रहणकुशलाः । ति० भूमिप्रदेशज्ञाः अन्तस्सजलनिर्जलादिभूमिप्रदेशज्ञाः ॥
कतक० निर्जलेष्वगाधवापीकूपादिनिर्माणसूत्रकर्म । स० सूत्रकर्णविशारदाः सूत्रं धृत्वा समानमार्गकारिणः ॥ १ ॥ ति० सूप-
काराः सूदाः । स० द्रष्टारः सेनावतारस्थलद्रष्टारः ॥ ३ ॥ स० पर्वणि पौर्णमास्यां ॥ ४ ॥

[पा०] १ ख. ग. परिषदश्चवीतशोकाः. क. घ. च. ज. न. परिषदोपियातशोकाः. २ ख—ड. छ. झ. ट. व्यादिष्ट-
व. ३ क. च. वर्याः. ४ ड—ट. सूप. ५ च. छ. झ. ट. चर्म. क. कर्मकराः. ६ ग. कर्तारः. ७ ड. छ. झ. पुरतश्च. ८ ग.
घ. विपुलं. ९ ख. ग. ड. छ. झ. ट. सागरस्येव. क. समुद्रस्येव. घ. संगरस्येवकर्मणि. १० ख. तेखकारं. ग. तेखभावं. ज.
तेखपादं.

लता वल्लीश्च गुल्मांश्च स्थाणून्श्मन एव च ॥ जनास्ते चक्रिरे मार्गं छिन्दन्तो विविधान्द्रुमान् ॥ ६ ॥
 अवृक्षेषु च देशेषु केचिद्रक्षानरोपयन् ॥ केचित्कुठारैश्चैव दात्रैश्छिन्दन्कचित्कचित् ॥ ७ ॥
 अपरे वीरणस्तम्बान्बलिनो बलवत्तराः ॥ विधमन्ति स्म दुर्गाणि स्थलानि च ततस्ततः ॥ ८ ॥
 अपरेऽपूरयन्कूपान्पांसुभिः श्वभ्रमायतम् ॥ निम्नभागांस्ततः केचित्समांश्चक्रुः समन्ततः ॥ ९ ॥
 बबन्धुर्बन्धनीयांश्च क्षोद्यान्संचुक्षुदुस्तदा ॥ बिभिदुर्भेदनीयांश्च तांस्तान्देशान्नरास्तदा ॥ १० ॥
 अचिरेणैव कालेन परिवाहान्बहूदकान् ॥ चक्रुर्बहुविधाकारान्सागरप्रतिमान्बहून् ॥ ११ ॥
 निर्जलेषु च देशेषु खानयामासुरुत्तमान् ॥ उदपानान्बहुविधान्वेदिकापरिमण्डितान् ॥ १२ ॥
 ससुधाकुट्टिमतलः प्रपुष्पितमहीरुहः ॥ मत्तोद्धुष्टद्विजगणः पताकाभिरलंकृतः ॥ १३ ॥
 चन्दनोदकसंसिक्तो नानाकुसुमभूषितः ॥ बह्वशोभत सेनायाः पन्थाः सुरपथोपमः ॥ १४ ॥
 आज्ञाप्याथ यथाज्ञप्ति युक्तास्तेऽधिकृता नराः ॥ रमणीयेषु देशेषु बहुस्वादुफलेषु च ॥ १५ ॥
 यो निवेशस्त्वभिप्रेतो भरतस्य महात्मनः ॥ भूयस्तं शोभयामासुर्भूषाभिर्भूषणोपमम् ॥ १६ ॥
 नक्षत्रेषु प्रशस्तेषु मुहूर्तेषु च तद्विदः ॥ निवेशान्स्थापयामासुर्भरतस्य महात्मनः ॥ १७ ॥

स्तात्संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥ लताः मार्गावरणीभूताःशा-
 खाः । “समेशाखालते” इत्यमरः । वल्लीः वीरुधः ।
 गुल्मान् कक्षान् । स्थाणून् शङ्कून् । “स्थाणुरस्त्रीध्रुवः
 शङ्कुः” इत्यमरः ॥ ६ ॥ टङ्कैः पाषाणभेदनादिसा-
 धनैः । “टङ्कःपाषाणदारणः” इत्यमरः । दात्रैः
 लवित्रैः । “दात्रलवित्र” इत्यमरः । छिन्दन् अछिन्दन्
 ॥ ७ ॥ वीरणस्तम्बान् वीरणतृणकाण्डान् । विधम-
 न्तिस्म अदहन् । ध्मा शब्दाग्निवक्त्रसंयोगयोरित्यस्मा-
 द्धातोर्धमादेशः । बलिनः रूढमूलान् छेतुमशक्या-
 नित्यर्थः । दुर्गाणि गन्तुमशक्यानि निम्नोन्नतस्थला-
 नीत्यर्थः । स्थलानि समानिचकुरितिशेषः ॥ ८ ॥
 कूपान् मार्गस्थान् । आयतंश्च अवनतं च । पांसुभिरपू-
 रयन् निम्नभागांश्चपांसुभिःसमांश्चक्रुः । प्रपूर्यतिशेषः ।
 यद्वा पूर्वश्लोके दुर्गाणि तृणलतादिच्छन्नानिस्थलानिच
 विधमन्तिसेतियोजना । अतोऽनपुनरुक्तिः ॥ ९ ॥
 बन्धनीयान् जलप्रदेशान् । बबन्धुः सेनासंतरणार्थं
 सेतुभिर्बबन्धुः । क्षोद्यान् क्षोदाहान् शर्कराभूयिष्ठप्र-
 देशान् । संचुक्षुदुः चूर्णयामासुः । भेदनीयान् क-
 च्छादिबहुजलप्रदेशान् । जलनिर्गमनार्थंबिभिदुः ॥ १० ॥
 परिवाहान् अल्पप्रवाहान् जलोच्छ्वासान् । बन्धने-

नबहूदकांश्चक्रुः । यद्वा परिवाहान् दूरस्थतटाकप्रवर्ति-
 तान् । बहुविधाकारान् सोपानावताराद्यनेकप्रकारा-
 नित्यर्थः ॥ ११ ॥ उदपानान् कूपान् । “पुंस्येवान्धुःप्रहिः
 कूपउदपानंतुपुंसिवा” इत्यमरः । बहुविधान् नरगज-
 तुरगादिपानयोग्यसरोवाप्यादिभेदेनबहुविधान् । वे-
 दिकापरिमण्डितान् जलपानकालेविश्रान्त्यर्थंतीरेवेदि-
 कालंकृतान् ॥ १२ ॥ ससुधेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्व-
 यं । सुधालितकुट्टिमतलोपेतः “कुट्टिमोस्त्रीनिबद्धा-
 भूः” इत्यमरः । प्रपुष्पितमहीरुहः जलसेचनेनेति
 शेषः । चन्दनोदकसंसिक्तः विश्रान्तिप्रदेशेषुचन्दनयु-
 क्तवारिसिक्तः । नानाकुसुमभूषितः प्रकीर्णनानापुष्प-
 शोभितः ॥ १३—१४ ॥ अथ मार्गकरणानन्तरं ।
 अधिकृताः मार्गशिविरादिकरणेनियुक्ताः युक्ताः पर-
 स्परंयुक्ताः । बहुस्वादुफलेषु रमणीयेषुदेशेषु भरतस्ययो
 निवेशः यादृशाकारविशिष्टोनिवेशोभिप्रेतः अभिमतः
 तं तादृशसंनिवेशं । यथाज्ञप्ति यथामति । आज्ञाप्य कर्तुं
 नियम्य । भूषणोपमं भूषणभूतं स्वतोलंकृतमितियावत् ।
 निवेशं भूषाभिः वितानकनककलशध्वजादिभिः ।
 भूयोपि शोभयामासुः भूषयामासुः ॥ १५—१६ ॥
 तद्विदः वास्तुशास्त्रज्ञाः । निवेशान् शिविराणि ॥ १७ ॥

ति० अरोपयन् छायायामितिशेषः ॥ ७ ॥ स० ससुधाकुट्टिमतलः तत्रतत्रविश्रमार्थंसुधानिबद्धभूप्रदेशसहितः । सुधानाम्
 चूर्णगुडसंमर्दनजन्यकर्मविशेषः ॥ १३ ॥ ति० निवेशः शिविरं । भूषणोपमं मार्गस्थालङ्कारसदृशं । अतिरमणीयमितियावत्
 [पा०] १ ग. घ. जनयाच्चक्रिरे. २ छ. पांसुभिर्धूलिशर्करैः. ३ ड. झ. ट. भागांस्तथैवाशु. क. ख. ग. च. भागांस्तथाके-
 चित्. ४ क. ख. ग. च. ततस्ततः. ५ ग. ड. झ. स्था. ६ च. ज. देशांस्ततस्ततः. ख. देशांस्तथापरे. ७ ड. छ. झ.
 अचिरेणतु. ८ ख. संक्षिप्तो. ९ क. ख. ग. च. ज. स्वर्गपथोपमः. १० ख. त्रिविधोपमं. ११ ग. घ. ड. सुमुहूर्तेषु.

बहुपांसुचयाश्चापि परिखापरिवारिताः ॥ तत्रेन्द्रकीलप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः ॥ १८ ॥
 प्रासादमालावितताः सौधप्राकारसंवृताः ॥ पताकाशोभिताः सर्वे सुनिर्मितमहापथाः ॥ १९ ॥
 विस्पर्धिरिवाकाशे विटङ्काग्रविमानकैः ॥ सुमच्छ्रूतैर्निवेशास्ते बभूवुः शक्रपुरोपमाः ॥ २० ॥
 [कचिर्द्वर्षनिवेशार्थं मठा वेदिविभूषिताः ॥ कचिदापणपण्यानि पथि कृत्वाऽर्थराशयः ॥
 दर्शयांचक्रुरत्यर्थं जनाः केचित्पुरे यथा ॥ २१ ॥]

जाह्नवीं तु समासाद्य विविधद्रुमकाननाम् ॥ शीतलामलपानीयां महामीनसमाकुलाम् ॥ २२ ॥

सचन्द्रतारागणमण्डितं यथा नभः क्षपायाममलं विराजते ॥

नरेन्द्रमार्गः स तथा व्यराजत क्रमेण रम्यः शुभशिल्पिनिर्मितः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

रात्रिशेषेसूतमागधादिभिः सतूर्यघोषं भरतस्तवनारंभेतेनतन्निवर्तनपूर्वकं शत्रुघ्नप्रतिसशोकोक्तिः ॥ १ ॥ राजसभाप्रविष्टेन वसिष्ठेन भरताद्यानयनाय दूतान्प्रतिचोदना ॥ २ ॥ भरतेनामात्यादिभिः शत्रुघ्नेन च सह वसिष्ठाद्यधिष्ठितसभाप्रवेशः ॥ ३ ॥

ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः ॥ तुष्टुर्वृणाग्विशेषज्ञाः स्तवैर्मङ्गलसंहितैः ॥ १ ॥

बह्वित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं । तत्र मार्गे । बहुपांसुचयाः पांसुशब्देनात्र सूक्ष्मसिकता उच्यन्ते । बहवः पांसुचयायेषु ते तथोक्ताः । परिखापरिवारिताः खेयैर्वृताः इन्द्रकीलप्रतिमाः इन्द्रकीलपर्वतसदृशाः । प्रतोलीवरशोभिताः प्रतोली वीथिः । “ रथ्याप्रतोलीविशिखा ” इत्यमरः । प्रासादमालावितताः प्रासादादेव गृहाणि । “ प्रासादो देवभूभुजां ” इत्यमरः । सौधप्राकारसंवृताः सौधाः राजगृहाणि । यद्वा सौधाः सुधाधवलिताः “ तेनरक्तं रागात् ” इत्यण् । समुच्छ्रूतैः उन्नतैः । अतएव आकाशे विस्पर्धिरिव स्थितैः विटङ्काग्रविमानकैः विटङ्कयुक्ताग्रविमानैः । “ कपोतपालिकायां तु विटङ्कपुंनपुंसकं ” इत्यमरः । विमानानि सप्तभू-

मिकाः प्रासादाः तैर्बभूवुः । शक्रपुरोपमाः अमरावतीसदृशाः ॥ १८—२१ ॥ समासाद्य अवधीकृत्य तत्पर्यन्तमित्यर्थः । निवेशावभुरिति पूर्वैणान्वयः उत्तरेण वा । गङ्गाविशेषणैस्ततः परं निवेशकरणाशक्यत्वं द्योत्यते ॥ २२ ॥ सचन्द्रतारागणमण्डितमिति । सचन्द्रोयस्तारागणः तेनमण्डितं ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

नान्दीमुखीं रामानयनाभ्युदयप्रारम्भयुक्तां । यद्वा भरताभिषेकाय वसिष्ठेन कृतान्दीमुखाभ्युदययुक्तां । यद्वा शोकविगमाय कृताभ्युदयमित्यर्थः । रात्रिं रात्रौ

॥ १९ ॥ ति० बहुपांसुचया इत्यनेन शर्करादिराहिल्यं सूचितं । इन्द्रनीलमणिनिर्मिताः प्रतिमाः चित्रप्रतिमायेषु निवेशेषु ॥ १८ ॥ ति० वितर्दिभिरिव विधिधिष्ण्यैरिव स्थितैरुपलक्षिताः विस्पर्धिरिवाकाशे इति पाठान्तरं । तदा कर्ष्वमूर्ध्वगच्छद्भिरिवेत्यर्थः कथंचिद्योज्यः ॥ २० ॥ ति० जाह्नवीं समासाद्य अभिव्याप्य प्रवर्तितो नरेन्द्रमार्गो व्यराजतेत्यन्वयः ॥ २२—२३ ॥ इत्यशीतितमस्तसर्गः ॥ ८० ॥

स० नान्दीमुखीं रामानयनोपयुक्तमङ्गलरात्रिपुत्रप्रथमामित्यर्थः । अल्पावशिष्टा मिति शेषः । नो चेत् “ कालाध्वनोः— ” इति द्वितीयानस्यादिति ज्ञेयं । ति० सविशेषज्ञाः राजनिराजपुत्रे चापेक्षितविशेषस्तवं जानन्ति तादृशाः । मङ्गलसंस्तवैः मङ्गलप्रतिपादकैः । शि० नान्दीमुखीं नान्द्याः रामागमनविषयकोद्योगजनिता नन्दस्य मुखं प्रारंभोयस्यां तारात्रिं । ज्ञालेत्यर्थः । वाग्विशेषज्ञाः स्तवैस्तुष्टुवुः । नान्दीमुखीं ज्ञात्वेत्यनेन रामनिर्गमनानन्तरमेतद्वात्रेः पूर्वं सूतादिभिर्न सुतमिति ध्वनितं । “ नन्दिरानन्दनेयूते ” इति विश्वः । अत्र दीर्घः स्वार्थिकाणन्तात् ङीपि बोध्यः । किंच नन्दः नन्दलमेव नानन्दः सोऽस्य स्येति नान्दीतस्य इत्याः व्याप्तेर्मुखमारंभोयस्यां तामित्यर्थः

[पा०] १ क—ङ. छ. झ. ट. नीलप्रतिमाः. २ ड—झ. ट. संयुक्ताः. क—घ. संसक्ताः. ३ क. च. ज. सुम्यक्सुनिर्मित. ४ क. ड. छ. झ. वितर्दिभिः. ५ क. ज. पुस्तकयोः रिदमर्धत्रयं दृश्यते. ६ ग. घ. शीतलामृत. ७ घ. महाजन. ८ ड. छ. ज. झ. ट. तदा. ९ क. ग. च. विराजते. १० क. च. झ. ज. सविशेषज्ञाः. ११ ड. झ. ट. संस्तवैः.

सुवर्णकोणाभिहतः प्राणदद्यामदुन्दुभिः ॥ दध्मुः शङ्खांश्च शतशो नादांश्चोच्चावचस्वरान् ॥ २ ॥
 स तूर्यघोषः सुमहान्दिवमापूरयन्निव ॥ भरतं शोकसंतप्तं भूयः शोकैरन्ध्रयत् ॥ ३ ॥
 ततः प्रबुद्धो भरतस्तं घोषं संनिवर्त्य च ॥ नाहं राजेति चाप्युक्त्वा शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 पश्य शत्रुघ्न कैकेय्या लोकस्यापकृतं महत् ॥ विसृज्य मयि दुःखानि राजा दशरथो गतः ॥ ५ ॥
 तस्यैषा धर्मराजस्य धर्ममूला महात्मनः ॥ परिभ्रमति राजश्रीर्नौरिवार्कणिका जले ॥ ६ ॥
 यो हि नः सुमहान्नाथः सोऽपि प्रव्राजितो वनम् ॥ अनया धर्ममुत्सृज्य मात्रा मे राघवः स्वयम् ॥ ७ ॥
 इत्येवं भरतं प्रेक्ष्य विलपन्तं विचेतनम् ॥ कृपणं रुरुदुः सर्वाः संस्वरं योषितस्तदा ॥ ८ ॥
 तथा तस्मिन्विलपति वसिष्ठो राजधर्मवित् ॥ सभामिक्ष्वाकुनाथस्य प्रविवेश महायशाः ॥ ९ ॥
 शातकुम्भमयीं रम्यां मणिरत्नसमाकुलाम् ॥ सुधर्माविव धर्मात्मा सगणः प्रत्यपद्यत ॥ १० ॥
 स काञ्चनमयं पीठं सुखास्तरणसंवृतम् ॥ अध्यास्त सर्ववेदज्ञो दूताननुशशास च ॥ ११ ॥
 ब्राह्मणाक्षत्रियान्वैश्यान्मात्यान्गणवल्लभान् ॥ क्षिप्रमानयताव्यग्राः कृत्यमात्ययिकं हि नः ॥ १२ ॥
 स राजभृत्यं शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनम् ॥ युधाजितं सुमन्त्रं च ये च तत्र हिता जनाः ॥ १३ ॥
 ततो हलहलाशब्दः सुमहान्समपद्यत ॥ रथैरश्वैर्गजैश्चापि जनानामुपगच्छताम् ॥ १४ ॥
 ततो भरतमायान्तं शतक्रतुमिवामराः ॥ प्रत्यनन्दन्प्रकृतयो यथा दशरथं तथा ॥ १५ ॥

अपररात्रइत्यर्थः । यद्वा रात्रिं प्राप्येतिशेषः । मङ्गल-
 संहितैः मङ्गलशब्दसहितैः ॥ १ ॥ सुवर्णकोणाभिहत
 इति कोणोवादनदण्डः । यामावसानसूचकोदुन्दुभिः
 यामदुन्दुभिः । प्राणदत् नदतिस्म । नाद्यन्तेऽभिरि-
 तिनादाःकाहत्यादयः तान् । उच्चावचस्वरान् निम्नो-
 तस्वरान् मन्द्रमध्यमताररूपेणानास्वरानित्यर्थः ॥ २ ॥
 अरन्ध्रयत् व्यदारयत् । अरन्ध्रयदितिपाठे अपचत्
 अतपदित्यर्थः ॥ ३—४ ॥ कैकेय्याहेतुभूतया जाय-
 मानं लोकस्य सूतमागधादेः । अपकृतं अनुचितकर्म
 पश्य । यद्वा लोकस्य जनस्य । कैकेय्या महद्यथाभ-
 वतितथाऽपकृतं । तदेवाह—विसृज्येत्यादि ॥ ५ ॥
 राजश्रीः प्रधानेराजनिवर्तमानेज्येष्ठपुत्रस्ययुवराजत्वेन

प्राप्तेलेवमविच्छिन्नाराज्यलक्ष्मीः । अर्कणिकाः कर्णो-
 रित्रं । “कर्णःश्रोत्रमरित्रं” इतिभुवनः । सोस्यास्तीति
 कर्णी सएवकर्णिकः कर्णधारकइतियावत् । रद्रहिता
 ॥ ६—९ ॥ शातकुम्भमयीं स्वर्णमयीं । मणिरत्नसमा-
 कुलां मणिश्रेष्ठसमावृतां “रत्नस्वजातिश्रेष्ठेपि” इत्यरः ।
 यद्वा मणयोमुक्ताः । “मणिर्द्वयोरश्मजातौमुक्तादिके-
 पिच” इत्यमरः । रत्नानि पद्मरागादीनि । अत्रसभा-
 मितिविशेष्यं । सगणः सशिष्यगणः ॥ १०—११ ॥
 गणवल्लभान् गणाध्यक्षान् । आत्ययिकं अत्ययःकृच्छ्रंत-
 त्रभवमात्ययिकं यत्नसाध्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ सराजभृत्यं
 राजान्तरङ्गभृत्यसहितं । युधाजिदिति विजयाख्यम-
 त्रिणोनामान्तरं सुमन्त्रशब्दसाहचर्यात् । येच तत्र

॥ १ ॥ ति० शोकैः शोकोत्पादनैः । अरन्ध्रयत् हिनस्तिस्म । रघपाकहिंसनयोः ॥ ३ ॥ शि० हे शत्रुघ्न कैकेय्यास्संबन्धिनो
 लोकस्यजनस्य मन्थरायाइत्यर्थः । एतेनैकैकेय्यानापराधइतिसूचितं । तेनतस्वभावस्यातिसरललंघ्यजितम् ॥ ५ ॥ कतक० अक-
 ण्टका कण्टकोनाविकस्तद्रहितेत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वस्यास्तरणसंवृतं सुखकरमृष्टास्तरणावृतं । स्वस्तिकाकारमण्डलवदास्तरणसंवृतमितिया
 ॥ ११ ॥ स० आत्ययिकं शीघ्रमनुष्ठेयं । वर्ततइतिशेषः ॥ १२ ॥ ति० सराजपुत्रं राजपुत्रैरितरैस्सहितंशत्रुघ्नं ॥ १३ ॥ ति०
 हलहलेशब्दानुकरणं । शि० समुपपद्यत समुपापद्यत ॥ १४ ॥ ति० हृदयवसभा । हृदोत्रसामुद्रः । भिन्नलिङ्गत्वेपिसहृदयो-
 द्वेगाभावाच्चन्द्रइवसुखमितिबभ्रुघोषमा । तिमिरनेकयोजनायामविस्तारोमत्स्यः । नागा जलगजास्सर्पाश्च । मणयोमुक्ताद्याः ।

[पा०] १ घ. च. ज. झ. ट. वायांश्चो. २ छ. झ. ज. ररन्ध्रयत्. च. रवर्धयत्. क. रज्ज्मभयत्. ३ ड. छ. झ. ट.
 चोक्त्वातं. ४ ट. रिवाकण्टका. ५ ग. च. झ. ज. विलपन्तमचेतनं. ड. विलपन्तमनेकधा. ६ ड. छ. झ. ट. कृपणाः. ७ क.
 ज. झ. सुस्वरं. ८ क. ज. दिव्यां. ९ ड. छ. झ. ट. मणिहेम. १० ड. छ. झ. ट. स्वस्यास्तरण. क. ख. ग. च. ज. परार्ध्या-
 स्तरणावृतं. ११ क. ख. च. अध्यास्ते. १२ ख. ग. घ. धर्मज्ञो. १३ क. ख. च. छ. झ. ज. योधात्. १४ क. च. ज.
 शशासह. १५ घ. ब्राह्मणान्वेदविदुषःक्षत्रियान्गणवल्लभान्. १६ झ. पुत्रं. १७ क. घ. ज. झ. ज. शब्दोमहान्समुपपद्यत.
 ख. गं. छ. ज. ट. शब्दोमहान्समुपपद्यत.

इद इव तिमिनागसंवृतः स्तिमितजलो मणिशङ्खशर्करः ॥

दशरथसुतशोभिता सभा सदशरथेव बभौ यथा पुरा ॥ १६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

द्वाशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

वसिष्ठेनसभायांप्रकृतिमध्येभरतंप्रतिराज्यस्यपितृभ्रातृदत्तत्वरूपहेतुक्तिपूर्वकतस्वीकारोक्तिः ॥ १ ॥ भरतेनवसिष्ठंप्रति साधिक्षेपोक्तिपूर्वकमरण्यमेत्यरामानयनाययावच्छक्तिप्रयतनप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥ सुमन्त्रेणभरतचोदनयारामसमीपयात्रार्थेपौरसेनादिसंनाहनपूर्वकंभरतायरथानयनम् ॥ ३ ॥

तामार्येणसंपूर्णा भरतः प्रग्रहां सभाम् ॥ ददर्श बुद्धिसंपन्नः पूर्णचन्द्रो निशामिव ॥ १ ॥

आसनानि यथान्यायमार्याणां विशतां तदा ॥ वस्त्राङ्गरागप्रभया द्योतिता सा सभोत्तमा ॥ २ ॥

सा विद्वज्जनसंपूर्णा सभा सुरुचिरा तदा ॥ अदृश्यत घनापाये पूर्णचन्द्रेव शर्वरी ॥ ३ ॥

राज्ञस्तु प्रकृतीः सर्वाः समग्राः प्रेक्ष्य धर्मवित् ॥ इदं पुरोहितो वाक्यं भरतं मृदु चाब्रवीत् ॥ ४ ॥

तात राजा दशरथः स्वर्गतो धर्ममाचरन् ॥ धनधान्यवतीं स्फीतां प्रदाय पृथिवीं तव ॥ ५ ॥

रामस्तथा संत्यधृतिः सतां धर्ममनुसरन् ॥ नाजहात्पितुरादेशं शशी ज्योत्स्नामिवोदितः ॥ ६ ॥

पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं निहतकण्टकम् ॥ तद्बुद्धिश्च मुदितामात्यः क्षिप्रमेवाभिषेचय ॥ ७ ॥

उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केवलाः ॥ कोट्याऽपरान्ताः सामुद्रा रत्नान्यभिहरन्तु ते ॥ ८ ॥

भरते । हिताः हितपराः जनाः तानप्यानयते-
तिपूर्वेणसंबन्धः ॥ १३—१५ ॥ शर्कराशब्देनात्रशू-
लवालुकाउच्यन्ते । इदं च समुद्रसमीपस्थः तिमिश-
ङ्कादिसाहचर्यात् । अत्रस्तिमितजलेनवसिष्ठस्य तिमि-
नागाभ्यां भरतशत्रुघ्नयोः मण्यादिभिरमात्यादीनां
चसाम्यं ॥ १६ ॥ इति श्रीमद्विन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-
व्याख्याने एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

प्रग्रहां नियमवतीं । यद्वा शुक्रवृहस्पत्यादिप्रकृष्ट-
ग्रहयुक्तां । तदा निशाविशेषणमिदं ॥ १ ॥ आसना-

निविशतां आसनेषूपविशतामिर्थः ॥ २ ॥ घनापाये
वर्षापगमे शरदीतियावत् । भरताभिषेकायसर्वेअलं-
कृताः समागताइतिभावः ॥ ३ ॥ प्रेक्ष्य संवादाथम-
वलोक्य ॥ ४ ॥ तात वत्स । धर्मं सत्यपरिपालनरू-
पं । तव तुभ्यं ॥ ५ ॥ तथा पितृवत् । सत्यधृतिः
प्रीतिर्यस्यसः सत्यधृतिः । बुद्धिप्रीतावितिधातोः स्त्रियां-
क्तिप्रत्ययः । सतां पितृनिदेशवर्तिनां । धर्मं पितृवचन-
परिपालनरूपं । “जीवतोर्वाक्यकरणात्प्रत्यब्दभूरिभो-
जनात् । गयायांपिण्डदानाच्चत्रिभिः पुत्रस्यपुत्रता ”
इतिवचनात् ॥ ६ ॥ अभिषेचय आत्मानमितिशेषः
॥ ७ ॥ उदीच्याइति । प्राच्याइत्यपिसिद्धं । केवलाः

शर्कराः सुवर्णखनिमृत्तिकाः । सभायांजलस्थानेसभातेजः । एतदेवध्वनयतास्तिमितजलइत्युक्तं । चित्रस्थितिमिनागसंवृतलंमण-
यश्चस्तंभादिषुविद्यन्तएव । शङ्काश्चित्रेषुखर्णशर्करास्थानेकुट्टिमादौखर्णलेपः । प्रकारान्तरेणजलादिवर्णनेतुकवेन्यूनतादोषः । मम
विभक्तिपरिणामेनैषामेवसभायामप्यन्वयान्नदोषः । एतेनवसिष्ठोजलं तिमिनागौभरतशत्रुघ्नौ मण्यादयोऽमाल्यपौरजानपदाइतिकत-
कोक्तमपास्तम् । दशरथसुतशोभितासभा पुरासदशरथासमेववभावितियोजना । पितृसमानाकारत्वात्पुत्रस्येदानीमपिसदशरथेवे-
त्युत्प्रेक्षा । पुरायथेलंशेउपमेतितयोरत्रसंछष्टिः ॥ १६ ॥ इत्येकाशीतितमसर्गः ॥ ८१ ॥

स० आर्याणांज्ञानवयोवृद्धानांयेगुणस्तैस्संपूर्णा । ग्रामोगतइतिवदत्रापितृस्थानांग्रहः । ति० प्रग्रहां प्रकृष्टैर्वसिष्ठादिभिर्ग्रहःपरि-
ग्रहोऽधिष्ठानंयस्यांसा । निशापक्षेप्रकृष्टगुर्वादिग्रहवतीम् ॥ १ ॥ ति० संप्रेक्ष्यच चात्कृतानुमतिकांश्चकृत्वा ॥ ४ ॥ ती० कोट्याप-

[पा०] १ घ. शङ्खशुक्तिशर्करः. २ ड. ज. झ. बभूवसापुरा. ३ ठ. गुणसंपूर्णा. ४ ज. संपूर्णः. ५ ड. झ. ट. पूर्णचन्द्रां.
ग. ज. पूर्णचन्द्रंनिशामिव. ६ ज. तथा. ७ ड. ज. झ. ट. तथा. ८ ड. झ. ट. ससंप्रेक्ष्यच. ९ ज. स्तदा. १० ड. झ. ट.
सत्यधृतिः. ११ ग. ड. ज. कोटयःपरान्ताः. १२ ड. झ. ट. न्युपहरन्तु.

तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं शोकेनाभिपरिप्लुतः ॥ जगाम मनसा रामं धर्मज्ञो धर्मकाङ्क्षया ॥ ९ ॥
 स बाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा ॥ विललाप सभामध्ये जगहं च पुरोहितम् ॥ १० ॥
 चरितब्रह्मचर्यस्य विद्यास्नातस्य धीमतः ॥ धर्मे प्रयतमानस्य को राज्यं मद्विधो हरेत् ॥ ११ ॥
 कथं दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः ॥ राज्यं चाहं च रामस्य धर्मं वक्तुमिहार्हसि ॥ १२ ॥
 ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च धर्मात्मा दिलीपनहुषोपमः ॥ लब्धुमर्हति काकुत्स्थो राज्यं दशरथो यथा ॥ १३ ॥
 अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं कुर्या पापमहं यदि ॥ इक्ष्वाकूणामहं लोके भवेयं कुलपांसनः ॥ १४ ॥
 यैद्वि मात्रा कृतं पापं नाहं तदपि रोचये ॥ इहस्थो वनदुर्गस्थं नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥
 राममेवांनुगच्छामि राजा स द्विपदावरः ॥ त्रयाणामपि लोकानां राज्यमर्हति राघवः ॥ १६ ॥

सिंहासनादिरहिता इत्यपरान्तादिविशेषणं । अपरान्त-
 देशवासिनोयवनाः कोट्या कोटिसंख्यया उपलक्षिता-
 निरत्नानि । सामुद्राः समुद्रद्वीपवासिनः ॥ ८ ॥ धर्म-
 ज्ञः कुलक्रमागतज्येष्ठाभिषेचनरूपधर्मज्ञः । धर्मकाङ्क्ष-
 या ज्येष्ठानुवर्तनरूपधर्मलिप्सया । रामं मनसाजगा-
 म स्मरत्यर्थः ॥ ९ ॥ बाष्पकलया अधर्मस्मरणात्
 रामस्मरणाद्वा बाष्पेणाव्यक्त्या । कलहंसस्वरइत्यनेन
 अभिनिवेशविशेषोद्योत्यते । युवेत्यनेन भोगकालेपिभो-
 गोपकरणजिहासाचित्रमितिकृषिः स्तौति । सभामध्ये
 जगहं नियमातिक्रमंरहसिबोधयेदितिनियमोपिभग्नः
 अतिक्रमधर्मनियुक्तवानितिदुःखपारवश्यात् रहस्स-
 दोविभागविस्मरणेन गार्हितवान् । पुरोहितंजगहं
 सम्यक्त्वयास्यकुलस्यभाविहितमवेक्षितमितिनिनिन्द ।
 सभामध्ये बहवःसमेत्य ममैकस्यपारतन्त्र्यंकिमप-
 जिहीर्षन्ति सभामध्ये किमवनेपिमद्वनंमुष्णन्ति
 ॥ १० ॥ चरितब्रह्मचर्यस्य अनुष्ठितगुरुकुलवासस्य ।
 विद्यास्नातस्य “ वेदमधीत्यस्नायात् ” इतिस्मृतिप्रक्रि-
 ययानिखिलवेदाध्ययनानन्तरभाविस्नानकर्मयुक्तस्य ।
 धीमतः तदर्थज्ञस्य । धर्मेप्रयतमानस्य तदर्थानुष्ठान-
 वतः । मद्विधः शास्त्रवश्यामादृशः ॥ ११ ॥ मद्विध-
 इत्येतद्विवृणोति—कथमित्यादिना । रामविरहोत्तरक्ष-
 णेमुत्स्यकुक्षौजातोहं कथंतत्त्यक्तराज्यंपरिगृहीयां ।
 मत्स्वरूपपर्यालोचनयापिनाहंराज्याहंइत्याह—राज्यंचे-
 ति । शेषवस्तुष्वेकमेकस्यकिमीष्टे प्रत्युतराज्यंवाकि-

मितिमानिष्टे राज्यंचाहंचरामस्य राज्यमपिरामसंबन्धि
 अहमपिचरामसंबन्धी उभयमपिरामशेषमित्यर्थः ।
 धर्मवक्तुमिहार्हसि लोकेस्वपित्रादिकनिगृह्यस्वयंराज्य-
 स्यकर्तारःसन्ति तदेतद्व्यक्तावपिभवतीतिमामंस्थाः ।
 इह मद्विषये । मत्प्रकृतिंज्ञात्वाधर्मवक्तुमर्हसि । धर्मं
 पाल्यत्वपालकत्वरूपंवक्तुमर्हसि । रामशेषत्वाविशेषे
 एकंशेषंकथमपरंरक्षेत् तथासतिराज्यमेवमांकिमितिन-
 रक्षेदितिभावः । ननुरत्नपेटिकयोर्द्वयोःशेषत्वाविशेषे-
 पिपेकरक्ष्यमपरंरक्षकंचट्टंतद्वदस्त्वितिचेन्न । तत्रहि
 पेटिका कुञ्चिकादिव्यापारेणस्वामिनारक्षकत्वेनविनि-
 युक्ता नाहमेवंरामेणविनियुक्तः । यथा स्वैकधार्म्यम-
 पिरत्नमवसरेपेटिकास्थं करोति तद्वत्स्वेनैवपाल्यमपि
 राज्यमस्माभिर्यावच्छक्तिप्रसादितोपि अनवसरतयारा-
 मोयदामदधीनंकुर्यात्तदा तदाहितशक्तिकस्तत्परतन्त्रः
 पेटिकावत् यावत्तदागमनं रक्ष्यं । अतस्तन्निवर्तनप्र-
 यत्नएवसर्वथाकार्यः । प्रथमतोवरनिर्बन्धादिकृतारा-
 ज्यस्यास्मदीयत्वबुद्धिः रामसमक्षंगत्वापरिहरणीयेति
 भावः ॥ १२ ॥ वक्तव्यंधर्ममाह—ज्येष्ठइत्यादिना ।
 दिलीपनहुषशब्दौ चन्द्रसूर्यवंशश्रेष्ठराजोपलक्षणार्थौ
 ॥ १३ ॥ इक्ष्वाकूणालोके तत्संबन्धनिजने ॥ १४ ॥
 यद्धीति अनेनाप्राप्तभाषणश्रवणपापस्यप्रायश्चित्तमनु-
 स्थितं ॥ १५ ॥ द्वौपादैयेषांतेद्विपादः । “ संख्यासु-
 पूर्वस्य ” इतिलोपःसमासान्तः । अतः “ पादःपत् ”
 इतिभस्थलेपदादेशः । तेषां पुरुषाणामित्यर्थः ॥ १६ ॥

रान्ताइत्यत्रपरान्ताइतिच्छेदः । कोट्याउपलक्षिताःपरान्ताः प्राचीदिगन्तवासिनः । ति० सामुद्राः पोतवणिजः ॥ ८ ॥ ति०
 जगहं सर्वज्ञोपि कथमेवमनुचितेमां प्रवर्तयतीत्युक्तवानित्यर्थः । स० जगहं मद्धितकरस्त्वंकथंमामनर्थेनियोजयसीत्युक्तवानित्यर्थः

[पा०] १ य. नहुषोयथा. २ ड. ट. यदि. ३ ख. ग. तदभि. ४ घ. मेवाभि. ५ क—ट. सराजा. ६ क. ड—ट.
 राघवोराज्यमर्हति.

तद्वाक्यं धर्मसंयुक्तं श्रुत्वा सर्वे सभासदः ॥ हर्षान्मुमुचुरश्रूणि रामे निहितचेतसः ॥ १७ ॥
 यदि त्वार्यं न शक्यामि विनिवर्तयितुं वनात् ॥ वने तत्रैव वत्स्यामि यथाऽऽर्यो लक्ष्मणस्तथा ॥ १८ ॥
 सर्वोपायं तु वर्तिष्ये विनिवर्तयितुं बैलात् ॥ समक्षमार्यमिश्राणां साधूनां गुणवर्तिनाम् ॥ १९ ॥
 विष्टिकर्मान्तिकाः सर्वे मार्गशोधकरक्षकाः ॥ प्रस्थापिता मया पूर्वं यात्राऽपि मम रोचते ॥ २० ॥
 एवमुक्त्वा तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ समीपस्थमुवाचेदं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम् ॥ २१ ॥
 तूर्णमुत्थाय गच्छ त्वं सुमन्त्र मम शासनात् ॥ यात्रामाज्ञापय क्षिप्रं बलं चैव समानय ॥ २२ ॥
 एवमुक्तः सुमन्त्रस्तु भरतेन महात्मना ॥ हृष्टस्तदादिशत्सर्वं यथासंदिष्टमिष्टवत् ॥ २३ ॥
 ताः प्रहृष्टाः प्रकृतयो बलाध्यक्षा बलस्य च ॥ श्रुत्वा यात्रां समाज्ञप्तां राघवस्य निवर्तने ॥ २४ ॥
 ततो योधाङ्गनाः सर्वा भर्तृन्सर्वान्गृहेगृहे ॥ यात्रागमनमाज्ञाय त्वरयन्ति स्म हर्षिताः ॥ २५ ॥
 ते हयैर्गोरथैः शीघ्रैः स्यन्दनैश्च महाजवैः ॥ संह योधैर्बलाध्यक्षा बलं सर्वमचोदयन् ॥ २६ ॥
 सज्जं तु तद्वलं दृष्ट्वा भरतो गुरुसंनिधौ ॥ रथं मे त्वरयस्वेति सुमन्त्रं पार्श्वतोऽब्रवीत् ॥ २७ ॥
 भरतस्य तु तस्याज्ञां प्रतिगृह्य च हर्षितः ॥ रथं गृहीत्वा प्रययौ युक्तं परमवाजिभिः ॥ २८ ॥

स राघवः सत्यधृतिः प्रतापवान्ब्रुवन्सुयुक्तं दृढसत्यविक्रमः ॥

गुरुं महारण्यगतं यशस्विनं प्रसादयिष्यन्भरतोऽब्रवीत्तदा ॥ २९ ॥

मध्येकविवाक्यं—तद्वाक्यमिति । सभासुसीदन्तीति सभासदः सभ्याः ॥ १७ ॥ कनिष्ठेलक्ष्मणेऽर्थाशब्द-प्रयोगोज्येष्ठानुवर्तनरूपधर्मनिरतत्वात् । यथार्यो लक्ष्मणस्तथा अहंलक्ष्मणश्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ सर्वोपायं वर्तिष्ये सर्वोपायमिति क्रियाविशेषणं सर्वोपायैर्यत्नं करिष्ये इत्यर्थः । आर्यमिश्राणां सदस्यानां । “ आर्यमिश्राः पारिषदाः सदस्याः सामवायिकाः ” इति सज्जनः । भवद्विरागन्तव्यमित्यर्थादुक्तं भवति ॥ १९ ॥ विष्टिकर्मान्तिका इति । विष्टयो भृतिमन्तरेण जनपदेभ्यः समानीताः कर्मकराः । कर्मान्तिकाः कर्मान्ते भृतिप्रहीतारः । मार्गशोधकरक्षका इति विष्टयादिविशेषणं । प्रस्थापिता मया पूर्वमित्यभिधानात् वसिष्ठः शिविरकरणनियोगमजानन्नभिषेकप्रस्तावंकृतवानित्यवगम्यते ॥ २० ॥

—२२ ॥ इष्टवत् इष्टार्हं इष्टानुरूपमिति यावत् ॥ २३ ॥ ताः प्रकृतयः पौरश्रेणयः । “ राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोपिच ” इत्यमरः । बलाध्यक्षाः सेनापतयश्च । राघवस्य निवर्तने निवर्तननिमित्तं । समाज्ञप्तां बलस्य सैन्यस्य यात्रां श्रुत्वा प्रहृष्टाः आसन्नि-तिशेषः ॥ २४ ॥ यात्रागमनं यात्राया आगमनं सिद्धिं यात्रारूपगमनमिति वा ॥ २५ ॥ गोरथैः वृषभयुक्त-रथैः शकटैरित्यर्थः । बलं सर्वमित्यवयवावयविनोर्भेद-निर्देशः ॥ २६ ॥ सज्जं संनद्धं गुरुसंनिधावित्यनुज्ञा-करणार्थमुक्तं ॥ २७—२८ ॥ उक्तमर्थपुनःसंग्रहेण दर्शयति—सइत्यादिना । सत्यधृतिः अप्रच्युतधैर्यः । सुयुक्तं ब्रुवन् गुरुं प्रसादयिष्यन् । उचितवचनेन रामं

॥ १० ॥ स० आर्यः अग्रजः ॥ १८ ॥ स० विष्टयः वेतनं विना भुक्तिमात्रदानेन कर्मकर्तारः ॥ २० ॥ स० यात्रागमनं यात्रार्थं रामस्य पुरीं प्रत्यागमनरूपयात्राया गमनं यात्रया रामप्रयाणेन निमित्तेन गमनं वा । यात्रायै श्रीरामदेवार्चनोत्सवाय गमनं वा । “ यात्रा तु यापनोपाये गतौ देवार्चनोत्सवे ” इति विश्वः । हर्षिताः राममानयन्तीति धिया ॥ २५ ॥ स० योषिद्विस्सहवर्तन्त इति तथा ते च ते बलाध्यक्षाश्च ॥ २६ ॥

[पा०] १ ख. ग. तदा विस्मितमानसाः. २ ख. ग. सर्वोपायैर्यतिष्येत. क. ज. सर्वोपायंच. ३ क. ख. ग. च. ज. वनात्. ४ ड. छ. झ. ट. दक्षकाः. ग. तक्षकाः. ५ ख. ड.—ट. यात्राच. ६ ड. मन्त्रिकोविदं. ७ घ. प्रदिष्टस्सोदिशत्सर्वं. ग. प्रदिष्ट-स्सोदिशत्सर्वान्. ८ घ. प्रहृष्टास्ताः. ९ घ. बलस्यवा. १० ड. ट. ततोऽयोध्याङ्गनाः. ११ ज. मास्थाय. १२ ड. छ. झ. ज. ट. शीघ्रं. १३ क. ख. ड.—ट. श्वमनोजवैः. ग. शकटैस्तथा. १४ ड. झ. सहयोषिद्वला. १५ ग. सज्जं. १६ घ. तदाचाज्ञां. १७ ख. ड. छ. झ. ट. परिगृह्य. १८ क.—ग. ड.—ट. गृहीतोपययौ. १९ क. ग. ड. संयुक्तं.

तूर्णं समुत्थाय सुमन्त्र गच्छ बलस्य योगाय बलप्रधानान् ॥
 आनेतुमिच्छामि हि तं वनस्थं प्रसाद्य रामं जगतो हिताय ॥ ३० ॥
 स सुतपुत्रो भरतेन सम्यगाज्ञापितः संपरिपूर्णकामः ॥
 शशास सर्वान्प्रकृतिप्रधानान्बलस्य मुख्यांश्च सुहृज्जनं च ॥ ३१ ॥
 ततः समुत्थाय कुलेकुले ते राजन्यवैश्या वृषलाश्च विप्राः ॥
 अयूयुजन्नुष्टूरैथान्खरांश्च नागान्हयांश्चैव कुलप्रसूतान् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

प्रभातेभरतेनामाल्यपौरपुरोहितशिल्पिसेनादिसाहिष्येननगराभिर्गाल्यदूराध्वातिलंघनेनगुहाधिष्ठितशृङ्गिबेरपुरेगङ्गातीरगमनम् ॥ १ ॥ तथापित्रेउदकदानायपरिजनविश्रान्तयेचतत्रैवसेनादिसंनिवेशनम् ॥ २ ॥

ततः समुत्थितः काल्यमास्थाय स्यन्दनोत्तमम् ॥ प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकाङ्क्षया ॥ १ ॥
 अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रिपुरोधसः ॥ अधिरूढ हयैर्युक्तात्रथान्सूर्यरथोपमान् ॥ २ ॥
 नवनागसहस्राणि कल्पितानि यथाविधि ॥ अन्वयुर्भरतं यान्तमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥ ३ ॥
 षष्ठीरथसहस्राणि धन्विनो विविधायुधाः ॥ अन्वयुर्भरतं यान्तं राजपुत्रं यशस्विनम् ॥ ४ ॥
 शतं सहस्राण्यश्वानां समारूढानि राघवम् ॥ अन्वयुर्भरतं यान्तं सत्यसन्धं जितेन्द्रियम् ॥ ५ ॥
 कैकेयी च सुमित्रा च कौसल्या च यशस्विनी ॥ रामानयनंसंहृष्टा ययुर्यानेन भास्वता ॥ ६ ॥
 प्रयाताश्चार्यसंघाता रामं द्रष्टुं सलक्ष्मणम् ॥ तस्यैव च कथाश्चित्राः कुर्वाणा हृष्टमानसाः ॥ ७ ॥
 मेघश्यामं महाबाहुं स्थिरसत्त्वं दृढव्रतम् ॥ कदा द्रक्ष्यामहे रामं जगतः शोकनाशनम् ॥ ८ ॥

प्रीणयिष्यन्नित्यर्थः ॥ २९ ॥ बलस्ययोगाय बलस्य सन्नहनाय बलस्यसंगतयेवा । “ योगःसन्नहनोपाय-ध्यानसंगतियुक्तिषु ” इत्यमरः । बलप्रधानान् गच्छ प्रधानशब्दःपुल्लिङ्गोप्यस्ति ॥ ३०—३१ ॥ वृषलाः शूद्राः । कुलेकुले गृहेगृहे । “ कुलंजनपदेगृहे ” इत्यमरः । अयूयुजन् सज्जनकुर्वन् । कुलप्रसूतान् उत्तमानित्यर्थः ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्यानै अयोध्याकाण्ड-व्याख्याने द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

काल्यं अहर्मुखं “ प्रत्यूषोहर्मुखंकाल्यं ” इत्यमरः । प्राप्येतिशेषः ॥ १—२ ॥ यथाविधिकल्पितानि भरतनियोगमनतिक्रम्यकल्पितानि । नवनागसहस्राणीत्यनेन पुरस्थगजेषुनवनागसहस्रमात्रप्रयाणेकल्पितमित्यवगम्यते ॥ ३ ॥ धन्विनोविविधायुधाश्चेत्यनेन योधाउक्ताः ॥ ४ ॥ समारूढानि सादिभिरितिशेषः ॥ ५ ॥ अग्रतोगमनं पश्चात्तापातिशयात् । यानेनेत्येकवचनं प्रत्येकापेक्षया ॥ ६ ॥ आर्यसंघाताः त्रैवर्णिकसंघाः । तस्यैवकथाः तत्संबन्धिवार्ताः ॥ ७ ॥ ताएवाह—मेघेत्यादिना । मेघश्यामं दूरस्थितत्वेपि

ति० संपरिपूर्णकामः । तस्यापितैरामदर्शनेउत्कटेच्छलात् ॥ ३१ ॥ इतिद्व्यशीतितमसर्गः ॥ ८२ ॥

ति० कैकेयी च स्वकृतेःपुत्रंप्रत्यहिततयाजातत्वान्मयाकृतमितिखिन्ना पुनःप्रकृतिमापन्नाहर्षेणययौ । अतएवमध्यमत्वेप्यादौ तदुल्लेखः । यानेनेत्येकवचनं प्रत्येकापेक्षया सौहार्दादेकयानेनैवतिष्ठणांगमनंवा । स० संतुष्टा इतिच्छत्रिन्यायेनोक्तिः । कैकेय्यास्संदेशेनवातथोक्तिः ॥ ६ ॥ शि० आर्यसंघाताः आर्याणांवसिष्ठादीनांसंघाताःसमूहाः । प्रयाताः अभवन्नितिशेषः ॥ ७ ॥

[पा०] १ च. छ. झ. ज. ट. लमुत्थाय. २ क. ख. बलेप्रधानान्. ३ ख. आज्ञातु. ४ क. ग. नगरेच. ५ क. ग. घ. च. आयूयुजन्. ६ क. च. ज. खरात्रथांश्च. ७ झ. ट. काम्यया. ८ ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. पुरोहिताः. ९ ग. ड. छ. झ. ट. राजपुत्रंयशस्विनं. १० ड. छ. ट. संतुष्टा. ११ घ. कथाःश्रुत्वा. १२ च. ज. हृष्टचेतसः.

दृष्ट एव हि नः शोकमपनेष्यति राघवः ॥ तमः सर्वस्य लोकस्य समुद्यन्निव भास्करः ॥ ९ ॥
 इत्येवं कथयन्तस्ते संग्रहृष्टाः कथाः शुभाः ॥ परिष्वजानाश्चान्योन्यं ययुर्नागरिका जनाः ॥ १० ॥
 ये च तत्रापरे सर्वे संमता ये च नैगमाः ॥ रामं प्रतिपद्युर्हृष्टाः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ ११ ॥
 मणिकाराश्च ये केचित्कुम्भकाराश्च शोभनाः ॥ सूत्रकर्मकृतश्चैव ये च शस्त्रोपजीविनः ॥ १२ ॥
 मायूरकाः क्राकचिका रोचका वेधकास्तथा ॥ दन्तकाराः सुधाकारास्तथा गन्धोपजीविनः ॥ १३ ॥
 सुवर्णकाराः प्रख्यातास्तथा कम्बलधावकाः ॥ स्नापकोच्छादका वैद्या धूपकाः शौण्डिकास्तथा १४
 रजकास्तुन्नवायाश्च ग्रामघोषमहत्तराः ॥ शैलूषाश्च सह स्त्रीभिर्ययुः कैवर्तकास्तथा ॥ १५ ॥
 समाहिता वेदविदो ब्राह्मणा वृत्तसंमताः ॥ गोरथैर्भरतं यान्तमनुजग्मुः सहस्रशः ॥ १६ ॥

त्यक्तुमशक्यं सौन्दर्यमुच्यते । धर्माभितप्ताः पर्जन्यमि-
 तिवत् । मेघश्यामं दर्शनमात्रेण सर्वसंतापहरं । महा-
 बाहुं “ आयताश्रसुवृत्ताश्च ” इति ह्युक्तं । महाबाहुं
 तादृशसौन्दर्यानुभवदानविषयौदार्ययुक्तं । महाबाहुं
 तादृशसौन्दर्यभोगप्रदानसमर्थं । “ रामसिन्दीवरश्या-
 मंसर्वशत्रुनिर्वहणं ” इति वत् । स्थिरसत्त्वं स्थिरव्य-
 वसायं । “ द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्रीतुजन्तुषु ”
 इत्यमरः । स्थिरचित्तमिति च पाठः । आश्रितप्रातिकू-
 ल्येनाप्यविकृतमनस्कं । दृढव्रतं अन्तरङ्गैरप्यप्रकम्प्या-
 श्रितरक्षणदीक्षं । कदाद्रक्ष्यामहे रामं तन्मुखावलोक-
 नमात्रं लभ्यते चेत्कैकेयीवचनजनिततापाः सर्वेपि निव-
 र्तेरन् । जगतः शोकनाशनं । तस्मिन्सर्वलोकशोकनि-
 वर्तके सति कथं वयं शोकाकुलाः स्याम । तदीयसर्वलोक-
 शोकनिवर्तकत्वस्य अस्मच्छोकस्य चकःसंबन्धः । माशु-
 च इत्युक्तवतोऽप्यस्यातिशयउक्तः ॥ ८ ॥ दृष्ट एव रामः
 सन्निहितश्चेत्समन्दस्मितो माभूत् कटाक्षपूर्वकं किंचि-
 त्प्रियवचनं च मावोचत् । अस्माभिश्च न यत्नः कार्यः किन्तु-
 दूरे दर्शनमात्रेणास्मच्छोकाः सर्वे विनश्येयुः । तमइत्या-
 दि यथोद्यन् आदित्योदूरस्थितोपि सकललोकान्धकारं
 निवर्तयति ॥ ९ ॥ परिष्वजानाः परिष्वजमानाः ।
 नगरे चरन्तीति नागरिकाः “ चरति ” इति ठक् ॥ १० ॥
 तत्र नगरे । ये रामस्य संमताः ये च नैगमाः वणिजः ।
 ते सर्वे सर्वाः प्रकृतयः पौरश्रेण्यश्च । रामं प्रतिपद्युः

॥ ११ ॥ ताः प्रपञ्चयति—मणीत्यादिना । अत्रयच्छ-
 द्दरहितस्थले सोऽनुषजनीयः । मणिकाराः पद्मरागा-
 दिमणिसंस्कारकाः । कुम्भकाराः कुलालाः । शोभनाः
 स्वकार्यदक्षा इति यावत् । सूत्रकर्मकृतः तन्तुवायादयः ।
 शस्त्रोपजीविनः शस्त्रकारकाः । मायूरकाः मयूरपि-
 च्छैश्चित्रव्यजनादिकारिणः । क्राकचिकाः क्रकचैः कर-
 पत्रैश्चन्दनादिदारुदलनकारिणः । “ क्रकचोस्त्रीकर-
 पत्रं ” इत्यमरः । रोचकाः दन्तकुड्यवेदिकादिषु का-
 न्त्युत्पादकाः । वेधकाः दारुरत्नादिरन्ध्रकारिणः ।
 दन्तकाराः दन्तैः पुत्रिकापीठशिबिकादिकारकाः ।
 सुधाकाराः प्रासादतलकुड्यादिषु सुधालेपनकर्मकराः ।
 गन्धोपजीविनः चन्दनकस्तूरीकपूरकुङ्कुमादिगन्धद्र-
 व्यविक्रयजीविनः । सुवर्णकाराः प्रसिद्धाः । कम्बल-
 धावकाः कम्बलशोधकाः । स्नापकोच्छादकाः स्नाप-
 काः तैलाभ्यङ्गादिस्नानकारिणः । उच्छादकाः अङ्ग-
 मर्दकाः । “ उच्छादनं समुल्लेखोद्वाहनोद्वर्तनेषु च ”
 इति विश्वः । धूपकाः गृहादिषु धूपवासकाः । शौण्डि-
 का मद्यकराः “ शुण्डाकरिकरेमद्ये ” इति वैजयन्ती ।
 रजकाः निर्णेजकाः । “ निर्णेजकः स्याद्रजकः ” इत्य-
 मरः । तुन्नवायाः सौचिकाः । “ तुन्नवायस्तु सौचि-
 कः ” इत्यमरः । ग्रामघोषमहत्तराः ग्राममहत्तराः
 घोषमहत्तराश्च । महत्तराः प्रधानभूताः । “ घोष
 आभीरपल्लीस्यात् ” इत्यमरः । शैलूषाः भूमिकाधा-

ति० तत्र नगरे । संमताः प्रसिद्धाः ॥ ११ ॥ मायूरकाः लीलामयूरग्राहिणः । इदमुपलक्षणं शुकादिकग्राहिणां । कतक०
 रोचकाः काचकुप्यादिकर्तारः ॥ १३ ॥ ति० स्नापकाः उष्णोदकस्नापकाः । उष्णोदकाः अङ्गमर्दकाः । “ उष्णोदकसमुल्लेखोद्वाहनोद्व-
 र्तनेषु च ” इति कोशः ॥ १४ ॥ कैवर्तकारवा इति पाठे कारवाः कर्माः ॥ १५ ॥ शि० समाहिताः रामावेशितचित्ताः ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. ज. परिष्वजन्तश्च । २ क. ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. कास्तदा । ३ ग. समेता । घ. समस्ता । ४ क. च.
 ज. ययुः सर्वाहृष्टाः । ५ क—घ. च. ञ. स्तदा । ड. छ. झ. ट. शशुभाः । ६ ड. छ. झ. ट. मणिकाराविशेषज्ञाः । ७ ड. च. छ.
 झ. ट. वेधकारोचकाः । ८ क. स्तदा । ९ ड. छ. सूपकाराः । छ. झ. ट. सुधाकारायेच । १० क. च. धारकाः । ड. छ. झ. ञ.
 ट. कारकाः । ११ ड. छ. झ. ट. स्नापकोष्णोदका । १२ ड. छ. स्तनुवायाश्च । १३ ख—ट. यान्ति । १४ ड. व्रतसंमताः ।

सुवेषाः शुद्धवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपनाः ॥ सर्वे ते विविधैर्यानैः शनैर्भरतमन्वयुः ॥ १७ ॥
 ग्रहृष्टमुदिता सेना साऽन्वयात्कैकयीसुतम् ॥ भ्रातुरानयने यान्तं भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥ १८ ॥
 ते गत्वा दूरमध्वानं रथयानाश्चकुञ्जरैः ॥ समासेदुस्ततो गङ्गां शृङ्गिवेरपुरं प्रति ॥ १९ ॥
 यत्र रामसखो वीरो गुहो ज्ञातिगणैर्वृतः ॥ निवसत्यप्रमादेन देशं तं परिपालयन् ॥ २० ॥
 उपेत्य तीरं गङ्गायाश्चक्रवाकैरलंकृतम् ॥ व्यवातिष्ठत सा सेना भरतस्यानुयायिनी ॥ २१ ॥
 निरीक्ष्यानुगतां सेनां तां च गङ्गां शिवोदकाम् ॥ भरतः सचिवान्सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ २२ ॥
 निवेशयत मे सैन्यमभिप्रायेण सर्वतः ॥ विश्रान्ताः प्रतरिष्यामः श्व ईदानीमिमां नदीम् ॥ २३ ॥
 दातुं च तावदिच्छामि स्वर्गतस्य महीपतेः ॥ और्ध्वदेहनिमित्तार्थमवतीर्थोदकं नदीम् ॥ २४ ॥
 तस्यैवं ब्रुवतोऽमात्यास्तथेत्युक्त्वा समाहिताः ॥ न्यवेशयंस्तां छन्देन स्वेनस्वेन पृथक्पृथक् ॥ २५ ॥

निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं चमूं विधानैः परिवर्हशोभिनीम् ॥

उवास रामस्य तदा महात्मनो विचिन्तयानो भरतो निवर्तनम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

रिणः स्त्रीजीविनोवा । अतएव सहस्रीभिरित्युक्तं ।
 “ शैलालिनस्तुशैलूषाजायाजीवाः ” इत्यमरः । कैव-
 र्ताः धीवराः । “ कैवर्तेदाशधीवरौ ” इत्यमरः ।
 तेसर्वेयुरित्यन्वयः । समाहिताः योगिनः । गोरथैः
 वृषभयुक्तरथैः शकटैरितियावत् ॥ १२—१६ ॥
 ताम्रमृष्टानुलेपनाः रक्तवर्णसंपूर्णाङ्गरागाः ॥ १७ ॥
 ग्रहर्षः कायिकोरोमाश्वादिः । प्रमोदोमानसोहर्षः ।
 आनयने आनयननिमित्तं ॥ १८ ॥ शृङ्गिवेरपुरंप्रति
 दूरमध्वानंगत्वा गङ्गांसमासेदुरितिसंबन्धः । यद्वा
 शृङ्गिवेरपुरंप्रतीति लक्षणेकर्मप्रवचनीयः । शृङ्गिवेर-
 पुरइत्यर्थः ॥ १९ ॥ अप्रमादेन सावधानतया । राम-
 विरोध्यागमनवारणपरइत्यर्थः । तत्रदेशे । विद्यमानं
 शृङ्गिवेरपुरंप्रतीतिपूर्वेणान्वयः ॥ २० ॥ व्यवातिष्ठत
 व्यवस्थिताभूत् ॥ २१—२२ ॥ अभिप्रायेण तत्त-

दिच्छया । इदानीं विश्रान्ताः श्वेनदीप्रतरिष्यामइति
 संबन्धः ॥ २३ ॥ और्ध्वदेहनिमित्तार्थं ऊर्ध्वदेहभव-
 सुखप्रयोजनायेत्यर्थः । नदीमवतीर्थं पितुरौर्ध्वदेहनि-
 मित्तार्थमुदकं दातुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥ छन्देन
 इच्छया । “ छन्दःश्रुतीच्छापद्येषु ” इतिवैजयन्ती
 ॥ २५ ॥ गङ्गामनुनिवेश्य गङ्गामनुसृत्यनिवेश्य
 गङ्गाकूलानुसारेणनिवेश्येतियावत् । विधानैः तत्तज्जा-
 तिव्यवस्थाकल्पनादिभिः । परिवर्हशोभिनीं परिवर्हो
 यात्रोपयुक्तपटवेदमाद्युपकरणं । “ तथोपकरणंप्रोक्तं
 परिवर्हःपरिच्छदः ” इतिहलायुधः ॥ २६ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीता-
 म्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने त्र्यशीतितमः
 सर्गः ॥ ८३ ॥

ति० और्ध्वदेहनिमित्तार्थं एतच्छरीरपातोत्तरकालिकदेहभवसुखप्रयोजनायेत्यर्थः । यद्वा एतद्देहपातादूर्ध्वजातदेहोनिमित्तंयस्य
 परलोकस्य सकूर्ध्वदेहनिमित्तःपरलोकः । स्वार्थिकोऽण् । तदर्थमित्यर्थः । मध्येमिलितनद्यन्तरेणमनुत्तयागङ्गायास्तर्पणेनपितृस्वर्ग-
 प्राप्तिकरत्वं सूचितम् ॥ २४ ॥ ति० विचिन्तमानः चिन्तयमानइत्यर्थः ॥ २६ ॥ इतित्र्यशीतितमस्सर्गः ॥ ८३ ॥

[पा०] १ ड. झ. ज. ट. लेपिनः. २ ड. छ. झ. ट. विमलैर्यानैः. ३ ड. छ. झ. ज. ट. निरीक्ष्यानुत्थितां. ४ क. च.
 ज. तांगङ्गांच. ५ ग. सर्व. ६ ग. घ. सर्वशः. ७ क. ख. घ. च. ज. इदानींमहानदीं. ड. छ. झ. ट. इमांसागरङ्गमां. ग.
 इदानींतुतांनदीं. ८ ड. छ. झ. ज. द. विचिन्तमानो.

चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

सेनावलोकनेन भरते दोषशङ्किना गुहेन सानुगस्य तस्य गङ्गातरणप्रतिरोधनाय दाशानां नौकारक्षणादिनिदेशपूर्वकं भरतभावजिज्ञासाया उपपायनोपहरणेन तस्मिन् पगमनम् ॥ १ ॥ तथा तं प्रति स्त्रोपाहृतफलमूलादिना स्त्रीयैः सह श्रमापनोदनेन रात्रिपापनपूर्वकं परेद्युः पुरतः प्रस्थानप्रार्थना ॥ २ ॥

ततो निविष्टां ध्वजिनीं गङ्गामन्वाश्रितां नदीम् ॥ निषादराजो दृष्ट्वैव ज्ञातीन्संत्वरितोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
महतीऽयमितः सेना सागराभा प्रदृश्यते ॥ नास्यान्तर्मधिगच्छामि मनसाऽपि विचिन्तयन् ॥ २ ॥
यथा तु खलु दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतः ॥ स एष हि महाकायः कोविदारध्वजो रथे ॥ ३ ॥
बन्धयिष्यति वा दाशानथवाऽस्मान्बन्धयिष्यति ॥ अथ दाशरथिं रामं पित्रा राज्याद्विवासितम् ॥ ४ ॥
संपन्नां श्रियर्मन्विच्छंस्तस्य राज्ञः सुदुर्लभाम् ॥ भरतः कैकयीपुत्रो हन्तुं संमधिगच्छति ॥ ५ ॥
भर्ता चैव सखा चैव रामो दाशरथिर्मम ॥ तस्यार्थकामाः संनद्धा गङ्गानूपे प्रतिष्ठत ॥ ६ ॥
तिष्ठन्तु सर्वे दाशाश्च गङ्गामन्वाश्रिता नदीम् ॥ बलयुक्ता नदीरक्षा मांसमूलफलाशनाः ॥ ७ ॥
नावां शतानां पञ्चानां कैवर्तानां शतंशतम् ॥ सन्नद्धानां तथा यूनां तिष्ठत्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥
यदा तुष्टस्तु भरतो रामस्येह भविष्यति ॥ ९ ॥

गङ्गामन्वाश्रितां प्राप्तां अतएव निविष्टां कृतनिवेशां । ध्वजिनीं सेनाद्वया । संत्वरितः ससंभ्रमः ॥ १ ॥ इतः इह शृङ्गिवेरपुरे अस्य । सेनारूपवस्तुनः । चिन्तयन्न इं मनसापि नास्यान्तर्मधिगच्छामीतिसंबन्धः ॥ २ ॥ सः इक्ष्वाकु कुलक्रमागतः । कोविदारध्वजः रथे दृश्यते हियस्मात् अतो भरतः स्वयमागतः । यथा तु खलु ध्रुवमित्यर्थः । कोविदारध्वजः दुर्बुद्धिरित्यनेन भरतो रामद्रोहाकाङ्क्षया आगच्छतीति शङ्कितवानिति गम्यते ॥ ३ ॥ तदेव स्थापयिष्यति—बन्धयिष्यतीत्यादिना । दाशानस्मान् बन्धयिष्यति । अथ वा बन्धयिष्यति हनिष्यति । हनो लटि वधादेशार्थः । अथ अथवा । दाशरथिं ज्ञाति-

भूतमिति भावः । विवासितं दुर्बलमित्यर्थः । संपन्नां अप्रच्युतां । रामागमने हि श्रीः प्रच्युता स्यात् । कैकयीपुत्र इति दुष्प्रकृतित्वे हेतुः । तस्य राज्ञः राजत्वाहस्य रामस्य । सुदुर्लभां ॥ ४—५ ॥ किमतो भवदित्यत्राह—भर्तेति । अर्थकामाः अर्थेच्छवः । यूयमिति शेषः । अनूपे तीरे ॥ ६ ॥ सर्वे दाशाश्च गङ्गामन्वाश्रिताः सन्तः बलयुक्ताः सेनायुक्ताः । नदीरक्षाः नदीतरणमार्गैरक्षन्तः । मांसमूलफलाशनाः नावारोपितमांसाद्यशनाः तिष्ठन्तु ॥ ७ ॥ पञ्चानां शतानां नावां एकैकस्यानावः कैवर्तानां शतंशतं तिष्ठन्तु शतंशतं कैवर्तास्तिष्ठन्त्वित्यर्थः ॥ ८ ॥ रामस्य तुष्टः रामविषये तुष्टः । यदा तुष्ट इति पाठे अदुष्ट-

ति० यदानुखलु यस्माद्धेतोः दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतः ततो महती सेना प्रदृश्यते इत्यन्वयः । रामपीडार्थं प्रवृत्त इत्याशयेन दुर्बुद्धितावादः । भरतागमनचिह्नमाह—स इति । महाकायः महाप्रमाणः इक्ष्वाकु कुलचिह्नभूतः कोविदारध्वजो रथे दृश्यते अतो भरत एवायमिति भावः ॥ ३ ॥ ति० नन्वायातु भरतः किमस्माकमत आह—बन्धयिष्यतीति । स्वामात्यैरिति शेषः । बन्धयिष्यतीति वा । अनु ततः पश्चाद्गमं बन्धयिष्यति । इति मन्ये इति शेषः ॥ ४ ॥ ति० न नुरामवधेऽस्य किं फलमत आह—संपन्नमिति । संपूर्णमित्यर्थः । सार्वकालिकीमिति यावत् । तस्य राज्ञः रामस्य । सुदुर्लभां तस्मिन् जीवति दुष्प्रापां । अतो रामं हन्तुं संमधिगच्छति बुद्धिप्राप्नोति ॥ ५ ॥ ति० नन्वेवं तव कामीति रत्राह—भर्तेत्यादि । एवं च तत्पक्षत्वादस्माकं भीतिरिति भावः । अस्माभिश्च सखित्वादेव रामेष्टं कर्तव्यं । अतो नास्माभिरेते गङ्गातारयितव्याः । अतो यूयं तस्य रामस्य अर्थकामाः प्रयोजनेच्छवः । संनद्धाः अत्र गङ्गानूपे मत्संनिधौ तिष्ठत ॥ ६ ॥ ति० सर्वे मामका दाशास्तु गङ्गानदीमेवान्वाश्रिताः नदीरक्षाः नदीतरणमार्गैर्विप्रवन्तः । मांसमूलफलाशनाः एतद्भ्रात्यातीरे आगन्तुमशक्यतया नावारोपितमांसाद्यशनाः । बलवन्तस्सन्ति तिष्ठन्तु ॥ ७ ॥ ति० एवं स्थितैरपि युद्धे लखानां कार्ये-

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. सपरितो. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. मवगच्छामि. घ. मपगच्छामि. ख. मुपगच्छामि. ३ ड. छ. झ. ट. यदानु. ४ ड. रथी. ५ ड. छ. झ. ट. पाशैरथवा. ग. नागानथवा. घ. न्हनिष्यति. ६ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. अनु. ख. ग. अहो. ७ च. संपूर्णा. ८ क. च. ज. व. श्रियमिच्छन्तस्तस्य. ९ ग. राज्ञोति. १० ग. ट. समुप. ११ च. गङ्गानूपेतिष्ठत. क. घ. ड. छ.—ट. गङ्गानूपेऽत्र. ख. घ. गङ्गाकूलेऽत्र. १२ क. ड. च. झ. ज. ट. सर्वदाशाश्च. १३ क. ड. छ. झ. ट. यदि. १४ ड. च. छ. झ. ज. ट. इयं.

इत्युक्तोपायनं गृह्य मत्स्यमांसमधूनि च ॥ अभिचक्राम भरतं निषादाधिपतिर्गुहः ॥ १० ॥
 तमायान्तं तु संप्रेक्ष्य स्रुतपुत्रः प्रतापवान् ॥ भरतायाचक्षेऽथ विनयज्ञो विनीतवत् ॥ ११ ॥
 एष ज्ञातिसहेस्रण स्थपतिः परिवारितः ॥ कुशलो दण्डकारण्ये वृद्धो भ्रातुश्च ते सखा ॥ १२ ॥
 तस्मात्पश्यतु काकुत्स्थ त्वां निषादाधिपो गुहः ॥ असंशयं विजानीते यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥
 एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुमन्त्राद्भरतः शुभम् ॥ उवाच वचनं शीघ्रं गुहः पश्यतु मामिति ॥ १४ ॥
 लब्ध्वाऽभ्यनुज्ञां संहृष्टो ज्ञातिभिः परिवारितः ॥ आगम्य भरतं प्रह्वो गुहो वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 निष्कुटश्चैव देशोऽयं वञ्चिताश्चापि ते वयम् ॥ निवेदयामस्ते सर्वे स्वके दासकुले वस ॥ १६ ॥
 अस्ति मूलं फलं चैवं निषादैः समुपाहृतम् ॥ आर्द्रं च मांसं शुष्कं च वन्यं चोच्चावचं मेहत् ॥ १७ ॥
 आशंसे स्वाशिता सेना वत्स्यतीमां विभावरीम् ॥ अर्चितो विविधैः कामैः श्वः ससैन्यो गमिष्यसि ॥ १८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

भरतेनगुहंप्रतिसञ्ज्ञावंभरद्वाजाश्रममार्गप्रश्नः ॥ १ ॥ गुहेनतंप्रतिमार्गप्रदर्शनायदाशैःसहस्वस्यतदनुगमनोक्तिपूर्वकं राम-
 विषयेतदभिप्रायप्रकारप्रश्नः ॥ २ ॥ गुहेनरामविषयेनिजाशयप्रकाशनपूर्वकमासायंपुनःपुनःशोचन्तंभरतंप्रतिसमाश्वासनम् ३
 एवमुक्तस्तु भरतो निषादाधिपतिं गुहम् ॥ प्रत्युवाच महाप्राज्ञो वाक्यं हेत्वर्थसंहितम् ॥ १ ॥

इतिपदच्छेदः । स्वस्तिमतीति अन्यथाहन्तव्येतिभावः
 ॥ ९ ॥ उपायनं कौशेयादि । मांसं मृगाणां ॥ १०—
 ॥ ११ ॥ स्थपतिः प्रभुः । दण्डकारण्येकुशलः तत्रसं-
 चरणसमर्थइत्यर्थः । विजानीते तदेशमित्यर्थः
 ॥ १२—१४ ॥ प्रह्वः कृतप्रणामः ॥ १५ ॥ अयंदे-
 शः मदधिष्ठितवनप्रदेशः । तेनिष्कुटः गृहारामभूतः ।
 “गृहारामस्तुनिष्कुटः” इत्यमरः । त्वद्भोगयोग्यइ-
 तियावत् । वयंचवञ्चिताः अत्रगमनानिवेदनेनवञ्चि-
 ताइत्यर्थः । निवेदनेहिप्रत्युद्गमनादिकंकर्तुशक्यमिति
 भावः । सर्वेवयंते त्वदीयाइत्यर्थः । अतः स्वकेदास-

कुले दासगृहेवसेतिनिवेदयामः विज्ञापयामः । पूर्व
 गङ्गामासाद्येतिगङ्गापर्यन्तमार्गकरणेपि अद्यमनुष्य-
 प्रेरणाभावात्त्वदागमनंनज्ञातवानस्मीतिगुहेनोच्यते
 ॥ १६ ॥ वन्यं नीवारयामाकप्रियङ्गवादिधान्यं ।
 आशंसे प्रार्थयामि । स्वाशिता सुष्ठुभोजिता ॥ १७—
 ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
 चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

हेत्वर्थसंहितं उपपत्तिप्रयोजनाभ्यांयुक्तं ॥ १ ॥

ख्याह—यदीति । शि० ननुनावोपिदूरदेशंनेतव्याइत्यतआह—यदीति । अद्यतरिष्यति । तेननावोदूरं ननेतव्याइतिव्यञ्जितं
 ॥ ९ ॥ शि० तत्रमत्स्यः दैन्यनिवर्तकवायुमानोषधिविशेषः । तथाहि मदः दैन्यस्य सो नाशःतद्वान् अः वायुर्यस्यसः । “अःकृ-
 ष्णशंकरोब्रह्माशक्तसोमोऽनिलोऽनलः” इतिमात्रिका । मांसं राजभोग्यवस्तुविशेषः । अस्यतलमनुपदमेववक्ष्यते । मधु पुष्परसः
 ॥ १० ॥ शि० मांसं राजभोग्यवस्तुविशेषश्चास्ति । एतत्स्वीकुर्वित्यर्थः । “मांसंस्यादामिषेक्लीबं” इतिमेदिनीकोशेनमांसशब्दस्या-
 मिषार्थकलमवगतं । आमिषशब्दस्यभोग्यवस्तुपरलंतु “भोग्यवस्तुनिंसंभोगेप्युत्कोचेपललेपिच” इतितत्कोशादेवबोध्यम् ॥ १७ ॥
 इतिचतुरशीतितमस्सर्गः ॥ ८४ ॥

स० हेत्वर्थसंहितं हेतुर्लिङ्गवचनं तदर्थसहितमित्यर्थः ॥ १ ॥

[पा०] १ क. समायान्तं. २ ड. छ. झ. ट. समयज्ञो. ३ ग. श्रीमान्गुहः. ४ ज. लब्ध्वाह्यनुज्ञां. ड. छ. झ. ट.
 लब्ध्वाह्यनुज्ञांसंप्रहृष्टो. च. ज. लब्ध्वाह्यनुज्ञांसंप्रविष्टो. ५ ग. आपि. घ. श्वहि. ६ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. निवेदयामते. ७ क.
 ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. सर्वे. ८ ड. छ. ज. झ. दाशहृदे. ९ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. मूलफलं. १० ड. छ. झ. ट.
 चैतन्निषादैः. ११ ड. छ. झ. ट. स्वयमर्जितं. च. ज. समुपार्जितं. १२ घ. छ. झ. आर्द्रशुष्कंयथामांसं. च. ज. आर्द्रमांसं
 चसंशुष्कं. ड. ट. आर्द्रशुष्कंतथामांसं. क. आर्द्रमांसंचसंशुष्कं. १३ ड. छ. झ. ट. तथा. १४ च. ज. ट. वसत्वेनां. झ.
 वत्स्यत्येनां. ख. वत्स्यतीह. १५ घ. ड. छ. गमिष्यति.

ऊर्जितः खलु ते कामः कृतो मम गुरोः सखे ॥ यो मे त्वमीदृशीं सेनामेकोऽभ्यर्चितुमिच्छसि ॥ २ ॥
 ईत्युक्त्वा तु महातेजा गुहं वचनमुत्तमम् ॥ अब्रवीद्भरतः श्रीमान्निषादाधिपतिं पुनः ॥ ३ ॥
 कतरेण गमिष्यामि भरद्वाजाश्रमं गुहं ॥ गहनोऽयं भृशं देशो गङ्गानूपो दुरत्ययः ॥ ४ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं गुहो गहनगोचरः ॥ ५ ॥
 दाशास्त्वांऽनुगमिष्यन्ति धन्विनः सुसमाहिताः ॥ अहं त्वाऽनुगमिष्यामि राजपुत्र महायशः ॥ ६ ॥
 कच्चिन्नदुष्टो व्रजसि रामस्याल्लिष्टकर्मणः ॥ इयं ते महती सेना शङ्कां जनयतीव मे ॥ ७ ॥
 तमेवमभिभाषन्तमाकाश इव निर्मलः ॥ भरतः श्लक्ष्णया वाचा गुहं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 मा भूत्स कालो यत्कष्टं न मां शङ्कितुमर्हसि ॥ राघवः स हि मे आत्रा ज्येष्ठः पितृसमो मतः ॥ ९ ॥
 तं निवर्तयितुं यामि काकुत्स्थं वनवासिनम् ॥ बुद्धिरन्या न ते कार्या गुह सत्यं ब्रवीमि ते ॥ १० ॥
 स तु संहृष्टवदनः श्रुत्वा भरतभाषितम् ॥ पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं भरतं प्रति हर्षितः ॥ ११ ॥
 धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पश्यामि जगतीतले ॥ अयत्नादागतं राज्यं यस्त्वं त्यक्तुमिहेच्छसि ॥ १२ ॥
 शाश्वती खलु ते कीर्तिर्लोकाननुचरिष्यति ॥ यस्त्वं कृच्छ्रगतं रामं प्रत्यानयितुमिच्छसि ॥ १३ ॥
 एवं संभाषमाणस्य गुहस्य भरतं तदा ॥ बभौ नष्टप्रभः सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १४ ॥
 संनिवेश्य स तां सेनां गुहेन परितोषितः ॥ शत्रुमेन सह श्रीमाञ्शयनं पुनरागतम् ॥ १५ ॥

स्वस्वरावविषयभक्तिद्योतयितुं ममगुरोःसखेइत्युक्तं । यस्त्वमेकएव ईदृशीमपरिच्छिन्नासेनामभ्यर्चितुमिच्छसि तस्यते—ऊर्जितः अभिवृद्धः कामः अर्चनामनोरथः कृतःखलु श्रद्धाएव । तवादरणैववयमर्चिताइतिभावः ॥ २ ॥ मस्त्वैजाइतिगाम्भीर्यद्योतनं । उत्तममित्यनेनार्चनोद्योगमात्रेणतृप्तत्वकथनाद्वाप्तसमस्तकामत्वमुक्तं । श्रीमानिति तात्कालिकहर्षः ॥ ३ ॥ कतरेण केनमार्गेण । भृशंगहनः अत्यन्तदुष्प्रवेशः । अनूपोदेशः जलप्रायोदेशः । “जलप्रायमनूपंस्यात्” इत्यमरः ॥ ४ ॥ गहनंकाननं गोचरःसंचारप्रदेशोयस्यसः गहनगोचरः । “गहनंकाननवनं” इत्यमरः ॥ ५ ॥ अहमनुगमिष्यामि अतोमार्गाविषयविचारःकर्तव्यइतिभावः ॥ ६ ॥ नदुष्टः अदुष्टः । “सुप्सुपा” इतिसमासः । रामस्य रामविषये अदुष्टोव्रजसिकच्चित् दुष्टोनव्रजसिकच्चिदितिवासंबन्धः । अल्लिष्टकर्मणइत्यनेन

निरपायत्वमुक्तं । शङ्काप्रसक्तौहेतुमाह—इयमिति । अनुकूलोव्रजसिचेत् सेनाव्यर्थेतिभावः । इवशब्दः शङ्कायाईषत्त्वद्योतयति ॥ ७ ॥ आकाशइवनिर्मलइत्यनेन तच्छङ्कितदोषस्यतत्रप्रसक्तिरेवनास्तीत्युच्यते । आकाशेहिपङ्कानुलेपेसतत्रनप्रसज्जति किंतुस्वहस्तएव मलिनोभवति । श्लक्ष्णया स्वस्मिन्दोषालेपेप्यक्रोधया ॥ ८ ॥ यत् यस्मिन्काले कष्टं त्वयाआशङ्कितंकष्टंजायते सकालोमाभूत् । कलिकालेहितादृशप्रसङ्गः अतो मांशङ्कितुमर्हसि । तत्रहेतुः—राघवइत्यादि । नतेकार्या त्वयानकार्या ॥ ९—१० ॥ संहृष्टवदनः प्रसन्नवदनइत्यर्थः । हर्षितः संजातहर्षः ॥ ११—१२ ॥ कृच्छ्रगतं व्यसनगतं । प्रत्यानयितुं प्रत्यानेतुं । इडार्थः ॥ १३ ॥ संभाषमाणस्य संभाषमाणेसति । नष्टप्रभः अदृष्टप्रभः ॥ १४ ॥ शयनंपुनरागममदिति अत्रपुनःशब्देनगुहागमनात्पूर्वश्रान्तःशयनेस्थितइतिगम्यते ।

ति० कामः कामनाविषयोमत्सत्कारः । ममकृतएवखलु । तवश्रद्धयैवसर्वकृतमित्यर्थः ॥ २ ॥ ति० पन्थानंदर्शयन् गन्तव्यपथिसंमुखंहस्तंकुर्वन्पुनःपुनरब्रवीदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ ति० आकाशइवेत्युपमयात्रैकालिकमलसंबन्धाभावोदर्शितः ॥ ८ ॥ ति० मे मयि । नतेकार्येतिपाठान्तरम् ॥ १० ॥ ति० गुहेनपरिरक्षितइतिपाठे परिहृतचोरबाधइत्यर्थः ॥ १५ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. मभ्यर्चयितुं. २ ड. छ. झ. ट. इत्युक्त्वा. ३ ख. झ. मर्थवत्. ४ न्पन्थानंदर्शयन्पुनः. ५ ड. छ. झ. ट. पथा. ६ ड. छ. झ. ट. भूला. ७ ड. छ. झ. ज. ट. स्वतु. ८ ड. छ. झ. ट. देशज्ञाः. ९ ग. ड. छ. झ. ट. चानु. १० ड. छ. झ. ज. ट. महाबल. ११ ज. मर्हति. १२ क. ड. च. छ. ज. ट. समोमम. ख. समःसखे. १३ ड. छ. झ. ट. मेकार्या. १४ ग. हृदयः. १५ घ. जगतीपते. १६ क. परिरक्षितः. घ. परिपालितां. ख. परिभाषितः. १७ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. समं. १८ क. च. ज. समुपागमत्.

रामचिन्तामयः शोको भरतस्य महात्मनः ॥ उपस्थितो ह्यनर्हस्य धर्मप्रेक्षस्य तादृशः ॥ १६ ॥
 अन्तर्दाहेन दहनः सन्तापयति राघवम् ॥ वनदाहाभिसन्तप्तं गूढोऽग्निरिव पादपम् ॥ १७ ॥
 प्रसृतः सर्वगात्रेभ्यः स्वेदं शोकाग्निसंभवम् ॥ यथा सूर्याशुसंतप्तो हिमवान्प्रसृतो हिमम् ॥ १८ ॥
 ध्याननिर्दरशैलेन विनिश्चसितधातुना ॥ दैन्यपादपसङ्गेन शोकायासाधिभृङ्गिणा ॥ १९ ॥
 प्रमोहानन्तसत्त्वेन संतापौषधिवेणुना ॥ आक्रान्तो दुःखशैलेन महता कैकयीसुतः ॥ २० ॥

विनिःश्वसनैः भृशदुर्मनास्ततः प्रमूढसंज्ञः परमापदं गतः ॥

शमं न लेभे हृदयज्वरादितो नरर्षभोऽयूथगतो यथर्षभः ॥ २१ ॥

गुहेन सार्धं भरतः समागतो महानुभावः सजनः समाहितः ॥

सुदुर्मनास्तं भरतं तदा पुनर्गुहः समाश्वासयदग्रजं प्रति ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

समुपागमदितिवापाठः । पुनःपरितोषितइतिवासंबन्धः । वाक्यालंकारोवा ॥ १५ ॥ अनर्हस्य गर्भैश्चर्येणशो-
 कानर्हस्य । महात्मन महाधीरस्यापि । धर्मप्रेक्षस्य शो-
 कमूलपापशून्यस्य । तादृशः अवाङ्मनसगोचरः ।
 भ्रातृभक्तस्येतिभरतविशेषणंवा ॥ १६ ॥ दहनः शोका-
 ग्निः । अन्तर्दाहेन चिन्ताग्निना । तप्तंराघवं भरतं ।
 संतापयति सम्यक्ग्लपयतिस्मिन् । वनदाहाभिसंतप्तं वन-
 दाहेनपर्यन्तवनप्रेरुष्मणासंतप्तंशुष्कं । पादपं गूढोग्नि-
 रिव कोटराग्निरिव । अन्तरारभ्यबहिरदहत् । अन्तस्थो-
 प्यासादह्यते अदाह्यत्वंकेवलप्रेर्हि ॥ १७ ॥ शोकाग्निसं-
 भवंस्वेदंप्रसृतः भरतइतिशेषः । स्वेदःशोकाग्निसंभवइ-
 तिपाठस्तु नदृष्टान्तारुरूपः । स्वेदंप्रसृतः हिमंप्रसृत
 इत्यत्रगल्यर्थत्वात् कर्तरिक्तः ॥ १८ ॥ भरतस्यदुःखं
 शैलत्वेनरूपयति—ध्यानेत्यादिना । ध्याननिर्दरशैलेन
 दरोर्गतः तस्मान्निर्गतंनिर्दरं शिलानांसमूहःशैलं राम-
 विषयध्यानमेवनिर्दरशैलंयस्मिन् तेन । ध्यानस्यनिर-
 न्तरत्वेनदरीविदीर्णशिलापङ्क्तिरसाम्यं । विविधंनिश्चसि-
 तंविनिश्चसितं तदेवधातुर्यस्मिन् । विविधत्वसाम्यात् ।
 दैन्यं करणानांस्वस्वविषयप्रवृत्तिवैमुख्यं तस्यपादपसा-
 म्यमबोधरूपतया । शोकायासाधिभृङ्गिणा शोकादय
 एव भृङ्गिणः कृष्णसारादयोयस्मिन् तेन । यद्वा शोका-

यासाधिभिः भृङ्गिणा भृङ्गवता । दृढत्वसाम्यात् ।
 प्रमोहानन्तसत्त्वेन प्रमोहाएव अनन्तानिसत्त्वानिजन्त-
 वोयस्मिन् तेन । “द्रव्यासुव्यवसायेषुसत्त्वमस्तीतुज-
 न्तपु” इत्यमरः । प्राणभयशङ्काकरत्वात् । संतापौष-
 धिवेणुना संतापाएवओषधयोवेणवश्चयस्मिन् तेन ।
 ओषधिवेणुसाम्यंदुष्प्रवेशत्वात् । आक्रान्तः अभूदिति
 शेषः । महता अतिगुरुणा । मज्जतेति उ मज्जता
 अवयवेषुप्रविशता ॥ १९—२० ॥ निःश्वसन
 चिन्तातिरेकेणश्वासंकुर्वन् । भृशदुर्मनाः त्यन्तकलु-
 षहृदयः । प्रमूढानष्टासंज्ञायस्यसः प्रमूढ ज्ञः । अत-
 एव परमापदं मरणाद्यर्थसंपत्तिरूपांमूर्च्छां गतः । शमं
 ज्वरशान्तिं । अयूथगतः यूथाद्धृष्टइत्यर्थः । यूथहतइ-
 तिपाठे हतयूथइत्यर्थः ॥ २१ ॥ अथगुहःसमागतइ-
 त्याह—गुहेनेति । सजनः सपरिवारः । समाहितः
 एकाग्रचित्तः । भरतः गुहेनसार्धं सह समागतःसंगतः ।
 अथगुहः सुदुर्मनाः भरतश्चेददर्शनेनभरतादपिभृशदु-
 र्मनाःसन् । भरतं अग्रजंप्रति अग्रजंलक्ष्मीकृत्य ।
 समाश्वासयत् ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-
 व्याख्याने पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

शि० वनदाहाग्निनावनदाहकवह्निनासंतप्तंपादपं गूढः कोटरादौकेनचित्प्रक्षिप्तः । अत्रवनदाहकाग्निस्थानापनोदशरथशोको-
 बोध्यः ॥ १७ ॥ ति० रामविषयकध्यानान्येव निर्दरशैलाःविदारणरहितशिलासमूहायस्मिन् । निश्शेषतोदीर्णशिलासमूहाय-
 स्मिन्नितिवा । विनिश्चसितमेवगैरिकादिधातुर्यस्मिन् । श्वाससंपर्केणभूषणानामन्यवर्णजननात् ॥ १९ ॥ ति० मज्जता मग्नकुर्वता
 सकरणग्राममात्मानमधोनयता ॥ २० ॥ इतिपञ्चाशीतितमस्सर्गः ॥ ८५ ॥

[पा०] १ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. दाहाग्नि. घ. दाहादि. २ घ. ज. गुहाग्निरिव. ३ छ. ट. प्रसृतः. ग. घ. प्रसूतः.
 ४ क. ड. ज. स्वेदःशोकाग्निसंभवः. ५ ड. च. छ. झ. ज. ट. सूर्याग्नि. ६ च. छ. ज. ट. प्रसूतो. ७ क. ख. च—ज. मज्जता.
 ८ ग. दुःखितस्ततः. ९ ख. ग—छ. ज. ट. नरर्षभोयूथहतो. १० छ. झ. ट. पुनश्शनैः.

षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

गुहेन भरतप्रतिनिशिरामनिद्रासमये जागरितेन सौमित्रिणा सह स्वस्य पूर्वप्रवृत्तस्य संवादस्यानुवादः ॥ १ ॥ तथा तं प्रति राम-
लक्ष्मणयोः प्रभाते जटाधारणपूर्वकं गङ्गातरणेन भरद्वाजाश्रमगमनस्य निवेदनम् ॥ २ ॥

आचक्षेऽथ सद्भावं लक्ष्मणस्य महात्मनः ॥ भरताया प्रमेयाय गुहो गहनगोचरः ॥ १ ॥
तं जाग्रतं गुणैर्युक्तं शरचापासिधारिणम् ॥ भ्रातृगुप्त्यर्थमत्यन्तमहं लक्ष्मणमब्रवम् ॥ २ ॥
इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ॥ प्रत्याश्वसिहि शेषास्यां सुखं राघवनन्दन ॥ ३ ॥
उचितोऽयं जनः सर्वो दुःखानां त्वं सुखोचितः ॥ धर्मात्मस्तस्य गुप्त्यर्थं जागरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥
न हि रामात्प्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन ॥ मोत्सुको भूर्ब्रवीम्येतदप्यसत्यं तवाग्रतः ॥ ५ ॥
अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन्सुमहद्यशः ॥ धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थीवाप्तिं च केवलाम् ॥ ६ ॥
सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया ॥ रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वैः स्वैर्ज्ञातिभिः सह ॥ ७ ॥
न हि मेऽविदितं किञ्चिदनेऽस्मिन्श्रुतः सदा ॥ चतुरङ्गं ह्यपि बलं प्रसहेम वयं युधि ॥ ८ ॥
एवमस्माभिरुक्तेन लक्ष्मणेन महात्मना ॥ अनुनीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ९ ॥
कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया ॥ शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ १० ॥
यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि ॥ तं पश्य गुहं संविष्टं तृणेषु सह सीतया ॥ ११ ॥
महता तपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः ॥ एको दशरथस्यैष पुत्रः सदृशलक्षणः ॥ १२ ॥

अथ आश्वासनानन्तरं । सद्भावं ज्येष्ठानुवर्तनरूप-
पंसमीचीनस्वभावं । आचक्षे इत्यादि भगवद्विषयोप-
देशेनूतनपुरातनविभागोनास्ति देशिकावक्तारः सादराः
श्रोतार इत्याह । आङ्गीषदर्थं । स्ववाग्निन्द्रियविषयमे-
वावदत् ननु कात्स्न्येन । अथ भरतस्वभावज्ञानानन्तरं ।
सद्भावं बाल्यात्प्रभृतिसुस्निग्धइतिसत्ताव्याप्तस्वभावं ।
लक्ष्मणस्य महात्मनः । पयोधिपाणिना परिच्छेत्तुमुद्युक्तः
भरताया प्रमेयाय एतादृशस्योपदेशेति नास्ति । गुहो गह-
नगोचरः वन्यवृक्षादितारतम्यमात्रज्ञः । एतादृशस्वभा-
वमविज्ञातवान् । यद्वा रामविरहेण कुत्रचित्कुञ्जस्थितः
तद्देशीयागमने स मुत्थाय निर्गतः ॥ १ ॥ भरतस्य राम-
विषयस्नेहमभिवर्धयितुं लक्ष्मणस्य ज्येष्ठानुवर्तनरूपपूर्व-

वृत्तान्तमाह—तं जाग्रतमित्यादिना । भ्रातृगुप्त्यर्थं
अत्यन्तं जाग्रतं शरचापासिधारिणं एकहस्तेशरयुक्तचापं
अपरहस्ते असिचदधानमित्यर्थः । गुणैः भ्रातृभक्त्या-
दिगुणैः युक्तं ॥ २—३ ॥ तस्य रामस्य ॥ ४ ॥ मो-
त्सुको भूः अस्यां रात्रौ रामरक्षणौत्सुक्यमाकृथा इत्यर्थः ।
एतद्रक्षणं प्रति तवाग्रतः असत्यं ब्रवीम्यपि ब्रवीमि किं
न ब्रवीम्येवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ स्वस्यैहिकमाभिमिकं च फलं रा-
मायत्तमित्याह—अस्येत्यादिना । धर्मावाप्तिं आभिमि-
कफलसाधनसिद्धिं । केवलां न्यायप्राप्तामित्यावत्
॥ ६—७ ॥ मेविदितमित्यत्र अविदितमिति पदच्छेदः
॥ ८—११ ॥ तपसा अनशनेन । परिश्रमैः यज्ञादि-
भिरित्यर्थः । एकः मुख्यः । “एके मुख्यान्यकेवलाः”

शि० गुणैः सेवानुकूलधर्मैः ॥ २ ॥ शि० इयमित्यारभ्य परिदेवयमानस्येत्येतत्पर्यन्तं श्लोकानव्याख्यायन्ते । एकपञ्चाशत्तमे स-
र्गे गुहलक्ष्मणसंवादे प्राय एतदानुपूर्वाकत्वेनैव पठितत्वादिति तद्व्याख्यानेनैवैषां व्याख्यानं बोध्यं ॥ ३ ॥ तनि० केवलां प्रतिबन्धरहितां ।
धर्मावाप्तिं फलाभिसन्धिरहितां मोक्षपर्यन्तां । अर्थावाप्तिं स्वर्गादिपुरुषार्थप्राप्तिं । अस्मिन्लोके सुमहद्यशः ऐहिकपुरुषार्थं महाभागव-
तलप्रयुक्तप्रसिद्धिं वा । अस्य रामस्य प्रसादात् । आशंसे प्रार्थये ॥ ६ ॥ स० अनुनीताः सदुक्तिभिर्निरुत्तरतया कृताः ॥ ९ ॥ स०
सदृशलक्षणः दशरथे विद्यमानास्सर्वे गुणाः रामे वर्तन्ते इत्येतावता सादृश्यं । पितृगौरवादेव मुक्तिः । एतादृश एक एव लब्धः ॥ १२ ॥

[पा०] १ ड—झ. ट. वरचापेषु. २ ख. ग. शुभा. ३ ख. धर्मात्मस्तव. घ. ज. धर्मार्थतव. ४ क. ब्रवीम्येतदहंसत्यं
सत्येनैव च ते शपे. ५ ज. ट. दद्यसत्यं. ६ ज. तस्य. ७ क. ख. ड. च. छ. झ. न. ट. मर्थकामौचिकेवलं. ८ ग. पुष्कला. ९ ड.
स्वभावविहितं. १२ छ. झ. न. ट. जीवितानि. वा. ड. जीवनानि. १३ ख. च. सुखानिच. १४ क. न. दशरथस्येष्टः.
वा. रा. ७३.

अस्मिन्प्रव्राजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति ॥ विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १३ ॥
 विनद्य सुमहानादं श्रेमणोपरताः स्त्रियः ॥ निर्धोषोपरतं नूनमद्य राजनिवेशनम् ॥ १४ ॥
 कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ॥ नाशंसे यदि जीवेयुः सर्वे ते शर्वरीमिमाम् ॥ १५ ॥
 जीवेदपि च मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ॥ दुःखिता या तु कौसल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १६ ॥
 अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् ॥ राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १७ ॥
 सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन्काले ह्युपस्थिते ॥ प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपम् ॥ १८ ॥
 रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम् ॥ हर्म्यप्रासादसंपन्नां सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ १९ ॥
 गजाश्वरथसंवाधां तूर्यनादविनादिताम् ॥ सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २० ॥
 आरामोद्यानसंपूर्णां समाजोत्सवशालिनीम् ॥ सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥ २१ ॥
 अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिना वयम् ॥ निवृत्ते समये ह्यस्मिन्सुखिताः प्रविशेमहि ॥ २२ ॥
 परिदेवयमानस्य तस्यैवं सुमहात्मनः ॥ तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी साऽत्यवर्तत ॥ २३ ॥
 प्रभाते विमले सूर्ये कारयित्वा जटा उभौ ॥ अस्मिन्भागीरथीतीरे सुखं संतारितौ मया ॥ २४ ॥
 जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ महांबलौ कुञ्जरयूथपोमौ ॥
 वरेषुचापासिधरौ परंतपौ व्यवेक्षमाणौ सह सीतया गतौ ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

इत्यमरः ॥ १२ ॥ प्रव्राजनकालिकदशरथदशांस्मर-
 नाह—अस्मिन्निति । वर्तयिष्यति जीविष्यति ॥ १३ ॥
 सुमहानादं विनद्य कृत्वेत्यर्थः । अद्य स्त्रियः उपरता इति
 मन्ये इत्युपस्कार्यः । निवेशनं निवेशनं च ॥ १४ ॥ सर्वे ते
 जीवेयुरिति नाशंसे यदि जीवेयुरिमं शर्वरीमेवेति संबन्धः
 ॥ १५ ॥ शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया शत्रुघ्नसंबन्ध्यवेक्षणेच्छ-
 या । वीरसूः कौसल्या दुःखितेत्यत आतो विनशि-
 ष्यति । दुःखिताया त्विति पाठः समीचीनः । तत्पक्षे
 या दुःखिता वीरसूः कौसल्या सा तु विनशिष्यत्येवेत्यर्थः
 ॥ १६ ॥ अतिक्रान्तमतिक्रान्तं सर्वप्रयोजनमतीत्ये-
 र्थः ॥ १७ ॥ वृत्तं अतीतं मृतमिति यावत् ॥ १८ ॥
 हर्म्यप्रासादसंपन्नां हर्म्याणि धनिनां गृहाणि प्रासादाः
 देवानां राज्ञां च गृहाणि तैः संपन्नां समृद्धां । सर्वरत्नवि-
 भूषितां सर्वैः श्रेष्ठवस्तुभिरलंकृतां । तूर्यनादविनादितां

तूर्यस्य नृत्यगीतादिकस्य नादेन विनादितां हर्म्यादिषुकृत-
 प्रतिध्वनित्यर्थः । सर्वकल्याणैः सर्वमङ्गलैः संपूर्णां
 सर्वोत्सवैः संपूर्णां वा । आरामोद्यानसंपूर्णां आरामाः
 उपवनानि उद्यानानि राज्ञामसाधारणवनानि तैः समृ-
 द्धां । समाजोत्सवशालिनीं उत्सवसमूहशालिनीं
 ॥ १९—२१ ॥ सत्यप्रतिज्ञेन तीर्णवनवासप्रति-
 ज्ञेन रामेण । प्रविशेमहि पुरीमिति शेषः ॥ २२ ॥
 तिष्ठतो राजपुत्रस्य राजपुत्रसंबन्धिनी शर्वरी अत्यवर्त-
 त निरन्तरपरिदेवनेन रात्रिं यापितवानित्यर्थः ॥ २३—
 २४ ॥ व्यवेक्षमाणौ सर्वतोदत्तावधानौ ॥ २५ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षडशीति-
 तमः सर्गः ॥ ८६ ॥

स० तस्मिन्स्वर्गते इति द्वितीयां धैर्यपूरणीयं ॥ १३ ॥ स० समाजो नाम सवणिजमेलनं तद्रूपोऽयमुत्सवस्तेन शालत इति तथा ।
 तां ॥ २१ ॥ स० व्यवेक्षमाणौ वन्यविनाकस्मिन्नपि वस्तुनि अपेक्षारहितौ ॥ २५ ॥ इति षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

[पा०] १ ख. ग. छ. ज. प्रव्रजिते. २ ख. ड. छ. झ. ट. निर्धोषो विरतो नूनमद्य राजनिवेशने. घ. निर्धोषो परतं तात
 मन्येरामनिवेशनं. ३ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. ते सर्वे जीवेयुः. ४ ग. घ. ज. रजनीं. ५ क. दपिहि. ६ क. ग. ड. च.
 अ. संपन्नां. ७ ग. तस्मिन्. ८ छ. झ. ट. तस्यैव हि. ग. ज. तस्यैव हि. ९ ग. तस्मिन्. १० ग. महारथौ. ११ ड. च.
 छ. झ. अ. वरेषु चापाधरौ. १२ ग.—ट. व्यवेक्षमाणौ.

सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

भरतेनगुहसुखाद्रामलक्ष्मणयोर्जटाधारणश्रवणाच्छोकेनमोहाद्भूमौनिपतनम् ॥ १ ॥ तथास्वशोकस्यरामादिविपन्मूलकत्व-
शङ्किनीकौसल्यांप्रतितत्त्वनिवेदनेनसमाश्वासनपूर्वकंगुहंप्रतिरामादिभोजनशयनादिवृत्तान्तनिवेदनचोदना ॥ २ ॥ गुहेनतंप्रति
सभार्यस्यरामस्यलक्ष्मणकल्पितकुशमयशयनीयशयनादिनिवेदनपूर्वकंतद्रक्षणायालक्ष्मणेनसहस्वस्यजागरणादिनिवेदनम् ॥ ३ ॥

गुहस्य वचनं श्रुत्वा भरतो भृशमप्रियम् ॥ ध्यानं जगाम तत्रैव यत्र तच्छ्रुतमप्रियम् ॥ १ ॥
सुकुमारो महासत्त्वः सिंहस्कन्धो महाभुजः ॥ पुण्डरीकविशालाक्षस्तरुणः प्रियदर्शनः ॥ २ ॥
प्रत्याश्वस्य मुहूर्तं तु कालं परमदुर्मनाः ॥ पैपात सहसा तौत्रैर्हतिविद्ध इव द्विपः ॥ ३ ॥
[भरतं मूर्च्छितं दृष्ट्वा विवर्णवदनो गुहः ॥ बभूव व्यथितस्तत्र भूमिकंपे यथा द्रुमः] ॥ ४ ॥
तदवस्थं तु भरतं शत्रुघ्नोऽनन्तरस्थितः ॥ परिष्वज्य रुरोदौर्ध्वसंज्ञः शोककर्शितः ॥ ५ ॥
ततः सर्वाः समीपेतुर्मातरो भरतस्य ताः ॥ उपवासकृशा दीना भर्तुर्व्यसनकर्शिताः ॥ ६ ॥
ताश्च तं पतितं भूमौ रुदन्त्यः पर्यवारयन् ॥ कौसल्या त्वनुसृत्यैनं दुर्मनाः परिष्वजे ॥ ७ ॥
वत्सला स्वं यथा वत्समुपगूह्य तपस्विनी ॥ परिप्रच्छ भरतं रुदन्ती शोकलालसा ॥ ८ ॥
पुत्रव्याधिर्न ते कचिच्छरीरं परिबाधते ॥ अद्य राजकुलस्यास्य त्वदधीनं च जीवितम् ॥ ९ ॥
त्वां दृष्ट्वा पुत्र जीवामि रामे स भ्रातृके गते ॥ वृत्ते दशरथे राज्ञि नाथ एकस्त्वमद्य नः ॥ १० ॥
कचिन्नु लक्ष्मणे पुत्र श्रुतं ते किञ्चिदप्रियम् ॥ पुत्रे वा ह्येकपुत्रायाः सहभार्ये वनंगते ॥ ११ ॥
सं मुहूर्तं समाश्वस्य रुदन्नेव महायशः ॥ कौसल्यां परिसान्त्वयेदं गुहं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
भ्राता मे कावसर्द्रात्रौ कसीता क च लक्ष्मणः ॥ अस्वपच्छयने कस्मिन्किं भुक्त्वा गुह शंस मे ॥ १३ ॥
सोब्रवीद्भरतं हृष्टो निषादाधिपतिर्गुहः ॥ यद्विधं प्रतिपेदे च रामे प्रियहितैऽतिथौ ॥ १४ ॥

यत्रतत्रैव यत्रक्षणे अप्रियंश्रुतंतत्रैवेत्यर्थः । यद्वा
यत्रविषये अप्रियंश्रुतं तत्रैवध्यानंजगाम स्वाभिल-
षितकार्यसंकटंजातमितिचिन्तापारवश्यंप्राप्तइत्यर्थः
॥१॥ सुकुमारइत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । प्रत्याश्वस्य
मुहूर्तकालंपरमदुर्मनाः सन् सहसापपात । सप्ता-
देतिवापाठः । सुकुमारइत्यादिना तदवस्थानर्हत्वमु-
च्यते ॥ २—४ ॥ अनन्तरस्थितः निरन्तरंसमीपे
स्थितः ॥ ५—६ ॥ अनुसृत्य समीपंप्राप्य ॥ ७ ॥
उपगूह्य परिष्वज्य ॥ ८ ॥ नहिभरतस्यव्याधिश्चातु-
र्थिकः अपितुरामविरहएव । रामविरहः तेशरीरंबाध-

तेकचिदित्यर्थः । अद्येति रामोवनंगतः चक्रवर्तीतुसं-
स्थितः अतस्त्वमेवेदानीमस्माकंरक्षकइतिनार्थः । कि-
न्तु रामोभवतोमुखवैवर्ण्यदृष्ट्वानपुनरनागतोभवेत् अ-
वश्यमागमिष्यतीत्येतदवक्ष्यवयंजीवामः । भवान्ना-
स्तीतिश्रुतंचेत् कइमांदिशमवलोकयेत् ॥ ९—१० ॥
लक्ष्मणेष्विषये ते त्वया । एकपुत्रायाः समेतिशेषः
॥ ११ ॥ परिसान्त्वय त्वच्छङ्कितं किमपि न भवेदिति
वदन् परिसान्त्वयेत्यर्थः ॥ १२—१३ ॥ गुहः हृष्टः
रामवृत्तान्तकीर्तनस्यावकाशोलब्धइतिसंजातहर्षः सन् ।
रामे यद्विधं यादृशमुपचारादिकं । प्रतिपेदे अकरोदिति

शि० तपस्विनी अतिविचारशीला ॥ ८ ॥ स० वृत्ते सङ्गते । राज्ञिगते ॥ १० ॥ ति० भ्रममूर्च्छादेः कारणान्तरं पृच्छति—
कचिदिति । अप्रियं प्राणालयरूपं ॥ ११ ॥ ति० मुहूर्तविसंज्ञः सन्पश्चात्समाश्वस्येत्यर्थः । परिसान्त्वय त्वच्छङ्कितं किमपि नास्ति
किंतुतयोर्जटाधारणश्रवणजडुःखेनमूर्च्छितोस्तीत्युक्त्वा ॥ १२ ॥ स० अस्वपदिति । लक्ष्मणं विना बोध्यं ॥ १३ ॥ शि० प्रियहिते
[पा०] १ ग. महाद्युतिः. २ क. ड. झ. ट. ससाद. ३ क—च. ज—ट. हृदिविद्ध. ४ ड. छ. ज. झ. ट. अयंश्लो-
कोधिकः. ५ क. नान्तरस्थितः. ६ घ. समासेदुः. ७ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. भर्तुर्व्यसन. ८ ख. सुपगूह्य. ९ क. च. ज.
मनस्विनी. १० क. झ. रुदती. ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. प्रतिबाधते. १२ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. अस्य राजकुल-
स्याद्य. १३ क—च. ज. झ. ट. हि. १४ प्रव्राजिते. १५ घ—ट. कचिन्न. १६ क. ग. च. ज. वाप्येक. १७ क—घ.
समुहूर्तात्. १८ क. ख. घ. ड—ट. द्रात्रि.

अन्नमुच्चावचं भक्षः फलानि विविधानि च ॥ रामायाभ्यवहारार्थं बहु चोपहतं मया ॥ १५ ॥
 तत्सर्वं प्रत्यनुज्ञासीद्रामः सत्यपराक्रमः ॥ न तु तत्प्रत्यगृह्णात्स क्षत्रधर्ममनुसरन् ॥ १६ ॥
 न ह्यसाभिः प्रतिग्राह्यं सखे देयं तु सर्वदा ॥ इति तेन वयं राजन्ननुनीता महात्मना ॥ १७ ॥
 लक्ष्मणेन समानीतं पीत्वा वारि महायशाः ॥ औपवास्यं तदाऽकार्षीद्राघवः सह सीतया ॥ १८ ॥
 ततस्तु जलशेषेण लक्ष्मणोप्यकरोत्तदा ॥ वाग्यतास्ते त्रयः सन्ध्यां समुपासत संहिताः ॥ १९ ॥
 सौमित्रिस्तु ततः पश्चादकरोत्स्वास्तरं शुभम् ॥ स्वयमानीय बर्हीषि क्षिप्रं राघवकारणात् ॥ २० ॥

यावत् । तदब्रवीत् चकारेणरामकृतंसमुच्चीयते ॥ १४ ॥
 उच्चावचं नानाविधमित्यर्थः । भक्षः भक्षणीयान्यपूपा-
 दीनि । अभ्यवहारार्थं भोजनार्थं । बहुचेति अन्य-
 च्चबहु चोष्यलेह्यादिकमुपाहृतं ॥ १५ ॥ रामः तन्न-
 प्रत्यगृह्णात् किन्तु तत्सर्वप्रत्यनुज्ञासीत् प्रत्यन्वज्ञासीत्
 पुनर्नीयतामित्यनुज्ञातवान् । क्षत्रधर्मं दानमेवक्षत्र-
 धर्मः नत्वादानमिति । अत्रहीनजातिपरिग्रहत्वात्तत्प्र-
 त्याख्यानं ऋषिभ्यस्तुस्वीकरिष्यतीत्याहुः ॥ १६ ॥
 प्रत्यनुज्ञानेहेतुमाह—नेत्यादिना । इत्यनुनीतावयमि-
 त्यनेन स्वाङ्घ्रिभक्ताप्रेसरगुहसमर्पितफलादेर्भक्तिपूत-
 त्वेन शबरीविदुरादिन्यायेन परमभागवततयास्वी-
 कार्यत्वेपि स्वप्रियतमपितृमातृप्रमुखबहुजनविश्लेषदुः-
 खप्राग्भारानुभवजनितवैमनस्येन पुण्यनदीतीरे उप-
 वासचिकीर्षयाच गुहसमर्पितंनप्रतिजग्राहरामइतिच
 गुहेनापिविदितमितिगम्यते ॥ १७ ॥ औपवास्यं

उपवासं । स्वार्थेऽप्यञ् ॥ १८ ॥ जलशेषेण रामपी-
 तजलशेषेण । अकरोत् पानमितिशेषः । वाग्यताः
 नियतवाचः । सीतायाअपिसन्ध्यायाध्यानजपादिकम-
 स्थेव । संहिताः समाहिताः । ननुपूर्वपुरोवादे “ तत-
 श्रीरोत्तरासङ्गः संध्यामन्वास्यपश्चिमात् । जलमेवा-
 ददेभोज्यंलक्ष्मणेनाहृतंस्वयं ” इत्युक्तं । कथमत्रानु-
 वादे प्रथमंजलादानंपश्चात्संध्योपासनंचोच्यते । सत्यं ।
 तथैवक्रमः इहतु गुहानीतान्नानङ्गीकारे किमुक्तवान्ना-
 मइत्याकाङ्क्षायां लक्ष्मणेनयद्वार्यानीतंतत्पीतमितिप्रस-
 ङ्गसंगत्या जलपानंप्रथममुक्त्वा अथसंध्योपासनमुक्तं-
 मितिनदोषः ॥ १९ ॥ ततःपश्चात् वारिपानानन्तरं ।
 स्वयंबर्हीषि कुशान् । “ बर्हीर्नाग्नौननाकुशे ” इति
 वैजयन्ती । क्षिप्रमानीय राघवकारणात् राघवनि-
 मित्तं । शुभं पवित्रं । स्वास्तरं सुष्टुआस्तीर्णं शयनमि-

प्रियःस्वविषयकप्रीतिमान् । हितःस्वप्रीतिविषयीभूतः । सएवसइतिकर्मधारयः । ति० हृष्टः लक्ष्मणवद्भरतस्यापिपूर्णभ्रातृभक्तिद-
 र्शनेनतुष्टः ॥ १४ ॥ स० प्रत्यनुज्ञासीत् दृष्ट्यास्वीकृत्यमहंनदत्तवान् । क्षत्रधर्मं वन्येनैववनवासंकरिष्यइतिप्रतिज्ञापालनरूपमप्रति-
 ग्रहरूपंवा । प्रथमपक्षे उत्तरश्लोकेस्वाभिप्रेतंनिगूढप्रकारान्तरेणरामेणपरिहारःकृतइतिध्येयम् । अतएवानुनीताइत्यत्रासन्धिः ।
 शि० क्षत्रधर्मं क्षतः यमवूतकर्तृकहिंसनात् त्रायतेस्वसंसर्गजंनरक्षतीतिक्षत्रं भागीरथीतीरं तत्रयोधर्मः अन्यदीयवस्तुग्रहणा-
 न्निवृत्तिस्तं । किंचक्षत्राणां उपदेशद्वारासंसारदुःखाद्रक्षकाणांमनुप्रश्रुतीनामुक्तोयोधर्मःभागीरथीतीरेअन्यदीयवस्तुग्रहणान्वृत्तिस्त-
 मनुसरन्बोधयन्सन् । क्षत्रधर्ममप्रतिग्रहरूपमितिभंडायुक्तिस्तुचिन्त्या । शबर्यादिफलानामग्रहणापत्तेः । भरद्वाजाश्रमस्यनुतदा-
 नीमपिप्रवाहादूर्वातिलान्नतदीयवस्तुनोनिषेधविषयतेतिदिक् ॥ १६ ॥ ति० नहीति । नन्वेवंभरद्वाजादिदत्ताङ्गीकारःकथमितिचेन्न ।
 मधुपर्कादिनाराजपूजायाब्राह्मणंप्रतिविधानेनतद्दत्ताङ्गीकारस्यस्वाभ्युदयफलकत्वेनचतस्ययुक्तत्वात् । गुहसनिषादत्वेनराजपूजानधि-
 कारात् । अस्वदेश्यत्वेनकरग्रहणायोग्यत्वाच्चतदीयानङ्गीकारइतिनदोषः । यद्यपिगुहस्यतल्लक्ष्मणेनस्थेवभगवत्पूजाधिकारः तथापि
 व्रतस्थलात्तदभोजनमितितलम् ॥ १७ ॥ ती० औपवास्यं उपवासं । औपवस्तमितिपाठेऽप्ययमेवार्थः । शि० उपवासं तीर्थविधि-
 प्रयुक्तभोजनाभावमेवाकार्षीत् ॥ १८ ॥ ति० त्रयः सुमन्त्रेण । संहिताः समाहितचित्ताः । स० त्रयः सीतारामलक्ष्मणाः ।
 सन्ध्यां सन्धौक्रियमाणं । उत्तमस्त्रीलाद्वा नानुपपत्तिः । अतएवसंहिताइत्युपपद्यते ॥ १९ ॥

[पा०] १ घ. भक्ष्यं. २ ड. छ. ट. फलमूलानिचैवहि. ३ घ. ड. छ. ज. झ. ट. बहुशोपहतं. ४ क. च. ज. प्रत्यनुज्ञाप्य.
 ५ क. ख. ग. च. छ. झ. ज. ट. नहि. ६ च. ज. देयंहि. ७ ड. छ. झ. ट. सर्वेअनुनीता. ८ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट.
 सदानीतं. ९ ड. छ. झ. ट. पीतवारिमहात्मना. १० ट. उपवासं. ११ क. तथा. १२ क. ख. ग. च. ज. ततस्तज्जल. ड.
 ततस्तुपीत. १३ ड. छ. झ. ज. संध्यांसमुपासन्त. क. सन्ध्यामुपासतसमाहिताः. १४ क. दास्तरं.

तस्मिन्समाविशद्रामः स्वास्तरे सह सीतया ॥ प्रक्षाल्य च तयोः पादावपचक्राम लक्ष्मणः ॥ २१ ॥
एतत्तदिद्भुदीमूलमिदमेव च तत्तृणम् ॥ यस्मिन्नामश्च सीता च रात्रिं तां शयिताबुभौ ॥ २२ ॥

नियम्य पृष्ठे तु तलाङ्गुलित्रवाञ्छरैः सुपूर्णाविषुधी परंतपः ॥

महद्वनुः सज्यमुपोह्य लक्ष्मणो निशामतिष्ठत्परितोस्य केवलम् ॥ २३ ॥

ततस्त्वहं चोत्तमबाणचापधृत्स्थितोऽभवं तत्र स यत्र लक्ष्मणः ॥

अतन्द्रिभिर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकैर्महेन्द्रकल्पं परिपालयंस्तदा ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

भरतेनकौसल्यादीन्प्रतिकुशमयरामशय्याप्रदर्शनपूर्वकंतदीयवैभवानुसरणेनतंप्रतिपरिशोचनम् ॥ १ ॥ तथाऽऽत्मोपालं-
भनलक्ष्मणादिप्रशंसनपूर्वकंतत्कालमारभ्यजटाधारणादिनारामस्यप्रतिनिधितयावनवासप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥ तथारामस्यायो-
ध्यांप्रतिप्रतिनिवर्तनायबहुधाप्रयतनेपितेनतदनभ्युपगमेतेनैवसहवनवासप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

तच्छ्रुत्वा निपुणं सर्वं भरतः सह मन्त्रिभिः ॥ इद्भुदीमूलमागम्य रामशय्यार्मवेक्ष्य ताम् ॥ १ ॥

अब्रवीज्जननीः सर्वा इह तेन महात्मना ॥ शर्वरी शयिता भूमाविदमस्य विमर्दितम् ॥ २ ॥

तियावत् । अकरोत् कृतवान् ॥ २० ॥ पादौप्रक्षाल्य
गङ्गातीरगमनकृतपङ्कशोधनकृत्वेत्यर्थः । इदं च राम-
स्यस्वहस्ताभ्यां सीतायास्तुदकप्रदानेनेतिबोध्यं । अप-
चक्राम शयनकालेसमीपवर्तनस्यानुचितत्वाद्दूरेस्थितः
॥ २१ ॥ शयितौ । “ गत्यर्थाकर्मकश्चिषशी-
ङ्— ” इत्यादिना कर्तरिनिष्ठा ॥ २२ ॥ पृष्ठे पश्चा-
द्भागे इषुधी तूणीरद्वयं । नियम्य बध्वा । शूराणांस-
व्यापसव्यप्रयोगार्थमिषुधिव्यधारणमस्ति । तलाङ्गु-
लित्रवान् । “ तलंज्याघातवारणं ” इत्यमरः । उपोह्य
धृत्वा । अस्यपरितोतिष्ठत् सर्वतोरक्षणार्थप्रदक्षिणंच-
चारेत्यर्थः । निशां निशायां । अत्यन्तसंयोगेद्वितीया ।
केवलमित्यनेनशयननिद्राराहित्यलक्ष्मणस्योच्यते
॥ २३ ॥ अहंचोत्तमबाणचापधृत् एकोभ्रातानगरा-
द्वनानिनिरगमयन् अयमपरःसुषुप्तिदशायांकिमपिकु-
र्यादितिशङ्कयासज्जायुधःसन् यत्रयत्रसलक्ष्मणःस्थितः
तत्रतत्रस्थितोभवं प्रतिपदंतमनुसृतवानभवमित्यर्थः ।

अतन्द्रिभिर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकैः । ममपरिकराश्च अ-
यंवनचरोनिषादजातीयः रामेकिञ्चित्करिष्यतिचेत्
एनंच प्रहरामइतिसावधाना मांप्रतिपदमन्वसरन्नि-
त्यर्थः । एवमस्थानेभयशङ्किभिःकृतं वस्तुतः सनके-
नचित्परिभाव्यइत्याह—महेन्द्रकल्पमिति ॥ २४ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्ताशी-
तितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

तदित्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं । निपुणं सावधानं-
मित्यर्थः । तेन रामेण । इहभूमौ शर्वरीशयिता शर्व-
र्याशयनंकृतं । निष्ठायाअधिकरणत्वस्याभिहितत्वा-
च्छर्वरीशब्दात्प्रथमा इदमेवामासितमितिवत् । इदम-
स्यविमर्दितमित्यत्राप्यधिकरणेनिष्ठा । “ क्तस्यचव-
र्तमाने ” इतिकर्तरिषष्ठी । अस्मिन्नेतत्कर्तृकंविमर्दनं-

स० तलंचअङ्गुलयश्चतलाङ्गुलि तत्रायतीतितलाङ्गुलित्रं ततोमनुप् ॥ २३ ॥ ति० परिपालयं पर्यपालयं ॥ २४ ॥ इति-
सप्ताशीतितमसर्गः ॥ ८७ ॥

इदमस्यविमर्दितं अज्ञानामितिशेषः ॥ २ ॥

[पा०] १ क. ख. ततःपादान्व्यपाक्रामत्सलक्ष्मणः. घ. च. ज. च. ततःपादानपाक्रामत्स. छ. झ. ट. तयोःपादौव्यपा-
क्रामत्स. २ ड. छ. झ. ट. अस्मिन्. ३ घ. लरितोस्यकेवलां. ज. लरितोस्यकेवलं. ख. ग. परितोस्यकेवलां. ४ क—घ.
चापबाणधृत्. ड. छ. झ. ट. बाणचापधृत्. ५ ड. झ. ट. अतन्द्रितैः. ६ क. ड. च. छ. झ. ज. परिपालयंतदा. ७ ख.
भरतस्सर्वनिपुणं. ८ क. मवैक्षत. ९ ड. छ. झ. ट. तस्यमहात्मनः. १० ड. विमर्दनं.

महाभागकुलीनेन महाभागेन धीमता ॥ जातो दशरथेनोर्व्या न रामः स्वमुमर्हति ॥ ३ ॥
 अजिनोत्तरसंस्तीर्णे वरास्तरणसञ्चये ॥ शयित्वा पुरुषव्याघ्रः कथं शेते महीतले ॥ ४ ॥
 प्रासादाग्रविमानेषु वलभीषु च सर्वदा ॥ हैमराजतभौमेषु वरास्तरणशालिषु ॥ ५ ॥
 पुष्पसंचयचित्रेषु चन्दनागरुगन्धिषु ॥ पाण्डुराभ्रप्रकाशेषु शुकसङ्घरुतेषु च ॥ ६ ॥
 प्रासादवरवर्षेषु शीतवत्सु सुगन्धिषु ॥ उषित्वा मेरुकल्पेषु कृतकाञ्चनभित्तिषु ॥ ७ ॥
 गीतवादित्रनिर्घोषैर्वराभरणानिःस्वनैः ॥ मृदङ्गवरशब्दैश्च सततं प्रतिबोधितः ॥ ८ ॥
 वन्दिभिर्वन्दितः काले बहुभिः सूतमागधैः ॥ गाथाभिरनुरूपाभिः स्तुतिभिश्च परंतपः ॥ ९ ॥
 अश्रद्धेयमिदं लोके न सत्यं प्रतिभाति मां ॥ मुह्यते खलु मे भावः स्वप्नोऽयमिति मे मतिः ॥ १० ॥
 न नूनं दैवतं किञ्चित्कालेन बलवत्तरम् ॥ यत्र दाशरथी रामो भूमावेवं शयीत सः ॥ ११ ॥
 विदेहैराजस्य सुता सीता च प्रियदर्शना ॥ दयिता शयिता भूमौ स्नुषा दशरथस्य च ॥ १२ ॥

मित्यर्थः ॥ १—२ ॥ महाभागेन महानुभावेन दशरथेनेति पञ्चम्यर्थे तृतीया ॥ ३ ॥ अजिनोत्तरसंस्तीर्णे अजिनरूपोत्तरच्छदेन संस्तीर्णे । अजिनशब्देन “कदलीकन्दलीचीनश्चमूरुप्रियकावपि । समूरुश्चेतिहरिणा अमी अजिनयोनयः” इत्युक्तकदल्याद्यजिनं विवक्षितं । वरास्तरणसंचये वराणि अमूल्यानि आस्तरणानियेषु पर्यङ्केषु तेषां संचये समूहे । पर्यङ्कानां बहुत्वं शीतोष्णादिकालोचितान्तर्गृहशिरोगृहादिबाहुल्यात् । यद्वा मार्दवातिशयायानेकास्तरणत्वं । अतिमृदुत्वाद्यजिनस्योपर्यास्तरणत्वं ॥ ४ ॥ प्रासादाग्रविमानेषु विमानतुल्यप्रासादशिखरेषु । वलभीषु कूटागारेषु । “कूटागारे तु वलभी” इति वैजयन्ती । हैमराजतभौमेषु हैमानिराजतानि भौमानि भूतलानियेषु तेषु । वरास्तरणशालिषु चित्रकम्बलादिशालिषु । पुष्पसंचयचित्रेषु चित्रपुष्पसमूहेषु । चन्दनागरुगन्धिषु चन्दनागरूपगन्धिषु । पाण्डुराभ्रप्रकाशेषु तद्वद्वलेषु । शुकसङ्घरुतेषु शुकसमूहनादवत्सु । अर्शआदित्वादचमत्वर्थीयः । प्रासादवरवर्षेषु प्रासादवराणामुत्तमेषु । शीतवत्सु शैत्यवत्सु । “शीतगुणे” इत्यमरः । सुगन्धिषु घनसारादिभिरिति शेषः । उषित्वा शयित्वेत्यर्थः । उपरिप्रतिबोधोक्तेः । मेरुतुल्यत्वे हेतुः—कृतकाञ्चनभित्तिष्विति । गीतवादित्रनिर्घोषैः गीतैस्तदनुगुणवीणादिरावैः ।

वराभरणनिस्वनैः परिचारिकापाणिचरणनूपुरकङ्कणाद्याभरणशिञ्जितैः । मृदङ्गवरशब्दैः मर्दलविशेषध्वनिभिश्च सततं प्रतिबोधितः । अथ प्रबोधनानन्तरं । काले प्रातःकाले । वन्दिभिः कर्तृभिः सूतमागधैश्च । गाथाभिः गद्यविशेषैः । [पद्यविशेषैः] स्तुतिभिः स्तोत्रप्रबन्धैश्च । वन्दितः स्तुतः । वदिअभिवादनस्तुत्योरिति धातुः । परंतपः अन्यराजशिक्षणपरोरामः । कथं भूमौ केवलायां शेते कथं श्वापदरवैः प्रतिबोध्यते कथमेकाकीतिष्ठतीति चोपस्कार्यः । गम्यमानत्वादप्रयोगः “यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा । यश्चैनं गन्धमाल्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः” इत्यादिवत् ॥ ५—९ ॥ इदं रामस्य तृणशय्याशयनादिकं । अश्रद्धेयं लोके पश्यामि । लोकादर्शन इति धातुः । तत्र हेतुमाह—न सत्यमिति । किंच मे भावः हृदयं । मुह्यते खलु मुह्यति किमु । रामस्य भूमिशयनश्रवणादिकं भ्रमो वेत्यर्थः । अथवा अयं पूर्वोक्तश्रवणं । स्वप्रापेक्षया पुँलिङ्गत्वं । स्वप्रइति मे मतिः मतं सिद्धान्त इत्यर्थः । कथमन्यथा सर्वमिदमसंभाव्यं संभाव्यत इति भावः ॥ १० ॥ कालेन कालात् । दैवतं बलवत्तरं नूनं काल एव बलीयानित्यर्थः । यत्र यस्मात् । दाशरथिः दशरथपुत्रोपि । भूमावेव शयीत तस्मादित्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रियदर्शना अतर्द्वेत्यर्थः । दयिता रामस्य प्राणेभ्योऽपि प्रियसी । शयिता शयितव-

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. महाराज. २ ग. दशरथादुर्व्या. ३ ग. शेतेतुराघवः. ४ ग. हैमराजतवर्णेषु. ख—च. हैमराजतभौमेषु. ५ ज. रम्येषु. ६ क. ग. च. ज. गीतवत्सु. ७ च. मेघकल्पेषु. ८ ख. ग. संप्रबोधितः. ९ च. छ. ज. मां. ख. मे. १० क. मन्मतं. ११ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. वेवमशेत. १२ ड. छ. झ. ट. यस्मिन्विदेहराजस्य सुता च. १३ ग. सीतापि प्रियदर्शना.

इयं शय्या मम आतुरिदं^१ हि परिवर्तितम् ॥ स्थण्डिले कठिने सर्वं गात्रैर्विमृदितं तृणम् ॥ १३ ॥
 मन्ये साभरणा सुप्ता सीताऽस्मिञ्शयनोत्तमे ॥ तत्र तत्र हि दृश्यन्ते सक्ताः कनकविन्दवः ॥ १४ ॥
 उत्तरीयमिहासक्तं सुव्यक्तं सीतया तदा ॥ तथा ह्येते प्रकाशन्ते सक्ताः कौशेयतन्तवः ॥ १५ ॥
 मन्ये भर्तुः सुखा शय्या येन बाला तपस्विनी ॥ सुकुमारी सती दुःखं न विजानाति मैथिली ॥ १६ ॥
 हा हन्तास्मि नृशंसोहं यत्सभार्यः कृते मम ॥ ईदृशीं राघवः शय्यामधिशेते ह्यनाथवत् ॥ १७ ॥
 सार्वभौमकुले जातः सर्वलोकस्य संमतः ॥ सर्वलोकप्रियस्त्यक्त्वा राज्यं सुखमनुत्तमम् ॥ १८ ॥
 कथमिन्दीवरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः ॥ सुखभागी न दुःखार्हः शयितो भुवि राघवः ॥ १९ ॥
 धन्यः खलु महाभागो लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ आतरं विषमे काले यो राममनुवर्तते ॥ २० ॥
 सिद्धार्था खलु वैदेही पतिं याऽनुगता वनम् ॥ वयं संशयिताः सर्वे हीनास्तेन महात्मना ॥ २१ ॥
 अकर्णधारा पृथिवी शून्येव प्रतिभाति मां ॥ गते दशरथे स्वर्गे रामे चारण्यमाश्रिते ॥ २२ ॥
 न च प्रार्थयते कश्चिन्मनसाऽपि वसुन्धराम् ॥ वनेऽपि वसतस्तस्य बाहुवीर्याभिरक्षिताम् ॥ २३ ॥
 शून्यसंवरणारक्षामयन्त्रितहयद्विपाम् ॥ अपावृतपूरद्वारां राजधानीमरक्षिताम् ॥ २४ ॥
 अप्रहृष्टबलां न्यूनां विषमस्थामनावृताम् ॥ शत्रवो नाभिमन्यन्ते भक्षान्विषकृतानिव ॥ २५ ॥

ती । कर्तारिक्तः । हन्तेतिशेषः ॥ १२ ॥ परिवर्तितं
 परिवर्तनं । स्वापकालेश्रमातिशयादितस्ततः शरीरपरि-
 वर्तनपरं । परिवर्तनज्ञापकमाह—स्थण्डिलइति ।
 स्थण्डिले भूतले । कठिनस्थलत्वात् गात्रैः विमृदितं
 क्षुण्णं । तृणं इदमित्यनुषङ्गः ॥ १३ ॥ साभरणासुप्ता
 मार्गश्रमादाभरणमनुमुच्यसुप्तवती । शयनोत्तमे
 भर्तृशय्यात्वादितरतल्पेभ्यः श्रेष्ठतमे । साभरणासुप्ते-
 त्यत्रसूचकमाह—तत्रतत्रेति । तत्रतत्र तृणेषु सक्ताः
 कनकविन्दवः । जाम्बूनदाभरणनिर्गलिताः सूक्ष्मरेणवः
 ॥ १४ ॥ इह कुशाग्रेषु आसक्तं इदमासज्जनसुव्यक्तं
 सीतया सीतायाः ॥ १५ ॥ याकापि भर्तुः शय्याप-
 तिब्रतायाः सुखेति मन्ये । यतः सुकुमारीमैथिली सती
 पतिव्रता । अस्मिन्नपिशयने शयितादुःखं न जानाति
 ॥ १६ ॥ हा हन्तेत्येकनिपातः खेदार्थः । अहं नृशंसो-
 स्मि निर्दयोस्मि । मम कृते मन्निमित्तं । कृते इत्यव्ययं
 ॥ १७ ॥ जन्मना शक्तिमत्तया प्रजारञ्जकत्वेन शरी-

रलक्षणेन च राज्याहो रामः कथमेतादृशी दुर्दृशां प्राप्नो-
 त्ति विद्यति—सार्वभौमकुले जात इत्यादिना श्लोकद्वयेन
 ॥ १८—१९ ॥ विषमे काले संकटे काले ॥ २० ॥
 पतिमनु पतिमनुसृत्य । वनं गतेतिसंबन्धः । संश-
 यिताः अस्मत्सेवारां मोक्षीकरिव्यतिनवेतिसंशयिताः
 ॥ २१ ॥ अकर्णधारा प्रधानपुरुषरहितेतियावत् ।
 अतएव शून्येव प्रतिभाति ॥ २२ ॥ अनायकत्वे कथं
 राज्यं निरुपद्रवंतत्राह—नचेति । कश्चित् सामन्तः ।
 न प्रार्थयते आक्रमितुं नेच्छति ॥ २३ ॥ रामवीर्यवि-
 नारक्षकान्तरशून्यत्वमाह—शून्यसंवरणेत्यादि । शू-
 न्यसंवरणारक्षां अविद्यमानप्राकाररक्षकां । यद्वा
 शून्यसंवरणः गुप्तिरहितः आरक्षः गुल्मस्थानं यस्याः
 सा तथा । अयन्त्रिताः रक्षकाणां रामपारवश्येन तैरब-
 द्धाः हयद्विपाः यस्यास्तां । अपावृतानि अपिहितानि
 पुरद्वाराण्यस्यास्तां । अप्रहृष्टबलत्वमरक्षितत्वे हेतुः ।
 न्यूनां साधनविहीनां । विषमस्थां दुर्दृशापन्नां । अना-

वि० सर्वगात्रं तृणैर्विमृदितं क्षुण्णमितिसंबन्धः ॥ १३ ॥ ती० सीतया धृतमितिशेषः । यद्वा षष्ठ्यर्थे तृतीया ॥ १५ ॥ ति०
 मम कृते कैकेयीप्रवृत्तेस्त्वानुमतिराहित्येऽपि स्वमुद्दिश्य जातत्वादिति भावः ॥ १७ ॥ स० अनावृतां सर्वतः पुररक्षकैरहितां । एतादृशी-

[पा०] १ ड. झ. ट. रिदमावर्तितं शुभं. २ क. च. ज. गात्रं विमृदितं तृणैः. ३ क. ख. च. ज. व. शयनेतदा. ड. छ. झ.
 ट. शयनेशुभा. ग. शयनेशुभे. ४ ख. तत्रतत्रच. ५ क. सक्ताः. ६ च. तथा. ७ ज. कनकतन्तवः. ८ क—अ. हतोस्मि.
 ९ ड. छ. झ. ट. नृशंसोस्मि. १० घ. यः पितुः सदृशो मम. ११ क—ट. लोकसुखावहः. १२ ड. छ. झ. ट. सर्वप्रियकरस्त्य-
 क्त्वा. ख. च. ज. सर्वलोकप्रियस्त्यक्त्वा. १३ क. ख. ड—ट. प्रियं. १४ च. ज. महाबाहुः. १५ ड. च. छ. झ. ज. ट. मे.
 १६ ड. छ. झ. ट. वने निवसतः. १७ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. अनावृत. १८ ग. गृहद्वारां. १९ च. झ. शून्यां. २० घ.
 नानुमन्यन्ते. २१ क. घ. च—ट. भक्षयान्.

अद्यप्रभृति भूमौ तु शयिष्येऽहं तृणेषु वा ॥ फलमूलाशनो नित्यं जटाचीराणि धारयन् ॥ २६ ॥
तस्यार्थमुत्तरं कालं निवत्स्यामि सुखं वने ॥ तं प्रतिश्रवणमाप्नुय नैस्य मिथ्या भविष्यति ॥ २७ ॥
वसन्तं भ्रातुरर्थाय शत्रुघ्नो माऽनुवत्स्यति ॥ लक्ष्मणेन सह त्वार्यो ह्ययोध्यां पालयिष्यति ॥ २८ ॥
अभिषेक्ष्यन्ति काकुत्स्थमयोध्यायां द्विजातयः ॥ अपि मे देवताः कुर्युरिमं सत्यं मनोरथम् ॥ २९ ॥

प्रसाद्यमानः शिरसा मया स्वयं बहुप्रकारं यदि नाभिपत्स्यते ॥

ततोऽनुवत्स्यामि चिराय राघवं वने वसन्नार्हति मामुपेक्षितम् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

प्रभातेभरतमुपागतवतागुहेनदाशान्प्रतिनौकानयनचोदना ॥ १ ॥ दाशैर्भरतादीनांनौकादिसाधनैर्गङ्गातारणम् ॥ २ ॥
भरतेनप्रयागवनेसेनानिवेशनपूर्वकंभरद्वाजददक्षयावसिष्ठादिसाहिल्येनतदाश्रमंप्रतिप्रस्थानम् ॥ ३ ॥

व्युष्य रात्रिं तु तत्रैव गङ्गाकूले स राघवः ॥ भरतः काल्यमुत्थाय शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
शत्रुघ्नोत्तिष्ठ किं शेषे निषादाधिपतिं गुहम् ॥ शीघ्रमानय भद्रं ते तारयिष्यति वाहिनीम् ॥ २ ॥
जागर्मि नाहं स्वपिमि तमेवार्यं विचिन्तयन् ॥ इत्येवमब्रवीच्छात्रा शत्रुघ्नोपि प्रचोदितः ॥ ३ ॥

वृता बाह्यरक्षकरहितां । नाभिमन्यन्ते अभिभवितुं
स्मरन्ति । भक्षान् अपूपादीन् । विषैः विषमिश्रैः कृतान्
॥ २४—२५ ॥ उक्तसर्वानर्थस्य आत्ममूलकतया तत्प्राय-
श्चित्तमाह—अद्येत्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयं । तंप्रति-
श्रवं तांप्रतिज्ञां । आमुच्य स्वस्मिन्नासज्य । तस्यार्थं
रामार्थमित्यर्थः । उत्तरं कालं चतुर्दशवर्षात्मकेकालेरा-
मानुष्ठितव्यतिरिक्तोत्तरकालं वनेवत्स्यामि मिथ्यान
भविष्यति प्रतिज्ञेतिशेषः ॥ २६—२८ ॥ देवताः
इमंमनोरथंसत्यंकुर्युरपि । संभावनायामपिशब्दः
॥ २९ ॥ शिरसाप्रणामपूर्वकंस्वयं नतुमन्निमुखेन ।
नाभिपत्स्यते नाङ्गीकरिष्यति । प्रसादमितिशेषः ।
ततस्तदा । वनेवसन् राघवमनुवत्स्यामि तदनुचरोभ-
वामि । अनुचरणंवाकथमङ्गीकरिष्यतीत्यत्राह—ना-
हंतिमामुपेक्षितुमिति । मां भ्रातरंशिष्यंदासमित्यर्थः

॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
भूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

व्युष्य उषित्वा । रात्रिं रात्रौ । तत्रैव यत्ररामो-
शयिष्ठतत्रैव । काल्यं प्रत्यूषः । “ प्रत्यूषोहर्मुखंका-
ल्यम् ” इत्यमरः । तस्मिन्नित्यर्थः ॥ १ ॥ शत्रुघ्नभद्रं
तइति सान्त्वोक्तिः । वाहिनीं गङ्गां । अस्मानित्यर्थ-
सिद्धं ॥ २ ॥ नाहंस्वपिमिजागर्मीति भ्रात्राप्रचोदितः
शत्रुघ्नोपि तमेवार्यं यस्त्वयाचिन्त्यतेतमेवार्यंविचिन्त-
यन्सन् । अहमपिजागर्मि नस्वपिमि इत्येवमब्रवीत् ।
तथैवेतिपाठे यथात्वं तथैवाहमार्यंविचिन्तयन्नित्यर्थः ।
चरमपर्वनिष्ठस्यप्रथमपर्वानिनिवेशस्तत्प्रीत्यर्थतयेति
व्यञ्जितं । “ तदवस्थं तु भरतं शत्रुघ्नोऽनन्तरस्थितः ”

मपिविषकृतान्मरणशङ्कयायथानाभिमन्यन्ते तथारामभियानेच्छन्तीत्यर्थः । शि० विषमस्थां विषमाणांअनवस्थितचित्तानांस्थः
स्थितिर्थां । शत्रुघ्नोनाभिमन्यन्ते तेनरामस्यप्रतापातिशयस्तूचितः ॥ २५ ॥ ति० तस्यव्रतसंकल्पस्वयंगृहीत्वातत्परिपालनार्थं
उत्तरं कालं चतुर्दशवर्षपर्यन्तं । अहंवनेवत्स्यामि । शि० तस्यरामस्यप्रतिनिधिरहं ॥ २७ ॥ इत्यष्टाशीतितमस्सर्गः ॥ ८८ ॥

शि० शत्रुघ्न लंकिंशेषे उत्तिष्ठेत्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह उत्थायगुहंशीघ्रमानय ॥ २ ॥

[पा०] १ च. तृणेषुच. २ ड. छ. झ. ज. ट. तस्याहमुत्तरं. ग. तदर्थमुत्तरं. ३ ड. छ. झ. ट. तत्प्रतिश्रुतमार्थस्यनैवमि-
थ्या. ४ ग. नहि. ५ ड. छ. झ. ट. सहायोध्यामार्योमे. ६ ग. द्विजोत्तमाः. ७ क. ख. ग. च—ट. नप्रपत्स्यते. ड. नप्रपत्स्यति.
८ ड. छ. ट. वनेचिरंनार्हति. झ. वनेचरंनार्हति. ९ ख. उषिलातत्ररात्रितु. ग. उषिलातत्रतारात्रि. १० ज. तीरे. ११ ड.
छ. झ. ज. ज. ट. काल्यमुत्थायशत्रुघ्नमिदं वचनमब्रवीत्. च. भरतःकल्यं. १२ ड. छ. झ. ट. शत्रुघ्नोत्थाय. १३ क—ट.
तथैवार्यं. १४ ख. ग. ड. च. ज—ट. भ्राताशत्रुघ्नोविप्रचोदितः.

इति संवदतोरेवमन्योन्यं नरसिंहयोः ॥ आगम्य प्राञ्जलिः काले गुहो भरतमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 कच्चित्सुखं नदीतीरेऽवात्सीः काकुत्स्थ शर्वरीम् ॥ कच्चित्ते सहसैन्यस्य तावत्सर्वमनामयम् ॥ ५ ॥
 गुहस्य तैत्तु वचनं श्रुत्वा स्नेहादुदीरितम् ॥ रामस्यानुवशो वाक्यं भरतोपीदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 सुखा नः शर्वरी राजन्पूजिताश्चापि ते वयम् ॥ गङ्गां तु नौभिर्वह्नीभिर्दाशाः संतारयन्तु नः ॥ ७ ॥
 ततो गुहः संत्वरितं श्रुत्वा भरतशासनम् ॥ प्रतिप्रविश्य नगरं तं ज्ञातिजनमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं भद्रमस्तु च वः सदा ॥ नावः समनुकर्षध्वं तारयिष्याम वाहिनीम् ॥ ९ ॥
 ते तथोक्ताः समुत्थाय त्वरिता राजशासनात् ॥ पञ्च नावां शतान्याशु समानिन्युः समन्ततः ॥ १० ॥
 अन्याः स्वस्तिकविज्ञेया महाघण्टाधरा वराः ॥ शोभमानाः पताकाभिर्युक्त्वाताः सुसंहताः ॥ ११ ॥
 ततः स्वस्तिकविज्ञेयां पाण्डुकम्बलसंवृताम् ॥ सनन्दिघोषां कल्याणीं गुहो नावमुपाहरत् ॥
 तामारुरोह भरतः शत्रुघ्नश्च महाबलः ॥ १२ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या राजयोषितः ॥ पुरोहितश्च तत्पूर्वं गुरवो ब्राह्मणाश्च ये ॥
 अनन्तरं राजदारास्तथैव शकटापणाः ॥ १३ ॥
 आवासमादीपयतां तीर्थं चाप्यवगाहताम् ॥ भाण्डानि चाददानानां घोषस्त्रिदिवमस्पृशत् ॥ १४ ॥

इतिहिपूर्वमप्युक्तं ॥ ३ ॥ संवदतोः सतोः काले गम-
 नोचितकाले ॥ ४ ॥ शर्वरीतावत् शर्वर्यासाकल्येन ।
 “यावत्तावच्चसाकल्ये” इत्यमरः । सहसैन्यस्यते
 सेनासहितस्यतव । सर्वमुपकरणं अनामयं निरुपद्रवं
 ॥ ५ ॥ रामस्यानुवशः रामायत्तः ॥ ६ ॥ सुखा
 सुखावहा जातेतिशेषः । राजन्नितिरामभक्ततया
 स्तौति । ते त्वया ॥ ७ ॥ प्रतिप्रविश्य पुनःप्रविश्य
 ॥ ८ ॥ प्रबुध्यध्वं उत्तिष्ठतेतिक्रमः । तारयिष्यामेत्य-
 त्रविसर्गलोपआर्षः । तारयिष्यामीतिचपाठः ॥ ९ ॥
 नावांपञ्चशतानीत्यन्वयः । समन्ततः सर्वावतारेभ्यः
 ॥ १० ॥ अन्याः क्षुद्राभ्यःपञ्चशतनौभ्यःअन्याः ।
 स्वस्तिकविज्ञेयाः स्वस्तिकःसर्वतोभद्रइत्युक्तस्वस्तिका-
 ख्यरचनाविशेषविशिष्टतयानिर्मितत्वात्स्वस्तिकाइति
 विज्ञेयाः । ताश्चनौद्वयसंघटनेनसंपद्यन्ते । चतुर्षुको-
 णेषुमहाघण्टाधराः वराः राजार्हतयाश्रेष्ठाः । शोभ-

मानाः कनकरूपिततयाशोभमानाः । युक्तवाताः
 फलककुड्यकरणेन मध्येमध्येगवाक्षनिर्माणेनच महा-
 वातनिवारणादुचितवाताः । सुसंहताः राजारोहण-
 स्थानत्वेनायसकीलादिभिर्दृढसंधिवन्धाः । अत्रापिना-
 वआनिन्युरित्यनुकृष्यते ॥ ११ ॥ ततः तासु स्वस्ति-
 कविज्ञेयादिषुमध्ये । पाण्डुकम्बलेनसंवृतां आच्छन्नतल-
 प्रदेशां । सनन्दिघोषां हर्षजनककिङ्किण्यादिघोषयुक्तां ।
 कल्याणीं शोभनां ॥ १२ ॥ भरतशत्रुघ्नव्यतिरिक्ता-
 नामन्यासुनौष्वारोहणक्रममाह—कौसल्येत्यादिना ।
 राजयोषितः आगताइतिशेषः । तत्पूर्वं तासांपूर्वं ।
 पुरोहितोगुरवोब्राह्मणाश्चयेआगतास्तेआरुरुहुः । अन-
 न्तरंराजदाराःकौसल्यादयः आरुरुहुः । तथैवशकटा-
 पणाः शकटाश्चापणस्थपदार्थाआरुरुहुः । एतदारोह-
 णकर्तृद्वारा ॥ १३ ॥ आवासं सेनानिवेशं । आदीप-
 यतांअग्निनाज्वलयतां । राजभट्टाहिनिर्गमनकालेश्रीस-

स० काले स्मरणकाले ॥ ४ ॥ ती० युक्तवाहाः पर्याप्तकर्णधारयुक्ताः । ति० पताकिन्यः बहुरिन्नवत्यः । अरित्रंनावा-
 कर्षणदण्डः ॥ ११ ॥ ति० सनन्दिघोषां उपरिप्रतिष्ठितमङ्गलवादित्रघोषसहितां ॥ १२ ॥ शि० आदीपयतां वस्तुनिरीक्षणार्थं
 महादीपादिनाप्रकाशं कुर्वतां ॥ १४ ॥

[पा०] १ क. च. ज. आगल. २ ड. छ. झ. ट. वचन. ३ क. ख. घ—ट. कच्चिच. ४ ख. ग. घ. तवसर्व. ड. छ.
 ज. झ. ट. तवनित्यं. ५ घ. ज. ट. वचनंतत्तु. ६ ड. छ. झ. ट. धीमन्. ७ ख. घ. च. ज—ट. संत्वरितः. ८ ग. नगरी.
 ९ ज. ज्ञातिभिर्द. क. च. झ. न. ज्ञातिगणं. घ. तान्ज्ञातीनिर्द. १० क. ख. ड. च. झ. न. ट. मस्तुहि. ११ ड. छ. झ. ट.
 समुपकर्षध्वं. १२ क. ड. छ. झ. न. ट. शतान्येव. १३ ड. समाहिताः. १४ ड. च. छ. झ. न. ट. धराधराः. ग.
 कृतारवाः. १५ क. ग. ट. पताकिन्योयुक्त. ख. ड. च. छ. झ. न. पताकिन्योयुक्तवाहाः. १६ ग. सुसंगताः. घ. सुसंगताः.
 १७ क. ग. घ. च. न. महायशाः. १८ ज. तीर्थवा. १९ ड. छ. झ. ट. घोषस्तुदिवं.

प्रताकिन्यस्तु ता नावः स्वयं दाशैरधिष्ठिताः ॥ वहन्त्यो जनमारूढं तदा संपेतुराशुगाः ॥ १५ ॥
 नारीणामभिपूर्णास्तु कार्थित्काश्चिच्च वाजिनाम् ॥ कैश्चिदत्र वहन्ति स यानयुगं महाधनम् ॥ १६ ॥
 तैः स गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जनम् ॥ निवृत्ताः काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाशबन्धुभिः ॥ १७ ॥
 सवैजयन्तास्तु गजा गंजारोहप्रचोदिताः ॥ तरन्तः स प्रकाशन्ते सध्वजा इव पर्वताः ॥ १८ ॥
 नावश्चारुरुहुश्चान्ये पुवैस्तेरुस्तथा परे ॥ अन्ये कुम्भघटैस्तेरुन्ये तेरुश्च बाहुभिः ॥ १९ ॥
 सा पुण्या ध्वजिनी गङ्गा दाशैः सन्तारिता स्वयम् ॥ मैत्रे मुहूर्ते प्रययौ प्रयागवनमुत्तमम् ॥ २० ॥
 आश्वासयित्वा च चमूं महात्मा निवेशयित्वा च यथोपजोषम् ॥

मागमार्थमावासंदहन्तीतिप्रसिद्धिः । तीर्थं अवतरण-
 प्रदेशं । अवगाहतां नावारोहणार्थमहमहमिकयाआग-
 च्छतामित्यर्थः । स्नानकुर्वतामितिवा । भाण्डानि उप-
 करणानि । आददानानां मदीयमिदंमदीयमिदमिति
 त्वरयास्वीकुर्वतांजनानां । घोषस्त्रिविधमष्टशत् महा-
 न्घोषोजातइत्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रताकिन्यः वाय्वाकर्ष-
 णायकृतपताकाः स्वयंसंपेतुः आशुगत्वेनदाशाधिष्ठा-
 नमात्रेणानायासेनजगमुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ संप्रतिता-
 नावःकीदृग्विधाइत्यपेक्षायामाह—नारीणामित्यादि ।
 नारीणामभिपूर्णाः नारीभिरभिपूर्णाः । वाजिनामभि-
 पूर्णाः आरोहणार्हवाजिभिरभिपूर्णाः । दध्नःपूर्णइतिम-
 हाभाष्यकारवचनप्रामाण्यात् पूर्णशब्दयोगे “ पूरण-
 गुण—” इत्यादिनाषष्ठी तृतीयार्थेषष्ठीवा । यानयुगं
 यानानिरथशकटादीनि युगयानिअश्वतरबलीवर्दादीनि ।
 “ सर्वोद्भट्टोविभाषयैकवद्भवति ” इत्येकवद्भावः ।
 महाधनं बहुमूल्यं । “ बहुमूल्यंमहाधनं ” इत्यमरः
 ॥ १६ ॥ काण्डचित्राणि काण्डे वारिणि चित्राणिचित्र-
 गमनानि । क्रियन्ते अक्रियन्त । “ काण्डोस्त्रीदण्ड-
 बाणार्वावर्गावसरवारिषु ” इत्यमरः । दाशबन्धुभिः
 दाशाभासैः दाशस्यगुह्यबन्धुभिरितिवा । भाराभा-
 वकृतलाघवातिशयेननिवर्तनकालिकदाशलीलोच्यते
 ॥ १७ ॥ सवैजयन्ताः सपताकाः सगृहावा । राजा-

नोहिगजोपरिगृहाणिनिर्मायगच्छन्ति । तरन्तः पुव-
 न्तः । तू पुवनतरणयोः । सध्वजाः सगमनाः । ध्वज-
 गतौ । जंगमपर्वताइवप्रकाशन्तेइत्यर्थः ॥ १८ ॥
 नावः क्षुद्रनावः । पुवैः तृणकाष्ठनिर्मितैः । कुम्भघटैः
 कुम्भरूपघटैः सूक्ष्मवदनाघटाःकुम्भाः तेहितरणसा-
 धनानि नघटमात्रं । बाहुभिः केवलबाहुभिः ॥ १९ ॥
 पुण्या गङ्गास्नानादिनापूता । ध्वजिनी सेना । स्वयं
 नतुपरप्रेरणेन । मैत्रेमुहूर्ते दिवसस्यपञ्चदशभागेषुघ-
 टिकाद्वयात्मकेतृतीयेमुहूर्ते । “ द्वेतुनाड्यौमुहूर्तोस्त्री ”
 इतिवैजयन्ती । मुहूर्तसंख्योक्ताबृहस्पतिना “ रौद्रः
 सर्पस्तथामैत्रःपैत्रोवासवएवच । आप्योवैश्वस्तथाज्रा-
 ह्यप्राजेशैन्द्रास्तथैवच ॥ ऐन्द्राप्नोर्नैर्ऋतश्चैववारुणार्थ-
 मणोभगी । एतेहिक्रमशोज्ञेयामुहूर्तादशपञ्चच ” इति ।
 [तस्यमैत्रनामत्वंविन्ध्यमाधवीयेप्रोक्तं यथा “ आर्द्रो-
 रगमित्रमघावसुजलविश्रामिजिद्विरिञ्चेन्द्राः । ऐन्द्राप्र-
 मूलवरुणार्थमभगयुक्तादिवामुहूर्ताःस्युः ” इति] मैत्रेमु-
 हूर्ततारितासतीप्रयागवनंययावित्यन्वयः । घटिकाषट्क
 एवगङ्गातरणमितिभावः । यद्वा मैत्रेप्रयागवनंयया-
 वित्यन्वयः । तत्रातिथ्येननिरवधिकभोगलाभात् मुहू-
 र्तविशेषोक्तिः ॥ २० ॥ आश्वासयित्वा सान्त्वयित्वा ।
 यथोपजोषं यथासुखं । “ तूष्णीमर्थेसुखेजोषं ” इतिवै-
 जयन्ती । ऋषिप्रवर्यं ऋषिश्रेष्ठं [आश्वासयित्वेति ।

ती० दाशबन्धुभिः दाशश्रेष्ठैः ॥ १७ ॥ ती० कुम्भाः अधिकप्रमाणाः । घटाः न्यूनप्रमाणाः । स० कुम्भघटैः कुम्भानांघटा-
 समूहोयेषुमन्त्रादिषुतेतथातैः । षण्डादिशब्दानांवृक्षसमूहवाचकलंयथातद्रुद्राशब्दस्यकरिसमूहवाचिनइतरसमूहवाचकत्वेपिनक्षतिः ।
 यद्वा अन्ये कुम्भैःकलशैः घटैःकरिशिरोभिश्चतेरुः । “ घटसमाधिभेदेमशिरःकुंटकटेषुच ” इतिविश्वः । कुम्भस्यादित्यारभ्यद्विपाङ्गे-
 चेतित्रैवोक्तेर्विपरीतंवा ॥ १९ ॥ शि० पुण्या नित्यंवसिष्ठादिसंसर्गेणपूता । मैत्रेमुहूर्तेप्रयागवनंप्रययौ । एतेन मुहूर्तद्वयेनगङ्गा-
 संतरणमिति सूचितं ॥ २० ॥ ति० आश्वासयित्वा विश्राम्य । निवेशयित्वा प्रयागवनेस्थापयित्वा । ती० बृहस्पतिरुच्यभार्यायाम-

[पा०] १ ख. स्वस्वदाशैः. २ क. ग. ड. छ—ट. त्काश्चित्तु. ३ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. काश्चित्तत्र. ४ ख.
 ड. च. छ. झ. ज. ट. तास्तु. ५ घ. काण्डचित्राश्च. ६ ग. वैजयन्ताश्च. ७ क. ग. ड.—ट. गजारोहैःप्रचोदिताः. ८ क.
 ड. च. ज. ट. तरन्तिस्म. ख. ग. घ. तरन्तश्च. ९ क. ग. च. नावस्त्वारुरुहुश्चान्ये. १० ख. ड. छ. झ. द. स्वन्ये. ११ ख.
 ग. पुण्यां. १२ ख. ग. घ. च. ज. झ. द. गङ्गां.

द्रष्टुं भरद्वाजमृषिप्रवर्यमृत्विग्वृतः सन्भरतः प्रतस्थे ॥ २१ ॥

स ब्राह्मणस्याश्रममभ्युपेत्य महात्मनो देवपुरोहितस्य ॥

ददर्श रम्योऽजवृक्षषण्डं महद्वनं विप्रवरस्य रम्यम् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

भरतेनाश्रमात्क्रोशमात्रदेशेसेनादिनिवेशनपूर्वकंवसिष्ठेनसहपादचारेणैवभरद्वाजसमीपगमनम् ॥ १ ॥ तथावसिष्ठभरद्वा-
जयोःपरस्परसत्कारसमनन्तरंभरद्वाजपादाभिवादनम् ॥ २ ॥ भरद्वाजेनभरतंप्रतिकुशलप्रश्नपूर्वकंरामविषयेतद्भावप्रकारप्रश्नः
॥ ३ ॥ तथाप्रश्नेनपरिखिद्यताभरतेनऋषिंप्रतिस्वागमनस्यायोध्यांप्रतिनिवर्तनार्थकत्वकथनपूर्वकंरामनिवासस्थानप्रश्नः ॥ ४ ॥
तेनहृष्टेनमहर्षिणातंप्रतिचित्रकूटेरामनिवासनिवेदनपूर्वकंस्वाश्रमएवरात्रियापनेनप्रभातेरामसमीपगमनचोदना ॥ ५ ॥

भरद्वाजाश्रमं दृष्ट्वा क्रोशादेव नरर्षभः ॥ बलं सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मन्त्रिभिः ॥ १ ॥

महात्मा महामतिः स्वयंखिन्नोपिअखिन्नइवपराश्वास-
नपरः । भरतः राज्यभरणदक्षः । “भरतइतिराज्यस्य
भरणात्” इति सहस्रानीकवचनात् । चमूं महाजनं ।
अविशेषेणाश्वासयित्वा महानायासोवोजातइतिप्रियो-
क्तिभिःसान्त्वयित्वा । यथोपजोषं यथासुखं । निवेश-
यित्वा यत्रप्रदेशेतेषांसुखंभवतितत्रप्रदेशेतान्निवेशयि-
त्वा । प्रवर्षं प्रकृष्टवर्षं बहुवयस्कमितियावत् । “भर-
द्वाजोहन्निभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवासतंहजीर्णैस्थविरंश-
यानं” इतिश्रुतेः । एतेनवयोवृद्धत्वमुक्तं । ज्ञानवृद्ध-
त्वमाह—ऋषिमिति । ऋषदर्शनेइतिधातुः । भरद्वाजं
“बृहत्तोभरद्वाजः” इतिश्रुतिप्रसिद्धं] द्रष्टुं दर्शन-
पूर्वकमभिवन्दितुं । तादृशस्यऋषेर्विनीतवेषदर्शनीय-
त्वेन ऋत्विग्भिर्वसिष्ठादिभिः वृतःसन् प्रतस्थे पद्भ्या-
मेवजगाम ॥ २१ ॥ ब्राह्मणस्य ब्रह्मवेदःतदधीतेब्रा-
ह्मणः । “तदधीतेतद्वेद” इत्यण्प्रत्ययः । अधीतब-
हुवेदस्येत्यर्थः । “भरद्वाजोहन्निभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमु-
वास” इत्यादिनाकाठकेतथाभिधानात् । महात्मनो
महाज्ञानस्य । देवपुरोहितस्य बृहस्पतिपुत्रत्वेनदेवपुरो-
हितत्वं । “आत्मावैपुत्रनामासि” इतिन्यायात् । भर-
द्वाजोममताख्यायामुच्यभार्यायांबृहस्पतेर्जातइतिभा-
गवतेप्रसिद्धम् । आश्रममभ्युपेत्य आश्रममुद्दिश्यगत्वा ।

प्रथमंतस्यमहद्वनंददर्श । ब्राह्मणस्य ब्रह्म परमात्मानं
वेत्तीतिब्राह्मणः । “तदधीतेतद्वेद” इत्यण्प्रत्ययः ।
उत्तरसर्गरीत्यासमाधिबलेनसमस्तवस्त्वाह्वानक्षमस्ये-
त्यर्थः । यद्वा “ब्रह्मबृहस्पतिः” इतिश्रुत्या ब्रह्मणोबृह-
स्पतेरपत्यंब्राह्मणःतस्य । महात्मनः महास्वभावस्य अ-
चिन्त्यशक्तेरित्यर्थः । देवपुरोहितस्य देवपुरोहितपुत्र-
त्वात् । “आत्मावैपुत्रनामासि” इतिश्रुतेः । विप्रवरस्य
निरवधिकवेदाध्ययनसंपन्नस्य । “जन्मनाजायतेऽशू-
द्रःकर्मणाजायतेद्विजः । वेदाभ्यासेनविप्रत्वंब्रह्मजा-
नातिब्राह्मणः” इत्यादिस्मृतेः । श्रुतिश्चास्यनिरवधि-
कवेदाध्ययनसंपत्तिर्दर्शयति “भरद्वाजयत्तैचतुर्थमा-
युर्दद्याकिमेनेनकुर्यादिति ब्रह्मचर्यमेवैनेनचरेयमितिहो-
वाच” इत्यादिना । आश्रममभ्युपेत्य प्राप्य । रम्यो-
ऽजवृक्षषण्डं रमणीयपर्णशालापान्तवर्तिवृक्षसमूहयु-
क्तं । रम्यं स्वतएवमनोज्ञप्रदेशं । महत् स्वसेनानिवे-
शक्षमं वनंददर्श ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
चिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्या-
काण्डव्याख्याने एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

भरद्वाजाश्रममित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । क्रोशा-
देव क्रोशात्पूर्वमेव क्रोशमात्रव्यवहितदेशइत्यर्थः ।

मतायांपुत्रमुत्पादयामास । भर्तुर्भियापुत्रंपरित्यक्तुकामांतांदावाञ्छुः । उच्यथ्यस्यक्षेत्रजत्वेनबृहस्पतेरौरसत्वेनभरद्वाजममुंभरे-
तितस्माद्भरद्वाजइति ॥ २१ ॥ इत्येकोननवतितमसर्गः ॥ ८९ ॥

स० क्रोशात् ल्यब्लोपनिमित्तापञ्चमी । क्रोशंविहाय तत्रजनमस्थाप्यजगाम । शि० क्रोशात् भरद्वाजाश्रमंगलाज्ञात्वाहृष्टेत्यर्थः ॥ १ ॥

[पा०] १ ड. च. मृषिंप्रवीरं. घ. मुनिप्रवर्यं. ख. मृषिंप्रवर्यं. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. मृत्विक्सदस्यैः. ३ ड. छ. झ.
ट. वृक्षदेशं. च. ज. वृक्षखण्डं. ४ क. प्रीतिकरंसुरभ्यं. ५ ड. छ. झ. ट. गत्वा. ६ ड. छ. झ. ट. जनं. ग. तद्वलंतुसमास्थाप्य.

पद्मामेव हि धर्मज्ञो न्यस्तशस्त्रपरिच्छदः ॥ वसानो वाससी क्षौमे पुरोधाय पुरोधसम् ॥ २ ॥
 ततः संदर्शने तस्य भरद्वाजस्य राघवः ॥ मन्त्रिणस्तानवस्थाप्य जगामानुपुरोहितम् ॥ ३ ॥
 वसिष्ठमथ दृष्ट्वैव भरद्वाजो महातपाः ॥ संचचालासनात्तूर्णं शिष्यानर्घ्यमिति ब्रुवन् ॥ ४ ॥
 समागम्य वसिष्ठेन भरतेनाभिवादितः ॥ अबुध्यत महातेजाः सुतं दशरथस्य तम् ॥ ५ ॥
 ताभ्यामर्घ्यं च पाद्यं च दत्त्वा पश्चात्फलानि च ॥ आनुपूर्व्याच्च धर्मज्ञः पप्रच्छ कुशलं कुले ॥ ६ ॥
 अयोध्यायां बले कोशे मित्रेष्वपि च मन्त्रिषु ॥ जानन्दशरथं वृत्तं न राजानमुदाहरत् ॥ ७ ॥
 वसिष्ठो भरतश्चैनं पप्रच्छतुरनामयम् ॥ शरीरेऽग्निषु वृक्षेषु शिष्येषु मृगपक्षिषु ॥ ८ ॥
 तथेति तत्प्रतिज्ञाय भरद्वाजो महातपाः ॥ भरतं प्रत्युवाचेदं राघवस्नेहबन्धनात् ॥ ९ ॥
 किमिहागमने कार्यं तव राज्यं प्रशासतः ॥ एतदाचक्ष्व मे सर्वं न हि मे शुध्यते मनः ॥ १० ॥
 सुषुवे यममित्रघ्नं कौसल्या नन्दवर्धनम् ॥ भ्रात्रा सह सभार्यो यश्चिरं प्रव्राजितो वनम् ॥ ११ ॥
 नियुक्तः स्त्रीनियुक्तेन पित्रा योसौ महायशः ॥ वनवासी भवेतीह समाः किल चतुर्दश ॥ १२ ॥
 कच्चिन्न तस्यापापस्य पापं कर्तुमिहेच्छसि ॥ अकण्टकं भोक्तुमना राज्यं तस्यानुजस्य च ॥ १३ ॥
 एवमुक्तो भरद्वाजं भरतः प्रत्युवाच ह ॥ पर्यश्रुनयनो दुःखाद्वाचा संसज्जमानया ॥ १४ ॥
 हतोस्मि यदि मामेवं भगवानपि मन्यते ॥ मत्तो न दोषमाशङ्के नैवं मामनुशाधि हि ॥ १५ ॥

न्यस्तशस्त्रपरिच्छदः परिच्छदः आभरणादिकं भृङ्गा-
 रानुपकरणजातंच । वसानोवाससीक्षौमे भरद्वाजसे-
 वार्थमुष्णीषकञ्चुकादिकमपहायपरिधानमुत्तरीयंचधृ-
 त्वागतइत्यर्थः । ननुपूर्वजटाचीराणिधारयन्नित्युक्तं
 जटिलंचीरवसनमितिचवक्ष्यति कथमत्रक्षौमवासस्त्व-
 मुच्यते । नैषदोषः । पूर्वप्रतिज्ञामात्रंकृतंभरद्वाजाश्र-
 मात्परंजटाधारणमिति । पुरोधाय पुरस्कृत्य ॥१—२॥
 संदर्शने दूरादर्शने । राघवः रघुवंशवृत्ताभिज्ञः ।
 अनुपुरोहितं पुरोहितस्यपश्चात् । अनोःपश्चादर्थेव्य-
 यीभावः ॥ ३ ॥ संचचाल उदतिष्ठत् । अर्घ्यं
 आनयतेतिशेषः ॥ ४ ॥ समागम्येति सवयस्कत्वा-
 न्नमस्काराभावः । अबुध्यतेति वसिष्ठसाहचर्यादि-
 तिभावः ॥ ५ ॥ आनुपूर्व्यात् प्रधानक्रमात् । धर्मज्ञः
 पूजाक्रमधर्मज्ञः । कुले गृहे ॥ ६ ॥ वृत्तं अतीतं

मृतमितियावत् । नोदाहरत् तत्प्रसङ्गमेव न कृतवान्
 ॥ ७ ॥ तपोधनानांशरीराभ्यादेस्तपस्साधनत्वात् मृग-
 पक्ष्यादीनामाश्रमवासित्वेनशिष्यवत्प्रीतिविषयत्वाच्च
 तद्विषयःप्रश्नःकृतइत्याह—वसिष्ठइत्यादिना ॥ ८ ॥
 तथेति तत्प्रतिज्ञाय सर्वत्रतत्पृष्ठमनामयमङ्गीकृत्य ।
 राघवस्नेहबन्धनात् राघवविषयेस्नेहानुबन्धनात् ननु
 भरतेदोषदर्शनात् ॥ ९ ॥ नशुध्यते शुद्धिनप्राप्नोति ।
 नविश्वसितीतियावत् ॥ १० ॥ सुषुवइत्यादिश्लोकत्र-
 यमेकान्वयं । नन्दवर्धनं आनन्दवर्धनं । चिरंप्रव्रा-
 जितः चिरकालमुद्दिश्यप्रव्राजितः । यःएतादृशः
 तस्य रामस्य राज्यमकण्टकंभोक्तुमनाः अपापस्यतस्या-
 नुजस्यचपापंकर्तुंनेच्छसिकच्चिदितिसंबन्धः ॥ ११
 —१३ ॥ पर्यश्रुनयनः परिस्रुताश्रुनयनः । संसज्ज-
 मानया स्वलन्त्या ॥ १४ ॥ हतोस्मि व्यर्थज-

स० क्षौमे चिरे ॥ २ ॥ ति० संदर्शनेआश्रमप्रवेशानन्तरमृषिदर्शनावसरे । शि० संदर्शने संदर्शनार्थं ॥ ३ ॥ शि० वसि-
 ष्ठेनसमागम्य परस्परंनमस्कारपूर्वकमालिङ्ग्य ॥५॥ शि० प्रव्राजितः साक्षात्परंपरयावायुष्माभिरितिशेषः । एतेनभवत्स्वकार्यकर्म-
 कारिलंप्रतीयतइतिसूचितं ॥ ११ ॥ शि० अपापस्य पापनिवर्तकस्यरामस्य । स० रामहननेराज्यमकण्टकंभवतीतिअकण्टकंभोक्तु-
 मनाः । तस्य रामस्यानुजस्यलक्ष्मणस्यच । पापं वधरूपं ॥ १३ ॥ हतोस्मि हतप्रायोस्मि ॥ १५ ॥

[पा०] १ क.—च. ज.—ट. पुरोधायपुरोहितं. छ. पुरोहितपुरस्सरं. २ ख. तत्र. ३ क. च. ज. महर्षेःसहि. ४ घ.
 बन्धुषु. ५ ग. झ. शिष्येषुवृक्षेषु. ६ क. ख. ड. च. ज. ट. मृगेष्वपिचपक्षिषु. ७ ज. तथैवतंप्रतिज्ञाय. ख. घ. तथैवेति. क.
 च. ज. तथेतिच. ड. छ. झ. ट. तथेति. ग. सतथेति. ८ घ. ट. भारद्वाजो. ९ ख. घ.—झ. ट. महायशः. १० झ. ट.
 सर्वमे. ११ ख. ग. नन्दिवर्धनं. १२ ड. च. छ. झ. ज. ट. स्त्रीनिमित्तेन. १३ ख. घ. तस्याप्रजस्य. १४ क. ग. च. ज. वै.
 १५ ड. छ. ट. भगवानभि. १६ क. ख. च. छ. झ. ज. ट. मैवं. १७ ख. ज. मनुशास्ति.

न चैतदिष्टं माता मे यदवोचन्मदन्तरे ॥ नाहमेतेन तुष्टश्च न तद्वचनमाददे ॥ १६ ॥
 अहं तु तं नरव्याघ्रमुपयातः प्रसादकः ॥ प्रतिनेतुमयोध्यां च पादौ तस्याभिवन्दिताम् ॥ १७ ॥
 त्वं मामेवं गतं मत्वा प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ शंस मे भगवन्नामः क्व संप्रति महीपतिः ॥ १८ ॥
 वसिष्ठादिभिर्ऋत्विग्भिर्वाचितो भगवांस्ततः ॥ उवाच तं भरद्वाजः प्रसादाद्भरतं वचः ॥ १९ ॥
 त्वय्येतत्पुरुषव्याघ्र युक्तं राघववंशजे ॥ गुरुवृत्तिर्दमश्चैव साधूनां चानुयायिता ॥ २० ॥
 जाने चैतन्मनस्स्थं ते दृढीकरणमस्त्विति ॥ अपृच्छं त्वां तथाऽत्यर्थं कीर्तिं समभिवर्धयन् ॥ २१ ॥
 जाने च रामं धर्मज्ञं ससीतं सहलक्ष्मणम् ॥ असौ वसति ते आता चित्रकूटे महागिरौ ॥ २२ ॥
 श्वस्तु गन्तासि तं देशं वसाद्य सह मन्त्रिभिः ॥ एतं मे कुरु सुप्राज्ञ कामं कामार्थकोविद ॥ २३ ॥
 ततस्तथैवमुदारदर्शनः प्रतीतरूपो भरतोऽब्रवीद्वचः ॥
 चकार बुद्धिं च तदा तदाश्रमे निशानिवासाय नराधिपात्मजः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

न्मास्मि । भगवानपि भूतभविष्यद्वर्तमानज्ञोपीत्यर्थः ।
 मत्तः मत्सकाशात् । मयिदोषनाशके नोत्प्रेक्षे । मत्कृ-
 तोदोषोनास्तीतिसंदेहोपिमेनास्तीत्यर्थः । अभावादिति-
 भावः । अतोमामेवंनानुशाधि एवंकर्णारुनुदंवक्तुना-
 र्हसि ॥ १५ ॥ मातृकृतं त्वत्कृतमेवेत्याशङ्क्याह—
 नेति । मदन्तरे मदसंनिधौ । नाददे नाङ्गीकृतवान-
 स्मि ॥ १६ ॥ प्रसादकः प्रसादयितुं । “तुमुन्पु-
 लौक्रियायांक्रियायां” इतिपुल्ल ॥ १७ ॥ एवं-
 गतं एवंबुद्ध्वाप्राप्तं । महीपतिः वर्ततइतिशेषः ॥ १८ ॥
 याचितः भरतायप्रसन्नोभवेतिप्रार्थितः । प्रसादादु-
 वाच प्रसादंप्राप्त्युवाच । ल्यब्लोपेपञ्चमी ॥ १९ ॥
 गुरुवृत्तिः ज्येष्ठानुवर्तनं । दमः इन्द्रियनिग्रहः ।
 राज्यालोलत्वमितियावत् । साधूनांचानुयायिता सच्चि-
 त्तानुवर्तनं । इत्येतन्नयंत्वयियुक्तमित्यन्वयः ॥ २० ॥

जाने योगप्रभावेनेतिशेषः । दृढीकरणमस्त्वित्यपृच्छं ।
 स्थूणानिखननन्यायेनदृढीकर्तुमपृच्छमित्यर्थः । कीर्तिं
 रामविषयसौभ्रात्रजनितां । समभिवर्धयन् । “लक्ष-
 णहेत्वोःक्रियायाः” इतिहेत्वर्थेशतृप्रत्ययः ॥ २१ ॥
 रामंजाने देशविशेषेस्थितंरामंजानइत्यर्थः ॥ २२ ॥
 कामंअभीष्टं । कामार्थकोविदः काङ्क्षितार्थप्रदानदक्षेत्य-
 र्थः ॥ २३ ॥ प्रतीतरूपः प्रसिद्धकीर्तिः । “रूपंय-
 शस्याभिरूप्येवर्णेचैवनिरूपणे” इतिनिघण्टुः ।
 यद्वा प्रतीतरूपः प्रकर्षेणहृष्टः । प्रशंसायोरूपम् ।
 चकारबुद्धिंचेति नह्युक्तिरन्याबुद्धिरन्येतिभावः ॥ २४ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने नवतितमः
 सर्गः ॥ ९० ॥

ती० मदन्तरे मयाविना । ति० मदन्तरे मद्विषये । यत्तुमयाविनेत्यर्थइति तत्र । अन्तरेणेत्यव्ययस्यैवतदर्थत्वात् । ममत्व-
 सरवाचीअन्तरशब्दइतिनदोषः । शि० मदन्तरे ममअन्तरःकूरगमनंयस्मिन्काले तस्मिन् ॥ १६ ॥ ति० दृढीकरणमन्यथा-
 भावान्विवृत्तिः । बहूनामप्रेउक्तोह्यर्थेनान्यथाकर्तुंशक्यते । मुख्यप्रयोजनमाह—कीर्तिसमभिवर्धयन् । असर्वज्ञजनंप्रतीतिशेषः ।
 हेतौशता । कीर्त्यभिवृद्धिहेतवेऽपृच्छमित्यर्थः ॥ २१ ॥ स० कामार्थं कामितार्थं तद्दानइतियावत् । कोविद । यद्वा सुप्राज्ञे-
 त्युपसर्गद्वयेनधर्मविषयकज्ञानवत्त्वस्योक्तत्वादत्रकामार्थयोःकोविदेत्यर्थः ॥ २३ ॥ शि० उदारदर्शनः उदारंभरद्वाजौदार्यंपश्य-
 तिसः । प्रतीतरूपः प्रतीतंबोधितंरूपंरामानुयायित्वरूपस्वरूपंयेनसंभरतः ॥ २४ ॥ इतिनवतितमस्सर्गः ॥ ९० ॥

[पा०] १ ख. ड. छ. ज. झ. ट. चास्याभि. ग. चप्रतिवन्दितुं. २ ड. च. छ. झ. व. ट. तं. ३ ग. गतिं. ४ ड. छ.
 ट. भगवान्. ५ ख. घ. ज. वसत्यसौ. ६ क. घ. ज. साधूनामनु. ७ क.—घ. च. छ. ज. ट. आपृच्छं. ८ क.—घ.
 च.—झ. ट. तवात्यर्थ. ९ ड. छ. झ. ट. अयं. १० व. एनं. ११ ड. छ. ट. महाश्रमेतदा. क.—घ. ज. तदामहाश्रमे.
 झ. तदाश्रमेतदा.

एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

ससैन्यपरिवाराय भरताय तपोमहिम्ना भरद्वाजकृतात्यद्भुतातिथ्यकरणप्रकारवर्णनम् ॥ १ ॥

कृतबुद्धिं निवासाय तत्रैव स मुनिस्तदा ॥ भरतं कैकयीपुत्रमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ॥ १ ॥
 अत्रवीद्धरस्तत्त्वेन नन्विदं भवता कृतम् ॥ पाद्यमर्घ्यं तथाऽऽतिथ्यं वने यदुपपद्यते ॥ २ ॥
 अथोवाच भरद्वाजो भरतं प्रहसन्निव ॥ जाने त्वां प्रीतिसंयुक्तं तुष्ट्येस्त्वं येन केनचित् ॥ ३ ॥
 सेनायास्तु तैवैतस्याः कर्तुमिच्छामि भोजनम् ॥ मम प्रीतिर्यथारूपा त्वमहो मनुजोधिप ॥ ४ ॥
 किमर्थं चापि निक्षिप्य दूरे बलमिहागतः ॥ कस्मान्नेहोपयातोसि सबलः पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥
 भरतः प्रत्युवाचेदं प्राञ्जलिस्तं तपोधनम् ॥ ससैन्यो नोपयातोस्मि भगवन्भगवद्भयात् ॥ ६ ॥
 राज्ञा च भगवन्नित्यं राजपुत्रेण वा संदा ॥ यत्नतः परिहर्तव्या विषयेषु तपस्विनः ॥ ७ ॥
 वाजिमुख्या मनुष्याश्च मत्ताश्च वरवारणाः ॥ प्रच्छाद्य भगवन्भूमिं महतीमनुयान्ति माम् ॥ ८ ॥
 ते बृक्षानुदकं भूमिमाश्रमेषूटजांस्तथा ॥ न हिंस्युरिति तेनाहमेक एव समागतः ॥ ९ ॥
 आनीयतामितः सेनेत्याज्ञप्तः परमर्षिणा ॥ ततस्तु चक्रे भरतः सेनायाः समुपागमम् ॥ १० ॥
 अग्निशालां प्रविश्याथ पीत्वाऽपः परिमृज्य च ॥ आतिथ्यस्य क्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत् ॥ ११ ॥
 आह्वये विश्वकर्माणमहं त्वष्टारमेव च ॥ आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयताम् ॥ १२ ॥

तत्रैवाश्रमेनिवासाय कृतबुद्धिं निश्चितबुद्धिभरतं
 समुनिःआतिथ्येन भोजनपर्यन्तातिथिसत्काराय न्य-
 मन्त्रयत् प्रार्थयामास ॥ १ ॥ वनेयत्फलमूलादिकं ।
 उपपद्यते लभ्यते । तेनतापसाहारेणातिथ्यंकृतंननु
 एतावन्मात्रेणतुष्टोस्मीतिभावः ॥ २ ॥ प्रहसन्निव प्रहा-
 सावेदकानुभावयुक्तैत्यर्थः । मुनिरितःपरंकिंकरिष्यती-
 तिभरताशयज्ञानेनहासः । त्वांप्रीतिसंयुक्तं मद्विषये
 संतुष्टंजाने । अतएवकेनचिदुपचारेणतुष्ट्यः तुष्टोभवेः
 ॥ ३ ॥ मुज्यतइतिभोजनमन्त्रं । अत्रादौतथापीत्यु-
 पस्कार्यं । तथापिममप्रीतिर्यथारूपा यादृशप्रकारा
 तथात्वमहः त्वंतथाप्रीतोभवितुमर्हइत्यर्थः । तथानुम-
 न्तुमर्हसीत्यर्थोवा ॥ ४ ॥ उक्तमेवार्थव्यतिरेकमुखेना-
 प्याह—कस्मादित्यादिना ॥ ५ ॥ भगवद्भयात् भवा-
 न्कुप्येदितिभयात् ॥ ६ ॥ विषयेषुतपस्विनः स्वकीयदे-

शेषुवर्तमानाऋषयः । यत्नतःपरिहर्तव्याः ससैन्येनत-
 त्समीपंनगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ कोपनिमित्तमाह—
 वाजिमुख्याइत्यादिना । उटजान् पर्णशालाः ॥ ८—९ ॥
 ततः सेनानिवेशस्थलात् । इतः इह । समुपागमं
 समानयनं ॥ १० ॥ अग्निशालाप्रवेशःपावनत्वार्थः ।
 देवतासन्निधानस्थलत्वात् । अपःपीत्वा त्रिरितिशेषः ।
 “त्रिराचामेत्” इतिश्रुतेः । परिमृज्य आस्यंद्विरितिशे-
 षः । “द्विःपरिमृज्य” इतिश्रुतेः । चकारेण “सकृदुप-
 स्पृश्यशिरश्चक्षुषीनासिकेश्रोत्रेहृदयमारभ्य ” इत्युक्त-
 संप्रहः । अनेनसर्वकर्माङ्गमाचमनमितिदर्शितं । क्रिया-
 हेतोः करणनिमित्तं ॥ ११ ॥ आह्वानमन्त्रमाह—
 आह्वयइत्यादिना । आह्वयइत्यात्मनेपदमार्षं । विश्व-
 कर्मा सर्वशिल्पकर्ता । त्वष्टातु तक्षणेनगृहादिनिर्माता ।
 यद्वा त्वष्टारमेवचेत्यवधारणेनासुरविश्वकर्माभयोव्या-

ति० आतिथ्येन विशिष्टभोजनोपेतातिथिसत्काररूपहेतुना । फलमपिहेतुः ॥ १ ॥ ति० वनवासित्वेनदरिद्रत्वादेतदधिकृति-
 थ्यकरणेऽसामर्थ्यमन्यतइत्याशयेन—प्रहसन्निवेति ॥ ३ ॥ ति० भगवद्भयात् भगवदाश्रमपीडाप्रसङ्गभयादित्यर्थः ॥ ६ ॥
 स० तवराजलंकथमितिमुनिशङ्केतेतिमलाऽऽह—राजपुत्रेणवेति । शि० हेभगवन् तपस्विनोविषयेषु तत्समीपवर्तिदेशेषु

[पा०] १ च. तुष्ट्यलं. २ ड. झ. ट. तवैवास्याः. ३ क. तथाहो. ४ क.—ट. मनुजर्षभ. ५ ख. चविनिक्षिप्य. ६ क.
 दूरेचबलमागतः. ७ ग. च. प्राञ्जलिस्तु. ८ ड. छ. झ. ट. नसैन्येनोप. ९ क. ख. ड. च. छ. झ. व. ट. राज्ञाहि. ग.
 राज्ञातु. १० ड. च. छ. झ. ट. तथा. ख. ग. सता. ११ च. विषयेषु. १२ क. महतींभूमिंभगवन्ननुयान्ति. १३ क. ख. ड.
 च. छ. झ. व. ट. एवागतस्ततः. १४ ड. छ. झ. ट. तथानु. क. ख. घ. च. व. तथातु. ग. तथास. १५ घ. प्रविश्याद्य.
 १६ ख. ग. आतिथ्यसत्क्रिया. १७ च. तच्च.

आह्वये लोकपालांस्त्रीन्देवाञ्शक्रमुखांस्तथा ॥ आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयताम् ॥ १३ ॥
 प्राक्स्नोतसश्च या नद्यः प्रत्येकस्नोतस एव च ॥ पृथिव्यामन्तरिक्षे च सहायान्त्वद्य सर्वशः ॥ १४ ॥
 अन्याः स्रवन्तु मैरेयं सुरामन्याः सुनिष्ठिताम् ॥ अपराश्रोदकं शीतमिक्षुकाण्डरसोपमम् ॥ १५ ॥
 आह्वये देवगन्धर्वान्विश्वावसुहहाहुहून् ॥ तथैवाप्सरसो देवीर्गन्धर्वीश्चापि सर्वशः ॥ १६ ॥
 घृताचीमथ विश्वार्चीं मिश्रकेशीमलम्बुसाम् ॥ नागदन्तां च हेमां च हिमामद्रिकृतस्थलाम् ॥ १७ ॥
 शक्रं याश्चोपतिष्ठन्ति ब्रह्माणं याश्च योषितः ॥ सर्वास्तुम्बुरुणा सार्धमाह्वये सपरिच्छदाः ॥ १८ ॥
 वनं कुरुषु यदिव्यं वासोभूषणपत्रवत् ॥ दिव्यनारीफलं शश्वत्तकौबेरमिहेतु च ॥ १९ ॥
 इह मे भगवान्सोमो विधत्तमन्नमुत्तमम् ॥ भक्ष्यं भोज्यं च चोष्यं च लेह्यं च विविधं बहु ॥ २० ॥
 विचित्राणि च माल्यानि पादपप्रच्युतानि च ॥ सुरादीनि च पेयानि मांसानि विविधानि च ॥ २१ ॥

वर्त्यते । तत्र आतिथ्यनिमित्तं संविधीयतां गृहादि-
 संविधानंक्रियतां ॥ १२ ॥ वक्ष्यमाणान्नपानादिरक्ष-
 णायलोकपालानाह्वयति—आह्वयइति । शक्रमुखान्
 इन्द्रप्रधानान् । शक्रस्यपृथङ्निर्देशात् । त्रीलोकपालान्
 यमवरुणकुबेरान् । देवानित्यग्न्यादयश्च्यन्ते । संवि-
 धीयतां पालनंक्रियतां ॥ १३ ॥ सर्वानदीर्द्धेधाविभ-
 ज्याह्वयति—प्राक्स्नोतसइति । सह युगपत् ॥ १४ ॥
 तासांकर्तव्यमाह—अन्याइति । अन्याःकाश्चन मैरेयं
 मिरादेशेभवंखर्जूरदिहेतुकंमद्यविशेषं । सुरां “गौडी-
 पैष्टीचमाध्वीचविज्ञेयात्रिविधासुरा” इत्युक्तांत्रिविधां
 सुरां । सुनिष्ठितां सुनिष्पादितां । इक्षुकाण्डरसो-
 पमं काण्डोवर्गः ॥ १५ ॥ गानार्थमाह्वयति—
 आह्वयइति । देवगन्धर्वान् मनुष्यगन्धर्वभिन्नान् ।
 हहाहुहूनिचिच्छान्दसोह्रस्वः । अप्सरसांद्वैविध्यमाह—
 देवीर्गन्धर्वीरिति । देवीः देवजातीः । गन्धर्वीः
 गन्धर्वजातीः । अतएव “एतेवैगन्धर्वाप्सरसांगृहाः”
 इति श्रौतप्रयोगः ॥ १६ ॥ आवश्यकत्वेनप्र-
 धानाप्सरसोविशिष्याह्वयति—घृताचीमित्यादिना ।
 घृतवदञ्च्यतेपूज्यतइतिघृताची । विश्वैःसमस्तैःअ-
 ञ्च्यतइतिविश्वाची । मिश्रकेशीं निरन्तरकेशीं
 श्रेष्ठकेशींवा । बुसेभ्योलमलंबुसां बुसाबुधाः
 देवाः वर्णविपर्ययः । नागानादन्ताइवशुभ्राःदन्ताः
 यस्यास्तांनागदन्तां । हेमां हेमवर्णां । पुनश्चहेमामि-
 तिपाठे पूर्वोक्तहेमापेक्षयाअस्याव्यावृत्तिमाह—अद्रि-

कृतस्थलामिति । अद्रौमहेन्द्रेमयेनकृतनिवासां स्वयंप्र-
 भाबिलस्थामित्यर्थः । हिमामितिपाठे हिमवच्छीतला-
 ज्ञीं । यद्वा हिममस्यास्तीतिहिमा । अद्रिकृतस्थलाचा-
 न्या । एवमेतान्यन्वर्थनामानि ॥ १७ ॥ शक्रंयाउप-
 तिष्ठन्ति रम्भोर्वशीमेनकादयः । ब्रह्माणं चतुर्मुखं ।
 तल्लोकैष्यप्सरसः सन्ति । “तं पञ्चशतान्यप्सरसांप्र-
 तिधावन्ति” इतिश्रुतेः । इदंचमतान्तरमनुसृत्योक्तं ।
 तुम्बुरुणा तासांगानशिक्षकेण । सपरिच्छदाः नृत्य-
 गीताद्युपकरणसहिताः सालंकारावा ॥ १८ ॥ भोगो-
 पकरणान्याह्वयभोगस्थानान्याह्वयति—वनमिति । वनं
 चैत्ररथाख्यं । तच्चोत्तरकुरुदेशेवर्तते । दिव्यं देवार्हं ।
 वासोभूषणान्येवपत्राण्यस्मिन्सन्तीतिवासोभूषणपत्र-
 वत् । शश्वत् सर्वदा । दिव्यनार्यएवफलानियस्मि-
 स्तत्तथा एवंभूतंयत्कौबेरमस्ति तत् इहवने एतु आग-
 च्छतु । उत्तरदिक्पालत्वेनकुबेराधिष्ठितत्वात्कौबेरमि-
 त्युक्तं । इयंचकुबेरंप्रत्येवोक्तिः । नदीनामिववनस्याह्वा-
 नं तदधिष्ठातृदेवताद्वारा ॥ १९ ॥ एवंकुबेरंप्रत्युक्त्वा-
 ऽन्नपतिंचन्द्रंप्रत्याह—इहेति । मे मन्निमित्तं । भग-
 वान् माहात्म्यवान् । सोमः ओषधीनामधिपतिश्चन्द्रः
 उत्तममन्नं विधत्तां संपादयतु । अन्नंचतुर्विधत्वेनवि-
 शेषयति—भक्ष्यमित्यादि । भक्ष्यं खाद्यमपूपादि ।
 भोज्यं ओदनादि । चोष्यं शुष्कादि । लेह्यं रसायना-
 दि । विविधं एकैकमनेकविधं । तदपिबहु अनल्पं
 ॥ २० ॥ पादपप्रच्युतानि नवानीतिभावः ॥ २१ ॥

राज्ञातत्पुत्रेणवायत्ततःपरिहर्तव्याः त्यक्तव्याः । उपद्रवाइतिशेषः । एतेनोपद्रवभीतेरेवसैन्यंनानात्रीतमितिसूचितम् ॥ ७ ॥ ति० ताःस-

[पा०] १ ख. ड. छ. झ. ट. श. कपुरोगमान्. घ. त्रिभिमुखांस्तथा. २ ड. छ. झ. ट. तिर्यक्स्नोतसः. ३ झ. समाया-
 न्त्वद्य. ४ ख. ग. ज. ञ. सुनिष्ठिताः. ५ घ. खण्ड. ६ ख. ग. वाप्सरसस्तर्वागधर्वाः. ड. छ. झ. वाप्सरसोदेवगन्धर्वैश्चापि.
 ७ ग. घृताचीमपि. ८ क. ख. ग. ड. छ. झ. ट. नागदन्तां. ९ छ. झ. ट. सोमामद्रिकृतस्थली. ख. ग. हिमाद्रीच. च. ज.
 ञ. भीमामद्रि. १० क. ड. च. छ. झ. ञ. ट. भामिनीः. ११ क. ख. ड.—ञ. मिहैवतु. ग. मिहैतिच. १२ ग. पेयंच.

एवं समाधिना युक्तस्तेजसाऽप्रतिमेन च ॥ शीक्षास्वरसमायुक्तं तपसा चाब्रवीन्मुनिः ॥ २२ ॥
 मनसा ध्यायतस्तस्य प्राङ्मुखस्य कृताञ्जलेः ॥ आजग्मुस्तानि सर्वाणि दैवतानि पृथक्पृथक् ॥ २३ ॥
 मलयं दूर्ध्वं चैव ततः खेदनुदोऽनिलः ॥ उँस्पृश्य ववौ युँक्त्या सुप्रियात्मा सुखः शिवः ॥ २४ ॥
 ततोऽभ्यवर्तन्त घना दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ दिव्यदुन्दुभिघोषश्च दिक्षु सर्वासु शुश्रुवे ॥ २५ ॥
 प्रववुश्चोत्तमा वाता ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ प्रजगुर्देवगन्धर्वा वीणाः प्रमुमुचुः स्वरान् ॥ २६ ॥
 स शब्दो द्यां च भूमिं च प्राणिनां श्रवणानि च ॥ विवेशोच्चारितः श्लक्ष्णः समो लयगुणान्वितः ॥ २७ ॥
 तस्मिन्नुपरते शब्दे दिव्ये श्रोतुंमुखे नृणाम् ॥ ददर्श भारतं सैन्यं विधानं विश्वकर्मणः ॥ २८ ॥
 बभूव हि समा भूमिः समन्तात्पञ्चयोजना ॥ शाद्वलैर्बहुभिश्छन्ना नीलवैडूर्यसन्निभैः ॥ २९ ॥
 तस्मिन्बिल्वाः कपित्थाश्च पनसा बीजपूरकाः ॥ आमलक्यो बभूवुश्च चूताश्च फलभूषणाः ॥ ३० ॥

एवमाह्वानेशक्तिविशेषं दर्शयति—एवमित्यादिना । समाधिना योगेन तपसा ज्ञानेन । यद्वा अनशनादिकाय क्लेशरूपेण । अतएव तेजसा अनागमेदण्डनसामर्थ्येन च युक्तः मुनिः शीक्षास्वरसमायुक्तं शीक्ष्यन्ते उपदिश्यन्ते वर्णस्वराद्यो नयेति शीक्षा छान्दसोदीर्घः । शीक्षाप्रतिपाद्यस्वरयुक्तमिति क्रियाविशेषणं । “दुष्टः” शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । सर्वाङ्गप्रयोजमानं हि नस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतो पराधात् । इति स्वरपराधस्य प्रत्यवायहेतुलश्रवणात् । एवं आह्वये विश्वकर्माणमित्यारभ्योक्तरीत्या । अब्रवीत् आह्वानमन्त्रानजपदित्यर्थः ॥ २२ ॥ मनसा अनन्यपरेणेत्यर्थः । ध्यायतः निरन्तरं चिन्तयतः । प्राङ्मुखस्येत्यदृष्टविशेषार्थः । कृताञ्जलेरिति आह्वानमुद्रोक्ता । तानि पूर्वोक्तानि दैवतानि विश्वकर्मादीनि । मुनिदृष्टिविषयत्वाय पृथक्पथक् आजग्मुः ॥ २३ ॥ मलयश्चन्दनालयः दूर्ध्वस्तत्समीपस्थश्चन्दनोत्पत्तिस्थानभूतो गिरिः तदुभयंचोपस्पृश्य सुप्रियात्मा सुप्रियस्वभावः सुगन्धइत्यर्थः । अतएव सुखः सुखकरः । शिवः शीतलः । युक्त्या अङ्गस्पर्शेन । खेदनुदः खेदनिवर्तकः । “इगुपध—” इत्यादिना कप्रत्ययः । अनिलः वायुः । ततः गिरिद्वयाद्ववौ । इन्द्राद्याह्वानेन वाय्वा-

द्याह्वानमर्थसिद्धं ॥ २४ ॥ घनाः निरन्तराः । “घनं निरन्तरं सान्द्रं” इत्यमरः । पुष्पवृष्टयोभ्यवर्तन्त आसन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥ प्रववुश्चोत्तमावाता इति पूर्वोक्तस्यैवाविच्छेदोच्यते । वीणाः प्रमुमुचुः स्वरान् वीणाशब्देन वीणावन्तोलक्ष्यन्ते । तदेकपरत्वव्यञ्जनाय स्वरान्मुमुचुः उत्पादयामासुः । असिश्छिनत्तीति वत्करणे कर्तृत्वोपचारोवा ॥ २६ ॥ सशब्दः द्यां च भूमिं च अधिवसतामिति शेषः । प्राणिनां श्रवणानि श्रोत्राणि विवेश । सशब्दः कीदृशः उच्चारितः वीणादिभिरुत्पादितः । श्लक्ष्णः कोमलः । समः निषादादिषुकुत्रचित् औत्कट्यरहितः मन्द्रमध्यमतारश्चुतिसाम्ययुक्तोवा । लयगुणान्वितः लयोनामनुत्तगीतवाद्यानामेककालविरामः स एव गुणस्तेनान्वितः ॥ २७ ॥ तस्मिन्निति । अनेन गन्धर्वाप्सरसामागमनमात्रं सूचितं । विधानं निर्माणं । तच्च प्रपञ्चयिष्यति—चतुःशालानीत्यादिना ॥ २८ ॥ देवताकृत्यमाह—बभूवेति । शाद्वलैः बालतृणवत्प्रदेशैः । छन्ना व्याप्ता । नीलवैडूर्यसन्निभैः इन्द्रनीलवैडूर्याभ्यां तुल्यैः ॥ २९ ॥ तस्मिन् भूप्रदेशे । बीजपूरकाः मातुलङ्गकाः । फलान्येव भूषणानियेषांते फलभूषणा इति सर्ववृक्षविशेषणं । आमलक्यो बभूवु-

र्वाभामिनीः आह्वये इति संबन्धः । कतक० ब्राह्मणमिति पाठे बृहस्पतिया उपतिष्ठन्तीत्यनुकर्षः ॥ १८ ॥ स० घनाः मेघाः । कुसुमवृष्टयः कुसुमवृष्टीः । भरद्वाजतपःप्रभावेण जलवर्षणशीलानामपि पुष्पाभिवर्षित्वं द्रष्टव्यं । यद्वा मेघपुष्पशब्दस्य जलवाचकत्वात् तत्पर्यायेण जलस्य ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥ शि० उत्तमाः अनुकूलाः वाताः प्रीत्यतिशयेन विविधजनव्यजनसंभूतपवनाः । प्रववुः चेलुः ।

[पा०] १ ड छ. झ. ट. सुव्रतश्चा. २ क. च. तपसा. ३ ज. दुर्ध्वं. ४ छ. स्पृश्याययौ. ५ घ. युक्तः. ६ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. सुखं. ७ घ. ड. झ. ट. ततोऽभ्यवर्तन्त. ख. ततो ह्यवर्तन्त. ८ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. देवदुन्दुभि. क. ग. देवदुन्दुभिनिर्घोषो. ९ ग. जगुश्च देव. १० ड. छ. झ. ट. शोचावचः. क. ग. च. ज. शोचरितः. ११ ड. छ. झ. ट. तस्मिन्नेवंगते. १२ क. ड.—ट. श्रोत्रमुखे. ख. श्रोतुंमुखे. १३ ड. बभूवतु. १४ ड. च. छ. झ. ज. ट. योजनं. १५ च. ज. न्कपित्थावित्वाश्च. १६ क. च. ज. आमलक्यो यजं वृक्षबभूवुः. १७ ड. छ. झ. ट. भूषिताः.

उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च वनं दिव्योपभोगवत् ॥ आजगाम नदी दिव्या तीरजैर्बहुभिर्वृता ॥ ३१ ॥
 चतुःशालानि शुभ्राणि शालाश्च गजवाजिनाम् ॥ हर्म्यप्रासादसंवाधास्तोरणानि शुभानि च ॥ ३२ ॥
 सितमेघनिभं चापि राजवेश्म सुतोरणम् ॥ दिव्यमाल्यकृताकारं दिव्यगन्धसमुक्षितम् ॥ ३३ ॥
 चतुरश्रमसंवाधं शयनासनयानवत् ॥ दिव्यैः सर्वरसैर्युक्तं दिव्यभोजनवस्त्रवत् ॥
 उपकल्पितसर्वान्नं धौतनिर्मलभाजनम् ॥ ३४ ॥
 कृत्स्नसर्वासनं श्रीमत्स्वास्तीर्णशयनोत्तमम् ॥ प्रविवेश महाबाहुरनुज्ञातो महर्षिणा ॥
 वेश्म तद्रत्नसंपूर्णं भरतः केकयीसुतः ॥ ३५ ॥
 अनुजग्मुश्च तं सर्वे मन्त्रिणः सपुरोहिताः ॥ बभूवुश्च मुदा युक्ता दृष्ट्वा तं वेश्मसंविधिम् ॥ ३६ ॥
 तत्र राजासनं दिव्यं व्यजनं छत्रमेव च ॥ भरतो मन्त्रिभिः सार्धमभ्यवर्तत राजवत् ॥ ३७ ॥
 आसनं पूजयामास रामायाभिप्रणम्य च ॥ वालव्यजनमादाय न्यषीदत्सचिवासने ॥ ३८ ॥
 आनुपूर्व्यान्निषेदुश्च सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः ॥ ततः सेनापतिः पश्चात्प्रशास्ता च निषेदतुः ॥ ३९ ॥
 ततस्तत्र मुहूर्तेन नद्यः पायसकर्दमाः ॥ उपातिष्ठन्त भरतं भरद्वाजस्य शांसनात् ॥ ४० ॥
 तीसामुभयतःकूलं पाण्डुमृत्तिकलेपनाः ॥ रम्याश्चावसथा दिव्या ब्रह्मणस्तु प्रसादजाः ॥ ४१ ॥

रितिपाठः ॥ ३० ॥ वनं आहूतंकौबेरवनं । दिव्योप-
 भोगवत् दिव्योपभोगार्हं । नदीतिजात्यैकवचनं ।
 तीरजैः वृक्षैरितिशेषः ॥ ३१ ॥ चतुःशालानि संजव-
 नानि । “चतुःशालंसंजवनं” इतिहलायुधः । आज-
 गुरिति विपरिणामः । तोरणानि बन्धनमालाः । “ब-
 न्धीबन्धनमालातुतोरणं परिकीर्तितं” इतिहलायुधः ।
 वन्दनमालेतिपाठान्तरं ॥ ३२ ॥ सितमेघेत्यारभ्य
 धौतनिर्मलभाजनमित्यन्तमेकंवाक्यं । आजगामेति
 क्रियाद्रष्टव्या । सितमेघनिभं सुधालेपनधवलत्वात् ।
 दिव्यमाल्यकृताकारं दिव्यमालाभिःकृतालंकारं । दिव्य-
 गन्धैर्दिव्यचन्दनैः समुक्षितं सिक्तं । चतुरश्रं चतु-
 ष्कोणं । असंवाधं विशालं । शयनासनयानवत्
 यानं शिबिकादि । रसैः शर्करादिभिः । दिव्यभो-
 जनवस्त्रवत् दिव्यभोजनानिसूक्ष्मशाल्यन्नादीनि दिव्य-
 वस्त्राणिसूक्ष्मवस्त्राणि । उपकल्पितानि सर्वान्नानि
 नानाविधापूपादीनियस्मिस्तत् । धौतनिर्मलभाजनं
 धौतत्वेननिर्मलानिभाजनानियस्मिन् तत्तथा ॥ ३३

—३४ ॥ कृत्स्नसर्वासनमित्यत्रस्नानभोजनाद्यासना-
 न्युच्यन्ते । शयनासनेत्यत्रराजासनंतत्साहचर्याच्छय-
 नंचमहाशयनं । स्वास्तीर्णशयनोत्तममित्यत्रनिर्द्वार्थ-
 शयनं । तत्रभरतस्यप्रवेशमाह—प्रविवेशेति । महा-
 बाहुरित्यनेनतदर्हत्वमुच्यते । केकयीसुतइत्यनेन
 केकयीदत्तराज्येप्यनादरः किमत्रआदरंकरिष्यतीति
 द्योत्यते । महर्षिणा भरद्वाजेन ॥ ३५ ॥ वेश्मसंवि-
 धिं वेश्मसंविधानं ॥ ३६ ॥ राजासनं राजार्हासनं ।
 अभ्यवर्ततअभितोवर्तिष्ठ प्रदक्षिणंकृतवानितियावत् ।
 राजवत् राजतुल्यं राममिवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ आसनं
 पूजयामासेत्यत्र राजवदित्यनुकर्षः । रामाय आसनो-
 परिस्थितत्वेनभाविताय । वालव्यजनमादाय स्वशेष-
 त्वानुगुणतयेतिभावः । सचिवासने सचिवायैकृते
 आसने सिंहासनाधःप्रदेशस्थइत्यर्थः ॥ ३८ ॥
 सेनापतिः दण्डनायकः । प्रशास्ता शिबिरनियन्ता
 ॥ ३९ ॥ मुहूर्तेन अल्पकालेन ॥ ४० ॥ उभयतः-
 कूलं उभयोःकूलयोरित्यर्थः । पाण्डुमृत्तिकलेपनाः

अतएवपूर्वेणनयौनरुक्त्यम् ॥ २६ ॥ ती० राजवत् राजार्हं । राजार्हमासनादिकंसर्वप्रदक्षिणंचकारेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ति०
 अत्रेदंबोधं । भरतेनवाचोक्तमपिराज्यानभिलाषलोकानश्रद्धयुः । अतःक्रियायापिसर्वलोकप्रत्यायनायमहर्षिणातपोव्ययेनापीदृश-
 मातिथ्यकरणम् । किंच पुष्पादिभिःपूजेवेद्यमपिक्रियाविष्णोरंशभूतभरततुष्ट्यइतितत्करणं । किंचभरतंप्रति लंदुष्टबुद्ध्याऽऽगतोसिक्कि-

[पा०] १ क. ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. सौम्या. २ क. ज. कूलजैः. ग. घ. कूलजैरुपशोभिता. ३ छ. झ. ञ. ट.
 संयुक्ततोरणानि. ड. संयुक्ताः. ख. ग. च. संघाताः. ४ ख. ग. चारु. ५ ख. घ.—ट. शुक्लमाल्य. ग. शुक्लमाला. ६ छ-
 कृतसर्वासनं. ७ ग. छ. झ. ट. तेसर्वे. ८ क. ख. घ. च. ज. झ. ञ. तंदृष्ट्वा. ९ ड. छ. झ. ट. न्यषीदत. १० क. च.
 न. तेजसा. ११ ड. छ. झ. ट. आसां. १२ क. ख. ग. ड.—ट. ब्राह्मणस्य.

तेनैव च मुहूर्तेन दिव्याभरणभूषिताः ॥ आगुर्विंशतिसाहस्रा ब्रह्मणा प्रहिताः स्त्रियः ॥ ४२ ॥
 सुवर्णमणिमुक्तेन प्रवालेन च शोभिताः ॥ आगुर्विंशतिसाहस्राः कुबेरप्रहिताः स्त्रियः ॥ ४३ ॥
 याभिर्गृहीतः पुरुषः सोन्माद इव लक्ष्यते ॥ आगुर्विंशतिसाहस्रा नन्दनादप्सरोगणाः ॥ ४४ ॥
 नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्रवराः सूर्यवर्चसः ॥ एते गन्धर्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥ ४५ ॥
 अलम्बुसा मिश्रकेशी पुण्डरीकाऽथ वामना ॥ उपानृत्यन्तु भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ४६ ॥
 यानि माल्यानि देवेषु यानि चैत्ररथे वने ॥ प्रयागे तान्यदृश्यन्त भरद्वाजस्य तेजसा ॥ ४७ ॥
 बिल्वा मार्दङ्गिका आसञ्जश्याग्राहा विभीतकाः ॥ अश्वत्था नर्तकाश्चासन्भरद्वाजस्य शासनात् ४८
 ततः सरलतालाश्च तिलका नक्तमालकाः ॥ ग्रहृष्टास्तत्र संपेतुः कुब्जा भूत्वाऽथ वामनाः ॥ ४९ ॥
 शिशुपामलकीर्जम्ब्वो याश्चान्याः काननेषु ताः ॥ मालती मल्लिकाजातिर्याश्चान्याः कानने लताः ॥ ५० ॥
 प्रमदाविग्रहं कृत्वा भरद्वाजाश्रमेऽवदन् ॥ सुराः सुरापाः पिबत पायसं च बुभुक्षिताः ॥
 मांसानि च सुमेध्यानि भक्ष्यन्तां यावदिच्छथ ॥ ५१ ॥

सुधानुलिप्ताइत्यर्थः । “ ड्यापोः ” इतिह्रस्वः । ब्रह्मणः भरद्वाजस्य । उपातिष्ठन्तेत्येतदनुषज्यते ॥ ४१ ॥ आगुः आजगमुः । सहस्रमेवसाहस्रं । ब्रह्मणा चतुर्मुखेन । स्त्रियः अप्सरसः ॥ ४२ ॥ सुवर्णमणिमुक्तेन सुवर्णानिसुवर्णमयाभरणानिमणयोरत्नानिमुक्ताश्चसुवर्णमणिमुक्तेन । “ जातिरप्राणिनां ” इति एकवद्भावः ॥ ४३ ॥ गृहीतः आलिङ्गितः । याभिः यैरित्यर्थः । एतदर्धस्यपूर्वेणवान्वयः । कुबेरप्रहिताः गन्धर्वाप्सरसः । तथाहिश्रुतिः “ गन्धर्वाप्सरसोवा एतमुन्मादयन्ति । यउन्मादयति ” इति । याभिर्गृहीताःपुरुषाःसोन्मादाइतिहोच्यतइतिचपाठः । तदा उच्यते श्रुत्येतिशेषः । हेतिप्रसिद्धौ ॥ ४४ ॥ नारदोब्रह्मपुत्रादन्यः । तुम्बुरुसाहचर्यात् । सहिपर्वतसहचरः । आह्वानसमयेतुम्बुरुणेत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् । गन्धर्वराजानइतिटजभावार्थः ॥ ४५ ॥ भरतमुपानृत्यन् भरतमुद्दिश्याधिकमनृत्यन् । “उपोधिकेच” इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । अत्रभरद्वाजस्यशासनादुपानृत्यन्नित्यनेन भरतस्यरामेवृत्तिविशेषमातिथ्यव्याजेनपरीक्षितवानृषिरितिगम्यते ॥ ४६ ॥ एवंभरतस्यरामशेषतयैवावस्थानंनतुभोगलौल्येनेत्युक्त्वासेनाभोगंप्रपञ्चय-

ति—यानीत्यादिना । देवेषु देवोद्यानेषु नन्दनादिष्वित्यर्थः । चैत्ररथस्यपूर्वकुरुदेशस्थत्वेनोक्तेरिदंचैत्ररथंतद्बोध्यं । प्रयागे प्रयागस्थितभरद्वाजाश्रमवनवृक्षेष्वित्यर्थः । तेजसा प्रभावेन ॥ ४७ ॥ आहूतानांभरतशेषत्वेनविनियोगात्सैनिकानांनर्तकादीनिदर्शयति—बिल्वाइति । बिल्वाः बिल्ववृक्षाः । मार्दङ्गिकाः मृदङ्गवादाकाः । “तदस्यशिल्पम्” इतिठक् । आसन् तद्रूपास्तत्कार्यकारिणोभवन्नित्यर्थः । विभीतकाः कलि-वृक्षाः । शम्याग्राहाः तालग्राहकाआसन् । “ शम्या यज्ञायुधेतालेमशकेचक्रियान्तरे ” इतिवैजयन्ती । भरतेचोक्तं “ वह्नितालशम्यातालक्रिया ” इति ॥ ४८ ॥ सरलाः देवदारुविशेषाः । तालाः प्रसिद्धाः । तिलकाः क्षुरकनामकावृक्षाः । नक्तमालकाः करञ्जनाख्यावृक्षाः । कुब्जाः स्थगुमन्तः । वामनाः ह्रस्वाः । संपेतुः संपन्नाः ॥ ४९ ॥ अथस्त्रीलिङ्गवृक्षाणांस्त्रीभावपरिग्रहमाह—शिशुपेत्यादि । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं । शिशुपादयःप्रमदाविग्रहंकृत्वा यावदिच्छथ तावद्भक्ष्यन्तामित्यवदन्नितिसंबन्धः । सुरापाः हेसुरापानप्रवृत्ताः । इमाःसुराःपिबत । हेबुभुक्षिताः पायसपानेच्छवः । इदंपायसंभक्ष्यतामितिवचनविपरिणामेनानु-

मितिप्रश्ने तस्यर्वैरसर्वज्ञत्वासामर्थ्यादिशङ्कावारणायस्वसामर्थ्यदर्शनं । अपिच भगवदेकचित्तानांस्वर्गसुखमिहापिभवतीतिभगवद्राम-

[पा०] १ क. च. युक्तेन. २ च. ज. विभूषिताः. क. चभूषिताः. ३ ख. सहिताः. ४ ख. चोद्यते. ५ ड. गौप्ताप्रभया. झ. ज. ट. गौपःप्रभया. ६ च. ज. पुण्डरीकाच. ७ ड. छ. झ. ज. ट. उपानृत्यन्त. ८ ड. तासर्वाभरद्वाजस्य. ९ क. च. ज. मार्दङ्गिकाश्चासन्. १० क. ड. च. छ. झ. ज. ट. तेजसा. ११ ड. छ. झ. ट. तिलकाःसतमालकाः च. तिलकानागमल्लिकाः. क. तिलकानागमल्लिकाः. १२ क. ड. छ. झ. ट. जंबूयाश्वा. १३ क. ख. घ. ड. च. ज.—ट. काननेलताः. १४ घ. मल्लिकामालती. १५ क. घ.—ट.ऽवसन्. १६ ड. च. झ. ज. ट. सुरा.

उच्छाद्य स्नापयन्ति स्म नदीतीरेषु वल्गुषु ॥ अप्येकमेकं पुरुषं प्रमदाः सप्त चाष्ट च ॥ ५२ ॥
 संवाहन्यः समापेतुर्नार्यो रुचिरलोचनाः ॥ परिमृज्य तैथान्योन्यं पाययन्ति वराङ्गनाः ॥ ५३ ॥
 हयान्गजान्खरानुष्टांस्तथैव सुरभेः सुतान् ॥ अभोजयन्वाहनपास्तेषां भोज्यं यथाविधि ॥ ५४ ॥
 इक्ष्मंश्च मधुलाजांश्च भोजयन्ति स्म वाहनान् ॥ इक्ष्वाकुवरयोधानां चोदयन्तो महाबलाः ॥ ५५ ॥
 नाश्वबन्धोश्चमाजानान् गजं कुञ्जरग्रहः ॥ मत्तप्रमत्तमुदिता चमूः सा तत्र संबभौ ॥ ५६ ॥
 तर्पिताः सर्वकामैस्ते रक्तचन्दनरूषिताः ॥ अप्सरोगणसंयुक्ताः सैन्या वाचमुदैरयन् ॥ ५७ ॥
 नैवायोध्यां गमिष्यामो न गमिष्याम दण्डकान् ॥ कुशलं भरतस्यास्तु रामस्यास्तु तथा सुखम् ॥ ५८ ॥
 इति पादातयोधाश्च हस्त्यश्वारोहबन्धकाः ॥ अनाथास्तं विधिं लब्ध्वा वाचमेतामुदैरयन् ॥ ५९ ॥
 संप्रहृष्टा विनेदुस्ते नरास्तत्र सहस्रशः ॥ भरतस्यानुयातारः स्वर्गोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ६० ॥
 नृत्यन्ति स्म हसन्ति स्म गायन्ति स्म च सैनिकाः ॥ समन्तात्परिधावन्ति माल्योपेताः सहस्रशः ॥ ६१ ॥
 ततो भुक्तवतां तेषां तदन्नममृतोपमम् ॥ दिव्यानुद्वीक्ष्य भक्ष्यास्तानभवद्भक्षणे मतिः ॥ ६२ ॥

षज्यते । सुमेध्यानि परिशुद्धानि ॥ ५०—५१ ॥
 उच्छाद्य उद्वर्तनं कृत्वा । “ उद्वर्तनोच्छादनेद्वे ” इत्य-
 मरः । तैलादिनाशरीरमर्दनं कृत्वेत्यर्थः । वल्गुषु
 रम्येषु । एकमेकमिति । “ एकंबहुव्रीहिवत् ” इति
 बहुव्रीहिवद्भावाभावार्थः । संवाहन्यः संवाहयन्त्यः
 पादसंवाहनं कुर्वन्त्यः । परिमृज्य जलार्द्रमङ्गवस्त्रादि-
 नापरिमृज्य अलंकृत्येतिवार्थः । अन्योन्यं रहसि
 पाययन्ति सुरादितिशेषः ॥ ५२—५३ ॥ वाहनपाः
 ऋषिप्रभावसिद्धावाहनपाः वाहनरक्षकाः । तेषां
 हयादीनां । यथाविधि यथायोग्यं । भोज्यं तत्तद्वाह-
 नानुगुणं भोज्यमित्यर्थः । हयादीन् अभोजयन् प्यन्त-
 त्वाद्धिकर्मकत्वं । सुरभेः सुतान् वृषभान् ॥ ५४ ॥
 महाबलाः ऋषिप्रभावसिद्धावाहनपाः । इक्ष्वाकुवरयो-
 धानां वाहनान् वाहनानि । इक्ष्मन् मधुलाजान्
 मधुमिश्रलाजान् । “ भक्षयेणमिश्रीकरणं ” इति
 समासः । चोदयन्तः भक्षणार्थप्रेरयन्तः सन्तः
 भोजयन्ति स्म ॥ ५५ ॥ अश्वबध्नातीत्यश्वबन्धः अश्व-

ग्राहकः । नाजानात् न ज्ञातवान् । तत्र हेतुमाह—म-
 तेति । मदकरद्रव्यसेवयामत्ताः प्रमत्ताः मधुपानादि-
 नाकार्यकार्यविवेकशून्याः मुदिताः सक्चन्दनादि-
 भोगातिशयेन हृष्टाः । तत्र तदा ॥ ५६ ॥ अप्सरो-
 गणाः वनलताभूताः नत्वाहूताः तासां भरतवेश्मप्रवे-
 शकथनात् । सैन्याः सेनायांसमवेताः । उदैरयन्
 उक्तवन्तः ॥ ५७ ॥ उदैरणप्रकारमाह—नेत्यादिना ।
 नगमिष्यामइत्यत्र विसर्गलोपश्छान्दसः । भरतस्य कु-
 शलमस्तु भरतो यथा तथा वातिष्ठत्वित्यर्थः । एवं राम-
 स्येत्यत्रापि । पादाभ्याममन्तीति पादाताः अतसातत्य-
 गमनइति धातुः । ते च ते योधाश्च पादातयोधाः । चका-
 राद्राधिकसमुच्चयः । हस्त्यश्वानामारोहाः सादिनः ह-
 स्त्यादिबन्धकाः तद्भृत्याः । तं विधिं सत्कारं लब्ध्वा
 अनाथाः स्वामिरहिताः स्वतन्त्रा इति यावत् । नैवायो-
 ध्यामित्येतां वाचमुदैरयन्निति संबन्धः ॥ ५८—५९ ॥
 विनेदुः जगर्जुः ॥ ६०—६१ ॥ तदन्नं पूर्वोक्तभक्ष्या-
 दिचतुर्विधात् । भक्षणे पुनर्भक्षणे । मतिरभवत्

प्रीतिमाहात्म्यं प्रदर्शयितुं दर्शनेन च तेषां तत्राधिकां प्रीतिमुत्पादयितुं तथाकरणं मुनेरिति दिक् ॥ ३८ ॥ शि० सर्वकामैः सर्वपां कामाः
 मनोरथाः येषु तैर्भक्ष्यादिभिः । तर्पिताः । ति० उदैरयन् उदैरयन् ॥ ५७ ॥ स० पदातीनां समाहारः पादातं तद्रूपायोधाः ।
 ति० अनाथाः अपरतन्त्रा इवेत्यर्थे इति कतकः । अयाचका इत्यर्थे इत्यन्ये । वक्तृणामतिहर्षयुक्ततया कवेरपि वर्णनीयमयी भावात् पुन-
 [पा०] १ ड. छ. झ. ट. उच्छोद्य. २ ड. अथैकमेकं. च. ट. अप्येकमेकपुरुषं. ३ ख. संवाहयन्तः संपेतुः. ४ क. ड.
 च. छ. झ. व. ट. विपुललोचनाः. ५ घ. ड. छ. झ. ट. तदा. ग. यथान्यायं. ६ ग. अभोजयन्तस्तदारोहाः. ७ ड. झ. ट.
 साचमूस्तत्र. ८ ड. च. झ. व. ट. कामैश्च. क. ख. घ. कामैस्तैः. ९ क. ख. ग. ड. च. झ. व. ट. मुदीरयन्. १० ख. ग.
 नचगच्छाम. ११ ड. भरतस्यास्य. १२ क.—ट. मुदीरयन्. १३ क. घ.—छ. झ. व. ट. नृत्यन्तश्च हसन्तश्च गायन्तश्चैव.
 १४ च. छ. झ. धावन्तो.

प्रेष्याश्चेत्यथ वध्वश्च बलस्थार्थं सहस्रशः ॥ बभूवुस्ते भृशं दैप्ताः सर्वे चाहतवाससः ॥ ६३ ॥
 कुञ्जराश्च खरोष्ट्राश्च गोश्वाश्च मृगपक्षिणः ॥ बभूवुः सुभृतास्तत्र नान्यो ह्यन्यमकल्पयत् ॥ ६४ ॥
 नाशुकवासास्तत्रासीत्क्षुधितो मलिनोपि वा ॥ रजसा ध्वस्तकेशो वा नरः कश्चिददृश्यत ॥ ६५ ॥
 आजैश्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसंचयैः ॥ फलनिर्व्यूहसंसिद्धैः स्रूपैर्गन्धरसान्वितैः ॥ ६६ ॥
 पुष्पध्वजवतीः पूर्णाः शुक्लस्यान्नस्य चाभितः ॥ ददृशुर्विसितास्तत्र नरा लौहीः सहस्रशः ॥ ६७ ॥
 बभूवुर्वनपार्श्वेषु कूपाः पायसकर्दमाः ॥ ताश्च कामदुघा गावो द्रुमाश्चासन्मधुसुतः ॥ ६८ ॥
 वाप्यो मैरेयपूर्णाश्च मृष्टमांसचयैर्वृताः ॥ प्रतप्तपिठरैश्चापि मार्गमायूरकौकुटैः ॥ ६९ ॥
 पात्रीणां च सहस्राणि स्थालीनां नियुतानि च ॥ न्यर्बुदानि च पात्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ ७० ॥
 स्थाल्यः कुम्भ्यः करम्भ्यश्च दधिपूर्णाः सुसंस्कृताः ॥ यौवनस्थस्य गौरस्य कपित्थस्य सुगन्धिनः ॥ ७१ ॥

भक्ष्यसौष्ठवादितिभावः ॥ ६२ ॥ प्रेष्याः परिचारकाः ।
 चेत्योदास्यः । वध्वोयोधाङ्गनाः । बलेसेनायातिष्ठन्ती-
 तिवलस्थाः । सर्वविशेषणमेतत् । अहतवाससः नूत-
 नवस्त्राः । यद्वा आहतवाससः निर्णिक्तवाससः ॥ ६३ ॥
 खरसहितोष्ट्राः खरोष्ट्राः मृगपक्षिणः क्रीडार्थसैनिकैरा-
 नीताः । सुभृताः सुवृत्ताः सुपुष्टाव्रा । तत्र सेनायां । अन्यः
 अन्यनाकल्पयत् ऋषिकृतव्यतिरिक्तं अन्नादिकं नाकरो-
 दित्यर्थः ॥ ६४—६५ ॥ आजैरित्यादिश्लोकद्वयमेका-
 न्वयं । आजैः अजमांसैः । वाराहैः वराहमांसैः ।
 निष्ठानवरसंचयैः व्यञ्जनश्रेष्ठसमूहैः । “ निष्ठानंव्य-
 ञ्जनंस्मृतं ” इतिहलायुधः । फलनिर्व्यूहसंसिद्धैः
 सम्यङ्क्षिपन्नफलयुक्तशर्करादिकाथरसैः । “ द्वार्या-
 पीडेकाथरसेनिर्व्यूहोनागदन्तके ” इतिवैजयन्ती ।
 स्रूपैः मुद्राढकीचणकादिस्रूपैः । गन्धरसान्वितैः पाक-
 भेदोत्थगन्धरसयुक्तैः । पुष्पध्वजवतीः अलंकारार्थप-
 रिकल्पितपुष्पशिल्पवतीः । शुक्लस्यान्नस्यपूर्णाः शुक्ले-
 नान्नेनचपूर्णाः । लौहीः लोहमयपात्रीः । सर्वलोहे-
 षुप्रधानत्वात्सुवर्णमत्रलोहशब्देनोच्यते ॥ ६६—६७ ॥
 पायसान्येवकर्दमानियेषुतेतथोक्ताः ताः गावः पूर्वमेव
 वनचर्यः कामदुघाः यावदभीष्टक्षीरपूरकाः आसन् ।

“ दुहः कब्धश्च ” मधुसुतः मधुस्राविणः । पाठान्तरं म-
 धुश्रुतः मधुस्राविणः ॥ ६८ ॥ अत्रासन्नित्यनुषज्यते ।
 प्रतप्तपिठरैः प्रतप्तपिठरसंस्कृतैः । “ संस्कृतं भक्ष्याः ”
 इत्यण् तस्यलुक् । पिठराः कुण्डानि । “ उखास्थालीचरुः
 कुम्भीपिठरः कुण्डमुच्यते ” इतिहलायुधः । मार्गमा-
 यूरकौकुटैः मृगमयूरकुण्डमांसैः ॥ ६९ ॥ पात्रीणा-
 मित्यारभ्यसंचयाइत्यन्तमेकं वाक्यं । पात्रीणां अन्नधा-
 नकुम्भीनां । स्थालीनां व्यञ्जनपात्राणां । नियुतानि
 लक्षाणि । न्यर्बुदानि दशकोट्यः । पात्राणि भोजन-
 पात्राणि अमत्राणीतियावत् । दधिपूर्णा इतिस्थाल्यादि-
 त्रयविशेषणं । स्थाल्यः पिठराः । कुम्भ्यः क्षुद्रकु-
 म्भाः । करम्भ्यः विशालास्यगुरुस्थाल्यः । करम्भ्यः
 कर्कर्यइत्याहुः । सुसंस्कृताः दधिसंस्कारकशुण्ठ्यादि-
 युक्ताः । यौवनस्थस्य नातिनूतनस्य नातिपुराणस्ये-
 त्यर्थः । मथनानन्तरं यामान्तरितस्येत्यर्थः । कपित्थस्य
 कपित्थपरिमलयुक्ततक्रस्येत्यर्थः । “ तक्रं कपित्थं म-
 थितं ” इतिवैजयन्ती । गौरस्य शुभ्रस्य । रसालस्य
 तक्रविशेषस्य । “ अपक्रतक्रं सव्योषं चतुर्जातं गुडार्द्र-
 कम् । सजीरकं रसालं स्यान्मज्जिकाशिखरिण्यपि ”
 इतिवैजयन्ती । सव्योषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचियुक्तं

रुक्तिर्नदोषाय । शि० उदीरयन् उदैरयन् ॥ ५९ ॥ स० गोऽश्वाः “ विभाषावृक्ष— ” इत्यादिनापशुद्वन्द्वस्थले एकवद्भावस्य विकल्पित-
 त्वादयमपिसाधुः । “ गवाश्च प्रभृतीनि च— ” इत्यस्यार्थनविषयः । तथापाठे रूपमेषां विवक्षितं नतु पूर्वोत्तरपदनिर्देशमात्रेतात्पर्यं ।
 तेन पूर्वरूपपक्षे गोऽश्वगोऽश्व इतीति शब्देन्दुशेखरोक्तेः । एवं पूर्वत्रापि । सुभृताः पूर्णोदराः । नार्यः अन्यं ऋष्यकल्पितपदार्थं । नाकल्प-
 यन् नाभुञ्जन् । क्वचिन्नान्यो ह्यन्यमकल्पयदित्यपिपाठः । तदा अन्यः भरतसेनान्तर्गतो देशान्तरात्तत्रागतः पुरुषः । अन्यमित्युक्तार्थं
 ति० अतः मुनिदत्तात् । अन्यपदार्थं नाकल्पयन् नाभुञ्जन्नित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ति० निषादादिवलत्पत्यर्थप्रतापमात्रेण संस्कार्याः प्रत-
 सास्तथा पिठरः कपालंतेषु संस्कृताः पक्वाः तैः ॥ ६९ ॥ शि० गौरस्य केसरसंसर्गात्पीतवर्णस्य ॥ ७१ ॥

[पा०] १ ख. ड.—ट. श्वापिसर्वशः. २ ड. छ. झ. ट. प्रीताः. क. ख. ग. च. ज. तृप्ताः. ३ ख. गावश्च. ४ ड.

बभूवुस्तेभृशंतत्र. ५ ड. छ. झ. ट. नातो ह्यन्यमकल्पयन्. ठ. नार्यो ह्यन्यमकल्पयन्. ६ घ. च. ज. धूपैः. ७ घ. चोच्छ्रिताः.

८ च.—उ. न्मधुश्रुतः. क—ड. न्मधुच्युतः. ९ ड. छ. झ. ज. ट. पैठरैश्चापि.

हृदाः पूर्णा रसालस्य दध्नः श्वेतस्य चापरे ॥ बभूवुः पायसस्यान्ये शर्करायाश्च सञ्चयाः ॥ ७२ ॥
 कल्कांश्चूर्णकषायांश्च स्नानानि विविधानि च ॥ ददृशुर्भाजनस्थानि तीर्थेषु सरितां नराः ॥ ७३ ॥
 शुक्लान्शुमतश्चापि दन्तधावनसञ्चयान् ॥ शुक्लांश्चन्दनकल्कांश्च समुद्रेष्ववतिष्ठतः ॥ ७४ ॥
 दर्पणान्परिमृष्टांश्च वाससां चापि सञ्चयान् ॥ पादुकोपानहां चैव युग्मानि च सहस्रशः ॥ ७५ ॥
 आज्ञनीः कङ्कतान्कूर्चांश्चस्त्राणि च धनूंषि च ॥ मर्मत्राणानि चित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ ७६ ॥
 प्रतिपानहृदान्पूर्णान्खरोष्ट्रगजवाजिनाम् ॥ अवगाह्यसुतीर्थांश्च हृदान्सोत्पलपुष्करान् ॥ ७७ ॥
 आकाशवर्णप्रतिमान्स्वच्छतोयान्सुखं प्लवान् ॥ नीलवैडूर्यवर्णांश्च मृदून्यवससञ्चयान् ॥ ७८ ॥
 निर्वापार्थान्पशूनां ते ददृशुस्तत्र सर्वशः ॥ ७९ ॥
 व्यस्यन्त मनुष्यास्ते स्वप्नकल्पं तदद्भुतम् ॥ दृष्ट्वाऽऽतिथ्यं कृतं तादृग्भरतस्य महर्षिणा ॥ ८० ॥
 इत्येवं रममाणानां देवानामिव नन्दने ॥ भरद्वाजाश्रमे रम्ये सा रात्रिर्व्यत्यवर्तते ॥ ८१ ॥
 प्रतिजग्मुश्च तां नद्यो गन्धर्वाश्च यथागतम् ॥ भरद्वाजमनुज्ञाप्य ताश्च सर्वा वराङ्गनाः ॥ ८२ ॥
 तथैव मत्ता मदिरोत्कटा नरास्तथैव दिव्यागुरुचन्दनोक्षिताः ॥

चतुर्जातगुडार्द्रकं चतुर्जातैः एलावङ्गककोलनागपुष्पैः
 गुडेनशर्करयाआर्द्रकेनचयुक्तं । कपित्थेनपूर्णाःअपरेहृ-
 दाबभूवुःरसालेनपूर्णाअपरेहृदाबभूवुः दध्नापूर्णाश्चापरे-
 हृदाः । अन्येपायसेनपूर्णाः । पायसस्यान्यइतिपाठः । स-
 र्वत्रतृतीयाथेषषष्ठी । तद्व्यञ्जनार्थशर्करायाःसञ्चयाःरा-
 शयश्चबभूवुरित्यर्थः । शर्करायावसञ्चयाइतिचपाठः ।
 शर्करामिश्रयवविकारापूपसञ्चयाइत्यर्थः ॥ ७०—७२ ॥
 कल्कान् आमलक्यादिकल्कान् । चूर्णकषायान् चूर्णा-
 निमाषादिचूर्णानि कषायाःकथितानि । स्नानान्येभिरि-
 तिस्नानानि तैल्लेष्णोदकादीनि । भाजनस्थानि कटा-
 हादिमहापात्रस्थानि । तीर्थेषु अवतारेषु ॥ ७३ ॥
 शुक्लान् निर्मलान् । अंशुमतः कूर्चवतः । दन्तधावन-
 सञ्चयान् दन्तकाष्ठसमूहान् । स्नानान्तन्तरमलंकारोप-
 करणानिदर्शयति—शुक्लानिति । चन्दनकल्कान् चन्द-
 नपङ्कान् । समुद्रेषु संपुटकेषु । “समुद्रकःसंपुटकः”
 इत्यमरः । अवतिष्ठतः वर्तमानान् ॥ ७४ ॥ परिमृ-
 ष्टान् निर्मलीकृतान् । पादुकाः दारुनिर्मिताः । उपान-

हश्चर्मनिर्मिताः । युग्मानि द्वन्द्वानि ॥ ७५ ॥ आ-ज-
 नीः अञ्जनयुक्ताःकरण्डिकाः । कङ्कतान् केशमार्ज-
 नान् । “कङ्कतःकेशमार्जनं” इतिनिघण्टुः । कूर्चा-
 न् स्नानाद्युपयुक्तासनानि इमश्चप्रसाधकान्वा । शस्त्रा-
 णि योधैरलंकारार्थधार्याणि । मर्मत्राणानि कवचा-
 दीनि ॥ ७६ ॥ प्रतिपानहृदान् प्रासप्रहणानन्तरंभु-
 क्तजीर्णार्थपानार्हहृदान् । अवगाह्यसुतीर्थान् अवगा-
 हनयोग्यावतारप्रदेशयुक्तान् । सोत्पलपुष्करान् उत्प-
 लमिन्दीवरं पुष्करं पद्मं ॥ ७७ ॥ आकाशवर्णप्रति-
 मान् आकाशवन्निर्मलानित्यर्थः । सुखं प्लवान् सुखेन
 प्लवः स्नानंयेषुतथोक्तान् । यवससञ्चयान् वृणसमूहा-
 न् । “यवसंवृणमर्जुनं” इत्यमरः ॥ ७८ ॥ पशू-
 नानिर्वापार्थान् पशुभ्योविश्राणनार्थान् ॥ ७९ ॥
 स्वप्नकल्पत्वोक्तिरयत्नसिद्धत्वात् अपूर्वत्वात् आश्चर्यक-
 रत्वाच्च । तादृक् वाचामभूमिं । भरतस्य भरताय
 ॥ ८०—८१ ॥ अनुज्ञाप्य अनुज्ञांकारयित्वा ॥ ८२ ॥
 इदंचातिथ्यकरणमैन्द्रजालिकवन्नमित्येत्याह—तथैवे-

ति० पादुकोपानहं समाहारेट्चसमासान्तः ॥ ७५ ॥ ति० आकाशेलाद्यर्धपूर्वान्वयि । उपाधिविशेषात्रीलवर्णानिलार्थः
 स० आकाशवर्णप्रतिमान् “आकाशोनीलिमोदेति” “भूतमप्यसितं दिव्यदृष्टिगोचरं” इत्याद्युक्तेर्नीलवर्णोपेतान् ॥ ७८ ॥ ति०
 निर्वापार्थं भक्षणार्थं ॥ ७९ ॥ ति० ताःसर्वाः अप्सरसः ॥ ८२ ॥ इत्येकनवतितमस्सर्गः ॥ ९१ ॥

[पा०] १ ख. ड. च. ज. झ. ञ. पयसस्यान्ये. २ ड. च. छ. झ. ट. शर्कराणां च. ३ ड. झ. पादुकोपानहंचैव. क.
 घ. ज. पादुकोपानहांचापि. च. ञ. पादुकोपानहश्चापि. ४ क. घ. ड. च. झ. ञ. ट. युग्मान्यत्र. ५ क. ख. ड. च. छ. झ.
 ञ. ट. छत्राणि च. ग. शस्त्राणिविविधानि च. ६ ग. ज. तनुत्राणि च. ७ घ. रथवाजिनां. ८ क. ड. च. ज. झ. ञ. सुखाह्वानं.
 ९ ग. च. छ. झ. ञ. ट. निर्वापार्थं पशूनां. १० घ. स्वर्गकल्पं. ११ ड. छ. झ. ट. तावद्भरद्वाजमहर्षिणा. १२ क. ग. इत्येषां.
 ड. च. इत्येव. १३ ड. छ. झ. ट. तास्सर्वा.

तथैव दिव्या विविधाः सगुत्तमाः पृथक्प्रकीर्णा मनुजैः प्रमर्दिताः ॥ ८३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

द्दिनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

भरद्वाजेनप्रभातेसाञ्जलिबन्धंचित्रकूटमार्गं पृच्छन्तं भरतं प्रतितन्निवेदनम् ॥ १ ॥ कौसल्यादिषु तिसृषु भरद्वाजं वन्दमानासु
भरतेन मुनिचोदनयातं प्रतितासां नामादि विशेषनिवेदनम् ॥ २ ॥ तथा तेन मुनिसमापृच्छन् पूर्वकं सेनासंनाहनेन परिजनैः सह
चित्रकूटं प्रतिप्रस्थानम् ॥ ३ ॥

ततस्तां रजनीं व्युष्य भरतः सपरिच्छदः ॥ कृतातिथ्यो भरद्वाजं कामादभिजगाम ह ॥ १ ॥
तमृषिः पुरुषव्याघ्रं प्राञ्जलिं प्रेक्ष्य चागतम् ॥ हुताग्निहोत्रो भरतं भरद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥
कच्चिदत्र सुखा रात्रिस्तवासाद्विषये गता ॥ समग्रस्ते जनः कच्चिदातिथ्ये शंस मेऽनघ ॥ ३ ॥
तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा भरतोऽभिप्रणम्य च ॥ आश्रमादभिनिष्क्रान्तमृषिमुत्तमतेजसम् ॥ ४ ॥
सुखोषितोऽसि भगवन्समग्रबलवाहनः ॥ तर्पितः सर्वकामैश्च सामात्यो बलवच्चया ॥ ५ ॥
अपेतकृमसन्तापाः सुभिक्षाः सुप्रतिश्रयाः ॥ अपि प्रेष्यानुपादाय सर्वे स सुसुखोषिताः ॥ ६ ॥
आमन्त्रयेऽहं भगवन्कामं त्वामृषिसत्तम ॥ समीपं प्रस्थितं भ्रातुर्मैत्रेणैक्षस्व चक्षुषा ॥ ७ ॥
आश्रमं तस्य धर्मज्ञ धार्मिकस्य महात्मनः ॥ आचक्ष्व कृतमो मार्गः कियानिति च शंस मे ॥ ८ ॥

ति । मत्ताः दृष्टाः भोगैस्तृप्ताः । मदिरोक्तटाश्च मद्ये-
नमत्ताश्च । “ मत्तेशौण्डोक्तदक्षीवाः ” इत्यमरः ।
तथैव अनुभवकालइवावर्तिषतेत्यर्थः । प्रमर्दिताः प्रकी-
र्णाश्च भोगवशादिति भावः । पृथक् पूर्वस्त्रग्भ्यो विलि-
क्षणाः ॥ ८३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
द्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्या-
ख्याने एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

व्युष्य विशेषेणोषित्वा । सपरिच्छदः सपरिवारः
“ परिवारः परिकरः परिष्कन्दः परिग्रहः । तथोपकर-
णं प्रोक्तं परिबर्हः परिच्छदः ” इति हलायुधः । कामा-
त् रामप्राप्तीच्छया ॥ १—२ ॥ अस्मद्विषये अस्म-
दाश्रमे । रात्रिः सुखागता कच्चिदित्यन्वयः । आतिथ्ये-
विषये समग्रः संपूर्णस्तृप्त इति यावत् । अनघेत्यनेन पू-
र्वभरताशयपरीक्षणार्थमेवातिथ्यकरणमिति द्योतितं ।

रामविषयभक्त्यभावेभोगप्रवणः स्यादिति हृदयं ॥ ३ ॥
अभिनिष्क्रान्तमित्यनेन कौसल्यादिसर्वजनदर्शना-
र्थं भरतागमनकालएव बहिर्निर्गतवानृषिरिति व्यञ्जितं
॥ ४ ॥ बलवत्तर्पितः अंतीव तर्पितः । “ किमुताती-
वबलवत्स्वतिसुष्ठुचनिर्भरे ” इति वैजयन्ती ॥ ५ ॥
अपेतेति । कृमोग्लानिः संतापो देहौघ्यं । अपि प्रेष्या-
नुपादाय प्रेष्यान्प्यारभ्य सुभिक्षाः समृद्धान्नपानाः
सुप्रतिश्रयाः शोभनस्थानाः शोभनगृहा इति यावत् ।
“ स्थाने गोष्ठ्यां सत्रयागे प्रत्याहारे प्रतिश्रयः ” इति वै-
जयन्ती ॥ ६ ॥ कामं यथेष्टं । “ कामं प्रकामं पर्याप्तं
निकामेष्टं यथेष्टितं ” इत्यमरः । हे भगवन् त्वामाम-
न्त्रये आपृच्छे । भ्रातुः समीपकामं प्रस्थितं मां त्वं मैत्रेण
मित्रसंबन्धिना चक्षुषा ईक्षस्व ॥ ७ ॥ धर्मेण योगज-
धर्मेण जानातीति धर्मज्ञ योगप्रभावविदितसर्ववृत्तान्ते-
त्यर्थः । धार्मिकस्य पितृवचनपरिपालनरूपं धर्ममाच-

ति० ते जनः समग्रः सम्यक्कृतिकः । अभूदिति शेषः । अनेन हितपएवमहत्सर्वेष्टसाधनं न तुराज्यादीति ऋषिणा बोधितो भरतः
॥ ३ ॥ ति० जनसमूहस्य बहुलात्सर्वेषां स्वदर्शनेन कृतकृत्यत्वायाश्रमानिष्क्रान्तं ॥ ४ ॥ ति० बलवान् सेनासहितः ॥ ५ ॥ स०

[पा०] १ ड. छ. ट. पृथक्प्रकीर्णाः. २ ग. विमर्दिताः. ३ क. च. ज. कृतातिथ्यं. ४ क. ख. ड. च. छ. झं. ज.
प्रेक्ष्य प्राञ्जलिमागतं. ५ छ. झ. ट. दुपनिष्क्रान्तं. ६ ड. च. छ. झ. ज. बलवत्तर्पितश्चाहं बलवान् भगवंस्त्वया. ७ क. ग. घ.
सुभिक्षाः. ८ क. च. ज. सर्वेपि. ग. सर्वेते. ९ घ. सुखोचिताः. १० क. ख. ग. च. ज. आमन्त्रयेत्वां. ११ क. ख. ग. च. ज.
त्वमृषि. १२ क. कतरो.

इति पृष्ठस्तु भरतं भ्रातृदर्शनलालसम् ॥ प्रत्युवाच महातेजा भरद्वाजो महातपाः ॥ ९ ॥

भरतार्धतृतीयेषु योजनेष्वजने वने ॥ चित्रकूटो गिरिस्तत्र रम्यनिर्दरकाननः ॥ १० ॥

उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी ॥ पुष्पितद्रुमसंछन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥ ११ ॥

अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटश्च पर्वतः ॥ तयोः पर्णकुटी तात तत्र तौ वसतो ध्रुवम् ॥ १२ ॥

दक्षिणेनैव मार्गेण सव्यदक्षिणमेव वा ॥ गजवार्जिरथाकीर्णा वाहिनीं वाहिनीपते ॥

वाहयस्व महाभाग ततो द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ १३ ॥

प्रमाणमिति तच्छ्रुत्वा राजराजस्य योषितः ॥ हित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं पर्यवारयन् ॥ १४ ॥

वेपमाना कृशा दीना सहदेव्या सुमित्रया ॥ कौसल्या तत्र जग्राह कराभ्यां चरणौ मुनेः ॥ १५ ॥

असमृद्धेन कामेन सर्वलोकस्य गर्हिता ॥ कैकेयी तस्यै जग्राह चरणौ सव्यपत्रपा ॥ १६ ॥

तं प्रदक्षिणमार्गम्य भगवन्तं महामुनिम् ॥ अदूराद्भरतस्यैव तस्यौ दीनमनास्तदा ॥ १७ ॥

रतः । महात्मनः महाधैर्यस्य । तस्य रामस्याश्रममा-
चक्ष्व सचाश्रमः कियान् कियद्भरतः । तस्यमार्गः कत-
मइति पृच्छते मे मह्यं शंसेतियोजना ॥ ८ ॥ महातपाः
अतएवमहातेजाः सर्वज्ञानसमर्थइत्यर्थः । रामाश्रम-
प्रदेशमभिज्ञेषुगुहज्ञातिषुविद्यमानेषु मुनिप्रतिप्रशस्तस्य
पूजार्थं ॥ ९ ॥ अर्धतृतीयेष्विति अर्धतृतीयेष्वंतेष्व-
र्धतृतीयेषु सार्धयोजनद्वितयइत्यर्थः । अतीतेष्विति शेषः ।
अजने मुनिव्यतिरिक्तग्राम्यजनरहिते वने तत्रप्रसि-
द्धोगिरिः वर्ततइति शेषः ॥ १० ॥ तस्यगिरेरुत्तरंपा-
र्श्वमासाद्य स्थितामन्दाकिनीनामकाचित्रदी अस्तीति-
शेषः । द्रुमाः काननमिन्नाः ॥ ११ ॥ तत्सरितोम-
न्दाकिन्याः अनन्तरं समीपे । चित्रकूटस्तिष्ठति नतु
व्यवहितपार्श्वे । तयोः सरिद्विर्योर्मध्ये । पर्णकुटी
पर्णशाला कृता तत्रवसतः ध्रुवयोगप्रभावेनजानामी-
त्यर्थः ॥ १२ ॥ अस्मादाश्रमात् दक्षिणेनमार्गेणकि-
चिद्दूरंगत्वा ततःसव्यदक्षिणं नैर्ऋतदिग्भागोयथाभव-

तितथावाहिनींवाहयस्व किञ्चिद्दूरं दक्षिणएकोमार्गः
ततःशाखामार्गेणनैर्ऋतदिग्भागगामिनागन्तव्यमिति
भावः । कान्तारमार्गस्यसूक्ष्मत्वाद्यथायोग्यमार्गस्यवा-
मतोदक्षिणतश्चविरलप्रदेशेवाहिनाप्रापयस्वेत्यर्थइत्य-
प्याहुः ॥ १३ ॥ इति उक्तप्रकारेण । तत्प्रयाणं
प्रस्थानं श्रुत्वा । राजराजस्य महाराजस्यदशरथस्य ।
योषितः कौसल्याद्याः । यानार्हाः यानत्यागानार्हाअ-
पियानानित्यक्त्वा । ब्राह्मणं ब्रह्मविदंभरद्वाजं । पर्यवार-
यन् वन्दनायेति शेषः ॥ १४ ॥ वेपमाना वार्धकादृ-
षिदर्शनाच्च । कृशा दीना । रामविरहादिति शेषः
॥ १५ ॥ असमृद्धेन अपूर्णेन फलापर्यवसायिनेतिया-
वत् । कामेन मनोरथेन उपलक्षितेति शेषः । लोक-
स्यगर्हिता लोकेनगर्हिता । सव्यपत्रपा सलज्जा ।
रामविवासनहेतुत्वात् ॥ १६ ॥ लज्जावशादेवकौस-
ल्यादिभिः सह मुनेः पुरतः स्थातुमशक्ताप्रदक्षिणव्या-
जेनभरतंगतेत्याह—तमित्यादिना । दीनमनाः कैके-

अपेतक्लमसंतापाः विगतबाह्याभ्यन्तरसंतापाः ॥ ६ ॥ ती० अर्धतृतीयेषु अर्धयुक्ततृतीयेष्वित्यर्थः । सार्धयोजनद्वयेवा । स०
अर्धतृतीयेषु प्रथमद्वितीयतृतीयंचेति त्रिषुयोजनेषु । दशकोशपरिमितोमार्गइतियावत् । रम्यनिर्दरयुक्तकाननंयस्मिन्सतथा
शि० अर्धतृतीयेषुअर्धमेवतृतीयंयस्मिन् । सार्धद्वयमित्यर्थः । तस्यैकशेषेणकपिजलाधिकरणन्यायेनसार्धसत्तेत्यर्थः । तेषुयो-
जनेषु । अजने दुर्जनरहिते ॥ १० ॥ स० आसाद्यप्राप्यतिष्ठतीत्यर्थः । पुष्पितद्रुमसंछन्ना पुष्पितद्रुमैः सम्यक्छन्ना । एतेवृक्षास्ती-
रजाइतिज्ञेयं । पुष्पितकाननेत्येतत्तुविप्रकृष्टतयेतिज्ञातव्यं ॥ ११ ॥ ति० तस्याअनन्तरंतत्परपार्श्वेचित्रकूटंपर्वतं तयोरामलक्ष्मणयोः
पर्णकुटीचद्रक्ष्यसि ॥ १२ ॥ स० हित्वा अनारुह्येत्यर्थः । यानार्हाः यानप्रवेशनयोग्याः ॥ १४ ॥ शि० सर्वलोकस्यगर्हिता रक्षकत्वे-
नस्वीकारकर्त्री । सव्यपत्रपा सव्यकौसल्यावामभागंपातिसव्यपा । त्रपतइतित्रपा स्वस्यरामविवासनहेतुलक्ष्म्याकिञ्चिल्लज्जावती ।

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. भ्रातृदर्शन. २ ख. ग. ड. छ. झ. ज. ट. चित्रकूटगिरिः. ३ ड. संपन्ना. ४ ड. छ. झ.
श्चित्रकूटचंपर्वतं. ५ ड. छ. झ. ट. पर्णकुटी. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. दक्षिणेनचं. ७ ख. च. ज. सव्यदक्षिणमेवच. क. छ.
झ. ट. सव्यदक्षिणमेवच. ८ ड. च. ज. द. समाकीर्णा. ९ ग. महाबाहो. १० क. ख. घ—ट. मितिचक्षुला. ११ क. च. ज.
तस्य. १२ छ. झ. ट. तत्र.

ततः पप्रच्छ भरतं भरद्वाजो दृढव्रतः ॥ विशेषं ज्ञातुमिच्छामि मातृणां तव राघव ॥ १८ ॥
 एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धार्मिकः ॥ उवाच प्राञ्जलिभूत्वा वाक्यं वचनकोविदः ॥ १९ ॥
 यामिमां भगवन्दीनां शोकानशनकर्षिताम् ॥ पितुर्हि महिषीं देवीं देवतामिव पश्यसि ॥ २० ॥
 एषा तं पुरुषव्याघ्रं सिंहविक्रान्तगामिनम् ॥ कौसल्या सुषुवे रामं धातारमदितिर्यथा ॥ २१ ॥
 अस्या वामभुजं श्लिष्टा यैषा तिष्ठति दुर्मनाः ॥ [इयं सुमित्रा दुःखार्ता देवी राज्ञश्च मध्यमा ॥]
 कर्णिकारस्य शाखेव शीर्णपुष्पा वनान्तरे ॥ २२ ॥
 एतस्यास्तु सुतौ देव्याः कुमारौ देववर्णिनौ ॥ उभौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ वीरौ सत्यपराक्रमौ ॥ २३ ॥
 यस्याः कृते नरव्याघ्रौ जीवनाशमितो गतौ ॥ राजापुत्रविहीनश्च स्वर्गं दशरथो गतः ॥ २४ ॥
 क्रोधनामकृतप्रज्ञां हृतां सुभगमानिनीम् ॥ ऐश्वर्यकामां कैकेयीमनार्यामार्यरूपिणीम् ॥ २५ ॥
 ममैतां मातरं विद्धि नृशंसां पापनिश्चयाम् ॥ यतोमूलं हि पश्यामि व्यसनं महदात्मनः ॥ २६ ॥
 इत्युक्त्वा नैरशार्दूलो बाष्पगद्गदया गिरा ॥ स निशश्वास ताम्राक्षो नागः क्रुद्ध इव श्वसन् ॥ २७ ॥
 भरद्वाजो महर्षिस्तं ब्रुवन्तं भरतं तथा ॥ प्रत्युवाच महाबुद्धिरिदं वचनमर्थवत् ॥ २८ ॥

यी ॥ १७ ॥ दृढव्रतइत्यनेन सर्वज्ञत्वं लक्ष्यते । सर्व-
 ज्ञोपैकैयेयीशिक्षार्थपप्रच्छेत्यर्थः । विशेषं संज्ञासंज्ञि-
 संबन्धादिविशेषं इतिकरणमध्याहृत्य इतिपप्रच्छेत्य-
 न्वयः ॥ १८ ॥ धार्मिकः सत्यवादीत्यर्थः । वचनको-
 विदः वचनेपण्डितः भरद्वाजवचनतात्पर्यज्ञइत्यर्थः ।
 भरतमुखेनमातृणांस्वभावविशेषप्रतिपादनं हि सुनेरा-
 शयः ॥ १९ ॥ शोकानशनकर्षितां शोकानशना-
 भ्यां कर्षितां । देवतामिव धर्मदेवतामिव । सिंहवि-
 क्रान्तगामिनं सिंहवद्विक्रान्तं विक्रमयुक्तं यथाभवतित-
 थागामिनं गमनशीलं । धातारं विष्णुं । “ एषधा-
 ताविधाताच ” इतिवक्ष्यमाणत्वात् । सर्वगुणसंपन्ना
 राममाता एषा कौसल्येत्यर्थः ॥ २०—२१ ॥ वामभु-
 जं श्लिष्टा कौसल्यायावेपमानाङ्गत्वात्तद्वारणार्थतद्वाम-
 भुजमवधृत्यस्थितेत्यर्थः । दुर्मनाः दुःखितमनाः ।

दुर्मनस्त्वेदृष्टान्तः—कर्णिकारस्येति । शीर्णपुष्पा म्ला-
 नपुष्पा ॥ २२ ॥ एतस्याइत्यत्र उक्तगुणसंपन्नयोर्ल-
 क्ष्मणशत्रुघ्नयोर्मातेयमिति बोध्यं । देववर्णिनौ अश्विनी-
 देवतुल्यौ ॥ २३ ॥ जीवनाशं राक्षसभूयिष्ठं दण्डका-
 रण्यं प्रतिविवासनात् जीवस्यजीवनस्यनाशं । इतः
 इहवने । क्रुध्यतीति क्रोधना कर्तरिल्युद् । अकृतप्रज्ञां
 अशिक्षितबुद्धिं । सुभगमानिनीं सुभगांसुन्दरीमात्मा-
 नं मन्यत इति सुभगमानिनीतां । वस्तुतोऽनार्या आर्य-
 रूपिणीं । आर्यवद्भासमानां । यतोमूलं यत्कारणकं ।
 आसनोमम ॥ २४—२६ ॥ बाष्पगद्गदया रामवि-
 वासनस्सरणजबाष्पेणगद्गदया स्खलन्त्या गिरा इत्यु-
 क्त्वा । नागः सर्पः ॥ २७ ॥ तथाब्रुवन्तमित्यन्वयः ।
 महाबुद्धिः भाविज्ञः । अर्थवत् प्रयोजनवत् ॥ २८ ॥

सैवसेतिकर्मधारयः । कैकेयीच ॥ १६ ॥ शि० शोकानशनकर्षितां शोकहेतुकभोजनाभावहेतुककृशताविशिष्टां ॥ २० ॥ स०
 धातारं उपेन्द्रं ॥ २१ ॥ स० देववर्णिनौ देवानां वर्णरूपमेतथोरस्तीति तथा । यद्वा देवानां वर्णवर्णनास्तुतिरितियावत् । अयो-
 स्तौ । कुमारौ षण्मुखसमौ । कुः कुसितोमारः सौन्दर्येण याभ्यामिति वा । अतो न सुतावित्यतिरिक्ता ॥ २३ ॥ स० जीवनेपिना-
 शः जीवनाशः अदर्शनमिति यावत् । तंगतौ । शि० जीवनाशं जीवस्य प्रजापालनस्य नाशं अभावं गतौ ॥ २४ ॥ शि० क्रोधेनाम-
 प्रसिद्धिर्यस्यास्सा क्रोधनामामन्थरा । तस्यांकृतास्थापिता प्रज्ञाबुद्धिर्ययातां मन्थरानुकूलवर्तिनीमित्यर्थः । हृतां अहमतीवराजप्रिये-
 ति गर्वविशिष्टां राजातिप्रीतिविषयीभूतामित्यर्थः । अतएव सुभगमानिनीं सुभगानाराज्ञः खशुभप्राप्तीच्छावतां कर्तृणां मानः पूजा अस्ति
 अस्यास्तां । अतएव ऐश्वर्यैः कामयते शोभते सातां । आर्यरूपिणीं प्रशस्तरूपविशिष्टां । तल्लेख्यसत्कृतनिरतां वा । नृशंसां रामवियो-
 गहेतुत्वेन नृभिः कथ्यमानां । पापनिश्चयां पापेखहेतुकवियोगदुःखदानरूपापराधेनिश्चयोयस्यास्तां । यतोयस्याः अमूलं अकारणकं
 आत्मनो व्यसनं अनवस्थितिपश्यामि तां अनार्यां कनिष्ठां एतां कैकेयीं मम मातरं विद्धि । स० आर्यरूपिणीं आर्यस्वस्त्वनैव रूपं यस्यास्तां ।

[पा०] १ क. ख. घ. च. ज. व्याघ्रविक्रान्त. २ क. ख. च. वामभुजं. ३ इदमर्थं ड. छ. ज. झ. ट. पुस्तकेषु दृश्यते.
 ४ घ. ततोमूलं. ५ ग. नृपशार्दूलो. ६ ग. बाष्पोपहतया. ७ ड. छ. झ. विनिश्चयस. ८ क. ख. ग. च. ज. व. ट. क्रुद्धो-
 नागइवासकृत. छ. झ. क्रुद्धो नागइव. ९ ख. ग. ड. छ—ट. तदा. १० ड. बुद्धिर्नृशंसां पापनिश्चयां.

न दोषेणावगन्तव्या कैकेयी भरत त्वया ॥ रामप्रव्राजनं ह्येतत्सुखोदकं भविष्यति ॥ २९ ॥
 देवानां दानवानां च ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ हितमेव भविष्यद्वि रामप्रव्राजनादिह ॥ ३० ॥
 अभिवाद्य तु संसिद्धः कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् ॥ आमन्त्र्य भरतः सैन्यं युज्यतामिति चोदयत् ॥ ३१ ॥
 ततो वाजिरथान्युक्त्वा दिव्यान्हेमपरिष्कृतान् ॥ अध्यारोहत्प्रयाणार्थं बहून्बहुविधो जनः ॥ ३२ ॥
 गजकन्या गजाश्चैव हेमकक्ष्याः पताकिनः ॥ जीमूता इव धर्मान्ते सघोषाः संप्रतस्थिरे ॥ ३३ ॥
 विविधान्यपि यानानि महान्ति च लघूनि च ॥ प्रययुः सुमहार्हाणि पादैरेव पदातयः ॥ ३४ ॥
 अथ यानप्रवेकैस्तु कौसल्याप्रमुखाः स्त्रियः ॥ रामदर्शनकाङ्क्षिण्यः प्रययुर्मुदितास्तदा ॥ ३५ ॥
 चन्द्रार्कतरुणाभासां नियुक्तां शिविकां शुभाम् ॥ आस्थाय प्रययौ श्रीमान्भरतः सपरिच्छदः ॥ ३६ ॥
 सा प्रयाता महासेना गजवाजिरथाकुला ॥ दक्षिणां दिशमावृत्य महामेघ इवोत्थितः ॥ ३७ ॥
 वनानि तु व्यतिक्रम्य जुष्टानि मृगपक्षिभिः ॥ गङ्गायाः परवेलायां गिरिष्वपि नदीषु च ॥ ३८ ॥

सा संप्रहृष्टद्विजवाजियोधा वित्रासयन्ती मृगपक्षिसङ्घान् ॥

महद्वनं तत्प्रतिगाहमाना रराज सेना भरतस्य तत्र ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

दोषेण दोषवत्तया नावगन्तव्या तस्याः देवप्रेरितत्वा-
 दित्यभिप्रायः । तत्र हेतुमाह—रामेति । सुखोदकं
 सुखोत्तरं । अतीतानागतवर्तमानज्ञोमहर्षिर्भाविरावण-
 वधादिकंहृदिनिधाय देवादीनां सुखोदकं भविष्यतीत्युक्त-
 वान् ॥ २९—३० ॥ संसिद्धः लब्धाशीर्वादः ।
 आमन्त्र्य आपृच्छय । युज्यतां गमनाय संनह्यतामिति
 स्वसैन्यमचोदयत् ॥ ३१ ॥ वाजिरथान् वाजिनोर-
 थांश्च । युक्त्वा संनह्य । युक्तानिति पाठे सजीकृतान् ।
 प्रयाणार्थं प्रयाणकाङ्क्षी ॥ ३२ ॥ गजकन्याः करे-
 णवः । हेमकक्ष्याः हेममयबन्धनरज्जवः । सघोषाः
 घण्टाघोषयुक्ताः । पताकिन इत्यत्र “ पुमान्स्त्रिया ”
 इत्येकशेषः ॥ ३३ ॥ प्रययुरित्यत्र सादिन आरुह्येति
 शेषः । यद्वा यानानीतितत्स्थालक्ष्यन्ते । पदातयः
 पादैरेव ययुः । यानैः समं ययुरिति भावः ॥ ३४ ॥

यानप्रवेकैः यानोत्तमैः । “ प्रवेकानुत्तमोत्तमाः ”
 इत्यमरः ॥ ३५ ॥ चन्द्रार्कतरुणाभासां तरुणचन्द्रा-
 र्ककान्ति । नियुक्तां वसिष्ठादिभिराज्ञप्तां । सपरिच्छदः
 सपरिवारः ॥ ३६ ॥ सेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं ।
 गङ्गायाः दक्षिणवाहिन्याः । परवेलायां पश्चिमभागे ।
 स्थितेति शेषः । महासेनावनानिव्यतिक्रम्य गिरिषु न-
 दीषु च विश्रम्येति शेषः । उत्थितो मेघ इव दक्षिणां दिश-
 मावृत्य प्रयातेतिसंबन्धः । यद्वा महासेना गिरिषु नदी-
 षु च वनानिव्यतिक्रम्येति वाऽन्वयः ॥ ३७—३८ ॥
 तत्र तदेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-
 व्याख्याने द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

यामूल्यस्य सनस्य तद्यतो मूलं ॥ २५—२६ ॥ ति० भविष्यदिति शत्रन्तं । जानीहीति शेषः । एवं देवादिकृतोऽयं मन्थराद्वारा कै-
 केय्या बुद्धिमोह इति भावः । अतएव नैषा दोषभागिति बोध्यं । देवादीनां सुखदत्तात् ॥ स० दानवानां सतां ॥ ३० ॥ स० संसिद्धः
 संनद्धः ॥ ३१ ॥ ति० चन्द्रार्कतरुणाभासां तरुणचन्द्रार्कसदृशी । क्वचिद्भगवत्कटिकादिनिर्मितां क्वचिद्भगवत्पद्मरागादिनिर्मितामि-
 त्ति यावत् ॥ ३६ ॥ ती० गङ्गायाः परवेलायां दक्षिणकूले विविष्टा महासेना उत्थितो मेघ इव दक्षिणां दिशमावृत्य गिरिष्वपि नदीषु वना-
 निव्यतिक्रम्य प्रयातेतिसंबन्धः ॥ ३८ ॥ इति द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

[पा०] १ ख. ग. दोषेण हिमन्तव्या. २ घ. च. ज. चमहात्मनां. ३ ड. ट. मिति चाब्रवीत्. ४ ग. रथानागान्युक्तान्.
 ख. च. ज. रथान्युक्तान् दिव्यान्. ५ ड. ट. भूषितान्. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. त्रयाणार्थं. ७ ख. ग. करिण्यश्च. ८ ग. घ.
 सचार्क. ९ च. छ. झ. ज. ट. समाकुला. १० छ. झ. ट. गिरिष्वथनदीष्वपि. ११ क. ड. ज. झ. ट. द्विपवाजियूथा.
 १२ च. विवासयन्ती. १३ क. च. ज. यूथान्. १४ क—छ. झ. ज. ट. त्रिविगाहमाना.

त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

सैन्यादिभिः सह चित्रकूटमागतवता भरतेन भरद्वाजोक्तलक्षणैस्तस्य चित्रकूटत्वनिर्धारणेन सैन्यान्प्रतिरामाश्रमान्वेषणचोदना ॥ १ ॥ रामावासंविचिन्वन्निर्नातिदूरे धूमदर्शनमावेदितेन भरतेन तद्देशस्य रामावासत्वसंभावनया तत्रैव सेनास्थापनपूर्वकं वसिष्ठसुमन्त्रसाहित्येन तद्देशगमनाध्यवसायः ॥ २ ॥

तथा महत्या यायिन्या ध्वजिन्या वनवासिनः ॥ अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथाः संप्रदुद्रुवुः ॥ १ ॥
ऋक्षाः पृषतसङ्गाश्च रुरवश्च समन्ततः ॥ दृश्यन्ते वैनराजीषु गिरिष्वपि नदीषु च ॥ २ ॥
स संप्रतस्थे धर्मात्मा प्रीतो दशरथात्मजः ॥ वृतो महत्या नादिन्या सेनया चतुरङ्गया ॥ ३ ॥
सागरौघनिभा सेना भरतस्य महात्मनः ॥ महीं संच्छादयामास प्रावृषि धामिवाम्बुदः ॥ ४ ॥
तुरङ्गौघैरवतता वारणैश्च महाजवैः ॥ अनालक्ष्या चिरं कालं तस्मिन्काले बभूव भूः ॥ ५ ॥
स यात्वा दूरमध्वानं सुपरिश्रान्तवाहनः ॥ उवाच भरतः श्रीमान्वसिष्ठं मन्त्रिणां वरम् ॥ ६ ॥
यादृशं लक्ष्यते रूपं यथा चैव श्रुतं मया ॥ व्यक्तं प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ॥ ७ ॥
अयं गिरिश्चित्रकूट इयं मन्दाकिनी नदी ॥ एतत्प्रकाशते दूरान्नीलमेघनिभं वनम् ॥ ८ ॥
गिरेः सानूनि रम्याणि चित्रकूटस्य संप्रति ॥ वारणैरवमृद्यन्ते ममैकैः पर्वतोपमैः ॥ ९ ॥
मुञ्चन्ति कुसुमान्येते नगाः पर्वतसानुषु ॥ नीला इवातपापाये तोयं तोयधरा घनाः ॥ १० ॥
किंनराचरितं देशं पश्य शत्रुघ्न पर्वतम् ॥ मृगैः समन्तादाकीर्णं मकरैरिव सागरम् ॥ ११ ॥

यायिन्या गच्छन्त्या । अर्दिताः पीडिताः । यूथपाः गजादियूथनाथाः । “यूथनाथस्तु यूथपः” इत्यमरः ॥ १ ॥ पृषतसङ्गाः बिन्दुमन्मृगसङ्गाः । ऋक्षाः भङ्गूकाः । रुरवो बिन्दुरहिताः स्थूलकायाः विकटशृङ्गा मृगाः । दृश्यन्ते अदृश्यन्त । वनराजीष्वित्यादिना अपूर्वमनुष्यादिदर्शनेन स्तब्धेक्षणाः स्थिता इत्युच्यन्ते ॥ २ ॥ नादिन्या रथघोषहेषितबृंहितादिभिरितिशेषः ॥ ३ ॥ यां आकाशं ॥ ४ ॥ अवतता निरन्तरा । तस्मिन्काले गमनकाले । चिरकालमित्यनेन कदाचिल्लक्ष्यत इति गम्यते ॥ ५ ॥ मन्त्रिणां मन्त्रविदां । यद्वा औचित्यान्मन्त्रशब्दः कार्यविचारे वर्तते ॥ ६ ॥ अस्य देशस्य यादृशं रूपं लक्ष्यते मन्दाकिनीचित्रकूटमध्यव-

र्तित्वरूपं मया च यथा येन प्रकारेण श्रुतं भरद्वाजात् तथा दृश्यत इति शेषः ॥ ७ ॥ तदेवाह—अयमित्यादिना । अयं पुरोवर्ती गिरिश्चित्रकूटो भवति तथेयं मन्दाकिनी भवति । एतत् अनयोर्मध्यवर्तिवनं । नीलमेघनिभं प्रकाशते ॥ ८ ॥ अथ तद्देशप्राप्तिं दर्शयति—गिरेः सानूनीति । सानूनि एतानीति सिद्धं । अवमृद्यन्ते भज्यन्ते ॥ ९ ॥ अथ रामनिवासत्वेन भोग्यता बुद्ध्या तद्वनं भ्रातरं प्रति वर्णयति—मुञ्चन्तीत्यादि । एते वकुला इत्यर्थः । आतपापाये घर्मान्ते वर्षाकाल इति यावत् । तोयधरा इति नीलत्वे हेतुः ॥ १० ॥ किंनराचरितं देशं किंनराचरितदेशरूपं पर्वतं ॥ ११ ॥

ति० वनवाटेषु वनमार्गेषु । “वाटः पथंश्च पन्थाश्च” इति शब्दरत्नमाला ॥ २ ॥ ति० सा मही ॥ ५ ॥ स० भरद्वाजो यद्देशं यादृशं यादृशलक्षणं विशिष्टं ब्रवीत् यथा च मया श्रुतं तादृशलक्षणं तद्देशं व्यक्तं प्राप्तास्म । यतोऽस्य रूपं तथैव लक्ष्यते । स्मेत्यव्ययं वा आर्षो वा विसर्गलोपः ॥ ७ ॥ स० यं भरद्वाजोऽब्रवीदित्यस्यात्राप्यन्वयः । तथा यानं दीमब्रवीत् सामन्दाकिनी नदी इयमेवेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ति० अवमृद्यन्ते पीड्यन्ते ॥ ९ ॥ ति० अतएवैते नगाः वृक्षाः गजानामाघातेन चलितशाखाः पर्वतसानुषु कुसुमानि मुञ्चन्ति

[पा०] १ ख. ग. गच्छन्त्या. २ ड. छ. झ. ट. मुख्याश्च. ग. संघाता. ३ छ. झ. वनवाटेषु. ४ घ. च. ज. यायिन्या. ५ ड. च. छ. झ. ज. ट. महाबलैः. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. सा. ७ क. ग. ड. छ. झ. ज. ट. गला. ८ क. ड. च. छ. झ. ज. संपरि. ट. सपरि. ९ ड. छ. झ. ट. वचनं श्रीमान्. १० घ. तादृशं. ११ ड. छ. झ. ट. मया श्रुतं. १२ क. ग. ड.—ज. कूटस्थता. १३ च. ट. कामगैः १४ क. ग. घ. च. ज. चरितोद्देशं. १५ ख. ड. छ. झ. ट. पर्वते. १६ क. ख. ग. ड. छ. झ. ज. ट. हयैः.

एते मृगगणा भान्ति शीघ्रवेगाः प्रचोदिताः ॥ वायुप्रविद्धा शरदि मेघराजिरिवाम्बरे ॥ १२ ॥
 कुर्वन्ति कुसुमापीडाञ्छिरस्सु सुरभीनमी ॥ मेघप्रकाशैः फलकैर्दाक्षिणात्या यथा नराः ॥ १३ ॥
 निष्कूजमिव भूत्वेदं वनं घोरप्रदर्शनम् ॥ अयोध्येव जेनाकीर्णा संप्रति प्रतिभाति मा ॥ १४ ॥
 खुरैरुदीरितो रेणुर्दिवं प्रच्छाद्य तिष्ठति ॥ तं वहत्यनिलः शीघ्रं कुर्वन्निव मम प्रियम् ॥ १५ ॥
 स्यन्दनांस्तुरगोपेतान्सूतमुख्यैरधिष्ठितान् ॥ एतान्संपततः शीघ्रं पश्य शत्रुघ्न कानने ॥ १६ ॥
 एतान्वित्रासितान्पश्य बर्हिणः प्रियदर्शनान् ॥ एतमाविशतः शीघ्रमधिवासं पतत्रिणः ॥ १७ ॥
 अतिमात्रमयं देशो मनोज्ञः प्रतिभाति मा ॥ तापसानां निवासोऽयं व्यक्तं स्वर्गपथो यथा ॥ १८ ॥
 मृगा मृगीभिः सहिता बहवः पृषता वने ॥ मनोज्ञरूपा लक्ष्यन्ते कुसुमैरिव चित्रिताः ॥ १९ ॥
 साधुसैन्याः प्रतिष्ठन्तां विचिन्वन्तु च कानने ॥ यथा तौ पुरुषव्याघ्रौ दृश्येते रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥
 भरतस्य वचः श्रुत्वा पुरुषाः शस्त्रपाणयः ॥ विविशुस्तद्वनं शूरा धूमं च ददृशुस्ततः ॥ २१ ॥
 ते समालोक्य धूमाग्रमूचुर्भरतमागताः ॥ नामनुष्ये भवत्यग्निर्यक्तमत्रैव राघवौ ॥ २२ ॥

प्रचोदिताः सैनिकैरिति शेषः । प्रविद्धा प्रेरितेतियावत् ॥ १२ ॥ अमी भटाः । मेघप्रकाशैः फलकैः केशबन्धविशेषैः वनसंचारार्थकल्पितैरुपलक्षिताः सन्तः । दाक्षिणात्यानरायथा दाक्षिणात्यानराइव । शिरस्सु कुसुमापीडान् कुसुमशेखरान् कुर्वन्ति । “आपीडशेखरोत्तंसावतंसाः शिरसि स्रजः” इति हलायुधः । दाक्षिणात्याहिकेशानुद्धृत्य बध्वा कुसुमापीडैरलंकुर्वन्ति ॥ १३ ॥ घोरप्रदर्शनं क्रूरदर्शनमिदं वनं पुरानिष्कूजमिव भूत्वा निर्जनं भूत्वेतियावत् । संप्रति जनाकीर्णा अयोध्या सौम्यनगरीव मा मां प्रतिभाति ॥ १४ ॥ ह्यादिखुरैरुदीरितः उत्थापितो रेणुर्दिवं प्रच्छाद्य तिष्ठति । वहति द्रुतमपनयति । कुर्वन्निव मम प्रियं रामाश्रमदर्शनप्रदानादिति भावः । अनेनावगम्यते रामाश्रमवर्णनं तदधिष्ठितत्वेन प्रीतिहेतुत्वादिति ॥ १५ ॥

वक्ष्यमाणत्रासहेतुत्वेनाह—स्यन्दनानिति । सूतमुख्यैः सारथिमुख्यैः । संपततः रामदर्शनकुतूहलेन सम्यग्गच्छतः ॥ १६ ॥ वित्रासितान् रथैरिति शेषः । बर्हिणः मयूरान् । एतं शैलं । पतत्रिणः प्रशस्तपक्षानिति बर्हिर्विशेषणं ॥ १७ ॥ अतिमात्रमनोज्ञ इति संबन्धः । अतएव स्वर्गपथो यथा स्वर्गप्रदेश इव । मा मां प्रतिभाति ॥ १८ ॥ पृषताः बिन्दुमृगाः ॥ १९ ॥ साधुसैन्याः उचिताः सैनिकाः । “साधुस्त्रिषूचिते सौम्ये सज्जने वार्धुषौ पुमान्” इति वैजयन्ती । प्रतिष्ठन्तां गच्छन्त्वित्यर्थः । दृश्येते दृश्येयातां । लकारव्यत्ययार्थः ॥ २०—२१ ॥ धूमाग्रं धूमशिखां । अमनुष्ये मनुष्यरहितदेशे । अग्निः धूमरेखाविशेषनिश्चितः न भवति । अत्र अत्रैव । वह्निमत्प्रदेशो राघवौ स्तः । व्यक्तं ध्रुवं

॥ १० ॥ स० प्रचोदिताः प्रेरिताः त्रासिता इति यावत् ॥ १२ ॥ ती० दक्षिणदिग्भवानराः मेघप्रकाशैः ऋक्षादिनीलचर्मपिनद्धतयानीलमेघतुल्यैः फलकैः साधनभूतैः शिरस्सुकुसुमापीडान् कुसुमसमूहान् यथा कुर्वन्ति धारयन्ति तथैवामीवृक्षाः कुसुमापीडान् कुसुमस्तबकान् शिरस्सुधारयन्ति । दाक्षिणात्याहिकेशान् ऋक्षादिचर्मपिनद्धान्कुलातेषु पुष्पाणि विकीर्य शिरस्सुधारयन्तीति प्रसिद्धिः । कतक० अमीवृक्षाः निबिडप्रत्यग्रपलाशभूयिष्ठतया मेघवद्वभासमानैः फलकैर्महास्कन्धशाखाभिरुपलक्षिताः दाक्षिणात्याः दक्षिणदिग्भवाः शशिप्रभानसुरभीकुसुमापीडान्स्तबकशेखरान् कुर्वन्ति । दाक्षिणात्याः शशिप्रभानिति पाठः ॥ १३ ॥ ति० इदं वनं पूर्वं निष्कूजं जनशब्दरहितं अतएव घोरदर्शनं भूत्वा । स० पूर्वमपि कतिपयजनसहितत्वा निष्कूजमिवेत्युक्तिः ॥ १४ ॥ ती० दावं वनं प्रच्छाद्य । “दवदावौवनारण्यवही” इत्यमरः ॥ १५ ॥ स० पृषतानां बिन्दुसहितत्वात्कुसुमैश्चित्रिता इवेत्युक्तिः ॥ १९ ॥ ति० साधु यथोचितं प्रतिष्ठन्तां गच्छन्तु । गमनफलं—विचिन्वन्त्वित्यादि ॥ २० ॥ ति० वनदाहाभावविशिष्टतया प्रत्यक्षं दृश्य-

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. प्रविद्धाशरदि. २ ड. छ. झ. ट. मेघजाला इवा. ख. घ. च. ज. मेघराज्य इवा. ३ क. सुरभी नगाः. ४ ड. च. छ. झ. ज. ट. नरायथा. ग. नरा इव. ५ ग. समाकीर्णा. ६ क. च. ज. सांप्रतं. ७ ख. ड. च. ज—ट. मे. ८ क. च. रुदीपितो. ९ च. रेणुर्दावं. १० छ. झ. ट. एवमापततः शैलं. क. ख. ग. एनमापततः शैलं. ११ क. ख. घ—झ. पतत्रिणां. १२ ड. च. छ. झ. ज. ट. मे. १३ ड. छ. झ. ट. पथोऽनघ. ग. पथोपमः. १४ क. ग. घ. च. ज. दृश्यन्ते. १५ क—ट. काननं. १६ ख. व्यचिन्वंस्तद्वनं. १७ क. ड. च. ज. झ. ट. धूमाग्रं.

अथ नात्र नरव्याघ्रौ राजपुत्रौ परन्तपौ ॥ मन्ये रामोपमाः सन्ति व्यक्तमत्र तपस्विनः ॥ २३ ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतस्तेषां वचनं साधुसंमतम् ॥ सैन्यानुवाच सर्वास्तानमित्रबलमर्दनः ॥ २४ ॥
 यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु नेतो गन्तव्यमग्रतः ॥ अहमेव गमिष्यामि सुमन्त्रो गुरुरेव च ॥ २५ ॥
 एवमुक्तास्ततः सर्वे तत्र तस्थुः समन्ततः ॥ भरतो यत्र धूमाग्रै तत्र दृष्टिं समादधात् ॥ २६ ॥
 व्यवस्थिता या भरतेन सा चमूर्निरीक्षमाणाऽपि च धूममग्रतः ॥
 बभूव हृष्टा नचिरेण जानती प्रियस्य रामस्य समागमं तदा ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

रामेणसीतांप्रतितत्तद्विशेषप्रदर्शनपूर्वकंचित्रकूटवर्णनम् ॥ १ ॥

दीर्घकालोषितस्तस्मिन्निरौ गिरिवनप्रियः ॥ वैदेह्या प्रियमाकाङ्क्षन् च चित्तं विलोभयन् ॥ १ ॥
 अथ दाशरथिश्चित्रं चित्रकूटमदर्शयत् ॥ भार्याममरसङ्काशः शचीमिव पुरन्दरः ॥ २ ॥
 न राज्याङ्गं भद्रे न सुहृद्विनाभवः ॥ मनो मे बाधते दृष्ट्वा रमणीयमिमं गिरिम् ॥ ३ ॥

॥ २२ ॥ अथ यदि नस्तदर्थः । तपस्विनः सन्ति तेप्रष्टव्या इति भावः ॥ २३ ॥ साधुसंमतं साधूनां न्यायविदांसंमतं । अमित्रबलमर्दनः अमोघशसन इति यावत् ॥ २४ ॥ यत्ताः निःशब्दाः । इतः अस्मादेशात् । परं अग्रतः । भवद्भिर्न गन्तव्यं अहमेव राजसु मन्त्रिषुसुमन्त्र एव ऋत्विक्षुगुरुर्वसिष्ठ एव । धृतिरिति पाठे सुमन्त्र एवोच्यते ॥ २५—२६ ॥ अग्रतो धूमं निरीक्षमाणापि च अनेन रामदर्शनत्वरतिशयः सूच्यते । व्यवस्थिता भरतेन व्यवस्थापितेत्यर्थः । भरतेन हेतुना व्यवस्थिता वा । सा चमूः प्रियस्य रामस्य नचिरेण अचिरेण । समागमं जानती सती तदा व्यवस्थाकाले पिहृष्टा बभूव । जानकी प्रियस्येति च पाठः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

एवमेतावत्पर्यन्तं भरतकथां प्रस्तुत्य रामस्य चित्रकूटप्रवेशानन्तरदिनेषु विहारतारतम्याभावात् भरतप्राप्तिदिनसंभूतविहारविशेषान्वर्णयति—दीर्घकालेत्यादिना सर्गद्वयेन । आदौ श्लोकद्वयमेकाव्यं । अथ प्रातः कर्तव्यकर्मानुष्ठानानन्तरं । तस्मिन्निरौ चिरपरिचयेपि वैलक्षण्यातिशयादपूर्ववद्वासमाने । दीर्घकालोषितः मासमात्रमुषितोपि गिरिवनप्रियः । “न वनं वंशीतिरहो करोति” इत्युक्तरीत्या गिरिवनयोर्न वनवत्त्वापादकप्रीतिकः । वैदेह्याः प्रियेण सहैव वनदर्शनकुतूहलायाः । प्रियं प्रीतिमाकाङ्क्षन् । तद्वारास्वचित्तंच विलोभयन् प्रीणयन् । अमरसंकाशः कुत्रापि निर्भय इत्यर्थः । दाशरथिः रामः । चित्रमन्वर्थं चित्रकूटं । भार्या सर्वासनाभरणीयां सीतां । शचीं पुरन्दर इव अदर्शयत् । “गतिबुद्धिः”—इत्यादिना द्विकर्मकत्वं ॥ १—२ ॥ राज्यात् भक्तजनपूर्णात् । विनाभवो

माने इति शेषः । तस्मान्मनुष्यकारणकवह्नयुपपत्त्याऽत्रैव राघवाविति जानीमः ॥ २२ ॥ ति० राजभीत्यानिश्चयेन तथा वक्तुमशक्त्वन्तः पक्षान्तरमाहुः—अथेति । वि० पक्षान्तरमाहुः—अथवेति । नरव्याघ्रौ अत्रयदिनस्तद्विशेषः ॥ २३ ॥ ति० धृतिरित्यशोकमन्त्रिणो नामान्तरं । स० सुमन्त्रो धृतिरित्येतौ समपश्चादागच्छतामिति शेषः ॥ २५ ॥ स० समागममुद्दिश्य भरतेन स्थापिता । वि० याचमूर्भरतेन व्यवस्थिता व्यवस्थापिता सा वासाय अग्रतो भूमिनिरीक्षमाणा नचिरेण शीघ्रं । जानकी प्रियस्य रामस्य समागमं निरीक्षमाणा तदा हृष्टा बभूव ॥ २७ ॥ इति त्रिनवतितमः स्सर्गः ॥ ९३ ॥

शि० दीर्घकालोषितः त्रीन्मासानुषितः ॥ ११ ॥ तनि० राज्यात् परमपदैश्वर्यात् अंशं तस्याग इत्यर्थः । “लवत्वावैकुण्ठमुत्तमं”

[पा०] १ च. व. अथवातौ. २ क—ट. अन्ये. ३ च. व. वचनं तेषां भरतस्साधु. ४ ग. ज. सर्वांस्त्वान्. ५ च. व. बलसूदनः. ६ क. ग. ड. च. छ. झ. ट. धृतिरेव. ७ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. अ. ट. सैन्यास्तत्र. ८ च. समादधौ. क. ख. ग. समादधे. ९ ड. छ. झ. अ. ट. भूमिमग्रतः. १० क. च. व. जानकी प्रियस्य. ११ क. अथ दीर्घोषितः. १२ घ. ड. छ. झ. ट. वरप्रियः. १३ घ. छ. झ. ट. राज्यं अंशं.

बहुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते ॥ विचित्रशिखरे ह्यसिन्नतवानसि भामिनि ॥ १६ ॥
 अनेन वनवासेन मेया प्राप्तं फलद्वयम् ॥ पितुश्चानृणता धर्मे भरतस्य प्रियं तथा ॥ १७ ॥
 वैदेहि रमसे कच्चिचित्रकूटे मया सह ॥ पश्यन्ती विविधान्भावान्मनोवाक्कार्यसंयतान् ॥ १८ ॥
 इदमेवामृतं प्राहु राज्ञि राजर्षयः परे ॥ वनवासं भवार्थाय प्रेत्य मे प्रपितामहाः ॥ १९ ॥
 शिलाः शैलस्य शोभन्ते विशालाः शतशोऽभितः ॥ बहुला बहुलैर्वर्णैर्नीलपीतसितारुणैः ॥ २० ॥
 निशि भान्त्यचलेन्द्रस्य हुताशनशिखा इव ॥ ओषध्यः स्वप्रभालक्ष्या भ्राजमानाः सहस्रशः ॥ २१ ॥
 केचित्क्षयनिभा देशाः केचिदुद्यानसन्निभाः ॥ केचिदेकशिला भान्ति पर्वतस्यास्य भामिनि ॥ २२ ॥

च्यते ॥ १५ ॥ घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रप्रीतिकरेऽस्मिन्वने रतवानसि प्रीतियुक्तोऽसि । भामिनि विशेषतस्त्वत्सन्निधानादितिभावः ॥ १६ ॥ नकेवलमुखस्यलाभः किन्तुपित्रानृण्यबन्धुहर्षावपीत्याह—अनेनेति । फलद्वयमेवाह—पितुरिति । धर्मेविषये पितुः अनृणता आनृण्यं तद्वाक्यकरणमित्यर्थः । भरतस्य प्रियं च भरतस्य भाविस्वकैर्द्वयमितिभावः ॥ १७ ॥ एवंस्वप्रीतिमुक्त्वासीताप्रीतिं पृच्छति—वैदेहीत्यादिना । वैदेहि भोगोपोद्घातकेलीचुलकितभगवद्वैश्रूप्यानुभावांवांजानासि किं मया भोगस्रोतसित्वाप्रधानीकुर्वन्तं मांजानासि । [मयाभोगस्रोतसित्वाप्रधानीकुर्वन्तं मांजानासि किं चित्रकूटे भोगस्थानसौभाग्यमपिवाञ्छनसाविषयंजानासि] । तदस्योद्दीपनविभावानप्याह—पश्यन्तीति । मनोवाक्कायाः संयताः यैस्तान् स्ववशीकृतजनमनोवाक्कायानित्यर्थः । मनोवाक्कायसंयतेतिपाठे सनियमितकरणत्रयेत्यर्थः । विविधान् मलयानिलकोकिलालापभ्रमरझङ्कारपुष्पहासप्रभृतिभेदान् । भावान् विभावान् । पश्यन्ती रमसेकञ्चित् । यद्वा भावान् किन्नरमृगादीनांचेष्टाः । “भावोलीलाक्रियाचेष्टाभूयमिप्रायजन्तुषु” इतिवैजयन्ती

॥ १८ ॥ नकेवलमयंवनवासोभोगायआसुष्मिकसाधनकश्चेत्याह—इदमिति । वनवासं वनवासरूपं इदं अमृतं अमृतवद्भोग्यं वस्तु । मेप्रपितामहाः मत्पितृवंश्याः । परे पूर्वे राजर्षयः । प्रेत्य प्रारब्धशरीरवियोगं प्राप्य । भवार्थाय संसारविनाशयेत्यर्थः । तमसेदीपोमशकार्थोऽधूमइत्यादिवन्निर्देशः । प्राहुः प्रोचुः । यद्वा इदमिति लिङ्गव्यत्ययार्थः । इदं इमंवनवासं वानप्रस्थोचितनियमसहितंवनवासं । अमृतंप्राहुः मोक्षसाधनंप्राहुः । “अमृतंयज्ञशेषेस्यात्पीयूषेसलिलेधृते । अयाचितेचमोक्षेचधन्वन्तरिसुवर्णयोः” इतिवैजयन्ती । प्रेत्यभवार्थाय देवादिदेहान्तरपरिग्रहरूपप्रयोजनायचप्राहुः । रघुवंश्याः राजर्षयः वानप्रस्थोचितं वनवासंस्वर्गसाधनं । अपवर्गसाधनंचप्राहुरित्युक्तंभवति ॥ १९ ॥ विशालाः विपुलाः । बहुलैः उत्खणैः नीलादिभिर्वर्णैरुपलक्षिताः । बहुलाः बहुविधाः । शैलस्य चित्रकूटस्य । शिलाः शतशः अभितः शोभन्ते ॥ २० ॥ अचलेन्द्रस्य ओषध्यः महौषधयः । स्वप्रभालक्ष्याः प्रभालक्ष्यस्वरूपाः । अतएवभ्राजमानाः भासमानाः । निशिसहस्रशोभान्ति ॥ २१ ॥ अस्यपर्वतस्य देशाः केचित् क्षयनिभाः गृहसदृशाः । “धिष्ण्यं धाम

रममाणान् । शि० कामहर्षणान् यथेच्छहर्षविशिष्टान् किनरान् । स० द्वन्द्वशः द्वन्द्वीभूय रममाणान् ॥ १९ ॥ स० आनृण्यता स्वार्थेऽप्यञ् । अनृणत्वं ॥ १७ ॥ ति० मनोवाक्कायसंयतान् तत्प्रियान् वर्णनेवाविप्रयता । भावाः पदार्थाः । संयतेतिपाठे सम्यङ्निमित्तकरणत्रयेत्यर्थः । संयताइतिबहुवचनान्तपाठे भावानित्यस्यविशेषणं । लिङ्गव्यत्ययार्थेइतितीर्थः । तत्रनकंचिद्युक्तमर्थपश्यामः । स० भावान् पदार्थान् मनसावाचाकायेनचसम्यक्वस्तुतान् ॥ १८ ॥ ति० वनवासंप्रेत्य एतच्छरीरत्यागोत्तरं । भवार्थाय भवदिशवःहिरण्यगर्भः तल्लोकप्राप्तिरुपायार्थाय प्रयोजनायाऽऽहुरित्येके । स० इदमेव वनवासरूपं प्रेत्य मरणानन्तरं । अमृतं अमृतत्वं तत्साधनमितियावत् । मेप्रपितामहाः राजानः । भवार्थाय भवस्यसंसारस्यार्थः निवृत्तिः तस्मैचाहुः । शि० हेराज्ञि भवार्थाय लोककल्याणाय प्रवृत्ताइतिशेषः । परे उत्कृष्टाः राजर्षयोमेप्रपितामहाः मनुप्रभृतयः । प्रेत्य विचार्य । इदं सनियमं । वनवासं अमृतंप्राहुः । सर्वनाम्नामुद्देश्यविधेयान्यतरलिङ्गतेतिनियमात्कीबता ॥ १९ ॥ ति० स्वप्रभालक्ष्या स्वकान्तिसंपदा ॥ २१ ॥ ति० एकशिलाः अनेकजनावस्थानक्षमैकशिलायुक्ताः ॥ २२ ॥

[पा०] १ ग. फलोपेतै. २ ड. छ. झ. ट. मम. ३ क. ड. छ. झ. च. ट. श्वानृण्यता. घ. रानृण्यता. ४ ड. छ. झ. ड. संयतान्. ५ ड. प्रेत्यच. ६ क. ख. ग. ड. च. झ—ठ. लक्ष्म्या. ७ घ. च. द्वेशमनिभा.

भिच्चेव वसुधां भाति चित्रकूटः समुत्थितः ॥ चित्रकूटस्य कूटोसौ दृश्यते सर्वतः शुभः ॥ २३ ॥
कुष्ठपुत्रागस्थगरभूर्जपत्रोत्तरच्छादान् ॥ कामिनां स्वास्तरान्पश्य कुशेशयदलायुतान् ॥ २४ ॥
मृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यन्ते कमलस्रजः ॥ कामिभिर्वनिते पश्य फलानि विविधानि च ॥ २५ ॥
वस्त्रौकसारां नलिनीमैत्रेयीवोत्तरान्कुरुन् ॥ पर्वतश्चित्रकूटोसौ बहुमूलफलोदकः ॥ २६ ॥

इमं तु कालं वनिते विजह्निवांस्त्वया च सीते सह लक्ष्मणेन च ॥

रतिं प्रपत्स्ये कुलधर्मवर्धनीं सतां पथि स्वैर्नियमैः परैः स्थितः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

रामेणसीतांप्रतितत्तद्विशेषप्रदर्शनपूर्वकमन्दाकिनीवर्णनम् ॥ १ ॥

अथ शैलाद्विनिष्क्रम्य मैथिलीं कोसलेश्वरः ॥ अदर्शयच्छुभजलां रम्यां मन्दाकिनीं नदीम् ॥ १ ॥
अब्रवीच्च वरारोहां चारुचन्द्रनिभाननाम् ॥ विदेहराजस्य सुतां रामो राजीवलोचनः ॥ २ ॥
विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेविताम् ॥ कैमलैरुपसंपन्नां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ३ ॥

निकेतनंचसदनंवस्त्यंचवास्तुक्षयः ” इतिहलायुधः । बहुगुहावत्त्वादितिभावः । उद्यानसंनिभाः बहुलतावृ-
क्षवत्त्वान् । एकशिलाः शिलाभेदरहिताः ॥ २२—२३ ॥
कुष्ठं पारिभाष्यं । “ व्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यं वाप्यं पा-
कलमुत्पलं ” इत्यमरः । पुत्रागपुष्पाणि स्थगराणि
पुत्रकसंज्ञिकवृक्षविशेषपुष्पाणि । भूर्जपत्राणि भूर्जवृ-
क्षत्वचः एतानिउत्तरच्छादाः उपर्यास्तरणानि येषां
तान् । कुशेशयदलायुतान् पद्मदलव्याप्तान् । स्वास्त-
रान् शयनानीत्यर्थः ॥ २४ ॥ मृदिताः कृतमर्दनाः
घ्राणादिभोगेनम्लाना इत्यर्थः । अपविद्धाः त्यक्ताः ।
फलानीत्यत्रापि मृदितान्यपविद्धानीतियोज्यं ॥ २५ ॥
वस्त्रौकसारा पूर्वदिगवस्थिताशक्रपुरी । “ वस्त्रौकसा-
राशक्रस्यपूर्वस्यांदिशिसंस्थिता ” इतिविष्णुपुराणवच-
नान् । यद्वा वस्त्रौकसारा कुबेरपुरी । “ पुरीवस्त्रौक-
सारास्याद्विमानंपुष्पकोस्त्रियां ” इतियादवः । नलिनीं
मानससरसीं सौगन्धिकाख्यसरसींवा । अलेतीव
रमणीयतया अतिक्रामतीव ॥ २६ ॥ हेवनिते सीते ।

परैः श्रेष्ठैः । नियमैः सतां राजर्षीणांपथिस्थितः सन्
इमंकालं चतुर्दशसमासंमितंकालं । त्वया लक्ष्मणेनच
सह इह चित्रकूटे विजह्निवान् विहृतवान् । विपूर्वा-
द्धरतेर्लिटः कसुरादेशः । पश्चात्कुलधर्मवर्धनीं कुलध-
र्मः प्रजापालनं तद्वर्धनीं । रतिं राज्यसुखं प्रपत्स्ये
॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे पीताम्बरव्याख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

एवंवनगिरिप्रदर्शनेनोपलाल्यनदीप्रदर्शनेनापिला-
लयति—अथेत्यादिना ॥ १ ॥ अब्रवीदिति । वचने
हेतुः तत्सौन्दर्यमित्याशयेनोक्तं—वरारोहामित्यादि ।
वरारोहां आरुह्यतइतिआरोहोजघनं गुरुजघनामित्य-
र्थः । चारुचन्द्रनिभाननामित्यनेन रतिरमणनिर्दाशि-
तवनगिरिविलोकनकुतूहलविकसितवदनत्वमुक्तं । रा-
जीवलोचनः विस्मयोत्फुल्लनयनइत्यर्थः ॥ २ ॥ पुलि-
नस्यविचित्रत्वं नवोलपालंकृतत्वात् । सारसाः हंस-

ती० कुष्ठं उत्पलं ॥ २३ ॥ स० वस्त्रौकसारा कुबेरपुरी । नलिनी इन्द्रपुरी । “ वस्त्रौकसाराश्रीदस्यशक्रस्यनलिनीपुरी ” इति
हरिः । एवमेवविश्वः । उत्तरान्कुरुन् । तन्नामकान् मेरोरुत्तरपार्श्वसमुद्रप्रान्तेविद्यमानान्देशविशेषान् । अतीत्य अतिक्रम्य
शोभतइतिशेषः ॥ २६ ॥ ती० कुलधर्मवर्धनीं सत्यप्रतिपालनरूपधर्मवर्धनीं । अष्टाविंशतिः श्लोकाअत्रेतिकृतकः ॥ २७ ॥
इतिचतुर्नवतितमसर्गः ॥ ९४ ॥

शि० वरारोहां वरः अद्भुतः आरोहः प्रादुर्भावः यस्यास्तां । स० चारुः षोडशकलः ॥ २ ॥

[पा०] १ क. च. ज. मिलैव. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. कूटोयं. ३ क. ख. शिवः. ४ ड. छ. झ. ज. ट. स्थग-
रपुत्राग. ५ ड. च. छ. झ. ट. मतीत्यैवोत्तरान्. ६ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. कुसुमैरुप. ७ ख. ग. संछन्नां.

नानाविधैस्तीररुहैर्वृतां पुष्पफलद्रुमैः ॥ राजन्तीं राजराजस्य नलिनीमिव सर्वतः ॥ ४ ॥
 मृगयूथनिपीतानि कलुषाम्भांसि सांप्रतम् ॥ तीर्थानि रमणीयानि रतिं सज्जनयन्ति मे ॥ ५ ॥
 जटाजिनधराः काले वल्कलोत्तरवाससः ॥ ऋषयस्त्ववगाहन्ते नदीं मन्दाकिनीं प्रिये ॥ ६ ॥
 आदित्यमुपतिष्ठन्ते नियमादूर्ध्वबाहवः ॥ एते परे विशालाक्षि मुनयः संशितव्रताः ॥ ७ ॥
 मारुतोद्धूतशिखरैः प्रनृत्त इव पर्वतः ॥ पादपैः पत्रपुष्पाणि सृजद्भिरभितो नदीम् ॥ ८ ॥
 कचिन्मणिनिकाशोदां कचित्पुलिनशालिनीम् ॥ कचित्सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ९ ॥
 निर्धूतान्वायुना पश्य विततान्पुष्पसंचयान् ॥ पोष्यमानानपरान्पश्य त्वं जलमध्यगान् ॥ १० ॥
 तांश्चातिवल्गुवचसो रथाङ्गाह्वयना द्विजाः ॥ अधिरोहन्ति कल्याणि विक्कजन्तः शुभा गिरः ॥ ११ ॥
 दर्शनं चित्रकूटस्य मन्दाकिन्याश्च शोभने ॥ अधिकं पुरवासाच्च मन्ये च तव दर्शनात् ॥ १२ ॥
 विधूर्तकलुषैः सिद्धैस्तपोदमशमान्वितैः ॥ नित्यविक्षोभितजलां विगाहस्व मया सह ॥ १३ ॥

विशेषाः । अत्रवस्तुना पृथुजघनकलनूपुरसुन्दरकर-
 पदवदनवतीभवतीवभातीत्यलंकारध्वनिः ॥ ३ ॥
 राजराजस्य कुबेरस्य । नलिनीं सौगन्धिकसरसीं
 ॥ ४ ॥ मृगयूथनिपीतानि अतएवकलुषाणि कुङ्कुम-
 रसाभानिअम्भांसियेषुतानि । तीर्थानि अवताराः ।
 रतिं अवगाहनविषयां प्रीतिं ॥ ५ ॥ काले स्वनिय-
 मोचितकाले । अवगाहन्ते मज्जन्ति । प्रियेइत्यन्यत्र
 दृष्टिनिवार्यते ॥ ६ ॥ उपतिष्ठन्ते । “ उपान्मन्नक-
 रणे ” इत्यात्मनेपदं । नियमाद्धेतोः परे पूर्वोक्तमुनि-
 भ्योऽन्ये । संशितव्रताः तीक्ष्णनियमाः ॥ ७ ॥ मारु-
 तोद्धूतशिखरैः वायुकम्पितशाखैः । पुष्पाणिसृजद्भिः
 मुञ्चद्भिः । पादपैःप्रनृत्तइव नृत्यंकर्तुमुद्युक्तइव ।
 आदिकर्मणिक्तः । लोकेहिनृत्तोद्युक्तः पुष्पाणि परि-
 विकीर्यहस्तौचालयति तद्वदित्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥ मणि-
 निकाशोदां मुक्तामणिनिभजलां । उदकस्योदभावआ-
 र्षः । कचिच्चीरे सिद्धजनेनावगाहनोद्युक्तेनावकीर्णां ।
 एतेन श्वेतवसना पृथुजघना कामुकावृतानारीद्योत्यते
 ॥ ९ ॥ वायुनानिर्धूतान् विततान् तीरेव्याप्तान् । पुष्प-

संचयान्पश्य जलमध्यगान् पोष्यमानान् भृशंपुनः
 पुनर्वाप्तवमानान् अपरान् पुष्पसंचयांश्च त्वंपश्य ।
 प्रियहृताधर्गगलितवसनानारीवलक्ष्यतइतिव्यङ्ग्यम्
 ॥ १० ॥ वल्गुवचसः रत्यार्थाह्वानकालिकरम्यवचसः ।
 शुभाः गिरः विक्कजन्तः रतिकालिकस्वरान् कुर्वन्तः ।
 रथाङ्गाह्वयनाः चक्राह्वयाः । द्विजाः चक्रवाकाः ।
 तान् पुष्पसंचयान् । अधिरोहन्ति शयनमारोहन्ती-
 त्यर्थः । अनेनचक्रवाकरतिर्दर्शिता ॥ ११ ॥ हेशोभने
 निर्भर्त्सरे । चित्रकूटस्यदर्शनं पुरवासाधिकं चित्रकूट-
 वासःपुरवासादप्यधिकसुखावहः । एकान्तभोगस्थान-
 त्वादितिभावः । मन्दाकिन्यादर्शनंतवदर्शनादप्यधिक-
 सुखकरं उद्दीपनत्वादितिभावः ॥ १२ ॥ तपोदमश-
 मान्वितैः अतएव विधूतकलुषैः निष्पापैः । सिद्धैः
 सिद्धसाधननिष्ठैः । नित्यविक्षोभितजलां सदातत्त्वाने-
 नतत्पादरेणुधन्यामन्दाकिनीं । मयासहविगाहस्व
 मामप्रधानीकृत्यजलक्रीडारसमनुभवेत्यर्थः । नित्यवि-
 क्षोभितजलामित्यनेन जलक्रीडोपकरणकुसुम्भादिसा-

शि० राजराजस्य कुबेरस्य । नलिनीं सौगन्धिकसरसीमिव दशरथस्यसरयूमिववा ॥ ४ ॥ स० प्रनृत्तइतिबहुव्रीहिः ॥ ८ ॥
 शि० पुलिनशालिनीं पुलिनाश्रयां । अगाधजलवत्तयानीलजलत्वेनप्रतीयमानामित्यर्थः ॥ ९ ॥ कतक० पश्येहाचलमध्यमइति
 पाठः । अचलमध्यमे कृशलाच्चलनाशक्तमध्यवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ति० रथाङ्गाह्वयनाः चक्रवाकाः । रथाङ्गचक्रंतद्वाचकशब्दो
 ह्वयनेनामनि येषामितिप्रग्रहः । अधिरोहन्ति पुलिनानीतिशेषः ॥ ११ ॥ स० तवदर्शनान्निमित्तात् चित्रकूटदर्शनं वक्ष्यमा-
 णादधिकंशोभते । स्तुतिपरत्वाद्वा नदोषः ॥ १२ ॥ इतिपञ्चनवतितमस्सर्गः ॥ ९५ ॥

[पा०] १ ड. सर्वशः. २ ख. मैथिलिप्रतिभान्तिमे. ३ ड. च. छ. झ. ज. ट. पुष्पपत्राणि. ४ ड. छ. झ. ट. तनुमध्यमे.
 ५ छ. झ. ट. पश्यैतद्वल्गु. क. च. ज. पश्यैतान्वल्गु. ड. पश्यतान्वल्गु. ख. ग. तांश्चापिवल्गु. ६ क. घ—छ. झ. ज. ट.
 निष्कूजन्तः. ख. ग. निष्कूजन्तः. ७ क. ख. ड. च. झ. ज. ट. तवच. ८ ख. ड. च. छ-झ. ज. ट. कलमपैः. ९ ट.
 समन्वितैः. १० क. च. नित्यं.

सखीवच्च विगाहस्य सीते मन्दाकिनीं नदीम् ॥ कमलान्यवमज्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि ॥ १४ ॥
 त्वं पौरजनवद्व्यालानयोध्यामिव पर्वतम् ॥ मन्यस्य वनिते नित्यं सरयूवदिमां नदीम् ॥ १५ ॥
 लक्ष्मणश्चापि धर्मात्मा मन्निदेशे व्यवस्थितः ॥ त्वं चानुकूला वैदेहि प्रीतिं जनयथो मम ॥ १६ ॥
 उपस्पृशस्त्रिषवणं मधुमूलफलाशनः ॥ नायोध्यायै न राज्याय स्पृहयेऽद्य त्वया सह ॥ १७ ॥

इमां हि रम्यां मृगयूथशालिनीं निपीततोयां गजसिंहवानरैः ॥

सुपुष्पितैः पुष्पधरैरलंकृतां न सोस्ति यः स्यादगतक्लमः सुखी ॥ १८ ॥

इतीव रामो बहु संगतं वचः प्रियासहायः सरितं प्रति ब्रुवन् ॥

चचार रम्यं नयनाञ्जनप्रभं स चित्रकूटं रघुवंशवर्धनः ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

*प्रक्षिप्तः सर्गः ।

चित्रकूटोत्तरपादेकचनसुन्दरकन्दरेसीतयासहविहरमाणेनरामेणकदाचनस्वाङ्कशाथिन्यास्सीतायामनशिशलापङ्केनतिलक-
 रचना ॥ १ ॥ तथाकेसरकुसुमैस्सीताकबरीपूरणादिनानाविहरणपूर्वकंपुनस्स्वाश्रमागमनं ॥ २ ॥ रामचोदनेनसीतयालक्ष्मणा-
 नीतमृगमांसानांभूतेभ्योबलिप्रदानपूर्वकंताभ्यांदानं ॥ ३ ॥ रामचोदनेनसीतयाकाकेभ्यश्शिष्टमांसपरिरक्षणेकेनचित्काकेन
 तदीयहारान्तरसंचारेणतस्याःपीडाजननं ॥ ४ ॥ तदवलोकनकुपितेनरामेणतस्मिन्नैषीकास्त्रप्रयोगेत्तद्भावितेनत्रैलोक्येकापि
 शरणमलभमानेनतेनपुनारामचरणयोःप्रणिपतनं ॥ ५ ॥ रामेणतदेकाक्षिशतनपूर्वकंतत्परिरक्षणं ॥ ६ ॥

रामस्तु नलिनीं रम्यां चित्रकूटं च पर्वतम् ॥ उत्तरे तु गिरेः पादे चित्रकूटस्य राघवः ॥
 ददर्श कंदरं रम्यं शिलाधातुसमन्वितम् ॥ १ ॥

मग्रीदर्शिता ॥ १३ ॥ सख्यायथा सलिलमवगाहसे
 तथा मयासहविगाहस्य । कमलानिरक्ताब्जानि ।
 पुष्कराणि सिताम्भोजानि । अवमज्जन्ती अवमज्जय-
 न्ती स्तनजघनाघातजनिततरङ्गैरितिभावः । यद्वा
 तववदनकान्तिनिर्जिततयालज्जयाअवमज्जयन्तीवेत्यु-
 त्प्रेक्षा ॥ १४ ॥ त्वं व्यालान् वनचरजन्तून् । पौर-
 जनवत्पश्य पौरजनप्रीतिंव्यालेषुकुर्वित्यर्थः । एवमु-
 त्तरत्रापि । अतः पौरजनाद्यनवलोकनक्लेशेनकार्य
 इतिभावः ॥ १५ ॥ लक्ष्मणइति । सौभ्रात्रं अनु-
 कूलभार्यत्वंचसौख्यरसायनमितिभावः ॥ १६ ॥
 हेवैदेहि त्वयासहत्रिषवणं त्रिसंध्यं । उपस्पृशन् स्नानं
 कुर्वन् । मधुमूलफलाशनोहमयोध्यायैनस्पृहये राज्या-
 यचनस्पृहये । “स्पृहेरीप्सितः” इति संप्रदानसंज्ञा
 ॥ १७ ॥ इमां मन्दाकिनीं । मृगयूथशालिनीं मृगयू-

थलोलितामितिचपाठः । गजसिंहवानरैः । आश्रमम-
 हिन्नाशान्तवैरैरित्यर्थः । निपीततोयामितिपापहरत्व-
 मुक्तं । पुष्पधरैः वृक्षैः । अनेनोद्दीपनत्वमुक्तं । उप-
 स्पृशन्नित्यनुषज्यते । यः अगतक्लमः सुखीनस्यात्सना-
 स्ति सर्वोप्यत्रस्नात्वागतक्लमोभवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥
 प्रियासहायोरामः सरितंप्रति सरिद्विषये । संगतं
 प्रसक्तानुप्रसक्तं बहुवचोब्रुवन्सन् । नयनाञ्जनप्रभं
 नयनयोग्याञ्जनकान्तिं तद्वन्नीलमित्यर्थः । चित्रकूटं
 चचार चित्रकूटप्रान्तेचचारेत्यर्थः । एतेन पुनःपुरवास-
 निस्पृहत्वद्योतनायरामस्यवनवासनिर्भरत्वमुक्तं ॥ १९ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चनव-
 तितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

[पा०] १ क. ख. च. ज. मन्दाकिनीमिमां. २ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. लक्ष्मणश्चैव. ३ ड. ट. स्पृहयेच. ख.
 स्पृहयामि. ४ क. घ. च. छ. ज. ट. गजयूथलोलितां. ड. झ. ट. गजयूथलोडितां. ख. ग. गजयूथशालिनीं. ५ ड. छ. झ.
 ज. ट. सुपुष्पितां. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. पुष्पभरैः. क. घ. पुष्पफलैः. ७ ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. स्यान्नगत.

* अयंप्रक्षिप्तःसर्गः ड. झ. ज. पुस्तकेषुदृश्यते.

वा. रा. ७७

सुखप्रसक्तैस्तरुभिः पुष्पभारावलम्बिभिः ॥ संवृतं च रहस्यं च मत्तद्विजगणायुतम् ॥ २ ॥
 तद्दृष्ट्वा सर्वभूतानां मनोदृष्टिहरं वनम् ॥ उवाच सीतां काकुत्स्थो वनदर्शनविस्मितः ॥ ३ ॥
 वैदेहि रमते चक्षुस्तवास्मिन्निरिकंदरे ॥ परिश्रमविघातार्थं साधु तावदिहांस्यताम् ॥ ४ ॥
 त्वदर्थमिह विन्यस्ता त्विर्यं श्लक्ष्णसमा शिला ॥ यस्याः पार्श्वे तरुः पुष्पैः प्रविष्ट इव केसरैः ॥ ५ ॥
 राघवेणैवमुक्ता सा सीता प्रकृतिदक्षिणा ॥ उवाच प्रणयस्त्रिगुणमिदं श्लक्ष्णतरं वचः ॥ ६ ॥
 अवश्यकार्यं वचनं तव मे रघुनन्दन ॥ बहुशो भ्रमितश्चाद्य तव चैवं मनोरथः ॥ ७ ॥
 एवमुक्त्वा वरारोहा शिलां तामुपसर्प ह ॥ सह भर्त्रानवद्याङ्गी रन्तुकामा मनस्विनी ॥ ८ ॥
 तामेवं ब्रुवतीं सीतां रामो वचनमब्रवीत् ॥ रम्यं पश्यसि भूतार्थं वनं पुष्पितपादपम् ॥ ९ ॥
 पश्य देवि गिरौ रम्ये रम्यपुष्पाङ्कितानिमान् ॥ गजदन्तक्षतान्बृक्षान्पश्य निर्यासवर्षिणः ॥
 झल्लिकाविरुतैर्दीर्घै रुदतीव समन्ततः ॥ १० ॥
 पुत्रप्रियोऽसौ शकुनिः पुत्रपुत्रेति भाषते ॥ मधुरां करुणां वाचं पुरेव जननी मम ॥ ११ ॥
 विहगो भृङ्गराजोऽयं सालस्कन्धसमास्थितः ॥ संगीतमिव कुर्वाणः कोकिलेनावकूजति ॥ १२ ॥
 अयं वा बालकः शङ्के कोकिलानां विहंगमः ॥ सुखवद्भ्रमसंबद्धं तथा ह्येष प्रभाषते ॥ १३ ॥
 एषा कुसुमिता नूनं पुष्पभारानता लता ॥ दृश्यते मामिवात्यर्थं श्रमादेवि त्वमाश्रिता ॥ १४ ॥
 एवमुक्ता प्रियस्याङ्के मैथिली प्रियभाषिणी ॥ भूयस्तरां त्वनिन्द्याङ्गी समारोहत मामिनी ॥ १५ ॥
 अङ्के तु परिवर्तन्ती सीता सुरसुतोपमा ॥ हर्षयामास रामस्य मनो मनसिजार्पितम् ॥ १६ ॥
 स निघृष्याङ्गुलिं रामो धौते मनःशिलोच्चये ॥ चकार तिलकं तस्या ललाटे रुचिरं तदा ॥ १७ ॥
 बालार्कसमवर्णेन तेजसा गिरिधातुना ॥ चकासे विनिविष्टेन ससंध्येव निशा सिता ॥ १८ ॥
 केसरस्य च पुष्पाणि करेणामृद्य राघवः ॥ अलकं पूरयामास मैथिल्याः प्रीतमानसः ॥ १९ ॥
 अभिरम्य तदा तस्यां शिलायां रघुनन्दनः ॥ अन्वीयमानो वैदेह्या देशमन्यं जगाम ह ॥ २० ॥
 विचरन्ती तदा सीता ददर्श हरियूथपम् ॥ वने बहुमृगाकीर्णे विव्रस्ता राममाश्लिषत् ॥ २१ ॥
 रामस्तां परिरब्धाङ्गीं परिरभ्य महाभुजः ॥ सान्त्वयामास वामोरूमवभत्सार्थं वानरम् ॥ २२ ॥
 मनःशिलायास्तिलकः सीतायाः सोऽथ वक्षसि ॥ समदृश्यत संक्रान्तो रामस्य विपुलौजसः ॥ २३ ॥
 प्रजहास तदा सीता गते वानरपुंगवे ॥ दृष्ट्वा भर्तरि संक्रान्तमपाङ्गं समनःशिलम् ॥ २४ ॥
 नातिदूरे त्वशोकानां प्रदीप्तमिव काननम् ॥ ददर्श पुष्पस्तवकैस्तर्जद्भिरिव वानरैः ॥ २५ ॥
 वैदेही त्वब्रवीद्राममशोककुसुमार्थिनी ॥ वयं तदभिगच्छामो वनमिक्ष्वाकुनन्दन ॥ २६ ॥
 तस्याः प्रिये स्थितो रामो देव्या दिव्यार्थरूपया ॥ सहितस्तदशोकानां विशोकः प्रययौ वनम् ॥ २७ ॥
 तदशोकवनं रामः सभार्यो व्यचरत्तदा ॥ गिरिपुञ्ज्या पिनाकीव सह हैमवतं वनम् ॥ २८ ॥
 तावन्योन्यमशोकस्य पुष्पैः पल्लवधारिभिः ॥ समलंचक्रतुरुभौ कामिनौ नीललोहितौ ॥ २९ ॥
 आबद्धवनमालौ तौ कृतापीडावतंसकौ ॥ भार्यापती तावचलं शोभयांचक्रतुर्मृशम् ॥ ३० ॥
 एवं स विविधान्देशान्दर्शयित्वा प्रियां प्रियः ॥ आजगामाश्रमपदं सुसंश्लिष्टमलङ्कृतम् ॥ ३१ ॥
 प्रत्युज्जगाम तं आता लक्ष्मणो गुरुवत्सलः ॥ दर्शयन्विविधं धर्मं सौमित्रिः सुकृतं तदा ॥ ३२ ॥
 शुद्धबाणहतांस्तत्र मेघ्यान्कृष्णमृगान्दश ॥ राशीकृताञ्शुष्यमाणानन्यान्कांश्चन कांश्चन ॥ ३३ ॥
 तद्दृष्ट्वा कर्म सौमित्रेर्भ्राता प्रीतोऽभवत्तदा ॥ क्रियन्तां बलयश्चेति रामः सीतामथान्वशात् ॥ ३४ ॥
 अग्रं प्रदाय भूतेभ्यः सीताथ वरवर्णिनी ॥ तयोरुपददद्वात्रोर्मधु मांसं च तद्भृशम् ॥ ३५ ॥

तयोस्तुष्टिमथोत्पाद्य वीरयोः कृतशौचयोः ॥ विधिवज्जानकी पश्चाच्चक्रे सा प्राणधारणम् ॥ ३६ ॥
 शिष्टं मांसं निवृष्टं यच्छोषणायावकल्पितम् ॥ तद्रामवचनात्सीता काकेभ्यः पर्यरक्षत ॥ ३७ ॥
 तां ददर्श तदा भर्ता काकेनायासितां दृढम् ॥ यस्या हारान्तरचरः कामचारी विहंगमः ॥ ३८ ॥
 काकेनारोध्यमानां तां सा मुमोह तदातुरम् ॥ सा चुकोपानवद्याङ्गी भर्तृप्रणयदर्पिता ॥ ३९ ॥
 इतश्चेतश्च तां काको वारयन्तीं पुनः पुनः ॥ पक्षतुण्डनखाग्रैश्च कोपयामास कोपनाम् ॥ ४० ॥
 तस्याः प्रस्फुरमाणौष्ठं भ्रुकुटीपुटसूचितम् ॥ मुखमालोक्य काकुत्स्थस्तं काकं प्रत्यषेधयत् ॥ ४१ ॥
 स धृष्टमानो विगहो रामवाक्यमचिन्तयन् ॥ सीतामभिपपातैव ततश्चुक्रोध राघवः ॥ ४२ ॥
 सोऽभिमन्य शरैषीकामैषीकास्त्रेण वीर्यवान् ॥ काकं तमभिसंधाय ससर्ज पुरुषर्षभः ॥ ४३ ॥
 स तेनाभिद्रुतः काकस्त्रील्लोकान्पर्यगात्ततः ॥ देवैर्दत्तवरः पक्षी हारान्तरचरो लघुः ॥ ४४ ॥
 यत्र यत्रागमत्काकस्तत्र तत्र ददर्श ह ॥ इषीकां भूतसंकाशां स रामं पुनरागमत् ॥ ४५ ॥
 स मूर्ध्ना न्यपतत्काको राघवस्य महात्मनः ॥ सीतायास्तत्र पश्यन्त्या मानुषीमैरयद्विरम् ॥ ४६ ॥
 प्रसादं कुरु मे राम प्राणैः सामग्र्यमस्तु मे ॥ अस्त्रस्यास्य प्रभावेण शरणं न लभे क्वचित् ॥ ४७ ॥
 तं काकमब्रवीद्रामः पादयोः शिरसा गतम् ॥ सानुक्रोशतया धीमानिदं वचनमर्थवत् ॥ ४८ ॥
 मया रोषपरीतेन सीताप्रियहितार्थिना ॥ अस्त्रमेतत्समाधाय त्वद्वधायाभिमन्त्रितम् ॥ ४९ ॥
 यत्तु मे चरणौ मूर्ध्ना गतस्त्वं जीवितेऽप्यस्य ॥ अत्रास्यवेक्षा त्वयि मे रक्ष्यो हि शरणागतः ॥ ५० ॥
 अमोघं क्रियतामस्त्रमेकमङ्गं परित्यज ॥ किमङ्गं शातयतु ते शरैषीका ब्रवीहि मे ॥ ५१ ॥
 एतावद्वि मया शक्यं तव कर्तुं प्रियं खग ॥ एकाङ्गहीनं हस्त्रेण जीवितं मरणाद्वरम् ॥ ५२ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण संप्रधार्य स वायसः ॥ अभ्यगच्छद्वयोरक्ष्णस्त्यागमेकस्य पण्डितः ॥ ५३ ॥
 सोऽब्रवीद्राघवं काको नेत्रमेकं त्यजाम्यहम् ॥ एकनेत्रोऽपि जीवेऽहं त्वत्प्रसादान्नराधिप ॥ ५४ ॥
 रामानुज्ञातमस्त्रं तत्काकस्य नयनेऽपतत् ॥ वैदेही विस्मिता तत्र काकस्य नयने हते ॥ ५५ ॥
 निपत्य शिरसा काको जगामाशु यथेप्सितम् ॥ लक्ष्मणानुचरो रामश्चकारानन्तरक्रियाः ॥ ५६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे प्रक्षिप्तः सर्गः ॥

षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

सीतयासहचित्रकूटप्रस्थेविहरमाणेनरामेणभरतसेनाकोलाहलश्रवणेनतद्वृत्तीदर्शनेनचलक्ष्मणंप्रतितत्कारणावगमनचोदना
 ॥ १ ॥ तदर्थंवृक्षाग्रमारुढेनलक्ष्मणेननातिदूरेरथाग्रेकोविदारध्वजावलोकनात्सेनयासहभरतागमननिर्धारणेनतस्मिन्दोष-
 शङ्कयारामंप्रतिस्वेनभरतहननोक्तिः ॥ २ ॥

तां तथा दर्शयित्वा तु मैथिलीं गिरिनिम्नगाम् ॥ निषसादगिरिप्रस्थे सीतां मांसेन छन्दयन् ॥ १ ॥
 इदं मेध्यमिदं स्वादु निष्टप्तमिदमग्निना ॥ एवमास्ते स धर्मात्मा सीतया सह राघवः ॥ २ ॥

एवंप्रासङ्गिकमुक्त्वाप्रकृतमनुसरति—तामित्यादि- ॥ १ ॥ वशीकरणप्रकारमाह—इदमित्यादिना । इदं
 ना । गिरिनिम्नगां गिरिनदीं । मांसेनछन्दयन् वशी- मांसं मेध्यं शुद्धं निर्मलमितियावत् । स्वादु रसवत् ।
 कुर्वन् । “ वशाभिप्राययोश्छन्दः ” इतिवैजयन्ती निष्टप्तं प्रतप्तं । इदंशब्देनस्वमुक्तशेषमितिगम्यते ।

तथा तत्रासत्तस्य भरतस्योपयायिनः ॥ सैन्यरेणुश्च शब्दश्च प्रादुरास्तां नभःस्पृशौ ॥ ३ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे त्रस्ताः शब्देन महता ततः ॥ अर्दिता यूथपा मत्ताः सैयूथा दुद्रुवुर्दिशः ॥ ४ ॥
 स तं सैन्यसमुद्धूतं शब्दं शुश्राव राघवः ॥ तांश्च विप्रदुतान्सर्वान्यूथपानन्ववैक्षत ॥ ५ ॥
 तांश्च विद्रवतो दृष्ट्वा तं च श्रुत्वा च निःस्वनम् ॥ उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ६ ॥
 हन्त लक्ष्मण पश्येह सुमित्रा सुप्रजास्त्वया ॥ भीमस्तनितगम्भीरस्तुमुलः श्रूयते स्वनः ॥ ७ ॥
 गजयूथानि वाऽरण्ये महिषा वा महावने ॥ वित्रासिता मृगाः सिंहैः सहसा प्रद्रुता दिशः ॥ ८ ॥
 राजा वा राजमात्रो वा मृगयामटते वने ॥ अन्यद्वा श्वापदं किञ्चित्सौमित्रे ज्ञातुमर्हसि ॥ ९ ॥
 सुदुश्चरो गिरिश्चायं पक्षिणामपि लक्ष्मण ॥ सर्वमेतद्यथातत्त्वमचिराज्ज्ञातुमर्हसि ॥ १० ॥
 स लक्ष्मणः संत्वरितः सालमारुह्य पुष्पितम् ॥ प्रेक्षमाणो दिशः सर्वाः पूर्वा दिशश्चुदैक्षत ॥ ११ ॥
 उदङ्मुखः प्रेक्षमाणो ददर्श महतीं चमूम् ॥ रथान्ध्वजसंवाधां यत्तैर्युक्तां पदातिभिः ॥ १२ ॥
 तामश्वगजसंपूर्णां रथध्वजविभूषिताम् ॥ शशंस सेनां रामाय वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 अग्निं संशमयत्वार्थः सीता च भजतां गुहाम् ॥ सज्यं कुरुष्व चापं च शरांश्च कवचं तथा ॥ १४ ॥

एवमास्ते एवंब्रुवन्नास्तइत्यर्थः ॥ २ ॥ तथा उत्तरी-
 त्या । तत्र गिरिप्रस्थे । तस्य आसतः तस्मिन्नासीने
 सति । सैन्यरेणुः शब्दः सैन्यशब्दश्चोभौ नभस्स्पृशौ
 सन्तौ प्रादुरास्तां ॥ ३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे अस्मिन्
 शब्दश्रवणसमये । ततः तेन ॥ ४ ॥ सैन्यसमुद्धूतं
 सैन्योत्पादितं ॥ ५ ॥ दीप्ततेजसमित्यनेन वक्ष्यमा-
 णावेक्षणक्षमत्वमुच्यते ॥ ६ ॥ हन्तेति व्यग्रतायाम-
 व्ययं वाक्यारम्भेवा । “ वाक्यारम्भेनकम्पायाहन्त-
 हर्षविषादयोः ” इतिवैजयन्ती । पश्य वृक्षमारुह्य
 प्रेक्षस्व । सुमित्रासुप्रजास्त्वया त्वयासुमित्रासत्पुत्रेति
 सान्त्वोक्तिः । भीमस्तनितगम्भीरः भयंकरमेघनिर्घो-
 षवद्गम्भीरः । महीस्तनितगम्भीरइतिपाठे भूकम्पज-
 नितशब्दवद्गम्भीरइत्यर्थः ॥ ७ ॥ मृगाइत्यत्रापि वाश-
 ब्दःसंबन्धनीयः ॥ ८ ॥ राजमात्रः राजतुल्यः ।
 कश्चिन्मृगयामुद्दिश्यअटते आसनेपदमार्ष । श्वापदं

व्याघ्रादिर्हिंस्रपशुः । नपुंसकत्वमार्ष । “ व्याघ्राद-
 योवनचराः पशवःश्वापदामताः ” इतिहलायुधः ।
 अन्योवायःकश्चिच्छ्वापदः अटतइतिसंबन्धः ॥ ९ ॥
 अयंगिरिः पक्षिणामपिसुदुश्चरोवर्तते पक्षिसञ्चारोपी-
 दानीनास्तीत्यर्थः । सर्वमेतत् पूर्वोक्तकारणेणव्यन्यतमं
 ज्ञातुमर्हसीत्यर्थः ॥ १० ॥ पुष्पितमित्यनेन विरलप-
 त्रतयाऽनावारकत्वमुक्तं । सर्वादिशःप्रेक्षमाणः सामा-
 न्येनप्रेक्षमाणःसन् । पूर्वादिशमुदैक्षत सविशेषमलो-
 कयत् ॥ ११ ॥ तत्रहेतुदर्शनमाह—उदङ्मुखइत्या-
 दिना । यत्तैः सन्नद्धैः ॥ १२ ॥ रथध्वजविभूषितां
 रथबद्धध्वजैरलंकृतां ॥ १३ ॥ अग्निंसंशमयतु अन्य-
 थाधूमानुसारेणागच्छेत्सेनेतिभावः । सज्यं ज्ययामौ-
 र्यासहितंकुरुष्व शरांश्चकवचं तथा शरांश्चकवचंचगृ-
 हाणेतिशेषः । यद्वा कुरुष्वेत्यनुषङ्गः । करोतेःक्रियासा-
 मान्यवाचित्वादौचित्येनशरान् गृहाण कवचंधारये-

स० खयूथात् खयूथंविच्छिद्य । ल्यब्लोपनिमित्तापञ्चमी ॥ ४ ॥ ति० सनिस्वनमितिपाठे सइतिपदं ॥ ६ ॥ वि०
 भीमस्तनितगम्भीरं भीमभयंकरयत्स्तनितंमेघशब्दः तद्गद्गद्भीरंयथाभवतितथायोयंस्वनःश्रूयते अस्यकारणंपश्येतियोजना ॥ ७ ॥ स०
 सिंहैर्वित्रासितानिगजयूथानि तैश्चवित्रासिताःमहिषावा तैर्महिषैर्वित्रासितामृगाश्चसहसाप्रद्रुताः । तन्निमित्तंपश्येतिपूर्वेणान्वयः ।
 वाशब्दौचार्ये ॥ ८ ॥ शि० कश्चिन्महान्प्रबल्यमागतइतिसूचयन्नाह—सुदुश्चरइति । पक्षिणां देशान्तरवर्तिखगानामपि
 अयंगिरिः सुदुश्चरः । किञ्च अयंगिरिः पक्षिणां सहाययुक्तानामपि सुदुश्चरः स्वतन्त्रतयाचरितुमशक्यः ॥ १० ॥ स० सर्वादिशः
 प्रेक्षमाणःद्रुष्टुमारब्धोलक्ष्मणःपूर्वादिशमवैक्षत ॥ ११ ॥ ति० सेनांशशंस सेनांश्रुतशब्दकारणमुक्तवान् ॥ १३ ॥ शि० अग्निं
 अभ्याकारंसेनाकोधं ॥ १४ ॥

[पा०] १ घ. भरतस्यानु. २ छ. झ. ट. खयूथात्. ३ ड. च. ज. विद्रुतादिशः. ४ ख. द्रुतान्भीतान्. ५ क. ख. ग. ज.
 महीस्तनित. ६ ड. च. झ. ज. ट. गंभीरं. ७ ग. ड. च. ज. ज. ट. राजपुत्रो. ८ क. ख. घ. ड. च. झ. ज. ट. मवैक्षत.
 ९ ड. च. छ. झ. ट. गजाश्वरथसंवाधां. १० ड. छ. झ. ट. रथसंपूर्णा. ग. गणसंपूर्णा.

तं रामः पुरुषव्याघ्रो लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह ॥ अङ्गावेक्षस्व सौमित्रे कैकेयिमां मन्यसे चमूम् ॥ १५ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ दिधक्षन्निव तौ सेनां रुषितः पावको यथा ॥ १६ ॥
 संपन्नं राज्यमिच्छंस्तु व्यक्तं प्राप्याभिषेचनम् ॥ आवां हन्तुं समभ्येति कैकेय्या भरतः सुतः ॥ १७ ॥
 एष वै सुमहाज्ज्रीमान्विटपी संप्रकाशते ॥ विराजत्युद्गतस्कन्धः कोविदारध्वजो रथे ॥ १८ ॥
 [असौ हि सुमहास्कन्धो विटपी च महाद्रुमः ॥ विराजते महासैन्ये कोविदारध्वजो रथे] ॥ १९ ॥
 भजन्त्येते यथाकाममश्वानारुह्य शीघ्रगान् ॥ एते आजन्ति संहृष्टा गजानारुह्य सादिनः ॥ २० ॥
 गृहीतधनुषौ चावां गिरिं वीर श्रयावहै ॥ अथवेहैव तिष्ठावः संनद्बावुद्यतायुधौ ॥ २१ ॥
 अपि नौ वशमागच्छेत्कोविदारध्वजो रणे ॥ २२ ॥
 अपि द्रक्ष्यामि भरतं यत्कृते व्यसनं महत् ॥ त्वया राघव संप्राप्तं सीतया च मया तथा ॥ २३ ॥
 यन्निमित्तं भवान्राज्याच्च्युतो राघव शाश्वतात् ॥ संप्राप्तोऽयमरिर्वीर भरतो वध्य एव मे ॥ २४ ॥
 भरतस्य वधे दोषं नाहं पश्यामि राघव ॥ पूर्वापकारिणां त्यागे न ह्यधर्मो विधीयते ॥ २५ ॥
 पूर्वापकारी भरतस्त्यक्तधर्मश्च राघव ॥ एतस्मिन्निहते कृत्स्नामनुशाधि वसुन्धराम् ॥ २६ ॥
 अद्य पुत्रं हतं सङ्ख्ये कैकेयी राज्यकामुका ॥ मया पश्येत्सुदुःखार्ता हस्तिर्भूमिव द्रुमम् ॥ २७ ॥

त्यर्थः ॥ १४ ॥ तं एवंसमीक्ष्यवदन्तं । पुरुषव्याघ्रः समीक्ष्यकारीतिभावः । अङ्गेतिसंबोधने । अवेक्षस्व ध्वजचिह्नेनसम्यगालोक्य । इमां त्वयादृष्टां । चमू कस्येयमिति मन्यसे वदेतिशेषः ॥ १५ ॥ रुषितः कुपितः । कर्तरिक्तः । पावकोयथा वह्निस्तुल्यः ॥ १६ ॥ कैकेय्याः सुतः तत्सुतत्वेनकूरप्रकृतिः । भरतः अभिषेचनंप्राप्य कैकेयीवरानुरोधेनाभिषिक्तः तावताप्यतृप्तः । संपन्नं समृद्धं निष्कण्टकमितियावत् । राज्यमिच्छन्सन् तदंशभागिनौआवांहन्तुंसमभ्येति ॥ १७ ॥ भरतागमनेकिंचिह्नमित्यत्राह—एषइति । विटपी ध्वजचिह्नीभूतोवृक्षः प्रकाशते स्पष्टं दृश्यते । तमेवविशि-

नष्टि—विराजतीति । उद्गतस्कन्धः उन्नतस्कन्धः । उन्नतस्कन्धत्वं लिखितवृक्षद्वारा । कोविदारध्वजः कोविदारवृक्षयुक्तोध्वजः ॥ १८—१९ ॥ एते अश्वारोहाः । अश्वानारुह्यभजन्ति इमंदेशंप्राप्नुवन्तीत्यर्थः । सादिनः गजारोहाः ॥ २० ॥ गृहीतधनुषाविति । दुर्गस्थित्वायुद्धार्थगिरेःश्रयणं ॥ २१ ॥ अपिःकामप्रवेदने । नौ आवयोः ॥ २२ ॥ अपिद्रक्ष्यामीत्यारभ्य श्लोकः ॥ २३ ॥ यन्निमित्तं यस्माद्भरताद्धेतोः ॥ २४ ॥ त्यागे वधे ॥ २५ ॥ अपकारश्चनप्रामादिकइत्याह—त्यक्तधर्मइति ॥ २६ ॥ संख्ये युद्धे । “मृधमास्क-

शि० प्राप्य लामयोध्यांप्राप्य । राज्यंसंपन्नं संपत्तिविशिष्टमिच्छन्अभिषेचनं भवतोऽभिषेचनं च इच्छन् आवां आसमन्तादिन्द्रियशोषकंभवद्वियोगजनितशोकमित्यर्थः । हन्तुं दूरीकर्तुं । समभ्येति । आवामित्यत्रशोषणार्थकओवैधातोरूपं ॥ १७ ॥ शि० इदानीं भरतान्यत्वेस्वकर्तव्यंप्रार्थयन्नाह—गृहीतेति ॥ २० ॥ शि० विदारः सज्जनहृदयविदारकःध्वजोयस्यसः कः कस्यचित्संबन्धीत्यर्थः । रथः नौ आवयोः । वशमागच्छेत् । यत्कृते यत्प्रयत्नेकृतेसति व्यसनं रहस्यसंभाषणजनितदुःखंसंप्राप्तं । यन्निमित्तं यद्राक्षसवधकारणात् भवान्प्रच्युतः इहप्राप्तः । तंभरतं पृथ्वीभारविस्तारकं । किंच भीर्भयमस्यस्मिन्कर्मणि तत्ररतं सत्पुरुषेभ्योतिभयप्रदातारमित्यर्थः । राक्षसंद्रक्ष्याम द्रक्ष्यामः ॥ २२ ॥ शि० भरतः इहमद्रमनजनितभारात्त्यदिअतिः राक्षसादिःसंप्राप्तसर्हि सवध्यएव । ननुब्रह्मचर्यस्थितत्वात्कथमस्सत्कर्तृकोवधइत्यतआह—भरतस्य पृथ्वीभारविस्तारकस्यापराधिनोवधे अहंदोषेनपश्यामि ॥ २३ ॥ शि० पूर्वापकारिमिति । एतस्यपूर्वापकारित्वंतुमुन्यादिवधादिकर्तृत्वेन । त्यागे वधाकरणे अधर्मः । एतेन राक्षससैन्यंचेन्निहन्तव्यमेवेतिसूचितं ॥ २४ ॥ ति० त्यागे वधे ॥ २५ ॥ ती० कलुषेण पापेन कैकेयीरूपकलु-

[पा०] १ घ. च. ज. कस्यैतां. २ क. च. ज. सेनांतां. ३ च. ज. भरतःकैकेयीसुतः. ४ क. च. विटपीवप्रकाशते. ख. ग. विटपीवमहाद्रुमः. ५ ड. छ. झ. ट. त्युज्ज्वलस्कन्धः. ६ अयंश्लोकः घ. ज. पाठयोर्दृश्यते. ७ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. धनुषावावां. ८ ड. ट. द्रक्ष्याम. ९ ड. छ. झ. ट. एवहि. १० क. च. ज. नहि. ११ ड. छ. झ. ट. पूर्वापकारिणंहत्वानह्यधर्मेणयुज्यते. ग. पूर्वापराधिनांत्यागेनह्यधर्मोहिजायते. १२ ड. छ. झ. ट. त्यागेधर्मश्च. १३ ड. छ. झ. ट. भिन्नमिव.

कैकेयीं च वधिष्यामि सानुबन्धां सवान्धवाम् ॥ कलुषेणाद्य महता मेदिनी परिमुच्यताम् ॥ २८ ॥
 अद्येयं संयतं क्रोधमसत्कारं च मानद ॥ मोक्षयामि शत्रुसैन्येषु कक्षेष्विव हुताशनम् ॥ २९ ॥
 अद्यैतच्चित्रकूटस्य काननं निशितैः शरैः ॥ भिन्दन्शत्रुशरीराणि करिष्ये शोणितोक्षितम् ॥ ३० ॥
 शरैर्निर्भिन्नहृदयान्कुञ्जरांस्तुरगांस्तथा ॥ आपदाः परिकर्षन्तु नरांश्च निहतात्मया ॥ ३१ ॥
 शराणां धनुषश्चाहमैनृणोऽसि महामृधे ॥ ससैन्यं भरतं हत्वा भविष्यामि न संशयः ॥ ३२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

रामेणभरतेसंकुण्डलक्ष्मणंप्रतिभरतभङ्गकरणेदोषोत्कीर्तनपूर्वकंप्रत्युततस्यशुद्धभावत्वोत्कीर्तनेनपरिसान्त्वनम् ॥ १ ॥ रामो-
 ष्याब्रीडितेनलक्ष्मणेनसङ्गान्तरेणतन्निगूहणपूर्वकंवृक्षादवरोहणेनरामपार्श्वसेवनम् ॥ २ ॥ भरतेनरामाश्रमानुपमर्दायदूरत
 एवचित्रकूटमभितःसैनास्थापनम् ॥ ३ ॥

सुसंरब्धं तु सौमित्रिं लक्ष्मणं क्रोधमूर्च्छितम् ॥ रामस्तु परिसान्त्वयाथ वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 किमत्र धनुषा कार्यमसिना वा संचर्मणा ॥ महेश्वासे महाप्राज्ञे भरते स्वयमागते ॥ २ ॥

न्दनसंख्यं ” इत्यमरः ॥ २७ ॥ वधिष्यामि हन्तेर्व-
 धादेशार्थः । सानुबन्धां मन्थराद्यनुबन्धसहितां ।
 कलुषेण पापेन । “ कलुषं वृजिनैर्नोघमहोदुरितदु-
 ष्कृतं ” इत्यमरः ॥ २८ ॥ संयतं स्तम्भितं । अस-
 त्कारं तिरस्कारं । मोक्षयामि तत्कार्यकरिष्यामीत्यर्थः ।
 शरव्याजेनमोक्षयामीतिवार्थः । कक्षेषु शुष्कगुल्मेषु ।
 मानदेत्यनेन मानंमाच्छेत्सीरित्युच्यते ॥ २९ ॥
 शत्रुशरीराणिभिन्दन् एतत्काननं शोणितोक्षितंकरि-
 ष्यइत्यन्वयः ॥ ३०—३१ ॥ अहं यतःपूर्वं तत्रतत्र
 युद्धे शराणांधनुषश्चविषये अनृणःऋणरहितः शत्रुक-
 लेबराहारदानेनपरिहृतऋणः । स्वयंयुद्धेकाप्यपराजि-
 तः शत्रुजयैकशीलइत्यर्थः । अतः अस्मीत्यहमर्थेव्ययं ।
 अस्मि अहं । महामृधे भाविन्यपियुद्धे । ससैन्यंभर-
 तंहत्वा अनृणइत्यनुकर्षः । अनृणोभविष्यामीत्यन्वयः ।
 वनवासात्पूर्वमपिशम्बरसुतजयादिप्रतिपादनात् तत्र
 लक्ष्मणस्यापिसहभावावश्यंभावाद्युद्धसंभवः । अस्मी-

तिक्रियापदंवा । तदा अभवमित्यर्थः । यतः अनृणोऽभ-
 वमित्यन्वयः । त्वयापिमद्वीर्यज्ञातपूर्वमित्यर्थः ॥ ३२ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षण्णवति-
 तमः सर्गः ॥ ९६ ॥

अथकुपितपरिसान्त्वनंसप्तनवतितमे—सुसंरब्ध-
 मित्यादि । पूर्वसुसंरब्धं सुतरांप्रीतं । “ संरम्भःप्रण-
 येपिच ” इत्यमरः । अद्यतुतद्वैलक्ष्येन क्रोधमूर्च्छि-
 तं । यद्वा क्रोधमूर्च्छितत्वादेवसुसंरब्धं क्रोधकार्ययुद्धौ-
 न्मुख्ययुक्तं । तत्रहेतुः सपत्नीपुत्रत्वमित्याह—सौमि-
 त्रिमिति । यद्वा सुमित्रापुत्रत्वस्मारणपूर्वकमुक्तवानि-
 तिद्योत्यते । रामस्तु इदंवचनंरामादन्यैर्वक्तुमशक्य-
 मितिभावः ॥ १ ॥ अत्र इदानींपरिदृष्टे महेश्वासे
 उचितविषयशरसन्धातरि । तत्रहेतुः—महाप्राज्ञे इति ।
 स्वयंपुरुषप्रेरणंविना आगतेभरतेविषये धनुरादिभिः

षेणेत्यर्थः । स० सानुबन्धां कुञ्जादिपरिवारसहितां । बधेःप्रकृत्यन्तरस्येदंरूपं ॥ २७ ॥ स० असत्कारं अपमानं । मोक्षयामि
 मोचयामि प्रतिकरिष्यामीत्यावत् ॥ २८ ॥ स० अनृणः ऋणशून्यः । तत्सार्थक्यमद्यभवतीत्याशयः । ति० भरतलक्ष्मणयो-
 स्समतयारामोपकरणत्वाल्लक्ष्मणस्यभरतविषयेएवंवादः । रामस्यतूभयोरपिस्वोपकरणत्वान्नक्रापिक्रोधइतितत्वम् ॥ ३१ ॥ इतिषण्ण-
 वतितमस्सर्गः ॥ ९६ ॥

शि० भरतमवलोक्य सुसंरब्धं शत्रुभ्रमाद्युद्धोद्योगवन्तं ॥ १ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. अद्यैवचित्र. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. छिन्दन्. ३ कं. ड. च. छ. झ. ज. ट.
 अनृणोऽस्मिन्महावने. ४ ड. छ. झ. ट. भरतं. ५ ग. रामश्च. ६ ड. सुचर्मणा. ७ ड. छ. झ. महाबलेमहोत्साहे. ट. महाबलो
 महोत्साहोभरतःस्वयमागतः.

पितुः सत्यं प्रतिश्रुत्य हत्वा भरतमागतम् ॥ किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन लक्ष्मण ॥ ३ ॥
यद्रव्यं बान्धवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत् ॥ नाहं तत्प्रतिगृह्णीयां भक्षान्विषकृतानिव ॥ ४ ॥
धर्ममर्थं च कामं च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ॥ इच्छामि भवतामर्थे एतत्प्रतिशृणोमि ते ॥ ५ ॥
भ्रातृणां सङ्ग्रहार्थं च सुखार्थं चापि लक्ष्मण ॥ राज्यमप्यहमिच्छामि सत्येनायुधमालभे ॥ ६ ॥
'नेयं मम मही सौम्य दुर्लभा सागराम्बरा ॥ न हीच्छेयमधर्मेण शक्तत्वमपि लक्ष्मण ॥ ७ ॥
यद्विना भरतं त्वां च शत्रुघ्नं चापि मानद ॥ भवेन्मम सुखं किञ्चिद्भस्स तत्कुरुतां शिखी ॥ ८ ॥
मन्येऽहमागतोऽयोध्यां भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ मम प्रीणात्प्रियतरः कुलधर्ममनुसरन् ॥ ९ ॥
श्रुत्वा प्रव्राजितं मां हि जटावलकलधारिणम् ॥ जानक्या सहितं वीर त्वया च पुरुषर्षभ ॥ १० ॥
स्नेहेनाक्रान्तहृदयः शोकेनाकुलितेन्द्रियः ॥ द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नान्यथाऽऽगतः ॥ ११ ॥
अम्बां च कैकेयीं रुष्य पुरुषं चाप्रियं वदन् ॥ प्रसाद्य पितरं श्रीमान्राज्यं मे दातुमागतः ॥ १२ ॥
प्राप्तकालं यदेषोऽस्मान्भरतो द्रष्टुमिच्छति ॥ अस्मासु मनसाऽप्येष नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ॥ १३ ॥
विप्रियं कृतपूर्वं ते भरतेन कदा नु किम् ॥ ईदृशं वा भयं तेऽद्य भरतं योर्त्र शङ्कसे ॥ १४ ॥

किं कार्यं न किमपीत्यर्थः । महाप्राज्ञो भरतोऽपि यद्विधनु-
र्गृहीत्वा स्वयमागतः तदा किमस्माकं युद्धोद्योगेनेति भावः
॥ २ ॥ तत्र युक्तिमाह—पितुरिति । सापवादेन पित्रा
भरताय दत्तं राज्यं रामस्तंहत्वा गृहीतवानित्येवं रूपेणा-
पवादेन युक्तं ॥ ३ ॥ युक्त्यन्तरमाह—यदिति ।
बान्धवादीनां क्षये नाशे लब्धयद्धनं तन्न गृह्णीयां नेच्छे-
यमित्यर्थः । विषकृतान् विषमिश्रद्रव्यकृतान् । भक्षान्
अपूपादीनिव ॥ ४ ॥ अर्थं पृथिवीभिन्नरत्नादिकं ।
भवतां भ्रातृणामर्थं भवन्निमित्तमित्यर्थः । एतत् उक्त-
रूपं । प्रतिशृणोमि नातिवर्तइत्यर्थः ॥ ५ ॥ संग्रहार्थं
धनसञ्चयार्थं । सुखार्थं तत्सुखार्थं तत्तदभिमतवस्तु-
प्रदानेन तत्प्रीत्यर्थमित्यर्थः । अपि नातद्वृद्धिः समुच्चियते ।
राज्यमपि बहुच्छिद्रत्वेनापरिग्राह्यतयाममानिष्टमपि ।
आलभे स्पृशामि । स्पृष्ट्वा शपइत्यर्थः । सत्येनेति मदु-
क्तं यथा सत्यं भवति तथा आयुधं स्पृशामीत्यर्थः ॥ ६ ॥
नेच्छेयं इमामिति शेषः ॥ ७ ॥ शिखी अग्निः । भर-

तादिसुखाननुगुणं यत्सुखं तदभिर्भस्मीकुरुतां नतन्म-
मग्राह्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥ एवं लक्ष्मणचित्तानुसारेण प-
रिहृत्य वस्तुतत्त्वमाह—मन्यइत्यादि श्लोकत्रयमेकान्व-
यं । द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नान्यथागतइति मन्येइत्य-
न्वयः । अयोध्यामागतः मातुलगृहादिति शेषः । भ्रातृ-
वत्सलः भ्रातृषु वत्सलः स्नेही । कुलधर्मं ज्यैष्ठ्यसंराज्य-
परिपालनरूपं । स्नेहेन मद्विषयप्रीत्या । आक्रान्तहृदयः
तत्परवशइत्यर्थः । शोकेन मद्विवासजनितदुःखेन ।
आकुलितेन्द्रियः व्याकुलहृदयः । अन्यथा मद्विरो-
धितया नागतः ॥ ९—११ ॥ रुष्य संरुष्य ॥ १२ ॥
एष भरतः अस्मान् द्रष्टुमिच्छतीति यत् एतत् प्राप्त-
कालं कालोचितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ ते तुभ्यं । भरतेन
कदानु कदाचित् । विप्रियं कृतपूर्वकिं । ईदृशं भयं वा
त्वदुक्तसदृशं भयजनकवाक्यं वा कृतपूर्वकिं उक्तपूर्वकिं ।
यस्त्वमद्य अत्रार्थे अत्रस्थाने वा । भरतं शङ्कसेइति

शि० आहवे राक्षससंग्रामार्थं । पितुः सत्यं वनवासबोधकवाक्यं प्रतिश्रुत्य सापवादेन राज्येन इदानीं राज्यग्रहणेन हत्वा निर्वर्त्य
च भरतं किं करिष्यामि । सापवादपुरुषस्य स्वजनादिप्राप्तिरपि दुःखदैवेति तात्पर्यं ॥ ३ ॥ ति० क्षये नाशे । कृतेइति शेषः ॥ ४ ॥
ति० संग्रहार्थं सम्यक्पालनार्थं ॥ ५ ॥ स० यत् यदि । तत् तर्हि । मामिति शेषः ॥ ८ ॥ शि० अप्रियं रामप्रवाजं न
मम प्रीतिविरोधीति वदन् सन् कैकेयीमंबारुष्य प्रवाजेन हेतुत्वेन किंचित्पुरुषमुक्त्वैत्यर्थः । अपितरं पितृरहितं मां प्रसादी प्रसा-
दनशीलस्सन् । मे राज्यं दातुमागतः ॥ १२ ॥ शि० अभयं भयनिवर्तकं ॥ १४ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. माहवे. २ ख. गृह्णामि. ३ ख. च. ज. कृतान्यथा. ४ ख. ह्येतत्. ५ ग. संग्रहार्थाय. ६ क.
राज्यंचाप्यहं. ७ ग. एवं. ८ ग. सकला. ९ क. च. झ. ट. वापि. १० ग. राघव. ११ ग. झ. ट. प्राणैः प्रिय. १२ क—ट.
पुरुषोत्तम. १३ च. ट. शोकव्याकुलितेन्द्रियः. १४ ख. ग. कैकेयीं रोषात्. ज. रुष्यकैकेयीं. १५ क. ड. छ. झ. ट. भरतश्चा-
प्रियं. १६ ड. झ. ज. ट. मर्हति. १७ ख—च. ज—ट. नाहितं. १८ ड. झ. ज. ट. यद्विशङ्कसे.

न हि ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः ॥ अहं ह्यप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये कृते ॥ १५ ॥
 कथं नु पुत्राः पितरं हन्युः कस्यां चिदापदि ॥ भ्राता वा भ्रातरं हन्यात्सौमित्रे प्राणमात्मनः ॥ १६ ॥
 यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां वाचं प्रभाषसे ॥ वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम् ॥ १७ ॥
 उच्यमानोपि भरतो मया लक्ष्मण तैत्त्वतः ॥ राज्यमस्मै प्रयच्छेति बाढमित्येव वक्ष्यति ॥ १८ ॥
 तथोक्तो धर्मशीलेन भ्रात्रा तस्य हिते रतः ॥ लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया ॥ १९ ॥
 तद्वाक्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा व्रीडितः प्रत्युवाच ह ॥ त्वां मन्ये द्रष्टुमायातः पिता दशरथः स्वयम् ॥ २० ॥
 व्रीडितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह ॥ एष मन्ये महाबाहुरिहास्मान्द्रष्टुमागतः ॥ २१ ॥
 अथवा नौ ध्रुवं मन्ये मन्यमानः सुखोचितौ ॥ वनवासमनुध्याय गृहाय प्रतिनेष्यति ॥ २२ ॥
 इमां वाऽप्येष वैदेहीमत्यन्तसुखसेविनीम् ॥ पिता मे राघवः श्रीमान्वनादादाय यास्यति ॥ २३ ॥
 एतौ तौ संप्रकाशेते गोत्रवन्तौ मनोरमौ ॥ वायुवेगसमौ वीरं जवनौ तुरगोत्तमौ ॥ २४ ॥
 स एष सुमहाकायः कम्पते बाहिनीमुखे ॥ नागः शत्रुंजयो नाम वृद्धस्तातस्य धीमतः ॥ २५ ॥
 न तु पश्यामि तच्छत्रं पाण्डुरं लोकसत्कृतम् ॥ पितुर्दिव्यं महाबाहो संशयो भवतीह मे ॥ २६ ॥

योजना ॥ १४ ॥ तइति “ कृत्यानां कर्तारिवा ”
 इतिषष्ठी । ते त्वया । भरतः निष्ठुरं अप्रियंचवचः
 नवाच्यः । भरतस्य अप्रिये अप्रियवचनेकृते उक्तेसति
 अहं हि अहमेवाप्रियमुक्तः स्यामितिसंबन्धः । स्वाश्रि-
 तविषयेकृतापचारः स्वस्मिन्नेवकृतइतिभगवदभिप्रा-
 योऽनेनगम्यते ॥ १५ ॥ पूर्वदशरथोवध्यतामित्युक्तं
 इदानीं भरतोवध्यतइति इतउपरितूष्णीमवस्थानेकार्य-
 हानिर्भविष्यतीतिभयात्तारौद्रीबुद्धिर्नियम्यनिवर्तयति
 —कथं न्वित्यादिना । प्राणं प्राणभूतं ॥ १६ ॥ यदि
 राज्यस्यहेतोः त्वं इमां भरतहिंसारूपां । वाचं प्रभा-
 षसे तर्हि वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयतां । प्रदी-
 यतामित्यनन्तरमितिकरणंद्रष्टव्यं ॥ १७ ॥ भरतः
 अस्मैराज्यंप्रयच्छेतिमयाउच्यमानोपि अहदयमुक्तोपि ।
 तत्त्वतः बाढमिति वक्ष्यत्येव । तथा दास्यामीतिव-
 क्ष्यत्येवेत्यर्थः । एवकारेणतस्यपुनर्निवृत्त्यभावउच्यते
 ॥ १८ ॥ तस्य रामस्य । हितेरतः नतुस्वार्थपरः । अतए-
 वमङ्गलाशासनपरत्वादस्थानेभयशङ्कयातथोक्तवानिति

गम्यते।गात्राणि अवयवान् । प्रविवेशेव लज्जातिशयेना-
 त्यन्तसंकुचितगात्रोऽभूदित्यर्थः ॥ १९ ॥ व्रीडया
 प्रसङ्गान्तरंप्रस्तौति—त्वामिति । लोकेस्वोक्तिभङ्गेन
 व्रीडितः पुरुषः प्रस्तावान्तरं हि वदति । आयातइति मन्य
 इत्यन्वयः ॥ २० ॥ भावज्ञो रामोपि औचित्येन लक्ष्म-
 णकृतप्रस्तावं व्रीडाशमनाय प्रपञ्चयामासेत्याह—व्री-
 डितमिति । तदेवोच्यते—एष इत्यादिना ॥ २१ ॥
 नाविति द्विवचनं प्राधान्यात् । मन्यमानः स्मरन् ।
 वनवासं वनवासक्लेशं । अनुध्याय अनुचिन्त्य ॥ २२ ॥
 अत्यन्तेत्यनेन तन्मात्रनयने हेतुरुक्तः ॥ २३ ॥ गोत्र-
 वन्तौ प्रशस्तनामानौ । यद्वा प्रशस्तकुलप्रसूतौ ।
 “ गोत्रनामिकुलेपिच ” इतिवैजयन्ती । वायुवेगसमौ
 वेगेन वायुसमावित्यर्थः । तुरगोत्तमौ राजौपवाहौ
 ॥ २४ ॥ कम्पते कपिचलनइतिधातुः । मत्तगजस्व-
 भावोयं । वृद्धः उन्नतः । धीमतः गजपरिपालनज्ञस्य ।
 तातस्य नागः शत्रुंजयः । नतुमया सुयज्ञायदत्तोमातु-
 लाल्लब्धशत्रुंजयइत्यर्थः ॥ २५ ॥ लोकसत्कृतं लोको-

ति० प्राणं प्राणसमं भ्रातरं ॥ १६ ॥ ति० एवमनुचितोक्तिः लज्जापरिहारायोचितं वाक्यमाह—तदिति । भरतप्रसङ्ग-
 सुखदाशयपरिज्ञानायैव केवलमुपन्यस्तइत्याशयः ॥ २० ॥ शि० वनवासं वनवासक्लेशं । अनुध्याय संचिन्त्य । गृहाय अथप्रति-
 नेष्यति माङ्गलिकानयनानुकूलव्यापारं करिष्यति । इत्यहं मन्ये ॥ २२ ॥ ति० गात्रवन्ताविति पाठे प्रशस्तशरीरौ ॥ २४ ॥ ति०
 पितुरागमने चिह्नान्तरमाह—स एष इति । कंपते चळति आगच्छति ॥ २५ ॥ ति० इह छत्रविषये । स० आगतो न वेति सं-
 शयो भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ति० इतीव इत्येव ॥ २७ ॥ इति सप्तमवतितमस्सर्गः ॥ ९७ ॥

[पा०] १ क—घ. च—ट. उच्यमानोहि. २ ड. छ. झ. ट. तद्वचः. ३ ड. छ. झ. ट. मंस्यते. ४ क. च. ज. भावज्ञः.
 ५ ड. च. छ. झ. ट. चाप्येष. ख. ग. वाप्यथ. ६ ख. ग. दशरथः. ७ ख. ग. मनोहरौ. ८ ड. छ. झ. ट. वीरौ. ख. ग.
 वेगे. ९ क. च. ज. एषहि. १० क—ख. ग. ड—ट. महाभाग. ११ ग. घ. भवतीव.

वृक्षाग्रादवरोह त्वं कुरु लक्ष्मण मद्वचः ॥ इतीव रामो धर्मात्मा सौमित्रिं तमुवाच ह ॥ २७ ॥
 अवतीर्य तु सालाग्रात्तस्मात्स समितिजयः ॥ लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा तस्यौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २८ ॥
 भरतेनापि संदिष्टा संमर्दो न भवेदिति ॥ समन्तात्तस्य शैलस्य सेना वासमकल्पयत् ॥ २९ ॥
 अध्यर्धमिक्ष्वाकुचमूर्योजनं पर्वतस्य सा ॥ पार्श्वे न्यविशदावृत्य गजवार्जिरथाकुला ॥ ३० ॥
 सा चित्रकूटे भरतेन सेना धर्मं पुरस्कृत्य विधूय दर्पम् ॥
 प्रसादनार्थं रघुनन्दनस्य विराजते नीतिमता प्रणीता ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

भरतेनगुहशत्रुघ्नौप्रतिस्वस्वपरिवारैस्सहरामाश्रमान्वेषणनियोजनपूर्वकस्वेनाप्यमाल्यादिसाहित्येनतदन्वेषणोक्तिः ॥ १ ॥
 तथास्वस्वरामावलोकनौत्कण्ठोद्घोषणं ॥ २ ॥ तथारामसांनिध्यात्सीतालक्ष्मणादीनां धन्यताप्रशंसनपूर्वकंपादचारेणवनप्रवेशः
 ॥ ३ ॥ तथारामाश्रमसंनिहितसालमूलमुपागतवतातेनसमीपेधूमदर्शनात्तस्यैवतदाश्रमत्वाध्यवसायेनसहर्षमाश्रमप्रवेशः ॥ ४ ॥

निवेश्य सेनां तु विभुः पद्भ्यां पादवतां वरः ॥ अभिगन्तुं स काकुत्स्थमियेष गुरुवर्तकम् ॥ १ ॥
 निविष्टमात्रे सैन्ये तु यथोद्देशं विनीतवत् ॥ भरतो भ्रातरं वाक्यं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
 क्षिप्रं^१ वनमिदं सौम्य नरसङ्घैः समन्ततः ॥ लुब्धैश्च सहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ३ ॥
 गुहो ज्ञातिसहस्रेण शरचापासिंधारिणा ॥ समन्वेषतु काकुत्स्थावसिन्परिवृतः स्वयम् ॥ ४ ॥
 अमात्यैः सह पौरैश्च गुरुभिश्च द्विजातिभिः ॥ वनं सर्वं चरिष्यामि पद्भ्यां परिवृतः स्वयम् ॥ ५ ॥

त्तरमित्यर्थः । इह पितरिविषये । संशयोभवतीहमे
 इति राघवः प्रत्युवाचेतिपूर्वेणान्वयः ॥ २६ ॥ मद्वचः
 भरतविषयेशान्तोभवेतिमत्सूचित्वचः । प्रथममर्धमु-
 त्तरार्धेनयोजनीयं ॥ २७ ॥ समितिं परसैन्यंजयतीति
 समितिजयः । “संज्ञायांभृतृवृजिधारिसहितपिदमः”
 इत्यत्रयोगविभागेनखच् । मुमागमश्च । सन्नद्धइति-
 यावत् । पार्श्वतः भ्रातर्यस्थानेभयशङ्कयेतिभावः
 ॥ २८ ॥ संमर्दः रामाश्रमस्यपीडा नभवेदितिभरते-
 नसंदिष्टा आज्ञप्ता । सेना तस्यशैलस्यसमन्तात् नतुत-
 दाश्रमसमीपे ॥ २९ ॥ अधिकमर्धयस्मिस्तत् अध्यर्धं
 योजनं सार्धयोजनमित्यर्थः । पर्वतस्यपार्श्वे आवृत्य
 न्यविशत् मण्डलाकारेणस्थिता ॥ ३० ॥ चित्रकूटे

चित्रकूटसमीपे । नीतिमता सेनयोपरोधेरामस्यप्रसा-
 दोनस्यादितिनीतिज्ञेन । भरतेन धर्मपुरस्कृत्य विनीत-
 वेषेणराजाभिगन्तव्यइतिधर्ममनुसृत्य । दर्पविधूय
 स्थितेन रघुनन्दनस्यप्रसादनार्थं प्रणीता आनीतासा
 सेना विराजते भातिस्म ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरारख्याने
 अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तनवतितमःसर्गः ॥ ९७ ॥

अथभरतस्यरामप्राप्तिरष्टनवतितमेसर्गे—निवेश्ये-
 त्यादि । गुरुवर्तकं गुरुवचनानुवर्तकं ॥ १—२ ॥
 लुब्धैः व्याधैः ॥ ३—४ ॥ अमात्यैःसह पौरैःसह ।
 गुरुभिः द्विजातिभिश्चपरिवृतः पद्भ्यांसर्ववनंचरिष्या-

ति० पादवतां चरप्राणिनांवरः । स० गुरुवत् पितृवद्वर्तयतीतिगुरुवर्तकः । “ज्येष्ठभ्रातापितुस्समः” इत्युक्तेः ॥ १ ॥
 स०मात्रशब्देन भोजनादिकंव्यावर्तयति ॥ २ ॥ ति० पौरैस्सहवर्तमानैरमात्यैः द्विजातिभिस्सहवर्तमानैर्गुरुभिश्चपरिवृतः ॥ ५ ॥

[पा०] १ ग. च. ज. वृक्षात्समवरोह. क. ख. च. पाठेषु अस्यश्लोकस्यपूर्वोत्तरार्धयोःपौर्वोपर्येदृश्यते. २ क. ख. ग. ड.
 च. छ. झ. ज. ट. भरतेनाथ. ३ ग. समन्तादस्य. ४ ड. छ. झ. ट. पर्वतस्यह. ५ क. च. ज. नरवाजिगजाकुला. ६ ड. छ.
 झ. ट. नराकुला. ७ ड. भरतस्य. ८ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. विरोचते. ९ ख. ग. गुरुवर्तकः. १० ग. क्षिप्रमेववनं.
 ११ क. ख. ड. च. झ. ज. ट. पाणिना. १२ ड. काकुत्स्थंवनंपरिवृतः. १३ क—ट. सहसर्व.

यावन्न रामं द्रक्ष्यामि लक्ष्मणं वा महाबलम् ॥ वैदेहीं वा महाभागां न मे शान्तिर्भविष्यति ॥६॥
 यावन्न चन्द्रसङ्काशं द्रक्ष्यामि शुभमाननम् ॥ भ्रातुः पद्मपलाशाक्षं न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ७ ॥
 यावन्न चरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ॥ शिरसा धारयिष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ८ ॥
 यावन्न राज्ये राज्यार्हः पितृपैतामहे स्थितः ॥ अभिषेकजलक्लिन्नो न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ९ ॥
 सिद्धार्थः खलु सौमित्रिर्यश्चन्द्रविमलोपमम् ॥ मुखं पश्यति रामस्य राजीवाक्षं महाद्युति ॥ १० ॥
 कृतकृत्या महाभागा वैदेही जनकात्मजा ॥ भर्तारं सागरान्तायाः पृथिव्या याऽनुगच्छति ॥ ११ ॥
 सुभगश्चित्रकूटोसौ गिरिराजोपमो गिरिः ॥ यस्मिन्वसति काकुत्स्थः कुबेर इव नन्दने ॥ १२ ॥
 कृतकार्यमिदं दुर्गं वनं व्यालनिषेवितम् ॥ यदध्यास्ते महातेजा रामः शस्त्रभृतावरः ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा भरतः पुरुषर्षभः ॥ पद्मामेव महाबाहुः प्रविवेश महद्वनम् ॥ १४ ॥
 स तानि द्रुमजालानि जातानि गिरिसानुषु ॥ पुष्पिताग्राणि मध्येन जगाम वदतावरः ॥ १५ ॥
 स गिरेश्चित्रकूटस्य सालमोसाद्य पुष्पितम् ॥ रामाश्रमगतस्याग्नेर्दर्शं ध्वजमुच्छ्रितम् ॥ १६ ॥

मीतिसंबन्धः ॥ ५ ॥ शान्तिः दुःखशान्तिः मङ्गलं वा । “ शान्तिः प्रशममङ्गले ” इतिवैजयन्ती ॥ ६—७ ॥ पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ वज्रध्वजारविन्दाङ्कुशसुधाफलशादिमहाराजलक्षणयुक्तौ । चरणौ यावन्नशिरसाधारयिष्यामि तावत्पर्यन्तंमेशान्तिर्नभविष्यति । यदा रामःस्वयोग्यसिंहासनाधिराज्यमौलिं धृत्वा ममयोग्यश्रीपादाख्यमौलिंददाति तदामेसकलदुःखशान्तिर्भविष्यतीतिभावः ॥ ८—९ ॥ चन्द्रविमलोपमं निर्मलचन्द्रसदृशं ॥ १० ॥ महाकुलप्रसूतावैदेही । महाभागा महाभाग्यवती । कृतकृत्या कृतार्थाच । तत्फलं तद्धेतुंचाह—भर्तारमिति । पृथिव्याभर्तारमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ असौचित्रकूटः सुभगः भाग्यशालीगिरिराजोपमश्च । गिरिराजोपमः हिमवत्पर्वतसदृशः । नन्दने नन्दयतीतिनन्दनं चैत्ररथं । सुभगइत्यादि । सुभगः प्रदेशान्तरेभ्योतिरमणीयः । सुभगः सर्वेषामुद्देश्यतमः । अत्रहेतुं यस्मिन्त्रित्युत्तरार्धेवक्ष्यति । चित्रकूटः स्वभावतोपिरमणीयः । असौगिरिः अयोध्यां परित्यज्यापिरामेण आदरणीयः । यद्वा गिरिराजोपमः गिरिराजोत्र श्रीनिवाससान्निध्यस्थानभूतोवेङ्कटाचलः । तत्रोभयत्रहेतुमाह—य-

स्मिन्निति । काकुत्स्थः अयोध्याधिपतिः । स्वदेशंविहाय अपरिचितेयस्मिन्वसति । तत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह—कुबेरइति । चैत्ररथवासयोग्यः कुबेरः इन्द्रोद्याने नन्दनइव । यद्वा स्वगृहंविहायस्वगृहोद्यानेविहरमाणोवैश्रवणइववसतीत्यर्थः । “ इक्ष्वाकूणामियंभूमिः सशैलवनकानना ” इत्युक्तेश्चित्रकूटोपिरामविषयोहिनन्दनोपमानेनरामस्यचित्रकूटभोग्यताप्रकर्षउच्यते । काकुत्स्थः ककुत्स्थकुलोद्भवः । यथास्वकुलमकृतार्थयत् तथा स्ववासस्थलमप्यकृतार्थयदितिभावः । यद्वा कुबेरइवनन्दने भूवाचकेनकुशब्देनजगदुपलक्ष्यते । बेरं शरीरं कुबेरो जगच्छरीरः परमात्मा नन्दनइव वैकुण्ठनन्दनवनइव ॥ १२ ॥ कृतकार्यं कृतार्थं । दुर्गदुष्प्रवेशं । व्यालनिषेवितं दुष्टसर्पाश्रितं । कृतकृत्यत्वेहेतुः—यदित्यादि । वनंदुर्गमितिस्थलस्वभावेनवासानर्हत्वमुक्तं । महातेजाइत्यादिना रामवैभवापेक्षयापिवासानर्हत्वमुच्यते ॥ १३ ॥ महातेजाइत्यादिनापद्भ्यांगमनानर्हत्वमुच्यते ॥ १४ ॥ द्रुमजालानिमध्येनद्रुमजालानामध्येनेत्यर्थः । मध्यशब्दस्यदिग्वाचित्वात् “एनपाद्वितीया”इति द्वितीया । वदतावरइत्यनेन रामसन्निधौवक्तव्यविशेषचिन्तयन्नेवजगामेत्युक्तं ॥ १५ ॥ अग्ने-

स० गिरिराजः मेरुः । शि० सुशुभः अद्भुतंशुभकारकः ॥ १२ ॥ ती० कृतकार्यं कृतार्थं स्थावरत्वमोचकरामपादाग्रजोप्रस्तताकृतार्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ स० अग्नेर्ध्वजं धूमं ददर्श स्पष्टददर्श । पूर्वचारमुखतइतिनपुनरुक्तिः—कतक० रामाश्रमग-
 [पा०] १ क. च. ज. पश्यामि. २ ख. ग. द्रक्ष्यामिचशुभाननं. ड. छ. झ. ट. तद्रक्ष्यामिशुभाननं. ३ क. ड. छ. ज. झ. ट. विशालाक्षं. ४ ड. च. छ. झ. व. ट. प्रग्रहीष्यामि. ५ ड. छ. झ. ट. अभिषिक्तोजल. ६ सिद्धार्थःखल्वितिश्लोकः. ड. च. छ. झ. व. पुस्तकेषु यावन्नचरणवितिल्लोकात्पूर्वदृश्यते. ७ ड. छ. झ. ट. सुशुभश्चित्र. ड. शुशुभेचित्र. ८ ड. छ. झ. ट. राजसमो. ९ ड. छ. झ. ट. महाराजो. १० क. न. झ. व. ट. महाबाहुः. ११ क. घ.—ट. महातेजाः. १२ ड. छ. झ. ट. मारुह्यसलरं. १३ घ. मुत्तमं.

तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान्मुमोह सहबान्धवः ॥ अत्र राम इति ज्ञात्वा गतः पारमिवाम्भसः ॥ १७ ॥
 स चित्रकूटे तु गिरौ निशम्य रामाश्रमं पुण्यजनोपपन्नम् ॥
 गुहेन सार्धं त्वरितो जगाम पुनर्निवेश्यैव चमूं महात्मा ॥ १८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

भरतेनकौसल्याद्यानयनेवसिष्ठनियोजनपूर्वकंशत्रुघ्नप्रतिपत्तिचिह्नप्रदर्शनेनरामपर्णशालासमीपगमनम् ॥ १ ॥ पर्णशाला-
 यांससीतालक्ष्मणरामंदृष्टवताभरतेनतत्पादपतनेप्रयतमानेनापितदीयतापसवेषावलोकनसमुद्रिक्तशोकाकुलतयातत्पादानवा-
 प्त्यैवभूमौपतनम् ॥ २ ॥ रामेणस्वाभिवादकयोर्भरतशत्रुघ्नयोस्सबाष्पमालिङ्गनम् ॥ ३ ॥ रामलक्ष्मणयोर्गुहसुमन्त्राभ्यांसह
 संगमः ॥ ४ ॥

निविष्टायां तु सेनायामुत्सुको भरतस्तदा ॥ जगाम आतरं द्रष्टुं शत्रुघ्नमनुदर्शयन् ॥ १ ॥
 ऋषिं वसिष्ठं संदिश्य मातृर्मे शीघ्रमानय ॥ इति त्वरितमग्रे स जगाम गुरुवत्सलः ॥ २ ॥
 सुमन्त्रस्त्वपि शत्रुघ्नमदूरादन्वपद्यत ॥ रामदर्शनजस्तर्षो भरतस्येव तस्य च ॥ ३ ॥
 गच्छन्नेवाथ भरत स्तापसालयसंस्थिताम् ॥ आतुः पर्णकुटीं श्रीमानुटजं च ददर्श ह ॥ ४ ॥

ध्वजं धूमं । पूर्वधूमाप्रदर्शनं अधुनासमीपत्वात्तन्मूल-
 दर्शनमितिनपुनरुक्तिः ॥ १६ ॥ मुमोह मोहसदृशं
 पारवश्यंप्राप । मुमोदेतिचपाठः । अम्भसः समुद्रस्य
 पारंगतइव अभूदितिशेषः ॥ १७ ॥ निशम्य दृष्ट्वा ।
 दीर्घाभावार्षः । तत्समीपस्थजनेभ्यः श्रुत्वेतिवार्थः ।
 अतएवपुण्यजनोपपन्नमित्युच्यते । गुहेनेति प्रधानज-
 नोपलक्षणपरं । चमूंपुनर्निवेश्य अन्वेषणार्थमागतांच-
 मूमपिस्थापयित्वा । महात्मा दृढाध्यवसायः ॥ १८ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टनव-
 तितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

वसिष्ठसंदिश्य जगामेत्यन्वयः । अनेन रामावासंनि-
 श्रित्यपश्चादानेष्ट्यामीतिधियामहासेनानिवेशेमातृर्निवे-
 शितवानितिगम्यते ॥ २ ॥ तत्पश्चाच्छत्रुघ्नः तत्प-
 श्चात्सुमन्त्रश्चगतइत्याह—सुमन्त्रइति । सुमन्त्रोप्यदूरात्
 समीपे शत्रुघ्नमन्वपद्यत अन्वगच्छत् । तत्रहेतुमाह
 —रामेति । रामदर्शनजस्तर्षः रामदर्शनमुद्दिश्यज-
 नितोमिलाषः । “ कामोमिलाषस्तर्षश्च ” इत्यमरः ।
 तस्य शत्रुघ्नस्यच चकारात् सुमन्त्रस्यचास्तिहीत्यर्थः ।
 सुमन्त्रस्यत्वरितगमनात् वसिष्ठएवमात्रानयनेनियुक्त
 इत्यावेदितं ॥ ३ ॥ तापसालयसंस्थितां तापसालया-
 नांमध्येस्थितां तापसालयसमानसंस्थानामितिवार्थः ।
 पर्णकुटीं अग्र्यगारभूतांपर्णशालां । उटजं दिदृक्षया
 समागतैस्तापसैः सहसुखावस्थानार्थमुपकल्पितांपर्ण-
 शालां । यद्वा आतुःपर्णकुटीं सीतयासहशयनार्थनि-
 र्मितांपर्णशालां । श्रीमान् तादात्विकप्रीतिजनितका-
 न्तिमान् । उटजं दिवावस्थानार्थकल्पितंपर्णमण्डपं ।
 यद्वा पर्णशालां महाशालां उटजं तन्मध्यवर्तिसदाव-

अथभरतस्यरामसंगमएकोनशततमे—निविष्टाया-
 मित्यादि । निविष्टायांसेनायां स्वयंतत्रक्षणनिविष्टः
 सन् उत्सुकः सामिलाषः । शत्रुघ्नमनुदर्शयन् । अनु-
 कर्मप्रवचनीयः । शत्रुघ्नस्यरामाश्रमसामीप्यचिह्नानि
 प्रदर्शयन् जगाम ॥ १ ॥ मातृर्मेशीघ्रमानयेति ऋषिं

तस्यान्तेइतिपाठः तदाश्रमगतस्यसालस्यान्ते उपरिबद्धं उच्छ्रितध्वजं कोविदारध्वजंदृष्ट्वेत्यर्थः । धूमदर्शनस्यपूर्वमेवजातत्वेनतस्या-
 निर्णायकत्वात् ॥ १६ ॥ इत्यष्टनवतितमस्सर्गः ॥ ९८ ॥

स० उटजं बहिलक्ष्मणनिवासस्थानं । ति० उटजं सभित्तिकवाटं दारुबद्धं गृहंसीतानिवेशार्थकृतं ॥ ४ ॥

[पा०] १ क.—ड. छ.—ट. मुमोद. २ क. ग. च. अ. बान्धवैः. ३ ड. छ. झ. अ. ट. स्ततः. ४ ग. शत्रुघ्न-
 सहितोविभुः. ड. शत्रुघ्नप्रतिदर्शयन्. ५ च. अ. आतृवत्सलः. ६ ख. ग. सुमन्त्रस्त्वथ. ७ ड. छ. ट. मन्ववर्तत. ८ ख. ग.
 दर्शनजोहर्षो.

शालायास्त्वग्रतस्तस्या ददर्श भरतस्तदा ॥ काष्ठानि चावभग्नानि पुष्पाण्युपचितानि च ॥ ५ ॥
 सैलक्ष्मणस्य रामस्य ददर्शश्रममीयुषः ॥ कृतं वृक्षेष्वभिज्ञानं कुशचीरैः क्वचित्क्वचित् ॥ ६ ॥
 ददर्श च वने तस्मिन्महतः सञ्चयान्कृतान् ॥ मृगाणां महिषाणां च करीषैः शीतकारणात् ॥ ७ ॥
 गच्छन्नेव महाबाहुर्द्युतिमान्भरतस्तदा ॥ शत्रुघ्नं चाब्रवीद्धृष्टस्तानमात्यांश्च सर्वशः ॥ ८ ॥
 मन्ये प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो र्यमब्रवीत् ॥ नातिदूरे हि मन्येहं नदीं मन्दाकिनीमितः ॥ ९ ॥
 उच्चैर्बद्धानि चीराणि लक्ष्मणेन भवेदयम् ॥ अभिज्ञानकृतः पन्था विकाले गन्तुमिच्छता ॥ १० ॥
 इदं चोदात्तदन्तानां कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ शैलपार्श्वे परिक्रान्तमन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ ११ ॥
 यमेवाधातुमिच्छन्ति तापसाः सततं वने ॥ तस्यासौ दृश्यते धूमः संकुलः कृष्णवर्त्मनः ॥ १२ ॥

स्थानास्थानं । तथैववक्ष्यति “ ददर्शमहतीं ” इत्यादिना । ददर्श चिह्नैरुत्प्रेक्षितवान् ॥ ४ ॥ चिह्नान्येवाह—शालायाइत्यादिना । काष्ठानि रात्रौप्रकाशाय ज्वलनीयानि । पुष्पाणि पूजार्थानि ॥ ५ ॥ ईयुषः जलाशयादाश्रमगच्छतोरामस्य । “ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ” इत्यत्र नात्रोपसर्गस्तत्र । अन्योपसर्गपूर्वान्निरुपसर्गाच्चभवत्येवेतिवृत्तिकृतोक्तत्वादनुपसर्गपूर्वादिणः कसुः । कुशादिभिः कृतं अभिज्ञानं चिह्नं । अन्योन्यस्यगमनागमनपरिज्ञानार्थकृतंचिह्नं ददर्श ॥ ६ ॥ करीषैः कृतान्संचयानित्यन्वयः । शीतकारणात् शीतनिवारणार्थं ॥ ७ ॥ अमात्यान् सुमन्त्रं । बहुवचनं पूजार्थं । यद्वा अनेनैवावगम्यते अन्येप्यमात्याः सुमन्त्रेणसहागताइति ॥ ८ ॥ इतः अस्मात्प्रदेशात् । मन्दाकिनीं नातिदूरेमन्ये प्रत्यासन्नान्मन्यइत्यर्थः । अतः यंदेशंभरद्वाजोऽब्रवीत् तंदेशंप्राप्ताःस्मेतिमन्ये । प्राप्ताःस्मेत्येववक्तव्ये मन्यइत्युक्त्या अयमर्थोवगम्यते कैकेय्याराजत्रित्याहृतस्यभाग्यहीनस्यमेनेयंतदेशंप्राप्तिर्भवितुमर्हति किन्तु भ्रमस्वप्रादिष्वन्यतमोयमिति ॥ ९ ॥ उच्चैर्बद्धानिचीराणि उन्नतप्रदेशेचीराणिबद्धानिदृश्यन्ते । तस्मादयंपन्थाः विकाले अकाले सायंकालादौ । गन्तुमिच्छता फलमूलजलादिसंग्रहणार्थं गन्तुमिच्छतालक्ष्मणेन अभिज्ञानकृतः कृताभिज्ञानो भवेत् । अतोऽनेनैवास्माभिर्गन्तव्यमितिभावः ॥ १० ॥ मार्गचिह्नकरणगजपदमर्दनछिष्टत्वेनदुर्ज्ञानत्वादित्याशयेनाह—इदंचेति । उदात्तदन्तानां महादन्तानां ।

“ महत्युदात्तउच्चोक्तौ ” इतिवैजयन्ती । तरस्विनां वेगवतां । अन्योन्यमभिगर्जतां अन्योन्यप्रतिगर्जतां । गजानां शैलपार्श्वेपरिक्रान्तमिदं परिक्रमणस्थानमिदं “क्तोधिकरणेच” इत्यधिकरणेक्तः । इदमेषामासितमित्यादिवत् । अस्मिन्मार्गेकुञ्जराःपरिक्रान्ताइत्यर्थः । अन्योन्यकोपातिशयेनवेगादन्तादन्तिप्रहारंकुर्वतामाश्रमप्रवेशस्याशक्यत्वादाश्रमप्रान्तगमनमाश्रमप्रदेशंसूचयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ रामाश्रमस्यात्यन्तसन्निहितत्वज्ञापकधूमबाहुल्यं दर्शयति—यमिति । तापसाः यमभिमाधातुमिच्छन्ति सायंप्रातर्होमार्थसर्वदारक्षितुमिच्छन्ति तस्यकृष्णवर्त्मनः संकुलोसौधमोदृश्यते । पचनान्नेर्होमाग्नेश्चव्यावृत्तंसततस्यायिगार्हपत्याग्निंदर्शयितुंसंकुलशब्दः । अतिनिबिडइत्यर्थः । पचनेज्वालानां होमेचाङ्गाराणामपेक्षितत्वात्तदाधूमनिबिडतासंभव इतिभावः । अनेनरामस्याध्याधानाभावाच्छ्रौताग्निरत्रनोच्यते किन्तु धार्यःस्मार्ताग्निः । यदिहितस्यत्रेताग्निः स्यात्तदा । रामःकमलपत्राक्षःपुरोधसमथाब्रवीत् । अग्निहोत्रंजलप्रेसर्पिर्वर्जितपावकं” इतिचरमयात्राया-मग्निहोत्रपुरस्कारश्रवणाद्वनयात्रायामपितथादृश्येत । अनुसरन्तोपिहिपौरवृद्धाःसाम्प्रयएवसमागताइत्युच्यन्ते । किंच “ दीक्षितंत्रतसंपन्नंवराजिनधरंशुचिम् । कुरङ्गशृङ्गपाणिंचपश्यन्तीत्वांभजाम्यहं ” इतिसीतामनोरथश्रवणाद्राज्याभिषेकात्पूर्वनयज्ञोनुष्ठितइतिगम्यते । ततोऽयमग्निर्गृह्याग्निरेव । नचतस्याप्यानयनं नपूर्वमुक्तमितिवाच्यं तस्यासमारोपणेनानेतुंशक्य-

ति० एयुषः आङ्पूर्वादिणःकसुः ॥ ६ ॥ ति० शीतकारणात् । चैत्रशुक्लदशम्यांप्रस्थानेनतत्रकालेवैशाखान्तमपररात्रेशीतस्य जायमानत्वात् । शि० तस्मिन् प्रत्यक्षीभूते । भवने पर्णशालासमीपे । स० करीषवत्करीषैः । “ करीषंशुष्कगोमयं ” इत्यभिधानात् ॥ ७ ॥ स० आधातुं उपासितुं ॥ १२ ॥

[पा०] १ ड. स्तथा. २ ख. ड. च. छ. झ. व. ट. ण्यपचितानि. ३ क. ग. च. लक्ष्मणस्यच. ४ ख. ग. छ.—ट. मेयुषः. ५ ड. छ. झ. ट. भवने. ६ ड. स्तथा. ७ ख. प्राप्तास्मि. ८ ग. यथाब्रवीत्. ९ क. च. ज. दूरेच. ग. दूरेतु.

अत्राहं पुरुषव्याघ्रं गुरुसंस्कारकारिणम् ॥ आर्यं द्रक्ष्यामि संहृष्टो महर्षिमिव राघवम् ॥ १३ ॥
 अथ गत्वा मुहूर्तं तु चित्रकूटं स राघवः ॥ मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनं चेदमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः ॥ जैनेन्द्रो निर्जनं प्राप्य धिञ्चो जैन्म सजीवितम् ॥ १५ ॥
 मत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः ॥ सर्वान्कामान्परित्यज्य वने वसति राघवः ॥ १६ ॥
 इति लोकसमाकुष्टः पादेष्वद्य प्रसादयन् ॥ रामस्य निपतिष्यामि सीताया लक्ष्मणस्य च ॥ १७ ॥
 एवं स विलपंस्तस्मिन्वने दशरथात्मजः ॥ ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमाम् ॥ १८ ॥

त्वात् । नचआत्मसारोपणेपिसायंप्रातर्होमःकार्यः सतुनोक्तः । प्रत्युत तमसातीरेगङ्गाकूलेवृक्षमूलेभरद्वाजाश्रमेयमुनातटेचसंध्यावन्दनमेवोक्तं । अत्रचश्लोके तापसवनशब्दाभ्यावनेतापसानांशीतनिवारणप्रकाशकरणकन्दमूलादिपचनसाधनतयासंग्राह्यएवाग्निरुच्यतइतिवक्तुंशक्यते । आधातुं संग्रहीतुमित्यर्थः । अतोऽयमग्निःपचनाद्यर्थएवनतुधार्यः स्मार्ताग्निरितिचेन्न । “प्रागुदकप्रवणांवेदिंविशालांदीप्तपावकां” इतिवक्ष्यमाणविरोधात् । नह्यसंस्कृताग्नेर्वेदिसंबन्धःप्रसिद्धः । प्रागुदकप्रवणत्वादिवेदिलक्षणंचोच्यमानंवेदितत्थमग्निचसंस्कृतावगमयति । यद्येवं कथंतार्हिसायंप्रातर्होमावचनमितिचेन्नह्येकंस्वच्छन्दगामिनामुनिना असत्यामिच्छायामसतिचफलेपुनःपुनर्वक्तव्यं । वक्ष्यतितुपरिष्ठात् सुतीक्ष्णाश्रमे “अथतेभिंसुरांश्चैवैदेहीरामलक्ष्मणौ । काल्यंविधिवदभ्यर्च्यतपस्विशरणेवने । उदयन्तंदिनकरंदृष्ट्वाविगतकल्मषाः । सुतीक्ष्णमभिगम्यैवमिदं वचनमब्रुवन्” इति । अत्रानुदितहोमपक्षेणोदयात्पूर्वमभिकार्यवचनादग्निसित्येकवचनाच्च औपासनंसम्यगुक्तमिति एवमेवसर्वत्रदृष्टव्यमिति । अत्रचाभिकार्यैरामस्यसाक्षात्प्रधानकर्तृत्वेनसीतायाःसहभावेनप्रणयनादिनाच लक्ष्मणस्यसमिदादिसंपादनरूपसहकारित्वेनचान्वयइतिज्ञेयं । तपस्विशरणेनइत्यनेन अतिसङ्कटदेशेपिथावदनुष्ठानश्रद्धाविशेषउच्यते । अतश्चतुर्दशसुवनवाससंवत्सरेषुसीताहरणपर्यन्तराम-

स्यचित्रकूटादिपञ्चवत्यन्तेषुप्रदेशेषु यत्रमाससंवत्सरादिवासेनचिरकालावस्थानं तत्रबहिःस्मार्तनित्याग्निधारणं अन्यत्रात्मनिसमिधिविकासमारोप्यहोमकालेवरोप्यसायंप्रातरौपासनमितिदिक् । अस्मिन्श्लोके चतापसा यमाधातुस्मिच्छन्तीत्यस्यार्थश्चवर्णितः । तेन चरामाश्रमचिह्नत्ववत्पावनत्वमप्युक्तंभवति ॥ १२ ॥ गुरुसंस्कारकारिणं गुरुसंस्कारःश्रेष्ठसंस्कारः मन्त्रोपदेशादिः तत्कारिणं ॥ १३ ॥ राघवः भरतः । तंजनं सहागतंशत्रुघ्नादिकम् ॥ १४ ॥ जगत्यां भूमौ । वीरासने दक्षिणजानूपरिन्यस्तवामपादतयावस्थाने । धिङ्मेजन्मसजीवितमिति मेजन्मप्राणनंचधिगित्यर्थः ॥ १५ ॥ मत्कृतेव्यसनंप्राप्तः कैकेय्याममराज्यप्रापणकृतेराज्यभंशरूपव्यसनंप्राप्तः ॥ १६ ॥ इतिलोकसमाकुष्टः एवंप्रकारेणलोकैरपवादंप्रापितः । प्रसादयन् प्रसादनाद्धेतोः । लक्ष्मणस्यचेति तस्यकनिष्ठत्वेपि कार्यगौरवात्पादपतनं । यदिमयाप्रसाद्यमानेरामे लक्ष्मणःकैकेयीकृतापकारंमय्यारोप्यमाप्रसीदेतिरामं निरुन्ध्यात्तर्हि लक्ष्मणस्यापिपादयोर्निपत्यतमपिप्रसादयिष्यामि । यदिरामप्रसादनरूपंकार्यकेवलंसुसाधितं भवेत् तदानींकनिष्ठपादपतनंदोषायेतिभरतहृदयं । [सीतायाश्चपुनःपुनरितिपाठः । सीतायालक्ष्मणस्य चेतिपाठे रामभक्तत्वेनवयोनादृतमितिबोध्यं । “नपरीक्ष्यवयोवन्द्याः” इतिस्ररणात् ॥ १७ ॥ एवमित्यारभ्यगुह्यामिवेत्यन्तमेकंवाक्यं ॥ १८ ॥

शि० मत्कृते मत्प्रयत्ने मत्कर्तृकमातुलगृहप्राप्तौसत्यामित्यर्थः । एतेन मत्कर्तृकस्थितौतत्प्रवाजंन नस्यादितिसूचितं । तेन चिरकालमन्यत्रस्थितिमत्त्वेनममैवापराधइतिध्वनितं ॥ १६ ॥ शि० रामंप्रसादयन्लक्ष्मणस्यसंनिधौतत्स्यरामस्यसीतायाश्चपादेपुपतिष्यामि । लक्ष्मणस्यसंनिधावित्यनेन मदतिप्रार्थनादर्शनंतस्मिन्प्राप्तार्थचित्तलंजनयिष्यतीतिव्यञ्जितम् ॥ कतक० स्वापराधप्रसादनायकनीयस्वपिप्रणामोलोकप्रसिद्धः । अन्यस्तु श्रद्धाजाज्यात् सीतायाश्चपुनःपुनरितिपाठंकल्पयति ॥ स० परमानन्दानकर्मणैवलक्ष्मणस्यज्येष्ठत्वस्यविवक्षितत्वाल्लक्ष्मणपादाभिबन्दनंयुक्तं ॥ १७ ॥

[पा०] १ क—ड. छ. झ. ज. ट. सत्कार. २ ड. छ. झ. ट. संहृष्टं. ३ ज. नरेन्द्रो. ४ ख. ज. विजनं. ५ ग. जन्मच. ६ ड. छ. झ. ज. ट. रामंतस्यपतिष्यामि. ७ क. ग. घ. च. ज. सीतायाश्चपुनःपुनः, ८ ख. ग. विलपंस्तत्र.

सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृताम् ॥ विशालां मृदुभिस्तीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥ १९ ॥
 शक्रायुधनिकाशैश्च कार्मुकैर्भारसाधनैः ॥ रुक्मपृष्ठैर्महासारैः शोभितां शत्रुबाधकैः ॥ २० ॥
 अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणीगतैः शरैः ॥ शोभितां दीप्तवदनैस्सर्पैर्भोगवतीमिव ॥ २१ ॥
 महारजतवासोभ्यामसिभ्यां च विराजिताम् ॥ रुक्मबिन्दुविचित्राभ्यां चर्मभ्यां चापि शोभिताम् ॥ २२ ॥
 गोधाङ्गुलित्रैरासक्तैश्चित्रैः काञ्चनभूपितैः ॥ अरिसङ्घैरनाधृष्यां मृगैः सिंहगुहामिव ॥ २३ ॥
 प्रागुदकप्रवणां वेदिं विशालां दीप्तपार्श्वकाम् ॥ ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिवेशने ॥ २४ ॥
 निरीक्ष्य स मुहूर्तं तु ददर्श भरतो गुरुम् ॥ उदजे राममासीनं जटामण्डलधारिणम् ॥ २५ ॥
 तं तु कृष्णाजिनधरं चीरवल्कलवाससम् ॥ ददर्श राममासीनमभितः पावकोपमम् ॥ २६ ॥
 सिंहस्कन्धं महाबाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणम् ॥ पृथिव्याः सागरान्ताया भर्तारं धर्मचारिणम् ॥ २७ ॥

सालोश्वकर्णादन्योवृक्षः । अश्वकर्णः सर्जतरुः । तालोमृदुपर्णः श्रीतालः ॥ १९ ॥ कार्मुकैरिति बहुवचना-
 दभ्यासयोग्यं कार्मुकान्तरमस्तीति गम्यते । भारसाधनैः
 गुर्ववयवैः । यद्वा अतिगुरुतरणकार्यसाधनभूतैः ।
 यद्वा भारोधनुः परिमाणविशेषः । यथोक्तधनुर्वेदे ईशा-
 नसंहितायां । “ भारपलशतं विदुः । तेन भारेण चा-
 पानां प्रमाणमुपलभ्यते ” इति । रुक्मपृष्ठैः कनकानु-
 लिप्तपृष्ठप्रदेशैः । महासारैः महास्थिरांशैः । “ सारो
 बलेस्थिरांशेच ” इत्यमरः ॥ २० ॥ भोगवती सर्प-
 नगरी ॥ २१ ॥ महारजतवासोभ्यां स्वर्णमयकोशा-
 भ्यां । रुक्मबिन्दुविचित्राभ्यां शोभाविशेषायमध्ये-
 मध्ये शिल्पिनिर्मितकनकबिन्दुविचित्राभ्यां [पाठ-
 भेदः आत्मबिन्दुविचित्राभ्यां व्याघ्रचर्मकृतयास्वाभा-
 विकनानावर्णबिन्दुविचित्राभ्यां ।] चर्मभ्यां खेट-
 काभ्यां । “ खेटकं फलकं चर्म ” इति हलायुधः
 ॥ २२ ॥ गोधाङ्गुलित्रैः गोधा ज्याघातवारणं ।
 अङ्गुलित्रमङ्गुलित्राणं । उपलक्षणे तृतीया । शोभिता-
 मित्यनुकर्षोवा । अनाधृष्यां अप्रधृष्यां ॥ २३ ॥
 प्रागुदकप्रवणां प्रागुदग्भागे क्रमनिम्नां । “ प्रवणोद-
 क्षिणे प्रह्वे क्रमनिम्ने चतुष्पथे ” इति वैजयन्ती । तत्र
 रामनिवेशने पूर्वोक्तपर्णशालायामित्यर्थः ॥ २४ ॥
 निरीक्ष्येति जटामण्डलधारित्ववैलक्षण्येन निश्चयार्थं

मुहूर्तं निरीक्ष्य तेजोविशेषेण सामान्येन स्वगुरुं ज्ञातवानि-
 त्यर्थः । अस्मिन् श्लोके उत्तरार्धे जटामण्डलधारिणि मि-
 त्यत्रणकारोगायत्र्याः सप्तमाक्षरं । षट्सहस्राणि श्लोका
 गताः ॥ २५ ॥ विशेषतो दर्शनमाह—तं त्वित्यादिना ।
 महार्हवसनोपेतस्येदानीं ततो वैलक्षण्यमाह—तं त्विति ।
 तदेव वैलक्षण्यं दर्शयति—कृष्णाजिनधरमिति । कृ-
 ष्णाजिनधरं उत्तरीयतया कृष्णाजिनधरं । अधरा-
 म्बरत्वेन चीरवल्कलवाससं । कृष्णाजिनधरं चीरवल्क-
 लवाससं पूर्वस्माच्छोभाविशेषयुक्तं । रामं वल्कलादि-
 धारणेऽप्यपरावर्तमानं रामणीयकमुच्यते । आसीनं किं-
 चिदासनमास्थाय आसानं ध्यायन्तं । अभितः पावकोपमं
 तादृशतपोविशेषेण समं तात्तेजः परिवृतं । *यद्वा ।
 “ नीलतोयदमध्यस्थविद्युल्लेखेव भास्वरा ” इत्युक्त-
 रीत्या विद्युल्लेखामध्यवर्तिनीलतोयदमिव स्थितमित्यर्थः ।
 यद्वा विरोधिना मनोभिभवनीयमित्यर्थः । यद्वा उदजे
 राममासीनं । अयोध्यास्थितसमाजापेक्षया अल्पत-
 रापीयंसभामहतीजाता कुतः अभितः पावकोपमं तत्स-
 भायांसमीपस्थस्य भ्रातुरपि ह्यत्र समीपमागन्तुं शक्यते ।
 न हि ज्वलत्यनले कस्यापि समीपमागन्तुं शक्यम् । यद्वा
 उदजे राममित्यत्र रामं श्यामं । अधो रामौ सावित्रा-
 वित्यत्र तथाप्रयोगात् । यद्वा पावकोपमं दुर्दर्शमित्यर्थः ।
 अतएव पूर्वश्लोके निरीक्ष्य समुहूर्तमित्युक्तं ॥ २६—

स० महारजतवासोभ्यां कुसुमवासोभ्यां ॥ २२ ॥ ति० प्रागुदकप्रवणां ईशानभागे निम्नां ॥ २६३ ॥ ती० विशेषणान्तरा-
 मिधानार्थं ददर्शेति पुनर्वचनं । ति० अभितः समीपे ॥ २६ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. ज. बाधनैः. २ ड. छ. झ. न. ट. स्तूणीगतैः. ३ घ. च विराजितां. ४ ड. छ. झ. ट. श्वित्र-
 काचन. ५ क. ख. कनक. ६ ख. ग. पुण्ये. ७ क. ज. निकेतने. ८ ख. ड. च. झ. न. ट. कृष्णाजिनधरं तंतु.

उपविष्टं महाबाहुं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ॥ स्थण्डिले दर्भसंस्तीर्णे सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २८ ॥
 तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान्दुःखं शोकपरिप्लुतः ॥ अभ्यधावत धर्मात्मा भरतः कैकयीसुतः ॥ २९ ॥
 दृष्ट्वैव विललापातो बाष्पसंदिग्धया गिरा ॥ अशक्नुवन्धारयितुं धैर्याद्वचनमैव वीत् ॥ ३० ॥
 यः संसदि प्रकृतिभिर्भवेद्युक्त उपासितुम् ॥ वन्यैर्मृगैरुपासीनः सोयमास्ते ममाग्रजः ॥ ३१ ॥
 वासोभिर्बहुसाहसैर्यो महात्मा पुरोचितः ॥ मृगाजिने सोयमिह प्रवस्ते धर्ममाचरन् ॥ ३२ ॥
 आधारयद्यो विविधाश्चित्राः सुमनसंस्तदा ॥ सोयं जटाभारमिमं बहते राघवः कथम् ॥ ३३ ॥
 यस्य यज्ञैर्यथोद्दिष्टैर्युक्तो^१ धर्मस्य संचयः ॥ शरीरकेशसंभूतं स धर्मं परिमार्गते ॥ ३४ ॥
 चन्दनेन महर्हेण यस्याङ्गमुपसेवितम् ॥ मलेन तस्याङ्गमिदं कथमार्यस्य सेव्यते ॥ ३५ ॥
 मन्निमित्तमिदं दुःखं प्राप्तो रामः सुखोचितः ॥ धिग्जीवितं नृशंसस्य मम^२ लोकविगर्हितम् ॥ ३६ ॥
 इत्येवं विलपन्दीनः प्रस्विन्नमुखपङ्कजः ॥ पादावप्राप्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ॥ ३७ ॥
 दुःखाभितप्तो भरतो राजपुत्रो महाबलः ॥ उक्त्वाऽयंति सँकृदीनं पुनर्नोवाच किंचन ॥ ३८ ॥
 बाष्पापिहितकण्ठश्च प्रेक्ष्य रामं यशस्विनम् ॥ आर्येत्येवाथ संकुश्य व्याहर्तुं नाशक्ततदा ॥ ३९ ॥
 शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ रुदन् ॥ तावुभौ स समालिङ्ग्य रामश्चाश्रूयवर्तयत् ॥ ४० ॥

ततः सुमन्त्रेण गुहेन चैवं संमीयतू राजसुतावरण्ये ॥

दिवाकरश्चैव निशाकरश्च यथाऽम्बरे शुक्रवृहस्पतिभ्याम् ॥ ४१ ॥

॥ २७ ॥ ब्रह्मापेक्षयास्यवैलक्ष्ण्यमुच्यते—शाश्वत-
 मिति । स्थण्डिले भूमौ ॥ २८ ॥ द्वितीयोभरतशब्द
 उत्तरश्लोकेन संबध्यते ॥ २९ ॥ दृष्ट्वैव दर्शनमात्रेणे-
 त्यर्थः । आर्तः खिन्नः । तामार्तधारयितुमशक्नुवन्
 बाष्पसंदिग्धया शोकोष्मणासंदिग्धवर्णया । गिरा-
 उपलक्षितः ॥ ३० ॥ संसदि सभायां । युक्तः अर्हः
 ॥ ३१ ॥ बहुसाहसैः बहुसहस्रमूल्यैः । उचितः अलं

कर्तुमिति शेषः । षष्ठ्यर्थे तृतीयावा । मृगाजिने मृगच-
 र्मणी । प्रवस्ते आच्छादयति ॥ ३२—३३ ॥ यथोद्दिष्टैः
 यथाविहितैः । यथादृष्टैरिति पाठे शास्त्रेष्विति शेषः ।
 युक्तः योग्यः ॥ ३४—३८ ॥ वक्तुमशक्यत्वे हेतुमाह—
 बाष्पापिहितकण्ठ इत्यादिना । बाष्पापिहितकण्ठः बाष्प-
 निरुद्धकण्ठः ॥ ३९—४० ॥ राजसुतौ रामलक्ष्मणौ

ति० अभ्यधावत धावन्निवत्तरयाजगाम । अत्र भरतस्येव कवेरपि वर्णनीयमयी भावेनातिहर्षा विष्टत्वा दत्र प्रकरणे द्विरुक्तिर्न
 दोषाय ॥ २९ ॥ शि० आर्तः सेवकादिरहितरामदर्शनजनितखेदं प्राप्तो भरतः । धैर्यात् वारयितुं खेदं निवारयितुं अशक्नुवन्
 अतएव वचनं व्यक्तवाचं । अनुवन्सन् बाष्पसंदिग्धया गद्गदाक्षरयेत्यर्थः । गिरा विललाप । विलापप्रकारमाह—यस्संसदीति
 ॥ ३१ ॥ ती० मृगाजिनैरिति पाठे मृगाजिनैराच्छादनं करोतीत्यर्थः । ति० धर्मं पितृवचनपरिपालनरूपं ॥ ३२ ॥ स०
 यस्य यज्ञैः यद्विषयकयज्ञैरन्येषां धर्मसंचयो युक्तः सरामस्त्वशरीरकेशसंभूतं धर्मपरिमार्गते ॥ ३४ ॥ ति० मलेन दण्डवत् त्रिषवणा-
 ग्लवमात्रान्मलस्थितिरङ्गे ॥ ३५ ॥ ति० पादावप्राप्येति दुःखातिशयवशात् ॥ ३७ ॥ स० वनौकसः ऋषयः ॥ ४२ ॥ इत्ये-
 कोनशततमसं सर्गः ॥ ९९ ॥

[पा०] १ अ. चर्म. २ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. मोह. ३ अ. ट. दृष्ट्वैव. ४ क. झ. ज. ट. न्वारयितुं. ५ क. झ.
 ज. ट. मनुवन्. ६ ग. महर्हः. ७ ग. घ. मृगाजिनैः. ८ घ. ड. छ. ज. झ. आधारयत्. ९ ग. छ.—ज. स्तदा. क.
 स्तथा. ड. ट. स्तजः. १० क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. सहते. ११ ग. यथामृष्टैः. क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट.
 यथादिष्टैः. ज. यथादृष्टैः. १२ घ. युक्तैर्धर्मस्य. १३ क. ट. यन्निमित्त. १४ ग. लोके. १५ ख. ग. सँकृदीनः. १६ ड. छ.
 झ. ट. बाष्पैः पिहित. ग. बाष्पोपहित. १७ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. बाभि. १८ ख. घ. ड. छ.—ट. नाशक्तततः.
 ग. नाशक्तुनः. १९ ड. च. छ. झ. ज. ट. तावुभौच. क. ग. घ. तावुभौसु. २० ख.—छ. झ. ज. ट. रामोप्यश्रूणि.
 २१ क. तेन. २२ ग. समेयतू.

तान्पार्थिवान्वारण्यूथपाभान्समागतांस्तत्र महत्यरण्ये ॥

वनौकसस्तेऽपि समीक्ष्य सर्वेऽप्यश्रूण्यमुञ्चन्प्रविहाय हर्षम् ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

रामेणभरतस्यस्वाङ्कारोपणेनपित्रादिकुशलप्रश्नपूर्वकंप्रश्नव्याजेनराजनीतिशिक्षणम् ॥ १ ॥

जटिलं चीरवसनं प्राञ्जलिं पतितं भुवि ॥ ददर्श रामो दुर्दर्शं युगान्ते भास्करं यथा ॥ १ ॥

कथंचिदभिविज्ञाय विवर्णवदनं कृशम् ॥ आतरं भरतं रामः परिजग्राह बाहुना ॥ २ ॥

आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिष्वज्य च राघवः ॥ अङ्गे भरतमारोप्य पर्यपृच्छत्समाहितः ॥ ३ ॥

क नु तेऽभूत्पिता तात यदरण्यं त्वमागतः ॥ न हि त्वंजीवतस्तस्य वनमागन्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

॥ ४१ ॥ तान् तादृशसुखयुक्तान् । समागतान् संग-
तान् ॥ ४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
मायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्या-
ख्याने एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

दर्शनमात्रेणभरतोरार्ज्यपालयतीतिकृत्याराज्यनी-
तिपृच्छतिशततमे—यद्वा अथभगवान्नामः प्रश्नव्या-
जेनराज्यरक्षणनीतिप्रकाराञ्छिक्षयति पश्चाद्दशरथा-
त्ययश्रवणभरतस्यण्डिलशयनादिव्यापारेणतदुपदेशा-
वकाशाभावात्—जटिलमित्यादि । जटिलं समी-
चीनमालिकादृष्टाच्चेदियंभरतस्यकेशार्हेत्येवंदशरथोव-
दति सएवजटांबध्वातिष्ठतीतिरामोविस्मयते । चीर-
वसनं श्लाघ्यचीनाम्बरंदृष्ट्वेद्वालस्यभरतस्यवसनार्ह-
मिदमितिपितावदति सएवेदानींवलकलधारीतिष्ठति ।
प्राञ्जलिं पितायाचनापूर्वकंदिशतिचेद्यः स्वीकरोति
ससंप्रतिस्वाभिमतस्यस्वयमर्थीभवति । पतितं भुवि
अङ्गेभरतमारोप्येतिस्थितिर्नलब्धा । कुसुमशय्यापि
कठिनीभवेदितिमत्वा उत्सङ्गेऽपिपित्राशायितः ससं-
प्रतिस्थलेपतितः । ददर्शरामोदुर्दर्शं दत्तांष्टिमनाकृष्य
स्थितस्यरामस्यदर्शनायोग्यतयास्थितं । यद्वा दुर्दर्शं

जटिलत्वादिवेषेणस्नेहितजनस्यदुष्प्रेक्षं दुर्दर्शं दुःखेनद्र-
ष्टुयोग्यं कृच्छ्रेणाप्यभिज्ञातुमयोग्यमिति यावत् । युगा-
न्तेभास्करंयथा नकेवलंरामस्य सर्वस्यापिजनस्यदुर्द-
र्शतयास्थितमितिभावः । यद्वा युगान्तेभास्करंयथा
युगान्तेभुविपतितंभास्करमिवस्थितं अनेनपूर्ववन्मह-
त्तरतेजोराहित्यं तादृशावस्थानर्हत्वंचव्यज्यते । [युगा-
न्तेभुविपतितं भास्करंयथेत्यनेन महत्तरतेजोराशित्वं
तादृशावस्थानर्हत्वंचोच्यते] ननुगङ्गातीरे “ अद्यप्र-
भृतिभूमौतुशयिष्येहंतृणेषुवा । फलमूलाशनोनित्यं
जटाचीराणिधारयन् ” इतिजटावलकलधारणंप्रति-
ज्ञातं पुनर्नवतितमेभरद्वाजदर्शनसमये । “ वसानो
वाससीक्षौमे ” इतिक्षौमवस्त्रंधृतवानित्युच्यते । अत्रतु
जटिलंचीरवसनमिति सिद्धवदनूयते कथमेतत्संगच्छ-
तइतिचेदत्राहुः । प्रतिज्ञायारात्रौकृतत्वादपरेद्युर्भरद्वा-
जदर्शनानन्तरं जटावलकलेधृतवानित्यविरोधइति ।
अयंचपरिहारः पुरैवास्माभिःप्रतिपादितः ॥ १ ॥
कथंचिदभिविज्ञानत्वेहेतुद्वयं—विवर्णवदनं कृशमिति
॥ २—३ ॥ अतिदुःखितस्यभरतस्यदुःखमपनेतुंप्रश्न-
व्याजेनधर्मानुपदिशति—कन्वित्यादि । तेपिताकन्व-
भूदितिप्रश्नभङ्ग्या लोकान्तरंगतः किमिति सिद्ध्यति ।

स० जटिलमिति । ननु अद्यप्रभृतिभूमौतुशयिष्ये ‘जटाचीराणिधारयन्’ इतिगुहसंनिधौभरतेनजटाधारणेप्रतिज्ञामात्रंकृतं
ननुतद्धारणं । “वसानोवाससीक्षौमे” इतिभरद्वाजावलोकनप्रकरणेतयोक्तेः तस्मात्कथमितिचेत्सत्यं । महर्षिपुरतस्सैन्येन
ऋषिचर्यांनप्रदर्शनीयेतितत्पूर्वमधृत्वा अनन्तरं जटादिदर्शने रामकृपाभवेदितितद्धृतवानितिकात्रकथंता । भुविपतितमि-
त्युभयत्रान्वेति । दुर्दर्शं द्रष्टुमयोग्यं ॥ १ ॥ ति० जीवतस्तस्य । सेवांहित्वेतिशेषः । नार्हसि । मदसंनिधौतवैव
[पा०] १ घ. ड. छ. झ. ट. यूथपाहान्. २ क. ड. छ—ट. स्तेऽभि. ख. स्तेहि. ३ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट.
सर्वैलश्रणि. ४ ट. भरतं. ५ ग. कथंचिदपि. ६ घ. ड. च. ज. ट. पाणिना. ७ क. ख. संपरिष्वज्य. ८ ग. बाहुना.
क. ख. ड. च. छ. झ. राघवं. ९ ड. छ. झ. ज. ट. पर्यपृच्छतसादरं.

चिरस्य बत पश्यामि दूराद्भरतमागतम् ॥ दुष्प्रतीकमरण्येऽस्मिन्कि तात वनमागतः ॥ ५ ॥

कच्चिद्धारयते तात राजा यच्चमिहागतः ॥ कच्चिन्न दीनः सहसा राजा लोकान्तरं गतः ॥ ६ ॥

कच्चित्सौम्य न ते राज्यं भ्रष्टं बालस्य शाश्वतम् ॥ ७ ॥

कच्चिच्छुश्रूषसे तात पितरं सत्यविक्रमम् ॥ ८ ॥

कच्चिद्दशरथो राजा कुशली सत्यसङ्गरः ॥ राजसूयाश्वमेधानामाहर्ता धर्मेनिश्चयः ॥ ९ ॥

स कच्चिद्ब्राह्मणो विद्वान्धर्मनित्यो महाद्युतिः ॥ इक्ष्वाकूणामुपाध्यायो यथावत्तात पूज्यते ॥ १० ॥

सा तात कच्चित्कौसल्या सुमित्रा च प्रजावती ॥ सुखिनी कच्चिदार्या च देवी नन्दति कैकेयी ॥ ११ ॥

कच्चिद्विनयसंपन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः ॥ अनसूयुरनुद्रष्टा सत्कृतस्ते पुरोहितः ॥ १२ ॥

कच्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः ॥ हुतं च होष्यमाणं च काले वेदयते सदा ॥ १३ ॥

तत्रहेतुः—यदिति । तदुपपादयति—नहीति । जीवतः जीवति । अनादरेषष्ठी । वनंनागन्तुमर्हसि शुश्रूषणपरत्वादितिभावः । यद्वा तस्यत्वद्विरहासहिष्णुत्वादिति । रामस्यप्रभान्तरसंबन्धदर्शनेनभरतो नोत्तरमुक्तवानितिबोध्यम् ॥ ४ ॥ बतेत्यद्भुते । “खेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणेवत” इत्यमरः । दूरात् दूरावस्थितकेकयनगरात् । दुष्प्रतीकं वैवर्ण्यादिनादुर्ज्ञेयावयवं । “अङ्गप्रतीकोवयवः” इत्यमरः । किं किमर्थं ॥ ५ ॥ अस्मिन्नरण्येतवकिंप्रयोजनं प्रयोजनद्वेधासंभवति राजनिजीवतितदाज्ञायाममदर्शनं राजनिमृतेस्वबाल्येनबलवद्विरपहृतराज्यत्वं वा । आद्यमाह—कच्चिदिति । धारयतइति प्राणानितिशेषः । यस्मात्त्वमिहागतः तस्माद्राजाप्राणान् धारयतेकच्चित् । राजाजीवतिचेत् त्वामत्रागच्छन्तंन सहेतेतिभावः । कच्चिन्नधरतइतिपाठान्तरं । तदा देहंधारयितुंनशक्नोतिकच्चिदित्यर्थः ॥ ६ ॥ द्वितीयपक्षंप्रभ्रद्वयेनदर्शयति—कच्चिदित्यादि । राज्यंभ्रष्टंनकच्चित् प्रजानुरागोविद्यतेकच्चिदित्यर्थः ॥ ७ ॥ कच्चिच्छुश्रूषसइति । पितृशुश्रूषानादरेणकिमागतोसीतिपक्षान्तरम् ॥ ८ ॥ अथराज्ञारोग्यंपृच्छति—कच्चिद्दशरथइति । कुशली अनामयः । राज्ञोव्याधिपरिभूत-

त्वात् तत्कथनायकिमागतोसीतिपक्षान्तरं । सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः । सत्यप्रतिज्ञांप्रेक्ष्यपश्चात्तापेनकिमकुशलंप्राप्तइतिहादोभावः । आहर्ता संपादयिता कर्तृतियावत् । धर्मेनिश्चयोयस्यसधर्मेनिश्चयः ॥ ९ ॥ सः प्रसिद्धः । ब्राह्मणः ब्रह्मवित् । “तदधीतेतद्वेद” इत्यण् । विद्वान् सर्वविद्यासुकुशलः । धर्मेनित्यः ज्ञानानुगुणमनुष्ठातेत्यर्थः । महाद्युतिः तत्कृतब्रह्मवर्चसयुक्तः । इक्ष्वाकूणामुपाध्यायः कुलगुरुः वसिष्ठः यथावत् यथापूर्वं । तातवत्संपूज्यते बहुमन्यते ॥ १० ॥ सा पूर्वदुःखिततया अनुभूता । कौसल्यासुखिनीकच्चित् । प्रजावती सुप्रजाः । सुमित्राचसुखिनीकच्चिदित्यन्वयः । आर्येतिस्वमातुरपिबहुमानोक्तिः । कैकेयी नन्दतिकच्चित् राज्यलाभेनेतिशेषः ॥ ११ ॥ विनयसंपन्नः निरहंकारः । कुलपुत्रः सत्कुलप्रसूतः । बहु श्रुतमवधारणयस्यसतथा । अनसूयुः छान्दसउपत्ययः । अनुद्रष्टा वसिष्ठोपदिष्टानामुपद्रष्टा । तेपुरोहितइत्यनेन रामस्यसुयज्ञइवभरतस्यापि प्रातिस्विकः कश्चित्पुरोहितोस्तीतिगम्यते । सुयज्ञएवोच्यतइत्यप्याहुः । सत्कृतः पूजितःकच्चिदित्यन्वयः । अनेनपुरोहितःसदासत्कर्तव्यइतिशिक्षितं । एवमुत्तरत्रापियोजनीयम् ॥ १२ ॥ “पितृव्यपुत्रेसापत्ने

पितृशुश्रूषाया अवश्यकर्तव्यत्वादितिभावः ॥ ४ ॥ ति० दुष्प्रतीकमितिभरतविशेषणं वनविशेषणंच । आद्येकार्श्यवैवर्ण्यादिनादुर्ज्ञेयाकारं । वनमपिभीषणतया । तथा ईदृश्वनंकिमागतः किमागमनप्रयोजनमीदृशारण्यइत्यर्थः । अरण्यंगजाद्युपभोग्यं तद्वर्तिवनं आप्रादियुक्तं मनुष्यभोग्यमितिभेदः ॥ ५ ॥ शि० यत् यं । त्यक्त्वेतिशेषः । त्वमिहागतः सराजाधरते प्रजाःपाल्यत्वेनस्वीकरोतिकच्चित् । राजादीनःसन् लोकान्तरंगतःकच्चित् ॥ ६ ॥ शि० सत्यसंगरः निष्कपटयोद्धा । ति० धर्मेनिश्चितः धर्मेनिश्चितंनिश्चयोयस्यसः ॥ ९ ॥ ति० यद्वा वैद्यान् चिकित्साप्रवीणान्ब्राह्मणानित्यर्थः । “अपूतोह्येषोमेध्योऽभिषज्यति” इतिश्रुत्युक्तनिन्दादु

[पा०] १ क. ख. ग. ड.—ट. कच्चिन्नधरते. २ क. ख. ग. ड. छ. झ. न. ट. पितुःसत्यपराक्रम. ३ घ. कुलीनः. ४ ग. विगतज्वरः. ५ ड. छ. झ. ट. निश्चितः. ६ क—घ. च.—ट. तातकच्चिकौसल्या. ७ क.—घ. ज. दार्यासा. ८ घ. संमतस्ते. ९ घ. दानज्ञो.

कच्चिदेवान्पितृन्मातृर्गुरुन्पितृसमानपि ॥ वृद्धांश्च तात वैद्यांश्च ब्राह्मणांश्चाभिमन्यसे ॥ १४ ॥
 इष्वस्त्रवरसंपन्नमर्थशास्त्रविशारदम् ॥ सुधन्वानमुपाध्यायं कच्चिन्वं तात मन्यसे ॥ १५ ॥
 कच्चिदात्मसमाः शूराः श्रुतवन्तो जितेन्द्रियाः ॥ कुलीनाश्चेज्जितज्ञाश्च कृतास्ते तात मन्त्रिणः ॥ १६ ॥
 मन्त्रो विजयमूलं हि राज्ञां भवति राघव ॥ सुसंवृतो मन्त्रधरैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः ॥ १७ ॥
 कच्चिन्मित्रावशं नैषीः कच्चिर्त्काले प्रबुध्यसे ॥ कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थनैपुणम् ॥ १८ ॥
 कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह ॥ कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो राष्ट्रं न परिधावति ॥ १९ ॥
 कच्चिदर्थं विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयम् ॥ क्षिप्रमारभसे कर्तुं न दीर्घयसि राघव ॥ २० ॥
 कच्चित्ते सुकृतान्येव कृतरूपाणि वा पुनः ॥ विदुस्ते सर्वकार्याणि न कर्तव्यानि पार्थिवाः ॥ २१ ॥

परनारीसुतेषुच । विवाहदानयज्ञादौपरिवेदोनदूषणं ”
 इतिस्मरणाह्मातुरेष्वधिवेदनदोषाभावाद्यज्ञोपि कृतइ-
 त्यारोप्यपृच्छति—कच्चिदग्निष्विति । अथवा अग्निषु
 अग्निकार्येषु । युक्तः सावधानः नियुक्तोवा । अग्निशु-
 श्रूषणपरइत्यर्थः । विधिज्ञः अग्निहोत्राद्यश्वमेधान्त-
 सकलयागविधिज्ञः । मतिमान् ऊहापोहादिकल्पन-
 चतुरः । ऋजुः प्रत्यक्षपरोक्षयोरेकरूपानुष्ठानवान्
 एकरूपकरणत्रयइतिवार्थः । पुरोहितइतिशेषः ।
 काले तत्तद्धोमकाले । वेदयते तुभ्यंज्ञापयतिकच्चित्
 ॥ १३ ॥ अभिमन्यसे बहुमन्यसे । देवेषुबहुमतिः
 यज्ञादिभिराराधनं । पितृषुमातृषुचवचनकरणशुश्रूषणे ।
 भृत्यानिनिपाठे तत्रबहुमतिः । दानं गुरुष्वनुवर्तना-
 भिमतकरणादि । पितृसमेषुज्ञातिष्वर्थदानं वृद्धादिषु
 नमस्कारादि । वृद्धाः ज्ञानशीलवयोभिः । विद्याये-
 षांसन्तीतिवैद्याः विद्वांसः तान् । ब्राह्मणान् ब्रह्म-
 विदः । यद्वा वैद्यान् मिषजः । तेषांबहुमतिश्चधना-
 दिनापरितोषणं । ब्राह्मणानितिजातिमात्रपरोवा ।
 तदा विद्याशीलादिकमपरीक्ष्यब्राह्मणत्वमात्रेणयथायो-
 ग्यंबहुमानंविबक्षितम् ॥ १४ ॥ इष्वस्त्रवरसंपन्न-
 मिति । इषवः अमन्त्रकाबाणाः । अस्त्राणि समन्त्रकाः ।
 वरशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । अर्थशास्त्रं नीति-
 शास्त्रं । सुधन्वानं सुधन्वनामकं । उपाध्यायं धनुर्वे-
 दाचार्यं । मन्यसे बहुमन्यसे ॥ १५ ॥ आत्मसमाः
 विश्वसनीयाइतियावत् । शूराः धीराइतियावत् ।

श्रुतवन्तः नीतिशास्त्रज्ञाः । “श्रुतंशास्त्रावधृतयोः”
 इत्यमरः । जितेन्द्रियाः परैरलोभनीयाइतिया-
 वत् । कुलीनाः प्रामाणिककुलोत्पन्नाः । ते त्वया
 ॥ १६ ॥ एतादृशमन्त्रिकरणेर्किंकारणंतत्राह—मन्त्र
 इति । सुसंवृतः सुतरांगुप्तः । शास्त्रकोविदैः नीति-
 शास्त्रनिपुणैः । मन्त्रधरैरमात्यैः सुसंवृतोमन्त्रोहि विज-
 यमूलंभवतीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ अर्थनैपुणं अर्थविषय-
 सामर्थ्यमिति यावत् ॥ १८ ॥ एकोनमन्त्रयसेकच्चित्
 एकेनमन्त्रेक्रियमाणेतस्यकुत्रचिदभिनिवेशेनगुणागुण-
 योर्याथार्थ्यग्रहणंसिद्धयेदितिभावः । बहुभिःसहमन्त्र-
 यसेकच्चित् । बहुभिःसहमन्त्रणेपिप्रथमतवादैकमत्यंनघ-
 टते मन्त्रभेदश्चभवेदितिभावः । राष्ट्रं जनपदं । नपरि-
 धावति नव्याप्रोति । पूर्वमन्त्रसंवरणमन्यहेतुतयोक्तं
 अत्रतुस्वतन्त्रतयोच्यतइतिनपुनरुक्तिः ॥ १९ ॥ लघु-
 मूलं लघुसाधनं । महोदयं महाफलं । अर्थं कार्यं ।
 विनिश्चित्यक्षिप्रमारभसेकच्चित् । नदीर्घयसि नविल-
 म्बसेकच्चित् । एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तं । “क्षि-
 प्रमक्रियमाणस्यकालःपिबतितत्फलं ” इतिभावः
 ॥ २० ॥ पार्थिवाः सामंतनृपाः । ते सर्वकार्याणि
 मन्त्रितसर्वकार्याणि । सुकृतान्येव सुनिष्पन्नान्येवविदुः
 कच्चित् । कृतरूपाणि कृतप्रायाणिवा क्षिप्रमेवफलो-
 न्मुखानीतियावत् । कर्तव्यानिनविदुः मन्त्रेणकर्तव्यत-
 यानिश्चितानिकरणात्पूर्वनविदुरित्यर्थः ॥ २१ ॥

शास्त्रानभिज्ञचिकित्साप्रवृत्तपरा । शास्त्राभिज्ञस्यमैषज्यंमहतेपुण्याय । तज्जीविकापरोवानिषेधइतिदिक् ॥ १४ ॥ शि० अस्त्रवर-
 शब्देनैवेषूणांग्रहणेसिद्धे पुनरिषूपादानं तद्विषयकज्ञानवत्तायाअतिशयप्रतिपादनाय ॥ १५ ॥ शि० इज्जितज्ञाः कथनमन्तराभ्याभि-
 प्रायविज्ञातारः ॥ १६ ॥ ति० मन्त्रिधुरैः मन्त्रिश्रेष्ठैः ॥ १७ ॥ स० बहुभिः नूतनैः ॥ १९ ॥ शि० पार्थिवाः खण्डमण्डलेश्वराः ॥ २१ ॥

[पा०] १ क.—ट. पितृन्मृत्यान्. २ क. घ. तत्र. ३ च. ज. नावमन्यसे. ४ ग. सत्कृतास्तात. ५ ड. छ.—ट.
 मन्त्रिधुरैः. ६ छ. झ. ज. त्कालेवबुध्यसे. ड. त्कालेनबुध्यसे. क. ख. च. त्कालेवि. ७ ग. ज. मन्त्रिते. ८ ड. छ. झ. ट.
 कर्म. ९ ड. छ. झ. ज. ट. कच्चित्तु. क. ग. कच्चित्तु.

कच्चिन्न तर्कैर्युक्त्या वा ये चाप्यपरिकीर्तिताः ॥ त्वया वा तव वाऽमात्यैर्बुध्यते तात मन्त्रितम् ॥ २२ ॥
 कच्चित्सहस्रान्मूर्खाणामेकमिच्छसि पण्डितम् ॥ पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निःश्रेयसं महत् ॥ २३ ॥
 सहस्राण्यपि मूर्खाणां यद्युपास्ते महीपतिः ॥ अथवाऽप्ययुतान्येव नास्ति तेषु सहायता ॥ २४ ॥
 एकोप्यमात्यो मेधावी शूरो दक्षो विचक्षणः ॥ राजानं राजमात्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥ २५ ॥
 कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः ॥ जघन्यास्तु जघन्येषु भृत्याः कर्मसु योजिताः ॥ २६ ॥
 अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्जुचीन् ॥ श्रेष्ठाञ्श्रेष्ठेषु कच्चिच्चं नियोजयसि कर्मसु ॥ २७ ॥
 कच्चिन्नोप्रेण दण्डेन भृशमुद्वेजितप्रजम् ॥ राष्ट्रं तवानुजानन्ति मन्त्रिणः कैकयीसुत ॥ २८ ॥
 कच्चिच्चां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा ॥ उग्रप्रतिग्रहीतारं कामयानमिव स्त्रियः ॥ २९ ॥

मन्त्रितं कार्यत्वया वा तवामात्यैर्वाहेतुभिः तर्कैः ऊहैः । युक्त्या वा अनुमानेन वा । येचाप्यपरिकीर्तिताः अनु-
 क्ताः इङ्गितादयः । तैर्वानबुध्यते कच्चित् परैरिति शेषः । भवान् भवदीयामात्याश्च मन्त्रितार्थविषयपराभ्यूह-
 स्थानानिसूक्ष्माण्यपि स्थगयन्तिकच्चिदित्यर्थः ॥ २२ ॥
 मूर्खाणांसहस्रात् मूर्खसहस्रं परित्यज्यापि । ल्यब्लोपेप-
 च्चमी । पण्डितं विमृश्यकारिणं । एकमिच्छसि क-
 चित् । पण्डितपरिग्रहे हेतुमाह—पण्डित इति । अर्थ-
 कृच्छ्रेषु कार्यसंकटेषु । [अर्थकृच्छ्रेषु अर्थसंकटेषु]
 महन्निःश्रेयसं महदैश्वर्यं । प्रापयेदित्यर्थः [महन्निः-
 श्रेयसं । अव्यभिचारितफलसाधनोपायं] कुर्यात्
 उपदिशेदित्यर्थः ॥ २३ ॥ एवमन्वयेनोपपाद्यव्यतिरे-
 कमुखेनोपपादयति—सहस्राणीति । उपास्ते आश्र-
 यति संगृह्णातीत्यर्थः । नास्तीत्यस्मात्पूर्वं तथापीत्युप-
 स्कार्यं । सहायता मन्त्रोपायसहायत्वं ॥ २४ ॥
 पण्डितशब्दार्थविवृण्वाह—एक इति । मेधास्यास्ती-
 तिमेधावी । “अस्मायामेधास्त्रजोविनिः” इति विनिः ।
 झटिति परोपन्यस्तार्थग्रहणपटुरित्यर्थः । शूरः स्थिर-
 बुद्धिः । दक्षः विचारसमर्थः । विचक्षणः अभ्यस्त-
 नीतिशास्त्रः ॥ २५ ॥ मुख्याः भृत्याः महत्सु मुख्ये-
 ष्वेव । कार्येषु वचनपरिवेषणादिषु । कच्चिन्नियोजिताः

नतुहीनेषु कार्येषु । मध्यमाः जात्यादिना मध्यमाभृ-
 त्याः मध्यमेष्वेव कार्येषु शय्यासनानयनादिषु नियो-
 जिताः नतूत्तमाधमकार्येषु । जघन्याः जात्यादिहीना
 भृत्याः जघन्येष्वेव कार्येषु पादप्रक्षालनपादुकानयन-
 पादसंवाहनादिषु । नियोजिताः नतूत्तममध्यमेषु कार्ये-
 षु योजिताः कच्चित् । अन्यथामहद्वैशसंभवेदिति भावः
 ॥ २६ ॥ भृत्येषूक्तं न्यायममात्येष्वतिदिशति—अमात्या-
 निति । उपधातीतान् स्वव्यतिरिक्तेष्वर्थाद्युपाधिरहि-
 तान् । यद्वा सुपरीक्षातीतान् । “उपधा सुपरीक्षास्या-
 त्” इति वैजयन्ती । श्लाघ्यवस्त्राभरणादिकंपुरुषमु-
 खेन संप्रेष्य अन्तःपुरप्रेषितं परराजप्रेषितमिति प्रलोभ्य
 परीक्षां कुर्वन्ति राजानः तामतीतानित्यर्थः । पितृपैता-
 महान् कुलक्रमागतान् । शुचीन् करणत्रयशुद्धियुक्तान्
 ॥ २७ ॥ तव उग्रेण दण्डेन उद्वेजितप्रजं पीडितप्र-
 जायुक्तं । राष्ट्रं राज्यं । मन्त्रिणः नानुजानन्ति
 नानुमन्यन्ते कच्चित् । राजानं त्वामुग्रदण्डाभिवर्त-
 यन्ति कच्चिदित्यर्थः ॥ २८ ॥ उग्रप्रतिग्रहीतार-
 मित्युपमानोपमेययोः साधारणविशेषणं । उग्रेण दण्डो-
 पायेनादण्डेभ्यो धनग्रहणं कुर्वन्तं त्वां उग्रप्रतिग्रहीतारं
 उग्रेण दुर्दानेन धनप्रतिग्रहीतारं । पतितं यष्टुकामं पति-
 तं । याजकाः ऋत्विज इव । उग्रेण कर्मणा बलात्कारेण

स० युक्ता सामान्यानुमानेन । तर्कैः अर्थापत्तिभिः । यद्वा तर्कैः दूषणानुमानैः । युक्त्या साधनानुमानेन ॥ २२ ॥ ति० सहस्रैः ।
 युक्तैरपीति शेषः । स० मूर्खाणांसहस्रैः एकं अन्यं पण्डितं । “एके मुख्या अन्यके वलाः” इत्यमरः ॥ २३ ॥ ति० उपधा उत्कोचः
 तमतीतान् तदग्राहिणः । यद्वोपाधिप्रयुक्तसंश्रयरहितान् । स० उपधातीतान् उपाधि कृतभक्तिरहितान् सहजस्नेहवत् इति यावत् ॥ २७ ॥
 ति० उद्वेजिताः प्रजाः मन्त्रिणश्च राष्ट्रे तव त्वां नावजानन्ति नावमन्यन्ते कच्चित् ॥ २८ ॥ कतक० याजकाः किंचित्पा-
 पानुसंधानेन पतितमिव त्वामयाज्योऽयमिति मतवानावजानन्ति किल । तत्र दृष्टान्तः—उग्रेत्यादि । स्त्रियः कुलस्त्रियः । उग्राख्यहीनजा-
 तीयस्त्रीप्रतिग्रहीतारं तांच कामयानं कामयमानं तस्यामल्यन्तासक्तं तथाऽवजानन्तीत्यर्थः । परेतु उग्रप्रतिग्रहीतारं उग्रशिवः
 [पा०] १ क. तवच्चा. २ ड. छ. झ. ट. सहस्रैर्मूर्खाणां. ३ ग. तेषु नास्ति. ४ ग. ड. छ.—ट. राजपुत्रं. ५ ख. ड. च.
 छ. झ. ज. ट. जघन्याश्च. ६ ख. ड. छ. ज. झ. ट. भृत्यास्तेतात. ७ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. मुद्वेजिताः प्रजाः.
 ८ ड. झ. ज. ट. राष्ट्रेतवाव. घ. ज. राज्यंतवानु. ९ ड. छ. झ. उग्राप्रति.

उपायकुशलं वैद्यं भृत्यसंदूषणे रतम् ॥ शूरमैश्वर्यकामं च यो न हन्ति स वैध्यते ॥ ३० ॥
 कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च मतिमान्धृतिमाञ्जुचिः ॥ कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिः कृतः ॥ ३१ ॥
 बलवन्तश्च कच्चित्ते मुख्या युद्धविशारदाः ॥ दृष्टापदाना विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः ॥ ३२ ॥
 कच्चिद्वलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम् ॥ संप्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विलम्बसे ॥ ३३ ॥
 कालातिक्रमणाच्चैव भक्तवेतनयोर्भृताः ॥ भर्तुः कुप्यन्ति दुष्यन्ति सोनर्थः सुमहान्स्मृतः ॥ ३४ ॥
 कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः ॥ कच्चित्प्राणांस्तवार्थेषु संत्यजन्ति समाहिताः ॥ ३५ ॥
 कच्चिज्जानपदो विद्वान्दक्षिणः प्रतिभानवान् ॥ यथोक्तवादी दूतस्ते कृतो भरत पण्डितः ॥ ३६ ॥

प्रतिग्रहीतारं कामयानंपुरुषंस्त्रियइव । वचनाज्जान-
 न्तिकश्चित् । प्रजाइतिशेषः । प्रजावमानहेतुभूतं
 न्यायातिक्रमेणोग्रकरग्रहणंत्वयिनास्तिकश्चिदितिभावः
 ॥ २९ ॥ उपायकुशलमिति । उपायेषु सामान्युपायेषु ।
 कुशलंनिपुणं । वैद्यं कणिकोक्तकुटिलनीतिविद्याविदं ।
 [चाणक्याद्युक्तकुटिलनीतिशास्त्रविदं] भृत्यसंदूष-
 णेरतं अन्तरङ्गभृत्यानांसंदूषणे असह्योषोद्धाटनेनतद्वि-
 घटनेरतं । शूरं राजहिंसनेपिनिर्भयं । ऐश्वर्यकामं
 क्रमेणराजैश्वर्याक्रमणकामंच पुरुषंयोनहन्ति सराजा
 तेनैववध्यते राज्याद्धष्टोभवतीत्यर्थः । एवंविधःपुरुषः
 त्वत्सन्निधौनवर्ततेकश्चिदित्यर्थः ॥ ३० ॥ संप्राप्तसे-
 नापतिगुणानाह—कच्चिद्धृष्टइति । हृष्यतीति हृष्टः
 राजकृतसत्कारेणसन्तुष्टः । यद्वा धृष्टइतिच्छेदः । धृष्टः
 व्यवहारेषुप्रगल्भः । शूरः परनिग्रहपरः । मतिमान्
 तत्तत्समयानुगुणस्वपरसेनाव्यूहतद्भेदनसेनानयनादि-
 चतुरबुद्धियुक्तः । धृतिमान् विपदिप्रशस्तधैर्यः ।
 शुचिः बाह्याभ्यन्तरशुद्धियुक्तः । यद्वा शुचिः स्वामि-
 निसविश्वासः । कुलीनः सत्कुलप्रसूतः । अनुरक्तः
 स्वस्मिन्निरवधिकप्रीतिमान् । दक्षः कार्यकुशलः ।
 एवंविधःसेनापतिःकृतःकश्चित् । तादृशंपूर्वसेनापतिं
 विहायातादृशमन्यनपरिगृहीतवानसि कश्चिदित्यर्थः
 ॥ ३१ ॥ बलवन्तः अत्यन्तबलाः । ते प्रसिद्धाः ।

मुख्याः गणमुख्याः । युद्धविशारदाः युद्धेसमर्थाः ।
 दृष्टं साक्षात्कृतं । अपदानंपूर्ववृत्तंपौरुषयेषांतेतथोक्ताः ।
 विक्रान्ताः शूराः । “ शूरोवीरश्चविक्रान्तः ” इत्य-
 मरः । सत्कृत्यमानिताः पारितोषिकदानपूर्वकंश्लाधि-
 ताःकश्चित् ॥ ३२ ॥ बलस्य सैन्यस्य । संप्राप्तकालं
 कालप्राप्तं । दातव्यं तत्तत्कालेदेयं । भक्तं अन्नं वेतनं
 प्रतिमासंदेयांभृतिंच । यथोचितं तत्तत्कार्योचितं ।
 ददासि नविलंबसेकश्चित् कालातिक्रमणंविनाददासि-
 कश्चित् ॥ ३३ ॥ विलम्बेदोषमाह—कालातिक्रमणा-
 दिति । भृताः भृतिजीविनः भटाइतियावत् । भर्तुः
 कुप्यन्ति भर्तारंप्रतिकुप्यन्ति । दुष्यन्ति कोपेनविकृ-
 ताभवन्ति । सविकारः सुमहाननर्थःस्मृतः अनर्थक-
 रोभवेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ कुलपुत्राः क्षत्रियकुलप्रसूताः
 ज्ञातयइतिवा । प्रधानतः प्रधानाः । सार्वविभक्तिक-
 स्तसिः ॥ ३५ ॥ जानपदः स्वजनपदभवः ।
 परजनपदभवश्चेत्पक्षपातमाचरेत् । विद्वान् परा-
 मिप्रायज्ञः । दक्षिणः समर्थः । प्रतिभानवान् प्रत्यु-
 त्पन्नमतिः परोक्तस्याविलम्बमुचितोत्तरज्ञइतियावत् ।
 यथोक्तवादी उक्तमनतिक्रम्यसंदेशप्रतिसंदेशवद-
 नशीलः कार्योपयोगितयाबहुमुखं व्याहरन्नपिस्वाम्यु-
 क्तमजहदेवव्यवहर्तेतियावत् । पण्डितः परिच्छे-
 ता । “परिच्छेदोहिपाण्डित्यं” इत्युक्तेः ॥ ३६ ॥

तत्प्रतिग्रहीतारं अल्पपुंस्त्वं । तत्प्रतिग्रहीतुरीदृशषण्डतायाःकर्मविपाकशास्त्रेउक्तेरित्याहुः ॥ २९ ॥ ती० वैद्यं विद्याविदं नीतिशास्त्रज्ञ-
 मितियावत् । शूरं मरणनिर्भयं । कृतक० भृत्यसंदूषणे रतमिति पाठः । उपायकुशलं राज्ञस्सकाशादर्थग्रहणार्थं व्याधिवर्धनोपाय-
 कुशलं । वैद्यं मिषजं । स्वामिसंदूषणे रतं भृत्यं सेवकंच । राजानमपच्छिद्यतदैश्वर्यकामं शूरं सेवकरूपंप्रभुंच । योनहन्ति सराजातैरेव
 मिषजादिभिर्हन्यतेइत्यर्थः । शि० ऐश्वर्यकामं स्वातन्त्र्येणराजैश्वर्यभोगेच्छावन्तं । अतएवभृत्यसंदूषणे भृत्यचित्तचालकयत्ने । रतं
 उपायेषु रोगप्रवर्तननिवर्तनयत्नेषु । कुशलं निपुणं । शूरंवैद्यं मिषजं योनहन्ति सहन्यते तेनवैद्येनेतिशेषः ॥ ३० ॥ ती० भक्तं
 [पा०] १ ड. छ. झ. ट. हन्यते. २ क. “ड. च. छ. झ. ञ. ट. धृतिमान्मतिमान्. ग. मतिमान्धृतिमान्. ३ ग. च.
 काले. ४ ग. कालस्यातिक्रमाच्चैव. ५ क. ड. च. ञ. क्रमेणेनैव. छ. झ. ट. क्रमेणैव. ६ ड. छ. झ. ट. भर्तुरप्यति-
 कुप्यन्ति.

कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ॥ त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वैत्सि तीर्थानि चारकैः ॥ ३७ ॥

कच्चिद्व्यपास्तानहितान्प्रतियातांश्च सर्वदा ॥ दुर्बलाननवज्ञाय वर्तसे रिपुसुदन ॥ ३८ ॥

कच्चिन्न लोकायतिकान्ब्राह्मणांस्तात सेवसे ॥ अनर्थकुशला ह्येते बालाः पण्डितमानिनः ॥ ३९ ॥

अन्येषु परपक्षेषु । अष्टादशतीर्थानि स्वपक्षेपञ्चदश-
तीर्थानिच । अविज्ञातैः परस्परमन्यैश्चाविज्ञातैः ।
विज्ञातत्वे तेषां सांकेतिकव्यवहारः प्रादुष्यात् । एक-
स्मिंस्तीर्थे त्रिभिस्त्रिभिः चारकैः वेषान्तरधारिभिश्चरैः ।
कृत्रिमार्थेकप्रत्ययः । वेत्सिकश्चित् एतानिन्यायतोऽ-
न्यायतोवाप्रवर्तन्तइति जानासिकच्चिदित्यर्थः । तानीमा-
न्यष्टादश नीतिशास्त्रोक्तानितीर्थानि मन्त्रिपुरोहितयुव-
राजसेनापतिदौवारिकान्तर्वेशिककारागाराधिकृतार्थ-
संचयकृतकार्यनियोजकप्राड्विवाकसेनानायकनगराध्य-
क्षकर्मान्तिकसभ्यधर्माध्यक्षदण्डपालदुर्गपालराष्ट्रान्त-
पालाः । एष्वेवमन्त्रिपुरोहितयुवराजव्यतिरिक्तानि ।
स्वपक्षे पञ्चदशतीर्थानि मन्त्रिपुरोहितयुवराजसेनाप-
तयः प्रसिद्धाः । दौवारिकः अन्तःपुरादिद्वाररक्षणाधि-
कृतजननिर्वाहकः । अन्तर्वेशिकः अन्तःपुरकार्यनि-
र्वाहकः । कारागारं अपराधिनाबंधनगृहं तत्राधि-
कृतः कारागाराधिकृतः । अर्थसंचयकृत् धनाध्यक्षः ।
कार्यनियोजकः राजाज्ञायाः बहिःप्रचारकर्ता । प्राड्वि-
वाकः व्यवहारप्रष्टा । तल्लक्षणमुक्तं “ विवादेपृच्छ-
तिप्रभं प्रतिप्रभंतथैवच । प्रियपूर्वप्राग्वदतिप्राड्विवाकस्त-
तः स्मृतः ” इति । सेनानायकः सेनायाः भूतिजीवना-
दिदानाध्यक्षः । नगराध्यक्षः रात्रौनगरशोधननगरद्वा-
रप्राकारादिरक्षणसंविधानादिकर्ता । कर्मान्तिकः का-
र्यान्तेवेतनप्राहिणासैनिकव्यतिरिक्तानां सर्वेषां राज्ञः
सकाशान् एकधास्वयंवेतनगृहीत्वाप्रत्येकंतद्योदापयति
सः । सभ्यः प्रतिदिनंसभालंकरणराजमन्त्रिप्रभृतिस-
मुचितासनविधानसभ्यानयनासभ्यनिरोधनयथोचि-
तनिवेशनसभानिःशब्दीकरणसभारक्षणादिविधायि-
जननिर्वाहकः । धर्माध्यक्षः दायभागादिविषयेविवादं
कुर्वतांविवादपदविशोधनपूर्वकं यथाधर्मशास्त्रं विवाद-

शमनकर्ता । दण्डपालः परस्वापहरणाद्यपराधकारिणां
राजाज्ञाप्रकारेणकरशिरश्छेदादिविधायिजननियोज-
कः । दुर्गपालः गिरिजलवनादिदुर्गसंततरक्षकजैन-
निर्वाहकः । राष्ट्रान्तपालः स्वराष्ट्रसीमान्तेसर्वासुदिक्षु
परराजाक्रमणादिनिवारणायसदातद्रक्षणं कुर्वतांनिर्वा-
हकः । स्वकीयमन्त्रिपुरोहितयुवराजानपरीक्ष्याः ते-
षांसदास्वसमीपवर्तित्वेनतत्स्वभावस्यस्वैनवज्ञातत्वात् ।
तथोक्तं नीतिशास्त्रे । “ चारान्विचारयेत्तीर्थेष्वाम्न-
श्चपरस्यच । पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरैरपि ।
मन्त्रिणंयुवराजंचहित्वास्वेषुपुरोहितं ” इति । स्वेधुम-
न्त्रिणंयुवराजं पुरोहितंचहित्वेत्यन्वयः । एषां तीर्थश-
ब्दवाच्यत्वमुक्तं हलायुधे । “ योनौजलावतारेचमन्त्रा-
द्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथापात्रेतीर्थस्याद्दर्शनेष्वपि ”
इति ॥ ३७ ॥ व्यपास्तान् निष्कासितान् ।
प्रतियातान् पुनरागतान् । अहितान् शत्रून्
दुर्बलाननवज्ञाय वर्तसेकश्चित् दुर्बलाइत्यवज्ञांकृतान्
वर्तसे कच्चिदितिभावः । प्रतियानमवष्टम्भमन्तरेणन
संभवतीतिमत्वा तेषुसावधानतयास्थातव्यमितिभावः
॥ ३८ ॥ लोकायतिकान् लोकेष्वायतंविस्तृतंलोकाय-
तंप्रत्यक्षप्रमाणं यद्वा लोकायतशब्दाभ्यांप्रत्यक्षमनुमा-
नंचोच्यते लोक्यतेसाक्षात्क्रियतेनेनेतिलोकः प्रत्यक्ष-
प्रमाणं । आ समन्ताब्राह्मण्यधूमादिसमीपवर्तीवह्मधा-
दिर्यत्यतेगृह्यतेनेनेति आयतमनुमानं तदेषामस्तीतिलो-
कायतिकाः । “ अतइनिठनौ ” इतिठन्प्रत्ययः ।
नास्तिकाबौद्धचार्वकादयः । तान् ब्राह्मणान् नसेव-
सेकश्चित् । असेवायाहेतुमाह—अनर्थेति । अर्थेषु
तत्त्वार्थेषुकुशलाः यथावज्ज्ञानवन्तः तेनभवन्तीत्य-
नर्थकुशलाः । यद्वा अनर्थः धर्मानुष्ठानश्रद्धावैकल्यत-
न्मूलकसज्जनबहिष्कारनरकपतनादिः तत्रकुशलाः दु-

अत्र । एतद्गीह्यदीनामप्युपलक्षणं ॥ ३३ ॥ स० अष्टादशानि मन्त्र्यादीनि । तदुक्तं “ मन्त्रिपुरोहितश्चैवयुवराजसैन्यना-
यकः । द्वारपोन्तःपुरचरोबन्धनागारनायकः । धनाध्यक्षोराज्ञाज्ञापकोव्यवहारकृत् । धर्माधिकारीसभ्यसेनावेतनदायकः ।
कर्मान्तेवेतनप्राहीनगराध्यक्षएवच । राष्ट्रान्तपालोदुष्टानांदण्डनाधिकृतस्तथा । जलादिदुर्गपालश्चतीर्थान्यष्टादशैवतु ” इति ॥ ३७ ॥
ति० लोकायतिकान् चार्वकमतानुसारिणः प्रत्यक्षमात्रप्रमाणकान् । अपरे लोकायतिकाः शुष्कतर्कवादकाः । ब्राह्मणत्वेपित-
दपरिग्रहेहेतुमाह—अनर्थेति ॥ शि० अनर्थकुशलाः अनर्थे सर्वार्थविधातके परमार्थबुद्धिनिवर्तने कुशलाः निपुणाः ।

धर्मशास्त्रेषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुर्बुधाः ॥ बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थं प्रवदन्ति ते ॥ ४० ॥
 वीरैरध्युषितां पूर्वमस्माकं तात पूर्वकैः ॥ सत्यनामां दृढद्वारां हस्त्यश्वरथसंकुलाम् ॥ ४१ ॥
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः स्वकर्मनिरतैः सदा ॥ जितेन्द्रियैर्महोत्साहैर्वृतामयैः सहस्रशः ॥ ४२ ॥
 प्रासादैर्विविधाकारैर्वृतां वैद्यजनाकुलाम् ॥ कच्चित्सुमुदितां स्फीतामयोध्यां परिरक्षसि ॥ ४३ ॥
 कैचिच्चित्यशतैर्जुष्टः सुनिविष्टजनाकुलः ॥ देवस्थानैः प्रपाभिश्च तटाकैश्चोपशोभितः ॥ ४४ ॥
 ग्रहृष्टनरनारीकः समाजोत्सवशोभितः ॥ सुकृष्टसीमा पशुमान्हिंसाभिः परिवर्जितः ॥ ४५ ॥
 अदेवमातृको रम्यः श्वापदैः परिवर्जितः ॥ परित्यक्तो भयैः सर्वैः खनिभिश्चोपशोभितः ॥ ४६ ॥
 विवर्जितो नरैः पापैर्मम पूर्वैः सुरक्षितः ॥ कच्चिज्जनपदः स्फीतः सुखं वसति राघवः ॥ ४७ ॥

बोधनेनतत्संपादकाइत्यर्थः । बालाः तत्त्वज्ञानविरोध्य-
 ज्ञानयुक्ताः । अथचपण्डितमानिनः अपण्डितमात्मा-
 नंपण्डितमन्वानाः । एतेअनर्थकुशलहि ॥ ३९ ॥
 अनर्थकुशलत्वमेवोपपादयति—धर्मशास्त्रेष्विति । दु-
 र्बुधाः वेदमार्गविपरीतबुद्धयः । ते मुख्येषु तामस-
 स्मृतिपुराणादिव्यावृत्तेषुसात्त्विकमहर्षिप्रणीतेषु सज्ज-
 नादरणीयेषु । धर्मशास्त्रेषु धर्मप्रमापकशास्त्रेषु विद्य-
 मानेषु । तत्संप्रदायपरंपरयापठ्यमानेषुसत्सु । आ-
 न्वीक्षिकीबुद्धिप्राप्य शुष्कतर्कविषयांबुद्धिमास्थाय ।
 निरर्थं निष्प्रयोजनंप्रवदन्ति । “ आर्षधर्मोपदेशंचवे-
 दशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्तेसधर्मवेदनेतरः ”
 इतिस्मृतेः ॥ ४० ॥ वीरैरित्यादिश्लोकत्रयमेकंवाक्यं ।
 अयोध्यां सत्यनामांपरिरक्षसिकच्चित् । सत्यनामां ।
 “ डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां ” इतिडाप् । अयोध्येति-
 नामसत्यंयथाभवतितथारक्षसि कच्चिदित्यर्थः । सत्य-
 नामात्वमूलं—वीरैरध्युषितामित्यादि । तत्फलानिस-
 त्यनामात्वादीनि । आर्यैः पूज्यैः । तत्रहेतवः—स्वक-
 र्मनिरतत्वादयः । वैद्यजनाकुलां वैद्यजनाःविद्वज्जनाः
 तैरावृतां । सुमुदितां सुसंतुष्टजनामित्यर्थः । स्फीतां
 समृद्धां ॥ ४१—४३ ॥ कच्चिच्चित्यशतैरित्यादिश्लो-
 कचतुष्टयमेकंवाक्यं । चित्यशतैः चैत्यशतैरितिचपाठः ।
 उभयत्रापि अश्वमेधान्तमहायज्ञचयनप्रदेशसमूहैरि-
 त्यर्थः । सुनिविष्टजनाकुलः सुप्रतिष्ठितजनव्याप्तः ।
 सुप्रतिष्ठितत्वंच राजन्वत्त्वसुवृष्ट्यारोग्यादिदेशगुणा-

कृष्टचित्ततयादेशान्तरजिगमिषाराहित्येनतत्रैवासक्त-
 त्वं । देवस्थानैः देवालयैः । प्रपाभिः पानीयशा-
 लाभिः । मार्गप्रवर्तिताभिरितिशेषः । “ प्रपापानीय-
 शालिका ” इत्यमरः । तटाकैः सस्यादिवृद्धिनिमित्तै-
 र्महाजलाशयैः । समाजोत्सवशोभितः समाजैः धर्म-
 निर्णयार्थसभाभिः । यद्वा नदीतटाकादितीरवनेषुसम-
 स्तवस्तुविक्रयसौकर्यायनिखिलजनविदिततथाकृतवार-
 संकेतः । कृतापणोवणिजांसमूहः समाजइत्युच्यते ।
 यद्वा समाजयुक्तोत्सवशोभितः । सुकृष्टसीमा अकृष्टा
 ईषत्कृष्टाचभूमिर्नतत्रास्तीत्यर्थः । यद्वा सर्वदासुकृष्ट-
 प्रायसीमा अकृष्टपच्यभूमियुक्तइत्यर्थः । पशुमान्
 गवाजादिपशुसमृद्धः । हिंसाभिः ईतिभिःषडभिः ।
 “ अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाःशलभाःखगाः । अत्या-
 सन्नाश्चराजानःषडेताईतयःस्मृताः ” इत्युक्ताभिःपरि-
 वर्जितः । यद्वा परस्परहिंसारहितइत्यर्थः । अदेवमा-
 तृकः देवमातृकदेशरहितः वृष्ट्येकनिष्पाद्यसस्यकदेश-
 रहितइत्यर्थः । सरयूतीरस्थत्वेनसर्वतोदीमातृकइति
 यावत् । “ नद्यम्बुजीवनोदेशोनदीमातृकउच्यते ।
 वृष्टिनिष्पाद्यसस्यस्तुविज्ञेयोदेवमातृक ” इतिहलायु-
 धः । रम्यः आरामादिशोभितत्वेनरमणीयः । श्वापदैः
 व्याघ्रादिहिंस्रपशुभिः परिवर्जितः । भयैःसर्वैः भय-
 हेतुभिश्चोरादिभिः सर्वैः । परित्यक्तःपरितस्त्यक्तः ।
 तत्समीपदेशेपिचोरादिभयंनास्तीत्यर्थः । खनिभिःरत्न-
 सुवर्णरजताद्याकरैः । “ खनिःखियामाकरःस्यात् ”

सन्तीतिशेषः ॥ ३९ ॥ ति० आन्वीक्षिकी तर्कविद्या । शुष्कतर्कविद्याजनितांबुद्धिमवलम्ब्यनिरर्थनिष्प्रयोजनंप्रवदन्ति । यथा
 आत्मनोज्ञानाश्रयत्वं ईशोजगन्निमित्तकारणं नित्यज्ञानादिगुणकश्चेत्यादिश्रुतिविरुद्धवादाभिप्रायमिदं ॥ ४० ॥ ति० वैद्यजनाकुलां वैद्य-
 जनैः वेदानांजनकैः मुख्यभिषग्भिरित्यर्थः । आकुलां व्याप्तां । समुदितां सम्यगुदितंस्वकल्याणार्थंमुच्चारणंयस्यास्तां । ति० समुदितां
 [पा०] १ ख. ग. वाच्यमानेषु. २ ग. सैन्य. ३ क. ख. ड. च. ज. झ. ट. त्समुदितां. ४ ड. छ. ज. झ. ट. रक्षसे.
 ५ क.—ट. कच्चिचैत्य. ६ क. प्रभिन्ननर. ७ ख. सेवितः. ८ घ. शुचिमान्. ९ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट.
 हिंसाभिरभि.

कच्चित्ते दयिताः सर्वे कृषिगोरक्षजीविनः ॥ वार्तायां 'संश्रितस्तात' लोको हि सुखमेधते ॥ ४८ ॥
 तेषां गुप्तिपरीहारैः कच्चित्ते भरणं कृतम् ॥ रक्षया हि राज्ञा धर्मेण सर्वे विषयवासिनः ॥ ४९ ॥
 कच्चित्स्त्रियः सान्त्वयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिताः ॥ कच्चिन्न श्रद्धास्यासां कच्चिदुह्यं न भाषसे ॥ ५० ॥
 कच्चिन्नागवनं गुप्तं कच्चित्ते सन्ति धेनुकाः ॥ कच्चिन्न गणिकाश्वानां कुञ्जराणां च तृप्यसि ॥ ५१ ॥
 कच्चिदर्शयसे नित्यं मनुष्याणां विभूषितम् ॥ उत्थायोत्थाय पूर्वाह्ने राजपुत्र महापथे ॥ ५२ ॥
 कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः प्रत्यक्षास्तेऽविशङ्कया ॥ सर्वे वा पुनरुत्सृष्टा मध्यमेवात्र कारणम् ॥ ५३ ॥
 कच्चित्सर्वाणि दुर्गाणि धनधान्यायुधोदकैः ॥ यच्चैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरैः ॥ ५४ ॥
 आयस्ते विपुलः कच्चित्कच्चिदल्पतरो व्ययः ॥ अपात्रेषु न ते कच्चित्कोशो गच्छति राघव ॥ ५५ ॥

इत्यमरः । पुनः कच्चिच्छब्देन प्रतिविशेषणं प्रभाइति गम्यते । “आद्यन्तयोः प्रयुक्तोऽयं कुतो नान्वेति मध्यतः । प्रष्टव्यतायां तुल्याय कैनार्थं जरतीक्रमः । आदरातिशयोनेन श्रीमत्कोसलगोचरः । गम्यते रघुनाथस्य मुक्तिर्येनापि पीलिकम् ” ॥ ४४—४७ ॥ कृषिगोरक्षजीविनः वैश्याः । दयिताः कच्चित् अर्थसंपादनद्वारा अभिमताः । वार्तायां क्रयविक्रयात्मकवाणिज्ये सति । “वार्तावागिङ्गितोदन्तवाणिज्यादिषु वर्तते” इति वैजयन्ती । संश्रितोलोकः त्वत्संश्रितोजनः सुखमेधते हि ॥ ४८ ॥ गुप्तिपरीहारैः इष्टप्रापणानिष्ठनिवारणैः । ते लया तेषां भरणं पोषणं कृतं कच्चित् । तस्यावर्जनीयत्वमाह—रक्षया हीति ॥ ४९ ॥ स्त्रियः स्त्रियः । सान्त्वयसि तदनुकूलतया वर्तसे । सुरक्षिताः अन्यपुरुषसंभाषणादिभ्य इति शेषः । आसां स्त्रीणां वचनमिति शेषः । न श्रद्धासि आदरेण यथा र्थबुद्ध्यान शृणोषीत्यर्थः । गुह्यं न भाषसे ताभ्य इति शेषः । स्त्रीणामतिचञ्चलमति त्वेन रहस्यभेदप्रसङ्गादिति भावः ॥ ५० ॥ नागवनं गजोत्पत्तिस्थानभूतवनं । तदरक्षणे परैर्गजग्रहणप्रसङ्ग इति भावः । धेनुकाः गजग्रहणसाधनभूताः करिण्यः । “करिणीधेनुकावशा” इत्यमरः । गणिकाश्वानां गणिकाः करिण्यः । “वेद्याकरिण्योर्गणिका” इति वैजयन्ती । गणिकाश्वाश्वाश्च गणिकाश्वाः तेषां गणिकाश्वानां कुञ्जराणां च न तृप्यसि कच्चित्

तत्संपादनविषये तृप्तिं न प्राप्नोषि कच्चिदित्यर्थः । “पूरणगुण—” इत्यादिना समासप्रतिषेधेन सूचिता षष्ठी ॥ ५१ ॥ विभूषितं आत्मानमिति शेषः । महापथे सभायामितियावत् । प्रातः सभां स्थित्वा मनुष्याणां विभूषितमात्मानं दर्शयसे कच्चिदिति संबन्धः । अन्यथा राजारोग्ये तेषां शङ्कास्यादिति भावः ॥ ५२ ॥ कर्मान्ताः कर्मान्तिकाः कर्मकरा इति यावत् । अविशङ्कया ते न प्रत्यक्षाः कच्चित् निर्भयतया त्वत्सन्निधिं प्राप्तान कच्चिदित्यर्थः । अथवा ते सर्वे पुनः उत्सृष्टान कच्चित् दर्शनाप्रदानेन परित्यक्तान कच्चिदित्यर्थः । अविशङ्कया प्रवेशे अवज्ञादिकं संभवेत् दर्शनाभावे कार्यहानिः स्यात् अतः अत्र कर्मान्तिकविषये मध्यमेव कारणं । अतिदर्शनादर्शनयोर्मध्यमरीत्याश्रयणमेवार्थसिद्धिकारणं । अतिदर्शनेऽप्राप्तानां तेषां स्वामिन्यनादरः स्यात् अत्यदर्शने स्वकार्यविज्ञापनावसरालाभात्किमनेनेतिकोपः स्यात् राजकार्यहानिश्च । तस्माद्यथोचितसमये दर्शनप्रदानमेवोचितमिति भावः ॥ ५३ ॥ दुर्गाणि औदकपार्वतवाक्षैरिणधान्वनानि । धनधान्यायुधोदकैः यच्चैः शिल्पिभिर्धनुर्धरैश्च परिपूर्णानि कच्चित् । अत्र कामन्दकः “औदकपार्वतवाक्षैर्मैरिणधान्वनं तथा । जलान्नायुधयन्त्राढ्यं वीरयोधैरधिष्ठितम् । गुप्तिप्रधानमाचार्यादुर्गं समनुमेनिरे” इति ॥ ५४ ॥ आयः धनागमः । कोशः सञ्चितधनं । अपात्रेषु नटविटगायकेषु । नग-

सिद्धां ॥ ४३ ॥ ति० प्रभिन्नरनारीक इति पाठे प्रभेदसंतोषः ॥ ४५ ॥ स० कृषिगोरक्षजीविनः “ड्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलं” इति ह्रस्वः । कृषिगोरक्षमिति समाहारो वा । वस्तुतस्तु गौरक्षमित्येव पाठः । गवारक्षायेषां ते गोरक्षाः जनाः तेषां भावो गौरक्ष्यं । गोरक्षणमिति यावत् । इति परः गीताभाष्यव्याख्याने व्याचक्ष्यौ ॥ ४८ ॥ कतक० गुप्तपरीहारैरिति पाठः । गुप्त्यर्थेन युक्तैराजमनुजैः क्रियमाणतत्कराद्यनर्थपरिहारैः । ते लया । भरणं कृतं कच्चित् ॥ ४९ ॥ शि० ते लया ॥ ५० ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. सांप्रतं तात. २ ग. ड. छ. झ. ट. लोकोयं. ३ ड. छ. झ. ट. सान्त्वयसे. ४ ख.—ड. छ. ज. झ. ट. तास्ते. ५ घ.—झ. ट. मानुषाणां. ६ क. घ. च. ज. न. महारथ. ख. ग. महायशः. ७ ख. ड. च. छ. झ. न. ट. कच्चिदुर्गाणि सर्वाणि. ८ ख.—ट. प्रति.

देवतार्थे च पित्रर्थे ब्राह्मणाभ्यागतेषु च ॥ योधेषु मित्रवर्गेषु कश्चिद्वृत्तिरिति ते व्ययः ॥ ५६ ॥
 कश्चिदायौ विशुद्धात्माऽऽक्षारितश्चोरकर्मणा ॥ अपृष्टः शास्त्रकुशलैर्न लोभाद्ध्यते शुचिः ॥ ५७ ॥
 गृहीतश्चैव पृष्टश्च काले दृष्टः सकारणः ॥ कश्चिन्न मुच्यते चोरो धनलोभान्नरर्षभ ॥ ५८ ॥
 व्यसने कश्चिदाढ्यस्य दुर्गतस्य च राघव ॥ अर्थं विरागाः पश्यन्ति तवामात्या बहुश्रुताः ॥ ५९ ॥
 यानि मिथ्याभिज्ञस्तानां पतन्त्यस्त्राणि राघव ॥ तानि पुत्रपशून्मन्ति प्रीत्यर्थमनुशासतः ॥ ६० ॥
 कश्चिद्दुष्टाश्च बालाश्च वैद्यमुख्याश्च राघव ॥ दानेन मनसा वाचा त्रिभिरेतैर्बुभूषसे ॥ ६१ ॥
 कश्चिद्गुरुंश्च वृद्धांश्च तपसान्देवतातिथीन् ॥ चैत्यांश्च सर्वान्सिद्धार्थान्ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ॥ ६२ ॥
 कश्चिदर्थेन वा धर्ममर्थं धर्मेण वा पुनः ॥ उभौ वा प्रीतिलोभेन कामेन च न बाधसे ॥ ६३ ॥
 कश्चिदर्थं च धर्मं च कामं च जयतांवर ॥ विभज्य काले कालज्ञ सर्वान्विरद सेवसे ॥ ६४ ॥

च्छतिकश्चित्तेभ्योपरिमितं देयमिति भावः ॥ ५५ ॥ धनव्ययस्योचितविषयमाह—देवतार्थइत्यादिना ॥ ५६ ॥ विशुद्धात्मा विशुद्धस्वभावः । शुचिः करणत्रयशुद्धियुक्तः । आर्यः सज्जनः । यदृच्छया चोरकर्मणा । आक्षारितः अभिशस्तः “आक्षारितः क्षारितो भिशस्तः” इत्यमरः । शास्त्रकुशलैः अपृष्टः प्रश्नेन अशोधितः सन् लोभाद्धनलोभान्नबध्यते कश्चित् ॥ ५७ ॥ पृष्टः प्रश्नैः शोधितः । काले कालविशेषे दृष्टः सकारणः चौर्यलब्धद्रव्यवत्तया वा दृष्टः । लोभात् मुषितं धनं तव दास्यामीति तद्वत्तद्धनलोभात् । न मुच्यते कश्चित् ॥ ५८ ॥ आढ्यस्य दुर्गतस्य दरिद्रस्य च । व्यसने विवादरूपसङ्कटे प्राप्ते । अर्थं व्यवहारं । “अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे धने शास्त्रे वस्तु हेतुनिवृत्तिषु” इति वैजयन्ती । विरागाः विगतधनरागाः । पश्यन्ति परीक्षन्ते कश्चित् ॥ ५९ ॥ मिथ्याभिज्ञस्तानां राज्ञां अविचार्यप्रवर्तितमिथ्याभियोगानां प्रजानां यानि अस्त्राणि अश्रूणि पतन्ति तानि प्रीत्यर्थमनुशासतः राज्ये न्यायान्यायावविचार्यकेवलभोगार्थं राज्यं

कुर्वत इत्यर्थः ॥ ६० ॥ दानेन अभिमतवस्तुप्रदानेन । मनसा स्नेहेन । वाचा सान्त्ववचनेन । एतैस्त्रिभिर्बुभूषसे प्राप्नुमिच्छसि वशीकर्तुमिच्छसि कश्चिदितियावत् । भूप्राप्तावात्मनेपदीति गणपाठे पठितत्वादात्मनेपदी ॥ ६१ ॥ चैत्यान् देवतावासभूतचतुष्पथस्थमहावृक्षान् । सिद्धार्थान् निष्पन्नप्रयोजनान् यागादिना लब्धामुष्मिकप्रयोजनानि तियावत् ॥ ६२ ॥ अर्थेन धर्मनबाधसे कश्चित् धर्माज्जनयोग्यपूर्वाह्णे अर्थार्जनं कृत्वा धर्मनबाधसे कश्चिदित्यर्थः । धर्मेणार्थं न बाधसे अर्थार्जनयोग्ये अपराह्णे धर्माज्जनं कृत्वा अर्थं न नाशयसि कश्चिदित्यर्थः । प्रीतिलोभेन सुखाभिलाषेण हेतुना । कामेन सायंकालविहितेन कामेन । उभौ वानबाधसे कश्चित् । यद्वा अर्थेन हेतुना धर्मनबाधसे कश्चित् । धर्मं हित्वा अर्थं न गृह्णासीत्यर्थः । तथा धर्मेण हेतुना कुटुम्बनिर्वाहाद्यपेक्षितमर्थनबाधसे । धर्मार्थानुभावपि प्रीतिलोभेन सुखेच्छया । कामेन च हेतुना न बाधसे । गणिकादि सक्तावुभयमपि हि नश्यति ॥ ६३ ॥ उक्तमर्थसविशेषमाह—कश्चिदिति । अर्थच धर्मच काम-

ति० आर्यः साधुः । शुद्धात्मापिसन् अपकर्मणा स्तेयागम्यागमनादिदोषेण । क्षारितः अभिशस्तः । शास्त्रकुशलैः धर्मशास्त्रकुशलैः । अपृष्ट एव अनिर्णीतदोष एव । लोभात् धनलोभान् । शुचिरपि न वध्यते न दृष्यते कश्चित् ॥ ५७ ॥ ति० दुर्बलस्य दरिद्रस्य च व्यसने विषादरूपसङ्कटे राजकीयैकनिवर्त्ये प्राप्ते । तवामात्याः विरागास्सन्तः विगतधनरागास्सन्तः अर्थं तयोर्व्यवहारं पश्यन्ति कश्चित् ॥ ५९ ॥ शि० पादन्यासान्तीति पाठान्तरं । तदा जायन्त इति शेषः । आर्षेण पुंसकलं ॥ शि० प्रीत्यर्थं एकत्र प्रीतिसंपादनार्थं ॥ ६० ॥ शि० चैत्याः अग्निचयनस्थलानि ॥ ६२ ॥

[पा०] १ ख. घ. ब्राह्मणेभ्यागतेषु. २ ड. झ. ट. दार्योपि. ३ ड. छ. झ. ट. श्वापकर्मणा. ४ घ. ड. छ. ज. ट. अदृष्टः. ५ क.—च. दृष्टश्च. ६ क. च. पृष्टः. ७ ग. व्यसनैः. ८ च. छ. झ. ट. दुर्बलस्य. ९ क. ख. घ. न्यासाणि. च.—ज. न्यश्रूणि. १० क. च. ज. पुत्रान्पशून्. ११ ख. ड. छ. झ. ट. वैयान्मुख्यांश्च. १२ ग. त्रिभिरेव. १३ ग. ज. देवतातिथीन्. १४ ग. वैद्यांश्च. १५ ग. सिद्धांश्च. १६ घ. श्वानुमन्यसे. ख. श्वनमस्यसे. १७ च. ज. उभौ च. १८ ग. योगेन. १९ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. नविबाधसे. २० क. ड. च. छ. झ. ज. ट. कामं च धर्मं च. २१ ड. काले च. २२ ख. ग. च. ज. ट. भरत.

कच्चित्ते ब्राह्मणाः शर्म सर्वशास्त्रार्थकोविदाः ॥ आशंसन्ते महाप्राज्ञ पौरजानपदैः सह ॥ ६५ ॥
 नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् ॥ अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पञ्चवृत्तिताम् ॥ ६६ ॥
 एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च मन्त्रणम् ॥ निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ॥ ६७ ॥
 मङ्गलस्याप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः ॥ कच्चित्त्वं वर्जयसेतात्राजदोषांश्चतुर्दश ॥ ६८ ॥
 दश पञ्च चतुर्वर्गान्सप्तवर्गं च तत्त्वतः ॥ अष्टवर्गं च त्रिवर्गं विद्यास्तिस्रश्च राघव ॥ ६९ ॥

मंच सर्वान् कालेविभज्यसेवसे प्रातर्दानादिधर्मकालः
 तदनन्तरं आस्थान्यां राज्यविचारेणार्थकालः रा-
 त्रौकामकालइत्येवंविभज्यसेवसइत्यर्थः । जयतांवर
 तेषांकालांतरेप्रवृत्तिनिवर्तनसमर्थेत्यर्थः ॥ ६४ ॥
 शर्म सुखं । आशंसन्ते प्रार्थयन्ते ॥ ६५ ॥ नास्तिपरलो-
 कइतिमतिर्यस्यसनास्तिकः “अस्तिनास्तिदिष्टमतिः”
 इतिठब् । तस्यभावःनास्तिक्यं । अनृतं असत्यवचनं ।
 क्रोधं मातापित्राचार्यब्राह्मणदुर्बलादिपुक्रुतापराधेष्व-
 पितद्विषयकंक्रोधं । प्रमादं अनवधानत्वं । दीर्घसूत्रतां
 चिरक्रियत्वं । “दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः” इत्यमरः । ज्ञा-
 नवतां सज्जनानां अदर्शनं दर्शनाकरणं । ज्ञानिनांद-
 र्शनंहिनिखिलश्रेयोमूलम् । आलस्यं मदकरवस्तुसेवाज-
 नितं कार्यापटुकरणकत्वमित्यर्थः । पञ्चवृत्तितां पञ्चेन्द्रि-
 यपरवशतां ॥ ६६ ॥ अर्थानामेकचिन्तनं राज्यकार्या-
 णामङ्गयनादरेणस्वयमेकएवस्थित्वापर्यालोचनं । अन-
 र्थज्ञैः विपरीतार्थदर्शिभिः ॥ ६७ ॥ मङ्गलस्यप्रातर्द-
 र्पणाद्यवलोकनस्य अप्रयोगं अननुष्ठानं । मङ्गलाद्यप्र-
 योगमितिपाठे अमङ्गलाचरणमित्यर्थः । सर्वतःप्रत्यु-
 त्थानं नीचस्थानीचस्याप्यागमनेप्रत्युत्थानमित्यर्थः ।
 यद्वा सर्वदिगवस्थितशत्रूद्देशेनयुगपदण्डयात्रामितिवा ।
 एतांश्चतुर्दशेत्यनेन अन्येषामपिबहूनांदोषाणांविद्यमान-
 त्वंतेषुसर्वेषूक्तानामवश्यहेयत्वंचज्ञायते ॥ ६८ ॥ दश-
 वर्गादिकान् बुद्ध्वा यथावदनुमन्यसेकच्चित् दशवर्गा-
 दिकान् त्याज्यत्वेनोपादेयत्वेनचज्ञात्वा यथावदनुतिष्ठ-
 सिकच्चिदितिवाक्यार्थः । पूर्वोक्तसंग्रहोयमुपदेशः ।
 दशवर्गस्तावत् “मृगयाऽक्षोदिवास्वापःपरिवादःस्त्रि-
 योमदः । तौर्यत्रिकंवृथाटयाचकामजोदशकोगुणः”

इतिमनुनोक्तः । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं । वृथाट्या
 वृथापर्यटनं । कामन्दकस्तु प्रकारान्तरेण “लोभक्रो-
 धालस्यासत्यवचनत्वप्रमादभीरुत्वास्थिरत्वमौढ्यानया-
 वमन्तृत्वानिदशवर्गः” इत्याशयेनाह । “लुब्धःकू-
 रोलसोसत्यःप्रमादीभीरुरस्थिरः । मूढोनयोवमन्ताच
 सुखच्छेद्योरिपुर्मतः” इति । पञ्चवर्गः पञ्चदुर्गा-
 णि । तथाहमनुः “औदकंपार्वतंवाक्षमैरिणंधान्वनं
 तथा । शस्तंप्रशस्तमतिभिर्दुर्गदुर्गोपचिन्तकैः” इति ।
 यद्वा पञ्चवर्गः पञ्चविधवैराणि । अत्रापिकामन्दकः
 “सापलंवस्तुजंस्त्रीजंवाजातमपराधजम् । वैरप्रभेद-
 निपुणैर्वैरपञ्चविधंस्मृतं” इति । चतुर्वर्गः सामदान-
 भेददण्डाः । यथाकामन्दकीये “सामदानंचभेद-
 श्रदण्डश्चेतिचतुर्विधं” इति । यद्वा चतुर्विधमित्रा-
 णिवा । यथाहकामन्दकः “औरसंतंतुसंबन्धंतथा
 वंशक्रमागतम् । रक्षितंव्यसनेभ्यश्चमित्रंज्ञेयंचतुर्विधं”
 इति । यद्वा धनानान्यायार्जनादिधर्मचतुष्टयंवा । तद-
 पितत्रैवोक्तं । “न्यायेनार्जनमर्थस्यरक्षणंवर्धनंतथा ।
 सत्पात्रेप्रतिपत्तिश्चराज्यवृत्तंचतुर्विधं” इति । सप्त-
 वर्गः स्वाम्यमात्यादिः । यथोक्तं “स्वाम्यमात्याश्चरा-
 ष्ट्रंचदुर्गकोशोबलंसुहृत् । परस्परोपकारीदंराज्यंसप्ता-
 ङ्गमुच्यते” इति । यद्वा स्वपक्षस्थजनावान्तरभेदस-
 प्रकंवा । यथाह “निजोथमैत्रश्चसमाश्रितश्चसुबन्धुजः
 कार्यसमुद्भवश्च । भृत्योगृहीतोविविधोपचारैःपक्षबुधाः
 सप्तविधंवदन्ति” इति । यद्वा प्रधानव्यूहाःसप्तवास-
 त्तवर्गः । यथा “इयेनःसूचीचवज्रश्चशकटोमकरस्त-
 था । दण्डाख्यःपद्मनामांचव्यूहाःसप्तप्रधानतः”
 इति । अष्टवर्गमाहकामन्दकः “कृषिवाणिज्यदुर्गाणि

स० दीर्घसूत्रितां चिरकालकृतं दोषंराजादेर्यसूचयतितद्धर्मं । पञ्चवृत्तितां मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तचेतनारूपणिपञ्चवृत्तानियस्य
 मनसस्तन्मनः पञ्चवृत्तं तदस्यास्तीतिपञ्चवृत्तिमनस्वी तस्यभावः पञ्चवृत्तितातां । गुर्वाद्याज्ञोल्हनेस्वच्छन्दवृत्तितामितियावत् ।
 शि० क्रोधं ब्राह्मणसंप्रदानकं कोपानुचितान्यसंप्रदानकंवा यागादौसर्वसंप्रदानकंवाकोपं ॥ ६६ ॥ शि० मङ्गलानां माङ्गलिकश-
 ब्दानां आदौकार्यप्रारंभसमये अप्रयोगं । ति० मङ्गलाद्यप्रयोगं मङ्गलस्य आदौ प्रातःकाले अप्रयोगं अनुष्ठानं ॥ ६८ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. ब्राह्मणः. २ ड. छ. झ. कोविदः. ३ ड. छ. झ. आशंसते. ४ ठ. सूत्रितां. ५ ग. अमाननं-
 चसाधूनां. ६ क. ग. च. छ. झ. ज. ट. मङ्गलाद्यप्रयोगं. ज. मङ्गलान्यप्रयोगं. ७ ख. ग. ज. वर्गाश्च.

इन्द्रियाणां जयं बुद्ध्या षाड्गुण्यं दैवमानुषम् ॥ कृत्यं विंशतिवर्गं च तथा प्रकृतिमण्डलम् ॥ ७० ॥
यात्रादण्डविधानं च द्वियोनी सन्धिविग्रहौ ॥ कश्चिदेतान्महाप्राज्ञ यथावदनुमन्यसे ॥ ७१ ॥

सेतुःकुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरः करादानंशून्यानां चनिवेशनम् । अष्टवर्गमिमंसाधुस्वस्थवृत्तोलोपयेत् ” इति । यद्वा पैशुन्याद्यष्टकमष्टवर्गः । यथा “पैशुन्यंसाहसंद्रोहमीर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डयोश्चपारुष्यंक्रोधजोपिगुणोष्टकः ” इति । ईर्ष्या क्षान्त्यभावः क्षान्तिविरोधीवाकश्चिद्गुणः अज्ञदुर्बलकृतापराधासहिष्णुत्वमितियावत् । असूयातु गुणेष्वपिदोषारोपः । वाक्पारुष्यंदण्डपारुष्यंचगुणद्वयम् । अथत्रिवर्गः धर्मार्थकामाः । यद्वा उत्साहप्रभुत्वमन्नशक्तयस्त्रिवर्गः । यद्वा परेषांक्षयस्थानवृद्धयः “क्षयस्थानंचवृद्धिश्चत्रिवर्गोनीतिवेदिनां ” इत्यमरः । यद्वा अशक्यसमुद्यमादिकार्यव्यसनत्रयं । यथाहकामन्दकः “वस्तुष्वशक्येषु समुद्यमश्चशक्येषुमोहादसमुद्यमश्च । शक्येष्वकालेषुसमुद्यमश्चत्रिधैवकार्यव्यसनंचदन्ति ” इति । तिस्रोविद्याः त्रयीवार्तादण्डनीतयः । “आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीतिश्च ” इति विद्यायाश्चतुर्विधत्वेपिआन्वीक्षिकयास्त्रय्यामन्तर्भावः । तथाहकामन्दकः “त्रयीवार्तादण्डनीतिरिति विद्याहिमानवाः । त्रय्याएवविशेषोयमित्यमान्वीक्षिकीमता ” इति । त्रयी वेदः । वार्ता कृषिगोरक्षवाणिज्यं । दण्डनीतिर्नीतिशास्त्रं । इन्द्रियाणांजयं जयोपायं । षड्गुणाएवषाड्गुण्यं स्वार्थेऽप्यञ् । तेच संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः । देवमानुषं देवमनुष्येभ्यःआगतव्यसनमित्यर्थः । दैवमानुषंचव्यसनं प्रत्येकंपञ्चविधं यथाहकामन्दकीये “हुताशनोजलं व्याधिर्दुर्भिक्षंमरणंतथा । इतिपञ्चविधंदैवमानुषंचव्यसनंपरम् । आयुक्तकेभ्यश्चोरेभ्यःपरेभ्योराजवल्लभात् । पृथिवीपतिलोभाच्चव्यसनंपञ्चधाभवेत् ” इति । आयुक्तकाः अधिकारिणः । कृत्यं अलब्धवेतनावमानितकोपितभीषितेषुशत्रुसंबन्धिष्वभिमतवस्तुप्रदानेनकर्तव्यंभेदनं । अत्राप्याहकामन्दकः “अलब्धवेतनोलुब्धोमानीचाप्यवमानितः । कुद्वश्चकोपितोऽकस्मात्तथाभीतश्चभीषितः । यथाभिलषितैःकामैर्भिन्द्यादेतांश्चतुर्विधान् ” इति । असंधेयाः विग्राह्याः बालवृद्धादयोविंशतिविधाः । प्रतिपक्षनृपतयो

विंशतिवर्गइत्युच्यते । यथाहकामन्दकीये “बालो वृद्धोदीर्घरोगीतथाज्ञातिबहिष्कृतः । भीरुकोभीरुजनकोलुब्धोलुब्धजनस्तथा । विरक्तप्रकृतिश्चैवविषयेष्वतिसक्तिमान् । अनेकचित्तमन्नश्चदेवब्राह्मणनिन्दकः । दैवोपहतकश्चैवदैवचिन्तकएवच । दुर्भिक्षव्यसनोपेतोबलव्यसनसंकुलः । अदेशस्थोबहुरिपुर्युक्तोऽकालेनयश्चसः । सत्यधर्मव्यपेतश्चविंशतिःपुरुषाअमी । एतैः संधिनकुर्वीतविगृह्णीयानुकेवलं ” इति । ज्ञातिबहिष्कृतः बन्धुजनबहिष्कृतः । भीरवःजनाःमन्त्रिसेनापतियोधाःयस्यसः भीरुजनकः । एवमेवलुब्धजनइत्यत्रापि । लुब्धाः अत्यन्तधनाशापराः । दैवोपहतकः महर्षिशापाद्यभिहतः । दैवचिन्तकः दैवमेवसर्वकुर्त्यादितिमत्वापुरुषव्यापारमकुर्वाणः । बलव्यसनं सेनाविलयः । अदेशस्थः प्रोषितः । अकालेनयुक्तः क्रूरग्रहदशाभागादियुक्तः । यद्वा विग्रहकारणभूतोराज्यापहारादिविंशतिवर्गः । अत्रचकामन्दकः “राज्यस्त्रीस्थानदेशानांज्ञातीनांचधनस्यच । अपहारोमदोमानःपीडावैषयिकीतथा । ज्ञानार्थशक्तिधर्माणांविधातोदैवमेवच । मित्रार्थयोश्चावमानस्तथाबन्धुविनाशनम् । भूतानुग्रहविच्छेदस्तथामण्डलदूषणम् । एकार्थाभिनिवेशित्वमिति विग्रह्योनयः ” इति । अत्रापहारशब्दः पूर्वैःषड्भिःसंबध्यते । वैषयिकीपीडा विषयपारवश्यं । विघातशब्दोज्ञानादिमिश्रतुर्भिरन्वेति । दैवशब्देन देवाइन्द्रादय उच्यन्ते । तेषांविरोध्यपिविग्राह्यः । यथा दशरथस्य इन्द्रविरोधीशम्बरः । मित्रार्थयोरित्यत्र मित्रमित्रार्थस्तदनुबन्धीचेत्यर्थः । यद्वा मित्रं मित्रस्यार्थःतद्धनं । अर्थस्यावमानोहरणमेव । भूतानुग्रहविच्छेदः लोकानुग्रहराहित्यं । मण्डलदूषणं मण्डलशब्देनस्वमन्त्रिसेनापतिसुहृदादिरुच्यते । तस्य दूषणं तद्विघटनं । एकार्थाभिनिवेशित्वं स्वाभिमतविषयाभिलाषित्वं । प्रकृतयश्चमण्डलंच प्रकृतिमण्डलं । प्रकृतयस्तावत् “अमात्यराष्ट्रदुर्गाणिकोशोदण्डश्चपञ्चमः । एताः प्रकृतयस्तज्जैर्विजिगीषोरुदाहृताः ” इतिकामन्दकीकाः । मण्डलं द्वादशविधराजाजलकं । मध्यतोविजि-

कतक० राज्यस्त्रीस्थानदेशानांज्ञातिधनयोश्चयस्यापहारस्तेषट् । मदमानदेशपीडावन्तस्त्रयः । ज्ञानार्थशक्तिधर्माणांयेषां विघातस्तेचत्वारः । दैवचिन्तकः रिपुमित्रावमन्तारौ बन्धुविनाशनंयस्यलोकानुग्रहरहितःदूषितमण्डलः एकार्थाभिनिवेशित्वंयस्येतेविग्राह्याएव ॥ ७० ॥

मन्त्रिभिस्त्वं यथोद्दिष्टैश्चतुर्भिस्त्रिभिरेव वा ॥ कश्चित्समस्तैर्व्यस्तैश्च मन्त्रं मन्त्रयसे मिथः ॥ ७२ ॥

कश्चित्ते सफला वेदाः कश्चित्ते सफलाः क्रियाः ॥ कश्चित्ते सफला दाराः कश्चित्ते सफलं श्रुतम् ॥ ७३ ॥

गीषुः तस्यशत्रुः मित्रं शत्रोर्मित्रं मित्रमित्रं शत्रुमित्रमित्रं
चेति पुरोवर्तिनः पञ्च । पार्ष्णिग्राहः आक्रन्दः पार्ष्णिग्रा-
हासारः आक्रन्दासारश्चेति पृष्ठभागस्थाश्चत्वारः । पा-
र्यस्थो मध्यमः । तेषां बहिरवस्थित उदासीनश्चेति ।
तथाच कामन्दकः “ संपन्नस्तु प्रकृतिर्मिर्महोत्साहः कृत-
श्रमः । जेतुमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः । अरि-
मित्रमरे मित्रं मित्रमित्रमतः परम् । तथारिमित्रमित्रं च
विजिगीषोः पुरः सराः । पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्र-
न्दस्तदनन्तरः । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठ-
तः । अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनु-
ग्रहसंहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहप्रभुः । मण्डलाद्बहिरेतेषा-
मुदासीनो बलाधिकः । अनुग्रहसंहतानां व्यस्तानां च
वधे प्रभुः ” इति । अत्र शत्रुमित्रशब्दौ पुरस्तादव्यव-
हितानन्तरराष्ट्राधिपतिमेकव्यवहितानन्तरराष्ट्राधिप-
तिचक्रमेण वदतः । पार्ष्णिग्राहाक्रन्दशब्दावपि पृष्ठ-
तस्तादृशौ क्रमेण वदतः । नतु प्रसिद्धशत्रुमित्रपरौ ।
“ विषयानन्तरो राजा शत्रुमित्रमतः परम् । उदासी-
नः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ” इत्यमरः । आसारः
सुहृद्वलं । “ आसारः स्यान्मित्रबले ” इति रत्नमाला ।
मध्यमशब्देन च अरिविजिगीषोर्व्यस्तयोः समस्तयोश्च
निग्रहानुग्रहसमर्थः पार्श्वदेशस्थः कश्चिदुक्तेभ्योन्यो
राजोच्यते । नतु मध्यवर्ती । उदासीनशब्देन च
एतेषां सर्वेषामपि व्यस्तानां समस्तानां च निग्रहानुग्रहसम-
र्थः कश्चिद्विप्रकृष्टदेशस्थो राजोच्यते । यात्रादण्ड-
विधानं यात्रा यानं दण्डस्य सैन्यस्य विधानं संविधानं
व्यूहभेदविधानं । यद्वा दण्डः शत्रुनिरसनं तस्य
विधानं प्रकारः । यात्रा च दण्डविधानं च यात्रादण्डवि-
धानं प्रकृतिमण्डलमित्यत्रात्रैकवद्भावः । सेनाव्यू-
हभेदाः पूर्वमुक्ताः शत्रुनिरसनप्रकाराश्च स्फुटाः सुज्ञेया
इति यात्राशब्दितयानं प्रदर्श्यते । तच्च पञ्चविधं बला-
तिशयेन पार्ष्णिग्राहादिभिर्विगृह्यशत्रूद्देशेन यानं विगृह्य-
यानं । पार्ष्णिग्राहादिभिः संधिकृत्वा शत्रूद्देशेन यानं
संघाययानं । सामन्तैः समेत्ययानं संभूययानं ।

अन्योद्देशेन यात्राप्रसङ्गमुत्पाद्य अन्यप्रतियानं प्रसङ्ग-
तोयानं । अन्यप्रसङ्गं कृत्वा बलवत्तया तमुपेक्ष्य तन्मि-
त्रोद्देशेन यानमुपेक्ष्य यानमिति । यथा कामन्दकीये
“ विगृह्यसंघायतथासंभूयाथप्रसङ्गतः । उपेक्ष्य
चेति निपुणैर्यानं पञ्चविधं स्मृतं ” इति । द्वियोनी इति
संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः षड्गुणाः पृथ-
क्पथक् प्रतिपादिताः । इदानीं द्वैगुण्यमतावलम्बनेन
यानादीन्संधिविग्रहयोरन्तर्भाव्यवदति । यानासने वि-
ग्रहस्य स्वरूपं द्वैधीभावसमाश्रयौ संधेरूपं । तत्र विजि-
गीषोरिति प्रतियात्रा यानं तयोर्मिथः प्रतिबद्धशक्त्योः
कालप्रतीक्षया तूष्णीमवस्थानमासनं । दुर्बलस्य प्रबल-
योर्द्विषतोर्वाचिकमात्रसमर्पणं द्वैधीभावः । तथाह
“ बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभा-
वेन वर्तेत काकाक्षि बलक्षितः ” इति । अरिणा पीड्य-
मानस्य बलवदाश्रयणं समाश्रय इति विवेकः । तदुक्तं
कामन्दकेन “ यानासने विग्रहस्य रूपं सद्भिरिति स्मृतम् ।
संधेश्वरसंधिमार्गजैर्द्वैधीभावसमाश्रयौ ” इति । एतान्
पूर्वोक्तान् । यथा वदनुमन्यसे अनुतिष्ठसि कश्चिदित्यर्थः ।
उक्तदशवर्गादीनां तत्त्वं ज्ञात्वा हेयान् जहासि ग्राह्यान् गृ-
ह्यासि कश्चिदितियावत् ॥ ६९—७१ ॥ यथोद्दिष्टैः
शास्त्रोक्तमन्त्रिलक्षणलक्षितैः । यथोद्दिष्टमिति पाठे
नीतिशास्त्रोक्तमन्त्रविचारमार्गमनतिक्रम्येत्यर्थः । बहु-
भिर्मन्त्रकरणेन मन्त्रमित्रत्वसंभवादैकमत्याभावाच्चतुर्भि-
स्त्रिभिरेव वेत्युक्तं । व्यस्तैस्तत्तन्मतं परिज्ञाय समस्तै-
श्चतुर्भिस्त्रिभिर्वा परिगणितैर्मन्त्रिभिः । मिथः रहसि
मन्त्रं मन्त्रयसे कश्चित् ॥ ७२ ॥ राज्ञामवश्यं स-
पादनीयानर्थान् पृच्छति—कश्चित्ते सफला वेदा इति ।
ते वेदाः त्वदधीता वेदाः सफलाः कश्चित् अग्निहो-
त्राद्यनुष्ठानेन सफलीकृताः कश्चित् । क्रियन्ते सा-
ध्यन्ते इति क्रियाः धनानि । धनानि त्वत्संपादितानि
दानभोगाभ्यां सफलीकृतानि कश्चित् । ते दाराः सफलाः
कश्चित् रतिपुत्राभ्यां सफलाः कश्चित् । ते श्रुतं शास्त्रश्रवणं
सफलं कश्चित् शीलवृत्ताभ्यां सफलं कश्चित् । तथाच

ति० क्रियाः राजकार्याणि तत्तदुद्देश्यफलयुक्तानि । स० क्रियाः औपासनादिरूपाः ॥ ७३ ॥

[पा०] १ ख. ड. छ. झ. ट. यथोद्दिष्टं चतुर्भिः. २ क. च. न. व्यस्तैर्वा. ३ ड. छ. झ. ट. बुध.

कच्चिदैषैव ते बुद्धिर्यथोक्ता मम राघव ॥ आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थसंहिता ॥ ७४ ॥
यां वृत्तिं वर्तते तातो यां च नः प्रपितामहाः ॥ तां वृत्तिं वर्तसे कच्चिद्या च सत्पथगा शुभा ॥ ७५ ॥
कच्चित्स्वादुकृतं भोज्यमेको नाश्रासि राघव ॥ कच्चिदाशंसमानेभ्यो मित्रेभ्यः संप्रयच्छसि ॥ ७६ ॥

राजा तु धर्मेण हि पालयित्वा महामतिर्दण्डधरः प्रजानाम् ॥

अवाप्य कृत्स्नां वसुधां यथावदितश्च्युतः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ ७७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

भरतेनरामं प्रतिस्वकुलाचारानुसारणेन तदभिषेचनप्रार्थनपूर्वकं तच्छोकहेतुकत्वेन पितुः स्वर्गतिमिवेदनम् ॥ १ ॥

रौमस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह ॥ किं मे धर्माद्विहीनस्य राजधर्मः करिष्यति ॥ १ ॥

महाभारते “अग्निहोत्रफलावेदाः दत्तभुक्तफलं धनम् । रतिपुत्रफलादाराः शीलवृत्तफलं श्रुतं” इति ॥ ७३ ॥
आयुष्या यशस्या धर्मकामार्थसंहिता उक्ता एषा बुद्धि-
र्ममयथा तथैव तव वर्तते कच्चित् ॥ ७४ ॥ अथ उक्तानुक्तं स-
कलं संग्रहेण दर्शयति—यामित्यादिना । वृत्तिमाचरन्
वर्तते अवर्तिष्ठ । यद्वा दशरथमरणस्याज्ञातत्वाद् वर्तत इत्यु-
क्तिः । पितामहस्य अजस्य चिरं राज्यपरिपालनाभावात्
प्रपितामहाः इत्युक्तं । प्रपितामहाः प्रपितामहप्रभृतयः ।
यथा “सप्तमीशौण्डैः” इत्यत्र शौण्डादिभिरिति वृत्ति-
कारः । अत्र अवर्तन्तेत्यध्याहार्यं । पित्राद्यननुष्ठित-
स्याननुष्ठाने प्राप्ते आह—याच सत्पथगा शुभेति । सत्प-
थगा सन्मार्गानुसारिणी । शुभा अनिन्दिता ॥ ७५ ॥
स्वादुकृतं मधुरतया सिद्धं । आशंसमानेभ्यः धनमि-
ति शेषः ॥ ७६ ॥ एवमाचरतोरज्ञा एहिका मुष्मिकफले
दर्शयति—राजा त्वित्यादिना । तुशब्देन राजवैलक्षण्य-
मुच्यते । हिः प्रसिद्धौ । पालयित्वा महीमिति शेषः । महाम-
तिः उक्तनीतिधर्मज्ञः । दण्डधरः युक्तदण्डधरः । यथावत्
पूर्वराजवत् । इतः अस्मा लोकात् । च्युतः प्रारब्धक-
र्मावसाने मृत इत्यर्थः । विद्वान् शरीरभिन्नात्मज्ञान-
वान् ॥ ७७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचते श्रीमद्रा-

मायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्या-
ने शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच हेत्यादिरयं सर्ग ए-
वात्र लेखनीयः । तंतुरामः समाश्वास्य भ्रातरं गुरु-
वत्सलमित्यादिसर्गस्तु लेखकैः प्रमादाल्लिखितः ।
तस्योक्तप्रश्नोत्तरत्वाभावात् अत्र भरतोच्यमानपितृम-
रणश्रवणानन्तरं रामस्य दुःखितत्वाश्रवणात् । अत्रम-
हेश्वरतीर्थेन सर्गपौर्वापर्यवैपरीत्यमनालोच्य स्वदृष्टको-
शमात्रप्रामाण्येन तंतुरामः समाश्वासेत्यादिकं सर्गमे-
वैकोत्तरशततमं मन्वानेन तत्सर्गव्याख्यानान्ते तत्र-
त्यार्थविरोधमालोच्यैवमाक्षेपपरिहारावुक्तौ । ननु “आ-
र्यतातः परित्यज्य कृत्वा कर्मसु दुष्करम् । गतः स्वर्गमहा-
बाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः” इति “इमाः प्रकृतयः
सर्वा विधवामातरश्च याः । त्वत्सकाशमनुप्राप्ता” इति
च भरतेनोक्ते रामस्तदानीमशोचन् तदुलङ्घ्याभिषेक-
प्रत्याख्यानमेव किमिति कृतवान् । नैष दोषः । तस्मि-
न्भरतवाक्यप्रबन्धे पितृमरणमानुषङ्गिकत्वेनोक्तं राज्य-
स्वीकरणमेव प्राधान्येनोक्तं अतो रामस्त्वेवं मन्यते । पि-
ता पुत्रशोकेन मृतकल्पोन पुनर्जीविष्यतीति मृत इत्युच्य-

ति० इतश्च्युतः इतः एतद्देहलोकाभ्यां । शि० राजा सर्वत्र प्रकाशमानेन धर्मेणोपलक्षितः ॥ ७७ ॥ इति शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

ति० अथ भरतः पितृवृत्तान्तप्रश्नोत्तरमुक्त्वा कच्चित्प्रश्नोत्तरमाह—रामस्येति । धर्मात् राज्यायोग्यत्वेन राजधर्माद्राज्यात् ।
विहीनस्य लृप्तपृष्ठराजधर्मो मेकोपयुक्तः अनुपनीतयागवत् । अतोऽनवसरदुस्स्थो मयि “कच्चिन्नुधरते” इत्यादिप्रश्न इति भावः ।
शि० राजधर्मः राजधर्मोपदेशः । तनि० धर्मात् रामकैर्धर्मरूपपरमैकान्तिधर्मात् स्वरूपनिरूपकशेषत्वधर्माद्वा । विहीनस्य राज-
धर्मः तद्विरोधिसामान्यधर्मः ॥ १ ॥

[पा०] १ च. ज. देशाच. २ ड. छ. झ. ज. ट. महीपतिः. ३ रामस्य वचनं श्रुत्वेत्यादिरयं सर्गः झ. ज. ट. पुस्तकेषु १०२
तमसर्गतया वर्तते ।

शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्मासु नरर्षभ ॥ ज्येष्ठपुत्रे स्थिते राज्ञः कनीयानृपो भवेत् ॥ २ ॥
 स समृद्धां मया सार्धमयोध्यां गच्छ राघव ॥ अभिषेचय चात्मानं कुलस्यास्य भवाय नः ॥ ३ ॥
 राजानं मानुषं प्राहुर्देवत्वे स मतो मम ॥ यस्य धर्मार्थसहितं वृत्तमाहुरमानुषम् ॥ ४ ॥
 केकयस्थे च मयि तु त्वयि चारण्यमाश्रिते ॥ दिव्यमार्थो गतो राजा यायजूकः सतां मतः ॥ ५ ॥
 निष्क्रान्तमात्रे भवति सहसीते सलक्ष्मणे ॥ दुःखशोकाभिभूतस्तु राजा त्रिदिव्यमभ्यगात् ॥ ६ ॥
 उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः ॥ अहं चायं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ ॥ ७ ॥
 प्रियेण खलु दत्तं हि पितृलोकेषु राघव ॥ अक्षय्यं भवतीत्याहुर्भवांश्चैव पितुः प्रियः ॥ ८ ॥

त्वामेव शोचंस्त्व दर्शनेप्सुस्त्वय्येव सक्तामनिवर्त्य बुद्धिम् ॥

त्वया विहीनस्तव शोकरुग्णस्त्वां संस्मरन्नस्तमितः पिता ते ॥ ९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

ते मातरश्च विधवा कल्पा इति विधवा इत्युच्यन्ते । अनेन म-
 माभिषेचनमेव प्राधान्येनोच्यत इति । अतो शोचन्नभिषे-
 कप्रत्याख्यानं कृतवान् स्ववाक्ये पितृमरणानुवादस्य चा-
 यमेवार्थ इति । अत्रायं परिहारो न युज्यते । यदिच पितामृ-
 तकल्पत्वेन मृत इत्युच्यत इति रामो गृहीयात् तदा “व्या-
 दिश्य च महातेजा दिवं दशरथो गतः” इति नानुवदेत् ।
 यस्तु स्वाशयं स्वयमेवैवमिति वदति तस्यान्येन गत्यन्त-
 रे सति तद्विरुद्धाभिप्रायकल्पनं कथं कर्तुं शक्यं । अतो नै-
 वानुवादेन रामेण पितामृत इत्येव गृहीतमिति भाति ।
 किंच प्रकृतीनां मातृणां च समागमनात्पूर्वं “इमाः
 प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः । त्वत्सकाशमनु-
 प्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि” इत्यङ्गुल्यादिनिर्देशानुपपत्ते-
 र्वा । अतः तं तुरामः समाश्वास्येत्यादिसर्गाः वसिष्ठं
 पुरतः कृत्वेति त्र्युत्तरशततमसर्गान्तरं चतुरश्रततम-
 सर्गत्वेन लेखनीयः पठनीयश्च । तथा चेत्सङ्गतः स्यात् ।
 अतो तुरामस्वयचनं श्रुत्वेत्ययं सर्ग एव व्याख्यायते । ध-
 र्मात् त्वत्सेवारूपमुख्यधर्मात् । यद्वा धर्मात् त्वदुक्त-

राजधर्मानुष्ठानहेतुभूतराजभावात् । राजधर्मः त्वदुक्त-
 नीतिस्थः ॥ १ ॥ कुतस्तैराजभावाभाव इत्यत्राह—
 शाश्वत इति । अस्मासु अस्मत्पूर्वेषु ॥ २ ॥ भवाय
 भद्राय । “भवो भद्रे हरे प्राप्नोस त्ता संसारजन्मसु”
 इति वैजयन्ती ॥ ३ ॥ न सर्वसुलभं राजत्वमित्याह—
 राजानमिति । प्राहुः प्राकृता जना इति शेषः । सः
 राजा । मम देवत्वेमतः देवत्वेन संमत इत्यर्थः ॥ ४ ॥
 एवं सन्निहितनीतिप्रश्रयोत्तरमुक्त्वा प्राथमिकराजवि-
 षयप्रश्रयोत्तरमाह—केकयस्थ इति । यायजूकः इज्या-
 शीलः । “इज्याशीलो यायजूकः” इत्यमरः ॥ ५ ॥
 मन्निर्गमनानन्तरं कति दिवसेषु राजा दिवं गत इत्यत्राह—
 निष्क्रान्तमात्र इति ॥ ६—७ ॥ भवद्भ्यां दत्ते किं मया-
 पि दातव्यमित्यत्राह—प्रियेणेति ॥ ८ ॥ प्रियत्वमेव द-
 र्शयति—त्वामेवेति । रुग्णः पीडित इति यावत् ॥ ९ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचते श्रीमद्रामायणभूषणे
 पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोत्तरश-
 ततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

तनि० अयं पूर्वोक्तः शाश्वतः नित्यसिद्धः अस्मासु सदा स्थितः । शत्रुघ्नलक्ष्मणापेक्षया बहुवचनं । नरर्षभ पुरुषोत्तम ।
 ति० शाश्वतः कुलक्रमागतः । अस्मासु अस्मत्पूर्वेषु । यथेति पाठे यथाशास्त्रं स्थितः प्रतिष्ठितः । स० राजा राज्ञा । तनि०
 येलोकाः राजानं मानुषं प्राहुः त एव यस्य ते धर्मार्थसहितं वृत्तममानुषं प्राहुः मनुष्यसंस्थानत्वेऽप्यतिमानुषशीलवृत्तवैषैरतिलङ्घितसर्वलो-
 कसाम्यत्वेन देवत्वे नारायणत्वे । मम संमत इत्यर्थः । ती० देवलप्रापकतपश्चरणविहाय मम राज्याभिषेकेण किमित्यत आह—राजान-
 मिति । यद्यपि राजानं मानुषं प्राहुः तथापि मम देवत्वे संमतः । कुतः यस्य वृत्तममानुषं दिव्यं देवलसंपादकमित्यर्थः । तपश्चरणेन
 क्लेशद्वारा देवलं राज्यपरिपालनेन भोगद्वारा देवलमिति भावः । स० राजानं लौकिकं मानुषं प्राहुः मम तु देवत्वे संमतः । तत्र हेतुः
 यस्येति ॥ ६३ ॥ ति० उक्तमपि राजमरणं रामेण विषयान्तरोत्तरदानादश्रुतमिव मला पुनस्तदेवाह—केकयस्थ इति ॥ ५ ॥
 ति० कृतोदकाविति कृतसपिण्डीकरणान्तसर्वकृत्यौ ॥ ७ ॥ इत्येकोत्तरशततमसर्गः ॥ १०१ ॥

[पा०] १ क. ड. च. झ. ज. ट. ज्येष्ठे. २ क. ज. राज्ञानं. ड. छ. झ. ट. ठ. राजान. ३ क. ड. च. छ. झ. ज.
 ट. कनीयान्मवेष्टृपः. ४ क. च. ज. तुचमयि. ५ ग. मस्थिते. ६ ड. झ. ट. धीमान्स्वर्गगतो. ७ ग. मत्यगात्. ८ क.—ट.
 किल. ९ ख. ड. छ.—ट. अक्षय्यं. १० ड. छ. झ. ट. संस्मरन्नेवगतः.

द्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

पितुःस्वर्गतिश्रवणजशोकसंमूर्च्छितस्वरामस्यभरतादिभिःसलिलसेचनादिनामूर्च्छापनोदनम् ॥ १ ॥ रामेणपित्रनुशोचने-
नबहुधापरिदेवनम् ॥ २ ॥ भरतादिभिःसमाश्वसितेनरामेणसीतासमाश्वसनपूर्वकमन्दाकिनीमेत्यपित्रेजलदानपूर्वकंनिवाप-
दानम् ॥ ३ ॥ ततःपर्णशालामेत्यरुदतांरामादीनांतुमुलशब्दश्रवणसंभ्रान्तैर्भरतसैनिकैस्तादृश्रावृत्समागमावलोकनायसरभ-
संतस्समीपगमनम् ॥ ४ ॥ रामेणतेषांयथार्हसंमाननम् ॥ ५ ॥

तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंहिताम् ॥ राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः ॥ १ ॥
तं तु वज्रमिवोत्सृष्टमाहवे दानवारिणा ॥ वाग्वज्रं भरतेनोक्तममनोज्ञं परंतपः ॥ २ ॥
प्रगृह्य बाहू रामो वै पुष्पिताग्रो यथा द्रुमः ॥ वने परशुना कृत्तस्तथा भुवि पपात ह ॥ ३ ॥
तथा निपतितं रामं जगत्यां जगतीपतिम् ॥ कूलघातपरिश्रान्तं प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥ ४ ॥
भ्रातरस्ते महेष्वासं सर्वतः शोककैर्क्षितम् ॥ रुदन्तः सह वैदेह्या सिषिचुः सलिलेन वै ॥ ५ ॥
स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यार्मस्रमुत्सृजन् ॥ उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं बहु भाषितुम् ॥ ६ ॥
स रामः स्वर्गतं श्रुत्वा पितरं पृथिवीपतिम् ॥ उवाच भरतं वाक्यं धर्मात्मा धर्मसंहितम् ॥ ७ ॥
किं करिष्याम्ययोध्यायां तांते दिष्टां गतिं गते ॥ कस्तां राजवराद्धीनामयोध्यां पालयिष्यति ॥ ८ ॥
किंनु तस्य मया कार्यं दुर्जातेन महात्मनः ॥ यो मृतो मम शोकेन मया चापि न संस्कृतः ॥ ९ ॥
अहो भरत सिद्धार्थो येन राजा त्वयाऽनघ ॥ शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु संस्कृतः ॥ १० ॥
निष्प्रधानामनेकाग्रां नरेन्द्रेण विनाकृताम् ॥ निवृत्तवनवासोपि नायोध्यां गन्तुमुत्सहे ॥ ११ ॥

करुणां शोकावहां । यद्वा अकरुणां करुणारहितां
क्रूरामितियावत् ॥ १ ॥ तंत्वित्यादिश्लोकद्वयमेकं
वाक्यं । दानवारिणा इन्द्रेण । बाहूप्रगृह्य पाणिनापा-
णिनिष्पीडय उद्धृत्यवा । वाग्वज्रमित्यस्यपूर्वश्लोकाद-
नुषक्तेनश्रुत्वेत्यनेनान्वयः ॥ २—३ ॥ तथेत्यादिश्लो-
कद्वयं । कूलघातेन मदेनदन्तकण्डाचकृतेनकूलप्रहारेण
परिश्रान्तं । अतएवप्रसुप्तकुञ्जरमिवस्थितं मूर्च्छित-
मित्यर्थः । सलिलेन सर्वतःसिषिचुः सर्वगात्राणिमो-
हशान्तयेसिक्तवन्तः । यतःअमृतंवाआपस्तस्मादद्विरे-
वतांतमभिषिञ्चन्तीतिश्रुतिरपिहिब्रूयति ॥ ४—५ ॥
उपाक्रामत उपाक्रमत । दीर्घआर्षः ॥ ६—७ ॥ दिष्टां
कालकल्पितां । “कालोदिष्टोप्यनेहापि” इत्यमरः ।

यद्वा दिष्टां दैवकल्पितां । “दैवंदिष्टंभागधेयं” इत्य-
मरः । राजवरात् तृतीयार्थेपञ्चमी । [पाठान्तरंकिं-
करिष्यामीत्यस्यभावमुद्घाटयति—राजवरेति । राज-
वराधीनां तद्रक्षणधीनामित्यर्थः] ॥ ८ ॥ पितुर्मर-
णहेतुभूतत्वात्तत्संस्कारानुपयोगाच्चात्मानंविगर्हते—
किंनुतस्येति ॥ ९ ॥ अनघ “पुत्रमन्त्येतुकर्मणि”
इत्युक्तपितृसंस्काररूपभाग्यविघटकपापरहित । अहं हि
तादृशपापवानितिभावः । येनकारणेनत्वयाशत्रुघ्नेनच
सर्वेषुप्रेतकृत्येषुप्राप्तेषु राजासंस्कृतः ॥ १० ॥ एकाग्रा
अनाकुला । “अनाकुलेपिचैकाग्रः” इत्यमरः । सान
भवतीत्यनेकाग्रा तां आकुलामितियावत् ॥ ११ ॥

शि० मरणसंहितां अन्यागम्यलोकान्तरगमनकर्तृत्वेनमरणसदृशगमनसंयुक्तां ॥ १ ॥ ति० बाहूप्रगृह्य अतिशिथिलौकल्या ।
भरतादिदर्शनेनहर्षात् पुष्पिताङ्गद्रुमसादृश्यं । स० कृत्तः छिन्नः ॥ ३ ॥ शि० दुर्जातेन दुःखेनपितृकर्तृकातियागादिनाजातंजनिर्य-
स्यतेन । मया महात्मनस्तस्यपितुः किंकार्यं । भूयः पिता ममशोकेन अमृतः लोकान्तरगमनकर्तृत्वेनमृतसदृशः सः मयानसंस्कृतः
यात्राकालेमत्कर्तृकसंस्कारंनप्राप्तः ॥ ९ ॥ ति० संस्कृतः संस्कारकर्मणापूजितः ॥ १० ॥ ति० निष्प्रधानां प्रधानहीनां अतएव

[पा०] १ घ. संयुतां. २ क. ड. च. छ. झ. ञ. ट. रामोबाहू. ३ ड. झ. ट. पुष्पिताङ्गइव. ४ घ. स्तदाभूमौ. ५ क.
ख. घ.—ट. हिपतितं. ग. विपतितं. ६ ग. च. ञ. कर्षिताः. ७ च. ज. ञ. सलिलेनतु. ८ छ.—अ. मश्रुमुत्सृजन्. ९ क.
ख. ग. च. ञ. उपाक्रमत. १० घ. जगतीपतिं. ११ क. च. ञ. धर्मज्ञं. १२ ग. तातेचत्रिदिवं. १३ ड. दुर्जनेन. १४ ड.
छ. झ. ट. समयानच. १५ क. कार्येषु. १६ क. घ. च. ञ. संस्कृतः.

समाप्तवनवासं मामयोध्यायां परंतप ॥ कोनु शासिष्यति पुनस्ताते लोकान्तरं गते ॥ १२ ॥
 पुरा प्रेक्ष्य सुवृत्तं मां पिता यान्याह सान्त्वयन् ॥ वाक्यानि तानि श्रोष्यामि कुतः कर्णसुखान्यहम् ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा स भरतं भार्यामभ्येत्य राघवः ॥ उवाच शोकसन्तप्तः पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ १४ ॥
 सीते मृतस्ते श्वशुरः पित्रा हीनोसि लक्ष्मण ॥ भरतो दुःखमाचष्टे स्वर्गतं पृथिवीपतिम् ॥ १५ ॥
 ततो बहुगुणं तेषां बाष्पं नेत्रेष्वजायत ॥ तैश्च ब्रुवति काकुत्स्थे कुमाराणां यशस्विनाम् ॥ १६ ॥
 ततस्ते आतरः सर्वे भृशमाश्वास्य राघवम् ॥ अब्रुवज्जगतीभर्तुः क्रियतामुदकं पितुः ॥ १७ ॥
 सा सीता श्वशुरं श्रुत्वा स्वर्गलोकगतं नृपम् ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णभ्यामशक्नेक्षितुं पतिम् ॥ १८ ॥
 सान्त्वयित्वा तु तां रामो रुदन्तीं जनकात्मजाम् ॥ उवाच लक्ष्मणं तत्र दुःखितो दुःखितं वचः १९
 आनयेद्भुदिपिण्याकं चीरमाहर चोत्तरम् ॥ जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः ॥ २० ॥
 सीता पुरस्ताद्ब्रजतु त्वमेनामभितो व्रज ॥ अहं पश्चाद्गमिष्यामि गतिर्हेषा सुदारुणा ॥ २१ ॥
 ततो नित्यानुगस्तेषां विदितात्मा महामतिः ॥ मृदुर्दान्तश्च शान्तश्च रामे च दृढभक्तिमान् ॥ २२ ॥
 सुमन्त्रस्तैर्नृपसुतैः सार्धमाश्वास्य राघवम् ॥ अवातारयदालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं शिवाम् ॥ २३ ॥
 ते सुतीर्था ततः कृच्छ्रादुपागम्य यशस्विनः ॥ नदीं मन्दाकिनीं रम्यां सदापुष्पितकाननाम् ॥ २४ ॥
 शीघ्रं स्रोतसमासाद्य तीर्थं शिवमकर्मम् ॥ सिषिचुस्तूदकं राज्ञे तत्रैतत्ते भवत्विति ॥ २५ ॥

शासिष्यति कार्येषु नियोक्ष्यतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ सुवृत्तं
 शोभनं नियोगाचरणरूपं वृत्तं यस्य तं । कुतः कस्मात्पु-
 रुषात् ॥ १३ ॥ अभ्येत्य अभिमुखो भूत्वा ॥ १४ ॥
 दुःखमित्येतत् क्रियाविशेषणं । इत्युवाचेति पूर्वोपा-
 न्वयः ॥ १५—१६ ॥ क्रियतामित्यत्रेति करणं द्रष्टव्यं
 ॥ १७—१९ ॥ इद्भुदिपिण्याकं तपस्विभोज्यं तापस-
 तरुबीजपिण्याकं । अनिःसारिततैलं पिष्ट्वा चूर्णाकृत्य
 पिण्डीकृतमिद्भुदिबीजमेव पिण्याकत्वेनोपचर्यते ।
 “इद्भुदीतापसतरुः” इत्यमरः । चीरं वासउदकदा-
 नार्थं [चीरं स्नानार्थपरिधानं] उत्तरं उत्तरीयं च
 ॥ २० ॥ अभितः पश्चात् । “अभितः परितः—”
 इत्यादिना एनामिति द्वितीया । सुदारुणा सुतरांदुः-
 सहा । गतिः दुस्विनांगतिः । एषाहि स्नानार्थं स्त्री-

बालपुरःसराखल्वित्यर्थः । तथाच सूत्रं “सर्वेकनि-
 ष्ठप्रथमा अनुपूर्वइतरेस्त्रियोपे” इति ॥ २१ ॥ नित्या-
 नुगः कुलक्रमानुगतानुचरः । विदितात्मा ज्ञातात्मस्व-
 रूपः ॥ २२—२३ ॥ ते सीतालक्ष्मणरामाः । स्त्रियो-
 प्युदकं दिशन्तीति शास्त्रसिद्धं । शीघ्रं स्रोतसं नदीमुपागम्य
 अकर्मन्तीर्थं अवतारप्रदेशमासाद्य । तत हेतात । ते
 तुभ्यं । एतद्भवत्वित्युच्चार्य उदकं सिषिचुः ददुरित्यर्थः ।
 स्नानमर्थात्सिद्धं । सीतायाः स्नानमात्रेण नवयोवा । कृ-
 च्छ्रादित्यनेन तेषांदुःखातिशयात्स्वलितगमनमुच्यते ।
 सुतीर्थामित्यनेन पुण्यतीर्थत्वमुक्तं । उपगम्येत्यनेन
 नदीतीरेपिकंचित्कालरोदनाचारोक्तः । यशस्विनइ-
 त्यनेन शास्त्रानतिक्रमोक्तः । रम्यामित्यनेन दुःख-
 शान्तिहेतुत्वमुक्तं । पुष्पितकाननामित्यनेन उदकदान-

अनेकाग्रां बहुनायकां । अत्रोभयत्रहेतुः नरेन्द्रेण विनाकृतामिति ॥ ११ ॥ स० यान्याह तानि तज्जातीयानि ॥ १३ ॥
 स० भार्या लक्ष्मणं चेत्यपि प्राह ॥ १४ ॥ ति० स्वर्गतिरूपदुःखं । तनि० तेश्वशुरः लप्यत्यन्तप्रीतियुक्तश्च श्वशुरः । पित्रा ही-
 नोसिलक्ष्मणेन लमेव पित्रा हीनः नाहमिति गम्यते । “नसंवृत्तः पितामह” इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १५ ॥ ति० उत्तरं उत्तमं
 नवीनं चीरं । स० गमिष्यामि नदीं प्रतीतिशेषः ॥ २० ॥ शि० कान्तः तेजस्वी ॥ २२ ॥ ति० तत ३ एतद्भवत्वित्युच्चार्य
 सिषिचुः ददुः । ततेत्येतत्पितुर्नामगोत्ररूपोपलक्षणं बोध्यं । संबोधने हुतकरणदसंधिः । केचित्तु ततेत्युक्तौ नामाशुच्चारणस्य न प्रयो-

[पा०] १ ग. घ. ज. श्रोत्र. २ क. ख. ड. च. झ. ञ. ट. मुक्त्वाथ. ३ ड. च. छ. झ. ञ. ट. पितृहीनोसि. ४ ख.
 ड. छ. झ. ञ. ट. स्वर्गतिपृथिवीपतेः. ५ ख. एवं. ६ ड. छ. झ. दुःखितं. ७ ड. छ. झ. स्वर्गतं श्रुत्वा श्वशुरं तं महावृत्तं. ८ क.
 ख. ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. पूर्णाभ्यां नशशाकेक्षितुं. ९ ड. छ. झ. ट. प्रियं. १० च. छ. झ. ट. रुदती. ११ क.
 दुःखितंदुःखितो. १२ क. ड. छ. झ. ट. कान्तश्च. १३ क. ग. ड. छ. झ. ट. उपगम्य. १४ ग. दीर्घस्रोतसं. १५ ग. शुचिं.
 १६ क. ग. श्वोदकं. १७ क. ग. ड.—ट. तत ३ एतद्भवत्विति.

प्रगृह्य च महीपालो जलपूरितमञ्जलिम् ॥ दिशं याम्यामभिमुखो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 एतत्ते राजशार्दूल विमलं तोयमक्षयम् ॥ पितृलोकगतस्याद्य मद्दत्तमुपतिष्ठतु ॥ २७ ॥
 ततो मन्दाकिनीतीरात्प्रत्युत्तीर्य स राघवः ॥ पितृश्चकार तेजस्वी निर्वापं भ्रातृभिः सह ॥ २८ ॥
 ऐकुदं बँदरीमिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे ॥ न्यस्य रामः सुदुःखार्तो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥
 इदं भुङ्क्व महाराज ग्रीतो यदशना वयम् ॥ यँदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ३० ॥
 ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य नदीतटात् ॥ आरुरोह नरव्याघ्रो रम्यसानुं महीधरम् ॥ ३१ ॥
 ततः पर्णकुटीद्वारमासाद्य जगतीपतिः ॥ परिजग्राह बाहुभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ ॥ ३२ ॥
 तेषां तु रुदतां शब्दात्प्रतिश्रुत्कोऽभवद्गिरौ ॥ भ्रातृणां सह वैदेह्या सिंहानामिव नर्दताम् ॥ ३३ ॥
 महाबलानां रुदतां कुर्वतामुदकं पितुः ॥ विज्ञाय तुमुलं शब्दं त्रस्ता भरतसैनिकाः ॥ ३४ ॥
 अब्रुवँश्चापि रामेण भरतः सङ्गतो ध्रुवम् ॥ तेषामेव महाञ्छब्दः शोचतां पितरं मृतम् ॥ ३५ ॥
 अथ वासाँन्परित्यज्य तं सर्वेऽभिमुखाः स्वनम् ॥ अप्येकमनसो जग्मुर्थास्थानं प्रधाविताः ॥ ३६ ॥
 हयैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्ये स्खलङ्कृतैः ॥ सुकुमारास्तथैवान्ये पद्भिरेव नरा ययुः ॥ ३७ ॥
 अचिरप्रोषितं रामं चिरविप्रोषितं यथा ॥ द्रष्टुकामो जनः सर्वो जगाम सहसाऽऽश्रमम् ॥ ३८ ॥
 भ्रातृणां त्वरितास्तैत्र द्रष्टुकामाः समागमम् ॥ ययुर्बहुविधैर्यानैः खुरनेमिस्वनकुलैः ॥ ३९ ॥

समाप्तिपर्यन्तमनातपत्वमुक्तं । शीघ्रस्रोतसमित्यनेन स्नानकालेस्रोतोभिमुखत्वमुक्तं । शिवं शुद्धं । अकर्द-
 मन्तीर्थमासाद्येत्यनेन तीरेसेचनमुक्तं ॥ २४—२५ ॥
 दानप्रकारमाह—प्रगृह्येत्यादिना ॥ २६ ॥ दानमन्न-
 माह—एतदित्यादिना ॥ २७ ॥ भ्रातृभिःसह मन्दाकि-
 नीतीरात्प्रत्युत्तीर्यपितुर्निर्वापं पिण्डप्रदानं । चकार मन्दा-
 किनीतीरात्समुत्तीर्येत्युदकदानदेशात्किंचित्प्रदेशान्त-
 रगमनवचनात् सपिण्डीकरणमेवकृतमित्यवगम्यते ।
 दशाहात्यये उदकदानंविनापिण्डदानस्याचोदितत्वात्
 उदकसेचनवत्कनिष्ठेनलक्ष्मणेनपिण्डदानानुक्तेश्च ॥ २८
 —३२ ॥ प्रतिश्रुत्कः प्रतिध्वनिः ॥ ३३ ॥ महा-

बलानामित्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं । त्रस्ताः किं
 भविष्यतीतिधियाउद्विप्ताः । उद्वेगानन्तरंनिश्चियव-
 दन्तिस्मेत्याह—अब्रुवन्नित्यादिना । मृतं पितरं उद्दिश्ये-
 तिशेषः ॥ ३४—३५ ॥ स्वनमभिमुखाः स्वनोत्पत्ति-
 दिगभिमुखाइत्यर्थः । यथास्थानं शब्दोत्पत्तिप्रदेशमन-
 तिक्रम्यप्रधाविताः शीघ्रगतिर्युक्ताः ॥ ३६ ॥ सुकुमा-
 राइति हयैरित्यादिभिरुक्तानां त्रयाणां विशेषणं । सुकु-
 मारत्वाभावे दुःखितरामं प्रतिपद्भ्यामेवगन्तव्यत्वात्
 ॥ ३७—३८ ॥ एषांयानैर्गमनं दर्शनत्वरथा । ययु-
 र्बहुविधैर्यानैरिति खुरनेमिसमाहतेतिचपाठः ।
 ययुर्बहुविधैर्युक्तैरितिपाठे युक्तैः सज्जैः । यानैरिति

जनं अस्मादेवाचारादित्याहुः ॥ स० हेतत तात । दूराद्भूतेचेतिहुतता ॥ २५ ॥ ति० एतदेवविवृणोति—प्रगृह्येति । याम्यां दक्षि-
 णां । यत्त्वाधुनिकनिबन्धेषुसुमन्तुनाम्रालिखितंवचनं क्षत्रियाणामुदङ्मुखजलदानबोधकं तन्निर्मूलं । एतदाचारविरोधात् । निकृष्ट-
 क्षत्रियपरंवा । रुदन्नित्यनेन पित्रादिविषयेरोदने ननिषेधइतिसूचितं ॥ २६ ॥ ति० नचयदाकदाचित्पितुर्मरणश्रवणेपुत्रस्यदशाहा-
 शौचतायास्समृतिपूक्तत्वेन कथं कृतक्रियस्यपितुः प्रथमदिनएवपिण्डदानमितिवाच्यं । तस्यास्समृतेः क्षत्रियेतरविषयत्वात्कलिविषयत्वाद्वा
 नदोषः ॥ २८ ॥ ति० ऐकुदं इङ्कुदिबीजसंबन्धि । बदरैः बदरफलैः ॥ २९ ॥ ति० ननुराज्ञेकथंपिण्याकपिण्डदानंतत्राह
 यदशनाइति । यदशनाइत्यस्य तदशनाअस्मत्पितरइतिशेषः । तत्रसामान्येनार्थान्तरन्यासमाह—यदन्नइति । स०
 वयंयदशनाः । बहुव्रीहिः । तदिदंभुङ्क्वच ॥ ३० ॥ स० प्रतिशब्दःशब्दजन्यशब्दः ॥ ३३ ॥ स० त्रस्ताः किनवीनाकाचिदापत्प्रा-
 सेतिभीताः ॥ ३४ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. प्रगृह्यतु. २ घ. पितृलोकं. ३ ख. गतस्यास्य. ४ ड. छ. झ. ट. तीरं. ५ ड. छ. झ. ज. ट.
 निर्वापं. ६ क. ग. ड. छ. झ. ज. ट. बदरैर्मिश्रं. ७ ड. यदन्नं पुरुषोश्चाति. ८ ड. छ. झ. ट. सरित्तटात्. ९ क. ख. ड. च.
 छ. झ. ज. ट. पाणिभ्यां. १० ड. छ.—ट. ठ. त्रतिशब्दो. ११ ख. ग. ड.—ट. सिंहानां नर्दतामिव. १२ क. च. ज.
 तेषामेष. १३ ग. घ. ज. महाशब्दः. १४ ड.—ट. बाहान्. १५ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. स्तेतु. १६ क. घ. ज.
 युक्तैः. १७ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. समाकुलैः.

सा भूमिर्वहुभिर्नैः खुरनेमिसमाहता ॥ मुमोच तुमुलं शब्दं द्यौरिवाभ्रसमागमे ॥ ४० ॥
 तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः ॥ आवासयन्तो गन्धेन जग्मुरन्यद्वनं ततः ॥ ४१ ॥
 वराहवृकसङ्घाश्च महिषाः सर्पवानराः ॥ व्याघ्रगोर्कर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ॥ ४२ ॥
 रथाङ्गसाहा नृत्यूहा हंसाः कारण्डवाः प्लवाः ॥ तथा पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ॥ ४३ ॥
 तेन शब्देन वित्रस्तैराकाशं पैक्षिभिर्वृतम् ॥ मनुष्यैरावृता भूमिरुभयं प्रबभौ तदा ॥ ४४ ॥
 ततस्तं पुरुषव्याघ्रं यशस्विनमैरिदमम् ॥ आसीनं स्थण्डिले रामं ददर्श सहसा जनः ॥ ४५ ॥
 विगर्हमाणः कैकेयीं सहितो मन्थरामपि ॥ अभिगम्य जनो रामं बाष्पपूर्णमुखोऽभवत् ॥ ४६ ॥
 तान्नरान्बाष्पपूर्णाक्षान्समीक्ष्यथ सुदुःखितान् ॥ पर्यष्वजत धर्मज्ञः पितृवन्मातृवच्च सः ॥ ४७ ॥

सं तत्र कांश्चित्परिष्वजे नरान्नराश्च केचित्तु तमभ्यवादयन् ॥

चकार सर्वान्सवयस्यवान्धवान्यथार्हमासाद्य तदा नृपात्मजः ॥ ४८ ॥

सं तत्र तेषां रुदतां महात्मनां भुवं च खं चानुनिनादयन्स्वनः ॥

गुहा गिरीणां च दिशश्च सन्ततं मृदङ्गघोषप्रतिमः प्रशुश्रुवे ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्रव्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

द्रव्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

वसिष्ठेनकौसल्यादिभिःसहरामाश्रमंप्रतिप्रस्थानम् ॥ १ ॥ कौसल्ययामध्येमार्गसपत्नीःप्रतिमन्दाकिनीतीरेदक्षिणाग्रदर्भेषु-
 दशरथारामन्यस्तेड्ढुदिपिण्याकप्रदर्शनेनराजानंप्रतिसकर्णपरिशोचनम् ॥ २ ॥ कौसल्यादिभिराश्रमेरामदर्शनम् ॥ ३ ॥
 रामलक्ष्मणाभ्यांतत्पादाभिवादनम् ॥ ४ ॥ कौसल्ययास्त्रपादाभिवादिनींसीतामालिङ्ग्यतांप्रतिशोचनम् ॥ ५ ॥ रामेणवसिष्ठ-
 पादाभिवादनपूर्वकंतेनसहोपवेशनम् ॥ ६ ॥ भरतेनमन्त्रिप्रभृतिभिःसहत्समीपेउपवेशनम् ॥ ७ ॥

वसिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान्दशरथस्य च ॥ अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनं तर्षितः ॥ १ ॥

राजपत्न्यैश्च गच्छन्त्यो मन्दं मन्दाकिनीं प्रति ॥ ददृशुस्तत्र तत्तीर्थं रामलक्ष्मणसेवितम् ॥ २ ॥

कौसल्या बाष्पपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ॥ मुमित्रार्मव्रीदीना याश्चान्या राजयोषितः ॥ ३ ॥

शेषः ॥ ३९—४० ॥ आवासयन्तः मदगन्धेनावा-
 सयन्तः । एतेन वनगजानामपिरामदर्शनहर्षोद्यो-
 त्यते ॥ ४१ ॥ गोकर्णः गोरिवकर्णैर्यस्यसगोकर्णः ।
 महापृषतविशेषः ॥ ४२ ॥ नृत्यूहाः जलरङ्गवः ।
 “ नृत्यूहोजलरङ्गः स्यात् ” इतिहलायुधः । प्लवाः
 स्थूलवक्त्रविशेषाः ॥ ४३—४५ ॥ सहितः अन्योन्यसं-

गतः ॥ ४६—४७ ॥ चकार संमानमितिशेषः
 ॥ ४८—४९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्या-
 ख्याने द्रव्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

अथमातृसमागमद्रव्युत्तरशततमे । रामदर्शनतर्षितः

शि० अकल्मषं कल्मषनिवर्तकं ॥ ४५ ॥ शि० अत्रविगर्हणं शिखीनष्टइत्यादाविविशेषणांशेपर्यवसन्नं । अतएवोत्तरत्ररामा-
 लिङ्गनंसंगच्छते ॥ ४६ ॥ ति० अनुविनादयन् प्रतिध्वनयन् ॥ ४९ ॥ इतिद्रव्युत्तरशततमस्सर्गः ॥ १०२ ॥

[पा०] १ ड. झ. व. ट. रथनेमि. २ क. ख. ड. च. छ. झ. व. ट. मृगसिंहाश्च. ग. मृगसङ्घाश्च. ३ ड. छ. झ. व. ट.
 सुमरास्तथा. ४ ड. छ. झ. ट. रथाहहंसानृत्यूहाःप्लवाःकारण्डवाःपरे. च. रथाङ्गकाःसदात्यूहाः. च. रथाङ्गाहाःसनृत्यूहाः.
 ५ घ. पक्षिसंवृतं. ६ घ. मातृषैः. ७ क. ग. ड. च. छ. झ. व. ट. मकल्मषं. ८ घ. तांस्तदाबाष्प. ९ ख. ततश्च.
 १० क. ख. ग. ड. च. छ. झ. व. ट. ततस्त. ११ ख.—ट. विनादयन्. १२ च. व. महागिरीणां. १३ क. घ.—ट.
 प्रतिमोविशुश्रुवे. ख. ग. प्रतिमोपि. १४ ट. कश्चितः. क. ग. हर्षितः. १५ क. पत्न्यस्तु. १६ ख. ग. च. छ. झ. व.
 मव्रीदीनां. ड. मव्रीदीनां.

इदं तेषामनाथानां क्षिष्टमक्षिष्टकर्मणाम् ॥ वने प्राक्केवलं तीर्थं ये ते निर्विषयीकृताः ॥ ४ ॥
 इतः सुमित्रे पुत्रस्ते सदा जलमतन्द्रितः ॥ स्वयं हरति सौमित्रिर्मम पुत्रस्य कारणात् ॥ ५ ॥
 जघन्यमपि ते पुत्रः कृतवान्न तु गर्हितः ॥ भ्रातुर्यदर्थसहितं सर्वं तद्विहितं गुणैः ॥ ६ ॥
 अद्यामपि ते पुत्रः क्लेशानामतथोचितः ॥ नीचानर्थसमाचारं सज्जं कर्म प्रमुञ्चतु ॥ ७ ॥
 दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु सा ददर्श महीतले ॥ पितुरिङ्गुदिपिण्याकं न्यस्तमायतलोचना ॥ ८ ॥
 तं भूमौ पितुरार्तेन न्यस्तं रामेण वीक्ष्य सा ॥ उवाच देवी कौसल्या सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ ९ ॥
 इदमिदं कुनाथस्य राघवस्य महात्मनः ॥ राघवेण पितुर्दत्तं पश्यतैतद्यथाविधि ॥ १० ॥
 तस्य देवसमानस्य पार्थिवस्य महात्मनः ॥ नैतदौपयिकं मन्ये भुक्तभोगस्य भोजनम् ॥ ११ ॥
 चतुरन्तां महीं भुक्त्वा महेन्द्रसदृशो विभुः ॥ कथमिङ्गुदिपिण्याकं स भुङ्क्ते वसुधाधिपः ॥ १२ ॥
 अतो दुःखतरं लोके न किञ्चित्प्रतिभाति मां ॥ यत्र रामः पितुर्दद्यादिङ्गुदीक्षोदमृद्धिमान् ॥ १३ ॥
 रामेणेङ्गुदिपिण्याकं पितुर्दत्तं समीक्ष्य मे ॥ कथं दुःखेन हृदयं न स्फोटति सहस्रधा ॥ १४ ॥
 श्रुतिस्तु खल्वियं सत्या लौकिकी प्रतिभाति मां ॥ यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ १५ ॥
 एवमार्ता सपत्न्यस्ता जग्मुराश्वास्य तां तदा ॥ ददृशुश्चाश्रमे रामं स्वर्गच्युतमिवामरम् ॥ १६ ॥

रामदर्शनेसंजातामिलाषः । “ कामोभिलाषस्तर्षश्च ”
 इत्यमरः ॥ १—३ ॥ ते प्रसिद्धा रामादयः । ये
 प्राक् निर्विषयीकृताः राज्यान्निष्कासिताः वने तेषां
 क्षिष्टमुपमर्दितं । इदंतीर्थं अवतरणं । केवलं नि-
 श्रितं । “ केवलं निश्रितेऽस्तीवेवाच्यवत्त्वेककृत्स्नयोः ”
 इतिवैजयन्ती ॥ ४—५ ॥ जघन्यं हीनं जलाहरणादि-
 कर्म कृतवानपि नगर्हितः । कुतइत्यत्राह—भ्रातु-
 रिति । भ्रातुः ज्येष्ठभ्रातुः । अर्थसहितं प्रयोजनस-
 हितं । यत्कर्म तत्सर्वं गुणैर्विहितं । “ ज्येष्ठभ्रातापि-
 तृसमः ” इतिवचनात्पितृशुश्रूषावद्गुणायकल्पतइत्यर्थः
 ॥ ६ ॥ क्लेशानामतथोचितः इदानींयादृशक्लेशानुभव-

स्तादृशक्लेशानामनुचितः । ते अयंपुत्रः नीचानर्थस-
 माचारं निष्कृष्टदुःखप्रचुरसमाचारसहितं । सज्जं
 उच्युक्तं । कर्म अद्यप्रमुञ्चत्वपि अपिशब्दः संभावनायां ।
 “ अपिः संभावनाप्रभगर्हाशङ्कासमुच्चये ” इतिवैज-
 यन्ती । भरतप्रार्थनयारामेणस्वराज्येस्वीकृते लक्ष्मण-
 स्यनीचकर्मप्रमोचनसंभवेदितिभावः ॥ ७ ॥ पितुरिति
 चतुर्थ्यर्थेऽपि ॥ ८—१० ॥ औपयिकं प्राप्तं । “ युक्तस्या-
 दुचितंन्याय्यंप्राप्तमौपयिकंतथा ” इतिहल्युधः ॥ ११
 —१२ ॥ राज्यैश्वर्ययोग्यतयाऋद्धिमानित्युक्तिः ॥ १३
 स्फोटति स्फुटति ॥ १४ ॥ सत्या सत्यार्था । लौकिकी
 लोकविदिता लोकप्रसिद्धेतियावत् । देवताइतिश्रुतिः

ति० प्राक्कलनं बहुव्रीहिरयं । प्रथमपरिग्रहवत् । तीर्थं पुण्यतीर्थं । गङ्गायमुनापरपारभवमिदमेव । प्राक्केवलमितिपाठआधुनि-
 ककल्पितः । नापितत्रार्थसामञ्जस्यमितिकतकः । तत्रापिपाठे प्राक्परिग्रहीतमितिशेषः । प्राक्परिग्रहीतंतीर्थं जलानयनादिव्यव-
 हारोपयोगीमार्गः । इदमेवेतिकेवलं निश्चितमित्यर्थोवक्तुंशक्यः । स० क्षिष्टं दुःखरोहं । प्राक्कलनं बहुदिनमारभ्यस्नानाद्यर्थपरि-
 ग्रहीतं । तीर्थं अवतारप्रदेशः । इतिनिश्चयइतिशेषः ॥ ४ ॥ वक्ष्यमाणसौमित्रिपदव्याख्यानं सुमित्रेपुत्रस्तइति ॥ ५ ॥ ति०
 गुणैः ज्येष्ठत्वसौमित्रधार्मिकत्वादिभिर्विशिष्टस्यभ्रातुर्यदर्थरहितं प्रयोजनरहितं तदेवगर्हितंभवति । शि० भ्रातुरर्थरहितंयत् तदेव
 सर्वं । गुणैः गुणवद्भिर्गर्हितं ॥ ६ ॥ ति० क्लेशानां अनुभूयमानानां । तथा यथानुभवमुचितोमेत्यतथोचितः । ते अयंपुत्रः
 नीचाहोयोऽनर्थः दुःखजनकः समाचारः अनुष्ठानंयस्मिन्तत्तथा सज्जं प्रस्तुतं । यथोक्तंकर्ममुञ्चतु रामस्यप्रत्यावर्तिष्यमाणत्वादिति-
 भावः ॥ एकःशत्रुघ्नस्तुभरतसंगादेतत्कर्मनकरोत्येव अयमपिमुञ्चत्वित्यपर्यर्थः ॥ ७ ॥ ति० स्त्रियः प्रतीतिशेषः ॥ ९ ॥ ति०
 औपयिकं उचितं ॥ ११ ॥ ति० चतुरन्तां चतुस्समुद्रावसानां ॥ १२ ॥ ति० क्षोदं पिष्टं । स० यत्रयत् । अतः अस्मात् ॥ १३ ॥
 [पा०] १ ड. छ. झ. ट. प्राक्कलनं. २ ड. छ. झ. ट. रहितं. ३ ड. छ. झ. ट. तद्गर्हितं. ४ ड. अथायं. ५ घ.
 पुनर्दत्तं. ६ क. ड. च. छ. झ. न. ट. भुवि. ७ घ. कामं. ख. कथमेङ्गुद. ८ ग. घ. भुङ्क्ते. ९ ड. छ. झ. ट. मे. च. न.
 मां. १० ड. छ. झ. ट. मे. च. न. ज. न. मां. ११ घ. ज. माताः. १२ क. न. स्वर्गच्युतं.

सर्वभोगैः परित्यक्तं रामं संप्रेक्ष्य मातरः ॥ आर्ता मुमुचुरश्रूणि सैस्वरं शोककर्शिताः ॥ १७ ॥
 तासां रामः समुत्थाय जग्राह चरणाञ्जुमान् ॥ मातृणां मनुजव्याघ्रः सर्वासां सत्यसङ्गरः ॥ १८ ॥
 ताः पाणिभिः सुखस्पर्शैर्मृद्वङ्गुलितैः शुभैः ॥ प्रममार्जु रजः पृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः ॥ १९ ॥
 सौमित्रिरपि ताः सर्वा मातृः संप्रेक्ष्य दुःखितः ॥ अभ्यवादयतासक्तं शनै रामादनन्तरम् ॥ २० ॥
 यथा रामे तथा तस्मिन्सर्वा ववृतिरे स्त्रियः ॥ वृत्तिं दशरथाज्जाते लक्ष्मणे शुभलक्षणे ॥ २१ ॥
 सीताऽपि चरणांस्तासामुपसंगृह्य दुःखिता ॥ श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षी सा बभूवाग्रतः स्थिता ॥ २२ ॥
 तां परिष्वज्य दुःखार्ता माता दुहितरं यथा ॥ वनवासकुशां दीनां कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 विदेहराजस्य सुता स्नुषा दशरथस्य च ॥ रामपत्नी कथं दुःखं संप्राप्ता निर्जने वने ॥ २४ ॥
 पद्ममातपसंतप्तं परिक्लिष्टमिवोत्पलम् ॥ काञ्चनं रजसा ध्वस्तं क्लिष्टं चन्द्रमिवाम्बुदैः ॥ २५ ॥
 सुखं ते प्रेक्ष्य मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयम् ॥ भृशं मनसि वैदेहि व्यसनारणिसंभवः ॥ २६ ॥
 ब्रुवन्त्यामेवमार्तायां जनन्यां भरताग्रजः ॥ पादावासाद्य जग्राह वसिष्ठस्य च राघवः ॥ २७ ॥

पुरोहितस्याग्निर्समस्य वै तदा बृहस्पतेरिन्द्र ईवामराधिपः ॥

प्रगृह्य पादौ सुसमृद्धतेजसः सहैव तेनोपविवेश राघवः ॥ २८ ॥

ततो जघन्यं संहितैः सन्निभिः पुरप्रधानैश्च सहैव सैनिकैः ॥

जनेन धर्मज्ञतमेन धर्मवानुपोपविष्टो भरतस्तदाऽग्रजम् ॥ २९ ॥

उपोपविष्टस्तु तर्था स वीर्यवांस्तपस्विवेषेण समीक्ष्य राघवम् ॥

श्रिया ज्वलन्तं भरतः कृताञ्जलिर्यथा महेन्द्रः प्रयतः प्रजापतिम् ॥ ३० ॥

किमेष वाक्यं भरतोऽद्य राघवं प्रणम्य सत्कृत्य च साधु वक्ष्यति ॥

इतीष तस्यार्थजनस्य तच्चतो बभूव कौतूहलमुत्तमं तदा ॥ ३१ ॥

स राघवः सत्यवृत्तिश्च लक्ष्मणो महानुभावो भरतश्च धार्मिकः ॥

सत्येत्यन्वयः ॥ १५—१८ ॥ रामस्यायतलोचना इतिपाठः ॥ १९ ॥ असक्तं अविरतं । “अविरत-
 मनवरतंस्यादेकार्थमनारतमसक्तमपि ” इतिहलायुधः
 ॥ २० ॥ ववृतिरे चक्रुरित्यर्थः ॥ २१—२४ ॥ तेमु-
 खंप्रेक्ष्य स्थितामितिशेषः । मां मनसिस्थितःसन्निति

शेषः । आश्रयं आश्रयभूतकाष्ठादिकं ॥ २५—२८ ॥
 ततोजघन्यं वसिष्ठरामोपवेशादनन्तरं । उपोपविष्टः ।
 “प्रसमुपोदःपादपूरणे ” इतिद्विर्वचनं ॥ २९ ॥
 कृताञ्जलिः अभूदितिशेषः ॥ ३० ॥ इतीवेत्यत्र इवश-

स० सत्यसंगरः सत्याकैकेय्यासह नवियतेसंगरः कलहोयस्यसः । सत्यप्रतिज्ञइतिवा ॥ १८ ॥ ति० पृष्ठात् पृष्ठदेशात् । “पृष्ठं
 तुचरमंतनोः” इत्यमरः ॥ १९ ॥ स० आसक्तं आसक्तिपूर्वकं ब्रह्मपूर्वकमितियावत् ॥ २० ॥ ति० वनवासकृतांदीनां वनवास-
 कृतदीनत्ववतीमितियावत् । शि० वनवासकृतप्रयत्नोयस्यास्तां अतएवदीनांक्षीणत्वेनप्रतीयमानां ॥ २३ ॥ ति० शोकाग्निः
 आश्रयं गृहमिव ॥ आशयमितिपाठेप्याशयोगृहमेव आशय्यतेऽत्रेतिव्युत्पत्तेः ॥ २६ ॥ ति० जघन्यं जघनभागं पृष्ठभागमाश्रि-
 तस्सनुपोपविष्टोबभूवेत्यन्वयः । शि० जघन्यं निम्नदेशमवलोक्य तत् आग्रजं अग्रजासनं । उपोपविष्टः ॥ २९ ॥

[पा०] १ ग. ड. झ. ट. तंभोगैःसंपरित्यक्तं. छ. तंभोगैःपरिसंत्यक्तं. २ च. सुखरं. ३ ड. च. छ. झ. ज. ट. चरणांबुजान्. ४ ग. घ. ज. शुभस्पर्शैः. ५ घ. ज. दलैः. ६ ख. ग. च. दुःखिताः. ७ घ.—छ. झ. ज. ट. संबभूव. ८ ग. ड. छ. झ. ट. कृतां. ९ ड. छ. झ. ट. विजने. १० क. ड. झ. ज. ट. सराघवः. ११ क. ख. ग. ड. च. झ. ज. ट. समस्यतस्यैव. १२ ड. इवामराग्रजः. १३ क. ख. सहतैः. १४ ड. छ. झ. ट. स्वमन्निभिः. १५ क. ख. ड. च. झ. ज. ट. तथैव. १६ ड. छ. झ. ट. तदाति. क.—घ. च. ज. ज. तदास. १७ च. ज. सर्वतो.

वृताः सुहृद्भिश्च विरेजुरध्वरे यथा सदस्यैः सहितास्त्रयोऽग्रयः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

रामेणतापसवेषधारिणं भरतं प्रतिराज्यपरित्यागेन वनं प्रत्यागमननिमित्तप्रश्नः ॥ १ ॥ भरतेन रामं प्रति कैकेयी गर्हणपूर्वकं सप्रणामं राज्यस्वीकारप्रार्थना ॥ २ ॥ रामेण भरतं प्रति पितृवाक्यपरिपालनस्योपायमावश्यकर्तव्यत्वसमर्थनपूर्वकं तत्र भागद्वयपरिकल्पनेन स्वैनवनवासरूपस्वभागपरिग्रहणदृष्टान्तीकरणेन राज्यपरिपालनरूपतदीयभागपरिग्रहणचोदना ॥ ३ ॥

तं तु रामः समाज्ञाय भ्रातरं गुरुवत्सलम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १ ॥

किमेतदिच्छेयमहं श्रोतुं प्रव्याहृतं त्वया ॥ यस्मात्त्वमागतो देशमिमं चीरजटाजिनी ॥ २ ॥

किं निमित्तमिमं देशं कृष्णाजिनजटाधरः ॥ हित्वा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

इत्युक्तः कैकेयीपुत्रः काकुत्स्थेन महात्मना ॥ प्रगृह्य बलवद्भूयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥

आर्यं तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः ॥ ५ ॥

स्त्रिया नियुक्तः कैकेय्या मम मात्रा परन्तप ॥ चकार सुमहत्पापमिदमात्मयशोहरम् ॥ ६ ॥

सा राज्यफलमप्राप्य विधवा शोककशिता ॥ पतिष्यति महाघोरे निरर्थे जननी मम ॥ ७ ॥

तस्य मे दासभूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ अभिषिञ्चस्व चाद्यैव राज्येन मघवानिव ॥ ८ ॥

वदोवाक्यालंकारे ॥ ३१—३२ ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने
अयोध्याकाण्डव्याख्याने त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

अथरामभरतयोरुक्तिप्रत्युत्तीचतुरुत्तरशततमे—
तं त्वित्यादिना । गुरुवत्सलं गुरौस्वस्मिन् भक्तं । समा-
ज्ञाय ज्ञात्वा प्राप्ताराज्यपरित्यागेन जटावत्कलधारणा-
दिना च स्वस्मिन्भक्तियुक्तं ज्ञात्वेत्यर्थः । समाश्वास्येति
पाठे प्रियवचनादिभिः सम्यगाश्वास्येत्यर्थः ॥ १ ॥
यस्मात्कारणात् त्वं चीरजटाजिनीसन् इमं देशमागतः

एतत् एतत्कारणं किं । अहं त्वया प्रव्याहृतं श्रोतुमिच्छेयं
श्रोतुमिच्छामि न तु ऊहेयेति भावः ॥ २ ॥ एवमुक्तेऽपि
शोकेन तूष्णीं स्थितं पुनः पृच्छति—किं निमित्तमित्यादि-
श्लोकद्वयेन । काकुत्स्थेन बलवत्प्रगृह्य गाढं परिष्वज्य
तत्सर्वं वक्तुमर्हसीति भूय उक्तः कैकेयीपुत्रः प्राञ्जलिर्वा-
क्यमब्रवीदित्यन्वयः ॥ ३—४ ॥ सुदुष्करं कर्म कृत्वा
ज्येष्ठार्हं राज्यं स्त्रीनियोगात्कनिष्ठसात्कृत्येत्यर्थः । आर्यं
त्वं परित्यज्य विवास्य ॥ ५ ॥ सुमहत्पापं सुपुत्रस्य
वने प्रव्राजनरूपं ॥ ६ ॥ सा एवं रूपपापप्रेरणकर्त्री
॥ ७ ॥ तस्य कैकेयीसंबन्धात्प्राप्तापवादस्येत्यर्थः ।

ति० त्रयोऽग्रयः शत्रुघ्नस्याप्राधान्येन परिहरणात् ॥ स० लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरेकोदरजलाच्छत्रुघ्नस्य पृथगुक्तिः ॥ ३२ ॥
इति त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

ति० एवं क्वचित्प्रश्नानन्तरं स्वराजलाभावं सूचयितुं तदुत्तरमग्र्यच्छन्तं भरतं प्रति रामेणागमनप्रयोजनप्रश्नः तं त्विति । समा-
ज्ञाय कुशलप्रश्नव्याजेन सर्वधर्माञ्ज्ञापयित्वा ॥ १ ॥ ति० पूर्वपृष्ठमेवार्थं क्रतुतेऽभूतिपतेत्येवं रूपं भक्त्यन्तरेण पुनः पृष्ठं ज्ञात्वा तदुत्तरमा-
ह—आर्येति । परित्यज्य अस्मान्सर्वानिमंचलोकमिति शेषः । आर्यं परित्यज्येति पाठे विवास्येत्यर्थः । स० पुत्रशोकाभिपीडितः पुत्रो-
वनंगत इति शोकेनाभिपीडितः । शि० हे आर्य स्त्रिया मत्पत्न्या । प्रार्थितयेति शेषः । मम मात्रा कैकेय्या नियुक्तः प्रार्थितः ।
तातः सुदुष्करं कर्म कृत्वा लां प्रव्राज्येत्यर्थः । परित्यज्य प्रकटायो ध्यामिति शेषः । स्वर्गं अप्रकटसाकेतंगतः । अतस्सा कैकेयी इदं मह-
त्पापं चकार । स्त्रिया प्रार्थितयेत्यनेन मन्थरामाण्डव्योरतिप्रीतिस्सूचिता । तेन माण्डवीकर्तृकमेवेदं सर्वमिति सूचितं । श्लोकद्वयमे-
कान्वयि ॥ ५ ॥ ति० सुमहदिति पाठे सेत्यध्याहारः ॥ ६ ॥ शि० नरके नरोच्चारितनिन्दाशब्दे । पतिष्यति अपतत् ।
लडुपात्तभविष्यत्वस्याविवक्षा ॥ ७ ॥ ति० एवं पितृमरणश्रुतेतदुचितकृत्येकृतेततः परं यद्वक्तव्यं तत्संक्षेपेणाधुनैव ब्रूते भरतः—तस्यम-

[पा०] १ क. ग. च. सुहृद्भिस्तु. २ ड. छ. झ. ट. विरेजिरेऽध्वरे. ३ अयं सर्गः ड. च. झ. ज. ट. पुस्तकेषु १०१ तमस
गैतया दृश्यते. ४ ग. घ. समाश्वास्य. ५ घ. च. ज. भरतं. ६ ख. ग. जटाधरः. ज. जटाजिनः. ७ ख. ग. ड. छ.—ट. यन्निमित्तं.
८ ग. छ. झ. ट. आर्यतातः. ९ ड. ट. सामहत्. १० क. ग. च. छ. झ. ज. ट. नरके. ११ ख. राज्यस्मिन्ममराधव.

इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः ॥ त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥
 तदानुपूर्व्या युक्तं च युक्तं चात्मनि मानद ॥ राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान्सुहृदः कुरु ॥ १० ॥
 भवत्वविधवा भूमिः समग्रा पतिना त्वया ॥ शशिना विमलेनेव शारदी रजनी यथा ॥ ११ ॥
 एभिश्च सचिवैः सार्धं शिरसा याचितो मया ॥ भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥
 तदिदं शाश्वतं पित्र्यं सर्वं प्रकृतिमण्डलम् ॥ पूजितं पुरुषव्याघ्र नातिक्रमितुमर्हसि ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा महाबाहुः सबाष्पः कैकयीसुतः ॥ रामस्य शिरसा पादौ जग्राह विधिं वत्पुनः ॥ १४ ॥
 तं मत्तमिव मातङ्गं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ॥ भ्रातरं भरतं रामः परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः ॥ राज्यहेतोः कथं पापमाचरेच्चद्विधो जनः ॥ १६ ॥
 न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममप्यरिसूदन ॥ न चापि जननीं बाल्यात्त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥
 कामकारो महाप्राज्ञ गुरुणां सर्वदाऽनघ ॥ उपपन्नेषु दारेषु पुत्रेषु च विधीयते ॥ १८ ॥
 वयमस्य यथा लोके संख्याताः सौम्य साधुभिः ॥ भार्याः पुत्राश्च शिष्याश्च त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥
 वने वा चीरवसनं सौम्य कृष्णाजिनाम्बरम् ॥ राज्ये वाऽपि महाराजो मां वासयितुमीश्वरः ॥ २० ॥

राज्येन हेतुना ॥ ८—९ ॥ आनुपूर्व्यायुक्तं ज्येष्ठानुक्रमेणसंगतं । आत्मनियुक्तं च भरणसमर्थत्वव्येवप्राप्तं ॥ १० ॥ पतिनेति नाभावार्थः । रजनीयथा रजनी-
 व । भूमिः शशिनेवत्वया अविधवाभवतु ॥ ११ ॥ एभिः
 ममैकस्यशोकाश्रुपातमसहमानः कथमेषामश्रूणिस-
 हिष्य तद्वृत्तिमत्वायुद्धायसंनद्धैरिवरथगजतुरगपदा-
 तिभिः सार्धमागतोस्मि । सचिवैः ममाहियाचनमुपे-
 क्ष्यं अस्मद्राज्यनिर्वाहकैः पूजनीयैः सचिवैर्याचितं तवा-
 नतिक्रमणीयं हि । याचितः ममाग्रतः स्थितिरेवालंतव
 कार्यकरणाय किंपुनर्याचनेपिकृते । शिरसायाचितः
 शिरसायाचतस्तस्यवचनं न कृतं मयेति खलु तव हृदयम-
 नुशेते । मया एतावत्पर्यन्तं त्वमेव मां याचित्वा मम मनो-
 रथं पूरितवानसि । भ्रातुः किमर्थं याचितव्यंतवानुजो
 नभवामि किं । शिष्यस्य अनुजो भूत्वा भवता सह किमं-
 शभाकृतिष्ठां मन्त्रसंबन्धोपित्वत्तः खलु । दासस्य
 शिष्यो भूत्वा क्रयविक्रयाहो न भवामि किं । अतः प्रसादं

कर्तुमर्हसि उक्तैरमोचैः हेतुभिर्ममयाच्चांसफलांकुरुष्व
 ॥ १२ ॥ एभिश्च सचिवैरित्यस्य विवक्षितं दर्शयति—
 तदिति । तत् पुरवर्तनदशायामसन्निहितं । इदं इदा-
 नींसन्निहितं । शाश्वतं सनातनं परम्पराप्राप्तमिति या-
 वत् । पूजितं पूजार्हं । प्रकृतीनामन्त्रिभृतीनामण्डलं
 समूहं । नातिक्रमितुमर्हसि तद्वचनं नातिक्रमणीयमि-
 त्यर्थः ॥ १३ ॥ महाबाहुः प्रसारितबाहुरितियावत् ।
 कैकयीसुतः मातुर्दोषादियमवस्थेति भावः । पुनरिति
 पूर्वयाचितवान् ततः शरणागतिमकरोदित्यर्थः ॥ १४—
 १५ ॥ कुलीनः महाकुलप्रसूतः । सत्त्वसंपन्नः
 सत्त्वगुणसंपन्नः । पापं ज्येष्ठविषयप्रातिकूल्यरूपं
 ॥ १६ ॥ बाल्यात् अज्ञानादित्यर्थः ॥ १७ ॥ काम-
 कारः स्वच्छन्दकरणं । उपपन्नेषु शिष्यदासादिषु
 ॥ १८ ॥ लोके भार्यादयः साधुभिर्भार्यासंख्याताः
 नियाम्यत्वेन परिगणिताः । वयमपि तथादशरथस्येति
 त्वं ज्ञातुमर्हसि । अनुनिरर्थकः ॥ १९ ॥ चीरदुमवल्क-

इति । स० मे मयि ॥ ८ ॥ स० प्रकृतयः सप्तप्रधानपुरुषाः ॥ ९ ॥ ति० यतश्च त्वं आनुपूर्व्या ज्येष्ठत्वलक्षणया । युक्तः
 यतश्च आत्मनि लयि । अभिषेचनं युक्तं । तस्माद्धर्मेण राज्यं प्राप्नुहि ॥ १० ॥ स० भूमिः अविधवा यथा सम्यक् भवतु ।
 पतिनेत्यर्थः । लाक्षणिको वा पतिशब्दः । शारदी शरत्कालसंबन्धनी रजनी । शशिनेव । यथेत्यस्य सम्यगित्यर्थकलंतु “निवृत्ति-
 मार्गः कथित आदौ भगवता यथा” इति यथेति सुधोक्तैर्ज्ञेयं ॥ यद्वा शशिनो निष्कलङ्कत्वरूपविमलत्वस्याप्यभावात्संपूर्णकलत्वेन विमलव-
 द्दिव्यमानेन शशिनारजनीयथा तथेत्यर्थः ॥ ११ ॥ शि० यदि त्वत्सदृशो नाचरेत्तर्हि त्वं नाचरेदिति किं वक्तव्यमिति काव्यार्थपत्तिरलङ्कारो
 ध्वनितः । एतेन लयिराज्याकाङ्क्षानास्तीत्यस्माभिर्ज्ञातमितिसूचितं ॥ १६ ॥ ती० गुरुणां महतां । उपपन्नेषु युक्तेषु । संमतेष्वि-
 त्यर्थः । महान्तोऽप्यभिमतदारादिषु ज्ञेहं कुर्वन्तीति भावः । ति० गुरुणां पित्रादीनां । कामकारः स्वच्छन्दाचरणमित्यर्थः । स्वेच्छा-
 [पा०] १ ड. ट. तथा. २ ड. छ. झ. ज. ट. युक्तश्च. ३ क. ड. च. छ. झ. ट. सचिवमण्डलं. ४ क. ड. च. छ.
 झ. ज. ट. भरतः पुनः. ५ ड. सत्यसंकल्पः. ६ क. ड. च. छ. झ. ज. माचरेन्मद्विधो. ७ क. तव. ८ ख. ग. ज. सर्वथा.
 ९ ख. भार्यापुत्रश्च शिष्यश्च. १० क.—उ. त्वमपि. ११ ज. सौम्यवसनं चीरकृष्णा. १२ क. चापि. १३ ग. महाबाहो.

यावत्पितरि धर्मज्ञे गौरवं लोकसत्कृतम् ॥ तावद्धर्मभृतांश्रेष्ठ जनन्यामपि गौरवम् ॥ २१ ॥
 एताभ्यां धर्मशीलाभ्यां वनं गच्छेति राघव ॥ मातापितृभ्यामुक्तोऽहं कथमन्यत्समाचरे ॥ २२ ॥
 त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं लोकसत्कृतम् ॥ वस्तव्यं दण्डकारण्ये मया वल्कलवाससा ॥ २३ ॥
 एवं कृत्वा महाराजो विभागं लोकसंनिधौ ॥ व्यादिश्य च महामतेजा दिवं दशरथो गतः ॥ २४ ॥
 स च प्रमाणं धर्मात्मा राजा लोकगुरुस्तव ॥ पित्रा दत्तं यथा भागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ २५ ॥
 चतुर्दशसमाः सौम्य दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ उपभोक्ष्ये त्वंहं दत्तं भागं पित्रा महात्मना ॥ २६ ॥
 यदब्रवीन्मां नरलोकसत्कृतः पिता महात्मा विबुधाधिपोपमः ॥
 तदेव मन्ये परमात्मनो हितं न सर्वलोकेश्वरभावमप्यहम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुरश्रशततमः सर्गः ॥१०४॥

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

भरतेनरामं प्रतिपिशास्त्रसौराज्यदाने पिकैकेय्यनुसत्यास्वेन तस्मै राज्यादानोक्तिपूर्वकं तस्वीकारप्रार्थना ॥ १ ॥ रामेण स्ववन-
 गसनत्यात्महेतु कत्वज्ञानेन दूयमानं भरतं प्रतिशास्त्रार्थोपन्यासे न समाश्वासनपूर्वकं राज्यापालनचोदना ॥ २ ॥

ततः पुरुषसिंहानां वृत्तानां तैः सुहृद्गणैः ॥ शोचतामेव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्तत ॥ १ ॥

लवसनमुत्तरीयं यस्य तत् । कृष्णाजिनं अम्बरं अधराम्बरं
 यस्य तत् । ईश्वरः नियन्ता ॥ २० ॥ पितरि यावत्
 यत्परिमाणं गौरवं । जनन्यामपि तावत् तत्परिमा-
 णं गौरवं कर्तव्यमिति शेषः । यत्तच्छब्दाभ्यां “यत्त-
 द्देतेभ्यः परिमाणेन वतु” इति वतुप् ॥ २१ ॥ फलित-
 माह—एताभ्यामिति । समाचरे समाचरामि कथं
 समाचराणीत्यर्थः ॥ २२—२४ ॥ पित्रा दत्तं भागं
 यथा यथावत् । उपभोक्तुमित्यन्वयः ॥ २५—२६ ॥

परमात्मनो हितं आत्मनः परं हितं ॥ २७ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीता-
 म्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुरश्रशत-
 तमः सर्गः ॥ १०४ ॥

अथ पुनर्भरतस्य कैकेयीनिबन्धकृतपितृनियोगपरि-
 हारोचितवचनपूर्वकं प्रार्थनं रामस्य च तत्समाश्वासनं त-
 त्वोपदेशेनेत्येतत्पञ्चोत्तरशततमे—ततः पुरुषसिंहाना-

वियोजनमितियावत् ॥ १८ ॥ स० एवं विभागं तद्बोधकवाक्यं ॥ २४ ॥ ति० यथा भागं पितृकृतिपतचतुर्दशवर्षपर्यन्तं । अनेन
 तदनन्तरमहं बोधायामीति सूचितं । मात्रापि चतुर्दशवर्षपर्यन्तं वनवास एव वृत्तः न तु सर्वथा मेराज्यत्यागः पित्रापि तावदेवानुमतमि-
 ति भावः ॥ २५ ॥ ती० ननु “आर्यतातः परित्यज्य कृत्वा कर्मसुदुष्करम् । गतस्त्वं महाबाहुः पुत्रशोकं अभिपीडितः” इति “इमां प्रकृ-
 तयस्सर्वा विधवा मातरश्च याः । त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः” इति भरतेनोक्ते रामस्तदानीमशोकं स्तुद्धुल्याभिषेकप्रत्याख्यानमेव किमिति कृ-
 तवान् । नैष दोषः तस्मिन् भरतवाक्यप्रबन्धे पितृमरणमानुषज्जित्वेनोक्तं प्राधान्येन राज्यस्वीकरणमेवोच्यते । अतो रामस्तदेवं मन्यते
 पिता पुत्रशोकेन मृतकल्पो न पुनर्जीविष्यतीति मृत इत्युच्यते । मातरश्च विधवा कल्पा इति विधवा इत्युच्यन्ते । अनेन ममाभिषेकवच-
 नमेव प्राधान्येनोच्यत इत्यशोचन्नभिषेकप्रत्याख्यानं कृतवान् । स्ववाक्येपि पितृमरणानुवादस्य चायमेव परिहारः ॥ ति० पिता महात्मा
 ब्रह्मणा तुल्यः । अव्ययं सर्वलोकेश्वरत्वं ब्रह्मत्वं पित्र ननु मतमिति शेषः । न हितमित्यन्वयः । ननु पितृमरणश्रवणोत्तरं शोकमुल्लङ्घ्या-
 भिषेकप्रत्याख्यानमेव कृत इति चेच्छृणु । भरतस्याभिषेककरणप्रत्याशवारणाय कैकेया लोकानां चान्यथा संभावना वारणाय शोककाले-
 मिधैर्यमवलम्ब्य तत्करणं शोककाले व्येवं धैर्यं कर्तव्यमिति लोकोपदेशायेति मम प्रतिभाति ॥ कतक० गतस्त्वं गमिति भरतेनोक्ते पितृमर-
 णोचितसर्वकार्यकरणे कृते भरतः “तस्य मे” इत्याद्युक्तवान् । कविस्तु संक्षेपेणादायुक्त्वाऽप्रेविस्तरणवदतीति प्रायः कवेस्त्वभावः ॥ २७ ॥
 इति चतुरश्रशततमस्सर्गः ॥ १०४ ॥

शि० शोचतां रामानयनोपायं चिन्तयतामित्यर्थः ॥ १ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड. छ. झ. ज. ट. धर्मज्ञ. २ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. सत्कृते. ३ ड. च. छ. झ.
 ज. ट. कृतां. ४ ड. संमतं. ५ ख. ग. ड. छ. झ. ट. एवमुक्त्वा. ६ ग. महाभागो. ७ क. च. ज. महाभागो दिवं. ८ क.
 धर्मज्ञ. ९ ट. चयदत्तं. ग. तुतदत्तं. ख. तुमेदत्तं. १० घ. पित्रा भागं. ११ ग. चिरमात्मनो. १२ ड. झ. ट. मय्ययं.

रजन्यां सुप्रभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्गताः ॥ मन्दाकिन्यां हुतं जप्यं कृत्वा राममुपागमन् ॥ २ ॥
 तूष्णीं ते समुपासीना न कश्चित्किंचिदब्रवीत् ॥ भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 सान्त्विता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ॥ तद्दामि तवैवाहं बुद्धश्च राज्यमकण्टकम् ॥ ४ ॥
 महतेवाऽम्बुवेगेन भिन्नः सेतुर्जलागमे ॥ दुरावारं त्वदन्येन राज्यखण्डमिदं महत् ॥ ५ ॥
 गतिं खर इवाश्वस्य ताक्ष्यस्येव पतत्रिणः ॥ अनुगन्तुं न शक्तिर्मे गतिं तव महीपते ॥ ६ ॥
 सुजीवं नित्यशस्तस्य यः परैरुपजीव्यते ॥ राम तेन तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति ॥ ७ ॥
 यैथा तु रोपितो वृक्षः पुरुषेण विवर्धितः ॥ इवकेन दुरारोहो रूढस्कन्धो महाद्रुमः ॥ ८ ॥
 स यैथा पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्शयेत् ॥ स तां नानुभवेत्प्रीतिं यस्य हेतोः प्ररोपितः ॥ ९ ॥

मित्यादि ॥ १ ॥ हुतं होमं ॥ २—३ ॥ दत्तमन्यथ-
 यितुमशक्तोहमितिरामोवदेदिति मत्वा तस्य परिहारानु-
 गुणं वचनमाह—सान्त्वितेति । ममेयं मामिका शैषि-
 कोण । “ तवकममकावेकवचने ” इत्यण् । सन्नियो-
 गेनास्मच्छब्दस्य ममकादेशः आदिवृद्धिश्च । “प्रत्यय-
 स्यात्—” इत्यत्र मामकनरकयोरुपसंख्यानात्कारा-
 त्पूर्वस्याकारस्यङ्कारः । मातृविरोधे नस्वीकुर्यादिति म-
 त्वाह—सान्त्वितेति । दत्तस्यान्यथाकरणमनुचितमि-
 तिरामोवदेदिति परिहरति—दत्तमिति । त्रय एवाध-
 ना इति न्यायेन दासस्य स्वं दीयमिति ददामीत्यर्थः
 ॥ ४ ॥ त्वमेव राज्ञ्यं श्रेयाशङ्काह—महतेति ।
 जलागमेति । जलागमे वर्षाकाले । दुरावारं आव-
 रीतुमशक्यं । राज्यखण्डं नवखण्डेषु भरतखण्डाख्यं
 राज्यं कोसलराज्यखण्डं वा ॥ ५ ॥ राज्यस्य दुरावार-
 त्वमुक्त्वा स्वस्याशक्तिमाह—गतिमिति । खरेत्यविभ-
 क्तिकनिर्देशः खरस्येत्यर्थः । प्रकृतिभावार्थः । पत-
 त्रिणः पक्षिमात्रस्य । अश्वस्य गतिमनुगन्तुं खरस्य यथा
 नशक्तिः गरुडस्य गतिमनुगन्तुं केवलपक्षिणो यथा च श-

क्तिर्नास्ति तथेत्यर्थः ॥ ६ ॥ तव शक्तिर्नास्ति चेदन्यः
 कश्चिद्राज्यं रक्षत्वित्यत्राह—सुजीवमिति । नित्यशः
 नित्यं ॥ ७ ॥ उचितं च त्वद्रक्षणमेवेत्याह—यथेत्यादि-
 ना । श्लोकत्रयमेकान्वयं । यथात्विति निपातसमुदायो य
 मुदाहरणोपक्रमद्योतनार्थः । केनचित्पुरुषेण रोपितः
 बीजावापेनोत्पादितः यो वृक्षः पुत्रः संवर्धितः । ह्रस्व-
 केन वामनेन । दुरारोहः क्रमेण रूढस्कन्धः ।
 महाद्रुमो जातः स यथा पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्श-
 येत् सरोपयिता यस्य फलस्य हेतोः हेतुना । तं वृक्षं रो-
 पितवान् तां फलविषयिणीं । प्रीतिं नानुभवेत् ।
 विनयेन प्रत्येकं वक्तुमशक्तः समुदायरूपेण दर्शयति । भ-
 र्तात्वमस्मान्भृत्यान् नशाधि यदि एषोपमेति एषा
 पूर्वोक्तमर्थं जातमुपमा । उपमाशब्दापेक्षया स्त्रीलिङ्गत्वं ।
 रोपयिता अभिवृद्धो वृक्षः पुष्पदर्शनं फलदर्शनं चोपमे-
 त्यर्थः । तमर्थमुपमेयमर्थं जातं वेत्तुमर्हसि भावज्ञानकु-
 शलः खल्वसीत्यर्थः । रोपयितुं दर्शय उपमेयः । वर्धितः
 महावृक्षस्य भवान् पुष्पदर्शनस्याभिषेचनौ मुख्यं फला-
 ननु भवस्य भवतो राज्यापरिपालनमित्येतत्सर्वलं जाना-

ति० मन्दाकिन्यां तत्तीरे । ति० द्वारमिति पाठे उज्ज्वारमित्यर्थ इति केचित् । तत्र उत्तरसर्गे मन्दाकिनीतीरे राममुवाचेत्युक्तैः । त-
 स्माद्राममिति पाठेरामाधिष्ठितनदीमित्यर्थ उचितः ॥ २ ॥ ति० माता कैकेयी प्रथमं राज्ञा राज्यदानेन सान्त्विता कृताश्वासा । अनन्तरं
 या ममेदं राज्यं दत्तं तद्वाज्यमकण्टकं उक्तप्रकारेण पितृवचनस्यापि परिपालनात्प्रत्युहंरहितं ॥ ४ ॥ ति० अश्वगतिमनुगन्तुं खरो यथानशक्तः
 ताक्ष्यगल्यनुगमने यथेतरपक्षिणो नशक्ताः तथा तव गतित्वं दीयां राज्यपालनशक्तिमनुगन्तुं मे नशक्तिः इव शब्दो यथार्थः । निपातानामनेका-
 र्थत्वात् । ति० तव गतिसामर्थ्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ति० यः परैर्नित्यश उपजीव्यते तस्य सुजीवं शोभनं जीवनमित्यर्थः । भावघञन्तं क्लीबम-
 पिकचित् । “घञजपाः पुंसि” इति तु प्रायिकमिति बोध्यं । तस्येत्यर्थे तेनेत्याष । दुर्जीवं दुःखं जीवनं । तस्मात्तव राज्यकरणमेवोचितमिति
 भावः । स० यः परैरुपजीव्यते तस्य जीवं सुजीवं । दुर्जीवं । “ईषदुस्सुषु—” इत्यादिना खल्व् । तादृशं दुर्जीवं ते तव ननु मांभूत् ॥ ७ ॥
 ती० लोकरक्षणार्थं दशरथेनोत्पाद्य वर्धितस्तस्य कलसद्गुणसंयुक्तं यदि लोकरक्षणं न कुर्यात्तदा तस्य लोकस्य दशरथस्य बलवान् प्रयोज-
 नमित्यस्योपदेशमुखेन फलदर्शनं वृक्षौपम्यमाह—यथात्वित्यादि श्लोकत्रयेण ॥ ८ ॥ ति० प्रभावितः उत्पादितः । यत्र रक्षण-

[पा०] १ ड. ज. भिन्नसेतुः. २ क. घ. च. ज. तस्य. ३ ड. यथा लारोपितो. ४ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. यदा.
 ५ क. ग. घ. ज. झ. ज. प्रभावितः. ख. सरोपितः.

एषोपमा महाबाहो तमर्थं वेत्तुमर्हसि ॥ यदि त्वमस्मान्बृषभो भर्ता भृत्यान् शधि हि ॥ १० ॥
 श्रेणयस्त्वां महाराज पश्यन्त्वध्याश्च सर्वशः ॥ प्रतपन्तमिवादित्यं राज्ये स्थितमरिंदमम् ॥ ११ ॥
 तैवाऽनुयाने काकुत्स्थ मत्ता नर्दन्तु कुञ्जराः ॥ अन्तःपुरगतां नार्यो नन्दन्तु सुसमाहिताः ॥ १२ ॥
 तस्य साध्वित्यमन्यन्त नागरा विविधा जनाः ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा रामं प्रत्यनुयाचतः ॥ १३ ॥
 तमेवं दुःखितं प्रेक्ष्य विलपन्तं यशस्विनम् ॥ रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासयदात्मवान् ॥ १४ ॥
 नात्मनः कामकारोस्ति पुरुषोऽयमनीश्वरः ॥ इतश्चेतरतश्चैनं कृतान्तः परिकर्षति ॥ १५ ॥
 सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ॥ संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥ १६ ॥
 यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयम् ॥ एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ १७ ॥
 यथाऽगारं दृढस्थूणं जीर्णं भूत्वाऽवसीदति ॥ तथैव सीदन्ति नरा जराभृत्युवशंगताः ॥ १८ ॥

सीत्यर्थः । एतत्सर्वं महाबाहोइत्यनेन सूचितम् ॥ ८ — १० ॥ श्रेणयः पौरश्रेणयः । अध्याः प्रधानाः ॥ ११—१३ ॥ दुःखितं स्वप्रार्थनानङ्गीकारेण दुःखितं । विलपन्तं ममहेतोरायं विवासनं पितुर्मरणमित्यादि जातमिति प्रलपन्तं । कृतात्मा सुशिक्षितबुद्धिः धैर्यवान्वा ॥ १४ ॥ कैकेयीप्रेरितो राजा भवान्श्च नमद्वनवासहेतुः किन्तु दैवमेवेतितत्त्वदृष्ट्या भरतं दुःखान्निवर्तयितुमुपक्रमते—नात्मन इत्यादि । आत्मनः पुरुषस्य । कामकारः ऐच्छिकव्यापारो नास्ति । यतोयं पुरुषः अनीश्वरः अस्वतन्त्र इत्यर्थः । इतश्च एतस्माद्देशादेशान्तरं । इतरतः अन्यदेशाच्च एनं देशं कृतान्तः स्वतश्च दैवमेव परिकर्षति आकर्षति । “ दैवे कृतान्तः सिद्धान्तेयमाकुशलकर्मणोः ” इति वैजयन्ती । यथोक्तं भगवता गीताचार्येण “ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि ब्रह्मा निमायया ” इति ॥ १५ ॥ अपरिहरणीयवस्तुस्वभावपर्यालोचनायां पितृमरणेनापिशोकस्यावकाशो नास्तीत्यमुमर्थमाह

—सर्वइति । निचयाः धनसंचयाः सर्वे बहुशः संपादिता अपि क्षयान्ताः क्षयपर्यवसायिनः । चोरेण कामेन राज्ञा वा नश्यन्तीत्यर्थः । समुच्छ्रयाः अत्यन्तसमुन्नता अपि । पतनान्ताः अत्युन्नतपदस्थिता ब्रह्मेन्द्रादयोपि स्वस्वाधिकारसमाप्तिदशायां तत्पदभ्रंशपर्यवसायिन इति यावत् । संयोगाः पुत्रमित्रकलत्रादिसंबन्धा अपि । विप्रयोगान्ताः विरहपर्यवसायिनः । जीवितं च उत्कृष्टजीवनमपि । मरणान्तं अपरिहार्यमरणाधीनभङ्गशालीत्यर्थः । पितृमरणशोकैर्नैव मुच्यते भरतेनेत्यारोप्य तदपनोदनं कृतमस्मिन् श्लोके पादत्रयोक्तार्थत्रयं दृष्टान्तार्थं । तुरीयपादश्च दार्ष्टान्तिकं दशरथमरणमभिप्रैति । अतः अपरिहार्यकालकृतत्वात् पितृमरणमपि न शोचनीयमिति भावः ॥ १६ ॥ प्रथमश्लोके वनगमनं नमया स्वतन्त्रेण कृतमपि त्वीश्वरकृतमित्युक्तं । द्वितीयश्लोके दशरथमरणं च कालकृतमतस्तत्रापि न शोचनीयमित्युक्तं । अथ द्वितीयश्लोकोक्तं सदृष्टान्तं प्रपञ्च-

काले । शि० यस्य हेतोः प्ररोपितः तस्याभावादिति शेषः ॥ ९ ॥ वृषभः सर्वश्रेष्ठः भर्ता त्वं अस्मान्भृत्यान् शधि तदा एषा तवोपमा । तत्तस्माद्देतोः तदर्थं राज्यरूपार्थं । वेत्तुं लब्धुं । अर्हसि “ वृषभः श्रेष्ठवृषयोः ” इति मेदिनी ॥ १० ॥ स० श्रेणयः नानाजनसंघाः ॥ ११ ॥ ति० तस्य वचः साध्विति अनुमन्यन्ते तियोजना । अन्वमन्यन्तेत्यर्थः ॥ १३ ॥ शि० कृतात्मा कृतः आत्मा वनगमनाय प्रयत्नेन सरामः ॥ १४ ॥ स० कृतान्तो दैवं । इतः एतल्लोकाद्देहाद्वा । इतरतः लोकान्तरादपि परिकर्षति कर्मफलमनुभावयति ॥ १५ ॥ शि० मुख्यं दुःखं मरणदुःखमिति तत्सर्वप्रतिक्रियाविचारणीयेति बोधयन्नाह—यथेति । यथा पक्वानां फलानां तालादिजन्यानां पतनादन्यत्र अन्यस्मिन्काले भयं काकादिपक्षिभक्षणाभीतिर्नास्ति । तथा जातस्य नरस्य मरणात् मर्त्यलोकादन्यत्र भयं नास्ति । एतेन मर्त्यलोकादन्यत्र नयनेयत्नः कर्तव्य इति सूचितम् । स० मरणादन्यत्र अन्यस्मान्भयं ॥ १७ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. ज. ट. तदर्थं. २ क. ख. ड.—ट. यत्र. ३ च. ज. भृत्यान्भर्तान्. क. भृत्यान्भक्तान्. ४ ग. छ. झ. ट. राज्यस्थित. ५ ड. तातानु. छ. झ. तवानु. ६ च. ज. चरा. ७ ड. च. छ. झ. ज. ट. साध्वनुमन्यन्त. ८ घ. वीक्ष्य. ९ ड. छ. झ. ट. कामकारोहि. १० घ. मरणान्तं. ११ ग. ड. छ. झ. ट. भूलोप. १२ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. तथाव.

अत्येति रजनी या तु सा न प्रतिनिवर्तते ॥ यात्येव यमुना पूर्णा समुद्रमुदकाकुलम् ॥ १९ ॥
 अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ आयुषि क्षपयन्त्याशु ग्रीष्मे जलमिवांशवः ॥ २० ॥
 आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि ॥ आयुस्ते हीयते यस्य स्थितस्य च गतस्य च ॥ २१ ॥
 सहैव मृत्युर्व्रजति सह मृत्युर्निषीदति ॥ गत्वा सुदीर्घमध्वानं सह मृत्युर्निवर्तते ॥ २२ ॥
 गात्रेषु बलयः प्राप्ताः श्वेताश्चैव शिरोरुहाः ॥ जरया पुरुषो जीर्णः किं हि कृत्वा प्रभावयेत् ॥ २३ ॥
 नन्दन्त्युदित आदित्ये नन्दन्त्यस्तमिते रवौ ॥ आत्मनो नावबुध्यन्ते मनुष्या जीवितक्षयम् ॥ २४ ॥
 हृष्यन्त्युत्तुमुखं दृष्ट्वा नवंनवमिहागतम् ॥ ऋतूनां परिवर्तेन प्राणिनां प्राणसंक्षयः ॥ २५ ॥
 यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महार्णवे ॥ समेत्य च व्यपेयातां कालमासाद्य कंचन ॥ २६ ॥
 एवं भार्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च धनानि च ॥ समेत्य व्यवधावन्ति ध्रुवो ह्येषां विनाभवः ॥ २७ ॥
 नात्र कश्चिद्यथाभावं प्राणी समभिवर्तते ॥ तेन तस्मिन्न सामर्थ्यं प्रेतस्यास्त्यनुशोचतः ॥ २८ ॥

यतियथेत्यादिना ॥ १७—१८ ॥ समुद्रस्योदकाकुल-
 त्वविशेषणं यमुनायाः सर्वथाऽनिवर्त्यत्वाय ॥ १९ ॥
 गच्छन्तीतिप्रथमाबहुवचनमहोरात्रविशेषणं । अंशवः
 सूर्यस्येतिशेषः ॥ २० ॥ शोकविषयनिर्धारयति—
 आत्मानमिति । आयुस्ते यतोहीयते अतःपरलोकचि-
 न्तामेवकुर्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ मृत्युःसर्वथादुष्परिहरइ-
 त्याह—सहैवेति ॥ २२ ॥ कालान्तरेतथैवकरिष्या-
 मीत्यत्राह—गात्रेष्वित्यादिना । तस्माद्वाल्यएवआत्म-
 ज्ञानाययतेतेत्युक्तंभवति । किंकिृत्वा पूर्वोक्तोपद्रवपरि-
 हारत्वेनकमुपायंकृत्वा आत्मानं प्रमुंकर्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥
 बाल्येपिपुरुषाणांविवेकोदुर्लभइत्याह—नन्दन्तीत्यादि-
 ना । आदित्येउदितेनन्दन्ति अर्थाज्जनकालोयमागत-
 इति । रवौ अस्तमितेपिनन्दन्ति कामोपभोगकालोय-
 मागतइति । आत्मनोजीवितक्षयंनावबुध्यन्ते सच्छि-
 द्रघटेगृहीतंजलमिवप्रतिक्षणमायुःक्षीयतइतिनजान-

न्ति । जीवितकालएवपरलोकहितंकर्तुंनेच्छन्तीत्यर्थः
 ॥ २४ ॥ तत्तद्वत्तागमं दृष्ट्वा नानाभोगहेतुरितिहृष्य-
 न्ति । प्रत्युतःकृत्वागमोऽनर्थहेतुरित्याह—ऋतूनां
 परिवर्तेनेति ॥ २५ ॥ ऋष्टानांविश्लेषस्यावश्यंभा-
 वित्वात्तदपिनशोचनीयमित्यभिप्रायेणाह—यथाकाष्ठ-
 मितिश्लोकद्वयेन । विनाभवः वियोगः ॥ २६—२७ ॥
 अस्मिंल्लोकेकश्चिदपिप्राणी यथाभावंनसमभिवर्तते य-
 थाभिलाषंबन्धुभिःसहनवर्तते । तेनकारणेन प्रेतस्य
 मृतस्यहेतोः । अनुशोचतः पुरुषस्य तस्मिन् मरणनि-
 वारणे । सामर्थ्यनास्ति । [अस्मिन्ब्रह्मलोकेकश्चिदपि
 ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषुकोपिजन्तुः । यथाभावं यथाभि-
 लाषं । अप्रतिहतसंकल्पतयेत्यर्थः । नसमभिवर्तते ।
 कश्चिदित्यनेन मानुषाद्यपेक्षयाचिरकालवर्तिनां शक्त्य-
 तिश्यभाजामपिब्रह्मादीनामधिकारावसाने मरणं दु-
 र्निवारमेवेत्याशयः । तेन एवमप्रतिहतसंकल्पत्वाभा-

रामानुजीयं । समुद्रंलवणार्णवमितिपाठस्सम्यक् । ति० अतीतरजन्यप्रतिनिवृत्तौदृष्टान्तोयमुनायात्येव नप्रतिनिवर्ततइत्यर्थः ।
 उदकार्णवमित्यत्रोदकपदमधिकं । स० समुद्रंयथाभवतितथा सचिह्नमितितदर्थः । उदकार्णवमितिदध्यादिसमुद्रव्यावृत्त्यर्थः ॥ १९ ॥
 ति० गच्छन्तीतिशत्रन्तं । आशयेइतिपाठेजलाशयइत्यर्थः ॥ २० ॥ ति० आयुस्तु यस्य यस्यकस्यापीत्यर्थः । ती०
 आत्मानमनुशोच नश्वरफलसाधनेषुव्यापृतंत्वामेवानुशोचेत्यर्थः । स० आत्मानमनुशोच आयुर्गच्छतिश्रेयस्साधनंकिमयाकार्यमि-
 तिचिन्तय । शि० स्थितस्य कदाचिदिहलोकेविद्यमानस्य । गतस्य कदाचिदेवलोकेप्राप्तस्यचयस्यप्राकृतजनस्य आयुर्हीयते
 तमात्मानंशरीरिणं । अनुशोच तदुःखनिवर्तकयत्नंकुर्वित्यर्थः । अन्यं प्राकृतविलक्षणं मां । किं किमर्थमनुशोचसि ॥ २१ ॥ ति०
 सहेति । अन्तर्यामिणएवमृत्युरूपत्वात् । अतोपरिहार्यस्सइतिभावः ॥ २२ ॥ स० बलयः जराज्ञापकाङ्गशैथिल्यानि । ति०
 यद्वा किंकृत्वा कमुपायंकृत्वा । एतत्सर्वपरिहारेसमर्थोभवेदित्यर्थः । शि० बलयः जराकृताकारविशेषाः । किंकृत्वाप्रभावयेत् ।
 एतेनास्मत्प्रयत्नमन्तरामृत्युनिवृत्तिर्नभवितेति सूचितं ॥ २३ ॥ ति० आत्ममुखमितिपाठे स्वस्वाभिमुखमृतूनांपरिवर्तदृष्ट्वा हृष्यन्ती-
 त्यर्थः ॥ २५ ॥ ति० अत्र संसारे । कश्चिदपिप्राणी यथाभावं यथाप्राप्तंस्वभावंमृतिजनिर्लक्षणं । नसमतिवर्तते नलङ्घयति ।

[पा०] १ ड. अतीता. २ ड. छ. झ. ज. ट. पूर्ण. ३ घ. ज. समुद्रंलवणार्णवं. क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट.
 समुद्रमुदकार्णवं. ४ छ. झ. ट. आयुस्तु. ५ छ. झ. ट. स्थितस्याथ. ख. ग. स्थितस्यापि. ६ ख. सुदूरं ग. ज. सदीर्घं,
 ७ छ. झ. ट. मितेऽहनि. क. च. ज. मितेऽपिच. ८ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. वसूनि. ९ ड. छ. झ. ट. समतिवर्तते.
 वा. रा. ८२

[पा०] १ झ. पैतृपितामहैः. ड. छ. ज. ट. पितृपैतामहैः. २ घ. धर्मात्माथ. ड. छ. ज. झ. ट. धर्मात्मासु. ३ क. च. ज. सर्वैः. घ. कृत्यैः. ४ ज. स्वर्गदशरथःप्राप्तःपिता. धूतपाषोगतइत्येतदारभ्य सनशोच्यःपितेत्येतत्पूर्वं विद्यमानान्यष्टावर्धानि झ. पुस्तकेनदृश्यन्ते. ट. पुस्तकेतु. भृत्यानांभरणादितिश्लोकवर्जंशिष्टानिषड्वर्धानि नदृश्यन्ते. तत्रापि. भृत्यानांभरणादितिश्लोकस्तु सनशोच्यःपितेत्यनन्तरं सजीर्णमानुषमित्यर्थात्पूर्वंदृश्यते. ५ ख. ग. घ. ज. ज. ट. अर्थदानाच्च. ६ क. ख. ग. च. ज. कर्मभिस्तुशुभैः. ७ क. च. श्वापिसुपुष्कलान्. ८ आयुस्तममित्यर्थं ज. पुस्तकेनदृश्यते. ९ क. ख. ग. ननः. च. ननु. छ. झ. जं. नस. १० ग. छ. झ. जीर्णमानुषं. ११ ग. दैवींश्रुतिं. ख. च. दैवींसिद्धिं. ड. दैवश्रुतिं. १२ ख. घ. तद्विधोमद्विधश्चासि. ग. ड. च. ज. —ट. तद्विधोमद्विधश्चापि. १३ घ. विधाडुःखा. १४ घ. ड. छ. झ. ट. तदा.

सं स्वस्थो भव मा शौचीर्यात्वा चावस तां पुरीम् ॥ तथा पित्रा नियुक्तोसि वशिना वैदतांवर ॥ ४० ॥
 यत्राहमपि तेनैव नियुक्तः पुण्यकर्मणा ॥ तत्रैवाहं करिष्यामि पितुरार्यस्य शासनम् ॥ ४१ ॥
 न मया शासनं तस्य त्यक्तं न्याय्यमरिंदम् ॥ तच्चयाऽपि सदा मान्यं स वै बन्धुः स नः पिता ॥ ४२ ॥
 तद्वचः पितुरेवाहं संमतं धर्मचारिणः ॥ कर्मणा पालयिष्यामि वनवासेन राघव ॥ ४३ ॥
 धार्मिकेणानृशंसेन नरेण गुरुवर्तिना ॥ भवितव्यं नरव्याघ्र परंलोकं जिगीषता ॥ ४४ ॥
 आत्मानमनुतिष्ठ त्वं स्वभावेन नरर्षभ ॥ निशाम्य तु शुभं वृत्तं पितुर्दशरथस्य नः ॥ ४५ ॥
 इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा पितुर्निदेशप्रतिपालनार्थम् ॥
 यवीयसं भ्रातरमर्थवच्च प्रभुर्मुहूर्ताद्विरराम रामः ॥ ४६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

भरतेनरामंप्रतिसहेतूपन्यासंबहुधाराज्यस्वीकारप्रार्थनापूर्वकतेनायोध्यांप्रत्यनागमनेस्वेनापितदगमनेप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥
 रामेणपितृवचनपरिरक्षणदीक्षिततयाभरतप्रार्थनानङ्गीकारेपौरैःकौसल्यादिभिश्चरामंप्रतिप्रार्थना ॥ २ ॥

एवमुक्त्वा तु विरते रामे वचनमर्थवत् ॥ ततो मन्दाकिनीतीरे रामं प्रकृतिवत्सलम् ॥
 उवाच भरतश्चित्रं धार्मिको धार्मिकं वचः ॥ १ ॥
 को हि स्यादीदृशो लोके यादृशस्त्वमरिन्दम् ॥ न त्वां प्रव्यथयेदुःखं प्रीतिर्वा न प्रहर्षयेत् ॥ २ ॥
 संमतश्चासि वृद्धानां तांश्च पृच्छसि संशयान् ॥ ३ ॥
 यथा मृतस्तथा जीवन्त्यथाऽसति तथा सति ॥ यस्यैष बुद्धिलाभः स्यात्परितप्येत केन सः ॥ ४ ॥

नव्यः ॥ ३९ ॥ मद्विवासनंत्वयापिमान्यमित्याह—
 सस्वस्थइत्यादिना । यात्वा गत्वा । तांपुरीं आवस
 अधितिष्ठ ॥ ४० ॥ यत्र वनरूपेस्थाने ॥ ४१—४४ ॥
 स्वभावेनात्मानमनुतिष्ठ राजभावेनभवन्तंयोजयेत्यर्थः ।
 निशाम्य दृष्ट्वा ज्ञात्वेतियावत् ॥ ४५ ॥ यवीयसं
 यवीयांसं ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड-
 व्याख्याने पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

अथरामंप्रतिभरतस्यश्लाघ्यतरोचितोत्तरं षट्शत-
 तमे । अस्मिन्सर्गेऽश्लोकव्याख्यासःसर्गभेदश्चदृश्यते
 तच्छ्रद्धयेक्रमेणव्याक्रियते—एवमुक्त्वात्विति निरुक्त-
 रमुक्तवन्तरामंप्रतिमुखान्तरेणोत्तरस्योच्यमानत्वाच्चि-
 त्रमित्युक्तं ॥ १—२ ॥ वृद्धानां त्रैविद्यवृद्धानां ।
 संमतः सर्वज्ञत्वेनसंमतः । तथापि तान्संशयान्
 पृच्छसीतिसंबन्धः ॥ ३ ॥ पितृवियोगादिजनितदुः-
 खेनमयाकथितमितिहिभवतोक्तंममतादृशदुःखप्रसङ्ग-
 एवनास्तीत्याह—यथामृतइति । मृतः पुरुषोयथाद्वे-

शि० चित्रं अनेकविधयुक्तिविशिष्टं ॥ १ ॥ ति० वृद्धानांसंमतोपि धर्मविषयेरामवदेववर्तितव्यमितिदृष्टान्तभूतोपिलोकम-
 र्यादामनुसरंस्तान् वृद्धान्संशयान् संशयास्पदधर्मान्पृच्छसि । एवंच सर्वज्ञाप्तकामत्वात्वनदुःखमितिभावः ॥ ३ ॥ ति० यथामृत-
 स्तथाजीवन् । अस्ययथाजीवंस्तथामृतइतिवाक्यशेषआर्धिकोयोज्यः । यथा मृतस्यक्तदेहआत्मादेहपुत्रादिभिरसंबन्धस्तथा जीव-
 न्नपितैरसंबन्धः । नित्यशुचिसुखचिदात्मनोनित्याशुचिदुःखजडेनदेहेनतदीयैश्चासंबन्धात् । यथाच जीवन्स्वकर्मानुरूपंसंसारति-
 [पा०] १ ग. तत्स्वस्थो. ख. ज. सुखस्थो. २ क. ख. घ.—ट. शोकोयात्वा. ३ क. ख. ग. ज. ज. चवस. ४ ख.
 पितृनियुक्तोसि. ५ क. ददतां. ६ ख. ट. सलया. ७ ख.—ट. मान्यः. ८ च. छ. झ. ज. ट. चारिणां. ९ ख. घ. गुणवर्तिना.
 १० क. ख. च. लोकजिगीषया. घ. लोकजिगीषुणा. ११ ख. पालनाय. १२ ड. विरतोरामो. १३ ग. च. मरिंदमः. १४ ड.
 छ.—ट. संमतश्चापि.

परावरज्ञो यश्च स्यात्तथा त्वं मनुजाधिप ॥ स एवं व्यसनं प्राप्य न विषीदितुमर्हति ॥ ५ ॥

अमरोपमसत्त्वत्वं महात्मा सत्यसङ्गरः ॥ सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमांश्चासि राघव ॥ ६ ॥

न त्वामेवं गुणैर्युक्तं प्रभवाभवकोविदम् ॥ अविषह्यतमं दुःखमासादयितुमर्हति ॥

[एवमुक्त्वा तु भरतो रामं पुनरथाब्रवीत्] ॥ ७ ॥

प्रोषिते मयि यत्पापं मात्रा मत्कारणात्कृतम् ॥ शुद्रया तदनिष्टं मे प्रसीदतु भवान्मम ॥ ८ ॥

धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि तेनेमां नेह मातरम् ॥ हन्मि तीव्रेण दण्डेन दण्डार्हा पापकारिणीम् ॥ ९ ॥

कथं दशरथाज्जातः शुद्धाभिजनकर्मणः ॥ जानन्धर्ममधर्मिष्ठं कुर्यां कर्म जुगुप्सितम् ॥ १० ॥

गुरुः क्रियावान्बुद्धश्च राजा प्रेतः पितेति च ॥ तातं न परिगर्हेयं दैवतं चेति संसदि ॥ ११ ॥

को हि धर्मार्थयोर्हीनमीदृशं कर्म किल्बिषम् ॥ स्त्रियाः प्रियं चिकीर्षुः सन्कुर्याद्धर्मज्ञ धर्मवित् ॥ १२ ॥

पविष्योनभवति जीवन्नपितथा । यथाअसतितथा सति अविद्यमानेवस्तुनियथारागोनास्ति विद्यमानेवस्तुन्यपितथा । इत्येषबुद्धिालभोयस्य सकेनहेतुनापरितप्येत नकेनापीत्यर्थः । भवदुक्तप्रकारेणममदुःखले-
शोपिनास्तीतिभावः ॥ ४ ॥ किमर्थतर्हिशोकमूलवचनंत्वयोक्तमित्याशङ्क्यभवद्व्यसनासहतयेत्याह—परा-
वरज्ञइति । यः परावरज्ञः त्रिकालज्ञः आत्मानाल-
ज्ञोवा परमात्मजीवात्मस्वरूपज्ञोवा । सः एवंव्यसनं प्राप्यापिव्यथितुंनार्हति तथात्वमपीतिसंबन्धः । अथा-
पितवरज्यभ्रंशवनवासरूपव्यसनंत्वद्विस्त्रेपंचाहंकथं सहेयेतिभावः ॥ ५ ॥ अमरोपमेतिपृथक्पदं । सत्त्वः

सत्त्वगुणसंपन्नः । अर्शआद्यच् । स्वाश्रितानांसत्त्वगुण-
कार्यतत्त्वज्ञानप्रवर्तकत्वाद्वा सत्त्वइत्युच्यते । “ सत्त्व-
स्यैषप्रवर्तकः ” इतिहिश्रुतिः । महात्मा महाधैर्यः ।
अतएव सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः । सर्वज्ञइत्यादिभिः
स्त्रिभिर्भूतवर्तमानभाविष्यवद्वस्तुज्ञानवत्त्वमुक्तं ॥ ६ ॥
प्रभवाभवकोविदं उत्पत्तिविनाशज्ञमित्यर्थः । भूताना-
मितिशेषः । अविषह्यतममपि अस्मदादीनामितिशेषः ।
दुःखं राज्यभ्रंशवनवासादिहेतुकं । नासादयितुमर्हति
नाभिभवितुमर्हति ॥ ७—८ ॥ धर्मबन्धेन धर्मपाशेन
॥ ९ ॥ जुगुप्सितं लोकगर्हितं ॥ १० ॥ क्रियावान् यज्ञा-
दिक्रियावान् । संसदि सभायां ॥ ११ ॥ धर्मार्थयोर्हीनं

तथा मृतोपिस्वर्कमानुरूपपरत्र । किंच यथाजीवन्सर्वैस्संबद्धस्तथा मृतोपि । सर्वात्मत्वादस्य । किंच यथाऽसति अविद्यमाने ।
नरागोजायते तथा सति विद्यमानेपि । रागोनयुक्तः । यथावा सति साधौ । द्वेषोनयुक्तस्तथाऽसति असाधावपि । द्वेषोनयुक्तः ।
किंच यथाऽसतिप्रपञ्चेऽनुरागस्तथा सति ब्रह्मणियुक्तः । किंच सति ब्रह्मणि । तन्निष्ठितस्ययथानबन्धोमुक्तिश्चभवति तथा
लोकसंग्रहार्थमसन्निष्ठस्यापिनबन्धोमुक्तिश्चभवति । यस्य लाटशस्य । एषः उक्तार्थविषयकोबुद्धिालमस्यात्सराजयोगी केनपरित-
प्येत नकेनापिहेतुनेत्यर्थः ॥ १० ॥ यथामृतः लोकान्तरंप्राप्तः । तथाजीवन् इहलोकेस्थितोपि यथा सति सत्पुरुषे । यथापराध-
दण्डः तथा असति असत्पुरुषेपि । यस्यैषबुद्धिालमस्यात्सकेनहेतुनापरितप्येत नकेनापीत्यर्थः ॥ ४ ॥ स० व्यसनंव्यसनावस्थां
प्राप्यापि विषीदितुं विषादंप्राप्तुं । नार्हति । तत्रदृष्टान्तो—यथात्वमिति । विषीदितुमित्यत्रसीदादेशङागमश्चार्थः ॥ ५ ॥
स० अमरोपमसलः देवसमबलः । बुद्धारोहार्थमेतत् । सर्वज्ञः सामान्यज्ञानवान् । सर्वदर्शी सर्वसाक्षी । बुद्धिमान्
सर्वविषयकविशेषज्ञानवान् । मतुपाऽयमर्थोऽभ्यते ॥ ६ ॥ ति० एवंचत्वामेवंविधं यद्यपिदुःखंनपीडयति तथापिमादृशपीडयत्ये-
वेति “स्वस्थोभवमाशोक” इत्यस्योत्तरमेतत्पर्यन्तं ॥ ७ ॥ शि० मात्रा मातृसदृशलेनमाननीययामन्थरया । अयंमातृशब्दआ-
चारकिबन्तप्रकृतिककर्तृकिबन्तः ॥ ८ ॥ शि० धर्मबन्धेन स्त्रीनहन्तव्येतिवचनरूपबन्धनेन । ति० इमां सर्वान्तर्यामिणस्तवद्वेषिणीं
॥ ९ ॥ शि० शुभाभिजनकर्मणः शुभेअभिजनकर्मणीयस्यतस्मात् । ती० अधर्मिष्ठं अधर्मप्रचुरत्वात् । कर्म राज्यापहरणरूप-
मित्यर्थः । स० कर्म मातृहननरूपं ॥ १० ॥ शि० बृद्धः ज्ञानवयोभ्यामधिकः । अतएव गुरुः पूजनीयइत्यर्थः ॥ ११ ॥
एवंगुरुत्वादिहेतुभिर्यद्यप्यहंनपरिगर्हे तथापि वस्तुतोर्गर्ह्यएवेत्याह—कोहीति । धर्मार्थयोर्हीनं ताभ्यांहीनं कामप्रधानं । स०

[पा०] १ ख. घ. च. छ. झ. ट. स्याद्यथा. २ ख. छ. ज. क्षापि. ३ ख. ज. प्रभावाभाव. ४ इदमर्थं क. ख. रा. च. पुस्तकेषुदृश्यते. ५ ड. छ. झ. ट. शुभाभिजन. ६ ड. छ. झ. ट. मधर्मच. ७ ड. ज. झ. स्त्रियाः.

अन्तर्काले हि भूतानि मुह्यन्तीति पुराश्रुतिः ॥ राजैवं कुर्वता लोके प्रत्यक्षं सा श्रुतिः कृता ॥ १३ ॥
 साध्वर्थमभिसन्धाय क्रोधान्मोहाच्च साहसात् ॥ तातस्य यदतिक्रान्तं प्रत्याहरतु तद्भवान् ॥ १४ ॥
 पितुर्हि यदतिक्रान्तं पुत्रो यः साधु मन्यते ॥ तदपत्यं मतं लोके विपरीतमतोऽन्यथा ॥ १५ ॥
 तदपत्यं भवानस्तु मा भवान्दुष्कृतं पितुः ॥ अभिपत्ता कृतं कर्म लोके धीरविगर्हितम् ॥ १६ ॥
 कैकेयीं मां च तातं च सुहृदो बान्धवांश्च नः ॥ पौरजानपदान्सर्वास्त्रातु सर्वमिदं भवान् ॥ १७ ॥
 क चारण्यं क च क्षात्रं क जटाः क च पालनम् ॥ ईदृशं व्याहतं कर्म न भवान्कर्तुमर्हति ॥ १८ ॥
 एष हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिषेचनम् ॥ येन शक्यं महाप्राज्ञ प्रजानां परिपालनम् ॥ १९ ॥
 कश्च प्रत्यक्षमुत्सृज्य संशयस्थमलक्षणम् ॥ आयतिस्यं चरेद्धर्मं क्षत्रवन्धुरनिश्चितम् ॥ २० ॥
 अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि ॥ धर्मेण चतुरो वर्णान्पालयन्क्लेशमाप्नुहि ॥ २१ ॥
 चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमाश्रमम् ॥ ग्राह्यधर्मज्ञ धर्मज्ञास्तं कथं त्यक्तुमर्हसि ॥ २२ ॥

धर्मार्थाभ्यांहीनं कामप्रधानमितियावत् ॥ १२ ॥ अन्त-
 काले विनाशकाले । मुह्यन्ति मोहंप्राप्नुवन्ति विपरी-
 तबुद्धिंप्राप्नुवन्तीतियावत् । पुराश्रुतिः पुरातनीगाथेत्यर्थः
 ॥ १३ ॥ क्रोधात् विषमद्यैवपास्यामीत्युक्तकैकेयीक्रो-
 धात् । मोहात् कैकेयीविषयमोहात् । साहसात् साह-
 सकरणात् अविमृश्यकारित्वादितियावत् । तातस्य
 यदतिक्रान्तं यद्धर्मातिक्रमणं । तत्साध्वर्थमभिसन्धाय
 समीचीनार्थस्मृत्वा । भवान् प्रत्याहरतु निवर्तयतु ॥ १४ ॥
 साधुमन्यते साधुकर्तुमन्यतइत्यर्थः । तदपत्यंमतं पितुर-
 पतनहेतुत्वात्तदेवापत्यत्वेनसंमतं ॥ १५ ॥ तदपत्यंभवा-
 नस्तु तादृशमपत्यमस्तु माऽभिपत्ता प्राप्तुंनार्हतीत्यर्थः
 ॥ १६—१८ ॥ तापसधर्मावलम्बनंक्षत्रियाणामप्य-

स्तीत्याशङ्क्याह—एषहीत्यादिना ॥ १९ ॥ प्रत्यक्षं परि-
 दृश्यमानत्यागभोग्युक्तं । धर्मं परलोकश्रेयःसाधनं
 प्रजापालनरूपधर्मं । उत्सृज्य संशयस्थं अप्रत्यक्षं अङ्ग-
 लोपादिसंभावनयासंशयितफलसिद्धिकमित्यर्थः । अ-
 लक्षणं लक्षणरहितं । क्रियाशक्तिरपूर्ववेतिदुर्निरूपमि-
 त्यर्थः । आयतिस्यं कालान्तरभाविफलं । अनिश्चितं
 क्षत्रियेणप्रथममिदमनुष्ठेयमितिकेनापिप्रमाणेनानिश्चि-
 तं । तापसधर्मं कःक्षत्रियः चरेत् नकोपीत्यर्थः ॥ २० ॥
 अथक्लेशजमेवत्वंधर्मचरितुमिच्छसि तथापिचातुर्वर्ण्य-
 पालनतत्तद्धर्मस्थापनादिक्लेशयुक्तत्वाद्वाज्यपालनमेवाच-
 रेत्याह—अथेति ॥ २१ ॥ सर्वाश्रमधर्मापेक्षयाश्रेष्ठत-
 मोगार्हस्थ्यधर्मः कथंत्यज्यतइत्याह—चतुर्णामिति ॥

धर्मज्ञाः धर्मविदोयेन तस्यसंबुद्धिः । हेधर्मज्ञ कोहिधर्मविदितिवा ॥ १२ ॥ ति० प्रत्यक्षा सत्या ॥ १३ ॥ ति० तातस्ययदति-
 क्रान्तं । भावेनिष्ठा । ज्येष्ठाभिषेकलक्षणसाध्वर्थाननुष्ठानं तत् साध्वर्थमभिसंधाय राजोक्तार्थेषुक्तमस्यसाधुत्वमिति विचार्य
 प्रत्याहरतु निवर्तयतु । शि० अर्थमभिसंधाय अर्थबुद्धिकृत्वा । तातस्ययदतिक्रान्तं अभिषेकातिक्रमणं तद्भवान्प्रत्याहरतु ॥ १४ ॥
 ति० अतिक्रान्तं अतिक्रमस्तं । साधुमन्यते तद्वैपरीत्याचरणेनसाधुयथातथासंपादयति तदपत्यं । स० यःपुत्रःसाधुमन्यते
 तदेवापत्यं । विधेयापेक्षयातच्छब्दे नपुंसकता । अतोऽन्यथाचेत्पितृकृतातिक्रमणस्यसाधुत्वेनज्ञानाभावेविपरीतं अनपत्यमेवतदिति
 भावः । नन्पूर्वात्पत्न्यपतनेइत्यस्मात्करणेयप्रत्ययेरूपं । अपतनहेतुरपत्यमित्युक्तंभवति ॥ १५ ॥ ति० अतीति । यत् तत्कृतं
 दशरथकृतं कर्म तदिति धर्ममतिक्रम्यप्रवृत्तं । अतएव लोकेधीरैर्विगर्हितं । अतस्तदनुमननमनुचितमिति । पितृवचसःपरिपाल्यत्वे-
 युक्तंधर्मवदभिषेकवचनमेवपरिपाल्येतिव्यङ्ग्यं । स० तदपत्यं अन्वर्थकापत्यशब्दवाच्यः । पितुर्दुष्कृतंभवान् नातुमन्यतामिति-
 शेषः ॥ १६ ॥ स० सर्वास्त्रातुंइदंसर्वमदुक्तं भवान् अनुमन्यतामितिशेषः ॥ १७ ॥ ति० ननुवानप्रस्थाश्रमःक्षत्रियस्याप्यस्ति
 तत्राह—एषहीति । येनाभिषेचनेनपालनं तद्रूपधर्मसंपादनं प्रथमः आद्योधर्मइत्यर्थः । एवंच सआश्रमोराज्यपरिपालनोत्तरं
 वार्धके उचितः नापिसमुख्योधर्मइतिभावः ॥ १९ ॥ ति० तस्यामुख्यत्वमेवदर्शयति—कश्चेति । प्रत्यक्षं प्रत्यक्षसुखसाधनं
 धर्मं प्रजापालनरूपमुत्सृज्य संशयस्थं अप्रत्यक्षत्वात् । कोहितद्वेद यद्यमुष्मिंलोके अस्तिवानवेतिश्रुत्याभिनीयमानसन्देहास्पदं ।
 अलक्षणं असुखलक्षणं । आयतिस्यं उत्तरवयःप्राप्यं । अनिश्चितं अनित्यानुष्ठानं । नहिप्रजापालनवत्क्षत्रियस्यनित्यप्राप्तोऽयंधर्मः ।

[पा०] १ ख. कालेषु. २ क. ड. च. छ. झ. ञ. ट. प्रत्यक्षा. ३ क.—ट. समति. ४ घ. भवान्मा. ५ ग. ड. छ. झ.
 ञ. ट. अतियत्तत्कृतं. ६ ख. ग. वीर. ७ ख. पदानेतान्. ८ ख.—ठ. स्त्रातुं. ९ ड. छ. झ. सुत्तमं. १० क.—ट. आहुः.
 ११ ड. छ. झ. ट. मिच्छसि. ख. मर्हति.

श्रुतेन बालः स्थानेन जन्मना भवतो ह्यहम् ॥ स कथं पालयिष्यामि भूमिं भवति तिष्ठति ॥ २३ ॥
 हीनबुद्धिगुणो बालो हीनः स्थानेन चाप्यहम् ॥ भवता च विनाभूतो न वर्तयितुमुत्सहे ॥ २४ ॥
 इदं निखिलमर्थग्रं राज्यं पित्र्यमकण्टकम् ॥ अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञ सह बान्धवैः ॥ २५ ॥
 इहैव त्वाभिषिञ्चन्तु सर्वाः प्रकृतयः सह ॥ ऋत्विजः सवसिष्ठाश्च मैत्रवन्मन्त्रकोविदाः ॥ २६ ॥
 अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यां पालने व्रज ॥ विजित्य तरसा लोकान्मरुद्भिरिव वासवः ॥ २७ ॥
 ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन्दुर्हदः साधु निर्दहन् ॥ सुहृदस्तर्पयन्कामैस्त्वमेवात्रानुशाधि माम् ॥ २८ ॥
 अद्यार्यं मुदिताः सन्तु सुहृदस्तेऽभिषेचने ॥ अद्य भीताः पलायन्तां दुर्हदस्ते दिशो दश ॥ २९ ॥
 आक्रोशं मम मातुश्च प्रमृज्य पुरुषर्षभ ॥ अद्य तत्रभवन्तं च पितरं रक्ष किल्बिषात् ॥ ३० ॥
 शिरसा त्वाऽभियाचेऽहं कुरुष्व करुणां मयि ॥ बान्धवेषु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः ॥ ३१ ॥
 अथैतत्पृष्ठतः कृत्वा वनमेव भवानितः ॥ गमिष्यति गमिष्यामि भवता सार्धमप्यहम् ॥ ३२ ॥

तथा हि रामो भरतेन ताम्यता प्रसाद्यमानः शिरसा महीपतिः ॥

न चैव चक्रे गमनाय सत्त्वान्मतिं पितुस्तद्वचने व्यवस्थितः ॥ ३३ ॥

तदद्भुतं स्वैर्यमवेक्ष्य राघवे समं जनो हर्षमवाप दुःखितः ॥

न यात्ययोध्यामिति दुःखितोऽभवत्स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्य हर्षितः ॥ ३४ ॥

॥ २२ ॥ स्वशक्त्यापिभवतैवराज्यपालयितव्यमित्याह—श्रुतेनेति । श्रुतेन विद्यया । स्थानेन पदेन प्राप्तिक्रमेणेति यावत् ॥ २३ ॥ कथमेवमुच्यते बालत्वस्य ममापितुल्यत्वात् भवदपेक्षयाऽहं कियान्वृद्ध इत्यत आह—हीनेति । हीनबुद्धिगुणः सद्गुणबुद्धिरहितः । वर्तयितुं स्थातुं । भवता विना तूष्णीं स्थातुमपिनोत्सहे किंपुनराज्यं कर्तुमिति भावः ॥ २४—२५ ॥ सह संभूय ॥ २६ ॥ विजित्य स्थित इति शेषः । मरुद्भिः देवैः ॥ २७ ॥ रामं राज्याङ्गीकरणाय प्रोत्साहयति—ऋणानीत्यादिना । दुर्हदः शत्रून् ॥ २८—२९ ॥ आक्रोशं शापं । “शाप आक्रोश आक्षेपः” इति हलयायुधः । जनकर्तृकमिति शेषः । तत्रभवन्तं पूज्यं । तत्रभवानत्रभवानिति शब्दौ वृद्धैः पूज्ये प्रयुज्येते ॥ ३० ॥ मयि बान्धवेषु च करुणां कुर्वितिसं-

बन्धः । महेश्वरो विष्णुः । “यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः समेश्वरः” इति पूर्वप्रकृतदहरविद्याकरणमन्त्रप्रणवप्रकृतिभूताकारवाच्यो महेश्वर इत्युक्तेः । दहरोपास्यश्चापहतपाप्मत्वादिगुणकः पुरुषोत्तमः । “स उत्तमः पुरुषः” इति तत्समानप्रकरणे छान्दोग्ये श्रवणात् । अपहतपाप्मत्वं च रुद्रस्य नास्ति । “अनपहतपाप्मा वा अहमस्मि” इति रुद्रेणैवोक्तेः । भूतसंहाराधिकृतस्य रुद्रस्य भूतेषु करुणा च गगनकुसुमतुल्या । अतः “स एकाकी नरमते नततो विजुगुप्सितः” इत्यादि श्रुतिस्मृत्यादिभिः सुप्रसिद्धा पारकारुण्यवात्सल्यादिगुणगणः पुरुषोत्तम एव महेश्वर इति दिक् ॥ ३१—३२ ॥ गमनाय अयोध्यां प्रतीतिशेषः । तद्वचने तस्मिन्वचने ॥ ३३ ॥ समं युग-

नित्यत्वे तद्वहितदशरथादेः पापिलप्रसङ्गः । तं क्षत्रबन्धुः क्षत्राणां बन्धुरितिसमासेन क्षत्रियकुलसंमत इत्यर्थः । निन्दायां बन्धुचप्रत्ययान्तस्तु निन्यक्षत्रियादिवाचीति कतकः । कश्चरेत् न कोपीत्यर्थः । अन्येतु क्षत्रबन्धुरपि निन्यक्षत्रियोपि राज्यानर्हो पीड्य शंभर्मनचरेत् किंपुनर्वाच्यं राज्याधिकारीत्यर्थमाहुः ॥ २० ॥ ति० वर्तयितुं जीवितुमपि ॥ २४ ॥ शि० अर्थं पौर्वकालिकं ॥ २५ ॥ ति० ऋणानीति । “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाज्जायते” इति श्रुतौ ब्राह्मणपदमुपलक्षणमिति भावः । अत्र अयोध्यायां स्थितेति शेषः ॥ २८ ॥ ति० दुष्प्रदाः दुःखप्रदाः ॥ २९ ॥ ति० आक्रोशं निन्दां ॥ ३०—३१ ॥ शि० महेश्वरः महादेव इव ति० पृष्ठतः कृत्वा तिरस्कृत्य । मत्प्रार्थनामिति शेषः । इतोपिवनमेव जनसंबाधभयेनास्माद्वनादपिवनान्तरमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ इति षडुत्तरशततमस्सर्गः ॥ १०६ ॥

[पा०] १ ख. बालो ज्ञानेन. २ घ. भवतोप्यहं. ३ ट. मप्यर्थं. ४ ग. घ. पित्र्यं राज्यं. ५ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. मन्त्रविन्मन्त्र. ६ ड. छ. ज. झ. ट. पलायन्तु दुष्प्रदाः. क. च. व. पलायन्तामरयस्ते. ७ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. अर्थवापृष्ठतः. ज. अथैतत्पृष्ठतः. ८ गं. भवानिह. ९ क. ड. च. ज.—ट. प्रतिष्ठितः.

तमृत्विजो नैगमयूथवल्लभास्तदा विसंज्ञाश्रुकलाश्च मातरः ॥

तथा ब्रुवाणं भरतं प्रतुष्टुवुः प्रणम्य रामं च ययाचिरे सह ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

दशरथेनस्वस्रैराज्यदानेकैकेय्यांतस्यकाममोहस्यहेतुतामन्वानंभरतंप्रतिरामेणराज्यदानस्यकन्याशुल्कप्रत्युपकारोभयरूप-
त्वकथनेनराजिदोषाभावोपपादनम् ॥ १ ॥ तथापुत्रशब्दनिर्वचनेनपित्रुत्तराणस्यपुत्रसाधारण्योक्तिपूर्वकंतंप्रतिराज्यरक्षण-
चोदना ॥ २ ॥

पुनरेवं ब्रुवाणं तं भरतं लक्ष्मणाग्रजः ॥ प्रत्युवाच ततः श्रीमाञ्ज्जातिर्मध्येऽभिसत्कृतः ॥ १ ॥

उपपन्नमिदं वाक्यं यत्त्वमेवमभाषथाः ॥ जातः पुत्रो दशरथात्कैकेय्यां राजसत्तमात् ॥ २ ॥

पुरा भ्रातः पिता नः स मातरं ते समुद्रहन् ॥ मातामहे समाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम् ॥ ३ ॥

दैवासुरे च संग्रामे जनन्यै तव पार्थिवः ॥ संग्रह्यो ददौ राजा वरमाराधितः प्रभुः ॥ ४ ॥

ततः सा संप्रतिश्राव्य तव माता यशस्विनी ॥ अयाचत नरश्रेष्ठं द्वौ वरौ वरवर्णिनी ॥ ५ ॥

तव राज्यं नरव्याघ्र मम प्रव्राजनं तथा ॥ तौ च राजा तदा तस्यै नियुक्तः प्रददौ वरौ ॥ ६ ॥

पत् ॥ ३४ ॥ नैगमयूथवल्लभाः निगमःपुरंतत्रभवाः
नैगमाः । “ निगमोनिश्चयेवेदपुरेपथिवणिकपथ ”
इतिवैजयन्ती । यूथवल्लभाः गणमुख्याः । विसंज्ञाश्रु-
कलाः विगतसंज्ञाः अश्रुक्लिन्नाश्चेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीता-
म्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षडुत्तरशततमः
सर्गः ॥ १०६ ॥

अभिसत्कृतः भरतेनस्तोत्रादिनासम्यगभिपूजितः
॥ १—२ ॥ काममोहेनपित्राकृतमितिपितरंनिन्दन्तं
भरतंप्रतिरामोमोहेहेतुप्रसक्तिरेवनास्तीतिदुष्परिहरंहे-
त्वन्तरमाह—पुरेत्यादिना । राज्यशुल्कंसमाश्रौषीत्
तवपुत्रिकायांयोजनिष्यतेतस्मैराज्यंदास्यामीतिप्रतिज्ञां
कृतवान् ॥ ३ ॥ दैवासुरे देवासुरसंबन्धिनि । वरं

वरद्वयं ॥ ४ ॥ तवमाता संप्रतिश्राव्य शपथंकारयि-
त्वा । ततः द्वौवरौ अयाचतेतिसंबन्धः ॥ ५ ॥
याच्चाप्रकारमाह—तवेत्यादिना । ननुकैकेयीस्वोद्वा-
हकालेकन्याशुल्कत्वेनभरतस्यप्राप्तराज्यंवरविषयत्वेन
कथमयाचत । उच्यते । बाल्यवृत्तान्तत्वाच्चिरकाला-
न्तरितत्वाच्चसन्निहितंवरद्वयमेवयाचितवतीतिनदोषः ।
मध्येप्राप्तस्यापिवरद्वयस्य । “ किंनस्मरसिकैकेयि ”
इतिमन्थरयास्मारितत्वाच्चिरकालवृत्तान्तस्यविस्मरणमु-
पपन्नमेव । ननुदशरथउद्वाहकालेकैकेयीपुत्रायप्रतिश्रु-
तराज्यंरामायदातुंकथमुद्युक्तवात् । सत्यं । “ उद्वाह-
कालेरतिसंप्रयोगेप्राणाययेसर्वधनापहारे । विप्रस्यचा-
र्थेप्यनृतंवदेयुःपञ्चानृतान्याहुरपातकानि ” इति-
न्यायेनदोषाभावंहृदिनिधायतथाकृतवानितिनिदोषः ।
कैकयोपिरामगुणानुविद्धतयाराज्यंनदौहित्राययाचित-

ति० उपपन्नं युक्तिमतः । तत्रहेतुः जातइत्यादि । स० यतोतइतिशेषः ॥ २ ॥ ति० ननु “स्त्रीषुनर्मविवाहेचवृत्त्यर्थप्रा-
णसंकटे । गोब्राह्मणार्थेहिंसायांनानृतंस्याज्जुगुप्सितं” इतिस्मृतेःकौसल्यायांविद्यमानायांकैकेयीविवाहस्यनर्मविवाहत्वात्तत्प्रतिज्ञा-
हानिर्नदोषायेत्यतआह—दैवासुरेचेति । देवासुरे तत्संबन्धिनि । एवंचोपकारप्रत्युपकाररूपत्वादेतदनुतेमहान्दोषइतिभावः ।
वरं वरद्वयं । स० देवासुरइति । मलर्थीयाचप्रत्ययान्तोऽयंशब्दः । देवसहिताअसुरास्मिन्नित्युत्तरपदलोपीसमासोवा । शि०
राजा अत्यनुरागवान् ॥ ४ ॥ ती० उमासंहितायांपार्वतींप्रतिशिववचनं । “पद्मभिषेकसमयेभवेयंस्मारितोह्यहम् । लयावाऽन्ये-
नभूपालतथाचेत्करवाण्यहम् । इत्थंप्रतिज्ञामकरोदाहिताभ्यग्रणीर्नृपः” इतिकैकेयीविवाहसमयेकैक्यदशरथसंकेतस्यविद्यमानत्वा-
च्चादोषः ॥ ५ ॥ ति० तद्वरं तद्रूपवरं ॥ ६ ॥

[पा०] १ ख.—ट. स्तथा. २ ग. भरतंच. ३ क. ग. च. ज. ब्रुवाणंतु. ४ च. ज. भरताग्रजः. ५ क.—घ. च. ज. ज. मध्येति.
ङ. छ. झ. ट. मध्येसु. ६ घ. नःस्म. ७ क. नराधीशं. ग. नरव्याघ्रं. ८ ख.—ट. तच्च. ९ ग.—ट. तथा. १० क. छ.—ज. वरं.

तेन पित्राऽहमप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ ॥ चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वरदानिकम् ॥ ७ ॥
 सोहं वनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः ॥ सीतया चाप्रतिद्वन्द्वः सत्यवादे स्थितः पितुः ॥ ८ ॥
 भवानपि तथेत्येव पितरं सत्यवादिनम् ॥ कर्तुर्महति राजेन्द्र क्षिप्रमेवाभिषेचनात् ॥ ९ ॥
 ऋणान्मोचय राजानं मत्कृते भरत प्रभुम् ॥ पितरं चापि धर्मज्ञं मातरं चाभिनन्दय ॥ १० ॥
 श्रूयते हि पुरा तात श्रुतिर्गीता यशस्विना ॥ गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितृन्प्रति ॥ ११ ॥
 पुत्राग्नौ नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ॥ तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः पितृन्पतिपाति वा सुतः ॥ १२ ॥
 एष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवन्तो बहुश्रुताः ॥ तेषां वै समवेतानामपि कश्चिद्गयां व्रजेत् ॥ १३ ॥
 एवं राजर्षयः सर्वे प्रतीता राजनन्दन ॥ तस्मात्त्राहि नरश्रेष्ठ पितरं नरकात्प्रभो ॥ १४ ॥
 अयोध्यां गच्छ भरत प्रकृतीरनुरञ्जय ॥ शत्रुघ्नसहितो वीर सह सर्वैर्द्विजातिभिः ॥ १५ ॥
 प्रवेक्ष्ये दण्डकारण्यमहमप्यविलम्बयन् ॥ आभ्यां तु सहितो राजन्वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ १६ ॥

त्वं राजा भरत भव स्वयं नराणां वन्द्यानामहमपि राजराष्ट्रमृगाणाम् ॥

गच्छ त्वं पुरवरमद्य संग्रहृष्टः संहृष्टस्त्वहमपि दण्डकान्प्रवेक्ष्ये ॥ १७ ॥

छायां ते दिनकरभाः प्रबाधमानं वर्षत्रं भरत करोतु मूर्ध्नि शीताम् ॥

एतेषामहमपि काननद्रुमाणां छायां तामतिशयिनीं सुखी श्रयिष्ये ॥ १८ ॥

वान् । रामोपि सुमन्त्रादिभ्यश्चरहस्यं श्रुतवान् । अत
 एव हि ते श्रुत्वा ननु मान्यस्थितवन्त इति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥
 तेन कैकेय्यै प्रतिश्रुत राजेन । अत्र वने दण्डकारण्ये ।
 वरदानिकं वरदाननिमित्तकं । वासं नियुक्त इति संबन्धः
 ॥ ७ ॥ अप्रतिद्वन्द्वः केनापि वारयितुमशक्य इति याव-
 त् ॥ ८—९ ॥ ऋणान्मोचय राजानं स्वाभिषेचनेन
 कैकेय्याऽऽज्ञात्वा राजानं मोचयेत्यर्थः ॥ १० ॥ स्वोक्तार्थ-
 स्वावश्यकर्तव्यत्वे संमतिमाह—श्रूयत इत्यादिना । ग-

येन गयाख्येन । गयेषु गयाख्येषु प्रदेशेषु ॥ ११ ॥
 पुत्राग्नौ नरकात् त्रायत इति पुत्रः । पितृन्पाति तदुद्देशकते-
 ष्टापूर्तादिना स्वर्लोकं प्राप्य रक्षतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ एष्टव्याः
 काङ्क्षितव्याः ॥ १३ ॥ एवं उक्तप्रकारेण । प्रतीताः
 निश्चितवन्तः ॥ १४—१६ ॥ मृगाणां राजराट् भवा-
 मिं मृगाणां रजकः शिक्षकश्च भवामीत्यर्थः । अत्र मृग-
 शब्देन तत्तुल्यामुनयोलक्ष्यन्ते । यद्वा भावि सुग्रीवर-
 ज्ञनवालिवधादीनां बीजान्यासोऽयं ॥ १७ ॥ वर्षत्रं छत्रं

ति० अत्र दण्डकाख्ये वने । चतुर्दश वर्षाणि वरदानिकं वरदाननिमित्तकं वासं । नियुक्तः तं प्रति प्रेरित इत्यर्थः । अत्रायमप्यर्थः ।
 देवेभ्यो मत्कृते वरदाननिमित्तकं । अन्तर्यामिणा तथा प्रेरणात् । अत एवात्र दण्डकारण्ये एतत्प्रसंगे नैव तत्प्रयोजननिष्पत्तेरिति ॥ ७ ॥ ति०
 ननु वने रक्षणादिभ्यो नानादुःखसंभावे नैव ततः—अप्रतिद्वन्द्व इति । समाधिकबलशत्रुहीनः । सर्वेपि मत्तो हीनबला एवेति न तद्भ-
 यावकाश इति व्यङ्ग्योऽर्थः । आपाततस्तु अप्रतिद्वन्द्वः स्पर्धारहित इति । शि० अप्रतिद्वन्द्वः शीतोष्णादिबाधारहितोऽहं दं वनं प्राप्तः
 स० अप्रतिद्वन्द्वः नियामकश्च ॥ ८ ॥ ति० अर्हसीत्यर्थः । अर्हतीति पाठान्तरं । अत एव संबोधनं—राजेन्द्रेति । स०
 अभिषेचनात् स्वस्येति शेषः ॥ ९ ॥ ति० ऋणात् कैकेयीसंबन्ध्यात् । मत्कृते मत्प्रीत्यर्थं । त्राहीत्यर्थः । अभिनन्दय ननु
 निन्दय । तत्कृतस्यार्थसंबन्धूपकारकत्वादिति व्यङ्ग्यं ॥ १० ॥ ति० पितृन्प्रति पितृप्रीतिमुद्दिश्य ॥ ११ ॥ ति० पितृन्पातीत्यर्थं
 पुत्रस्य पृषोदरादित्वात्साधुत्वं ॥ १२ ॥ स० समवेतानां मिलितानां मध्ये ॥ १३ ॥ ति० एवं पितृपरलोकसाधनं । स०
 नरकात् प्रतिश्रुतवराप्रदानकृतात् । शि० नरकात् जनापवादशब्दात् ॥ १४ ॥ शि० राजराट् राजराजोप्यहं मृगाणां राजा भवा-
 मीति शेषः ॥ १५ ॥ स० दिनकरभा इति द्वितीयान्तं । प्रबाधमानं सत् छायां करोतु ॥ १६ ॥ इति सप्तोत्तरशततमस्सर्गः ॥ १०७ ॥

[पा०] १ च. विजनं. २ ग. द्वन्द्वस्तस्य वाक्ये. ३ ग.—च. ज. झ. महसि. ४ ख. ज. ज. ट. राजेन्द्र. ५ ख. ड. च.
 छ. झ. अ. ट. त्राहिधर्मज्ञ. ६ क. ख. घ. ज. चापि. ७ ड. छ. झ. ट. धीमता. ८ क. घ.—छ. झ. ज. ट. पितृन्पतिपाति.
 ९ झ. ट. ठ. सर्वतः. १० च. ज. समवेतानां यदि. ११ ड. छ. झ. ट. रघुनन्दन. १२ ड. झ. ट. स्वरजय. १३ ड. छ. झ.
 ट. वीरवैदेह्या. १४ क.—घ. च. ज. भवभरत. १५ ख. ग. घ. प्रबाधमानां. १६ ग. कानने. १७ ख. ग. ड. छ. झ. ट.
 शनैः च. अ. सुखं.

शत्रुघ्नः कुशलमतिस्तु ते सहायः सौमित्रिर्मम विदितः प्रधानमित्रम् ॥

चत्वारस्तनयवरा वयं नरेन्द्रं सत्यस्थं भरत चराम मा विषादम् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

रामेणभरतेनिरुत्तरीकृतेजाबालिनानास्तिकमताश्रयणेनरामंप्रतिराज्यस्वीकारचोदना ॥ १ ॥

आश्वासयन्तं भरतं जाबालिब्राह्मणोत्तमः ॥ उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मापेतमिदं वचः ॥ १ ॥

साधु राघव मा भूते बुद्धिरेवं निरर्थिका ॥ प्राकृतस्य नरस्येव ह्यार्यबुद्धेर्मनस्विनः ॥ २ ॥

कः कस्य पुरुषो बन्धुः किमाप्यं कस्य केनचित् ॥ यदेको जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥ ३ ॥

तस्मान्माता पिता चेति राम संज्जेत यो नरः ॥ उन्मत्त इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्य चित् ४

यथा ग्रामान्तरं गच्छन्नरः कश्चित्कचिद्वसेत् ॥ उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठेतापरेऽहनि ॥ ५ ॥

एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु ॥ आवासमात्रं काकुत्स्थ सज्जन्ते नात्र सज्जनाः ॥ ६ ॥

पित्र्यं राज्यं परित्यज्य स नार्हसि नरोत्तम ॥ आस्थातुं कापथं दुःखं विषमं बहुकण्टकम् ॥ ७ ॥

समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय ॥ एकवेणीधरा हि त्वां नगरी संप्रतीक्षते ॥ ८ ॥

राजभोगाननुभवन्महार्हान्पार्थिवात्मज ॥ विहर त्वमयोध्यायां यथा शकस्त्रिविष्टपे ॥ ९ ॥

न ते कश्चिद्दशरथस्त्वं च तस्य न कश्चन ॥ अन्यो राजा त्वमन्यः स तस्मात्कुरु यदुच्यते ॥ १० ॥

सुखीश्रयिष्यइतिपाठः ॥ १८ ॥ चराम करवा-
मेत्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरख्याने अयोध्याकाण्ड-
व्याख्याने सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

एवंरामेणोक्तेनिरुत्तरतयास्थितंभरतमालोक्यहित-
परतयाजाबालिश्रार्वाकमतमाश्रित्योत्तरमाह अष्टोत्तर-
शततमे—आश्वासयन्तमित्यादिना । ब्राह्मणोत्तमइ-
त्यनेनवक्ष्यमाणानास्तिकवचनमहृदयमितिद्योत्यते ।
धर्मापेतंवैदिकधर्मापेतं ॥ १ ॥ बुद्धिःसाधुमाभूत्स-
म्यकृनिवर्त्यतामित्यर्थः ॥ २ ॥ कस्यपुरुषस्य केनचित्सा-

धनेन किमाप्यं नकिमपीत्यर्थः ॥ ३—४ ॥ आवास-
मात्रमिति मार्गस्थसत्रशालायांविश्रमार्थंक्षणनिवासे-
पितद्विसृज्यगच्छतःपथिकस्यतच्चिन्ताननुवृत्तिवत्याव-
त्संश्लेषमेवमातापित्रादयोनोवर्तनीयाः विश्लेषेतस्मृति-
रपिविफला किमुततत्प्रीत्यर्थकार्याचरणमितिभावः ॥ ५
—६ ॥ रामाभिप्रायेणेदं परप्रतीत्यापरोबोधनी-
यइतिन्यायात् । कापथं कुत्सितमार्गं । दुःखं दुःख-
प्रदं । विषमं यौवनानुचितं । बहुकण्टकं अनेकोप-
पन्नवसहितं । कापथमित्यनेनानुचितवानप्रस्थमार्गए-
वोच्यते ॥ ७ ॥ एकवेणीधरा व्रतपरायणेत्यर्थः ।
नगरी तदधिदेवता ॥ ८—९ ॥ यदुच्यते मयेतिशे-

स० धर्मापेतं धर्मविरुद्धं । चार्वाकमतावलंबनात् ॥ १ ॥ ति० साधु सम्यग्युक्तिमत इदं वच इति पूर्वान्वय्येतत् । इदंशब्दा-
र्थो—राघवेत्यादि । प्राकृतस्य पामरस्य । एवंबुद्धिः पितृवचःपरिपालनीयमित्येवंरूपा । शि० प्राकृतस्येवेत्युक्त्या रामस्यप्रा-
कृतविलक्षणत्वंसूचितं ॥ २ ॥ स० सज्जेत आसक्तोभवेत् ॥ ४ ॥ ति० कापथं वनमार्गं आस्तिकस्येवमार्गच ॥ ७ ॥ स०
यदुच्यते मया । ति० उक्तंसंबन्धाभावमुपसंहरति—नेति । मिथ्यापितृवचनाभिनिवेशंमुक्त्वा राज्याकुर्वितियदुच्यते तत्कुरु ।
अन्यः लज्जनकादन्यः । संप्रतिराजा । एवंचक्षणभङ्गवादेनान्यत्वंगूढाशयतयोक्तं । नन्वेवमपितत्संताननिविष्टतयाकश्चित्संबन्धो
भवेत् अन्यथापितरंविनापिपुत्रोत्पत्तिरस्यादितिचेन्न । तावतापिनिमित्तकारणत्वमेव नोपादानत्वं । तेन यूकालिक्षादेरिवतवापितेन

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. शत्रुघ्नस्त्वतुलमतिस्तु. २ ड.—ट. विषाद. ३ ग. रेखा. ४ ख. महाबुद्धेस्तपस्विनः. क.
ग. ड. छ. झ. ज. ट. ह्यार्यबुद्धेस्तपस्विनः. ५ ख. किंकार्यं. ६ ड. छ. झ. ट. एकोहि. ७ ग. घ. सज्जति. ८ घ.
इति. ९ ड. च. छ. झ. ज. ट. द्वहिर्वसेत्. १० क. घ.—छ. झ. ज. ट. सुमुत्सृज्य. ११ ख. नार्हसित्वं. १२ क. च. ज.
लमप्यन्यस्तस्मात्. ड. छ. झ. ट. लमन्यस्तु. ख. ग. घ. ज. लमन्यश्च. १३ घ. यथोच्यते.

बीजमात्रं पिता जन्तोः शुक्रं रुधिरमेव च ॥ संयुक्तमृतुमन्मात्रा पुरुषस्येह जन्म तत् ॥ ११ ॥
 गतः स नृपतिस्तत्र गन्तव्यं यत्र तेन वै ॥ प्रवृत्तिरेषा मर्त्यानां त्वं तु मिथ्या विहन्यसे ॥ १२ ॥
 अर्थधर्मपरा येये तांस्ताञ्शोचामि नेतरान् ॥ ते हि दुःखमिह प्राप्य विनाशं प्रेत्य भेजिरे ॥ १३ ॥
 अष्टकापितृदैवत्यमित्ययं प्रसृतो जनः ॥ अन्नस्योपद्रवं पश्य मृतो हि किमशिष्यति ॥ १४ ॥
 यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति ॥ दद्यात्प्रैवसतः श्राद्धं न तत्पथ्यशनं भवेत् ॥ १५ ॥
 दानसंवनना ह्येते ग्रन्था मेधाविभिः कृताः ॥ यजस्व देहि दीक्षस्व तपस्तप्यस्व संत्यज ॥ १६ ॥
 स नास्ति परमित्येव कुरु बुद्धिं महामते ॥ प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु ॥ १७ ॥

षः ॥ १० ॥ पिता जन्तोर्बीजमात्रं अल्पकारणं । प्रधानकारणं तु ऋतुमन्मात्रा संयुक्तं धृतं । शुक्रं रुधिरमेव च शुक्रशोणितमेव तत् शुक्रशोणितं पुरुषस्य जन्मकारणं ॥ ११ ॥ तेन नृपेण । यत्र येषु भूतेषु गन्तव्यं स नृपतिस्तत्र गतः पञ्चभूतेषु लयं प्राप्त इत्यर्थः । पञ्चभूतमयत्वान्नरपतिशरीरस्य तदतिरिक्तस्यात्मनोऽभावात् । मर्त्यानां मरणशीलानां । एषा प्रवृत्तिः अयं स्वभाव इत्यर्थः । त्वं मिथ्या विहन्यसे मिथ्याभूतेन संबन्धेन पीड्यसे ॥ १२ ॥ अर्थधर्मपराः प्रत्यक्षसौख्यं विहाय केवलार्थसंपादनपराः धर्मपराश्च । इतरान् केवलप्रत्यक्षसुखानुभवपरान् । अर्थधर्मपरविषयशोके हेतुमाह—तेहीति । प्रेत्यापि विनाशं दुःखं भेजिरे इति संबन्धः ॥ १३ ॥ धर्मस्याफलत्वे स्थालीपुलाकन्यायेन किंचिदुदाहरणमाह—अष्टकापितृदैवत्यमिति । अयं जनः अष्टका अष्टकाश्राद्धं पितृदैवत्यं प्रतिसांवत्सरिकमित्येव कर्म । कर्तुमिति शेषः । प्रसृतः प्रवृत्तः । अन्न

तत्सर्वमिति शेषः । अन्नस्य उपद्रवं क्षयं । पश्य तत्सर्वस्वभोज्यान्नस्य निरर्थकक्षयहेतुं आलोचयेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—मृतो हि किमशिष्यतीति ॥ १४ ॥ उक्तमेवार्थतर्कमुखेन द्रवयति—यदीति । अन्येन भुक्तमन्नमन्यस्य देहं गच्छति यदि तर्हि प्रवसतः श्राद्धं दद्यात् पथिगच्छन्तमुद्दिश्य भोजयेत् । तत् अन्यभुक्तमन्नं पथ्यशनं भवेत् पथिकस्य पाथेयं भवेत् न चैवं दृश्यते अतः श्राद्धादिकं मृतस्याशनं न भवतीति भावः ॥ १५ ॥ एवमेकत्र वैदिककर्मणि फलव्यभिचारदर्शनात् सर्वत्रापि वैदिके न फलप्रसक्तिरित्याह—दानसंवनना इत्यादिना । दानसंवननाः दानाय वशीकरणोपायाः । “संवननं कर्मणावशीकरणं” इति हलायुधः । मेधाविभिः परद्रव्यग्रहणकुशलबुद्धिभिः । यजस्व देवताराधनं कुरुष्व । संत्यज अर्थेष्णादीन् सम्यक् त्यज । अत्रेति करणं द्रष्टव्यं । यजस्वेत्यादिरूपाग्रन्थाः मेधाविभिः कृता इत्यन्वयः ॥ १६ ॥ सः पितृवचनं परिपालनीयमिति मन्यमानः त्वं परंपर-

कश्चित्संबन्ध इत्याशयः ॥ १० ॥ ति० बीजमात्रं निमित्तकारणमात्रं । मात्रपदेनोपादानलव्यावृत्तिः । तर्ह्युपादानं किंतु त्राह—
 ऋतुमन्मात्रेति । ऋतुमत्यामात्रेत्यर्थे पुंवद्भावः । यत्तादृशमात्रागमैर्धृतं संयुक्तं परस्परमिलितं शुक्रशोणितं च तदिह लोके पुरुषस्य शरीरस्य जन्म उपादानकारणं भवतीत्यर्थः । एवं च शुक्रशोणितयोगांदाकृष्टपञ्चभूतसमूह एव पुरुषश्चेतनः न तस्य केनचित्संबन्ध इत्याशयः ॥ ११ ॥ ति० विहन्यसे राज्यरूपात्पुरुषार्थादिति शेषः ॥ १२ ॥ ति० नन्वर्थविधातेऽपि धर्मो भवेद्विष्यतीत्यत्राह—अर्थेत्यादि । अर्थे प्रत्यक्षसिद्धपुरुषार्थे प्राप्ते तं परित्यज्य ये ये आस्तिकाः धर्मपराः ताञ्शोचामि । धर्मफलभोक्तराभावादिति भावः । तदेवाह—तेहीति । प्रेत्य अन्तःसमग्रं प्राप्य । विनाशं भेजिरे नलत्रोपाजितधर्मस्य तत्रावस्थितिरस्ति । स० अर्थधर्मपराः अर्थशब्दो निवृत्तिपरः । अर्थेन निवृत्त्या । प्राप्तराज्यपरित्यागेनेति यावत् । धर्मपराः । ते इह दुःखं प्रारब्धं । प्रेत्य मृत्वा विनाशं अदर्शनं । लेभिरे प्राप्तवन्तः । णश अदर्शन इति धातोः ॥ १३ ॥ स० अशिष्यति भक्षयिष्यति ॥ १४ ॥ ति० भोक्तृभावेन दूषितमप्यर्थं युक्त्यन्तरेण दूषयति—यदीति । प्रवसतामुद्देशं कृत्वा श्राद्धं दद्यात् । प्राप्तकाले लिङ् । तद्दानमेवोचितमित्यर्थः । न तु तत्पथ्यशनं । तस्मै दीयमानं पथ्यशनं पाथेयं भवेत् न्याय्यमिति शेषः । भारवहनेन दुःखदत्त्वादिति भावः । एतेनैव न्यायेन देवार्थदानमपि व्यर्थमित्युपपादितं ॥ १५ ॥ ति० एवं वैदिकाचारं प्रदृश्य तत्प्रतिपादकागमाप्रामाण्यमाह—दानेति । यजस्व देवपूजां कुरु । दीक्षस्व यागार्थं । तपः चान्द्रायणादि । संत्यज प्रव्रजेत्येवं परावेदाद्योग्रन्थाः । मेधाविभिः वार्तादिना जीवने क्लेशं पश्यद्भिः पामरप्रतारणायानायासेन धनग्रहणाय कृताः । अतो न ते प्रमाणमिति भावः ॥ १६ ॥ ति० परं ऐहिकात्परं परलोकप्रयोजनं किंचिद्धर्माख्यं । नास्ती-

[पा०] १ च. जन्तोर्धुक्तच्छुक्रशोणितं. ड. छ. झ. न. जन्तोः शुक्रशोणितमेव. ट. जन्तोः शुक्रशोणितमेव. २ ड. च. छ. झ. न. ट. भूतानां. ३ प. च. न. येच. ४ ग. ड. छ. झ. ट. लेभिरे. ५ ड. छ. झ. ट. त्रवसतां. ६ ड. च. छ. झ. न. ट. मित्येतत्कुरु.

स तांबुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वलोकनिदर्शिनीम् ॥ रांज्यं त्वं प्रतिगृहीष्व भरतेन प्रसादितः ॥ १८ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

रामेणनिपुणतरोपन्यासेनजाबालिदार्शितनास्तिकवादनिराकरणम् ॥ १ ॥ जाबालिनास्वेननास्तिकवादपरिग्रहेकारणं निवेदनपूर्वकं श्रीरामप्रसादनम् ॥ २ ॥

जाबालेस्तु वचः श्रुत्वा रामः सत्यात्मनां वरः ॥ उवाच परया भक्त्या खंबुद्ध्या चाविपन्नया ॥ १ ॥
भवान्मे प्रियकामार्थं वचनं यदिहोक्तवान् ॥ अकार्यं कार्यसङ्काशमपथ्यं पथ्यसंमितम् ॥ २ ॥
निर्मर्यादस्तु पुरुषः पापाचारसमन्वितः ॥ मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः ॥ ३ ॥
कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम् ॥ चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि वाऽशुचिम् ॥ ४ ॥
अनार्यस्त्वार्यसंकाशः शौचाद्वीनस्तथा शुचिः ॥ लक्षण्यवदलक्षण्यो दुःशीलः शीलवानिव ॥ ५ ॥
अधर्मं धर्मवेषेण धृदीमं लोकसंकरम् ॥ अभिपत्ये शुभं हित्वा क्रियाविधिविवर्जितम् ॥ ६ ॥
कश्चेतयानः पुरुषः कार्याकार्यविचक्षणः ॥ बहुमंस्यति मां लोके दुर्वृत्तं लोकदूषणम् ॥ ७ ॥

लोकानुभाव्यं यत्प्रत्यक्षं प्रत्यक्षसिद्धराज्यभोगादिकं । तदातिष्ठप्रतिगृहीष्व परोक्षं परोक्षसुखफलकंपितृवचनपरिपालनादिकं ॥ १७ ॥ तांबुद्धिं प्रत्यक्षादन्यन्नास्तीतिबुद्धिं । सर्वलोकनिदर्शिनीं सर्वजनसंमतामित्यर्थः ॥ १८ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

अथजाबालिमतरासपूर्वकं वैदिकमतस्थापनंनवोत्तरशततमसर्गे—जाबालेरित्यादिना । सत्यात्मनां सत्यबुद्धीनां भक्त्या । वैदिकधर्मश्रद्धया । अविपन्नया जाबालिवचनैः सांष्ट्रिकैरप्यचलितया ॥ १ ॥ प्रियकामार्थं प्रियविषयेच्छासिद्ध्यर्थं यद्वचनमुक्तवान् तत् कार्यसंकाशं कार्यवत्प्रतीयमानं । अकार्यं पथ्यसंमितं पथ्यवद्वभासमानं । अपथ्यं दुःखोदकमितियावत् एवंवचनदूषितं ॥ २ ॥ अथव-

त्कारंदूषयति—निर्मर्यादइत्यादिना । निर्मर्यादः मर्यादारहितः । अतएव पापाचारसमन्वितः तत्रहेतुः—भिन्नचारित्रदर्शनइति । दर्शनं मतं वेदविहिताद्विन्नाचारप्रतिपादकमतप्रवर्तकइत्यर्थः । एवंभूतः पुरुषः सत्सु मानं पूजां । नलभते प्रत्युत निन्दामेवलभतइत्यर्थः ॥ ३ ॥ पापाचारत्वेकिंप्रमाणमित्याशङ्क्य तदुक्तिरेवप्रमाणमित्याह—कुलीनमित्यादिना । पुरुषमानिनं । अतिधीरमित्यर्थः । चारित्रं उक्तरूपाचारः ॥ ४ ॥ एतादृशपुरुषोपदेशश्रवणेस्वस्थानर्थदर्शयति श्लोकत्रयेण—अनार्यइत्यादिना । अनार्यएवसन्नार्यसंकाशः शौचाद्वीनएवसन्शुचिरिव लक्षण्यवत् शिष्टलक्षणयुक्ततुल्यएवसन् । अलक्षण्यः लक्षणहीनः । शीलवानिवसन्दुःशीलः अहं शुभंहित्वा शुभसाधनं वैदिकधर्महित्वा । लोकसंकरं लोकसंकरकारकं । क्रियाविधिविवर्जितं वैदिकक्रियायावेदविधिनाचवर्जितं इमं त्वदुक्तमधर्मं । धर्मवेषेण धर्मत्वेनाभिपत्ये स्वीकरि-

तिबुद्धिकुरु । परोक्षं अनुमानशब्दादिगम्यं ॥ १७ ॥ ति० सतां प्रत्यक्षसिद्धस्यैवसत्यत्वंवदतां । तएवहिसाधवोनतुशब्दप्रमाणकादेस्सत्यत्वंवदन्तइतिभावः । भिन्नेपदेवा । सः त्वं ॥ १८ ॥ इत्यष्टोत्तरशततमस्तसर्गः ॥ १०८ ॥

ति० सत्यपराक्रमः सत्यप्रधानःपराक्रमोयस्यसः । विप्रतिपन्नया जाबाल्युक्तार्थेप्रतिपत्तिरहितया । बुद्ध्यायुक्तसन् सूक्त्या वेदलक्षणसुवचनानलंवेनेन । उवाच । स० अविप्रतिपन्नया वेदाद्यविरुद्धया ॥ १ ॥ ति० आर्यसंस्थानः तत्सदृशः ॥ ५ ॥ ति० यद्यहंवदुपदिष्टलोकसंकरकारकंअधर्ममार्गं धर्मवेषेणयुक्तोऽभिपत्ये तदाविधिविवर्जितां श्रुत्यायुक्तविधानरहितां । क्रियाकृत्वातत

[पा०] १ ड. छ. ट. सत्वेनिगृहीष्व. २ ख. ज. सत्यवतां. घ. ड. छ. झ. ट. सत्यपराक्रमः. ३ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. सूक्त्या. ख. युक्त्या. ४ ड. छ. झ. ट. बुद्ध्याविप्रतिपन्नया. ५ ग. घ. ड. छ.—ट. संस्थानः. ६ ड. छ. झ. ज. ट. यद्यहं. ७ ड. छ. झ. ट. क्रियाविधिविवर्जितां. ८ ड. च. छ. झ. ज. ट. बहुमन्येत.

कस्य धास्याम्यहं वृत्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयाम् ॥ अनया वर्तमानो हि वृत्त्या हीनप्रतिज्ञया ॥ ८ ॥
 कामवृत्तस्त्वयं लोकः कृत्स्नः समुपवर्तते ॥ यद्वृत्ताः सन्ति राजानस्तद्वृत्ताः सन्ति हि प्रजाः ॥ ९ ॥
 सत्यमेवानृशंसं च राजवृत्तं सनातनम् ॥ तस्मात्सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः ॥ १० ॥
 ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे ॥ सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन्परमं गच्छति क्षयम् ॥ ११ ॥
 उद्विजन्ते यथा सर्पान्नरादनृतवादिनः ॥ धर्मः सत्यं परो लोके मूलं स्वर्गस्य चोच्यते ॥ १२ ॥
 सत्यमेवेश्वरो लोके सत्यं पद्मा श्रिता सदा ॥ सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥ १३ ॥
 दत्तमिष्टं हुतं चैव तप्तानि च तपांसि च ॥ वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरो भवेत् ॥ १४ ॥
 एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलम् ॥ मज्जत्येको हि निरयं एकः स्वर्गे महीयते ॥ १५ ॥
 सोहं पितुर्नियोगं तु किमर्थं नानुपालये ॥ सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समयीकृतः ॥ १६ ॥

ध्यामि यदि दुर्वृत्तमां चेतयानः ज्ञानवान् कः पुरुषः
 लोके बहुमं सति नकोपीत्यर्थः ॥ ५—७ ॥ न केवलं बहु-
 मानहानिः परलोकहानिश्चेत्याह—कस्येत्यादिना । अहं
 हीनप्रतिज्ञया वनवासप्रतिज्ञारहितया । अनया वृत्त्या
 “परोक्षं पृष्ठतः कुरु” इति वदुक्त्या वृत्त्या वर्तमानः सन् ।
 वृत्तं त्वदुक्ताचरणं । कस्य धास्यामि आधास्यामि उप-
 देक्ष्यामीत्यर्थः । दास्यामीति पाठान्तरं । केन वासाधने-
 न स्वर्गमाप्नुयामिति योजना ॥ ८ ॥ त्वदुक्ताचरणे सर्व-
 लोकस्यापि परलोकहानिः स्यादित्याह—कामवृत्तइत्या-
 दिना ॥ ९ ॥ सत्यप्रशंसापूर्वकं सत्यनिष्ठां दर्शयन् सत्य-
 परत्वरूपस्वमतं स्थापयति—सत्यमेवेत्यादिना । अनृ-
 शंसं भूतानुक्म्पाप्रधानं सनातनं च राजवृत्तं सत्यमेव

सत्यरूपमेव तस्मात् राजवृत्तस्य सत्यरूपत्वात् । राज्यं
 राज्यस्थजनजातं । सत्यात्मकं सत्यरूपं सत्यप्रधानमि-
 तियावत् । लोक इति जालेकवचनं ॥ १० ॥ मेनिरे
 उत्कृष्टमिति शेषः । परमं क्षयं परमं धाम । “धिष्ण्यं
 धाम नि केतनं च सदनं वस्त्यं च वास्तु क्षयः” इति वैजयन्ती
 ॥ ११ ॥ उद्विजन्ते जना इति शेषः ॥ १२ ॥
 ईश्वरः नियन्ता व्यवस्थापक इति यावत् ॥ १३ ॥ सत्य-
 प्रतिष्ठानाः सत्याधाराः । सत्यप्रतिष्ठानानीति विपरि-
 णम्यपूर्वार्धेन योज्यं ॥ १४ ॥ प्रस्तुतसत्यनिष्ठातस्यै-
 हिकामुष्मिकफलं तद्रहितस्य निरयप्राप्तिं च दर्शयति
 —एकइत्यादिना ॥ १५ ॥ सत्यप्रतिश्रवः सत्यसन्धः

एवमुभं हित्वा अशुभं प्राप्नुयामिति शेषः ॥ ६ ॥ शि० हीनप्रतिज्ञया हीना निवृत्ता प्रतिज्ञायां तथा अनया वृत्त्या वर्तमानोऽहं
 वृत्तं स्वधर्मच्युतिरूपवृत्तान्तं । कस्य धास्यामि प्रापयिष्यामि कथयिष्यामीत्यर्थः । केन कर्मणा उपलक्षितं जनस्वर्गं अवाप्नुयां
 प्रापयेयं ॥ ८ ॥ ति० सत्यपरः सत्यं परं श्रेष्ठं यस्य सः धर्मः सर्वस्य मूलमुच्यते ॥ १२ ॥ ति० लोके ईश्वरस्य सत्यमेव सत्यपदवा-
 च्य इति प्रसिद्ध इत्यर्थः । तथा सद्भिराश्रितो धर्मः सत्ये सत्यपदवाच्ये ईश्वरे । प्रतिष्ठितः । आदौ तस्यैव धर्मोपदेष्टृत्वादित्यर्थः ।
 सत्ये पद्मा प्रतिष्ठितेति पाठान्तरं । पद्मा लक्ष्मीः । सत्यमूलानि सर्वाणीत्यनेन जगदुपादानप्रवर्तकत्वेन सर्वाधिष्ठानत्वेन च तत्सिद्धिर्दर्शि-
 ता । तस्यैव तत्त्वे हेतुमाह । सत्यात्परं पदं नास्ति । अनेन तदितरस्य सर्वस्य मिथ्यात्वमचेतनत्वं च दर्शितं । एतेन चेतनानधिष्ठिता
 मायैव जगदुपादानकारणमिति निरस्तं । चेतनाधिष्ठानं विना तत्परिणामासंभवात् । तस्याः परिणामित्वेन मिथ्यात्वेन चेतनाधिष्ठानत्वा-
 संभवाच्च ॥ १३ ॥ ति० एवं नास्तिकं प्रतीश्वरं प्रसाध्य वेदप्रामाण्यसाधयति—दत्तमित्यादि । दत्तादीनि प्रतिपादयन्तो वेदाः
 सत्यप्रतिष्ठानाः सत्यादीश्वरात् श्वासप्रश्वासवदाविर्भूता इति वक्तृदोषशंका कालङ्कारहितेन तत्प्रतिपादितदानादीनां फलसंवाददर्शनेन च
 सर्वत्राप्रामाण्यशङ्कारहिताः किं तु स्वतः प्रमाणभूता एवेति भावः । तस्मात् सत्यस्य ईश्वरवाचकत्वाच्च तेन तदभेदात् सत्यपरः सत्यपरि-
 पालनतत्परो भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ ति० वेदोक्तधर्माधर्मफलस्य प्रत्यक्षमनुभूयमानत्वेन तत्प्रामाण्यं सिद्धमित्याह—एक इति ।
 लोकं राज्यं । कुलं स्वकुलमात्रं । एतेन पालनसाधनधर्मफलतारतम्यस्य वेदोक्तस्यानुभवो दर्शितः । निरयोत्र दुःखं । स्वर्गश्च
 सुखं । तेन धर्माधर्मफलानुभवो दर्शितः । स० एकः अन्यः । “एके मुख्यान्त्ये केवलाः” इत्यमरः ॥ १५ ॥ स० सत्येन शपथेन
 समयीकृतः कैकेय्याप्रतिज्ञावानुकृतः यतः अतः कथं नानुपालये । कृतमित्यपि पाठः । ति० सोहं उक्तीत्या एवं विवेकवानित्यर्थः ।

[पा०] १ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ट. यास्याम्यहं. २ क. वृत्ति. ३ क. ग. ड.—ट. वर्तमानोहं. ४ ड. छ. झ. ज.
 ट. वृत्तोन्वयं. क.—घ. च. ज. वृत्तस्त्वयं. ५ क. ख. ऋषयश्चहि. ६ ड. छ. झ. ट. परं गच्छति चाक्षयं. ७ ड. छ. झ. ज.
 ट. सत्यपरो. ८ ड. छ. झ. ट. सर्वस्य. ९ ड. च. छ. झ. ट. सत्ये धर्मः सदाश्रितः. घ. सत्यं पद्मा सनाश्रिता. ख. ग. ज. सत्यं-
 पद्मा समाश्रिता. १० घ. सुतपांसि. ११ ड. नरके. १२ क. ख. ड. छ. झ. ज. ट. निर्देश. १३ ड. छ. झ. ट. कृतं.

नैव लोभान्न मोहाद्वा न ह्यज्ञानात्तमोन्वितः ॥ सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः ॥ १७ ॥
 असत्यसन्धस्य सतश्चलस्यास्थिरचेतसः ॥ नैव देवा न पितरः प्रतीच्छन्तीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥
 प्रत्यगात्ममिमं धर्मं सत्यं पश्याम्यहं स्वयम् ॥ भारः सत्पुरुषाचीर्णस्तदर्थमभिमन्यते ॥ १९ ॥
 क्षात्र धर्ममहं त्यक्ष्ये ह्यधर्मं धर्मसंहितम् ॥ क्षुद्रैर्नृशंसैर्लुब्धैश्च सेवितं पापकर्मभिः ॥ २० ॥
 कायेन कुरुते पापं मनसा संप्रधार्य च ॥ अनृतं जिह्वया चाह त्रिविधं कर्म पातकम् ॥ २१ ॥
 भूमिः कीर्तिर्यशो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि ॥ स्वर्गस्थं चानुपश्यन्ति सत्यमेव भजेत तत् ॥ २२ ॥
 श्रेष्ठं ह्यनार्यमेव स्याद्यद्भवानवधार्य माम् ॥ आह युक्तिकरैर्वाक्यैरिदं भद्रं कुरुष्व ह ॥ २३ ॥

॥ १६ ॥ लोभात् राज्यलोभात् । मोहात् विप्रलम्भ-
 वाक्यजनितचित्तविभ्रमात् । अज्ञानात् तमोन्वितः
 तमोगुणयुक्तः । सत्यस्य “करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृते-
 नापितेश्च” इत्यस्य सत्यवचनस्य । सेतुं मर्यादां ॥ १७ ॥
 चलस्य चलस्वभावस्य । प्रतीच्छन्ति हव्यकव्यादिक-
 मिति शेषः । नः अस्माभिः । श्रुतं ॥ १८ ॥ अहं सत्यं
 सत्यरूपमिमं धर्मं प्रत्यगात्मस्वयंपश्यामि आत्मानं प्र-
 त्यविनाभूतत्वेन प्रवृत्तं पश्यामीत्यर्थः । सत्पुरुषाचीर्णः
 सत्पुरुषैराचरितः संपादित इति यावत् । भारः जटा-
 वल्कलादिभारः । तदर्थं सत्यरूपधर्मार्थं । अभिमन्य-

ते अभिमतो भवति ॥ १९ ॥ पूर्वैराचरितं सत्यं परित्यज्य
 त्वदुक्तरीत्याराज्यं नाङ्गीकरिष्यामीत्याह—क्षात्रमित्या-
 दिना । अधर्मं अधर्मप्रचुरं । धर्मसंहितं धर्मलेशसहितं ।
 अधर्मप्रचुरधर्मलेशयुक्तक्षत्रियधर्ममहं त्यक्ष्ये इत्यर्थः
 ॥ २०—२१ ॥ कीर्तिः वितरणजनिता प्रथा । यशः
 पौरुषनिबन्धनं । पुरुषं करणत्रयेण सत्यनिष्णातं ।
 अनुपश्यन्ति अनुसृत्य पश्यन्ति अनुबध्नन्तीति यावत्
 ॥ २२ ॥ श्रेष्ठमित्यवधार्य निश्चित्य । इदं भद्रं कुरुष्वेति
 भवान्युक्तिकरैर्वाक्यैः यदाह तदनार्यमेव स्यात् ॥ २३ ॥

ननु स्त्रीवशात्तयापितृकृतेन नियोगे किमियतानिर्बन्धनेन तत्राह—सत्येति । यतो मे पिता सत्यप्रतिश्रवः स्वप्रतिज्ञातसत्याङ्गीकारवान् ।
 समर्थी सदाचरवान् । अतस्तेन सत्येन सत्यपरिपालनेन हेतुना सत्यमेव मां प्रतिष्ठितं उक्तमित्यर्थः । शि० राजा यतस्सत्यप्रतिश्रवः
 अतस्सत्येन सत्यपरिपालनहेतुना । सत्यमेव कृतं आज्ञापितमित्यर्थः । एतेन धर्मपरिपालनमेव प्रव्राजने हेतुरितिसूचितं ॥ १६ ॥
 ति० पूर्वसत्यप्रतिश्रवः शपथपूर्वकं कृतप्रतिज्ञासन् नैव भेत्स्यामि न भेत्स्यामि न च भेत्स्यामीति त्रिवारोक्त्या सर्वथा दार्ष्यसूचितं ।
 स० तमः तत्कार्यकोपादि । गुरोः पितुः ॥ १७ ॥ स० उपासकस्य चञ्चलत्वादेव ते पिदेवाद्याः अस्थिरचेतसस्तन्तः
 न प्रतीच्छन्ति गृह्णन्ति । हव्यकव्यादिकमिति शेषः ॥ १८ ॥ स० प्रत्यगात्मं अञ्चन्ति गच्छन्ति नाना योनिष्विविधः । ते च ते आत्मानः
 अगात्मानोजीवाः । अगात्मानः प्रतिविद्यमानं प्रत्यगात्मं । वीप्सायामव्ययीभावः । “अनश्च” इति टच् । सत्यं सत्यपरिपालनं ध्रुवं
 मुख्यधर्मं पश्यामि । भारः जटाभारः यतः धर्मार्थं सत्पुरुषैश्चीर्णः अतस्तदर्थं अभिमन्यते आद्रियते ॥ १९ ॥ ति० ननु स्वधर्मो
 राज्यपालनमेव किमिति नाभिमन्यते तत्राह—क्षात्रमिति । धर्मसंहितं धर्मवत्प्रतिभासमानं वस्तुतोऽधर्मं पित्राज्ञाभङ्गकरत्वात् ।
 क्षुद्रादिभिस्सेवितं ईदृशं क्षात्रधर्मं पित्राज्ञाभङ्गेन राज्यकरणरूपं । अहं त्यक्ष्ये ननु न्याय्यं क्षात्रधर्ममिति भावः ॥ २० ॥ ति० अस्य पापस्य-
 शरीरसाध्यलेपि कायिकवाचिकमानसिकसकलपापप्रसक्तिरित्याह—कायेनेति । आदौ मनसा एवं कर्मकरिष्ये इति तत्पापं संप्रधार्य
 ततो जिह्वया कृतं धर्मजनकं ततो भिन्नमनृतं तत्कर्म कर्तव्यत्वेन जिह्वया तत्सहायभूतेषु पुरुषेष्वह । ततः कायेन कुरुते । अतः पापकर्म
 क्रियारूपं पापं त्रिविधं कायिकवाचिकमानसिकरूपत्रिविधजनकमित्यर्थः । तेन कायिकपापं बहुदुःखजनकमिति भावः । कलौ तु पापसं-
 कल्पादितो न दोष इत्युक्तं भागवते । “नानुद्वेष्टि कलिं सन्म्रादसारं इव सारभुक् । कुशला न्याशु सिद्ध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत्” सम्राट्
 परीक्षित् । सारमाह—कुशलानि पुण्यानि । आशु संकल्पमात्रात् । सिद्ध्यन्ति यथा मानसपूजा । इतराणि पापानि संकल्पमात्रा-
 न्न फलन्ति । यत् यतः । तानि कृतान्येव फलन्तीति तदर्थः । शि० कायेन यत्पापं कुरुते तत् जिह्वया अनृतं यदाह तच्च मनसा असंप्र-
 धार्य अनिश्चित्यैव यत्कुरुते दुर्मागं धावतीत्यर्थः । तच्च पापं । अतः पातकं त्रिविधं । मनोवाक्याय त्रितयसंबन्धित्वात् त्रिप्रकारकं ।
 एतेन सत्यप्रतिज्ञाल्यागपूर्वमेतद्राज्यकरणे त्रिविधपापसंबन्धो भविष्यतीति सूचितं ॥ २१ ॥ ति० अवधार्य युक्तत्वेन निश्चित्य ।

[पा०] १ घ. मोहान्नलोभाद्वा. २ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. न चाज्ञानात्. ३ ड. च. छ. झ. ञ. ट. ध्रुवं.
 ४ ड. छ. झ. ञ. ट. सत्पुरुषैश्चीर्णः. ५ ख. ग. ड.—ट. अभिमन्यते. ६ ख. घ. ड. ट. क्षात्रधर्मं. ७ क. ड. च. छ. झ.
 ट. संप्रधार्यतत्. ख. ग. संप्रधारयन्. ८ ग. चेमं. ख. वक्ति. ९ छ. पापमात्मजं. १० च.—ट. सत्यं समनुवर्तते
 सत्यमेव भजेततः. ११ ख. ग. चानुबध्नन्ति.

कथं ह्यहं प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरौ ॥ भरतस्य करिष्यामि वचो हित्वा गुरोर्वचः ॥ २४ ॥
 स्थिरा मया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा गुरुसन्निधौ ॥ प्रहृष्यमाणा सा देवी कैकेयी चाभवत्तदा ॥ २५ ॥
 वनवासं वसन्नेवं शुचिर्नियतभोजनः ॥ मूलैः पुष्पैः फलैः पुण्यैः पितृन्देवांश्च तर्पयन् ॥ २६ ॥
 संतुष्टपञ्चवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवर्तये ॥ अकुहः श्रद्धधानः सन्कार्यार्कार्यविचक्षणः ॥ २७ ॥
 कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभम् ॥ अग्निर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिनः ॥ २८ ॥
 शतं क्रतूनामाहृत्य देवराट् त्रिदिवं गतः ॥ तपांस्युग्राणि चास्थाय दिवं याता महर्षयः ॥ २९ ॥

अमृष्यमाणः पुनरुग्रतेजा निशम्य तन्नास्तिकवाक्यहेतुम् ॥

अथाब्रवीत् नृपतेस्तनूजो विगर्हमाणो वचनानि तस्य ॥ ३० ॥

सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च भूतानुकम्पां प्रियवादितां च ॥

द्विजातिदेवातिथिपूजनं च पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः ॥ ३१ ॥

तेनैवमाज्ञाय यथावदर्थमेकोदयं संप्रतिपद्य विप्राः ॥

धर्मं चरन्तः सकलं यथावत्काङ्क्षन्ति लोकागममप्रमत्ताः ॥ ३२ ॥

“ प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठपरोक्षं पृष्ठतः कुरु ” इत्यन्तस्य जा-
 बालिवाक्यजातस्योत्तरमभिधाय “ राज्यं त्वं प्रतिगृही-
 ष्वभरतेन प्रसादितः ” इत्यस्याप्युत्तरमाह— कथमि-
 त्यादिना ॥ २४ ॥ प्रतिज्ञा प्रतिज्ञाता कृतेत्यर्थः
 ॥ २५ ॥ वनवासमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं । वन-
 वासं वसन् कुर्वन्नित्यर्थः । नियतभोजनः नियतव-
 न्याहारः । संतुष्टपञ्चवर्गः परितुष्टपञ्चेन्द्रियवर्गः ।
 लोकयात्रां पितृवचनपरिपालनरूपलोकवर्तनं । “ ग-
 मनेवर्तनेयात्रा ” इतिवैजयन्ती । अकुहः अकृत्रिमः
 ॥ २६—२७ ॥ अष्टकोदाहरणेन वैदिककर्मणां निष्फ-
 लत्वं यदुक्तं तत्र परिहारमाह— कर्मभूमिमित्यादिना ।
 यच्छुभं कर्म तत्कर्तव्यं जनैरिति शेषः । तत्र फलवदनु-

ष्ठानं दर्शयति—अग्निरित्यादि । कर्मणां कर्मभूमिकृत-
 स्वस्वकर्मणां । फलभागिनः अग्नित्वादिकलं प्राप्तवन्तः
 ॥ २८ ॥ क्रतूनां शतं आहृत्य कृत्वेत्यर्थः । प्रवासि-
 नं प्रतिश्राद्धकरणविधेरभावात् विहितस्थले कुत्रापि न
 व्यभिचार इति भावः ॥ २९ ॥ नास्तिकवाक्यहेतुं ।
 “ यदि मुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति । दद्यात्प्र-
 वसतः श्राद्धं न तत्पश्यति शनं भवेत् ” इत्यादिना नास्तिकवा-
 क्यरूपतर्कं विगर्हमाणः मनसि विगर्हमाणः ॥ ३०
 —३१ ॥ तेन हेतुना विप्राः एवमर्थं यथावत् आज्ञाय
 ज्ञात्वा । एकोदयं संप्रतिपद्य ऐककण्ठ्यं प्राप्य । सकलं
 धर्मं स्वस्ववर्णाश्रमोचितधर्मं । अप्रमत्ताः सावधानाः ।
 यथावच्चरन्तः अनुतिष्ठन्तः । लोकागमं स्वर्गादिलो-

युक्तिकरैः युक्तिरेव करः करणं येषां तैर्वाक्यैः । श्रेष्ठं हि श्रेष्ठमिवाह तदनार्यं अन्याय्यमेव स्यात् ॥ २३ ॥ ति० गुरोः पुरतः इमं
 गुर्वाज्ञप्तं । गुरोर्वचो हित्वेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ ति० कैकेयी चेति । एवं च तस्याहर्षदस्य पुनरहर्षदत्तमत्यन्तमनुचितमिति भावः ॥ २५ ॥
 ति० तर्पयन् प्रतिज्ञां पालयिष्यामीति शेषः ॥ २६ ॥ ति० श्रद्धाधानः आस्तिकः । लोकयात्रां प्रावाहये प्रवाहरूपेण प्रवर्तयामीत्य-
 र्थः । शि० किंच संतुष्टपञ्चवर्गः संतुष्टेन संतोषेण पञ्चौघ्यचौवर्गौ सीतालक्ष्मणौ यस्य ॥ २७ ॥ वि० फलभागिनः अग्नित्वादिकं कर्म-
 फलत्वेन प्राप्तवन्तः । अतस्सर्वैरपिशुभकर्मैव कर्तव्यमिति भावः स० कर्मणां फलभागिनः अस्मिन् वर्षे कर्मकृतैव प्राप्तपदाः ॥ २८ ॥
 ति० शतमिति । अनेन पूर्वाहं संसमर्थितं । अतीतानागतज्ञेन्द्रादीनां तत्फलानुभवेन तत्तद्वेदभागप्रामाण्यं दर्शितं च । स० त्रिदिवं स्वर्गं ।
 गतः स्वामित्वेन प्राप्तः । महर्षय इत्यनेन पारत्रिकसुखास्तिलनिश्चयेनैव तपःकरणं न तु भ्रान्त्येति ॥ २९ ॥ ति० नास्तिकवाक्यहेतुं
 नास्तिकपरलोक इति वचनोपपादकं “यदि मुक्तमिहान्येन” इत्याद्युक्तशुष्कतर्करूपं । अमृष्यमाणः जाबालिमिति शेषः । तस्य जाबालेः
 अनेन नास्तिकवृत्तयो ब्राह्मणा अपिराज्ञोऽवश्यं वागदण्डेन दण्ड्या इति सूचितं । ति० अथ पुनः । तमब्रवीदिति संबन्धः ॥ ३० ॥

[पा०] १ ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. गुरोः. २ ड.—ट. प्रहृष्टमानसा. ३ क.—ट. मूलपुष्पफलैः. ज.
 पत्रपुष्पफलैः. ४ क. ख. घ. पितृदेवांश्च. ५ छ. गामिनः. ६ ड. छ. झ. ट. प्राप्ता. ७ ख. घ. हेतुवाक्यं.

निन्दाम्यहं कर्म पितुः कृतं तद्यस्त्वामगृह्णाद्विषमस्थबुद्धिम् ॥
 बुद्ध्याऽनयैवंविधया चरन्तं सुनास्तिकं धर्मपथादपेतम् ॥ ३३ ॥
 यथा हि चोरः स तथाहि बुद्धस्तथागतं नास्तिकमत्र विद्धि ॥
 तस्माद्वि यः शङ्क्यतमः प्रजानां न नास्तिकेनाभिमुखो बुधः स्यात् ॥ ३४ ॥
 त्वत्तो जनाः पूर्वतरे वराश्च शुभानि कर्माणि बहूनि चक्रुः ॥
 जित्वा सदेमं च परं च लोकं तस्माद्विजाः स्वस्ति हुतं कृतं च ॥ ३५ ॥
 धर्मे रताः सत्पुरुषैः समेतास्तेजस्विनो दानगुणप्रधानाः ॥
 अहिंसका वीतमलाश्च लोके भवन्ति पूज्या मुनयः प्रधानाः ॥ ३६ ॥
 इति ब्रुवन्तं वचनं सरोषं रामं महात्मानमदीनसत्त्वम् ॥
 उवाच तैथ्यं पुनरास्तिकं च सत्यं वचः सानुनयं च विप्रः ॥ ३७ ॥
 न नास्तिकानां वचनं ब्रवीम्यहं न चास्तिकोऽहं न च नास्ति किञ्चन ॥

कप्राप्तिकाङ्क्षन्तीति ॥ ३२ ॥ विषमस्थबुद्धिः । अवै-
 दिकमार्गनिष्णातबुद्धिः । अनयाबुद्ध्याचरन्तं चार्वा-
 कमतानुसारिणीबुद्धिपरान्प्रत्युपदिश्याचरन्तमित्यर्थः ।
 सुनास्तिकं परलोकोनास्तीतिबुद्धियुक्तं । सुशब्देनवै-
 दिकवत्स्थित्वाचार्वाकमतप्रवर्तकइत्युच्यते । निन्दामि
 वैदिककर्मभ्योबहिष्करोमि ॥ ३३ ॥ प्रत्यक्षैकप्रमाण-
 वादीयदिकश्चिद्वाज्येस्यात्सोपिबहिष्करणीयइत्याह—
 यथेत्यादिना । चोरोयथानिराकरणीयः सः वेदबाह्य-
 त्वेनप्रसिद्धोपि । तथाहि तथैव । अत्र अस्मिँल्लोके ।
 नास्तिकं चार्वाकं । तथागतं बुद्धतुल्यंविद्धि । तस्मा-
 द्यः प्रजानांशङ्क्यतमः अवैदिकत्वेनशङ्कनीयः । तेन
 नास्तिकेनबुधोभिमुखोनस्यात् ॥ ३४ ॥ ऐहिकामु-
 ष्मिकफलसाधनेधर्मेशिष्टाचारंप्रमाणयति—त्वत्तइत्या-
 दिना । त्वत्तःपूर्वतरे पुरातनाश्च वराश्च ज्ञानतःश्रेष्ठा-
 श्चजनाः बहूनिशुभानिकर्माणिचक्रुः ते इमंपरंचलो-

कंजित्वा सदा वर्तन्तइतिशेषः । सदावर्तमानत्वंचप्र-
 हनक्षत्रादिरूपेणदृश्यमानत्वात् । “ सुकृतांवाएता-
 निज्योतींषियन्नक्षत्राणि ” इतिश्रुतेः । तस्मात् क-
 र्मानुष्ठानस्यैहिकामुष्मिकसकलफलसाधनत्वात् । द्वि-
 जाः स्वस्ति मङ्गलात्मककर्म हुतंयज्ञादिकृतंच तपो-
 दानादिकंच कुर्वन्तीतिशेषः । एवंप्रत्यक्षमेवेनप्रमाणं
 तदतिरिक्तानांवेदानामपिप्रमाणत्वात् । तत्त्वंच तेषां
 महाजनपरिग्रहात् । सचापौरुषेयत्वेन तच्चाविच्छि-
 न्नसंप्रदायत्वेसतिअस्मर्यमाणकर्तृकत्वात् । वैदिकानि
 चकर्माणिसफलानि अग्निरविसोमनक्षत्रेन्द्रादिफलभो-
 गस्याबाधितप्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अन्यकृतभोजनस्यप-
 थिकाशनत्वाभावस्तु अदर्शनादविहितत्वाच्चेत्युक्तं
 ॥ ३५—३६ ॥ तथ्यं यथार्थं । सत्यं सद्भ्योहितं
 ॥ ३७ ॥ धर्मसंकटेप्राप्तेसर्वमतज्ञेनविदुषायत्किञ्चिन्म-
 तमवलम्ब्यापितस्यपरिहरणीयत्वात् महतोराज्यस्या-

ति० चरन्तं लोकनाशायान्तं । विषमस्थबुद्धिः अवैदिकदुर्मार्गप्रतिष्ठितबुद्धिः । त्वां योमेपिताअगृह्णात् याजकत्वेनस्वीकृतवान्
 तत्पितुःकर्मनिन्दामि ॥ ३३ ॥ ति० बुद्धः बुद्धमतानुसारी तथा चोरवद्दण्ड्यः इति हि प्रसिद्धं । नास्तिकं चार्वाकं । तथागतं
 तत्सदृशं चोरवद्दण्ड्यंविद्धि । नास्तिकविशेषस्तथागतः । तमपिचोरवद्दण्ड्यामीतिशेषइत्यन्ये । वेदप्रामाण्यापहर्तृत्वेनतेषामपिचो-
 रत्वात् । दण्डयितुंशक्यतमोयस्सचोरवदेवदण्ड्यः । दण्डायोग्येतुनास्तिकेबुधोऽभिमुखोनस्यात् । तत्संभाषणादि नकुर्वीतेत्यर्थः
 ॥ ३४ ॥ ति० यतः त्वत्तः अन्येइतिशेषः । त्वदन्येद्विजाजनाः पूर्वतरे श्रेष्ठाः । आर्षमिदं । यदेतिपाठे नाध्याहारपेक्षा ।
 तस्यैवयतइत्यर्थकत्वात् । बहूनिशुभानिचक्रुः । इमंलोकं परंचलोकंछित्वा ऐहिकामुष्मिकफलकामनांल्यक्त्वापि वेदोक्तोऽयंधर्मइत्ये-
 तावतैवकर्माणिचक्रुरितितात्पर्यं । तस्मात् द्विजाः स्वस्ति अहिंसासत्यादिकं कृतं तपोदानपरोपकारादि । हुतं यज्ञादि कुर्वते
 वेदप्रामाण्यादेव ॥ ३५ ॥ ति० मुनयः वशिष्ठाद्याः पूज्याभवन्तिलोके नत्वादशाइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ति० इतिधिकृतोजाबालिः
 स्वविषयकोपशमनायाह—इतीति । पथ्यं परमार्थं ॥ ३७ ॥ नेति । एवंचसर्वमतज्ञेनकालविशेषेअन्यथावाग्यवहारेपिनत-

[पा०] १ ख. विषयस्थबुद्धिः. २ झ. ट. ठ. सनास्तिके. ३ अ. वृत्तःपराः. क. त्वत्तोवराः. ४ ड. छ. झ. ट. द्विजाश्च.
 क. जनाश्च. ५ ड. च. छ. झ. अ. ट. कृतंहुतंच. ६ ड. च. छ. झ. ट. सदोषं. ७ ड. च. छ. झ. अ. ट. पथ्यं. ८ क. घ.
 च. झ. अ. ट. नास्तिकोहं.

समीक्ष्य कालं पुनरास्तिकोऽभवं भवेय काले पुनरेव नास्तिकः ॥ ३८ ॥

स चापि कालोऽयमुपागतः शनैर्यथा मया नास्तिकवागुदीरिता ॥

निवर्तनार्थं तव राम कारणात्प्रसादनार्थं तु मयैतदीरितम् ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

वसिष्ठेनजाबालयेरुष्टरामंप्रतितद्भावकथनेनपरिसान्त्वनम् ॥ १ ॥ तथातंप्रतिज्येष्ठस्वैवराज्याहतेतिव्यासेरव्यभिचारप्रदर्श-
नायब्रह्माणमारभ्यदशरथावधिर्वंशानुक्रमकीर्तनपूर्वकंज्येष्ठत्वहेतुनाराज्यस्वीकारचोदना ॥ २ ॥

क्रुद्धमाज्ञाय रामं तं वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ॥ जाबालिरपि जानीते लोकस्यास्य गैतागतिम् ॥ १ ॥

निवर्तयितुकामस्तु त्वामेतद्वाक्यमुक्तवान् ॥ इमां लोकसमुत्पत्तिं लोकनाथ निबोध मे ॥ २ ॥

सर्वे सलिलमेवासीत्पृथिवी यत्र निर्मिता ॥ ततः समभवद्ब्रह्मा स्वयंभूदैवतैः सह ॥ ३ ॥

नायकत्वरूपसंकटपरिहारायत्वांनिवर्तयितुंमयानास्ति-
कमतमुपन्यस्तं नत्वहंवस्तुतोनास्तिकइत्याह—नना-
स्तिकानामित्यादिना । किंचन परलोकादिकंनास्ती-
तिन अस्येव । समीक्ष्यकालं पुनरास्तिकोभवं यदा-
वादिनाऽन्येननास्तिकमतमवलम्ब्यते तंकालंसमीक्ष्य
अहंपुनरास्तिकमतावलम्ब्यभवं । अन्यैर्वादिभिर्नास्ति-
कमतमवलम्ब्यकुतर्कोद्घाटने तदानीमहमेवत्वदुक्तेरी-
त्याशतशस्तत्खण्डनमकार्षमितिर्थः । तर्हीदानींनास्ति-
कमतंकुतोवलम्बितवानसीत्यत्राह—भवेयकालेपुनरे-
वनास्तिकइति । तादृशोहमेवपुनः काले धर्मसंकट-
काले । नास्तिकोभवेय धर्मसंकटकालप्रयुक्तोयंमम
नास्तिकवादइत्यर्थः । भवेयेत्यनेन इतःपरमपि कस्मि-
न्निर्द्धर्मसंकटकाले नास्तिकमतमवलम्बनीयमेव नच
तावतावस्तुतोनास्तिकत्वंममभवेदितिभावः ॥ ३८ ॥
तादृशधर्मसंकटकालएवायमित्याह—सचापीति । एव-

मपिपरमवैदिकस्यतवनयुक्तमेतादृशंवचनमित्याशङ्क्या-
ह—निवर्तनार्थमित्यादिना । निवर्तनार्थं तवनिवृ-
त्तिज्ञापनार्थं तववेदमार्गाद्विचात्यत्वस्यलोकानांप्रक-
टीकरणार्थमित्यर्थः । कारणात् भरतकारणात् । भरत-
मुखोच्चासायतवप्रसादनार्थंचेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीता-
म्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने नवोत्तरशत-
तमःसर्गः ॥ १०९ ॥

अथवसिष्ठोजाबालिवचनयाथार्थ्यप्रदर्शनेनतद्विष-
यकोपनिवर्त्यस्वाभिमतंज्येष्ठस्वैवराज्याहृतारूपंनिवर्त-
नोपायंप्रतिपादयति—क्रुद्धमित्यादिना । लोकस्य जन-
स्य । गतं गमनं । भावेनिष्ठा । परलोकप्राप्तिं तत इहा-
गतिंचजानीते । नासौनास्तिकइत्यर्थः ॥ १ ॥ निवर्तना-
र्थमिति तदुक्तमपिसत्यमित्याह—निवर्तयितुकामइत्या-

स्यनास्तिकत्वंभवतीतिभावः ॥ ३८ ॥ ति० कारणात् तादृशकालागमनकारणात् । ति० कारणात् लदीयास्तिकत्वाद्यतिशयस्य
लोकेअतिप्रसिद्धिंपादनरूपकारणात् । नास्तिकवागुक्ता । स० यथानास्तिकवागुदाहृता तथा कारणात् तवकोपरूपनिमित्तात् ।
लत्प्रसादनार्थं एतत् आस्तिकवचनं ॥ इतिनवोत्तरशततमसर्गः ॥ १०९ ॥

स० क्रुद्धं जाबालये ॥ १ ॥ स० सर्वे सर्वत्र । सलिलं लक्ष्म्यात्मकं । तत्र सलिले । ति० पूर्वाहन्तेऽपहृतंसर्वजगत्
पराहादौसलिलमेव सविग्रहहिरण्यगर्भात्मनाऽवस्थितमभूत् । तत्र सलिलान्तः । पृथिवी निर्मिता सलिलरूपेणभगवतास्वेच्छया ।
ब्रह्मा विराडूपोदैवतैस्सह । “ अभिर्वाग्भूलामुखंप्राविशत् ” इत्याद्युपदिष्टरीत्या । वि० सलिलमेव एकाणवोदकमेवासीत् ।
नारायणाधिष्ठितमितिशेषः । ततो नारायणात् स्वयंभूर्ब्रह्मा समभवत् । नाभिपद्मेइतिशेषः । ननुसर्वनाम्नःप्रधानपरामर्शित्वात्कथमि-
ह नारायणपरामर्शइतिचेन्न । “ दशैतेराजमातङ्गास्तस्यैवामीतुरङ्गमाः ” इत्यादावप्रधानपरामर्शित्वदर्शनेनतस्यौत्सर्गिकत्वात् ॥ ३ ॥

[पा०] १ ख.—ट. प्रसादनार्थंच. २ क.—ट. रामंतु. ३ ख. गतागतं. ४ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. मब्रवीत्.
५. ख. सलिलंसर्वमेवा. ६ ड. छ. झ. ज. ट. तत्र.

स वराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहार वसुन्धराम् ॥ असृजच्च जगत्सर्वं सहपुत्रैः कृतात्मभिः ॥ ४ ॥
 आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ॥ तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः कश्यपः सुतः ॥ ५ ॥
 विवस्वान्कश्यपाज्ज्ञे मनुर्वैवस्वतः सुतः ॥ स तु प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ ६ ॥
 यस्येयं प्रथमं दत्ता समृद्धा मनुना मही ॥ तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ ७ ॥
 इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरेवेति विश्रुतः ॥ कुक्षेरथात्मजो वीरो विकुक्षिरुदपद्यत ॥ ८ ॥
 विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ॥ बाणस्य तु महाबाहुरनरण्यो महायशः ॥ ९ ॥
 नानावृष्टिर्बभूवास्त्रिर्दुर्भिक्षं सतां वरे ॥ अनरण्ये महाराजे तस्करो नापि कश्चन ॥ १० ॥
 अनरण्यार्न्महाबाहुः पृथू राजा बभूव ह ॥ तस्मात्पृथोर्महाराजस्त्रिशङ्कुरुदपद्यत ॥
 स सत्यवचनादीरः सशरीरो दिवं गतः ॥ ११ ॥
 त्रिशङ्कोरभवत्सुनुर्धुन्धुमारो महायशः ॥ धुन्धुमारो महातेजा युवनाश्वो व्यजायत ॥ १२ ॥
 युवनाश्वसुतः श्रीमान्मान्धाता समपद्यत ॥ मान्धातुस्तु महातेजाः सुसन्धिरुदपद्यत ॥ १३ ॥
 सुसन्धेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् ॥ यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो रिपुसूदनः ॥ १४ ॥

दिना । ज्येष्ठस्यैवराज्याहतां वक्तुमारभते—इमामित्यादि । लोकनाथ तवैवतत्प्रत्यक्षं हीति भावः ॥ २—४ ॥
 आकाशप्रभव इत्यत्राकाशशब्दः परब्रह्मपरः । “आकाशो ह वै नाम रूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म” इति श्रुतेः । इत्थमेवाव्यक्तप्रभवो ब्रह्मेति बालकाण्डोक्तमपि ।
 शाश्वतः प्रवाहरूपेण नित्यः । नित्यः इतरापेक्षया चिरकालस्थायी । अन्यथा आकाशप्रभव इति विरुध्यते । अव्य-

यः तस्मात्स्थानात्तस्य मोक्षसिद्धेः ॥ ५ ॥ वैवस्वतः विवस्वत्संबन्धी । तस्येक्ष्वाकुवंशकूटस्थत्वं च दर्शयति—सत्त्वित्यादिना । “मनुनामानेन्द्रेण यापुरी निर्मिता स्वयं” इति तस्यायोध्या निर्मातृत्वोक्तिः ॥ ६—११ ॥
 युवनाश्व एव महातेजः प्रभावेन महाबलधुन्धुनामकासु-
 रमारणाद्धुन्धुमारसंज्ञामलभतेत्यर्थः ॥ १२—१३ ॥
 सुसन्धेरिति । ज्येष्ठस्य ध्रुवसन्धेर्वैशक्यनाज्येष्ठस्यैव-

ति० ततस्सन्निमूर्तेर्विराजो विष्णवात्मको ब्रह्मो वराहरूपो भूत्वा वसुंधरां प्रोज्जहार । तस्यैव विराजोरजः प्रधानसृष्टिव्यापारवानंशो ब्रह्मेति व्यवहियमाणः सर्वजगत् पुत्रैस्सह निजानुग्रहप्राप्तसृष्ट्यादिशक्तिमद्भिर्दक्षादिभिस्सहासृजत् । स० सः भगवान् चतुर्मुखान्तर्यामितीत्याप्रसक्तः । वसुंधरां रसातलगतामिति शेषः । कृतात्मभिः शिक्षितमनस्कैः । वि० ननु पृथिव्यास्सलिले निमग्नत्वात्कदैवतान्यभवन्नित्याकाङ्क्षायां माह—सवराह इति । सः नारायणः । ततो ब्रह्मनासारं धाद्वराहो भूत्वा वसुंधरां प्रोज्जहार सलिलाद्धृत्य तदुपरि स्थापयामासेत्यर्थः । स एव नारायणो ब्रह्ममूर्तिः पुत्रैस्सह सर्वमसृजत् । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे “संक्षिप्य हि पुरालोकान्मायया स्वयमेव हि । महार्णवेशयानोप्सुमां त्वं पूर्वमजीजनः । पद्मे दिव्येऽर्कसंकाशेनाभ्यामुत्पादय मामपि । प्राजापत्यं त्वया कर्ममयि सर्वं निवेशितं” इति ॥ ४ ॥ ति० नन्वसावेव सर्वादिर्न्याह—आकाशेति । आकाशपदेन कारणोपाधिकं ब्रह्मेश्वराख्यं । ब्रह्मेति त्रिमूर्तेर्ग्रहणं । अस्मिन् शाश्वतत्वेन नित्यत्वाव्ययत्वापेक्षिकाणि । तस्मात् विराजो ब्रह्मणः । स० आसमन्तात्काशमानत्वादाकाशो भगवान् । तत्प्रभवो ब्रह्मा तदन्तर्गतस्तच्छब्दाच्चोहरि रपि ग्राह्यः ॥ ५ ॥ वि० तत्र मन्वन्तमानसीसृष्टिः । मनोः क्षेत्रे इक्ष्वाकुः ॥ ६ ॥ स० सत्यवचनात् त्वां स्वर्गं प्रापयिष्ये इति विश्वामित्रसत्यवचनात् ॥ ११ ॥ वि० धुन्धुमारा युवनाश्व इति । त्रिशङ्कसुतो युवनाश्व इत्यन्यत्र श्रूयमाणं कल्पान्तरविषयं । यद्वा युवनाश्व एव महातेजः प्रभवत्वाद्धुन्धुमारसंज्ञालभते । यद्वाऽन्यत्र त्रिशङ्कसुत इत्य-

[पा०] १ घ. क. ख. च. ज. व. स्मृतः. ड. छ. झ. ट. खयं. २ ज. मनुः प्रजापतिः. सतु प्रजापतिः पूर्वमित्यर्थस्य स्थाने. क. पाठे. सतु प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकूणां महात्मनां । जजानाद्भिरसंब्रह्मा प्रचेतसमथाद्भिराः । मनुः प्रचेतसः पुत्र इक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः । इत्यर्थत्रयं दृश्यते. ३ ख. तस्येयं. ४ क. ख. ड. च. छ. झ. व. ट. कुक्षिरित्येव. ५ ख. नः श्रुतं. ज. नः श्रुतः. ६ ड. च. छ. झ. ट. वीर. ७ ड. च. झ. व. बाणस्य च. ८ ड. च. झ. व. महातपाः. ९ च. नचावृष्टिः. १० क. ड. च. झ. ट. दुर्भिक्षः. ११ ख. ड. छ.—ट. वापि. च. वान. १२ ख. ग. ड. छ. झ. ट. न्महाराज. व. न्महातेजाः. १३ ड. च. छ. व. ट. महातेजाः. १४ ग. क्षीरः. १५ क. ग. त्रिशङ्कोस्त्वभवत्. १६ क.—ट. धुन्धुमारान्महा. १७ ख. मान्धातुश्च. १८ ज. सुतः श्रीमान्सुसन्धिः. १९ घ. दृढसन्धिः. २० घ. दृढसन्धेस्तु. २१ रघुनन्दन.

भरतात्तु महाबाहोरसितो नाम जायत ॥ यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः ॥

हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शैशिविन्दवः ॥ १५ ॥

तौस्तु सर्वान्प्रतिव्यूह युद्धे राजा प्रवासितः ॥ स च शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ॥ १६ ॥

द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः ॥ १७ ॥

[तत्र चैका महाभागा भार्गवं देववर्चसम् ॥ ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षिणी पुत्रमुत्तमम् ॥]

एका गर्भविनाशाय सपत्न्यै सा गरं ददौ ॥ १८ ॥

भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ॥ तमृषिं संमुपागम्य कालिन्दी त्वभ्यवादयत् ॥ १९ ॥

स तामभ्यवदद्विप्रो वरेप्सु पुत्रजन्मनि ॥ पुत्रस्ते भविता देवि महात्मा लोकविश्रुतः ॥

धार्मिकश्च सुशीलश्च वंशकर्तारिसूदनः ॥ २० ॥

कृत्वा प्रदक्षिणं हृष्टा मुनिं तमनुमान्य च ॥ पद्मपत्रसमानाक्षं पद्मगर्भसमप्रभम् ॥

ततः सा गृहमागम्य देवी पुत्रं व्यजायत ॥ २१ ॥

सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया ॥ गरेण सह तेनैव जातः स सगरोऽभवत् ॥ २२ ॥

स राजा सगरो नाम यः समुद्रमखानयत् ॥ इष्ट्वा पर्वणि वेगेन त्रांसयन्तमिमाः प्रजाः ॥ २३ ॥

असमञ्जस्तु पुत्रोऽभूत्सगरस्येति नः श्रुतम् ॥ जीवन्नेव स पित्रा तु निरस्तः पापकर्मकृत् ॥ २४ ॥

अंशुमानपि पुत्रोऽभूदसमञ्जस्य वीर्यवान् ॥ दिलीपोंशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ २५ ॥

राज्येस्थापितत्वमुक्तं ॥ १४ ॥ जायतेत्यत्राडभावः । अनित्यत्वात् । प्रतिराजानः सामन्ताः शत्रवः । उद-
पद्यन्त आसन्नित्यर्थः । हैहयाद्यास्तत्तद्देशाधिपतयः
॥ १५ ॥ प्रतिव्यूह युद्धं कृत्वा । राजा असितः ।
शैलवरे हिमवति । रम्ये निर्भयतयास्थातुयोग्ये ।
मुनिः सन्नभिरतोबभूव अन्यथा तस्मादपि शैलात्प्र-
वासयेयुरितिभावः ॥ १६ ॥ श्रूयतइतिश्रुतिः जनवा-
दइत्यर्थः ॥ १७—१९ ॥ अभिवादनप्रसन्नोविप्रःपुत्रज-

न्मनिविषये वरेप्सु तां अभ्यवदत् उवाच । महात्मा
महामतिः । लोकविश्रुतः सर्वलोकप्रसिद्धः । पुत्रोभ-
वितेत्यभ्यवददित्यन्वयः ॥ २० ॥ सादेवी तंमुनिं अनु-
मान्य संपूज्य । ततोऽगृहमागम्य पद्मपत्रसमानाक्षं
पद्मगर्भसमप्रभंपुत्रं । व्यजायत व्यजीजनत् ॥ २१—
२२ ॥ यः इष्ट्वा दीक्षांकृत्वा । पर्वणिवेगेन अम्बुवेगेन
इमाः प्रजाः त्रांसयन्तंसमुद्रं । अखानयत् ॥ २३ ॥ नः

स्यतत्पौत्रइत्यर्थः ॥ १३ ॥ ति० तान् हैहयादिचतुर्विधशत्रून् । युद्धेस्वसैन्यप्रतिव्यूहावस्थितोपि शत्रुबाहुल्यात्तज्जयोशक्यइति-
बुद्ध्या प्रवासितः संजातप्रवासोबभूव । शत्रुजयोद्देशेनतपसेहिमवद्विरिजगामेत्यन्वयः । शि० पित्राप्रवासितः शत्रुबाहुल्यात्पराज-
यशङ्क्याविवासितः । मुनिः परमात्ममननशीलोबभूव ॥ १६ ॥ ति० तेनैवसह जातइतिशेषः ॥ २२ ॥ ति० अखानयत्
स्वपुत्रैरितिशेषः । इष्ट्वा दीक्षितोभूत्वा । वेगेन खननवेगेन । त्रांसमानः उद्वेजयत् । शि० यः पर्वणि इष्ट्वा दीक्षां गृहीत्वा । स०
इमाः प्रजाः हैहयादिरूपाः ॥ २३ ॥ शि० पापकर्मकृदिव । एवइवार्थे । स० पापकर्मकृत् तद्वत्प्रदर्शकः । श्रीमद्भागवतेतस्य
पुनर्योगेनकुमारप्रदर्शकत्वोक्तेः ॥ २४ ॥

[पा०] १. क. च. ज. महाबाहुः. २ क. नामतोऽभवत्. ३ घ. ड. छ. झ. ज. ट. शशिविन्दवः.
४ ख. ग. तांश्च. ५ क. श्रुतं. ६ इदमर्धद्वयं क. ड. च. छ. झ. ज. ट. पाठेषुदृश्यते. ७ ख. गर्भविनाशार्थं. ज.
पुत्रविनाशाय. ८ ग. चगरं. क. ख. ट. तुगरं. ड. च. छ. झ. ज. गरलं. ९ ख. राम. १० ड. च. झ. ज. ट. साऽ-
भ्युपागम्य. क. समुपागम्य. ११ ग. चाभ्यवादयत्. ख. साभ्यवादयत्. १२ ड. च. छ. झ. ज. ट. मभ्यवदद्विप्रो. १३ ड.
च.—ट. सुभीमश्च. क. महाबाहुः. १४ ड. छ. झ. ट. श्रुत्वा. १५ चं. नत्वा. ज. स्तुत्वा. ड. छ. झ. ट. कृत्वा. १६ ख. ग.
घ. मभिवाद्य. १७ ख. ग. विशालाक्षी. घ. समानाक्षी. १८ ड. झ. पत्नीपुत्रमजायत. १९ ड. छ. झ. ट. तस्मात्स. २० क.—ट.
त्रांसयानइमाः. २१ क. च. ज. अंशुमानस्य. ख. घ. ज. अंशुमानिति.

भगीरथार्त्तकुत्स्थस्तु काकुत्स्था येन विश्रुताः ॥ कैकुत्स्थस्य च पुत्रोऽभूद्रघुर्येन तु राघवाः ॥ २६ ॥
 रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः ॥ कल्माषपादः सौदास इत्येवं प्रथितो भुवि ॥ २७ ॥
 कल्माषपादपुत्रोऽभूच्छङ्खणस्त्विति विश्रुतः ॥ येस्तु तद्वीर्यमासाद्य सैहसैन्यो व्यनीनशत् ॥ २८ ॥
 शङ्खणस्य च पुत्रोऽभूच्छूरः श्रीमान्सुदर्शनः ॥ सुदर्शनस्याग्निवर्ण अग्निवर्णस्य शीघ्रगः ॥ २९ ॥
 शीघ्रगस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रशुश्रुकः ॥ प्रशुश्रुकस्य पुत्रोऽभूदम्बरीषो महाद्युतिः ॥ ३० ॥
 अम्बरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषः सत्यविक्रमः ॥ नहुषस्य च नाभागः पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ३१ ॥
 अजश्च सुव्रतश्चैव नाभागस्य सुताबुभौ ॥ अजस्य चैव धर्मात्मा राजा दशरथः सुतः ॥ ३२ ॥
 तस्य ज्येष्ठोऽसि दायादो राम इत्यभिविश्रुतः ॥ तद्गृहाण स्वकं राज्यमवेक्षस्व जनं नृप ॥ ३३ ॥
 इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः ॥ पूर्वजे नावरः पुत्रो ज्येष्ठो राज्ञ्येऽभिषिच्यते ॥ ३४ ॥
 स राघवाणां कुलधर्ममात्मनः सनातनं नाद्य विहन्तुमर्हसि ॥

प्रभूतरत्नामनुशाधि मेदिनीप्रभूतराष्ट्रां पितृवन्महायशः ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

वसिष्ठेनरामं प्रतिपित्रपेक्षयामातुराचार्यस्य चाभ्यर्हितत्वोपपादनपूर्वकं तद्वचनानुरोधेनाश्रितपारतन्त्र्यरूपस्वासाधारणधर्मपरि-
 रक्षणाय भरतप्रार्थनासफलीकरणस्य ज्यायसोक्तिः ॥ १ ॥ रामेण तं प्रत्याचार्योपेक्षयामातापित्रोरेवाभ्यर्हितत्वसमर्थनपूर्वकं
 पितृवचनपालनस्य प्रथमं प्रतिज्ञाततयाऽनतिक्रमणीयत्वोक्तिः ॥ २ ॥ निरुत्तरीकृतेन भरतेन रामस्य पुरतः प्रत्युपवेशनाय कुशाना-
 मास्तरणम् ॥ ३ ॥ रामेण तस्य क्षत्रियाणामधर्म्यत्वोक्तौ भरतेन तं प्रति तत्प्रतिनिधितया स्वेन वनवासपूरणोक्तिः ॥ ४ ॥ रामेण
 प्रतिनिध्यपेक्षण्यासमर्थविषयतया स्वस्य निन्द्यत्वोक्त्या प्रतिज्ञासमापनानन्तरमयोध्याप्रत्यागमोक्त्या भरतपरिसान्त्वनम् ॥ ५ ॥

वसिष्ठस्तु तदा राममुक्त्वा राजपुरोहितः ॥ अब्रवीद्धर्मसंयुक्तं पुनरेवापरं वचः ॥ १ ॥

श्रुतं । अस्माभिः श्रुतमित्यर्थः ॥ २४—२७ ॥ तद्वीर्यं
 वसिष्ठशापाद्राक्षसत्वं प्राप्तस्य कल्माषपादस्य पराक्रमं ।
 आसाद्य व्यनीनशत् विनाशं प्राप्तवानित्यर्थः । राक्षस-
 त्वात्कल्माषपादेन स्वपुत्र एव विनाशित इत्यर्थः ॥ २८—
 ३२ ॥ दायादः सुतः । “दायादौ सुतबान्धवौ” इत्य-
 मरः ॥ ३३ ॥ पूर्वजे विद्यमाने अपरः कनिष्ठपुत्रो
 राज्ये नाभिषिच्यते किंतु ज्येष्ठ एवेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥
 सत्वं आत्मनः संबन्धिनाराघवाणां सनातनं परम्परया

ऽऽगतं कुलधर्मं ज्येष्ठाभिषेचनरूपं । अद्य भवन्तमार-
 भ्यनविहन्तुमर्हसि । अन्ये न रक्षितुं चाशक्यमित्याह—
 प्रभूतेति । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि । प्रभूतराष्ट्रां बहुवि-
 धावान्तरजनपदयुक्तां ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
 जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अ-
 योध्याकाण्डव्याख्याने दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

अथ रामनिवर्तनोपायानुनिरूपणस्य निरस्यत्येकाद-

ति० रघोः पुत्रः प्रवृद्धादिनामचतुष्टयेन प्रसिद्धः ॥ २७ ॥ कतकस० यः शङ्खणस्तु तत्प्रसिद्धं वीर्यं पराक्रमं । युद्धे प्राप्य दैवात्स-
 हसैन्यो व्यनीनशत् नष्टोभूत् स्वार्थेणः ॥ २८ ॥ ति० अजो नाभागस्य ज्येष्ठपुत्रः ॥ ३२ ॥ इति दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

ति० मन्वादीनारभ्यैतावत्पर्यन्तं ज्येष्ठेनैव राज्याप्यर्थापाल्यतेति श्रुतेः पितृदत्तज्ञाकारमालोच्य पितृवचनादपि पितृवचनगुरोर्ममवचनं
 [पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. त्ककुत्स्थश्च. २ क. ड.—ट. येन तु स्मृताः. ३ क. ख. ग. ड. च. झ. ज. ट.
 ककुत्स्थस्य तु. ४ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. नः श्रुतं. ५ घ. सतु दैवेन विधिना ससैन्योऽभ्यनशत्पुरा. ६ ख. ग. च. ज. ज.
 सहसेनो. ७ ख.—ड. छ.—ज. शङ्खणस्य तु. ८ ख. ड. च. झ. ज. ट. महामतिः. ९ ग. घ. ज. स्मृतः. १० ख.
 गतं नृपं. क. ग. ड.—ट. जगन्नृप. ११ ड. छ. झ. ट. राजाभि. क. ज. भ्राताऽभि. १२ क.—घ. च. ज. ज. विहातुं.
 १३ ड. छ. झ. ट. वसिष्ठस्स.

पुरुषस्येह जातस्य भवन्ति गुरवस्त्रयः ॥ आचार्यश्चैव काकुत्स्थ पिता माता च राघव ॥ २ ॥
 पिता ह्येनं जनयति पुरुषं पुरुषर्षभ ॥ प्रज्ञां ददाति चाचार्यस्तस्मात्स गुरुरुच्यते ॥ ३ ॥
 सोऽहं ते पितुराचार्यस्तव चैव परंतप ॥ मम त्वं वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ४ ॥
 इमा हि ते परिषदः श्रेणयश्च द्विजास्तथा ॥ एषु तात चरन्धर्मं नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ५ ॥
 वृद्धाया धर्मशीलाया मातुर्नार्हस्यवर्तितुम् ॥ अस्यास्तु वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ६ ॥
 भरतस्य वचः कुर्वन्याचमानस्य राघव ॥ आत्मानं नातिवर्तेस्त्वं सत्यधर्मपराक्रम ॥ ७ ॥
 एवं मधुरमुक्तस्तु गुरुणा राघवः स्वयम् ॥ प्रत्युवाच समासीनं वसिष्ठं पुरुषर्षभः ॥ ८ ॥
 यन्मातापितरौ वृत्तं तनये कुरुतः सदा ॥ न सुप्रतिकरं तत्तु मात्रा पित्रा च यत्कृतम् ॥ ९ ॥
 यथाशक्तिप्रदानेन स्नापनोच्छादनेन च ॥ नित्यं च प्रियवादेन तथा संवर्धनेन च ॥ १० ॥

शोत्तरशततमे—वसिष्ठस्त्वित्यादिना ॥ १ ॥ एवंकु-
 लधर्मोपपादनेपि सर्वतत् पितृनियोगव्यतिरिक्तविषय-
 मितिमत्वातूष्णींस्थितस्य रामस्याशयं जानन्वसिष्ठः पुन-
 र्निवर्तनहेत्वन्तरमाह—पुरुषस्येत्यादिना ॥ २ ॥ पि-
 तेति मातुरप्युपलक्षणं । शरीरमेवमातापितरौ जनयत
 इत्यर्थः । तस्मात् प्रज्ञादानात् गुरुः मातापितृभ्यांग-
 रीयानित्यर्थः । “सहिविद्यातस्तं जनयति तच्छ्रेष्ठं ज-
 न्म” इति वचनादिति भावः ॥ ३—४ ॥ परिषदः
 ब्राह्मणसमूहाः । श्रेणयः पौरजनाः । द्विजाः क्षत्रि-
 याः । वैश्याश्च ते त्वत्संबन्धिनः येषु विषये धर्मपरिपा-
 लनरूपं चरन् सतांगतिं सतांपूर्वेषां राज्ञां मार्गनातिव-
 र्तेः नातिवर्तेथाः ॥ ५ ॥ अवर्तितुं शुश्रूषामकर्तुर्नार्हसि ।
 अस्यास्तु पितुः शतगुणं मातेत्युक्तायाः ॥ ६ ॥ याचमानस्य
 सान्त्वितामामिकामातेत्यादिप्रार्थयमानस्य । आत्मानं
 आत्मभूतं भरतं नातिवर्तेथा इत्युदाहरणं । सत्यधर्मनि-
 ष्णातत्त्वस्वभावमित्यपरे । स्वासाधारणधर्मत्वादाश्रि-

तपारतन्त्र्यं नातिवर्तेथा इत्याचार्याः । स एव हि सर्वेश्वर-
 स्य स्वभावः स्वतः सिद्धः सत्यधर्मपराक्रमेति दृष्टान्तार्थः ।
 यथा सत्यवचनमनतिक्रमणीयं यथा च धर्मो नातिक्रम-
 णीयः तथा आश्रितपारतन्त्र्यमपीत्यर्थः । सत्यधर्मयोः
 पराक्रमः अनुष्ठानशूरत्वं यस्येति बहुव्रीहिः ॥ ७—८ ॥
 “सति धर्मिणि धर्माश्चिन्त्यन्ते” इति न्यायेन सर्वधर्म-
 संपादनबीजभूतशरीरोत्पादकत्वात् अत्यन्ताज्ञानदशा-
 यामपि सर्वप्रकारसंरक्षणेन बहुविधोपकारकत्वाच्चाचा-
 र्यवचनादपि पितृवचनमवश्यं कर्तव्यं । अतएव “मातृदे-
 वो भव पितृदेवो भव आचार्यदेवो भव” इति चरमपर्व-
 ण्याचार्यउपात्त इत्यभिप्रायेणाह—यन्मातेत्यादिना श्लो-
 कद्वयेन । तनये तनयसंपादननिमित्तं यद्वृत्तं व्रतोपवा-
 सदेवताराधनादिकं कुरुतः तन्न सुप्रतिकरं सुतरामश-
 क्यप्रत्युपक्रियं । मात्रापित्रा च उत्पत्त्यनन्तरं यथाश-
 क्तिप्रदानेन स्तन्यान्नादिप्रदानेन स्नापनोच्छादनेन
 नित्यं प्रियवादेन सदा संवर्धनेन च यत्कृतं तच्च न सुप्रति-

करणीयमिति वक्तुमुपक्रमते वसिष्ठ इति । राजपुरोहितः राज्ञः पुरोहितं चिन्तयतीति राजपुरोहितः ॥ १ ॥ ति०
 गुरवः उपास्याः । स० इत्येते गुरवः ॥ २ ॥ ति० जनयति शरीरमात्रेण । प्रज्ञां ददाति उपनयनसंस्कारपूर्ववेदविषयां प्रज्ञां ददा-
 ति । तस्मादाचार्य एव गुरुसमवाये गुरुः गरीयानुच्यते । तदुक्तमापस्तम्बेन । “आचार्यश्श्रेष्ठो गुरुणां सहिविद्यातस्तं जनयति तच्छ्रेष्ठं
 जन्म शरीरमेवमातापितरौ जनयतः जीर्यत्स्वभावं सर्वयोनिसुलभं प्राकृतं मलजं शरीरं” इति ॥ ३ ॥ ति० नातिवर्तेः नातिवर्तेथाः ।
 सद्गतिश्रोतभवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ वि० नृपाः माण्डलिकाः ॥ ५ ॥ ति० मातुः शुश्रूषणे वचनकरणे च अवर्तितुं नार्हसीत्यर्थः ।
 स० अवर्तितुं अतिवर्तितुं ॥ ६ ॥ ति० आत्मानं त्वं प्रति राज्यप्रत्यर्पणपूर्वप्रतिनिवृत्तियाचमानस्य भरतस्य वचः कुर्वन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥
 स० मातापितरौ संभूय तनये यद्वृत्तं पालनादिरूपं कुरुतः । तन्न सुप्रतिकरं प्रत्युपकारार्हं भवतीत्यर्थः । न केवलमुभाभ्यां कृतं न
 सुप्रतिकरं किंतु मात्रापित्रा च यत्प्रातिखिकं कृतं तदपि न सुप्रतिकरं ॥ ९ ॥ ति० यथाशक्तिप्रदानेन बालस्य जीवनाथं पदार्थं भोजन-
 शक्त्यनुरोधतः क्षीरान्नादिप्रदानेन । उच्छादनं उद्धर्तनं तिलपिष्टादिना । संवर्धनं क्रीडनं । स० उच्छादनं उद्धर्तनं गलप्रान्तगत-

[पा०] १ घ. ड. छ. ज. ट. पुरुषस्य हि. २ ड. छ. झ. ट. गुरवस्सदा. ३ क. ग.—छ. झ. व. ट. सतेहं.— ४ ड.
 छ. झ. ट. परिषदोज्ञातयश्च नृपास्तथा. ५ ज. तस्यास्तु. ड. च. छ. झ. व. ट. अस्याहि. ६ ग. घ. च. ज. मुक्तस्स गुरुणा,
 ड. छ. झ. ट. मुक्तस्स गुरुणा.

स हि राजा जनयिता पिता दशरथो मम ॥ आज्ञातं यन्मया तस्य न तन्मिथ्या भविष्यति ॥ ११ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण भरतः प्रत्यनन्तरम् ॥ उवाच परमोदारः सूतं परमदुर्मनाः ॥ १२ ॥
 इह मे स्थण्डिले शीघ्रं कुशानास्तर सारथे ॥ आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मे न प्रसीदति ॥ १३ ॥
 अनाहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः ॥ शेष्ये पुरस्ताच्छालाया यावन्न प्रतियास्यति ॥ १४ ॥
 स तु राममवेक्षन्तं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः ॥ कुशोत्तरमुपस्थाप्य भूमावेवांस्तरत्स्वयम् ॥ १५ ॥
 तमुवाच महातेजा रामो राजर्षिसत्तमः ॥ किं मां भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेक्ष्यसि ॥ १६ ॥
 ब्राह्मणो ह्येकपार्श्वेन नरात्रोद्धुमिहार्हति ॥ न तु मूर्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने ॥ १७ ॥
 उत्तिष्ठ नरशार्दूल हित्वैतद्धारुणं व्रतम् ॥ पुरवर्थाभितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघव ॥ १८ ॥
 आसीनस्त्वेव भरतः पौरजानपदं जनम् ॥ उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किमर्थं नानुशासथ ॥ १९ ॥
 ते तं मूचुर्महात्मानं पौरजानपदा जनाः ॥ काकुत्स्थमभिजानीमः सम्यग्वदति राघवः ॥ २० ॥
 एषोपि हि महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति ॥ अतएव न शक्ताः सो व्यावर्तयितुमञ्जसा ॥ २१ ॥

करं ॥ ९—१० ॥ जनयितापितेति गौणपितृव्यावृत्तिः । आज्ञातं प्रतिज्ञातं । एवंप्रथमंप्रतिज्ञातत्वात् मातृव-
 चनं भ्रातृवचनंचकर्तुं नार्हामीति भावः ॥ ११ ॥ प्रत्य-
 नन्तरं समीपस्थं परमोदारः सान्त्वितमामिकेत्यादि-
 नादत्तराज्यनिर्वाहकः ॥ १२ ॥ इहस्थण्डिलेभूमौकु-
 शानास्तर आस्तृणीहि । पावनत्वार्थमित्यर्थः । अत
 एववक्ष्यति—कुशानास्तीर्यराघवइति । प्रत्युपवेक्ष्या-
 मि प्रतिरोत्स्यामीत्यर्थः ॥ १३ ॥ प्रत्युपवेशप्रकार-
 माह—अनाहारइति । निरालोकः अवकुण्ठिताननः
 धनहीनः वृद्ध्यर्थमृणप्रदानान्निर्धनः । शेष्ये शयिष्ये ।
 इडभावआर्षः ॥ १४ ॥ राममवेक्षन्तं रामानुजांका-

ह्वन्तमित्यर्थः । कुशोत्तरं कुशास्तरणं । उपस्थाप्य
 आनीय । स्वयमेवास्तरत् आस्तृणात् शयनंकृतवानि-
 त्यर्थः ॥ १५ ॥ किंकुर्वाणं किमपकारंकुर्वाणं । ताते-
 तिसान्त्वनार्थमुक्तं ॥ १६ ॥ एकपार्श्वेन एकपार्श्व-
 शयनेन । मूर्धाभिषिक्तानां अभिषिक्तक्षत्रियाणां
 ॥ १७—१८ ॥ नानुशासथेत्यत्र इतिकरणबोध्यं
 ॥ १९ ॥ काकुत्स्थंरामं । अभिजानीमः अभितोजा-
 नीमः सत्यसन्धंजानीमइत्यर्थः ॥ २० ॥ सम्यग्वद-
 तीत्येतदुपपादयति—एषइत्यादिना । अञ्जसा
 शीघ्रं व्यावर्तयितुंनशक्ताःस्मइतितंभरतमूचुरित्यन्वयः

श्रुत्तिकाद्युदासनमितियावत् ॥ १० ॥ ति० जनयिता उत्पादकःपिता नतुगौणः । पिता यदाज्ञापयत् वनवासरूपं । एवंचभंव-
 दाज्ञातःपूर्वतेनाज्ञादानान्मयाचावश्यमितिप्रतिज्ञानात्भवदाज्ञापितदन्यथाकरणमधुनाऽऽत्यन्तमनुचितमितिभावः ॥ ११ ॥ ति०
 आर्यंप्रत्युपवेक्ष्यामि आर्यमुद्दिश्यप्रत्युपशयनकर्मकरिष्यइत्यर्थः । तच्चोपरोद्धव्यस्यगृहद्वारसमीपेकुशेषुयावत्कार्यसिद्धिनिराहारतयाऽ-
 वकुण्ठिताननस्य एकपार्श्वेनैवपार्श्वान्तरपरिवृत्तिराहित्येनशयनमिति । वि० धनहीनः वृद्ध्यर्थमृणदत्तातद्गृहणार्थमधमर्णावरोधको-
 त्तमर्णः अधनइत्यर्थः । सयथाशेते तद्वदहंशये यावन्मां मद्वचनमङ्गीकृत्यप्रतियास्यति अयोध्यामित्यर्थः । स० शालायाः पुरस्ता-
 तमासुद्दिश्यप्रतियास्यति त्वद्विधानं करोमीत्यायास्यति । कतक० निराहारइत्यादिपद्यंशक्षिप्तं ॥ १४ ॥ स० रामं तन्मुखं । सः
 भरतः । दुर्मनाः मद्वचनंनशृणोतीतिदुःखितमनाः ॥ १५ ॥ ति० किंकुर्वाणं किमन्याय्यं कुर्वाणं ॥ १६ ॥ ति० ब्राह्मणः धना-
 दिनावयोजितइतिशेषः । अनेनक्षत्रियाणामेतत्करणेप्रायश्चित्तमिति सूचितं । स० एकपार्श्वेन परिवर्तनरहितैकभागशयनेन ॥ १७ ॥
 स० आर्यैरामंकिनानुशासथ नानुशिष्टेत्यर्थः । अयोध्यांप्रतिगन्तुमितिशेषः ॥ १९ ॥ स० काकुत्स्थं रामंप्रति । राघवोभवान्
 सम्यग्वदतीत्यभिजानीमः ॥ २० ॥ स० तर्हि किमर्थंरामंप्रतिकिमपिनोच्यतेभवद्विरित्यतआह—एषोपीति । रामोपीत्यर्थः ।
 ति० एषोपिमहाभागोरामः पितुर्वचसितिष्ठति । तदपिसम्यगेव । यदेवं अतएवेत्यर्थः । अत्रभगवतास्वव्यावर्तननिश्चयेनाग-

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ड. दशरथोपिताजनयिता. २ ड. छ. झ. ट. आज्ञापयन्मांयत्तस्य. ३ च.—ठ. एवमु-
 क्तु. ४ ग.—ठ. विपुलोरस्कः. ५ छ. झ. ट. इहतु. ड. इहत्वं. ६ ड. झ. संप्रसीदति. ७ ड. छ. झ. ट. निराहारो.
 ८ ड. छ. झ. ज. ट. शये. ९ ड. च. झ. ज. यावन्मांप्रति. १० घ. ड. झ. ट. वास्थितस्वयं. ११ ड.—ठ. प्रत्युपवेक्ष्यसे.
 १२ क. ख. घ. ज. मूर्धावसिक्तानां. १३ ख. जानपदाञ्जानान्. १४ च. ट. किमर्थं. १५ ड. छ. झ. ट. तदोचुः. ग. तथोचुः.
 १६ ख. महात्मानः. १७ ख. सत्यंवदति. १८ ड. एषोपीह. १९ ग. महाबाहुः.

तेषामाज्ञाय वचनं रामो वचनमब्रवीत् ॥ एवं निबोध वचनं सुहृदां धर्मचक्षुषाम् ॥ २२ ॥
 एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सम्यक्संपश्य राघव ॥ उत्तिष्ठ त्वं महाबाहो मां च स्पृश तथोदकम् ॥ २३ ॥
 अथोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत् ॥ शृण्वन्तु मे परिषदो मन्त्रिणः श्रेण्यस्तथा ॥ २४ ॥
 न याचे पितरं राज्यं नानुशासामि मातरम् ॥ आर्यं परमधर्मज्ञं नानुजानामि राघवम् ॥ २५ ॥
 यदि त्ववश्यं वस्तव्यं कर्तव्यं च पितुर्वचः ॥ अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दश समा वने ॥ २६ ॥
 धर्मात्मा तस्य तथ्येन भ्रातुर्वक्येन विस्मितः ॥ उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जनम् ॥ २७ ॥
 विक्रीतमाहितं क्रीतं यत्पित्रा जीवता मम ॥ न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥ २८ ॥
 उपधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः ॥ युक्तमुक्तं च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतम् ॥ २९ ॥
 जानामि भरतं क्षान्तं गुरुसत्कारकारिणम् ॥ सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसन्धे महात्मनि ॥ ३० ॥
 अनेन धर्मशीलेन वनात्प्रत्यागतः पुनः ॥ भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥
 ब्रूतो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतम् ॥ अनृतात्मोचयानेन पितरं तं महीपतिम् ॥ ३२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

॥ २१—२२ ॥ एतदुभयं मद्रचनपौरजनवचनंचे-
 त्यर्थः । सम्यक्संपश्य कर्तव्यसम्यङ्ङिरूपय । मां च
 स्पृशतथोदकमिति क्षत्रियाविहितप्रत्युपवेशनप्रायश्चि-
 त्तार्थमित्यर्थः । वसिष्ठादिषु विद्यमानेषु स्वस्पर्शनविधेः
 इतः परमेवंविधं न क्रियत इति शपथार्थं जलं स्पृष्ट्वा मां स्पृ-
 शेत्यपिसिद्धम् ॥ २३—२४ ॥ नयाचे नयाचितवा-
 न् । नानुशासामि नानुशास्मि एवं कुर्वितिनानुशिष्ट-
 वानस्मीत्यर्थः । नानुजानामि वनवासाय नानुज्ञातवा-
 नस्मीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अवश्यं पितुर्वचः कर्तव्यं वने वस्त-
 व्यंचेतियदि मन्यसे तर्हि अहमेव त्वत्प्रतिनिधित्वेन वने
 वत्स्यामि त्वं तु मत्प्रतिनिधित्वेनायोध्यापालय एवं च स-
 त्युभाभ्यां सम्यक्पितृवचनं कृतं भवेदिति भावः । इति
 भरतो वाक्यमब्रवीदित्यन्वयः ॥ २६—२७ ॥ आहि-

तं आधिरूपेण न्यस्तं विक्रयस्त्यागः क्रयः स्वीकार इति
 भेदः । मह्यं वनवासं दत्त्वा तन्मूल्यत्वेन राज्यं स्वीकृतवा-
 न् । यद्वा मम वनवासमाधिकृत्वा तव राज्यं दापितवान् ।
 तल्लोपयितुं न शक्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥ वारुणस्नानाश-
 क्तस्य मात्रस्नानवदशक्तस्यैव प्रतिनिधिस्वीकारः । अहं
 तु वनवासे शक्तः अतः प्रतिनिध्याचरणं पितृऋणमो-
 चनमित्याह—उपधिरित्यादिना । उपधिः प्रतिनिधि-
 रित्यर्थः । मया शक्तेन जुगुप्सितः हीनकल्पत्वेन नि-
 न्दितः । “ हीनकल्पं न सेवेत पुरुषो विभवे सति ”
 इति वचनादिति भावः । कैकेय्या युक्तयोग्यमेवोक्तं ।
 पित्रा च सुकृतं धर्म्यकृतं । आवाभ्यां तदकरणे हीनकल्प-
 करणे च पितुरनृतं स्यात् ॥ २९—३१ ॥ पितरं अनेन

तानामपि पौरादीनामन्तर्यामि विधया खानुकूलवचनप्रयोगः कारितः । भरतस्य तु यशःख्यापनाय ज्येष्ठे कनिष्ठे नैवं वर्तितव्यमिति लोकाव्य-
 वहारबोधनाय च तथा प्रवर्तनमिति प्रतिभाति ॥ २१ ॥ ति० वचनमब्रवीत् भरतं प्रतीतिशेषः । निबोध शृणु ॥ २२ ॥ ति० उभयं
 लक्ष्यं यमद्विषयं च वचनं । श्रुत्वा संपश्य विचारय । विचारेणापि कर्तव्यं निश्चेतुमशक्तत्वेन मयोक्तं कुर्वितिशेषः । स्वीकृतमेवाह—
 उत्तिष्ठेति । स० उदकं स्पृश आचाम ॥ २३ ॥ ती० नाभिजानामीति पाठे आर्यं वनवासो युक्तं न ज्ञातवानस्मीत्यर्थः । शि० ना-
 नुजानामि वनवासायानुमतिं नाकार्षं । एतेन स्वापराधाभावस्मूचितः ॥ २५ ॥ स० तस्य भ्रातुः ॥ २७ ॥ स० जीवता मत्पि-
 त्राय द्विक्रीतं मूल्यं गृहीत्वा दत्तं । आहितं मर्यादाविशेषं कृत्वा न्यस्तं । क्रीतं मूल्यं दत्त्वा गृहीतं । तद्भरतेन मया वा लोपयितुं न शक्यं
 आवयोरुभयोः पुत्रत्वाविशेषात् । तथा चेदं राज्यं कैकेय्यां चतुर्दश वर्षपर्यन्तं न्यस्तमिति भावः ॥ २८ ॥ ति० उक्तौ कृतौ च युक्तत्वं
 वररूपं ऋणापाकरणार्थं लाद्वहूपकारकत्वाच्च । अतस्तयोर्वचनमवश्यमेव कार्यमिति शेषः । अयुक्तवादि लोपे हि गुरोरप्यवल्लिप्तस्येत्यादि-
 न्यायविषयत्वं स्यादिति भावः ॥ २९ ॥ स० क्षान्तं क्षमावन्तं । अत्र भरते सर्वं राज्यपालनादिकं । कल्याणमिति संभावयामीति
 शेषः ॥ ३१ ॥ शि० वनात्पुनः प्रत्यागतोऽहं धर्मशीलेन भ्रात्रा भरतेन सह पृथिव्या उत्तमः पतिर्भविष्यामि ॥ ३१ ॥ विक्रीतमित्यादिना पौ-

[पा०] १ ख. ततश्चैव. २ ट. सम्यक्त्वं पश्य. ३ ग. ज. महाभाग. ४ झ. शृणुयुस्तथा. ५ ख. ग. संसामि. ६ ड. छ. झ.
 ट. एवं परम. ७ घ. नाभिजानामि. ८ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. वने समाः. ९ ड. च. छ. ज. ट. सत्येन. १० न. शान्तं.
 ११ ख. पितरं ते. ज. पितरं तु.

द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

रामभरतसंभाषणशुश्रूषयागगनाङ्गणमुपागतैर्देवादिभिस्तत्संभाषणप्रशंसनम् ॥ १ ॥ तथाभरतंप्रतिरामेणपितुरानुण्याय वनवासस्यावश्यं कर्तव्यत्वोक्तिपूर्वकं स्वस्वावासगमनम् ॥ २ ॥ रामप्रतिनिवर्तनेउपायान्तरमनुपलभमानेनभरतेनराज्यपालने स्वस्यशक्त्यभावकथनपूर्वकंपुनस्सप्रणामंरामंप्रतिप्रार्थनम् ॥ ३ ॥ रामेणभरतंप्रतिस्वस्यदुस्त्यजप्रतिज्ञत्वकथनेभरतेनतंप्रतिहे- मपादुकाद्वयप्रदर्शनेनतत्रनिजपदार्पणपूर्वकंस्वस्वैतद्दानप्रार्थना ॥ ४ ॥ रामेणपादुकादानेभरतेनतंप्रतिचतुर्दशवर्षसमाप्त्यव्य- वहितोत्तरदिनेऽनागमनेस्वेनाग्नौप्रवेशप्रतिज्ञानम् ॥ ५ ॥ रामेणतदङ्गीकरणेनसपरिष्वङ्गंभरतशत्रुघ्नविसर्जनपूर्वकंयथोचितसं- मानेनसकलजनानांगमनाभ्यनुज्ञानेनस्वपर्णशालाप्रवेशः ॥ ६ ॥

तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमहर्षणम् ॥ विस्मिताः सङ्गमं प्रेक्ष्य संमवेता महर्षयः ॥ १ ॥
अन्तर्हितास्त्वृषिगणाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ तौ भ्रातरौ महात्मानौ काकुत्स्थौ प्रशशंसिरे ॥ २ ॥
सं धन्यो यस्य पुत्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ ॥ श्रुत्वा वयं हि संभाषांभयोः स्पृहयामहे ॥ ३ ॥
ततस्त्वृषिगणाः क्षिप्रं दशग्रीववधैषिणः ॥ भरतं राजशार्दूलमिदंयुचुः सङ्गता वचः ॥ ४ ॥
कुलेजात महाप्राज्ञ महावृत्त महायशः ॥ ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते पितरं यद्यवेक्षसे ॥ ५ ॥
सदानृणमिमं रामं वयमिच्छामहे पितुः ॥ अनृणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं दशरथो गतः ॥ ६ ॥
एतावदुक्त्वा वचनं गन्धर्वाः समहर्षयः ॥ राजर्षयश्चैव तदा सर्वे स्वांस्वां गतिं गताः ॥ ७ ॥

राज्यपरिपालनेन अनृतान्मोचयेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकादशोत्तरशत- तमःसर्गः ॥ १११ ॥

अथभरतस्यसमाधानंकृत्वाप्रस्थापनंद्वादशोत्तरशत- ततमे—तमित्यादि । भ्रातृभ्यांसंगमं भ्रातृभ्यामन्यो- न्यसौहार्देनकृतसंगमं प्रेक्ष्य विस्मिताअभूवन्नितिशेषः ॥१॥ अन्तर्हिताः पूर्वमेवान्तर्धानं प्राप्ताः ऋषिगणाः

राजर्षिगणाः । सिद्धाः देवजातिविशेषाः । परमर्षयः देवर्षयः । इदमुत्तरत्र “एतावदुक्त्वावचनंगन्धर्वाः समहर्षयः । राजर्षयश्चैव” इत्यत्रव्यक्तीभविष्यति ॥ २ ॥ धर्मविक्रमौ धर्मशूरौ । वयमुभयोः संभाषां । श्रुत्वा स्पृहयामहे पुनःपुनः श्रोतुंवाञ्छामइत्यर्थः । वयंययोरुभयोः संभाषां श्रुत्वास्पृहयामहे तादृशौध- र्मज्ञौधर्मविक्रमौद्वौपुत्रौयस्य । सधन्यइत्यन्वयः ॥ ३ ॥ संगताः ऐककण्ठ्यंप्राप्ताः ॥ ४ ॥ पितरंयद्यवेक्षसे

रजनमाख्यायपुनर्भरतंप्रत्याह—वृत्तइति । तद्वचनं तस्याःकैकेय्यावचनं । मयाकृतं । मोचयानेन मोचयमानेन । एवंमुक्तकर- णेनत्वमपिपितरमनृतान्मोचयेतिध्वनिः । शि० राजाकैकेय्यावृत्तः वरदायकत्वेनस्वीकृतः । मयाच तद्वचनंकृतं स्वीकृतं । अतः अनेनत्वत्कर्तृकराज्यपरिपालनेनमत्कर्तृवनवाससंसंतिदानेनचपितरमनृतान्मोचय ॥३२॥ इत्येकादशाधिकशततमस्सर्गः ॥१११॥

ति० समुपेताः स्वार्थरावणवधसंपत्तयेतत्रस्थलेसमवेताः । महर्षयोनारदाद्याः । स० तंसंगमं परस्परमेलनं । भ्रातृभ्यां भ्रात्रोः । प्राधान्यादुभयोक्तिः । संगमंप्रेक्ष्यविस्मिताबभूवुः ॥१॥ ति० अन्तर्हिताः अदृश्यरूपाआकाशस्थाः ॥ २ ॥ स० सदायौ सदुत्कृष्टौ । नकेवलंधर्मज्ञौ किंतु धर्मविक्रमौ धर्मप्रवर्तकौ । ति० उभयोःसंभाषां संभाषणंश्रुत्वा उभाभ्यांस्पृहयामहे प्रीताभ- वामः । शि० सदास्पृहयामहे पुनःपुनःश्रोतुंवाञ्छामः ॥ ३ ॥ स० पितरंयद्यवेक्षसे सत्यवचनंयदीच्छसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ति० सदानृणं सतास्वकृतसमीचीनानुष्ठानेनआसर्वतोऽनृणमित्यर्थः । अनृणत्वात् रामप्रतिज्ञयेतितिशेषः । यदिरामइदानींविपरीतंकुर्या- त्प्रतिनिधिद्वारावाऽनुतिष्ठेत्तदातेपितुःपुनस्स्वर्गाङ्गशएवेतिध्वनिः । स० पितुस्सदाऽनृणं ऋणरहितं इच्छामहे । साचेच्छाऽत्र सत्येवपर्याप्ताभवतीतिभावः । कैकेय्याअनृणत्वात् तत्संबन्धुणरहितत्वादित्यर्थः । शि० यतः कैकेय्याअनृणत्वात् अनृणत्वंप्राप्य

[पा०] १ ड. च. ज.—ट. समुपेता. २ ड. छ. झ. ज. ट. अन्तर्हितामुनिगणाः. च. ज. अन्तर्हिताऋषिगणाः. ३ ड. छ. झ. ट. स्थिताश्च. ४ ड. च. छ. झ. ज. ट. महाभागौ. क. ख. महावीर्यौ. ५ छ. झ. ट. सदायौराजपुत्रौ. ड. सभायौराजपुत्रौ. ६ क. धर्मवत्सलौ. घ. सत्यविक्रमौ. ७ क. ख. मुभाभ्यां. ८ क. सिद्धाः. ९ ख. रघुशार्दूल. १० क. मृचुस्ते. ११ ख. घ. महाव्रत. १२ च. ज. एवमुक्त्वा. १३ क. सगन्धर्वामहर्षयः. १४ क.—ट. तथा.

ह्लादितस्तेन वाक्येन शुभेन शुभदर्शनः ॥ रामः संहृष्टवदनस्तानृषीन्भ्यपूजयत् ॥ ८ ॥
 सस्तगात्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया ॥ कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ॥ ९ ॥
 राजधर्ममनुप्रेक्ष्य कुलधर्मानुसन्ततिम् ॥ कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ मम मातुश्च याचनाम् ॥ १० ॥
 रक्षितुं सुमहद्राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे ॥ पौरजानपदांश्चापि रक्तात्रेञ्जयितुं तथा ॥ ११ ॥
 ज्ञातयश्च हि योधाश्च मित्राणि सुहृदश्च नः ॥ त्वामेव प्रतिकाङ्क्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः ॥ १२ ॥
 इदं राज्यं महाप्राज्ञ स्थापय प्रतिपद्य हि ॥ शक्तिमानसि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने ॥ १३ ॥
 इत्युक्त्वा न्यपतद्भातुः पादयोर्भरतस्तदा ॥ भृशं संप्रार्थयामास राममेव प्रियंवदः ॥ १४ ॥
 तमङ्गे भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ श्यामं नलिनपत्राक्षं मत्तंहंसस्वरं स्वयम् ॥ १५ ॥
 आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनयिकी च या ॥ भृशमुत्सहसे तात रक्षितुं पृथिवीमपि ॥ १६ ॥
 अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः ॥ सर्वकार्याणि संमन्य सुमहान्त्यपि कारय ॥ १७ ॥

पितरंसुखास्थितंयदिमन्यसइत्यर्थः ॥ ५—८ ॥ सज्ज-
 मानया स्खलन्त्या । स्वमनोरथस्यसर्वथाअसिद्धत्वात्
 शिथिलगात्रत्वंसज्जमानवाक्त्वंच ॥ ९ ॥ राजधर्म
 राज्यपरिपालनधर्मः । कुलधर्मानुसन्ततिं ज्येष्ठाभिषेकरूप-
 कुलधर्मस्यानुस्यूतिं ॥ १०—११ ॥ सुहृदः श्लोभनहृ-
 दयाः । पर्जन्यं रसदब्दमिन्द्रंवा । “पर्जन्यौरसदब्देन्द्रौ”
 इत्यमरः ॥ १२—१३ ॥ एवंस्वबुद्धिशक्त्युपन्यस्तोपा-
 यान्तरवैफल्यदर्शनेनगत्यन्तराभावाद्भरतोराममेवप्रप-
 द्यतेइत्याह—इत्युक्त्वेति ॥ १४ ॥ तमङ्गइति स्वप्रपद-
 नस्यामोघत्वात् तदानींपूर्वकृतदेवसंधशरणागतफल-
 प्रदानप्रवृत्त्यनुकूलपितृवचनपरिपालनावरूढावसरत-

यातन्निर्वर्तनानन्तरंफलप्रदित्सुस्तावद्विलम्बसहनायसा-
 न्तपूर्वमङ्कमारोपयति । रामदिव्यदेहसंस्पर्शकृतपुष्ट्य-
 तिशयद्योतनायश्याममित्यादिविशेषणं मत्तंहंसस्वरत्व-
 मादरातिशयद्योतयति । किंचस्वररामणीयकेनपूर्वहंस-
 भूतावस्थासूचकेन सदात्वत्करपुष्करहंसभूतमपिमां
 कथंवियोजयितुमिच्छसीतिचसूच्यते । स्वयमङ्गेकृत्वे-
 ल्यन्वयः ॥ १५ ॥ स्वजा सहजा । वैनयिकी विन-
 योगुरुशिक्षा ततः प्राप्ताइयं उभयाकाराबुद्धिः ।
 त्वामागता त्वांपूर्वमेवप्राप्तवती । अतोभृशमुत्सहसे
 शक्नोषि ॥ १६ ॥ अमात्यैः प्रधानसचिवैः । मन्त्रिभिः

कैकेयैवरत्नैवेत्यर्थः । दशरथस्वर्गगतः । अतोरामंसदावनवासङ्केशेनापिपितुरनुगुणं कृणुनिर्वर्तकंवयमिच्छामहे । एतेन रामक-
 र्तृकवनवासमन्तराराज्ञोभिलाषपूर्तिर्नभविष्यतीतिसूचितं । तेनरावणवधार्थमेवराज्ञारामःप्रेषितइतिव्यञ्जितं ॥ ६ ॥ द्वि० अभ्य-
 पूजयत् सम्यक्कांधर्मोतरक्षितवन्तइत्युक्तवानित्यर्थः । स० ह्लादितः तोषितः । पूर्वमपिशुभदर्शनः विशेषतस्संहृष्टवदनस्सन् शुशुभे
 स्वावतारकार्याभिमुत्थादितिभावः ॥ ८ ॥ ति० त्रसगात्रः उद्विगगात्रः । सस्तगात्रइतिपाठान्तरं ॥ ९ ॥ ति० राजधर्ममथ
 प्रेक्ष्यकालधर्मांश्चसंततमितिपाठे अथ अथवा । कालधर्मान् कालकृतस्वशक्तिमन्निष्ठतद्भावलक्षणान् । प्रेक्ष्य विचार्य ॥ १० ॥
 ति० अथकालकृतांस्वस्वरक्षणशक्तिदर्शयति—रक्षितुमिति । एकः असहायः । स० तदा त्वद्वियोगकाले । रक्तान् लय्यनुर-
 क्तान् । रजयितुं मयिस्नेहमुत्पादयितुं ॥ ११ ॥ ति० अतइदंराज्यंप्रतिपद्य स्वीकृत्य । कस्मिंश्चित्स्थापयहि । हिर्वाक्यालङ्कारे ।
 हि यतः । सः लघुत्तराज्यः लोकपालनेशक्तिमान्भवति । शक्तिमानसीतिपाठे अयंमदीयइतिस्वीकारमात्रेणलोकस्यसमस्तस्यपाल-
 नेशक्तिमानसि । रामस्यराज्यमित्येतावन्नोपरिपालनेऽपेक्षितसहायतयेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ति० इयंबुद्धिः मद्भनवासविरोधिनी ।
 स्वीयत्वेनाङ्गीकृत्यस्थापनविषया । आगता जाता । सा स्वजा स्वाभाविकी वैनयिकीच इतराच सर्वादुष्टेतिभावः । अथ यात्व-
 यास्वस्याशक्तिरुक्तापालनेसानास्थेवेत्याह—भृशमिति । स० इयं मद्भनवानुकूला । लदीयत्वेनस्वीकृत्ययत्रकचनस्थापयेत्येवंरूपा ।
 शि० वैनयिकी पित्रादिसेवाजनितविनयजन्या । स्वजा स्वस्वीयधर्मं प्रजापालनमित्यर्थः । जनयतिउत्पादयति सा यात्वामाग-
 ताप्राप्ता इयंबुद्धिः तयाबुद्ध्या पृथिवीरक्षितुंत्वंभृशमुत्सहसे । एतेनमत्कर्तृकायोध्यागमनंनंप्रार्थनीयमिति सूचितं । तेनायोध्यागम-

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ट. शुशुभे. २ ड. छ. झ. ज. ट. रामधर्ममिमं. ३ ड. छ. झ. ट. संततं. ४ ड. छ. झ.
 ट. तदा. ५ ड. च. छ. झ. ट. ज्ञातयश्चापि. ६ ज. पौराश्च. ७ च. ज. पालय. ८ ड. छ. झ. ट. शक्तिमान्सहि ९ ड. छ.
 झ. ट. एवमुक्त्वापतद्भातुः. १० छ. झ. ट. राघवेऽतिप्रियंवदन्. क. च. ज. ज. राममेवंप्रियंवदन्. ११ क. ग. च. भरतं.
 १२ ड. च. ज.—ट. हंसस्वरःस्वयं. १३ क. पृथिवीमिमां. १४. क. ड. छ. झ. ट. महान्त्यपिहि.

लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान्वा हिमं त्यजेत् ॥ अतीयात्सागरो वेलं न प्रतिज्ञामहं पितुः ॥ १८ ॥
 कामाद्वा तात लोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतम् ॥ न तन्मनसि कर्तव्यं वर्तितव्यं च मातृवत् ॥ १९ ॥
 एवं ब्रुवाणं भरतः कौसल्यासुतमब्रवीत् ॥ तेजसाऽऽदित्यसंकाशं प्रतिपच्चन्द्रदर्शनम् ॥ २० ॥
 अधिरोहार्य पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते ॥ एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः ॥ २१ ॥
 सोधिरुह्य नरव्याघ्रः पादुके ह्यैव रुह्य च ॥ प्रायच्छत्सुमहातेजा भरताय महात्मने ॥ २२ ॥
 स पादुके संप्रणम्य रामं वचनमब्रवीत् ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि जटाचीरधरो ह्यहम् ॥ २३ ॥
 फलमूलाशनो वीर भवेयं रघुनन्दन ॥ तवागमनमाकाङ्क्षन्वसन्वै नगराद्बहिः ॥ २४ ॥
 तव पादुकयोर्न्यस्ताराज्यतन्त्रः परंतप ॥ चतुर्दशे हि संपूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम ॥
 न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ २५ ॥
 तथेति च प्रतिज्ञाय तं^१ परिष्वज्य सादरम् ॥ शत्रुघ्नं च परिष्वज्य भरतं चेदमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 मातरं रक्ष कैकेयीं मा रोषं कुरु तां प्रति ॥ मया च सीतया चैव शशोसि रघुसत्तम ॥ २७ ॥
 इत्युक्त्वाऽश्रुपरीताक्षो आतरं विससर्ज ह ॥ २८ ॥

उपमन्त्रिभिः ॥ १७ ॥ मया देवर्षिसंघैश्च पुनः पुनरुच्यमानोप्ययं निवर्तनेच्छानत्यजेदिति तदिच्छा सवासना त्याजयितव्येति स्वप्रतिज्ञादार्ढ्यदर्शयति—लक्ष्मीरित्यादिना । न प्रतिज्ञां अतीयामिति शेषः ॥ १८ ॥ स्त्रिया कामकृतत्वात् कुमियं प्रतिज्ञाऽर्हेत्याशङ्क्याह—कामादित्यादिना । कामात् त्वद्विषयस्नेहात् । लोभात् त्वद्याजेन राज्याकरणलोभात् । मातृवत् मातरीव ॥ १९ ॥ तेजसादित्यसंकाशमित्यनेनानिवर्त्यप्रतिज्ञत्वमुच्यते । प्रतिपच्चन्द्रदर्शनमित्यनेन क्रमेण राज्ये पूर्णप्रतिष्ठत्वं सर्वैरपि

पूज्यत्वं च द्योत्यते ॥ २० ॥ अथ मध्यस्थेनोभयोर्हितपरेण वसिष्ठेन नियुक्तो भरतः प्रार्थयते—अधिरोहेत्यादिना । अतएव भरद्वाजं प्रति भरतो वसिष्ठोक्तिमनुवदिष्यति “एते प्रयच्छसंहृष्टः पादुके हेमभूषिते” इति ॥ २१ ॥ अथ रामः स्वप्रतिज्ञां भरतकृतप्रपत्तिं च निर्वहंस्तथाकारोति—स इति । प्रायच्छत् गृहाणेत्यन्वयुक्तः ॥ २२ ॥ स इत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं । चतुर्दशे वर्षे संपूर्णे सति अहनि उत्तरवर्षादिमदिने । प्रवेक्ष्यामीत्यन्ते इति

नेनिरन्तरवनावासविषयकप्रतिज्ञाहानिर्नभितेतिसूचितम् ॥ १६ ॥ तनि० लक्ष्मीः कान्तिः । चन्द्रादपेयात् इन्दुक्षयादिषु तथादर्शनात् । उदाहरणान्तरमाह—हिमवान्वेति । ग्रीष्मकाले हिमवतोपि हिमपरिक्षयसंभवात् । सागरोप्यतीयाद्वा प्रलये वेले लङ्घनसंभवात् । शि० लक्ष्मीः शोभा अपेयात् रात्रापगच्छेत् ॥ १८ ॥ ति० तुभ्यं तव । कामात् देवानामिच्छातः । लोभाद्वा लोभादेव । तेषां देवलोकराज्यलोभात् । तव मात्रा देवैरेव मन्यराद्वारा इदं कृतं कारितमिति गूढोर्थः । स० कामात् ईशेच्छाया एव । लोभाद्वा लोभादेव । मातृवत् मन्मातृवत् ॥ १९ ॥ ती० तेजसादित्यसंकाशमित्यनेन परैरप्रपृष्यत्वं प्रतिपच्चन्द्रमित्यनेन सर्वैरपि पूज्यतया दृश्यमानत्वं वर्धिष्णुत्वं चिरमदर्शनं च द्योत्यते ॥ २० ॥ स० हे आर्य अधिरोह पादुकयोः पादौ स्थापयेत्यर्थः । एते च पादुके भरतेन सहानीते इति बोध्यं । अन्यथा रामस्य वस्त्राणि गृहीत्वाऽजिनानि दत्तवत्याः कैकेय्यारामाय हेमपादुकादानस्यानुचितत्वात् ॥ ति० एते उदजसन्निहिते । अधिरोहेत्यनेन भद्रासनस्थानीयपादुकयोः प्रतिनिधिभूतयोरारोहणेन राज्याप्रतिपत्तिः कारिता । शि० विधास्यत इत्यनेन पादुकयोश्चेतनत्वं च निमित्तं । तेन तयोः प्राकृतविलक्षणत्वं सूचितं ॥ २१ ॥ ति० सरामः पादुके अधिरुह्य श्वं वसुच्य पुनस्ततो वसुच्य भरताय प्रायच्छत् । एतेन प्रतिनिधिदानद्वारा राज्याभिरक्षणयोगः कृतः । प्रतिपद्यस्थापयेति चिरं भरतप्रार्थनं च साधितं । अधिरोहणेन शक्तिविशेषस्य तत्र स्थापनं । यद्दर्शनेन सर्वज्ञत्वसंपत्तिरिति बोध्यं । तदुक्तपादौ “ज्ञात्वा तदाज्ञाताभ्यां च भरतः क्षितिमन्वशात्” इति । ताभ्यां पादुकाभ्यां तद्दर्शनात् त्रेण दृशे विषये भगवत एव माज्ञेति ज्ञात्वा तथा व्यवहारमकरोदित्यर्थः । भरतस्तु पाञ्चजन्यावतारत्वादाच्छादितसर्वज्ञइत्यनेन सूचितम् । भगवत्स्पर्शनाच्चेतनेपिसर्वज्ञदानशक्तिमत्त्वमिति भगवन्माहात्म्यातिशयद्वारा रामस्येश्वरत्वं च सूचितं ॥ २२ ॥ ति० शशोसि रोषाकरणयेति शेषः ॥ २८ ॥

[पा०] १ च. ज. हिमवाञ्छीततां. २ ड. झ. ट. व्यवमुच्य. ३ च. ज. प्रायच्छत्स. ४ क. ड. छ. झ. ज. ट. न्यस्तारा. ज्यतन्त्रं. ख. ग. न्यस्तोराज्यभारः. ५ ग. ज. वर्षे हि रघुनन्दन. ६ क. घ. ज. संपरिष्वज्य. ७ घ. शत्रुघ्नं भरतं चेदं रामो वचनमब्रवीत्. ८ ड. च. छ. झ. ज. ट. वचनं. ९ ख. घ.—ट. रघुनन्दन.

स पादुके ते भरतः प्रतापवान्खलंकृते संपरिपूज्य धर्मवित् ॥
 प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं चकार चैवोत्तमनागमूर्धनि ॥ २९ ॥
 अथानुपूर्व्यात्प्रतिनन्द्य तं जनं गुरुंश्च मन्त्रिप्रकृतीस्तथाऽनुजौ ॥
 व्यसर्जयद्राघववंशवर्धनः स्थिरः स्वधर्मे हिमवानिवाचलः ॥ ३० ॥
 तं मातरो बाष्पगृहीतकण्ठ्यो दुःखेन नमन्त्रयितुं हि शेकुः ॥
 स त्वेव मातुरभिवाद्य सर्वा रुदन्कुटीं स्वां प्रविवेश रामः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

वसिष्ठादिभिः सहायोध्याप्रस्थितेन भरतेन भरद्वाजाश्रममेत्यतदभिवादनम् ॥ १ ॥ तथा तस्मिन्स्वस्वरामपादुकाभादिरूप-
 पश्चित्रकूटवृत्तवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकं तदामन्त्रणेन सकलैस्सहपुनरयोध्याप्रतिप्रस्थानम् ॥ २ ॥ परिजनैस्सहयमुनागङ्गातरणेन शृ-
 ङ्खलमेत्यततो निर्गत्य योध्यादृष्टवता भरतेन सुमन्त्रं प्रति तस्यानिष्प्रभत्वप्रदर्शनम् ॥ ३ ॥

ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा ॥ आरुरोह रथं हृष्टः शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ १ ॥
 वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिश्च दृढव्रतः ॥ अग्रतः प्रययुः सर्वे मन्त्रिणो मन्त्रपूजिताः ॥ २ ॥
 मन्दाकिनीं नदीं रम्यां प्राङ्मुखास्ते ययुस्तदा ॥ प्रदक्षिणं च कुर्वाणाश्चित्रकूटं महागिरिम् ॥ ३ ॥
 पश्यन्धातुसहस्राणि रम्याणि विविधानि च ॥ प्रययौ तस्य पार्श्वेन ससैन्यो भरतस्तदा ॥ ४ ॥
 अदूराच्चित्रकूटस्य ददर्श भरतस्तदा ॥ आश्रमं यत्र स मुनिर्भरद्वाजः कृतालयः ॥ ५ ॥

करणं । इत्यत्र वीदिति पूर्वोणान्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५—
 ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 पीताम्बरख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्वादशोत्तर-
 शततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

अथ भरतस्यायोध्याप्रवेशस्त्रयोदशोत्तरशततमे
 पादुकेशिरसिकृत्वा शत्रुजयमूर्धनि निक्षिप्ते पादुके सादर-
 मादाय स्वमूर्ध्या धायेत्यर्थः । पादुकेशिरसिकृत्वा हृष्टः
 “यावन्नचरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ । शिरसा-

धारयिष्यामि नमेशान्तिर्भविष्यति” इति स्वप्रार्थितस्या-
 गुणकिरीटधारणं कृत्वा हृष्टः पूर्वस्वातन्त्र्यभीतः इदानीं-
 पादुकाप्राप्त्या हृष्टः ॥ १ ॥ मन्त्रपूजिताः अमोघकार्य-
 विचारनैपुण्यात् पूजिताः ॥ २ ॥ सीतारामयोर्जलक्री-
 डादिभिः रम्यां मन्दाकिनीं रामनिवासत्वेन महाप्रभावं-
 चित्रकूटं गिरिचन्द्रप्रदक्षिणं कुर्वाणाः सन्तः प्राङ्मुखा ययुः
 ॥ ३ ॥ द्रुतगतिं विहाय नानाधातून् दृग्भ्यां पिबन्निव पश्यन्
 तस्य चित्रकूटस्य पार्श्वेन ययौ ॥ ४ ॥ अदूरादिति । चि-
 त्रकूटसौन्दर्यदर्शनाकृष्टचित्ततया अदूरादिव भासमानम्

ति० संपरिगृह्य शिरसेति शेषः । उत्तमनागमूर्धनि राजोपवाह्यगजमस्तके । तत्कालाभिषिक्तराजाधिरोहणधियेति शेषः ।
 सर्वलोकप्रख्यापनार्थमेतत् ॥ २९ ॥ शि० अथ व्यसर्जयत् मङ्गलं यापयामास ॥ ३० ॥ शि० रुदन् स्वगमनाभावेन रोदयन् ॥
 ति० सर्वाः सकैकेयीकाः । अनेन कैकेय्यादोषराहित्यं सूचितं । रुदन् रुदन्निव ॥ ३१ ॥ इति द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥
 तनि० पादुकेशिरसिकृत्वा हृष्टः “यावन्नचरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ । शिरसाधारयिष्यामि नमेशान्तिर्भविष्यति”
 इति स्वप्रार्थितस्यानुगुणकिरीटधारणं कृत्वा हृष्टः । पूर्वस्वातन्त्र्यभीतः इदानीं पादुकाप्राप्त्या हृष्टः ॥ ति० यद्वा शिरसीत्यस्य गजशिरसी-
 ल्येवार्थः ॥ १ ॥ ति० यत्र यमुनादक्षिणकूले । अतएव चित्रकूटस्यादूरात् । अनेन यमुनादक्षिणतटे पिकच्छिद्भरद्वाजाश्रम इति ज्ञायते ।

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. खलंकृतेमहोज्ज्वले. २ क. ग.—ट. संपरिगृह्य. ख. संप्रतिगृह्य. ३ च. ज. राघवः. ४ क.
 ख. घ. ड. च. ज.—ट. प्रतिपूज्य. ५ घ. ड. च. ज.—ट. मन्त्रीन्प्रकृतीः. ६ घ. स्तदा. ७ क.—ट. स्थितः. ८ ख. घ.
 चामन्त्रयितुं. ९ ड. झ. ट. सचैव. १० घ. शीघ्रं. ११ छ. झ. शत्रुघ्नसहितस्तदा. ग. शत्रुघ्नेन समन्ततः. १२ घ. प्रकुर्वाणाः
 १३ ग. न्सानुसहस्राणि. १४ ख. ज. स्तथा.

स तमाश्रममांगम्य भरद्वाजस्य बुद्धिमान् ॥ अवतीर्य रथात्पादौ ववन्दे भरतस्तदा ॥ ६ ॥
 ततो हृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत् ॥ अपि कृत्यं कृतं तात रामेण च समागतम् ॥ ७ ॥
 एवमुक्तः स तु तैतो भरद्वाजेन धीमता ॥ प्रत्युवाच भरद्वाजं भरतो आतृवत्सलः ॥ ८ ॥
 स याच्यमानो गुरुणा मया च दृढविक्रमः ॥ राघवः परमप्रीतो वसिष्ठं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 पितुः प्रतिज्ञां तामेव पालयिष्यामि तत्त्वतः ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्मम ॥ १० ॥
 एवमुक्तो महाप्राज्ञो वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ॥ वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं राघवं वचनं महत् ॥ ११ ॥
 एते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेमभूषिते ॥ अयोध्यायां महाप्राज्ञ योगक्षेमकरे तव ॥ १२ ॥
 एवमुक्तो वसिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थितः ॥ पादुके अधिरूढैते मम राज्याय वैर्ददौ ॥ १३ ॥
 निवृत्तोऽहमनुज्ञातो रामेण सुमहात्मना ॥ अयोध्यामेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे ॥ १४ ॥
 एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः ॥ भरद्वाजः शुभतरं मुनिर्वाक्यमुवाच तम् ॥ १५ ॥
 नैतच्चित्रं नैर्व्याघ्र शीलवृत्तवतां वर ॥ यदार्थं त्वयि तिष्ठेत् निम्ने सृष्टमिवोदकम् ॥ १६ ॥
 अमृतः स महाबाहुः पिता दशरथस्तव ॥ यस्य त्वमीदृशः पुत्रो धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ १७ ॥
 तमृषिं तु महात्मानमुक्तवाक्यं कृताञ्जलिः ॥ आमन्त्रयितुमारेभे चरणानुपगृह्य च ॥ १८ ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भरद्वाजं पुनःपुनः ॥ भरतस्तु ययौ श्रीमानयोध्यां सह मन्त्रिभिः ॥ १९ ॥

॥ ५ ॥ सइति । भरद्वाजस्यपादौववन्दइत्यन्वयः ॥ ६ ॥
 अपिशब्दःप्रश्ने । रामेणकिं समागतंसंगतं भवतारामेण
 कृत्यंभवत्प्रयोजनंकिंकृतमित्यर्थः ॥ ७—८ ॥ गुरुणाव-
 सिष्ठेन । पितुरिति । चतुर्दशवर्षाणिवनेवस्तव्यमितिकै-
 केयीनिमित्तंकृतापितुर्याप्रतिज्ञास्ति तामेवपितुःप्रतिज्ञां
 तत्त्वतःपालयिष्यामीत्यब्रवीदितिसंबन्धः ॥ ९—१० ॥
 हेमभूषितेइत्यनेन रामायप्रीत्यासमर्पयितुमभिनवतया-
 निर्मायनगराद्भरतेनानीतेइतिगम्यते । योगक्षेमकरे अपू-
 र्ववस्तुलाभयोगः । लब्धस्यपरिपालनक्षेमः । एते पादु-
 केप्रयच्छेतिवसिष्ठःप्रत्युवाचहेतिसंबन्धः ॥ ११ ॥ १२—

१५ ॥ आर्यं ज्येष्ठानुवर्तनरूपश्रेयः । निम्ने तटाका-
 दौ । सृष्टं धृतम् ॥ १६ ॥ “प्रजामनुप्रजायसेतदुत्तम-
 र्यामृतं” इति श्रुत्युक्तरीत्या सत्पुत्रलाभान्मृतोपिदशरथः
 अमृतइत्याह अमृतइति ॥ १७ ॥ आमन्त्रयितुमारेभे
 विनयेनामन्त्रणोद्युक्तइवस्थितइत्यर्थः ॥ १८ ॥ ततः
 तदनुज्ञानन्तरं । अत्र पुनःपुनरित्यनेन एकंप्रदक्षिणं
 कार्यमित्युक्तं । प्रदक्षिणविशेषणेन प्रणामस्तुसकृदेव-
 त्युक्तंभवतीत्याचार्याः । केचित्तु एकहस्तप्रणामैकप्रद-
 क्षिणयोरिव एकप्रणामस्यापिनिषिद्धत्वात् पुनःपुनरि-
 ति विशेषणस्यात्रार्थिकेवा पूर्वश्लोकोक्ताभिवादनबलल-

अतएवाग्रेभरद्वाजामन्त्रणोत्तरं “ततस्तेयमुनांतीर्त्वं”तिवक्ष्यति । संप्रतितत्रस्थितिस्तुरामभरतयोस्संवादिशिष्यद्वाराज्ञदिति श्रोतुमिति
 बोध्यं ॥ स० यत्र प्रयागे ॥ ५ ॥ ति० प्रयच्छ प्रतिनिधित्वेनेतिशेषः । योगक्षेमकरोभवेति एतद्वाराभरतेसार्वज्ञसंपादनेने-
 ति शेषः ॥ १२ ॥ ति० हेमविकृते हेम्नाविचित्रतयाकृते । ममराज्याय ममराज्यरक्षाशक्त्यनुग्रहार्थमित्यर्थः । शि० नचपूर्वभ-
 रतप्रार्थनयारामकर्तृकपादुकादानस्योक्तत्वेनेदं विरुद्धमितिवाच्यं । गुरावीश्वरलब्ध्याकर्तृत्वकरणलं चेत्यादिश्रुत्याकर्तृत्वस्येश्वरेपर्यवस-
 नत्वेनवसिष्ठस्यैवमुख्यकर्तृत्वेनादोषात् ॥ १३ ॥ ति० आर्यं शोभनचरित्रं । लयितिष्ठेदित्यत तत् उत्सृष्टमुदकं निम्नेतिष्ठेदिति-
 वनचित्रं । निम्नेतिष्ठसप्तम्यन्तं ॥ १६ ॥ शि० आमन्त्रयितुं गमनायप्रार्थयितुं ॥ ति० आमन्त्रयितुमारेभे आमन्त्रणंकृतवान्

[पा०] १ ख. ग. घ. ज. सासाय. २ ड. झ. वीर्यवान्. ३ क.—ड. छ. ज. झ. कुलनन्दनः. च. ज. रघुनन्दनः.
 ४ च. समागतः. ५ ख. ग. च. ज. तदा. ६ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. धर्मवत्सलः. ७ क. याच्यमानोपि. ८ ग. चतुर्दशच.
 ९ ड. झ. ट. करोभव. १० क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. हेमविकृते. ११ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. तेददौ. १२ क. च.
 ज. भरद्वाजस्तुभरतं. ज. भरद्वाजःशुभरतं. १३ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. मुदाहरत्. ग. मुवाचह. १४ च. नैवचित्रं.
 १५ ड. च. छ. झ. ज. ट. नरव्याघ्रेशीलवृत्तविदांवरे. १६ ड. झ. ज. ट. निम्नोत्सृष्ट. ख. ग. घ. च. ज. निम्नेवृष्ट. १७ ड.
 छ. झ. ज. ट. अनृणः. १८ ख. ड. छ. झ. ज. ट. धर्मात्मा. १९ क. समहात्मानं. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. तुमहाप्राज्ञं.

यानैश्च शकटैश्चैव हयैर्नागैश्च सा चमूः ॥ पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णा भरतस्यानुयायिनी ॥ २० ॥
 ततस्ते यमुनां दिव्यां नदीं तीर्त्वा मिमालिनीम् ॥ ददृशुस्तां पुनः सर्वे गङ्गां शुभजलां नदीम् ॥ २१ ॥
 तां रम्यजलसंपूर्णां संतीर्य सहबान्धवः ॥ शृङ्गिबेरपुरं रम्यं प्रविवेश ससैनिकः ॥ २२ ॥
 शृङ्गिबेरपुराद्भूयस्त्वयोध्यां संददर्श ह ॥ २३ ॥
 अयोध्यां च ततो दृष्ट्वा पित्रा भ्रात्रा विवर्जिताम् ॥ भरतो दुःखसंतप्तः सारथिं चेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥
 सारथे पश्य विध्वस्ता साऽयोध्या न प्रकाशते ॥ निराकारा निरानन्दा दीना प्रतिहृतस्वरा ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

वाल्मीकिना बहुनिदर्शनप्रदर्शनेनायोध्यायाः शोभाराहित्यनिरूपणम् ॥ १ ॥ अयोध्याप्रविष्टवता भरतेन सुमन्त्रप्रत्ययोध्या-
 यानिश्शोभत्त्वप्रदर्शनपूर्वकं शोकात्पितृनिवेशप्रवेशः ॥ २ ॥

स्निग्धगम्भीरघोषेण स्यन्दनेनोपयान्प्रभुः ॥ अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्रविवेश महायशाः ॥ १ ॥
 बिडालोलूकचरितामालीननरवारणाम् ॥ तिमिराभ्याहतां कालीमप्रकाशां निशामिव ॥ २ ॥
 राहुशत्रोः प्रियां पत्नीं श्रिया प्रज्वलितप्रभाम् ॥ ग्रहेणाभ्युत्थितेनैकां रोहिणीमिव पीडिताम् ॥ ३ ॥
 अल्पोष्णक्षुब्धसलिलां धर्मोत्तमविहंगमाम् ॥ लीनमीनश्लेषग्राहां कृशां गिरिनीमिव ॥ ४ ॥
 विधूमामिव हेमाभामध्वराग्रेः समुत्थिताम् ॥ हविरभ्युक्षितां पश्चाच्छिखां विप्रैलयं गताम् ॥ ५ ॥
 विध्वस्तकवचां रुग्णगजवाजिरथध्वजाम् ॥ हतप्रवीरामापन्नां चमूमिव महाहवे ॥ ६ ॥

ब्धेवाप्रणामेऽप्यन्वयेन नकोपिविरोधइत्याहुः । अयोध्या-
 मुद्दिश्यययावित्यन्वयः ॥ १९ ॥ भरतस्वेवसेनाया-
 श्चित्रकूटान्निवृत्तिमाह-यानैरिति ॥ २० ॥ भरतमनु-
 सृत्यसेनानुयानप्रकारमाह-ततइति । यमुनांतीर्त्वाग-
 च्छन्तस्ते सर्वे गङ्गां ददृशुरितिसंबन्धः ॥ २१—२४ ॥
 निराकारा निर्गतशोभनाकारा ॥ २५ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचितेश्रीमद्रामायणभूषणेपीताम्बराख्या-

ने अयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रयोदशोत्तरशततमः
 सर्गः ॥ ११३ ॥

पूर्वसर्गान्तिमश्लोकोक्तं विस्तरेण दर्शयति चतुर्दशोत्तरश-
 ततमे । उपयान् समीपमागच्छन् ॥ १ ॥ कालीकृष्णपक्ष-
 संबन्धिनीम् ॥ २ ॥ राहुशत्रोः चन्द्रस्य ॥ ३—४ ॥
 हविरभ्युक्षितां दध्यादिहविषा अभ्युक्षितां । शिखां प्रव-

॥ १८ ॥ ति० यमुनांतीर्त्वा तस्मिन्नेव दिने भरद्वाजं दृष्ट्वा गङ्गां ददृशुरित्यर्थ इति कश्चित् । तत्तु पूर्वोक्तरीत्याऽसामञ्जसाद्वयं । जलस्य
 शिवत्वरम्यत्वं च दर्शनमात्रेण सकलपापपहन्तृत्वं मधुरत्वं च ॥ २१ ॥ ति० शृङ्गिबेरपुरादिति । निर्गल्येति शेषः ॥ २३ ॥ ति०
 विध्वस्ता विध्वस्तशोभा । निराकारा निरलङ्कारा ॥ २५ ॥ इति त्रयोदशाधिकशततमसर्गः ॥ ११३ ॥

ति० आसमन्तात् लीनानि श्लिष्टानि लग्नानि नराणां वारणानि कवाटानियस्यां । शि० आलीनानि पिहितानि नरचारणानि
 नराणां चारणानि मुखानियस्यां । किंच आलीनानि निवृत्तानि नराणां प्रतीहाराणां वारणानि निवारणानियस्यां सातां ॥ २ ॥ ति०
 विधूमां अतएव हेमाभां अग्नेस्समुत्थितां शिखामिव । पूर्वैरामस्थितिसमये जाज्वल्यमानरूपतया स्थितां । पश्चात् रामविवासनकाले ह-
 विरभ्युक्षितां होमीयपयस्सिक्तां अतएव विप्रलभ्यगतां शिखामिव स्थितां । अध्वराग्नेस्समुत्थितामिति पाठो बहुसंमतः तत्राप्यर्थः प्राग्ब-

[पा०] १ क.—ट. शिवजलां. २ ज. रम्यातां जल. ग. तां पुण्यजल. ३ ज. बान्धवैः. ४ ग. संददर्शसः. ५ क. ख.
 ड. च. छ. झ. ज. ट. अयोध्यां तु तदा. ६ क. च. ज. भ्रात्रा च वर्जितां. ग. भ्रात्रा विनाकृतां. ख. भ्रात्रा च वर्जितः. ७ क.
 वाक्यमब्रवीत्. ८ ड. छ. झ. ट. विध्वस्ता अयोध्या. ९ क. ख. घ.—छ. झ. ज. ट. प्रतिहृतस्वना. १० ग. तिमिरेणाहतां.
 ११ क. ख. घ. ड. छ. ज. झ. ट. ग्रहेणाभ्युदितेनैकां. १२ ड. झ. ज. ट. धर्मोत्तम. क. धर्मोत्तम. १३ ड. छ. झ. ट.
 हेमाभां शिखामग्नेः. १४ ग. समुच्छितां. १५ क. ख. प्रविलयं.

सफेना सखना भूत्वा सागरस्य समुत्थिताम् ॥ प्रशान्तमारुतोद्धातां जलोर्मिमिव निःखनाम् ॥ ७ ॥
 त्यक्तां यज्ञायुधैः सर्वैरभिरूपैश्च याजकैः ॥ सुत्याकाले विनिर्वृत्ते वेदिं गतरवामिव ॥ ८ ॥
 गोष्ठमध्ये स्थितामार्तामचरन्तीं तृणं नवम् ॥ गोवृषेण परित्यक्तां गवां पत्नीमिवोत्सुकाम् ॥ ९ ॥
 प्रभाकराद्यैः सुस्निग्धैः प्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः ॥ विर्युक्तां मणिभिर्जात्यैर्नवां मुक्तावलीमिव ॥ १० ॥
 सहसा चलितां स्थानान्महीं पुण्यक्षयाद्गताम् ॥ संहतद्युतिर्विस्तारां तारामिव दिवश्च्युताम् ॥ ११ ॥
 पुष्पनद्धां वसन्तान्ते मत्तभ्रमरनादिताम् ॥ द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां क्लान्तां वनलतामिव ॥ १२ ॥
 समूढनिगमां स्तब्धां संक्षिप्तविपणापणाम् ॥ प्रच्छन्नशशिनक्षत्रां द्यामिवाम्बुधरैर्वृताम् ॥ १३ ॥
 क्षीणपानोत्तमैर्भिन्नैः शरावैरभिसंवृताम् ॥ हतशौण्डाभिर्वाकाशे पानभूमिसंस्कृताम् ॥ १४ ॥
 वृक्णभूमितलां भिन्नां वृक्णपात्रैः समावृताम् ॥ उपयुक्तोदकां भग्नां प्रपां निपतितामिव ॥ १५ ॥
 विपुलां विततां चैव युक्तपाशां तरखिनाम् ॥ भूमौ बाणैर्विनिष्कृतां पतितां ज्यामिवायुधात् ॥ १६ ॥
 सहसा युद्धशौण्डेन हयारोहेण वाहिताम् ॥ निक्षिप्तभाण्डामुत्सृष्टां किशोरीमिव दुर्बलाम् ॥ १७ ॥
 शुष्कतोयां महामत्स्यैः क्रमैश्च बहुभिर्वृताम् ॥ प्रभिन्नतटविस्तीर्णां वापीमिव हतोत्पलाम् ॥ १८ ॥
 पुरुषस्याग्रहृष्टस्य प्रतिषिद्धानुलेपनाम् ॥ संतप्तामिव शोकेन गात्रयष्टिमभूषणाम् ॥ १९ ॥

ग्योत्थितज्वालाम् ॥ ५—७ ॥ यज्ञायुधैः स्फ्यादिभिः ।
 सुत्याकाले सुत्यादिवसे ॥ ८ ॥ अचरन्तीं अभक्षयन्तीम्
 ॥ ९ ॥ प्रभाकराद्यैः पद्मरागाद्यैः ॥ १० ॥ ११ ॥ वस-
 न्तान्ते ग्रीष्मे द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां वेगवद्वाग्निना ईष-
 द्गधाम् ॥ १२ ॥ समूढनिगमां जनसंचाररहितमार्गां ।
 “निगमो निश्चये वेदे पुरे पथिवणिक्पथे” इति वैजयन्ती ।
 संक्षिप्तविपणापणां संकुचितविक्रयां संकुचितनिषद्यां च
 ॥ १३ ॥ क्षीणपानोत्तमैः क्षीणमधूत्तमैः । शरावैः च-

षकाकरैः । हतशौण्डां हतमत्तजनां आकाशे अनावृ-
 तप्रदेशे ॥ १४ ॥ वृक्णभूमितलां विदीर्णभूमितलां ।
 वृक्णपात्रैः भिन्नपात्रैः ॥ १५ ॥ विततां अटनीद्वयव्याप्तां
 आरोपितामितियावत् । युक्तपाशां युक्तरज्जुं । तरखिनां
 वीराणां । बाणैः विनिष्कृतां छिन्नामितियावत् । आयु-
 धात् धनुषः ॥ १६ ॥ युद्धशौण्डेन आहवसमर्थेन ।
 निक्षिप्तभाण्डां अवरोपितांश्च भूषां । उत्सृष्टां वाहनानहर्ही

देव । शिखामित्यस्य चावृत्तिः ॥ ५ ॥ ति० समुत्थितां प्रबलमारुतेन समुत्थितां । अतएव सफेनां सखनां जर्मिमिव भूत्वा तत्सं-
 द्धारूपं प्राप्य पश्चात् प्रशान्तमारुतेन उत्तुल्यं धूतां कपितां अतएव निस्खनां सागरस्य जलोर्मिमिव स्थितां । स० जर्मिमिव रूपं पूर्वं
 भूला प्राप्य ॥ ७ ॥ स० यज्ञायुधैः याज्ञीयायुधाकारस्फ्यादिभिः । सुत्याकाले यज्ञकाले । सुनिर्वृत्ते निष्पन्ने सति । रवः ध्वनिः
 ॥ ८ ॥ ति० गोष्ठः व्रजं । गोवृषेण गोष्ठेन । यद्वा गवां प्रियेण वृषेण त्यक्तां अतएवार्तां तत्रोत्सुकां नवतृणमचरन्तीं अभक्षयन्तीं ।
 गवां तरुणवृषाणां पत्नीमिव स्थितां । गवां पङ्क्तिमिवेति पाठान्तरं । पत्नीमित्यस्य पङ्क्तिमित्यर्थे तीर्थआह तच्चिन्त्यं ॥ ९ ॥ ती० मणि-
 भिः नायकमणिभिः । ति० प्रभाकराद्यैः स्फटिकाद्यैरितिकतकोक्तं तु न युक्तं । स० प्रज्वलद्भिः अग्निभिरिवोत्तमैः ॥ १० ॥ ति०
 चरितां चलितां । पुण्यक्षयेति लुप्तसप्तम्यन्तं । पुण्यक्षये सति महीं प्राप्तां । स० संहतद्युतिर्विस्तारां उपसंहतप्रकाशां । क्षीणपुण्यत्वात्
 ॥ ११ ॥ ति० समूढाः शोकाकुलचित्ताः निगमाः वणिजोयस्यां ॥ १२ ॥ ति० हतशौण्डां हतमयपां ॥ १४ ॥ ति० वृक्णभू-
 मितलां भिन्नचलरां । भग्नां भग्नस्तंभां । उपयुक्तोदकां समाप्तोदकां ॥ १५ ॥ स० युक्तपाशां धनुष्कोट्योः स्थापनार्थमुभयत्र

[पा०] १ क. ख. घ.—ट. सफेनांसखनां. ग. सफेनांसखरां. २ घ. काले. ३ ख. घ.—ट. मारुतोद्धातां. ४ च. ज. चनिर्वृत्ते. ड. छ. झ. ट. सुनिर्वृत्ते. ५ क. ख. ड.—ट. नवतृणं. ६ ड. ट. विमुक्तां. ७ ड. छ.—ट. चरितां. ८ च. छ. झ. ज. ट. क्षयोद्धतां. ९ घ. ज. विस्तीर्णा. १० क. ड. छ. झ. ट. भ्रमरशालिनीं. ख. च. ज. भ्रमरताडितां. ग. भ्रमरलालितां. ११ ख. ग. च. द्रुतं. क. शृशं. १२ घ. ज. संप्लुष्टां. १३ ख. च. लतामिव च दुर्बलां. १४ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. सर्वा. १५ ड. छ. झ. ट. युतां. १६ ड. छ. ज. ट. भैः. १७ ग. घ. ड. छ.—ट. मिव ध्वस्तां. १८ घ. भिन्नां. १९ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. निहतां प्रति सैन्येन बद्धा मिव पातितां. २० शुष्कतोयामित्यादि श्लोकत्रयं. झ.—ठ. पुस्तकेषु न दृश्यते.

प्रावृषि प्रविगाढायां प्रविष्टस्याभ्रमण्डलम् ॥ प्रच्छन्नां नीलजीमूतैर्भास्करस्य प्रभामिव ॥ २० ॥
 भरतस्तु रथस्थः सञ्जरीमान्दशरथात्मजः ॥ वाहयन्तं रथश्रेष्ठं सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 किन्तु खल्वद्य गम्भीरो मूर्च्छितो न निश्चम्यते ॥ यथापुरमयोध्यायां गीतवादित्रनिःस्वनः ॥ २२ ॥
 वारुणीमदगन्धश्च माल्यगन्धश्च मूर्च्छितः ॥ धूपितागरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥ २३ ॥
 यानप्रवरघोषश्च स्निग्धश्च हयनिस्वनः ॥ प्रमत्तगजनादश्च महाश्च स्थनिःस्वनः ॥
 नेदानीं श्रूयते पुर्यामस्यां रामे विवासिते ॥ २४ ॥
 चन्दनागरुगन्धांश्च महार्हाश्च नैवस्रजः ॥ गते हि रामे तरुणाः संतप्ता नोपभुञ्जते ॥ २५ ॥
 बहिर्यात्रां न गच्छन्ति चित्रमाल्यधरा नराः ॥ नोत्सवाः संप्रवर्तन्ते रामशोकादिते पुरे ॥ २६ ॥
 सह नूनं मर्म भ्रात्रा पुरस्यास्य द्युतिर्गता ॥ न हि राजत्ययोध्येयं सासारेवार्जुनी क्षपा ॥ २७ ॥
 कदा नु खलु मे भ्राता महोत्सव इवागतः ॥ जनयिष्यत्ययोध्यायां हर्षं ग्रीष्म इवाम्बुदः ॥ २८ ॥
 तरुणैश्चारुवेषैश्च नरैरुन्नतगामिभिः ॥ संपतद्भिरयोध्यायां नाभिभान्ति महापथाः ॥ २९ ॥
 एवं बहुविधं जल्पन्विवेश वसतिं पितुः ॥ तेन हीनां नरेन्द्रेण सिंहहीनां गुहामिव ॥ ३० ॥

तदा तदन्तःपुरमुज्झितप्रभं सुरैरिवोत्सृष्टमभास्करं दिनम् ॥

निरीक्ष्य सर्वं तु विविक्तमात्मवान्मुमोच बाष्पं भरतः सुदुःखितः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥११४॥

किशोरीं बालबड्बां ॥ १७—१९ ॥ प्रविगाढायां
 प्रवृद्धायां भास्करस्यप्रभामिवस्थिता । उक्तविशेषणविशि
 ष्टामयोध्यांप्रविवेशेतिपूर्वेणान्वयः ॥ २०—२१ ॥ किन्तु
 खलु अहोकष्टंजातमित्यर्थः ॥ २२ ॥ वारुणीमदगन्धः
 वारुण्याः मदोत्पादकोगन्धइत्यर्थः ॥ २३—२६ ॥
 सासारा वेगवद्वृष्टिसहिता । “आसारः स्यात्प्रसरणेवे-
 गवृष्टौसुहृद्बले” इतिवैजयन्ती । अर्जुनी शुक्लपक्षसंब-
 न्धिनी ॥ २७ ॥ महोत्सवः ग्रीष्मेअम्बुदइवच अयो-
 ध्यायां कदामेभ्राता हर्षजनयिष्यतीतिसंबन्धः
 ॥ २८ ॥ उन्नतगामिभिः सगर्वगमनैरित्यर्थः । महा-
 पथाः राजमार्गाः ॥ २९ ॥ एवंबहुविधंजल्पन्नि

पाठः ॥ ३० ॥ सुरैरुत्सृष्टं अभास्करंदिनमिव उज्झितप्रभं
 अन्तःपुरंनिरीक्ष्येतिस्वबन्धः । विविक्तं विजनं ।
 “विविक्तौपूतविजनौ” इत्यमरः । पुराकिलदेवासुर-
 युद्धेअसुरैर्देवाःपराजिताःस्वर्भानुनाचभानुःपातितः त-
 दानींकियान्कालोदिवारात्रविभागरहितोभूत् । ततःपरं
 ब्रह्मनियोगादत्रिःस्वतेजसासप्तरात्रंसूर्याधिपत्यंचकारे-
 तिपौराणिकीकथा । अग्निःस्वतेजसेतिपाठान्तरम्
 ॥ ३१ ॥ इतिश्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
 चतुर्दशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११४ ॥

पाशसहितां ॥ १६ ॥ ति० मूर्च्छितः व्याप्तः स० मूर्च्छितः समुत्कृष्टः । शि० वारुणी वरुणप्रेषिताओषधिः तस्यामदगन्धः
 ॥ २३ ॥ कतक० भास्करहीनंदिनं । कविकल्पितमत्रोपमानं । ति० विभक्तं विगतसंस्कारं । भक्तंसेवितंसेस्कृतं तद्भिन्नमितियावत्
 ॥ ३१ ॥ इति चतुर्दशोत्तरशततमस्तुसर्गः ॥ ११४ ॥

[पा०] १ अयंश्लोकः. ख. च. पुस्तकयोः. पुष्पनद्धामितिश्लोकात्परंसंमूढनिगमामितिश्लोकात्पूर्वदृश्यते. २ क. ड. छ. झ.
 अ. ट. चन्दनागरु. ख. च. धूपेनागरु. ३ ड. च. ज. सुस्निग्धहय. ४ ग. उन्मत्तगज. ५ ड. झ. ज. वनस्रजः. ६ क.—ट.
 गतेरामेहि. ७ क.—ट. साहि. ८ घ. ज. सहभ्रात्रा. ९ ख. र्हीता. १० क. नविराजति. ११ क. कदातु. १२ क. ख. घ.
 च. ज. ज. नविभान्ति. ग. नातिभान्ति. १३ एवंबहुविधमित्यर्थस्यस्थाने, “ इतिब्रुवन्सारथिना दुःखितोभरतस्तदा ।
 अयोध्यांसंप्रविश्यैवविवेशवसतिपितुः । ” इत्येकःश्लोकः, ख. ड. च. छ. झ. अ. ट. पुस्तकेषुदृश्यते. ख. अयोध्यांचप्रविश्यैवं,
 च. ज. विवेशमवनपितुः. १४ ड. छ. झ. ट. रिवोत्कृष्टं. १५ ख.—ट. सर्वत्रविभक्तं. १६ क. ख. ड. सदुःखितः.

पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

भरतेन वसिष्ठाद्यनुमत्यामातृणामयोध्यायां स्थापनपूर्वकं शत्रुघ्नादिभिः सह नन्दिग्रामप्रवेशः ॥ १ ॥ मुनिवैषधारिणा भरतेन तत्र समस्त राजोपचारैरामपादुकयोरारज्येऽभिषेचनपूर्वकं राज्यपालनम् ॥ २ ॥

ततो निक्षिप्य मातुः स अयोध्यायां दृढव्रतः ॥ भरतः शोकसंतप्तो गुरुनिदमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
नन्दिग्रामं गमिष्यामि सर्वानामन्त्रयेऽद्य वः ॥ तत्र दुःखमिदं सर्वं सहिष्ये राघवं विना ॥ २ ॥
गंतश्च हि दिवं राजा वनस्थश्च गुरुर्मम ॥ रामं प्रतीक्षे राज्याय स हि राजा महायशः ॥ ३ ॥
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः ॥ अब्रुवन्मन्त्रिणः सर्वे वसिष्ठश्च पुरोहितः ॥ ४ ॥
सुभृशं श्लाघनीयं च यदुक्तं भरत त्वया ॥ वचनं भ्रातृवात्सल्यादनुरूपं तवैव तत् ॥ ५ ॥
नित्यं ते बन्धुलुब्धस्य तिष्ठतो भ्रातृसौहृदे ॥ आर्यमार्गं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान् ॥ ६ ॥
मन्त्रिणां वचनं श्रुत्वा यथाऽभिलषितं प्रियम् ॥ अब्रवीत्सारथिं वाक्यं रथो मे युज्यतामिति ॥ ७ ॥
प्रहृष्टवदनः सर्वा मातुः समभिवाद्य सः ॥ आरुरोह रथं श्रीमञ्जुघ्नेन समन्वितः ॥ ८ ॥
आरुह्य च रथं शीघ्रं शत्रुघ्नभरताबुधौ ॥ ययतुः परमप्रीतौ वृतौ मन्त्रिपुरोहितैः ॥ ९ ॥
अग्रतो गुरवस्तत्र वसिष्ठप्रमुखा द्विजाः ॥ प्रययुः प्राङ्मुखाः सर्वे नन्दिग्रामो यतोऽभवत् ॥ १० ॥
बलं च तदनाहूतं गजाश्वरथसंकुलम् ॥ प्रययौ भरते याते सर्वे च पुरवासिनः ॥ ११ ॥
रथस्थः स हि धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ नन्दिग्रामं ययौ तूर्णं शिरसाधाय पादुके ॥ १२ ॥
ततस्तु भरतः क्षिप्रं नन्दिग्रामं प्रविश्य सः ॥ अवतीर्य रथात्तूर्णं गुरुनिदं मुवाच ह ॥ १३ ॥
एतद्राज्यं मम भ्रात्रा दत्तं संन्यासवत्स्वयम् ॥ योगक्षेमवहे चेमे पादुके हेमभूषिते ॥ १४ ॥
भरतः शिरसा कृत्वा संन्यासं पादुके ततः ॥ अब्रवीद्दुःखसंतप्तः सर्वं प्रकृतिमण्डलम् ॥ १५ ॥
छत्रं धारयत क्षिप्रमार्गपादाविमौ मतौ ॥ आभ्यां राज्ये स्थितो धर्मः पादुकाभ्यां गुरोर्मम ॥ १६ ॥

अथ भरतस्य नन्दिग्रामे स्थित्वा राज्यपरिपालनं पञ्चदशोत्तरशततमे ॥ १ ॥ राघवं विना दुःखं राघवं विना प्राप्तं दुःखम् ॥ २—४ ॥ सुभृशं श्लाघनीयं चेति पाठः । सदृशमिति पाठे कुलस्य सदृशमित्यर्थः ॥ ५ ॥ नानुमन्येत वचनमिति शेषः ॥ ६—१३ ॥ मातृवरव्याजेन पित्रादन्तराज्यं भरतः करोतीति जनवादो माभूदिति धियावदति एतदित्यादिना । संन्यासवत् सम्य-

क्षिप्रमद्रव्यमिव । अनेनान्यूनतया प्रत्यर्पणीयत्वं ध्वन्यते । निक्षेपवद्वत्तस्य राज्यस्य रक्षणादि स्वातन्त्र्यमपि स्वस्य नास्तीति दर्शयति योगक्षेमवहे चेति ॥ १४ ॥ संन्यासं पादुके स्वप्रतिनिधित्वेन न्यस्तं पादुके ॥ १५ ॥ छत्रमित्येतच्चाभिरादीनामुपलक्षणं । अतएव धारयतेति बहुवचनं । आर्यपादाभेदभावनया पादुकयोरिमाविति पुंलिङ्गनिर्देशः । पादुकाभ्यामिति हेतौ तृतीया ॥ १६ ॥

ति नन्दिग्रामो यतो भवेत् येन मार्गेण स प्राप्नोति भवेत् तेन ययुः ॥ १० ॥ ति पादुके संन्यासं पादुकात्मकं सद्वस्तुन्यासं । वेदाः प्रमाणमिति वत्साधु । स० संन्यासं ममागमनपर्यन्तं त्वयि तिष्ठति त्विति संन्यस्त इति संन्यासं । कर्मणि घञन्तः “ घञबन्ताः पुंस्त्वैव ” इति नियमो नास्तीति संबन्धमनुवर्तिष्यत इति भाष्यादौ स्पष्टमुक्तं ययुः पादुके इत्यनेनान्वयः ॥ १५ ॥ शि० स्थितः स्थापितः । अन्त-

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. मातृसाः २ क. ग. च. ज. हयोध्यायां. ३ झ. न. ट. नामन्त्रयेत्र. ४ ड. छ. झ. ट. गतश्चाहो. ५ क. ख. ग. ड.—ट. वनस्थस्स. ६ ख. ग. ड.—ट. मार्गमार्थ. ७ घ. प्रहृष्टमनसः. ८ ड. छ. झ. ट. समभिभाष्यच. च. ज. समभिवाद्यच. ९ ख. घ. च. ज. न. शीघ्रं शत्रुघ्नेन. १० क. ख. ग. ड. च. छ. झ. आरुह्यतु. ११ ड. छ. झ. ट. क्षिप्रं. क. दीप्तं. १२ ग. ड. छ. झ. न. ट. गुरवस्तस्य. १३ ग. ग्रामसमन्ततः. ड. छ. झ. न. ट. ग्रामो यतो भवेत्. १४ ग. तद्दलं च यथाभूतं. १५ ख. ग. रथाश्वगजसंकुलं. १६ क. ग.—ट. सतु. १७ ड. छ. झ. न. ट. शिरसाधाय. १८ ड. झ. ट. भरतस्तुततः. १९ ख. च. न. शीघ्रं. २० ड. छ. झ. ट. निदमभाषत. २१ ड. छ. झ. ट. संन्यासमुत्तमं. २२ ख. च. न. तस्य. २३ क. ख. राज्यस्थितो.

आत्रा हि मयि संन्यासो निक्षिप्तः याहदादसौम् ॥ तमिमं पालयिष्यामि राघवागमनं प्रति ॥ १७ ॥
 क्षिप्रं संयोजयित्वा तु राघवस्य पुनः स्वयम् ॥ चरणौ तौ तु रामस्य द्रक्ष्यामि सहपादुकौ ॥ १८ ॥
 ततो निक्षिप्तमारोऽहं राघवेण समागतः ॥ निवेद्य गुरवे राज्यं भजिष्ये गुरुवृत्तिताम् ॥ १९ ॥
 राघवाय च संन्यासं दत्त्वेमे वरपादुके ॥ राज्यं चेदमयोध्यां च धूतपापो भवामि च ॥ २० ॥
 अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे प्रहृष्टमुदिते जने ॥ प्रीतिर्मम यशश्चैव भवेद्राज्याच्चतुर्गुणम् ॥ २१ ॥
 एवं तु विलपन्दीनो भरतः स महायशः ॥ नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं दुःखितो मन्त्रिभिः सह ॥ २२ ॥
 स बल्कलजटाधारी मुनिवेषधरः प्रभुः ॥ नन्दिग्रामेऽवसत्तदीरः ससैन्यो भरतस्तदा ॥ २३ ॥
 रामागमनमाकाङ्क्षन्भरतो आतृवत्सलः ॥ आतृवचनकारी च प्रतिज्ञापारगस्तथा ॥ २४ ॥
 पादुके त्वभिषिच्याथ नन्दिग्रामेऽवसत्तदा ॥ [सैवालव्यजनं छत्रं धारयामास स स्वयम् ॥
 भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां न्यवेदयत् ॥ २५ ॥
 ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिचार्यपादुके ॥ तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ॥ २६ ॥
 तदा हि यत्कार्यमुपैति किञ्चिदुपायनं चोपहतं महार्हम् ॥
 स पादुकाभ्यां प्रथमं निवेद्य चकार पश्चाद्भरतो यथावत् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

अयंसंन्यासः पादुकारूपप्रतिनिधिः । पालयिष्या-
 मिरक्षिष्यामि ॥ १७-१८ ॥ राघवेण समागतः
 संगतः । गुरवेराज्यंनिवेद्य रामायराज्यंप्रत्यर्प्य ततः
 गुरुवृत्तिताम्भजिष्ये पितरीवशुश्रूषांकरिष्यामीत्यर्थः
 ॥ १९ ॥ धूतपापइत्यत्रपापशब्देन कैकेयीनि-
 मित्तमयशश्च्यते ॥ २० ॥ प्रहृष्टमुदिते प्रहृष्टःपुल-
 कितगात्रः । मुदितः संजातमानसहर्षः ॥ २१-२३ ॥
 रामागमनमाकाङ्क्षन्भरतो । पादुकाभ्यांन्यवेदयत्
 विज्ञापयामास ॥ २४-२५ ॥ आर्यपादुकेअभि-

षिच्य राज्याभिषेकमार्यपादुकयोः कृत्वेत्यर्थः । तदधीनः
 पादुकापरतन्त्रः ॥ २६ ॥ तदा पादुकेपुरस्कृत्यराज्य-
 पालनसमये । उपायनं उपहारः । “ उपायनमुपग्रा-
 ह्यमुपहारः ” इत्यमरः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
 जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने
 अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चदशोत्तरशततमः
 सर्गः ॥ ११५ ॥

भावितनिजार्थः ॥ १६ ॥ तनि० यत्कार्यं राज्यपरिपालनकृत्यं । उपायनमित्यत्रयदित्यनुवर्तते । उपायनं पत्रफलपुष्पादिकं ।
 पादुकाभ्यांप्रथमंनिवेद्येत्यनेन प्रतिदिनंपादुकार्चातन्निवेदितस्वीकारश्चध्वन्यते । यथावच्चकारेतिहव्यकव्यादिषुविनियोगोव्यज्यते
 ॥ २७ ॥ इतिपञ्चदशोत्तरशततमस्सर्गः ॥ ११५ ॥

[पा०] १ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. आत्रातु. ग. ममआत्राहि. २ घ. आतुरागमनं. ३ क. ग. पुनस्त्वहं. ४ ग.
 पादोहं. ५ झ. गुरुवर्तिता. ६ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. भवाम्यहं. ७ अभिषिक्तैलित्यादिश्लोकद्वयं. झ. पाठेनदृश्यते.
 ८ ख. च. ज. प्रहृष्टे. ९ ग. न्वीरो. १० क. ड. झ. ज. ज्दीरः. ११ च. स्तथा. १२ रामागमनमितिश्लोको झ. पाठे नदृश्यते.
 १३ क. ख. च. काङ्क्षीचभरतो. घ. ज. माकाङ्क्षीभरतो. १४ ज. तस्यपादुकयोःसदा. १५ घ. ज. पादुके अभिषिच्याथ. ग.
 पादुके अभिषिच्याथ. १६ इदमर्थं ड. छ.—ट. पुस्तकेषुदृश्यते. १७ झ. निवेदयन्. १८ घ. वैतदा. १९ क. ख. घ. च.
 ज. यदाहि. २० क. यथाभवेत्.

षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

रामेणेङ्गितादिनामुनिकुलस्याश्रमान्तरजिगमिषाविज्ञानेनकुलपतिप्रतितत्कारणप्रश्नः ॥ १ ॥ तेनरामंप्रतिचित्रकूटेतदव-
स्थाहेतुकखरादिराक्षसकृतदुस्सहोपद्रवस्यतत्कारणत्वकथनपूर्वकंसगणस्यात्मनआश्रमान्तरगमनाभ्यनुज्ञानप्रार्थना ॥ २ ॥
रामेणसबहुमानमुनिगणप्रस्थापनपूर्वकंस्वावासप्रवेशः ॥ ३ ॥

प्रतिप्रयाते भरते वसत्रामस्तपोवने ॥ लक्षयामास सोद्वेगमथौत्सुक्यं तपस्विनाम् ॥ १ ॥
ये तत्र चित्रकूटस्य पुरस्तात्तापसाश्रमे ॥ राममाश्रित्य निरतास्तानलक्षयदुत्सुकान् ॥ २ ॥
नयनैर्भृकुटीभिश्च रामं निर्दिश्य शङ्किताः ॥ अन्योन्यमुपजल्पन्तः शनैश्चक्रुर्मिथः कथाः ॥ ३ ॥
तेषामौत्सुक्यमालक्ष्य रामस्त्वात्मनि शङ्कितः ॥ कृताञ्जलिस्वाचेदमृषिं कुलपतिं ततः ॥ ४ ॥
न कच्चिद्गवर्निकचित्पूर्ववृत्तमिदं मयि ॥ दृश्यते विकृतं येन विक्रियन्ते तपस्विनः ॥ ५ ॥
प्रमादाच्चरितं कैचित्किञ्चिन्नावरजस्य मे ॥ लक्ष्मणस्यर्षिर्भिर्दृष्टं नानुरूपमिवात्मनः ॥ ६ ॥
कच्चिच्छ्रूषमाणा वः शुश्रूषणपरा मयि ॥ प्रमादाभ्युचितां वृत्तिं सीता युक्तं न वर्तते ॥ ७ ॥

अथरामस्यचित्रकूटाभिर्गमनंषोडशोत्तरशततमे ।
सोद्वेगं सभयं । औत्सुक्यं आश्रमान्तरगमनाभिलाषं
लक्षयामास । इङ्गिताकारादिभिरितिशेषः ॥ १ ॥
पुरस्तात् पूर्व । चित्रकूटस्यतापसाश्रमेराममाश्रित्यये
निरतास्तान् उत्सुकान् गमनोत्सुकान् । अलक्षयत् राम
इत्यनुषङ्गः ॥ २ ॥ रामं निर्दिश्य प्रदर्श्य । मिथः
रहस्ये । “ मिथोऽन्योन्यरहस्ययोः ” इतिवैजय-

न्ती ॥ ३ ॥ आत्मनिशङ्कितः स्वस्मिन् संजातशङ्कः
॥ ४ ॥ हेभगवन्मयिपूर्ववृत्तं विकृतंनदृश्येतक-
चित् । येनतपस्विनोविक्रियन्ते इदंकिञ्चित्
किमिदमित्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रमादात् अनवधा-
नात् । मे अवरजस्य लक्ष्मणस्य । आत्मनोनानुरूपमिव
किञ्चिच्चरितंऋषिभिर्दृष्टंनकच्चिदित्यन्वयः ॥ ६—७ ॥

ति० येतापसाः । चित्रकूटस्याश्रमे । सन्धिरार्षः । राममाश्रित्यनिरताः नितरांरताः सानन्दाः तानुत्सुकानलक्षयत् । अत्रे-
दंबोधं । चैत्रशुक्लदशम्यांपुष्येरामवनप्रस्थानं । ततः पूर्णिमायामर्धरात्रेदशरथमरणं । ततःपक्षेणभरतागमनमयोध्यायां । तत
औध्वदैहिकेनपक्षोगतः । एवंवैशाखेगतेज्येष्ठेभरतस्यचित्रकूटप्रतिप्रस्थानं । अग्रेवर्षाकालेसंनिहितेसतिकातिक्वयन्तंचित्रकूटेवासो
रामस्य । तदनन्तरंतापसौत्सुक्यलक्षणं । ननुभरतनिवृत्त्यनन्तरमेवैतदिति । अतएवपाद्मे भरतस्यायोध्यांप्रतिनिवृत्त्यनन्तरमुक्तं
“ राघवश्चित्रकूटाद्रौसानुजोऽरमतस्त्रिया । कदाचिद्वैदेह्यानिद्राणेरधुनन्दने । ऐन्द्रःकाकस्समागम्यजानकीवीक्ष्यकासुकः ।
विददारनखैस्तीक्ष्णैःपीनोन्नतपयोधरम् । तदृष्ट्वा राघवःक्रुद्धःकुशंजग्राहपाणिना । ब्राह्मेणाखेणसंयोज्यचिक्षेपध्वाङ्गमारणे । तं-
दृष्ट्वाघोरसंकाशंज्वलत्कालानलोपमम् । दृष्ट्वाकाकःप्रदुद्रावनिनन्दन्दारुणस्वनम् । वायसस्त्रिषुलोकेषुब्रह्मभयपीडितः । यत्रयत्रय
यौकाकःशरणाधीनवायसः । तत्रतत्रतद्वत्तुप्रविवेशभयावहम् । ब्रह्माणमिन्द्रंरुद्रंमांशरणाधीनजगामसः । तं दृष्ट्वावायसंभीतंदेव-
तानररक्षिम । नशक्तास्स्वयंत्रातुंराघवास्त्राद्रयङ्करात् । इत्यब्रूममहादेवाअन्यथात्वंदहेचनः । पुनश्चागाद्विधिकाकोदययाविधि-
राहतम् । भोभोबलिभुजांश्रेष्ठतमेवशरणंब्रज । सएवरक्षकःश्रीशशरणागतवत्सलः । इत्युक्तस्सोथबलिभुगब्रह्माणेरधुनन्दनम् । उपे-
त्यसहसाभूमौनिपपातभयातुरः । प्राणसंशयमापन्नंदृष्ट्वासीतातुवायसम् । ब्राह्मिन्नाहीतिभर्तारमुवाचदयिताविभुम् । तच्छिरःपादयो-
स्तस्ययुजेचाथजानकी । तमुत्थाप्यकरेणायकृपापीयूषसागरः । ररक्षासौनिजान्नायतदेकाक्षिददौतदा । वायसोपिमुहुर्नत्वासीता
यैराघवायच । स्वर्लोकप्रययौहृष्टोराघवेणाभिपालितः । ततो रामोमहातेजवैदेह्यालक्ष्मणेनच । उवासचित्रकूटाद्रौस्तूयमानोमहर्षि-
भिः । ” इति । शि० किञ्चिद्वक्तव्यविषयकौत्सुक्यविशिष्टान् ॥ २ ॥ ति० कथमलक्षयत्तत्राह । नयनैरित्यादि । निर्दिश्य
प्रदर्श्य । शङ्किताः रामःकिमस्यतइतिभीताः । नयनादिभिःप्रदर्श्यान्योन्यमुपजल्पन्तः आह्वयन्तः । शनैरुपांशुकथाश्चक्रुः । अयंरा-
मइहसखीकआस्तेराक्षसाश्चैतद्वेषेणहंसंचरन्तोस्मान्बाधन्ते । अतोऽन्यत्रगन्तव्यमित्येवंरूपाःकथाश्चक्रुः ॥ ३ ॥ ति० शङ्कत अशङ्क

[पा०] १ घ.—छ. झ. ज. ट. यातेतु. २ ड. छ. झ. ट. स्तदावने. ३ झ. भृकुटीभिश्च. ४ ग. घ. राममुद्दिश्य.
५ ख. शङ्कया. ड. झ. शङ्कत. ६ ख. तदा. ७ क. ख. ड. छ. झ. ज. किञ्चित्किञ्चिन्नावरजस्य. ८ क. लक्ष्मणस्यहिनिर्दिष्टं.
छ. लक्ष्मणस्यापिनिर्दिष्टं. ९ ख. नानुकूलं. १० क. च्छुश्रूषमाणापि. ख. ग. च. ज. च्छुश्रूषमाणावा. ११ क. ग. च. छ.
झ. ट. प्रमादाभ्युचितां. १२ घ. ड. छ. झ. ज. ट. युक्तां.

अथर्विर्जरया वृद्धस्तपसा च जरां गतः ॥ वेपमान इवोवाच रामं भूतदयापरम् ॥ ८ ॥
 कुतः कल्याणसत्त्वायाः कल्याणाभिरतेस्तथा ॥ चलनं तात वैदेह्यास्तपस्विषु विशेषतः ॥ ९ ॥
 त्वन्निमित्तमिदं तावत्तापसान्प्रति वर्तते ॥ रक्षोभ्यस्तेन संविद्याः कथयन्ति मिथः कथाः ॥ १० ॥
 रावणावरजः कश्चित्खरो नामेह राक्षसः ॥ उत्पाद्य तापसान्सर्वाञ्जनस्थाननिकेतनान् ॥ ११ ॥
 धृष्टश्च जितकाशी च नृशंसः पुरुषादकः ॥ अवलिप्तश्च पापश्च त्वां च तात न मृष्यते ॥ १२ ॥
 त्वं यदाप्रभृति ह्यस्मिन्नाश्रमे तात वर्तसे ॥ तदाप्रभृति रक्षांसि विप्रकुर्वन्ति तापसान् ॥ १३ ॥
 दर्शयन्ति हि बीभत्सैः क्रूरैर्भीषणकैरपि ॥ नानारूपैर्विरूपैश्च रूपैर्विकृतदर्शनैः ॥ १४ ॥
 अप्रशस्तैरशुचिभिः संप्रयोज्य च तापसान् ॥ प्रतिघ्नन्त्यपरान्क्षिप्रमनार्याः पुरतः स्थिताः ॥ १५ ॥
 तेषुतेष्वाश्रमस्थानेष्वबुद्धमवलीय च ॥ रमन्ते तापसांस्तत्र नाशयन्तोऽल्पचेतसः ॥ १६ ॥
 अपक्षिपन्ति सुगभाण्डानग्रीन्निश्चरन्ति वारिणा ॥ कलशांश्च प्रमृदन्ति हवने समुपस्थिते ॥ १७ ॥
 तैर्दुरात्मभिर्मृष्टानाश्रमान्प्रजिहासवः ॥ गमनायान्यदेशस्य चोदयन्त्यृषयोऽथ माम् ॥ १८ ॥
 तत्पुरा राम शरीरीमुपाहिंसां तपस्विषु ॥ दर्शयन्ति हि दुष्टास्ते त्यक्ष्याम इममाश्रमम् ॥ १९ ॥
 बहुमूलफलं चित्रमविदूरादितो वनम् ॥ पुराणाश्रममेवाहं श्रेयिष्ये सगणः पुनः ॥ २० ॥

तपसाचजरांगतः सुदीर्घतपाइत्यर्थः ॥ ८ ॥ कल्याणसत्त्वायाः कल्याणस्वभावायाः । “ सत्त्वोस्त्रीजन्तु-
 षुह्रीवोऽध्यवसायेपराक्रमे । आत्मभावेपिशाचादौद्रव्येसत्तास्वभावयोः ” इतिवैजयन्ती ॥ ९ ॥ त्वन्नि-
 मित्तं त्वत्तोहेतोः । रक्षोभ्यःसमागतं इदं वक्ष्यमाण-
 मुपद्रवजातं । तापसान्प्रति वर्तते । तेनरक्षस्संजातो-
 पद्रवेण । संविद्यास्तापसाः । मिथः रहसि । कथाः
 रक्षोविषयिणीः तदुपद्रवविषयिणीश्चकथयन्ति ॥ १० ॥
 ताएवाह रावणावरजइत्यादिना । श्लोकद्वयमेकंवाक्यं ।
 उत्पाद्य उत्त्वाय निष्कास्येति यावत् । जितेनजयेन
 काशतेप्रकाशतइतिजितकाशी । यद्वा जिताहवः ।
 “ जितकाशीजिताहवः ” इतिहलायुधः ॥ ११—१२ ॥

विप्रकुर्वन्ति अपकुर्वन्ति ॥ १३ ॥ बीभत्सैः जुगु-
 प्सितैः । क्रूरैः भीषणकैः भयंकरैः । नानारूपैः अने-
 कप्रकारैः । विरूपैः लोकविलक्षणसंस्थानैः । विकृत-
 दर्शनैः विकृतदृष्टिभिः । रूपैः शरीरैः । दर्शयन्ति
 भयमितिशेषः ॥ १४ ॥ अप्रशस्तैः अशुभैः । अशु-
 चिभिः अशुचिद्रव्यैः संप्रयोज्य ॥ १५ ॥ अबुद्धंअवि-
 दितंयथाभवतितथा अवलीय निलीय । रमन्ते विह-
 रन्ति । अल्पचेतसः क्षुद्रबुद्धयः ॥ १६ ॥ हवनेसमु-
 पस्थिते होमकर्मणिप्रवृत्ते ॥ १७ ॥ प्रजिहासवः प्रक-
 षेणहातुमिच्छवः ॥ १८ ॥ पुरादर्शयन्ति दर्शयिष्य-
 न्ति । यावत्पुरानिपातयोर्लेडितिलद् ॥ १९—२० ॥

तेत्यर्थः । शि० कुलपतिं संघाधीशं ऋषिवाल्मीकिं ॥ ४ ॥ वि० स्वलनं स्वभावविपर्यासः । स० अन्तेकथनात्सीतायाबु-
 द्धौपरिवर्तनात्तद्विषयएव । कल्याणसत्त्वायाःमङ्गलदेव्याः । कल्याणेत्ययिअभिरतिर्यस्यास्सातस्याश्चलनमितिवा । विशेषतइत्यनेन
 साधारणस्थलेपिमङ्गलकार्याचलनंनस्तीतिसूचयति ॥ ९ ॥ स० काशः मौञ्जीरज्ज्वात्मकः यस्मिन्नाहवेसकाशीत्युच्यते । ततोब-
 हुव्रीहिः “ जितकाशीजिताहवः ” इतिहलायुधः । ति० जितकाशी जितभयोवा ॥ १२ ॥ स० असुगभाण्डानि रक्तपात्राणि
 अवक्षिपन्ति ॥ १७ ॥ ति० प्रजिहासवः । परित्यक्तुमिच्छवः । मिथोमिलिताः ॥ १८ ॥ ति० अश्वस्य नविद्यतेः संचंयो

[पा०] १ छ. परः. २ ख. वृत्तायाः. ३ घ. ड. छ. झ. ट. रतेस्सदा. व. रुचेस्सदा. ४ ख. ज. स्वलनं. ५ क. च.
 ताततापसान्. ६ ड. कथयन्तिस्मतेमिथः. ७ ड. छ. झ. ट. निवासिनः. ८ क. ख. ड. च. झ. ज. ट. रूपैरसुखदर्शनैः. छ.
 रूपैरसुरदर्शनैः. ९ क. ड. झ. ज. ट. संप्रयुज्यच. छ. संप्रसङ्गच. १० ख. च. ज. क्षिप्रमायया. ११ क. ख.
 घ.—ट. स्थितान्. १२ घ. छ.—ट. अवक्षिपन्ति. १३ न्यसुगभाण्डान्यग्री. १४ ड. झ. ज. ट. प्रमदन्ति. १५ क. ख. ड. च.
 छ. झ. ज. ट. राविष्टान्. १६ ग. छ. झ. जिघांसवः. १७ च. झ. ज. न्यृषयोमिथः. १८ क. दर्शयन्तिस्स. ख. दर्शयन्तिसु. १९
 ख. च. ज. त्यक्ष्यामस्त्विमं. २० क. ख. च. ज. दितोपरं. २१ क. ख. ग. च. ज. कण्वस्याश्रम. ड. छ. झ. ट. अश्वस्याश्रम.
 २२ ख. च. ज. गमिष्ये.

खरस्त्वय्यपि चायुक्तं पुरा तात प्रवर्तते ॥ सहासाभिरितो गच्छ यदि बुद्धिः प्रवर्तते ॥ २१ ॥
 सकलत्रय्य संदेहो नित्यं यत्तस्य राघव ॥ समर्थस्यापि वसतो वासो दुःखमिहाद्य ते ॥ २२ ॥
 इत्युक्तवन्तं रामस्तं राजपुत्रस्तपस्विनम् ॥ न शशाकोत्तरैर्वाक्यैरवरोद्धुं समुत्सुकः ॥ २३ ॥
 अभिनन्द्य संमापृच्छ च समाधाय च राघवम् ॥ स जगामाश्रमं त्यक्त्वा कुलैः कुलपतिः सह ॥ २४ ॥
 रामः संसाध्य त्वृषिगणमनुगमनाद्देशात्कुलपतिमभिवाद्य ऋषिम् ॥
 सम्यक्प्रीतैस्तैर्नुमत उपदिष्टार्थः पुण्यं वासाय स्वनिलयंमुपसंपेदे ॥ २५ ॥
 आश्रमं त्वृषिविरहितं प्रभुः क्षणमपि न विजहौ स राघवः ॥
 राघवं हि सततमनुगता स्तापसार्थावचरितधृतगुणाः ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

बहुदोषदर्शनेनचित्रकूटवासारोचनात्स्थानान्तरं प्रतिप्रस्थितेनरामेणमध्येमार्गमन्याश्रममेत्यतदभिवादनम् ॥ १ ॥ अत्रि-
 णारामं प्रत्यनसूयातपःप्रभाववर्णनपूर्वकं तत्समीपेसीताप्रेषणचोदना ॥ २ ॥ अत्रिभार्ययाऽनसूययासीतांप्रतितत्प्रशंसनपूर्वकं-
 पातिव्रत्यधर्मोपदेशः ॥ ३ ॥

राघवस्त्वथ यातेषु तैर्पक्षिषु विचिन्तयन् ॥ न तत्रारोचयद्वासं कारणैर्बहुभिस्तदा ॥ १ ॥
 इह मे भरतो दृष्टो मातरश्च सनागराः ॥ सा च मे स्मृतिरन्वेति तान्नित्यमनुशोचतः ॥ २ ॥

अयुक्तमतिक्रियाविशेषणं । पुराप्रवर्तते प्रवर्तिष्यते ॥ २१ ॥ संदेहः संदेहजनकः । यत्तस्य संनद्धस्य ।
 दुःखं दुःखहेतुः ॥ २२ ॥ उत्तरैर्वाक्यैरवरोद्धुं न शशा-
 क मयिवर्तमानेयुष्माकं काभीतिः अहमेवपरितो रक्षा-
 भीत्युत्तरवाक्यैर्निरोद्धुं न शशाक ॥ २३ ॥ कुलैः ऋषि-
 संघातैः । “ कुलसंघातवंशयोः ” इतिवैजयन्ती ॥ २४ ॥ रामः ऋषिगणंतस्माद्देशात् आश्रमप्रदेशात् ।
 अनुगमनात् संसाध्य प्रस्थाप्य । कुलपतिम-
 भिवाद्य तैरुपदिष्टार्थः उपदिष्टप्रयोजनः सन् ।
 वासायपुण्यंस्वनिलयं । उपसंपेदेइतिसंबन्धः ॥ २५ ॥
 राघवः ऋषिविरहितमप्याश्रमंक्षणं विजहौ मुनिशू-

न्यतयातदैवत्याज्यमप्याश्रमं मुनिविषयप्रेम्णाक्षणं न
 त्यक्तवानित्यर्थः । आर्षचरितधृतगुणाः रामस्यार्षच-
 रित्रेणसंचितगुणाः हियस्मात्कारणात् तापसाः राम-
 मनुगताः तस्मात् तत्प्रेम्णा क्षणं न जहाविति । वृत्तं
 तु श्लोकद्वयस्यापिचिन्त्यम् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बराख्याने
 अयोध्याकाण्डव्याख्याने षोडशोत्तरशततमः सर्गः
 ॥ ११६ ॥

अथरामस्याश्रमप्रवेशः सप्तदशोत्तरशततमे
 ॥ १ ॥ बहुकारणान्येवाह इहमइत्यादिना ॥ २ ॥

यस्यतस्यमहर्षेः । स० पृषोदरादित्वात्साधु । एतेनरक्षोभयनिवारणक्षमत्वंतस्यदर्शितं ॥ २० ॥ ति० नित्ययुक्तस्यापि सदासा-
 वधानस्यापि । रक्षोनिग्रहेसमर्थस्यापि सकलत्रय्य । हेतुगर्भमेतत् ॥ इहाश्रमे । सन्देहः सन्देहवानेववासः । अर्शोआद्यच् । अत-
 स्तवाप्यत्रावस्थानमनुचितमिति व्यङ्ग्यं ॥ २२ ॥ शि० राघवं अभिनन्द्य प्रशस्य । समाश्वास्य समाश्वासनंकृत्वा । समाधाय
 चित्तेनिधाय ॥ २४ ॥ इतिषोडशोत्तरशततमस्सर्गः ॥ ११६ ॥

ति० अनुविचिन्तयन् वक्ष्यमाणलक्षणमुपाधि ॥ १ ॥ ति० मे मया । सामेस्मृतिः मानिन्यमनुशोचतस्तानन्वेति विषयी-

[पा०] १ ख. ड. च. झ. ज. ट. राम. २ क.—घ. छ. झ. नित्ययुक्तस्य. ड. च. ज. ट. नित्ययुक्तस्य. ३ ख.—छ. ज. ट. हिसतो. झ. सहितो. ४ ख. च. बहुधा. ग. घ. ज. रामस्तु. ५ ख. च.—ट. रवबहुं. ६ क.—घ. च.—ट. समुत्सु-
 कं. ७ ट. समाश्वास्य. ८ घ. ड. च. झ. ज. ट. संसाध्यऋषिगणं. ९ ख. च. ज. गमनात्तस्माद्देशात्. १० च. रनुगमनउप.
 ११ ग. घ. च. ज. मभिसंपेदे. क. ख. मभिसंप्रेदे. १२ च. आश्रमंऋषिगणरहितं. झ. आश्रममृषि. १३ क. ग. ड. छ. झ. ज. ट. नजहौ. १४ क. राघवंसतत. १५ क. ख. ज. ट. श्रृषिचरिते. ड. छ. झ. ज. श्रृषिचरिते. घ. श्रृषिचरित-
 गृहीतधृत. १६ ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. स्वपयातेषु. १७ ड. झ. ट. सर्वेष्वनुविचिन्तयन्. क. तपस्विष्वनुचिन्तयन्.

स्कन्धावारनिवेशेन तेन तस्य महात्मनः ॥ हयहस्तिकरीषैश्च उपमर्दः कृतो भृशम् ॥ ३ ॥
 तैसादन्यत्र गच्छाम इति संचिन्त्य राघवः ॥ प्रातिष्ठत स वैदेह्या लक्ष्मणेन च संगतः ॥ ४ ॥
 सोत्रेराश्रममासाद्य तं ववन्दे महायशः ॥ तं चापि भगवानग्निः पुत्रवत्प्रत्यपद्यत ॥ ५ ॥
 स्वयमातिथ्यमादिश्य सर्वमस्य सुसत्कृतम् ॥ सौमित्रिं च महाभागां सीतां च समसान्त्वयत् ॥ ६ ॥
 पत्नीं च समनुप्राप्तां वृद्धामामभ्य सत्कृताम् ॥ सान्त्वयामास धर्मज्ञः सर्वभूतहिते रतः ॥ ७ ॥
 अनसूयां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् ॥ प्रतिगृह्णीष्व वैदेहीमब्रवीदपिसत्तमः ॥
 रामाय चाचक्षे तां तापसीं धर्मचारिणीम् ॥ ८ ॥
 दशवर्षाण्यनावृष्ट्या दधे लोके निरन्तरम् ॥ यया मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्तिता ॥ ९ ॥
 उग्रेण तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता ॥ दशवर्षसहस्राणि यया तप्तं महत्तपः ॥ १० ॥
 अनसूया व्रतैः स्नाता प्रत्यूहाश्च निर्वर्तिताः ॥ देवकार्यनिमित्तं च यया संत्वरमाणया ॥
 दशरात्रं कृता रात्रिः सेयं मातेव तेऽनघ ॥ ११ ॥

स्कन्धावारनिवेशेन सेनानिवेशेनाकरीषैश्च उपमर्दइत्य-
 त्रवाक्यसंहिताया अनित्यत्वान्नसंधिकार्यं । “पदेषुसंहि-
 तानित्यानित्याधातूपसर्गयोः । नित्यासमासेवाक्येतुसा-
 विवक्षामपेक्षते ” इतिवचनात् ॥ ३ ॥ प्रातिष्ठत
 प्रस्थितः ॥ ४—५ ॥ आतिथ्यमादिश्य आतिथ्यं
 कृत्वा ॥ ६ ॥ सत्कृतां सर्वैः सत्कृताम् ॥ ७ ॥ प्रति-
 गृह्णीष्वेत्यत्र इतिकरणद्रष्टव्यं ॥ ८ ॥ दशवर्षाणीत्या-
 रभ्य सेयंमातेवतेनघेत्यन्तमेकंवाक्यं । दशवर्षाण्य-

नावृष्ट्यालोकेदग्धेसति ययास्वतपोमहिम्ना निरन्तरं
 मूलफलेसृष्टे जाह्नवीचप्रवर्तिता । ययादशवर्षसहस्रा-
 णिमहत्तपस्तप्तं कृतं । ययाव्रतैः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।
 प्रत्यूहाः तपोविघ्नाश्चानिवर्तिताः निरस्ताः । देवकार्यनि-
 मित्तंसंत्वरमाणयायया दशरात्रमेकारात्रिश्चकृता दश-
 रात्रावधिकःकालएकरात्रत्वेन कृतइत्यर्थः । इयंकथापु-
 राणेषुद्रष्टव्या । उग्रेणतपसायुक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता
 सेयमनसूया तेमातेव मातृवत्पूजनीयेत्यर्थः ॥ ९—

करोति । एवंचताशदतस्मरणेनममापिशोकोवर्धतइतिभावः ॥ २ ॥ ति० राजधानीतो निर्गतायास्सेनायानिवासस्थानं स्कन्धा-
 वारः । तेन पुरतोदृश्यमानेन । अनेनस्मृत्युद्बोधकमुक्तं । उपमर्दः भूमेरुच्चिता । स० स्कन्धावाराः शिबिराणि ॥ शि० स्क-
 न्धावारः सेनासमूहः तस्यनिवेशेन निवासेनहेतुना ॥ ३ ॥ ति० तमपिजगत्कारणमपिरामंलोकव्यवहारानुसारेणपुत्रवदङ्गीच-
 कार आलिङ्गनमूर्धाघ्राणादिभिः ॥ ती० ववन्दे । वस्तुतस्तु-ववन्दे अस्तौषीत् । पुत्रवत् पुंसः पुष्पान् भक्तान् त्रायतेइतिपुत्रः ।
 तद्वत् । प्रत्यपद्यत ईश्वरत्वेनप्राप्तवानित्यर्थः ॥ ५ ॥ ति० तं देशं । अनुप्राप्तां । वाचा सत्कृतां । आमभ्य संबोध्य ।
 सान्त्वयामास श्रीत्यासीतांदर्शयामास । अनन्तरंवैदेहींप्रतिगृह्णीष्वेत्यब्रवीदित्यर्थः । स० सान्त्वयामास कुशलप्रश्नादिनातोषया-
 मास ॥ ७ ॥ शि० तापसीं परमात्मविचारनिरतां ॥ ८ ॥ ति० फलमूले ऋषीणांजीवनायेतिशेषः । जाह्नवीचप्रवर्तिता । दश-
 वर्षमनावृष्ट्याभूमेर्निर्जलत्वात्तेषांस्नानार्थमन्त्रसिद्धिवैभवेनावहिता । स्वाश्रमेइतिशेषः ॥ ९ ॥ ति० अनसूयाव्रतैः तत्कृतैर्व्रतैः
 स० दशरात्रं चात्संख्याव्यादेः इत्युक्तेरच् । देवकार्यनिमित्तं । अत्रेयंकथापौराणिकी । अनसूयायाःकाचनसखीपतिव्रताऽभूत् ।
 साचकाचनवेश्यादृष्टातत्संगकामयमानंस्वपतिंस्वस्कन्धेसमारोप्यतद्रुहं गन्तुमारभे । तत्समयेमाण्डव्यऋषिश्चोरबुद्धिचारजभटैश्शूलै-
 समारोपितः । सचमार्गेपतिव्रतायाः पत्यापदास्पृष्टोतीवव्यथितोभूत् । तंचदशाहाभ्यन्तरेसूर्योदयेसतिप्रियस्वैतिशशापमाण्डव्यः ।
 ततस्तद्भार्यासूर्योदयानन्तरंकिमद्भर्तुर्मरणं सएवमाभूदित्यूचे । ततश्चतत्प्रभावात्सूर्येऽनुदितेयज्ञादिलोपेप्राप्ते देवाब्रह्माणमासाद्य
 प्रार्थयामासुः । सचावादीत् तत्सखीमनसूयांप्रार्थयत । साभवत्कार्यं करोतीति । ततस्तैः प्रार्थितासत्यनसूया दशरात्रावधिकाल-
 मेकरात्रित्वेनकृत्वासूर्योदयानन्तरंतद्रुतुर्मरणेसतिपुनरुज्जीवयिष्यामइतिवरंददतेत्युक्त्वातैर्वरं गृहीत्वादेवकार्यंकृतवतीति ॥ ११ ॥

[पा०] १ ग. च. अ. ह्युपमर्दः. २ ख. असादन्यत्र. ३ च. छ. ट. गच्छामि. ४ क. संवृतः. ५ च. अ. ववन्देतं.
 ६ ख. च. छ. अ. तंचसभगवान्. ७ ज. मर्ष्य. ८ क. ख. ड. छ. झ. अ. ट. महाभाग. ९ ड. छ. झ. ट. तमनुप्राप्तां. १०
 च. अ. सर्वज्ञः. ११ ख. व्रतज्ञाता. क. ग.—ट. व्रतैस्तात. १२ क.—घ. छ. ज. झ. ट. निर्वर्तिताः.

तामिमां सर्वभूतानां नमस्कार्यां यशस्विनीम् ॥ अभिगच्छतु वैदेही वृद्धामक्रोधनां सदा ॥ १२ ॥
 अनसूयेति या लोके कर्मभिः ख्यातिमागता ॥ तां शीघ्रमभिगच्छ त्वमभिगम्यां तपस्विनीम् ॥ १३ ॥
 एवं ब्रुवाणं तमृषिं तथेत्युक्त्वा स राघवः ॥ सीतामुवाच धर्मज्ञामिदं वचनमुत्तमम् ॥ १४ ॥
 राजपुत्रि श्रुतं त्वेतन्मुनेरस्य समीरितम् ॥ श्रेयर्थमात्मनः शीघ्रमभिगच्छ तपस्विनीम् ॥ १५ ॥
 सीता त्वेतद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य हितैषिणीः ॥ तामत्रिपत्नीं धर्मज्ञामभिचक्राम मैथिली ॥ १६ ॥
 शिथिलां वलितां वृद्धां जरापाण्डुरमूर्धजाम् ॥ सततं वेपमानाङ्गीं प्रवाते कंदली यथा ॥ १७ ॥
 तां तु सीता महाभागामनसूयां पतिव्रताम् ॥ अभ्यवादयदव्यग्रा स्वंनाम समुदाहरत् ॥ १८ ॥
 अभिवाद्य च वैदेही तापसीं तामनिन्दिताम् ॥ बद्धाञ्जलिपुटा हृष्टा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ १९ ॥
 ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वा तां धर्मचारिणी ॥ सान्त्वयन्त्यब्रवीद्धृष्टा दिष्ट्या धर्ममवेक्षसे ॥ २० ॥
 त्यक्त्वा ज्ञातिजनं सीते मानमृद्धिं च भामिनि ॥ अवरुद्धं वने रामं दिष्ट्या त्वमनुगच्छसि ॥ २१ ॥
 नगरस्थो वनस्थो वा पापो वा यदि वा शुभः ॥ यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः २२
 दुःशीलः कामवृत्तो वा धनैर्वा परिवर्जितः ॥ स्त्रीणामार्थस्वभावानां परमं दैवतं पतिः ॥ २३ ॥
 नातो विशिष्टं पश्यामि बान्धवं विमृशन्त्यहम् ॥ सर्वत्र योग्यं वैदेहि तपःकृतमिवाव्ययम् ॥ २४ ॥
 न त्वेनमवगच्छन्ति गुणदोषमसत्स्त्रियः ॥ कामवक्तव्यहृदया भर्तृनाथाश्चरन्ति याः ॥ २५ ॥

११ ॥ या कर्मभिरनन्यशक्यैः परानुग्रहार्थतपोविशेषैः । अनसूया असूयारहितेतिलोकेख्यातिमागता । यद्वाकर्मभिः पातित्रयवर्धकैः अन्याभिः कर्तुमशक्यैः पतिरक्षणादिकर्मभिः । अनसूया अस्पर्धनीयमाहात्म्ययुक्त्वा दसूयितुमशक्या इतिलोकेख्यातिमागता तामिमां वैदेही अभिगच्छत्वतिसंबन्धः ॥ १२ ॥ १३—१६ ॥ शिथिलामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । शिथिलां श्लथसंधिबन्धावयवसंनिवेशां । वलितां संजातवलिकाम् ॥ १७—१८ ॥ अनामयं आरोग्यं । “अनामयस्या-

दारोग्यं” इत्यमरः ॥ १९ ॥ दिष्ट्या भाग्येन । धर्ममवेक्षसे पातित्रयधर्ममवधानेन समीक्षसे ॥ २० ॥ ज्ञातिजनं बन्धुजनं । मानमहंकारं । वने अवरुद्धं चतुर्दशवर्षाणिवनेवस्तव्यमिति पित्रानियुक्तं ॥ २१—२३ ॥ सर्वत्र योग्यं सर्वावस्थासुरक्षणसमर्थं ॥ २४ ॥ कामवक्तव्यहृदयाः कामविषयवक्तव्यहृदयाः कामरूपाभिलाषिण्यइतियावत् । यद्वा मदनविधेयहृदयाः । भर्तृनाथाः भर्तृणां नाथभूताः भर्तृनियामिका इत्यर्थः । यद्वा भर्तारनाथन्तेयाचन्तइतितथा परपुरुषकाङ्क्षिण्य

ति० ननु वैदेह्या अल्पवयस्त्वेन व्यवहारानभिज्ञत्वात् क्वचिद्यवहारे स्खलनेऽनर्थस्यादत्ताह—अक्रोधनांसदेति ॥ १२ ॥
 रामानु० श्रेयर्थमात्मनश्शीघ्रमभिगच्छतपस्विनीमित्यतः परं सीता त्वेतदित्यादिश्लोकः । ति० अस्य मुनेः समीरितं वचनं यत् श्रुतं अत आत्मनश्श्रेयर्थमित्यादि ॥ १५ ॥ ति० तां अनसूयेत्यन्वर्थनाम्नी । अभिगम्यां अक्रोधनत्वात् ॥ ति० समुदाहरत् । अभिवादनां गत्वेनेति शेषः ॥ १८ ॥ ति० अनामयमिति तपस्विनां स्वायत्तकुशलतयाऽऽरोग्यप्रश्रवोचितइति भावः ॥ १९ ॥ ति० धर्मचारिणीं भर्तृसमानधर्मचारिणीं । दिष्ट्या दैवयोगेन ॥ २० ॥ ति० मानं राजसुताऽहंकारं वनगच्छेयमित्येवं रूपं ॥ २१ ॥ ति० शुभः अनुकूलः । अशुभः प्रतिकूलः । प्रियः लौकिकालौकिकनिमित्ततो प्रियत्वानास्पदं ॥ २२ ॥ ति० अतो विशिष्टं भर्तृविशिष्टं । बान्धवं इष्टबन्धुं । सर्वत्र योग्यं इहामुत्र चेष्टसाधनतया भजनयोग्यं । तपःकृतं भावेनिष्ठा । तपोनुष्ठानमिति यावत् ॥ २४ ॥ ति० कामवक्तव्यहृदयाः कामाधीनहृदयाः । “गृह्याधीनौतुवक्तव्यौ” इत्यमरः । भर्तृनाथाः भर्तृणां नाथभूतास्तन्निबन्धनः । यद्वा भर्तृभोगार्थनाथन्तेयाचन्तेताः परपुरुषकाङ्क्षिण्यः । ताश्चरन्ति स्वेच्छया इतस्ततोयान्ति । स० कामवक्तव्यहृदयाः यथाकामं [पा०] १ ड. च. झ. ज. ट. तपस्विनीं २ ख. गच्छेत्तु. ३ ख. च. ज. सतीं. ४ अनसूयेत्यर्थं तां शीघ्रमित्युत्तरार्धसहितं सीताखेतदिति श्लोकात्पूर्वं राजपुत्रिश्रुतमिति श्लोकात्परं घ.—छ. झ. ज. ट. पुस्तकेषु दृश्यते. ५ ड. छ. झ. ट. मालोक्य. ६ ड. छ. झ. ट. मन्त्रवीत्. ७ क. च. ज. चैतद्वचनं. छ. तद्वचनं. ८ ड. छ. ट. यशस्विनी. क. घ. हितैषिणी. ९ ड. छ. झ. ट. कंदलीमिव. १० ज. ततः सीतामहाभागादृष्ट्वा तं धर्मचारिणीम्. ११ ख. घ. च. छ. झ. ट. स्वंनाम. १२ घ. पापीवा. ख. ड. छ. झ. ज. ट. शुभोवायदिवाऽशुभः. १३ ख. घ. धनीवायदिवाऽधनः. १४ क.—ज. ज. ट. नैवमव. झ. नत्वेवमनु. १५ ख. काममव्यक्तहृदया.

प्राप्नुवन्त्ययशश्चैव धर्मभ्रंशं च मैथिलि ॥ अकार्यवशमापन्नाः स्त्रियो याः खलु तद्विधाः ॥ २६ ॥
 त्वद्विधास्तु गुणैर्युक्ता दृष्टलोकपरावराः ॥ स्त्रियः स्वर्गे चरिष्यन्ति यथा धर्मकृतस्तथा ॥ २७ ॥

तैदेवमेनं त्वमनुव्रता सती पतिव्रतानां समयानुवर्तिनी ॥

भव स्वभर्तुः सहधर्मचारिणी यशश्च धर्मं च ततः समाप्स्यसि ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

सीतयाऽनसूयांप्रतिरामगुणगणानुवर्णनपूर्वकं कैमुत्येन तस्मिन्स्वेन निरुपचरितोपचारकरणोक्तिः ॥ १ ॥ तथा स्वस्य पूर्वमेव मात्राद्युपदेशेन पातिव्रत्यधर्माभिज्ञत्वकथनपूर्वकं तदुपदेशप्रशंसनम् ॥ २ ॥ अनसूयया स्वस्य तपस्समृद्धिमत्त्वकथनेनाभीष्टार्थवरणचोदनेऽप्यनिच्छन्त्यै सीतायै परितोषाद्विषमालयाभरणादिदानम् ॥ ३ ॥ सीतयाऽनसूयांप्रतितच्चोदनया स्वस्वयंवरादि-
 वृत्तान्तप्रतिपादनम् ॥ ४ ॥

सा त्वेवमुक्ता वैदेही त्वेनसूयाऽनसूयया ॥ प्रतिपूज्य वचो मन्दं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

नैतदाश्चर्यमार्थाया यन्मां त्वमनुभाषसे ॥ विदितं तु ममाप्येतद्यथा नार्याः पतिर्गुरुः ॥ २ ॥

यद्यप्येष भवेद्भर्ता ममार्थे वृत्तवर्जितः ॥ अद्वैधमुपचर्तव्यस्तथाप्येष मया भवेत् ॥ ३ ॥

किंपुनर्यो गुणश्लाघ्यः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ॥ स्थिरानुरागो धर्मात्मा मातृवत्पितृवत्प्रियः ॥ ४ ॥

यां वृत्तिं वर्तते रामः कौसल्यायां महाबलः ॥ तौमेव नृपनारीणामन्यासामपि वर्तते ॥ ५ ॥

इत्यर्थः ॥ २५—२७ ॥ समयानुवर्तिनी आचारानुवर्तिनी । “समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः” इत्यमरः । भर्तुः सहधर्मचारिणी भवस्व भव । आर्षमा-
 स्नेपदं । ततः भर्तुः सहधर्मचारित्वेन । यशश्च धर्मच कालान्तरानुभाव्य सुखसाधनमदृष्टं च समा-
 प्स्यसि । यद्वा भर्तुः सहधर्मचारिणी । एवंभूतात् ततः भर्तुस्सहधर्मचारित्वरूपहेतोः यशश्च भवस्व प्राप्नुही-
 त्यर्थः । धर्मच समाप्स्यसि । भूमाप्राप्तात्मनेपदी-
 ति गणपाठात् प्रात्यर्थस्य भवते रास्नेपदं । पातिव्र-
 त्यधर्मेण सर्वैः श्लाघांप्राप्य कालान्तरे तज्जन्या दृष्टद्वारा-
 निरतिशयश्रेयः समवाप्स्यसीत्यर्थः । इति धर्मचारि-

ण्यनसूयासीतामब्रवीदितिसंबन्धः ॥ २८ ॥ इति श्री-
 गोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरा-
 ख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तदशोत्तरशततमः
 सर्गः ॥ ११७ ॥

अथ सीताऽनसूयासंवादोऽष्टादशोत्तरशततमे । अन-
 सूया असूया रहिता । पातिव्रत्यधर्मोपदेशं गुणत्वेन गृही-
 तवतीत्यर्थः ॥ १—२ ॥ अद्वैधं द्वैधीभावरहितं । उपच-
 र्तव्यः गुणवत्त्वं निर्गुणत्वं भेदं विहाय सम्यगुपचरणीय-
 इत्यर्थः ॥ ३ ॥ मातृवत्प्रियः प्रियपरत्वात् । पितृव-
 त्प्रियः अत्यंतहितपरत्वेन ॥ ४ ॥ नृपनारीणां

वचनशीलाः । गुणदोषं “सर्वोद्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति” इत्येकवद्भावः गुणेन सहितो दोष इत्युत्तरपदलोपो वा ॥ २५ ॥ ति० दृष्टलोकः
 परोऽवरश्च याभिस्ताः । स० दृष्टाः लोके परावराश्च याभिस्ताः ॥ २७ ॥ इति सप्तदशोत्तरशततमसर्गः ॥ ११७ ॥

ति० अनुभाषसे शिक्षयसि । नार्याः पतिरिति यथा भवत्योपदिष्टं एतद्विदितं एतद्विषयकं ज्ञानं ममापि ॥ २ ॥ ती० एष मे भ-
 र्ता वृत्तिवर्जितो यद्यपि ॥ ति० एष भर्ता यद्यप्यनार्यः पूज्यचरित्रहीनः । वृत्तिवर्जितः जीवनरहितः दरिद्रश्च भवेत् । तथापि मया
 मद्विधया । अत्र भर्तारि । अद्वैधप्रकारद्वयरहितं यथा भवति तथा वर्तव्यं वर्तितव्यं । प्रीतिप्रकारेणैव वर्तितव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ती०

[पा०] १ घ. तद्विधास्तु. २ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. पुण्यकृतः. ३ ड. छ. झ. ट. तदेवमेतं. ग. तदेतमेवं.
 ४ ख. च. ज. ह्यनसूया. ज. अनसूया. ५ क. नतदाश्चर्यं. ६ ख. ग. छ. ज. झ. ट. मार्थायां. ७ ख. ग. घ. ज. मभिभाषसे.
 ८ ड. च. छ. झ. ज. ट. अनार्यो. क. ख. ममार्यो. ९ ख. वित्तवर्जितः. ड. छ. ज. झ. ट. वृत्तिवर्जितः. १० ड. छ. झ.
 ट. अद्वैधमत्रवर्तव्यं. घ. अवश्यमुपचर्तव्यः. ११ ग. घ. च. ज. ज. मातृवर्तीपितृप्रियः. क. मातृवर्तीपितुः प्रियः. १२ क.
 ख. ग. महाययाः. १३ घ. तां वृत्तिं.

सकृद्दृष्ट्वास्मिन् स्त्रीषु नृपेण नृपवत्सलः ॥ मातृवद्वर्तते वीरो मानमुत्सुज्य धर्मवित् ॥ ६ ॥
 आगच्छन्त्याश्च विजनं वनमेवं भयावहम् ॥ समोहितं मे श्वश्वा च हृदयेतद्धृतं महत् ॥ ७ ॥
 पाणिप्रदानकाले च यत्पुरा त्वग्निसंनिधौ ॥ अनुशिष्टा जनन्याऽस्मि वाक्यं तदपि मे धृतम् ॥ ८ ॥
 नवीकृतं च तत्सर्वं वाक्यैस्ते धर्मचारिणि ॥ पतिशुश्रूषणान्नार्यास्तपो नान्यद्विधीयते ॥ ९ ॥
 सावित्री पतिशुश्रूषां कृत्वा स्वर्गे महीयते ॥ तथावृत्तिश्च याता त्वं पतिशुश्रूषया दिवम् ॥ १० ॥
 वरिष्ठा सर्वनारीणामेषा च दिवि देवता ॥ रोहिणी न विना चन्द्रं मुहूर्तमपि दृश्यते ॥ ११ ॥
 एवंविधाश्च प्रवराः स्त्रियो भर्तृदृढव्रताः ॥ देवलोके महीयन्ते पुण्येन स्वेन कर्मणा ॥ १२ ॥
 ततोऽनसूया संहृष्टा श्रुत्वोक्तं सीतया वचः ॥ शिरस्याघ्राय चोवाच मैथिलीं हर्षयन्त्युत ॥ १३ ॥
 नियमैर्विविधैराप्तं तपो हि महदास्ति मे ॥ तत्संश्रित्य बलं सीते छन्दये त्वां शुचिस्मिते ॥ १४ ॥
 उपपन्नं मनोज्ञं च वचनं तव मैथिलि ॥ ग्रीता चास्म्युचितं किं ते करवाणि ब्रवीहि मे ॥ १५ ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विस्मिता मन्दविस्मया ॥ कृतमित्यब्रवीत्सीता तपोबलसमन्विताम् ॥ १६ ॥
 सा त्वेवमुक्ता धर्मज्ञा तया ग्रीततराऽभवत् ॥ सफलं च प्रहर्षं ते हन्त सीते करोम्यहम् ॥ १७ ॥
 इदं दिव्यं वरं मालयं वस्त्रमाभरणानि च ॥ अङ्गरागं च वैदेहि महार्हं चानुलेपनम् ॥ १८ ॥

सप्तम्यर्थेषष्ठी ॥ ५—६ ॥ श्वश्वा कौसल्यया । यत्पा-
 तिब्रत्यधर्माचरणसमाहितं उपदिष्टमित्यर्थः ॥ ७—९ ॥
 तथावृत्तिस्त्वंचदिव्यातेत्युक्तिः पातिब्रत्यतपोमाहात्म्ये-
 नस्वर्गस्यहस्तगतत्वात् ॥ १०—११ ॥ भर्तृदृढव्रताः
 अतिसंकटदशायामपिभर्तृविषयदृढव्रतयुक्ताः ॥ १२

— १३ ॥ छन्दये वरंवृणीष्वेतिप्रार्थये ॥ १४ —
 १५ ॥ मन्दविस्मया मन्दस्मितेत्यर्थः ॥ १६ ॥ प्रहर्षं ते
 तुभ्यं । सफलंकरोमि करिष्यामि ॥ १७ ॥ अङ्गरागः
 कुङ्कुमहरिचन्दनादिः । अनुलेपनं कर्पूरागरुकस्तूरीप्र-

मातृवर्ती मातृशुश्रूषकः । पितृप्रियः पितुःप्रीतिविषयइत्यर्थः । ति० मातृवत्पितृवत्प्रियः । मयीतिशेषः । प्रियः प्रीतिमान् ।
 ममेतिवाशेषः । प्रीतिविषयइत्यर्थः । ४ । ति० अन्यासामपि नृपनारीणां सुमित्रादीनां विषयेपीत्यर्थः । तथा अन्यासामपि विषये मद-
 तिरीकृतीमात्रविषयेपि । तामेववृत्तिकुरुतइत्यर्थः । नृपनारीणामित्यनेनैवसुमित्रादीनांलाभादित्यन्ये ॥ ५ ॥ ति० नृपेण दश-
 रथेन । मानं अहंमहाप्रभुरित्यभिमानंल्यक्त्वैत्यर्थः । अन्यमते उक्तार्थस्यलक्षप्रत्यायनार्थेतदुक्तिरितिबोध्यं । स० सकृद्दृष्ट्वा सु भुक्ता-
 सु ॥ ६ ॥ ति० यच्च खैः आत्मैयैर्बन्धुवर्गैः । पतिशुश्रूषणादिप्रकारैर्बोधितमर्थजातं तच्चमेनविस्मृतंत्वित्यर्थः ॥ ९ ॥ स०
 सावित्री सत्यवानामकश्चिद्राजा तस्यपत्नी । सावनेमृतंस्वभर्तारं यमंप्रतोष्यतद्वारादुज्जीवितवतीत्यादिकथाज्ञेया । यातेतिसिद्धव-
 त्कृत्योक्तिः ॥ ति० तथावृत्तिः सावित्रीसमानवृत्तिः । कतक० तपोर्थमिहवर्तमानापिपतिसेवयामूर्त्यन्तरेणदिव्यातेत्यर्थः ॥ १० ॥
 शि० दिवं समस्तसिद्धिप्राप्तिजनितातिप्रमोदयाता । ति० रोहिणीति ॥ पूर्वकृतपतिशुश्रूषावशादेवंपतिसाहित्यंप्राप्तमितिभावः
 ॥ ११ ॥ ति० प्रवराःस्त्रियः अरुन्धत्यादयः ॥ १२ ॥ ति० विस्मिता जाताश्चर्या । अहोतपसोमाहात्म्यंयन्ममापिवरदानेसा
 मर्थ्यं । कृतं भवत्याअनुग्रहेणैवसर्वमेपूर्णनकिचित्कर्तव्यमस्तीतिभावः । शि० अविस्मितातदैश्वर्यंविषयकविस्मयरहिता ॥ १६ ॥
 ति० तथा लोभरहितवाचा । प्रहर्षं लोभराहित्यजंस्वनिष्ठं । ते लद्विषयं ॥ वि० तेप्रकर्षं त्वनिष्ठमेवदिव्यवैभवं । त्वपूजनेनस्वा-
 त्मनिसफलं फलजनकंकरोमीत्यर्थः । इदंतेतिहर्षं ॥ १७ ॥ ति० उद्वर्तनेनाज्ञानिरजयतीत्यङ्गरागः केसरचन्दनादिजः । अनुले-
 त्वन्तुकर्पूरागरुकस्तूरीकङ्कोलैर्वैक्षकदमइत्युक्तप्रकारोदिव्यगन्धद्रव्यकल्पइतितीर्थः । कतकस्तु अङ्गरागं अङ्गरजनकरं अनुलेपनं

[पा०] १ घ. धीरो. ख. रामो. २ क. ड. छ.—ट. हितंहिमेश्वश्वा. ख. हितंतुमेश्वश्वा. ३ ख. ड. छ. झ. ज. ट.
 हृदयेयत्स्थिरंमम. ग. हृदयेऽवस्थितंमहत्. क. च. हृदयेयत्स्थितंमम. ४ ग. ग्रहणकाले. ५ ड. च. झ. ज. ट. अनुशिष्टं.
 ६ ड. च. छ. झ. ज. नविस्मृतंतुमेसर्वं. ट. नवीकृतंचमेसर्वं. ७ झ. वाक्यैस्त्वैर्धर्म. ८ ग. तपोभिर्महत्. ९ क. ख. ग. ड. च.
 झ. ट. शुचिव्रते. १० क.—छ. झ. ज. ट. उपपन्नंचयुक्तंच. ११ क. स्म्युच्यंतांकिंते. झ. ट. स्म्युच्यंतांसीते. १२ ख. च. ज.
 ब्रवीहितत्. ड. झ. ट. प्रियंचकिं. १३ ख. ग. विस्मिता. १४ च. ज. प्रकर्षं. १५ क. ग. परं. १६ क. ख. ड. च. छ.
 झ. ज. ट. महार्हमनु.

मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभयेत् ॥ अनुरूपमसंक्लिष्टं नित्यमेव भविष्यति ॥ १९ ॥
 अङ्गरागेण दिव्येन लिप्ताङ्गी जनकात्मजे ॥ शोभयिष्यसि भर्तारं यथा श्रीविष्णुमव्ययम् ॥ २० ॥
 सा वस्त्रमङ्गरागं च भूषणानि स्रजस्तथा ॥ मैथिली प्रतिजग्राह प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २१ ॥
 प्रतिगृह्य च तत्सीता प्रीतिदानं यशस्विनी ॥ श्लिष्टाञ्जलिपुटा तत्रैव संपुपास्त तपोधनाम् ॥ २२ ॥
 तथा सीतामुपासीनामनसूया दृढव्रता ॥ वचनं प्रष्टुमारोभे कांचित्प्रियकथामनु ॥ २३ ॥
 स्वयंवरे किल प्राप्ता त्वमनेन यशस्विना ॥ राघवेणेति मे सीते कथा श्रुतिमुपागता ॥ २४ ॥
 तां कथां श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण च मैथिलि ॥ यथाऽनुभूतं कात्स्न्येन तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २५ ॥
 एवमुक्ता तु सा सीता तां ततो धर्मचारिणीम् ॥ श्रूयतामिति चोत्कर्षा वै कथयामास तां कथाम् ॥ २६ ॥
 मिथिलाधिपतिर्वीरो जनको नाम धर्मवित् ॥ क्षेत्रधर्मैर्हभिरतो न्यायतः शास्ति मेदिनीम् ॥ २७ ॥
 तस्य लाङ्गलहस्तस्य कर्षतः क्षेत्रमण्डलम् ॥ अहं किलोत्थिता भिक्षा जगतीं नृपतेः सुता ॥ २८ ॥
 स मां दृष्ट्वा नरपतिर्मुष्टिविक्षेपतत्परः ॥ पांसुकुण्ठितसर्वाङ्गीं जनको विस्मितोऽभवत् ॥ २९ ॥
 अनपत्येन च स्नेहादङ्गमारोप्य च स्वयम् ॥ ममेयं तनयेत्युक्ता स्नेहो मयि निपातितः ॥ ३० ॥
 अन्तरिक्षे च वागुक्ता प्रति माऽमानुषी किल ॥ एवमेतन्नरपते धर्मेण तनया तव ॥ ३१ ॥
 ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा पिता मे मिथिलाधिपः ॥ अवाप्तो विपुलामृद्धिं मामवाप्य नराधिपः ॥ ३२ ॥

मुखपरिमलमिलितं ॥ १८ ॥ अनुरूपं त्वद्गात्रानुरूपं । असंक्लिष्टं अबाधितशोभमित्यर्थः । भर्तारंशोभयिष्य-
 सीत्यन्ते इत्यब्रवीच्चेत्यध्याहारः । सा अनसूया ।
 प्रीततराभवत् शोभयिष्यसीत्यब्रवीच्चेतिसंबन्धः ॥ १९
 —२२ ॥ प्रियकथामनु प्रियांकथामुद्दिश्यसीतांप्रष्टु-
 वचनमारोभे वचनंवक्तुमारोभेइत्यर्थः ॥ २३ ॥ श्रुति-
 मुपागता श्रुतिपथंप्राप्ता ॥ २४—२७ ॥ कर्षतः ।
 “षड्भवेनकृषति” इतिश्रुत्या शोधनंकुर्वतः । क्षेत्रमण्डलं

यागोपयोगिक्षेत्रं चयनस्थानमित्यर्थः ॥ २८ ॥ मुष्टि-
 विक्षेपतत्परः । “याजाताओषधयः इतिचतुर्दशमि-
 रोषधीर्वपति” इत्युक्तप्रकारेण ओषधिमुष्टिविकिरण-
 तत्परः ॥ २९ ॥ अनपत्येनचतेन स्नेहान्मामङ्गमारो-
 प्य इयंममतनयेतिचोक्त्वास्नेहोमयिनिपातितः । अङ्कं
 उत्सङ्गं ॥ ३० ॥ माप्रति मामुद्दिश्य । एवमेतन्नरपते
 धर्मेणतनयातवेति अन्तरिक्षे अमानुषीवागुक्ता । यद्वा
 वागुक्ताप्रतिमेत्यत्र अप्रतिमेतिच्छित्वा वाग्विशेष-

दिव्यगन्धद्रव्यकल्पमित्यर्थइत्याह । इदमेवचयुक्तं ॥ १८ ॥ ति० शोभयेत् शोभयिष्यति । अनुरूपं त्वदेकोचितं । नित्यमेवा-
 संक्लिष्टं उपभोगेप्यश्रुचित्वमृदितत्वादोषरहितंभविष्यति ॥ १९ ॥ ति० शोभयिष्यसीत्यनेन त्वत्पूजयाभर्तुरपिपूजाकृतेतिसू-
 चितं ॥ शि० किंच श्रीः लक्ष्मीस्त्वं अव्ययं विकारशून्यं विष्णुं स्वप्रकाशद्वारासर्वत्रपूर्णं भर्तारं स्वपतिं यथा यथावत् शोभयि-
 ष्यसि ॥ स० श्रीः मूलरूपा ॥ २० ॥ ति० क्षत्रियात्वात्प्रतिग्रहानधिकारेणप्रीतिदानमित्युक्तं । लक्ष्म्युद्देशेनब्राह्मणादिभ्यो
 दत्तमक्षयं चेत्साक्षाच्छ्रम्यैप्रीत्यादत्तंतेति किंवक्तव्यमितिदेव्येतद्दानमनसूयायाइतिबोध्यं ॥ २१ ॥ कतक० मुष्टिविक्षेपतत्परः
 निम्नोन्नतसमीकरणायमृत्तिकासुष्टिविक्षेपतत्परः ॥ २९ ॥ शि० अनपत्येन अपत्यान्तररहितेन । अङ्गमारोप्य मामितिशेषः
 ॥ ३० ॥ ति० प्रतिमामानुषी प्रतिमयास्वरूपेणमानुषी मनुष्यवाक्यतुल्यावागन्तरिक्षेउक्ता । तांवाचमाह—एवमिति ।
 एतत् ममेयंतनयेत्येतत् । एवं अर्थवदेव । यतोहेनरपतेधर्मेणन्यायेनएषा त्वत्क्षेत्रजातत्वात्तवतनयैव । शि० अप्रतिमा उच्चा-
 रयितृस्वरूपरहिता । अमानुषी मानुषवाक्सदृशी । वाकृउक्ता प्रादुर्भूता ॥ ३१ ॥ ति० सामवाप्य यज्ञभूमेरितिशेषः ।

[पा०] १ घ. अनुरूपंतुसंक्लिष्टं. २ क.—ड.—छ.—ट. धीरा. ३ ग. संपुपास्ते. ४ च. ज. तपस्विनी. ५ क.—ट.
 कथांकांचिदनुप्रियां. ६ च. ज. यशस्विनी. ७ घ. विस्तरेणतु. क. विस्तरेणैव. ८ ड. छ. झ. ट. यथाभूतंच. ९ क. तन्मे-
 वंक्तुमर्हसि. ख. तथामेवक्तुमर्हसि. १० च. ज. तांसीता. ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. तापसीधर्म. ख. तांतथाधर्म. १२ ख.
 चौक्त्वांथ. १३ घ. मिथिलायाःपतिः. १४ ग. ड. च. झ. ज. ट. क्षेत्रधर्मैर्भिरतो. १५ क. ग. ड.—ट. कृषतः. १६ ख.
 नरपतिर्दृष्ट्वा. १७ ख. ग. ड. छ. झ. ज. ट. विस्मितोजनकोऽभवत्. १८ क. ममैव.

दत्ता चासीष्टवदेव्यै ज्येष्ठायै पुण्यकर्मणा ॥ तथा संभाविता चास्मि स्निग्धया मातृसौहृदात् ॥ ३३ ॥
 पतिसंयोगसुलभं वयो दृष्ट्वा तु मे पिता ॥ चिन्तामभ्यगमदीनो वित्तनाशादिवाधनः ॥ ३४ ॥
 सदृशाचापकृष्टाच्च लोके कन्यापिता जनात् ॥ प्रधर्षणामवाप्नोति शक्रेणापि समो भुवि ॥ ३५ ॥
 तां धर्षणामदूरस्थां दृष्ट्वा चात्मनि पार्थिवः ॥ चिन्तार्णवगतः पारं नाससादाप्तुवो यथा ॥ ३६ ॥
 अयोनिजां हि मां ज्ञात्वा नाध्यगच्छद्विचिन्तयन् ॥ सदृशं चानुरूपं च महीपालः पतिं मम ॥ ३७ ॥
 तस्य बुद्धिरियं जाता चिन्तयानस्य संततम् ॥ स्वयंवरं तनूजायाः करिष्यामीति धीमंतः ॥ ३८ ॥
 महायज्ञे तदा तस्य वरुणेन महात्मना ॥ दत्तं धनुर्वरं प्रीत्या तूणी चाक्षयसायकौ ॥ ३९ ॥
 असंचाल्यं मनुष्यैश्च यत्नेनापि च गौरवात् ॥ तन्न शक्ता नमयितुं स्वमेष्वापि नराधिपाः ॥ ४० ॥
 तद्वनुः प्राप्य मे पित्रा व्याहृतं सत्यवादिना ॥ समवाये नरेन्द्राणां पूर्वमामन्य पार्थिवान् ॥ ४१ ॥
 इदं च धनुरुद्यम्य सज्यं यः कुरुते नरः ॥ तस्य मे दुहिता भार्या भविष्यति न संशयः ॥ ४२ ॥
 तच्च दृष्ट्वा धनुश्श्रेष्ठं गौरवाद्विरसन्निभम् ॥ अभिवाद्य नृपा जगमुरशक्तास्तस्य तोलने ॥ ४३ ॥
 सुदीर्घस्य तु कालस्य राघवोऽयं महाद्युतिः ॥ विश्वामित्रेण सहितो यज्ञं द्रष्टुं समागतः ॥
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामः सत्यपराक्रमः ॥ ४४ ॥
 विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा मम पित्रा सुपूजितः ॥ प्रोवाच पितरं तत्र भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४५ ॥
 सुतौ दशरथस्येमौ धनुर्दर्शनकाङ्क्षिणौ ॥ धनुर्दर्शय रामाय राजपुत्राय दैविकम् ॥ ४६ ॥
 इत्युक्तस्तेन विप्रेण तद्वनुः समुपानयत् ॥ [तद्वनुर्दर्शयामास राजपुत्राय दैविकम् ॥ ४७ ॥]
 निमेषान्तरमात्रेण तदानम्य सर्वीर्यवान् ॥ ज्यां समारोप्य झटिति पूरयामास वीर्यवत् ॥ ४८ ॥

गतयावायोज्यं ॥ ३१—३२ ॥ इष्टवदेव्यै इच्छावत्यै
 देव्यै । पुण्यकर्मणा अनवरतयज्ञादिकर्मयुक्तेनजनकेन ।
 संभाविता । संवर्धितेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ पतिसंयोगेसति
 सुलभं अन्यथा दुर्लभमित्यर्थः । पतिसंयोगविनास्था-
 तुमशक्ययौवनावस्थावदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ प्रधर्षणांति-

रस्त्रियां ॥ ३५ ॥ अप्लवः प्लवरहितः ॥ ३६ ॥ सदृशं
 अभिजनवृत्तादिनातुल्यं । अनुरूपं प्रादुर्भूतयौवनाप्र-
 तिमरूपलावण्यादिनायोग्यं ॥ ३७—३८ ॥ वरुणेनदत्तं
 वरुणेनातिसहकारिणादत्तं ॥ ३९—४१ ॥ भविष्यति
 नसंशयइत्यत्र इतिकरणद्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥ तोलने चालने

मन्नाभोत्तरंतस्यमहतीसमृद्धिर्जातेतिभावः ॥ ३२ ॥ रामानु० पुण्यकर्मणेतितृतीयान्तःपाठः । केचिच्चतुर्थ्यन्तपठित्वादेवीवि-
 शेषणंकुर्वन्ति ॥ ति० इष्टमितिभावेक्तः । इष्टमिच्छा । तद्वत्यै विषयतासंबन्धेनेत्यक्षरार्थः । यद्वा सन्तानेच्छावत्यैदेव्यैइत्य-
 र्थः ॥ ३३ ॥ शि० पतिसंयोगसुलभं पतिसंयोगःसुलभोयस्मिन्नात् । वित्तनाशात् अर्जितवित्तस्यादर्शनात् । अधनइवदीनोमे
 पिता ॥ ३४ ॥ शि० सदृशात् कुलादिनास्वतुल्याद्वरपित्रादेः । अपकृष्टात् वरमातुलादेश्च ॥ ३५ ॥ ति० महायज्ञे दक्षयज्ञे ।
 तस्यमत्पितृपूर्वजस्यदेवरातस्यतदाशनुजयसमर्थधनुर्लोभायतपःकरणकाले । दक्षयज्ञेहिहिशिवेनपीडितादेवादिशिवं संप्राप्त्यैधनुर्याचित-
 वन्तः । सचदेवेभ्योदत्त्वोक्तवानिदं देवरातायदीभतामिति । ततोदेवैर्वरुणद्वारादेवरातायदत्तं । यद्वा त्रियतेसर्वदेवैरितिच्युत्पत्त्यावरु-
 णक्षिवएव ॥ शि० उःशंभुश्चासौवरुणोलोहितश्चवरुणस्तेन । स्वभागाकल्पनजनितकोपहेतुकारुण्यविशिष्टशिवेनेत्यर्थः । दत्तंदेवै-
 र्दापितं ॥ ३९ ॥ स० नमयितुं नामयितुं ॥ ४० ॥ स० सर्वीर्यवान् वीर्यवद्भिर्निरीक्षकैःक्षोणीशैस्सहितः सर्वीर्यवान् । अने-

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. कर्मणे. २ ख. भर्तृसंयोग. ३ ड. च. छ. झ. ज. ट. संदृश्यात्मनि. ४ क. च. छ. झ. ज. ट.
 नाध्यगच्छत्स. ख. नाध्यगच्छत्सु. ५ ड. छ. झ. चाभिरूपं. ६ ख. ग. घ. च. व. पिता. ७ ड. छ. झ. ट. धर्मतः. ८ ज.
 तथा. ९ ड. च. छ. झ. ज. ट. चाक्षय्य. १० छ. बलेनापि. ११ ज. सूक्ष्मवादिना. १२ ख. इदं हि. १३ ख. च. ज. सुदीर्घ-
 स्थाय. १४ ग. ड. छ. झ. ट. राघवौ. १५ क. ख. च. ज. पुत्रौ. १६ छ. स्येतौ. १७ धनुर्दर्शयेत्यर्थं ड. छ. झ.
 पाठेषुनदृश्यते. १८ तद्वनुर्दर्शयामासेत्यर्थं ड. छ. झ. पाठेषुनदृश्यते. १९ ख. सराधवः. क. च. सुवीर्यवान्. ड. झ. ट. महाबलः.
 २० क. वीर्यवद्बलवद्धनुः. ख. ड. छ. झ. ज. ट. पूरयामासवीर्यवान्.

तेन पूरयता वेगान्मध्ये भग्नं द्विधा धनुः ॥ तस्य शब्दोऽभवद्भीमः पतितस्याशनेरिव ॥ ४९ ॥
 ततोऽहं तत्र रामाय पित्रा सत्याभिसन्धिना ॥ निश्चिता दातुमुद्यम्य जलभाजनमुत्तमम् ॥ ५० ॥
 दीयमानां न तु तदा प्रतिजग्राह राघवः ॥ अविज्ञाय पितुश्छन्दमयोध्याधिपतेः प्रभोः ॥ ५१ ॥
 ततः श्वशुरमामन्त्र्य वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ मम पित्रा त्वहं दत्ता रामाय विदितात्मने ॥ ५२ ॥
 मम चैवानुजा साध्वी ऊर्मिला प्रियं दर्शना ॥ भार्यार्थे लक्ष्मणस्यापि दत्ता पित्रा मम स्वयम् ॥ ५३ ॥
 एवं दत्ताऽस्मि रामाय तदा तस्मिन्स्वयंवरे ॥ अनुरक्ताऽस्मि धर्मेण पतिं वीर्यवतां वरम् ॥ ५४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

अनसूयायास्वदत्तदिव्यमाल्याभरणादिविभूषितांसीतांप्रतिसाद्यकालवर्णनपूर्वकंरामसमीपगमनचोदना ॥ १ ॥ सीतया
 स्वावलोकनसंहृष्टरामंप्रतिस्वसैदिव्यमाल्याभरणादिवितरणपूर्वानसूयावृत्तान्तकथनम् ॥ २ ॥ तापसकुलार्चितेनरामेण
 सीतयासहारात्रियापनपूर्वकंप्रभातेगमनायमुनिगणंप्रत्यापृच्छनम् ॥ ३ ॥ तथास्वेष्टाराक्षसकृतोपद्रवनिवेदनेनतन्निधनप्रार्थ-
 नपूर्वकंमुनिकुलप्रदर्शितवर्त्मनासीतालक्ष्मणाभ्यांसहदण्डकारण्यप्रवेशः ॥ ४ ॥

अनसूया तु धर्मज्ञा श्रुत्वा तां महतीं कथाम् ॥ पर्यष्वजत बाहुभ्यां शिरस्याग्राय मैथिलीम् ॥ १ ॥
 व्यक्ताक्षरपदं चित्रं भाषितं मधुरं त्वया ॥ यथा स्वयंवरं वृत्तं तत्सर्वं हि श्रुतं मया ॥
 रमेऽहं कथया एते तु दृढं मधुरभाषिणि ॥ २ ॥
 रविरस्तंगतः श्रीमानुपोह्य रजनीं शिवां ॥ दिवसं प्रतिकीर्णानामाहारार्थं पतत्रिणाम् ॥
 संध्याकाले निलीनानां निद्रार्थं श्रूयते ध्वनिः ॥ ३ ॥
 एते चाप्यभिषेकार्द्रा मुनयः कलशोद्यताः ॥ सहिता उपवर्तन्ते सलिलाप्लुतवल्कलाः ॥ ४ ॥

॥ ४३—५० ॥ छन्दं अभिप्रायं । “वशाभिप्राययोश्छ-
 न्दः” इतिवैजयन्ती ॥ ५१—५४ ॥ इतिश्रीगोविन्दरा-
 जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे पीताम्बरारख्याने अयो-
 ध्याकाण्डव्याख्याने अष्टादशोत्तरशततमःसर्गः ११८

अथात्र्याश्रमे रजनीमुषित्वा प्रातर्निर्गमंएकोनविंश-
 त्युत्तरशततमे ॥ १—२ ॥ उपोह्य समीपंप्राप्य ।
 स्वसंचाराद्विमुक्तंप्रदेशंप्राप्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ कलशो-

मनैकान्तिकतास्यप्रमेयस्येति सूच्यते । विश्वासौर्ध्वः प्रेर्यश्चसगरुडोऽस्यास्तीतिसवा ॥ ४८ ॥ स० जलभाजनं कमण्डलुं उद्यम्य दा-
 तुमुद्यता ॥ ५० ॥ स० ममश्वशुरं आमन्त्र्य आकारयित्वा ॥ ५२ ॥ इत्यष्टादशोत्तरशततमस्सर्गः ॥ ११८ ॥

ति० स्वयंवरंवृत्तं स्वयंवरोवृत्तः । अर्धर्चादिस्वयंवरः ॥ शि० यथास्वयंवरं स्वयंवरमनतिक्रम्ययत्नव्याभाषितं तद्वृत्तं वृत्तान्तं
 सर्वं मयाश्रुतं । तेकथयादृढंयथास्यात्तथारमेय विहरेय ॥ २ ॥ शि० रविस्तुरजनीमुपोह्यसमीपंप्राप्यअस्तंगतः ॥ दिवसंप्राप्य
 आहारार्थंपरिकीर्णानांचतुर्दिक्षुगतानां । सन्ध्याकालेप्राप्तेसतिनिद्रार्थंनिलीनानां स्वस्वावासस्थानेषुस्थितानांपतत्रिणां पक्षिणां । ति०
 निलीनानां निलीयमानानां ॥ ३ ॥ शि० उपवर्तन्ते समीपेदृश्यन्तइत्यर्थः । स० उपवर्तन्ते शालांप्रत्यागच्छन्ति ॥ ४ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. तेनापूरयता. क. तेनकृष्टं तदा. २ ख. च. ज. महद्भनुः. क. तदाधनुः. ३ क. ख. ड. च.
 छ. झ. ज. ट. स्याशनेर्यथा. ४ ख. अहंच. ५ क.—ठ. उद्यता. ६ ग. मात्रापित्रापिरामायदत्ताहं. ७ ड. च. छ. झ.
 ज. ट. शुभदर्शना. ८ ग.—च. ज. ज. पित्रादत्ता. ९ ड. छ. झ. ट. तथा. १० क. ख. ग. च. ज. तत्रस्वयंवरे. ११ क.
 —घ. च. ज. ज. अनुरक्ताच. १२ छ. तांनुमहत्कथां. १३ क. ग. स्वयंवरे. १४ ड. छ. झ. ट. तत्सर्वंच. १५ ड. छ. झ.
 ट. रमेय. १६ च. ज. देवि. १७ ड. च. झ. ज. ट. शुभां. १८ ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. परिकीर्णानां. १९ घ. निद्रार्थे.
 २० च. ज. एतेवैद्यभिषेकाय. क. ख. एतेचाप्यभिषेकाय. २१ क. ह्युपवर्तन्ते.

ऋषीणामग्निहोत्रेषु हुतेषु विधिपूर्वकम् ॥ कपोताङ्गारुणो धूमो दृश्यते पवनोद्धतः ॥ ५ ॥
 अल्पपर्णा हि तरवो घनीभूताः समन्ततः ॥ विप्रकृष्टेऽपि देशेऽस्मिन् प्रकाशन्ति वै दिशः ॥ ६ ॥
 रजनीचैरसत्त्वानि प्रचरन्ति समन्ततः ॥ तपोवनमृगा ह्येते वेदितीर्थेषु शेते ॥ ७ ॥
 संप्रवृद्धा निशा सीते नक्षत्रसमलंकृता ॥ ज्योत्स्नाप्रावरणश्चन्द्रो दृश्यतेऽभ्युदितोऽम्बरे ॥ ८ ॥
 गम्यतामनुजानामि रामस्यानुचरी भव ॥ कथयन्त्या हि मधुरं त्वयाऽहं परितोषिता ॥ ९ ॥
 अलंकुरु च तावत्त्वं प्रत्यक्षं मम मैथिलि ॥ प्रीतिं जनय मे वत्से दिव्यालंकारशोभिता ॥ १० ॥
 सा तथा समलंकृत्य सीता सुरसुतोपमा ॥ प्रणम्य शिरसा तस्यै रामं त्वभिमुखी ययौ ॥ ११ ॥
 तथा तु भूषितां सीतां ददर्श वदतांवरः ॥ राघवः प्रीतिदानेन तपस्विन्या जहर्ष च ॥ १२ ॥
 न्यवेदयत्ततः सर्वं सीता रामाय मैथिली ॥ प्रीतिदानं तपस्विन्या वसनाभरणसंज्ञम् ॥ १३ ॥
 प्रहृष्टस्त्वभवद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः ॥ मैथिल्याः सत्क्रियां दृष्ट्वा मानुषेषु सुदुर्लभाम् ॥ १४ ॥
 ततस्तां शर्वरीं प्रीतः पुण्यां शशिनिभाननः ॥ अर्चितस्तापसैः सिद्धैर्वास रघुनन्दनः ॥ १५ ॥
 तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामभिषिच्य हुताग्निकान् ॥ आपृच्छेतां नरव्याघ्रौ तापसान्वनगोचरान् ॥ १६ ॥
 तावृक्षे वनचरास्तापसा धर्मचारिणः ॥ वनस्य तस्य संचारं राक्षसैः समभिप्लुतम् ॥ १७ ॥
 रक्षांसि पुरुषादानि नानारूपाणि राघव ॥ वसन्त्यस्मिन्महारण्ये व्यालाश्च रुधिराशनाः ॥ १८ ॥

यताः उद्यतकलशाः ॥ ४ ॥ कपोताङ्गारुणः कपो-
 तकन्धरावदव्यक्तरागः । “अव्यक्तरागस्वरुणः”
 इत्यमरः ॥ ५ ॥ विप्रकृष्टेऽपिदेशेऽल्पपर्णाः येतरवस्ते-
 पि समन्ततः घनीभूताहि अव्यक्तपर्णान्तरालत्वात्सा-
 न्द्रीभूताइव । तत्रहेतुमाह नप्रकाशन्तिवैदिशइति
 ॥ ६ ॥ वेदितीर्थेषु वेद्यवतरणप्रदेशेषु । “तीर्थमन्त्राद्यु-
 पाध्यायशास्त्रेष्वम्भसिपावने । पात्रोपधावतरणेषु”
 इतिवैजयन्ती ॥ ७—८ ॥ अनुजानामि अनुमतिं
 करोमि । अनुचरीभवेतिपाठः ॥ ९ ॥ अलंकुरु

आत्मानमितिशेषः ॥ १०—१२ ॥ प्रीत्यादीयतइति
 प्रीतिदानं । कर्मणि ल्युट् । वसनाभरणसंज्ञासमाहा-
 रोवसनाभरणसंज्ञं । “द्वन्द्वान्बुद्धहान्तात्समाहार”
 इतिसमासान्तष्टच् । वसनाभरणसंज्ञामितिपाठे प्रीति-
 दानमितिभावेत्युट् ॥ १३—१५ ॥ अभिषिच्यहुता-
 ग्निकान् स्नात्वाकृतहोमान् ॥ १६ ॥ वनस्यसंचारं कं-
 मूलफलाद्याहरणार्थसंचारं । राक्षसैः समभिप्लुतं सम्य-
 गुपद्रुतमूचुः ॥ १७ ॥ व्यालाः हिंस्रपशवः । “सर्पहिंस्र-

ति० कपोताङ्गवत् पारावतकण्ठवदरुणोमेचकः । “इयामेरक्तेऽरुणोर्केच ” ॥ ५ ॥ ति० विप्रकृष्टेन्द्रियेदेशे इन्द्रियविप्रकृष्टे
 दूरेदेशेइत्यर्थः । स० अल्पपर्णाः संकुचितपत्राः तरवः अतसीप्रमुखावृक्षाः ॥ ६ ॥ ति० वेदितीर्थेषु अग्निहोत्रवेदिसंबन्धात्पु-
 ण्यक्षेत्ररूपाश्रमप्रदेशेषु । तीर्थशब्दः पुण्यक्षेत्रवाची ॥ ७ ॥ ति० चन्द्रोदृश्यतइत्यनेनकार्तिक्युत्तरंप्रतिपदियात्रेति सूचितं ॥ ८ ॥
 स० महत्तालङ्कारपदार्थैर्ममप्रत्यक्षं आत्मानमलंकुरु ॥ ति० प्रीतिजनय अलङ्कृत्यदिव्यस्वरूपानुभावनेनेतिशेषः ॥ १० ॥
 शि० ति० पुण्यां अनसूयासमर्पितपुण्यालङ्कारादिविशिष्टांशशिनिभाननांसीतां दृष्ट्वाशर्वरीं रात्रिंउवास ॥ स० पुण्यांशशिनिभाननां
 तांसीतांप्रति प्रीतस्सनसर्वैस्तापसैस्सहशर्वरीमुवास ॥ १५ ॥ ति० आपृच्छेतां वनान्तरगमनार्थमितिशेषः ॥ १६ ॥ स० संच-
 रन्त्यत्रेतिसंचारोदेशःतत् ॥ १७ ॥ स० व्यालाः वनगजाः । शि० नानारूपाणि अनेकवेषधराणि । व्यालाः सर्पाः हिंस्रपशव-

[पा०] १ ड. च. झ. अग्निहोत्रेचकृषिणाहुतेच. २ ख. घ. च. पवनोच्छ्रितः. ख. पवनोत्थितः. ३ ड. छ. झ. ट. वि-
 प्रकृष्टेन्द्रियेदेशे. ग. विप्रकृष्टेहिदेशेस्मिन्. ख. घ. ज. विप्रकृष्टेपिवैदेशे. ४ क.—च. झ. अ. ट. संप्रवृत्ता. ५ ड. छ. झ. अ. ट.
 लयाऽहमपि. ६ घ. देविमैथिलि. ७ ख.—ट. दिव्यालंकारशोभिनी. क. सर्वालंकारशोभिनी. ८ ख.—ड. ज. झ. ट. सातदा.
 च. अ. तत्रसा. ९ ड. छ. झ. ट. पादौ. १० च. अ. तथाविभूषितां. ड. छ. तथाऽनुभूषितां. ११ ख. च. ज. अ. न्यवेद-
 यततत्सर्वं. १२ क. ग. च. छ. झ. अ. ट. सजां. १३ ग. मानुषेष्वतिदुर्लभां. १४ ड. झ. ट. ततस्स. १५ घ. रजनीं.
 १६ ड. छ. झ. अ. ट. शशिनिभाननां. १७ ड. छ. झ. ट. सर्वैरवास. १८ क. प्रभातायां. १९ ख. मभिषिक्तान्हुताः

उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा तापसं धर्मचारिणम् ॥ अदन्यस्मिन्महारण्ये तान्निवारय राघव ॥ १९ ॥
एष पन्था महर्षीणां फलान्याहरतां वने ॥ अनेन तु वनं दुर्गं गन्तुं राघव ते क्षमम् ॥ २० ॥

इतीव तैः प्राञ्जलिभिस्तपस्त्रिभिर्द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परंतपः ॥

वनं सभार्यः प्रविवेश राघवः सलक्ष्मणः सूर्यइवाभ्रमण्डलम् ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां अयोध्याकाण्डे
एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

इति अयोध्याकाण्डः समाप्तः ॥ २ ॥

पशून्वालयौ” इत्यमरः ॥ १८—२० ॥ तैः प्राञ्जलिभिः
तपस्त्रिभिः द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः कृतमङ्गलाशीर्वचनः
॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामा-
यणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

इत्थं श्रीमच्छठारेश्वरणसरसिजद्वन्द्वनिर्द्वन्द्वसेवानि-
र्धूताशेषमोहो निरुपमधिषणः कौशिकानां कुलेन्दुः ॥
गोविन्दार्यो निवार्यप्रतिकथकगजस्तोमपञ्चास्यरूपष्टी-
कापीताम्बराख्याव्यतनुतविपुलां साधु साकेतकाण्डे
॥ १ ॥ अयोध्याकाण्डं समाप्तम् ॥ २ ॥

अ । उभयार्थलाभस्त्वैकशेषवृत्त्या ॥ १८ ॥ ति० उच्छिष्टं अशुचिं । प्रमत्तं असावधानं ॥ १९ ॥ ति० क्षमं युक्तं ॥ २० ॥
ति० इतीरितः एवमुपदिष्टमार्गः । स० अभ्रमण्डलं आकाशमण्डलं मेघमण्डलं वा ॥ “ अभ्रं नभस्स्वर्गबलाहकेषु ” इत्यादिः
॥ २१ ॥ इत्येकोनविंशत्युत्तरशततमसर्गः ॥ ११९ ॥

[पा०] १ ड. च. झ. ट. ब्रह्मचारिणं. ख. वनचारिणं. २ क. गन्तुमर्हसिते. ३ ड. छ. झ. ट. इतीरितः.

इदं अयोध्याकाण्डम् कुंभघोणस्थने टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च
मुंबय्यां निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३३ सन १९११.